

**МІЖНАРОДНА НАУКОВО-ПРАКТИЧНА
ІНТЕРНЕТ-КОНФЕРЕНЦІЯ**

**«ТЕНДЕНЦІЇ ТА ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ
НАУКИ І ОСВІТИ
В УМОВАХ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ»**

ВИПУСК 46

27 квітня 2019 р.

м. Переяслав-Хмельницький

ДЕРЖАВНИЙ ВИЩИЙ НАВЧАЛЬНИЙ ЗАКЛАД
«Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет
імені Григорія Сковороди»

Рада молодих учених університету

Матеріали
Міжнародної науково-практичної інтернет-конференції
**«ТЕНДЕНЦІЇ ТА ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ
НАУКИ І ОСВІТИ В УМОВАХ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ»**

27 квітня 2019 року

Вип. 46

Збірник наукових праць

Переяслав-Хмельницький – 2019

ГОСУДАРСТВЕННОЕ ВЫСШЕЕ УЧЕБНОЕ ЗАВЕДЕНИЕ
«Переяслав-Хмельницкий государственный педагогический университет
имени Григория Сковороды»

Совет молодых ученых университета

Материалы
Международной научно-практической интернет-конференции
**«ТЕНДЕНЦИИ И ПЕРСПЕКТИВЫ РАЗВИТИЯ
НАУКИ И ОБРАЗОВАНИЯ В УСЛОВИЯХ ГЛОБАЛИЗАЦИИ»**

27 апреля 2019 года

Вып. 46

Сборник научных трудов

Переяслав-Хмельницкий – 2019

УДК 001+37(100)

ББК 72.4+74(0)

Т 33

Матеріали Міжнародної науково-практичної інтернет-конференції «Тенденції та перспективи розвитку науки і освіти в умовах глобалізації»: Зб. наук. праць. – Переяслав-Хмельницький, 2019. – Вип. 46. – 666 с.

ГОЛОВНИЙ РЕДАКТОР:

Коцур В.П. – доктор історичних наук, професор, академік НАПН України

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

Базалук О.О. – доктор філософських наук, професор

Воловик Л.М. – кандидат географічних наук, доцент

Дашкевич Є.В. – кандидат біологічних наук, доцент (Білорусь)

Доброскок І.І. – доктор педагогічних наук, професор

Євтушенко Н.М. – кандидат економічних наук, доцент

Кикоть С.М. – кандидат історичних наук (відповідальний секретар)

Руденко О.В. – кандидат психологічних наук, доцент

Садиков А.А. – кандидат фізико-математичних наук, доцент (Казахстан)

Склярєнко О.Б. – кандидат філологічних наук, доцент

Халматова Ш.С. – кандидат медичних наук, доцент (Узбекистан)

Збірник матеріалів конференції вміщує результати наукових досліджень наукових співробітників, викладачів вищих навчальних закладів, докторантів, аспірантів, студентів з актуальних проблем гуманітарних, природничих і технічних наук.

Відповідальність за грамотність, автентичність цитат, достовірність фактів і посилань несуть автори публікацій.

©Автори статей

©Рада молодих учених університету

©ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди

УДК 001+37(100)

ББК 72.4+74(0)

Т 33

Материалы Международной научно-практической интернет-конференции «Тенденции и перспективы развития науки и образования в условиях глобализации»: Сб. науч. трудов. – Переяслав-Хмельницкий, 2019. – Вып. 46. – 666 с.

ГЛАВНЫЙ РЕДАКТОР:

Коцур В.П. – доктор исторических наук, профессор, академик НАПН Украины

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ:

Базалук О.А. – доктор философских наук, профессор

Воловик Л.М. – кандидат географических наук, доцент

Дашкевич Е.В. – кандидат биологических наук, доцент (Беларусь)

Доброскок И.И. – доктор педагогических наук, профессор

Кикоть С.Н. – кандидат исторических наук (ответственный секретарь)

Евтушенко Н.М. – кандидат экономических наук, доцент

Руденко О.В. – кандидат психологических наук, доцент

Садыков А.А. – кандидат физико-математических наук, доцент (Казахстан)

Скляренко О.Б. – кандидат филологических наук, доцент

Халматова Ш.С. – кандидат медицинских наук, доцент (Узбекистан)

Сборник материалов конференции вмещает результаты научных исследований научных сотрудников, преподавателей высших учебных заведений, докторантов, аспирантов, студентов по актуальным проблемам гуманитарных, естественных и технических наук.

Ответственность за грамотность, аутентичность цитат, достоверность фактов и ссылок несут авторы публикаций.

©Авторы статей

©Совет молодых ученых университета

©ГВУЗ «Переяслав-Хмельницкий

государственный педагогический

университет имени Григория Сковороды

БИОЛОГІЧНІ НАУКИ / БИОЛОГИЧЕСКИЕ НАУКИ

Рузбой Бахрамов
(Тошкент, Ўзбекистон)

МАГНОЛИЯДОШЛАР ОИЛАСИНИНГ ГЕОГРАФИК ТАРҚАЛГАН ХУДУДЛАРИ

Эта статья содержит информацию о происхождении и местах происхождения магнолии.

Ключевые слова: *Magnoliaceae, M. Cobus. M. Stellata. M. Tripetala. M. Sulangena.*

This article contains information on the origins and locations of Magnolia origin.

Keywords: *Magnoliaceae, M. Cobus. M. Stellata. M. Tripetala. M. Sulangena.*

Магнолияларни деярли барчаси шимолий ярим шарда ўсади ва 3 та тури: *M. Aquinocticals Dendy. M. Mackloth. Dendy* ва *Galauma amazonica Ducke* магнолиялари экваторни жанубий ярим шарларда учратилган. Магнолияларни *Galauma. Liodendrom* ва *Magnolia* туркумлари Шарқ ва Ғарб ярим шарларида учратилади. Қолган туркумлари эса Осиёда, Европа, Африка, Австралия мамлакатларида манзарали дарахт ва буталар ҳолида ўсади.

Ҳозирги вақтда магнолия энг кўп тарқалган худуд Америка ҳисобланиб, у ерда магнолияларни 90 дан ортиқ тури ўсади.

Магнолия ўсимлигини икл ўрганиш вақтида *M. Drimys* туркумини ботаниклар *Magnoliaceae* оиласига киритганлар, ҳозирда эса бу ўсимликни, *Witgeraceae* оиласига киритилган. Шунинг учун ботаник олимлар *Drimys axillarie* ўсадиган янги Зеландия ерларида магнолия ўсимлигини вакиллари йўқ дейди.

Магнолия ўсимлиги аслида субтропик ўсимлик ҳисобланиб, фақатгина баъзи бир турлари, тропикда ва иклими ўртача мамлакатларда ўсади. Шуни ҳам айтиб ўтиш керакки Осиёда Шимолий Америкада магнолияларни ҳозирги вақтда бу континенти жанубий шарқ қисмларида, аркто-тропик флораси сақланган жойлардагина ўзлаштирилган.

Ботаник олимлар магнолияларни илк ўрганилган вақтда, магнолия тарқалган худудларни қуйидагича эътироф этади. Ареални ғарбий чегараси Хималайда жойлашган, шу ердан шимолий чагара тоғлари – субтропик, ҳамда шарқ, жанубий шарқ, Тибет, Юқори Бирма, Марказий Хитой худудиди ҳам учрайди.

Карей ва Япония худудини ҳам эгаллаган.

Магнолия ўсимлигини жанубий чегараси шимолий тоғлардан олдинги шарққа Ассамга, у ердан Жанубий шарқ йўналишига бурилиб ва Хинди-Хитой ғарбий соҳилларидан ўтиб, Малай ярим ороли, Суматра, Ява, Барнео, Янги Гвиния, Филлипин оролигача тарқалган. Хиндистон жанубида Цейлонда эса: *Michelia Champasa. M. nilagirica* ўсади.

Магнолияларни жанубий Американи шимолий Колумбиягача ёйилиб шимолий Американи шарқ қисми худудидан жанубгача ва Мексика шаҳарлари, Флорида ярим ороли ва жанубий Мексикани Гватамела, Антил оролларида ўсиб, бу жойлада ўз кўрки таравоти билан гуллаб яшнайти.

Бразилияда ҳам ботаник олимлар 15-23⁰ С ҳаво ҳароратида *Galauma amazonika Ducke* ни ўстирган.

Ҳозирга нисбатан аввалги геологик даврда магнолиялар ер юзада жуда катта худудни эгаллаган. Улар ўз даврида бутун шимолий яримшарларга кенг тарқалган. Уларни қолдиқлари шимолий кенглик Греландияда топилган. Италия, Шивецария ва Испания худудларида Тлюьпан дарахтига яқин *ligiodendron brocassinie* си топилган.

Магнолия туркуми ва магнолиялар умуман қадимги гулли ўсимликлар ҳисобланади. Шунинг учун инглиз ботаниги *Z. Kutchiton* (1926) нашр этган китобида гулли ўсимликлар тўпламида *Magnolioles* ни биринчи тажриба кўрган.

Магнолія ўсімлігини куйидаги белгилар билан тасвирланади. Доимий яшил ёки барглари тўкиладиган дарахт ва буталардир.

Барглари кетма-кет, содда, бутун ёки шাপалоқсимон, гуллари икки жинсли.

Уруғчи ости косачалари 3 та бўлиб, камдан кам 4 та, магнолиялар кўп қисмлари билан фарқ қилмайди, кўринишидан гултожлари жуда кам фарқланади. Чангчилар сони ноаник бўлиб, кўп миқдорда мева, баргчалари узун ўкига жойлашган. Уруғ ғуддасини чекка томонидан ёрилиб кўриниб туради, рангги оч қизил, пушти қора бўлади.

Magnoliya туркуми икки кичик турга бўлинади:

1. Magnoliastrum D.C.
2. Givilimia Rottler

Биринчи тури куйидаги белгилар билан характерланади, аввал барг куртаклари очилгандан сўнг, кейин гуллайди. М: grandiflora.

Иккинчи тури магнолиялар эса: гуллаб кейин барг чиқаради: М. Cobus. М. Stellata. М. Tripetala. М. Sulangena.

Бизнинг жонажон Ўзбекистонимизда ҳам магнолія ўсімлігини иқлимлаштирилиб ўлкамиз ўсимлик дунёсини янада бойитишга ўз хиссасини қўшаётган ботаник олимларимиз ҳам кам эмас. Биргина Мурзова Р.М. ни ишини оладиган бўлсак, М. Soulanguiana, М. Liflora каби қатор магнолияларни бизни иқлимга мослаштириб, хиёбонларимизни кўркіга кўрк қўша олади. Университетимизда ҳам магноліяни уч тури ўстирилади. Шахсан ўзимнинг илмий сафаримда магнолія ўсімлігини 7 турини уруғини олиб келиб хозирда ундириш ишларини олиб бормоқдамиз.

АДАБИЁТЛАР

1. Гинкул С.Г. Магнолиевые в советский субтропиках. – Батуми, 1939.
2. Rein – Japan nach Reisen und studien, 1886.
3. Тахтаджон А.Л. Система и филогеника цветковых растений.

УДК 613.8.37.017:613

*Любов Корінчак
(Умань, Україна)*

ПРОБЛЕМИ ФОРМУВАННЯ ЗДОРОВОГО СПОСОБУ ЖИТТЯ УЧНІВСЬКОГО КОНТИНГЕНТУ

Стаття присвячена вивченню питання формуванню знань про здоров'я та здоровий спосіб життя серед учнівського контингенту, усвідомленні потреби бути здоровими та покращення стану їх здоров'я

Ключові слова: *Здоров'я, учні, молодь, спосіб життя, культура здоров'я.*

У сучасній педагогічній науці розробка питання формування потреби здорового способу життя посідає чільне місце. Методологічні засади проблеми – це вивчення сукупності прийомів дослідження, що застосовуються в таких науках, як психологія, соціологія, філософія та педагогіка. Значна увага в дослідженні приділяється проблемі знань про здоровий спосіб життя.

Структура формування потреби здорового способу життя є предметом дослідження вчених та педагогів впродовж багатьох років.

В останні роки неодноразово відзначалося [1, 2, 3, 4] погіршення здоров'я дітей. Майже 30% з них має відхилення у фізичному розвитку, 70% дітей народжуються з акушерськими ускладненнями. Збільшується кількість захворювань на анемію, системи кровообігу, сечостатевої системи, і це викликає тривогу й зростання соціального та духовного зuboжіння, жорстокості у стосунках, зниженні відповідальності за свої вчинки.

Сьогодні гостро постає необхідність розробки і запровадження конкретних дій, спрямованих на відновлення, збереження і зміцнення фізичного, психічного та духовного здоров'я дітей, їхнє спільне соціальне становлення.

Факторами, які можуть істотно вплинути на стан здоров'я дитини є: достатній рівень побутових умов, правильне харчування, матеріальний добробут, впевненість у завтрашньому дні, сприятливий екологічний стан довкілля. Але поряд з об'єктивними факторами існують і суб'єктивні – наявність культури здоров'я, поважне ставлення особистості до свого здоров'я, бажання і вміння піклуватися про нього. Тому одним з ефективних способів збереження і зміцнення здоров'я дітей і підлітків є формування здорового способу життя через усвідомлення цінності здоров'я, сприйняття ідеалу й норм здорового, багатоманітного життя, засвоєння знань, умінь, навичок, які здатні забезпечити досягнення сталого здоров'я і благополуччя [2,5].

Важливе значення у розвитку свідомості й активності дітей і молоді щодо підтримки власного здоров'я і здоров'я соціуму, поінформованості про здоровий спосіб життя та забезпечення діяльності в цьому напрямку належить соціально-педагогічним механізмам.

Здоров'я є головним та істинним здобутком людини і найвищою соціальною цінністю. Реалізувати свої творчі плани, знайти себе в соціумі, зуміти стати корисним для суспільства може тільки людина, яка фізично здорова, соціально активна та адаптивна. Здоров'я є елементом індивідуальної культури життєдіяльності людини. Культура здоров'я відбивається у специфічних формах і способах життєдіяльності особистості, які виробляються здійснюються протягом всього життя, але починають вироблятися ще з дитинства.

Збереження здоров'я є однією з основних глобальних проблем сьогодення. Адже здорова дитина – це здорова нація, здорове людство в цілому, і від педагогів значною мірою залежить, яким буде наступне покоління, бо вони в змозі навчити учня піклуватися про власне здоров'я [4].

Основна відповідальність за розвиток і здоров'я дитини покладається на сім'ю та суспільство. Тому процес формування здорового способу життя, на нашу думку, відбувається у двох взаємопов'язаних векторах – це стихійного (на який ми, як педагоги, не завжди маємо вплив) і другого керованого, регульованого.

До першого можна віднести традиційні умови укладу життя, в яких росте і розвивається особистість, а саме: батьки, родина, друзі, з якими спілкується дитина, територіальний фактор соціуму, матеріальне становище сім'ї, досвід, який набуває дитина в родині, що і визначає її індивідуальну поведінку щодо означеної проблеми.

До другого вектора (керованого) входять соціальні інститути, які мають вплив на виховання особистості та муніципальні структури, які за своїм покликанням повинні займатися даною проблематикою.

Звичайно, на другий вектор ми маємо безпосередній вплив, можемо спланувати, спрогнозувати, організувати роботу в тому напрямку, в якому вважаємо за потрібне. А саме: через засоби масової інформації, просвітницьку та виховну роботу, що охоплює в себе виховні заходи, лекції, кінолекторії, зустрічі з лікарями, психологами та ін. [2, с. 26-27].

Досить необхідним на нашу думку є усвідомлення важливості першого вектора (некерованого), оскільки без урахування його ми не зможемо проводити цю роботу ефективно. І для цього, перед тим, як займатися проблемами формування здорового способу життя учнівського контингенту, необхідно вивчати ставлення сім'ї до цієї проблеми: як батьки піклуються про своє здоров'я та здоров'я дітей, чи вміють і прагнуть дотримуватися певних моделей здорового способу життя. Реалізувати такий підхід можливо тільки через просвітницьку роботу серед батьків, анкетування, проведення тематичних батьківських зборів, вивчення соціального середовища, в якому перебуває дитина.

Наступним кроком є вивчення ставлення самої дитини до цієї проблеми, знання її особистих характеристик, а саме: здатність усвідомлено, повільно, цілеспрямовано будувати здоровий спосіб життя, мотиваційний компонент її діяльності чи бездіяльності в цьому напрямку, яким чином вона це робить, самооцінка дитини. Усвідомлення потреби бути

здоровим, похідної від біологічної потреби самозбереження та соціальної потреби самоутвердження, спрямовує дитину на зміцнення здоров'я і є дієвою силою в опануванні вмінь та навичок здорового способу життя [3; 4].

Здоров'я дитячого населення є важливою соціальною проблемою, але на превеликий жаль, у зв'язку з тяжким економічним становищем в Україні й дуже несприятливою екологічною ситуацією, за останні 10 років значно погіршилися демографічні показники здоров'я дітей і підлітків. Кількість населення за останні 20 років скоротилася на 350 тисяч, також відмічається неухильне зниження народжуваності, спостерігається зростання дитячої захворюваності та смертності. За даними Держстат відзначається значне перевищення кількості померлих над кількістю народжених: на 100 померлих – тільки 55 народжених.

Збереження репродуктивного здоров'я є однією з важливих умов стратегії стійкого розвитку суспільства. Відомо, що репродуктивний процес може бути зруйнований факторами навколишнього середовища, до яких належать інфекційні, фізичні чинники, стрес, соціально-економічний вплив.

Новий етап у розвитку народної освіти поставив серйозні завдання з подальшого вдосконалення системи здоров'я дітей, до яких належать організація проведення медичних та профілактичних заходів, контроль за трудовим навчанням школярів. Рівень фізичного й розумового розвитку учнів, стан здоров'я, педагогічна підготовка кадрів впливають на успішність навчання дітей. Добре виконують навчальну програму здорові діти, які мають оптимальний рівень розвитку, а саме: біологічного, психомоторного та інтелектуальних функцій (мислення, пам'ять, увага),

Тому, залежно від ступеня вираження перелічених критеріїв можна виділити 3 групи дітей: готові, умовно готові, не готові до шкільного навчання, і не доцільно навчати дітей 6-річного віку, в яких визначається відставання в психомоторному й біологічному розвитку. Крім того, на процес навчання суттєво впливають патологія органів зору, слуху, хвороби нервової системи, хронічні захворювання органів дихання і шлунково-кишкового тракту. Бажано починати навчання таких дітей на рік пізніше, щоб забезпечити можливість більш повного оздоровлення і стійкість компенсацій хронічних захворювань [2].

Під час проведення занять зі студентами ми постійно акцентуємо увагу майбутніх педагогів на спільну діяльність медичних працівників і педагогічних колективів шкіл. Важливу роль у розв'язанні цих проблем відіграє правильне гігієнічне виховання. Людина повинна виховуватися не тільки як носій знань, але і як громадянин з високою культурою поведінки. Вона повинна змалку знати свій організм, вміти підтримувати його життєздатність, володіти мінімумом знань у галузі гігієни й медичної допомоги.

Важливим завданням гігієнічного виховання школярів є ознайомлення їх з особливостями розвитку дитячого організму, результатами, впливу на нього різних факторів зовнішнього середовища, прищеплення умінь і навичок з догляду за своїм організмом, навчання засобів профілактики захворювань і в разі їх виникнення – вміння надати першу медичну допомогу. Адже спільна робота органів охорони здоров'я і народної освіти повинна бути спрямована на охорону здоров'я учнів, дотримання техніки безпеки на уроках і в позаурочний час. Тому, педагогічному колективу необхідно приділяти особливу увагу питанням профілактики гіподинамії дітей, дотримання вимог до повітряно-теплового режиму, освітленості навчальних приміщень, правильного розсаджуванні учнів за столами з урахуванням вікових особливостей і функціональних відхилень.

Отже, питання про стан здоров'я школярів і результати поглибленого медичного огляду повинні щорічно обговорюватися на педагогічних радах шкіл з участю медичних працівників. При проведенні занять з розділу фізичного здоров'я необхідно відзначити значення фізичної культури й загартовування ефективних засобів, які підвищують опірність організму й запобігають вірусним респіраторним захворюванням, порушенням опорно-рухового апарату, забезпечують гармонійний розвиток.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Агаджанян Н. Екологія, здоров'я та перспективи виживання // Зелений світ. – 2004. – № 13-14. – С. 10-14
2. Батова Г.Д. Здоров'я дитини в сучасному світі / Г. Д. Батова // Шкільний бібліотекар: науково-методичний журнал. – Харків, 2011. – № 12. – С. 26-27.
3. Державна національна програма "Освіта. Україна ХХІ століття" – К.: Райдуга, 1994.– 61 с.
4. Здоров'я та здоровий спосіб життя: погляди, думки, висновки / С. Омельченко // Рідна школа. – 2005. – № 37. – 80 с.
5. Качан Г.А. Соціально – педагогічні аспекти формування здорового способу життя підлітків. Здоров'я: теорія і практика / Г.А. Качан. – Вітебськ, 2004. – 155 с.

УДК 582.998.16

*Анаркуль Шарипханова, Ермек Көшенов
(Усть-Каменогорск, Казахстан)*

БИОЛОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ГИБРИДОВ

Среди масличных культур подсолнечник занимает особое место. Семена современных сортов и гибридов подсолнечника содержат 50-54 % жира с высокими пищевыми и вкусовыми качествами. По урожайности семян гибриды подсолнечника на 20-30 %, а по маслопродуктивности – на 15-20 % превосходят лучшие районированные сорта.

Ключевые слова: биология, селекция, агрономия, фитопатология.

Among oilseeds sunflower has a special place. The seeds of modern varieties and sunflower hybrids contain 50-54% fat with high nutritional and taste qualities. In seed yield, sunflower hybrids by 20-30%, and in oil production - by 15-20% surpass the best regional varieties.

Keywords: biology, selection, agronomy, phytopathology.

В пору цветения, когда тысячи растений подсолнечника, имея крупные золотистые диски, все как одно обращены к солнцу, этим неповторимым зрелищем нельзя не залюбоваться. Название растения на многих языках созвучно и имеет один корень: на Украине подсолнечник нежно называют соняшником (солнышко по-украински сонечко), в Болгарии – сълнеоглед; у сербов – солнцекрет; поляки называют его слунечником (солнце по-польски слунце); на немецком языке подсолнечник – зоненблюме (солнечный цветок), на английском – сонфлюэр (цветок солнца, а на казахском языке – күнбағыс). Среди масличных культур подсолнечник занимает особое место. На его долю приходится три четверти производства пищевых растительных масел. Семена современных сортов и гибридов подсолнечника содержат 50-54 % жира с высокими пищевыми и вкусовыми качествами.

Основным направлением увеличения производства семян подсолнечника является внедрение в производство новых высокоурожайных гибридов и интенсивных технологий их возделывания. По урожайности семян гибриды подсолнечника на 20-30 %, а по маслопродуктивности – на 15-20 % превосходят лучшие районированные сорта.

Успешно ведутся работы по созданию гибридов с высокой устойчивостью к болезням и вредителям. Получены гибриды, которые не поражаются заразихой, ложной мучнистой росой, ржавчиной, вертицеллезом, а также обладают повышенной устойчивостью к белой и серой гнилям. Наряду с созданием высокоурожайных гибридов подсолнечника немаловажную роль играет выращивание биологически чистых высококлассных семян первого поколения.

В увеличении производства семян подсолнечника большая роль принадлежит селекции. Повышение средней урожайности осуществляется за счет совершенствования технологии возделывания и успехов селекции в создании высокопродуктивных гибридов интенсивного типа.

Подсолнечник – растение континентального климата. Родина его диких предков – сухие степи Северной Америки, а родина культурных форм – континентальные степи Европейской части бывшего СССР [1, с. 10-11].

В процессе длительной эволюции он приспособился к воздушной и почвенной засухе, приобрел типичные свойства растений степного климата. Сейчас он обладает большой пластичностью произрастания в степной и лесостепной зонах.

Корневая система подсолнечника развивается вертикально на глубину до 3-х метров и более, что позволяет ему легче выдерживать засуху. Рост корней опережает рост стебля, особенно в молодом возрасте. При образовании 4-5 пар настоящих листьев корневая система проникает на глубину 80-100 см. Корневая система у подсолнечника мощная, с большим количеством вторичных боковых корней, первый ярус на глубине 10-20 см, второй 20-45 см, третий 45-60 см, которые сначала располагаются почти параллельно поверхности почвы, на 30-40 см от главного корня, а затем заглубляются и растут вертикально вглубь на 60-80 см. Главный вертикальный корень растет до 2-3 метров, а иногда и более. Имея мощную корневую систему, охватывающую большой объем почвы, подсолнечник использует воду и питательные вещества, недоступные для многих других однолетних растений. Он расходует много воды, транспирационный коэффициент составляет 500-700.

В условиях обильных осадков в весеннее время в отдельные годы корневая система приближена к поверхности и в 20-ти сантиметровом слое нередко бывает сосредоточено 87-94 % корней.

Чем меньше осадков в начальный период развития подсолнечника, тем больше тонких корней второго и третьего порядка и тем глубже они проникают в почву. Растения оказываются более подготовленными к летней засухе и легче ее переносят. В засуху устьица листьев закрыты, в ночное время растение подсолнечника восстанавливает тургор, и это позволяет в ранние утренние часы расти и осуществлять интенсивно процессы фотосинтеза.

Подсолнечник хорошо растет на черноземах, каштановых, лугово-черноземных почвах с нейтральной или слабощелочной реакцией почвенного раствора (рН -7,0-7,2) суглинистого или супесчаного механического состава.

На тяжелых центральных черноземах для развития мощной корневой системы требуется разрыхление подпахотного слоя почвы на глубину до 45 см. Стебель подсолнечника, выращиваемого в производстве, хорошо облиственный, травянистый, прочный. Среднесуточный прирост его в нормальных условиях около 4-х см в сутки. При достаточной влажности высота большинства сортов и гибридов достигает 150-200 см, а у силосных, грызовых или кондитерских сортов – до 3-х метров.

Стебель имеет опушение волосками, которые защищают растение от перегрева и испарения влаги. Листья у подсолнечника в основном простые, черешковые, без прилистников, шершавые, покрытые короткими волосками. Нижние листья расположены супротивно, верхние – спирально. На формирование и развертывание одного листа в оптимальных условиях затрачивается 3 дня [2].

На растениях среднеранних гибридов 20-30 листьев, на растениях среднеспелых сортов и гибридов насчитывается от 30 до 40 листьев, а на позднеспелых формах 40-70 листьев. Основная масса листьев, считая снизу до двадцать четвертого, увеличивается до цветения. После цветения увеличиваются только верхние листья. В засушливые ранневесенние годы количество листьев уменьшается.

Растения подсолнечника в зависимости от солнечной радиации в зоне их возделывания, имеют различную продолжительность вегетации и потребность в тепле. При продвижении подсолнечника с юга на север на каждые 110 км (на 1 градус) продолжительность вегетации увеличивается в среднем на 2 дня.

В период роста и развития подсолнечник проходит основные фазы:

1. Появление всходов – выход на поверхность почвы семядольных листьев. Четкое выполнение рекомендаций по предпосевной подготовке почвы, тщательная подготовка сеялки и сам посев имеют очень важное значение для получения дружных всходов.

2. 1-4 пары настоящих листьев – происходит интенсивный рост корневой системы. Положительное влияние здесь оказывает припосевное внесение минеральных удобрений, а также правильно организованная борьба с сорняками, как гербицидами, так и механическим путем.

3. 5-8 пара настоящих листьев – происходит формирование корзинки, закладывается количество цветков. Это этап развития для получения высокого урожая. Обеспеченность влагой и питательными веществами в этот период решают судьбу урожая.

4. Интенсивный рост растения подсолнечника по высоте, увеличение количества и размеров листьев. Накапливаются сухие вещества, корзинка в конце периода резко увеличивается.

5. Фаза цветения – начинается с момента появления лепестков венчика корзинки. Раскрываются трубчатые цветки с выделением массы пыльцы. Ежедневно зацветает в основном 3 ряда трубчатых цветков. Корзинка цветет 7-8-10-12 дней, в зависимости от гибрида, сорта. В этот период происходит оплодотворение. Очень важно, чтобы в это время было достаточно влаги в почве.

6. Период налива семян – резко увеличивается размер корзинки, происходит налив семян, в них откладываются жиры и белки. Недостаток минерального питания и влаги приводит к невыполненности семян, снижению урожайности и уменьшению масличности. Нередко ослабленные растения подвергаются различным заболеваниям. Необходимо вести наблюдение за посевами и в случае заболеваний провести обработку.

7. Физиологическая зрелость – прекращается налив семян, растения теряют влагу. Тыльная сторона корзинок становится желто-зеленой окраски. При влажности семян 25-30 % прекращается накопление белка и жиров в семенах. Для ускорения созревания и подсыхания семян проводят десикацию.

8. Уборочная зрелость – влажность семян 9-10 %. В случае ненастной погоды, поздней осени и возможности просушить семена уборку проводят при влажности 13-15 %, чтобы не допустить их порчи на корню. Межфазные периоды «три пары настоящих листьев – бутонизация» и «конец цветения – начало созревания» являются критическими и наиболее ответственными за механизмы формирования продуктивности и гомеостаза подсолнечника, так как первый из них ответственен за потенциальную продуктивность, а последний – за реализацию их потенциалов. Наибольшее значение в снабжении формирующихся семян питательными веществами имеют листья среднего и верхнего ярусов. Роль их существенна даже при пожелтении тыльной стороны корзинки. Усыхание листьев от засухи или от преждевременной десикации отрицательно сказывается на наливе и масличности семян [3].

Цветки подсолнечника собраны в соцветие – корзинку. Форма ее бывает выгнутая, плоская, выпуклая и под углом наклона к стеблю в 0°, 45°, 90°, 135°, 180°, 225°. Потери урожая во время уборки в значительной степени зависят от наклона корзинки. Наиболее рациональны растения с наклоном корзинки от 45° до 90°. В корзинках с вертикальным расположением в верхней части от ожога не завязываются семена, а при наклоне в 135°-225° возрастают потери во время уборки, и во время дождей возникают заболевания корзинки белой и серой гнилями, так как корзинки медленно высыхают.

Гибриды подсолнечника однородны по морфологическим признакам: высоте растений, наклону корзинок, дружности прохождения фаз развития и созревания, устойчивости к заражению ложной мучнистой росой и т.д. У среднеранних гибридов и сортов начало формирования зачаточной корзинки совпадает с образованием 4-5 пар настоящих листьев, у среднеспелых – в фазе 5-6 пар листьев, у среднепоздних – в фазе 6-7 листьев. Недостаток влаги и элементов питания (особенно фосфора и бора) в этот период приводит к снижению

продуктивности растений. Цветение в корзинке начинается не одновременно: вначале, рано утром, распускаются язычковые цветки (венчик), а на следующий день начинают цвести по окружности 3 ряда трубчатых цветков, и так каждый день следующие 3 ряда по направлению к центру корзинки. Цветение корзинки длится 7-10 дней.

Подсолнечник – перекрестноопыляемая культура, пыльца которой переносится с цветка на цветок насекомыми (в основном пчелами), а также ветром. При достаточных запасах влаги и питательных веществ, особенно фосфора и температуре воздуха 22-25° С происходит наибольшее выделение цветками нектара, благодаря чему пчелы охотно посещают посевы цветущего подсолнечника и тем самым увеличивают его урожайность на 2-5 ц/га.

Опыт производителей доказывает, что на посевах, где вносился суперфосфат, резко возрастает сбор нектара и урожайность маслосемян.

Пустозерность семян в центральной части корзинки образуется вследствие дефицита почвенной влаги, высоких температур и низкой относительной влажности воздуха во время цветения, когда пыльца становится стерильной, особенно у сортов и гибридов, неустойчивых у засухе и не переносящих жару. Недобор урожая от пустозерности можно уменьшить при осуществлении комплекса агромероприятий по накоплению запасов влаги в почве и внесении сложных минеральных удобрений с наличием калия и бора. Рост семян завершается за 14-16 дней после оплодотворения завязи, а затем в течение 20-25 дней происходит накопление эндосперма – белков, жиров и других веществ.

Период роста семян – один из наиболее ответственных периодов вегетации подсолнечника. Масличность семян первоначально возрастает интенсивно, а после 24-х дней замедляется и заканчивается по периферии за 38 дней, а в центре корзинки – за 50-66 дней, т. е. практически до полного высыхания растения.

По окружности на периферии корзинки семечки более крупные и содержат больше масла, чем в центре. В семечках по окружности корзинки больше закладывается питательных веществ в эндосперме, а особенно в зародыше для формирования нового растения.

Нами были изучены гибридные сорта – экспо, агробизнес и байтерек районированного подсолнечника в восточном регионе Казахстана.

Гибрид подсолнечника ЭКСПО. Простой межлинейный гибрид подсолнечника раннеспелой группы спелости. Создан линейно-гибридизационным методом. Материнской формой является ЦМС-линия СВ 567 А, отцовская форма – ветвистая линия-восстановитель фертильности пыльцы СВ 268 В. Гибрид устойчив к ложной мучнистой росе и заразице рас А,В,С,Д,Е, толерантен к белой и серой гнилям, обладает высокой экологической пластичностью, идеально выровнен по высоте растений. Длина вегетационного периода 96-97 дней, высота растений 150-170 см, масличность семян 51-52%, масса 1000 штук семян 62-63 г. Потенциальная урожайность 39,0 ц/га.

Гибрид подсолнечника АГРОБИЗНЕС 2050. Среднеранний простой межлинейный гибрид подсолнечника, создан на основе цитоплазматической мужской стерильности. Материнская форма – ЦМС-линия СВ 55 А, отцовская форма - многокорзиночная линия-восстановитель фертильности пыльцы СВ 31 В. Гибрид отличается высокой продуктивностью, оптимальным наклоном корзинки и высокой устойчивостью к фитопатогенам, не осыпается, не полегает. Длина вегетационного периода 95-97 дней, высота растений 140-150 см, масличность семечки 52-54%, масса 1000 штук семян 68-70 г. Потенциальная урожайность 40,0 ц/га.

Гибрид подсолнечника БАЙТЕРЕК-17. Простой межлинейный гибрид подсолнечника среднеранней группы спелости создан линейно-гибридизационным методом на основе цитоплазматической мужской стерильности. Материнская форма – самоопыленная линия СВ 567 А, отцовская – линия-восстановитель фертильности пыльцы, многокорзиночная SP 1459 В.

Гибрид обладает высокой толерантностью к белой и серой гнилям, устойчив к ложной мучнистой росе, заразице рас А,В,С,Д,Е и F. Выровнен по высоте растений, имеет 3-5 тип

наклона корзинки, среднерослый. Высота растений 160-170 см, вегетационный период 97-98 дней, масса 1000 штук семян 60-63 г, масличность семянки 51-53%. Не полегают, не осыпается. Продуктивность гибрида за годы испытания составила 36,0 – 37,0 ц/га.

Гибрид устойчив к гербицидам группы сульфанилмочевины («Экспресс», Гран Стар) и может выращиваться с применением технологии «Сан Экспресс».

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Муратов И.А. Параметры гибридов подсолнечника для возделывания в основных регионах Казахстана // Вестник с.-х. Науки Казахстана. – 2005. – №8. – С. 10-11.
2. Пустовойт В.С. Избранные труды / Пустовойт В.С. – Москва: ВО «Агропромиздат», 1990.
3. Вронских М.Д. Каким быть гибриду? // Селекция и семеноводство. – 2000. – №25.

ГЕОГРАФІЯ І ГЕОЛОГІЯ / GEOGRAPHIA И ГЕОЛОГИЯ

УДК 911.9

Наталія Дук, Ірина Дмитренко
(Дніпро, Україна)

ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ ГЕОГРАФІЧНОГО ПОЛОЖЕННЯ ШТАТІВ ТА ТЕРИТОРІЙ АВСТРАЛІЇ В АСПЕКТІ РОЗВИТКУ ТУРИЗМУ

У статті розглянуто питання оцінювання географічного положення штатів та територій Австралійського Союзу як складової турисько-рекреаційного потенціалу країни. Викладено методiku оцінювання та виконана бальна оцінка за сукупністю показників адміністративних одиниць Австралії на основі якої створено карту.

Ключові слова: географічне положення, бальна оцінка, комплекс показників.

This article deals with estimation of the geographical setting of the commonwealth of Australia and its states being a constituent element of tourism potential. It gives a detailed analysis of an estimation method and an overall mark is performed according to the data of Australian administrative units and the map has been created.

Key words: an overall mark, geographical setting, complex of tourism indices.

Використання у виробничій системі різних чинників вимагає адекватної системи їх оцінки. Визначення якості ресурсів та умов називають оцінюванням.

Чималу роль у розвитку туризму відіграє географічне положення території. Нами здійснено спробу оцінити географічне положення штатів та територій Австралійського Союзу як складової турисько-рекреаційного потенціалу країни. Методикою оцінки природних рекреаційних ресурсів займалися такі вчені як О. О. Бейдик, О. О. Любіцева [2], П. О. Масляк, В. І. Стафійчук, Н. В. Фоменко, та інші.

Для оцінки географічного положення штатів Австралії ми застосували методiku бальної оцінки, запропоновану Прасул Ю. І. і Діброва Л. В. [3] та удосконалену нами з урахуванням об'єкту дослідження. У методиці, викладеній у зазначеній вище роботі, автори використовують 3-бальну оцінку кожного з показників географічного положення, що на наш погляд є досить вдалим і дає достатню характеристику досліджуваного явища.

За даною методикою для оцінки фізико-географічного положення штатів та територій Австралії використовуються такі показники як розташування відносно морів та океанів, зон екологічних катастроф, гірських систем, річкових артерій. Для характеристики економіко-географічного положення штатів та територій Австралії використовуються показники пов'язані з транспортною доступністю та положенням відносно торгівельних шляхів, найбільших рекреаційних потоків, столичного регіону, наявності посольств та гарячих точок, а також рівень економічного розвитку сусідніх територій. Через особливості досліджуваної території та наявні дані були змінені деякі показники. Так, для характеристики річкової мережі були обрані такі критерії (табл. 1)

Таблиця 1

Бали	Характеристика
1	На території майже немає річок, наявні – здебільшого малі та неповноводні, пересихають влітку
2	На території є досить багато річок, проте вони протікають здебільшого в межах даної території, мають локальне значення. Та можуть пересихати під час особливо спекотного літа
3	На території є довгі та повноводні річки, що не пересихають влітку.

Також були внесені зміни при оцінюванні наявності іноземних представництв (табл. 2):

Таблиця 2

<i>Бали</i>	<i>Характеристика</i>
1	відсутні
2	є лише консульства
3	є посольства та консульства

Внесені зміни дозволяють більш об'єктивно охарактеризувати географічне положення штатів та територій з точки зору привабливості регіонів для туризму.

Після проведення бальної оцінки за удосконаленою нами методикою можна сказати, що за розташуванням відносно морів та океанів штати та території Австралії мають достатньо вигідне положення більшість отримали найвищий бал окрім Столичної території яка не має виходу до моря чи океану. За розташуванням відносно зон екологічних катастроф штати та території мають найвищі бали через відсутність масштабних зон екологічних катастроф на території.

Що стосується розташування відносно гірських систем, то на сході країни проходить найбільша для Австралії Гірська система – Великий Вододільний Хребет, який частково або повністю займає територію таких штатів як Квінсленд, Новий Південний Уельс, Вікторія та Австралійська Столична територія. Більшість території мають рівнинний пустельний характер, на території окремих штатів зустрічаються невеликі хребти, що займають незначні території.

Найбільшою проблемою для Австралії завжди була забезпеченість водними ресурсами. Окрім двох найбільших річок Муррей (Марі) та її притоки Дарлінг, крупних річок на території материка немає, до того ж частина річок пересихає. Через це більшість штатів та територій отримали низькі бали.

Оцінювані адміністративні одиниці Австралії мають добре розвинутий транспорт, пов'язані між собою великими залізничними та автомобільними шляхами, а також морським та повітряним транспортом. Винятком є Столична територія яка не має морського транспорту, оскільки не має виходу до моря, а також не має авіатранспорту. Через віддаленість від інших материків зв'язок зі світовими торговельними шляхами може здійснюватися лише морським та авіатранспортом, тому штати отримали знижений бал в цій категорії.

Положення відносно центрів формування найбільших рекреаційних потоків 3 штати з 8 мають найвищий бал оскільки саме вони є територіями, що безпосередньо входять до центру формування основних рекреаційних потоків. Про це можна говорити, опираючись на данні австралійського бюро статистики.

Австралія належить до країн з високим рівнем розвитку, який по кожному штату ми оцінювали за обсягами валового регіонального продукту (ВРП). Так найвищий рівень ВРП має штат Новий Південний Уельс 321 325 мільйонів австралійських доларів, наступними є Вікторія (242 595 млн.), Квінсленд (187 339 млн.), Західна Австралія (127 775 млн.), Південна Австралія (65 676 млн.), Столична територія (20 985 млн.) Тасманія (19 239 млн.), Північна територія (13 405 млн.) [1].

Австралійська Столична територія повністю оточена Новим Південним Уельсом (НПУ) тому серед інших штатів він отримав найвищий бал за положення відносно столичного регіону.

Віддаленість Австралії від інших материків обумовлює її віддаленість і від гарячих точок в інших країнах, та і всередині самої країни відсутні зони конфліктів, тому в цій категорії всі штати отримали найвищий бал. В кожному з штатів та території знаходиться велика кількість консульств різних країн, що є позитивним чинником, тому штати та території отримали середній бал, найвищу оцінку за даною характеристикою отримала Столична територія, де знаходяться всі наявні в країні посольства.

За загальною сумою балів (таблиця 3) ми поділили штати та території на три групи з високою середньою та низькою сумою балів. До першої групи (з сумою балів від 27 до 28) віднесено такі штати як НПУ, Вікторія та Столична територія. Штати з високими оцінками їх

Тенденції та перспективи розвитку науки і освіти в умовах глобалізації

положення відносно морів та океанів, гірських систем, рівнем економічного розвитку та транспортною доступністю.

До другої групи з середнім балом від 25 до 26 віднесено Квінсленд та Західну Австралію. Ці штати мають нижчі оцінки за рахунок віддаленості від Столичної території, нижчою забезпеченістю водними ресурсами та розвитком транспорту.

За таблицею видно, що до третьої групи з найнижчою сумою балів від 22 до 24 увійшли такі штати та території як Тасманія, Північна територія та Південна Австралія. Вони отримали найнижчі бали за показниками транспортної доступності, екологічної ситуації, рівнем розвитку, розташуванням відносно столичного регіону та наявності іноземних представництв.

Таблиця 3.

Бальна оцінка фізики-географічного та економ-географічного положення штатів та територій Австралії

Назва штату Розташування відносно	Квінсленд	Новий Південний Уельс	Вікторія	Столична територія	Тасманія	Південна Австралія	Західна Австралія	Північна територія
Морів та океанів	3	3	3	1	3	2	3	2
Зон екологічних катастроф	3	3	3	3	3	3	3	3
Гірських систем	2	2	2	2	2	3	3	3
Річкових артерій	2	3	3	3	1	1	1	1
Транспортна доступність	3	3	2	2	2	3	3	3
Світових торгівельних шляхів	1	1	1	1	1	1	1	1
Центрів формування світових рекреаційних потоків	3	3	2	3	1	1	2	1
Рівень соціально-економічного розвитку сусідніх територій	3	3	3	3	3	3	3	3
Столичного регіону	1	2	3	2	1	1	1	1
"гарячих точок" , осередків напруги та регіональних війн	3	3	3	3	3	3	3	3
Наявність посольств консульств тощо в регіоні.	2	2	2	2	2	2	2	2
Сума балів	26	28	27	26	22	23	25	23

У підсумку нами було побудовану карту, яка наочно відображає результати оцінювання географічного положення штатів та територій Австралії в аспекті їх туристичного потенціалу (рис. 1). На ній картографіями показано загальну суму балів отриману штатом чи територією, а картодіаграмами – кількість балів отриманих по кожній окремій характеристиці.

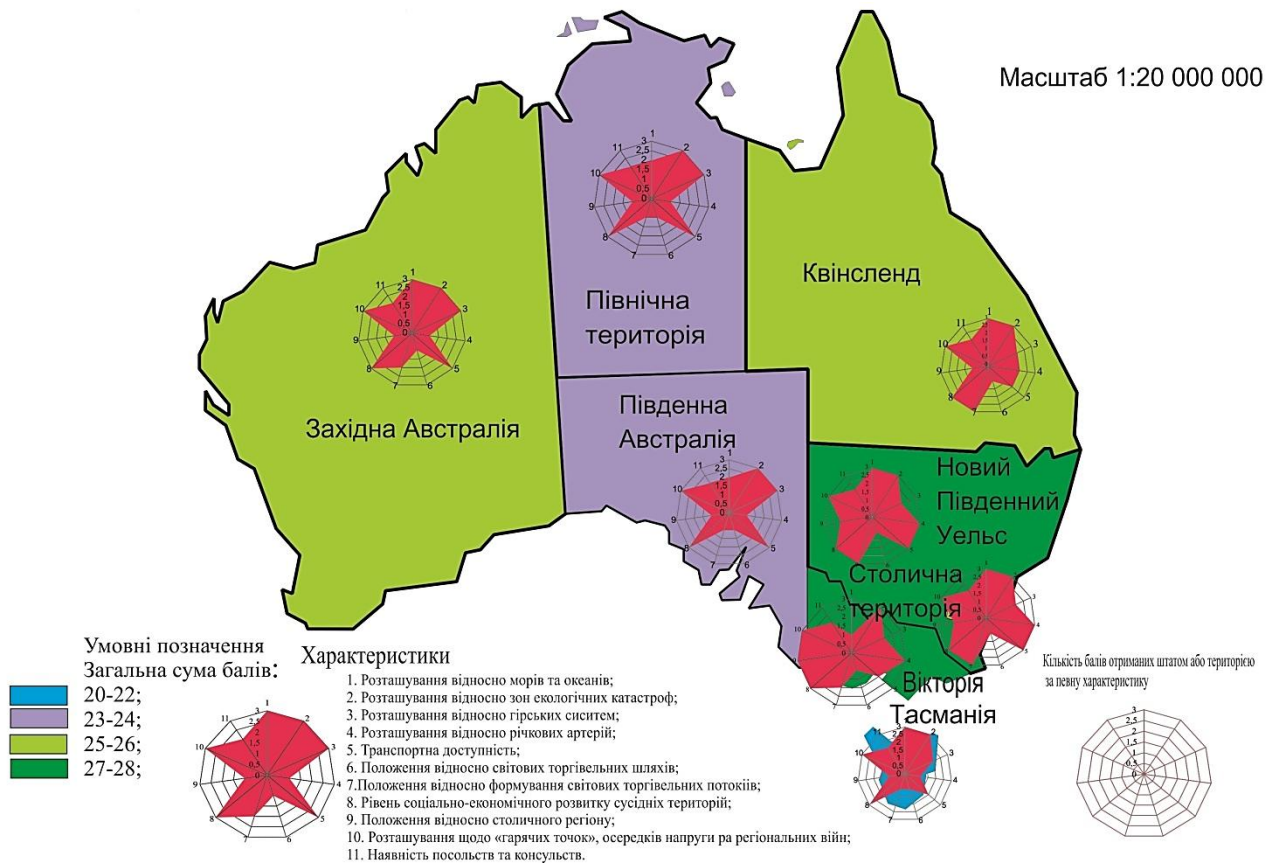

Рис. 1. Оцінка географічного положення штатів та територій Австралії в аспекті туристичного потенціалу

Висновки. В процесі виконання дослідження було розроблено методику бальної оцінки та здійснено оцінювання географічного положення штатів та територій Австралії як важливого чинника розвитку туризму. В результаті адміністративні одиниці Австралії ми поділили на три групи: штати з високим, середнім та низькими балами. Найвищий бал отримав штат Новий Південний Уельс. Середній бал отримали Квінсленд та Столична, Західна Австралія. Найнижчий бал отримали Тасманія, Північна територія та Південна Австралія.

Дослідження не є завершеним і буде продовжене в напрямку оцінювання ресурсного потенціалу цих територій.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Австралійське бюро статистики [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.abs.gov.au>.
2. Любіцева О.О. Потенціал рекреаційний / Екологічна енциклопедія / О.О. Любіцева. – Т.3. – К., 2008. – С.129-130.
3. Прасул Ю. І., Діброва Л. В. Туристсько-рекреаційний потенціал території та його аналіз: Методичні рекомендації до практичної та самостійної роботи студентів / Ю.І. Прасул, Л. В. Діброва. – Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2011. – 36 с.

ПРОЕКТУВАННЯ БАЗИ ДАНИХ ДЛЯ СТВОРЕННЯ ГЕОІНФОРМАЦІЙНОЇ СИСТЕМИ ПОСЕЛЕНЬ ДНІПРОПЕТРОВСЬКОЇ ОБЛАСТІ

В роботі розглянуті питання створення і використання бази даних міських населених пунктів Дніпропетровської області реляційного типу, використання якої дозволяє досліджувати зміни міських поселень, отримувати нові знання про них за період з 1859 по 2017 роки.

Ключові слова: міські населені пункти, географічна інформаційна система, база даних, SQL-запит.

The paper considers the creation and using of a database of urban settlements of the Dnipropetrovsk region of relational type, the usage of which allows to investigate changes in urban settlements, to receive new knowledge about them, for the period from 1859 to 2017.

Keywords: urban settlements, geographical information system, database, SQL-request.

В останні десятиріччя для дослідження і аналізу урбаністичних систем активно застосовуються ГІС-технології, зокрема геоінформаційні системи відповідної тематики

З урахуванням сучасних тенденцій розвитку та мети нашого дослідження, як робочий варіант доцільно використовувати таке визначення геоінформаційної системи: географічна інформаційна система (ГІС) – це інтегрована сукупність апаратних, програмних і інформаційних засобів, що забезпечують введення, збереження, обробку, маніпулювання, аналіз і відображення (представлення) просторово-координованих даних. Ядром кожної ГІС є зручна база даних (БД) – деякий набір перманентних (постійно зберігаються) даних, що використовуються прикладними програмними системами будь-якого призначення [1, с. 15]. Географічні дані у таких ГІС представлені у вигляді окремих векторних шарів, які містять інформацію про різні складові досліджуваних об'єктів. Методика побудови такої ГІС поєднує низку етапів, один з яких – створення БД, що починається із введення атрибутивних характеристик.

Дана стаття стосується особливостей створення і використання частини БД, за допомогою якої досліджуються такі динамічні характеристики міських поселень, як період утворення/зникнення, тип поселення, перехід в іншу категорію, зміна адміністративного статусу та ін. В базу даних внесені всі поселення міського типу, що існували та існують в межах території сучасної Дніпропетровської області за період з 1859 по 2017 рр. Відповідно до Закону України «Про територіальний устрій України», серед них виділяють такі населені пункти, як міста, села та селища, серед останніх виокремлюють селища міського типу.

Означена БД містить такі атрибутивні характеристики міських населених пунктів: назва, ідентифікаційний код, код за класифікатором об'єктів адміністративно-територіального устрою України (КОАТУУ), вид населеного пункту, дата виникнення та зникнення, адміністративне значення сучасне та в минулому, чисельність населення.

На першому етапі нами сформована перша частина реляційної бази даних, у вигляді таблиці з такими полями: назва українською мовою, назва російською, код за КОАТУУ, ідентифікаційний код, вид населеного пункту, дата виникнення, примітка до дати виникнення, дата зникнення, вид зникнення, наступник, адміністративне значення сучасне та в минулому, чисельність населення, інша інформація про міста та селища міського типу. Обов'язковим є поле, де зазначаємо код за КОАТУУ, який є складовою частиною єдиної системи класифікації і кодування техніко-економічної та соціальної інформації, даний код різний для всіх об'єктів та є незмінним.

Створена нами база даних дає багато можливостей для її використання. Вона дозволяє:

- дослідити зміни статусу населених пунктів в різні періоди;
- простежити зміни системи поселень в межах Дніпропетровської області в цілому;
- дозволяє визначити період і причини зникнення та утворення населених пунктів;
- тривалість існування населеного пункту в певному статусі;
- особливості просторового прояву результатів адміністративних реформ різних періодів.

Для цього використовуються аналітичні можливості ГІС, які забезпечують відбір та представлення у вигляді таблиць та карт відповідних об'єктів.

Операції вибору допомагають здійснити вибірку, тобто одержати саме ту інформацію, яка необхідна в даний момент роботи з ГІС. Вибір необхідної частини інформації з однієї чи декількох картографічних баз даних здійснюється за допомогою запитів. *Запити* є одним з основних інструментів практично будь-якого ГІС-пакета, за допомогою якого користувач одержує інформацію.

SQL-запити – інструмент фільтрації, сортування, групування і об'єднання даних; обчислення проміжних і кінцевих значень. Залежно від типу запиту і переліку параметрів, які беруть участь у запиті, його організація здійснюється за допомогою різних наборів інструментів: відбувається пошук об'єктів, що задовольняють задані умови; об'єкти, які мають необхідні властивості, попадають у вибірку, яка може бути оформлена у вигляді таблиці в окремому екранному вікні, або у вигляді карти, на якій обрані об'єкти позначені спеціально визначеним кольором чи штрихуванням.

Побудова запиту за атрибутами, що зберігаються в записах реляційної бази даних, виконується з використанням спеціальних мов програмування: універсальних (SQL, мова структурованих запитів) та внутрішніх мов запитів програмного ГІС-пакету.

Дані, за якими здійснюється пошук, визначаються ім'ям файлу картографічної БД і ім'ям поля в цій БД; як правило, пропонується список імен доступних полів.

На основі створеної БД можна застосовувати різні оператори, які дозволяють складати математичні і символічні вирази для обчислення (вибору) значень з колонок таблиць. Такими операторами є логічні оператори, вирази, що містять такі оператори, використовуються як перевірка, що виконується над кожним записом таблиці. Для формування арифметичних та символічних виразів застосовуються оператори порівняння. Географічні оператори використовуються для вибору об'єктів залежно від їх взаємного положення у просторі.

Прикладом використання створеної нами бази даних є отримання інформації про міські поселення із застосуванням логічних операцій та операторів порівняння. Можемо зробити вибірку на 1900 рік та побудувати карту, що представляє, населені пункти які існували на той час. Дана вибірка здійснюється за допомогою оператора порівняння. (рис. 1)

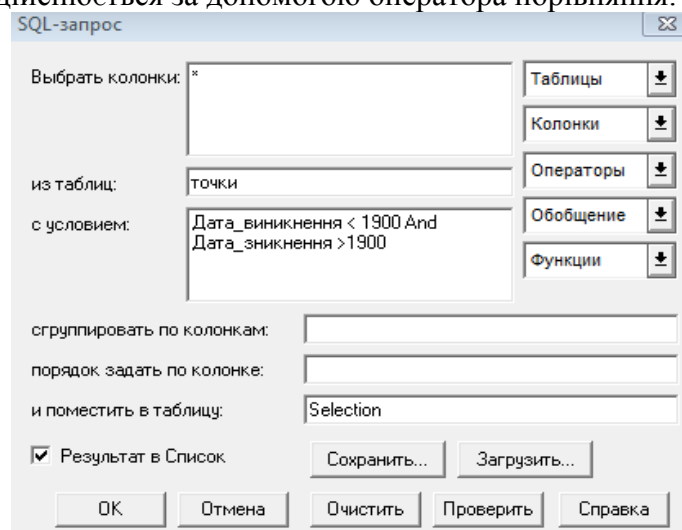

Рис. 1. Вікно для SQL-запиту, що реалізує вибірку на вказану користувачем дату (1900 р.)

Результати здійснення вибірки, окрім таблиці, показуємо картою (рис. 2), що відображає міські поселення, які існували в межах сучасної Дніпропетровської області на 1900 рік.

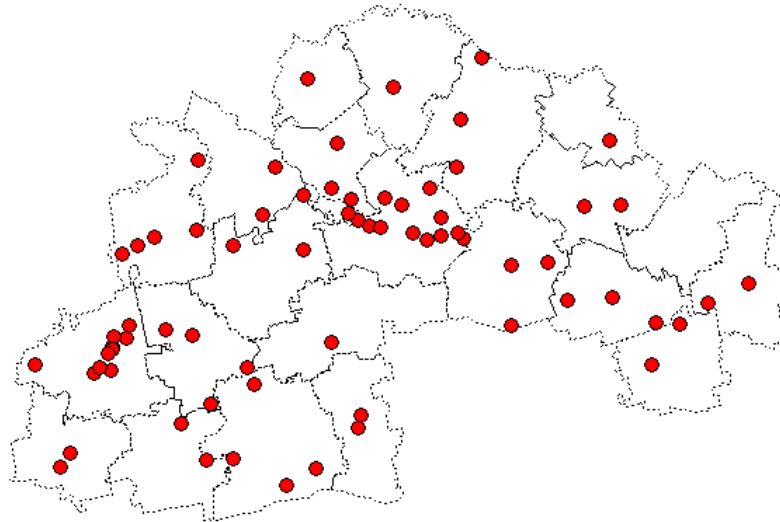

Рис. 2. Сучасні міста і селища міського типу, що існували на 1900 рік

Інший приклад дозволяє вибрати та представити на карті та в таблиці тільки ті населені пункти, котрі раніше існували окремо, а зараз увійшли до складу інших міст. Для цього нам потрібно зробити вибірку із головної таблиці за допомогою SQL-запиту, із застосуванням логічного оператора (рис. 3).

Рис. 3. Вікно для SQL-запиту, що реалізує вибірку тих міст, котрі існували раніше окремо, а зараз увійшли до складу інших міст

На основі такої вибірки, ми можемо створити окрему таблицю, в якій будуть показані тільки ті населені пункти, котрі увійшли в інший населений пункт.

В результаті здійснення подібних процедур стають можливими:

- візуалізація динамічних характеристик міських поселень різних рівнів в різні періоди у формі, яка обирається відповідно до цілей дослідження;
- тематичне картографування для наочної візуалізації результатів класифікації міських населених пунктів за різними ознаками;
- інтегрування в єдиний проект історію формування і розвитку системи міських поселень Дніпропетровщини.

Таким чином, розроблена база даних населених пунктів Дніпропетровської області, реляційного типу, що містить інформацію яка дозволяє нам досліджувати різні аспекти змін міських поселень, отримувати нові знання про них за допомогою SQL-запитів, за період з 1859 по 2017 роки.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Світличний О.О. Основи геоінформатики: Навчальний посібник / За заг. ред. О.О. Світличного. – Суми: ВТД «Університетська книга», 2006. – 295 с.

УДК 91+(23.046)

*Райхона Қосимова, Гулноза Араббоева,
Умида Пулатова, Дилфуза Эрназарова
(Фаргона, Ўзбекистон)*

ГЕОГРАФИЧЕСКАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА ФЕРГАНСКОЙ ДОЛИНЫ В “БАБУРНОМЕ”

Авторы статьи, анализируя географическое описание Ферганской долины выявляют основные принципы свойственные Бабур-географу.

Ключевые слова: *основные принципы, географическое описание, ферганская долина.*

Analyzing the geographical description of the Fergana valley in the “Baburnama” the authors try to depict the main principles of this act peculiar to the Great Babur – the geographer.

Keywords: *main principle, geographical characteristics, valley, fluent language.*

When it comes to Babur, it should be noted that he contributed greatly to the development of Geography in Central Asia. Indeed, Boburnoma, also known as an encyclopedia of its time, is also a geographical piece of art. It contains important information about the nature, population and economic activity of the Fergana valley, Afghanistan and India. It is important that Bobur describes the geographical characteristics of the place given in a fluent language and, in the simplest terms, on the other hand, the author states that he is essentially seeing the truth, ensuring the truthfulness of the information and its scientific significance. The main purpose of this article is to cover the geographical description of the author of Boburnoma, the author of a native land - a beautiful Fergana valley. Babur focused on a number of principles that apply today to geography in his description. He describes the regions according to his strict systematic nature. The Babur systematic describes the geographical location, climate, minerals, healing spots, plants, animal world, population, agriculture, small administrative areas (today 's natural and economic geographical zoning) and ends with a brief summary. This method sometimes reveals to explain the peculiarities of the regions. In particular, topography, hydrographic objects, export and import of major cities are highlighted. The author does not have any geographer in geographical descriptions of the territories: "... Fergana is the fifth climber ... Sharqi Kashgar, western Samarkand, southern Badashkhon is surrounded by mountains, nasal nets, such as Olmalik and Olmotu and a new one, Tarozkent ... "It is divided into seven climatic zones in the Middle Ages geography. Such climacticism has a certain scientific basis. Because in today's geography the academician Berg classifies the earth from equator to seven polar regions. Babur asserts that the Fergana valley enters the fifth climate. It should be noted that this climate is currently in a moderate climate zone. For example, "... is again Marghinon, Andijan is western, and Andijan is a seven-point corridor" (distance between Andijan and Margilan is 65 km). Babur uses one of the favorite methods of modern geography - the method of comparison - to describe the location of a geographical object or geographical object. "... Another Khojand is Andijan, the western sorcerer, twenty-five pieces of land. Samarkand from Khujand is twenty-five pieces of land ... "Or:" Sayhun's water is in the north. The Kurgan River is a shooting

bulwark, "explains the location of the city's fort. In the description of Khujand, we read: "The fugitive has a mountain on the north side of the river. Here is a horseman, and here in the mountains there are turquoise deposits and some deposits. " Babur not only mentioned the beginning of Kurama Ridge in northern Khujand, but also pointed to the presence of minerals in the mountain. Indeed, the northwestern slope of the Gurama Ridge today is rich in precious and rare metals and is considered one of the world's largest rivers. Copper, gold and polymetallic deposits, such as Sarichekuv, Dalny, Kalmakkir, Kumushkon, Oltintopgan, are located in the basin of the non-ferrous metal deposits around Almalyk. The Hodjarvesh desert is located in the direction of Khujand Gate. As the wind blows between Ferghana and Mirzachul, the sand slips and flies away. Babur did not ignore it and described it as very beautiful: "... Khudzhand is a hollow between Kandibodom and Hodarves. It always goes to the field. Margins are east, always east. The monger is a bastard, and he is always there. There are many dervishes in the hollow of the hill and they can not find each other and say, "Ho, darvesh," "Ho, darvesh," and they have been saying that this horn is called Hodarves. " During the description of the incident, Babur explains the toponymy of the place, ie the origin of the place. In the description of the axis, Bobur has a deeper look at the natural and political geographical location of the site. "Ferghana, Andijan, and then there is no bigger fortune. The western plains of Andijan are the ninth colonnade. Umarshayk was the capital of the great city of Saykhun. His case is on a high jar. " Bobur Axi seems to have been worrying about the location of the Syr Darya River. As you know, geographical maps are no longer the city of Axi. Why? Because there is a law in geography. As a result of the Coriolis River, the rivers divide the right bank in the northern hemisphere and the left bank in the southern hemisphere, turning to the same direction. Bobur says Axi lived in the northern shore of Syrdarya. The river had always drifted its northern side and drowned the city, causing the Axis to be sealed only in history (remember the Turtkul incident in Karakalpakstan in 1930). One of the main conditions is the parity of comparable geographical objects in the modern geography and the comparison of geographical objects. Babur uses the comparison method more efficiently in the valley cities: "... Another Koson. It sank in the north of Axis. It is smaller. Nechukkim Andijon water comes from Osh, Akhsu sui Kosondin ... Safo and Havo In the process of acquaintance with the place of the young man in Kasan, the following conclusions can be made: - "Baburnama" contains a great deal of information for geography which is the first valuable geography of the Turkic language one of the sources; - Babur describes the Fergana valley perfectly on the basis of what he saw and checked: nature, population and geographical location of its economic activity, administrative-territorial structure, properties. Geography of "Boburnoma" is based on specific systematics, which increases its scientific value; - The author of the "Boburnoma" is one of the most widely used methods in the modern geography - he has used the comparative method effectively by accurately determining the geographical position of the cities and the nature of their nature.

In the Middle Ages Ferghana region occupied large territories. Therefore, it is a mistaken idea of the Fergana valley that Bobur describes as a valley between the Chatkal, Ferghana, Alai, Turkestan and Qurama mountain ranges and the smaller regions of Andijan, Namangan and Fergana. By the geographical boundaries of Babur, he borders with the Fergana region in the direction of the horizon, originally from the east and west, and from the north and south to the geographical objects. This definition also applies to Andijan, Osh, Margilan, Isfara, Khujand, Konibodom, Axsikent, Koson. Babur focused on the nature of the Fergana valley, and saw that his unique climate was surrounded by mountains. "... it is a compact region, and the aroma and the fruit are prosperous. On the western side there is no mountain, Samarkand and Khujand. This creature can not come from any other creature. " Indeed, modern geography confirms that the mass of cold air in the valley can only be accessed from the west by the Khojand Gate, which is 7-9 km wide. Cold air masses from Mirzachul reach through a narrow corridor at a great speed, pulling them to the valley just like a sucker, and on the contrary, the warm air from the valley moves to Mirzachul. As the rest of the valley is surrounded by mountains, cold air can not penetrate. That is why the valley finds a relatively stable, moderate climate. It is also important to draw attention to another aspect of the meaning of "winter can not come". It is well known that Babur was a prince of his

childhood, and he was always in the focus of his education in the future. This means that he has been given childhood military information, including his military-geographical data, in line with his own requirements. In the military geography, every commandant needs to know the topographic plan of the place, ie the surface structure (plain, mountain, passage, passage, well, etc.). It should be noted that in the definition of Fergana, Babur states that the mountains are an important military strategic object, that external enemies can not overcome the high mountains. This is because the word "winter" is also used in the word "hostile". Therefore, in 1504-1505, when the Shaybonikhs occupied Samarkand, taking into account that it could only enter the valley from the West, Babur changed his course to the southwest and took over the Aloy, Turkestan and Gissar Mountains, which were difficult to cross the border and head Kabul. It is known that from the middle of the valley it flows from east to west in the form of Syrdarya snake, turns north from Khujand and goes to the Tashkent oasis.

This is what Bobur describes as follows: "In this respect, the Saykhun river, the Khujand region, is famous for its occurrence, the east (Karadarya) and the northern (Norin) side, and the western part of the region, the southern part of the Khujand northern provinces, is known to Holocaust Shohruxhia , and again, it turns out to be in the north, and Turkiston seeks its way. This river, which is much closer to Turkestan, is like a river, and no river is lost. " It is well known that in the Middle Ages, the river flowed through the city and it was called the city. This habit is also applied to the Syr Darya. Bobur called the Syrdarya the Khujand River. (See Amu Darya, originally called Amudarya, by the ancient name of the city of Chorjuk, later became Omudarya and Amudarya). The Syrdarya River flows north from the Chirchik-Akhangaran Valley and turns north into Turkestan, turning its north-west direction into the Aral Sea. As we have seen, Babur testifies that "this river is like a hump, no rivers". The current reader may be surprised to read this, but there is nothing wrong with that. Indeed, in the Middle Ages, the Syr Darya periodically changed its course: it was permanently poured into the Aral Sea from the 19th century. It is well-known that in the modern geographical characteristics the administrative-territorial structure of the site is important. At Boburnoma this is also a serious approach. In particular, in the description of the Ferghana Valley, the author states: "... There are seven bribe-takers; on the south side of the Sayhun valley, two natives of the North. " Then, economic and sociological geographical characteristics of regions with high potential are given. For example: "... One of his wounds on the South side is Andijan, the capital of the Fergana region. The olive tree is good, the fruit is good, the melon and the good. It is not a picture to sell melon at the melon of melon in the melon area. There is no better edition of the Andijan nasspot. There is no bigger fortune in Movarounnahr after Samarkand and Kesh. There are three gates. " As we have seen, this description includes agro-geographical, ethnographic and political geographic information. In the last sentence, it points to the valley as a transport hub, if the city is located on important transport routes - the current geography. As it is known, nowadays the population of Andijan is about 400 thousand people, and according to this indicator occupies the next place in the valley after Namangan. Babur says that Andijan is a big city, and the vast majority of its population is as follows: "Nine puddles go down. It's a surprise, not a single place. " Babur described Andijan as saying: "The air is bitter. There are a lot of malaria in the autumn, "he says. Meanwhile, other towns in the valley also have malaria. Babur emphasized not only the fact that Andijan, but also entirely valley-specific and indestructible. As you know, the geography of medicine studies the causes of the spread of diseases and the origin of the region. In this regard, the information provided by Babur can be considered medical geography. In the following period, the distribution of some diseases in the valley has been studied in depth. For example, when the valleys are surrounded by mountains, the winds of the Flood (towers) can not move out and move around the valley. As a result, infectious diseases are rapidly exposed to wind. This is especially true in the autumn. This is because the weather is unstable. Because of this, diseases in the autumn will increase rapidly. Bobur was observing this phenomenon and understanding his essence. Babur describes each region of his country with pride, but also explains its unique geographical characteristics. Here is the description: "... It is in the town of Osh. The east of Andijan is southward, eastward, and Andijan. The air of the hawk and the fluff is good. The

spring is good ... The south of the Koran is a mountainous area, the Baroque season. ... The Andijan rudder slipped into Osh neighborhood and went to Andijan. Both of these animals have been blooming, and their gardens are puddles, and their bloomers are radiant. There are fresh water, spring is good, dark tulips and flowers are open ... There is no Osh town in the Fergana valley and the weather." In this description, Bobur describes the nature of Osh as colorful dyes, as well as the compositions. At the same time, we must admit that he is a clever hydrologist. This is because the Andijan (Akbur) rod passes through the Osh city, providing water for the surrounding fields and gardens. It also emphasizes that in the spring it will be covered with thick tulips and flowers. Babur's work has long been used in the units of length measurement. A cake was about 8 km long. When you compare the distance between the cities given in "Boburnoma" with today's map, you can see that Babur brought the distance between them.

REFERENCES

1. Zahiriddin Muhammad Babur. Boburnoma. – Т.: Chulpon, 1990.
2. Hasanov H. Bobur is a tourist and naturalist. – Т.: Turkey, 1983.
3. Hasanov H. Scientists. Т., 1990, Andijan State University, Uzbekistan, January 10, 2011 (Supervisor: A. Isayev)

УДК 551.4:911.2

*Ганна Чернюк, Володимир Мисько
(Кам'янець-Подільський, Україна)*

КОМПЛЕКСНІ ДОСЛІДЖЕННЯ ЛАНДШАФТНИХ МІСЦЕВОСТЕЙ ПІД ЧАС ПОЛЬОВИХ ПРАКТИК ДЛЯ ДИПЛОМНИХ РОБІТ

У статті розглядаються особливості комплексних досліджень ландшафтних місцевостей під час польових практик. Стаття містить методичні рекомендації щодо оволодіння студентами методикою польових ландшафтних досліджень та аналізом фактичних і фондових матеріалів для написання дипломних робіт. У статті розглянуто методику створення студентами ландшафтної карти ПТК та їх характеристики і оцінки.

Ключові слова: комплексні ландшафтні дослідження, оцінка ПТК, ландшафтні місцевості, польова практика, ландшафтна карта, дипломні роботи.

In the article authors consider the features of complex studies of landscape areas during field practice. The article contains methodical recommendations for mastering the method of field landscape research by students and the use of materials while writing theses. In the article, the authors considered the peculiarities of the creation of the PTC landscape and landscape-rating maps by students and its characteristic.

Key words: integrated landscape research, rating PTC, evaluation studies, landscape, field practice, landscape map, diploma work.

Актуальність дослідження. Важлива роль комплексних ландшафтних досліджень студентів географічного (природничого) факультету визначається перш за все тим, що вони закладають основу системи методичних навичок польової роботи та використання матеріалів у дипломних роботах.

Важливе місце у розвитку малих територій мають посісти великомасштабні ландшафтні карти. Такі карти відображають синтезовану геокомпонентну складову частину території адміністративного району, фізико-географічного району тощо. Багаторічні ландшафтознавчі дослідження, що ведуться студентами під час польових практик передбачають у кінцевому результаті створення ландшафтного кадастру фізико-географічних районів та створення ландшафтних карт та картосхем ПТК.

Метою роботи є аналіз комплексних досліджень ландшафтних місцевостей під час польових практик, методика щодо оволодіння студентами методикою польових ландшафтних досліджень та використання матеріалів під час написання дипломних робіт.

Результати досліджень. В комплексних дослідженнях ландшафтних місцевостей під час польових практик об'єктом вивчення є не окремі компоненти та природні процеси, а реально існуючі територіальні утворення із різноманітним внутрішньою будовою, взаємозв'язками та динамічністю. Такі спеціальні польові дослідження характеризуються комплексністю, а вихідні сумарні результати дають повне уявлення про природу територіальних утворень. Спираючись на всю суму теоретичних та практичних знань про природу та її господарське використання на певній території, при комплексних ландшафтних дослідженнях, виділяють існуючі природні комплекси, вивчають зв'язки між формуючими їх компонентами, з'ясовують цілісну просторову структуру природних комплексів території та досліджують напрямки процесів їхнього функціонування та освоєння.

Загальною метою польових ландшафтних досліджень – є закріплення і поглиблення теоретичних знань з геології, геоморфології, гідрології, метеорології, ґрунтознавства, біогеографії, ландшафтознавства, отриманих студентами на лекціях та під час виконання самостійних і практичних завдань. Важливим є також отримання конкретної інформації про природні умови території проходження практики і фактичних матеріалів для характеристики геолого-геоморфологічної будови, клімато-гідрологічних особливостей території, з'ясування місця окремих рослинних асоціацій та ґрунтових відмін у структурі ґрунтового-рослинного покриву.

У сучасних географічних науках переважають прикладні та екологічні дослідження з оцінкою ПТК, розробкою оціночних показників для раціонального використання природних ресурсів у різних галузях господарства та прогнозування майбутніх змін. Тому студентам географічних спеціальностей планувалися теми курсових і дипломних робіт по комплексній фізико-географічній характеристиці, виявленню ПТК та їх картографуванню на ландшафтних схемах, характеристикою, оцінкою ПТК та визначенням їх сприятливості для використання у сільському господарстві.

Багаторічний досвід роботи у керівництві та допомозі студентам при написанні дипломних робіт, складанні ландшафтних та оціночно-прикладних схем невеликих територій за місцем проживання студентів, в межах територій сільських господарств, сільрад, адміністративних районів, природоохоронних об'єктів та районів проведення комплексної польової практики показав, що у місцевих господарських установах та адміністративних органах можна знайти деякі дані про фізико-географічні умови, карти ґрунтів, карти землекористування, карти агропромислових груп, крутизни схилів. Тому для написання фізико-географічної характеристики малих територій потрібно зібрати та проаналізувати опубліковані і фондові текстові та картографічні матеріали, провести польові маршрутні та візуальні дослідження [1, 2, 3, 4, 6].

На основі ґрунтових карт і схем землекористування, карти агропромислових груп, звітів та інших матеріалів і результатів польових досліджень (у тому числі ознайомлення або обстеження певної території керівником дипломної роботи), можна виявити типи ПТК та скласти ландшафтну картосхему. Більш високий рівень наукових прикладних досліджень вимагає оволодіння студентами методикою польових ландшафтних досліджень та картографування ПТК під час комплексної польової практики з фізичної географії і ландшафтної практики, вивчення дисциплін з ландшафтознавства та фізико-географічного районування. В межах малих територій виділяються ПТК рангу урочищ, груп урочищ, типів місцевостей. При складанні ландшафтного профілю вивчаються фації [1, 2, 4, 6].

Ландшафтні картосхеми ПТК малих територій майже всі є оригінальними, тому що ландшафтні зйомки у такому масштабі проводилися тільки вченими для деяких певних територій за темами держзамовних або дисертаційних робіт. У зв'язку із неповним обсягом потрібних вихідних даних, відсутністю топографічних карт потрібного крупного масштабу ці ландшафтні схеми мають об'єктивні і суб'єктивні недоліки і помилки, кількість яких з року в

рік скорочується за рахунок вдосконалення методичних прийомів і відбору більш інформативних та досконаліх джерел.

Дипломні роботи по ландшафтній характеристиці малих територій традиційно містять дві частини: аналітичну і синтетичну. Перша частина містить аналіз природних умов по всіх компонентах, тобто: географічне положення, тектоніку, геологічну будову і історію, рельєф, клімат, води, ґрунти, рослинність і тваринний світ. Комплексна синтетична частина включає методика ландшафтних досліджень, картосхему виявлених ПТК та їх характеристику і питання раціонального використання земельних угідь та інших природних ресурсів. Дослідження для дипломних, магістерських та інших наукових робіт відносяться до «активного» типу прикладних досліджень, які передбачають оцінку ПТК для господарського використання. Рівень оціночних досліджень ПТК у студентських дипломних роботах не можна порівнювати з рівнем відповідних науково-дослідних і прикладних робіт за замовленням певних установ та організацій. Проте деякі матеріали і картосхеми ПТК з дипломних робіт використовуються для якісної і, в деякій мірі, кількісної оцінки рекомендацій по використанню земель. Матеріали і ґрунтові, ландшафтні та оціночні картосхеми з найкращих робіт успішно включалися у дисертаційні роботи молодих викладачів ТДП і ТДПУ-ТНПУ.

Методика оціночних досліджень ПТК розроблена в залежності від конкретних умов та опирається на загальноприйняті принципи [1, 2, 4]. Оцінка окремих компонентів та елементів природного середовища слабо враховує причинно-наслідкові взаємозв'язки і взаємозалежності. Тому більшу актуальність має комплексна оцінка ПТК як цілісної геосистеми. Оцінки (якісні та кількісні) залежать від практичних потреб, наприклад, для сільськогосподарського освоєння в цілому чи певної галузі або культури тощо.

Універсальне значення має якісна оцінка ПТК, яка передбачає їх класифікацію за потенціалом сприятливості в залежності від їх властивостей, позитивних чи негативних впливів на даний суб'єкт. Наприклад, від нахилу схилів залежить можливість розорювання, використання техніки, ерозійна небезпека, від рельєфу залежить розмір та форма угідь, умови зимування визначаються за мінімальними температурами, товщиною снігового покриву.

Прийнято оціночні показники переводити в бали за 5-ти або 10-ти бальною шкалою. За сумою бальної оцінки всіх показників ПТК класифікують на групи: найбільш сприятливі, сприятливі, малосприятливі і несприятливі. Такий в цілому схематичний поділ добре відображається на оціночних картосхемах. Об'єкти оцінки залежать від масштабу, наприклад, на карті республіки чи області оптимальним є ландшафт, для районів і областей – типи місцевостей, для сільських рад і колективних господарств – урочища.

Основою оціночних досліджень є створення ландшафтної карти ПТК та їх характеристика. Оцінка ПТК включає поетапно: 1) складання переліку оціночних властивостей і показників ПТК в залежності від поставленої цілі; 2) вимірювання або визначення за довідниками стану природних об'єктів (температура, зволоження, бонітет тощо); 3) визначення оцінок у балах та суми балів або середньозваженого балу; 4) складання ландшафтно-оціночної карти сприятливості ПТК за методом кольорового фону «світлофор».

Оціночна класифікація ПТК базується на комплексних оціночних показниках із врахуванням природних, економічних і соціальних показників. Спочатку виділяються ділянки різного ступеня сприятливості і несприятливі для певного використання, потім ПТК групують в території: 1) одноцільового призначення; 2) багатоцільового призначення; 3) недоцільного використання. В межах цих груп виділяють інші класифікаційні шкали [1, 2, 3, 4, 5, 6].

Наприклад, для ландшафтів Зарічненського району Рівненської області за оцінкою просторових закономірностей радіоактивного забруднення складено картосхеми за 1986 і 1994 роки [3]. Виявлено ПТК із інтенсивною міграцією, виносом та накопиченням радіонуклідів, та на 1994 рік значне зростання забруднення по долині ріки у напрямі Рівненської АЕС [3].

Оскільки досліджені території використовувалися переважно у сільському господарстві, то у дипломних роботах найкраще розроблено методику оцінки ПТК для землеробства. Ступінь сприятливості ПТК визначався як за агровиробничими типами та оцінкою бонітету земель так і за фізико-географічним районуванням для цілей сільського господарства. Бонітет ґрунтів визначався за даними атласу (Атлас почв УССР, 1979) та за даними публікацій Кузьмічова В.П. у журналах «Агрохімія і ґрунтознавство» за 1982 рік. До бонітету вводилися поправки на механічний склад, еродованість та крутизну схилів. В залежності від площі, зайнятої ґрунтовими відмінами в межах кожного ПТК визначався середньозважений бонітет:

$$B = \sum v_i \times S_i / S_{ПТК}, \text{ де}$$

v_i – бонітети ґрунтових відмін; S_i – площі відповідних ґрунтових відмін; $S_{ПТК}$ – загальна площа ПТК. За середньозваженими бонітетами ПТК об'єднуються за ступенем придатності для землеробства у групи, наприклад, найбільш сприятливі (вище 60 балів), сприятливі (60-40 балів), малосприятливі (40-20 балів), несприятливі (менше 20 балів) та цільового призначення (під лісом, луками, природоохоронними ділянками тощо). За крутизною схилів ступінь придатності визначається за різними джерелами [1, 2, 4, 5, 6]. Схили із крутизною більш 20° непридатні для землеробства, 10-20° – обмежено придатні із заборонаю машинної обробки, 5-10° – малосприятливі, у зв'язку із середнім та сильним змивом ґрунту. У 1990-х роках у деяких дипломних роботах було складено ландшафтно-оціночні картосхеми за бонітетом ґрунтів із врахуванням слабого, середнього та сильного змиву, ПТК і картосхеми за крутизною схилів. Зокрема, у роботі Р.Яворівського [6] було виявлено, що за крутизною схилів 55-60% території Тернопільського району займають малосприятливі та несприятливі ПТК для землеробства, а за бонітетом ґрунтів менш як 35%.

Висновки. Прикладні ландшафтно-оціночні дослідження у дипломних роботах показали рівень засвоєння навичок самостійних польових і камеральних досліджень, науково-теоретичної і навчально-методичної підготовки із актуальних теоретичних і практичних напрямків фізичної географії. За своєю інформативністю, теоретичним і практичним значенням ці дипломні роботи на порядок перевищують рівень знань від підготовки та здачі усних державних іспитів. В більшості робіт заключний розділ був присвячений методичним рекомендаціям і розробкам щодо використання зібраних матеріалів і результатів досліджень на уроках географії та біології, в екологічному і природоохоронному вихованні, в екскурсійній роботі тощо.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Комплексная полевая практика по физической географии / Под ред. К.В. Пашканга. – М. : Высшая шк., 1986. – 208 с.
2. Ландшафтознавство: традиції та тенденції / Мат-ли міжнародної наукової конференції. – Львів : вид-во ЛНУ ім. Івана Франка, 2004. – 284 с.
3. Логінова Г.М. Ландшафти Зарічненського району та їх радіоактивне забруднення / Дипломна робота. – Тернопіль : ТДПУ, 2001. – 105 с.
4. Чернюк Г.В., Мисько В.З. Ландшафтно-оціночні дослідження місцевостей у дипломних роботах / Географія та екологія: наука і освіта: матеріали VII Всеукраїнської науково-практичної конференції з міжнародною участю. – Умань: ВПЦ «Візаві», 2018. – С. 216-220.
5. Шищенко П.Г. Прикладная физическая география. – К. : Вища шк., 1988. – 192 с.
6. Яворівський Р.В. Проблеми раціонального використання ландшафтів Тернопільського району / Дипломна робота. – Тернопіль : ТДПІ, 1995. – 125 с.

ЕКОЛОГІЯ / ЭКОЛОГИЯ

УДК 55:556

Віктор Пилип'юк, Анна Рябіхіна
(Одеса, Україна)

ЕКОЛОГІЧНА КЛАСИФІКАЦІЯ ВОД РІЧКИ ПСЕЛ

В роботі розглядається гідроекологічний стан р. Псел, яка перебуває під антропогенним навантаженням. Основою розрахунків є аналіз гідрохімічних показників вод р. Псел та виявлення серед них основних компонентів які найсильніше впливають на стан досліджуваного водного об'єкту.

Ключові слова: *екологічний стан, водний об'єкт, антропогенне навантаження, якість води*

The paper considers the hidroecological state of the Psel River, which is under the influence of anthropogenic load. The basis of the calculations is the analysis of hydrochemical parameters of waters of the Psel River and the identification of the main components among them which most strongly influence the state of the investigated water object.

Keywords: *Ecological status, water object, anthropogenic load, water quality*

Вступ. Актуальність роботи обумовлена необхідністю оцінки водно-ресурсного потенціалу та гідроекологічного стану транскордонних вод України [2, 399 с.], серед яких значне місце займає річка Дніпро. В ухвалі 5 Всеєвропейської конференції міністрів охорони навколишнього середовища (Довкілля Європи місто Києв 2003 рік) особлива увага була приділена вирішенню водоохоронних проблем, спрямованих на поліпшення управління, використання та охорони водних ресурсів.

Постановка проблеми. Хімічний склад вод річки Псел описувався у роботах Київського Національного Університету імені Тараса Шевченка [4, 219-229, 260-266 с.], інституту гідробіології НАН України [3, с. 257-263.]. Більшість цих робіт аналізує матеріали гідрохімічних досліджень на початку 21 сторіччя. У роботі Хільчевського В.К. [1, 184 с.] відзначається необхідність детального вивчення гідроекологічного стану річок лівобережного лісостепу. У цій роботі було проведено оцінку гідроекологічного стану річки Псел за допомогою комплексної екологічної класифікації якості поверхневих вод суші.

Метою даної роботи є дослідження гідроекологічного стану вод річки Псел. Розглянута річка знаходиться у межах лісостепової зони України [6, 389 с.]. У природному гідрохімічному складі вод річки Псел переважають карбонати та гідрокарбонатинатрію і магнію. Хімічний тип поверхневих вод класифікується як гідрокарбонатний кальцієво-магнієво-натрієвий. Підземні води також відносяться до цього типу та відрізняються від поверхневих значним вмістом карбонат іонів та іонів кальцію. Відповідно до еколого-геологічного районування розглянутий водозбір відноситься до території з неблагоприємним екологічним станом і високим антропогенним навантаженням [5, 264 с.]. Місто Суми розташовано у верхній частині річки Псел. Воно є центром машинобудівної, хімічної промисловостей та центром виготовлення будматеріалів. У басейні даної річки розташовані поклади газу, заліза та магнію. Значний вплив на формування хімічного складу води має залізорудний промисловий комплекс, який розташований у межах Курської області (Російська Федерація), а також нафтопереробні та гірничовидобувні комплекси, розташовані у місті Суми.

Матеріали та методи. У даній роботі оцінювався гідроекологічний стан річки Псел, на основі даних гідрохімічних спостережень за період 1990-2014 роки, з використання комплексної екологічної класифікації якості поверхневих вод суші.

Дана методика дозволяє здійснити екологічну оцінку якості води. Вона включає широкий набір показників, які відображають особливості абіотичної і біотичної складових водних екосистем [5, 264 с.]. Згідно методики, встановлено п'ять класів і сім категорій якості вод. Методика екологічної оцінки якості води передбачає розрахунок в межах трьох блоків середніх і найгірших значень для трьох блокових індексів якості води, а саме: для індексу компонентів сольового складу ($I_{1\text{сер}}$, $I_{1\text{макс}}$), для трофо-сапробіологічного індексу ($I_{2\text{сер}}$, $I_{2\text{макс}}$), для індексу показників токсичної і радіаційної дії ($I_{3\text{сер}}$, $I_{3\text{макс}}$). На заключному етапі здійснюється обчислення інтегрального (екологічного) індексу (I_e) за формулою

$$I_e = \frac{(I_1 + I_2 + I_3)}{3}, \quad (1.1)$$

де I_1 – індекс забруднення компонентами сольового складу;

I_2 – індекс трофо-сапробіологічних (еколого-санітарних) показників;

I_3 – індекс специфічних показників токсичної і радіаційної дії.

Першим кроком в екологічній оцінці є класифікація води за критеріями іонного складу. Клас води дається по домінуючому аніону, група – по катіону, тип залежить від співвідношення іонів. Надалі проводиться класифікація води за критерієм мінералізації і розрахунок індексу забруднення компонентами сольового складу I_1 . Потім розраховуються індекси трофо – сапробіологічних (еколого-санітарних) показників (I_2) та індекси специфічних показників токсичної і радіаційної дії (I_3)

Отримані результати та їх обговорення. В роботі для визначення гідроекологічного стану вод річки Псел за період з 1990 по 2014 рр. були використані зведені матеріали по гідрохімічних показниках.

На першому етапі сформовані ряди даних з максимальних та середніх значень основних гідрохімічних показників, які використовуються в методиці для виконання екологічної оцінки.

На другому етапі визначалися класи і категорії якості води за окремими показниками. Можна відзначити, що за середніми значеннями показників води річки Псел відносяться до підвищено мінералізованих, класу якості вод - прісні води-I, категорії якості – олігогалінні-2. За максимальними значеннями показників води річки Псел коливаються від підвищено мінералізованих до високо мінералізованих. За критеріями іонного складу за досліджуваній період води річки належать до гідрокарбонатного класу, групи кальцієвих та натрієвих, тип I. За величиною рН, як за середніми, так і за максимальними значеннями, води річки Псел належать до слабоко лужних.

В результаті ми отримали такі дані: клас та категорія якості води на цих за сумою іонів дорівнює II та 2 відповідно; за хлоридними іонами коливається від II до IV та від 2 до 4 відповідно; за сульфатними іонами – від II до III та від 2 до 4 відповідно.

Надалі були розраховані переважаючі класи та категорії якості вод за критеріями сольового складу, за еколого – санітарними критеріями та критеріями вмісту специфічних речовин токсичної дії: I – відмінні (1-відмінні); II – добрі (2 – дуже добрі, 3 – добрі); III – задовільні (4 – задовільні, 5 – посередні); IV – погані (6 – погані); V – дуже погані (7 – дуже погані). Установлено, що забруднення для р. Псел компонентами сольового складу відбувається за рахунок вмісту у воді значної концентрації хлоридних та сульфатних іонів. Основними забруднювачами при описуванні еколого – санітарного блоку є завислі речовини, азот амонійний, азот нітритний, фосфор фосфатний, а також значний вміст органічних речовин (ХПК, БПК₅). Серед забруднюючих специфічних речовин токсичної дії виділяються залізо, марганець, мідь, цинк, феноли та СПАР.

На третьому етапі виконання екологічної оцінки проводилося узагальнення оцінок якості води за окремими показниками по окремих блоках з визначенням інтегральних значень класів і категорій якості води. Коливання індексів ($I_{1\text{сер}}$) та ($I_{2\text{сер}}$) показують, що екологічний стан річок може змінюватися від «добраго» до «задовільного». У змінах середніх значень показників блокового індексу специфічних речовин токсичної дії ($I_{3\text{сер}}$) відмічається тренд,

який описує перехід від «посереднього» стану до «доброго». При аналізі максимальних значень блокових показників встановлене поліпшення екологічного стану у порівнянні із 90-ми роками за всіма блоками.

На четвертому етапі виконувалося визначення об'єднаної оцінки якості води. В результаті можна зробити такі основні висновки: щодо якісного стану вод річки Псел за середнім значенням екологічного індексу - клас якості вод – III; категорія якості води - 4; назва класів якості вод за їх станом – «задовільні»; назва категорій якості вод за їх станом – «задовільні»; назва класів якості вод за ступенем їх чистоти – «забруднені»; назва категорій якості вод за ступенем їх забрудненості – «слабко забруднені» (табл.1)

За максимальним значенням екологічного індексу для річок Псел: клас якості вод – III; категорія якості води - 5; назва класів якості вод за їх станом – «задовільні»; назва категорій якості вод за їх станом – «посередні»; назва класів якості вод за ступенем їх чистоти – «забруднені»; назва категорій якості вод за ступенем їх забрудненості – помірно забруднені.(табл. 2)

Таблиця 1. Об'єднана оцінка якості природних вод досліджуваних об'єктів за середніми значеннями показників

Водний об'єкт	Клас якості вод	Категорія якості вод	Назва класів якості вод за їх станом	Назва категорій якості вод за їх станом	Назва класів якості вод за ступенем їх чистоти	Назва категорій якості вод за ступенем їх чистоти
р. Псел	III	4	Задовільні	Задовільні	Забруднені	Слабко забруднені

Таблиця 2. Об'єднана оцінка якості природних вод досліджуваних об'єктів за максимальними значеннями показників

Водний об'єкт	Клас якості вод	Категорія якості вод	Назва класів якості вод за їх станом	Назва категорій якості вод за їх станом	Назва класів якості вод за ступенем їх чистоти	Назва категорій якості вод за ступенем їх чистоти
р. Псел	III	4	Задовільні	Задовільні	Забруднені	Слабко забруднені

Висновки. В результаті можна зробити такі основні висновки: щодо якісного стану вод річки Псел за середнім значенням екологічного індексу – клас якості вод – III; категорія якості води – 4; назва класів якості вод за їх станом – «задовільні»; назва категорій якості вод за їх станом – «задовільні»; назва класів якості вод за ступенем їх чистоти – «забруднені»; назва категорій якості вод за ступенем їх забрудненості – «слабко забруднені».

За максимальним значенням екологічного індексу для річок Псел та Ворскла: клас якості вод – III; категорія якості води – 5; назва класів якості вод за їх станом – «задовільні»; назва категорій якості вод за їх станом – «посередні»; назва класів якості вод за ступенем їх чистоти – «забруднені»; назва категорій якості вод за ступенем їх забрудненості – помірно забруднені.

Такий стан досліджуваного водного об'єкту зумовлений великим антропогенним навантаженням, а саме видобутком нафти та газу на території України та залізної руди на території Російської Федерації (Курська магнітна аномалія).

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Гідрологогідрохімічна характеристика мінімального стоку річок басейну Дніпра / В.К. Хільчевський, І.М. Ромась, М.І. Ромась та інші. – К.: Ніка-центр, 2007. – 184 с.

2. Загальна гідрологія: Підручник / В.К. Хільчевський, О.Г. Ободовський, В.В. Ободовський, В.В. Гребінь та ін. – К.: Видавничополіграфічний центр «Київський університет», 2008. – 399 с.
3. Косоць О.О. Сучасний стан забруднення поверхневих вод на території України за даними спостережень мережі гідрометслужби / Косоць О.О., Онанко Ю.І., Радзівська Н.Г. // Гідрологія, гідрохімія і гідроекологія. – 2006. – Т. 11. – С. 257-263.
4. Науковий збірник Гідрологія, гідрохімія та гідроекологія / Гол. ред. В.К. Хільчевський. – К.: ВГЛ «Обрії», 2010. – Т.18. – 219-229, 260-266 с.
5. Сніжко С.І. Оцінка та прогнозування якості природних вод. – К.: НІКА – Центр, 2001. – 264 с.
6. Швобс Г.И., Игошин М.И. Каталог рек и водоемов Украины. – О.: Научно-справочная пособие, 2003. – 389 с.

ТУРИЗМ І РЕКРЕАЦІЯ / ТУРИЗМ И РЕКРЕАЦИЯ

УДК 338.48(477)(475)(045)

Daryna Demydova
(Kyiv, Ukraine)

TOURIST CONNECTIONS BETWEEN UKRAINE AND POLAND AT THE PRESENT STAGE

Польща як сусідня країна відіграє особливу роль для України у встановленні культурних, наукових, промислових, туристично-рекреаційних відносин. Нова модель двосторонніх відносин передбачає також розвиток співпраці у сфері туризму. Автором проаналізовано туристичні зв'язки України та Польщі, зокрема транскордонні. Виокремлено пріоритетні напрями розвитку туризму у транскордонних районах обох країн.

Ключові слова: туризм, транскордонні зв'язки, туристична інфраструктура, інституційне забезпечення.

The current stage of the global tourism industry is characterized by a steady increase in travel, which is intensifying by the competition among regions and countries of destination. Europe is expected to remain the most popular among tourists and travelers in the region.

Poland as a neighboring country plays a special role for Ukraine in establishing of cultural, scientific, industrial, tourist-recreational relations. The new model of bilateral relations envisages the development of cooperation in all entertainment spheres of life: economy, society, culture and others. The leading link in the functioning of this model is to create border regions that are characterized by favorable geopolitical positions, significant economic and resource-recreational potential.

Tourism can provide the realization of all these items. In view of this, the goal of the publication is to analyze tourist connections between Ukraine and Poland.

The development of relations between Ukraine and the Republic of Poland contributes to Ukraine's accession to world and regional security and cooperation structures. Poland stimulates the flow of Ukrainian tourists to their country. It ranks second among the countries to which Ukrainians come and it inferior only to Turkey [1, p. 274].

Cross-border cooperation is a special area of foreign economic activity of the border areas, which plays an important role in international economic relations. This is one of the tools Ukraine implements in its integrating into Europe. The main objective of this cooperation is the elimination of political and administrative barriers between neighboring nations, overcoming stereotypes and prejudices, provided that joint bodies and business entities are formed. Their aim is to create economic, social and cultural infrastructure, as well as to improve the living conditions of the population in both countries [2].

Tourism is a potentially investment-attractive type of economic activity within the Ukrainian-Polish cross-border region. However, today the level of implementation of its potential remains low. Therefore there is every reason to assert the asymmetry of its development in Ukraine and Poland. It is primarily due to differences in institutional provision, in particular:

- instability of tourism management institutes;
- insufficient cooperation between tourist institutions in the transboundary region;
- unsatisfactory scientific support of tourism development;
- asymmetry of territorial-regional representation of tourist organizations for promotion and support of tourism [2].

Institutional provision in the field of tourism in Poland is more perfect. Hence, the import of certain effective Polish management institutions will allow the Ukrainian-Polish cross-border region

to establish tourist cooperation between institutions and improve the institutional provision of tourism activities in Ukraine [3].

According to the National Institute for Strategic Studies under the President of Ukraine, the main manifestations of underdeveloped institutional provision of tourism in the Ukrainian-Polish cross-border region are:

1. Instability of institutions and frequent changes in approaches to tourism management in Ukraine and Poland.

2. Unsatisfactory scientific support for the development of tourism. A necessary element of the tourism management system is a scientifically based approach to the formulation of strategic program documents, measures for the promotion of tourism products, research on tourism markets and the forecasting and planning of indicators for the development of the industry. In Ukraine, the scientific support of the state policy in the field of tourism is provided by the Scientific Center for Tourism Development, in Poland - the Institute of Tourism, the main drawback of which is the lack of interaction and, consequently, joint research of cross-border and interregional Ukrainian-Polish cooperation in the field of tourism.

3. Ukrainian tourist organizations are inferior in the functionality and effectiveness of Polish organizations, which is associated with a number of significant factors that are inherent in the latter:

- there is a clear division of functions between the Polish tourist organizations, which each of them performs;

- the activities of the organizations are interconnected and mutually agreed;

- financing activities is carried out in full;

- the organizational structure is not limited to the head office, but has an extensive network both in the country and abroad [4].

4. The absence of regional representations of tourist institutions in Ukraine and the centers abroad, in particular in Poland, creates an asymmetry of cooperation levels (regional in Poland, state-owned in Ukraine).

Cross-border cooperation at the Ukrainian-Polish border areas in the field of tourism is supposed:

- enhance the image of the border regions;

- develop their infrastructure;

- to increase employment;

- to improve the quality of tourist services for all tourists;

- in deepen a direct partnership between tourism enterprises and organizations both in border regions and countries;

- strengthen the competitiveness of tourist products as a result of increasing supply;

- diversify types of tourist products, formation of integrated joint tourist cross-border products;

- studying and implementing experience for regional regulation and stimulation of the field of other states;

- establish contacts with foreign representatives, public organizations, etc [4].

Prospects for the development of Ukrainian-Polish cross-border cooperation in the field of tourism are quite broad. Among them, as the study shows, there are a number of joint activities: scientific support, regional representations, adequate tourism management, to name a few. On their successful realization, the Ukraine-Poland tourism connections in border areas are obviously expected to strengthen.

REFERENCES

1. Beydyk O., Karyagin Y. Ukraine – Poland: architectural-historical and biosocial resources as a factor of cross-border tourist relations development. Problems of Transformation in Poland and in Ukraine. Warsaw; Kyiv, 2007. 339 p.

2. Kish E. Problems of cross-border cooperation between Ukraine and the European Union. Ukrainian Center for Political Management. URL: <http://www.politik.org.ua/vid/magcontent.php3?m=1&n=63&c=1412>

3. The official website of the Embassy of Ukraine in the Republic of Poland. URL: <http://www.mfa.gov.ua/poland/ua/publication/content/41185.htm>

4. Official site of the National Institute for Strategic Studies under the President of Ukraine. URL: <http://www.niss.gov.ua/articles/245/>

УДК 338.482.22:005.212

Ольга Любчук, Валентина Береза
(Маріуполь, Україна)

ПРОБЛЕМА МЕНЕДЖМЕНТУ УСПІШНОЇ КОМУНІКАЦІЇ ТУРАГЕНТА З КЛІЄНТОМ

У статті розглянута проблема менеджменту комунікативної ситуації турагента з клієнтами. Представлено детермінанти успішної комунікації з клієнтами туристичних фірм. Виявлено комунікативні вміння та засоби успішного спілкування в сфері туризму.

Ключові слова: менеджмент, комунікація, успіх, детермінанти, турагент, клієнт.

The article deals with the problem of management of the communicative situation of travel agent with clients. The determinants of successful communication with clients of travel agencies are presented. Communication skills and means of successful communication in the field of tourism are revealed.

Key words: management, communication, success, determinants, travel agent, client.

Постановка проблеми. Успішна комунікація дає змогу об'єднати людей у групи для їх спільної діяльності, в якій формуються позитивні міжособистісні взаємини. Особливістю позитивних взаємин є вплив їх на досягнення успіху в туристичній діяльності, залученні клієнтів до участі в екскурсіях та подорожах, в установленні з ними партнерських стосунків з турагентами. Під час обслуговування клієнтів туристичних фірм можуть виникати конфліктні ситуації, тому проблема менеджменту організацією успішної комунікації турагента є актуальною для сьогодення.

Метою дослідження є вияв детермінанту успішної комунікації турагента з клієнтом та застосування комунікативних вмінь та засобів в туристичній діяльності.

Виклад основного матеріалу. Кожний з учасників спілкування є активним суб'єктом у цьому процесі. Важливе значення має значущість інформації, завдяки чому партнери намагаються виробити загальний зміст, однакове розуміння ситуації, тобто знайти спільну мову. Обмін інформацією передбачає також психологічний вплив одного партнера на поведінку іншого з метою змінити її. Спілкування турагента з клієнтом, або зі співробітниками турагентства виконує певні функції: контактну; інформаційну; спонукальну; координаційну.

Психологічні бар'єри у спілкуванні виникають непомітно і суб'єктивно, часом вони не відчуються людиною, але негайно сприймаються оточуючими. Ви перестаєте відчувати неправильність власної поведінки і впевнені, що спілкуєтесь нормально. Такий стан часом призводить до формування певних психічних комплексів, які заважають успішній взаємодії із співробітниками та клієнтами. Робота турагента спрямована на задоволення різноманітних потреб туристів. Серед безлічі потреб особливе місце займають психологічні потреби. Люди часто їх приховують у собі, але вони відіграють значну роль у мотивації та регулюванні їх поведінки. Вміння виявляти такі потреби сприяє кращому встановленню контактів і зростанню ефективності роботи у сфері обслуговування, зокрема - у туристичній галузі. Крім

того, вміння спілкуватися з різними видами та типами споживачів туристичних послуг є одним із показників успішної комунікації турагента з клієнтами.

Вміння спілкуватися є детермінантою успішної комунікації турагента з клієнтами. Головними показниками успішного офіційно-ділового спілкування є точність, стислість, впливовість, які досягаються відповідним добором слів, граматичних конструкцій, стандартизацією цілих блоків ділового тексту. Тому ділове спілкування виключає емоційно забарвлену лексику. У ньому переважають стилістично нейтральні мовні засоби, стандартна лексика, складні речення, гранично точний виклад думок. Водночас слова, сполучення й граматичні форми ділового мовлення, які є доречними та потрібними у діловому спілкуванні, у побуті можуть бути недоречними [1, с. 230].

Мова турагента завжди має відповідати комунікативній ситуації, культурному та професійному рівню клієнтів в цьому проявляється менеджмент організацією успішної комунікації. Недоцільно вживати, наприклад, професійні терміни, якщо вони не зрозумілі потенційному туристу. Також повторення одних і тих самих слів небажане. Доречне вживання прислів'їв, приказок, афоризмів, жартів викликає інтерес і бажання спілкуватися у клієнта в подальшому.

Існує багато мовних конструкцій, які використовують під час обговорення проблем, укладання угод тощо. Висловлені чітко й зрозуміло, вони полегшують ведення переговорів. Майбутньому турагенту слід звернути увагу на те, що слухання є не просто мовчання, а й своєрідною активною діяльністю, з проявом інтересу до клієнта.

Слухати клієнта та здійснювати вербальний зворотний зв'язок можна по-різному. Розрізняють такі види комунікативних реакцій людини на мовлення співрозмовника: оцінювання, тлумачення, підтримка, уточнення, чуйність і розуміння. У роботі з клієнтом у сфері обслуговування, зокрема в туризмі, найчастіше мають справу з повідомленням, зворотним зв'язком, уточненням та підтримкою, рідше – з оцінкою і тлумаченням (інтерпретацією). Під час слухання розрізняють такі види реакцій людини: з'ясування полягає у зверненні до співрозмовника за уточненнями та в постановці перед ним «відкритих» запитань; перефразування застосовується коли нам потрібно сформулювати думку співрозмовника у зрозумілу нам форму, що відображає специфіку й прийнятна у сфері туризму чи у будь-якій іншій специфічній сфері, що відрізняється своїм «сленгом» і формою побудови фраз; резюмування використовується, якщо під час розмови увага переключається на інше, нерідко другорядне питання. Його корисно також застосовувати для запобігання конфліктам та для їх розв'язання.

Культура мовлення – це особливості використання лексики, володіння граматику, багатство асоціацій, продуктивність чи стереотипність мовлення, його динамічність, вияв певного ставлення до співрозмовника. Висока культура мовлення особливо важлива для екскурсовода, гіда-перекладача, але не менш важлива для агента по організації туризму і менеджера [2, с. 129].

Побудова висловлювання – це розв'язання конкретних завдань спілкування відповідно до особливостей ситуації. Для цього за допомогою мовлення треба стимулювати співрозмовника до створення внутрішнього образу, подібного до того, який йому передається. Незважаючи на те, що кожна професія в сфері обслуговування, має свої мовні особливості, мова залишається універсальним засобом передачі інформації про всі аспекти задоволення туристичних потреб, запитів клієнтів.

Не кожен клієнт і не всі учасники групи готові до позитивної партнерської взаємодії. Ця готовність має три компоненти – мотиваційний, змістовий та операційний. По-перше, у клієнтів може не бути бажання взаємодіяти. По-друге, вони не вміють спілкуватися, використовуючи діалог і бажають, щоб спілкування відбувалося саме за їх програмою, відповідно до їх бачення ситуації. По-третє, їхні знання щодо конкретної ситуації помітно різняться якісно й кількісно. Тому до спілкування турагенту треба готуватися, вивчати настрої, інтереси, уподобання та бажання клієнтів.

Готовність до спілкування у різних групах неоднакова. Одні можуть бути готовими мотиваційно та не готовими операційно, а інші мають операційну й змістову готовність, але не хочуть об'єднуватись у групу для досягнення спільної мети. Вони хочуть бути наодинці або створюють свою невелику групу і спілкуються лише в ній. Тому в кожному окремому випадку треба вирішувати, чи готові члени групи до спільних дій, і відповідно до цього добирати методи роботи. У туристичному менеджменті вважається: якщо у групі не налагоджена взаємодія, то в цьому винен керівник, бо він не підготував її до продуктивного спілкування, не зміг спрямувати дії кожного і всіх разом [3, с. 26].

Для того, щоб спільна діяльність дала позитивні результати, турагент з менеджменту має враховувати особливості поведінки людей у групі та етичні проблеми, що при цьому виникають. Без цього, спілкування буде низько результативним і не буде відповідати належному рівню культури. Працівникам туристичної фірми слід знати не лише основи професійної етики спілкування з клієнтами. У фірмах, де керівники прагнуть підняти рівень культури ділового спілкування, розробляють кодекс честі або норми поведінки працівників.

Висновки. Таким чином, менеджмент комунікативними ситуаціями в туризмі проявляється у тому, щоб справити активний вплив на образ мислення, поведінку, смаки, установки клієнтів. Успішність менеджменту виявляється лише у тому випадку, якщо змінюється поведінка іншої людини або ситуація в цілому є під впливом турагента. Одночасно з цим клієнт із спілкування розглядає турагента як людину, яка бере на себе відповідальність за прийняття рішення. До факторів, що сприяють найоб'єктивнішому формуванню образу клієнта у діловому спілкуванні є: досвід; інтелект – завдяки якому найточніше розумієш людину; глибоке розуміння самого себе; оцінка подібності або схожості; вияв рівня розвитку особистості клієнта; відстороненість; естетична прихильність; соціальний інтелект.

Потенційний клієнт турфірми стане постійним, якщо в процесі спілкування з турагентом він буде отримувати задоволення. Під час формування образу клієнта треба спиратися не тільки на перше враження, тому що воно може бути помилковим. Успішність менеджменту турагента визначається рівнем розвитку його комунікативних вмінь, серед яких одним, із основних є вміння слухати клієнта, підібрати правильний тур та організувати гарний відпочинок.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Гірняк О.М., Лазановський П.П. Менеджмент. Львів: «Магнолія плюс». 2006. 359 с.
2. Кабушкин Н.И. Менеджмент туризма: учеб. пособие. М.: Издательство «Ось-89», 1999. 254с.
3. Кузьмін О.Є., Мельник О.Г. Основи менеджменту: підручник. К: Академвидав, 2003. 267с.

УДК 338.482.22

*Ольга Любчук, Ана Нуцубідзе, Альона Свічкарьова
(Маріуполь, Україна)*

НЕПОВТОРНІСТЬ ГОСТИННОСТІ ЯК ТУРИСТИЧНА «ПАМ'ЯТКА» СУЧАСНОЇ ІВЕРІЇ

У статті розглядаються туристичні пам'ятки Іверії. Запропоновано новий підхід до розуміння нових пам'яток та національних традицій. Показано неповторність та значущість гостинності грузинського народу як сучасну туристичну пам'ятку.

Ключові слова: Іверія, туристичні пам'ятки, гостинність, традиції, перше враження, грузинська культура.

The article tells about the tourist attractions in Iberia. A new approach is suggested as to understanding new attractions and national traditions. The article shows the uniqueness and importance of hospitality of the Georgian people as a modern tourist attraction.

Key words: *Iberia, tourist attractions, hospitality, traditions, first impression, Georgian culture.*

Постанова проблеми: Для сучасного етапу розвитку туризму характерним є створення нових можливостей для залучення все більшої кількості людей до сфери послуг, з метою задоволення своїх туристичних потреб. Кожна країна намагається відшукати свої неповторні туристичні пам'ятки, які приваблювали б туристів, та збільшували туристичний потік у країну, забезпечували зростання ВВП.

Основною метою статті є з'ясування особливостей національної грузинської гостинності, як туристичної, неповторної «пам'ятки».

Виклад основного матеріалу. Число туристів, які відвідують Грузію, зростає з року в рік. Фахівці міркують про те, як і за рахунок чого маленька країна, поки що не має літніх і зимових курортів світового рівня, і страждає від двох нерегульованих конфліктів, змогла досягти такого успіху в одному з секторів економіки. Гостинність в Грузії вже зараз перетворилася в головну національну туристичну визначну пам'ятку.

Національна адміністрація туризму Грузії підвела підсумки 2017 року. У 2016 році Грузію відвідали 7 мільйонів 900 тисяч іноземних гостей. Це, на 18% більше, ніж в попередньому році. Все населення кавказької країни, згідно з останнім переписом становить 3 мільйони 700 тисяч чоловік, тоді як кількість туристів вже більш ніж в два рази перевищило чисельність населення [1].

Відвідування туристом Грузії тим більше вражає, що в країні є два нерегульованих жорстоких конфліктів, а «лінія розмежування» між Грузією і її окупованою територією (Цхінвальським регіоном – Південною Осетією) проходить в 400-х метрах від головної автомагістралі, що з'єднує столицю з чорноморськими містами, а також зимовими курортами Бакуріані та Гудаурі. За офіційними даними, доходи від туризму в минулому році склали 2,8 мільярда доларів США. Загальний обсяг бюджету Грузії коливається в районі 4 мільярдів доларів. Таким чином туризм вже створює майже 7% ВВП країни [2].

Оскільки туристичні послуги є свого роду експортом який сприяє припливу в країну іноземної валюти. Саме завдяки туризму грузинська національна валюта «ларі», незважаючи на кризи в сусідніх країнах (Туреччини і Росії), все ще має певну стабільність.

Щорічне зростання числа туристів в Іверії вище, ніж в Туреччині. Причина зростання не в кількості туристів, а в корінних мешканцях з особливою культурою і відношенням до іноземців. Традиційна гостинність, що стала для грузин одним з кодів національної ідентичності, привертає все більше і більше іноземних туристів. Іноземців дивує не тільки доброзичливість і привітність грузин.

В Іверії на іноземців не дивляться як на джерело доходу, це вражає всіх, хто приїжджає в країну хоча б один раз. Іноземці впевнені в тому, що приїхавши до Грузії, вони зможуть знайти цікавіші та корисні туристичні напрямки за допомогою місцевих друзів. Для іноземців, особливо європейцям та росіянам, які приїжджають до Грузії, важливим фактором стає саме людське спілкування.

«Experience tourism» в Грузії пов'язаний з класичними туристичними послугами. Наприклад, винні тури, які є в багатьох країнах світу, де розвинена культура виноробства. Винний туризм в Грузії відрізняється тим, що культура вина в цій країні пов'язана з унікальним ритуалом – не тільки з дегустацією вина (чим важко здивувати, наприклад, француза, італійця або іспанця), але грузинським застіллям, інститутом «тамади» і знову-таки людським спілкуванням. Тобто, особливості національної культури Іверії, які заключаються в грузинській гостинності, є неперевершеною рекламою і мають велику привабливість для європейських туристів, для яких «Experience tourism» є особливою цінністю.

Крім того, Кахетія з її давніми «квеврі» і нескінченними виноградниками, оточуючими середньовічні храми, і так само Тбілісі з церквою, синагогою і мечеттю, що стоять пліч-о-пліч біля стародавнього Мейдану, недалеко від Кури, де і зародився Тбілісі (від слова «тбілі» – теплий). Уплисцихе з таємничими пам'ятниками дохристиянської епохи: чудова Боржомська ущелина зі знаменитою водою боржомі, яка просто ллється з крана в парку; Південна Вардзія – унікальний монастир, який висічений в скелі; на північ країни Сванетія з її бойовими вежами і майже позасезонним гірськолижними трасами. Всі ці архітектурні та природні туристичні пам'ятки давно відомі і користуються популярністю у зарубіжних туристів.

Грузинська мова належить до окремої картвельської групи, писемність якої побудована на самостійній основі, що бере витoki в стародавньому східно-арамейському типі письма. З урахуванням великої кількості місцевих діалектів, навіть, поверхове знання грузинської мови туристу не допомагає. В Абхазії розмовляють на своїй мові, яка, навіть, віддалено не нагадує грузинський (відноситься до абхазо-адигської групи мов північно-кавказької сім'ї), зате російську тут розуміють практично всі, і національна писемність побудована на кириличній основі.

Привітність і гостинність жителів Грузії були широко відомі з давніх-давен. Нічого не змінилося і зараз. Навіть при такому низькому рівні життя жоден житель країни не відмовить у допомозі туристу, найчастіше – абсолютно безкоштовно. У туристичній сфері ще можна зустріти відверто споживацьке ставлення до гостя, але в повсякденному житті будь-який грузин вважає за честь провести гостя до цікавих місць або дати будь-яку консультацію безкоштовно. Грузинське застілля багаторазово прославлене усіма, хто хоч раз на ньому був присутній, і це не дивно.

Багатовікові традиції й особливе ставлення до столу і вогнища, як до невід'ємної частини будинку і сім'ї (а сім'я для будь-якого грузина – це святе!) призвели до того, що будь-яке прийняття їжі, а особливо, якщо на ньому присутні гості, перетворюється в банкет. Незалежно від рівня достатку господарів. Часто в цьому застіллі беруть участь сусіди, численні родичі, і навіть, авторитетні в очах місцевого мешканця «запрошені» – старійшини, чиновники та інші шановні люди. Особливо це помітно у внутрішніх районах країни. В будь-яких випадках проявляються складні ритуали виголошення тостів (а вино на столі є завжди!), які передбачають спілкування та обмін думками про найрізноманітніші події з життя. При цьому будь-який господар, незалежно від того, поділяє він думку гостя або ні, ніколи не дозволить собі засумніватися в її справедливості - до чужої думки тут ставляться вкрай шанобливо.

Особливо характерним є для грузин дбайливе ставлення до батьків (особливо до старших членів сім'ї) та друзів, що відразу помічають гостя. В ситуаціях гостинності всі перші тости – за них, найкращі місця за столом - теж для них. На другому (а часто і на першому) місці після друзів та близьких родичів виявиться гість. Особливого етикету за столом немає. Головним є не перебивати тамаду, надавати зустрічні знаки уваги господареві та його родині і «робити як всі». М'ясо та птицю можна брати руками, але не забороняється використовувати і столові прибори. Хліб беруть руками, і часто використовують в якості ложки для зачерпання соусів і підлив. Зелень, постійно присутню на столі, беруть руками і вживають "вприкуску" з будь-яким блюдом. Багато страв запивають зовсім не вином, а чистою холодною водою.

Взаємини між грузинами і сусідніми народами мають свої традиції. Характерні особливості «сусідів» часто служать об'єктом нескінченних подтрунювань та жартів за столом, а також в повсякденній розмові. Практично кожний місцевий житель вважатиме своїм обов'язком з усім запалом заступитися за об'єкт глузувань, будь-то вірменин, росіянин або осетини, з якими у грузин, можуть бути різноманітні розбіжності. Тому розмов на національні теми варто всіляко уникати. Міжнаціональні конфлікти в країні, яка вже багато років потерпає бідності та конфліктів – швидше виняток, а ніж правило. У багатьох районах представники різних національностей настільки мирно уживаються між собою, що багато

туристів не знаходять між ними відмінностей, вважаючи всі численні етноси країни єдиним народом. Виняток становлять Абхазія і Південна Осетія, які в результаті збройних конфліктів практично вийшли зі складу Грузії.

У Грузії туристам можуть запропонувати найсмачніші на світі хачапури під назвою «Титанік», розкажуть багато чудових легенд і душевних тостів, і обов'язково попросять випити до дна «за мир» і «За Грузію». Гості в Грузії - це святе, а для цього треба було б, щоб в Грузії гості були «правильними», тобто відповідали місцевим традиціям.

Висновки. Таким чином, неповторність гостинності в сучасній Іверії стає туристичною «пам'яткою», яка приваблює все більшу кількість європейських туристів, незважаючи на наявність двох нерегульованих конфліктів у країні. Традиційна гостинність формує в іноземних туристів неперевершене перше враження від неповторної грузинської культури застілля, яке пронизане задоволенням потреб, пошани, безпеки, створенням оточуючого простору нових друзів та знайомих, відтворенням дитячих спогадів про «щасливе» дитинство в колі родичів та батьків, потреби пізнання нового досвіду спілкування, задоволень культурних потреб, потреб само актуалізації від відкриття власних здібностей «співати» та «танцювати», «слухати» та бути «співрозмовником», ставати бажаним гостем такої далекої та водночас вже рідної Іверії.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Грузия: советы туристам. [Электронный ресурс] <https://www.turne.com.ua/countries/gruziya/advice>
2. 10 вещей, которые не нужно делать в Грузии. [Электронный ресурс] <https://travel.tochka.net/7712-10-veshchey-kotorye-nikогда-ne-stoit-delat-v-gruzii>

*Камола Омонова
(Ташкент, Узбекистан)*

ТУРИЗМ СОҲАСИНИНГ БОШҚАРИЛИШ ШАКЛЛАРИ

В данной статье представлены 4 модели государственного регулирования туристических регионов, а также рассмотрено распространение данных моделей по макрорегионам мирового туристического рынка.

Давлат ҳисобига катта миқдорда инвестиция олиб кирилиши, унинг иқтисодий томондан юқори даромад олишга эришилиши жадал ривожланаётган йирик тармоқларидан бири туризмга алоҳида эътибор берилишидан бошланади. Унга эътиборни кучайтириш, саёҳатни ташкил этиш, мавжуд туристик потенциални кўрсата билиш, туризм учун барча керакли инфратузилмани йўлга қўйишда кўмаклашувчи, туристик ташкилотларнинг фаолиятини тартибга солувчи, туристик ҳудудларни бошқарувчи корхоналарнинг мавжуд бўлиши, уларнинг фаолият доираси ва турларини ўрганиш зарур саналади.

Туризм тизимининг асосини 2 та:

1. Туризм субъекти – туристик тадбир катнашчиси, ёки ўзига хос туристик хизматлардан фойдаланиш эвазига ўз эҳтиёжларини қондирувчи турист;
2. Туризм объекти – туризм субъекти томонидан саёҳат мақсади сифатида танланиши мумкин бўлган барча ресурслар.

Туризм субъекти, яъни турист саёҳатга чиқар экан, энг аввало, ҳудудни танлаб олади. Бунда интернет тизимида жойлаштирилган маълумотлар, рекламалар, расмларнинг аҳамияти катта. Шунингдек, бошқа туристик жойлардан кўра ўзига хос хусусиятлари, афзалликлари, ром этувчи янгилиги бўлиши лозим. Туристик масканларнинг фаолиятини нафақат, жонли балки онлайн кўриб ҳам завқ олиши лозим. Унинг бу ҳудудга келиб, маданий ёдгорликларни томоша қилиши ёхуд ўзининг кизиқтирган саволларига жавоб олиши бу соҳанинг муҳим

омилларидир. Албатта бу орада сайёҳ туристик ташкилотлар хизматларидан фойдаланади. Туристтик худуд (жой), туристик ташкилот ва туристик корхона - туризм объекти ҳисобланади.

Миллий туристик сиёсатни амалга ошириш ва ижтимоий аҳамиятга эга мақсадларни кучайтиришни мувофиқлаштиришда муваффақиятга эришиш учун давлат туризмни бошқарув органлари - миллий туристик бошқармалар ташкил қилади. Миллий туристик бошқармалар сиёсатини ишлаб чиқиш ва амалга ошириш марказий ва маҳаллий даражада қонун чиқарувчи ва ижро этувчи органлар, илмий-тадқиқот ташкилотлари, туристик ассоциациялар, бирлашмалар ва бошқа жамоат ташкилотлари билан биргаликда амалга оширилади.

Туризмни давлат томонидан бошқарилишининг 4 модели мавжуд

Биринчи модель – давлат томонидан туризмни бошқариш ўз қўлида бу соҳа устидан нисбатан кўпроқ назоратни мужассамлаштирган кучли ва нуфузли мустақил вазирлик мавжуд бўлишини кўзда тутди. Ушбу модель туристларни қабул қилиш яхши ривожланган мамлакатларда кенг қўлланилади (Туркия, Греция, Тунис, Мексика ва бошқалар). Таҳлилларга кўра, бу модель жуда самарали, аммо унинг амалда қўлланилиши учун муайян талабларни амалга ошириш талаб этилади. Аввалам бор, айнан шу модель қўлланиладиган мамлакатлар реклама ва маркетингга ҳар йили ўз бюджетларидан миллионлаб пул сарф қилади, туристик инфратузилмага инвестиция қилиш билан шуғулланади.

Иккинчи модель бўйича давлат бошқаруви миллий туристик сиёсат кўпқиррали вазирлик, одатда “иктисодий йўналиш”, таркибий қисми сифатида киради. Испанияда туристик сиёсат билан боғлиқ саволларни Иқтисодиёт вазирлиги (сотув, туризм ва кичик бизнес давлат секретариати орқали) назорат қилади. Францияда туризмни ижро этувчи ҳокимият даражасида Транспорт ва жамоат ишлари вазирлик ваколатида саналиб, унинг тузилмасига туризм ва туризмни бошқариш Давлат секретариати киради. Италияда туризм бўйича департамент, аввало Вазирлар Маҳкамасига бўйсунувчи Ишлаб чиқариш фаолияти вазирлиги таркибидадир.

Иккинчи модель учун хос хусусиятлар қуйидагилар:

- Туризмни мамлакат иқтисоди ва маданияти ривожини учун муҳим йўналиш деб тавсифлаш;
- Туризм ва бошқа моддий тармоқлар ҳамда ноишлаб чиқариш соҳалар ривожидан мувозанатга эришиш;
- Марказий ва худуд туристик маъмурияти орасида аниқ вазифаларни тақсимлаш;

Учинчи модель кўп функцияли вазирлик ёки тўғридан - тўғри ҳукумат томонидан бошқариладиган мустақил ихтисослашган тузилма - миллий туристик бошқармаларнинг ташкил қилинишини тавсифлайди. Шунинг таъкидлаш жоизки, учинчи модель Европа макрохудудлари бўйлаб кенг тарқалган бўлиб, 21 та мамлакатда туризм соҳаси кўп тармоқли вазирлик таркибига қўшилган. Масалан, Иқтисодий ишлар бўйича Вазирлик (Швейцария, Германия, Дания, Финляндия, Австрия, Франция, Монако, Португалия, Сербия, Македония, Словакия, Словения, Латвия, Литва, Эстония, Грузия, Армения), Саноат-савдо ишлари Вазирлиги (Норвегия, Швеция), худудий ривожланиш Вазирлиги (Чехия) ва Маданият Вазирлиги, ОАВ ва Спорт Вазирлиги (Буюк Британия). қолган мамлакатларда миллий туристик бошқармалар шаклида давлат ҳукумати ҳузурида (Ватикан, Венгрия, Молдова, Италия, Лихтенштейн, Мальта, Нидерландия, Тожикистон, Туркменистон, Ўзбекистон) ташкил қилинган.

Туризм соҳасини давлат томонидан тартибга солишнинг учинчи моделига хос хусусиятлар қуйидагилар:

- иқтисодиёт таркибидан аниқ бир жойда туризм фаолияти билан шуғулланиш;
- давлат ҳамда марказ ва худуд кичик бизнес манфаатларини мувофиқлаштиришдаги имкониятларни фаол излаш;
- мустақил қарор қабул қилувчи миллий туристик бошқармага эга бўлиш;

Тўртинчи модель марказий бошқарув ижроия ҳокимиятининг мавжуд эмаслиги билан фарқланиб, бозор барчани ва ишларни ўзи тартибга солиши тамойилини илгари суради. Ҳозирги кунда ушбу бошқарув модели дунёнинг 14 мамлакатига хос саналади, улар: Белгия ва Қирғизистон, Корея Халқ Демократик Республикаси, Шарқий Тимор, Науру, Соломон Ороллари, Тонга, Тувалу, Гвинея-Бисау, Конго, Марказий Африка Республикаси, Сан-Томе ва Принсипи, Сомали (Африка), Кувайт (Яқин Шарқ).

Шу билан бирга, мамлакат сайёҳ учун ҳар томонлама жозибадор бўлиши ва унинг туристик маҳсулотини жаҳон бозорида кенг реклама қилинишига ҳожат қолмаслиги муҳимдир. Бундай вазиятда туризм соҳасини, алоҳида давлат бошқарув органларисиз ҳам бошқариб ривожлантириш мумкин. Аммо аксарият мамлакатлар бундай имкониятдан фойдаланишмайди.

Хулоса қилиб шуни айтиш мумкинки, таҳлил қилинган 193 та мамлакат туризмнинг давлат томонидан тартибга солинишида уларнинг кўпчилиги ҳукумат бошқаруви ва бозор ўз-ўзини тартибга солиш элементларини мослаштиришади. Ушбу ҳолат туристик фаолиятга давлат томонидан аралашуви бир неча асосий моделларини вужудга келишига олиб келади, бу эса мавжуд муаммонинг тўлиқ аҳволини акс эттиради – туризмга ихтисослашган вазирликларни жорий қилишдан тортиб туристик ташкилотларга ҳудудий тузилмалар ёрдамида ўз манфаатларини қайта тақдим қилиш имкониятини беради.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. Ўзбекистон Республикасининг Биринчи Президенти Ислом Каримовнинг БМТ Жаҳон сайёҳлик ташкилоти Ижроия кенгаши 99-сессиясининг очилиш маросимидаги нутқи. [Электрон ресурс]. - <http://uza.uz/uz/tourism/asi-prezidenti-islom-karimovning-bmt-ja>
2. The World Tourism Organization [Elektron resurs]. <http://www.unwto.org/states/index.php>. [10.03.2016]
3. URL: http://kodeksy-by.com/dictionary/t/turisticheskaya_zona.htm [11.03.2016]

ЕКОНОМІКА / ЭКОНОМИКА

УДК 005.591.6:572.023(045)

Диана Байгабулова
(Нур-Султан, Казахстан)

АВТОМАТИЗАЦИЯ УЧЕТНЫХ ПРОЦЕССОВ НА ПРЕДПРИЯТИЯХ ОБЩЕСТВЕННОГО ПИТАНИЯ И ЕЕ РОЛЬ В ФОРМИРОВАНИИ СОВРЕМЕННОЙ МОДЕЛИ УПРАВЛЕНЧЕСКОГО УЧЕТА

Современная система автоматизации ресторана – это профессиональная система управления рестораном, многофункциональная и легко модернизируемая. Целью автоматизации является повышение эффективности управления рестораном, ускорение обслуживания и минимизация возможных злоупотреблений, особенно воровства. Значительная доля успеха складывается из отличного сервиса и оперативной работы персонала. Именно возможности автоматизации ресторана позволяют оптимально сочетать скорость и качество.

Ключевые слова: автоматизация, производственный учет, управленческий учет, общественное питание.

A modern restaurant automation system is a professional restaurant management system, multifunctional and easily modernized. The goal of automation is to increase the efficiency of restaurant management, speed up service and minimize possible abuse, especially theft. A significant proportion of success is made up of excellent service and operational staff. It is the automation capabilities of the restaurant that allow optimal combination of speed and quality

Keywords: automation, production accounting, management accounting, public catering.

Учет на предприятиях общественного питания имеет ряд специфических особенностей, присущих только этой отрасли хозяйственной деятельности. В статье рассмотрены такие важные аспекты, как учет товарно-материальных ценностей, автоматизация учета и его место в управлении предприятием. Организация и ведение бухгалтерского (финансового) и управленческого учета напрямую зависят от отраслевой направленности и структуры субъекта хозяйствования. Предприятия, относящиеся к общественному питанию, могут иметь малые, средние или крупные производства. Небольшие коммерческие организации считаются субъектами малого бизнеса, они могут вести бухгалтерский учет в упрощенной форме. В таких организациях, как правило, отсутствует объемная производственная структура, невелик ассортимент и объем продукции. Средние и крупные предприятия общепита, напротив, имеют достаточную разветвленность с основными и вспомогательными производствами. Нередко совместно с последней категорией предприятий могут находиться и объекты развлекательной отрасли, социальной сферы, работающие как единое целое. Объем учетной информации в таких комплексных предприятиях достаточно велик. [1, с. 75]

Любые управленческие информационные процессы включают в себя процедуры сбора, регистрации, передачи, хранения, обработки, выдачи информации и принятия управленческих решений. Предприятия общественного питания обладают отличительной особенностью, в своем большинстве одновременно осуществляя три вида деятельности: производство, розничную торговлю и услуги. Указанные особенности требуют специфического подхода к учету. Учет товарно-материальных ценностей, калькуляция блюд в общественном питании представляет собой достаточно сложный участок учетной работы. Оптимальным и современным решением в этой ситуации является полная автоматизация учета с применением специализированных программно-аппаратных комплексов. Автоматизированная система для предприятий общественного питания, как минимум, должна выполнять следующие функции:

- вести учет оптовых и розничных продаж блюд, продуктов, полуфабрикатов;

- производить расчет и списание себестоимости блюд, полуфабрикатов;
- планировать изготовление блюд, полуфабрикатов;
- вести учет внутренних перемещений;
- формировать и печатать документы, характерные для предприятий общественного питания, типовые формы (калькуляционные карты, технологические карты, марочные отчеты и т.п.).
 - учет движения материальных средств и движения товаров;
 - формирование необходимых отчетов и обработок для оперативного учета и анализа деятельности предприятия.
 - Учет работы предприятия общественного питания (управленческий и финансовый), реализованный в конфигурации с использованием функциональных возможностей компоненты «Оперативный учет», поддерживает все операции, связанные с закупкой, хранением и продажей товара, закупкой и переработкой полуфабрикатов, приготовлением и реализацией блюд и, связанными с этими операциями, взаиморасчетами с покупателями и поставщиками:
 - учет наличия и движения товаров на складах;
 - учет себестоимости товаров по одному из методов: по среднему, FIFO;
 - учет остатков на расчетном счете;
 - ведение кассы;
 - резервирование товаров по счетам по общему;
 - учет товаров, взятых на реализацию;
 - учет товаров, отданных на реализацию (в том числе товаров, ранее принятых на реализацию);
 - учет возвращаемого товара;
 - денежный учет долгов по товарам, взятым на реализацию (при продаже реализационного товара долг увеличивается, а при выдаче денег — уменьшается);
 - использование кредитных карт для расчетов и учет долгов банка по кредитным картам;
 - Гибкая система скидок;
 - Интеграция с ресторанной системой «R-Keeper»
 - Загрузка из ресторанной системы текущего меню и других справочников с верификацией изменений;
 - Загрузка данных по продажам на кассах с автоматическим формированием документов и необходимыми изменениями в системе;
 - Ведение блюд и карточек блюд (рецептур);
 - Таблицы взаимозаменяемых ингредиентов в карточках блюд;
 - Сохранение истории калькуляционных карт для перепроведения документов
 - Неограниченный уровень вложенности в блюдах;
 - Система документов, реализующих учет производства в ресторанах: марочные отчеты производство полуфабрикатов, разборка сырья на полуфабрикаты, заказы-калькуляции и другие; [2, с. 127]

Ручная бухгалтерия всегда сопровождается такими проблемами, как арифметические ошибки, что исключено при автоматизированном подсчете. Способ обработки хозяйственных операций при ведении бухгалтерского учета оказывает существенное влияние на организационную структуру фирмы, а также на процедуры и методы внутреннего контроля. Среди достоинств автоматизированного учета необходимо отметить невозможность возникновения ситуации, при которой будет совершена случайная ошибка. Также, в качестве плюса автоматизированной программы следует обозначить разделение функций. Компьютерная система может осуществить множество процедур внутреннего контроля, которые в неавтоматизированных системах выполняют разные специалисты. [3, с. 115]

Программные продукты, как правило, включают в себя несколько модулей, решающих задачи учета реализации продукции, складского учета, калькулирования блюд,

управленческого учета. В Казахстане широко применяется программное обеспечение российской компании «UCS», состоящее из двух основных блоков – «R-Keeper» и «Store House» и позволяющее решать широкий спектр задач учета и управления предприятием общепита. [4, с. 42]

Указанные программные продукты имеют также многие другие важные функции, продвигающие на новый уровень всю учетную систему предприятия общественного питания и выполняющие ряд управленческих задач:

- ◆ учет продаж блюд;
 - ◆ повышение качества и оперативности обслуживания гостей;
 - ◆ контроль действий персонала (официантов, работников кухни);
 - ◆ минимизация ошибок при работе с гостями (человеческий фактор);
 - ◆ централизованное управление меню предприятия;
 - ◆ увеличение привлекательности заведения для посетителей;
 - ◆ получение аналитической отчетности в реальном времени (информация обо всех бизнес-процессах обеспечивает существенное увеличение прибыли и снижение издержек).
- [5, с. 98]

Резюмируя вышесказанное, считаем, что современные программные продукты, используемые для автоматизации учетного процесса в предприятиях общественного питания, стали неотъемлемым атрибутом этой отрасли предпринимательства. Информация, получаемая при применении автоматизированных систем (программно-аппаратных комплексов), должна занять одно из лидирующих мест при формировании современной модели управленческого учета на предприятиях общественного питания.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Методические рекомендации по бухгалтерскому учету затрат и калькулированию себестоимости продукции и услуг общественного питания: Учеб. пособие. – М.: Некоммерческое партнерство «Институт профессиональных бухгалтеров Московского региона», 2014.
2. Радостовец В.К. Финансовый и управленческий учет на предприятии. – Алматы.
3. Друри К. Введение в управленческий и производственный учет / пер. с англ. – М.: ЮНИТИ.
4. Котенева Е.Н., Краснослободцева Г.Н. Управление затратами / Е.Н. Котенева, Г.Н. Краснослободцева. – М.: Дашков и К, 2011.
5. Краюхин Г.А., Лебедев В.Г. Управление затратами на предприятии / Г.А. Краюхин, В.Г. Лебедев. – М.: Бизнес-Пресса, 2011.

UDK 336.1+337.187.6

*Valery Velichkin, Julia Isachenko
(Dnipro, Ukraine)*

THE PECULIARITIES OF ASSESSMENTS FOR DETERMINING OF LIQUIDATION VALUE

Domestic legislation distinguishes between the three main methodological approaches that are used when assessing the value of an enterprise: property, income and comparative. The liquidation value is defined as the difference between the proceeds from the sale of assets and the costs associated with the liquidation and sale of assets. This is the value of net proceeds from the sale of assets of an enterprise that is being liquidated. Definition of this type of cost involves "the termination or collapse of an enterprise through the transformation of assets in cash with a view to further repayment of funds to creditors in the manner of property rights that they own.

Keywords: *Fixed assets, a liquidation, a cost, a valuation, the sale of the enterprise, the sales proceeds.*

Вітчизняне законодавство виокремлює три основних методичних підходи, які застосовуються при оцінюванні вартості підприємства: майновий, дохідний та порівняльний. Ліквідаційна вартість визначається як різниця між виручкою від продажу активів та витратами, які пов'язані з ліквідацією та розпродажем активів. Це вартість чистої виручки від реалізації активів підприємства, яке ліквідується. Визначення такого виду вартості передбачає "закінчення або згорнення діяльності підприємства шляхом трансформації активів у готівку з метою подальшої виплати коштів кредиторам у порядку майнових прав, якими вони володіють.

Ключові слова: Основні засоби, ліквідація, вартість, оцінка, продаж підприємства, виручка від реалізації.

According to clause 4 R(S)A 7 "Property, plant and equipment", the liquidation value is considered as "the amount of money or the value of other assets that the enterprise expects to receive from the sale (liquidation) of non-current assets after the expiration of their useful life (exploitation), minus costs associated with the sale (liquidation) "[11].

IAS 16 "Property, Plant and Equipment, paragraph 6" defines the liquidation value as "a pre-determined amount that its entity would receive at the current time from the disposal of an asset after deducting all pre-determined expensed costs if the asset is outdated and in a state, expected after the expiration of its useful life "[8].

As we see, there is some inconsistency between the above definitions, "time shift", since the definition of R(S)A 7 focuses on the value "after the expiration of the useful life (operation)", and IAS 16 – on the value "at the current time". This is essential because R(S)A 7 requires the determination of the future cost of selling (eliminating) fixed assets, which requires forecasting the sale value of fixed assets at the end of their useful life, while IAS 16 requires an estimate at the current cost of such sale (liquidation) This situation may be explained by either a different view of the liquidation value or, which is also likely to be the inaccuracy of the definition given in R(S)A 7, due to the failure to translate the definition from the definition of IAS.

No R(S)A 7 nor other normative documents of the Ministry of Finance of Ukraine, for example, Methodological Recommendations for Accounting for Fixed Assets (Order of the Ministry of Finance of Ukraine dated September 30, 2016, No. 591, which duplicate the determination of the liquidation value from R(S)A 7) do not contain examples of calculation of the liquidation value of fixed assets, therefore it is impossible to check the assumption of incorrect translation. However, the analysis of consultations in professional accounting editions and the work of other researchers indicates that users of R(S)A 7 understand this definition of the cost of liquidation as a need to forecast the future value of fixed assets at the end of their useful life.

Therefore, Y. Klovska states that "the enterprise in its consideration determines the amount that it can obtain in the future from the sale (liquidation) of non-current assets after the expiration of useful life" [7, p. 22]. Experts point to subjectivity and expert estimates of the liquidation value and terms of useful use of fixed assets. It is impossible to know in advance what amount in the future will be possible to sell this object or what the value of the assets received because of its liquidation.

In accordance with national accounting standards, an enterprise must, after the receipt of a fixed asset object, before decommissioning, decide how many years it intends to use it for its intended purpose, as well as the value for which it hopes to sell such an object after the expiration of this period (or determine the cost of return waste after the expiration of this period and the elimination of the object).

The determined amount is the liquidation value of the item of property, plant and equipment in accordance with R(S)A 7.

The valuation of the entity is regulated in Ukraine by the National Valuation Standards, in particular Standard No. 3 "Valuation of Integrated Property Systems" [9]. Domestic legislation distinguishes between the three main methodological approaches that are used when assessing the value of an enterprise: property, income and comparative. The property approach in assessing integral property complexes considers the cost of an enterprise in terms of costs incurred. The book

value of an enterprise's assets because of inflation, changes in market conditions, used accounting methods, as a rule, does not correspond to market value. Accordingly, the evaluator faces the task of adjusting the balance of the enterprise. For this purpose, an assessment of the market value of each individual asset is performed, the value obtained is added and represents the aggregate value of the enterprise, the value of all assets is deducted from the value of the obligations (debts) of the enterprise, and that is, the net value of the enterprise is determined [7]. In practice, this algorithm is called the method of accumulation of assets. According to this method, the value of an enterprise is determined by the formula:

$$CA = \sum A_i - D, (1)$$

where: CA – the value of net assets; A_i - market value of the i -th asset ($i = 1 \dots n$); D is the magnitude of the obligations.

In the case where $D = 0$, then the formula has the form

$$CA = \sum A_i (2)$$

That is, practicing accountants avoid the definition of the liquidation value of fixed assets.

The main methods within the framework of the property approach are the method of asset accumulation; method of adjusting book value of assets; method of calculating the liquidation value of an enterprise.

The method of asset accumulation involves determining the market value of assets and analysing the debt (receivables and payables) by implementing the algorithm of formula (1).

In some cases, the use of evaluation results, if no transfer of obligations to the future owner of the enterprise is foreseen, is used (2). However, to assess the value of assets in the hypothetical terms of their possible sale.

However, if a "hypothetical" sale of business in general is assumed, then only the assets that are recorded in the financial statements are not enough to estimate its value. The recoverable value of these assets cannot, as a rule, provide the real value of the business foreseen. Here the special value is the intangible assets of the enterprise. The liquidation value is defined as the difference between the proceeds from the sale of assets and the costs associated with the liquidation and sale of assets. This is the value of net proceeds from the sale of assets of an enterprise that is being liquidated. Definition of this type of cost involves "the termination or collapse of an enterprise through the transformation of assets in cash with a view to further repayment of funds to creditors in the manner of property rights that they own. The balance, if it remains, will flow to the owners of the enterprise in proportion to their participation in capital" [4, p. 719]. An enterprise valuation at liquidation costs is necessary in cases of liquidation due to bankruptcy reasons due to the voluntary liquidation of a business if the forecasted cash flows from continuing the activity of the enterprise will be less than the amount of its net assets (the difference between the assets of the enterprise, measured at market value, tions).

When evaluating the liquidation value of an enterprise, it is possible to determine it depending on the timing of the sale of assets, and namely: the cost during the "forced" sale of assets. Sometimes it is also called auction cost; the cost of an orderly, albeit limited, time sale of assets in return for more revenue. It still has a name such as the value of assets in a normal liquidation process. Terms of sale of all assets of the company are determined by the law on bankruptcy. "The decision on the sale of the company should contain an indication of the minimum price ... The initial sale price of the enterprise ... is established ... on the basis of the market value of the property, which is determined in accordance with the report of the independent appraiser." In essence, the justification of a size of the liquidation value is the task of achieving the optimal amount of net revenues. The optimization criterion is the maximization of net revenues. It is virtually impossible to solve this problem without discounting the possible amounts of proceeds and corresponding expenses, that is, without obtaining the current value.

Quite often economists use a single discount rate for different types of assets. The minimum discount rate should be not less than the refinancing rate of the National Bank of Ukraine (now it is 14.5%). That is, it is the minimum value of the benefits of alternative use of funds by the buyer of

assets. It is desirable to add an annual inflation rate and take into account the risk assessment associated with the difficulty of selling certain types of assets.

In practice, most Ukrainian appraisers consider it appropriate to use the discount rate at the level of the bank lending rate in the currency of legal entities, which fluctuates between 14-21%.

If it is more specific to characterize the components of the formation of the discount rate, then this is the sum of the risk-free rate of the National Bank of Ukraine (5-7%), the rates on the risk of investing in real estate (1-2%), rates for low asset liquidity (3%), compensation for general economic risk (4- 4.5%), expenses for investment management (1.5-2%). The sum of all the above components is a discount rate, ranging from 14.5 to 18.5%. The proceeds from the sale of assets will obviously be substantially less than the fixed financial statements. In a market economy, a situation is typical when, when liquidating an enterprise, they receive 40% or less of the book value of inventories. Even more complicated situation is when it comes to equipment, especially special purpose. With regard to inflation, the higher its level, therefore, under other equal terms for lenders, it is more important for the assets of the bankrupt business to be sold as soon as possible. The scheme for determining the liquidation value is as follows.

In determining the balance sheet of liquidation value are derived from the real possibilities of obtaining a certain proceeds from the sale of certain types of assets. This is how the asset of the balance sheet of the company's liquidation value is formed. The balance of the liability includes expenses related to the activities of the competition manager and his team. These new liabilities include management costs, as well as costs of asset storage until they are realized.

LITERATURE AND SOURCES

1. Бондар М. І. Амортизація необоротних активів: облік та оподаткування / М. І. Бондар, В. В. Бабіч // Вісник Житомирського державного технологічного університету. – 2015. – №1(55). – С. 33–34
2. Васильков О. Я. Проблеми визначення ліквідаційної вартості основних засобів на підприємствах України / О. Я. Васильков // Міжвузівська науково-практична конференція, присвячена Дню науки ЖДТУ (Житомир, 17-18 травня 2012 р.) : тези доп. – Житомир : ЖДТУ, 2012. – С. 9–10.
3. Гуцаленко Н. В. Проблемні аспекти нарахування амортизації необоротних активів / Н. В. Гуцаленко, І. І. Божок // Інноваційна економіка. – 2014. – № 1. – С. 176–181.
4. Жарікова О. О. Первинний облік основних засобів: удосконалення типових форм / О. О. Жарікова // Вісник Севастопольського національного технічного університету. Серія: Економіка і фінанси. – 2011. – Вип. 116. – С. 55–59.
5. Загорська Т. В. Обґрунтування ліквідаційної вартості основних засобів / Т. В. Загорська // Вісник Національного університету «Львівська політехніка». – 2008. – №635. – С. 68–71.
6. Кловська Ю. Як визначити ліквідаційну вартість / Ю. Кловська // Дебет-Кредит. – 2013. – № 7. – С. 22–23.
7. Міжнародний стандарт бухгалтерського обліку 16 «Основні засоби» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/929_014.
8. Податковий кодекс України [Електронний ресурс] : Закон України від 02.12.2010 №2755-VI. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2755-17>.
9. Положення (стандарт) бухгалтерського обліку 7 «Основні засоби» [Електронний ресурс] : Наказ Міністерства фінансів України від 27.04.2010 № 92. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/z0288-00>.
10. Порядок нарахування амортизації основних засобів у бухгалтерському обліку [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/DG090426.html.
11. Про суттєвість у бухгалтерському обліку і звітності [Електронний ресурс]: Лист Міністерства фінансів України від 29.07.13 № 04230-108. – Режим доступу: http://www.minfin.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=33638&cat_id=34931.

**MANAGING FINANCIAL RESULTS OF ENTERPRISES OF UKRAINE:
CURRENT STATUS AND FOREIGN EXPERIENCE**

In connection with the gradual advancement of Ukraine's economy in the globalized world economy, it is necessary to be more careful to manage the financial results of the enterprise. This is due to the fact that the main objective of each enterprise is to obtain stable financial results, which is an indicator of the effective operation of the enterprise. The research of the current state of financial results management of Ukrainian enterprises showed a positive tendency to increase profit before tax, net profit (loss) and profitability from operating activities. Therefore, the management of financial results of enterprises is currently effective. But the current trend of a globalized world economy requires the efficient use of the innovative potential of the economy. In this way, Ukraine's economy is just beginning its first steps.

Key words: *the world economy, globalization, a finances, the result of activity, the innovative potential.*

В зв'язку з поступовим просуванням економіки України в глобалізовану світову економіку потрібно більш ретельно ставитись до управління фінансовими результатами діяльності підприємства. Це пов'язано з тим, що головна мета кожного підприємства є отримання стійких фінансових результатів, які є показником ефективної діяльності підприємства. Дослідження сучасного стану управління фінансовими результатами діяльності підприємств України показало позитивну тенденцію збільшення показників прибутку до оподаткування, чистого прибутку (збитку) та рентабельності від операційної діяльності. Отже управління фінансовими результатами підприємств на даний час є ефективним.

Але сучасна тенденція глобалізованої світової економіки вимагає ефективного використання інноваційного потенціалу економіки. На цьому шляху економіка України тільки починає перші кроки.

Ключові слова: *світова економіка, глобалізація, фінанси, результат діяльності, інноваційний потенціал.*

In connection with the gradual advancement of Ukraine's economy in the globalized world economy, it is necessary to be more careful to manage the financial results of the enterprise. This is due to the fact that the main objective of each enterprise is to obtain stable financial results, which is an indicator of the effective operation of the enterprise.

Financial results are the ratio of gross income and gross expenses of the enterprise. Excess of gross income over expenses is a profit and the excess of gross expenses over income characterizes the damage.

Famous scientists who studied the issues of managing the formation and distribution of profits of the enterprise and improving the mechanism for managing it in various aspects were A.M. Poderyugin, MD Bilyk, I.S. Blagun, OA Zinchenko, IO Blank, V.M. Mishin, et al.

Consequently, the activities of enterprises in the field of financial results are aimed at ensuring profit and optimal distribution and use, and in the presence of losses – to determine their causes and sources of coverage.

Consider the financial results of Ukrainian enterprises during 2016-2018 (Table 1).

Table 1. Financial results of Ukrainian enterprises

Results	January-June 2016	January-June 2017	January-June 2018
1. A product to taxation, UAH mln	69887,8	236952,1	246748,5
2. A net profit (loss), UAH mln	20898,4	139876,6	149811,6
3. A cost-effectiveness of operating activities,%	8,1	10,7	9,1

Thus, it can be seen from the data in the table that financial results during the investigated period are increasing and improving, which is positive in the activity of enterprises. Profit before taxation of enterprises for January-June 2018 amounted to UAH 246748.5 mln.

In 2018, enterprises received a profit of UAH 128913.2 mln, which is six times more than in the same period in 2016. The profitability of operating activities increased from 8.1% in 2016 to 9.1% in 2018.

Profit synthesizes all aspects of the company's activity, characterizing the effectiveness of its economic activity as a whole - because it is the most qualitative indicator in the size of which is the change in the volume of turnover, income of the enterprise, the level of use of resources, and the magnitude of the cost of rotation. The mechanism of distribution of profits must be built in such a way that it contributes to increasing the efficiency of production, stimulates the development of new forms of management. Many scholars consider the main direction that ensures the success and achievement of the objectives of enterprise management in a market economy of profit management. "Quality management is a deliberate process of coordinated influence on the objects of management for the establishment, maintenance and maintenance of the required level of quality that ensures the requirements of consumers and society as a whole" [1].

The research of the current state of financial results management of Ukrainian enterprises showed a positive tendency to increase profit before tax, net profit (loss) and profitability from operating activities. Therefore, the management of financial results of enterprises is currently effective.

However, the current trend of a globalized world economy requires the efficient use of the innovative potential of the economy. In this way, Ukraine's economy is just beginning its first steps.

Unconditional leaders in the production of world scientific products are the United States and Japan. It is estimated that about 80% of all world innovations are created in the United States. US spending on research and development (R & D) exceeds the costs of England, France, Germany and Italy combined and accounting for more than half of the cost of R & D in developed countries. Such a focus on R & D has led to the fact that 90% of new goods are sold in the US and only 10% of the old ones, which came to the market more than 5 years ago.

China is the second world power to make huge innovations. For these per capita expenditures, it is on an equal footing with the United States. If before, China borrowed many innovations from the West and the former USSR, today believed to be first in the world for the production of ships, electric vehicles, tractors and other equipment.

The peculiarity of the innovation process, which became one of the main trends of world development, starting with the 90s of the twentieth century. In addition, continues now, is that small scientific and technical firms, which are also called venture firms, become the main creator and developer of scientific and technical products. Venture companies are, as a rule, small enterprises in high-tech branches of the economy, specializing in research, engineering, development and introduction of innovations.

Another notable tendency is the symbiosis of academic science and industry and the emergence of a broad network of industrial park structures on its basis. Now the total number of technoparks in the world is several thousand. There are 140 industrial parks in the US, and 260 in Europe. In Ukraine, in the Law "On the special regime of innovative technology parks," there are 16 technological parks, of which only eight really work. The main results of the activity of Ukrainian technoparks are the implementation of 116 innovative projects, the creation of 3551 jobs and Implementation of innovative products for UAH. (including UAH 1.7 billion - exports).

The third trend in the development of the world economic system is the strengthening of state support to those involved in innovation activities. Because of these trends in more developed countries more than half of the enterprises are engaged in innovative activities. Today among the developed countries there is no such thing, where the state would not seek to promote the innovation process by one or another method. Analysing the state policy of developed countries to support innovations by the degree of state regulation, we can distinguish two poles. On one are the United States and England, where the state least interferes in the economy, in particular in

innovation, on the other – France and China, in which the state most actively supports the innovation process with all possible methods.

The first pole, which can be conventionally called the Anglo-American model, is characterized by the most complete autonomy of entrepreneurship in the innovation field. Under this model, it is believed that market mechanisms themselves contribute to accelerating the innovation process. The main emphasis is on creating favourable conditions for doing business in general, which leads to equal conditions for the introduction of innovative products in all areas of the economics.

The second (French-Chinese) pole of innovation policy is characterized by a significant influence of the state on innovation processes, in particular non-market methods, through direct subsidies and subsidies to enterprises and organizations that carry out innovation activities. Under this model, governments identify priority areas of innovation and technology development, which provides substantial government support.

Most developed European countries, Japan and Canada, occupy an intermediate position between the indicated poles of innovation policy, while developing a national business environment and using direct state support for innovation activities.

LITERATURE AND SOURCES

1. Мишин В.М. Управление качеством: учебник [для студентов вузов, обучающихся по специальности «Менеджмент организации»] / В. М. Мишин. – [2-е изд. перераб. и доп.]. – М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2015. – 463
2. Офіційний сайт Державної служби статистики України. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.ukrstat.gov.ua>.
3. Філімоненко О.С. Фінанси підприємств. – К.: МАУП, 2017. – 328 с.

*Едильхан Ергеиш
(Нур-Султан/Астана, Казахстан)*

СУЩНОСТЬ, ЭВОЛЮЦИЯ, ПРИНЦИПЫ И МЕХАНИЗМ ФОРМИРОВАНИЯ АМОРТИЗАЦИОННОЙ ПОЛИТИКИ ПРЕДПРИЯТИЯ

Статья посвящена вопросам формирования амортизационной политики предприятия. Проанализированы сущность, эволюция, принципы и механизм амортизационной политики.

Ключевые слова: *амортизация, эволюция, механизм, сущность, регулятор, процесс, бухгалтерский учет, бухгалтерский баланс.*

The article is devoted to the formation of the depreciation policy of the enterprise. The essence, evolution, principles and mechanism of depreciation policy are analyzed.

Keywords: *depreciation, evolution, mechanism, essence, regulator, process, accounting, balance sheet*

Современный подход к исследованию предполагает произвести оценку эволюции взглядов на ключевое понятие диссертационного исследования – амортизационную политику, что позволит уточнить ее содержание и механизм формирования с учетом современных реалий.

Первое определение амортизации и связанный с ней пример, были высказаны в 25 г. до н.э. древнеримским архитектором М. Витровием, который определил ее как «цену истекшего года». Он предлагал оценку стоимости кирпичных стен «скидывать на каждый из протекших годов по 1/80 доле», считая, что стены не могут просуществовать более 80 лет. Архитектор утверждал, что кирпичные стены всегда «оцениваются в ту сумму, в какую в свое время обошлась их постройка». Можно заключить, что уже в тот период начали формироваться основы амортизационной политики (норма амортизации, срок полезного использования,

способ начисления амортизации).

В XVI-XVII вв. понятие амортизация рассматривалась как расход имущества, величину определяли проводя периодически оценку. Системное списание первоначальной стоимости начали применять – в конце XVIII в. Самым ранним примером использования прямолинейной амортизации считается организация учета на заводе «Кэррон Айронвекс» (1769 г.), где для видов основных средств норма амортизации составляла 8%, а также на заводах Бултона и Уотта (1790 г.), где норма для зданий составляла 5%, для паровых машин 8%. Рассматривать понятие амортизация как разницу в оценке инвентаря в смежных отчетных моментах времени применялась в учете до XIX в. Источниками финансовых ресурсов воспроизводства основного капитала в виде формирования амортизационного фонда предложили Д.Каннинг и Г.Хэтфилд, которые предложили формирование амортизационных отчислений не за счет нормы амортизации, а за счет переоценки в текущих цен основных средств. При этом понятие «амортизация» рассматривали как регулятор, не имеющий самостоятельного содержания, и что средства труда теряют часть стоимости за счет физического и морального износа.

Ж.Ришар и Э.Шмаленбах считали, учет счета «Амортизация» в динамике отражает перенос стоимости основных средств, в статике выражает инвестиционный резерв восстановления долгосрочных объектов. То есть, счет «Амортизация» являлся регулятором, а амортизация финансовый процесс связанный с физическим процессом износа корреляционной связью.

Амортизационная политика в виде инструмента управления стоимостью имущества и его денежными потоками еще не была сформирована. Ученые институалистской школы амортизацию относили к резерву, и доказывали что, амортизационные накопления должны формироваться не за счет переоценок, а за счет применения норм, которые должны быть достаточны для их воспроизводства.

Амортизационная политика – это комплекс научно-обоснованных мероприятий, направленных на своевременное и качественное обновление долгосрочных активов, формирование достаточного уровня амортизационных отчислений и их использование в качестве инвестиционного ресурса с целью обеспечения непрерывного процесса воспроизводства.

При этом В.Ф. Палий отмечает, что амортизационная политика является составной частью политики управления основными средствами и политики формирования собственных инвестиционных ресурсов, а В.О. Федорович и Н.В. Конципко определяют роль амортизационной политики как одного из наиболее доступных источников финансирования реальных инвестиций.

В настоящее время государственная амортизационная политика является либеральной. Хозяйствующим субъектам разрешено самостоятельно устанавливать срок полезного использования основных средств, выбирать альтернативные способы начисления амортизации. Таким образом, со стороны государства устранена жесткая регламентация со своей стороны, и это расширило права и возможности организаций в реализации амортизационной политики. Для разработки механизма управления амортизацией основных средств хозяйствующих субъектов необходимо решение ряда теоретических вопросов, которые связаны с уточнением содержания экономических категорий «амортизация», «амортизационная политика» с позиции современных условий.

П.В. Тальмина дает определение амортизации как стадии кругооборота и оборота фондов, как процесса движения стоимости, взаимосвязывающей весь воспроизводственный цикл в условиях товарного хозяйства.

В.В. Ковалева пишет о том, что сущность амортизации как категории бухгалтерского учета составляет, с одной стороны, постепенное снижение ценности амортизируемого актива вследствие его изнашивания, а с другой – процесс перенесения единовременных расходов, связанных с приобретением долгосрочного амортизируемого актива, на затраты отчетных периодов в течение установленного срока полезного использования этого актива. В

налоговом законодательстве используется понятие амортизации, но не износа объектов основных средств. Этот термин скорее относится к экономическим дисциплинам, в то время как амортизация – к бухгалтерскому учету. Следует сказать о том, что одно понятие является следствием другого, то есть на первоначальном этапе происходит износ основных средств, а затем предприятие начисляет амортизацию с целью их возобновления. Но с другой стороны, одно понятие не зависит от другого в прямом смысле слова, потому что по объекту может быть полностью амортизирована (т.е. списана) стоимость на изготовленную продукцию, но он не подвергся полному физическому износу и его можно использовать в будущем. Если смотреть с другой точки зрения, то дорогостоящее оборудование может прийти в негодность вследствие его износа, но стоимость его будет списана не полностью. Сегодня, большинство исследователей настроено пересмотреть перечень статей раздела «Капитал и резервы» пассива бухгалтерского баланса, который должен быть не только уточнен но и дополнен. В последнее время возрождена идея бухгалтерского учета источника, формируемого с целью простого воспроизводства основных средств. Определены следующие концепции амортизации:

- экономическая, т.е. распределение финансового результата во времени;
- юридическая – т.е. определение стоимости, по которой имущество можно продать при банкротстве или ликвидации организации;
- финансовая концепция, которая усматривает в амортизации источник возобновления долгосрочных активов, и в том числе фискальная, согласно которой амортизация – доля прибыли, освобожденная от налогов и предполагаемая для воспроизводства этих активов.

В условиях модернизации производства оценка эффективности производственно-хозяйственной деятельности предполагает, в числе прочих, и оценку результативности амортизационной политики как движущей силы инновационного воспроизводственного процесса.

Амортизация – это стоимостное выражение износа в виде систематического распределения амортизируемой стоимости актива в течение срока службы. Износ – это процесс потери физических и моральных характеристик объектов основных средств. Обобщив множество взглядов на отдельные стороны амортизации, можно отметить следующие ее черты:

- амортизация – наиболее важный момент кругооборота стоимости основных средств;
- амортизация как стадия кругооборота основных средств является процессом переноса их стоимости на вновь создаваемый продукт;
- амортизация является статьей расхода, которая уменьшает прибыль, но не влияет на движение средств, так как она является одновременно и статьей расхода, и статьей дохода.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Довгопол Н. Амортизация: предметная сущность и степень влияния на воспроизводство основных средств // Бухгалтерский учет и аудит. – 2010. – №12. – С. 3-13.
2. Костюкова Е.И. Воспроизводство технических ресурсов сельского хозяйства: проблемы и решения. – М.: Изд-во ООО «НИПКЦ Восход-А», 2008. – 276 с.
3. Барткова Н.Н. Амортизационная политика и методические основы анализа воспроизводственной сбалансированности предприятия // Финансовый менеджмент. – 2012. – №1. – С. 7-14.
4. Бойко В.В. Мировой опыт формирования амортизационной политики предприятий // Государство и регионы. – 2012. – №10. – С. 187-191.
5. Бондарь О.В. Проблемы формирования амортизационной политики в рыночных условиях хозяйствования // Актуальные проблемы экономики. – 2013. – №1. – С. 43.

СОВРЕМЕННОЕ СОСТОЯНИЕ И ПРОБЛЕМЫ ПРОИЗВОДСТВА МУКОМОЛЬНОЙ ПРОМЫШЛЕННОСТИ В КАЗАХСТАНЕ

В статье рассматриваются некоторые проблемы производства перерабатывающих предприятий пищевой промышленности. Проведен обзор экспорта и импорта мукомольной промышленности Республики Казахстан.

Ключевые слова: *перерабатывающие предприятия пищевой отрасли, сельскохозяйственная продукция, экспорт, импорт.*

The article deals with some problems of food processing enterprises production. The export and import of the milling industry of the Republic of Kazakhstan was reviewed.

Keywords: *food processing enterprises, agricultural products, export, import.*

За последние два года коэффициент использования производственных мощностей на предприятиях пищевой промышленности Республики Казахстан резко снизился; в некоторых отраслях он составляет всего 83-84 %. Прежде всего, это обусловлено медленным подъёмом производства на сельскохозяйственных предприятиях, на долю которых приходится 95-98% всего закупаемого сырья [1].

В цехах сельхозпредприятий ниже производительность труда и уровень рентабельности переработки. К основным причинам низкой экономической эффективности переработки продукции в местах ее производства относятся: низкая конкурентоспособность производимой продукции, низкий выход продукции переработки из сырья, высокая себестоимость сельскохозяйственного сырья, низкие цены реализации, в том числе из-за недостаточного маркетинга, отсутствие государственной поддержки сельскохозяйственных товаропроизводителей.

Хотя перерабатывающие предприятия не могут в нынешних условиях полностью использовать свои мощности, их экономическое положение значительно лучше, чем у сельскохозяйственных производителей. В частности, цены на их продукцию растут гораздо быстрее, в том числе при содействии торговых организаций. Многие из них фактически являются монополистами и могут обеспечить себе выгодные экономические условия в отношениях с поставщиками сырья [2].

Снижение рентабельности производства в перерабатывающей промышленности было вызвано опережающими темпами роста себестоимости продукции по сравнению с ценами на нее.

Глубокий спад в отрасли стал следствием целого комплекса причин, главные из которых – необеспеченность предприятий качественным сырьем в результате разрушения сложившихся сырьевых зон; постоянное повышение цен на энергоносители и тарифов на железнодорожные перевозки; несовершенство системы взаиморасчетов между предприятиями АПК; высокая плата за пользование кредитами; недостаточная предпринимательская активность руководителей предприятий; низкая платежеспособность населения.

Сырьевая зона перерабатывающего предприятия – это совокупность хозяйств, которые производят сырье, территориально примыкают к перерабатывающему предприятию и имеют с ним устойчивые производственно-экономические связи. Хозяйства такой зоны должны иметь рациональную структуру посевов сельскохозяйственных культур, полностью удовлетворять потребности перерабатывающего предприятия в сырье, обеспечивать минимальные затраты на его транспортировку.

Одной из целей государственной политики в сельском хозяйстве является обеспечение населения страны высококачественными продуктами питания. К потенциальным «точкам роста» в аграрной сфере Центрального Казахстана относятся производство пшеницы, подсолнечника, овощей, рапса, мяса. Невысокое качество отечественной продукции, отсутствие современного маркетинга и дисциплины поставок усугубляют состояние аграрной сферы республики и ведут не только к потере традиционных рынков сбыта в странах СНГ, но и к угрозе продовольственной безопасности страны. Нарастает импорт мясных продуктов, животного и растительного масла, сахара и происходит сокращение объемов экспорта шерсти и кожевенного сырья. Уменьшение объемов поставок сельскохозяйственного сырья приводит к простоям казахстанских перерабатывающих предприятий.

В условиях нормально функционирующей системы материально-технического обеспечения (в первую очередь, энергоресурсами и транспортом) данная функция обуславливает формирование справедливых цен на рынке сельскохозяйственной продукции, обеспечивающих рентабельность продукции и обеспеченных платежеспособным спросом населения. Опыт многих стран показывает зависимость сельских товаропроизводителей от государства. Несмотря на то, что аграрный комплекс вносит значительный вклад в ВВП, сельскохозяйственное производство не способно полностью самофинансироваться в условиях рыночных отношений, обеспечить рост эффективности сельскохозяйственного производства. Эта функция является прямым следствием закона экономии ресурсов и действует независимо от состояния законодательной базы, степени обеспеченности ресурсами и других внешних условий. Частными случаями действия этой функции являются: снижение издержек производства, повышение качества продукции, получение прибыли производителями сельскохозяйственной продукции, развитие научно-технического прогресса; обеспечение развития и совершенствования межхозяйственных связей. Действие данной функции также направлено на повышение эффективности сельскохозяйственного производства. Выделение ее в отдельную функцию обусловлено тем, что ее действие не ограничивается границами одного предприятия или группы предприятий, а охватывает весь агропромышленный комплекс (производство, переработка и реализация сельскохозяйственной продукции) и некоторые другие отрасли народного хозяйства (общественное питание, машиностроение, транспорт, связь и т.д.).

Рассмотрим проблемы мукомольной промышленности: Казахстанские мукомолы заявляют, что сегодня они «производят ради производства». Предприятия работают с неполной загрузкой, есть те, которые находятся на грани остановки. Причина – страшно узок становится круг импортеров.

Мукомольная промышленность представляя самую экспорто-ориентированную отрасль в АПК, сейчас почти закупорены внутри страны. Причем, предприниматели считают в данном случае не только свои потери.

В первом квартале простаивали практически все мукомольные комбинаты в СКО, в Северо-Казахстанской области 51 мукомольный комбинат, а по всему Казахстану их более 250-и. Что происходит? Казахская мука становится, во-первых, неконкурентоспособной по цене. Во-вторых, традиционные импортеры замещают ее продуктом собственного производства, завозя при этом сырье из Казахстана. Можно менять очередность причин, сумма от этого не меняется.

Например, Афганистан готов брать муку из СКО только по \$170 за тонну, а производство ее обходится в \$214. Примерно такой же дисбаланс и в других регионах.

Внутри страны ухудшаются экономические условия для производства и экспорта муки. Выросли тарифы на электричество, точнее были отменены тарифы, дифференцированные по зонам суток, что сразу сказалось на таких энергоемких предприятиях, как мелькомбинаты. Подорожали горюче-смазочные материалы. Железная дорога мало того, что подняла тарифы, еще и заставила грузоотправителей оплачивать стоимость доставки не только до места назначения, но и обратно. Хотя вагоны никогда пустыми не возвращаются [3].

Вспомним прошлогодний сентябрьский коллапс, когда из-за дефицита вагонов срывались договорные обязательства экспортеров муки. Свои проблемы были и в службе гос. доходов – по поводу хронических проблем с невозвратом НДС, ведь десятки миллионов фактически изымаются из оборота предприятий.

Все эти факторы работают в связке с внешними проблемами, которые нарастали не один год. Сначала как импортер от РК отказалась Россия. И это отдельная большая тема. Казахстан поднажал в сторону Центральной Азии, дошел до Афганистана. Однако соседи – кто пять, кто десять лет назад – начали развивать свою переработку и соответственно выстраивать экспортно-импортную политику, снижать пошлины на ввоз зерна и поднимать их на муку. В Таджикистане НДС при ввозе муки – 18%, зерна – 10%, в Узбекистане аналогичные меры. Афганистан снизил ввозную пошлину с 5 до 2,5% для своих мукомолов.

Кроме того, сегодня афганцы мелют казахстанскую пшеницу на узбекской территории, они покупают мельницы, арендуют. Заключают толлинговые контракты, позволяющие перерабатывать зерно без таможенной очистки, грузят муку в узбекские вагоны, пользуются более низкими внутренними железнодорожными тарифами».

В 2017 году Казахстан экспортировал туда 2,5 млн тонн муки, из них 67% – в Афганистан, 27% – в Узбекистан, чуть более 2% – в Таджикистан. За 11 месяцев 2018 года Казахстан экспортировал 5,5 млн тонн пшеницы и меслина – на 49% больше, чем в аналогичном периоде годом ранее. Объем экспорта в денежном эквиваленте достиг 862,5 млн долларов (+48,8% за год). Самый дружественный на сегодня афганский рынок является нестабильным, в последние годы наращивание экспорта туда шло лишь потому, что три года подряд рядом, в Пакистане, неурожаи зерновых. В урожайные годы афганцам выгоднее будет сотрудничать с близким соседом. Тем более, что пример нестабильности продаж в Афганистан уже имел место.

Если Казахстан переориентируется на экспорт зерна, максимально снижая объем переработки, покупатели начнут диктовать цены на зерно, дойдет до того, что страна будет муку, произведенную из нашей пшеницы, импортировать из Узбекистана. Возникшие проблемы мельничной отрасли – это последствия ценовой политики при производстве и продаже зерна[4].

В последние годы казахстанский рынок зерна активно перегревает Россия, нарастив свой до стабильных 100 с лишним млн тонн, из которых 25 млн – внешние продажи. РФ активно осуществляет перевозки своей пшеницы в приграничные области, в том числе в Костанайскую. И это не пять грузовиков контрабанды, а нормальные поставки. И те же мукомолы нынешней зимой с удовольствием покупали российское зерно по 28 тыс. тенге за тонну, считая 42 тыс. тенге за тонну Костанайского зерна слишком высокой ценой. Но у аграриев своя правда, и тоже экономическая – 40 тыс. тенге стоит в Костанайской области произвести тонну пшеницы 3-го класса. И они тоже не хотят продавать свой товар ниже себестоимости.

Минсельхоз РК предполагает увеличить глубокую переработку зерна для производства десятки конечных продуктов. По глубокой переработке зерна действует всего три предприятия и то, им требуется модернизация, их мощность не превышает 120 тыс. тонн.

К 2021 году за счет модернизации и строительства новых мощностей предполагается довести объем глубокой переработки зерна до 1 млн тонн для производства биоэтанола, патоки, крахмала, глюкозно-фруктозного сиропа, глютенa и органических кислот. За счет этих мер увеличится к 2021 году объем глубокой переработки зерна в девять раз. Объем экспорта продукции составит порядка 300 млн долларов США [5].

Мощности по глубокой переработке зерна планируется, в основном, размещать в зерносеющих регионах таких как Акмолинская область, Костанайская область и Северный Казахстан.

Современные мукомольные предприятия характеризуются непрерывностью и поточностью технологического процесса, высокими коэффициентами энерговооруженности и механовооруженности труда. Технологический процесс переработки зерна в муку

довольно сложен и имеет свою специфику, он состоит из последовательных и взаимосвязанных этапов: формирование помольных партий зерна, очистка зерна от примесей и подготовка его к помолу, размол зерна в муку, формирование сортов муки. Это результат длительного процесса совершенствования техники, технологии и организации переработки зерна, постепенного накопления опыта, органического соединения достижений науки и практики.

В перерабатывающем секторе промышленности созданы интегрированные корпоративные структуры, состав партнеров которых включает: сельхозформирования, перерабатывающие предприятия, торговых дилеров, а также финансовые учреждения. Развитие интегрированных компаний происходило по принципу соблюдения технологической цепочки производства: зерно-подроботка, зерно-переработка – хлебная продукция. Выгодность интеграции предприятий по технологической цепочке обуславливает гарантированный сбыт зерна, снижение транзакционных издержек, дополнительные каналы реализации продукции, рост инвестиционной привлекательности мукомольной отрасли, ускорение внедрения новой техники и технологии, а также рост экспорта готовой продукции, в частности муки, макаронных изделий.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Попов Н.А. Экономика сельского хозяйства. Учебник. – М., Ассоциация авторов и издателей «Тандем». Издательство «Экмос», 1999. – 352 с.
2. Омарова С. К. Маркетинг в агропромышленном производстве: учебное пособие/ КазГАУ, Алматы: Экономика, 2000 г., 51 с.
3. Проблемы переработки и реализации сельскохозяйственной продукции в центральном Казахстане, электронный ресурс, <https://articlekz.com/article/6274>
4. Мукомолы: Казахстан убивает свою переработку зерна... Электронный ресурс. <https://kursiv.kz/news/kompanii-i-rynki/2018-04/mukomoly-kazakhstan-ubivaet-svoyu-pererabotku-zerna>
5. В Казахстане будет увеличена переработка зерна... Подробнее: <https://kursiv.kz/news/kompanii-i-rynki/2017-07/v-kazakhstane-budet-velichena-pererabotka-zerna>

*Бахыт Зекенова
(Нур-Султан, Казахстан)*

ФАКТОРНЫЙ АНАЛИЗ РЕНТАБЕЛЬНОСТИ ПРОДАЖ И ОБЩЕЙ РЕНТАБЕЛЬНОСТИ СЕЛЬСКОХОЗЯЙСТВЕННОГО ПРЕДПРИЯТИЯ «ЕН-ДАЛА» С ИСПОЛЬЗОВАНИЕМ ВЕЛИЧИНЫ ВАЛОВОЙ ПРИБЫЛИ

В статье рассмотрены вопросы, связанные с факторами, влияющими на повышение рентабельности продукции предприятия в современных условиях в ТОО «Ен-Дала». Проблема повышения рентабельности продукции занимает центральное место в деятельности предприятия. От решения этой проблемы зависит место предприятия в производстве, его финансовое состояние, конкурентоспособность на рынке.

Ключевые слова: рентабельность, экономическая эффективность, конкурентоспособность, прибыльность, окупаемость.

The article considers the issues related to factors influencing the increase in profitability of the enterprise in modern conditions in the Republic of Kazakhstan. The problem of increasing the profitability of production occupies a Central place in the enterprise. From the solution of this problem depends on the location of the enterprise in the production, its financial condition, competitiveness in the market.

Keywords: profitability, economic efficiency, competitiveness, profitability, payback period.

Система относительных показателей рентабельности характеризует эффективность работы предприятия в целом, доходность различных направлений, выгодность производства отдельных видов продукции и услуг.

Рентабельность является одним из наиболее комплексных показателей эффективности деятельности предприятия [1, с. 5]. Рассчитанные показатели рентабельности приведены в таблице 1.

Табл. 1. Показатели рентабельности ТОО «Ен-дала» за 2013-2017гг

Показатели	2013г	2014г	2015г	2016г	2017г	Отклонения (+;-)		
						2015г	2016г	2017г
						2014г	2015г	2016г
Рентабельность производственной деятельности, %	30,0	9,2	25,5	33,8	27,6	16,3	8,3	-6,2
Рентабельность продаж, %	23,1	8,5	20,3	25,3	21,6	11,9	4,9	-3,6
Рентабельность активов, %	10,1	3,4	1,6	1,4	4,2	-1,7	-0,3	2,8
Рентабельность собственного капитала, %	23,7	8,4	4,5	4,0	14,1	-4,0	-0,5	10,1
Рентабельность перманентного капитала, %	12,3	3,6	1,9	2,0	6,6	-1,6	0,1	4,6

Видно, что самые высокие показатели рентабельности предприятие имело в 2013 году и в 2017 году, поскольку его деятельность в эти годы отличалось и самой высокой прибыльностью. Что касается рентабельности производственной деятельности, то видно, что в 2013 году 1 тенге затрат на производство и сбыт продукции принес ТОО «Ен-Дала» 30 тенге прибыли, в 2014 году - всего 9,2 тенге, а в среднем за последние три года - почти 29 тенге прибыли. В 2017 году данный показатель составил 27,6% за счет снижения суммы прибыли от реализации сельскохозяйственной продукции по сравнению с 2016 годом.

Рентабельность продаж (R_q) определяется как отношение валовой прибыли (P) к выручке от реализации продукции и оказанных услуг (Q), т.е.

$$R_q = P / Q.$$

Подставив в эту формулу данные из таблицы 1, рассчитаем рентабельность продаж в 2016 году (R_{q_0}) и в 2017 году (R_{q_1}):

$$R_{q_0} = 274269 / 1085714 = 0,253, \text{ или } 25,3 \% \text{ и}$$

$$R_{q_1} = 247113 / 1141899 = 0,216, \text{ или } 21,6 \%.$$

Как видно, рентабельность продаж в 2017 году по сравнению с 2016 годом снизилась на 3,7 процентных пункта (25,3 – 21,6), что при прочих равных условиях свидетельствует о некотором снижении спроса на продукцию предприятия, позволяющий предположить в определенной степени о некотором снижении его конкурентоспособности [2, с. 241]

Удельное влияние вышеназванных факторов на изменение уровня рентабельности продаж можно рассчитать по результатам факторного анализа валовой прибыли, используя следующую методику. Сначала определяем процент повышения уровня рентабельности продаж на каждые 100 тыс. тг. прироста или снижения прибыли ($\Delta R_{\%/100}$):

$$\Delta R_{\%/100} = (R_{q_1} * 100) / \Delta P, \text{ подставив цифровые значения, получим:}$$

$$\Delta R_{\%/100} = (21,6\% * 100 \text{ тыс. тг.}) / (-27156) \text{ тыс. тг.} = - 0,0795\%.$$

Полученный результат означает, что каждые 100 тыс. тенге уменьшения/увеличения величины валовой прибыли привело к снижению/повышению уровня рентабельности продаж в отчетном году на 0,0795% по сравнению с прошлым годом.

Как установлено выше, за счет роста цены реализации продукции прирост прибыли составил 228380 тыс.тг., снижение объема продаж привело к уменьшению валовой прибыли на сумму 43883 тыс. тг., структурные изменения привели к уменьшению прибыли на 95330 тыс. тг., а за счет роста себестоимости величина валовой прибыли снизилась на 116322 тыс. тенге (исходные данные приведены в таблице 1).

Теперь, используя приведенные суммы и процент снижения-повышения уровня рентабельности на каждые 100 тыс.тг., произведем расчет удельного (долевого) влияния каждого фактора на изменение уровня рентабельности продаж в отчетном году по сравнению с прошлым годом следующим образом:

Сначала определяем процент изменения уровня рентабельности продаж на каждые 100 тыс. тг. прироста прибыли: $(-3,7 * 100 \text{ тыс. тг.}) / (-27156) \text{ тыс. тг.} = 0,0136$ п.п. Полученный результат означает, что каждое снижение величины валовой прибыли на 100 тыс. тенге в отчетном году приводит к понижению уровня рентабельности продаж на 0,0136 п.п. Далее, используя этот результат, а также количественное влияние факторов на изменение величины валовой прибыли, рассчитываем степень долевого влияния отдельных факторов на изменение уровня рентабельности продаж [3, с. 65]

Алгоритм расчета удельного (долевого) влияния каждого фактора на изменение уровня рентабельности продаж в отчетном году по сравнению с прошлым годом произведем с использованием суммы изменения прибыли и процента на каждые 100 тыс. тг. в следующей последовательности:

1) за счет изменения цены реализации, вследствие чего масса прибыли возросла на 228380 тыс. тенге: $\Delta R_{\text{ц}\%} = +228380 * 0,0136 = 31,06$ п.п.;

2) за счет изменения объема продаж, вследствие чего масса прибыли снизилась на 43883 тыс. тенге: $\Delta R_{\text{Q}\%} = -43883 * 0,0136 = -5,968$ п.п.;

3) за счет изменения структуры реализованной продукции, вследствие чего масса прибыли снизилась на 95330 тыс. тенге: $\Delta R_{\text{Л}\%} = (-) 95330 * 0,0136 = -12,965$ п.п.;

4) за счет изменения себестоимости продукции, вследствие чего масса прибыли уменьшилась на 116322 тыс. тенге: $\Delta R_{\text{Z}\%} = (-) 116322 * 0,0136 = -15,820$ п.п.

Теперь, если сложить полученные величины, сохраняя знаки, то мы выйдем на показатель изменения уровня рентабельности продаж отчетного года: $31,06 - 5,968 - 12,965 - 15,820 = -3,7\%$ [4, с. 14]

Интерпретация полученных результатов: при прочих равных условиях каждый прирост или снижение прибыли на 100 тыс.тенге, полученные за счет влияния выше перечисленных факторов, обусловили рентабельность продаж отчетного года на уровне 21,6% [5, с. 23]

С другой стороны, уровень показателя рентабельности продаж в отчетном году по сравнению с прошлым годом снизился на 3,7 процентных пункта. В основном это снижение произошло под влиянием изменений объема продаж, себестоимости реализованной продукции и структуры ассортимента. Методику расчета их влияния произведем на основе данных таблицы 1:

1) изменение рентабельности продаж за счет роста цены реализации:

$$\Delta R_{\Delta\text{ц}} = [(Q_1 - Z_0) / Q_1] - [(Q_0 - Z_0) / Q_0] = [(1141899 - 811445) / 1141899] - [(1085714 - 811445) / 1085714] = 0,289 - 0,253 = +0,036, \text{ или } +3,6\%.$$

2) изменение рентабельности продаж за счет роста себестоимости реализованной продукции:

$$\Delta R_{\Delta\text{z}} = [(Q_1 - Z_1) / Q_1] - [(Q_1 - Z_0) / Q_1] = [(1141899 - 894785) / 1141899] - [(1141899 - 811445) / 1141899] = 0,216 - 0,289 = -0,073, \text{ или } -7,3\%.$$

Сложение значений этих двух факторов (3,6% и -7,3%) соответствует общему изменению уровня рентабельности продаж (-3,7%).

Табл. 2. Показатели общей рентабельности ТОО «Ен-Дала»

Показатели	2013 г	2014 г	2015 г	2016 г	2017 г
1	2	3	4	5	6
Валовая прибыль, тыс.тенге	204732	78563	213259	274269	247113
Прибыль до налогообложения, тыс.тенге	131983	50720	32919	40752	122533
Чистая прибыль, тыс.тенге	130656	48897	29949	38485	121421
Среднегодовая стоимость основных фондов тыс.тенге	785959	1058499	1300205	1853952	1321423
Среднегодовая стоимость оборотных фондов	724022	612143	573065	668745	845216
Общая рентабельность, рассчитанная по валовой прибыли, %	13,6	4,7	11,4	10,9	11,4
Общая рентабельность, рассчитанная по прибыли до налогообложения, %	8,7	3,0	1,8	1,6	5,7
Общая рентабельность, рассчитанная по чистой прибыли, %	8,7	2,9	1,6	1,5	5,6

По результатам расчетов, приведенным в таблице 2, следует отметить, что рентабельность производственных фондов предприятия, рассчитанная по валовой прибыли, по прибыли до налогообложения, по чистой прибыли была самой высокой в 2013 году, поскольку в этом году у предприятия были и самые высокие производственные показатели. В 2014 году показатели рентабельности производственных фондов резко снизились по сравнению с 2013 годом. На их снижение повлияли уменьшение валовой прибыли с 204732 тыс.тенге до 78563 тыс.тенге, чистой прибыли предприятия с 130656 тыс.тенге до 48897 тыс.тенге или на 62%, а также снижение всех производственных показателей. В 2015 году показатели рентабельности производственных фондов были также очень низкими и показатель, рассчитанный по чистой прибыли составил всего лишь 1,6%, что намного ниже уровня 2014 года. В 2016 году данные показатели по сравнению с 2015 годом снизились. В 2017 году, наоборот, значительно повысились поскольку на 15% снизилась среднегодовая стоимость основных и оборотных производственных фондов, а величина валовой прибыли - всего на 10%. Другими словами, темп снижения валовой прибыли был на 5 п.п. ниже. Намного увеличился показатель рентабельности, рассчитанный по чистой прибыли. Так, если в 2016 году он равнялся 1,5%, то в 2017 году достиг 5,6% или в 3,7 раза больше. В 2017 году полученная чистая прибыль в сумме 121421 тыс.тенге в 3,2 раза выше уровня 2016 года [6, с. 39]

В заключение необходимо отметить, что для повышения рентабельности предприятию надо наращивать объемы производства и продаж сельскохозяйственной продукции, увеличивать валовую и чистую прибыль.

Изложенная методика анализа эффективности деятельности предприятия на основе показателей рентабельности, а именно рентабельности продаж и общей рентабельности с использованием величины валовой прибыли, позволяет учитывать особенности формирования прибыли и, следовательно, расчета рентабельности деятельности сельскохозяйственных предприятий.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Быкова Н. Н. Понятие рентабельности предприятия // Молодой ученый. – 2016. – №29. – С. 372-374.
2. Ковалев, А.И. Анализ финансового состояния предприятия / А.И. Ковалев. – 4-е изд., перераб. и доп. – М.: Центр экономики и маркетинга, 2016. – 256 с.
3. Гогохия В.Р., Гадаборшев М.Б., Костусенко И.И. Экономические показатели рентабельности и их характеристики. СПб. – 2016. – С. 4.
4. Псарёва Ю. А. Показатели рентабельности предприятия // Экономика и управление в XXI веке: стратегии устойчивого развития: сб. ст. III междунар. науч. пр. конф. / Под общ. ред. Г. Ю. Гуляева. – Пенза: МЦНС «Наука и Просвящение», 2017. – С. 128-130.
5. Дударенко В. А. Отдельные аспекты понятия «рентабельность» в современных экономических условиях // Современная экономика: актуальные вопросы, достижения и инновации: междунар. науч. конф. / под ред. Г. Ю. Гуляева. – Пенза: МЦНС «Наука и Просвящение», 2017. – С. 167-169.
6. Шеремет А. Д., Сайфулин Р. С., Негашев Е. В. Методика финансового анализа: учебное пособие. – 3-е изд., перераб. и доп. – М.: ИНФА-М, 2000. – 208 с.

Научный руководитель: кандидат экономических наук, доцент Жунусова Р. М.

УДК 339.9

*Наталія Кодацька, Олександр Бевз
(Дніпро, Україна)*

ОСОБЛИВОСТІ КОУЧИНГУ ЯК СТИЛЮ МЕНЕДЖМЕНТУ ПЕРСОНАЛУ

Розглянуто особливості процесу та основні напрями коуч-менеджменту як інструменту впливу на результати діяльності окремих людей і організації в цілому. Проаналізовано стан розвитку даного напрямку менеджменту персоналу в Україні.

Ключові слова: групова мотивація, коуч-менеджмент персоналу, трудовий процес, управлінська культура, якість життя.

The features of the process and the main directions of coaching-management as an instrument of influence on the results of the activity of individuals and the organization as a whole are considered. The state of development of this direction of personnel management in Ukraine is analyzed.

Key words: group motivation, coaching-personnel management, labor process, managerial culture, quality of life.

Коучинг являє собою інноваційний напрямок розвитку менеджменту, який є досить ефективним для вирішення визначеного кола завдань в певних умовах. Розглядаючи коучинг як стиль менеджменту, можна використовувати для його визначення поняття «коуч-менеджмент».

Для того, щоб коуч-менеджмент в організації був ефективним, необхідно дотримуватися певних умов. По-перше, співробітник має бути готовим до адекватного сприйняття такого стилю управлінської взаємодії з ним. Відповідно до теорії коучингу, всі працівники можуть бути розділені на такі групи:

- рівень I – «новачок» – співробітник, який щойно прийшов в організацію, знайомиться з нею, ні в чому себе ще не проявив і нічим себе ще не скомпрометував;
- рівень II – «виконавець» – це співробітник, який успішно пройшов етап стажування і зрозумів, чого від нього вимагає керівник і що він цілком може це зробити;

- рівень III – «спеціаліст» – це співробітник, який вже довів на практиці свою здатність справлятися з дорученим завданням, добре розуміє «правила гри» і імпровізує в їх межах;
- рівень IV – «партнер» – це співробітник, який вже не потребує безпосереднього керівника, всі рішення він приймає самостійно [1, с. 84].

По-друге, коуч-менеджмент повинен відповідати характеру праці і управлінській культурі організації в цілому. По-третє, знатність керівника застосовувати коуч-менеджмент в практичній роботі, в різних ситуаціях, тобто володіння теоретичними знаннями та практичними навичками менеджменту взагалі та коучингу зокрема.

Коучинг в організації найкраще починати з формування групової свідомості, яка виступає фактором психічної регуляції спільної діяльності і стану самої групи [2, с. 136]. Вона проявляється в єдності думок у прийнятті групових цілей, узагальненій та адекватній оцінці зовнішніх і внутрішніх умов спільної діяльності, повноті образу організаційної поведінки групи і кожного індивіда на всіх етапах досягнення загальної цілі. Це сприяє створенню групової мотивації, яка тісно пов'язана з високою індивідуальною мотивацією групової діяльності. З'являється установка на збагачення організаційних відносин: постановка нових цілей і завдань, вдосконалення форм міжособистісної взаємодії. Також важливо підкреслити, що в результаті застосування коучингу з'являється пріоритет орієнтовної частини діяльності над виконавчою.

За визначенням Міжнародної федерації коучингу (ICF) «Професійний коучинг» – це безперервне співробітництво, яке допомагає особистості досягати реальних результатів у своєму особистому і професійному житті.

За допомогою процесу коучингу людина поглиблює свої знання, покращує свій коефіцієнт корисної дії та підвищує якість життя. Міжнародний еріксонівський університет коучингу (Erickson College International) дає наступне тлумачення: «Суть коучингу» – рух до мети [3, с. 37]. Ефективність коучингу полягає у досягненні людьми своїх особистих та професійних цілей ефективніше та отриманні впевненості, що обраний напрямок розвитку є вірним. При професійній підтримці коуча людина самостійно формулює цілі, напрацьовує стратегії та здійснює найбільш оптимальну з них.

Керівники певних рівнів управління розставляють різні акценти у своїх поглядах на коучинг, які чітко обумовлені професійними функціями та професійною соціалізацією. Слід підкреслити, що високий темп життя, нестабільність політичного та економічного середовища і бажання працівників на цьому тлі гідно і ефективно здійснювати реалізацію своїх функцій на ринку підтримують сьогодні актуальність коучингу і як окремої професії, і як підходу в менеджменті, і як способу саморозвитку. Сьогодні в організаційному коучингу успішно застосовуються випробувані прийоми сучасного менеджменту такі як метод техніки постановки цілей (Smart Growth). За даними дослідження Manchester Inc. організації, які активізують роботу менеджерів шляхом інвестування в коучинг отримують шестикратне зростання прибутку.

На сьогоднішній день коучинг в Україні ще перебуває на стадії «розповсюдження» (друга стадія в еволюції розвитку коучингу), тоді як у розвинених країнах він знаходиться вже на сьомій фазі поглибленої професіоналізації, але перспективи його практичної реалізації в нашій країні достатньо великі.

Коучинг є важливим інструментом впливу на результати діяльності окремих людей і організації в цілому. Сучасне управління в стилі коучингу – це погляд на співробітників як на величезний додатковий ресурс підприємства, де кожен співробітник є унікальною творчою особистістю, здатною самостійно вирішувати багато завдань, проявляти ініціативу, робити вибір, брати на себе відповідальність і приймати рішення.

Прийняття коучингу як способу управління персоналом є дуже важливим і в перспективі матиме широке практичне застосування в багатьох українських компаніях, так як керівник, який володіє коуч-менеджментом, може генерувати ідеї, підказувати рішення і підтримувати їх втілення у такий спосіб, який невідомий нікому на підприємстві; коуч-менеджмент підвищує відповідальність співробітників за результат, стимулює усвідомленість, підсилює

самотивацію. Це дозволяє співробітникам організації використовувати в повному обсязі свій потенціал і працювати з максимальною віддачею; коучинг може значно впливати на формування внутрішньої зацікавленості робітників, підвищуючи їх лояльність по відношенню до організації, а також сприяти формуванню корпоративної культури та мінімізації стресових ситуацій, які часто супроводжують трудовий процес.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Уитмор Дж. Коучинг високої ефективності / Дж. Уитмор. – М.: МАК, 2005. – 168 с.
2. Шумаєва О. О. Вітчизняний та зарубіжний досвід державного управління фармацевтичною галуззю країни / О. О. Шумаєва // Менеджер. Вісник Донецького державного університету управління. – 2013. – № 4. – С. 134-142.
3. Downey M. Effective Coaching. Lessons from the coach's coach. 2-nd ed. Text / M. Downey. – Texere, 2013. – 149 p.

УДК 336:620.92

*Юрій Костюк, Марія Авдєєва,
Марія Саракуца, Дмитро Овчар
(Вінниця, Україна)*

ФІНАНСОВІ ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ СОНЯЧНОЇ ЕНЕРГЕТИКИ В УКРАЇНІ

У статті розглянуто основні проблеми та перспективи розвитку, сонячної енергетики в Україні. З'ясовано потужність об'єктів, які виробляють сонячну електроенергію. Виявлено проблеми та оцінено можливості перетворення сонячної енергетики у потужний фактор енергетичної незалежності нашої країни. Зроблено акцент на необхідності прискорення розвитку та впровадження сонячної енергетики в Україні у найближчій перспективі.

Ключові слова: сонячна енергетика, електроенергія, фінанси, дохід, альтернативні джерела.

The article deals with the main problems and prospects of development of solar energy in Ukraine. The power of objects producing solar power is found out. Problems are revealed and possibilities of transformation of solar energy into the powerful factor of energy independence of our country are estimated. The emphasis is placed on the need to accelerate the development and implementation of solar energy in Ukraine in the near future.

Keywords: solar energy, electricity, finance, income, alternative sources.

Постановка проблеми. На сьогоднішній день енергія відіграє значну роль в повсякденному житті кожної людини, а її вартість є важливим показником рівня економічного розвитку країни. Той факт, що приріст попиту на енергію значно випереджає приріст її виробництва, змушує багато країн звернути увагу на альтернативні джерела енергії.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідженням впровадження технологій енергозбереження, альтернативних джерел енергії та сонячної енергетики в Україні займалися такі вчені, як: Б. Басок, О. Башта, Є. Борщук, Б. Буркінський, В. Ільєсов, А. Касич, В. Мікловда, Д. Нестеров, С. Савчук, А. Фризоренко, Л. Шевчук. В цих дослідженнях переважають публікації, які доводять необхідність впровадження та реалізації окремих технічних та інноваційних рішень альтернативних видів енергетики.

Метою статті є фінансовий аналіз проблем та перспектив пов'язаних із становленням та розвитком сонячної енергетики в Україні.

Виклад основного матеріалу досліджень. Як відомо, в останні десятиріччя значна увага світової спільноти приділяється альтернативній і поновлюваній енергетиці. Серед альтернативних джерел найбільш привабливою виглядає енергія Сонця, що мільярди років надходить на Землю. Люди просто зобов'язані взяти під свій контроль і максимально використовувати потік сонячної енергії. Повна кількість сонячної енергії, що надходить на поверхню Землі лише за тиждень, перевищує енергію всіх світових запасів нафти, газу, вугілля та урану. Тому розвиток сонячної енергетики, на довгострокову перспективу, складає одне з першочергових завдань.

За термінологією, прийнятою ООН, всі види енергії, в основі яких лежить сонячна, класифікують як поновлювані джерела енергії, які знаходять все більше використання. Ось деякі приклади. В Японії розроблено програми «Сонячне світло» і «Місячне сяйво», в результаті здійснення яких частка альтернативної енергетики країни зросла в декілька разів. За останні тридцять років вартість електроенергії, яку отримують від сонячних батарей зменшилась більш ніж в сто разів. Сонячні енергопанелі для встановлення на даху і стінах вже випускаються серійно і знаходяться там у вільному продажу. В Німеччині, діє урядова програма, що надає податкові пільги виробникам сонячних батарей, які монтуються на дахах будинків. Прийнято закон, згідно з яким кожен громадянин має право отримати безвідсотковий кредит у банку для покупки сонячних батарей потужністю від 3-х до 5-ти кіловат. Одночасно вже кілька років працює програма «Сто тисяч сонячних дахів». Аналогічну програму «Мільйон сонячних дахів» мають США, де існує декілька експериментальних фотоелектричних станцій потужністю від 0,3 МВт до 605 МВт, що працюють на енергосистему. У США, центром розвитку сонячної енергетики якої можна вважати Сакраменто, середньорічний приріст потужностей у зазначеній галузі становить приблизно 30% [1, с. 148].

Україна за кліматичними умовами належить до регіонів із середньою інтенсивністю сонячної радіації, кількість якої на одиницю площі протягом року становить 1000-1350 кВтч/м², тобто в середньому 1200 кВтч/м². Як показали реалізовані в останні роки експериментальні проекти, щорічне вироблення теплової енергії в умовах України становить 500 - 600 кВтч/м².

Враховуючи загальноприйнятий на Заході потенціал використання сонячних колекторів для розвинених країн, що дорівнює 1 м² на одну людину, а також продуктивність сонячних установок для умов України, щорічні ресурси сонячного гарячого водопостачання та опалення можуть скласти 28 млрд. кВт/год. теплової енергії. Реалізація цього потенціалу дозволяє заощадити 34 млн. тонн умовного палива (т.у.п.) на рік. І це при тому, що на даний час комунальне господарство України споживає щорічно близько 76 млн. т.у.п.

Сонячне випромінювання в Україні складає 3500-5200 МДж/м² за рік. Сезонний період для активного використання сонячної енергії у північних регіонах продовжується з квітня по вересень, а у південних з березня по жовтень, що становить 1900-2400 годин в рік. Загальне середньорічне сонячне випромінювання варіюється від 1070 кВт·год/км² у місяць в північних районах до 1400 кВт·год/км² на півдні країни.

Середній показник України (1074,1 кВт·год/кВт та 12,3 %) знаходиться трохи нижче середньо європейського рівня (1121,5 кВт·год/кВт та 12,8 %), що є досить непоганим результатом. Зокрема, ефективність роботи сонячної енергетики України є вищою ніж у Франції (1 063,5 кВт·год/кВт та 12,1 %) та Греції (923,5 кВт·год/кВт та 10,5 %), що мають кращі показники інтенсивності сонячного випромінювання ніж Україна, а також Німеччини (874,8 кВт·год/кВт та 9,99 %) – загальносвітового лідера за встановленою потужністю сонячної енергетики [2, с. 50].

Ще у 1997 році Кабінетом Міністрів України затверджена «Програма державної підтримки розвитку нетрадиційних та відновлюваних джерел енергії та малої гідро-і теплоенергетики». В ній сформульовані найбільш перспективні напрямки використання сонячної енергії, а саме: безпосереднє перетворення в низько потенційну теплову енергію для гарячого водопостачання і теплопостачання, а також безпосереднє перетворення в

електричну енергію постійного струму. Комплексна програма з використання нетрадиційних та поновлюваних джерел енергії також розроблена Державним комітетом України у справах містобудування і архітектури, якою для масового використання рекомендовано три типи установок сонячного тепло - та електропостачання: сонячні приставки до котелень; системи сезонної дії для окремих об'єктів і модульні установки сонячного нагріву води.

Ряд стимулюючих заходів передбачає новий закон «Про альтернативні джерела енергії». Однак, на практиці існують численні бар'єри зростання ринку використання сонячної енергії. В першу чергу, економічні: досить високі ціна на сонячні системи і період окупності; відсутність обігових коштів у підприємств-виробників, відсутність конкретних механізмів стимулювання виробництва у вигляді надання субсидій, звільнення від податків, пільгової тарифної політики тощо. Розвиток сонячних технологій стримує:

- відсутність державної політики;
- відсутність координації у сфері розвитку сонячних технологій;
- на даний час не існує інформаційної системи для поширення відомостей про наявність сонячних технологій, їх параметрів, екологічних переваг, а також інформації про впровадження демонстраційних проектів [2, с. 51].

На закінчення визначимо головні чинники, що можуть позитивно вплинути на впровадження в життя сонячних технологій:

- стимулювання урядом інтересів споживача, а також розвиток конкретних механізмів стимулювання виробництва у вигляді надання субсидій, звільнення від податків, пільгової тарифної політики;
- розробка та впровадження дешевих схем використання сонячних модулів; розробка сучасних і недорогих зразків геліотехніки;
- створення загальнодержавних і регіональних структур для сприяння розвитку сонячних технологій, у тому числі у будівництві, ЖКГ України;
- збільшення активності промисловості, організація масштабного виробництва обладнання, забезпечення умов для сертифікації, монтажу та сервісу;
- створення інформаційної системи вітчизняних і зарубіжних розробок в геліотехніці, активних і пасивних методів використання сонячної енергії, поширення реклами та маркетингу;
- активізація роботи з населенням, в тому числі у школах та вищих навчальних закладах;
- адресна робота з потенційними споживачами сонячного тепла електропостачання.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Малеев В.А. Возобновляемые источники энергии Херсонщины: анализ потенциала и возможности использования / В.А. Малеев, В.М. Безпальченко, А.Н. Костюнина // Актуальні проблеми сучасної енергетики. 2016. С.146-149.
2. Патон Б. Є. Умови ефективного застосування сонячних електроенергетичних систем / Б.Є. Патон, М.І. Ключ, О.Є. Коротинський, А.В. Макаров, Ю.О. Трубіцин // Вісник НАН України. 2015. № 3. С. 48-58.

КРЕДИТОСПОСОБНОСТЬ КОММЕРЧЕСКИХ БАНКОВ КАЗАХСТАНА

Дается характеристика современного уровня кредитоспособности коммерческих банков Казахстана на основе анализа капитализации, доступности кредитных ресурсов, качества кредитного портфеля.

Ключевые слова: *коммерческие банки, банковское кредитование, кредитные ресурсы, кредитоспособность банка.*

This document gives an assessment to the modern level of the lending capacity of the commercial banks in Kazakhstan on the basis of analysis of capitalization, availability of credit resources, quality of the loan portfolio.

Keywords: *commercial banks, bank lending, credit resources, bank's lending capacity.*

Экономическое развитие Казахстана во-многом обусловлено способностью коммерческих банков к мобилизации сбережений и последующему кредитованию бизнеса, обеспечивая при этом достаточный уровень доходности как самим банкам, так и его заемщикам и вкладчикам. Современное состояние банковского сектора можно оценить на основе анализа размера и качества капитала, сопоставления нормы капитализации и отдачи от инвестиционной деятельности ссудного портфеля.

Банковский сектор Казахстана представлен 28 банками второго уровня. Общей тенденцией развития банковского сектора в период после финансового кризиса 2007-2008 годов является усиление капитализации банков, причем исключительно за счет внутренних источников финансирования; централизация и концентрация капитала в руках ведущих участников финансового рынка; усиление контроля и пруденциального надзора со стороны национального регулятора.

По состоянию на январь 2019 года совокупный объем собственного капитала БВУ РК составил 3,1 трлн тенге, а совокупные активы – 25,213 трлн. тенге (или \$66, 35 млрд. тг.) [1], что существенно меньше, например, активов отдельных коммерческих банков, составляющих нижний уровень списка 100 крупнейших банков Азии по версии «Forbs Global 2000» [2].

В сегменте коммерческих банков особо выделяется АО «Народный Банк Казахстана», на долю которого приходится 33,7 % всего отраслевого собственного капитала, наделенный статусом системообразующего финансового института, обладающим преимущественными возможностями по проведению бюджетных операций, формированию депозитов квазигосударственных компаний, получению государственной поддержки для сохранения ликвидности. Значительный сегмент представлен группой из 6 ведущих банков, на долю которых приходится около 38 % совокупного собственного капитала. Данная группа банков обеспечивает ускоренный прирост собственного капитала (лидер прироста АО «Цесна банк» с 23.6% за январь 2019 г.), почти удвоение по сравнению с уровнем декабря 2018 года прибыли банковского сектора (лидеры прироста «Цеснабанк», «Kaspi Bank», «Forte Bank») [3].

По данным Национального Банка РК, в структуре активов преимущественную долю занимают кредиты – 48,2%, портфель ценных бумаг – 20,8%, наличные деньги, аффилированные драгоценные металлы и корреспондентские счета – 13,6%». Позитивной тенденцией развития коммерческих банков (БВУ) является наращивание кредитной активности. Так БВУ за январь-февраль 2019 года выдано новых кредитов на сумму 1,9 трлн. тенге, что на 11,2% больше аналогичного периода прошлого года. Кредитный портфель

составил 12,5 трлн. тенге на конец февраля 2019 года, в т.ч. долгосрочные кредиты составили свыше 80% [2].

Картина инвестиционной активности казахстанских коммерческих банков формируется на фоне жесткой ограниченности собственных и привлекаемых кредитных ресурсов, высокой стоимости ссудного капитала, относительно высокого уровня невозвратности займов. Основным источником пополнения кредитных ресурсов банков являются привлекаемые депозиты, доля которых в структуре обязательств банков составляет 77,1%. По состоянию на конец 2018 года общая величина депозитов в депозитных организациях составила 18,553 трлн. тенге, из них 53,3% составили вклады юридических лиц и 46,7 % – вклады физических лиц [4]. По оценкам экспертов журнала «Forbes Kazakhstan», вследствие высоких валютных и кредитных рисков, которая составляет порядка 30%, реальные ставки кредитования для малого и среднего бизнеса начинаются от 40%, что делает их практически недоступными [5].

Вместе с тем, для инвестиционной активности коммерческих банков характерны низкие темпы роста кредитного портфеля, и качество самих кредитных портфелей остается низким, о чем свидетельствует высокий удельный вес невозвратных кредитов, что является одной из основных проблем банковской системы. Причем официальная статистика как минимум вдвое занижает фактический уровень невозвратных кредитов БВУ, что является, по мнению национального регулятора, следствием сознательного искажения банками реальной картины своих плохих кредитов, используя для этого инструмент реструктуризации займов. Если реальный уровень плохих кредитов в 2012 году составлял 41,5%, то в первой половине 2018 года – 23,6% [6].

Как следствие, плохое качество кредитного портфеля понижает финансовую устойчивость банков, что сказывается на их рейтинговых оценках и ограничивает доступ к международным рынкам капитала. Для оздоровления финансового сектора и поддержания кредитоспособности банков государство выделило значительные финансовые ресурсы. В рамках Программы повышения финансовой устойчивости банковского сектора Республики Казахстан, принятой постановлением Правления НБ РК № 129 от 30 июня 2017 года, на поддержку системообразующих крупнейших банков было выделен бюджетный трансферт на сумму 1,929 трлн. тенге [7]. Вместе с тем, пока государство будет принимать на себя обязательства по покрытию рисков акционеров коммерческих банков, все меры по государственной поддержке банковской системы не приведут к положительным изменениям в банковской системе Казахстана.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Статистический бюллетень, №2, 2019 / Национальный Банк РК. Официальный интернет-ресурс/ <https://nationalbank.kz/>.
2. Forbs Global 2000/ Рейтинг/ <http://www.wbanks.ru/top-asian-banks.html>.
3. Собственный капитал БВУ РК. Июля 2018. Январь 2019/ Официальный сайт аналитического агентства ТОО «Ranking.kz»// <http://ranking.kz/>
4. Статистический бюллетень, №12, 2018 / Национальный Банк РК. Официальный интернет-ресурс/ <https://nationalbank.kz/>
5. Рейтинг банков Казахстана // Forbes Kazakhstan / https://forbes.kz/leader/rejting_bankov_kazahstana_2018.
6. Акишев Д. Национальный Банк Казахстана продолжит политику оздоровления финансового сектора/ Публикация 05.02.2019/ Национальный Банк Казахстана. Официальный интернет-ресурс/ <https://nationalbank.kz/>
7. Указ Президента РК № 421 от 14 февраля 2017 года « О выделении целевого трансферта из Национального фонда Республики Казахстан на 2017 год».

ФИНАНСОВАЯ УСТОЙЧИВОСТЬ БАНКОВСКОГО СЕКТОРА КАЗАХСТАНА

Исследуется финансовая устойчивость банковского сектора Казахстана с позиций достаточности и качества капитализации активов коммерческих банков. Выявляются основные тренды, проблемы и возможности для обеспечения финансовой устойчивости банковского сектора на институциональном и национальном уровне.

Ключевые слова: финансовая устойчивость, коммерческие банки, капитализация банка, качество капитала, Национальный банк Казахстана.

Ensuring financial stability and competitiveness of the banking sector of the Republic of Kazakhstan.

Keywords: financial stability, commercial banks, bank capitalization, capital quality, National Bank of Kazakhstan.

Финансовая система Казахстана после обретения страной политической независимости развивалась с учетом новых явлений и потребностей времени и была призвана способствовать структурной перестройке экономики, обеспечить ее жизнеспособность и постепенный переход к устойчивому развитию. Устойчивое развитие экономики в целом и бизнеса, в частности, обусловлено способностью банковской системы обеспечивать на необходимом уровне и приемлемых условиях финансирование предпринимательского сектора, сохраняя при этом собственную постоянную кредитоспособность, ликвидность и доходность. Современный тренд развития финансовой системы направлен на обеспечение хотя еще низкого, но стабильного роста экономики путем углубления реформ, направленных на повышение инвестиционной привлекательности страны, улучшение бизнес-климата, в первую очередь, для малого и среднего бизнеса. Успешное реформирование финансового сектора обусловлено устойчивостью прежде всего коммерческих банков.

Хотя термин «финансовая устойчивость» широко используется в научной литературе и нормативной документации, касающейся деятельности банков, однако данное понятие трактуется достаточно широко. Это подтверждает справедливость системного подхода к определению финансовой устойчивости коммерческого банка, рассматривая его с позиций интересов как самого банка, так и его клиентов, собственников и центрального регулятора. Понятие финансовой устойчивости коммерческого банка является всеобъемлющей дефиницией, определяющей, с одной стороны, способность банка выполнять свои функции с максимальной эффективностью под воздействием факторов внешней и внутренней среды, а с другой стороны, характеризующей такое финансовое состояние банка, при котором обеспечивается его прибыльность, кредитоспособность и ликвидность [1]. Соблюдение этих условий обеспечивает коммерческим банкам способность защищать своих акционеров и вкладчиков, формировать их доверие к банку, соответствовать нормативным требованиям национального регулятора по поддержанию стабильного положения на рынке кредитов и финансовых услуг.

В соответствии с руководством Международного Валютного Фонда базовыми показателями финансовой устойчивости для коммерческих банков являются достаточность капитала, качество активов, прибыль и рентабельность, ликвидность и чувствительность к рыночному риску [2].

О степени достаточности капитала можно судить по величине собственного капитала коммерческого банка, который определяет его потенциал к кредитованию. Для Казахстана, как и других постсоветских государств, находящихся на этапе транзита к рыночной экономике, характерны низкая степень капитализации банковской системы, поскольку рост

капитала обеспечивается не капитализацией прибыли, а ограниченным внутренним источником. По состоянию на январь 2019 года собственный капитал казахстанских коммерческих банков составил 3,1 трлн. тенге, а уровень достаточности капитала достиг 21,5%. Как видно из диаграммы 1, составленной по данным о 15 крупнейших банках второго уровня, функционирующих на финансовом рынке Казахстана, по объему собственного капитала лидирует «Народный Банк Казахстана» (809,7 млрд. тг, без учета слияния с банком «Qazkom»). Далее следует группа из 7 банков с капиталом от 100 до 200 млрд. тг: «Kaspi Bank», «Цеснабанк», «ForteBank», «Жилстройсбербанк», «Сбербанк», «Ситибанк», «Банкцентркредит». У 6 банков собственный капитал варьирует от 50 до 100 млрд. тг, и у оставшихся 17 банков собственный капитал составляет существенно менее 50 млрд. тг. Однако по сравнению с аналогичным периодом предыдущего года лишь 22 коммерческих банка смогли повысить собственный капитал [3].

Рис. 1. Собственный капитал банков второго уровня Казахстана (составлено на основе обзора Ranking.kz)

Между тем ограниченные кредитные возможности банков второго уровня в виду их низкой капитализации остаются актуальной проблемой. В этих условиях очевидным трендом повышения финансовой устойчивости банковской системы Казахстана является централизация и концентрация капитала, что соответствует общемировой практике развития банковского капитала. В группе пяти ведущих коммерческих банков особо выделяется «Народный банк», на долю которого приходится 33,7 % всего собственного капитала в банковском секторе страны [3]. Данному банку в стратегии развития отведена роль системообразующего банка, который представляет собой некий функциональный «мезоуровень», «канал аллокации бюджетных средств», через который обеспечивается бесперебойность платежей и расчетов в национальном масштабе, что дает возможность воздействия государственных органов на протекающие в национальной банковской системе процессы [4, с. 13].

На финансовую устойчивость коммерческого банка влияет качество капитала, которое характеризуется уровнем проблемных кредитов и наличием адекватных резервов для их покрытия. По данным S&P Global Ratings на 2017-2019 гг. доля проблемных кредитов в 2017 году прогнозировалась на уровне 15 % совокупного объема кредитов с превышением величины сформированного резерва, а в 2018 году ожидался рост проблемной задолженности, что подтверждается данными Национального Банка [5]. В частности, по состоянию на март 2018 года объем токсичных займов в банковском секторе Казахстана вырос по отношению к предыдущему году впервые за последние пять лет. Это произошло

несмотря на запуск в 2017 году «Программы повышения финансовой устойчивости банковского сектора» в целях повышения уровня капитализации крупных банков и их способности покрыть убытки по кредитному риску [6]. В 2017 году по данной программе из Национального фонда было выделено «Народному Банку Казахстана» 2,4 триллиона тенге на покрытие кредиторской задолженности «Qazkoma» перед их слиянием, а также 410 млрд. тенге четырем банкам – АО «АТФ Банк», АО «Евразийский Банк», АО «Цеснабанк» и АО «БанкЦентрКредит».

Однако уже в апреле 2019 официально было объявлено о закрытии программы по оздоровлению банков в силу ее неспособности решить основную проблему финансовой устойчивости – повышение качества активов. На низкое качество ссудного портфеля коммерческих банков влияют низкое качество кредитных решений, связанность заемщиков с банком, недобросовестность оценки кредитоспособности потенциальных заемщиков, сокрытие проблемных кредитов через их реструктуризацию и манипулирование финансовой отчетностью [5]. Решение этих проблем, носящих системный характер, во многом будет зависеть от способности Национального банка изменить регуляторную и надзорную среду для совершенствования риск-ориентированного надзора и пруденциального регулирования банков второго уровня в целях минимизации рисков и повышения финансовой устойчивости банковского сектора, как заявлено в Стратегическом плане Национального Банка РК на 2017-2021 годы [7].

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Каирова Ф.А., Карсанова З.К. Вопросы обеспечения финансовой устойчивости банковской системы / Ф.А.Каирова, З.К. Карсанова // Современные проблемы науки и образования. – 2015. – №1.
2. International Monetary Fund, Modifications to the current list of financial soundness indicators, 13 November 2013.
3. Собственный капитал БВУ РК. Июля 2018. Январь 2019/ Официальный сайт аналитического агентства ТОО «Ranking.kz»// <http://ranking.kz/>
4. Крылова Л. В. Концентрация и централизация банковского капитала в стратегии функционального развития банковской системы/ Автореферат дисс. на соискание ученой степени д. э. н. – Москва, 2010. – С. 12-13.
5. Отчет о финансовой стабильности Казахстана 2015-2017 / Национальный Банк РК. Официальный Интернет-ресурс/ <https://nationalbank.kz/>.
6. Постановление Правительства РК №129 от 30 июня 2017 года «Об одобрении Программы повышения финансовой устойчивости банковского сектора Республики».
7. Стратегический план Национального Банка Республики Казахстан на 2017-2021 годы (утвержден приказом Председателя Национального Банка РК от 6 ноября 2018 года № 438) / Официальный Интернет-ресурса НБ РК/ <https://nationalbank.kz/>.

УДК 657.4

*Жумакуль Нургазина, Акбота Нурғалиева
(Нур-Султан, Казахстан)*

УЧЕТ ГОСУДАРСТВЕННЫХ СУБСИДИИ

Государственная субсидия – это выплата определенной суммы денег со стороны государства, органов местной власти. Безвозмездная помощь оказывается как физическим, так и юридическим лицам с целью повышения эффективности сельского хозяйства. Правильно организованный учет обеспечивает прозрачность информации о целевом использовании выделенных субсидии.

Ключевые слова: государственная помощь, субсидии, учет, подход с позиции капитала, доходов.

Government subsidy is the payment of a certain amount of money of the state, local authorities. Free assistance is provided to both individuals and legal entities in order to improve the efficiency of agriculture rural economy. Properly organized accounting ensures the transparency of information on the targeted use of allocated subsidies.

Keywords: *state aid, subsidies, accounting, capital approach, income.*

Казахстан по территории занимает девятое место в мире; по площади пахотных земель на душу населения Казахстан занимает второе место в мире; Казахстан входит в число крупнейших экспортеров по зерну и муке; большой потенциальный спрос на продовольственную продукцию рынков сбыта стран СНГ и Центральной Азии. Но при этом наблюдается низкая доля в ВВП страны (4,8%); неразвитость торговли, в том числе экспортной; низкий уровень внедряемости научно-исследовательских и опытно-конструкторских работ; недостаточный уровень ветеринарной и пищевой безопасности; высокая капиталоемкость; длительный срок окупаемости; зависимость от природно-климатических условий; низкая производительность труда; низкий уровень прибыльности сельскохозяйственных товаропроизводителей [1].

В рамках повышения эффективности господдержки планируется сокращение неэффективных субсидий, которые напрямую искажают ценообразование и относятся по методике ВТО к "желтой" корзине [2].

Государственная субсидия – это выплата определенной суммы денег со стороны государства, органов местной власти. Подобная безвозмездная помощь оказывается как физическим, так и юридическим лицам. На субсидирование могут рассчитывать коммерческие и некоммерческие структуры, а также бюджетные учреждения.

Все субсидии в МСФО можно разделить по таким категориям: правительственные – когда средства предоставляются на некоторых условиях, которые компания обязана выполнить. В противном случае целевые деньги возвращается тому, кто их выделил; для покупки активов на долгосрочную перспективу. Это также важный момент, который касается в основном деятельности крупных компаний с существенной долей участия со стороны государства. Такие предприятия способны влиять на социальную сферу или жизнь общества в целом; субсидии, которые рассматриваются как доход компании; средства, которые предоставляется в виде займа, но при этом правительство отказывается от его погашения на определенных условиях. Таким образом, это безвозмездная ссуда, в результате которой крупные компании оказывают положительное действие на экономику страны (региона). Отсюда видно, что учет средств зависит от способа их получения. Это целевая помощь или же какие-то льготные условия, под которые выдается субсидия. В отчетности деньги отражаются по двум направлениям. Те, что относятся к активам, записываются как прибыль, полученная в будущем или помощь, вычитают из балансовой стоимости. Те, что относятся непосредственно к доходам, записываются в графе «Другие доходы» или же вычитывается из расходов.

Учет государственных субсидий производится в соответствии с МСФО (IAS) 20 «Учет государственных субсидий и раскрытие информации о государственной помощи».

Государственные субсидии – помощь, оказываемая государством в форме передачи предприятию ресурсов в обмен на соблюдение в прошлом или в будущем определенных условий, связанных с операционной деятельностью предприятия. К государственным субсидиям не относятся те формы государственной помощи, стоимость которых не поддается обоснованной оценке, а также такие операции с правительством, которые нельзя отличить от обычных коммерческих операций предприятия.

Согласно МСФО (IAS) 20 государственные субсидии представляют собой поступления из источников, отличных от акционеров, их следует признавать не непосредственно в капитале, а в составе прибыли или убытка в соответствующих периодах. Государственная субсидия, которая подлежит получению в качестве компенсации за уже понесенные расходы или убытки или в целях оказания предприятию немедленной финансовой поддержки без

каких-либо будущих соответствующих затрат, признается как доход того периода, в котором она подлежит получению.

Согласно МСФО (IAS) 20 «Учет государственных субсидий и раскрытие информации о государственной помощи» существует два основных подхода к порядку учета государственных субсидий:

- подход с позиции капитала, в соответствии с которым субсидия непосредственно увеличивает счета, отражающие доли участия акционеров, и подход с позиции доходов, в соответствии с которым субсидия относится на доходы на протяжении одного или нескольких отчетных периодов.

Рассмотрим на конкретном примере, как отражаются субсидии, полученные при содействии фонда «ДАМУ». Акционерное сельскохозяйственное общество получило кредит в банке по государственной программе при содействии Фонда «ДАМУ». Согласно договору часть процентов – 7% выплачивает фонд «ДАМУ», а часть АО – 5%. На счет АО в банке субсидии не поступают. Целевое назначение кредита – инвестиции – приобретение техники. Стоимость безвозмездно полученного имущества, в том числе работ и услуг, определяется по данным бухгалтерского учета в соответствии с международными стандартами финансовой отчетности и требованиями законодательства Республики Казахстан о бухгалтерском учете и финансовой отчетности. Поскольку в рассматриваемой ситуации фонд «Даму» напрямую погашает вознаграждение банку (7%), то в учете будут сделаны следующие проводки:

Дебет	Кредит	Содержание операции
1270«Краткосрочные вознаграждения к получению»	6220«Доходы от безвозмездно полученных активов»	Признание дохода на дату и сумму фактически уплаченных вознаграждений из фонда «Даму»
7210«Административные расходы» (не идущие на вычеты)	1270«Краткосрочные вознаграждения к получению»	Закрытие счета 1270

Таким образом, вычету подлежат только суммы фактически выплаченных АО вознаграждений по кредиту в Банк (то есть в пределах 5%). Вознаграждение банку по кредиту погашаемое фондом «Даму» (в пределах 7%) не подлежит отнесению на вычеты, поскольку данная сумма фактически не выплачивается АО.

В бухгалтерском учете будут отражены только вознаграждения, выплачиваемые АО:

Дебет	Кредит	Содержание операции
7310«Расходы по вознаграждениям»	3380 «Краткосрочные вознаграждения к выплате»	Начисление краткосрочных вознаграждений к выплате по кредиту
3380«Краткосрочные вознаграждения к выплате»	1030 «Денежные средства на текущих банковских счетах»	Погашение задолженности по вознаграждениям к выплате

Поскольку вознаграждение банку по кредиту частично погашается фондом «Даму», такая сумма погашения подлежит включению в совокупный годовой доход АО в качестве безвозмездно полученного имущества, который облагается корпоративным подоходным налогом, и отражается декларации по корпоративному подоходному налогу. Расходы налогоплательщика в связи с осуществлением деятельности, направленной на получение дохода, подлежат вычету при определении налогооблагаемого дохода, за исключением расходов, не подлежащих вычету в соответствии с Налоговым кодексом.

Вычеты производятся налогоплательщиком при наличии документов, подтверждающих расходы, связанные с его деятельностью, направленной на получение дохода. Данные расходы подлежат вычету в том налоговом периоде, в котором они фактически были произведены, за исключением расходов будущих периодов, определяемых в соответствии с международными стандартами финансовой отчетности и требованиями законодательства

Республики Казахстан о бухгалтерском учете и финансовой отчетности. Расходы будущих периодов подлежат вычету в том налоговом периоде, к которому они относятся [3].

МСФО используются в крупных агропромышленных компаниях. В крестьянских хозяйствах, где численность работников более ста человек, применяются НСФО (национальные стандарты финансовой отчетности) от 31.01.2013г. НСФО предусматривает также применение двойной записи, составление баланса и отчета о доходах и расходах.

Крестьянские хозяйства, являются субъектами малого предпринимательства, если осуществляют деятельность со среднегодовой численностью работников не более ста человек и среднегодовым доходом не свыше трехсоттысячекратного месячного расчетного показателя, установленного законом о республиканском бюджете и действующего на 1 января соответствующего финансового года. Данные предприятия не составляют финансовую отчетность, ведут книгу учета доходов и расходов. При составлении налоговой отчетности в определенной форме отражается информация о доходах и расходах.

Основной проблемой в учете сельхозпроизводителей является отсутствие продуманной методики ведения учета в сельскохозяйственных предприятиях в зависимости от объекта и размера крестьянских хозяйств.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Государственная программа развития агропромышленного комплекса Республики Казахстан на 2017-2021 годы Утверждена Указом Президента Республики Казахстан от 14 февраля 2017 года № 420

2. Минсельхоз Казахстана намерен исключить некоторые субсидии [2019]. URL: <https://inbusiness.kz/ru/last/minselhoz-kazahstana-nameren-isklyuchit-nekotorye-subsidii> (дата обращения 25.04.2019)

3. Дорохова А. Как отражать в бухгалтерском и налоговом учете субсидии фонда «ДАМУ» [2019] URL: online.zakon.kz/Document/doc_id (дата обращения 25.04.2019)

УДК 657.3

*Ольга Пернарівська
(Київ, Україна)*

БАНКИ ЯК КОРИСТУВАЧІ ФІНАНСОВОЇ ЗВІТНОСТІ ПІДПРИЄМСТВА

В роботі визначаються основні користувачі фінансової звітності підприємства. Виявлено особливості використання банками фінансової звітності підприємства. Досліджено роль фінансової звітності при аналізі банками кредитоспроможності підприємства.

Ключові слова: банк, кредитоспроможність, кредитний ризик, підприємство, фінансова звітність.

The main users of the financial statements of the company are determined in the paper. The peculiarities of using the financial statements of the enterprises by the banks are revealed. The role of financial reporting in the analysis of banks' creditworthiness of the enterprise is investigated.

Key words: bank, creditworthiness, credit risk, enterprise, financial statements.

Достовірна та актуальна фінансова звітність є важливим засобом для привернення господарюючим суб'єктом уваги потенційних інвесторів та залучення капіталу. Особливо це проявляється в несприятливих умовах ведення підприємницької діяльності. Щоб досягти даної цілі, звітність підприємств повинна повністю задовольняти вимоги та потреби її користувачів.

Важливим є дослідження відповідності звітності, в тому числі фінансової, інформаційним запитам користувачів, встановлення основних причин їх невідповідності, та обґрунтування шляхів покращення інформативності звітності підприємств. Це зумовлює необхідність визначення основних підходів до класифікації користувачів звітної інформації, аналізу інформаційних потреб та інтересів всіх груп користувачів звітності, виявлення випадків конфліктності інтересів і т. п. [2].

Я. Д. Крупка, вбачаючи в якості головної класифікаційної ознаки ступінь впливу та зміст отримуваної інформації, пропонує наступну класифікацію користувачів звітності:

- власники – засновники, інвестори, акціонери;
- працівники – керівники, менеджери, інший управлінський апарат, інші працівники;
- держава – органи податкові, статистики, дозвільної системи, державна комісія з цінних паперів та фондового ринку;
- громадськість – потенційні інвестори;
- партнери – постачальники, підрядники, покупці, замовники, інші дебітори й кредитори, банки [3].

Кредитори як користувачі фінансової звітності зацікавлені у інформації про платоспроможність підприємства, як теперішню так і майбутню, оскільки на них покладаються ризики неповернення фінансових ресурсів.

Одним з найважливіших структурованих джерел інформаційного забезпечення оцінки кредитоспроможності позичальника є фінансова звітність. В Законі України «Про бухгалтерський облік та фінансову звітність в Україні» так наведене трактування фінансової звітності: це бухгалтерська звітність, що містить інформацію про фінансовий стан, результати діяльності та рух грошових коштів підприємства за звітний період [1]. В цілому облікову систему організації доцільно представити як визначеним чином упорядковану і підлеглу внутрішньому регламенту систему процедур визначення, збору, вимірювання, реєстрації та обробки інформації про майно, джерела його формування, фінансових і господарських операціях організації, про витрати і результати господарської діяльності, а також передачі цієї інформації менеджерам (управлінському персоналу), що здійснює контроль і приймають управлінські рішення.

На сьогодні вітчизняні банки здійснюють аналіз кредитоспроможності позичальників-юридичних осіб та визначення своїх кредитних ризиків на основі Положення Національного банку України №351 «Про визначення банками України розміру кредитного ризику за активними банківськими операціями». Ним передбачено оцінку фінансового стану боржників-юридичних осіб на підставі даних квартальної та річної фінансової звітності.

Банки здійснюють оцінку фінансового стану боржника-юридичної особи шляхом розрахунку інтегрального показника фінансового стану боржника із застосуванням логістичної моделі, яка містить показники, що визначаються за даними фінансової звітності позичальника [4].

Для розрахунку інтегрального показника фінансового стану боржника-юридичної особи, що належить до великого або середнього підприємства, банк використовує дані звітності, складеної відповідно до Національного положення (стандарту) бухгалтерського обліку 1 «Загальні вимоги до фінансової звітності», а того, що належить до малого підприємства – дані звітності, складеної відповідно до Положення (стандарту) бухгалтерського обліку 25 «Фінансовий звіт суб'єкта малого підприємництва». Фінансові показники боржника-великого або середнього підприємства визначаються на підставі даних форми №1 «Баланс», форми №2 «Звіт про фінансові результати», форми №3 «Звіт про рух грошових коштів», а боржника-малого підприємства – на підставі даних форми №1-м «Баланс» та форми №2-м «Звіт про фінансові результати».

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Виговський В. Г. Інформаційне забезпечення оцінки кредитоспроможності позичальника: характеристика складу та вимог. Вісник ЖДТУ. 2014. №2(68). С. 200-206.

2. Дземішкевич І. О. Відповідність фінансової звітності підприємств потребам користувачів звітності. *Financial space*. 2015. №1(17). С. 113-119.

3. Крупка Я. Д. Користувачі облікової інформації та проблеми задоволення їх інформаційних потреб. *Вісник ЖДТУ*. 2010. № 3 (53). С. 132–134.

4. Про затвердження Положення про визначення банками України розміру кредитного ризику за активними банківськими операціями: Постанова Національного банку України від 30 червня 2016 р. №351 / Національний банк України. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/v0064500-18>. (дата звернення: 29.10.2018).

УДК 332.146.2

Анастасия Рачевская
(Минск, Беларусь)

ОЦЕНКА РЕГУЛИРУЮЩЕГО ВОЗДЕЙСТВИЯ В РАЗВИТИИ ИННОВАЦИОННОГО ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСТВА

Данная статья посвящена рассмотрению ключевых моментов проведения процедуры оценки регулирующего воздействия, необходимости внедрения института оценки регулирующего воздействия на государственном уровне, существующим проблемам в этой области и возможным вариантам их решения.

Ключевые слова: *оценка регулирующего воздействия, государственная власть, инновации, государственное управление, предпринимательство, нормативные правовые акты.*

This article is devoted to the consideration of the key points of the regulatory impact assessment procedure, the need to introduce the institution of regulatory impact assessment at the state level, the existing problems in this area and possible solutions.

Keywords: *regulatory impact assessment, government, innovation, public administration, entrepreneurship, regulatory legal acts.*

Для населения государства основными работодателями являются государственные структуры и предпринимательский сектор, что предопределяет существенную необходимость взаимодействия власти с бизнесом. Соответственно, социально-экономическое развитие государства зависит от того, насколько эффективным является это взаимодействие.

Ни для кого не является секретом, что организация законотворческой деятельности в органах государственной власти все еще не является совершенной. Так, довольно часто ответственными органами срываются сроки внесения документов; недостаточно систематизирована нормотворческая деятельность; представляемые проекты нормативных правовых актов не всегда качественно подготовлены. Юридической экспертизы, которая осуществляется государственными органами для оценки проекта нормативного правового акта на предмет необходимости повышения государственных расходов, не всегда достаточно, чтобы определить регулирующее воздействие. Как правило, финансово-экономическое обоснование, которое представляют при внесении законопроекта, является исключительно формальным.

Учитывая вышеуказанные недостатки, возникает вопрос: может ли оценка регулирующего воздействия (от англ. «regulatory impact assessment», далее – ОРВ), подключившись к уже существующим механизмам и процедурам юридической экспертизы нормативных правовых актов, способствовать преодолению этих недостатков? Анализируя зарубежный опыт внедрения ОРВ, можно увидеть, что с точки зрения достижения целей

принятия и применения нормативных правовых актов это посодействовало значительному повышению контроля качества их подготовки [1].

В самом общем виде ОРВ проектов нормативных правовых актов применяют с целью прогнозирования последствий их принятия, включая поведение субъектов хозяйственной деятельности и населения, путем анализа возможных выгод, рисков и издержек, при этом, необходимо обязательно изучить потенциальные альтернативы вмешательства государства, и, основывая на проведенном анализе, сформировать заключение о соответствии (или несоответствии) целей разработки такого документа и предложенного им содержания. ОРВ также способствует прогнозированию неочевидных на первый взгляд возможностей поведения предпринимательского сектора и населения [2].

Дания являлась первой страной, которая в 1970-х годах включила ОРВ в процедуры государственного регулирования, а в настоящее время их используют все члены Организации экономического сотрудничества и развития (ОЭСР). Мировая практика показывает, что отношения в сфере инвестиционной и предпринимательской деятельности являются наиболее чувствительными к некачественному регулированию, что еще раз предопределяет необходимость внедрения механизмов ОРВ.

Немецкий исследователь, профессор Германской Высшей Школы государственного управления в г. Шпайер Карл Бёрет в своих трудах разработал базовую схему ОРВ, согласно которой процедура проведения ОРВ проектов нормативных правовых актов включает в себя три основных последовательных этапа, а именно:

- ОРВ на стадии концепции;
- ОРВ на стадии проекта нормативного правового акта;
- ОРВ в ретроспективе (спустя некоторое количество лет после принятия данного нормативного правового акта).

Каждая стадия включает в себя такой важный элемент, как публичные обсуждения, цель которых состоит в изучении реакции бизнеса на данные изменения в регулировании отношений. Организаторами таких обсуждений могут выступать как орган, разработавший проект нормативного правового акта, так и орган, осуществляющий контроль за ОРВ, это зависит от выбранной схемы ОРВ.

Существует несколько вариантов проведения публичных обсуждений, самым простым из которых становится размещение информации о начале разработки нового нормативного правового акта, который касается осуществления инвестиционной или предпринимательской деятельности, на специализированных интернет-площадках (сайтах). Считается, что представители субъектов хозяйствования должны следить за появлением информации о том, что начата подготовка нового нормативного правового акта, и что этой информации им должно быть достаточно, чтобы оценить потенциальные угрозы, которые могут возникнуть в связи с предлагаемыми изменениями в регулировании, для их деятельности. Однако зачастую данный вариант публичного обсуждения не дает никакой реакции от представителей бизнеса. Это может быть связано либо с тем, что информации о предполагаемых изменениях, размещаемой на сайте, недостаточно для качественной оценки, либо с тем, что у бизнес-сообщества не сформирована тенденция отслеживания источников появления информации такого рода, либо с тем, что предлагаемые изменения не окажут существенного влияния на условия осуществления предпринимательской деятельности.

Существуют еще такие варианты организации и проведения публичных обсуждений, как опросы предпринимателей, которые обычно проводят привлеченные экспертные организации, или вливание в обсуждение существующих предпринимательских объединений.

В результате проведения публичных обсуждений в органы, осуществляющие и разработку нормативного правового акта, и контроль за ней, поступает информация. Предполагается, что разрабатывающий орган должен учесть предложения и замечания, поступившие от субъектов регулируемых отношений, и в соответствии с ними скорректировать разрабатываемый акт. При этом, орган, осуществляющий контроль, должен

дать свое заключение об ОРВ предполагаемого изменения в регулируемых отношениях. Необходимо четко осознавать, что ОРВ не является механизмом принятия эффективных управленческих решений. ОРВ – это механизм, позволяющий получить дополнительную информацию для принятия эффективных управленческих решений. Отрицательное заключение контролирующего органа может носить рекомендательный (информационный) или запретительный характер.

Зарубежный опыт показывает, что на практике могут использоваться оба варианта, каждый из которых может повлечь за собой определенные риски. В случае, если заключение контролирующего органа носит рекомендательный характер, орган исполнительной власти, принимающий нормативный правовой акт, обладая правом принимать окончательное решение, может:

- отклонить предлагаемые изменения в регулировании отношений;
- поручить органу, разработавшему акт, внести в документ изменения, которые будут учитывать замечанию органа, контролирующего ОРВ;
- принять нормативный правовой акт в первоначальной редакции.

Если заключение контролирующего ОРВ органа носит запретительный характер, то ему же и принадлежит право отклонить предлагаемые изменения в регулировании, что предполагает очень высокую степень квалификации специалистов, работающих в этом органе, которая может обеспечить высокий авторитет в структуре органов исполнительной власти данного уровня. В этом случае всю ответственность за последствия отклонения предложения разработавшего акт органа принимает на себя орган, контролирующий ОРВ. А если заключение несло рекомендательный характер, то ответственность ложится на высших орган исполнительной власти данного уровня (а именно на руководителя, курирующего социально-экономическое развитие государства).

В результате анализа мировой практики были определены основные проблемы проведения ОРВ, такие как труднодоступная статистическая информация (соответственно, отсутствие всей необходимой информации), низкая степень мотивированности членов проектной команды в связи с тем, что проведение ОРВ является дополнительной и не оплачиваемой работой, отсутствие навыков применения методик сравнительного анализа альтернатив, трудность применения общих подходов к отслеживающей ОРВ, а также то, что на оформление и предварительное обсуждение отчета по проведению ОРВ требуются слишком высокие трудозатраты. Отсутствие полноценных интернет-площадок, на которых имеется вся необходимая информация о публичных обсуждениях, итогах и др., в высокой степени дискредитирует сам институт ОРВ, потому как являет собой несоблюдение базовых принципов процедуры.

С целью устранения обозначенных проблем предлагается:

- сократить до минимума сопутствующие бюрократические процедуры (такие как оформление отчетов об итогах обсуждения альтернатив, их расчетов и др.);
- обеспечить материальное стимулирование (путем премирования, к примеру) членов проектных команд;
- повысить квалификацию сотрудников путем обучения методикам сравнительного анализа альтернатив либо полностью передать эту функцию центру компетенций ОРВ;
- для отслеживающей ОРВ дополнительно разработать отдельный регламент;
- обеспечить создание и функционирование полноценных интернет-площадок.

Таким образом, подводя итог вышесказанному, можно сделать вывод, что внедрение института ОРВ должно сыграть решающую роль в развитии малого и среднего предпринимательства. Это поспособствует повышению конкурентоспособности и эффективности малого бизнеса и повышению экономического потенциала государства в целом, а также увеличению финансовых возможностей государства по проведению социальной политики в условиях экономической трансформации.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Детерминанты качества анализа регулирующего воздействия: документ ОЭСР, 2006 [Электронный ресурс] / OECD.org. – Режим доступа: <https://www.oecd.org/regreform/regulatory-policy/42047676.pdf>. – Дата доступа: 22.04.2019.

2. Правовой мониторинг: научно-практическое пособие / под. ред. Ю. А. Тихомирова, Д. Б. Горохова. – М., 2009. – 216 с.

Научный руководитель: кандидат экономических наук, доцент Максименко-Новохрост Т.В.

УДК 33:336«26/19»

*Тетяна Сіроштан, Ілона Самокиша
(Дніпро, Україна)*

СВІТОВІ ФІНАНСОВІ КРИЗИ: ПРИЧИНИ ВИНИКНЕННЯ ТА ШЛЯХИ ПОДОЛАННЯ

В даній статті досліджується таке явище як фінансова криза, на прикладі Світової фінансової кризи 2008 року. На основі проведеного аналізу авторами статті було виявлено, що Світова фінансова криза завдала руйнівних наслідків багатьом економікам країн світу. Але причини виникнення цієї кризи не були точно встановлені, тому це питання досі залишається дискусійним.

***Ключові слова:** фінансова криза, боргова криза, банківська криза, іпотечна криза, класифікація фінансових криз, спекулятивна атака.*

This article examines a phenomenon like a financial crisis, as illustrated by the 2008 World Financial Crisis. Based on the analysis conducted by the authors of the article, it was discovered that the global financial crisis had devastating consequences for many economies in the world. But the causes of this crisis have not been precisely established, so this question remains controversial.

***Key words:** financial crisis, debt crisis, banking crisis, mortgage crisis, classification of financial crises, speculative attack.*

Світові кризи неминучі та корисні тому, що економічна система розвивається циклічно, а невід'ємним елементом будь-якого циклу є кризова фаза, яка завершується оновленням і омолодженням системи або заміною її на нову, більш ефективну. Тому дуже важливо вивчати світові кризи та їх вплив на економіку та суспільство в цілому.

Фінансова криза має велике значення для розвитку суспільства, виступає рушійною силою до змін, як позитивних так і негативних. Позитивні зміни полягають в тому, що держави переживаючи кризи поступово загартовуються, шукаючи нові шляхи розвитку економіки, а негативні перш за все впливають на рівень життя незабезпечених верств населення.

Фінансова криза – це різке погіршення стану фінансової системи держави, під впливом внутрішніх та зовнішніх політичних і економічних факторів, охоплюючи усі компоненти, які відповідають за фінансовий стан країни. Вона розподіляється на три основні види:

1. Валютна криза;
2. Боргова криза;
3. Банківська криза.

Актуальність даного дослідження полягає у необхідності комплексного вивчення основних понять пов'язаних з світовими фінансовими кризами, їх особливостей, видів та чинників, котрі призводять до фінансових криз. В результаті змін, які відбулися за останні десятиліття, в світовій економіці з'явилися нові обставини, що впливають на виникнення криз. Тому цю проблему варто вивчати і шукати більш сучасні методи боротьби з нею.

Тенденції та перспективи розвитку науки і освіти в умовах глобалізації

Таблиця 1.1. Класифікація фінансових криз

Ознаки	Види
1) З точки зору зв'язку з циклічним розвитком економіки	А) Циклічні – кризи, що періодично повторюють характерні соціально-економічні та технологічні ситуації через певні відрізки часу; Б) Специфічні (нециклічні) – не мають чіткої періодичності.
2) З точки зору причин фінансових криз	А) Породженні об'єктивними причинами – пов'язані з циклічними потребами в оновленні, реструктуризації суспільства; Б) Породжені суб'єктивними причинами – пов'язані з помилками в управлінні державою.
3) З точки зору значущості фінансових криз	А) Звичайні фінансові кризи Б) Системні фінансові кризи – в результаті таких криз відбуваються істотні зміни в регулюванні фінансової системи і її елементів.
4) З точки зору масштабів розгортання фінансових криз	А) Національні кризи – охоплюють фінансову сферу окремо взятої країни; Б) Міжнародні – глибокі розлад і кредитно фінансових систем декількох країн, іноді такі кризи називають регіональними; В) Світові (глобальні) – охоплюють більшість країн світу.
5) З точки зору складу і структури фінансової системи	А) Криза державних та муніципальних фінансів - зазвичай такі кризи ще називають борговими, тому що вони пов'язані з проблемами обслуговування державного боргу, що виникає внаслідок дефіциту відповідного бюджету. Оскільки основна частка державного боргу представлена борговими цінними паперами, фінансові кризи в цій сфері одночасно відносяться до фінансових криз ринку цінних паперів; Б) Криза фінансових ринків – пов'язана з проблемами на фінансових ринках, а саме зі зниженням цінних показників, погіршенням ліквідності й якості фінансових інструментів, банкрутством його учасників.
6) З інституційної точки зору за класифікацією фінансових ринків	А) Криза ринку банківських послуг – це різка зміна зовнішніх і внутрішніх умов діяльності банківської системи, внаслідок чого вона стає неспроможною стабільно функціонувати та виконувати свої основні функції; Б) Криза ринку страхових послуг – погіршення стану страхового ринку, яке супроводжується банкрутством страхових організацій, їх неспроможністю виконувати свої функції, обов'язки та надавати послуги; В) Криза послуг професійних суб'єктів ринку цінних паперів – виражається в неконтрольованому падінні курсів цінних паперів, втраті довіри національних та іноземних інвесторів, а також в суттєвому відпливу капіталів із країни.
7) З точки зору взаємозв'язку між фінансовими кризами	А) Локальні або приватні кризи – охоплюють один сегмент або частину сегмента фінансового ринку, виникли в окремій сфері; Б) Подвійні (синхронні) кризи – одночасне поширення банківської та валютної криз.

Джерело: [1]

На даний час чіткої та загальноприйнятої класифікації фінансових криз не існує. Це питання й досі залишається дискусійним серед багатьох науковців. В таблиці 1.1 представлені точки зору економістів на групування фінансових криз.

Сучасні фінансові кризи можуть набувати особливих форм, їх супроводжують специфічні ефекти:

1. Зовнішні шоки – це чинники (потрясіння), що є зовнішніми по відношенню до фінансової системи та фінансових ринків і порушують їх нормальне функціонування. Найчастіше саме вони є першопричиною кризи, тобто запускають її;

2. Спекулятивна атака – це масові дії учасників валютного ринку, спрямовані на ослаблення національної валюти з метою отримання спекулятивного прибутку від істотної зміни курсу іноземної валюти. Спекулятивні атаки сприяють розвитку валютної кризи та переходу її в інші види криз. Часто спекулятивні атаки проводять спекулянтами з великим обсягом коштів;

3. Ефект «доміно» – механізм ланцюгової реакції, який ініціюється певним фактором, впливаючи на перший елемент ланцюга. Навіть незначна подія може викликати суттєві потрясіння в фінансовій системі та в її елементах. Прикладом ефекту «доміно» є масові банкрутства кредитних організацій, викликані неповерненням кредиту. Ефект «доміно» тісно пов'язаний з фінансовою інфекцією.

4. Фінансова інфекція – явище, коли фінансова криза починається в одній країні і згодом поширюється на інші. Ланцюгова реакція поширення фінансової кризи обумовлена синхронністю фінансових ринків. Якщо фінансова криза почалась в одній країні, то інвестори масово починають вивозити капітал з інших країн, що призводить до погіршення стану фінансів у цих країнах.

Фактори розповсюдження фінансової інфекції:

- збільшення кількості транснаціональних компаній та розширення їх діяльності;
- залежність національної економіки від портфельних інвестицій нерезидентів;
- збільшення міжнародних програм випуску вторинних і похідних фінансових інструментів;
- дії великих міжнародних інвесторів, які одночасно діють на декількох національних ринках;
- розвиток міжнародних інфраструктурних систем (платіжних, депозитних та інших).

Прикладом фінансової інфекції є азіатська криза 1997 року та світова фінансова криза 2007 – 2009 років.

5. «Фінансова бульбашка» – ситуація, яка виникає внаслідок підвищеного попиту, на основі очікування великих цін спостерігається стійкий ріст фінансових активів (фінансових інструментів). Явище «сдування фінансової бульбашки» – це раптове падіння цін на активи. Фази життєвого циклу «фінансової бульбашки»: а) зародження «бульбашки» – шок пов'язаний зі змінами в економіці; б) надування «бульбашки»; в) бум – початок зростання цін на активи; г) ейфорія або манія – інтенсивний ріст цін на активи, збільшення спекулятивних операцій; д) пік – зниження росту цін на активи, початок продажу активів обережним інвесторам; е) «сдування бульбашки» або паніка – різке падіння цін на активи та масовий їх продаж.

Часто фінансові кризи супроводжують фінансові піраміди. Вони можуть маскуватися під мікрофінансові, інвестиційні та страхові організації. Такі фінансові піраміди ще називають «пірамідальними схемами» або «схемами Понці», які своїм існуванням створюють великі ризики для інвесторів, а в разі краху вони завдають не тільки економічної, але соціально-психологічної шкоди інвесторам й державі. Тому в деяких країнах, таких як, США, Великобританія, Німеччина та Франція «Схема Понці» заборонена законодавством.

Незважаючи на те, що «спусковим гачком», який привів в дію кризовий механізм, стали проблеми на ринку іпотечного кредитування США, в основі цієї кризи лежать більш фундаментальні причини, включаючи:

1. Макроекономічні причини – надлишок ліквідності в економіці США, що, у свою чергу, визначалося багатьма факторами, такими як:

— зниження довіри інвесторів до країн з ринками, що розвиваються після азійської кризи 1997-1998 років;

— активне інвестування країнами, що накопичують валютні резерви (Китай) і нафтові фонди (країни Перської затоки), у цінні папери США;

— політика низьких процентних ставок, яку в 2001-2003 роках проводила Федеральна резервна система (ФРС), намагаючись запобігти циклічний спад економіки США.

2. Мікроекономічні причини – розвиток нових фінансових інструментів, насамперед структурованих похідних облігацій, які як вважали економісти, повинні були знизити ризики, шляхом розподілу цих облігацій серед інвесторів. Але використання похідних інструментів фактично призвело до маскуванню ризиків, пов'язаних з низькою якістю іпотечних кредитів, і до їх непрозорого розподілу серед широкого кола інвесторів.

3. Інституційні причини - недостатній рівень оцінки ризиків як регуляторами, так і рейтинговими агентствами.

4. Економічний цикл – деякі науковці вважають, що « іпотечна бульбашка» не була першопричиною світової кризи, а лише неминучим процесом, причиною якого був звичайний економічний цикл, що має такі фази :

— Підйом – настає після досягнення найнижчої точки (дна). У цей час поступово зростає виробництво і зайнятість населення в країні;

— Пік – безробіття досягає свого мінімуму за весь економічний цикл, а підприємства працюють максимально продуктивно та інтенсивно;

— Спад (рецесія) – скорочення обсягів виробництва, зниження інвестиційної активності, поступово зростає безробіття;

— Дно (депресія) – найнижча точка активності виробництва і зайнятості. Це найбільш руйнівний період, але зазвичай він триває недовго. Винятком може бути Велика депресія, що тривала близько 10 років.

5. Велика кількість легких грошей в США (неправильне управління грошима) – у зв'язку з тим, що економіка США переживала підйом, багато компаній стали підвищувати зарплати в кілька разів просто тому, що могли собі це дозволити. Бонуси отримували майже будь-який працівник успішної компанії, причому настільки часто, що вважав бонус частиною своєї зарплати. Підприємства необгрунтовано витрачали величезні гроші на нові безперспективні проекти та активи. Одні компанії виробляли безглузді товари, а інші їх споживали.

6. Різкі коливання цін на нафту на світовому ринку – в січні 2008 року зафіксували рекордну ціну за барель нафти – 100 доларів, але на цьому вона не зупинялась, вже липні 2008 року ціна складала 147,27 доларів за барель. Після чого почалось різке падіння вартості нафти, яке продовжувалося до грудня 2008 року, на кінець місяця вона складала вже 36 доларів за барель.

Таким чином ми бачимо, що іпотечна криза поступово переросла у фінансову і стала поширюватися країнами світу. Питання щодо причин світової фінансової кризи 2008 року залишається й досі дискусійним, багато науковців в наш час сперечаються з приводу основних та другорядних факторів виникнення кризи.

В Україні криза розпочалась восени 2008 року з різкої девальвації гривні та швидко переросла в масштабну фінансово-економічну кризу, далі почалось падіння виробництва і попиту, масові звільнення, виникли проблеми з ліквідністю банків і фірм, відплив вкладників з банків та іноземних інвестицій, затримки з оплатою боргових зобов'язань як фірмами, так і населенням. У результаті банківська система опинилася під загрозою повного розвалу.

Від світової фінансової кризи постраждала й Україна. Висока її вразливість зумовлена інтегрованістю в світове господарство, експорт України становить приблизно 50% від ВВП. При цьому домінуючими партнерами України у торговельних відносинах в 2008 році були Європейський Союз та Росія (більше 50% від всього експорту) Велику частину експорту має сировина, це спричиняє додаткову залежність економічного зростання в Україні від динаміки цін на сировинні товари (які більш чутливі до змін світового попиту).

Таким чином криза завдала руйнівних наслідків для економік країн світу. Значення ВВП під час кризи в багатьох державах скорочувалося. Наприклад зміна ВВП в 2009 році зменшилась порівняно з 2008 роком в США на 2,63%, в Великобританії на 4,9 % , в Німеччині на 4,72% , в Гонконгу на 2,75%, а в Росії відбулось зменшення на 2,9 %. Тим часом в Японії відбулося скорочення бюджету на – 0,6% в другому кварталі 2008 року. Австралія і Нова Зеландія так само зазнали скорочення. Відбулось швидке зростання бюджетного дефіциту за 2008 рік, найбільших значень він набув в США – зріс на 2,8% ВВП; Греція – на 4,6% ВВП; Японія – 2,9% ВВП; Португалія – на 4% ВВП. В країнах «Великої двадцятки» (G20) ріс сумарний борг, якщо в 2007 році він не перевищував 80% від ВВП, то в квітні 2010 зріс вже до 100% від ВВП. Розподіл державного боргу по країнах нерівномірний: найбільш «закредитованими» країнами була Японія, Італія, США, Канада, Індія та інші країни Євросоюзу. Безробіття в світі також зростало у 2011 році за даними Міжнародної організації праці воно досягнуто рекордного рівня, 205 мільйонів безробітних.

Якщо розглядати регіони світу окремо, то серед постраждалих від кризи розвинутих країн є Китай і Індія – в Азії, Аргентина, Бразилія та Мексика – в Латинській Америці та ПАР – на африканському континенті.

Але багато країн продовжують боротьбу, запроваджуючи та застосовуючи заходи Антикризової політики.

Отже, криза досі триває, майбутні її наслідки не можна точно спрогнозувати, але будемо оптимістично налаштовані.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Балакіна Р.Т. Фінансово-кредитні інститути та фінансові ринки: підручник для студентів за спеціальністю «Фінанси і кредит». – Київ, 2015. – С. 133.
2. Барановський О.І. Сутність і різновиди фінансових криз // Фінанси України. – 2009. – С. 66.
3. Бобров Є.А. Аналіз причин виникнення світової фінансової кризи та її вплив на економіку України // Фінанси України. – 2008. – №12. – С. 79.
4. Бураковський І.В. Глобальна фінансова криза: уроки для світу та України / І.В. Бураковський, О.В. Плотніков. – Харків: Фоліо, 2009. – С.108.

Науковий керівник: Аулова О.В.

УДК 368.01

*Ілона Тихонова
(Дніпро, Україна)*

ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ ІННОВАЦІЙ НА СТРАХОВОМУ РИНКУ

У статті визначено тлумачення понять інновації в страхуванні та «Insurtech», проаналізовано сучасні тенденції щодо застосування інновацій на страховому ринку, охарактеризовано сутність сучасних інновацій на світовому та українському ринку страхових послуг, сформульовано проблеми, що виникають при впровадженні нових технологій на національному страховому ринку.

Ключові слова: *страховий ринок, інновації, Insurtech, блокчейн, чат-бот, peer-to-peer.*

The article defines the interpretation of innovation in insurance and "Insurtech", analyzes modern trends in terms of application innovation in the insurance market, characterized by the nature of modern innovations to world and Ukrainian market of insurance services, formulates problems arising from the introduction of new technologies on the national insurance market.

Key words: *insurance market, innovation, Insurtech, blockchain, chat bot, peer-to-peer.*

Для забезпечення конкурентоспроможної та ефективної діяльності страхових компаній необхідно формувати таке середовище страхування, яке буде гнучко та оперативно реагувати на всі тенденції розвитку споживчого попиту, пропонувати сучасні види страхових послуг клієнтам, зберігаючи при цьому доступність страхування для різних верств населення. Тому, назріває питання щодо впровадження інноваційних розробок у сфері надання страхових послуг.

Інновацію можна визначити як нововведення із покращеними споживчими властивостями, яке отримане з меншими витратами, або як нововведення, отримане в результаті фундаментальних або прикладних досліджень.

Відповідно до Закону України «Про інноваційну діяльність» від 04.07.2002 року № 40-IV інновації - новостворені і вдосконалені конкурентоздатні технології, продукція або послуги, а також організаційно-технічні рішення виробничого, адміністративного, комерційного або іншого характеру, що істотно поліпшують структуру та якість виробництва [7].

Поняття інновацій у сфері страхування полягає у поєднанні видів діяльності та технологій, що має науково-технологічну новизну, соціально-економічну значимість, ризикостійкість, економічність, ефективність та виробничу реалізацію, збільшуючи сферу їх застосування, що призводить до бажаного результату.

Виокремлюють такі види інновацій у страхуванні [4]:

- продуктові інновації (об'єкт страхування);
- технічні інновації (методи продаж);
- технологічні інновації (організація діяльності страхової компанії);
- управлінські інновації (управління страховою компанією).

Згідно з результатами дослідження рейтингового агентства A.M. Best, заснованого на опитуванні 450 страховиків з 48 країн світу, орієнтація на інновації є критично важливою для майбутнього успіху страхової компанії. Учасники даного опитування вважають, що застосування інновацій в діяльності страховика є конкурентною перевагою на сучасному світовому ринку страхування [9].

При цьому, майже 90% страховиків сподіваються, що інновації допоможуть їм впоратися з неефективністю системи, а 63% вважають, що поточні інвестиції в інновації можуть допомогти їм долати збої у страховому бізнесі та залишатися у тренді. Водночас, 57% респондентів припускають, що завдяки інноваціям може мінімізуватися ризик андеррайтингу за рахунок використання більш точних алгоритмів машинного навчання (підрозділ штучного інтелекту, який розглядає побудову алгоритмів, які можуть навчатися на наявних даних) [9].

На світовому ринку з'являється все більше insurtech-компаній. Всього за 5 років їх число зросло до декількох сотень по всьому світу.

Insurtech компанії пропонують своїм клієнтам більш доступний, якісний і індивідуальний продукт, використовуючи призначені для користувача інтерфейси, бізнес-процеси і / або бізнес-моделі для надання певних послуг та складають серйозну конкуренцію найбільшим класичним страховикам, і виграють, в тому числі за рахунок мінімальних адміністративних витрат.

Обсяги інвестицій в дані компанії досить вражаючі: загальна сума інвестицій в Insurtech у 2018 році склала 1,59 млрд. дол., що в півтора рази більше за 2017 рік. При цьому, розмір страхових внесків, отриманих від послуг insurtech складає 187 млрд. дол., також аналітики ринку прогнозують що сума внесків до 2023 року перевищить 400 млрд. дол. [11].

Insurtech – молода технологічна галузь, що сконцентрована на розробці IT-рішень у сфері страхування. Це можуть бути як сервіси для споживачів, так і інструменти для роботи insurance-фахівців. В IBM з'ясували, що 81% найуспішніших страхових компаній вже інвестували або співпрацюють з insurtech-проектами. Серед інших учасників дослідження ця цифра сягає лише 45%, тобто говорить про те, що для процвітання, страховикам життєво необхідні технології [6].

Автоматизація розрахунків і ризиків, чат-боти, блокчейн, маркетплейси, peer-to-peer та IoT-пристрої є найбільш перспективними напрямками в страхуванні, завдяки яким страхові

компанії мінімізують людський фактор та оптимізують свої збитки.

На сьогоднішній день, чат-бот є одним з головних трендів. Опитування 800-та керівників дослідницькою компанією BI Intelligence, проведений в кінці 2016 року, показав, що до 2020 року впровадити чат-бот для спілкування з клієнтами мають намір 80% компаній, щоб знизити щорічні витрати на підтримку клієнтів як мінімум на 30%. Наприклад, американський страховик Allstate використовував chatbot, щоб допомогти страховим агентам у процесі цитування складних страхових продуктів [2, с. 196].

Технологія блокчейн допоможе індустрії страхування розвиватися завдяки новим пропозиціям, підвищеному рівню надійності і гарантованій безпеці. Однією із головних переваг блокчейна для сфери страхування – смарт-контракти або документи, умови яких виконуються автоматично. Etherisc - платформа, розроблена на блокчейні Ethereum, яка пропонує різні види соціального страхування. Наприклад, користувачі можуть застрахувати життя на випадок смерті, здоров'я – на випадок хвороби, а також створити страхування від катастрофічних ризиків.

Німецька компанія Friendsurance працює за моделлю peer-to-peer, яка пропонує користувачам створювати приватні страхові пули на основі соціальних мереж. Частина страхових внесків буде повертатися в пул як кешбек, а інша – використовуватися для покупки страхового покриття (якщо це влаштує всіх учасників пулу). Протягом року кожен з них отримує кешбек в розмірі не більше 40% від початкового внеску [1].

Для України теж характерна поява страхових інновацій. Передумовою до розвитку електронного страхування є проект Закону України Про внесення змін до деяких законів України щодо викладення Закону України «Про страхування» у новій редакції передбачено можливість укладення договору страхування у формі електронного документу, що значно розширює можливості електронної комерції страхового бізнесу в Україні [8].

Рік тому, в Україні почав діяти електронний поліс Автоцивілки. Страхова компанія СГ «ТАС» має статус лідера серед страховиків на ринку ОСЦП. Основна відмінність електронної Автоцивілки від звичайної в тому, що для отримання полісу більше немає потреби відвідувати офіс або чекати на доставку бланку. Після здійснення оплати клієнт отримує на e-mail електронну Автоцивілку та зможе в будь-який час відкрити її або роздрукувати при необхідності.

У липні 2018 страхова компанія «Уніка» запустила чат-бот UNIQAua в популярних месенджерах – Viber і Telegram, і в додатку Messenger – запуск в найближчій перспективі. Тепер клієнти Уніка мають змогу швидше зв'язатися зі своєю страховою компанією – отримати організацію допомоги з медичного страхування, дізнатися про порядок своїх дій при настанні страхового випадку по автострахованню, отримати інформацію про покупку договорів страхування та консультацію фахівця [10].

«АХА Страхування» перша в Україні страхова організація, яка запустила інноваційних сервіс телематика (КАСКО Smart). У рамках цього сервісу на авто встановлюється телематичний пристрій, що зчитує манеру поведінки водія та виставляє бали від 0 до 100. При укладанні договору КАСКО Smart клієнт отримує 5% знижки, протягом 1-го року страхування знижка може становити 30% від загального платежу, при цьому розмір максимальної знижки складе 60%.

В свою чергу, страхова компанія АСКА запустила перше insurtech-рішення для українських водіїв КАСКО4U, яке працює за принципом Usage – based insurance, UBI, або страхування на основі використання. КАСКО4U – це мобільний додаток, за допомогою якого можна вирішити багато завдань: наприклад, активувати страховий захист тільки тоді, коли це потрібно, подати документи в страхову компанію в електронному вигляді або, наприклад, отримати послугу евакуатора в дорозі [5].

Необхідно зазначити, що інновації у страховій сфері повинні бути спрямовані на підвищення цінності страхових послуг, отримання якісно нових послуг, більш повну відповідність страхового продукту потребам страхувальника, скорочення строків надання послуги, зниження загальних затрат на її отримання та підвищення прибутковості страхових

організацій [3, с. 90].

Отже, застосування інновацій на українському страховому ринку відбувається не так активно як на ринках західних країн, так як їх впровадження є однією з найризикованіших сфер підприємницької діяльності. Високі ризики викликані невизначеністю певних чинників, які здатні вплинути на результати цієї діяльності. Проте, невизначеність може бути не тільки негативною, але і позитивною, тому така альтернатива обумовлює високу привабливість інноваційної діяльності для тих страхових компаній, які готові і мають можливість ризикувати.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Insurtech: как инновации меняют рынок страхования [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://tech.liga.net/technology/opinion/insurtech-kak-innovatsii-menyayut-rynok-strahovaniya>.
2. Заволока Л.О. Інновації на ринку страхових послуг/ Л.О. Заволока, Є.О. Колеснік, І.С. Сіліна // Економіка та управління підприємствами. - 2018. - №19. - С.195-198.
3. Заколюдажний В. О. Характеристика сучасних тенденцій інноваційного розвитку страхової діяльності / В. О. Заколюдажний // Економіка та держава. – 2017. – №5. – С. 89-92.
4. Инновации в сфере страхования [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://forexlady.ru/strahovanie/innovatsii-v-sfere-strakhovaniya/amp/>.
5. Insurtech-рішення в Україні: реалії страхування чи далеке майбутнє? [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://minfin.com.ua/ua/2018/11/21/35711478>.
6. Идея для стартапа: які страхові продукти потрібні цифровому світу [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.epravda.com.ua/publications/2018/03/23/635279/>.
7. Про інноваційну діяльність: Закон України від 04.07.2002 року № 40-IV [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/40-15>.
8. Про страхування Закон України 07.03.1996 року № 85/96-ВР [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/85/96-%D0%B2%D1%80>.
9. Страховщики назвали основные причины внедрения инноваций в страховой сфере. Результаты опроса компаний 48 стран мира [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://forinsurer.com/news/18/09/28/36279>.
10. УНІКА запустила в роботу чат-боти [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://uniqa.ua/ua/about_us/news/uniqa-zapustila-v-robotu-chat-boti/.
11. Через пять лет мировые премии в insurtech удвоятся и составят \$400 млрд: Juniper Research [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.ukrstrahovanie.com.ua/news/cherez-pyat-let-mirovyie-premii-v-insurtech-udvoyatsya-i-sostavyat-400-mlrd-juniper-research>.

Науковий керівник: кандидат економічних наук, доцент Терещенко Т.Є.

МЕНЕДЖМЕНТ І МАРКЕТИНГ / МЕНЕДЖМЕНТ И МАРКЕТИНГ

УДК 005:1(091)

Ольга Нечипорук
(Рівне, Україна)

ІСТОРИЧНІ ЕТАПИ РОЗВИТКУ УПРАВЛІНСЬКОЇ ДУМКИ

Досліджено етапи розвитку управлінської думки в світовій практиці. Розглянуто особливості становлення та розвитку менеджменту.

Ключові слова: управління, управлінська революція, менеджмент, етап, управлінська думка.

The stages of development of managerial thought in world practice are investigated. Features of formation and development of management are considered.

Key words: Management, Management Revolution, Management, Stage, Management Thought.

Постановка проблеми. Управління як систематизована наукова дисципліна і спеціальність сформувалася в другій половині ХХ ст., хоча її основи сягають глибин століть. Простежимо становлення цієї науки, її вплив на практику управління. Зауважимо, що не існує універсальних принципів, прийомів і методів, які б робили управління ефективним у будь-яких ситуаціях. Водночас наука і практика управління виробили певні підходи, які допомагають керівникам підвищити ефективність управлінської діяльності і домагатися досягнення цілей, поставлених перед колективами, якими вони керують.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Вагомий внесок у дослідження етапів розвитку управлінської думки зробили такі вчені як Ф. Тейлор, А. Сміт, Р. Аркрайт, Р. Оуен, Ф. Пібрейт, А. Файоль, Е. Мейо та інші науковці.

Формулювання цілей. До завдань даної статті належать: з'ясувати суть поняття «управління», аналіз основних етапів становлення управлінської думки в світовій практиці.

Виклад основного матеріалу. Управління – це цілеспрямований програмований чи довільний вплив на об'єкти задля досягнення кінцевої мети за допомогою процесорів, явищ, процесів, коли є з ними взаємодія в режимі детермінованої чи довільної програми [4, с. 23].

Підсумовуючи вищенаведене ми можемо сказати, що управління – це безперервний процес впливу на продуктивність працівника, групи або організації в цілому з метою досягнення найкращих результатів з позиції поставленої мети.

Аналіз наукової літератури дозволяє визначити щонайменше чотири можливі точки в історії людства, коли могло виникнути управління:

- становлення людського суспільства;
- відокремлення ремесла від землеробства (між ХІІ і VIII ст. до н. е.), виникнення ремісничих майстерень, орієнтованих на виробництво продукції для зовнішньої реалізації;
- винахід шумерами писемності (близько 5000 р. до н. е.);
- формування держави [1].

Управління існує з часу, коли з'явилися перші організації, на чолі яких у давніх державах світу переважно стояли царі, королі, воєводи, губернатори. До 1800 р. управління здебільшого здійснювалось однією людиною і прошарок управлінців середньої ланки був досить незначним. Професії “управлінець” взагалі не існувало. Історія розвитку управлінської думки у світі нараховує щонайменше п'ять етапів.

Перша управлінська революція – релігійно-комерційна (V тисячоліття до н.е.) пов'язується із зародженням писемності в стародавньому Шумері в V тисячолітті до н. е. Вважається, що це революційне досягнення в житті людства привело до виникнення особливого прошарку “жерців-бізнесменів”, котрі успішно здійснювали релігійно-комерційні й торгові операції, вели ділове листування і комерційні розрахунки.

Друга управлінська революція - світсько-адміністративна (II тис. до н.е.), пов'язується з діяльністю вавилонського царя Хаммурапі (1792–1750 рр. до н. е.), що видав збір законів управління державою для регулювання суспільних відносин між різними соціальними групами населення. Цими законами вводився світський стиль управління, посилювалися контроль і відповідальність за виконання робіт.

Третя управлінська революція відома як виробничо-будівельна (I тис. до н.е.). Вона передбачала поєднання державних методів управління з контролем за діяльністю в сфері виробництва та будівництва і відбулася в часи правління Навуходоносора (605–562 рр. до н. е.).

Четверта управлінська революція – промислова (XVII-XVIII ст.) відбулася в період зародження капіталізму й індустріального прогресу європейської цивілізації (XVII–XVIII ст.). Її головним результатом стало зародження професійного управління. Під час промислової революції було зроблено перші спроби перекласти ідеї управління на папір з метою виробити його узагальнюючі принципи, внаслідок чого було закладено необхідні умови теорії менеджменту.

П'ята управлінська революція (кінець XIX – початок XX ст.) відома під назвою бюрократичної; її теоретичною платформою стала концепція "раціональної бюрократії" відомого соціолога, економіста Макса Вебера [2]. Саме в цей період набуває розвитку менеджмент як наука про управління.

Розрізняють такі етапи становлення та розвитку менеджменту, які отримали наступні назви:

- домонополістичний етап (до 1900р.). Цей етап характеризується невеликою чисельністю керівників середньої ланки, малочисельністю керівників вищої ланки, підвищеною роллю лідера та використанням адміністративно-комерційних важелів. Виробництво велося на дрібних підприємствах, а великі підприємства існували лише в державному та військовому секторах;

- етап "наукове управління підприємством" (з 1900р. до 1930р. в США). Співпав з масштабними науковими дослідженнями управління підприємствами. Родоначальниками цих досліджень були Фредерік Тейлор (1856-1915 рр.), Френк Плбрейт (1878-1924 рр.) і Лілія Гілбрейт (1878-1972 рр.), Генрі Гант (1816-1910 рр.). Якщо коротко викласти зміст тейлоризму, то в ньому все зведено до того, щоб синхронізувати, з'єднати в єдине ціле працю людини й машини, створити своєрідний механізм "людина-машина";

- етап "адміністративно-бюрократичний підхід" (з 1900р. до 1930р. в Англії, Франції, Німеччині). Започаткував цей етап, який ще називають класичною школою управління, французький підприємець Анрі Файоль (1841-1925 рр.). Метою класичної школи було створення універсальних принципів управління;

- етап "рух за гуманні стосунки" (1930-1950рр. в США). Цей рух і власне школа людських відносин виникли, як реакція на недоліки попередніх теоретичних поглядів у менеджменті. Приділялась увага гуманізації відносин виробництва та управління. Заснована Елтоном Мейо (1880-1949 рр.);

- сучасний етап. В теорії менеджменту відображено все те раціональне, що було досягнуто на попередніх етапах його розвитку. В США теоретичні розробки й практичне їхнє впровадження базується на тейлоризмі; у Німеччині, Швеції, Японії переважають погляди прихильників "руху за гуманні стосунки".

Висновки. Підсумовуючи наведені факти, ми можемо стверджувати, що людство давно усвідомило важливість управління як особливого виду діяльності, але як галузь управлінських знань менеджмент почав формуватись в другій половині 18 ст., а його становлення відбулося на початку 20 ст., в епоху індустріалізації і появи великих за розмірами споживаних ресурсів і масштабами діяльності організацій.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Історія розвитку управлінської думки у світі. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://studfiles.net/preview/5721123/> – Назва з екрану
2. Основні етапи еволюції управлінської думки [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://studopedia.com.ua/1_171506_tema--osnovni-etapi-evolyutsii-upravlinskoi-dumki.html – Назва з екрану
3. Стадник В.В., Йохна М.А. Менеджмент: Підручник. Вид. 2-ге, вип., доп. – К.: Академвидав, 2007. – 472 с.
4. Хміль Ф.І. Менеджмент: Підручник. – К.: Вища шк., 1995. – 351 с.: іл.

Науковий керівник: Орлов О.Г.

УДК 331.29

Yuliya Frolova
(Almaty, Kazakhstan)

ASSESSMENT OF PRIVACY ORIENTATION
OF YOUNG PEOPLE IN KAZAKHSTAN

The objective of the article is to assess privacy orientation of young people in Kazakhstan. Respondents were invited to participate in a survey on voluntary basis. A sample of 272 observations was analyzed using SPSS software.

Keywords: *privacy orientation, privacy as a right, concern about privacy, Kazakhstan.*

Information privacy refers to the desire of individuals to control or have some influence over data about themselves [1]. However, the free exchange of electronic information also brings the threat of providing easy, and many times unwanted, access to personal information [2]. Concerns about the protection of personal information privacy threaten the use of personal information in business, leading decision makers to balance the efficient operation of the business with the protection of personal information privacy [3]. Moreover, a country's regulatory approach to the corporate management of information privacy is affected by its cultural values and by individuals' information privacy concerns [4]. The objective of this research study is to investigate the attitude of young people in Kazakhstan toward valuing privacy of others, considering privacy as a right, and beliefs about trust in others as confidants.

Data collection process was conducted using self-assessment survey. Respondents were invited to participate in a survey on voluntary basis. They were given a list of 16-item multidimensional privacy orientation scale developed by Baruh and Cemalcilar [5]. Respondents were asked to indicate their level of agreement with the statements using a 6-point Likert-type scale: 1 = strongly disagree, 2 = disagree, 3 = slightly disagree, 4 = slightly agree, 5 = agree, 6 = strongly agree. The survey was conducted anonymously.

All respondents submitted useable questionnaires. The response rate was 100 percent. In total, 272 respondents took part in the survey. Their demographic profile is presented in Table 1.

Table 1: Demographic profile (N=272)

Aspect	Frequency	Percentage	Aspect	Frequency	Percentage
<i>Gender:</i>			Senior	116	42.6
Female	178	65.4	Master	2	0.7
Male	94	34.6	<i>Specialization:</i>		
<i>Age:</i>			Accounting	55	20.2
16 years	1	0.4	Finance	79	29.0
17 years	6	2.2	Management	34	12.5
18 years	20	7.4	Marketing	50	18.4

Тенденції та перспективи розвитку науки і освіти в умовах глобалізації

19 years	62	22.8	International relations	17	6.3
20 years	57	21.0	Law	15	5.5
21 years	63	23.2	Economics	5	1.8
22 years	42	15.4	Journalism	2	0.7
23 years	11	4.0	Engineering	4	1.5
24 years	3	1.1	Public administration	2	0.7
25 years	6	2.2	Architecture	2	0.7
26 years	1	0.4	Physics	1	0.4
<i>Year of study:</i>			Medical doctor	1	0.4
Freshman	13	4.8	Philologist	1	0.4
Sophomore	64	23.5	Ecologist	1	0.4
Junior	77	28.3	Other	3	1.1

Table 2 below shows that the largest number of respondents *agreed* with the following statements:

- Privacy laws should be strengthened to protect personal privacy – 42.3%.
- People need legal protection against misuse of personal data – 42.4%.
- If I were to write a constitution today, I would probably add privacy as a fundamental right – 38.4%.
- When I share the details of my personal life with somebody, I often worry that s/he will tell those details to other people – 31.3%.
- I worry about sharing information with more people than I intend to – 34.9%.
- If I am to enjoy some privacy in my life, I need my friends to be careful about protecting their privacy as well – 31.9%.
- I could never trust someone as my confidant if they go around sharing details about their own private lives – 27.2%.
- The level of privacy that I can enjoy depends on the extent to which people around me protect their own privacy – 24.6%.
- It is important for me to respect the privacy of individuals, even if they are not careful about protecting their own privacy – 39.5%.
- I value other people’s privacy as much as I value mine – 43.2%.
- Even when somebody is not careful about his/her privacy, I do my best to respect that person’s privacy – 45.8%.
- I always do my best not to intrude into other people’s lives – 36.8%.
- Respect for others’ privacy should be an important priority in social relations - 44.9%.

The largest number of respondents *slightly agreed* with the following statements:

- I am concerned with the consequences of sharing identity information – 37.5%.
- If somebody is not careful about protecting their own privacy, I cannot trust them about respecting mine – 28.3%.

Finally, the largest number of respondents *slightly disagreed* with the following statements:

- I am concerned that people around me know too much about me – 23.6%.

Table 2: Responses on “Privacy Orientation” questionnaire

#	Item	Mean	SD	Percentage (%)					
				“1”	“2”	“3”	“4”	“5”	“6”
1	Privacy laws should be strengthened to protect personal privacy	4.71	1.246	4.4	2.6	6.3	18.0	42.3	26.5
2	People need legal protection against misuse of personal data	4.84	1.100	1.5	3.0	6.6	17.3	42.4	29.2
3	If I were to write a constitution today, I	4.49	1.167	2.2	4.4	10.3	26.2	38.4	18.5

Тенденції та перспективи розвитку науки і освіти в умовах глобалізації

	would probably add privacy as a fundamental right								
4	When I share the details of my personal life with somebody, I often worry that s/he will tell those details to other people	4.15	1.338	2.9	11.8	14.3	24.3	31.3	15.4
5	I am concerned that people around me know too much about me	3.35	1.435	9.2	23.2	23.6	18.5	18.1	7.4
6	I am concerned with the consequences of sharing identity information	4.21	1.232	2.6	9.2	9.2	37.5	26.5	15.1
7	I worry about sharing information with more people than I intend to	4.25	1.304	3.7	8.1	13.6	24.3	34.9	15.4
8	If somebody is not careful about protecting their own privacy, I cannot trust them about respecting mine	4.08	1.330	2.9	11.4	16.9	28.3	24.6	15.8
9	If I am to enjoy some privacy in my life, I need my friends to be careful about protecting their privacy as well	4.24	1.225	1.9	8.1	15.2	28.1	31.9	14.8
10	I could never trust someone as my confidant if they go around sharing details about their own private lives	4.05	1.365	3.3	12.1	18.8	23.2	27.2	15.4
11	The level of privacy that I can enjoy, depends on the extent to which people around me protect their own privacy	3.89	1.255	3.3	11.4	21.3	30.1	24.6	9.2
12	It is important for me to respect the privacy of individuals, even if they are not careful about protecting their own privacy	4.51	1.204	1.5	7.4	8.9	22.9	39.5	19.9
13	I value other people's privacy as much as I value mine	4.77	1.088	1.1	3.4	7.5	19.2	43.2	25.6
14	Even when somebody is not careful about his/her privacy, I do my best to respect that person's privacy	4.67	1.115	1.8	3.7	7.7	19.9	45.8	21.0
15	I always do my best not to intrude into other people's lives	4.54	1.229	0.7	8.1	11.0	20.2	36.8	23.2
16	Respect for others' privacy should be an important priority in social relations	4.86	0.968	0.4	2.9	3.7	22.1	44.9	26.1

The results of the conducted analysis suggest that young people in Kazakhstan believe in the value of “privacy as a right” ($M = 4.68$; $SD = 1.043$; measured by questionnaire items 1 – 3). They are concerned about privacy of others ($M = 4.67$; $SD = 0.890$; items 12 – 16) even more than other-contingent privacy ($M = 4.07$; $SD = 0.997$; items 8 – 11) and their own informational privacy ($M = 3.99$; $SD = 1.024$; items 4 – 7).

Table 3: Aspects of Privacy Orientation

Aspect	Mean	SD	Chronbach's Alpha (Internal Consistency)
Privacy as a right	4.68	1.043	0.869 – good
Concern about own informational privacy	3.99	1.024	0.772 – acceptable
Other-contingent privacy	4.07	0.997	0.771 – acceptable
Concern about privacy of others	4.67	0.890	0.850 – good

REFERENCES

1. Belanger, F., and Crossler, R.E. (2011). Privacy in the digital age: a review of information privacy research in information systems. *MIS quarterly*, 35(4), 1017-1042.
2. Stewart, K.A., and Segars, A.H. (2002). An empirical examination of the concern for information privacy instrument. *Information systems research* 13(1), 36-49.
3. Milberg, S.J., Burke, S. J., Smith, H.J., and Kallman, E.A. (1995). Values, personal information privacy, and regulatory approaches. *Communications of the ACM* 38(12), 65-75.
4. Milberg, S.J., Smith, H.J., and Burke, S.J. (2000). Information privacy: Corporate management and national regulation. *Organization science* 11 (1), 35-57.
5. Baruh, L., and Cemalcilar, Z. (2014). It is more than personal: Development and validation of a multidimensional privacy orientation scale. *Personality and Individual Differences* 70, 165-170.

ЖУРНАЛІСТИКА / ЖУРНАЛИСТИКА

*Ayjamal Joldasbaeva
(Toshkent, O'zbekiston)*

FAKE NEWS ZAMONAVIY MEDIA MAKONDA AXBOROT KO'RINISHI SIFATIDA

Maqolada zamonaviy media makonda "fake news" axborotning yangi ko'rinishi sifatida kirib kelganligi yoritilib, auditoriyani "fake news"dan himoya qilish maqsadida factcheckingdan foydalanish bo'yicha tavsiya berildi. Bugungi kunda OAV oldida kata muammolarning biri bu auditoriyani ushlab turishdir. Demak o'z auditoriyasini ushlab qolish uchun ham ayrim veb-saytlar fake newsdan foydalanmoqda. Maqolada aynan fake newsning OAVlarda yoritilishi va unga qarshi munosabat, shuningdek fake newslarning kelib chiqish tarixi, zamonaviy media makonda siyosiy mafkuraviy kurash vositasi sifatida qo'llanilayotganligi yoritilgan.

“XXI asr tarix zarvaraqlariga “Axborot va texnologiyalar asri” deya e'tirof etilmoqda. Demak, bunday jamiyatda axborot va texnologiyalar muhim rol o'ynaydi. Bugun biz yashayotgan shiddatli XXI asrda zamonning o'zi, hayotimizga keskin sur'atlar bilan kirib kelayotgan globallashuv jarayonlari O'zbekiston ommaviy axborot vositalari va jurnalistlar ahli oldiga bizning ezgu maqsadimiz bo'lgan demokratik davlat, kuchli fuqarolik jamiyat barpo etish yo'lida g'oyat muhim, dolzarb vazifa va talablarni qo'ymoqda”.¹ Jahonda sodir bo'layotgan dolzarb mavzular, hodisalar, voqealarni eng birinchi OAV orqali kuzatamiz. Bizni kuzatayotgan auditoriya tezkorlik, xolislik, aniqlik kabi xususiyatlarga ahamiyat beradi. Axborotlarni birinchi va xolisona yondashuv bilan yetkazib berish bu bugungi kun zamonaviy jurnalistikaning oldiga qo'ygan maqsadidir. Hozirgi kunda axborot olish va axborot tarqatish vositasi sifatida internetning hayotimizga kirib kelganligiga hali ko'p vaqt bo'lmadi. Global tarmoqning jurnalist uchun ahamiyati katta. Eng avvalo, internet bizga aniq va noaniq bo'lgan axborot manbaidir. Ikkinchidan, biz bu global tarmoqda o'zimiz ham ishtirok etib axborot tarqatuvchisiga aylanamiz va u o'zida juda ham keng manbalar va manzillarni jamlagan.

Axborot maydonida soxta xabarlar va ma'lumotlar ko'paymoqda. Feyk – ingliz tilidagi “fake”, ya'ni soxta, uydirma, yolg'on so'zidan olingan. Bu o'zbek tiliga, ayniqsa, jurnalistlarimiz tomonidan to'g'ridan-to'g'ri kiritilmoqda. Biroq, ayrim holatlarda tushunib-tushunilmasdan, norasmiy ma'lumot ma'nosida ham qo'llanilayapti. Umuman olganda feyk – asosan internet kanallari orqali tarqatilishi urf bo'layotgan soxta xabarlar yoki ma'lumotlardan iborat. Ingliz tilining eng nufuzli izohli lug'atlaridan biri – Collins “fake news”ni “yangilik sifatida tarqatiladigan yolg'on, ba'zan shov-shuvli axborot” sifatida tavsiflaydi.

Qayd etish o'rinliki, jahon matbuotida 2016 yildan buyon ushbu so'z birikmasining ishlatilishi qariyb 400 foizga o'sgan. Shu sababli “Collins tuzuvchilari “fake news”ni “2017 yilning eng mashhur so'zi” sifatida e'tirof etgan. Feyk odatda ochiqdan-ochiq yolg'on faktlar, uydirma raqamlardan tashkil topadi. Shu sababdan ularni aniqlash va inkor etish professional nuqtai nazardan qiyinchilik tug'dirmaydi”.² Aksariyat feyklar shov-shuvli, vahimali sarlavhalar ostida beriladi. Ammo feyklarning keng tarqalgan yana bir turi mavjudki, ular har tomonlama puxta tayyorlanadi. Go'yoki muallif rasmiy hujjatlar, tekshiruv-tahlil xulosalariga tayanadi. Ko'rinishidan haqiqiy materialdan farq qilmaydi. Ularni umumiy yangiliklar oqimi orasidan payqab olish qiyin. Aynan shuning uchun ham “puxta yolg'onlar” omma orasiga ancha chuqur kirib boradi. Hatto media va axborot savodxonligi bor kishini ham ishontira olish kuchiga ega.

Ayrim xorijiy mamlakatlar qonunchiligida yolg'on xabarlar muammosi bilan shug'ullanish yetakchi davlat idoralari zimmasiga yuklatilmoqda. Misol uchun Chexiyada Ichki ishlar vazirligi

¹ O'zbekiston Respublikasi Prezidentining matbuot va ommaviy axborot vositalari xodimlariga tabrigi. “Xalq so'zi”, 2008 yil 28-iyun,

² B.Alimov. “Hurriyat”, 2018- yil 10-oktabr,

tarkibida xorijiy mamlakatlar tomonidan tarqatilyotgan yolg'on xabarlar va ma'lumotlarga qarshi kurashadigan maxsus bo'lim bor. Misrda esa bundan keyin ijtimoiy tarmoqlar orqali soxta va yolg'on xabar tarqatgan shaxslar qonunan javobgarlikka tortilishi belgilab qo'yildi. Ushbu mamlakat parlamenti ijtimoiy tarmoqlarda 5 mingdan ortiq obunachisi bo'lgan sahifa va kanallarni ommaviy axborot vositasiga tenglashtiruvchi qonunni qabul qildi. Yangi qonunga muvofiq, soxta va yolg'on xabarlarni tarqatgan shaxslarning sahifasi to'sib qo'yiladi va o'zlari javobgarlikka tortiladi.

Butun dunyodagi kabi O'zbekistonda ham axborotlashtirish sohasidagi munosabatlarning keskin ortishi barobarida mazkur sohadagi huquqbuzarliklarning oldini olishga qaratilgan yangi ijtimoiy munosabatlar, axborot xavfsizligini ta'minlash dolzarb masalalardan hisoblanadi. Ya'ni, feks bugungi kunda axborot xuruji sifatida jahon media makonida o'z ta'sirini ko'rsatmoqda. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining Ommaviy axborot vositalariga bag'ishlangan XV bob, 67-moddasida "Ommaviy axborot vositalari erkindir va qonunga muvofiq ishlaydi. Ular axborotning to'g'riligi uchun belgilangan tartibda javobgardirlar", deb yozilgan. "Axborot olish kafolatlari va erkinligi to'g'risida"gi qonunning 4-moddasida "Axborot olish erkinligining asosiy printsiplari axborotning oshkoraligi, hamma olishi mumkinligi, ochiqligi va haqqoniyligidan iboratdir", deyilgan. Bulardan tashqari, "Axborot erkinligi printsiplari va kafolatlari to'g'risida"gi qonunning 7-moddasida shunday qoida bor: "Axborotni buzib talqin etish va soxtalashtirish taqiqlanadi. Ommaviy axborot vositalari o'zlari tarqatayotgan axborotning haqqoniyligi uchun axborot manbai va muallifi bilan birgalikda qonunda belgilangan tartibda javobgar bo'ladilar". Shuningdek, O'zbekiston Respublikasi Axborot texnologiyalari va kommunikatsiyalarini rivojlantirish vazirligi huzuridagi "Axborot xavfsizligini ta'minlash markazi" davlat muassasasi mavjud. Ushbu markaz davlatimiz rahbarining 2013 yil 27 iyunda qabul qilingan "O'zbekiston Respublikasining Milliy axborot-kommunikatsiya tizimini yanada rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi qaroriga muvofiq faoliyat olib bormoqda³.

Butun jahon tajribasini olib qaraydigan bo'lsak, bugungi kunda har bir davlatda integratsiyalashuv jarayonida feyk xabarlardan o'z segmentatsiyasini saqlash maqsadida va axborot haqqoniyligida taminlashda fakt checkingdan keng foydalanmoqda. Fact-checking – ommaviy fan va jurnalistika tarjimai holatlarni matnlarda tasvirlangan ma'lumotlarning to'g'riligini tekshirish.⁴ U matni nashrdan oldin va tarqatishdan keyin amalga oshirilishi mumkin. Evropa va AQSH bu amaliyotni joriy etgan. Markaziy Osiyo davlatlarida Qozog'istonning factcheck.kz, Qirg'izstonning factcheck.kg, Tojikistonning factcheck.tj saytlarida feyk xabarlarni aniqlash va ularga munosabat berilishi bo'yicha ish boshlagan.

Axborotni nazorat qilish – nazorat jurnalistikasi sohalaridan biri. Faktlarni tekshirish hozirgi faktlar va atrofdagi haqiqat o'rtasidagi ziddiyatlarni aniqlashga qaratilgan. Feyk xabarlarni oldindan tekshirish va nazoratdan o'tkazish zarur. Nashr etilishdan oldin matndan haqiqat, noto'g'ri ma'lumotlar, matn terish xatosi o'chiriladi. Bu jiddiy muammolarni bartaraf etishga yordam beradi, masalan, sud ishi va tahrirlash.

Kasbiy bo'lmagan jurnalistlar ya'ni blogerlar, xususan, o'quvchilar yoki uchinchi tomon mutaxassislari tomonidan yuborilgan materiallar, shuningdek, siyosiy bayonotlarning maxsus tekshiruvni talab qilinadi.

Feyk newslarni tekshirish uchun quyidagilarga amal qilinishi kerak:

- Ismlarni tekshiring. Siz ma'ruzachi nomini to'g'ri qayd etganingizdan so'ng o'zingizning rasmiy lavozimidan, jamoat tashkilotlariga a'zo bo'lishingiz va boshqa unvonlardan so'rang. Suhbatlardan so'ng, suhbatdoshingizdan mobil telefoningiz, ish telefoningiz, elektron pochta, ijtimoiy tarmoqlardagi hisoblarni iloji boricha ko'plab aloqalar olishingiz mumkin.

- Hech qachon manba xatolarini uzrli sabab sifatida ishlatmang.

- Agar manba sizga ma'lumot bergan bo'lsa, uni to'xtating va qayerdan kelganini so'rang.

³ B.Alimov. "Hurriyat", 2018- yil 10-oktabr,

⁴ Fellmeth, Aaron X.; Horwitz, Maurice (2009). "Ante hoc". Ante hoc – Oxford Reference. Oxford University Press.

- Xabardor qilingan ma'lumotlarni tasdiqlash, rad qilish yoki to'ldirishga imkon beradigan rasmiy ma'lumot, hisobot va yozuvlarni toping. Rasmlar va videolar ba'zi tafsilotlarni tasdiqlashga yordam beradi.

- Agar sizning eslatmangizda biror narsa aniq bo'lmasa yoki siz shubha qiladigan biror narsa bo'lsa, gapiruvchini qayta chaqirishga dangasa bo'lmang.

- Hamma narsani to'g'ri tushunib, o'quvchini yo'ldan ozdirmaslik uchun materialni mutaxassisga ko'rsating.

- Siz materialni joylashtirganingizdan so'ng, odamlar sizni onlayn-muhitda ishlayotgan bo'lsangiz, xatolikni tuzatish oson, diqqatli o'quvchiga minnatdorchilik bildirishga da'vat qiling.

Feyk xabarlar kutilmaganda paydo bo'ladi va uzoq vaqtgacha turli ijtimoiy muhokamalar markazidagi "yangilik" sifatida aylanib yuraveradi. Afsuski, umumiy axborot oqimidan bu turdagi xabarlarni birdaniga topish yoki inkor etishning imkoniyati bo'lmaydi. Buning uchun mutaxassis bo'lish kerak. Lekin har safar internetga kirganingizda, soha eksperti sizning qo'lingizdan yetaklab yurmaydi. Shu sababdan, bu kabi rostga o'xshagan yolg'onlarni o'zingiz aniqlashni o'rganganingiz ma'qul. Biroq, feyk yangiliklarni ajratib olishning oson hamda qulay usullari bor va bularni bilib qo'yish hech kimga zarar qilmaydi.

Avvalo, har qanday "urdi-surdi" sarlavhaga tanqidiy nazar bilan qarang, sovuqqonlik bilan yondashing. Ularga ishonishga shoshilmang. Saytning URL adresiga e'tibor bering. Feyk yangiliklar odatda o'zini yetakchi, jiddiy axborot agentligi qilib ko'rsatadigan qalbaki saytlar orqali tarqatiladi.

Xabarni o'qiyotgan manbangiz bilan chuqurroq tanishing. Agar u siz uchun yangi bo'lsa, albatta saytning "Biz haqimizda" deb nomlangan bo'limiga kiring. "Feykchilar" odatda bu joyga hech narsa yozmagan bo'ladilar. Xabar matnidagi grammatik yoki uslubiy xatolarga qarang. Aksariyat holatlarda soxta xabarlar professional jurnalist bo'lmagan odamlar tomonidan tayyorlanadi va shu sababli ularda xatolar, g'alizliklar ko'p uchraydi. Bu kabi matnlardagi foto va video materiallar ham soxta bo'lishi mumkin. Videolarga boshqa ovoz yoki mimika qo'shib montaj qilinadi. Rasmlar esa ko'pincha "fotoshop"dan o'tadi.

Soxta xabarning e'lon qilingan kuniga e'tibor qiling. Ularda ko'pincha sana ko'rsatilmaydi. Chunki bunday xabarlar oradan yarim yil o'tsa-da o'quvchilarni laqqa tushiraveradi. Muallif qaysi manbaga tayanib, ushbu xabarni tayyorlaganligini bilib oling. Agar matnda "hammaga yaxshi ma'lumki" kabi iboralarni ko'p uchratsangiz va jiddiy biron bir manbaga ishora qilinmasa, bilingki, u – feyk. Aynan, shu mavzudagi xabarlarni boshqa OAVdan ham qidirib ko'ring. Chunki odatda muhim yangiliklarni bir paytning o'zida boshqa axborot agentliklari, gazeta va TV ham beradi. Agar bu haqda faqat bitta notanish manbagina xabar bergan bo'lsa, yolg'on axborot.

Xulosa sifatida shuni aytishimiz mumkinki feyk xabarlar, feyk-uydirmalar ortida ba'zan maqsadlari g'oyat g'arazli katta kuchlar, markazlar ham turishi mumkin. Shuning uchun har bir axborotni eng kamida uchta manbadan tekshiring.

FOYDALANGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Ireton, Cherilyn, Posetti, Julie. Journalism, fake news & disinformation: handbook for journalism education and training. <https://ru.unesco.org/>, 2018
2. B.Alimov. "Hurriyat", 2018- yil 10-oktabr,
3. Fellmeth, Aaron X.; Horwitz, Maurice (2009). "Ante hoc". Ante hoc – Oxford Reference. Oxford University Press.

Манзура Сайфиддинова
(Тошкент, Ўзбекистон)

ЁШЛАРДА БАҒРИКЕНГЛИК ТУЙҒУСИНИ ШАКЛЛАНТИРИШ – УМУМИНСОНИЙ ҚАДРИЯТ СИФАТИДА

“Ўзбекистоннинг бойликлари кўп, лекин бизнинг энг катта бойлигимиз, энг юксак қадриятимиз, бу – жамиятмизда ҳукм сураётган тинчлик, миллатлараро дўстлик ва ҳамжиҳатликдир⁵.”

Тарихга назар ташлар эканмиз, қадриятлар муаммоси туб бурилишлар даврида долзарб аҳамият касб этганига, инсон маънавий-руҳий изланишлари натижаси бўлган янги бир сифатий ҳолат юзага келиши учун замин яратганига ишонч ҳосил қилиш мумкин. Ана шу изланишлар ҳосиласи бўлган тарихнинг бурилиш паллалари ҳам инсоният тараққиётининг узвийлигини, бир даврда ҳукмрон бўлган, умуминсоний мазмун билан суғорилган қадриятларнинг янги қадриятлар дунёсига замин тайёрлашини кўрсатади. Бунда бағрикенгликка асосланган қадриятларнинг ўрни беқиёсдир. Зеро, жамият турли ижтимоий қатламлар, этник, маданий, лисоний, конфессионал гуруҳлардан иборат бўлган ҳозирги даврда бағрикенглик ўзаро мулоқотнинг ҳурмат ва энг юксак инсоний қадриятларга асосланишини, жамиятда тотувлик ва ҳамжиҳатлик, барқарорлик ва тараққиётни таъминлашнинг муҳим омили ҳисобланади⁶.

Дарҳақиқат, бағрикенглик нафақат инсонлар, балки давлатлар, турли миллат ва элат вакиллари ўртасидаги дўстлик риштаси ҳисобланади. Унинг туб маъноси қуйидагича изоҳланади:

Бағрикенглик – бизнинг дунёмиздаги турли бой маданиятларни, ўзини ифодалашнинг ва инсоннинг алоҳидалигини намоён қилишнинг хилма-хил усулларини ҳурмат қилиш, қабул қилиш ва тўғри тушунишни англатади. Уни билим, самимият, очик мулоқот ҳамда ҳур фикр виждон ва эътиқод вужудга келтиради. Бағрикенглик турли туманликдаги бирликдир. Бу фақат маънавий кучгина эмас, балки сиёсий ва ижтимоий эҳтиёж ҳамдир. У тинчликка эришишни мушарраф қилгувчи ва уруш маданиятсизлигидан тинчлик маданиятига элтувчидир⁷.

Айни вақтда катталар билан бир қаторда энди униб-ўсиб келаётган ёшлар – янги авлод вакиллари онгига ҳам бағрикенглик туйғусини сингдириш, уларда меҳр – оқибат, садоқат каби ҳислатларни шакллантириш умуминсоний қадрият даражасига етди. Сабаби эртанги кунимиз эгалари бўлмиш ёшларнинг бу борадаги билими ва кўникмаси не машаққатлар ила кураётган келажакимизнинг пойдевори янада мустаҳкам бўлишига асос бўлади.

Ўзбек халқини азал-азалдан меҳмондўст мамлакат сифатида эътироф этишади. Бирок яқин ўтмишда бу сўз олдида яна бир таъриф – бағрикенг сўзи қўшилди. Бу бекорга эмас, албатта. Сабаби, юртимизда 130 дан ортиқ миллат ва элат вакиллари истиқомат қилишаётган бўлишса, ҳали бирор марта ҳеч ким уларнинг орасида қандайдир миллатчилик, ажримчилик, турли соҳадаги низолар юзага келганига гувоҳ бўлган эмас. Чунки, Ватанимизнинг халқпарварлиги, инсонларимизнинг бир-бирига меҳр-оқибатлилиги ўртадаги тинч муҳитни яратишга имкон яратди ва бу ҳолат кундан-кунга мустаҳкамланиб бормоқда.

Эндиликда ушбу соҳадаги ҳолатни янада барқарорлаштириш, ота – боболаримиздаги самимийлик, меҳмондўстлик, бағрикенглик каби ҳислатларни ёшларга ҳам ўргатиш олдимизда турган энг асосий вазифаларимиздан бирига айланишга улгурди. Сабаби оддий. У

⁵ И.А.Каримов. Хавфсизлик ва тинчлик учун курашамиз. 10-жилд. Т.: Ўзбекистон, 2002. 181-бет

⁶ Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси Тошкент ислом университети. Бағрикенглик – барқарорлик ва тараққиёт омили. Т.: Тошкент ислом университети, 2007. 7-8-бет

⁷ <http://naqshband.uz/makolalar/totuvlik-diniy-bagri>

хам бўлса янги авлод вакиллари ватанпарварлик руҳида тарбиялаш ва яқин атрофдаги инсонларга ҳурматда бўлишни уқтиришдан иборатдир.

Юқоридаги вазифаларни амалга ошириш учун авваламбор мактабдан ташқари таълим тизими, ўрта махсус ва олий таълим муассасаларининг ўзаро ҳурмат ва тушуниш, тоқатлилик ва бағрикенглик каби қадриятларни шакллантиришдаги имкониятларидан янада кенгроқ фойдаланиш зарур. Бунда таълим жамоаларидаги мавжуд муҳит, педагоглар томонидан миллатлараро бағрикенглик ва ўзаро ҳурматни тарбиялаш учун тақдим этилаётган коммуникациявий чора-тадбирлар катта рол ўйнайди. Шунингдек, бу жараёнда ўқувчи ва талабаларни турли минтақаларимизда истиқомат қилувчи этнослар вакиллари ҳаёти билан таништириш орқали мазкур омилнинг улкан уюштирувчанлик салоҳиятидан самарали фойдаланиш алоҳида аҳамиятга эга.

Аслида ёшларнинг мамлакатнинг турли нуқталари билан танишуви этник интеграциянинг кўргазмалли қўлланмаси вазифасини ўтайди. Бутун таълим олиш даври мобайнида ҳар бир ўқувчининг юртимизнинг турли минтақаларида бўлиб, бу ерларда яшовчи турли миллат ва элатлар вакиллари билан танишиб қайтиши ўзига хос “ёзилмаган” қолидага айланиши лозим⁸.

Ҳозирги кунда ўқувчи ва талаба ёшлар ўртасида мамлакат бўйлаб саёҳатлар уюштирилаётгани ҳам бежизга эмас. Бунинг ортидан кўзланган мақсадлар қаторида ички туризмни ривожлантириш билан бир қаторда янги авлод вакиллари тарихий, маданий билимларини ошириш, шу орқали улардаги инсонпарварлик, ватанпарварлик руҳини шакллантириш, ўзаро яқинлик, меҳр-оқибат, толерантлик сингари хислатларни юзага чиқариш энг етакчи ўринда туради. Ҳақиқатдан ҳам мамлакат ичида ёшларни бағрикенглик руҳида тарбиялаб борса, эртага у хорижий давлатларга сафар қилганида ҳам ўз юртида ўрганган барча фазилатларини амалда синашга уринади. Шу вазиятда юқорида амалга оширилаётган мақсадли вазифалар амалиётда ўз исботини топади.

Ёшлар онгига бағрикенглик ғояларини сингдиришда таълим тизими алоҳида аҳамиятга эга. Сабаби, инсон фарзандлари айнан таълим муассасаларида тўпланган ижтимоий тажриба ва қадриятларни илмий асосда ва тизимли тарзда ўзлаштириб боради. Қолаверса, таълим тизими босқичлари ўртасидаги ўзаро боғлиқлик туфайли тарбия жараёнида тадрижийлик таъминланади. Шунинг учун ҳам, халқаро ҳужжатларда масаланинг бу жиҳатига доимо алоҳида эътибор берилади. Хусусан, “Бағрикенглик тамойиллари Декларацияси” да тарбия муросасизлигининг олдини оладиган энг самарали воситалардан бири экани, “Таълим соҳасидаги сиёсат ва дастурлар алоҳида одамлар, этник, ижтимоий, маданий, диний ва тил жиҳатидан алоҳида гуруҳлар, шунингдек, миллатлар ўртасида тушунишни яхшилашга, ўзаро ҳамжиҳатликни ва бағрикенгликни мустаҳкамлашга ёрдам бериши лозим”⁹ лиги қайд этиб ўтилган.

Бундан кўриниб турибдики, таълим тизими миллатлараро тотувлик, бағрикенглик ғоясини сингдиришга хизмат қилувчи муҳи механизми бўлиш билан бир қаторда, таъбир жоиз бўлса, миллатлараро муносабатларнинг аҳволини кўрсатувчи ўзига хос кўзгудир.

Шундай экан, таълим тизимида ижтимоий адолат устуворлигини таъминлаш миллатлараро муносабатларга ижобий таъсир кўрсатиши аниқ. Энг асосийси, бу инсонлар ҳамиша аниқ кўринишга эга бўлади. Шу нуқтайи назардан қараганда, миллий сиёсатимизда таълим билан боғлиқ масалаларга алоҳида эътибор берилмоқда. Хусусан, мамлакатимизда ўрта ва олий таълим бир неча хорижий тилларда олиб борилаётгани, миллий тилларда боғчалар, мактаблар тизимини ривожлантириш, уларни педагогик кадрлар ва зарурий ўқув дастурлари ҳамда дарсликлар билан таъминлашга алоҳида эътибор бериш миллий сиёсатимизда марказий ўринни эгаллагани ҳеч кимга сир эмас.

⁸ Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси Тошкент ислом университети. Бағрикенглик – барқарорлик ва таракқиёт омили. Т.: Тошкент ислом университети, 2007. 56-57-бет

⁹ Бағрикенглик тамойиллари Декларацияси. // ЮНЕСКО Халқаро меъёрий ҳужжатлари. Т.: Адолат, 2004. 93-94-бет

Бағрикенглик маданиятининг иккинчи асосий унсури муайян билимлар замирида шаклланадиган кадриятлар, баҳолар тизимидир. Билимлар қанчалик объектив ва чуқур бўлса, унинг замирида юзага келадиган кадриятлар, баҳолар ҳам шунчалик мустаҳкам бўлади. Сабаби билимсиз, малакасиз инсонлар ўртасида меҳр-оқибат йўқолиб, тушунмовчиликлар юзага келиши жуда кўп кузатилади. Шу нуқтайи назардан қараганда, буюк аждодимиз Абу Райҳон Берунийнинг “Одамлар билмаган нарсаларига душманлик кўзи билан қарайдилар”¹⁰, - деган фикрлари чуқур мазмунга эга эканлигини алоҳида таъкидлаб ўтиш лозим.

ФЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР

1. Каримов И.А. Хавфсизлик ва тинчлик учун курашамиз. 10-жилд. Т.: Ўзбекистон, 2002.
2. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси Тошкент ислом университети. Бағрикенглик – барқарорлик ва тараққиёт омили. Т.: Тошкент ислом университети, 2007.
3. Бағрикенглик тамойиллари Декларацияси // ЮНЕСКО Халқаро меъёрий ҳужжатлари. Т.: Адолат, 2004.
4. Абу Райҳон Беруний. Тарвихалар. Т.: Мерос, 1991.

¹⁰ Абу Райҳон Беруний. Тарвихалар. Т.: Мерос, 1991. 38-бет

ИСТОРИЧНИ НАУКИ / ИСТОРИЧЕСКИЕ НАУКИ

УДК 94(571.1+574)

*Думан Айтмагамбетов
(Нур-Султан, Казахстан)*

ЗАПАДНАЯ СИБИРЬ И КАЗАХСКИЙ КРАЙ: ИСТОРИЧЕСКИЙ ОПЫТ ВЗАИМООТНОШЕНИЙ

Целью данного исследования является изучение взаимоотношения казахов Западной Сибири и Казахского края в конце XIX – начале XX вв. Данный период является особым переходным временем в истории Казахстана, в последствии которого традиционный мир кочевников изменился навсегда.

***Ключевые слова:** Западная Сибирь; Казахский край; конец XIX- начало XX вв.; крестьянское переселение; модернизация.*

The purpose of this study is to study the relationship of the Kazakhs in Western Siberia and the Kazakh Territory in the late nineteenth - early twentieth centuries. This period is a special transitional period in the history of Kazakhstan, after which the traditional world of nomads changed forever.

***Keywords:** Western Siberia; the Kazakh Territory; the end of the XIX – early XX centuries; Peasant resettlement; modernization.*

Казахский этнос издавна кочевал в приграничных регионах Российской империи. После того, как в декабре 1991 года Республика Казахстан стала независимой, на территории России остались тысячи казахов. Этническая группа казахов в соседнем государстве является одной из крупнейших в мире. Согласно данным Всероссийской переписи населения 2010 года зафиксировали 647 732 казахов, однако в настоящее время на территории РФ проживает от 700 до 1,5 миллион казахов, большее количество из них до сих пор находятся около границы России с Казахстаном.

В монографии Г.М. Мендикуловой «Исторические судьбы казахской диаспоры. Происхождение и развитие» исследуются вопросы исторического происхождения, формирования, развития казахской диаспоры в мире. Автор в монографии утверждает следующее: «За пределами территории Казахстана около 4 млн. 500 тыс. казахов проживают в 14 государствах бывшего СССР и 25 странах мира, из которых лишь около 800 тыс. представляют собой диаспору, остальные 3 млн. 700 тыс. являются казахской ирредентой, т.е. проживают на сопредельных с Казахстаном землях, оторванных от него и присоединенных к России, Китаю, Узбекистану в разные исторические периоды вследствие аферистических игр и амбиций политической элиты тех времен» [6]. В основном этнические казахи живут в приграничных с Республикой Казахстан регионах. В Омской области по данным переписи проживают 81618, в Алтайском крае около 98000 казахов. Самое большее количество этнических казахов живут в Астраханской области, свыше 150 тыс. человек. В Оренбургской области насчитывается около 130 тыс. казахов [5].

Россия имеет многовековой опыт дружного и взаимовыгодного сосуществования разных этносов в одном государстве. Об опыте межэтнического взаимодействия в Западной Сибири изучают в своих научных трудах ученые А.В.Ремнев, Л.И.Шерстова, Е.В.Карих, Н.А.Томилов, М.К.Чуркин, Е.В.Безвиконная, Л.Н.Горюшкин, А.А.Кауфман и др.[4].

В научных исследованиях подробно описана история образования казахского этноса в Западной Сибири. С уверенностью можно сказать, казахи - коренной народ региона, наравне с русскими. Известно, что казахи испокон веков кочевали на этих землях, а в средние века жили на берегу Иртыша [7; 8]. Об этом пишет в своих исследованиях ученый С.З. Раздыков: «Территория Западной Сибири издавна входила в единую систему хозяйственных

отношений казахов, была местом постоянного кочевания казахских родов, что подтверждается отдельными образцами устного народного творчества казахов Западной Сибири, письменными источниками и исследованиями авторов нового и новейшего времени» [11, с. 16].

В XIX – начале XX веках исследованиями казахских земель занимались представители русской интеллигенции и образованные представители казахского общества. Ученые изучали этнографию, историю, культуру и быт казахского народа. Своими научными исследованиями внесли огромный вклад в отечественную науку Н.М. Пржевальский, П.П. Семенов-Тянь-Шанский, А.П. Федченко, Н.А. Северцов, И.В. Мушкетов, В.В. Бартольд, В.В. Радлов и другие.

Во второй половине XIX в. на территории Казахстана были созданы научные организации и филиалы различных научных центров России. Ученые находились в административных центрах Оренбургского края, Западной Сибири и Туркестанского края. Впервые в истории об этнической группе казахов Западной Сибири пишет известный ученый-историк Н.А. Томилов: «...Казахи Западно-Сибирской равнины поддерживали самые тесные связи с казахами северных районов Казахстана, считали себя с ними одним народом. С другой стороны, они замечали возникшее своеобразие их культуры и языка и начинали иногда выделять себя из состава всех казахов» [15, с. 102].

Во второй половине XIX века учеными-казахами подробно изучается история, этнография степного края. В 1867 году Шынгыс Уалиханов для выставки собрал и отправил в Москву экспонаты из жизни кочевников. Активным изучением истории, культуры и этнографии казахов занимались ученые, исследователи, писатели Казахстана – А. Бокейханов, А. Байтурсынов, М. Дулатов, М. Жумабаев, К. Кеменгеров и другие.

Целью научной статьи является изучение исторического опыта взаимоотношений Западной Сибири и Казахского края в конце XIX – начале XX вв. Данный исторический период был выбран в связи с наличием крупных политических, социально-экономических перемен в жизнедеятельности казахского народа в конце XIX – начале XX века. Данный промежуток времени является особым переходным периодом в истории Казахстана, в последствии которого традиционный мир кочевников изменился навсегда.

Модернизация в казахских степях и Западной Сибири привела к разрушению традиционного общественного устоя казахского народа, которая веками была основана на кочевом способе хозяйствования. Модернизация затронула все стороны жизни и быта кочевников, а особенно культуру, социально-общественных отношений, и самое главное привела к разрушению в общественном сознании этноса.

Материальная культура казахов Западной Сибири и Казахского края в данном историческом периоде представлена традиционными жилищами – переносными войлочными юртами. В этом периоде во многих районах Казахстана стали строить постоянные жилища из дерева, камней, глины, сырцового кирпича и дерна. Казахи одевали традиционную одежду, а также в народе распространилось костюмы европейского образца. Не было отличий среди казахов Западной Сибири и Казахского края среди предметов быта и домашнего обихода, в изготовлении орудий труда и инструментов, в приготовлении традиционной пищи и др. Материальная культура казахов Западной Сибири и Казахского края была связана с земледелием, скотоводством, рыболовством. Кочевое скотоводство был главным фактором в развитии экономики казахов-кочевников.

Во второй половине XIX в. политика Российской империи привела к массовому изъятию земель из системы казахского землепользования, в связи с этим казахи были вынуждены дольше оседать на зимовках. Это привело к повышению ценности зимних земель, появилась необходимость закрепления владений зимовками за отдельными аулами. Одним из методов закрепления владения было постройка постоянных сооружений, домов [12]. Данный факт отмечает исследователь Ж.О. Артыкбаев: «Сокращение пастбищных пространств в XIX в. привело к полукочевому образу жизни с сопутствующими ему сенокосением и хлебопашеством. Казахи стали раньше возвращаться к зимним стоянкам, чтобы собрать

урожай и накопить сено. В некоторых частях Казахстана уже в середине XIX в. значительные группы казахов проводили на зимних стойбищах до шести месяцев, а на лето откочевывали на небольшое расстояние» [1, с. 202].

Авторы монографии «Казахи» пишут, что «массовый переход кочевников (в XIX в.) к полuosедлому и оседлому образу жизни был вызван рядом причин и в первую очередь – изъятием земель огромных размеров в пользу колонизаторов (казахов, переселенцев, промышленников и т. д.). Нужны были новые формы ведения хозяйства. Для этого казахи развивали сенокосение для создания кормового запаса на зиму, и более интенсивное выращивание сельскохозяйственных культур. Вести такое хозяйство было немыслимо без полuosедлого и оседлого образа жизни» [3, с. 123].

Первые жилища казахов стали надземные сооружения, которые по своим формам были похожи на юрту. В Центральном, Южном и Северном Казахстане, и в Западной Сибири подобное жилище называли – шошала. В энциклопедии «Народы и религии мира» к слову «шошала» дается следующее описание: «Шошала – тошала, примитивная постройка (первоначально – жилище, затем – кухня или кладовая) в Казахстане и Западной Сибири – круглое с конической крышей, из тростника, плетня, дерна, дерева, на юге – глины или сырцового кирпича» [9]. Землепользование казахов Западной Сибири основывалось на аренде земель, казахский народ арендовал земли у Сибирского казачьего войска, крестьян и губернских властей. Арендная плата за землю постоянно росла. К аренде прибавлялось кибиточные и земские подати. Казахи сеяли пшеницу и овес ручным способом, жали хлеб серпами. Помол сельскохозяйственных культур осуществляли на ветряных и паровых мельницах, которые принадлежали немцам и русским. Положение казахских земледельцев Западной Сибири описывает в своих исследованиях историк З.Е. Кабульдинов: «Ввиду увеличения числа крестьян-переселенцев в районы проживания казахов материальное положение казахов ухудшалось: во-первых, увеличивалась арендная плата; во-вторых, казахские земледельцы не всегда выдерживали конкуренцию с более приспособленными к земледельческому труду крестьянами. Небольшая площадь казахской пашни, низкий уровень технической оснащенности, довлеющая сила непомерно высокой арендной платы при сохранении государственных податей, не позволяли казахам выходить в полную силу на товарный хлебный рынок» [2, с. 167-169].

Земледелие у казахов Западной Сибири и Казахского края не развивался, скотоводство в регионах ухудшилось в связи с нехваткой земель и пастбищ. Казахи Западной Сибири, как и казахи Казахского края, находились под влиянием двух сил: «Одна – традиция, привычки – удерживала его в состоянии кочевника. Другая – фатальная необходимость следовать за изменяющимися экономическими условиями. Подчиняться им – толкала его вперед, вынуждала приняться за сенокосение и земледелие, вынуждала следить за рынком и принаравливаясь к его требованиям» [1, с. 210].

Русские крестьяне и казахи обменивались опытом в процессе хозяйственной деятельности. Об этом пишет ученый-историк С.З. Раздыков: «Повседневное общение с казахами не проходило бесследно и для русского населения. Русские крестьяне осваивали опыт скотоводческого хозяйства казахов – содержание скота на подножном корму в зимних условиях; крестьяне пользовались опытом казахов-скотоводов в выборе удобных зимовок; взаимовлияние русского и казахского населения проявлялось и в материальной культуре», – справедливо замечает исследователь [11, с. 26].

Кроме земледелия и скотоводства, в Западной Сибири и Казахском крае хорошо развивались охота, рыболовство, мелкое ручное ремесла, гончарное производство и т.д. Крестьянское переселение в изучаемом периоде имела серьезные последствия для традиционного хозяйства и культуры казахов Казахского края и Западной Сибири. Но казахский народ несмотря на противоречивость российской модернизации все же «сумели приспособиться, и к началу XX века являлись неотъемлемой частью хозяйственной жизни Западной Сибири» [4, с. 158]. Для полного изучения взаимоотношений казахов Западной Сибири и Казахского края необходимы дальнейшие научные исследования.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Артыкбаев Ж.О. Казахское общество: традиции и инновации. – Астана: Парасат Әлемі, 2003. – 290 с.
2. Кабульдинов З.Е. Казахи Тобольской и Томской губерний во второй половине XVIII – начале XX в. – Павлодар: Изд-во ПГУ, 2001. – 293 с.
3. Казахи. – Алматы, «Казахстан», 1995. – 352 с.
4. Карих Е. В. Межэтнические отношения в Западной Сибири в процессе её хозяйственного освоения XIX – начало XX в. – Томск: Издательство Томского университета, 2004. – 232 с.
5. Материалы Всероссийской переписи населения 2002 года / Электронный ресурс. www.perepis2002.ru
6. Мендикулова Г.М. Исторические судьбы казахской диаспоры: происхождение и развитие. – Алматы: Наука, 1997. – 264 с.
7. Муканов М.С. Этническая территория казахов в 18 – нач. 20 вв. – Алма-Ата: Наука, 1991. – 64 с.
8. Муканов М.С. Этнический состав и расселение казахов Среднего жуза. – Алма-Ата: Наука, 1974. – 200 с.
9. Народы и религии мира. – М.: Большая Российская энциклопедия. В.А. Тишков, 1998.
10. Радлов В.В. Из Сибири. – М.: Наука, 1988. – 749 с., С. 111.
11. Раздыков С.З. Казахи правобережья Иртыша в XVIII – первой половине XIX в. Автореф. дис... канд. ист. наук. – Томск, 2006. – 30 с.
12. Рахимов Е.К. К вопросу о возникновении у казахов постоянных зимовок-кыстау и стационарных построек на них. – Красноярск: КрГПУ, 2006.
13. Рахимов Е.К. Скотоводство у казахов Павлодарского уезда в конце XIX – начале XX в. – Павлодар: Изд-во ПГУ им. С.Торайгырова, 2002.
14. Казахи России. III Всемирный курултай казахов. Подготовлено Посольством Республики Казахстан в Российской Федерации. – М., 2006. – 54 с.
15. Томилов Н.А. Проблемы этнической истории. – Томск: Изд. ТУ, 1993. – 222 с.

УДК [329.12+316]:94(477)"53/64"

*Назар Власов
(Бахмут, Україна)*

ВПЛИВ ЛІБЕРАЛІЗАЦІЇ НА РЕФОРМУВАННЯ МВС В ПЕРІОД ВІДЛИГИ

У статті розглядаються актуальні проблеми які сьогодні є в українському суспільстві. Автором, у своїй роботі було проаналізовано джерела та літературу по даній тематиці та висвітив процес реформування МВС в період "Відлиги".

Ключові слова: МВС, реформа, Відлига, правоохоронні органи, поліція.

The article deals with the current problems in Ukrainian society. The author, in his work, analyzed sources and literature on the subject and highlighted the process of reforming the Ministry of Internal Affairs during the "Thaw" period.

Key words: Ministry of Internal Affairs, reform, Thaw, law enforcement agencies, police.

Сьогодні в Україні простежується підвищення злочинності та правопорушень. На це впливають ряд чинників такі як: економічна криза, анексія Криму, військові дії на сході України та з концентрацією великої кількості не зареєстрованої зброї яка є у населення. Для вирішення цих проблем владою було вирішено провести реформу МВС, але для того, щоб реформа була ефективна треба враховувати безліч чинників які можуть вплинути на її перебіг. Одним з цих чинників це історичний досвід. В Україні як за її незалежності так і той

період коли вона була в складі СРСР було багато реформ пов'язаних з МВС. Одна з них проходила в період «Відлиги». Тоді держава як і сьогодні знаходилася в схожих умовах: зміна політичної еліти, у населення було багато незареєстрованої зброю, зростання злочинності, складне соціально-економічне становище та нестача кадрів в органах правопорядку.

Дану тематику у свої працях торкалися такі дослідники: Боковня В.М., Ліпкан А.Г., Мулукаев Р.С., Малыгин А.Я., Епифанов А.Е.

Джерелами даної роботи стали: Стенографічний звіт XX з'їзд Комуністичної партії Радянського Союзу та матеріали 6 Т. Міністерство внутрішніх справ України: події, керівники, документи та матеріали (1917-2017 рр.) під ред. А. Б. Авакова.

Після того як Микита Хрущов закінчив боротьбу за владу. Він поспішав із скликанням наступного партійного з'їзду, щоб легітимізувати повноваження першого секретаря ЦК і усунути від влади політичних суперників. XX з'їзд партії відбувся на 8 місяців раніше у лютому 1956 року. В 1956 році на XX з'їзді КПРС М. Хрущов зробив ґрунтовну доповідь в якій викрив злочини Й. Сталіна і тим самим розпочав процес десталінізації і це був сміливий політичний кроком М. Хрущова, здійснений усупереч волі більшості інших членів вищого партійно-радянського керівництва [4, с. 2].

Незважаючи на великий обсяг доповіді, її інформаційну і емоційну насиченість, М. Хрущов швидше маскував, ніж змальовував справжню картину недалекого минулого. Доповідь була підготовлена практично за один день, поспіхом, є дані про те, що основний матеріал був поданий Карповим. У доповіді засуджувалися лише зовнішні вияви тоталітаризму ("культ особи"). Історія радянського суспільства розглядалась, як і раніше, в основному, крізь призму "Короткого курсу історії ВКП(б)". При цьому політика партії на всіх етапах "соціалістичного і комуністичного будівництва" визнавалася правильною [4, с. 3].

Для підвищення власного авторитету і сили, владі, треба було відрізнити і чітко відокремити минуле та сучасну реальність. Перед новим радянським керівництвом постала проблема масового культу вже мертвого "вождя всіх народів", тому тільки кардинальні зміни могли допомогти Хрущову не стати тінню Сталіна.

Зміни в державі розпочалися вже через три тижні після смерті Й. Сталіна за амністією було звільнено з радянських в'язниць і концтаборів 1,2 млн. в'язнів зі строком позбавлення волі до 5 років. Це були здебільшого карні злочинці, оскільки ув'язнені за політичними статтями мали більші строки. У квітні 1953 р. вийшли на волю заарештовані у «справі лікарів». У вересні Верховний суд СРСР дістав право переглядати за протестами Генерального прокурора країни рішення колишніх колегій ОДПУ, «трійок» НКВС та «особливої наради» при НКВС-МДБ-МВС СРСР. Такі самі права отримали союзні республіки. Процес перегляду мав назву реабілітації [4, с. 2].

Як наслідок влада була змушена позбутися тюремно-табірного режиму. У вересні 1955 р. відпустили на волю усіх німецьких військовополонених і реабілітованих радянських військовополонених, які були засуджені як політичні в'язні. Держава амністувала після десятилітньої відсидки засуджених за співробітництво з окупаційним режимом під час війни. За це було засуджено багатьох воїнів ОУН-УПА, і вони почали повертатися в Україну. До 1957 р. повернулися 65 534 вояків ОУН-УПА і «банд-посібників». Починаючи з 1954 р. застосовувалося умовно дострокове звільнення з місць позбавлення волі. Ця складна процедура передбачала можливість звільнення від подальшого відбуття покарання чи заміну більш м'яким рішенням суду за місцем утримання засудженого на основі подання табірної або тюремної адміністрації. В'язнів ГУЛАГу значно зменшилося завдяки застосуванню цієї юридичної норми [4].

Навесні 1954 р. Міністерство державної безпеки було реорганізовано в Комітет державної безпеки (КДБ). Його очолив І. Серов, добре відомий М. Хрущову по спільній роботі в Україні. На чолі КДБ УРСР став В. Нікітченко. Нові органи були зобов'язані переглянути заведені на громадян політичні справи. Реабілітації не підлягали

колабораціоністи, активні діячі ОУН-УПА, жертви політичних репресій до 1934 р., а також усі репресовані під гаслом “українського буржуазного націоналізму”. Держава не визнала себе винною у депортаціях селян під час масової колективізації, вибіркової депортації населення західних областей, депортації кримських татар, німців та інших етнічних груп з України [4, с. 7-8].

Також на XX з'їзді КПРС Велика увага Центрального Комітету партії приділялася зміцненню законності. Так діяла викрита партією угруповання Берії, яка намагалася вивести органи державної безпеки з-під контролю партії і Радянської влади, поставити їх над Партією і Урядом, створити в цих органах обстановку беззаконня і свавілля. У бойових цілях вони фабрикували «брехливі» обвинувальні матеріали на керівних працівників і рядових радянських громадян. Центральний Комітет перевіряв так зване «ленінградська справа» і встановив, що воно було сфабриковано Берія і його підручними для того, щоб послабити та зганьбити її кадри. Встановивши неспроможність «ленінградської справи», Центральний Комітет партії перевіряв і ряд інших сумнівних справ. За пропозицією Центрального Комітету невинно засуджені люди були реабілітовані. З усього цього Центральний Комітет зробив серйозні висновки. Встановлено належний контроль Партії та Уряду за роботою органів держбезпеки, Проведена значна робота по зміцненню перевіреними кадрами органів держбезпеки, суду й прокуратури. Повністю було відновлено в своїх правах та посилений прокурорський нагляд. На XX з'їзді було проголошена необхідність, щоб партійні, державні, профспілкові організації пильно стояли на сторожі радянських законів, викривали і виводили на чисту воду будь-кого, хто зазіхне на соціалістичний правопорядок і права радянських громадян, суворо припиняли найменші прояви беззаконня і свавілля. Слід сказати, що в зв'язку з переглядом і скасуванням ряду справ у деякого стало проявлятися недовіра до працівників органів державної безпеки. Тому партія наголосила, що вона повинна всіляко піднімати в радянському суспільстві революційну пильність, зміцнювати органи державної безпеки. Партійне керівництво заявило, що також є особи, які злісно порушують правила соціалістичного співжиття. Тому без участі самих мас, одними лише адміністративними заходами з подібними потворними явищами покінчити неможливо. Тому партія велику роль поклала на громадськості і намагалася створити таку обстановку, щоб люди, які порушують норми поведінки, принципи радянської моралі, відчували осуд своїх вчинків усією громадою [1, с. 95-96].

Після тотальної критики карально-репресивної машини яка була вибудована Сталіним та Берією в державі, вона несла загрозу для утвердження у владі нової партійної еліти та викликала недовіру у громадян. Владою було прийняте рішення реформувати правоохоронну систему в державі.

Так вже в липні 1953 року відбувся Пленум ЦК КПРС, на якому обговорювалося питання про діяльність Берія. На Пленумі зазначалася необхідність посилення партійного контролю за роботою всіх організацій і відомств, всіх без винятку керівних працівників, в тому числі за діяльністю органів внутрішніх справ. Це розглядалося не тільки як право, а й як прямий обов'язок партійних організацій [5, с. 266].

Одним з перших заходів, спрямованих на лібералізацію внутрішнього життя в країні і позбавлення МВС виняткових повноважень, став указ Президії Верховної Ради СРСР від 1 вересня 1953 року про скасування органу позасудової репресії – Особливої наради при міністрі внутрішніх справ СРСР [2, с. 200].

Слідом за цим почалася робота щодо докорінної перебудови всієї системи карально-репресивних органів. Основним напрямком реформування системи МВС в даний період стала політика по її децентралізації. Першим заходом на шляху децентралізації системи МВС стало виведення з її складу органів держбезпеки, яке було здійснено на підставі постанови ЦК КПРС «Про основні завдання МВС» від 12 березня 1954 р. Відповідно до цієї постанови органи держбезпеки були перетворені в самостійний Комітет державної безпеки (КДБ) при Раді Міністрів СРСР [5, с. 266].

Указом Президії Верховної Ради СРСР від 30 грудня 1956 р. розпочалася децентралізація органів внутрішніх справ. Відтепер обласні управління МВС підпорядковувалися обласним радам депутатів трудящих, а управління, відділи (відділення) міліції в містах і районах перетворювалися в управління, відділи (відділення) міліції виконкомів місцевих рад депутатів трудящих. Крім цього, у відповідному Указі Президії Верховної Ради Української РСР зазначалося: «1. Перетворити управління Міністерства внутрішніх справ Української РСР при обласних Радах депутатів трудящих в управління внутрішніх справ виконавчих комітетів обласних Рад депутатів трудящих. 2. Перетворити управління, відділи (відділки) міліції в містах і районах в управління, відділи (відділки) міліції виконавчих комітетів міських і районних Рад депутатів трудящих» [3, с. 267-268].

Черговим заходом щодо децентралізації управління системою МВС стало відновлення так званого «ленінського принципу подвійного підпорядкування» органів внутрішніх справ, яке було здійснено на підставі Указу Президії Верховної Ради СРСР «Про заходи щодо поліпшення роботи МВС СРСР» від 25 жовтня 1956 р. У відповідності з даним указом відбулося перетворення обласних (крайових) Управлінь МВС та підпорядкованих їм Управлінь міліції в єдині Управління внутрішніх делісполкомов Рад депутатів трудящих (УВС). Міністри внутрішніх справ автономних республік, начальники областних (крайових) УВС стали одночасно бути начальниками міліції відповідних автономних республік, областей, країв. При цьому в своїй діяльності вони тепер стали підзвітні відповідним Радам депутатів і затверджувалися на посадах на їх сесіях. Відділи (відділення) міліції в містах і районах перетворювалися в відділи міліції виконкомів відповідних Рад [3, с. 267].

Таким чином, відроджувалася система подвійного підпорядкування органів внутрішніх справ місцевим Радам і вищестоящим органам МВС СРСР. Подібна система управління була характерна для функціонування органів міліції на першому етапі історії радянської держави в 1917-1930 рр. і була замінена на початку 1930-х рр. принципом найсуворішої централізації, характерному для функціонування карально-репресивних структур тоталітарного режиму. Відновлення принципу подвійного підпорядкування офіційно пояснювалося прагненням до розширення участі громадськості в боротьбі з правопорушеннями, забезпечення охорони громадського порядку, однак на ділі покликане було сприяти посиленню залежності ОВС від місцевих партійних і радянських органів, в першу чергу – посилення їх впливу на підбір, розстановку і виховання кадрів.

Як показала практика, ліквідація союзного МВС привела до ускладнення координації роботи республіканських органів охорони громадського порядку, до різнобою в нормативному регулюванні деяких питань охорони порядку, зокрема, у визначенні структури і штатів міліції. Виявилися ослабленими міжреспубліканських обмін досвідом боротьби зі злочинністю та використання в цій боротьбі досягнень науки і техніки [5, с. 269].

Політика щодо децентралізації системи МВС отримала логічне завершення в ліквідації МВС СРСР відповідно до постанови Ради Міністрів СРСР від 13 січня 1960 р. Функції ліквідованого загальносоюзного міністерства передавалися МВС союзних республік. Таким чином, система МВС СРСР була повністю децентралізована [2, с. 527-529].

Важливим заходом щодо посилення партійного контролю за діяльністю органів внутрішніх справ стала ліквідація політорганов в міліції. Формально політоргани покликані були забезпечувати проведення політики партії в органах внутрішніх справ. Однак в 1930-1940-і рр. вони фактично перетворилися в провідника в органах внутрішніх справ не партійної політики, а політики сталінсько-берієвського керівництва. І ці традиції були як і раніше сильні в МВС і після смерті Сталіна і Берія. Фактично політоргани залишалися провідниками вузьковідомчої політики керівництва МВС. Тому 5 червня 1956 року було прийнято рішення про ліквідацію політорганов в міліції. Керівники ж ОВС були поставлені під контроль територіальних (тобто цивільних) партійних організацій - райкомів, міськкомів, обкомів партії, на які покладалося завдання з ведення партійно-політичної роботи в органах внутрішніх справ. Таким чином ситуація радикально змінилася. Якщо в попередній період всевладним господарем на певній території був начальник НКВД, який міг сфабрикувати

справу стосовно будь-якого партійного працівника, то тепер керівник міліції опинявся в підлеглому положенні у представника партійної номенклатури [5, с. 267].

Отже зміни які відбулися в СРСР в період «Відлиги» безпосередньо вплинули на розвиток правоохоронної системи в країні, а саме: радянська влада ліквідувала сумнозвісні «Трійки» які вирішували долі тисячі людей без суда та слідства, розпочався процес реабілітації, влада була змушена позбутися тюремно-табірного режиму, владою було реорганізовано Міністерство державної безпеки було в Комітет державної безпеки (КДБ), була розпочата реформа системи МВС, а саме була розпочата децентралізація МВС. Усі ці зміни безпосередньо впливали на життя населення і на криміногенну ситуацію в Україні особливо в її промисловому центрі – Донбасі.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. XX съезд Коммунистической партии Советского Союза. 14-25 февраля 1956 года. Стенографический отчет I / Отв. по вып. В. Гуревич. – М., 1956. – С. 95 – 96.
2. Міністерство внутрішніх справ України: події, керівники, документи та матеріали (1917-2017 рр.). – Т. 6: Міністерство внутрішніх справ – Міністерство охорони громадського порядку Радянської України в період десталінізації та подальших реорганізацій (5 березня 1953 р. – грудень 1968 р.) / Авт. кол.: М. Г. Вербенський, О. Н. Ярмиш, В. О. Криволапчук, Т. О. Проценко, В. В. Ткаченко, В. М. Чисніков, Т. А. Плугатар, В. А. Довбня, О. В. Кожухар; За заг. ред. А. Б. Авакова. Міністерство внутрішніх справ України; Державний науково-дослідний інститут МВС України. – Київ; Харків: Мачулін, 2016. – 986 с.
3. Боковня В.М. Органи внутрішніх справ УРСР в 1956 – 1962 рр. / В.М. Боковня // Гуржіївські історичні читання. – 2011. – Вип. 4. – С. 267-269.
4. Ліпкан А.Г. Україна в період відлиги 1953-1964 років, особливості розвитку / А.Г. Ліпкан // Сторінки історії. – 2014. – №27 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://history-pages.kpi.ua/blog/2015/10/11/ліпкан-а-г-україна-в-період-відлиги-1953-1964-р/>
5. Мулукаев Р.С., Малыгин А.Я., Епифанов А.Е. История отечественных органов внутренних дел / под ред. Р.С. Мулукаева. – М., 2005. – 336 с.

Науковий керівник: Завгородня А.О.

*Дурдана Туркпенбаева
(Нукус, Узбекистан)*

THE ROLE OF UZBEKISTAN IN THE FIGHT AGAINST TERRORISM AND EXTREMISM

After the collapse of the bipolar system in the early 90s of the twentieth century, during the transition period from the “cold war” and bloc confrontation, real opportunities appeared to form a new architecture of international relations, create conditions for building a new world order based on equal responsibility and cooperation of all countries of the world. At the same time, the world has faced new types of challenges and threats to security, such as manifestations of extremism and terrorism, which have acquired a global character.

The tragic events of September 11, 2001 in the United States have shown that not only small states, but also powerful powers possessing the most modern weapons, are also not ready for a worthy struggle against this danger. The terrorist acts that occurred during the first decade of the 21st century on the territory of the Russian Federation, the countries of the European Union and other states testified to the increase in the number of politically motivated terrorist crimes, the increase in the number of victims of terrorism, and the propaganda of alleged violence.

In this regard, as the first President of the Republic of Uzbekistan Islam Karimov noted at the session of the UN General Assembly, in September 2000, “Today it is quite obvious that there is

not and cannot be comprehensive international security without achieving regional security and the national security of individual states. Those who seek to create a kind of closed security belt, trying to protect themselves, ostensibly, from "alien" problems, this concerns Europe, America or other regions, far from the real state of affairs - the world is today closely interconnected and indivisible."

The manifestations of extremism and terrorism, most actively manifesting themselves in the transitional periods of society's development, after the collapse of the Soviet Union, became widespread in many CIS countries, where crisis phenomena in politics, economics, and ideology created extremely favorable conditions for their emergence and spread ideologies in the toughest forms.

Under these conditions, Uzbekistan almost from the first days after its independence became the object of close attention of various international terrorist organizations and armed groups that recognize only the policies and practices of mass terrorism. The terrorist acts that they carried out in 1999, 2000, 2004, 2005 and 2009 in the territory of Uzbekistan acquired quite obviously.

For our society and the state, the problems of extremism and terrorism became fully apparent when fundamental changes took place in political, socio-economic and international relations. This is due to the fact that extremism and terrorism tend to grow precisely in transitional periods and stages of society, when a certain emotional atmosphere is created in it, which is fertile ground for nurturing violence and aggressiveness in society. This leads to the fact that this or that economic, ethnic, social, religious or other group is trying to impose its will on society, using violence and terror as tools to realize its aspirations.

After the tragedy of September 11, 2001 in the United States, the terrorist attacks that took place in 2004 in Madrid, Beslan, and especially after the tragic events of January 7, 2015 in France, which led to the shooting of Kouacha's employees of the French satirical weekly Charly Ebdo "in retaliation for the caricatures of the Prophet Muhammad, again often began to talk about the problem of" Islamic terrorism." In this connection, we would like to note that such a definition of terrorism is not only a mistake, but also extremely dangerous. After all, such an approach only contributes to the separation and opposition of people on religious grounds, inciting inter-religious conflicts between representatives of various denominations. Meanwhile, none of the world religions, including Islam, does not preach violence.

On the contrary, they call their parties for tolerance. The same as some modern terrorist structures carry out their activities under Islamic slogans, testifies only to the speculations of their leaders in the faith of the people, which allows them to control the co-religionists in their own interests, influencing the innermost feelings of believers. There can be no religious terrorism, only terrorism masked by religious dogma. "The thugs who have lost their human appearance have neither a nation nor a religion, they have nothing to do with either the Islamic world or Muslims," said Islam Karimov. "We all know well that killing and shedding blood of an innocent man is considered a great sin according to the Koran."

It should be noted here that the predominant part of the population of Central Asia, despite the fact that many of them are Muslims, do not support political Islam in the form that exists in democratic Muslim countries. As a result, a high degree of interfaith tolerance, as evidenced by the fact that no serious conflicts on religious grounds occurred in any of the Central Asian states, contributed to the preservation of peace and stability in the region. It is this dominant that prevails in the political culture of the Central Asian countries, reinforcing secular values in the political psychology of society and the socio-political activity of people. The politicization of Islam can only destabilize the situation in Central Asia, undermining the true ideological values that Islam holds for itself. Unfortunately, a number of foreign experts, as well as various "human rights" organizations, do not attach particular importance to the fact that societies and states in the region are secular in their nature. Moreover, they try to present the efforts of the Central Asian countries, primarily Uzbekistan, to prevent the radicalization of political Islam as the ideological basis of religious extremism and terrorism as measures that contravene human rights, democratization, etc.

In an atmosphere of growing threat of extremism and terrorism, in conditions when they become transnational in nature, and the subjects of terrorist activities get access to all types of

weapons, including weapons of mass destruction, the issues of effective countering these threats become particularly relevant. However, to organize a targeted impact on the manifestations of extremism and terrorism, it is necessary to study and know their nature, historical roots, causes of occurrence and distribution, sources of funding, goals, strategy and tactics of extremist and terrorist organizations, as well as other important components.

Manifestations of extremism and terrorism, no matter how “wrapped” they are presented, are a threat to the entire civilized world. It is not a secret that religious extremists and international terrorist groups are well organized, their networks operate all over the world and all who think differently are enemies for them. As the first President of the Republic of Uzbekistan Islam Karimov repeatedly stressed, it is necessary to abandon the selectivity and use of double standards in relation to those forces that promote religious and ethnic non-tolerance, seek to use religion as a tool of political struggle, are ready by force of arms and terror dictate their will to individual countries and the world. These challenges and threats should be neutralized by all available legal means, and the world community should be interested in this.

Extremism and terrorism, which are closely interrelated, are now the main threats to national, regional and international security. The threat posed by modern extremism and terrorism seems to be even more significant, given the high level of training of terrorists and their sophistication in choosing the methods of committing terrorist acts. Terrorism today is not only lonely fighters, hijackers and suicide bombers, but also powerful structures with appropriate equipment and ample opportunities (a vivid example: the activities of the Islamic State in Syria and Iraq).

In turn, religious extremist organizations systematically create their networks in virtually all regions of the world, actively recruiting young people into their ranks, the struggle for which has become a key factor in preventing the spread of religious extremist ideology.

The main motives of the leaders of terrorist activities are ideological or pseudo-ideological in nature; they are aimed at a radical change in the system of power, politics, and economics in the name of their own narrowly egoistic political and ideological goals, disguised as slogans about the struggle for their environment of social, national, religious and other contradictions. This technique is widely used by politicians, but it is especially common among leaders engaged in organizing terrorist activities.

One of the conditions for the spread of terrorism and other crimes of a terrorist nature is the growth of extremism and radical aspirations in connection with the growing contradictions and conflicts, as well as the “melting” hopes for their normal resolution. These are happening against the background of growing violence and other negative factors in the world.

The events in the world at the turn of the century pointed to the international nature of terrorism, demanded a rethinking of the existing ideas about it as a global threat. Currently, international cooperation is the core of the strategy to counter international terrorism.

In this regard, Uzbekistan actively cooperates with the international community, making its practical, productive efforts to effectively counter the manifestations of extremism and terrorism. Islam Karimov in his speeches from the tribunes of international organizations - the UN, OSCE, SCO, EAPC, and others - repeatedly stressed the need to strengthen cooperation in combating this phenomenon on a global scale. On November 18, 1999, at the OSCE Istanbul Summit, Islam Karimov made a proposal to create an International Center for Combating Terrorism (ICTC) within the UN, the main task of which was to coordinate the implementation of unconditional decisions in the fight against not only its manifestations, but, first of all, with sources that finance, support, provide and direct international terrorism. This initiative was announced at the UN during the Millennium Summit, held in September 2000 in New York. Only after the tragic events in the USA on September 11, 2001, more precisely - On September 28, 2001, Resolution No. 1373 (2001) of the UN Security Council within its framework established the Counter-Terrorism Committee (CTC of the UN Security Council), vested with greater powers in the field of preventing the financing of international terrorism. The activities of this committee reflect the concept of the ICBT. Pursuant to the above-mentioned resolution of the UN Security Council in December 2001 and August 2002,

Uzbekistan submitted reports to the CTC of the UN Security Council on the implementation of its provisions.

Uzbekistan participates in the work of the Counter-Terrorism Committee of the UN Security Council, the CIS Anti-Terrorist Center, carries out relevant work within the Shanghai Cooperation Organization, and actively supports the efforts of the International Coalition of Antiterrorist Forces. Today there are 13 UN documents aimed at countering terrorism. In this regard, it should be emphasized that Uzbekistan is a party to all existing UN Conventions and Protocols on combating terrorism.

The Commonwealth states, in particular Uzbekistan, Russia, Kazakhstan, Tajikistan, Kyrgyzstan, together with other CIS countries, took concrete measures to coordinate efforts in the fight against terrorism on the territory of the participating states. The result was the decision of the Heads of State of the CIS on June 21, 2000 on the creation of the aforementioned Anti-Terrorist Center of the CIS Member States (the CIS ATC). It should also be noted that Uzbekistan actively cooperates with regional partners within the framework of the Regional Antiterrorist Structure of the Shanghai Cooperation Organization (RATS SCO).

Practice shows that the disparate actions of individual countries are insufficient to effectively counter international terrorism. Combating it requires the participation of all countries of the world community, especially in the context of globalization of world political processes, and leads to the need to develop integrated international approaches and common methods of confronting various extremist manifestations, the extreme form of which is terrorism.

Therefore, it is necessary to constantly improve the forms of interaction and implement new models of response, develop a consolidated and systematic approach to the organization of countering manifestations of extremism and terrorism

LITERATURE

1. Каримов И. А. За безопасность и мир надо бороться. Т. 10. – Т.: Узбекистан, 2001. – С. 99.
2. Каримов И. А. Выступление на генеральной Ассамблее ООН / За процветание Родины – каждый из нас в ответе. Т. 9. – Т.: Узбекистан, 2001. – С. 100.
3. Алимов Р. М. Центральная Азия: Общность интересов. – Т.: Шарк, 2005. – С. 128.
4. Терроризм в современном мире. 2-е изд. / Под ред. В. Л. Шульца; Центр исслед. проблем безопасности РАН. – М.: Наука, 2011. – С. 4.

Andrei Fortuna
(Chisinau, Moldova)

REFORMA CURȚII CONSTITUȚIONALE A REPUBLICII MOLDOVA

În conformitate cu legislația, în competența Curții Constituționale intră exercitarea unor împuterniciri caracteristice, precum controlul constituționalității actelor emise de autoritatea legislativă și cea executivă, interpretarea Constituției și pronunțarea asupra inițiativelor de revizuire a ei. Studiarea detaliată a experienței statelor, care au recurs la asemenea model de instituționalizare a autorității de control constituțional.

Cuvintele-cheie: *curte constituțională, curte supremă, constituție, judecător, reformă.*

The primary function of the Constitutional Courts is to review laws for their constitutionality and to repeal them, should they prove to be unconstitutional. For the supremacy of the Constitution to be more than a purely theoretical notion and to be effective in practice, the democratic constitutional state needs institutions guaranteeing this supremacy.

Keywords: *constitutional court, supreme court, constitution, judge, reform.*

Curtea Constituțională a Republicii Moldova a fost creată în urma adoptării în 1994 Constituției, ca autoritate independentă, preluând practica mai multor state europene, caracterizate prin existența și activitatea instituțiilor similare. Totodată însă, modelul majoritar nu este o regulă obligatorie, luând în calcul necesitatea adaptării particularităților de organizare și activitate a instituției la condițiile individuale a țării.

Scopul prezentei cercetări urmărește evaluarea experienței de activitate a instanțelor de control constituțional în cadrul autorităților supreme judecătorești ale anumitor țări, care s-au abținut de la instituționalizarea unor curți constituționale distincte. Investigația din start se distanțează de la conceptul care asociază crearea și activitatea unei curți constituționale distincte ca indicator al unui nivel avansat al democrației și de supremație a legii. În conformitate cu Constituția Republicii Moldova, Curtea Constituțională, în calitate de unica autoritate de jurisdicție constituțională, este o instituție independentă de orice altă autoritate publică, subordonată numai Legii Fundamentale [1].

În mod separat, este stipulată rezolvarea cazurilor excepționale de neconstituționalitate a actelor juridice, sesizate de Curtea Supremă de Justiție a RM. În viziunea autorilor, condiția consecutivității procedurii între aceste două autorități este într-o oarecare măsură complicată, în perspectiva simplificării acesteia prin reorganizarea ambelor instituții în una. Evident, această inițiativă urmează a fi precedată de câteva etape consecutive și anume:

Cel mai cunoscut exemplu este cel al curții supreme de justiție a Statelor Unite, împuternicită cu competențe de control al constituționalității actelor normative federale. Totodată însă, este necesar de menționat că, adaptabilitatea modelului american pentru cazul Republicii Moldova exprimă o serie de dubii, în particular fundamentate pe diferențele principiale dintre sistemele de drept comun și cel continental, particularitățile de organizare a controlului constituțional într-un stat federal și unul unitar, deosebirile inevitabile ale specificului de activitate, caracteristice unei supraputeri avansate cu economie de piață dezvoltată, de cel al unui stat mic al lumii a treia, un outsider aflat în curs de dezvoltare. Modelul american mai este considerat și ca unul de „control difuz” sau decentralizat de unii experți români [3, p. 37].

De asemenea, și unii experți români nu-și ascund atitudinea rezervată față de controlul judecătorec al constituționalității legilor, limitându-și exemplificările cu cazul **Curții Supreme de Justiție a SUA** [6, p. 96]. Modelul american este apreciat succint ca „*arogare abuzivă a dreptului de a decide asupra constituționalității legilor*”, influențat de forma federală (de guvernare), unele tradiții britanice de organizare a coloniilor, precum și de ideea subordonării efective a legii față de constituție.

Mai apropiată de Republica Moldova este **experiența Statului Israel**, Curtea supremă de justiție a căruia, compusă din 15 judecători, în virtutea practicilor de anulare a actelor normative, adoptate de Knesset, care intrau în contradicție cu Legile Fundamentale a țării, s-a autoafirmat și în calitate de curte constituțională, contrar absenței unor legiferări oficiale a acestăi stări de fapt. Este necesar totodată de luat în calcul, că în domeniul juridic al Statului Israel se îmbină trei sisteme de drept - comun, continental și tradițional iudaic, ceea ce îl plasează în condiții specifice, adaptarea cărora la condițiile Republicii Moldova poate crea anumite dificultăți imprevizibile.

În conformitate cu legea fundamentală privind autoritatea judecătorească, președintele și vicepreședintele Curții supreme de justiție a Statului Israel sunt desemnați prin excepție în baza criteriului vechimii aflării lor în aceste funcții. Procedura dată urmărește scopul consolidării autorității instanței prin avansarea cadrelor competente cu experiență avansată în activitatea instituției, cât și excluderea promovării candidaților după criterii politice în detrimentul competenței profesionale. Dreptul de a fi desemnat în calitate de judecător al Curții supreme de justiție se oferă judecătorilor cu experiență de cel puțin 5 ani într-o instanță de circumscripție (similare curților de apel din Moldova), membrii colegiului avocaților cu practică juridică nu mai puțin de 10 ani sau juriști emeriți cu reputație incontestabilă. Dreptul desemnării judecătorilor îi aparține președintelui Statului Israel, care îi selectează dintre candidații propuși de *Comisia de alegere a magistraților* (gen al Consiliului Superior al Magistraturii) compuse din 9 persoane: 2 miniștri, inclusiv ministrul justiției din oficiu, președintele Curții supreme de justiție și alți 2 judecători, 2 parlamentari și 2 membri ai colegiului avocaților.

Cel mai apropiat model al instituției de control constituțional este cel adoptat în **Estonia**, care ca și Moldova, s-a constituit ca stat independent, fiind în trecut republică sovietică unională, trecând etape similare de formare a sa. Autoritatea judecătorească supremă, în componență de 19 judecători, este totodată și instituție de control constituțional. În activitatea cotidiană, judecătorii instanței se bucură de independență deplină și sunt subordonați numai legii fundamentale a Estoniei [9, p. 43]. În cazul aprobării sistemului de jurisdicție constituțională în cadrul sistemului judecătoresc al țării, pentru asigurarea independenței autorității de supraveghere și de control constituțional față de celelalte ramuri ale puterii, este necesară selectarea unei proceduri corespunzătoare de formare a acestei instituții. În acest sens, se consideră adaptabilă formarea componenței acesteia după modelul desemnării mixte a judecătorilor [7, p. 187].

În cazul autorității supreme judecătorești a Estoniei, controlul constituțional este efectuat prin colegiul de supraveghere constituțională, responsabil de executarea controlului privind corespunderea legii fundamentale a țării a tuturor actelor normative, inclusiv a prevederilor tratatelor internaționale, la care țara este parte. Colegiul examinează plângerile referitor la actele normative ale șefului statului, executivului, legislativului și a comisiei electorale centrale, interpelările privind legalitatea anumitor partide politice, emite încheieri cu caracter constituțional executând un control abstract, cât și cel concret al actelor normative. Din oficiu, colegiul de supraveghere constituțională este condus de președintele autorității supreme judecătorești, care nu face parte din celelalte trei colegii a instanței: civil, penal și de contencios administrativ. În componența sa, colegiul de supraveghere constituțională include 9 judecători (*din numărul total de 19 judecători*) din celelalte trei colegii permanente, reprezentați proporțional și schimbați prin rotație - anual câte două persoane, aleși de plenul instanței.

Un prim avantaj este economia costurilor administrative în paralel cu reducerea aparatului birocratic, ceea ce este extrem de actual entru Republica Moldova, cel mai sărac stat al continentului european, care își permite luxul de întreținere a unei Curți Supreme de Justiție, în componență de 33 de judecători și o Curte Constituțională în număr de 6 judecători, dislocate în sedii separate. Pentru comparație, curtea supremă de justiție a Estoniei, care concomitent dispune de competențe de control constituțional, se compune numai din 19 judecători, curtea supremă de justiție a Statului Israel - din 15 judecători.

În afară de minimalizarea costurilor administrative, asemenea organizare asigură integritatea practicii judiciare în stat, cu excluderea unor posibile contradicții de interpretare a legilor și constituției între instanțele supreme ale sistemelor - administrativ, judecătoresc și constituțional a statului. În cazul Estoniei, judecătorii colegiului de supraveghere constituțională în același timp fac parte și din alte colegii a curții supreme de justiție, asigurând astfel dezvoltarea integrată a practicii judiciare. De asemenea, acest sistem reduce riscul politizării procesului de supraveghere a respectării constituției, reieșind din faptul că instanța de control constituțional este parte componentă a curții supreme de justiție și se compune din judecătorii acesteia. Supravegherea respectării constituției presupune și garantarea faptului, ca actele normative a autorităților publice a țării să corespundă normelor stabilite prin constituție.

Supravegherea respectării constituției este realizată în Estonia sub forma de control constituțional preventiv - pe marginea actelor normative, care urmează să intre în vigoare, cât și sub forma de control a stării de fapt - pe marginea actelor normative și tratatelor internaționale adoptate. În conformitate cu constituția, autoritatea judecătorească supremă dispune de dreptul de a recunoaște validitatea oricărui act normativ, în caz dacă el contravine prevederilor legii fundamentale. Celelalte instanțe de judecată nu dispun de competențe de control constituțional, însă ele sunt obligate să adreseze interpelări curții supreme de justiție în cazurile când aplică funcția de abținere de la aplicarea actului normativ sub pretextul contradicției conținutului acestora prevederilor constituției. În conformitate cu relatările profesioniștilor în domeniu și autorilor sistemului de control constituțional al Republicii Moldova, procesul de legiferare și legitimare a Curții Constituționale a țării a fost însoțit de dezbateri active privind structura de organizare și forma de activitate. Cel puțin, modelele american și cel estonian au fost puse în discuție [8, c. 170].

Drept argument, amintim despre formele alternative de control al constituționalității legilor, precum este referendumul, care în cazul Republicii Moldova, se prezintă ca o formă concurentă controlului jurisdicțional specializat. În opinia unor experți autohtoni, această formă de control, indiferent de caracterul său democratic și succesele de aplicare într-un număr redus de țări cu democrație avansată, include unele deficiențe, care îi depășesc avantajele [4, p. 184].

Ca argument mai convingător al autorului este constatarea faptului, că sistemul de control judecătoresc al constituționalității legilor, similar celui american, au existat în unele state europene, precum Grecia și Norvegia, până la Primul Război Mondial¹¹ [5, p. 386]. Constatarea expusă înaintea ipoteza, conform căreia unicul model integrat de control constituțional, prezent pe continentul european - în Estonia, ar fi un fenomen provizoriu, sau în cel mai bun caz, o excepție, merită să confirme o regulă universală.

SURSE ȘI MATERIALE

1. Constituția Republicii Moldova. Monitorul Oficial nr. 1 din 12.08.1994.
2. Legea nr. 317-XIII din 13.12.1994 cu privire la Curtea Constituțională. Monitorul Oficial al Republicii Moldova nr. 8.86 din 07.02.1995.
3. Deleanu I. Justiția constituțională. București: Lumina Lex, 1995, 448 p.
4. Guceac I. Curs elemental de drept constituțional. Chișinău: 2001, vol. I, 277 p.
5. Guceac I. Constituția la răscruce de milenii. Chișinău: 2013, 416 p.
6. Muraru I., Tănăsescu S. Drept constituțional și instituții politice. Ediția a IX-a. București: Luminalex, 2001, 704 p.
7. Zubco V. Unele opinii privind organizarea și funcționarea Curții Constituționale în legătură cu procesul de federalizare a Republicii Moldova. În: Reintegrarea Moldovei - soluții și modele. Chișinău: 1995, p. 189
8. Киселев Н. (судья КС РМ в отставке). Конституционная юрисдикция в Республике Молдова: размышления и практические рекомендации. În: Reintegrarea Moldovei - soluții și modele. Chișinău: 1995, 359 p.
9. Шмидт К. Пересмотр конституционной юрисдикции в Эстонии = Neuregelung der Verfassungsgerichtsbarkeit in Estland. Osteuropa-Recht. Berlin-Stuttgart: BWV - Berliner Wissenschafts-Verlag GmbH, 2003. Vol. 1. p. 43-66.

УДК 947(5.75.1)

*Гайратбек Хайдаров
(Андижан, Узбекистан)*

УЗБЕКИСТАН – ЮЖНАЯ КОРЕЯ: НОВЫЙ ЭТАП ОТНОШЕНИЙ СТРАТЕГИЧЕСКОГО ПАРТНЕРСТВА

В статье на основе статистических данных и других научных литератур раскрыта плодотворное сотрудничество Республики Узбекистан и Республики Южной Кореи в экономическом, культурном, образовательном, туристических, машиностроительных сферах.

Ключевые слова: *сотрудничество, Корея, мировое сообщество, автомобилостроение, образования, наука, туризм, совместные предприятия, спорт, экономическая безопасность, промышленность, модернизация, инфраструктура, трудовая миграция.*

The article on the basis of statistical data and other scientific literature reveals the fruitful cooperation of the Republic of Uzbekistan and the Republic of South Korea in the economic, cultural, educational, tourism, engineering spheres.

Keywords: *cooperation, Korea, world community, automotive, education, science, tourism, joint ventures, sports, economic security, industry, modernization, infrastructure, labor migration.*

¹¹ Guceac I. Constituția la răscruce de milenii. Chișinău: 2013, p. 386

В мировом сообществе наблюдается интенсивный процесс интеграции. Одной из важнейших тенденций развития мирового сообщества является ее дальнейшая социально-экономическая, культурная договоренность с другими государствами.

Обретение Республики Узбекистан государственной независимости открыло широкие возможности самостоятельно проводить свою внешнюю и внутреннюю политику, выработать собственные пути вхождения в мировое сообщество, определять основные направления и приоритеты межгосударственных отношений.

В основе формирования внешнеполитических и внешнеэкономических связей Узбекистана были положены принципы, изложенные в работе Первого Президента Республики Узбекистан И.А.Каримова:

Во-первых, всемерный учёт взаимных интересов при верховенстве своих национально-государственных интересов;

Во-вторых, равноправие, взаимная выгода и невмешательство во внутренние дела других стран;

В-третьих, укрепление мира и безопасности, урегулирование конфликтов мирным путём, отказ от применения силы и угрозы её применения при решении спорных вопросов;

В-четвертых, признание приоритета норм международного права перед внутригосударственным;

В-пятых, принцип открытости во внешней политике вне зависимости от идеологических воззрений.

Одним из важных шагов правового обеспечения подлинного суверенитета республики стало конституционное закрепление Узбекистана как самостоятельного субъекта международных отношений, определяющего внешнюю политику в своих интересах, имеющего право вступать в международные организации и системы коллективной безопасности, а также международные образования.

Узбекистан предоставляет иностранным инвесторам правовые гарантии и широкие экономические возможности для предпринимательской деятельности. Это законы «О внешней политики», «О гарантиях и мерах защиты прав иностранных инвесторов», «О мерах по стимулированию внешнеэкономической деятельности, привлечению и защите иностранных инвестиций в Республике», «Об образовании Национального банка внешнеэкономической деятельности» и т.д., это - создает новые возможности для деятельности на своей территории крупнейших транснациональных корпораций и более мелких инвесторов. Внешнеэкономическая политика правительства Республики целенаправленно и эффективно влияет на развитие внешнеэкономических связей Узбекистана, на формирование благоприятного инвестиционного климата, что способствует привлечению иностранных инвестиций в экономику страны. Хорошо известно, что иностранные инвесторы и инвестиции придут только в ту страну, где обеспечены не только законодательные основы их деятельности, но и созданы реальные условия для стабильной деятельности [1, с. 272]. Именно стабильность в обществе и предсказуемость политики государства является основой для осуществления крупномасштабных коренных преобразований, широкой инвестиционной деятельности.

Как отметил президент Республики Узбекистан Ш. Мирзиёев в своем Послании Олий Мажлису: «За минувший период в сфере внешней политики мы достигли значительных результатов в развитии дружеских и взаимовыгодных отношений с зарубежными государствами, Узбекистан продолжает тесное сотрудничество как со странами Центральной Азии, так и с зарубежными партнерами... – Южной Кореей» [2].

Необходимо отметить, что среди государств Азиатско-Тихоокеанского региона, 30 декабря 1991 года Республика Корея первой признала независимость Республики Узбекистан. 29 января 1992 году между двумя государствами были установлены дипломатические отношения, основанные на дружеских и взаимовыгодных условиях [3, с. 5].

Стоит заметить, что Южная Корея по сравнению с другими странами Юго-Восточной Азии в значительной степени увеличила свою активность в Центральной Азии, особенно с

Узбекистаном. В первом десятилетии 2000 года Южная Корея сыграла важную роль в становлении таких глобальных проектах, как «Новая инициатива в Азии», «Энергетическая дипломатия» и «Инициатива Евразии».

Неотъемлемым компонентом конструктивных связей между Узбекистаном и Южной Кореей как ключевого партнера в Центральной Азии является тесное взаимовыгодное сотрудничество во всех областях, особенно в торговле и экономике. Использование огромных инвестиционных и высокотехнологичных ресурсов Южной Кореи для Узбекистана определяется географией ее внешнеэкономических связей с точки зрения экономической безопасности.

В марте 1992 года между Республикой Узбекистан и Южной Кореей были установлены дипломатические отношения. А 19 июня 1992 г. Первый Президент Узбекистана И. А. Каримов побывал в Южно-Корейской Республике с государственным визитом. Этот визит заложил основы экономическим, торговым и культурно-техническим связям между двумя странами. Была подписана Декларация «Об основах межгосударственных отношений и сотрудничества между Узбекистаном и Южной Кореей». Также были подписаны соглашения о торгово-экономическом обмене, о гарантиях южнокорейским предпринимателям, инвестирующим средства в развитие экономики Узбекистана. Помимо этого наметились долгосрочные планы согласованного сотрудничества в области культуры, образования, средств массовой информации, туризма и спорта. Кроме того, достигнута договоренность с руководством южнокорейской корпорации «ДЭУ» о строительстве в городе Асака автомобильного завода. В 1992-1996 гг. были осуществлены работы по проектированию и строительству совместного узбекско-южнокорейского предприятия – автомобильного завода «УзДЭУавто» [4, с. 10]. 25 марта 1996 г. завод начал выпуск первых автомобилей. Межправительственный комитет по торговле и экономическому сотрудничеству между двумя странами функционирует с 1994 года [5, с. 40]. Объем сотрудничества между нашими двумя странами основан на торговле, инвестициях, экспорте-импорте, топливно-энергетической, химической, транспортной и логистической, автомобильной, горнодобывающей, легкой и пищевой промышленности, сельском хозяйстве, информационных технологиях и телекоммуникациях, медицине, туризме, науке, образовании и культуры, что доказывает насколько сотрудничество Узбекистана с Южной Кореей расширяется. До 1999 г. в Узбекистане в размере 1,2 млрд. долл. США были привлечены южнокорейские инвестиции. В Узбекистане функционирует более 70 совместных предприятий, созданных при участии Республики Кореи. Объем товарооборота между двумя странами в 1997 году превысил 1 млрд. долл. США.

Следует отметить, что телекоммуникационная сеть развивается с первых лет независимости. И в 1993 году впервые среди стран СНГ РВО «Узпромашимтекс» и корпорация «Daewoo» Южной Кореи заключили договор на сумму 14,5 млн. долларов США о поставки коммутационного оборудования и оптико-волоконной линии связи TDX-1B для 50000 номеров города Ферганы.

Согласно проекту было введено в эксплуатацию в Фергане 30 000, в городах Коканд и Маргилан более 10000 электронных станций серии TDX-1B, а также межстанционной связи ИКМ-480, электронного и климатического оборудования и стекловолоконного кабеля.

В соответствии с Указом Кабинета Министров Республики Узбекистан от 6 марта 1999 года № 102 «О расширении и обновлении сетей связи в Ферганской и Андижанской области» было выделено 5,2 млрд. корейских вон в сотрудничестве с Корейским фондом экономического развития (EDCF) на развитие и модернизацию региональный телекоммуникационной сети в Ферганской области. В соответствии с этим соглашением в 2001 году были завершены поставки, монтаж и ввод в эксплуатацию 25 000 док-станций DTS-1100A и DTS-2000, межстанционных средств связи SDN, электрооборудования, климатического оборудования, волоконно-оптических кабелей для их установки [6, с. 97].

В декабре 2006 года уставный капитал узбекско-корейского совместного предприятия «STA-SAM YANG PLASTICS CO.LTD» по производству экологически чистой и безопасной

пластмассовой продукции в Ташлакском районе Ферганской области оценивался в 426 тысяч долларов США, а корейская компания «SAM YANG HI-TEC CO.LTD» приобрела оборудование на сумму 296 тысяч долларов США. Кроме того со стороны частного производственного предприятия «СТА ПЛАСТ» было инвестировано 120 тысяч долларов США в строительство здания по производству хозяйственной продукции, при этом создав 70 постоянных рабочих мест.

Следует отметить, что Республика Узбекистан и Республика Корея совместно реализуют один из крупнейших проектов мира в нефтехимической отрасли – Устюртский газохимический комплекс. Этот комплекс, который был запущен в 2012 году, может производить в год 4,5 миллиарда кубических метров газа, 387 тыс. тонн полиэтилена, 83 тыс. тонн полипропилена, 102 тыс. тонн дистиллятов пиролиза и других ценных продуктов. Необходимо подчеркнуть важность реализации таких крупномасштабных проектов как – действующий с 1996 года автомобильный завод в Асаке, так и компании «Daewoo International» в текстильной промышленности Ферганской и Бухарской области, компании «Shindong Enercom», «Textile Technologies» совместно с текстильными организациями Сурхандарьинской области и международный терминал-Ташкент 4 международного аэропорта Ташкента. Южнокорейская компания «Korean Air» занимает важное место в международном центре логистики свободной индустриально-экономической зоны Навоий [7, с. 124].

Свободная экономическая зона «Навоий» способна ежедневно переработать до 1000 тонн грузов, хранить до 300 тонн грузов на грузовом терминале, а также имеет возможность обслуживать 20 самолетов.

В настоящее время Республика Корея является одним из ведущих партнеров во внешнеторговом обороте Узбекистана. Объем импорта Узбекистана с Южной Кореей в 11,8 раза превышает экспорт. Основной причиной этого является доля импорта машиностроительной продукции, высокотехнологичного оборудования и международных услуг.

Одной из важнейших областей экономического сотрудничества между двумя странами является трудовая миграция и подготовка квалифицированного персонала. В рамках соглашений о сотрудничестве между Узбекистаном и Южной Кореей доля узбекских граждан на рынке труда в Южной Корее, если в 2007-2016 годах составляло 25,5 тыс. человек, то в 2016 году в Южной Корее продолжали работать 16,9 тыс. человек [8].

В сотрудничестве с корейскими инвесторами работают 412 совместных предприятий с представителями 81 корейской компанией. Объем инвестиций, привлеченных в Узбекистан превысил 6 миллиардов долларов. Республика Корея является одним из основных внешнеторговых партнеров Узбекистана. Надо подчеркнуть, что 7,8% внешней торговли Узбекистана принадлежит Южной Корее. В 2014 году двусторонний товарооборот превысил 2 миллиарда долларов.

Особое развитие имеет сотрудничество Республики Узбекистан и корейской компанией «Кобул Текстайл» по производству текстильной продукции. Это компания инвестировала 250 млн долларов США в Узбекистан, и при ее участии были образованы совместные предприятия в Ташкенте, Той-тепе и других городах.

Ярким примером сотрудничества Узбекистана и Южной Кореи, как уже было сказано является Устюртский газохимический комплекс, расположенный на базе Сургила. Реализация проекта оценивается общей стоимостью 3,9 миллиарда долларов США, которая даст возможность перерабатывать в год 4,5 миллиарда кубометров природного газа и за счет этого производить 3,7 миллиарда кубометров товарного газа, 387 тыс. тонн полиэтилена, 83 тыс. тонн полипропилена, 102 тыс. тонн пиролиза и других ценных продуктов [9, с. 14].

Необходимо отметить, что Президент Узбекистана Ш. Мирзиёев подписал постановление о реализации программы «Каждая семья – предприниматель» направленной на обеспечения коренного улучшения материальных условий. Кроме того, в выступлении Президента Узбекистана было отмечено, что «укрепление экономических связей нашей

страны с зарубежными странами и повышение международного престижа осуществляется посредством более широких экономических возможностей страны, ускорению привлечения инвестиций, которая является одной из приоритетных задач» [10, с. 24]. Экономические отношения между Узбекистаном и Южной Кореей являются одними из важнейших стратегических аспектов двустороннего сотрудничества между двумя странами. Использование на международном рынке услуг высокотехнологичных, инвестиционных ресурсов имеет большое значение.

Республика Узбекистан продолжает доверительный и конструктивный диалог и взаимодействие в целях укрепления созданного прочного фундамента отношений и определения новых ориентиров эффективного партнерства по всему спектру широкой двусторонней и многосторонней повестки сотрудничества между двумя государствами.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Каримов И.А. Узбекистан – государство с великим будущим. Т.: «Узбекистон», 1999. – С.272.
2. Мирзиёев Ш.М. Послание Олий Мажлису. Народное слово, 2017, 22 декабря.
3. Ражабов К. Страны мира. – Т., 2015. – С.5.
4. Каримов И.А. Узбекистан по пути углубления экономических реформ. – Т.: «Узбекистан», 1995.
5. Национальная энциклопедия Узбекистана. 5-Том. Т. С.40.
6. Фергана: признательность за независимость. Посвящено 20-летию государственной независимости Республики Узбекистан. “Фергана, 2011. – С.97.
7. Пособие по изучению книги Первого Президента Республики Узбекистан Каримова И.А. «Родина и великое будущее нашей страны – высшее счастье». – Т. «Духовность», 2016. – С.124.
8. Статистические данные Республики Узбекистан, 2007-2016 г.
9. Қодиров Р.Б. Население и трудовые ресурсы Ферганской области. – Т., 2016. – С.14.
10. Мирзиёев Ш. Свободное, демократическое и процветающее государство Узбекистан мы построим вместе с нашим мужественным и благородным народом. – Т.: «Узбекистан», 2016. – С.24.

КУЛЬТУРОЛОГІЯ / КУЛЬТУРОЛОГІЯ

*Валерия Василевская
(Минск, Беларусь)*

ЯЗЫКОВАЯ КАРТИНА МИРА КАК ФАКТОР МЕЖКУЛЬТУРНОЙ КОММУНИКАЦИИ

В статье рассмотрено понятие «языковая картина мира» в качестве фактора, определяющего эффективность межкультурного диалога. Раскрыто понятие «коммуникация», определена важность знаний культурной специфики народов.

***Ключевые слова:** языковая картина, межкультурная коммуникация, вербальная коммуникация, культура.*

The article considers the concept of "language picture of the world" as a factor determining the effectiveness of intercultural dialogue. The concept of "communication" is revealed, the importance of knowledge of cultural specificity of peoples is defined.

***Keyword:** language picture, intercultural communication, verbal communication, culture.*

Естественные языки являются специфическим знаковым способом фиксации, сохранения и трансляции культурной информации. Очень часто незнания языка и особенностей культуры являются причиной отсутствия взаимопонимания и плодотворного сотрудничества между людьми.

Язык, представляется зеркалом культуры, в котором можно увидеть подлинный мир, характеризующий мировоззрение народа, которое отражает этнический характер, традиции, обычаи, ценностную систему [1, с. 14]. Являясь важным средством общения между людьми, язык способствует развитию мыслительной деятельности. Мыслящий человек находится между подлинным миром и языком, носителем которого он является. Мысль – это выражение объективной реальности, которую человек воспринимает и осознает благодаря органам чувств, а затем формирует в образ окружающего мира. С помощью общения мысли передаются другим участникам коммуникативной ситуации.

Коммуникация – это акт общения, взаимосвязь и взаимопонимание между индивидами. Благодаря коммуникации, люди выстраивают отношения между собой и понимают друг друга. Вербальная коммуникация является специфическим отражением окружающего мира, в котором отражаются национальные особенности и характер мышления представителей определенной культуры. Маршрут от подлинного мира к вербальному выражению, имеет отличия среди народов, что зависит от различий в истории, географии и специфики развития общественного сознания. Сознание формируется посредством постоянного взаимодействия людей, через общение. Выражением общения является слово, его значение носит собирательный характер. В общественном сознании отражаются все стороны общественной жизни людей.

Всякий язык наделен своей картиной, в которой по-особому изображается реальность [2, с. 135]. Под языковой картиной мира стоит понимать свод представлений, сложившихся в исторической ретроспективе у определенной языковой группы. Образование картины мира возникает на базе восприятия объектов и событий, происходящих в мире, их соотношения, отождествления, признания и группирования. Язык дает человеку конкретный взгляд на мир. Так, например, изучив новый язык, человек ненамеренно воспринимает черты новой культуры. В процессе изучения языка он старается соединить действующую картину мира, с вновь изученной картиной. Смысл, заложенный в слова родного языка, принимается как подлинный, однако в процессе сопоставления отличных языковых картин мира могут открыться весомые противоречия между ними.

Таким образом, язык является важным фактором, способствующим процессу межкультурной коммуникации. Для представления языковой картины мира необходимо знание культурной специфики народов. Общие смыслы, одинаково понимаемые в мире, создают базу для эффективной межкультурной коммуникации. Знание языковой картины мира, как выражению мировоззрения народа, его самобытной культуры, дает возможность для развития успешных плодотворных межкультурных отношений, способствует благоприятному взаимодействию и обогащению национальных культур.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Тер-Минасова С.Г. Язык и межкультурная коммуникация / С.Г. Тер-Минасова. – М.: Высшая школа, 2000. – 259 с.
2. Уорф Б. Отношение норм поведения и мышления к языку. Наука и языкознание. Лингвистика и логика / Б. Уорф. – М.: Высшая школа, 1960. – 198 с.

Научный руководитель: кандидат культурологии, доцент Кухто Л.К.

ЮРИДИЧНІ НАУКИ / ЮРИДИЧЕСКИЕ НАУКИ

УДК 342.722

Михайло Тавишунський, Олег Тавишунський
(Харків, Україна)

ЩОДО ВІДПОВІДНОСТІ ТЕКСТУ ДЕРЖАВНОГО ГІМНУ УКРАЇНИ КОНСТИТУЦІЇ УКРАЇНИ

*У даній статті автори ретельно проаналізували відповідність тексту Державного гімну України Конституції України. Були вказані певні невідповідності та шляхи їх усунення.
Ключові слова: Конституція, гімн, Україна, рівність, гендер.*

In this article the authors thoroughly analyzed the compliance of the text of the State Anthem of Ukraine with the Constitution of Ukraine. Some inconsistencies were highlighted and the ways to eliminate them were shown.

Key words: constitution, hymn, Ukraine, equality, gender.

Зараз наша країна як ніколи потребує злагоджених дій по вирішенню тих проблем, що залишилися нам у спадок від Радянського Союзу та накопичилися за роки незалежності. Але чи можна щось вирішити, коли замість верховенства права ми на кожному кроці бачимо нехтування законом або правовий нігілізм як з боку пересічних громадян, так і держслужбовців, які цей закон повинні охороняти?

На наш погляд Україна потребує системних змін, які мають відобразитися і в її державних символах. У даній статті ми ретельно проаналізуємо відповідність тексту Державного гімну України, затвердженого Законом України «Про Державний гімн України» від 6 березня 2003 року Конституції України.

«Конституція України

Стаття 1. *Україна є суверенна і незалежна, демократична, соціальна, правова держава.»[4].*

У той же час у Державному гімні України говориться, що це не так, що в Україні панують «воріженьки», а ми лише колись «запануєм»[2]. Це є нісенітницею та не відповідає жодному з означень статті 1.

«Конституція України

Стаття 3. *Людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю.*

Права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави. Держава відповідає перед людиною за свою діяльність. Утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави.»[4].

Враховуючи те, що Україна є багатонаціональною державою, за переписом населення 2001 року тут проживають представники більше 18 національностей[6], віднесення всіх громадян і громадянок України до «козацького роду»[2] є дивним апріорі. З великою долею вірогідності можна стверджувати, що представники неукраїнських національностей в Україні, наприклад, кримські татари та татарки, не вважатимуть за потрібне шанобливо ставитися до тексту гімна, що закликає їх «і покажем, що ми браття козацького роду»[2]. Про які гарантії захисту честі і гідності громадян і громадянок України взагалі може бути мова?

«Конституція України

Стаття 21. *Усі люди є вільні і рівні у своїй гідності та правах. Права і свободи людини є невідчужуваними та непорушними.*

... Стаття 24. *Громадяни мають рівні конституційні права і свободи та є рівними перед законом.*

Не може бути привілеїв чи обмежень за ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, за мовними або іншими ознаками.

Рівність прав жінки і чоловіка забезпечується: наданням жінкам рівних з чоловіками можливостей у громадсько-політичній і культурній діяльності, у здобутті освіти і професійній підготовці, у праці та винагороді за неї; спеціальними заходами щодо охорони праці і здоров'я жінок, встановленням пенсійних пільг; створенням умов, які дають жінкам можливість поєднувати працю з материнством; правовим захистом, матеріальною і моральною підтримкою материнства і дитинства, включаючи надання оплачуваних відпусток та інших пільг вагітним жінкам і матерям.»[4].

Оскільки норми Конституції України є нормами прямої дії, то має бути дотримана рівність чоловіків і жінок, тоді як в тексті Державного гімну України про жінок узагалі немає згадки. Роз'яснення Інституту української мови НАН України на лист урядової уповноваженої з питань гендерної політики про те, що термін «браття» відноситься до громадян України обох статей[1] з точки зору побудови в Україні паритетної демократії не витримує критики. Таким чином порушуються права всіх громадян України!

У тексті Державного гімну України чітко простежуються привілеї за ознаками статі, етнічного та соціального походження. Адже «браття козацького роду» є істотно вузьким прошарком поміж усіх громадян України. За козацької доби в Україні жили селяни, чисельність яких була на порядок вища за козацтво навіть у часи найбільшого розвитку останнього. А ще були українська шляхта, міщани, духовенство та інші прошарки. Крім того, значна частина земель входила на той час до складу Польщі, там відсоток козаків був узагалі незначним. Про кримських татар, що були то ворогами, то тимчасовими союзниками козаків, вже йшлося вище.

Тобто, текст Державного гімну України порушує права більшості громадян України: громадян України, кримських татар, нащадків селян, містян тощо.

«Конституція України

Стаття 8. *В Україні визнається і діє принцип верховенства права.*

Конституція України має найвищу юридичну силу. Закони та інші нормативно-правові акти приймаються на основі Конституції України і повинні відповідати їй»[4].

Якщо, як ми зазначили вище, текст Державного гімну України, затверджений Законом України «Про Державний гімн України» від 6 березня 2003 року, не відповідає ряду статей Конституції України, то і сам Закон України «Про Державний гімн України» від 6 березня 2003 року не відповідає Конституції України.

1 січня 2006 року набув чинності Закон України «Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків»[3]. Проте Закон України «Про Державний гімн України» дотепер не проходив гендерно-правової експертизи – аналізу, результатом якого є надання висновку щодо відповідності закону принципу забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків.

Рішення про неконституційність зазначеного закону мав би прийняти Конституційний суд України за поданням Президента України, депутатів Верховної Ради України або омбудсмена, однак усупереч Конституції України таке подання не вноситься на розгляд Конституційного суду України.

Поширеною світовою практикою є зміна тексту державного гімну в залежності від політичних, соціально-економічних та інших перетворень у державі[5, 7, 8]. Так, коли у 1984 році було офіційно затверджено текст австралійського гімну «Розвивайся, прекрасна Австраліє», складеного П.Д. Маккорміком ще 1878 року, в текст були внесені правки, щоб сприяти інклюзивності та гендерній нейтральності[9]. Під інклюзивністю розуміють такий принцип організації життя в суспільстві, що дозволяє брати участь в її різних аспектах (повсякденному житті, освіті, культурі та мистецтві) усім людям, незалежно від їх зовнішності, походження, гендеру, стану здоров'я.

Текст Державного гімну України був написаний в часи, коли Україна не мала незалежності, була розділена між Російською та Австрійською імперіями, коли згадка про славетне козацьке минуле гріла українські серця і душі та давала підстави сподіватися, що Україна відродиться.

На сучасному етапі розвитку незалежної української держави застарілий текст гімну призводить до порушень прав громадян України і відповідних норм Конституції, тому іншим варіантом виправлення вказаних порушень є прийняття нового закону про Державний гімн України, який би врахував світові тенденції і зробив наш гімн гендерно нейтральним та таким, що відповідає сучасним українським реаліям.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Відповідь Інституту української мови НАН України на лист Урядової уповноваженої з питань гендерної політики № 307/327 від 16.07.2018 року URL: <https://drive.google.com/file/d/1VQbGmHdoj2xHi4D-cKG1aSORSvR3UeqZ/view>
2. Закон України «Про Державний гімн України» від 06.03.2003 № 602-IV URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/602-15>
3. Закон України «Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків» від 8.09.2005 № 2866-IV URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/2866-15>
4. Конституція України від 28.06.1996 № 254к/96 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80>
5. Ніколайчук Х. Австрійський гімн прославлятиме не лише синів, але й дочок URL: <https://p.dw.com/p/11vgP>
6. Про кількість та склад населення України за підсумками Всеукраїнського перепису населення 2001 року URL: <http://2001.ukrcensus.gov.ua/results/general/nationality/>
7. Сенат Канади підтримав гендерно нейтральний гімн URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/news-42906461>
8. У Німеччині пропонують зробити гімн гендерно нейтральним URL: <https://www.eurointegration.com.ua/news/2018/03/5/7078395/>
9. The Australian National Anthem URL: https://web.archive.org/web/20071023080802/http://www.dfat.gov.au/facts/nat_anthem.html

*Икром Эргашев
(Тошкент, Ўзбекистон)*

СОЛИҚ ТЕКШИРУВЛАРИНИ АМАЛГА ОШИРИШНИНГ ҲУҚУҚИЙ ЖИҲАТЛАРИ

Мазкур мақолада солиқ текширувларини амалга оширишнинг ҳуқуқий жиҳатлари, назарий-амалий жиҳатлари тадқиқ этилган. Солиқ қонунчилигини такомиллаштириш бўйича таклифлар берилган.

Калим сўзлар: *солиқ тизими, солиқ текшируви, солиқлар турлари, солиқ ислоҳоти, солиқ концепцияси, солиқ маъмуриятчилиги, солиқ тўлови, мажбурий тўловлар.*

This article studies theoretical-practical and legal peculiarities of conducting tax auditing. Proposals on advancing the tax legislation are put forward.

Key words: *tax system, tax auditing, types of taxes, tax reforms, tax conception, tax payment, obligatory payments.*

Мамлакатимизни янгилаш ва модернизация қилиш шароитида солиқ соҳасидаги ислоҳотларни амалга ошириш ва солиқ муносабатларини такомиллаштириш, солиқ текширувининг шакллари ва уларнинг амал қилиш ҳолатини илмий таҳлил қилиш муҳим ва долзарб муаммоли масалалардан бири бўлиб ҳисобланади.

Биринчи навбатда текшириш тушунчасига аниқлик киритиш лозим. Ўзбекистон Республикасининг “Хўжалик юритувчи субъектлар фаолиятини давлат томонидан назорат қилиш тўғрисида”ги Қонуни 3-моддасида текшириш тушунчасига таъриф берилган бўлиб, унга кўра текшириш – хўжалик юритувчи субъектлар томонидан қонунлар ҳамда ўз фаолиятини тартибга солувчи бошқа қонун ҳужжатлари қандай бажарилаётганлигини назорат қилувчи органларнинг бир марта назорат қилишидир.

Ҳар бир субъектнинг у хоҳ юридик, хоҳ у жисмоний шахс бўлсин, қонун ва қонуности ҳужжатларига риоя қилишлигини давлатнинг назорат ваколати берилган органлари томонидан текшириб турилади. Ўз навбатида, ваколатли назорат ораганлари дейилганда хўжалик юритувчи субъектлар фаолиятини давлат томонидан назорат қилишга қонун ҳужжатлари билан ваколат берилган вазирликлар ва идоралар тушунилади¹² Бошқачароқ қилиб айтганда, текшириш хўжалик юритувчи субъектлар томонидан қонунлар ҳамда ўз фаолиятини тартибга солувчи бошқа қонун ҳужжатлари қандай бажарилаётганлигини назорат қилувчи органларнинг бир марта назорат қилишидир.

Ю.Крохинанинг фикрига кўра, “Солиқ текшируви – солиқ назоратининг асосий шакли бўлиб, ваколатли органлар томонидан солиқ тўловчиларнинг солиқлар ва йиғимлар бўйича молия-хўжалик фаолиятини мавжуд молиявий ҳисоботларини таққослашдир”¹³. Демак, текшириш хўжалик юритувчи субъектлар фаолиятини давлат томонидан назорат қилишнинг асосий йўл(шакл)ларидан бири ҳисобланади. Шу назорат қилишнинг таркибий қисмларидан бири бу солиқ текширувлари саналади. Солиқ текширувига бошқа кўплаб таърифлар бериб ўтилган бўлиб, солиқ текширувлари маълум бир субъектнинг солиқ қонунчилиги нормаларининг ҳамда уларда белгиланган мажбуриятларнинг қай тартибда бажарилишини назорат қилиш ҳисобланади.

А.Деминнинг фикрига кўра, “Солиқ текшируви – ваколатли органлар томонидан солиқ тўловчилар ва солиқ агентларининг солиқлар ва йиғимларни ҳисоблаш, ушлаб қолиш ва тўлаш бўйича ҳужжатли ҳамда фактик текширишлар орқали қонунга мувофлигини ўрганиш”¹⁴ ҳисобланади.

А.Тагаев ва ҳаммуаллифлари эса ўз қарашларида бошқачароқ, қуйидагича таъриф бериб ўтган, яъни: Солиқ текшируви – бу солиқ хизмати органларига тақдим этилган солиқ ҳисоботлари ва солиқ тўловчиларга доир бошқа ҳужжатлар, молиявий ҳисоботлар, декларациялар, тегишли идоралар томонидан тақдим этилган ҳужжатлардаги маълумотларни текшириш бўлиб, солиқ органлари ходимлари томонидан уларга берилган қонуний ҳуқуқлар асосида умумий манфаатларга асосланган, ҳаққоний ва аниқ солиқ ундириш учун хизмат кўрсатиш мақсадида амалга ошириладиган текширишдир. Солиқ текшируви солиқ сиёсатининг асосини ташкил этувчи муҳим жараёндир. Шунинг учун ҳам солиқ текширувларида юзага келаётган муаммоларни бартараф этиш орқали текширувларни такомиллаштирган ҳолда самарадорликни ошириш долзарб масалалардан биридир¹⁵.

Яна бир ҳуқуқшинос олим Е.Зикеевнинг фикрига кўра, солиқ текшируви солиқ назоратининг асосий шаклларида бири бўлиб, солиқ органлари томонидан амалга оширилади, солиқ хизмати органларидан ташқари ҳеч ким солиқ текширувларини ўтказишни амалга ошириш мумкин эмас¹⁶.

Солиқ текшируви солиқ назоратининг шакллардан бири ҳисобланади.

Солиқ текширувларини ҳуқуқий асоси биринчи навбатда Ўзбекистон Республикасининг Солиқ кодексига белгиланган бўлиб, мазкур кодекснинг 14-боби бевосита солиқ текширувларига бағишланган.

¹² Ўзбекистон Республикасининг Қонуни. “Хўжалик юритувчи субъектлар фаолиятини давлат томонидан назорат қилиш тўғрисида” №717-І, 1998 йил, 24-декабрь.

¹³ Крохина Ю.А Налоговое право: Учебник. – М.: “Издательство Юрайт”, 2011 г. С.191

¹⁴ Демин А.В Налоговое право России. Учебное пособие. – М.: “Юрлитинформ”, 2006 г. С.127

¹⁵ Тагаев А., Хашимото Ф., Рўзиев Ғ., Хотамов К. Солиқ назорати. Ўқув қўлланма. – Т.: “Янги аср авлоди”, 2010.-7 б.

¹⁶ Е.Зикеев Понятие, типы и порядок проведения налоговых проверок, zakon.ks. 26.08.2014 г.

Солиқ текшируви тушунчасига эса Ўзбекистон Республикасининг Солиқ кодексини 85-моддаси¹⁷ биринчи қисмида таъриф берилган бўлиб унга кўра Солиқ текшируви давлат солиқ хизмати органлари томонидан, қонун ҳужжатларида назарда тутилган ҳолларда эса, прокуратура органлари томонидан амалга ошириладиган солиқ тўғрисидаги қонун ҳужжатларининг бажарилишини текширишдир.

Ўзбекистон Республикасининг “Хўжалик юритувчи субъектлар фаолиятини давлат томонидан назорат қилиш тўғрисида”ги Қонуни 2-моддасида¹⁸ солиқ текшируви орқали амалга ошириладиган давлат назоратининг ўзига хос хусусиятлари солиқ тўғрисидаги қонун ҳужжатлари билан белгиланиши назарда тутилган.

Мамлакатимизда Солиқ текшируви солиқ тўловчининг молия-хўжалик фаолияти текшируви (тафтиши) ва қисқа муддатли текширув шаклида амалга оширилади.

Солиқ тўловчининг молия-хўжалик фаолияти текшируви (тафтиши) солиқ тўғрисидаги қонун ҳужжатларига риоя этилиши устидан назоратни амалга ошириш мақсадида солиқ тўловчининг бухгалтерия, молия, статистика, банк ҳужжатлари ҳамда бошқа ҳужжатларини ўрганиш ва таққослашдир.

Қисқа муддатли текширув солиқ тўловчининг молия-хўжалик фаолиятини текшириш билан боғлиқ бўлмаган, унинг айрим операцияларининг солиқ тўғрисидаги қонун ҳужжатларига мувофиқлиги текширувидир.

Солиқ текширувлари солиқ тўловчининг фаолияти молия-хўжалик фаолияти билан боғлиқ ҳамда молия-хўжалик фаолияти билан боғлиқ бўлмаган ҳолда ўтказилади. Бугунги кунда амалда бўлган Солиқ кодексига молия-хўжалик фаолияти тушунчасига таъриф берилмаган. Мазкур тушунчага Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1999 йил 3 июлдаги 327-сон қарори билан тасдиқланган “Молия-хўжалик фаолиятини амалга оширмаётган ва қонунчиликда белгиланган муддатларда ўзларининг устав жамғармаларини шакллантирмаган корхоналарни тугатиш тартиби тўғрисида”ги Низомда берилган. Мазкур низомнинг 1.2-бандига кўра “молия-хўжалик фаолияти” атамаси остида корхоналарнинг маҳсулот ишлаб чиқариш, ишларни бажариш ҳамда бухгалтерия-молия, ҳисоб-китоб ва товарга илова ҳужжатларини юритиш билан боғлиқ хизматлар кўрсатиш фаолияти тушунилиши белгиланган.

Бизнинг фикримизча Ўзбекистон Республикасининг Солиқ кодексининг 22-моддасига (ушбу Кодексда қўлланиладиган бошқа тушунчалар) молия-хўжалик фаолияти тушунчасини белгилувчи қуйидаги нормани киритиш мақсадга мувофиқ:

“22¹-модда. ушбу Кодексда қўлланиладиган бошқа тушунчалар.

Молия-хўжалик фаолияти – тадбиркорлик субъектларининг маҳсулот ишлаб чиқариш, ишларни бажариш ҳамда бухгалтерия-молия, ҳисоб-китоб ва товарга илова ҳужжатларини юритиш билан боғлиқ хизматлар кўрсатиш фаолиятидир.”

Ўзбекистон Республикаси Солиқ кодексини 86-моддасига кўра солиқ текширувлари қуйидаги турларга бўлинади:

тадбиркорлик субъектларининг фаолиятини текширишларни мувофиқлаштириш бўйича ваколатли орган билан келишувга кўра ўтказиладиган текширувлар;

тадбиркорлик субъектларининг фаолиятини текширишларни мувофиқлаштириш бўйича ваколатли органни хабардор қилиш тартибида ўтказиладиган текширувлар.

Тадбиркорлик субъектларининг фаолиятини текширишларни мувофиқлаштириш бўйича ваколатли орган билан келишувга кўра ўтказиладиган текширувлар жумласига қуйидагилар киради:

солиқ тўловчининг молия-хўжалик фаолиятини текшириш (тафтиш);

жисмоний ва юридик шахсларнинг қонун ҳужжатлари бузилиши фактлари тўғрисидаги мурожаатлари асосида ўтказиладиган текшириш ёки таваккалчиликни таҳлил этиш

¹⁷ Қонун ҳужжатлари маълумотлари миллий базаси.

¹⁸ Қонун ҳужжатлари маълумотлари миллий базаси.

натижаларининг яқунлари бўйича давлат солиқ хизмати органлари ташаббусига кўра текшириш.

Ўзбекистон Республикасининг “Хўжалик юритувчи субъектлар фаолиятини давлат томонидан назорат қилиш тўғрисида”ги Қонунининг 3-моддасига кўра молия-хўжалик фаолиятини текшириш (тафтиш қилиш) – солиқ ва валюта тўғрисидаги қонун ҳужжатларига риоя этилиши устидан назоратни амалга ошириш мақсадида хўжалик юритувчи субъектларнинг бухгалтерия, молия, статистика, банк ҳамда бошқа ҳужжатларини ўрганиш ва таққослаш эканлиги кўрсатиб ўтилган.

Тадбиркорлик субъектларининг фаолиятини текширишларни мувофиқлаштириш бўйича ваколатли органни хабардор қилиш тартибида ўтказиладиган текширувлар жумласига қуйидагилар қиради:

юридик шахс тугатилиши муносабати билан ўтказиладиган текшириш ҳамда фаолияти тугатилаётганда ягона солиқ тўловини тўловчи бўлган яқка тартибдаги тадбиркорни текшириш;

тегишли рухсатномаларсиз алкоголь ва тамаки маҳсулотларининг ишлаб чиқарилиши ёки реализация қилинишини текшириш;

қалбаки акциз маркали ёки акциз маркаси мавжуд бўлмаган алкоголь ва тамаки маҳсулотлари ишлаб чиқарилишини ёки реализация қилинишини текшириш;

тақиқланган товарлар (хизматлар) ишлаб чиқарилиши ва реализация қилиниши фактларига барҳам бериш бўйича текшириш;

ўз фаолиятини расман тўхтатиб турган давр мобайнида яқка тартибдаги тадбиркорлик фаолиятини амалга оширишни давом эттираётган жисмоний шахсининг фаолиятини текшириш.

Ўзбекистон Республикасининг Солиқ кодексини 87-моддасига кўра Давлат солиқ хизмати органларининг мансабдор шахслари ва солиқ тўловчи солиқ текширувларининг иштирокчиларидир. Шунингдек, солиқ текширувларида солиқ тўловчининг вакили иштирок этиши мумкин. Мазкур кодекснинг 13-моддасига кўра Солиқ тўловчининг вакиллари қонунга ёки таъсис ҳужжатида мувофиқ солиқ тўловчининг вакили бўлишга ваколатли шахслардир.

Шунингдек, Солиқ кодексда назарда тутилган ҳолларда солиқ текширувига солиқ текшируви натижасидан манфаатдор бўлмаган эксперт, таржимон ва холислар жалб этилиши мумкин. Мазкур шахсларни жалб этиш тартиби Солиқ кодекснинг 97 – 99-моддалари талабларига риоя қилган ҳолда амалга оширилиши лозим.

Ўзбекистон Республикасининг “Хўжалик юритувчи субъектлар фаолиятини давлат томонидан назорат қилиш тўғрисида”ги Қонунининг 5-моддасига мувофиқ хўжалик юритувчи субъектлар фаолиятини давлат томонидан назорат қилишда назорат қилувчи органлар фаолиятида қонунийлик, холислик ва ошкоралик, юридик ва жисмоний шахсларнинг ҳуқуқлари ва қонуний манфаатларини ҳимоя қилиш, хўжалик юритувчи субъектларнинг фаолиятига аралашмаслик, тадбиркорлик субъекти ҳуқуқларининг устуворлиги, унга мувофиқ қонун ҳужжатларида тадбиркорлик фаолиятини амалга ошириш билан боғлиқ ҳолда юзага келадиган барча бартараф этиб бўлмайдиган зиддиятлар ва ноаниқликлар тадбиркорлик субъектининг фойдасига талқин этилиши каби асосий принципларига риоя қилиши шарт.

Солиқ текширувлари фақат давлат солиқ хизмати органлари томонидан ўтказилади.

Ўзбекистон Республикасининг “Давлат солиқ хизмати тўғрисида”ги Қонунининг 6-моддасида солиқ текширувлари ўтказиладиганда солиқ тўловчиларга уларнинг ҳуқуқлари ва мажбуриятларини маълум қилиши, шунингдек текширишларни тартибга солишга доир қонунлар ва бошқа норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар талабларига риоя этиши лозимлиги кўрсатилган.

Шунингдек, солиқ органлари мансабдор шахсларининг солиқ текширувини амалга ошириш чоғидаги ғайриқонуний ҳаракатлари билан етказилган зарарлар қонунда белгиланган тартибда қопланиши кераклиги мустаҳкамланган.

Ўзбекистон Республикасининг Солиқ кодексини 89-моддасига кўра тадбиркорлик субъектлари фаолиятининг солиқ текширувини ўтказиш муддати ўттиз календарь кундан ошмаслиги, шунингдек қисқа муддатли солиқ текширувини ўтказиш муддати ўн иш кунидан ошмаслиги кераклиги белгиланган.

Бундан ташқари тадбиркорлик субъектлари фаолиятининг тегишли солиқ текширувини ўтказиш муддати назорат қилувчи органларнинг асослантирилган талабномаларига кўра, тадбиркорлик субъектларининг фаолиятини текширишларни мувофиқлаштириш бўйича ваколатли органнинг рухсатномасига биноан фақат бир марта узайтирилиши мумкин.

Ўзбекистон Республикасининг Солиқ кодексини 90-моддасида солиқ тўловчилар молия-хўжалик фаолиятининг режали солиқ текширувлари (тафтишлари) бир йилда кўпи билан бир марта, белгиланган нормалар ва қоидаларга ўз вақтида ҳамда тўлиқ ҳажмда риоя этаётган солиқ тўловчилар молия-хўжалик фаолиятининг режали солиқ текширувлари эса, икки йилда кўпи билан бир марта амалга оширилиши кўрсатилган.

Тадбиркорлик субъектлари ҳажмига (йирик, ўрта ва кичик) мувофиқ равишда Солиқ кодексидаги тадбиркорлик субъектларининг фаолиятини текширишларни мувофиқлаштириш бўйича ваколатли орган билан келишувга кўра ўтказиладиган текширувлар муддатига доир қоидаларга тегишли ўзгартиш ва қўшимчаларни киритиш мақсадга мувофиқ ҳисобланади.

Бизнинг фикримизча Ўзбекистон Республикасининг Солиқ кодексининг 89-моддасига (Солиқ текширувларини ўтказиш муддатлари) қўшимча равишда йирик, ўрта ва кичик тадбиркорлик субъектларида солиқ текширувини ўтказиш муддатини белгиловчи қуйидаги нормани киритиш мақсадга мувофиқ:

Солиқ текширувини ўтказиш муддати:

- йирик тадбиркорлик субъектлари учун - 35-40 кун;
- ўрта ҳажмдаги тадбиркорлик субъектлари учун - 15 кун;
- кичик тадбиркорлик субъектлари учун - 5-8 кундан иборатдир.

Хулоса қилиб айтганда, солиқ солишга доир ҳуқуқий муносабатлар тизимида солиқ органлари томонидан солиқ текширувларини амалга оширишдан мақсад – республикамизда солиқ тўғрисидаги қонун ҳужжатлари талаблари тўғри бажарилишини таъминлаш.

МИСТЕЦТВО / ИСКУССТВО

УДК [728.1.012:556](477:5)

*Ігор Антоненко
(Київ, Україна)*

СХІДНИЙ АСПЕКТ У ТЕНДЕНЦІЯХ ФОРМУВАННЯ УКРАЇНСЬКОГО ЖИТЛА У ВОДИ І НА ВОДІ

У статті розглядається схожість і відмінність в традиціях зведення осель у води і особливості збереження історичних об'єктів в культурному ландшафті в країнах Сходу і в Україні.

Ключові слова: стійкість культури, плавучі об'єкти, східний аспект, новації, збереження культурних традицій.

The article discusses the similarities and differences in the traditions of the construction of houses near water and especially the preservation of historical objects in the cultural landscape in the countries of the East and in Ukraine.

Keywords: cultural stability, floating objects, eastern aspect, innovations, preservation of cultural traditions.

Постановка проблеми. Проблема збереження, сталого існування кожної культури, завжди є для неї пріоритетною. І тут неодмінно постає проблема ставлення до традицій. Україна завжди відрізнялася особливим ставленням до традиційних цінностей своєї культури. Перспективи розвитку і вдосконалення плавучих об'єктів в Україні багато в чому залежать від того, наскільки всебічно розглядається процес співіснування «традицій і новацій» в аспекті історичного формування цих об'єктів і впливу на цей процес інших культур. Якщо західний напрямок цього процесу освоюється досить швидко, то східний вплив в аспекті історичного формування плавучих об'єктів, вплив на їх дизайн і об'ємно-просторову структуру залишався за рамками детальних досліджень, так само як і сучасні прийоми збереження цими східними культурами (зокрема японської) своїх традицій і засвоєння нових. Однак саме їх розуміння може відкрити нові способи збереження стійкості культури, що стає в даний час все більш актуальною проблемою для України. В роботі досліджуються цей вплив і прийоми збереження культурних традицій на матеріалі історичного розвитку східних плавучих об'єктів, і зокрема Японії.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Культурно-екологічні концепції дизайну, що стосуються області екологічної свідомості, розглядалися в матеріалах А.А. Алдашевой, В.І. Медведева. Екологічний дизайн досліджували К.А. Кондратьєва і А.В. Уваров. Художньо-композиційні прийоми і методи організації штучного і природного середовища вивчалися в роботах М.В. Моїсеєнко (Решетова). Серед зарубіжних вчених питаннями історії розвитку житла на воді від переобладнаних судів до використання новітніх технологій в проектуванні будинків і поселень на воді займалися М. Kloos, Y. De Korte, M. Gabon. Вивчення матеріалів, використовуваних при обробці плавучих будинків займалися Н. Stopp, P. Strangfeld. Проектуванням об'єктів з включенням води в свою просторову структуру займаються такі архітектори і проектні бюро: Ж. Нувель, Ф. Гері, Т. Андо, З. Хадід, К. Кума, С. Калатрава, Ф. Масчіа, «Karand Group», «Pitsou Kedem Architects», «Paul de Ruiter Architects», «Abraham John ARCHITECTS», «Jonathan Segal FAIA», «Grosfeld van der Velde Architecten», «Craig Steely Architecture» і ін.

Завдання дослідження: визначення перспектив стилістичного розвитку і способів вдосконалення українських об'єктів у води і на воді на основі порівняльного аналізу історичного розвитку східних культур (зокрема Японії) і дослідження їх впливу на українські культурні традиції.

Виклад основної частини дослідження. Екологічна і проектна культура житла на воді сходиться до Єгипту, де будинки зводилися з урахуванням сезонного розливу Нілу, під час якого поселення брали вид невеликих островів, розташованих в воді. Тут формуються перші навички будівництва будинків, придатних для проживання на воді, планувальні особливості житлового простору і характерні ознаки відповідності екстер'єру та інтер'єру будівель міфологічної культурної традиції. Вимогами, які висувалися до житла у води, були безпека проживання та естетична відповідність художньої образності місця проживання людини релігійно-культурним традиціям народу. Стародавній Схід відрізнявся великою кількістю етносів і контрастністю культур, традиції зведення осель у води істотно відрізнялися один від одного, але простежувалися і типові риси для багатьох зі сформованих культур. В якості найбільш знаменних можна розглядати житла річкових цивілізацій – межиріччя Тигру і Євфрату (грец. Месопотамія) з прилеглими землями сучасного Іраку і частково Південно-Західного Ірану. Великі культури виникли також між річками Інду і Гангу на території сучасної Індії, а також річками Хуанхе і Янцзи на території Китаю. Необхідність селитися уздовж річок, що надають можливості рибальства і прибережні риболовецькі землі, сприяла освоєнню людьми болотистих затоплюваних земель з непрохідними лісами, що стоять у воді. Прикладами є «маадани» або «болотні араби», що проживають в плавучих селах в долинах річок Тигр і Євфрат, традиційні споруди яких характеризуються застосуванням очерету в виготовленні як насипних островів, так і самих жител (конструктивний каркас і декоративне оформлення); місто Мітхо, яке розташоване в дельті річки Меконг у В'єтнамі, та ін.

Так само у річок виникла і слов'янська цивілізація. Відомо, що річки у слов'ян славилися, що їм співалася слава («Швидким річках слава до моря») [1]. Тому і Дніпро вони називали Славута, а багатьом іншим річкам давали назву Слави [2]. Дніпро, як найбільшу річку, шанували найбільше і вважали його божеством. Серед язичницьких богів, до яких звертається в своєму плачі Ярославна («Слово о полку Ігореве») крім тресвітлого сонця, вітру Стрибога, названий ще й Дніпро-Слаутич [1]. Звеличення Дніпра-Слаути засвідчено і в українських народних думках, в історичних піснях, наприклад в думі «Самійло Кішка» та ін. [3]. Дніпро називався Славута, тому що вважався в минулому сином Слави, Великої богині слов'ян, а відповідно і інші річки та озера в слов'янській країні отримали назви від її імені. Таких назв найбільше перебувало за течією Дніпра. Саме тут, між Середнім Дніпром і басейном Вісли (в районі найбільшого скупчення річкових назв на «слав» вже в середині I тис. н. е. жили слов'яни. Ймовірно і праслов'яни, археологічні матеріали в основному визначають територію лісостепової Правобережної України в межиріччя Дністер – Дніпро, басейнів Прип'яті, Десни і верхів'їв Західного Бугу [4]. Звідси в VI – VIII ст. слов'янське плем'я сівери (сіверяни) відправляється до іншої великої річки Дунай і поселяється на Балканах в Добруджі, про що розповідає візантійський історик Феофан [5]. Ці та інші слов'янські племена, які прийшли від Слаути на Дунай, оселилися в басейні його найбільшого припливу, і річку цю назвали своїм слов'янським ім'ям – Славою (згадується так арабськими письменниками X – XI ст.) [6].

На приморських територіях Сходу також активно формувалися житла, в основному пальові. Прикладом можуть служити села Лаосу, Таїланду, деяких місцевостей Бірми і Малакки і ін. Як правило, вони складаються з одноповерхових будівель, розташованих на палях на мілководній частині моря. Серед різних типів форм і конструкцій пальових жител поширений пальово-каркасний тип, де палі, виконуючи функцію фундаменту, одночасно служать каркасом для стін будинку.

Згадки про перші пальові будівлі у води на території України відходять до IX – XVII ст. Конструкції будинків і фортифікаційних споруд, в тому числі понтонних переправ, представляли собою пальовий або пальово-каркасний тип. Каркас житлових і господарських будівель складався з круглого або обтесаного бруса, стіни могли бути зроблені з дощок, тину і штукатурки. В якості покриття даху використовувалася покрівельна драмка або гонт – матеріал у вигляді пластин з деревини, або обмазані глиною очерет або солома [7].

Великий вплив на формування загальних принципів організації подібних споруд зробила японська традиція зведення об'єктів на воді. Прототипи японських традиційних жител, взаємодіючих з водним середовищем, можна спостерігати в синтоїстському святилище Ісе, в якому зародилися принципи організації простору: почуття пропорцій, використання натуральних матеріалів і гармонізація архітектури з природним середовищем.

Гармонізація архітектури культових споруд і житла з природним середовищем була також характерна для територій, де зараз розташована Україна. На цих землях, насамперед, забудовувалися схили річок. Житла розташовували відокремлено, наскільки це було можливо, серед вільного простору. У Аратті – Трипіллі існував звичай через кожні 50 – 150 років зводити нове місто і навколишні поселення, а старі спалювати (їх офірували Небесам). У традиційної слов'янської практиці будівництва споруди розміщувалися в природному оточенні вільно. Будинки не ставилися рядами, вулиці не прокладалися паралельно один одному. Типове сільське поселення, що примикало до водоймища, представляло собою скупчення житлових будинків, в стороні від неї, на береговій лінії і в зонах затоплення розташовувалися господарські будівлі на палях, поглиблених в ґрунт. Пальово-зрубний тип являє собою комплекс двох конструктивних систем, які суміщають в собі традиційний підхід (дерев'яний зруб) і основа, що відповідає особливостям ландшафту (палі). Відомі також каркасні будинки на палях, конструкція яких, як і зрубів, дійшла до наших днів майже без змін. Що стосується безпосередньо житлової споруди, то основним типом традиційного житла всюди в Україні була хата, яка належить за міжнародною класифікацією до так званого «Breithausbau» (широкий сільський житловий будинок) [8].

У кожному ландшафті формувалися власні моделі жител у воді. Для спорудження використовувалися підручні матеріали. Тому в лісових районах зводили будинки з дерева, в лісостепу – із глини, соломи і дерева, а в степу – з глини і каменю. В Україні використовували два типи конструкції стін: зрубний (Полісся і Карпати) і каркасний (лісостепова смуга). Основою зрубних споруд були стіни з горизонтальних колод, брусів і напівкруглих колод, з'єднаних по кутах зарубками. Стіни каркасних споруд склалися з стовпів (стояків, сох), які закопували в землю або вставляли в нижній зрубний вінець (підвалини). Каркас заповнювали дошками, напівкруглими колодами, хмизом, очеретом, а також глиносолом'яною сумішшю (такий будинок називався «хата на замітці») [8]. Тісне стикання людей з природою відбувалося завдяки відсутності надмірної концентрації населення на великих земельних ділянках [10]. Домінантними спорудами в поселеннях (крім церков) були водяні млини, навколо яких групувалися житлові споруди. Найбільша кількість водяних млинів на території України було і збереглося до наших днів на річках Південний Буг та Рось (і на їх притоках) – повноводних річках, що протікають в межах Українського кристалічного щита – це бурхливі водні потоки зі значними перепадами висот.

Рис. 1. Селезівка (Овруцький район, Житомирська область), річка Болотниця [11]

Рис. 2. Піківець (Уманський район, Черкаська область), річка Уманка [11]

Еволюція становлення будівництва житла у воді була спрямована на: удосконалення технології створення пальових будівель; ускладнення планувальних структур житла; виражений фактор соціалізації поселень на воді; тенденцію перенесення досвіду пальового будівництва на сушу з метою заселення складних болотистих ґрунтів; розробку

альтернативних типів несучих конструкцій; укрупнення водних поселень і утворення житлових поселень у воді і на воді. Дизайн житла на воді, його фізичні, естетичні, конструктивні і функціональні особливості були тісно пов'язані з культурним ландшафтом етносу [9].

Всупереч природному історичному розвитку українського містобудування антропогенне середовище стало формуватися за допомогою регулярного геометричного плану. Урбаністичні процеси пішли по шляху середньовічної локації міст і створили містобудівну основу для формування вуличного ансамблю. На основі Магдебурзького права одиницею забудови міста став принцип парцелі. Стався своєрідний перехід від формування архітектури міста в цілому до формування архітектури вулиці. Під впливом західноєвропейських тенденцій в архітектурному плануванні починає застосовуватися нетрадиційна для українських ансамблів архітектурна вісь. Пізніше по нейтральній геометричній схемі були перекроєні фактично всі міста України, що входили в Російську імперію на рубежі XVIII – XIX ст. [10]. На територіях, що входили до складу Австро-Угорщини, забудова здійснювалася по лінії щільно розташованих вулиць, орієнтованих на міський простір, а не на існуюче природне середовище. Структура міст і поселень, розташованих у воді, також корінним чином змінилася. Якщо на Сході культивувалися способи організації простору виходячи з принципів гармонізації архітектури з природним середовищем, то в Російській імперії, і особливо в радянський період, природа розглядалася, як ворожий фактор, який повинен бути підпорядкований, або навіть змінений на догоду людині. В кінці XIX – початку XX ст. в російській імперії відбувається модернізація річкового флоту, і домінуючими спорудами в інфраструктурі поселень у воді в Україні замість водяних млинів стають пристані – споруди на палях або на плавучих платформах. З цього періоду поступово формується архетип «будинку на плоту», споруди на плавучій основі, який ліг в основу складових архітектурної типології плавучих об'єктів радянського і пострадянського періодів, еволюційна типологія якого розвивалася у напрямку: будинок (зруб) на плоту – барка – баржа – пароплав – дебаркадер.

Зі східних споруд та поселень подібного типу (на плавучих основах – мобільних і стаціонарних) можна відзначити: з стаціонарних – плавуче поселення в бухті Халонг у В'єтнамі, плавучі будинки (хаусботи) на озері Дав в Шрінагаре (Срінагар) в Індії, побудовані на базі шикар – традиційних дерев'яних човнів, які вирізнялися інтер'єрами, виконаними в колоніальному стилі з декором з кедрових панелей, прикрашених складним різьбленим орнаментом; з мобільних – плавучі будинки «Дунга» на озері Дав, що відрізнялися легкістю конструкції дерев'яного каркаса, покритого циночками; хаусботи в Кералі на півдні Індії, що використовувалися переважно для водного туризму й відрізнялися великою кількістю натуральних матеріалів в обробці; плавуче село в Абердіні на південному узбережжі острова Гонконг, мешканці якої поєднували житлову функцію з робочою (рибальство і торгівля) і ін. [9].

У радянський період Україна, історично аграрна держава, втратила величезну кількість сіл, вони перебудовувалися на основі методів регулярності і геометризма і перестали відігравати чільну роль в архітектурному вигляді країни. Були порушені традиції, знання предків стали забуватися, деревина в зведенні житла використовується все рідше, відбувається відмова від домінуючої раніше форми розселення, якою було односімейний садибне будівництво, в результаті чого природне середовище стає все більш забрудненим. Тим часом, як у багатьох передових країнах (в США, Великобританії, Австралії, Японії і т.д.) такий тип розселення є панівним.

Розвиненим країнам Сходу вдалося зберегти чутливе і розумне ставлення населення до культурного ландшафту. Якщо проводити паралель між Україною та Японією, можна спостерігати явну схожість між їх унікальними природними середовищами, але одночасно і повне розходження в їх відношенні до цих середовищ. Ще на початку XX ст. Японія (як і Україна) залишалася переважно сільською країною: в 1920 р. в містах жило всього 18% населення. Але до 1940 року ця частка збільшилася до 38%. А до середини 1950-х рр. міське

населення вже перевищило сільське. Надалі темпи урбанізації почали поступово сповільнюватися, але її рівень до XXI ст. досяг показника 79%. Однак японські села вдалося зберегти в первозданному вигляді. Сільські жителі не були вигнані, вони продовжили вести звичний спосіб життя, займатися господарством, доглядати за спорудами і приймати гостей [12]. Чого, на жаль, не вдалося досягти в Україні, де традиційне історичне житло можна побачити лише в етнографічних комплексах.

Переважаюча частина сучасної забудови Японії виконана з дерева (за винятком центральних районів мегаполісів). До XIX століття в Японії фактично не було кам'яних споруд (крім кам'яних підпірних стін і фундаментів палаців), що пояснюється особливостями клімату (цунамі, тайфуни, волога задушлива літня спека) і сейсмічної ситуацією. Цікава конструктивна стійко-балочна система японської дерев'яної архітектури: вона дозволяє спорудам добре вентилюватися і ефективно протидіяти землетрусам і вітрам, а в разі руйнування не грозить жителям загибеллю. Зрубана система японських складів, сконструйованих на основі брусів трикутного перетину, за рахунок температурної рухливості елементів зрубу дозволяє влітку захищати продукти і речі від вологи (шляхом розширення брусів), і вентилювати їх взимку (бруси звужуються і утворюються щілини) [12]. Каменю, придатного для будівництва, в гористій Японії майже немає. Однак великі території вкриті хвойними лісами з криптомерій і кипарисів, які мало піддаються гниттю і прекрасно підходять для будівництва. Японці здавна вважали дерева божествами, що мають душу, яка не зникає після їх вирубки. Душа дерева, після проведення певних ритуалів, продовжує жити в спорудженні і захищає її від негараздів. І сьогодні в імператорському синтоїстському святилищі Ісе зберігся старовинний ритуал вирубки священної криптомерии для спорудження нового святилища, під час якого священники висловлюють подяку душі дерева і просять її оберігати майбутню споруду [12]. Для дахів японських храмів використовується кора кипариса-хиноки, зі стовбура знімається тільки верхній її шар, в результаті дерево залишається непошкодженою, і через 30-40 років кора знову наростає. Таким чином через певні проміжки часу кипарис використовують багаторазово [13].

Рис. 3. [14] Загальний вигляд сільського будинку поблизу Юкагама. Кінець XVI ст.

Рис. 4. [14] Чайний павільйон в Кацура неподалік Кіото. Кінець XVI ст.

З таким же благоговінням ставилися до дерев і в Україні. Для будівництва житла не використовувалися «священні» дерева (дуже старі або занадто високі). Не брали дерев, які були пошкоджені ураганом, сухі дерева вважалися мертвими, які не мають життєвої сили. Споруда не зводилася біля бузини, терну, груші та калини. Також священним деревом вважалася верба, за допомогою вербового прутика в старовину знаходили водяні джерела. «Де верба – там і вода». А загальновідомим символом української оселі природно була вишня. Тільки Україна і Японія виділяють особливе місце в своїх стародавніх культурах вишні (хоча японська сакура є родичкою черемхи). І ще в одному моменті спостерігається схожість – японці, як і українці, поруч зі своїм житлом любили висаджувати мальви і космеї (остання вважається типово японською квіткою) [13]. Максимальна відкритість і включення

навколишнього середовища у внутрішній простір будівлі є характерною рисою як української оселі, так і японського будинку.

У синтоїстському святилищі Ісе древніми японськими архітекторами були закладені принципи організації зовнішнього та внутрішнього простору споруд у воді. Шанований як національна святиня, комплекс синтоїстських храмів Ісе-дзінгу знаходиться на березі затоки Ісе на півдні острова Хонсю. Прямокутна в плані будівля храму покрита двосхилим солом'яним дахом з великим виносом. Характерна для синтоїстських храмів система стовпів, які піднімають будівлю над землею, цілком спирається на древню практику будівництва пальових жител. Храм збудований з високо цінуючої породи японського кипариса – хиноки, що має жовтий колір. Дерево стало основним матеріалом для всієї наступної японської архітектури майже до 19 століття. Дерево як матеріал зумовило деякі специфічні риси японської архітектури, як конструктивні, так і чисто художні. Була вироблена свого роду естетика дерева, що припускає перш за все виявлення його природної краси. Поєднання різних порід дерева, його обробка стали мистецтвом. Сам процес обробки матеріалу при спорудженні дерев'яних будівель носив характер швидше художньої, а не ремісничої роботи. Художня концепція храму Ісе визначається вимогою логічної виправданості, ясності і природності, тобто тієї високої форми простоти, яка в архітектурі зазвичай передбачає і високий естетичний зміст [15].

Гармонізації ансамблю з природним середовищем сприяють прийоми, які зараз називають принципами каркасності, модульності, стандартизації і трансформації, які в подальшому застосовувалися наприклад в архітектурі Золотого і Срібного павільйонів Гинкакудзи, розташованих поблизу Хейан, що отримав назву Кіото. Кінкакудзі (Золотий павільйон, дахи були покриті листовим золотом) побудували в кінці 14 століття на березі ставка як віллу сьогуна Асікага Йосіміцу. Його широкі обходи у вигляді відкритих галерей, стрункі підпори, лінії даху, особливо організований простір саду – все передбачало повну гармонію архітектури та навколишнього середовища.

Рис. 5. «Золотий павільйон»
храму Рокуондзі
в Кіото. 1394- 1427 рр. [15]

Рис. 6. Сад чотирьох пір року.
монастиря Дайго-Сумбоін
в Кіото. 1598-1602 рр. [15]

Ставлячись з живим інтересом до всього нового, що породжували інші культури, Японія з давніх-давен виробила власні неповторні прийоми запозичення, використовуючи їх потенціал для наступного витка розвитку власного архітектурного формоутворення (плавучої архітектури зокрема), і як підтвердження життєздатності власного досвіду актуалізації культурних традицій. Японська культура впродовж століть демонструє унікальну ситуацію – для підтримки роботи механізму стійкого розвитку їй просто необхідно створювати і сприймати все нове. При найменшій втраті своєї актуальності і працездатності, вона починає видозмінюватися, пристосовуючись до реалій сучасності. Архітектура стає способом розкрити проблему і з'єднати в собі устремління в майбутнє з поглядом у минуле,

на власні культурні традиції. Професійна культура формує «нове» тільки з розрахунком на його реалізацію в найближчому майбутньому. Сам факт набуття нового забезпечує стійкість культури і існуючих в ній традицій. Традиційні матеріали (дерево і папір) з використанням нових технологій знаходять нові якості: несучі конструктивні елементи з паперу; найбільші в світі дерев'яні споруди; використання бамбука як природного кондиціонера. Японія закріплює зв'язок з традицією не стільки формальними методами, скільки на рівні змістових і художньо-естетичних складових архітектурного твору.

Східний досвід є своєрідною «підказкою» для можливих напрямків розвитку дизайну національних плавучих об'єктів в Україні. Вивчаючи східну спадщину і відчуваючи на собі вплив передових технологічних тенденцій, українські фахівці можуть створювати твори, близькі їм за духом творчого пошуку, вбудовувати свіжі ідеї в власну логіку формування дизайну та архітектури країни. Тим самим демонструвати здатність не присвоєння, а засвоєння, властивості повністю вживатися в дух запозиченої новації. Актуалізуючи і створюючи нове, підтримувати сталий розвиток власної культури та історичних традицій.

Висновки. Екологічна і проектна східна культура житла на воді найчастіше формувалася уздовж берегів великих річок. Так само біля річки Дніпро-Славути виникла і слов'янська цивілізація, де найбільше в IX – XVII ст. був поширений пальово-каркасний тип житла. Приблизно такий же тип будівель в подальшому формувався і на приморських територіях Сходу. Каркас виконувався з місцевих деревних матеріалів. Японська традиція зведення об'єктів на воді вплинула на формування загальних принципів організації подібних споруд, особливо в гармонізації дизайну житла з природним середовищем, що було характерно і для слов'янських територій, де споруди розміщувалися в природному оточенні вільно, відповідно до умов ландшафту. Однак з певного моменту під впливом західних середньовічних тенденцій антропогенне середовище на цих землях стало організовуватися за допомогою регулярного геометричного плану. Більшість міст були перебудовані за нейтральною геометричною схемою без урахування місцевих природних особливостей. Відповідно структура берегових поселень змінилася, домінантами в поселеннях у води стають типові пристані – споруди на палях або на плавучих платформах. Почав формуватися архетип «будинку на плоту», який ліг в основу типології плавучих об'єктів радянського і пострадянського періодів.

Розвиненим країнам Сходу (наприклад Японії) вдалося зберегти свою культурну спадщину в первозданному вигляді. Між Україною та Японією спостерігаються подібні риси в навколишньому природному середовищі, в прагненні продовжити цю середу всередині житла, в його інтер'єрі. Але також видно і відмінність у ставленні до цього середовища. Японія з давніх-давен виробила унікальні прийоми запозичення і використовувала їх для чергового витка історичного розвитку. Для підтримки стійкості цього розвитку їй необхідно постійно створювати і сприймати все нове. При втраті своєї актуальності, вона стрімко видозмінюється до нових реалій сучасності. Японський досвід може стати «підказкою» для України, яка, вивчаючи східний досвід і відчуваючи на собі вплив новітніх технологій, зможе народжувати твори дизайну та архітектури, близькі їй за духом, вбудовувати свіжі ідеї в власну, глибинну логіку, засновану на власних культурних традиціях.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Потєбня А. А. Слово о полку Игореве. Текст и примечания. 2-е издание. – Харьков, 1914 – С. 140
2. Шафарик П. И. Славянские древности (пер. с чешского О. Бодянского). Часть историческая. – М. 1848 – Т. 2. – Кн. 1 – С. 64
3. Українські народні думи та історичні пісні. – К. 1955. – С. 46
4. Варан В. Д. Етнокультурні прониеси у межиріччі Дніпра і Вісли в першій половині I тис. н. е. у світлі археологічних досліджень // УІЖ. – 1970. – № 10. – С. 44 – 52
5. Чичуров И. С. Византийские исторические сочинения «Хронография» Феофана. «Бревиарий» Никифора. – М. 1980. – С. 62

6. Известия Ал-Бекри и других авторов о Руси и славянах. – Спб. 1878. – С. 28 – 29
7. Лукьянченко В. И. Городни – оборонные стены Киева IX-XIII вв. Часть первая. Земляные валы. [Электронный ресурс] Режим доступа: <http://mics.org.ua/wp-content/uploads/2016/01/08.pdf>
8. Данилюк А. Г. Українська хата / А. Г. Данилюк. – К.: Наук. думка, 1991. – 110 с.
9. Шумская О. Р. Принципы формообразования жилья на воде: историко-культурный и экологический подходы: диссертация ... кандидата: 17.00.06 / Шумская О.Р.; [Место защиты: Московский государственный художественно-промышленный университет им.С.Г.Строганова]. – М., 2015. – 227 с.
10. Дида І.А. Екологічні основи традиційної української архітектури: Монографія. – Львів: Видавництво Національного університету «Львівська політехніка», 2009. – С. 106, 122-123, 214, 275-284,302-318.
11. Top-10 Україна Інкогніта. Водяні млини. [Електронний ресурс] Режим доступу: <http://ukrainaincognita.com/ru/pamyatky/gospodarska-arkhitektura/top-10-vodyani-mlyny>
12. Шевцова Г.В. Історія японської архітектури і мистецтва. Навчальний посібник. Видавництво «Грані – Т», 2011. – С. 16-17.
13. Шевцова Г.В. Грані світу. Україна – Японія: дерев'яна архітектура. Київ. Видавництво «Грані – Т», 2009. С. 49,55,89,123,129.
14. Денике Б.П. Япония / Б.П. Денике. Под общей редакцией И. Маца. – М.: Издательство Всесоюзной академии архитектуры, 1935. – 114 с.
15. Всеобщая история искусств. Том второй. Искусство Средних веков. Книга вторая / Под общей редакцией Б. В. Веймарна и Ю. Д. Колпинского. – 1961. – 946, LXXIX с., ил.

УДК 76.01/721:003.077

Богдан Бараняк
(Львів, Україна)

ЗАСТОСУВАННЯ ОСНОВНИХ ЗАСОБІВ СУЧАСНОЇ КАЛІГРАФІЇ У ДИЗАЙНІ СЕРЕДОВИЩА

У статті проаналізовано вплив сучасної каліграфії, леттерингу на формування основних засад дизайну середовища. Досліджено процес формування та використання принципів каліграфії і леттерингу у декорі інтер'єрів та екстєр'єрів.

Ключові слова: каліграфія, дизайн середовища, декор, леттеринг, оздоблення, шрифт.

The article analyzes the influence of modern calligraphy, letting on the formation of the basic principles of environmental design. The process of formation and use of principles of calligraphy and letting in the interior and exterior decor is investigated.

Key words: calligraphy, design of the environment, decoration, illiterate, decoration, font.

У сучасному дизайні середовища щоразу частіше дизайнери вдаються до застосування елементів шрифту, каліграфії, написів для декорування стін, стелі та підлоги, вікон, предметів побуту та меблів. Використання в інтер'єрах окремих елементів графічного дизайну також набуває нових рис і значної популярності. Для означення цього у сучасному дизайні є термін «леттеринг». Леттеринг як тенденція використання шрифтового (значно ширше від поняття каліграфії) декору в інтер'єрі з'явився досить давно, приблизно в середині минулого століття. Вперше такий декоративний спосіб оздоблення інтер'єрного простору почали використовувати в кав'ярнях у вигляді написання крейдою меню на грифельній дошці. Згодом подібні ідеї декору набули творчого характеру, адже співробітники закладів підходили до завдання з творчим підходом: декорували дошку малюнками, а то й змінювали форму і розмір шрифту.

Леттеринг перетворився в актуальний тренд у сучасному дизайні середовища. З кав'ярень він перейшов в оформлення інтер'єрів ресторанів, офісів, а згодом в сучасні житлові простори. У цілому леттеринг можна назвати видом мистецтва каліграфії, тобто естетичного і правильного написання букв і слів на поверхні. Популярна тенденція використовувати текстові фрагменти не обмежується лише розписом від руки.

Екстер'єри найчастіше доповнюють муралами з каліграфічними композиціями. Декор з літер чи окремих написів наносять не тільки на стіни, а й розміщують на дахах та різних несучих конструкціях. Окремі об'єкти, декоровані каліграфічними композиціями – це як окремі арт-об'єкти [8].

У першу чергу слід акцентувати увагу в дослідженні на тому, що тема леттерингу в дизайні предметно-просторового середовища в сучасній науковій літературі висвітлена недостатньо і вкрай обмежено. Дослідження, присвячені розвитку каліграфії та шрифтів у мистецтві та дизайні середовища є статті та розвідки Терещенко А. [6], Чернявського К., Цимбалюк Д. [8], . Про каліграфію писали свої розвідки і книги автори: І. Богдасенко [1], В. Тоотс [7], А. Капр, Кричевський В. [2], Ю. Гордон, О. Королькова, Л. Проненко та ін.

В. Тоотс докладно подає історію шрифту, зокрема говорить про таку його якість, як декоративність. Він відзначає, що декоративні алфавіти можуть виступати як самостійні твори в декоруванні мистецтва й дизайну [7]. А. Капр розглядає естетичний вплив шрифту, розкриває художньо-практичні питання створення шрифту, його подальший розвиток, а також роль каліграфії в мистецтві шрифту. Такі автори, як В. Малов, С. Смирнов, М. Спиров, Л. Проненко, О. Дербилова, розглядають каліграфію як проміжну ланку між рукописним і друкованим шрифтом.

Зображальні, пластичні й виражальні можливості латиниці – як складальної, так і каліграфічного письма, – досліджено досить ґрунтовно. Їм присвячені чудові альбоми провідних фахівців у цій галузі – досить назвати імена А.Капра, Г.Цапфа, Я.Чіхольда, В.Тоотса. В той же час кирилиці та проектуванню сучасних шрифтів на її основі серйозну увагу приділяють лише болгарські спеціалісти (В.Йончев та ін.)

Однією з особливостей сучасної каліграфії є використання нестандартних для класичної, автентичної каліграфії площ розпису, що зумовило її використання в дизайні середовища.

Ще однією особливістю сучасної каліграфії є вихід за рамки поняття сучасної каліграфії. Сучасні каліграфи роблять акцент на образній складовій леттерингу. Можемо виділити кілька типів застосування каліграфії у дизайні середовища: декоративний; ідентифікаційний; сутнісний (інформативний). Каліграфічна композиція повідомляє насамперед певний емоційний прояв, а вже потім інформаційний меседж. Також на характер інформативності чи емоційного сприйняття каліграфії має матеріал з якого виконані окремі літери чи слова. Важливого значення набуває і площа, на якій розміщені написи.

Декоративний тип застосування каліграфії у дизайні середовища – втрата вербальної інформації, яку несе конкретний об'єкт. У такому типі вербальна інформація набуває нового значення – персоніфіковане значення для гармонізації навколишнього середовища.

Концепція сутності полягає в наявності глибокого сенсу в кожному творі сучасної каліграфії. Часто суть, вкладена в напис, не тільки пов'язана з його образом, а взагалі визначає його композицію та форму. Іноді каліграфи використовують складні прийоми для передачі змісту орнаменту чи каліграфії [3]. Професійно оброблений текстовий об'єкт у вигляді графічних елементів має значний вплив на сприйняття глядачем певної інформації. Естетичний вплив шрифту теж має важливе значення при вивченні цього явища. Визначальна особливість леттерингу – акцент на графічну складову: унікальність форм, які поєднуються у конкретному слові або фразі.

Леттеринг в інтер'єрі – це не тільки букви, написані на дошці чи стіні, але і цілий напрямок в декоруванні кімнат за допомогою букв. Можна розписати ділянку стіни акуратно виведеними фразами, використовуючи звичайні пензлі і водоемульсійну фарбу. Якщо поєднувати декорування стін леттерингом з класичними панелями з дерева або поліуретану, можна отримати стильний еклектичний інтер'єр.

Для прикладу наведемо зразок оформлення шрифтом Палацу італійської цивілізації (Colosseo Quadrato, «Квадратний колізей»), дах якого вкритий каліграфічною композицією площею 1250 м. кв. [8] Це один із самих відомих і визначних об'єктів сучасної каліграфії в дизайні середовища.

У сучасному дизайні мистецтво каліграфії (ширше леттерингу) стає найбільш популярним засобом у графічному дизайні та дизайні середовища, а також одним із жанрів сучасного мистецтва (якщо говорити про мурал-арт). Сприяє цьому розвиток сучасних технологій, які дозволяють мистецтву каліграфії перетина грані між жанрами і видами мистецтва, перейти на новий рівень.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Богдасенко И. Каллиграфия. СПб : Агат, 2005. 176 с.
2. Кричевский В. Типографика в терминах и образах : в 2-х т. Москва : Слово, 2004. Т. 1. 144 с.
3. Криштопайтис В. В. Шрифт как визуальное средство коммуникации // Вісник Харківської державної академії дизайну і мистецтв. 2008. № 5. С. 72–77.
4. Кудрявцев А. И. Шрифт. История, теория, практика. Москва : Университет Натальи Нестеровой, 2003. 247 с.
5. Покрас Лампас: «Выходя из зоны комфорта, ты создаешь реально что-то крутое». URL: <http://www.feelmore.ru/people/2014/07/pokras-lampas-interview> (дата звернення: 10.04.189).
6. Терещенко А., Чернявський К. Вплив цифрового прогресу на класичну каліграфію. Зародження леттерингу як засобу сучасного дизайну // Технології та дизайн. 2016. №2 (19). С. 2–7.
7. Тоотс В. Современный шрифт. Москва : Книга, 1966. 270 с.
8. Цимбалюк Д., Склярєнко Н. Концепція сучасної каліграфії в дизайні середовища // Наукові розробки молоді на сучасному етапі / Тези доповідей XVII Всеукраїнської наукової конференції молодих вчених та студентів (26-27 квітня 2018 р., Київ). Київ : КНУТД, 2018. Т. 1 : Сучасні матеріали і технології виробництва виробів широкого вжитку та спеціального призначення. С. 483-484.

УДК 7.035:7.012:7.041.6"554"2"

*Вікторія Галудзіна-Горобець
(Київ, Україна)*

ТВОРЧИСТЬ ANN DEMEULEMEESTER У КОНТЕКСТІ «ПОСТМОДЕРНІСТСЬКОГО ЕКЛЕКТИЧНОГО ІСТОРИЗМУ» У ДИЗАЙНІ ОДЯГУ КІНЦЯ ХХ – ПОЧАТКУ ХХІ СТ.

Проаналізовано творчість бельгійського дизайнера Ann Demeulemeester у контексті постмодерністських інспірацій історизму в дизайні одягу кінця ХХ – початку ХХІ ст. Охарактеризовано особливості образно-пластичних рішень у колекціях Ann Demeulemeester 1990–2000-х рр.

Ключові слова: історизм у дизайні одягу, творчість Ann Demeulemeester, постмодернізм, стилізація, цитування, деконструкція.

Історизм – послідовна актуалізація множинних художніх стилів минулого і сучасного їм костюма з метою вирішення актуальних творчих завдань – є одним з провідних напрямів у дизайні одягу кінця ХХ – початку ХХІ ст.

Специфічними рисами «постмодерністського еклектичного історизму» – з 1980-х рр. до сьогодні – стали широта актуалізації історичного матеріалу, іронічне осмислення

традицій, вільна гра культурними кодами, еклектичне поєднання різночасових стильових елементів в одній моделі чи колекції.

Відзнакою дизайн-історизму кінця ХХ – початку ХХІ ст. вважаємо формування самобутніх авторських «історичних концепцій» у творчості провідних майстрів. Чільне місце з-поміж останніх посідає Ann Demeulemeester (нар. 1959 р.) – бельгійський дизайнер, випускниця Королівської академії вишуканих мистецтв в Антверпені, яскравий представник європейського деконструктивізму.

Творець вишуканого і стриманого стилю, дизайнер дебютувала у Парижі колекцією *prêt-à-porter 1992 р.*, що складалась з модельованих «муляжним» методом «архітектурних» костюмів із рівносторонніх прямокутників тканин. Джерелом натхнення майстра стало сприйняте крізь призму «New Look» «галантне століття» і костюм доби Романтизму (комірці, манжети тощо).

У колекції *prêt-à-porter осінь/зима 2002–2003 рр.* Ann Demeulemeester вдалася до інтеграції у жіночий костюм стилізованих елементів чоловічого вбрання ХVІІ – ХІХ ст., об'єднаних мисливською стилістикою. Основою образно-пластичної виразності моделей слугували смілива трансформація історичних форм, асиметрія, стримана коричнево-вохристо-кремова гама і гра різноманітних фактур (оксамиту, тафти, атласу, шовку, пір'я, шкіри, хутра).

Методи асоціації та інтерпретації у роботі з історичними джерелами застосовано у колекції Ann Demeulemeester *prêt-à-porter осінь/зима 2005 р.*, інспірованої світлинами Джулії Маргарет Кемерон – британської художниці 1860-х рр. За твердженням дизайнера, її метою було відображення романтичності, ніжності, вишуканості, цнотливості жіночих образів вікторіанської епохи й створення за посередництвом переосмислення історичного костюма «нового, відкритого майбутньому образу» [1].

Предметом уваги Ann Demeulemeester стали декор і форми вікторіанського жіночого вбрання: комірці-стійки, широкі, призбирані рукави і спідниці, модельовані за допомогою сучасних прийомів та з відмінних від історичних матеріалів, до прикладу, хутра. Засобом образної виразності слугувало контрастне зіставлення історично інспірованих і сучасних елементів, зокрема стилізованої спідниці з кринолінами і брюк; вишуканої чорної блузи, класичного жакету, брюк-бананів і повсякденного взуття. Художньо умотивований конфлікт історичного і новачіного утворило переосмислення вікторіанського жіночого костюма за посередництвом *деконструкції*, до прикладу, в асиметричній, аструктурній спідниці з білої тканини з синіми дрібними квітами, що нагадує принти суконь для прогулянок ХІХ ст.

Особливо помітним естетично умотивований «стильовий конфлікт» є у моделях зі збереженою *текстуальною цілісністю історичного костюма*, як в елегантній кремовій сукні з атласу і шовку з білими намистами, поєднаній з сучасними вузькими чорними брюками. Контраст вишуканого і брутального, святкового і повсякденного простежується у комплекті з елегантною атласною сукні вікторіанського стилю, накладного хутряного елемента з вікторіанським комірцем-стійкою та грубих черевиків.

На *контрасті образності жіночого і чоловічого костюмів* побудовано комплект, що складається з романтичної кремової багатошарової подовженої блузи, уподібненої блузам ХІХ ст., чорного класичного жакету і вузьких брюк. Аналогічні прийоми застосовано у комплекті, утвореному чорною романтичною блузою, баска якої нагадує спідницю з кринолінами, чоловічим подовженим жакетом і брюками.

Важливого значення у колекції набула *багатошаровість*, як у комплекті з безрукавки з вікторіанським комірцем-стійкою, аструктурної спідниці з різнорідних шматів тканини, окремі з яких нагадують драперії суконь ХІХ ст., сучасних брюк і повсякденного взуття.

У низці моделей гранично опосередкований зв'язок з вікторіанськими прообразами візуалізовано у загальній пластиці, поза стилізацією чи цитуванням окремих елементів історичного вбрання. Прикладами слугують романтичні чорна туніка з атласу і шовку з хутряно-пір'яним декором та кремово-чорна асиметрична туніка з відрізним ліфом, оголеними плечима, змодельована з різнорідних клаптів тканин.

В окремих моделях «маркером» зв'язку з вікторіанською епохою є фрагменти світлин Джулії Кемерон, репродуковані на футболках.

Важливого значення у творенні романтичного, історично інспірованого образу набув *контраст фактур*, як у кремовому і чорному комплектах з широких блуз з розрідженого трикотажу, коротких спідниць з кринолінами і вузьких котонових брюк, доповнених аксесуарами з ниток і хутра та поясом з мотузки.

Застосування методів *цитування, стилізації, деконструкції, асоціативного опрацювання* історичних джерел простежується й в інших колекціях Ann Demeulemeester 2000-х рр.

Так, прикладом цитатного відтворення елементів історичного вбрання слугує жіночий костюм з колекції *prêt-à-porter осінь/зима 2007–2008 рр.*, в якому вікторіанський комірць-стійку білої блузи поєднано з манжетами чоловічої сорочки часів бідермайєру. Виразності моделі додає характерний для робіт Ann Demeulemeester контраст чорного і білого кольорів. Почасті історично інспірований дизайнерський образ створено завдяки цитуванню *одного елемента* історичного костюма, до прикладу, комірця-стійки вікторіанської доби (колекція осінь 2007 р.; колекція весна 2008 р.; весна 2009 р.

Асоціативність дизайнерського рішення притаманна довгому, розширеному донизу білому плащу з комірцем-стійкою з колекції *prêt-à-porter осінь/зима 2007–2008 рр.* з силуетом вікторіанського жіночого костюма. Історичні витоки образу підкреслено аксесуарами – сріблястими круглим кольє і поясом, що відсилають до прикрас ХІХ ст. Схоже образно-пластичне рішення зустрічаємо в довгій чорній сукні, де за допомогою сучасного крою, асиметрії і деконструкції відтворено вишуканий силует другої половини ХІХ ст.

Зразком асоціативного переосмислення традицій історичного костюма *крізь призму літературного образу* слугує колекція чоловічого одягу осені 2007 р., інспірована романом «Орландо» (1928) Вірджинії Вульф. Фантастичний, гротескний, полістилістичний, з сюжетом, що охоплює 350 років європейської історії від другої половини ХVІ до початку ХХ ст., твір визначив стилістику колекції, заснованої на комбінації різночасових стильових форм. Зокрема серед продемонстрованих Ann Demeulemeester моделей зустрічаємо стилізації пурпуену, жюстокору, кюлотів ХVІІ ст., фракту і жилету ХVІІІ ст., сюртука ХІХ ст., бідермайєрівських комірця і недбало-елегантної краватки. Важливого значення набуває поєднання сучасних та історичних елементів: комірців сорочок, бортів піджаків, кишень.

Трансформацію героя Вірджинії Вульф із чоловіка в жінку відобразили жіночі «ноти» чоловічих моделей: м'які шерстяні і трикотажні тканини, пластичні драперії, яскрава орнаментика, глибокі вирізи горловин, великі асиметричні хутряні коміри і боа. Пластичним виразом містичної загадковості літературного образу стали багаточаровість та аструктурність дизайнерських форм.

Інспірації костюма періоду бідермайєру та едвардіанської моди зустрічаємо в *колекції prêt-à-porter осінь/зима 2009–2010 рр.* Так, асоціативне переосмислення елегантної недбалості «романтичного» чоловічого вбрання зустрічаємо у багаточаровому чоловічому костюмі, що складається з білої блузи, імпровізаційного вузького чорного галстука, накладного елемента на стегнах, що нагадує корсаж, чорного жакету з мереживним декором на лацканах, квіткою і сріблястим ланцюгом на поясі. Асоціативне відсилання до історичного прообразу притаманне чоловічому костюму з білою сорочкою, подвійний комір якої поєднує форми піднятого коміра і краватки бідермайєру.

Інтеграцією елементів чоловічого вбрання доби Романтизму у сучасне жіноче позначено брючний костюм, що складається зі стилізованого і трансформованого чорного сюртука, чорного тафтового жилету, білої подовженої трапецієподібної блузи з широкими рукавами і вузьких брюк, заправлених у високі чоботи. Асоціативний романтичний жіночий образ створено в жіночому костюмі з чорною асиметричною жилеткою, брюками, заправленими у чоботи для верхової їзди, та вишукано-недбалою білою блузою з м'якими драперіями, комірцем-стійкою і широкими рукавами, що нагадують чоловічу сорочку часів бідермайєру.

Застосування методу деконструкції у створенні історично інспірованого дизайнерського образу простежується у романтичному жіночому комплекті з чорною жилеткою алогічної

будови та об'ємною, подовженою, асиметричною блузою, нижнім кінцем задрапірованою на талії. Вдале поєднання стилізації і деконструкції спостерігаємо у жіночому брючному костюмі, створеному на основі стилізації редингота XIX ст. й «дифузії» елементів жакета, жилетки і блузи у примхливій костюмній формі.

Отже, аналіз колекцій Ann Demeulemeester 1990–2000-х рр. засвідчує, що проявами постмодерністських інспірацій у творчості дизайнера стали звернення до історичного костюма XVII – XIX ст. та еkleктичне поєднання його елементів з сучасними дизайнерськими формами; іронічне осмислення культурних традицій; художньо умотивований конфлікт вишуканого і бруталного, святкового і повсякденного; інтертекстуальність дизайнерських рішень; інтеграція елементів чоловічого історичного костюма у жіноче вбрання. Специфічними індивідуальними ознаками «історичної концепції» у творчості бельгійського дизайнера вважаємо активне застосування методу деконструкції, стилістичні контрасти на тлі збереженої текстуальної цілісності історичного костюма, багатшаровість форми та реалізацію історично інспірованих дизайнерських ідей у ранговій групі prêt-à-porter.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Медовникова Т. Для меня одежда – не бизнес : Интервью с Анной Дамельмейстер. URL: <http://www.peoples.ru/art/fashion/cutur/demelmeyer/interview.html>

УДК 730.071.1(092)«19»

*Марія Клименко
(Львів, Україна)*

ЕВОЛЮЦІЯ ОБРАЗНО-ВИРАЖАЛЬНОЇ СИСТЕМИ ТВОРІВ ОЛЕКСАНДРА АРХИПЕНКА

У статті розглянуто еволюцію образно-виражальної системи творів Олександра Архипенка (1887 – 1964) – визначного скульптора, живописця, теоретика, педагога епохи авангарду XX століття. Широта його новацій та теоретичного підґрунтя формувалася шляхом синтезу від етнонаціонального до транснаціонального. Окреслено етапи становлення скульптора від раннього символізму до пошуку експериментального формотворення. Показано перемену виражальних засобів мистця в контексті утвердження концептуально-філософської лінії Олександра Архипенка.

Ключові слова: Олександр Архипенко, авангард, еволюція образно-виражальної системи творів, пошук експериментального формотворення, концептуально-філософська лінія.

The evolution of the image-bearing expressive system of Alexander Archipenko, the prominent sculptor, the artist, the theorist, the teacher of the XXth century Avant-gardism, has been considered in the article. The breadth of his innovations and theoretical background were formed by the way of synthesis from ethno-national till international. The stages of his making sculptor from the early symbolism till the searches of experimental shaping have been underlined. The change of the artist's figurative means in the context of the confirmation of Alexander Archipenko's conceptual and philosophical thought has been shown.

Key words: Alexander Archipenko, Avant-gardism, evolution of the image-bearing expressive system of works, search of the experimental shaping, conceptual and philosophical thought.

Новаторство Олександра Архипенка інспіроване періодом розквіту науково-технічних винаходів й генетичною спорідненістю із батьком скульптора Порфирієм Архипенком, інженером-механіком, професором Київського університету ім. Св. Володимира. Ранній етап творчості Олександра Архипенка методологічно відноситься до епохи символізму. Великі

маси об'ємів були підпорядковані ритму плавних ліній. Мистець зводив авторську концепцію до символу як ключової мети формотворення. Пізніше у книзі власного авторства й п'ятдесяти істориків мистецтва "Archipenko: Fifty Creative Years" (1960) скульптор писав: "Кожне сказане слово, кожен жест і дія імітації, кожна написана буква і фігура – все це символи. Музика, мистецтво і релігія засновані на символізмі. (...) Символізм розвивається під час контакту з універсальними творчими причинами..." [2, с. 30-31].

Провідним мотивом творчості Олександра Архипенка була жінка. Матір, Березиня, яка дарує тепло, любов, є невіддільним сакральним зв'язком із образом Землі. Ця традиція відображає ментальність українського народу, що на духовно-генетичному рівні була віддзеркаленням у творчості скульптора.

Активний процес новаторських експериментів О. Архипенка розпочався із поліхромії скульптури ("Карусель П'єро" (1913)). Протягом цих же років мистець захоплюється поєднанням різних матеріалів та кольором ("Медрано II, танцівниця" (1913-1914)), єдністю матеріального й нематеріального ("Боксери" (1913-1914)), створює об'єкти скульпто-живопису. З'являється серія прямостоячих, витягнутих торсів ("Плоский торс" (1914)), виконаних у різних матеріалах, що вирізняються лапідарністю й прецизністю творення. Цього ж року датується його знаковий твір "Хода" (1914), який створює цілісний метафізичний простір видимого й невидимого введенням порожнин у конфігурацію матеріальної форми. Діапазон пошуку внутрішньо вмотивованої пластики ознаменовується виникненням кінетизму, відомим як "Архипентура" (1924). Це мистецтво рухомих конструкцій, що поєднувало четвертий вимір – час і було присвячене Томасу Едісону та Альберту Ейнштейну. У 40-50-х роках ХХ століття Олександр Архипенко активно експериментує із сучасними й природними матеріалами – бакелітом, формайкою, мозаїчним матеріалом мушлі, плексигласом, використовує світло як формотворчий процес. Трансцендентний простір прозорого матеріалу підсилює сакральний образ відтвореного ("Вознесіння" (1950)). Ключовим акордом творчості Олександра Архипенка стає скульптура "Цар Соломон" (1964), де можна провести паралель із променями світла Мойсея Мікеланджело Буонаротті [4, с. 29].

У авторській книзі скульптора й п'ятдесяти істориків мистецтва "Archipenko: Fifty Creative Years 1908 – 1958" (1960) мистець писав: "Мої давні роботи включають елементи нового, а нові включають елементи давнього" [2, с. 26]. У мистецькому процесі Олександр Архипенко часто звертався до реплік об'єктів творення, шукаючи цим максимальної виразності відображуваного.

Отже, еволюція образно-пластичної концепції розгорталася від впливів давніх культур світу до пошуку новаторських експериментів із застосуванням комбінаторики різних матеріалів і технічних процесів, кінцевою метою якої було зведення форми до абсолюту. Процес пошуку візуального представлення мистця визначався у контексті ідейно-теоретичного підґрунтя об'єктів творення.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Синько О. Творчість Олександра Архипенка першої чверті ХХ століття: дис. ... канд. мистецтвознав.: 17.00.05. – К., 1996. – 176 с.;
2. Archipenko A., fifty art historians Archipenko fifty creative years 1908 – 1958. / A. Archipenko, fifty art historians. – New York: TEKHNE, 1960. – 109 p.;
3. Leshko J. Alexander Archipenko Vision and Continuity. / J. Leshko. – New York: The Ukrainian Museum, 2006. – 256 p.
4. The UCLA Art Galleries Alexander Archipenko memorial exhibition catalog. 1967 – 1969. 80 p. DOI: http://uartlib.org/downloads/Archipenko19671969_uartlib.org.pdf (дата звернення: 24.04.2019).

Анжела Мунтяну, Светлана Мельник
(Кишинев, Молдова)

НЕЗАБЫВАЕМЫЙ MEMPHIS: НАЗАД К 1980-ЫМ В СОВРЕМЕННОМ ДИЗАЙНЕ

"Новое – это хорошо забытое старое". Особенно часто это случается в сфере дизайна, что доказывает цикличность явлений не только в природе, но и в обществе. Стиль Memphis является этому хорошим подтверждением – спустя много лет возникновения он снова популярен. Этот «яркий праздник свободы» переживает свою вторую волну. Смелость, максимальное самовыражение, революционность, узнаваемость отличают дизайн интерьера в стиле Memphis.

Ключевые слова: дизайн, трактовка, история, постмодернизм, стиль.

"New is well forgotten old." Especially often this happens in the field of design, which proves the cyclical nature of phenomena not only in nature, but also in society. The Memphis style is a good confirmation of this - after many years of its occurrence it is again popular. This "bright celebration of freedom" is experiencing its second wave. Courage, maximum self-expression, revolutionism, recognition distinguish the interior design in the style of Memphis.

Keywords: design, interpretation, history, postmodernism, style.

Рождение стиля Memphis можно сравнить с появлением на свет ребёнка, который не похож на родителей. Италия, которую по праву можно считать колыбелью классических стилей, стала родиной анархичного направления в искусстве. Точные даты в истории – редкость, но Memphis – исключение. У него есть официальный день рождения: 11 декабря 1980 года, город Милан, где знаменитый архитектор и дизайнер Этторе Соттсасс собрал у себя дома коллег. Основанная им в тот вечер группа, откажется от существования правил и общепринятых стандартов, заставит мир взглянуть на дизайн как на смелый эксперимент [1]. Группа была интернациональной и включая создателя, объединяла творчество итальянцев Микеле Де Лукки, Алессандро Медини, Андрэ Бранзи, японцев Широ Кураматы и Массанори Умеды, а также австрийца Ханса Холляйна, американца Питера Шир и испанца Хавьера Марискаля.

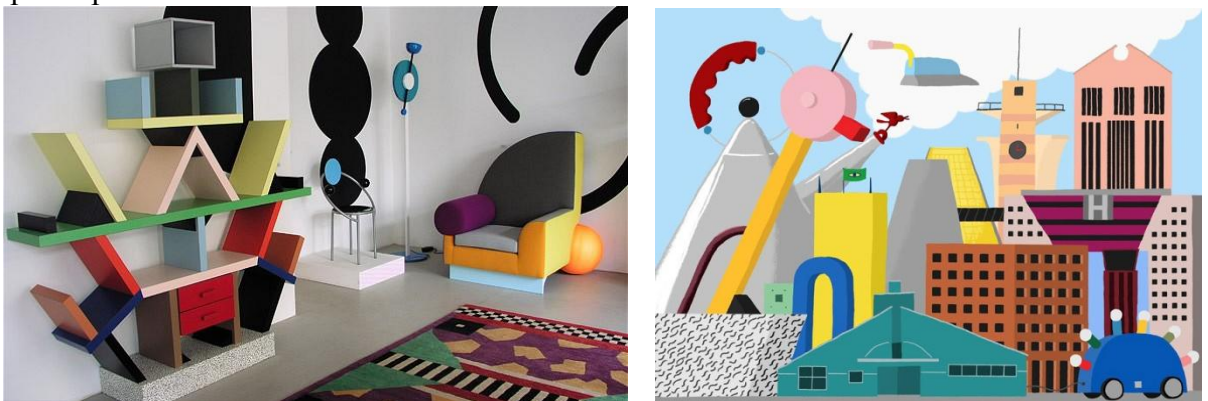

Рис. 1. Отличительная черта стиля – необычные формы, геометрические орнаменты и яркие открытые цвета

Название стиля не имеет единой трактовки. Этторе Соттсасс и его единомышленники взяли название из песни Боба Дилана «Stuck Inside of Mobile with the Memphis Blues Again», которую они слушали в тот вечер. И если песню Боба Дилана можно считать гимном против войны и дискриминации, то стиль Memphis – настоящим вызовом привычному и стандартному [2].

Рис. 2. Яркий и нестандартный стиль "Мемфис": основные особенности и черты

Группа Мемфис создавала мебель, ткани, узоры, керамику и другие изделия в отчетливо постмодернистском стиле, сочетающем стилистические черты китча 1950-х годов, арт-деко и поп-арт. Графический дизайн позволил воссоздать стиль Memphis для современной аудитории, дизайнеры создают шаблоны, текстуры, цветные шрифты и плакаты, используя геометрические фигуры своей торговой марки и смелые цвета (рис. 1, 2). Свежий подход Мемфиса к дизайну, который характеризовался творчеством и юмором, стал прочным стилистическим признаком 1980-х годов [1].

Стиль Memphis – один из самых узнаваемых стилей дизайна. Он использует яркие неоновые, основные и пастельные цвета, геометрические фигуры и смелые повторяющиеся узоры. Стиль переживает возрождение в графическом дизайне и иллюстрации, так как тенденция к возрождению всех вещей восьмидесятых сегодня свежа и актуальна.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Феррари Ф. Этторе Соттсасс / Феррари Ф. // Этторе Соттсасс. Вся керамика, Аллеманди, Турино, Италия, 1996.
2. Pogrebin P. Robin J. / P. Pogrebin J. Robin. Design Radical // Ettore Sottsass architect, designer Italian, 2008 ISSN 0362-4331.

*Angela Munteanu
(Chişinău, Moldova)*

VIZIUNEA ESTETICĂ ÎN ARHITECTURA DE INTERIOR ŞI ARTELE PLASTICE

Evoluția conceptul de frumos poate fi dedus pe parcursul istoric până în secolul XXI-lea, urmărind din cercetările marilor gânditori așa ca: Platon, Kant, Sfântul Augustin etc. Apelând la judecata de rațiune cât și la experiența în scopul realizării unei sinteze, urmărind și evoluția socială, informatizarea excesivă, apariția noilor tehnologii toate au condus la dezvoltarea conceptului de frumos. Astfel, estetica pentru frumos a condiționat și a dezvoltat frumosul în arhitectura de interior și artă, apariția designului inteligent în secolul XXI-lea care este strâns legat de funcționalitate, confort și naturalețe.

Cuvinte cheie: frumos, design, concept, funcțional, viziune, inspirație.

The evolution of the concept of beauty can be deduced from the historical past until the XXI st century, followed by the research of the great thinkers such as Plato, Kant, St. Augustine, etc. Applying to the judgment of reason and experience in order to achieve a synthesis, following social evolution, excessive computerization, the emergence of new technologies that led to the development of the concept of beauty. Thus, the aesthetics of beauty has conditioned and developed

beauty in the interior and art architecture, the appearance of clever design in the XXI st century that is closely related to functionality, comfort and naturalness.

Keywords: *beautiful, design, concept, functional, vision, inspiration.*

Estetica, teoria frumosului este un domeniu al filosofiei ce studiază esența, legitățile, categoriile și structura atitudinii umane față de realitate, atitudine caracterizată prin reflectarea, contemplarea, valorizarea și evidențierea unor trăsături specifice ale obiectelor și proceselor din natură, societate și conștiință, sau ale creației omenești. Aprecierea frumosului în domeniul artelor, literaturii, muzicii, designului de interior este puternic influențată de educație, ideologie, mediu social. În decursul istoriei criteriile aprecierii frumosului, perfecțiunii, armoniei liniilor și culorilor, formelor și sturcturilor etc., s-au schimbat de multe ori. Filozoful german Immanuel Kant definește în opera sa „*Kritik der Urteilskraft*” (*Critica gustului*, 1790): „**Aprecierea frumuseții este determinată de gust**”. Criteriile estetice se schimbă de la o epocă la alta - *ce este frumos într-o anumită epocă nu este neaparat frumos într-o altă* [3, 4].

Frumosul reprezintă un fenomen complex deosebit de fluid, ce datează de la începutul civilizației. Epocile și societățile și-au dezvoltat propriile interpretări ale acesteia, răsfoind prin filele secolelor trecute putem observa în cercetările marilor gânditori ai lumii, care definesc noțiunea de estetică – teorie a frumosului, ce studiază o valoare artistică a unei creații, a unui produs de artă. „Greutatea valorică” a unei lucrări pictate, sculptate, gravate, zidite, scrise în versuri sau așezate pe note musicale etc., de către un architect, designer, scriitor, plastician, muzician în timpul, veacul trăit sau peste ani redescoperit pentru apreciere ca valoare artistică istorică pentru umanitate. [7]. Valoarea artistică este o totalitate de caracteristici pe care le prezintă, întrunește un produs de artă, fiind cercetat sub aspect estetic și filosofic al frumosului de reprezentanți în domeniu în diferite perioade istorice așa ca: Platon și Aristotel, I. Kant și Hegel - **Filosofia frumosului și artei**, N. Hartmann și M. Dufrenne, R. Ingarden, T. Vianu ș.a.

În cultura antică, când valorile spirituale erau concepute și apreciate sincretic, frumosul este contopit în mod frecvent cu binele, adevărul, armonia și utilul. Iar aceste valori treceau reciproc una peste alta. Înțeleptul filosof antic **Platon**, **consideră frumosul, armonia, adevărul și binele într-o neîncetată fuziune** [2].

Sfântul Augustin, preot și mare gânditor din perioada medievală, a fost acela care a subliniat formula paradigmatică a Marii Teorii: - *”Numai frumosul place; în frumos – formele; în forme – proporțiile; în proporții – numerele”*. Se consideră, de asemenea, că sunt câteva teze conexe ale Marii Teorii: - *caracterul rațional al frumosului; caracterul cantitativ al frumosului; caracterul obiectiv al frumosului; dimensiunea metafizică a frumosului (afirmată și de pitagorici și de Heraclit, dar și de stoici și de gânditorii creștini)* [1].

Immanuel Kant, reprezentat al iluminismului a elaborat o estetică pornind de la poziția pe care o ocupă frumosul și arta, derivate din facultatea de judecată, o facultate mediatoare între intelect și rațiune. În cadrul acestei estetici: - **frumosul ne place pur și simplu, nu prin impresia simțurilor, nici prin concept**. Immanuel Kant, descrie trăsăturile specifice cele mai importante definiții ale naturii frumosului. Două asemenea explicații sunt mai mult decât importante și esențiale: - **toate criteriile despre frumos sunt individuale; frumosul este confirmat de fiecare obiect luat în parte și el nu poate fi încheșat în confirmări generale** [3, 4].

Poporul nostru fiind strâns legat de folclor, de tradițiile naționale înrădăcinate la țară, la rândul lor folclorul poate fi definit în mod semnificativ prin aspect fundamental în proverbul popular: „**Nu-i frumos ce e frumos, e frumos ce-mi place mie**”, de asemenea expresia „**Frumusețea este în ochii privitorului**” exprimă același lucru.

Publicul s-a schimbat foarte mult de-a lungul timpului. Inițial, acesta era foarte restrâns, format din aristocrați, singura clasă socială care avea educația și resursele necesare pentru a ”gusta” arta frumosului. În epoca modernă asistăm la o creștere foarte mare a publicului, ca urmare a procesului de urbanizare, de democratizare a accesului la cultură, a extinderii procesului de învățământ și a mijloacelor de comunicare în masă. În lucrările sale publicul pricepe libertatea formei relaxante nu

rigide, un spirit dinamic pozitiv. Frumosul în zile noastre capătă o nouă amploare, noi viziuni, noi cercetări și constatări [5].

În condițiile înaltei evoluții sociale și a definirii în secolul al XXI-lea ca fiind un secol unde avem o informatizare excesivă și viteză de distribuire a informației. Apariția noilor tehnologii schimbă modul de percepție și generează noi forme ale culturii vizuale și a frumosului. În amenajarea interioară se pune accent pe designul ecologic, pe elemente entice, pe originalitate, fantezie și expresivitate [6].

Dacă privim atent la ce se întâmplă în lumea arhitecturii spațiului interior, al designului de produs industrial sau al arhitecturii și artelor vizuale, putem observa că aceste medii de exprimare artistică, tehnică și intelectuală, încep să se întreprindă între ele. De fapt, designul se află la granița greu de delimitat dintre artă și știință, dintre partea estetică și partea funcțională. Folosindu-se de ingineria arhitecturii, designerii și pictorii au libertatea de a implica metode noi ale frumosului în spațiu interior, prin impunerea funcționalității, unde se pune accent pe casa modernă, inteligentă, bine zonată, oferind locatarului oportunitatea de spațialitate și confort, cu piese de mobilier încorporate în carcasa destul de complicate preluate din bionica-eco și personalizate designului interior [5, 6].

Figura 1. Dormitor, bucătărie și baie la cutie: casa cubică „inteligentă“

Expresivitatea estetică a teoriei frumosului în arhitectura spațiului interior la răscrucea secolului al XXI-lea, avem parte de o avalanșă de idei cu privire la amenajarea fiecărui colțisor din locuință, utilaje multifuncționale care pune la dispoziția consumatorilor produse inteligente - bucătărie insulă (fig. 1). Corpuri de mobilier cu tot felul de utilaje computerizate în care la o mică atingere se poate de pornit un aragaz sau un cumpor cu microunde, sau o masă de luat cina cu scaune încorporate în bucătărie, mobilier transformabil, care au mai multe funcții pe lângă funcția estetică [5, 7].

Un alt accent al esteticii în designul de interior este asigurarea spațiului locuinței cu iluminarea naturală și artificială care are abilitatea de a modifica întregul aspect al unei încăperi: general, regional, decorativ, prin folosirea diverselor corpuri de iluminat care împreună crează adevărate opere de arte, aplicate la nivel pereți tavan, mobilier, scări etc. (fig. 2).

Figura 2. Diferențierea iluminatului în interior

Un aspect diferit se atestă interiorului de astăzi prin folosirea oglinzilor, sticlei colorate, desenate, transparente și mate, plasticul sub diverse forme libere, parametrice în culori deosebite, cu tot felul de texture etc.

Atât designerii cât și artiștii plastici astăzi preferă să experimenteze liber, fluid cu noi forme și idei (fig. 3), în arhitectura spațiului de interior aceste forme emană energie și setimente profunde, conferindu-i interiorului personalizare.

Figura 3. Forme libere în design interior

Proiectele de designul interior ale secolului XXI-lea, au revoluționat spre adevărate iconuri ale stilisticii senzuale, care pune accentul pe forme moi, organice, prietenoase ce sugerează tactilitate, extrem de confortabile, dezvoltând un nou limbaj, o nouă semantică o nouă estetică de modelare a spațiilor prietenoase cu natura, materiale eco și durabile, un loc cât mai inspirat, cât mai creativ.

Teoria esteticii frumosului în designul de interior al secolului XXI-lea ne aduce modificări nu doar numai asupra tehnologiilor sau asupra sistemelor economice, al designului și al artei, ci și al indivizilor și al modului lor de gândire, a percepției frumosului și al designului care nu poate fi insensibile.

SURSE ȘI LITERATURĂ

1. Marrou H.I. Teoria estetică / H.I. Marrou. // Sfântul Augustin și sfârșitul culturii antice, traducere de D. Stoianovici, L. Wald: Editura Humanitas, București, 1997 – 160 pag.
2. Pascalau G. Prelegeri de estetică / G. Pascalau. // Platon. Dialoguri socratice: Editura Humanitas, 2015 – 200 pag.
3. Kant I. Teoria frumosului / I. Kant. // Despre frumos și bine: Editura Minerva, 1981 – 125 pag.
4. Kant I. Teoria frumosului / I. Kant. // Observații asupra sentimentului de frumos și sublim, traducere de R. Croitoru: Editura All, București, 2008 - 120 pag. ISBN 5-322-00020-8.
5. Covataru D. Artă și design / D. Covataru. // Simbol și metaforă în creație proprie: Editura Artes, Iasi, 2005 – 150 pag.
6. Ardei D. Artă și design / D. Ardei. // Design: Editura Printech, Bucuresti, 2000 – 108 pag.
7. Gadamer H. Estetică și frumos / H. Gadamer // Actualitatea frumosului: Editura Polirom, Iași, 2000 – 157 pag.

УДК 7.01:061.2

Артур Солецький
(Львів, Україна)

МИСТЕЦЬКІ УГРУПУВАННЯ ЯК РУШІЙНИЙ ЕЛЕМЕНТ РОЗВИТКУ МИСТЕЦТВА

У статті розглянуто історично важливі події різного періоду, які пов'язані з формуванням мистецьких угруповань на території України і вплинули на формування нових естетичних, подекуди еклектичних якостей мистецтва. Отримані можливості обміну інформацією та досвідом роботи стали основним рушійним механізмом, оскільки в мистецьких угрупованнях переважно формується небайдужа молодь, здатна змінювати культуру країни.

Ключові слова: мистецькі угруповання, інституційність, Паризька комуна, Відкрита група, Artes.

The article deals with historically important events of different period, connected with the formation of artistic groups on the territory of Ukraine and influenced on the formation of new aesthetics, somewhere eclectic qualities of art. The opportunities for the exchange of information and experience have become the main driving mechanism, since artistic groups are mostly formed by indifferent young people, able to change the culture of the country.

Key words: artistic groups, institutionalality, Paris Commune, Open Group, Artes.

Проаналізувавши важливі мистецькі події, які відбувалися на території України та на європейській арені, доволі часто зустрічається таке поняття як мистецьке угруповання. Саме цей феномен в різних формах співпраці, став вагомими для формування новітніх напрямків у мистецтві. Розглядаючи творчість таких угруповань як «Паризька комуна», «Відкрита група», «КОМА», «ВОВА group», формується висновок, що всі вони роблять вагомий внесок у розуміння того, якої форми може мати мистецтво і що визначає певний вектор в ньому. Повертаючися до вище перерахованих угруповань можемо ствердити, що кожне з них вносило або продовжує вносити свою лепту в дефініцію сучасного Українського мистецтва.

До прикладу можна привести «Паризьку комуну». Саме молоді прогресивні митці, які зібралися у визначальний момент для українського мистецтва, створили модель середовища, в якому відбувалися виставки в традиційному розумінні, перформативні дії, хепенінги, інсталяції, а також відео арт, який в той час тільки починав з'являтися на теренах України. Це у подальшому суттєво відбилося на мистецькому житті всієї країни.

Історія сквоту на вул. Паризької Комуни обросла домислами, перебільшеннями і плітками, що породили міф «Паризької комуни» як мистецького явища, з якого можна починати історію сучасного мистецтва України. Трактуювання, скажімо, «Печалі Клеопатри» Арсена Савадова та Георгія Сенченка як точки відліку цієї історії справджується передусім для Києва і великою мірою для творчості «паркомівців» [1].

Як зазначає мистецтвознавець Олег Аронсон: «Паркомуна – це історичний етап, законсервований у часі й просторі соціокультурний осередок. Феномен Паркомуни цікавий, мабуть, насамперед не впровадженням нової мови у мистецтві, а новою соціокультурною моделлю мистецького гуртожитку. Сквот, який виник у період відсутності регламентованої і прийнятної системи координат, своїм існуванням позначив період «міжсистем'я», тривалої паузи в очікуванні нових рознарядок. Водночас «перебування у проміжку, в ситуації переходу від одного соціального стану до іншого, виводить богему за межі соціального взагалі». Справді, учасники Паркомуни своїм побутом і перформативними «вихватками» насамперед утверджували ненормативність, асоціальність, інакший спосіб світосприйняття. Більше того, утверджували інший статус митця – без замовника, без наставника» [1]. Саме така співпраця допомогла цілому поколінню митців змінити законсервоване розуміння мистецтва, з'явилося безліч нових засобів, у яких можна виражати свою індивідуальність, що і визначило вектор руху мистецтва України на довгий час.

Однією з перших мистецьких груп у Львові був «**Artes**» – мистецьке авангардистське угруповання, яке функціонувало у 1929-1935 рр і на відміну від більшості тогочасних мистецьких угруповань Львова було поліетнічним, хоча твори його членів не були позбалені національного колориту. Члени угруповання у своїй творчості звертались до напрямів сюрреалізму, символізму, абстракціонізму, кубізму, конструктивізму та інших модних у тогочасному європейському мистецтві течій. Ініціаторами і засновниками угруповання «Artes» були архітектор і фотохудожник А. Кшивоблоцький та живописці Р. Сельський, М. Висоцький та Є. Яніш [3]. Активними учасниками «Artesу» були також Л. Лілле, Т. Войцеховський, М. Влодарський, А. Рімер, С. Вайцеховський, Л. Тирович, Р. Турин, О. Ган, А. Кшивоблоцький, М. Райх-Сельська. За час свого існування силами об'єднання «Artes» було проведено 13 виставок. Перша відбулась у Львові у січні 1930 р. Протягом 1933-1935 рр. відбулося ще 12 виставок в різних містах Речіпосполитої (Львові, Варшаві, Кракові, Лодзі, Тернополі та Станіславові). Львівські виставки «Artesу» доповнювалися виконанням тогочасних модерністських музичних творів, зокрема додекафоністичних творів Ю. Кофлера [8]. 1970 р. у Вроцлаві відбулася історико-ретроспективна виставка «Artesу», на якій були представлені вцілілі після війни твори учасників цього творчого об'єднання з музеїв, галерей та приватних колекцій. Це була одна з перших груп, чия діяльність пізніше сформувала цілий клас художників, які працювали в новітній манері для того часу. Засновник цієї групи Роман Сельський вже пізніше став однією з ключових осіб українського малярства [4]. Тогочасний процес, який мав активний і послідовний розвиток майже століття тому саме на сучасній території України дає нам краще зрозуміти потребу виникнення таких угруповань.

Особливістю співпраці молодих художників є те, що відбувається так зване розділення праці, що і дає змогу художникам удосконалювати свої твори за рахунок знань та вмінь один-одного. До прикладу можна привести мистецьке угруповання «Voba-group». Дослідженням у їхніх перформенсах стають гострі соціальні проблеми сьогодення. Перфоменс UTILITY BILLS / комунальні послуги Юлії Дроздек присвячений тарифам, які для сучасних українців перетворилися в тяжкий хрест, звалений можновладцями на плечі народу.

Дівчина в білій сукні, замотана чорною вуаллю, несе хрест з написом «Комунальні послуги» по переходах Харківського метрополітену. Мало хто намагався обурюватися, більшість харків'ян розуміли, що подібний хрест лежить на кожному з нас і з початком опалювального сезону стане ще більш невідомий для основної маси населення. У той час поки політики займаються популізмом і спекуляціями на темі комунальних тарифів,

представники мистецтва мовчазно висловлюють свою думку, звертаючи увагу громадськості і влади на актуальні проблеми, які вимагають негайного вирішення. Такі сміливі акції не є поодинокими, оскільки художникам є що сказати в міру свого світосприйняття [2].

Серед останніх контроверсійних і водночас яскравих подій у вітчизняному мистецтві є проект Відкритої групи – об'єднання молодих митців родом з Ужгорода. Учасники групи презентуватимуть Україну на Венеційському бієнале з доволі амбіційним проектом «Падаюча тінь «мрії» на сади Джардіні». Ідея полягає в тому, що літак українського виробництва «Мрія» пролітає над Венецією, кидає тінь на сади Джардіні, робить коло і повертається в Україну. Митці зазначають: Найбільший у світі літак «Мрія» кине тінь на одну з основних подій у світі сучасного мистецтва. Ми на декілька секунд відділимо присутніх людей від сонця, а 285 тон металу пронесеться над їхніми головами. Ми не можемо знати, скільки разів прозвучить «Що це було?». Це – помах крил метелика, який може багато чого змінити» [6].

Окрім таких елементів, як найбільший у світі літак і його символічно вагома назва, в цій роботі надзвичайно важливе сонячне світло. Колись у давні часи люди думали, що світло виходить з їхніх очей і таким чином підсвічує все, що вони бачать навколо. Якби було так, цей проект був би не актуальний, адже відрізати нас від сонця на декілька секунд і є базовим елементом роботи, незалежно від наявності чи відсутності хмар. Тут можна звернутись також до Де Кіріко та заснованого ним у 1916 році метафізичного живопису. У «Pittura metafisica» метафора і мрія є основою для виходу думки за рамки звичайної логіки, а контраст між натуралістично зображеним предметом і химерною атмосферою, яка його оточує, посилює ірреальний ефект. Чогось подібного ми хочемо добитися іншими засобами [6].

Ми бачимо ще один доволі амбіційний проект, який змінює розуміння презентації країни на бієнале. Проте, незважаючи на ідею, проект викликав шквал обурень стосовно практичної реалізації, коштовності і важкості її реалізації технічних аспектів.

Провівши навіть поверхневий аналіз діяльності мистецьких угруповань з різних періодів виразно прослідковується певна тенденція, яка показує нам наскільки важливим в мистецтві минулого і сьогодення є створення колаборації молодих митців та мисткинь, сповнених бажанням творити нове актуальне мистецтво без меж у контекстуальному чи інституційному сенсі.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Паркомунa. Місце. Спільнота. Явище / автор упоряд. Т. Кочубінська. Київ: Publish Pro, 2018. 208 с.
2. Перфоманс в Харьковском метро: «коммунальные услуги» – это наш крест, Електронний ресурс. – Режим доступу: <https://mykharkov.info/news/perfomans-v-harkovskom-metro-kommunalnye-uslugi-eto-nash-krest-video-15452.html>
3. Енциклопедія Львова, т.1 (За редакцією А. Козицького та І. Підкови). – Львів, «Літопис», 2007 – 656 с.
4. Гартен Марта, Космолінська Наталка. Роман та Маргіт Сельські: скандальне століття.
5. Вишеславський, Гліб. «Нова хвиля» у візуальному мистецтві України кінця 1980-х – початку 1990-х (соціокультурний аспект): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня кандидата мистецтвознавства / Національна академія мистецтв України, Інститут проблем сучасного мистецтва. – К., 2014. – 18 с.
6. Оупен груп, офіційний веб-сайт. Електронний ресурс. – Режим доступу: <http://open-group.org.ua/ukr/>
7. Соловійов, Олександр. Турбулентні шлюзи: Зб. статей / Інститут проблем сучасного мистецтва АМУ. – К.: Інтертехнологія, 2006. – 192 с.
8. Петрова Ольга. Мистецтвознавчі рефлексії: Історія, теорія та критика образотворчого мистецтва 70-х років ХХ ст. – початку ХХІ ст. / Ольга Петрова. – К.: Видавничий дім «КМ Академія», 2004. – 400 с.

ПЕДАГОГІКА / ПЕДАГОГИКА

ӘОЖ 37.018.11

Калима Ахметова
(Орал, Қазақстан)

БАЛА ТҮЛҒАСЫН ДАМУДАҒЫ ОТБАСЫ ТӘРБИЕСІНІҢ МАҢЫЗЫ

Мақалада отбасы ұғымының педагогикалық-психологиялық мәні, бала тұлғасын дамытуда отбасы тәрбиесінің маңыздылығы және ата-ананың балаға қарым-қатынасының мәнерлері қарастырылады.

Түйінді сөздер: отбасы, бала, отбасы тәрбиесі, тұлға, қарым-қатынас, тәрбие.

The article includes the pedagogical-psychological meaning of the notion of family and the importance of communication, education of family in developing of a person.

Keywords: Child, family, family education, person, communication, education.

Отбасы тәрбиесі – барлық тәрбиенің негізі. Өйткені балалардың туған кезінен бастап, есейгенге дейінгі уақыт аралығында өміріне арқау болатын тәлім-тәрбие отбасы мүшелері арқылы беріледі.

Қоғамның бүгінгі жағдайында болашақ тәрбиесін отбасынан бастап қолға алуға мемлекеттік тіпті, әлемдік тұрғыда көңіл бөлінуде. Оған 1989 Біріккен Ұлттар Ұйымы қабылдаған, кейіннен 1995 жылы 5 шілдеде Қазақстанда қабылданған «Бала құқықтары туралы Конвенция» дәлел бола алады. Онда «Бала толық және үйлесімді дамуы үшін, ол мейірім мен өзара түсіністігі бар, қызығушылыққа көп көңіл бөлетін бақытты ахуалдық ортасы бар отбасында өсуі қажет. Бала әлі дене, ақыл-ой жағынан толыққанды жетілмегендіктен, олар туылғанға дейін де, туылғаннан кейін де ерекше мейірімділікке, қамқорлыққа, әсіресе құқықтық қамқорлыққа мұқтаж» делініп, әрбір ата-ана жасөспірімдердің өркениетті елдерде қазіргі заман талабына сай білім алуын қамтамасыз етуге міндетті деп көрсетілген. 1994 жылды БҰҰ Халықаралық отбасы жылы деп белгілеп әлемдік қауымдастықтың бұл мәселеге мән беруін көздеген еді. Осы шараның нәтижесі ретінде қазіргі күні Қазақстанда «Отбасы және демография», «Отбасын әлеуметтік қамсыздандыру қоры», «Ана және бала денсаулығы» секілді ұйымдар қызмет етуде. Сондай-ақ өнегелі құндылықтарды жаңғырту, отбасы мәртебесін жоғарылату мақсатында «Мерейлі отбасы» ұлттық конкурсы дәстүрлі оздырылуда [1].

Отбасы тәрбиесіне қатысты тәлім-тәрбиелік идеялар халық педагогикасында Қорқыт ата кітабында, Әбу Насыр әл-Фараби еңбектерінде, Жүсіп Баласағұн, Сайф Сараи шығармаларында, хандық дәуірдегі ақын-жыраулар мұраларында, Ы.Алтынсарин, Абай Құнанбаев, А.Байтұрсынов, Ж.Аймауытов, М.Жұмабаев құнды мұраларында айырықша орын алған. Кейінгі кездері отбасы тәрбиесі проблемалары шетел ғалымдары В.И.Зацепиннің, Г.К.Матвеевтің, Ю.И.Семеновтың, Н.Е.Соловьевтің, ал елімізде С.Қалиевтің, М.Жарықбаевтың, Қ.Ж.Қожахметованың, Ж.Б.Қоянбаевтың, К.Бейсенбиеваның және т.б. ғылыми еңбектерінде жан-жақты қарастырылады.

Отбасындағы тәрбие мәселесін философия, психология, педагогика, демография, құқық, әдептану, тарих, т.б. гуманитарлық ғылымдар аясында терең зерттеулер нәтижесінде бірнеше анықтамаларды атауға болады. Философиялық тұрғыдан «отбасы» дегеніміз қоғамның ажырамас құрамды бөлігі, өмірде зор мәні бар шағын ұйымы деп саналса, әлеуметтану ғылымында отбасы ерлі-зайыптылардың құрған кішігірім тобы деп анықтама берілген.

Ал педагогика, психология ғылымдарында отбасы ата-ана мен балалар арасындағы, ерлі-зайыптылардың және басқа да отбасы мүшелерінің қарым-қатынасының тарихи нақты жүйесі болып табылады. Оның ерекшелігі тұрмыстың ортақтығы, өзара көмек және рухани жауапкершілік арқылы байланысқан [2].

Отбасы тәрбиесі-жеке тұлғаның дамуында жетекші роль атқарады. Адамның туғаннан ержету кезеңіне дейін дамуы негізінен отбасы тәрбиесі арқылы, мақсатты түрде сырттай ықпал ету арқылы жүзеге асырылады. Соның негізінде оның ақыл-ойы өмірге саналы көзқарасы, мінез-құлқы, жан-жақты әрекеттері мен қарым-қатынасы жүйелі түрде қалыптасады. Бірде-бір тәрбие институты өзінің өміршеңдігі мен балаға тигізер ықпалының ұзақтығы және күш-жігері тұрғысынан отбасының бала тұлғасын қалыптастырудағы атқарар қызметіне сай келмейді. Кезінде Ж.Ж.Руссо отбасының бала тәрбиесіндегі маңызды роліне қатысты өзінің көзқарасында «әрбір келесі тәрбиешінің балаға ықпал ету әсері, өзінің алдындағы отбасының ықпалына қарағанда төмен болады» деген пікірін білдірген. Өйткені, отбасының бала тұлғасының қалыптасуында тигізетін ықпалын мынадан байқауға болады:

- отбасы баланың жеке тұлғасының әлеуметтенуін іс жүзінде жүзеге асырады;
- отбасы ұрпақ жалғасындағы дәстүрлерді барынша қамтамасыз етеді;
- отбасының ең маңызды қызметі болып, қоғамның заңдарын, нормаларын тыңдайтын, құрметтейтін азаматты, патриотты, болашақ лайықты отбасын тәрбиелейді;
- отбасының балаға болашақта өзінің қажетіне орай мамандықты таңдауда маңызды қызмет атқарады.

Отбасы тұлғаның қалыптасуында ерекше, таптырмас рөл ойнайтыны туралы отбасы мәселелеріне арналған зерттеулер де көрініс тапқан. Өйткені, отбасында бала отбасылық, жұбайлық рөлдер, ата-ананың атқаратын қызметі туралы түсінік алады және ата-анаға еліктей отырып, әлеуметтік мінез-құлықтың дағдыларын меңгереді [3].

Отбасы-адам баласының дүниеге келгенінде есігін айқара ашып енетін үйі, өсіп-өнетін, ер жететін, тәрбие алатын қажетті әрі қасиетті алтын бесігі. Отбасының басты қызметі баланы тәрбиелеу, бақылау, қамқорлау және қолдау көрсету. Баланың дамуына, қай жас кезеңінде болмасын оның қалыптасуында отбасының алар орны ерекше. Ата-ана және отбасы мүшелері жас нәресте дүниеге келген күннен бастап, оның өміріне қамқорлық жасап, болашағын жоспарлайды және саналы азамат болып өсуі үшін қажетті жағдайлар жасайды [4].

Отбасы тәрбиесінің барлық күмәнсіз жақсы жақтарының бала тұлғасына беретін әсерінің нәтижелері ата-аналардың шын ниеттегі ұмтылыстарына ғана емес, олардың осы ниеттерін өмірде қалай жүзеге асыратындығына тәуелді болатынын көптеген өмірлік тәжірибелер мен оқиғалар дәлелдеп берді.

Психолог мамандар ата-аналарға отбасылық тәрбие мәнерін таңдауда келесідей мәселелер ықпал ететінін анықтаған: ата-аналар мен балалардың психологиялық ерекшеліктері, олардың сәйкестігі, ата-аналардың өздерінің тәрбиеленген дәстүрлері, ата-аналардың бала тәрбиесінде пайдаланатын ғылыми-педагогикалық білімі мен тәжірибесі, отбасының адамгершілік ұстанымы.

Ата-ананың балаға қарым-қатынасының бірнеше мәнерлері бөлініп қарастырылады. Олар алуан түрлі баланы қабылдау дәрежесі және бақылау деңгейімен сипатталады.

1.Отбасылық тәрбиенің индифференттік түрі (әртүрлі әдебиет көздерінде «гипоқамқорлық», «немқұрайлы тип» деген терминдер кездеседі) бақылаудың төменгі деңгейі және салқын қарым-қатынаспен сипатталады. Мұндай ата-аналар балалары үшін ешқандай шектеулер қоймайды. Оларды баланың ішкі жан дүниесі қатты толғандырмайды, олар, әдетте, оның талаптары мен сұраныстарына немқұрайлы қарайды. Мұндай отбасының балалары проблемалық мінез-құлыққа жақын болады.

2.Отбасылық тәрбиенің либералдық түрі. Бақылау деңгейі төмен, бірақ қарым-қатынастары жылы. Мұндай отбасылардағы ата-аналардың басқарушылық ролі мағыналы емес, олар баланы тәрбиелеуді білмейді және тәрбиелегісі келмейді, бірақ, баланың тұлғасын жоғары бағалайды, кішігірім қателіктерін кешіреді. Балалардың өздеріне деген сенімділігі төмен болады.

3.Отбасылық тәрбиенің басқыншыл түрі – бұл бақылаудың жоғары деңгейі және салқын қарым-қатынас. Мұндай отбасыдағы балалар ата-ана мейірімінің, жылуының, мақтау мен

қолдауының жетіспеушілігін сезінеді. Нәтиже ретінде – баланың жігерсіздігі немесе тәуелді болуы, немесе өктемшілдігі мен бой берместігі байқалады.

4.Отбасыдағы гиперқамқорлық – ата-аналардың өз еңбегімен баланың талаптарын қанағаттандыра отыра, оны қандай да бір қиыншылықтар мен күш жұмсаудан босатып, барлығын өз иығына алудағы қарым-қатынас жүйесі. Балалар ұжым ішіндегі өмірге дайын емес болып шығады. Сөйтіп балалар жасөспірімдер кезеңінде дағдарыстарға ұшырайды.

5.Бейберекеттік мәнер (тиянақсыз басшылық) – бұл тәрбиеге деген біртұтас көзқарастың жоқтығы, балаға деген нақты, анық талаптың қойылмауы және ата-аналар арасында тәрбие тәсілдерін таңдаудағы қарама-қайшылықтар, келіспеушіліктер. Мұндай тәрбиеде өзін-өзі бақылау және жауапкершілік сезімі қалыптаспайды.

6.Беделді тәрбие (әртүрлі әдебиет көздерінде «үйлесімді тұлға», «демократтық стиль», «ынтымақтастық» терминдері кездеседі) жалпы қарым-қатынас пен бақылаудың жоғары деңгейін көрсетеді. Ата-аналар өз балаларының өсіп келе жатқан дербестігін түсінеді және ынталандырады және олардың жас ерекшеліктеріне сәйкес жеке жауапкершілікте болады. Тәрбиенің үйлесімді мәнері, әрине, баланың үйлесімді типін қалыптастырады [5].

Осылайша, отбасында қандай қарым-қатынас типі қалыптасса, баланың дамудағы мінез-құлық сапалары соған байланысты. Тұлғаның қалыптасу нәтижелілігі ең алдымен отбасыға тәуелді. Неғұрлым отбасы тәрбиесі үлгілі болып, оның тәрбиелік ықпалы ұнамды келсе, тұлғаның тән-дене, рухани-адамгершілік және еңбектік тәрбиесінің өнімі де жоғары болады.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Бала құқықтары туралы Конвенция. URL: http://adilet.zan.kz/kaz/docs/B940001400_
2. Жүндібаева Т.Н. Отбасы педагогикасы: Оқулық / Т.Н.Жүндібаева. – Алматы: «Экономика» баспасы ЖШС, 2014. – 312 б.
3. Дружинин В.Н. Психология семьи. – М.: Психология, 1992. – 192 с.
4. Әбенбаев С. Педагогика. Оқулық. 2-басылым / С.Әбенбаев. – Астана: Фолиант, 2015. – 284 б.
5. Карабанова О.А. Психология семейных отношений и основы семейного консультирования: учебное пособие / О.А. Карабанова. – М.: Гардарики, 2005. – 320 с.

Научный руководитель: кандидат педагогических наук, доцент Муханбетчина А.Г.

*Клара Ахметова, Отабек Сарбаров
(Ташкент, Узбекистан)*

ИННОВАЦИОННЫЕ ПОДХОДЫ В ОБРАЗОВАТЕЛЬНОМ ПРОЦЕССЕ ВУЗОВ

В данной статье представляется общий обзор инновационного подхода в системе образования. Авторами рассматриваются сущность и факты инновационного подхода в вузах, представляется его обобщенная модель, а также описываются некоторые интерактивные методы, которые являются компонентами инноваций.

Ключевые слова: *инновации, инновационный подход, образовательные технологии, проблемное обучение, кейс-стади.*

This article presents a general overview of the innovative approach in the education system. The authors consider the nature and facts of the innovation approach in higher education institutions, present its generalized model, and also describe some interactive methods that are components of innovation.

Keywords: *innovation, innovative approach, educational technology, problem-based learning, case studies.*

Изменения, происходящие в последние десятилетия в жизни страны, ставят перед образованием новые цели. На смену жесткому авторитарному унифицированному образованию, дававшему высокий уровень общих знаний, приходит образование, направлениями развития которого становятся гуманизация, ориентация на развитие личности и учет индивидуальных особенностей в обучении, создание возможности для творчества, открытость, практическая применимость знаний, использование современных инновационных подходов, т.е. образовательных технологий.

Инновационный подход в высшем образовании означает опережающую подготовку высококвалифицированных кадров для научно-технической сферы и наукоемких отраслей промышленности, которые могут свои идеи претворять в жизнь.

По мнению специалистов, внедрение инновационного подхода в систему высшего образования – настоятельная необходимость. Об этом же говорят следующие факты:

- ✓ быстрое устаревание знаний;
- ✓ интенсивная информатизация общества;
- ✓ регулярная модернизация содержания преподаваемых дисциплин;
- ✓ активное внедрение в образовательный процесс результатов научно-исследовательских работ.

Примерная обобщенная модель инновационного подхода в образовательном процессе высшего образования предусматривает:

- ✓ активное участие студентов в процессе обучения;
- ✓ возможности прикладного использования знаний в реальных условиях;
- ✓ подход к обучению как к коллективной, а не индивидуальной деятельности;
- ✓ акцент на процесс обучения, а не на запоминание информации.

Инновационный характер образовательных технологий, используемых в процессе организации образовательного процесса в высшей школе, становится одним из важнейших инструментов в конкурентной борьбе высших учебных заведений в современных условиях. Внедрение инноваций в образовательную деятельность, в конечном счете, приведет к повышению качества подготовки будущих специалистов. В свою очередь, повышение качества, доступности, эффективности образования, его непрерывный и инновационный характер, рост социальной мобильности и активности молодежи, её вовлеченности в различные образовательные среды делают систему образования важным фактором обеспечения национальной безопасности страны, роста благосостояния её граждан.

Как мы уже говорили, сегодня современное общество предъявляет новые требования к личности будущего специалиста в любой сфере деятельности. Будущий специалист должен обладать такими качествами, как мобильность, конкурентоспособность, компетентность, готовность к постоянному профессионально-личностному развитию, к самообразованию и саморазвитию. Кроме того, ему необходимо быть активным субъектом своей профессиональной деятельности, иметь инновационный тип мышления, обладать творческой индивидуальностью, быстро адаптироваться к изменяющимся условиям работы и, конечно, иметь достаточно хорошие знания в выбранной профессии. А это требует более современного подхода к образованию, то есть внедрения инноваций в образовательный процесс вуза, заключающийся в применении в учебном процессе различных педагогических и коммуникационных технологий, интерактивных методов и организационных форм обучения.

Нам известно, что инновация в образовании – это целенаправленное изменение, вносящее в систему новые элементы вызывающие её переход из одного состояния в другое. Бесспорно то, что инновация не должна быть самоцелью, т.е. инновация ради инновации. Она внедряется только тогда, когда в ней возникает необходимость, и благодаря ей произойдет качественное изменение учебно-воспитательного процесса в вузе.

Исходя из этого, можно выделить три взаимосвязанных компонента в инновационных образовательных технологиях, а именно:

1. Инновационное содержание, способствующее развитию компетенций, общей и профессиональной культуры всех субъектов образования вуза (педагогов и студентов).

2. Активные и интерактивные формы, методы, средства обучения и воспитания, направленные на развитие компетенций и эффективное взаимодействие всех субъектов образования вуза.

3. Способы внедрения инновационных технологий в образовательный процесс на основе гуманистической, информационной, технологической, организационной и коммуникационной составляющей.

Как мы отмечали выше, одним из инновационных подходов в вузах являются интерактивные методы обучения, которые направлены на активное и глубокое усвоение изучаемого материала, развитие умения решать комплексные задачи, и нацелены на деятельностное участие и активное вовлечение в учебно-образовательный процесс студента. Рассмотрим некоторые из них более подробно.

Одним из эффективных методов активации процесса обучения считается метод проблемного обучения. При таком подходе образовательный процесс становится похожей на диалог, преподавание имитирует исследовательский процесс (выдвигаются первоначально несколько ключевых постулатов по изучаемой теме, изложение выстраивается по принципу самостоятельного анализа и обобщения студентами учебного материала). Эта методика позволяет заинтересовать студента, вовлечь его в процесс обучения. Противоречия научного познания раскрываются посредством постановки проблемы. Учебная проблема и проблемная ситуация являются основными структурными компонентами проблемного обучения. Перед началом изучения определенной темы курса ставится перед студентами проблемный вопрос или дается проблемное задание. Стимулируя разрешение проблемы, преподаватель снимает противоречия между имеющимся ее пониманием и требуемыми от студента знаниями. Эффективность такого метода в том, что отдельные проблемы могут подниматься самими студентами. Главный успех данного метода в том, что преподаватель добивается от аудитории «самостоятельного решения» поставленной проблемы. Организация проблемного обучения представляется достаточно сложной, требует значительной подготовки преподавателя. Однако на начальном этапе использования этого метода его можно внедрять в структуру готовых, ранее разработанных лекций, практических занятий как дополнение.

Другим эффективным методом можно назвать метод кейс-стади, или метод учебных конкретных ситуаций (УКС). Центральным понятием метода УКС является понятие «ситуация», т.е. набор переменных, когда выбор какого-либо из них решающим образом влияет на конечный результат. Принципиально отрицается наличие единственно правильного решения. При данном методе обучения студент самостоятельно вынужден принимать решение и обосновать его. Метод кейс-стади, если следовать определению разработчиков метода, – это метод обучения, при котором студенты и преподаватели участвуют в непосредственном обсуждении деловых ситуаций или задач. Эти кейсы, подготовленные обычно в письменной форме и составленные исходя из реальных фактов, читаются, изучаются и обсуждаются студентами. Кейсы составляют основу беседы аудитории под руководством преподавателя. Поэтому метод кейс-стади включает одновременно и особый вид учебного материала, и особые способы использования этого материала в учебном процессе. Данный метод способствует развитию умения анализировать ситуации, оценивать альтернативы, прививает навыки решения практических задач.

Итак, можно с уверенностью утверждать, что внедрение инновационных образовательных технологий в высших учебных заведениях, на наш взгляд, возможно в двух вариантах: приспособление отдельных инновационных технологий к традиционным для вузов формам занятий, а также использование качественно новых форм обучения. Основными препятствиями более глубокой интеграции инновационных технологий в образовательный процесс является отсутствие необходимых навыков инновационной работы у преподавателей вузов и недостаточное материально-техническое обеспечение вузов. Однако их внедрение в образовательный процесс считаем особенно важным и актуальным,

так как инновационные технологии направлены, прежде всего, на повышение качества подготовки высококвалифицированных специалистов в высших учебных заведениях, путём развития у студентов творческих, креативных способностей и самостоятельности, которую они проявляют в процессе принятия решений, что, в конечном счете, приведет к повышению личностной и профессиональной самооценки будущего специалиста, передаст ему значительную часть культурных и социальных стандартов общества. [3]

Таким образом, все вышеперечисленное указывает на то, что использование инноваций в высшей школе сегодня – это прямой путь к интеграции образования, науки и практики. Так как, целью инновационной деятельности высших учебных заведений становится качественное изменение личности студентов по сравнению с используемой на протяжении многих лет традиционной системой, представляющей собой прямую трансляцию знаний от преподавателя к студенту. Кроме того, инновации должны стать основным инструментом улучшения качества образования в современном вузе.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Мухина Т.Г. Активные и интерактивные образовательные технологии (формы проведения занятий) в высшей школе: учебное пособие / Т.Г. Мухина. – Н. Новгород: ННГАСУ, 2013.
2. Сиротюк А.Л. Инновационный подход к обучению в профессиональной школе / А. Л. Сиротюк, М. Г. Сергеева. – Курск: изд-во РФЭИ, 2011.
3. Панина Т. С. Современные способы активизации обучения: учебное пособие / Т. С. Панина, Л. Н. Вавилова; под ред. Т.С. Паниной. – 4-е изд., стер. – М.: Издательский центр «Академия», 2008.

УДК 378.1

*Любов Богославец, Віктор Кульбашевський
(Київ, Україна)*

МОВНА КУЛЬТУРА СТУДЕНТА ТЕХНІЧНОГО УНІВЕРСИТЕТУ ЯК ОСНОВНА СКЛАДОВА ПРОФЕСІЙНОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ МАЙБУТНЬОГО ІНЖЕНЕРА

У статті висвітлюються особливості мовної культури студента технічного університету у процесі його фахової підготовки. Розкривається важливість мовної компетенції для формування всіх структурних компонентів професійної компетентності майбутніх інженерів.

Ключові слова: *мовна компетенція, досвід фахівця, фахові знання, соціально-психологічна зрілість, інженерні рішення.*

The article highlights the peculiarities of the student's linguistic culture at the Technical University in the process of his professional training. The importance of language competence for the formation of all structural components of the professional competence of future engineers is revealed.

Key words: *linguistic competence, experience of specialist, professional knowledge, socio-psychological maturity, engineering solutions*

На сучасному етапі в Україні активно відбувається процес інтеграції національної системи вищої освіти в європейський і світовий освітній простір, здійснюється модернізація освітньої діяльності в контексті європейських вимог. Відповідно до Закону України «Про вищу освіту» метою діяльності закладів вищої освіти є підготовка «конкурентно спроможного людського капіталу для високотехнологічного та інноваційного розвитку країни, самореалізації особистості, забезпечення потреб суспільства, ринку праці та держави у

кваліфікованих фахівцях»[1]. Основним змістом освітньої діяльності закладу вищої освіти в сучасних умовах є формування інноваційного освітнього середовища, впровадження новітніх технологій в освітній процес, підвищення якості професійної освіти, забезпечення її мобільності, привабливості, конкурентоспроможності на ринку праці з метою забезпечення якісної підготовки фахівців, їх конкурентоспроможності на національному і міжнародному ринках праці, здатності до ефективної діяльності за своєю спеціальністю на рівні європейських і світових стандартів. Освітній процес – це інтелектуальна, творча діяльність у сфері вищої освіти і науки, що провадиться у вищому навчальному закладі через систему науково-методичних і педагогічних заходів та спрямована на передачу, засвоєння, примноження і використання знань, умінь та інших компетентностей в осіб, які навчаються, а також на формування гармонійно розвиненої особистості. Мета освітнього процесу полягає в реалізації особистісного потенціалу людини, розвитку її творчих здібностей, формуванні активної соціальної позиції особистості, в задоволенні потреб особи і суспільства та підготовці компетентних, конкурентоспроможних фахівців європейського рівня.

Основними завданнями освітнього процесу є провадження на високому рівні діяльності, яка забезпечує здобуття особами вищої освіти відповідного ступеня за обраними ними спеціальностями; провадження наукової діяльності шляхом проведення наукових досліджень і забезпечення творчої діяльності учасників освітнього процесу, підготовки наукових кадрів вищої кваліфікації та використання отриманих результатів в освітньому процесі; участь у забезпеченні суспільного та економічного розвитку держави шляхом формування людського капіталу.

Актуальність статті полягає в тому, що сучасна освітня парадигма зумовлює оновлення змісту підготовки фахівців інженерного профілю у системі вищої освіти, пошук ефективних шляхів гуманістичного розвитку в аспекті формування в них професійної компетентності. Зі стрімким розвитком науково-технічної галузі, найсучасніших інформаційних технологій питання досконалого володіння українською мовою для спеціалістів технічної сфери стає на часі.

Педагогічне проектування системи мовної освіти на інженерних факультетах повинно здійснюватися таким чином, щоб на кожному наступному етапі студенти самостійно наближалися до адекватної ситуації професійно-мовленнєвого пошуку: від адекватного самоаналізу власного мовлення до порівняльного аналізу мови сучасних зразків професійного спрямування.

Вирішення проблеми формування будь-якої компетентності пов'язане із застосуванням конкретних технологій навчання. Стосовно галузі професійної підготовки у літературі широко представлені праці з вивчення інтерактивних технологій навчання майбутніх спеціалістів різних напрямів підготовки.

Поняття «компетентність» функціональне, воно проявляється у діяльності, значить уміти мобілізувати знання у даній ситуації. Компетентність за своїм змістом більш широке поняття, ніж компетенція і близьке за змістом до категорії «професіоналізм» [3].

Поняття «професіоналізм» та «компетентність» науковці розглядають як ті, що близькі за значенням і змістом.

На думку А. В. Хуторського, компетентний фахівець означає здібний. Компетентний у певній галузі фахівець – це фахівець, який володіє певними знаннями і здібностями. Знання і здібності дають можливість фахівцю добре орієнтуватися у тій чи іншій сфері діяльності та ефективно у ній діяти [3].

Таким чином, рівень професіоналізму фахівця визначає компетентність, а його досягнення відбуваються через здобуття необхідних компетенцій, останні досягаються у процесі професійної підготовки. Метою та результатом професійної підготовки фахівця є рівень сформованості компетентності [2].

Зокрема, на думку Л. Л. Хоружої, компетенція відображає можливості фахівця виконувати певні функціональні обов'язки, вміти пристосовуватись до справи, мати коло повноважень, вирішувати питання, що йому доручаються відповідно до спеціальності [3].

У навчальному закладі вищої освіти декларується особистісне зростання майбутнього фахівця. Особистість, незалежно від виду професійної діяльності, повинна характеризуватись достатнім рівнем мовного розвитку, який визначає загальний рівень розвитку свідомості і самосвідомості, і, найголовніше, обумовлює успішність в опануванні фаховими знаннями.

На нашу думку, доволі вдалим є визначення компетентності як достатнього рівня професійних знань, умінь і навичок та сукупності особистісних можливостей і досвіду фахівця [3, 4]. У широкому сенсі компетентність, в основному, розуміється як ступінь соціальної та психологічної зрілості людини, яка передбачає певний рівень психічного розвитку особистості, психологічну готовність до певного виду діяльності, що надає індивіду можливість успішно функціонувати в суспільстві й інтегруватися в нього.

На основі узагальнення літературних джерел [2, 3, 4] науковцями визначено структуру професійної компетентності майбутніх інженерів, що має такі компоненти:

- 1) компетенції у сфері інженерної діяльності;
- 2) компетенції в інших сферах професійної діяльності;
- 3) інформаційно-комп'ютерна компетенція (стосується роботи з комп'ютерною технікою і визначається таким переліком знань та вмінь: знання теоретичних основ функціонування комп'ютерної техніки; вміння працювати в мережі Internet; вміння користуватися електронною поштою; вміння працювати із спеціалізованим програмним забезпеченням; вміння ефективно застосувати інформаційні технології і відповідні програми у професійній діяльності);

- 4) комунікативна компетенція (знання ділового етикету, толерантність до існування інших поглядів, ефективна групова взаємодія, позитивна установка щодо себе й оточуючих тощо). Проблема формування культури мовлення у сфері професійної діяльності інженера є нині досить актуальною і визначається суттєвими змінами в Україні: процесами глобалізації, розбудовою української держави, реформуванням української економіки. Це вимагає від інженера високого освітнього рівня, інформаційної культури;

- 5) компетенція у сфері самовизначення і саморегуляції особистісних якостей (адекватна самооцінка, впевненість у собі, самоконтроль, високий рівень мотивації до досягнень, визнання необхідності неперервної освіти впродовж життя тощо);

- 6) виробничо-діяльнісна компетенція (передбачає знання посадових інструкцій згідно з кваліфікацією фахівця, а саме: обізнаність з вимогами, функціями, правами, обов'язками).

Ознакою високої культури мовлення у сфері діяльності інженера є правильне використання мовних засобів, що повинно стати загальнодержавною справою. Зокрема, культура усного й писемного мовлення є не лише відображення інтелігентності, а й встановлює в цілому культуру його праці, культуру взаємин у щоденному спілкуванні різноманітних сферах діяльності: від приватного спілкування – до спілкування на державному рівні. Ми вважаємо, що професійне мовлення інженера - це мовленнєва діяльність, у процесі якої інженер лаконічно формулює свою думку і висловлює її за допомогою системи мовних засобів, лексичний зміст яких містить спектр спеціальної термінології, введенням нової термінології, використання вже засвоєної професійної лексики.

Отже, мовна компетенція майбутнього інженера є важливим чинником його готовності для активної інтелектуальної діяльності інформаційному просторі.

Таким чином, поняття «компетенція» трактується як сукупність обов'язків будь-якої особи відповідно до посади за встановленим законом певного органу або іншими повноваженими інстанціями; володіння знаннями, колом понять, в яких фахівець добре обізнаний.

Безумовно основними умовами набуття таких компетенцій майбутніми інженерами під час навчання у навчальному закладі вищої освіти є успішність у навчальній діяльності й особистісний розвиток кожного студента, що неможливо без формування мовної компетенції.

Процес перетворення мовної системи у індивідуальний засіб формування та формулювання думки завершується формуванням мовної компетенції, окреслюючи поняття оволодіння і володіння мовою, зазначає, що результатом оволодіння мовою є володіння нею, яке залежить від знання мови та користування нею.

Мовну компетенцію ми визначаємо як індивідуально-своєрідну організацію мовних знань суб'єкта із узагальнення зовнішніх мовних явищ та перетворення їх на внутрішні мовленнєві утворення. Ці знання забезпечують правильність, адекватність і точність оформлення думки мовними засобами.

До структури мовної компетенції відносять переліки умінь, які зіставляються мовними одиницями – володіння лексикуою, граматикуою, адекватно сприймати та створювати текст. Потрібно вміти і знати, як треба висловлюватись, які засоби є найбільш виразними й найбільш влучними, але не всі студенти використовують їх у реальній мовленнєвій діяльності.

Сучасна молодь, попри ознайомлення із основними правилами побудови адекватних висловлювань, не використовує їх у власній мовленнєвій діяльності. Це підкреслює необхідність орієнтації роботи не лише на удосконалення компетентності, а й на спонукання до використання зазначеної компетентності у реальній мовленнєвій діяльності.

У сучасному суспільстві спостерігається проблема недостатнього мовленнєвого розвитку молоді, яка обумовлюється недостатнім рівнем мовленнєвої компетентності, а відтак – низькою мовленнєвою культурою. Саме така молодь, як правило, з низькою мовленнєвою культурою приходять на перші курси навчальних закладів вищої освіти, головною метою діяльності яких є підготовка висококваліфікованих компетентних фахівців з високим рівнем мовленнєвої культури.

Отже, формування професійного мовлення в студентів є складним багатоаспектним процесом науково-пізнавальної, практичної і контрольної-рефлексивної діяльності, тому в ній передбачено поетапне формування мовної, мовленнєвої, комунікативної компетенцій майбутніх інженерів: мотиваційно-пізнавальний, оперативно-конструктивний та продуктивно-творчий, щоб на кожному з наступних етапів студенти успішно наближалися до адекватної ситуації професійно-мовленнєвого пошуку через пропонувані види діяльності та упорядковану систему вправ і завдань із урахуванням специфіки технічного професійного мовлення, що, безумовно, сприяє ефективному формуванню мовної компетенції майбутнього спеціаліста інженерної галузі.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Про вищу освіту : Закон України від 1 лип. 2014 р. №1556-VII // Офіц. вісн. України. – 2014. – №63. – Ст. 1728.
2. Богославець Л.П. Формування мовної компетентності майбутніх економістів у процесі фахової підготовки / Л.П. Богославець // Вісник НАУ. Серія :Педагогіка. Психологія: зб.наук.пр. – К.: Національний авіаційний університет, 2018. – Вип. 1(12). – 144 с. – С.23-27.
3. Борисенко В. В. Етапи формування професійно-мовленнєвих компетенцій студентів-економістів / В. Борисенко // Дивослово. 2013. №3.
4. Галимзянова И. И. Формирование языковой компетентности будущих менеджеров в процессе профессионального образования: дис. кандидата пед. наук 13.00.08 / И. И. Галимзянова. Казань, 2002, С. 187.

ОРГАНІЗАЦІЙНО-ПЕДАГОГІЧНІ УМОВИ РОЗВИТКУ МОВЛЕННЯ ДІТЕЙ З ВАДАМИ МОВЛЕННЯ

У статті розглядається організаційно-педагогічні умови розвитку мовлення дітей з вадами мовлення, організація корекційно-педагогічної роботи з дітьми дошкільного віку з порушеннями мовлення.

Ключові слова: порушення мовлення, вади мовлення, мовлення, розвиток, корекційно-педагогічна допомога..

The article deals with the organizational and pedagogical conditions of speech development of children with speech impairments, the organization of correctional and pedagogical work with preschool children with speech disorders.

Key words: speech impairment, speech impairment, speech, correctional and pedagogical assistance, development.

Останнім часом спостерігається тенденція до збільшення кількості дітей з порушеннями мовленнями різного ступеню. Формування стійких негативних тенденцій у динаміці порушень мовлення дітей вимагає від освітян подальшого вдосконалення навчально-виховного процесу та створення оптимальних умов для розвитку і самореалізації кожної особистості з урахуванням її психофізичних можливостей.

Розлади мовлення у дітей дошкільного віку сучасна логопедія розглядає з позицій попередження і корекції засобами спеціального навчання і виховання, що визначено в самому терміні «логопедія», який означає в перекладі з грецького «виховання правильного мовлення». Відставання в мовленнєвому розвитку дошкільників нерідко обумовлено невтручанням в процес формування дитячого мовлення, а також вузько спрямованим підходом до корекції мовлення, при якому акцент зроблено лише на корекцію мовленнєвих розладів [19].

Краще зрозуміти механізми засвоєння мовлення дитиною дозволяють адекватні уявлення про стан її емоційно-особистісної сфери, під час її розвитку, а також про її взаємовплив і взаємозалежність з мовленням. Вони мають надзвичайну важливість і в практичному аспекті, оскільки сприяють пошуку психологічних підстав практичної корекційно-розвиваючої роботи з дітьми.

Прояви мовленнєвих порушень долаються педагогічними засобами, і ефективність їх усунення безпосередньо пов'язана з раннім виявленням структури порушення і володінням особливості розвитку емоційної сфери дитини.

Організація корекційно-логопедичної роботи з дітьми старшого дошкільного віку з порушеннями мовлення потребує спеціально організованих педагогічних умов, а саме: постійної мовленнєвої практики тренування органів артикуляційного апарату; стимулювання використання лексичних і граматичних конструкцій; створення емоційної позитивно насиченої атмосфери для розвитку «чуття мови»; організації доцільного комунікативно-мовленнєвого середовища, логопедичного впливу та корекційної підтримки педагогів [9].

При роботі з дітьми з порушеннями мовлення використовуються різні прийоми, методи, які слід розглядати не ізольовано, а в комплексі, як такі, що мають загальну спрямованість в корекційно-виховному впливі; завдання і зміст роботи визначаються в залежності від мовленнєвих можливостей дитини [32]. Робота спрямовується, в першу чергу, на створення механізмів мовленнєвої діяльності: формується мотив, комунікативний намір, внутрішня програма висловлювання, його лексична розкладка, відбір лексико-граматичних засобів, граматичне структурування. Для збагачення мовленнєвої практики розвиваються вміння в

свідомому використанні знань, виробляється оволодіння моделюванням мовленнєвих операцій. Неприпустимою є стандартизація методичних прийомів; відбір мовного і дидактичного матеріалу, визначення його послідовності – варіативні. Враховується не тільки специфіка мовленнєвого недорозвинення, а й особливості особистості кожної дитини, її інтереси, компенсаторні можливості [31]. Усуваються виховним впливом невротичні нащарування в характері дитини, ведеться робота по вихованню свідомої цілеспрямованої особистості, усувається травмуючий дитини вплив навколишнього середовища, у дитини формується правильне ставлення до власного мовленнєвого недорозвинення і до роботи з його подолання. Мовлення вдосконалюється в комплексі з розвитком сенсорних і загально рухових можливостей. Звертається увага на розвиток дрібної моторики: дітей вчать лініювати, розфарбовувати, штрихувати, зав'язувати вузлики, викладати візерунки з мозаїки і геометричного матеріалу тощо, оскільки встановлено, що якщо діти відстають у розвитку рухів пальців рук, то вони відстають і в розвитку мовлення. У міру тренування моторних рухів вдосконалюється стан мовлення.

На початкових етапах корекційно-педагогічної роботи з дітьми з порушеннями мовлення формується психофізіологічна основа мовлення, виробляються установки на діяльність і комунікацію, дитина підводиться до необхідності спілкування, розвивається потреба в ньому. Важливо сформувати у дитини мотиваційну основу висловлювання, розвинути мовленнєву і психічну активність, функції наслідувальної діяльності і відображеного (репродукованого) мовлення. Виховання мотиву діяльності і організація програми висловлювання створюють необхідну базу, ключові ланки для розвитку мовлення, які самі по собі у дитини з порушеннями мовлення не формуються. Незалежно від етапу роботи, вплив спрямовується на всю систему мовлення: розширення, уточнення словника, формування фразового і зв'язного мовлення, корекція звуковимови, але на кожному з етапів виділяються специфічні завдання і особливості змісту роботи [11].

Долаються не тільки мовленнєві, а й немовленнєві порушення; розвиваються процеси аналізу, синтезу, уваги, сприйняття, узагальнення, протиставлення, які в сукупності складають необхідний фундамент для мовленнєвого розвитку дітей зазначеної категорії. Корекційно-педагогічна робота ефективна тільки при систематичному специфічному проведенні корекційно-педагогічних заходів у поєднанні з лікувальними. Потужним джерелом мовленнєвого розвитку таких дітей є їх спілкування з дорослими і дітьми без мовленнєвих порушень. Хоча спілкування і не вважається єдиним фактором, що визначає рівень розвитку мовлення і пізнавальної активності, найбільш ефективним виявляється формування мовлення в процесі комунікації на основі максимального розвитку активності спілкування і пізнавальних можливостей дітей. Робота проводиться переважно в групі, при цьому використовуються можливості дитячого копіювання, створюється емоційний фон, ефект змагання, у дітей формується звичка колективної роботи, що важливо для майбутнього шкільного навчання і соціальної адаптації. Робота будується індивідуалізовано, в залежності від мовленнєвих й особистісних особливостей дітей. Диференційовані прийоми роботи роблять корекційний вплив найбільш результативним.

Метою психолого-педагогічного супроводу розвитку дитини з порушенням мовлення є створення психологічних умов для нормального розвитку і успішного навчання дитини [7]. Так, наприклад, ефективним для розвитку мовлення на основі створення психологічного комфорту дитини є використання ритміки і логоритміки, коли музика, слово і рух, поєднуючись у різних вправах, формують рухову і мовленнєво-рухову діяльність, пам'ять, забезпечують заповнення прогалів в ритмічному, мовленнєвому та особистісному розвитку дітей.

Пріоритетними завданнями психолого-педагогічного супроводу розвитку емоційно-особистісної сфери дітей з порушеннями мовлення є:

- створення для дитини емоційно сприятливого мікроклімату в групі при спілкуванні з дітьми, педагогічним персоналом;
- врахування індивідуальних особливостей розвитку дітей;

– надання допомоги дітям, які потребують особливих умов навчання і розвитку, через спеціальні форми організації їх діяльності;

– підвищення психологічної компетентності педагогів, вихователів, батьків з питань виховання та розвитку дитини.

Досягнення цих цілей можливо при:

– створення ситуації безумовного прийняття дитини, усвідомлення педагогами і батьками її унікальності;

– використанні психологічного психогімнастики, розвиваючих ігор та психологічних методів супроводу тощо.

Очікувані результати продуктивної роботи з розвитку та корекції емоційно-особистісної сфери дітей дошкільного віку з порушеннями мовлення:

– профілактика неврозів і невротичних реакцій, порушень поведінки, подальшої шкільної дезадаптації; корекція емоційного самопочуття, зняття емоційної напруженості, зниження агресивності і деструктивних форм поведінки, в тому числі негативізму, тривожності, депресивності, занепокоєння, загальмованості та розгальмованості тощо.;

– розвиток особистості дитини, створення позитивного настрою, посилення конструктивної поведінки, здатність усвідомити і висловити словами власні дії, думки, почуття, розвиток комунікативних навичок, навичок комунікативної взаємодії, успішна інтеграції в групу однолітків [6].

Отже, забезпечується своєчасною комплексною діагностикою та реалізацією відповідних організаційно-педагогічних розвитку мовлення дітей з вадами мовлення.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Манько Н.В. Діагностика та корекція мовленнєвого розвитку дітей раннього віку: Науково – методичний посібник. – К.: КНТ, 2008 – 256 с.

2. Гриншпун Б.М. Классификация нарушений речи / Б. М. Гриншпун // Логопедия / под ред. Л.С. Волковой. – 5-е изд., перераб. и доп. – М.: Гуманитар. издат. центр «Владос», 2004. – С. 57-73.

3. Шеремет М.К. Науково-теоретичні засади проблеми діагностики і корекції мовленнєвого розвитку в дітей раннього віку / М.К. Шеремет, Н.В. Манько // Науковий часопис НПУ імені М.П. Драгоманова. Серія 19, Корекційна педагогіка та психологія : зб. наук. пр. – К., 2007. – № 8. – С. 88-89.

4. Цейтлин С.Н. Язык и ребенок: Лингвистика детской речи: [учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений] / С.Н. Цейтлин. — М: Гуманит. изд. центр ВЛАДОС, 2000. – 240 с.

5. Жукова Н.С. и др. Логопедия. Преодоление общего недоразвития речи у дошкольников / Н.С. Жукова, Е.М. Мастюкова, Т.Б. Филичева. – М., 2009. – 320 с.

6. Гавриш Н.В. Розвиток зв'язного мовлення дошкільнят: Навч.-метод.посіб. – К.: Вид.дім «Шкільний світ»: Вид.Л.Галіцина, 2006. – 119 с.

7. Гаврилова Н.С. Особливості порушення моторного розвитку периферійних органів мовлення у дітей з дислалією, дизартрією і ринолалією / Гаврилова Н.С. // Теорія і практика сучасної логопедії: Збірник наукових праць: - Вип. 4. - К.: Актуальна освіта. – 2007. – С.112-135.

Науковий керівник: доцент Боднар Н.М.

*Александр Горовик, Марина Лазарева,
Хасанжон Жураев, Шохзамон Исломов
(Фергана, Узбекистан)*

СОВРЕМЕННОЕ ПРЕПОДАВАНИЕ ПРОГРАММИРОВАНИЯ В ВУЗАХ

В статье освещены различные вопросы, связанные с преподаванием программирования в высших учебных заведениях. Рассмотрена роль, которая отводится информационно-коммуникационным технологиям в этих вопросах. Рассмотрена взаимосвязь программирования и информационно-коммуникационных технологий, необходимость развития и внедрения таких технологий в учебный процесс.

***Ключевые слова:** преподавание, программирование, информационно-коммуникационные технологии, компьютер, интернет*

The article highlights various issues related to the teaching of programming in higher education. The role of information and communication technologies in these issues is considered. The interrelation of programming and information and communication technologies, the need for the development and implementation of such technologies in the educational process.

***Keywords:** teaching, programming, information and communication technologies, computer, Internet.*

1. Введение

Актуальная проблема сегодняшнего образования – подготовка личности, свободно адаптирующейся в современном достаточно сложном мире, способной реализовать свои интересы, способности, быть полезной и востребованной в современной жизни. Важнейшая роль в данном вопросе отводится активизации познавательной деятельности, развития творческих способностей обучающихся, что является одним из условий их успешной социализации. Будущее потребует от сегодняшних обучающихся огромного запаса знаний в области информационно-коммуникационных технологий. Уже сегодня предложенные рабочие места требуют достаточно значительного объема компьютерных знаний, и этот объем постоянно растет, расширяется и обновляется. Обучающиеся должны приобрести необходимые навыки в области применения информационно-коммуникационных технологий, так как они всё глубже проникают в нашу жизнь. Информационно-коммуникационные технологии оказывают все возрастающее влияние на все сферы жизнедеятельности человека. Использование таких технологий в образовании позволяет увеличить производительность труда преподавателей и обучающихся, повысить эффективность обучения и самообучения. Такие знания включают в себя умение работать с информацией, решать распространённые информационные задачи с помощью современных общедоступных информационных ресурсов (инструментов и источников). Сам процесс обучения в значительной степени строится на работе с информацией. Обработка информации и коммуникация всегда являлись и остаются основными видами учебной деятельности. [1]

2. Цели

Деятельность программиста невозможно начинать «с нуля». Это и использование готовых блоков, и работа с прототипом своим или чужим. Кроме того, работа такого специалиста составляет поиск информации, проведение испытаний и тестирования, внесение изменений. Поэтому основная задача преподавания таких дисциплин – подготовка специалистов хоть со скромным, но опытом и реально полученными ими самими результатами. Напрашивается вывод – *необходима тесная связь между Вузом и производством, различными научно исследовательскими институтами и различного рода конструкторскими бюро.*

По моему мнению, обучение программированию приучает студента к поиску информации, к взаимодействию с коллегами (в том числе со специалистами в других областях), к построению формальных моделей реальных явлений и ситуаций, к работе с прототипами и блоками (библиотеками программ), к испытаниям (тестированию) и трудоемкому поиску и исправлению ошибок. Поэтому оно может быть полезно при подготовке любых специалистов, и инженеров, и ученых. Подготовку, нацеленную на развитие именно общеинженерных и общенаучных навыков – поиска информации, взаимодействия с коллегами, построения моделей, работы с прототипами и блоками, тестированию, поиску и исправлению ошибок.

Но существует еще один важный момент, который необходимо учитывать. Изучая различные программные продукты, обучаемый порой даже не задумывается о том, как сделаны эти программные продукты, с помощью каких средств, как они функционируют. То есть различные информационные технологии остаются как бы «черным ящиком» в понимании обучаемого. Известно, что для эффективного использования любого средства обработки вещества (например, любого орудия труда) необходимо знать, как оно устроено и из чего оно сделано. Тогда можно точно знать, как и где это средство можно использовать, можно понять закономерности использования данного средства, настроить на правильную работу, быстро и грамотно устранить возникшие неполадки. При использовании информационных технологий также необходимо сначала объяснить как, для каких целей и с помощью каких средств сделана данная технология; только тогда можно говорить об эффективном использовании предложенного пакета, которое основано на понимании принципов работы, закономерностей создания и, соответственно, правил использования. Только системный подход к изучению способен сформировать цельную картину мира.[2]

Оснащение образовательной системы информационно-коммуникационными технологиями – одна из задач модернизации системы высшего образования. Эта система встраивается в сетевой мир, приближается к растущим нуждам экономического развития страны. Вариативность содержания, организационных форм, методов обучения в зависимости от познавательных потребностей, интересов и способностей обучающихся важна на всех этапах

3. Функциональная часть

Исследования в данной области, позволили сделать вывод: при использовании новых информационно-коммуникационных технологий слабые обучающиеся успевают сделать немного, но получают удовлетворение от своего учебного труда. Сильные обучающиеся получают возможность, не дожидаясь товарищей, проявить инициативу и углубиться в поисковую работу. Большим помощником в данном вопросе может стать электронная интерактивная доска. Обучающиеся могут видеть большие цветные изображения, наглядные программы, сам процесс программирования, все стадии составления, проверки программы и результат работы самой программы. При использовании интерактивной доски обычный урок становится более эффективным, повышается динамичность урока, открывается возможность видео-действия и видео-взаимодействия. Обучающиеся могут сразу показать работу своей программы, достигнутые результаты и задать вопросы. Преподаватель может обратить внимание на различные участки программы, показать альтернативные варианты, объяснить непонятные моменты, сопоставить работу различных вариантов и провести их сравнительный анализ. При этом преподаватель, используя минимальные усилия со своей стороны, может постоянно находиться в информационном поле любой отрасли. Явно видно все положительные стороны такого ведения занятия:

повышается мотивации обучающихся к учебной деятельности, происходит активизация деятельности обучающего, расширяются возможности дифференциации и индивидуализации процесса обучения, появляется возможность самостоятельного получения обучающимися дополнительных знаний.[3]

При внедрении информационно-коммуникационных технологий в процесс обучения возникают следующие проблемы:

- преобразование учебного курса для его компьютеризации;
- организация учебного процесса с применением компьютера;
- с помощью каких средств и каким образом осуществлять контроль знаний, оценивать уровень закрепления навыков и умений;
- какие информационные и коммуникационные технологии применять для реализации поставленных педагогических и дидактических задач.

При преподавании дисциплин программирования все эти проблемы в связи со спецификой таких дисциплин решены в той или иной мере. Любое программирование тесно связано с компьютером и использует его. Сам учебный процесс не мыслим без применения компьютера. Контроль очевиден и нагляден – работа программ и полученный результат; уровень закрепления навыков и умений – сложность и уровень программы. Преподаватель осуществляет учебный процесс с помощью материалов, которые принято называть средствами обучения. И одно из средств обучения программированию (а вывод напрашивается сам по себе) – это компьютер. Тот же компьютер является одной из основных частей информационно-коммуникационных технологий.

Электронные учебные пособия способствуют максимально детально и подробно представлять изучаемый материал, разбивая его на небольшие блоки, имеющие оптимальную информационную насыщенность и наглядность, а также совмещать указанное деление на небольшие блоки со структурированием. Помимо этого, электронные учебные пособия позволяют использовать возможности, недоступные обычным плакатам – это анимация отдельных элементов, использование аудио- и видео элементов. И опять – дисциплины программирования прекрасно сочетаются с электронными обучающими пособиями, так как сами представляют продукт программирования: наглядный показ работы модулей и частей программ, возможность многократного их повторения, вводя каждый раз незначительные изменения.

Сами процессы перемен в системе образования связаны, кроме того, с внедрением новых образовательных технологий. Наряду с традиционной системой образования успешно развивается и новая форма обучения – дистанционная.[4] Дистанционная форма обучения, сохраняя образовательные технологии, методы, формы и средства традиционного обучения, широко использует образовательные массивы сети Интернет, информационные и коммуникационные технологии. Дисциплины программирования хорошо сочетаются с данной формой – ведь результат работы программы нужно получать самому обучающему, можно задать интересующие вопросы, уточнить непонятные моменты. При этом в сети Интернет достаточно много различных форумов программистов, которые помогут преодолеть возникшую проблему, рассмотреть подобную ситуацию.

4. Заключение

Подводя итог всему вышеизложенному можно сделать выводы:

студент должен овладеть комплексом знаний, навыков и умений, выработать такие личностные качества, которые обеспечат успешное выполнение профессиональных задач и комфортное функционирование в условиях информационного общества, в котором информация является решающим фактором эффективности труда.

Необходимо повышение уровня подготовки специалистов за счет совершенствования технологий обучения и широкого внедрения в учебный процесс электронных обучающих средств и технологий, интерактивности обучения, предоставление доступа к новым источникам знания и проведение оперативного контроля усвоения материала студентами. Для развития этих направлений используются современные информационные технологии, с помощью которых создаются информационно-образовательные среды, на базе которых осуществляется дистанционный процесс обучения и управления образованием в целом. Программирование само по себе уже является частью этих направлений. Студент перестает быть пассивным слушателем и вовлекается в активную познавательную деятельность, а учитель становится координатором учебного процесса. [5]

Информационно-коммуникационные технологии занимают все более значимую роль в человеческом обществе. Они проникли во все сферы деятельности. Для обслуживания общественных потребностей в автоматизации труда, хранения данных, связи и в других сферах, развивается и программирование. Если раньше программирование использовалось лишь для создания программ для автоматизации вычислительных процессов, то на сегодняшний день они используются для решения различных задач и реализации различных проектов.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Жукова Е.Л. Элементы анализа учебных занятий с применением информационных технологий. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://ito.edu.ru/2006/Rostov/V/V-0-10.html>
2. Дьяконов В.П. Intel. Новейшие информационные технологии. Достижения и люди. – М.: Изд-во "СОЛОН-Пресс", 2012. – 416 с.
3. Чернов А.А. Становление глобального информационного общества: проблемы и перспективы. – М.: Издательско-торговая корпорация "Дашков и К°", 2003. – 232 с.
4. Уилсон Мэтью. С++. Практический подход к решению проблем программирования. Кудиц-Образ, 2006. – 736 с. ISBN: 5-91136-006-3.
5. Керниган Б., Ритчи Д. Язык программирования С. 2-е изд.: Пер. с англ. – М.: Издательский дом "Вильямс", 2009. – 304 с.: ил. – Парал. тит. англ. ISBN 978-5-8459- 0891-9 (рус.) ISBN 0-13-110362-8 (англ.)

УДК 378:37.004

*Тетяна Горохова
(Київ, Україна)*

ДИДАКТИЧНИЙ ПОТЕНЦІАЛ БЛОГІВ В ОРГАНІЗАЦІЇ САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ СТУДЕНТІВ-ФІЛОЛОГІВ

У статті на основі аналізу науково-методичної літератури обґрунтовано функції та дидактичні можливості блог-ресурсів у навчанні української мови. Визначено методичні аспекти використання блогів як одного з ефективних засобів в організації самостійної роботи студентів філологічних спеціальностей.

Ключові слова: *самостійна робота студентів, блог, інформаційно-комунікаційні технології, професійна компетентність майбутніх учителів української мови і літератури.*

In the article on the basis of analysis of scientific and methodological literature, the functions and didactic possibilities of blog resources in the teaching of the Ukrainian language are substantiated. The methodical aspects of using blogs as one of the effective means in the independent work organization of philological specialties students are determined.

Key words: *independent work of students, blog, information and communication technologies, professional competence of future Ukrainian language and literature teachers.*

Світові тенденції комп'ютеризації освіти, розвитку медіадидактики зумовлюють потребу переосмислення підходів до організації освітнього процесу й актуалізують проблему використання інтернетних ресурсів у навчальній діяльності закладів освіти різних рівнів. Упродовж багатьох років лінгводидакти досліджують ефективні методи й засоби й прийоми організації самостійної роботи, вдосконалення різноманітних аспектів професійної підготовки майбутніх учителів-словесників шляхом розроблення й упровадження спеціальних методик, навчальних технологій, а також практичного досвіду викладачів задля розвитку різних складників мовної особистості майбутніх фахівців. Зазначимо, що ресурси

блогів дають змогу оптимізувати освітню діяльність, а також збагатити, прискорити, урізноманітнити навчальний процес, покращити засвоєння матеріалу студентами через унаочнення, динамічність проведення занять, високу їх інтерактивність.

Теоретичні засади організації самостійної роботи студентів-філологів розкриваються у працях лінгводидактів (Н. Голуб, О. Горошкіна, С. Караман, О. Караман, А. Нікітіна, М. Плющ, М. Пентилук, І. Хом'як, В. Шляхова та інші). Різноманітні філософські, світоглядно-наукові, теоретико-методологічні, практично-дидактичні та психолого-педагогічні аспекти застосування інформаційно-комунікаційних технологій в освітньому процесі висвітлюються у працях таких науковців, як О. Горкунь, А. Верлань, М. Жалдак, В. Кремень, Н. Морзе, Г. Онкович, І. Роберт та інші. Особливості застосування ІКТ у процесі вивчення філологічних дисциплін розглядали О. Брацлавська, Т. Гуріна, О. Зимовець, В. Ніколаєва, І. Радченко, Д. Рождественська, Л. Смоляр, Н. Сороко, Т. Ясак та інші. Проте особливості використання блогів для організації самостійної роботи студентів-філологів не достатньо представлені в науково-методичній літературі.

Метою статті є висвітлення дидактичного потенціалу блогів в організації самостійної роботи студентів-філологів.

Згідно з Положенням про організацію навчального процесу у вищих навчальних закладах, основним засобом оволодіння навчальним матеріалом у вільний від аудиторних занять час є **самостійна робота** студентів, що має становити не менше 1/3 й не більше 2/3 загального обсягу навчального часу, визначеного для засвоєння рекомендованих дисциплін. Самостійна робота студентів – це особлива форма організації навчальної діяльності, спрямована на пошук необхідної інформації, осмисленого і творчого сприйняття її з метою вироблення професійної компетентності [4].

Аналіз наукових джерел (А. Нікітіна [3], І. Хом'як [4], В. Шляхова [6]) дає змогу виокремити дві форми самостійної роботи у закладах вищої освіти: традиційну, виконувану студентами в позааудиторний час без контролю викладача, і ту, що здійснюється під безпосереднім контролем викладача; а також визначити такі види самостійної роботи, як: слухання лекцій та їх конспектування; підготовка доповідей, рефератів; робота з підручником, словником, навчальним посібником; створення проєктів; виконання лабораторних робіт; організація експериментальної роботи; участь у роботі наукових гуртків, студій, проблемних груп; курсові, бакалаврські, магістерські роботи тощо.

Значення самостійної роботи у процесі формування професійної компетентності майбутніх учителів української мови і літератури полягає у виробленні в студентів психологічної настанови на систематичне розширення і поглиблення своїх знань; посиленні інтересу до вивчення мовознавчих і лінгводидактичних дисциплін; формуванні уміння орієнтуватися в інформаційних потоках; забезпеченні зв'язку між усіма учасниками освітнього процесу (студентом і викладачем, студентом і студентом, викладачем і групою студентів тощо) у різних діалогових режимах; можливості об'єктивно оцінити рівень здобутих знань, сформованих умінь і навичок.

Нині для оптимізації та інтенсифікації навчального процесу в освітній практиці послуговуються блогами, які не передбачають володіння спеціальними навичками програмування, сприяють співпраці між викладачем та студентами, забезпечують створення та обговорення навчального контенту, обмін інформацією тощо. Слово «блог» було походить від англійського — *blog, web log*, що означає «інтернет-журнал подій», «інтернет-щоденник», «онлайн-щоденник». Блогом називають мережеву сторінку або веб-сайт у формі особистого щоденника, де автори розміщують власні тексти, світлин, відео й аудіофайли [5], веб-сайт, змістом якого є записи (пости) у вигляді тексту, зображення або мультимедіа, які регулярно додаються та коментуються [2].

У мережі представлено велику кількість сервісів для безкоштовного створення та ведення блогів, як-от Contentful, Blogger, WordPress, Tumblr та інші. У Київському університеті імені Бориса Грінченка створено блог Центру культури української мови (<http://centrkum.blogspot.com>), який використовується як інтерактивний та інформаційний

ресурс, у якому представлено електронні посібники, підручники, довідники, словники української мови, онлайнві засоби перекладу і контролю якості текстів, творчі проекти студентів, мультимедійні презентації, мовні тренажери, інфографіку та інші навчальні матеріали. Користувачі блогу мають змогу комунікувати в межах творчих інтерактивів, онлайнвих дискусій, а також у коментарях до проектів, інформаційних сторінок тощо.

Також блог може бути однією з форм навчального проекту. Наприклад, окрема група (або мікро-група) студентів може створити та заповнювати власний блог (або окремі його рубрики) окресленої тематики, де висвітлюватимуть власні доробки, підтримуючи їх аудіовізуальним супроводом. Такі проекти можуть бути використані викладачем у подальшій роботі на заняттях, а також студентами під час проходження навчально-виробничої практики та в майбутній професійній діяльності.

Наведемо приклади завдань для самостійної роботи студентів-філологів з використанням ресурсів блогу:

- Створити **інфографіку** (одне зображення зі схематичним висвітленням певних правил) з основних правил української орфографії, пунктуації, слововживання, наголошування тощо. Приклад: <https://centrkum.blogspot.com/2018/01/blog-post.html>

- Створіть відеопроєкт (від 1 до 3 хв) з актуальних проблем української мови та реалізації норм сучасної української літературної мови (можлива групова робота). Приклад: <https://centrkum.blogspot.com/2018/04/blog-post.html>

- Створіть блог із ресурсами для вивчення української мови як іноземної, наповніть блог власною інфографікою, відеолекціями, мовними тренажерами, рекомендованими ресурсами тощо (групова робота).

- Долучіться до онлайнвої дискусії «Мовний пуризм чи мовний плюралізм», висловіть власне ставлення до окресленої проблеми, наведіть аргументи, які підтверджують вашу думку: https://centrkum.blogspot.com/p/blog-page_6.html

- Ознайомтеся із відеопроєктами «Мовні помилки і рекламі та оголошеннях». Проаналізуйте, які помилки найчастіше трапляються в ЗМІ, свої думки висвітліть в коментарях: https://centrkum.blogspot.com/p/blog-page_25.html

- Прокоментуйте проекти ваших колег з позиції актуальності, доречності, дидактичного потенціалу тощо: https://centrkum.blogspot.com/p/blog-page_3.html

Використання блог-ресурсів на заняттях з української мови посилює мотивацію студентів завдяки використанню розвиненої технічної бази в оформленні своїх постів, певній свободі у пошуках необхідної для них інформації, реалізації творчого потенціалу, можливості комунікації та зворотного зв'язку. Л. Кононова вважає, що робота у блогах стимулює вдосконалення таких мовно-мовленневих компетенцій як читання, письмо, аудіювання, певною мірою говоріння (за умови створення власних аудіо та відеоматеріалів), сприяє розвитку вміння аналізувати та коментувати інформацію, тобто формує критичне мислення [2].

Застосування таких технологій в організації самостійної роботи дає змогу відійти від традиційних форм навчання й більшою мірою індивідуалізувати процес навчальної діяльності студентів, оптимізувати засвоєння мовних структур та правил, а також подолати монотонність заняття у процесі формування мовленнєво-комунікативної компетенції студентів-філологів. Дидактичні можливості блогів в організації самостійної роботи майбутніх учителів-словесників можна стисло визначити так:

- посилення мотивації навчання;
- активізація навчальної діяльності студентів, посилення їх ролі як суб'єкта навчання діяльності (можливість обирати послідовність вивчення матеріалу, визначення міри і характеру допомоги тощо);
- реалізація диференційного підходу до навчання;
- вдосконалення мовних компетенцій шляхом використання аутентичних матеріалів інтернет-простору;

- практика монологічного та діалогічного висловлення;
- створення навчального середовища, яке забезпечує «занурення» студента у мовну чи професійну ситуацію;
- урізноманітнення форм подання інформації та типів навчальних завдань;
- забезпечення швидкого зворотного зв'язку, можливість рефлексії;
- можливість використання виконаних завдань у подальшій професійній діяльності [1].

Отже, використання блогів у самостійній навчальній діяльності майбутніх учителів української мови і літератури може відбуватися різними способами, це залежить від низки факторів: доцільності використання у процесі вивчення конкретної теми, рівня володіння різними програмами та наявністю сертифікованих програм у виші. Враховуючи специфіку майбутньої професійної діяльності філологів важливо зазначити, що використання блог-ресурсів сприятиме формуванню професійно орієнтованих освітніх цінностей, набуття знань, умінь та досвіду, розвитку творчих здібностей, навичок комунікації та співпраці. Перспективи подальших досліджень вбачаємо в науково-методичному обґрунтуванні використання блог-ресурсів в проектній діяльності студентів-філологів.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Horokhova T. Forming the grammatical competence of students using web 2.0 technologies // European Journal of Education and Applied Psychology, «East West» Association for Advanced Studies and Higher Education GmbH. Vienna. №1. 2017. P.23-26
2. Кононова О. Використання блог-ресурсів на заняттях з іноземної мови // Сучасні підходи до навчання іноземної мови: шляхи інтеграції школи та ВНЗ / Матеріали III Міжнародної конференції. Харків, 2013. С. 76.
3. Никітіна А. Педагогічний дискурс учителя-словесника: монографія. Київ: Ленвіт, 2013. 338 с.
4. Хом'як І. Самостійна робота в системі навчальної діяльності студентів // Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. – Т.І, 2016. - №1. – С.90-95.
5. Чумиков, А. PR в Інтернеті. Web 1.0, Web 2.0, Web 3.0. / А. Чумиков, М. Бочаров, М. Тишкова. М. : Альпіна Паблишер, 2010. 136 с.
6. Шляхова В. Шляхи удосконалення культуромовної компетентності майбутніх українців. Освіта і управління. 2011. 14, № 4. С. 92-98.

*Маъмура Дехканова, Клара Ахметова
(Ташкент, Узбекистан)*

АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ СОВРЕМЕННОЙ СИСТЕМЫ ПРОФЕССИОНАЛЬНОГО ОБРАЗОВАНИЯ И ПУТИ ИХ РЕШЕНИЯ

Данная статья посвящена актуальным проблемам современной системы профессионального образования. Авторами рассматриваются основные проблемы, существующие в системе образования, в целом, а также описываются способы и условия совершенствования данной системы.

Ключевые слова: образование, система образования, профессиональное образование, качество образования, стратегический блок.

This article is devoted to current problems of the modern system of vocational education. The authors consider the main problems existing in the education system as a whole, and also describe the ways and conditions for improving this system.

Keywords: education, education system, vocational education, quality of education, strategic block.

Современные условия развития экономики и общества актуализируют вопросы, связанные с системой образования. Постиндустриальная экономика, основными производственными ресурсами которой являются информация и знания, остро нуждается в обществе с высоким интеллектуальным потенциалом: быстрое получение новых знаний и навыков, формирование новых компетенций, профессионализм и креативность являются основополагающими для успешной самореализации в быстро меняющейся реальности. Система образования перестает быть прерогативой исключительно образования, а становится в большей степени идеологической концепцией, образом мышления, стилем жизни.

Это говорит о том, что в современном мире образование в целом и особенно профессиональное образование в частности выполняет очень важную роль в определении социального статуса личности, в развитии и воспроизводстве социальной структуры общества, в поддержании социального статуса, порядка и стабильности, осуществлении социального контроля. Более того, являясь фактором воспроизводства социально-профессиональной структуры общества, образование выступает одним из главных и эффективных каналов социальной мобильности. От уровня образования напрямую зависит качество трудовых ресурсов, а следовательно, и состояние экономики в целом. Так, именно модернизировав систему образования, Япония смогла добиться серьезного прорыва в экономической сфере. Поэтому сегодня качественное образование выгодно не только для отдельного индивида, становящегося более конкурентоспособным на трудовом рынке, но и для общества в целом, так как благодаря ему происходит обеспечение страны высококвалифицированными кадрами. А это означает рост производительности труда, внедрение новых технологий, выход на передовые рубежи в социальном развитии.

Профессиональное образование, прежде всего, должно быть направлено на удовлетворение потребности экономики в кадровом потенциале, а также на удовлетворение потребностей населения в образовательных услугах. В последнее время развитие и функционирование системы образования, а также качество образовательных услуг этой сферы вызывает серьезные нарекания работодателей.

Существующая система профессионального образования не смягчает, а наоборот, все больше увеличивает дисбаланс спроса и предложения рабочей силы, поскольку объемы, структура и качество подготовки кадров все больше ориентируются не на реальные потребности, не на происходящие изменения в структуре спроса на профессии и специальности регионального рынка труда, а на сформированные неверным образом потребности населения в образовательных услугах.

Также структура подготовки специалистов не является профессиональной, так как, нет прогноза потребности в кадрах. Наряду с этим существует ряд других проблем, которые тормозят развитие данной системы. Например, используемые профессиональные и образовательные стандарты, образовательные программы не соответствуют современным требованиям, а также не существует система подтверждения квалификации.

Исходя из вышеизложенных проблем, в процессе реформирования системы образования необходимо выделить три блока:

- *стратегический*, направленный на определение основных принципов предназначения и развития системы профессионального образования;
- *практический*, направленный на разработку основных принципов функционирования системы профессионального образования;
- *стабилизационный*, направленный на сохранение и предотвращение распада существующей системы профессионального образования.

Основной задачей при реализации *стратегического блока* является создание национальной образовательной доктрины образования. В качестве основных целей национальной доктрины образования необходимо определить:

- интересы, права и обязанности граждан государства, образовательных учреждений, бизнес-сообщества и государства в сфере образования;

- цели, задачи и стратегические направления развития образования, содержание деятельности и средств по их реализации;
- модели взаимодействия государства, бизнес-сообщества, общества и образовательных учреждений в сфере образования.

Данная доктрина образования должна основываться на следующих принципах.

1. Образование является основным фактором повышения благосостояния человека, производительности и конкурентоспособности экономики страны.

2. Управление образованием должно быть направлено на обеспечение взаимодействия государства, бизнес-сообщества и общества в интересах динамичного развития экономики, повышения качества образования и учета интересов общества.

3. Необходима обоснованная и профессиональная финансовая политика государства в области образования.

4. Образование должно обеспечивать равнодоступность получения образования, преемственность процессов обучения, адаптированность образования к динамично изменяющимся условиям рынка и потребностям общества.

При этом развитие образования должно формировать единое образовательное пространство, базироваться на рациональных принципах предоставления государственных образовательных услуг (права и условия), обеспечивать непрерывность и качество образования в течение всей жизни, основываться на современных образовательных технологиях. Для этого требуются разработка и соблюдение единых законодательных требований к функционированию как государственных, так и негосударственных образовательных учреждений. В результате должны удовлетворяться потребности человека в образовании, обеспечиваться равные стартовые возможности в сфере профессионального образования. Тем самым будет гарантирована подготовка новых поколений граждан к выполнению требований современного рынка трудовых ресурсов.

Необходима разработка методики составления государственных и региональных прогнозов потребности в кадрах на краткосрочную, среднесрочную и долгосрочную перспективу. Так как, прогноз потребности в кадрах является основанием для двух процессов:

– формирования государственного заказа на подготовку, повышение квалификации и переподготовку кадров;

– информирования населения о прогнозируемой потребности в кадрах в разрезе профессий (специальностей) в целях формирования сознательного отношения к выбору профессии, профилю и уровню получаемого образования.

Основной задачей практического блока является создание модели функционирования образования, которая определяется:

- системой государственного заказа;
- разработкой профессиональных стандартов и квалификационных требований;
- внедрением системы тестирования профессиональных знаний, навыков и умений будущих специалистов и их сертификации;
- системой подготовки и оценки качества преподавательского состава;
- созданием нормативно-правовых документов, регулирующих деятельность профессиональных учреждений;
- формированием требований к учебной документации и программам трудового обучения в общеобразовательной школе.

Стабилизационный блок направлен на устойчивое развитие системы профессионального образования. Реализация данного блока должна начаться в первую очередь или параллельно с другими блоками.

На основании вышеизложенной информации, можем представить наиболее благоприятные условия для реализации профессионального образования, которые могут сложиться в новых образовательных структурах, то есть в интегрированных образовательных комплексах, реализующих образовательные программы разных ступеней и

уровней (начального, среднего и высшего образования), позволяющих обеспечить подготовку, переподготовку и повышение квалификации специалистов.

Отличительными особенностями системы интегрированных образовательных комплексов являются:

- сопряжение уровней профессиональной подготовки в рамках единых образовательных программ;
- многоуровневость и открытость образовательного пространства;
- завершенность каждого уровня образования (получение специальности, присвоение квалификации);
- переход с одного уровня обучения на другой по результатам контроля знаний на конкурсной основе;
- многообразие форм и методов подготовки, создание и освоение новых педагогических технологий, опирающихся на современные информационные и телекоммуникационные ресурсы;
- вариативность учебного процесса;
- ориентации на развитие фундаментальных и прикладных исследований как неотъемлемой составной части подготовки специалистов университетского уровня;
- установление тесных взаимоотношений с производственными структурами и рынком труда.

Создание интегрированных образовательных комплексов позволит: 1) повысить качество образования всех уровней; 2) сократить сроки подготовки специалистов; 3) создать новую стратегию управления финансовыми и материальными ресурсами, обеспечить их оптимальное освоение, снизить себестоимость подготовки специалистов; 4) повысить эффективность использования кадрового потенциала, в том числе кадров высшей квалификации; 5) обеспечить возможность выбора студентами траектории профессиональной подготовки, отвечающей их возможностям; 6) осуществить единство требований в оценке качества знаний студентов, обучающихся по программам различных уровней; 7) оптимизировать использование научно-производственной и учебно-лабораторной баз.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Вершловский С.Г. Непрерывное образование как фактор социализации [Электронный ресурс] // Общество «Знание» России: [сайт]. URL: http://www.znanie.org/jornal/n1_01/nepreriv_obraz.html.

2. Якушкина М.С. Анализ состояния и перспектив развития неформальных производственных практик // Перспективы науки и образования. 2013. №4.

УДК 37.01

*Жайнар Жиенгалиева
(Атырау, Қазақстан)*

МЕКТЕПТЕ АРАЛАС ОҚЫТУ ТЕХНОЛОГИЯСЫН ПАЙДАЛАНУ

Мақалада аралас оқыту технологиясының маңызы мен Қазақстанда аралас оқытуды мектепте енгізуді ұйымдастыруға қажетті түрлі типтегі сандық білім беру қорларына шолу жасап, аралас оқытуды қолдану мен аралас оқытуға көшудегі технологиялар жиынтығы ұсынылады.

Кілт сөздер: *Аралас оқыту, blended learning, қашықтықтан оқыту, технология.*

The article introduces the concept of blended learning and proposes a set of technologies in the transition to a blended learning, forecasted possible outcomes.

Keywords: *Blended learning, distance learning, technology, blended learning technology, Face-To-Face learning.*

Жастарға білім берудің қазіргі кездегі маңызы өте жоғары, себебі мектеп партасында отырған бүгінгі оқушы мемлекетіміздің болашағын жалғастырушы. Тарихи, әдеби тәрбие берудің сауатты, салауатты, білімді ұрпақты қалыптастыруда маңызы өте жоғары екені ақиқат. Болашағымызды сеніп тапсыратын жас ұрпаққа ең негізгі құндылық білім екенінін, соның негізінде жас ұрпақ бойына тарихи сананы қалыптастыру кезек күттірмейтін мәселе екені айқын.

Қазақстандық білім беру мен ғылым жүйесін жаңғыртудың заманауи кезеңі әрбір адамның сапалы мектепке дейінгі тәрбие мен мектептегі білімге қолжетімділігін, колледж бен университетте жаңа кәсіби дағдыларды алу, зерттеу және шығармашылық құзыреттерін дамыту мүмкіндіктерін көздейді. Адамның бәсекеге қабілеттілігі ұлт жетістігінің факторы болып табылады. Сондықтан әрбір қазақстандық жаңа жаһандық сын-тегеуріндерге, заманауи технологияларға, еңбек нарығының өзгермелі талаптарына және жаңа кәсіптерге табысты бейімделу үшін қажетті құзыреттілікке ие болуы қажет.

Елбасымыз Н.Ә.Назарбаев 2018 жылғы 10-қаңтардағы Қазақстан халқына жолдауында «Барлық жастағы азаматтарды қамтитын білім беру ісінде өзіміздің озық жүйемізді құруды жеделдету қажет. Білім беру бағдарламаларының негізгі басымдығы өзгерістерге үнемі бейім болу және жаңа білімді меңгеру қабілетін дамыту болуға тиіс» - деген болатын [1].

Ақпараттық технологиялардың жаңартылған нұсқасы болып табылатын цифрлық дәуір білім беру жүйесін жетілдіру мәселесін көкейкесті етуде. Технологиялық төңкерістің келуі білім беру технологияларынан да тап сондай өзгерісті талап етуде, солардың қатарында аралас оқыту (blended learning) технологиясы да бар.

Аралас оқыту – негізіне «күндізгі оқу» технологиясы мен электронды оқыту технологияларын біріктіру қағидасына негізделген АКТ және заманауи оқу құралдары ұсынатын жаңа дидактикалық мүмкіндіктерге сүйенетін оқу үрдісін ұйымдастыру технологиясы. Аралас оқыту – бұл білім алушы, жекелеп алғанда оқушы немесе студент, білімді онлайн, яғни, өз бетінше де, мұғаліммен де ала алатын білім беру концепциясы. Мұндай қадам материалды оқып үйренудің уақытын, орнын, үйрену жолын бақылауда ұстауға мүмкіндік береді. Егер оқу уақытының 30%-дан 79%-ға дейінгі бөлігі он-лайн өтетін болса ғана ол аралас оқыту деп танылатынын есте ұстаған жөн. Оның басым ерекшелігі ретінде келесі аспектілерді айтуға болады:

- Әр білім алушы қажетті білімдер мен дағдыларды ыңғайлы форматта алуына мүмкіндік бар;

- Оқыту қандай сұранысты қанағаттандыратыны және қандай нәтиже әкелетіндігін түсіну әрі жоспарлау;

- Білім алуды басқарудың тиімді құрал-жабдықтарымен қамтамасыз ету;
- Технология мен оқыту бірін-бірі өзара толықтыра және байыта түседі;
- Білім алушылардың өзара және ұстаздармен белсенді әлеуметтік қатынаста болуы;
- Білім алудың мезгіл мен мекенге тәуелді емес бола алуы;
- Білім сапасының оқытудың тиімдірек құралдарын пайдалану салдарынан артуы;
- Шәкірттің өз бетінше жұмыстануына басымдық берілуі;
- Топтық жұмысты қолдану;
- Білім беру траекториясының иілгіштігі;
- Онлайн және офлайн оқу-әдістемелік контенттердің интеграциялануы;

Көріп отырғанымыздай аралас оқытуды жүзеге асыру ҚР ББМС толықтай сәйкес келеді, яғни оны тәжірибеде қолдануға болады.

2017 жылдың қыркүйек айында елбасымыз Н.Ә. Назарбаевтың қатысуымен өткен цифрландыру мәселелері жөніндегі республикалық жиналыста «Цифрлы Қазақстан» бағдарламасы таныстырылған болатын. Мемлекет басшысы 2017 жылдың басындағы мемлекет халқына жолдауында атап өткен үшінші модернизацияның тірегі болып цифрландыру табылатынын баса айтты. Сондай ақ, Президент біліктілік деңгейі жоғары мамандарды дайындау маңыздылығын атап өтіп, бұл өз кезегінде білім беру саласындағы

саясатты қайта қарауды қажет ететінін айтты: «Оқушылардан зейнеткерлерге дейінгі барлық қазақстандықтар қайтадан кітапқа отырып, жаңа технологияларды үйрену қажет. Өмір бойы білім алу қағидасы қажеттілікке, қалыпты жағдайға айналуы тиіс» [2].

Бұл жағдайда білім беру жүйесінің алдында үздіксіз білім алу үшін заманауи білім беру технологияларын меңгеріп және дер кезінде енгізу мәселесі өткір сұрақ болып тұр. Алдыңғы орынға цифрландыру немесе диджитализациялау құралы ретінде аралас оқыту (blended learning) технологиясы шығады. Замандасты сандық дағдылармен қаруландыру өте маңызды, себебі мұндай дағдыларға көптеген мамандыққа қажеттілігіне байланысты сұраныс артып келеді.

Оқу процесінің білім контентін онлайн технологиялармен жеткізілуінің қанықтылық деңгейіне және қатысушылардың өзара қатынас деңгейіне байланысты сарапшылар төмендегідей бөледі:

- Дәстүрлі оқыту (электронды технологияларды қолданбай);
- Веб-қолдаумен дәстүрлі оқыту(курстың 1-29% желіде жүзеге асады: контентті жеткізу, білім алушылардың өзіндік жұмысты орындауына LMS арқылы минималды түрде әрекет ету);
- Аралас оқыту - blended learning (курстың 30-79% пайызы желіде жүзеге асады: аудиториядағы және желідегі сабақтар кіріктіріледі) ;
- Толық онлайн оқыту(курстың 80% астамы желдіе өтеді, тіпті бетпе –бет оқыту болмауы мүмкін).

Педагогикалық тәжірибеде аралас оқыту қағидалары ұстазға/мұғалімге келесі мақсаттарға қол жеткізуге мүмкіндік береді:

1. Білім берудің қол жетімділігі мен иілгіштігін арттыру арқылы, олардың жеке білімділік қажеттілігін, оқу материалын игерудің қарқыны мен ырғағын ескере отырып білім алушылардың білім алу мүмкіндігін арттыру;

2. Оқушының белсенді әрекетін қалыптастыруын ынталандыру: оның оның уәжін, әлеуметтік белсенділігін, дербестігін арттыру, соның ішінде оқу материалын игеруде рефлексия мен өзін-өзі талдау қабілеттерін арттыру, нәтижесінде білім беру процесінің тиімділігін тұтастай арттыру;

3. Педагог стилін өзгерту: білімді трансляциялаудан оқушылардың өз білімдерін құрастыруға жағдай жасайтын интерактивті әрекеттесуге ауысу;

4. Білім беру үрдісін білім алушы оқу мақсаттары мен оған жету жолдарын өзінің білім алу қажеттілігін, қызығушылықтары мен мүмкіндіктерін ескере отырып өз бетінше анықтай алатындай жекелендіру және дербестендіру, ал мұғалім көмекші және тәлімгер ролін сомдайды;

Қорыта айтқанда, аралас оқытуды бетпе-бет оқыту мен электронды оқытудың артықшылықтарын барынша тиімді етуге бағытталған синергиялық жүйе деп қарастыруға болады.

Сандық білім қорларының көпмөлшерлілік, тапсырмалары мен оқу ақпаратын ұсынудың сан алуандығы, мазмұнның көпдеңгейлігі сияқты қасиеттері мазмұнның көпнұсқалық қағидасын жүзеге асыратынын ескерсек, ол өз кезегінде оқу үрдісін иілгіш және икемделгіш етеді, оқытуды дербестендіруге жағдай жасайды. Аталған қағида оқу материалдарының, тапсырмалардың, оқу үрдісін ұйымдастыру формаларын білім алушының өз ұстанымдарына сай алуан түрлі етуді көксейді, яғни әр оқушының өзін-өзі жүзеге асыруына жағдай жасайды. Нәтижесінде, білім мазмұнын сызықты емес игеру мүмкін болады және білім беру үрдісінде оқушылардың тұлғалық ерекшеліктері ескеріледі, бұл өз кезегінде сандық білім қорларын аралас оқытудың ажырамас бөлшегі етеді.

Аралас оқыту модельдерін жүзеге асыруда түрлі типтегі сандық білім беру қорлары мен онлайн- сервистерді пайдалануға болады:

Білім беруді басқару жүйелері (LMS, Learning Management System, мысалы, Moodle, Edmodo және т.б.);

– оқу объектілерінің сандық топтамалары (мысалы, Хан академиясы, BilimLand);

- оқу онлайн-курстары
 - контент пен оқу объектілерін жасау және жариялауға арналған құралдар (мысалы, тест құрастырғыштар, тарсия, kahoot, quizlet, т.б.);
 - байланыс және кері байланыс құралдары (Mirapolis, Vebinar.ru, Скайп, Google-чат, т.с.с.);
 - серіктестік құралдары (мысалы , Google Docs, Word Online, т.б.);
 - қауымдастық құру құралдары (әлеуметтік желілер);
 - оқу қызметін ұйымдастыру құралдары (электронды журналдар, Kundelik.kz, т.б.).
- Аралас оқыту қолдануға және әрі қарай дамытуға кең мүмкіндікке ие дамып келе жатырған педагогикалық технология. Дұрыс және толыққанды пайдаланылған кезде аралас оқыту тұлғаның құнды қасиеттерінің қалыптасуына жағдай жасайды, бұл қасиеттер ХХІ ғасыр дағдылары деген атпен де белгілі. Олар:
- Берілген мәселені тапсырманың барлық аспектілерін ескере отырып кешенді шешу қабілеті;
 - Сын тұрғысынан ойлау, сенімді ақпарат көздерін таңдап, мәселені шешуге бағытталған ақпаратты әрәктей алу қабілеті;
 - Жасампаздық, қолда бар ақпаратты шығармашылық тұрғыдан сүзгіден өткізіп, жаңа идеялар мен шешімдерді синтездеу қабілеті;
 - Топтық жұмыс, басқа адамдар өнімді жұмыс дағдысын ұйымдастыру, пікірлес адамдарды іздеу, топтар құра алу қабілеті;
 - Өмір бойы білім алу қағидасын жүзеге асыру;
 - Шешім қабылдай алу және сол үшін жауап беру қабілеті.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. «Егемен Қазақстан» газеті, № 6(29237), 10 қаңтар, 2018 ж.
2. «Егемен Қазақстан» газеті, 13 қыркүйек, 2017 ж.
3. Джарасова Г.С., Салтанова Г.А. Внедрение технологий смешанного инициативного обучения в учебный процесс // Вестник ЗКГУ. №1(65). 2017. С. 79-84.

УДК 378

*Вікторія Звєкова
(Ізмаїл, Україна)*

АКТИВІЗАЦІЯ ДІЯЛЬНОСТІ МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ ПІД ЧАС ГРИ ЯК ЗАСОБУ ВИХОВАННЯ

У статті викладена думка про те, як використання різних ігор на уроках впливає на активізацію діяльності молодших школярів. Наведено приклади використання ігор при вивченні різних предметів, як засобу виховання.

Ключові слова: *гра, молодший вік, школа, виховання, вчитель.*

The article outlined the idea of how to use the different games in class affects the intensified activities of junior high school students. Examples of using games to teach various subjects as a means of education.

Key words: *the game, younger age, school, education, teacher.*

Сучасне суспільство вимагає виховання самостійних, ініціативних, відповідальних громадян, здатних ефективно взаємодіяти у виконанні соціальних, виробничих і економічних завдань. Виконання цих завдань потребує розвитку особистісних якостей і творчих здібностей людини, умінь самостійно здобувати нові знання та розв'язувати проблеми, орієнтуватися в житті суспільства. Саме ці пріоритети лежать в основі реформування

сучасної загальноосвітньої школи, головне завдання якої – підготувати компетентну особистість, здатну знаходити правильні рішення у конкретних навчальних, життєвих, а в майбутньому і професійних ситуаціях.

В теперішній час школа потребує такої організації своєї діяльності, яка забезпечила б розвиток індивідуальних здібностей і творчого ставлення до життя кожного учня, впровадження різних інноваційних навчальних програм, реалізацію принципу гуманного підходу до дітей. Іншими словами, школа надзвичайно зацікавлена в знанні про особливості психічного розвитку кожної конкретної дитини. І не випадково всі більшою мірою зростає роль практичних знань у професійній підготовці педагогічних кадрів. Рівень навчання і виховання в школі в значній мірі визначається тим, наскільки педагогічний процес орієнтований на психологію вікового і індивідуального розвитку дитини. Це передбачає психолого-педагогічне вивчення школярів протягом усього періоду навчання з метою виявлення індивідуальних варіантів розвитку, творчих здібностей кожної дитини, зміцнення його власної позитивної активності, розкриття неповторності й унікальності особистості, своєчасно наданій допомозі при відставанні у навчанні або незадовільну поведінку. Особливо важливо це в молодших класах школи, коли тільки починається цілеспрямоване навчання людини, коли навчання стає провідною діяльністю, в лоні якої формуються психічні властивості і якості дитини, перш за все пізнавальні процеси і відношення до себе як суб'єкту пізнання.

Мислителі та педагоги минулого і сучасних часів досліджують проблему, як засобом гри ефективно навчати та виховувати дітей Я.А. Коменський вважав гру необхідною формою діяльності дитини, що відповідає їй природі та здібностям, гра - серйозна розумова праця, у процесі якої розвиваються усі здібності [3].

Дитину у грі збагачується коло уявлень про навколишній світ, розвивається мова, у колективних іграх дитина спілкується з однолітками.

К.Д.Ушинський розглядає гру не тільки як засіб розваги, але як спосіб виховання, навчання та розвитку [5]. К.Д.Ушинський, зокрема зазначив: «Ми надаємо такого важливого значення дитячим і ігровим, що коли б влаштували вчительську семінарію, чоловічу чи жіночу, то зробили б теоретичне і практичне вивчення дитячих ігор одним із головних предметів»[5].

А.С.Макаренко говорив: «Гра має велике значення в житті дитини, має те саме значення, яке у дорослого має діяльність, робота, служба. Яка дитина у грі, така в багатьох випадках вона буде у роботі, коли виросте. Тому виховання майбутнього діяча проходить першим за все у грі»[6].

Гра є потребою дитячого організму, який розвивається. У грі розвиваються фізичні сили дитини, твердішою стає рука, гнучкіше тіло, правильніше око, розвивається кмітливість, винахідливість, ініціатива. У грі у дітей виробляються організаторські вміння і навички, розвивається витримка, вміння аналізувати обставини.

Цікавість умовного світу гри робить позитивно емоційно забарвленої монотонну діяльність із запам'ятовування, повторення, закріплення або засвоєння інформації, а емоційність ігрового дійства активізує всі психічні процеси і функції дитини. Іншою позитивною стороною гри є те, що вона сприяє використанню знань в новій ситуації, тобто засвоюваний учнями матеріал проходить через своєрідну практику, вносить різноманітність і інтерес до навчального процесу.

Актуальність гри в даний час підвищується через перенасиченість сучасного школяра інформацією. У всьому світі, незмірно розширюється предметно-інформаційне середовище. Телебачення, відео, радіо, комп'ютерні мережі останнім часом обрушують на учнів величезний обсяг інформації. Актуальним завданням школи стає розвиток самостійної оцінки та відбору одержуваної інформації. Однією з форм навчання, що розвиває подібні вміння, є дидактична гра, що сприяє практичному використанню знань, отриманих на уроці і в позаурочний час. Гра – це природна для дитини і гуманна форма навчання.

У практичній діяльності школяра виділяються і набувають відносної самостійності особливі внутрішні мислительні процеси, які передбачають і визначають виконання

зовнішніх предметних дій, спрямованих на досягнення необхідного практичного результату. У своєму мисленні учні вже опираються не тільки на враження від предметів, які вони сприймають у певний момент і у відношенні яких вони зараз діють, але ґрунтуються також на уявленнях про те, що вони бачили й чули раніше.

Дуже важливо на ранніх стадіях навчання запалювати в кожному учневі інтерес до навчання, інтерес цей треба постійно підтримувати. Давно відмічено, що у людини залишається в пам'яті, а відповідно і в навиках, значно більше, коли він бере участь в процесі з цікавістю, а не спостерігає з боку. Застосування нетрадиційних, нестандартних форм навчання благотворно позначається на учбовому процесі.

У висновку, ми можемо сказати, що використання ігор при вивченні різних предметів, як засобу виховання необхідно з метою стимулювання пізнавального інтересу школярів до навчального процесу і, як наслідок цього, зростання кількісних і якісних показників підготовленості учнів, їх успішності. Є підстави вважати, що при частому використанні різного роду ігор вони матимуть ще більшу ефективність, формуючи стійкий інтерес учнів до нового і цікавого.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Андрищенко Н. Органічне поєднання гри та навчання на уроках української мови в 1 класі спеціальної школи / Н. Андрищенко // Початкове навчання і виховання. – 2007. – №34. – С. 28–30.
2. Державний стандарт початкової загальної освіти // Початкова освіта. – №18. – 2011. – С.8–30.
3. Крутій В. А. Активізація навчальної діяльності молодших школярів у процесі використання дидактичних ігор / В. А. Крутій. – Автореф. дис... канд. пед. н. – 13.00.09 – теорія навчання. Інститут педагогіки АПН України. – Київ, 2001. – 27с.
3. Кудикіна Н., Михайленко Р. Інтелектуальні ігри у навчанні молодших школярів (на матеріалі української мови) / Н. Кудикіна, Р. Михайленко. – К.: КМІУВ, 1999. – 48 с.
4. Лапшина І. Орфографічні навички набуваєм граючи / І. Лапшина // Учитель початкової школи. – 2014. – № 12. – С.12–15.
5. Сборник избр. педаг. произведений (2-е изд.) под общ. ред. Г.С.Макаренко / Всесоюзное учебно-педагогическое изд-во Трудрезервиздат, Москва 1951 <http://www.gala-d.ru/parts/1106-part25.html>
6. Ушинський Костянтин Дмитрович [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://uk.wikipedia.org/wiki/Ушинський_Костянтин_Дмитрович

UDK 81-13

*Aibarsha Islam, Dinara Beissekbayeva
(Almaty, Kazakhstan)*

MODEL OF INTEGRATION OF USING COMMUNICATION, INFORMATION AND MOBILE TECHNOLOGIES INTO ENGLISH LESSONS IN ORDER TO DEVELOP COMMUNICATIVE COMPETENCE OF SECONDARY SCHOOL STUDENTS

The article discusses various information and communication technologies, methods of their use, analyzes the attitude of students and teachers to the active use of these programs. Analyzed the scientific and practical experience of introducing the use of information technology for the development of communicative competence of students in English classes.

Keywords: *English lessons, communicative competence, information technologies, mobile application, model.*

The term “model” in modern pedagogical and psychological works is used in various ways and, therefore, does not have an unambiguous definition.

Modeling - is epistemological procedure that is carried out on the basis of abstract and logical thinking. Model thinking is creatively and constructively, as it aims to create something new, to improve the current state of the object. At the same time, it is opportunistic and realistic, "obliges not only to its vision possibilities and strengths, also its inevitable weaknesses and limitations». [1, 57]

In the logic and methodology of science (V.P.Kochanowsky) model is considered as "analog certain fragment of reality, causing human culture, conceptual and theoretical images", "representative", "substituent" of the original in the knowledge and practice.

In the social sciences model is understood as "a symbolic image of the structure, the type of behavior and interaction patterns in social processes». [1, 46]

In the context of our research model has concretely practical, not just theoretical, detached from the real content of the object, since it is related to the direct practice of administrative activity in the school, it has been tested in specific educational institutions. Forms and types of the modeling may be different. Structural-functional model responds as the task of our research [2; 35], which allows through the establishment of the structural similarity of the original model and based on the information about the model to obtain the necessary information about the functions of the original.

Since in our study we are talking about the need to form the communicative competence of middle school students in the process of teaching English, there is a need to develop such a model that provides conditions for the training of creatively thinking individuals.

Mobile technologies can be used at all stages of the English lesson, as well as for the formation of all types of speech activity in different classes.

The choice may vary depending on the goals, age of students and other factors: mobile phones, classroom equipment with computers, whiteboard, Internet access and so on.

For this reason to begin with our experiment we decided to analyze English language classroom equipment of surveyed schools.

Having analyzed the equipment of the classrooms, we asked teachers to use the list of some information and communication technologies in order to improve second school students` communicative competence. The list of advised programs is:

- *Kahoot!* – program, which help teacher check students` speaking, reading, listening comprehension. [3]
- *Canva* – website, which helps both students and teachers to make different attractive and helpful material to develop students` communicative skills. [4]
- *Wordl.net* – program with the help of it teacher and students can easily do the list of learned vocabulary and save time not writing them down long. [5]
- *Infogram* – Infographics are visual representations of information, but unlike concept maps, they include data, icons, images, and longer texts. Being attractive and eye-catching, infographics provide the relevant information quickly and clearly and thus result in improving cognition by enhancing our visual ability to look for patterns [6]
- *Pictochart* – Infographics can be used by teachers as a follow-up task at the end of the topic or unit to allow students to demonstrate their understanding of the concept. Exposure to infographics not only improves visual recognition skills but can also enhance critical thinking abilities and lead to effective communication among students [7]
- *Creately* –looks simple, but it is a great tool to discuss complex concepts. They are not limited to language learning but are used widely across all ages and grades in other content areas like math, science, and social sciences [8]
- *Mindmup* –is a type of a graphic organizer used to illustrate the relationship between various concepts and ideas. It helps students organize their understanding of the concept or topic. Starting with a main idea or concept, it branches out to depict how that main idea is broken down into specific topics. [9]
- *Wordart* – A word cloud is similar to a word wall except that instead of arranging the words in alphabetical order, they are arranged randomly. Word clouds can be used as an effective

brainstorming tool in the classroom. The word cloud created can be used as a tool to track students' learning, as the teacher can use it to make a comparison of what students knew before and how much they have learned during the lesson. [10]

- *Pixton.com* – Cartoons can be a powerful teaching tool, as they can present complex texts in a few images that lead to better comprehension and retention. Being dominated by images and having fewer sentences, it gives students more opportunities to be creative and experiment with the language and the presentation of information, for example, by using superheroes to teach about history or societal issues. [11]

- *Bitstrips.com* – The use of comic strips serves as an effective learning tool for both mainstream and non-mainstream students. For example, it can help children with autism learn about different kinds of social behaviors, understanding and reading emotions based on faces of various characters selected for the cartoons [12]

- *Storybird* - lets anyone make visual stories in seconds. We curate artwork from illustrators around the world and inspire writers of any age to turn those images into original stories. [13]

Participants teachers of our experiment were asked to use these programs actively during the experiment which lasted one term.

After using these programs, websites, teacher noted:

«**Kahoot!** – is best played in a group setting, a classroom. Players answer the questions on their own devices, while games are displayed on a shared screen to unite the lesson. It creates a 'campfire moment' encouraging players to look up and celebrate together. Besides creating our own kahoots, we could search among millions of existing games», «I found it easy to use, in a few minutes, I could create a learning game for all ages, any topic».

So we can make a conclusion that both teachers and students liked using Kahoot!.

Kahoot! Plus and Pro for schools include detailed, visual reports that will support formative assessment and help you **improve student learning outcomes**. Just like kahoots, reports can also be shared between educators and school admins.

Kahoot! helps learners develop 21st century skills, including communication and teamwork. Encourage collaboration in your class by playing in team mode.

Appendix C

Canva is used to Design presentations, social media graphics, and more with thousands of beautiful layouts.

Students noticed that it has everything they need for amazing design. Student-participant noted – `Canva provides teachers and students with a simple new way to design. Its drag and drop functionality enables them to create presentations, posters, one-page documents, and social media posts`.

As Richard Byrne said – “Canva provides teachers and students with the tools they need to bring their stories to life”. [14]

Students can create designs to be shared with the entire class. They can provide view-only access or give classmates or their teacher an opportunity to collaborate on the same design.

As one of participant teacher noted: `Canva allows all members of the classroom community – students and teachers – to create professional, eye-catching graphics that enhance any lesson plan or project.`

Wordl.net - is a program which helps you organize learned vocabulary in eye-catching way, so spend less time. Students liked it, especially 6th grade students, because it is really easy to use, and also they just clue it into their notebooks, printing it.

Infogram lets students and educators alike easily create charts, maps and infographics for free. Infographics are visual representations of information using different elements such as charts, symbols, images, text, maps and icons. Infographics help you tell better data-driven stories in a more engaging way. With Infogram you can easily make your own custom infographics.

“With Infogram we have found a tool that makes it easy to communicate facts and numbers through infographics and charts” – say a student of school #1.

Pictocharts – Choosing from its library of over 600 professionally designed infographic, presentation, and printing templates teachers could add beautiful interactive charts, animated icons, images, and videos, edit fonts, change colors. All infograms, pictograms, charts make students feel confident in speaking, also make the rest of the audience listen to them.

Creately – it takes creating mindmaps, wireframes, website outlines, etc. to a level that dazzles above the rest! Having used this program teacher can say – Very helpful for drawing process diagrams – overall fast and easy handling – Creately, very recommendable! 12 participants of 46 liked this website, noticing its easiness in using, thousands of templates.

Mindmup - using a mind map maker designed to help students focus on their ideas and remove all the distractions while mindmapping, teachers could attract them not only in introduction the new theme, but also in presenting students` home assignments.

Having used mindmup, teacher list its good sides:

`MindMup is great for individual note-taking, collaborative planning, teamwork and classrooms -

1. Powerful keyboard shortcuts speed up your work
2. Frictionless interface helps you focus
3. Convert maps easily to PDF, PowerPoint, outlines...
4. Publish and share maps online
5. Easily save to Google Drive.

Wordart – is like wordl.net, is an online word cloud art creator that enables you to create amazing and unique word cloud art with ease.

`It's fun playing with word cloud art, experimenting with plenty of options and seeing the results after each visualization!` - say a teacher of 6th grade.

Pixton.com – pupils love speaking describing comics, but pixton.com is free for only 20days, afterwards you have to pay, anyway it encourages students to read, be open, and be confident in speaking, interested in listening and analyzing the shown information. Also there was one more disadvantage in using this website, you have to use your phones, but not all pupils of secondary schools have phones. And that is why it was used only in classroom activity being prepared by the teacher.

Storybird – lets anyone make visual stories in seconds. We curate artwork from illustrators around the world and inspire writers of any age to turn those images into original stories. Storybird's writing curriculum offers 300+ lessons, quizzes, and writing prompts created by experienced educators and expert authors, and teachers found it easy to use, spending less time in preparing the material. Students could explore their creativity – they chose from multiple writing formats, from comics to picture books to poetry to longform, and started with a challenge for ready-made inspiration.

Thus, the method of using multimedia and digital technologies aimed at developing digital technical competence as a component of digital competence of students in grades 6-8, taking into account the learning stage, should include: 1) instrumental tasks for developing skills in fast typing electronic text in which typing on the computer will play a secondary role in relation to linguistic knowledge; 2) tasks to build awareness about digital risks and ways to overcome them.

REFERENCES

1. Moiseev A.M., Moiseev O. Deputy scientific-methodical work of school director (functions, powers, activities, technology): Allowance for heads of educational institutions. – M.: Russian Pedagogical Society, 2001. – 256 p.
2. Yasvin V.A. Educational environment: from modeling to design. – M.: Meaning, 2001. – 365 p.
3. Retrieved from: // <https://kahoot.com/>
4. Retrieved from: // <https://www.canva.com/>
5. Retrieved from: // <http://www.wordle.net/>
6. Retrieved from: // <https://infogram.com/>

7. Retrieved from: // <https://piktochart.com/>
8. Retrieved from: // <https://creately.com/concept-map-maker>
9. Retrieved from: // <https://www.mindmup.com>
10. Retrieved from: // <https://wordart.com>
11. Retrieved from: // https://www.pixton.com/?welcome&utm_expid=6716946-13.3rSf8rXOSA-aWvFp-uNLtA.1
12. Retrieved from: // www.bitstrips.com/create/comic
13. Retrieved from: // <https://storybird.com/>
14. Retrieved from: // <https://about.canva.com/education/>

УДК 378.4:004

*Ірина Карпань, Наталія Чернікова
(Дніпро, Україна)*

ВІЗУАЛІЗАЦІЯ НАВЧАЛЬНОЇ ІНФОРМАЦІЇ ЯК ІНСТРУМЕНТ АКТИВАЦІЇ ОСВІТНЬОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Стаття присвячена проблемам розробки та застосування нових педагогічних технологій в сучасному освітньому процесі. Охарактеризовано деякі сучасні види візуалізації. Увага акцентується на використанні візуалізації навчальної інформації як ефективного сучасного засобу інтенсифікації навчання, активізації пізнавальної діяльності.

Ключові слова: візуалізація, емоджис, комікси, скетчноутінг, інтернет-мем, скрайбінг, інтелект карта.

The article is devoted to problems of development and application of new pedagogical technologies in the modern educational process. Here are described some modern visualization's types. Attention is focused on the using of educational information's visualization as an effective modern means to intensify learning and to activate a cognitive activity.

Key words: visualization, emojis, comics, sketchnoting, internet mem, scribing, mind-map.

Сучасний освітній процес насичений потужними й інтенсивними інформаційними потоками, що сформували нові способи сприйняття інформації, оперування нею, мислення. Основу світогляду учнів становлять не стільки поняття, скільки смислові образи, що створюються за допомогою візуального мислення.

Очевидним є факт, що представники нових поколінь відрізняються від попередніх способом сприйняття та обробки інформації. Текст для них має бути емоційно насиченим, обов'язково з яскравими образами, підкріплений візуально. Традиційні засоби навчання – текстові об'ємні документи – стають непопулярними, ненаочними і таким чином суттєво знижують свою ефективність та ступінь сприйнятливості. Розумова обробка ж інформаційного матеріалу призводить до високого рівня енерговитратності.

Якщо взяти до уваги той факт, що на сьогодні інформація не є цінністю, її можна отримати з легкістю, в необхідному обсязі та в будь-який час, зважаючи на особливості представників сучасних поколінь, виникає необхідність пошуку і застосування нових педагогічних технологій та вироблення певного інструментарію.

У повсякденному житті на зміну текстовим документам стали приходити документи, що мають велику кількість графічних образів: схем, інтелект-карт і навіть оповідань, виконаних у жанрі коміксів. Різноманітність графічних символів, образів і символів, що служать для передачі знань, стрімко збільшується. Саме таким чином під час невербального спілкування в мові сучасних молодих людей з'явилися нові смислові елементи для передачі трансляції знань.

В основі візуалізації навчальної інформації лежить використання особливостей зорової системи і вродженої здатності людського мозку ефективно працювати із зоровими образами. Зорова система для людини є домінантною, причому не тільки тому, що вона виступає найважливішим джерелом інформації про навколишній світ, а й тому, що вона відіграє роль внутрішнього каналу зв'язку між усіма аналізаторами, є функціональним органом – перетворювачем сигналів. Візуалізація інформації дозволяє переводити навчальну інформацію, що надходить по різних каналах сприйняття, у візуальну форму, що підвищує швидкість обробки і засвоєння матеріалу за рахунок найбільш ефективних способів роботи з ним.

Технології візуалізації орієнтовані на забезпечення більш образного, наочного подання інформації. За допомогою таких графічних технік можна уявити проблему загалом, визначити її структуру. Значно підвищується мотивація, оскільки за допомогою графічних образів легше сприймаються знання; це спосіб розвитку гнучкості, критичності мислення, генерування нових ідей.

Підтвердженням зазначених тенденцій є таке досить нове явище у культурі, особливо молодіжній, як *Емоджис* (emojis).

Емоджис стали глобальною мовою, зрозумілою всім, деє навіть нормативною і все більш затребуваною частиною нашого повсякденного життя. Тільки на Facebook ми щодня використовуємо більше 60 мільйонів емоjis.

Еволюціонує зі схем, списків і графіків, як самостійний спосіб передачі знань виникає синтетична форма організації інформаційного матеріалу – *інфографіка*. Основна мета інфографіки – інформування про будь-які проблеми, явища, низку фактів тощо. Основна відмінність інфографіки від інших видів візуалізації інформації – її метафоричність, тобто це не просто графік, діаграма, побудовані на основі великої кількості даних; це графік, доповнений візуальною інформацією, аналогією з життя, предмети обговорення.

Скетчноутінг – особлива техніка конспектування, характерними елементами якої є короткі тексти, супроводжувані графічними ілюстраціями (візуальними зображеннями), представленими у вигляді піктограм, символів, знаків. У скетчноутінзі вони виконують ряд функцій: естетичну, мотиваційну, функцію наочності тощо. Однак найбільш важливою вважається пізнавальна функція, що обумовлюється інформаційною насиченістю візуального образу.

Застосування скетчноутінга приносить незаперечну користь.

По-перше, практика візуальних нотаток вчить уважно слухати і виокремлювати головну думку, щоб фіксувати її в картинках.

По-друге, в процесі скетчноутінга мозок оперує вербальною і візуальною інформацією, при цьому долучаються також практично всі органи чуття: зір, слух, дотик. Так інформація активніше сприймається і надійніше запам'ятовується. [2, с. 19]

Останнім часом одним з найбільш поширених явищ соціальних мереж став *Інтернет-мем*. Мем – це «одиниця культурних знань, що передаються від людини до людини. Вони можуть видозмінюватися, комбінуватися або розділятися, щоб формувати нові мему».

В даний час актуальним стає застосування Інтернет-мемів і в освітніх цілях: завдяки їх (мемів) автентичності та валідності пропонованого контенту, вони можуть виступати ефективним засобом формування різного роду складових іншомовної комунікативної компетенції учнів на різних етапах навчання.

Дослідники відзначають, що Інтернет-мему дозволяють актуалізувати широкий спектр фонових знань і бути в курсі громадських, політичних і культурних подій в країнах, що є об'єктом вивчення, а також реакції на них зарубіжних соціальних мереж. [4, с. 108]

Мему також відображають культурні стереотипи і явища сучасної дійсності, які є актуальними й цікавими для Інтернет-користувачів.

Інтернет-мем відіграє роль не просто гумористичного прийому, а досить потужного засобу відображення громадської думки.

Інтелект карта, або карти мислення (mind-maps) – розробка Тоні Бьюзена, відомого письменника, лектора і консультанта з питань інтелекту, психології навчання і проблем мислення. Це відображення на папері ефективного способу думати, запам'ятовувати, згадувати, вирішувати творчі завдання, а також можливість представити і наочно висловити свої внутрішні процеси обробки інформації, вносити в них зміни, удосконалювати.

Досить ефективною технологією візуалізації текстового матеріалу є *скрайбінг*. Скрайбінг – це графічний спосіб привернути увагу аудиторії та забезпечити її додатковою інформацією. Скрайбінг перетворює тези презентації в слова й мисленнєві конструкції, описує зв'язок і підкреслює ключові моменти. Причому цей процес відбувається в реальному часі, практично паралельно з усним мовленням.

Використання технології скрайбінг є найбільш ефективним у процесі подання навчального матеріалу, оскільки дозволяє наочно показати ключові елементи теоретичного матеріалу і допомагає встановити взаємозв'язки між основними поняттями. Скрайб-презентації активно застосовуються на початку вивчення теми для залучення уваги і посилення мотивації учнів, а також на етапі рефлексії для перевірки і контролю засвоєння вивченого матеріалу.

Забезпечується високий відсоток засвоєння інформації при створенні яскравих образів, які викликають у слухача візуальні асоціації з усною промовою.

Неоднозначним є ставлення до такого нового явища у вітчизняній освіті як *освітній комікс*.

Очевидно, що комікси сьогодні є частиною молодіжної культури, тісно пов'язані з їхнім способом життя та навчанням.

Причинами скептичного ставлення педагогів до освітніх коміксів можна визначити наступні:

- в суспільній свідомості склалося враження, що комікс – це стислий до примітивізму текст, що позбавляє книгу, твір внутрішньої логіки;
- негативне ставлення до цього жанру склалося через псевдо патріотичні міркування про те, що комікси – це щось чужорідне, не властиве вітчизняній дійсності;
- комікси сприймаються як типове породження масової культури.

Насправді, це і є поверхневим сприйняття коміксу.

За висловом одного з фахівців, комікс, як і будь-який інший художній текст – літературний, кінематографічний або якийсь інший, теж може бути багат шаровим, складним для сприйняття. Все залежить від задуму автора і його майстерності. Висловити ту чи іншу ідею в візуальному ряді за допомогою лінії і кольорової плями – справа непросте. [1, с. 9]

Інформація в коміксі емоційно забарвлена, торкається почуттів читача, а значить і краще засвоюється. Сучасне покоління осягає комікс природно. Він звертається до життєвого досвіду звичайної людини і виражає те, що називається життєвої правдою.

Без сумніву, освітні комікси не повинні підміняти художній текст або великий навчальний посібник. Безперечно, учнів треба вчити говорити, висловлювати аргументовано свої думки, учити читати тексти.

Таким чином, використання нових технологій візуалізації в освіті є новим освітнім інструментом з новими властивостями і новим впливом на учня. Візуалізація навчальної інформації дозволяє вирішити цілий ряд педагогічних завдань: забезпечення інтенсифікації навчання, активізації навчальної та пізнавальної діяльності, формування і розвиток критичного й візуального мислення, зорового сприйняття, образного уявлення знань і навчальних дій, передачі знань та розпізнавання образів, підвищення візуальної грамотності та візуальної культури.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Йорсатер Есбьорн. Малюємо комікси щодо сталого розвитку: Навчально-методичний посібник / Есбьорн Йорсатер, Мэрилін Мелманн [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://esd.org.ua/node/429>
2. Роуд М. Скетчноутинг / Роуд Майк // Посібник з візуалізації ідей. – Харків: Клуб сімейного дозвілля, 2016. – 224 с.
3. Неустроева Н. В. Медіамистецтво у процесі створення коміксів // Практична медіаосвіта: авторські уроки. Збірка / Неустроева Н. В. [ред.-упор. В. Ф. Іванов, О. В. Волошенюк; за наук. ред. В. В. Різуна та В. В. Літостанського]. – Київ: Академія української преси, Центр вільної преси, 2013. – С. 200-219.
4. Фетисова А.А. Использование Интернет-мемов в практике преподавания иностранных языков / Фетисова А.А. // Современное языковое образование: инновации, проблемы, решения: Сб. науч. трудов. – М., 2015. – С. 106-110.

УДК 378:37.011.3–051

Тетяна Козачок
(Київ, Україна)

МЕТОДИКА ПІДГОТОВКИ МАЙБУТНЬОГО ВЧИТЕЛЯ ПОЧАТКОВИХ КЛАСІВ ДО ПЕДАГОГІЧНОЇ ВЗАЄМОДІЇ З УЧНЯМИ

У статті розглянуто особливості методики підготовки майбутніх вчителів початкових класів до педагогічної взаємодії. Розглянуто модель формування готовності майбутніх вчителів початкових класів до педагогічної взаємодії.

Ключові слова: *готовність до педагогічної взаємодії, модель підготовки, педагогічна взаємодія, педагогічне спілкування.*

The article deals with the peculiarities of the preparing future primary school teachers for pedagogical interaction methodology. The model of forming the readiness of future primary school teachers for pedagogical interaction is considered.

Key words: *readiness for pedagogical interaction, model of preparation, pedagogical interaction, pedagogical communication.*

Актуальність дослідження. Сучасний стан розвитку суспільства потребує такої підготовки педагога, яка орієнтована на розвиток особистості дитини та на саморозвиток і самовдосконалення вчителя, здатного творчо працювати. Діюча система педагогічної освіти недостатньо сприяє повній реалізації творчого потенціалу майбутнього вчителя початкової школи та не задовольняє його потреби у професійному становленні. Саме тому, вкрай необхідним є пошук нових підходів, які дозволяють досягти нової якості у дидактичній і методичній підготовці майбутнього вчителя початкової школи.

Актуальність дослідження питань готовності майбутніх учителів початкових класів до педагогічної взаємодії на уроках найчастіше пов'язується науковцями з необхідністю підготовки освіченої особистості, здатної до творчої самореалізації в навчальному процесі. Часи змінились і нове інформаційне суспільство ставить нові вимоги до професійних якостей педагога, який вчить і формує людину нового суспільства.

Аналіз досліджень. Над проблемою готовності вчителя до педагогічної професійної діяльності працювали багато вчених: Б. Г. Ананьєв, Є. С. Барбіна, Л. І. Божович, Л. В. Глузман, Н. В. Гузій, К.М. Дурай-Новакова, М. І. Дьяченко, А. С. Ільїн, Л. А. Кандибович, О. В. Кондрашова, Н. В. Кузьміна, А. Н. Леонтєв, В. Н. Мясичев, Є. М. Пехота, С. Л. Рубінштейн, М. С. Савіна, В. А. Семиченко, В. А. Сластьонін, Л. Ф. Спірін, Ю. І. Турчанінова, Д. Н. Узнадзе, Л. Л. Хоружа та ін.

Для визначення педагогічних умов розвитку формування готовності майбутніх учителів до застосування технологій педагогічної взаємодії у навчальному процесі нами було проведено експериментальне дослідження, у ході якого було здійснено педагогічний пошук шляхів удосконалення фахової підготовки майбутніх учителів початкових класів; з'ясовано їх рівень готовності до застосування технологій педагогічної взаємодії у навчальному процесі; визначені педагогічні умови формування готовності майбутніх учителів до реалізації педагогічної взаємодії; встановлено та проаналізовано динаміку змін, як окремих компонентів, так і рівнів готовності майбутніх учителів початкових класів до застосування технологій педагогічної взаємодії у навчальному процесі під впливом визначених нами умов [3].

Для формувального етапу експерименту нами були визначені такі послідовні етапи:

- мотиваційно-організаційний;
- когнітивно-діяльнісний;
- рефлексивно-продуктивний.

Хоча варто зазначити, що поділ на етапи дещо умовний тому, що досліджувана якість – це цілісна система, отже, формування і розвиток кожного структурного компонента цієї системи відбувається у динамічній єдності.

Мотиваційно-організаційний етап формувального етапу експерименту здійснювався в першому-другому семестрах навчання студентів і спрямовувався на вирішення наступних завдань:

- розвиток у студентів мотивів застосування технологій педагогічної взаємодії у майбутній професійній діяльності;
- розвиток потреб, пов'язаних із використанням виховних, інтенсивності та стійкості емоцій, прагнень, бажань стосовно оволодіння формами та методами педагогічної взаємодії з учнями;
- розвиток у майбутніх учителів стійкого інтересу до застосування технологій педагогічної взаємодії у професійній діяльності;
- усвідомлення важливості використання технологій педагогічної взаємодії у професійній діяльності;
- формування ціннісних орієнтацій майбутніх учителів із урахуванням використання технологій педагогічної взаємодії.

Зміст даного етапу включає [4]:

- засвоєння теорії та методики педагогічної взаємодії з учнями в початковій школі;
- ознайомлення студентів із інноваційними підходами до змісту та форм організації навчального процесу;
- вивчення передового педагогічного досвіду використання технологій педагогічної взаємодії.

Загалом, мотиваційно-організаційний етап був спрямований на створення теоретичного та мотиваційного фундаменту для подальшого формування у майбутніх вчителів практичних умінь і навичок застосування технологій педагогічної взаємодії у навчальному процесі. Реалізація завдань мотиваційно-організаційного етапу відбувалась серед студентів експериментальної групи на заняттях з метою формування готовності майбутніх учителів початкових класів до застосування технологій педагогічної взаємодії у навчальному процесі.

Другий етап формування готовності майбутніх учителів початкових класів до застосування технологій педагогічної взаємодії – когнітивно-діяльнісний.

Він був спрямований на вирішення таких завдань:

- створення знанневої бази стосовно оволодіння технологіями виховання; забезпечення майбутніх вчителів достатніми та необхідними знаннями для якісного й ефективного впровадження технологій педагогічної взаємодії у навчальному процесі;
- формування елементарних навичок застосування технологій педагогічної взаємодії у навчальному процесі;

– постановка перспективних цілей у процесі оволодіння виховними технологіями в контексті майбутньої професійної діяльності.

Зміст роботи на когнітивно-діяльнісному етапі включає:

– вивчення особливостей використання технологій педагогічної взаємодії у навчальному процесі;

– проектування власного стилю майбутньої професійної діяльності з урахуванням використання технологій педагогічної взаємодії;

– організація різноманітної діяльності з розвитку умінь застосування технологій педагогічної взаємодії у навчальному процесі.

Ці завдання вирішувались за допомогою використання таких методів: інтерактивний тренінг, рольові ігри, робота в групах, КТД та ін [7].

Тренінги з оволодіння виховними мають бути організовані таким чином: майбутній вчитель бере участь у демонстраційних заняттях, як учень, потім обговорює ці методи та вчиться, як їх застосовувати, а потім проводить фрагмент уроку, використовуючи ці методи самостійно.

Третій етап формування готовності майбутніх учителів початкових класів до застосування форм і методів педагогічної взаємодії з учнями - рефлексивно-продуктивний.

Рефлексивно-продуктивний етап був спрямований на вирішення таких завдань:

– розвиток умінь проектування способів застосування технологій педагогічної взаємодії;

– розвиток уміння організовувати навчальний процес із застосуванням технологій педагогічної взаємодії;

– вироблення уміння майбутніх вчителів здійснювати творчий підхід до вибору та використання форм та методів виховання у навчальному процесі;

– вироблення навичок самоконтролю, самооцінки стосовно оволодіння виховними технологіями.

Зміст роботи на третьому етапі експерименту включає:

– накопичення кожним студентом власного "банку" форм та методів педагогічної взаємодії з учнями;

– організація інноваційної діяльності студентів щодо використання технологій педагогічної взаємодії під час різних видів активної педагогічної практики.

Для вирішення завдань цього етапу ми використовували: групову роботу, рольові ігри, мозковий штурм, роботу на розвиток припущення, роботу на розвиток уяви, метод проєктів, метод портфоліо та ін.

Серед завдань експериментальної роботи були такі:

1. Обрати тему з навчального предмета. Запропонувати форми та методи виховної роботи, котрі доцільно було б використати в процесі вивчення даної теми.

2. Проаналізувати один із конспектів уроку. Які форми та методи виховання в них використовуються та з якою метою?

3. Охарактеризувати один із методів виховної роботи (на вибір), визначити його особливості, мету й умови застосування. Подати конкретні приклади.

4. Розробити план-конспект уроку з самостійно обраної теми для 1-4 класу, передбачивши застосування технологій педагогічної взаємодії.

Таким чином, сформувані готовність майбутніх учителів початкових класів до використання технологій педагогічної взаємодії з учнями – значить провести роботу із засвоєння, застосування вище названих технологій. Слід навчити обирати необхідні форму та метод для досягнення виховної мети уроку, бажаного результату, враховуючи рівень підготовленості учнів, особистий стиль діяльності вчителя; сформувані знання теорії і практики щодо означених технологій навчання; зуміти навчити майбутніх учителів організувати урок, грамотно керувати процесом навчання та виховання учнів.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Барбіна Є. С. Теоретичні аспекти професійної підготовки майбутнього вчителя / Є.С.Барбіна // Збірник наукових праць : Педагогічні науки. – Херсон : Вид-во ХДПУ. – Вип. 27. – С.96-99.
2. Бех І. Д. Гуманістична педагогіка як нова інноваційна парадигма / І. Д. Бех // Науковий вісник Миколаївського державного педагогічного університету : зб. наук, праць. – Миколаїв : МДПУ, 2001. – Вип. IV. – 294 с. – (Педагогічні науки).
3. Волкова Н. П. Педагогіка: посібник для студентів вищих навчальних закладів / Н.П.Волкова. – К.: Видавничий центр „Академія”, 2001. – 576 с.
4. Дуткевич Т.В. Психологічні основи використання інтерактивних методів навчання у процесі підготовки спеціалістів з вищою освітою Використання інтерактивних методів та мультимедійних засобів у підготовці педагога: зо. наук, праць. – Кам'янець-Подільський: Абетка - Нова, 2003. – С. 26 - 33.
5. Казанжи І.В. Створення виховуючого середовища у вищому педагогічному навчальному закладі як засіб підготовки майбутніх фахівців до здійснення виховної діяльності // Вісник Житомирського педагогічного університету. Вип. № 6. – Житомир: ЖДПУ, 2000. – С.237-240.
6. Линенко А. Ф. Теорія і практика формування готовності студентів педагогічних вузів до професійної діяльності : автореф. дис. на здобуття наук, ступеня д-ра пед. наук : 13.00.04 "Теорія і методика професійної освіти" / А Ф. Линенко. – К, 1996. – 44 с.
7. Підготовка майбутнього вчителя до впровадження педагогічних технологій: навч. посіб. / О.М.Пехота [та ін.]; за ред. І.А.Зязюна, О.М.Пехоти. – К.: А.С.К., 2003. – 240 с.

УДК 37.013.43

*Світлана Кондратюк, Олена Кучерявець
(Київ, Україна)*

ФОРМУВАННЯ НАВИЧОК ЕТИКЕТУ ХАРЧУВАННЯ ДІТЕЙ СТАРШОГО ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ

У статті розглянуто історію розвитку етикету харчування, окреслено особливості формування навичок етикету харчування дітей старшого дошкільного віку. Надано рекомендації стосовно формування навичок етикету харчування дітей старшого дошкільного віку з урахуванням інтегрованого підходу в освітній діяльності.

Ключові слова: *етикет харчування, культурно-гігієнічні навички, навички харчування, культура поведінки, культура споживання їжі.*

The article deals with the history of the development of etiquette of nutrition, features of nutritional skills etiquette for senior children of pre-school age. Recommendations on nutrition etiquette skills development for senior-preschool children based on the integrated approach in educational activities are given.

Key words: *etiquette of food, cultural and hygienic skills, nutritional skills, culture of behavior, culture of food intake.*

Як відомо, з хорошими манерами не народжуються. Тому навчання правилам хорошого тону є важливим завданням, як і навчання дітей, грамоті, музиці, математики, іноземної мови. Головна мета навчання полягає не тільки в тому, щоб дитина знала, як треба поводитися в суспільстві, а й уміла це робити.

У XVII столітті у Франції при дворі Людовика з'явилося слово «етикет», яке визначається як порядок поведінки при дворі французького короля. Слово це, як і сам порядок, поширилося у французькому суспільстві, потім в інших країнах [3]. В Україні воно

вперше з'явилося на початку XVIII століття. Етикет характеризував собою нове явище культури поведінки, яке визначалося тоді як дотримання такого порядку поведінки, який у своїй основі будується на благопристойності, чемності та приємності поводження. Сучасний зміст поняття «етикет» близький до його первісного змісту, хоча значно розширився.

«Великий глумачний словник сучасної української мови» подає таке визначення етикету: «Установлені норми поведінки і правила ввічливості в будь-якому товаристві» [2, с. 459], «Словник з етики» трактує етикет (фр. *étiquette* – ярлик, етикетка) як «сукупність правил поведінки, які регулюють зовнішні прояви людських взаємин (поводження з оточуючими, форми звертання й вітань, поведінка у громадських місцях, манери й одяг)» [6, с. 378]. У цьому визначенні загальні правила поведінки і правила вербалізованого етикету поведінки об'єднані. Т. Цивян, розглядаючи етикет поведінки з точки зору семіотики, розуміє під цим терміном «правила ритуалізованої поведінки людини в суспільстві, які відображають істотні для даного суспільства соціальні та біологічні категорії» [7, с. 28].

Провівши дослідження, ми характеризуємо етикет як встановлений в суспільстві порядок поведінки, що включає в себе сукупність поведінкових правил, що регулюють зовнішні прояви людських взаємин, які характеризуються повагою до оточуючих людей і прагненням надавати їм задоволення своїм поводженням, манерами вербальної поведінки, зовнішнім виглядом.

Для розвитку дітей в умовах дошкільного навчального закладу обов'язковим є дотримання культурно-гігієнічних правил, виховання необхідних гігієнічних навичок, що відповідають віку та рівню розвитку дітей.

Питання з даної теми розглядали: А. Арушанова, О. Безгина, Г. Беленька, Л. Виготський, В. Виноградова, О. Козлова, С. Кондратюк, Т. Куликова, М. Леонтєва, В. Мухіна, С. Петеріна, В. Усова, О. Шаграєва та ін.

Один з розділів дошкільного етикету – етикет харчування. Знання правил етикету харчування дозволяє людині бути впевненим в собі, красиво і правильно поводити себе за столом, а значить, бути приємним в застільному спілкуванні. Культура поводження за столом – це частина загальної культури людини, яка вимагає виконання суворих правил поведінки під час їжі [5].

Уже в ранньому віці дітей потрібно вчити розуміти призначення й основні якості предметів, називати дії, самостійно виконувати вимоги дорослих, звертатися із проханням про допомогу, привчати дітей сидіти за стіл тільки з вимитими руками; пити з чашки, тримаючи її обома руками; їсти ложкою не обливаючись; з часом – користуватися серветкою; вставати з-за столу, присувати стілець. В процесі життєдіяльності необхідно удосконалювати набуті та формувати нові культурно-гігієнічні навички, заохочуючи при цьому дитину до більшої самостійності. Трирічні малюки мають їсти самостійно й акуратно, ретельно пережовувати їжу; правильно тримати ложку; брати той шматок хліба, що лежить ближче; спокійно сидіти за столом, не розмовляти з іншими дітьми під час їжі; без нагадування дорослого дякувати за їжу.

Педагогам для реалізації поставлених завдань слід активніше використовувати у навчально-виховному процесі художнє слово, народний фольклор (потішки, примовки, прислів'я, приказки, пісеньки) для створення позитивних емоцій в дітей у процесі засвоєння певних культурно-гігієнічних навичок [3].

З огляду на те, що у дітей дошкільного віку переважає конкретне, наочно-образне мислення, ефективними при формуванні у них культурно-гігієнічних навичок є такі прийоми, як показ і пояснення. Навчання будь-якому вмінню дитини раннього віку розпочинається з безпосереднього показу дорослого. Показ має супроводжуватися чітким поясненням спершу найбільш суттєвих, а потім другорядних дій. Це допомагає дітям краще осмислити дію в цілому. Дорослим важливо пам'ятати, що їх власна поведінка в тій чи іншій ситуації має великий вплив і є прикладом для наслідування [1].

У дітей молодшого дошкільного віку вихователь прищеплює та закріплює навички культури поведінки за столом, вправляє в умінні правильно сидіти під час їжі, не ставити

лікті на стіл; користуватися столовими приборами (ложкою, виделкою, серветкою тощо); їсти, не поспішаючи, охайно, безшумно [3].

Згодом дошкільників залучають до виконання нескладних трудових доручень, пов'язаних з процесом харчування. Для молодших дошкільнят такі доручення містять у собі одну-дві конкретних й нескладних дії (наприклад, розкласти ложки на столі, поставити хлібниці, простелити скатертину тощо). Педагог розкриває дітям зміст завдання, супроводжуючи свої дії поясненням прийомів роботи та способів її організації. Доручення дають змогу вихователю індивідуалізувати прийоми керівництва дітьми: одному допомогти, другого заохотити, підтримати, третього навчити. Усі вказівки слід давати вихованцям в доброзичливому, спокійному тоні, що викликає в них позитивне ставлення до дій, які мають стати звичними.

Коли діти в ході індивідуальних доручень навчаються накривати на стіл та стануть більш самостійними, вводиться інша форма організації праці дітей, що спрямована на обов'язкове виконання певної діяльності задля обслуговування колективу, – чергування по їдальні. Призначають та змінюють чергових щодня, що дає змогу виховати у кожній дитини почуття відповідальності, турботливого ставлення та відчуття необхідності своєї праці для інших. У кожній групі дитячого садка створюються необхідні умови для організації праці дітей [3].

Організуючи даний вид дитячої діяльності, доцільно створити куточок чергових у вигляді стенда «Маленькі кухарики» («Наші помічники», «Смачного»), де будуть визначатися (за допомогою певних картинок, знаків, словесних написів) чергові на кожен день, а також міститимуться невеличкі сюжетні картинки (символічні зображення), що вказуватимуть дітям на їхні обов'язки й послідовність виконання певних дій. Доречно запровадити також систему знаків-оцінок за хороше виконання обов'язків чергового (наприклад, значок-смайлик з різним виразом емоцій на обличчі), що стимулюватиме дитину до якіснішого виконання трудових дій. Тут також має знаходитися одяг чергових (2 фартухи, головний убір для дитини білого чи будь-якого іншого світлого кольору) та необхідне обладнання для даного виду праці (совочки та щітки із зручними ручками для згрібання крихт зі столу).

Роль дорослого полягає у тому, що він вчить дітей дотримуватися послідовності у роботі, контролює та допомагає, враховуючи індивідуальні особливості кожного. Дієвим способом у вихованні культурно-гігієнічних навичок та вміння дітей правильно виконувати певні обов'язки є використання ігрових прийомів. Застосовуючи їх, вихователь закріплює у дошкільнят навички, які виробляються у повсякденному житті. Помітне місце при цьому відводиться дидактичним іграм типу «Пригостимо ляльку обідом», «Підбери посуд для ляльки», «Чаювання у звірят», «На гостину до Їжачка», «Зустрічаємо гостей» та настільно-друкованим іграм аналогічного змісту.

Організуючи чергування по їдальні, дорослому потрібно знати, що діти старшого дошкільного віку здатні повністю сервірувати стіл із дотриманням певної послідовності, узгоджувати діяльність та розподіляти між собою роботу, приходити на допомогу один одному й спільно доводити справу до кінця. У процесі виконання роботи діти виявляють більшу старанність, активність, ініціативність, прагнучи високого результату. Керівництво педагога спрямовується на розвиток самостійності, самоорганізації дітей, збільшення обсягу й темпу роботи при якісному її виконанні.

У роботі з дітьми старшого дошкільного віку вихователь обов'язково продовжує формувати культуру споживання їжі, вдосконалювати навички правильного користування столовими приборами; вчить дітей не їсти «на ходу» (на вулиці, в транспорті), не брати їжу брудними (невимитими) руками, підводячи до усвідомлення негативних наслідків таких звичок [4]. Причому здійснює це і у нових форматах. Так, на практиці з метою реалізації інтегрованого підходу в освітній діяльності ми розробили низку гастроекскурсій (нова форма проведення прогулянок), що спрямовані на реалізацію одночасно кількох завдань: проведення прогулянки у форматі пізнавальної діяльності, де здійснюємо закріплення отриманих знань з ознайомлення доквіллям (відвідуємо висаджені грядки, спостерігаємо за

ростом овочів та фруктів); дитячої літератури та розвитку мовлення (пригадуємо та складаємо невеликі віршики про їжу, відгадуємо та складаємо загадки за певною темою, знайомимо з історією виникнення окремої страви; одночасно нагулюємо гарний апетит. До формату такої роботи гарно долучати батьків, які вдома можуть підготувати спільно з дитиною невеличку розповідь про певну страву чи культуру її споживання, а вона із задоволенням розкаже її своїм одноліткам. Зазвичай після проведення такої форми прогулянки, яку готуємо згідно меню наступного дня, діти з великим апетитом та задоволенням вживають їжу й припрошувати зайвий раз нікого не доводиться. Такий формат проведення прогулянок дуже зручний та цікавий, особливо для дітей старшого дошкільного віку, де пізнавальний елемент може бути достатньо розгалуженим (від огляду окремих інгредієнтів страви до культурних традицій певного народу), що в свою чергу в умовах світової глобалізації є дуже важливою складовою освітнього процесу.

Процес формування у дошкільників культурно-гігієнічних навичок буде успішним лише за умови тісної співпраці дошкільного закладу та сім'ї.

Важливо ознайомити батьків (на батьківських зборах, під час бесід, індивідуальних зустрічей) з вимогами щодо виховання даних навичок у дітей певного віку та роботою, яка ведеться в зв'язку з цим у дошкільному закладі. Вихователь рекомендує дотримуватися визначеного режиму дня; навчає батьків ефективних методів формування у дітей необхідних навичок, умінь та звичок; переконує у великому виховному впливі посильних трудових доручень [1]. Доцільно дібрати для батьків також науково-популярну літературу з короткими анотаціями, статті про вплив гігієни на фізичний розвиток дитини. І оскільки фізичне виховання є основою гармонійного розвитку, формування здорового способу життя дітей дошкільного віку, то воно має бути спільною турботою батьків, педагогів і самої дитини, яку з ранніх років слід привчати піклуватися про своє здоров'я [4].

Також хочемо акцентувати увагу на такій важливій умові як високий рівень сформованості етикетних основ культури харчування у самих вихователів. Працівники дошкільних закладів спілкуються з широким колом осіб (колегами, учнями, батьками дітей і ін.), як у своєму колективі, так і за його межами. Чим краще він володіє правилами етикету, тим успішніша його професійна діяльність. Крім того, педагог – один з перших важливих дорослих в житті дошкільнят, зразок для наслідування. Порушення вихователем етикетних основ культури харчування дезорієнтує дитину. Тому кожному вихователеві самому потрібно бути культурною і добре вихованою людиною, знати правила етикету, дотримуватися їх, а, крім того, – володіти методикою навчання дітей цих правил, формуючи їх спільно з батьками [4].

Тож з огляду на те, що «копіювання за зразком» є основним способом формування моделей поведінки та більшості навичок дитини в дошкільному віці, оточення має дотримуватися правил етикету і культури харчування. Слід зауважити, що харчова поведінка незнайомих дорослих на харчову поведінку дітей майже не впливає, натомість близьких людей та вихователів має безпосередній вплив. Тому самі дорослі повинні не тільки на словах, а й на ділі показувати дітям як треба себе поводити за столом, демонструвати виконання правил етикету, культуру поведінки і тільки тоді ми будемо мати позитивний результат.

Отже, формування етикету харчування дошкільнят має розглядатися в широкому контексті, як один із напрямів гуманізації педагогічного процесу, підготовки до дорослого життя високоосвіченого і добре вихованого покоління, що сприяє досягненню розвитку людської культури.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Беленька Г.В., Кондратюк С.Г. Запрошуємо до столу, або як виховувати культуру харчування //Вихователь-методист дошкільного закладу: –К.:МЦФЕР,– 2018. – № 3. – С. 36-42.

2. Бусел В.Т. Великий тлумачний словник сучасної української мови / В.Т.Бусел. – Київ, Ірпінь.: Перун, 2005. – 1728 с.
3. Курочкина И.Н. Современный этикет и воспитание культуры поведения у дошкольников / И.Н. Курочкина. – М.: МГУ, 2001. – 224 с.
4. Особливості виховання культурно-гігієнічних навичок у дітей раннього та молодшого дошкільного віку [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://okhtyrka-strumochok.sumy.sch.in.ua/metodichna_storinka/konsultacii/metodichni_rekomendacii_schodo_vihovannya_v_doshkilnikiv_kulturno-gigiyenichnih_navichok_pid_chas_izhi/
5. Особливості формування харчової поведінки дітей [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://svitloforchuk.ck.ua/?p=977>
6. Островская Л.Ф. Беседы с родителями о нравственном воспитании дошкольников / Л.Ф. Островская. – М.: МГУ, 1987. – 240 с.
7. Панкеев И. Энциклопедия этикета. Правила поведения в обществе и дома / И. Панкеев. – М.: МГУ, 1996. – 192 с.

УДК 37.013.43

Світлана Кондратюк, Олена Ставська
(Київ, Україна)

РОЗВИТОК МОВЛЕННСВОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ ДІТЕЙ СТАРШОГО ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ ЗАСОБАМИ ІКТ В УМОВАХ СУЧАСНОГО ІНФОРМАЦІЙНОГО СУСПІЛЬСТВА

У статті висвітлено проблему формування мовленнєвої компетентності дітей дошкільного віку засобами ІКТ в умовах сучасного інформаційного суспільства. Проаналізовано існуючі ресурси ІКТ щодо розвитку окремих складових мовленнєвої компетентності. Розглянуто питання використання сучасних інформаційних технологій з урахуванням репрезентативних типів сприймання старшого дошкільника.

Ключові слова: мовленнєва компетентність, дошкільний вік, інформаційне суспільство, ІКТ, репрезентативні типи сприймання.

The article deals with the problem of formation of speech competence of children of preschool age by means of ICT in the conditions of modern information society. The existing ICT resources for the development of individual components of speech competence have been analyzed. The issues of using modern information technologies with consideration of representative types of perception of the senior preschool child are considered.

Key words: language competency, preschool age, information society, ICT, representative types of perception.

Постановка проблеми. За сучасних умов глобалізації суспільства, що стрімко розвивається внаслідок підвищення масової інформаційної культури, велику увагу необхідно приділяти вихованню мовної особистості, яка є носієм ідентифікації нації, тобто такої, яка володіла б усіма виражальними засобами рідної мови, була б спроможна вільно виражати власні позиції, логічно та послідовно висловлювати свої думки, судження та переконання, пояснювати їх і доводити, зберігати народну культуру. Саме тому виникає потреба в оновленні змісту, вдосконаленні форм, методів і технологій навчання та розвитку мовлення дітей дошкільного віку новими інформаційними засобами, адже у цьому віковому періоді закладається основа майбутньої культури нації, що формується засобом мови.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У звіті Всесвітнього економічного форуму (2016 р.) «Нове бачення освіти: сприяння соціальному та емоційному навчанню за допомогою технологій» (New Vision for Education: Fostering Social and Emotional Learning

through Technology) зазначено, що у XXI ст. діти потребують значно більшого, ніж традиційного академічного навчання, вони повинні отримати ґрунтовні знання щодо використання технологій для спілкування, в подальшому уміння розв'язувати проблеми, що є частиною завдань мовленнєвого та емоційного навчання. В документі наголошується на важливому значенні мовленнєво-емоційного навчання і ролі інформаційно-комунікаційних технологій у його забезпеченні [1].

Системне запровадження ІКТ в дошкільній освітній галузі, суттєво розширює можливості вихователя, оптимізує управлінські процеси, таким чином формуючи у вихованців закладу дошкільної освіти важливі для сучасного інформаційного суспільства компетентності.

Реформування дошкільної освіти вимагає від вихователів й інших педагогічних працівників застосовувати ІКТ не тільки під час ігрового навчання, а й для ефективного здійснення мовленнєво-педагогічної, виховної та іншої роботи з дітьми дошкільного віку. Щоб ефективно і педагогічно виважено використовувати ІКТ, особливо в умовах ЗДО, необхідно мати спеціальні та універсальні знання та навички, створювати для дошкільнят оптимальні умови для розкриття їх здібностей, творчого потенціалу, задоволення інтелектуальних потреб, спираючись на особистісно-орієнтований підхід, для формування мовленнєвої компетентності, починаючи ще з дошкільного віку.

Дослідження мовленнєвої компетентності особистості розглянуті в наукових працях: Н. М. Бібік, Н. В. Гавриш, Т. І. Поніманської, та ін. Проблеми формування мовленнєвої компетентності дошкільнят розглянуто у наукових публікаціях: С. І. Данилейко, О. В. Галакової, О. Л. Кононко, О. В. Проценко, С. Б. Серякової та ін. Особливості здійснення різних аспектів мовленнєво-педагогічної роботи з дітьми дошкільного віку розкрито у наукових роботах: О. А. Баранової, В. І. Березан, О. Б. Будник, М. М. Ворник, В. П. Вовк, Л. В. Зімакової, С. А. Литвиненко, Ю. І. Пастир, О. В. Сороки та ін.

Проблемою впровадження ІКТ у навчальний процес закладів освіти висвітлено у наукових працях: В. Ю. Бикова, А. М. Гуржія, М. І. Жалдака, С. Г. Кондратюк, М. П. Лещенко, С. П. Паламар, О. В. Співаковського та ін. Зокрема, особливості використання ІКТ у ЗДО розглянуто у наукових працях таких закордонних учених: К. Бурден (K. Burden), Л. Скотт (L. Scott), Дж. Медовс (J. Meadows), С. Mohamed, М. Леаск (M. Leask), С. Логан (S. Logan), Х. Лоу (H. Lowe), А. Руле (A. Rule), А.-К. Свеннсон (A.-K. Svensson), С. Юні (S. Younie) та ін. Дослідження пов'язані із використанням мультимедійних засобів навчання у відповідних закладах проводили: В. В. Лапінський, Ю. О. Жук, О. П. Пінчук, О. М. Соколюк та ін. Опис практичного досвіду застосування мультимедійних засобів у ЗДО знаходимо в працях В. М. Андрієвської, Н. В. Олефіренко, О. О. Литвиненко, О. І. Шиман та ін.

Водночас аналіз наукового доробку дозволяє зробити висновок про відсутність ґрунтовних досліджень щодо використання інформаційних засобів для розвитку мовленнєвої компетентності дітей старшого дошкільного віку, а також щодо підготовки вихователів ЗДО до цього процесу. Так у розглянутому вище науковому доробку є малодослідженими наступні питання: 1) підвищення кваліфікації педагогічних працівників ЗДО (вихователів, директорів, психологів, керівників гуртків тощо) до використання ІКТ технологій у професійній діяльності; 2) використання ІКТ технологій педагогічними працівниками ЗДО (вихователями) для формування мовленнєвої компетентності дітей дошкільного віку з урахуванням особливостей сприймання оточуючого світу; 3) створення оптимальних умов для розвитку мовленнєвої компетентності у старших дошкільників засобами ІКТ технологій тощо. Вважаємо, що ці питання є актуальними і потребують подальшого їх наукового дослідження.

Виокремлення аспектів проблеми, які ще недостатньо вивчені. Узагальнюючи теоретичний і практичний доробок щодо формування мовленнєвої компетентності дітей старшого дошкільного віку, зазначаємо, що недостатньо розробленими залишаються питання підготовки педагогічних працівників ЗДО до використання ІКТ у формуванні мовленнєвої

компетентності дітей дошкільного віку в умовах ЗДО, що супроводжується загостренням *суперечностей* між:

- наявним рівнем розвитку ІКТ та їх недостатнім практичним впровадженням у навчально-виховний процес ЗДО;
- потребою гармонізації процесу формування мовленнєвої компетентності дітей дошкільного віку у сучасному інформаційному просторі та недостатністю спеціально розроблених для цього методик із застосуванням інформаційно-комунікаційних технологій;
- доцільністю використання зазначених технологій у формуванні мовленнєвої компетентності дітей дошкільного віку і потребою у координованих діях у цьому питанні вихователів, керівників гуртків, батьків, психологів тощо;
- між потребою вдосконалення мовленнєво-педагогічної діяльності з дітьми старшого дошкільного віку та недостатністю методик застосування ІКТ у формуванні їхньої мовленнєвої компетентності.

Оскільки мовленнєва компетентність передбачає сформованість фонетичної, лексичної, граматичної, діалоногічної складових, ми спробували проаналізувати існуючі ресурси ІКТ щодо розвитку окремих її складових. Зазначимо, що лексична складова з використанням ІКТ представлена найширше, натомість фонетична та граматична - частково, представлені а діалоногічна взагалі обділена увагою розробників ІКТ засобів.

Формулювання мети статті. Метою статті є розкриття особливості розвитку мовленнєвої компетентності дітей старшого дошкільного віку засобами ІКТ в умовах сучасного інформаційного суспільства.

Виклад основного матеріалу з обґрунтуванням отриманих результатів. Слід зазначити, що поняття «компетенція», «компетентність» у психолого-педагогічних джерелах не мають однозначного визначення, а найчастіше трактуються з позицій, властивих певній науковій сфері. Означені поняття у своїй основі мають латинське «*competens*», що означає: досягаю, відповідаю, підходжу. Відповідно компетенція – це приналежність по праву, коло повноважень якогось органу чи особи; коло питань, у яких дана особа володіє знаннями і досвідом, а компетентність – володіння компетенцією, обізнаність з певного питання.

Компетенція визначається як внутрішні, потенційні, приховані психологічні новоутворення (знання, уявлення, програми (алгоритми) дій, системи цінностей і відношень), що потім виявляються у компетентностях людини як актуальні, діяльнісні прояви. Компетентності спеціальним шляхом набуваються у процесі навчання і дають змогу людині визначити, тобто ідентифікувати і розв'язувати незалежно від контексту проблеми, характерні для певної сфери діяльності. Компетентний – освічений у певній галузі; той, хто має право за власними знаннями чи повноваженнями будь-що виконувати або вирішувати.

У науковій літературі до поняття компетентності зазвичай включають спеціально структуровану систему знань, умінь, навичок і ставлень, які набуваються людиною у процесі навчання. Зміст поняття «компетентність» включає не лише когнітивний, технологічний компоненти, а й мотиваційний, етичний, поведінковий. Щодо співвідношення понять «компетенція» і «компетентність» найчастіше дотримуються такої думки: компетенція складає певний потенціал, ресурс, здатність особистості, а компетентність – це актуальні прояви компетенції у певному виді діяльності, суспільному житті тощо. [2]

Стосовно виховання дітей дошкільного віку передусім використовується термін «життєва компетентність». Відповідно до сучасних вимог дошкільник виступає як часточка великого, плинного, суперечливого, складного життя. Найголовнішим для педагога (вихователя ЗДО, тощо) і батьків є необхідність виростити дитину здатну самостійно існувати й розвиватися; навчити адекватно реагувати на різні події, вчинки, якості, досягнення, знаходити в ньому своє місце в світі. О. Кононко зазначає, що для того, щоб на етапі дошкільного дитинства закласти основи компетентності як інтегральної особистісної характеристики, необхідно почати з чіткого визначення змісту цього поняття, усвідомлення

своїєї відповідальності за наявність – відсутність у дитини зазначеної властивості, добору адекватних методів її виховання в умовах дошкільного закладу.

За А. Богуш, компетентність дошкільника – це комплексна характеристика особистості, яка вбирає в себе результати попереднього психічного розвитку: знання, вміння, навички, креативність (здатність творчо вирішувати завдання: складати творчі розповіді, малюнки і конструкції за задумом), ініціативність, самостійність, самооцінка, самоконтроль. Компетентність має вікові характеристики, які розглядаються як орієнтовні показники розвитку особистості на кожному віковому етапі. У мовленнєвій діяльності слід розрізняти мовну і мовленнєву компетенції, а в мовленнєвій – лексичну, фонетичну, граматичну, діалогологічну та комунікативну. [3]

Мовна компетенція – це засвоєння і усвідомлення мовних норм, що склалися історично у фонетиці, лексиці, граматиці, орфоєпії. Семантиці, стилістиці та адекватне їх застосування в будь-якій людській діяльності у процесі використання певної мови. Мовна компетенція – це інтегроване явище, що охоплює цілу низку соціальних здібностей, знань, умінь, навичок, стратегій і тактик мовної поведінки, установок задля успішного здійснення мовленнєвої діяльності в конкретних умовах спілкування.

Мовленнєва компетентність – це вміння адекватно й доречно користуватися мовою в конкретних ситуаціях (висловлювати свої думки, бажання, наміри, прохання тощо), використовувати для цього як мовні, так і позамовні (міміка, жести, рухи) та інтонаційні засоби виразності.

Означені види компетентності формуються в процесі навчально-мовленнєвої діяльності, проте для формування культури мовленнєвого спілкування замало лише навчально-мовленнєвої діяльності, тому важливо передбачити завдання з виховання культури мовленнєвого спілкування і з художньо-мовленнєвої діяльності.

Мовному розвитку дітей у народній дидактиці надається найбільшого значення, це – складний психологічний процес, що не зводиться до простого відтворення дитиною почутої мови. Він визначається мірою сформованості знань, умінь та навичок дитини і виявляється в соціальній та інтелектуальній активності у колі дорослих та однолітків.

Оволодіваючи мовленням, вивчаючи мову, дитина засвоює систему знань, суспільно прийняті норми поведінки, «оволодіває наукою і мистецтвом жити серед інших». Мовленнєва компетентність – це вміння адекватно й доречно користуватися мовою в конкретних ситуаціях (висловлювати свої думки, бажання, наміри, прохання тощо), використовувати для цього як мовні, так і позамовні (міміка, жести, рухи) та інтонаційні засоби виразності. Дитина повинна бути здатною користуватися рідною мовою як засобом мовленнєвої взаємодії у товаристві людей, знаходити своє місце серед них, розуміти їх і бути зрозумілим, узгоджувати власні бажання з намірами інших учасників.

Для успішного мовленнєвого розвитку важливе значення має вся життєдіяльність дітей, що дає змогу вправляти їх у спілкуванні. Оптимальний рівень мовленнєвої компетентності дошкільників досягається створенням розвивального мовленнєвого середовища, у якому діти перебувають.

Пріоритетами для розвивального середовища мають бути спілкування, обговорення, мовленнєво-творча діяльність, роздуми вголос без остраху помилитися чи мати іншу думку, ніж дорослий. Неможливо створити уніфіковане середовище, яке за змістом і формою задовольнить кожну дитину. Тому розвивальним є те середовище, яке пристосовується до природного темпу кожної дитини, де кожен має право і обов'язок бути собою. Мовленням дитина оволодіває в процесі спілкування під час різних видів діяльності. Проте, повсякденного спілкування для становлення мовленнєвої компетентності недостатньо. Саме на міні-заняттях, в яких домінують гра і спілкування, вихователь систематично та послідовно формує у дітей мовленнєві уміння та навички, які закріплюються при спілкуванні дітей під час різних видів діяльності в повсякденному житті. На міні-заняттях з мовленнєвого спілкування діти не стільки засвоюють матеріал про навколишній світ, скільки вправляються в мовленнєвій діяльності. Зосереджується увага на практичному засвоєнні дітьми норм

рідної мови, формуванні навичок розповідання та переказування. Міні-заняття з мовленнєвого спілкування проводяться у всіх вікових група з підгрупами дітей та індивідуально (Природне довкілля, Предметно-ігрове довкілля, Соціальне довкілля, Середовище власного «Я»).

Так у шість років показники мовленнєвої компетентності дитини передбачають: наявність у словнику 3,5- 4 тисячі слів, знання прислів'їв, приказок, фразеологізмів, уживання їх у нестимульованому мовленні; надання оцінки правильності мовлення, спостереження і виправлення граматичних помилок у мовленні однолітків, своєму власному та дорослих; складання описових розповідей різного типу відповідно структури (сюжетно-описових, сюжетних розповідей за малюнками, з власного досвіду, за зразком та планом вихователя; переказування знайомих художніх текстів різної складності й композиції за планом вихователя та за частинами; будування діалогів на запропоновані теми; правильне вимовляння всіх звуків (як голосних, так і приголосних) рідного мовлення; знання і промовляння в різному темпі скоромовок; визначення кількості звуків у слові, місця звука в слові (перший, другий, останній); виділення голосних та приголосних звуків; користування схемою звукового аналізу слів; поділ слова на склади, виділення наголошеного складу та ін. [3]

Наприкінці дошкільного віку в дітей формується пізнавальна функція мовлення, яка планує і регулює практичні дії дитини. Результати мовленнєвого розвитку дитини в дошкільні роки дають можливість їй легко засвоювати програму навчання в школі. Різні сторони мовлення дитини вдосконалюються впродовж її шкільного навчання.

Характеризуючи сучасний період розвитку суспільства, варто відзначити вплив на нього інформаційно-комунікативних технологій (ІКТ), які входять у всі сфери діяльності людини, забезпечуючи цим поширення інформації в суспільстві, створюючи глобальний інформаційний простір. Нова система освіти в Україні орієнтується на включення у світовий інформаційно-освітній простір. Відбуваються істотні зміни в педагогічній теорії та практиці навчально-виховного процесу, причиною цього є нові корективи в змістових частинах технологій навчання, адже вони мають відповідати сучасним технічним можливостям і сприяти поступовому включенню дитини в інформаційне суспільство.

В. Вембр, Г. Кузьминська, Н. Морзе стверджують, що включення інформаційних технологій, ґрунтуючись на ідеї збагачення дитячої діяльності й самого навчально-виховного процесу, дає позитивні результати тоді, коли мультимедіа входить у життя дитини через конструювання, гру, художню та інші види діяльності, лише за умови впровадження науково обґрунтованих комп'ютерно зорієнтованих засобів розвитку дитини [4].

Варто зазначити, що застосування ІКТ досить ефективно в навчально-виховній роботі з дітьми, ІКТ робить видимим те, що неможливо побачити неозброєним оком, демонструє будь-які процеси й ситуації в довкіллі. Мультимедійні презентації покращують процес сприймання та запам'ятовування інформації через унаочнення, яскраві образи. Все це дає змогу вихователю самостійно й творчо скомпонувати весь навчальний матеріал, враховуючи особливості конкретної вікової групи, добираючи теми так, щоб домогтися максимально позитивного результату заняття, спостереження, бесіди.

О. Волкова вказує, що одним із найдоречніших напрямів використання інформаційних комунікаційних технологій (ІКТ) в освіті вважають застосування мультимедійних можливостей комп'ютерної техніки. Ці ІКТ-засоби розкривають нові шляхи активізації процесу навчання через покращення наочності та поєднання логічного й образного способів засвоєння інформації. Інтерактивність технологій надає широкі можливості для реалізації особистісно зорієнтованих моделей навчання [5].

Р. Савченко дає таке визначення мультимедіа: «Це поєднання спеціальних апаратних засобів і програмного забезпечення, що дозволяє на якісно новому рівні сприймати, обробляти і надавати різну інформацію: телевізійну, звукову, анімаційну, текстову, графічну тощо» [6].

Але в жодному з досліджень ми не знайшли обґрунтування того, як, коли, для якої дитини який з типів ІКТ технологій доречно використати.

Дані ЮНЕСКО резюмують, що коли людина дивиться, вона запам'ятовує 25% видимої інформації, коли слухає – 15% мовної інформації, коли слухає й дивиться – 65% усієї інформації.

Вихователі застосовують у навчально-виховному процесі дошкільників мультимедійні технології як аудіовізуальний засіб, що впливає на різні органи чуття.

Мультимедійну презентацію безперечно варто вважати зручним і дієвим способом представлення інформації за допомогою комп'ютерних програм. Вона поєднує в собі динаміку, зображення та звук – ті основні чинники, які ефективно утримують увагу дитини дошкільного віку. Так, вплив одночасно на два найважливіші органи сприймання – зір і слух – дає змогу досягти найпозитивнішого результату в навчально-виховному процесі.

Вчені виділяють такі позитивні сторони застосування слайдових комп'ютерних презентацій:

- полісенсорне сприйняття матеріалу;
- використання мультимедійного проектора та проекційного екрану уможливило демонстрацію будь-яких об'єктів у значно більшому виді;
- об'єднання аудіо-, відео- й анімаційних ефектів у єдину презентацію сприяє ефективному засвоєнню інформації;
- сприяння активізації зорових функцій, розвиток окомірних можливостей дошкільника;
- презентації зручні для виведення інформації в роздруковому вигляді з великим шрифтом як роздавальний матеріал для занять із дітьми дошкільного віку [7].

Доведено, що дитина сприймає інформацію на суб'єктивному рівні, і це сприйняття є індивідуальним [8]. Можна впливати на індивідуальність сприйняття дитини, тим самим змінюючи цей процес. Завдяки цьому можна максимально вплинути на ставлення дитини до реальності, інших людей і самої себе, що сприятиме налагодженню продуктивної, ефективної взаємодії з навколишньою дійсністю.

Вчені (О'Коннор, Дж. Сеймор [9], Боденхамер Б., Холл М. [10] та ін.) розрізняють різні репрезентативні типи сприйняття, кожен із яких ґрунтується на певних особливостях усвідомлення інформації тільки їй властивим способом, що активізує відповідні механізми поведінки. Розглянемо різні репрезентативні типи сприймання.

Візуальний тип сприймання ґрунтується на сприйнятті зорових образів. Будь-який досвід запам'ятовується візуалами у формі картин й образів, адже, коли доводиться тривалий період когось слухати, чути мовлення інших людей, вони починають нудьгувати, а сам шум нерідко тривожить їх.

Спілкуючись із такими людьми, потрібно надавати своєму мовленню візуальний супровід. Доведено, що візуалами є 60% усіх людей. У процесі спілкування з людьми цього типу бажано не обмежувати простір для огляду того місця, де вони знаходяться [10].

Аудіальний тип базується на сприйнятті звуків. Представники цього типу сприймають і запам'ятовують інформацію через звукові форми. Аудіал багато говорить, чітко викладаючи думки, при цьому його мовлення імпульсивне. Спілкуючись з аудіалом, необхідно дбати про грамотність і точність власного міркування. Аудіалами є близько 20% усіх людей [11].

Кінестетичний тип сприймання ґрунтується на тактильному каналі інформації. Такі люди (кінестетики) потребують тактильного контакту. Спілкуючись, кінестетик говорить повільно. До цього репрезентативного типу сприйняття належить близько 20% людей. У більшості кінестетиків спостерігається сповільненість дій. Щоб спонукати їх до активності, часто потрібно проявити фізичний контакт, а в процесі спілкування рекомендовано знаходитися щодо людей цього типу на незначній відстані.

Дигітальний репрезентативний тип ґрунтується на суб'єктивно-логічному сприйнятті й осмисленні. Діяльність людей, які належать до цього типу сприйняття (дигітали), відбувається на метарівні свідомості. Цей тип містить у собі дані, отримані через візуальний,

аудіальний і кінестетичний потоки інформації. До категорії дигіталів належить лише незначний відсоток людей. Крім перерахованих вище, існують також і два інші репрезентативні типи – це *олфакторний* (нюховий) і *дегустаторний* (смаковий). До цього типу сприйняття належать переважно люди, позбавлені слуху чи зору [10].

Людей, які характеризуються одним типом сприйняття, практично не існує. Залежно від того, яка інформація сприймається на певний момент, людина може усвідомити інформаційний факт візуально, а до другого – підійти з позиції аудіала і навпаки. Важливо те, що саме промовляє людина, відтворюючи власний досвід. Це дає змогу простежити, які процеси відбуваються в її свідомості під час репрезентації інформації. Будь-який репрезентативний тип безпосередньо пов'язаний із мовленням. Слова, які найчастіше використовує людина під час розмови, породжені відчуттями, і відображають рівень сприйняття інформації. Ці мовні одиниці називаються предикатами. Уміле використання предикатів сприяє більш швидкому процесу розуміння іншої людини [9].

Незважаючи на те, що людина сприймає будь-яку інформацію за допомогою всіх репрезентативних типів сприймання, один із них вона використовує набагато частіше й інтенсивніше, ніж всі інші. Саме цей тип називається провідним. Для того, щоб визначити, який саме тип домінує, існує кілька дієвих методів, що ґрунтуються на аналізі мовленнєвої діяльності. Важливо навчитися визначати основну закономірність, якої дотримується людина у власних висловленнях. Ефективнішим є вміння зіставляти ці предикати з фізіологічними проявами, характерними для кожної із систем. За цих умов визначити репрезентативний тип сприймання можна буде більш аргументовано, а ймовірність точності визначення суттєво збільшиться. Психологи й педагоги доводять, що на особистість та психіку її здійснюють найефективніший вплив здібності, здатності [8]. Кожен вихователь має враховувати, що більшість людей – візуали, новонароджені діти – кінестетики і лише з віком набувають ознак інших репрезентативних типів сприйняття інформації. Педагог, який усвідомлює цю специфіку сприйняття інформації, спілкуючись з дітьми, має використовувати такі методи впливу, що діють на людей із візуальним та кінестетичним репрезентативними типами: використовувати в мовленні більше образних висловів, наводити яскраві приклади, створювати в уяві дошкільнят картини тих подій, фактів, людей, про які розповідає, та обов'язково використовувати заохочувальні прийоми. І саме в цьому ІКТ не лише ефективні як засіб розвитку інтересу до навчання в дошкільників – вони розкривають широкі можливості візуалізації навчання в дошкільному навчальному закладі, сприяють особистісно-орієнтованому підходу до кожної дитини, дозволяють розвивати усі типи сприйняття та сприяють розвитку різних сторін особистості через усебічний вплив.

Висновки. Отже, враховуючи провідний канал сприйняття кожної дитини та вікові особливості (схильність до кінестетичного типу сприйняття), вихователь може дібрати максимально ефективні для розвитку мовлення старшого дошкільника ІКТ технології, що забезпечать високий рівень сприйняття та емоційне ставлення до мовленнєвої діяльності. Такий висновок переконує нас у необхідності розробки методики розвитку мовлення дітей старшого дошкільного віку засобами ІКТ технологій з урахуванням репрезентативного типу сприйняття оточуючого світу, провідною ідеєю якої буде підвищення рівня мовленнєвої компетентності, інтересу до рідної мови, формування бажання розвивати власні можливості у старшого дошкільника.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Коваленко В.В. Використання web-орієнтованих і мультимедійних технологій у формуванні соціальної компетентності молодших школярів // Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата педагогічних наук – Київ: 2018. – 25 с.
2. Гончаренко А.М. Розвиток мовленнєвої компетентності старших дошкільників: навч.-метод. посіб. до Базової прогр. розв. дитини дошк. віку «Я у Світі» / А.М. Гончаренко. – К. : Світич, 2018. – 160 с.

3. Богуш А.М. Мовленнєвий розвиток дітей від народження до семи років / А.М. Богуш. – К.: ВД «Слово», 2014. – 376 с.
4. Морзе Н. В. Інформатика / Н.В. Морзе, В.П. Вембр, О.Г. Кузьминська. – Київ : Школяр, 2009. – 23 с.
5. Волкова Е. А. Мультимедиа технологии : уч.-метод. пособ. / Е. А. Волкова. – Нижний Тагил : НТГСПИ (ф) РГППУ, 2016. – 100 с.
6. Савченко Р.А. Засоби мультимедіа у формуванні музично-педагогічної компетентності майбутніх педагогів дошкільної освіти / Р.А. Савченко // Науковий часопис НПУ ім. М. П. Драгоманова. – 2014. – Вип. 23. – С. 134–136.
7. Мультимедійні технології в середній освіті [Електронний ресурс] Режим доступу: <http://osvita.ua/school/method/31692/> – Назва з екрану.
8. Боденхамер Б. НЛП-практика / Б. Боденхамер, М. Холл. – Санкт-Петербург : Прайм-ЕВРОЗНАК, 2007. – 136 с.
9. Загальна психологія : підруч. для студ. вузів / С. Д. Максименко, В. О. Зайчук, В. В. Клименко. – Вінниця : Нова Книга, 2004. – 704 с.
10. О'Коннор Дж. Введение в нейролингвистическое программирование / О'Коннор Дж., Сеймор Дж. – Челябинск : Версия, 2003. – 197 с.
11. Кондратюк С. Г. Особливості сприймання художнього твору учнями 5-6 класів на уроках української літератури крізь проблему домінантного типу пізнання світу / С. Г. Кондратюк // Укр. літ. в загальноосвіт. шк. – 2007. – № 12. – С. 19–23.

*Оксана Корнілова
(Київ, Україна)*

МАТЕМАТИЧНА ГРАМОТНІСТЬ ЯК ОДНА ІЗ КЛЮЧОВИХ КОМПЕТЕНТНОСТЕЙ НОВОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ШКОЛИ

Сьогодні українська освіта розпочала системну трансформацію, головна мета якої – нова висока якість освіти на всіх рівнях: від початкової школи – до закладів вищої освіти. Впровадження системи Нової української школи (НУШ) диктує європейський вектор розвитку нашого суспільства.

Міністерством освіти і науки України запропоновано кардинально новий підхід до поступового подолання наявних прогалин в освітньому середовищі. Концептуальні засади реформування середньої освіти представлено у проекті «Нова українська школа». Розбудова Нової української школи – це довготермінова реформа, яка розпочалася в 2016 році. Її реалізація передбачає 3 фази: перша фаза (2016–2018 рр.); друга фаза (2019–2022 рр.); третя фаза (2023–2029 рр.) [1].

Поміж багатьох завдань, що постають перед НУШ, можна виділити й проблему математичної грамотності учнів, адже це одна з компетенцій Нової української школи.

Власне компетенція – це сукупність взаємопов'язаних якостей особистості (знань, умінь, навичок, способів діяльності), що є заданими до відповідного кола предметів і процесів та необхідними для якісної продуктивної дії стосовно них. А, освітня компетенція за А. Дахінім – це рівень розвитку особистості учня, пов'язана з якісним опануванням змісту освіти.

Завданням учителя є вмiле поєднання та формування в молодших школярів усіх компетенцій для розвитку особистості та якісного опанування змісту освіти. А сюди входять:

- Ціннісно-сміслова компетенція пов'язана з ціннісними уявленнями учня, його здатністю до орієнтування в житті, усвідомлення свого місця в ньому, до ухвалення рішень.
- Загальнокультурна компетенція – це коло питань, у яких учень має бути добре обізнаним, мати знання та досвід певної діяльності.

– Навчально-пізнавальна компетенція – це сукупність компетенцій учня у сфері самостійної пізнавальної діяльності: знання та вміння цілепокладання, планування, аналізу, рефлексії, самооцінки.

– Інформаційна компетенція пов'язана з формуванням уміння самостійно шукати, аналізувати, відбирати необхідну інформацію, трансформувати, зберігати та транслювати її.

– Комунікативна компетенція містить опанування мов та способів взаємодії з людьми, навички роботи в групі.

– Соціально-трудова компетенція – це опанування знань і досвіду у суспільній діяльності, у галузі сімейних стосунків, у соціально-трудовій сфері, у питаннях економіки і права та в професійному самовизначенні.

– Компетенція особистісного самовдосконалення спрямована на засвоєння способів фізичного, духовного та інтелектуального саморозвитку, емоційну саморегуляцію та самопідтримання.

Місце математики в системі наук визначає її місце в освіті. Вона є не лише допоміжним інструментом для розв'язання окремих проблем, а перш за все, загальнокультурною базою для засвоєння системи принципів і структур, які складають основу дисциплін, що вивчаються. Тому шкільна математична освіта має бути орієнтована на виховання предметного мислення, яке в своєму розвинутому вигляді означає здатність створювати математичні структури, уміння аналізувати їх властивості, а також інтерпретувати результати аналізу.

Головна мета вчителя сьогодні – сформувати в учнів уміння бачити й застосовувати математику в реальному житті; розуміти зміст і метод математичного моделювання, уміння будувати математичну модель, досліджувати її методами математики, інтерпретувати отримані результати, мати високий рівень математичної грамотності. Формування математичної грамотності учнів забезпечується шляхом поєднання традиційних (пояснювально-ілюстративного, репродуктивного) і нетрадиційних (проблемного, частково-пошукового, дослідницького та шляхом систематичного включення вправ, завдань і ситуацій, що розвивають аналітичні та дослідницькі здібності учнів) методів навчання [2].

Нова українська школа повинна готувати учнів до повноцінного життя в світі високих технологій. Вона має ефективно допомогти школяреві розкрити та розвинути особистісний потенціал, сформувати стійкі компетентності, що необхідні при досягненні життєвого успіху.

С. Раков під поняттям «математична компетентність» розуміє спроможність особистості бачити та застосовувати математику в реальному житті, розуміти зміст і методи математичного моделювання, будувати математичну модель, досліджувати її методами математики, інтерпретувати отримані результати, оцінювати похибку обчислень.

Отже, перед кожним учителем стоїть завдання сформувати ключові компетентності та застосовувати методи, які позитивно вплинуть на формування математичної грамотності в учнів початкової школи. Успішному вирішенню проблеми, що розглядається також сприятиме мотивація навчання, реалізація особистісного підходу у навчально-виховному процесі.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Нова українська школа [Електронний ресурс]. – Режим доступу до документа: <http://nus.org.ua/>

2. Типові освітні програми [Електронний ресурс]. – Режим доступу до документа: <https://mon.gov.ua/ua/osvita/zagalna-serednya-osvita/navchalni-programi/tipovi-osvitni-programi-dlya-2-11-klasiv>

Науковий керівник: кандидат педагогічних наук Шкуренко О.В.

УДК 371/5

*Райхона Қосимова, Шохрух Қосимов,
Нозанин Муратова, Нодира Шокирова
(Фергана, Ўзбекистан)*

USING OUTCOME GAMES IN ORGANIZATION OF ENGLISH LANGUAGE INSTALLATION TO TECHNOLOGICAL PROCESS

В статье рассматриваются вопросы развития навыков письменной речи на английском языке у студентов нефилологических факультетов.

Ключевые слова: *письменная речь, процесс общения, стилистическая ошибка, устная речь.*

This article discusses the problems of formation and development of writing skills of students in the nonlinguistic faculties.

Key words: *writing speech, communication process, stylistic error, oral.*

As you know, writing is one of the types of speaking activities, along with listening, listening, and writing, and has a role in speech. Usually, the emphasis is on focusing on oral presentations, and the ability to improve writing skills is neglected in teaching foreign languages. Examples include foreign language teaching programs in secondary school programs and non-philosophical faculties. They are considered to be a foreign language teaching material and do not pay much attention to the role of writing in the communication process. The high level of writing in the middle school is limited to writing to foreigners. Foreign Language Teaching is regarded as a foreign language teaching language at non-philological faculties of higher education institutions. Students do not feel the role of writing in their future professional activities. This is a loss of interest in writing, on the contrary, causing attention and neglect to it. Moreover, in recent years, many subjects (including foreign language teaching) have been tested for final exams, and this is a bit limited to the use of written language as a means of control. But in the present-day era, interstate integration, international relations in all spheres of public life (economy, diplomacy, art, sports, etc.) require a new approach to writing speech. For example, it is important that a good manager does not limit his point of view and opinions to just facts, but rather convince his colleague or letter-maker of the correctness of his or her own views. Therefore, foreign language teaching should be specifically responsive to developing writing skills, and, where necessary, introducing appropriate modifications to a foreign language curriculum. This involves finding and applying effective ways to teach writing speech. To do this, students will be able to organize written lectures on the basis of the complexity of writing, develop the critical thinking skills, develop critical thinking, teach their own ideas in clear sentences, use more Developing activities to improve writing skills in the field of independent work, extracurricular and difficult to master educational material to create a differential approach, and to challenge students who have difficulty taking responsibility based on their knowledge and abilities. English language writing skills students of the Faculty of Philosophy must be organized in English based writing skills prior to their entry into the university. The language experience of students in English language writing (graphics, orthography, vocal-letter relationships) enables the teacher to effectively organize writing skills, save time, eliminate interference in writing, and focus attention on a compact, thoughtful expression. Many mistakes in interpreting the story also depend on the inadequacy of writing, because the writer does not always understand the written language specifically. It is important to be aware that this is not just a step, but a few steps. Speaking in the oral discourse absorbed a particular order in the inner speech by exposing it to the sound cavity and utilizes various extrustrergenic factors to increase the sensitivity. The writer does not have such an opportunity. Therefore, in order to increase the sensitivity of the idea, it is also important to use words and phrases, as well as to engage in speech

motions for enhancing the expression statement with different stylistic means. It is desirable to make a written statement of the idea based on the following technological process:

1. Determine what to write about.
2. Identify who is focused on writing a job (paragraph, article, etc.).
3. Identify the way to explain the goal.
4. How to plan an idea on a sequential basis.
5. Necessary information, collection of materials according to the plan.
6. Preparation of sketch copy of written work.
7. Having read a chapter, correcting the ghosts and stylistic errors.
8. Reprinting of the faded option.

When giving a written assignment to a student, it is important to teach the story before writing, and then writing abstracts and writing. By doing this, giving each one a single statement, starting with two or three occasions about something or event, it helps students to go slowly. Before using the word and asking for a picture, it is best to use an intellectual approach. To do this, the teacher says that students should make different statements from the picture, analyze and criticize what they say, and will not hesitate to express their opinion freely. This assignment encourages the students to be active and brings about different ideas (ideas). Each student looks at this picture in different ways. Someone tells him what it is, another one tells him the color and the size. Thus, you can tell about the nature, color, size, function, and location of the objects in the picture. After the preparation of this "intellectual attack", students are asked to describe them in a particular way. For some students who do not know what to do and how to use oral preparation before writing, grief can be a good "orientation" (guide or model). Students can also use various linguodagdic games to create motivation and stimulate writing work. You will need a smaller ball for that. For example, the teacher writes a statement to the board. "Today I should go to the university earlier than usual". Then he handcuffs his hand to one of the students and asks him to continue the conversation. He also makes a statement that makes sense to this point and pass the ball to another student. This kind of game encourages students to be active and ready to comment because everyone can ask the student to share the ballot and give him an idea. Two students write the talk. This work will last until students can not express themselves. Then students divide into two groups, reconsider the points, write text, and release each other. In such a teamwork, only students who are good students can be assigned tasks, so that they can not be viewed by the audience: one student from each group is a secretary, the other is tracking and correcting the errors, the third corrects grammatical errors, and the fourth is in the story the logical link is followed by the rest, and the others represent different ideas. The following interactive method is also a good way to increase students' motivation to write in writing and to motivate them in writing. The teacher writes the word "Tea" on the board and asks for the five words on the subject to be written in words representing the verbs, qualities and horses. The whole group will participate in this study. A teacher or a student writes these words around the word on the board. For example: Sweet teapot with a cold cup of tea. This will take some time. Students finish reading the story in turn. The teacher chooses the best story with other students and encourages the author. Performing this task as a team-team is a good result, enhancing the team's responsibility towards each team member and enhancing teamwork skills. In conclusion, the formation of writing skills of the students of non-philological faculty is one of the most important tasks facing modern foreign language teaching. Particularly, the development of writing business writing and their writing skills in relation to the future professional career of the students constitute a part of the work of mature staff for all aspects of social life. Therefore, it is important to create a new approach to the development of writing skills and to develop effective teaching methods.

REFERENCES

1. Sattorov T.K. Foreign Language Teaching Problems in Nonprofit Schools. // Actual problems of foreign language education at nonphilosophical higher education institutions. – T., 2008.
2. Jalolov J.J. Foreign Language Teaching Methods. – T.: Teacher, 1996.

3. Farberman B. Advanced pedagogical technologies. – T.: Fan, 2000.

4. Rogova G.V., Vershchagina I.N. Methodology obucheniya angliyskomu yazyku na nachalnom etape v sredney shkole. – M.: Prosveshchenie, 1988 Andijan State University, September 5, 2012 (Supervisor: Sh.Yusupova)

УДК 371

*Райхона Косимова, Умидахон Пулатова,
Шохсанам Парниева, Дилшода Шокирова
(Фергана, Узбекистан)*

**ZAHIRIDDIN MUHAMMAD BOBUR- IS A NOVELIST INVENTOR ZAHIRIDDIN
MUHAMMAD BOBUR – YANGI YOZUV KASHFIYOTCHISI**

Ushbu maqolada buyuk davlat arbobi Z.M.Boburning o'zbek adabiyotiga qo'shgan ulkan hissasi keng yoritilgan.

Kalit so'z: *buyuk davlat arbobi, tarix, etnograf, lingvist.*

In this article the great contribution of great statesman Z.M. Babur to the Uzbek literature has been widely covered.

Keywords: *great statesman, history, ethnographer, linguist.*

Zahiriddin Muhammad Bobur buyuk shaxs, buyuk qo'mondon, klassik shoir, adabiyotshunos, tilshunos, huquqshunos, san'atshunos, etnografi, hayvonot va o'simlik dunyosining kashfiyotchisi. U Hindistondagi Boburiylar sulolasi va bu davlat tarixida davlat arbobi sifatida dunyoga mashhur tarixchilaridan biri bo'lgan "Boburnoma" da o'zbek tilida yozilgan. Bobur ishi uning tiliga bo'lgan munosabatining namoyonidir. Bobur kitobida o'zbek tilining leksik va lingvistik xususiyatlari mavjud. Arab tilining o'ziga xos xususiyati, haqiqatni imkon qadar aniq ifodalash qobiliyati, leksik birliklarni haqiqatni tasvirlash uchun ishlatgan: Devonning kuni (kundan-kunga), tungi 9-kun), oxir dunyo (davr (uning vaqtinchalik tayinlanishi) Boburning uslubi bilan bevosita bog'liqdir. U turkiy so'zlar asosida bir qator atamalarni yaratdi. Misol uchun, u dushmanga hujum qilgan qo'shinlarning bir qismini chaqirdi. Bobur, ayniqsa, arabcha so'zlar bilan ajralib turadi. Uning imonliga bo'lgan munosabati, o'g'li Humayunga yozgan maktubida namoyon bo'ladi. Babur kitobi, ota-onaning ayolning ayolligi, yozma muammolari, o'ziga xosligi va ahamiyati, til va fikrlash. U o'g'lini xatoga yo'l qo'yishga va noto'g'ri yozishga da'vat etadi "Qolganlari alfavit tarzda aniq emas, aniq va aniqdir. Babur gapirish qobiliyatidan mukammal darajada ta'sirlangan, o'g'lidan ham so'ragan.

Bobur o'z ishida mahalliy aholining dialektlarini kuzatib boradi: "Andijon turkdir, Shahri va Bozoriyda Turkcha gaplashadigan hech kim yo'q, bu ibora boshqa joyda, Mir Alisher Navoiyning ismi bir ovozdan, Harutu nash mashhur bo'lgan ushbu til ma'lum ". Ko'pgina tadqiqotlarda so'zlardan foydalanish, qiyosiy tilshunoslik tushunchasi, semantik guruhlar bilan so'zlarni ishlatish va Boburnoma, ma'naviy ma'nosini qo'llash, bu Bobur ijodining o'zbek adabiy tilining rivojlanishida katta ahamiyatga ega ekanligini ko'rsatmoqda.

Bobur nafaqat tilshunos, balki yangi yozuvning asoschisi hamdir. Inson tsivilizatsiyasi tarixidagi yozuvlarning ahamiyati katta. Urhun-Yenisey darsliklari va hozirgi matnlardagi yozuvlar tarixning tarixiga qarash imkonini beradi. u uyg'ur yozuvlarini yozgan. Bobur bolalik davrida arabcha yozgan bo'lsa-da, u bu kitobda hayotining oxirigacha yozib, ikki yoki uch tilda yozgan. U 1504 yilda arab yozuvini soddalashtirish, so'zlarini ovoz chiqarib o'qish va kamchiliklarni bartaraf etish uchun romanini "Xatti Baburiy" (Bobur yozuvi) ni ixtiro qildi. . 1446 yilda Boburnomaga yozgan: "Men bu joylarda Boburning maktubini kashf qildim." Alfavit 29 harfdan iborat bo'lib, Xuroson, Kazi Ixtiyar va Muhammad Miryusufga mashhur olimlardan Xatti Boburning alifbosini o'rgandi. Bobur Hindistonni egallab olgan paytda uning o'g'illari Qandahorda joylashgan Kamran va Badaxshon shaharchasida joylashgan Xannur Xatti Baburiga maktub yo'llagan. Uning harakatlari,

avvalo, o'z fuqarolarining tayyorligini engillashtirishga qaratilgan, ikkinchidan, o'qish va yozishni osonlashtirish istagi bo'lgan. Tabiiyki, O'rta asrlarda mavjud yozuvni yangilash yoki yangi maktubni kiritish qiyin bo'lgan va arab alifbosi "Qur'on" da yozilgan. Bu shafqatsizliklarga qarshilik ko'rsatgan ruhoniylar shohni hatto kufirda aybladilar. Shuning uchun yangi yozuvni yozish uchun Bobur Qur'oni Karimning ikki nusxasini tayyorladi va birinchisini Makkaga, ikkinchisini esa Tehronga yubordi. Bu o'z vaqtida katta madaniy va ta'limiy harakat edi. Xatti-Boburdagi Muqaddas Qur'onning nusxasi bugun Mashhadda Imom Rizo kitob fondida saqlanmoqda. Uning nusxasi Xalqaro Bohemiya jamg'armasi rahbari Zokirjon Mashrabov tomonidan 2005 yilda Bobur va Jahon madaniyati muzeyiga topshirildi.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Samoylovich A. Sobrani Stixotvorenii imperatori Bobur, Petrograd, 1917.
2. Yoqubov H. Zahiriddin Muhammad Bobur, Toshkent, 1949 y. Xasanov S.
3. Aruz Bobur kitobi, Toshkent, 1981.
4. Axmedov B., Istoriko-geografik adabiyot Sredney Azii XVI-XVIII vv. (Pismenye pamyatniki), Toshkent, 1985.
5. Azimjonova S., Zohiriddin Muhammad Bobur, maqola to'plami, Toshkent, 1995.
6. Mashrabov Z., Shokarimov S., Asrning Bobur, Toshkent, 1997.

*Dilfuzaxon Qosimova
(Qo'qon, O'zbekiston)*

AMALIYOT – NAZARIYANING OYDIN KO'ZGUSI

O'zbekiston Respublikasining "Ta'lim to'g'risida"gi Qonuni va "Kadrlar tayyorlash milliy dasturi" talablari asosida maktabgacha ta'lim yoshidagi bolalarga ta'lim tarbiya berishning asosiy maqsadi yosh avlodni sog'lom har tomonlama rivojlangan shaxs sifatida tarbiyalash va maktab ta'limiga tayyorlashdan iboratdir. Bu borada amalga oshirilayotgan ishlar talaygina bo'lib, avvalo, bu soha vakillaridan katta mahorat, yuksak saviya talab qilinishi haq gap. Shuning uchun maktabgacha ta'lim muassasalari uchun tarbiyachilar tayyorlashda pedagogik amaliyot jarayonlarini to'g'ri tashkil etish va unga tayyorgarlik ko'rish bugungi kunning dolzarb masalalaridan biri hisoblanadi.

Maktabgacha ta'lim pedagogikasi fani bo'lajak tarbiyachilarni maktabgacha ta'lim muassasalarida tarbiyachilik faoliyatiga tayyorlashda nazariy bilimlarni bersa pedagogik amaliyot ushbu bilimlarni amaliyotda qo'llashda va o'quvchida kasbiy ko'nikma va malakalarni hosil bo'lishida muhim rol o'ynaydi.

Ushbu jarayon o'quvchilarda kasbga nisbatan qat'iy barqaror qiziqish va muhabbatni uyg'otish, bolalarga g'amxo'rlik bilan munosabatda bo'lishlarini, bolalar bilan ishlashda pedagogik bilim va tushunchalariga ega bo'lishlarini ta'minlaydi. Bunda bo'lajak tarbiyachilar MTM tarbiyalanuvchilariga "Maktabgacha yoshdagi bolalar rivojlanishiga qo'yilgan Davlat talablari", "Ilk qadam" dasturi va shu dastur doirasida amalga oshiriladigan rivojlanish xaritasi va maktabgacha ta'lim muassasasida tashkil etiladigan markazlar bo'yicha ilk hayotiy bilimlarni beradilar.

Ma'lumki, maktabgacha ta'lim muassasasida aniq dasturlar asosida ish olib boriladi. Ushbu dasturlarning maqsadi dolzarb pedagogik muammolarning nazariy asoslarini ochib berish va bo'lajak tarbiyachi va oila tarbiyachilarini turli faoliyat jarayonida bola shaxsini rivojlantirishga erishish, jismoniy, ruhiy sog'liqlarini saqlash va mustahkamlashga, pedagogik jarayon tamoyillari va maqsadlarini insonparvarlashtirishga, demokratlashtirishga qaratilgandir.

Pedagogik amaliyot bo'lajak tarbiyachilarni kasbiy bilim, ko'nikma va malakalarini mustahkamlash, ularning qo'llash uslublari bilan tanishtirish, kasbiy mahorat va malakalarini shakllantirish va o'stirish vazifalarini amalga oshiradi.

Talabalar o'qish davomida olayotgan nazariy bilimlarini amaliyotda qo'llash uchun maktabgacha ta'lim muassasasiga boradilar. Nazariya va amaliyot o'rtasida juda katta bog'liqlik bo'lib ushbu bog'liqlikning uzviyligini ta'minlash, bevosita o'quvchida hosil bo'ladigan kasbiy va amaliy ko'nikmalarning rivojlanishiga bog'liq. Amaliyot butunlay boshqa bir olam. Bunda o'quvchi yangi bir dunyoga kelib qolganday bo'ladi. Aksariyat hollarda biz shuni guvohi bo'lamizki, o'quvchida ikkilanish, maktabgacha ta'lim muassasasidagi muhitga moslashish jarayonlari qiyin kechadi.

Ushbu jarayonda o'quvchi quyidagilardan albatta xabardor bo'lishi va ushbu narsalar bilan amaliyot rahbari boshchiligida ianishib chiqqan bo'lishi kerak:

- Nazariy bilimlarni amaliyotda namoyon qilib olingan nazariy bilimlar bo'yicha ko'nikma va malakalar hosil qilishi, olingan bilimlar bo'yicha ta'lim va tarbiya metodlaridan unumli foydalana olishi.

- Maktabgacha ta'lim muassasasining ichki tartib qoidalariga va rahbariyatning barcha ko'rsatmalarini bajarishi, havfsizlik texnikasi va mehnat muxofazasi qoidalariga rioya qilishi, intizomlilikda va mehnatsevarlikda, hushmuomalalikda boshqalarga namuna bo'la olishi;

- Maktabgacha ta'lim muassasasida tashkil etiladigan kun tartibidan yaxshi xabardor bo'lishi, keyichalik amaliyot davomida kun tartibini mustaqil tuza olish kunikmasiga va malakasiga ega bo'lishi

- Bolalar bilan til topishish ko'nikmasiga ega bo'lishi, ota- onalar bilan ishlash ko'nikmasini hosil qilishi, bolalar bilan yakka va jamoa tarzda ish olib borish uslublaridan xabardor bo'lishi va bular haqida nazariy bilimlarga ega bo'lishi

- ko'rgazmali qurollar yasay olishi, mashg'ulotlarga reja tuzib uslubchi-o'qituvchi, tarbiyachiga ko'rsatib, tasdiqlatib mashg'ulotlarni o'tkazishga ruxsat olishi;

- pedagogik amaliyot dasturiga oid barcha ishlarni mustaqil bajara olishi, bog'chada bolalar bilan olib boriladigan o'quv tarbiya ishlarini olib borishga jiddiy tayyorgarlik ko'rishi, amaliyot davomida namunaviy tarzda ochiq mashg'ulot o'tib berishi;

- pedagogik amaliyot jadvaliga tegishli hamma mashg'ulotlarda ishtirok etish, ularning muhokamasida faol qatnashish, qabul qilingan qoidalariga ko'ra ish hujjatlarini yuritishi;

- Tarbiyachining ish hujjatlari bilan ongli ravishda tanishib chiqishi o'rgangan va tahlil qila olishi;

- Tadbirlar uchun senariylar tuza olishi va maktabgacha ta'lim muassasasida mustaqil tarzda tadbirlar tashkil qila olishi;

- Maktabgacha ta'lim muassasasida bolalarda mehnat faoliyatini rivojlantirishga oid to'garaklar tashkil qila olishi, va to'garaklarga bolalarni jalb qila olishi;

- Har bir bolani pedagogik va psixologik tomondan o'rgangan holda ushbu bolalarga tavsifnoma bera olishi lozim.

- Bolalarda uchraydigan ayrim nuqsonlarni kuzatib o'rganishi, bolalarni pedagogik – psixologik va logopedik tomondan tekshirish haqida ma'lum bir bilimlarga ega bo'lishi lozim.

Bugungi shiddatli zamon har birimizdan yetarlicha kuch va bilimni talab qiladi. Ongu - shuurimizning kuchi esa egallagan bilim- tafakurimizdadir. Amaliyotchi talaba yuqoridagilardan xabardor bo'lsa va yuqorida ko'rsatib o'tilganlarni bajarishga o'zida qiziqish va intilish sezisagina ish samarali kechadi.

O'zbekistonni kelajagi sog'lom va barkamol avlodning qo'lida ekan, mamlakatimizda yaratilgan kadrlar tayyorlash tizimining bosqichma- bosqich tarzda amalga oshirilishi, ushbu tizimning amalga oshirilishida olib borilayotgan islohotlarning izchilligi yuksak salohiyatli va bilimli yoshlar tomonidan ta'minlanishi shubhasizdir.

ФІЛОСОФСЬКІ ТА ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНІ ОСНОВИ РОЗВИТКУ ПІЗНАВАЛЬНОЇ АКТИВНОСТІ ПЕРШОКЛАСНИКІВ НА УРОКАХ МАТЕМАТИКИ

Пізнавальна активність є однією з важливих особистісних рис учня, вияв якої сприяє ефективному здійсненню навчальної й пізнавальної діяльності, розвитку самостійності, здібностей та нахилів. Сучасний освітній процес має будуватися на основі системного підходу до його організації, здійснення та аналізу, що, у свою чергу, спричинює сприймання змісту математики як певного відображення навколишньої дійсності, а процесу оволодіння математичними знаннями як процесу системного вдосконалення особистісних якостей і рис, зокрема пізнавальної активності, з першого року навчання математики в початковій школі з акцентом на таких психічних процесах, як: сприймання, мислення, пам'ять, увага, уява.

Ключові слова: *пізнавальна активність, сприймання, мислення, пам'ять, увага, уява, методи навчання.*

Cognitive activity is one of the important personality traits of the student, the manifestation of which contributes to the effective implementation of educational and cognitive activity, the development of autonomy, abilities and inclinations. The modern educational process should be based on a systematic approach to its organization, implementation and analysis, which, in turn, causes the perception of the content of mathematics as a certain reflection of the surrounding reality, and the process of mastering mathematical knowledge as a process of systemic improvement of personal qualities and features, in particular cognitive activity, from the first year of mathematics training in elementary school with an emphasis on such mental processes as: perception, thinking, memory, attention, imagination.

Key words: *active, active, missed, memorable, respectable, adorable, method of learning.*

Постановка проблеми. Гуманістичні пріоритети сучасної шкільної освіти ґрунтуються на ідеях самоцінності та унікальності особистості дитини, необхідності розвитку її здібностей, освітніх потреб, пізнавальної активності.

У теорії та практиці сучасної початкової школи пошук способів та засобів розвитку пізнавальної активності у різних видах діяльності є однією з актуальних проблем.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Психологами і дидактами обґрунтовано різні способи підвищення пізнавальної активності. Привертають увагу наукові напрацювання, які стосуються: формування пізнавальних потреб (П. Гальперін, М. Махмутов, Г. Щукіна та ін.); поєднання індивідуальних, групових і фронтальних форм діяльності (Л. Арістова, Т. Васальєва, А. Мудрик та ін.), розвиток пізнавального інтересу (Г. Щукіна, Н., Бібік та ін.); організація різних форм навчальної діяльності (Т. Мієр, О. Савченко, Ю. Мальований та ін.), розвиток учнів на уроках математики (Л. Голодюк, С. Скворцова, Н. Тарасенкова, В. Таточенко та ін.).

Мета статті – аналіз філософських і психолого-педагогічних напрацювань у контексті дослідження впливу розвитку процесів сприймання, мислення, пам'ять, увага, уява на пізнавальну активність першокласників на уроках математики.

Виклад основного матеріалу. Пізнавальна активність в ранзі феномену набула розкриття у філософських, психологічних та педагогічних працях, аналіз яких слугує виокремленню відповідних підходів до розкриття його сутності.

На основі аналізу філософських поглядів на розкриття сутності поняття «пізнавальна активність» встановлено, що на формування смислового поля поняття вплинув інший процес, а саме: формування сутності феномену «активність». Йдеться про активність як про:

прояв життя людини й умова її особистісного розвитку; основну характеристику особистості, що полягає в здатності виступати джерелом змін у стосунках з оточуючим світом (на противагу реактивності, коли джерелом активності є зовнішній стимул); спрямованість на пізнання, зміну, перетворення навколишнього світу, на зміну власної природи, свого психологічного складу.

У філософському словниковому джерелі [14] вказується на різні рівні активності, зокрема на фізичний (предметні зміни у часо-просторі), ментальний (мислення), психічний (відчуття і ставлення).

Слід акцентувати увагу на тому, що вперше це поняття стає предметом дослідження німецьких філософів. Зокрема, за Гегелем, розкриття проблеми активності здійснено в контексті «пізнання, тобто активної діяльності» [2, с. 308].

Аналіз *психологічних праць* засвідчив різноплановість дослідження пізнавальної активності й трактування її сутності як поняття. Перш за все зазначимо, що пізнавальну активність розглянуто як вибіркочу направленість людини (Н. Добринін), у контексті її думок та помислів (С. Рубінштейн), як вияв розумової та емоційної активності (Е. Стронг); своєрідний сплав емоційно-вольових та інтелектуальних процесів, які підвищують активність свідомості (Л. Гордон); структуру, що складається з потреб, своєрідна чутливість дитини (Ш. Бюлер); активне пізнавальне відношення людини до оточуючого середовища (В. Іванов, В. Мясіщев); емоційно-пізнавальне відношення до світу, пізнавальний інтерес (Н. Морозова); відношення особистості до об'єкта (А. Ковальов).

Узагальнюючи різні визначення пізнавальної активності, Г. Щукіна розглядає її як вибіркочу направленість психічних процесів людини на об'єкти та явища навколишнього середовища, як прагнення, потреби особистості займатися діяльністю, яка приносить задоволення. Психолог вважає, що активність – це «потужний стимул пізнавальної діяльності, під впливом якого всі психічні процеси проходять особливо інтенсивно та напружено, а діяльність стає захоплюючою та продуктивною. Це особливе ставлення до навколишнього світу, до його об'єктів, явищам, процесам» [16, с. 15-16].

У контексті *педагогічних напрацювань* виокремлюється пошук відповіді на запитання: «Для чого формувати пізнавальну активність у молодших школярів?». Відповідно до наукових праць педагогів, пізнавальну активність розглянуто як основу практично будь-якої діяльності, в тому числі, й навчальної. Також сформульовано висновок про те, що пізнавальна активність сприяє формуванню самостійності, породжує потребу в нових знаннях та уміннях.

Відповідно до напрацювань В. Савоша [11], пізнавальна самостійність лежить в основі самостійної пізнавальної діяльності, яку вчений тлумачить як

«процес оволодіння знаннями про об'єкти пізнання та способи дій з ними на основі самоуправління власними діями. Самостійна пізнавальна діяльність здійснюється учнями без прямого керівництва і допомоги ззовні та передбачає вияв власної ініціативи, спрямованої на формулювання мети, визначення цілей і способів досягнення очікуваного результату, виконання запланованого, контролювання власних дій та оцінку отриманого результату» [11, с. 219].

Л. Голодюк [3] розглядає пізнавальну самостійність в контексті пізнавальної діяльності, яка, за узагальненнями вченої характеризується «активністю, усвідомленістю і відображувальністю («активність суб'єкта спрямована не на перетворення об'єкту, а на те, щоб зрозуміти, відобразити його сутність через знання» (І. Каган)); структурністю, спрямованістю («сукупність певним чином пов'язаних дій (операцій), функція яких полягає в тому, щоб завдяки цим діям були отримані істинні знання про об'єкт» (С. Рубінштейн)); об'єктивністю, єдністю емпіричного і теоретичного («на емпіричному рівні пізнавальна діяльність відбувається із реальними об'єктами, на теоретичному рівні – з їх образами» (О. Леонтьєв))» [3, с. 7].

За Т. Мієр, «результативному вияву *пізнавальної самостійності* сприяє формування умінь і навичок самооцінки, яка включатиме в себе вмотивоване оцінне судження вчителя

(що вийшло добре, у чому помилка, як її краще виправити); колективну оцінювальну діяльність (змістове колективне оцінювання; оцінювання в групі, підбиття підсумків діяльності); взаємооцінювання (за результатами роботи в парі); самооцінку (перегляд виконаної роботи; обговорення вголос результатів діяльності, вибіркоче оцінювання зробленого)» [8, с. 296].

У наукові праці Т. Чернецької наведено формулювання пізнавальної активності як «риси особистості, яка має вияв у стані готовності й наявному прагненні до самостійного здійснення учіння та зумовлюється свідомим вибором оптимальних шляхів для досягнення мети діяльності. Рівень активності учня безпосередньо залежить від обраного підходу до організації його учіння, а тому формування особистісної активності можливе за наявності умов для здійснення самостійного вибору способу виконання чи варіанта різнорівневого змісту діяльності, що по своїй суті має оптимально відповідати рівням навченості й наукованості кожного із учнів та забезпечувати в процесі самореалізації додання протиріч між «знаю» і «не знаю», «можу» й «не можу» на користь перших» [15, с. 145].

Розвиток пізнавальної самостійності відбувається в різні періоди людського життя та в різноманітних видах діяльності. Зробивши акцент на першому році навчання в початковій школі та на процесі вивчення математики, зазначимо, що першокласники мають різну за рівнем розвитку пізнавальну активність, а саме: високу або низьку. Зазначений факт пояснюється різними навчальними вподобаннями першокласників та попереднім рівнем їхнього розвитку.

Значну увагу в педагогічних працях приділено розгляду екстенсивного та інтенсивного шляхів активізації пізнавальної активності учнів. На переконання Л. Кравчука [5], ці шляхи мають різну сутність, але одну кінцеву мету: виховання освіченої, високоморальної, творчої, соціально активної особистості, здатної до саморозвитку. «Екстенсивний шлях розвитку пізнавальної активності реалізується, насамперед, через збільшення кількості навчальних дисциплін та обсягу знань, який повідомляється учням. Інтенсивний передбачає зміну самої структури навчальних програм та інтенсифікацію методів навчання, за яких діяльність учня носить продуктивний, творчий, пошуковий характер. Інтенсивний шлях є більш ефективним, бо оснований на індивідуальному та особистісно зорієнтованому принципах навчання, і враховує потребу учня, його здатність до навчальної діяльності. Також цей принцип дає можливість проявити ініціативу самого учня, що є необхідною умовою для виникнення пізнавальної активності. Якщо на уроці вчитель застосовує активні методи навчання, це прискорює виникнення пізнавальної активності» [5, с. 6].

Розгляд пізнавальної активності в контексті Нової української школи вирізняється акцентуванням уваги на відмінностях в індивідуальній пізнавальній діяльності та в пізнавальних здібностях як складних психічних утвореннях, що обумовлені анатомічними, фізіологічними та соціальними умовами, рівня розвитку дитини, її досвіду, знань та способу подачі матеріалу.

Також важливо враховувати те, що фізіологічною основою пізнавальної активності є орієнтувальний рефлекс «Що таке?». Зазначений рефлекс може перетворитися в пізнавальну активність лише в тому разі, коли створено певні сприятливі умови, а саме: здійснено розвиток мотивів навчальної діяльності, формування знань, вмінь та створення емоційно-позитивного фону навчання (Л. Буркова, Е. Проскура, Е. Щербакова та ін.).

Д. Ельконін [17] вказує на те, що пізнавальна активність пов'язана з діяльністю. Характеризуються наявністю активності й такі процеси, як: слухання, спостереження. А відтак, завдання вчителя полягає в забезпеченні максимальної активності дітей на уроках.

У контексті нашого дослідження важливим є те, що пізнавальна активність дітей 6-7 років проявляється перш за все [7]: в умінні бачити та самостійно ставити пізнавальну задачу; складати план та відбирати способи розв'язання задач з використанням більш надійних та ефективних прийомів; досягати результатів та розуміти необхідність їх перевірки.

Зі вступом до школи у молодших школярів закріплюються і розвиваються основні пізнавальні процеси, як увага, пам'ять, уява, сприйняття, мислення і мова, які потрібні для навчання математики.

Характерними особливостями *сприймання* першокласників є:

- мала диференційованість (діти першого класу неточно і помилково диференціюють подібні об'єкти [1]: іноді не відрізняють і змішують подібні предмети і зображення подібних предметів. Часом вони помічають такі деталі, які є непомітними для дорослого);
- слабкість поглибленого, організованого і цілеспрямованого аналізу [10] (діти часто сприймають замість істотного лише випадкові деталі);
- пов'язаність з практичною діяльністю та діями;
- емоційна налаштованість (учні перших класів в першу чергу сприймаються ті об'єкти або їх властивості, ознаки, особливості, які викликають безпосередню емоційну реакцію);
- достатньо високий рівень розвитку зорово-просторове сприймання [13] (першокласники здатні характеризувати просторові відношення предметів (праворуч-ліворуч, над-під, на-поза, зверху-знизу та ін.), розрізняти просторове розташування фігур, деталей на площині; геометричні фігури, виділяють їх у предметах навколишнього середовища; здатні до класифікації фігур за формою, розміром, кольором; розрізняють та виділяють букви та цифри, написані різним шрифтом; можуть у розумі знаходити частину цілого, добудовувати фігури за схемою, конструювати з деталей).

Акцентувавши увагу на особливостях *мислення* першокласників, слід виокреми наступне:

- мислення у дітей першого класу наочно-образне [12] (для того щоб зробити розумову операцію узагальнення, порівняння, аналіз, або логічний висновок дітям потрібно спиратися на наочний матеріал);
- недостатньо сформований внутрішній план дій, тому дії «в умі» даються першокласникам складно;
- поступово формується конкретне мислення (пізнання зовнішньої сторони явищ переходить до пізнання їх сутності);
- в мисленні відображаються істотні ознаки і властивості, які дають можливість робити перші умовиводи;
- починають формуватися наукові поняття, проте діти 6-7 років часто судять про предмети односторонньо, лише за одною одиничною ознакою;
- процес формулювання умовиводів потребує наочних передумов;
- обґрунтуванням виводяться не на основі логічних аргументів, а шляхом прямого співвіднесення судження з тим, що дитина сприйняла.

У першокласників більше розвинена наочно-образна *пам'ять*, це пов'язано з відносним віковим переважанням діяльності першої сигнальної системи. Дитина, прийшовши до школи, прагне запам'ятати зовні яскраві і емоційно вражаючі події, опис, розповіді. Першокласники схильні до механічного запам'ятовування, шляхом простого повторення, без усвідомлень смислових зв'язків усередині матеріалу, що запам'ятовується. Діти часто дослівно заучують і відтворюють навчальний матеріал майже без змін та спроб передати його зміст своїми словами. Це пояснюється чотирма обставинами [17]:

- високий рівень розвитку механічної пам'яті (першокласники без особливих зусиль запам'ятовують матеріал дослівно);
- не сформованість уміння диференціювати завдання на запам'ятовування (а відтак, правильно і повно, на думку учня, і означає дослівно);
- легше відтворити дослівно, ніж передати загальний зміст своїми словами;
- не сформованість уміння організувати смислові запам'ятовування (не вміють розбивати матеріал на смислові групи, користуватися логічними схемами, виділяти опорні пункти для запам'ятовування, складати логічний план тексту).

У першокласників переважає мимовільна *увага*, яка домінує над довільною. А тому увага першокласника є «стійкою лише 6-8 секунд, коливання концентрації уваги настає через 2-3

секунди, а обсяг уваги тільки 7 ± 2 об'єкти. Під час навчання математики стійкість поступово зростає, але бути зосередженими першокласники можуть не більше 10-15 хв.» [6, с. 11]. Але особливості уваги дуже залежать від індивідуальних та типологічних рис, та від типу нервової системи.

Аналізуючи уяву учнів першого класу, слід акцентувати увагу на тому, що діти частіше можуть уявляти тільки початковий і кінцевий стан будь-якого рухливого об'єкта.

Першокласники є дуже емоційними. «Вони можуть заздрити іншій дитині, яка правильно виконала завдання й отримала похвалу вчителя. Засмучуються, якщо не можуть розв'язати приклад або задачу» [4, с. 38].

Отже, аналіз наукових джерел дозволив виокремити філософські та психолого-педагогічні основи розвитку пізнавальної активності першокласників на уроках математики. Встановлено, що зазначений вище розвиток має здійснюватися з урахуванням психологічних та індивідуальних особливостей кожної дитини та реалізовуватися: з урахуванням змісту процесу навчання (системи знань, умінь та навичок, досвіду творчої діяльності, досвіду ціннісного ставлення); з використанням різних форм взаємодії учасників освітнього процесу (індивідуальних, парних, групових та фронтальних) та методів навчання (словесних (розповідь, пояснення, бесіда), наочних (ілюстрація, демонстрація, спостереження) та практичних (вправи: підготовчі, тренувальні, творчі, усні, практичні, графічні, технічні).

Освітній процес має будуватися на основі цілісного підходу, що дає змогу розглядати навчальні дисципліни як одну зі складових навколишньої дійсності та використовувати їхній зміст, форми і методи для вдосконалення якостей особистості: активності, пізнавальної самостійності, здатності до творчого розв'язання навчальних завдань та з дотриманням підходу «міждіяльнісна інтеграція», який введено Т. Міер «на позначення: 1) стану поєднання різних видів діяльності у цілісність, що характеризується словами «впорядкування» і «взаємопроникнення», набуває вияву в повному і частковому поєднанні різних видів діяльності між собою та йменується «повна міждіяльнісна інтеграція» й «часткова міждіяльнісна інтеграція»; 2) процесу, що веде до цього стану; 3) результату, що отримано на основі поєднання різних видів діяльності між собою; 4) підхід як спосіб трактування стану, процесу чи результату певного педагогічного (дидактичного) явища» [9, с. 70].

Процес розвитку пізнавальної активності першокласників на уроках математики має вибудовувати з урахуванням: зміни провідного виду діяльності, поступового зростання стійкості уваги, здатна до аналізу, синтезу та узагальнення; інтенсивно формується зорове й слухове сприймання; прискореного розвитку процесів гальмування у дітей, що є основою витримки, цілеспрямованого мислення і дій; прийомів активізації пізнавальної активності на основі активізації мислення першокласників, зокрема забезпечення проблемності в навчання (нестандартні задачі, головоломки, задачі-жарти); запровадження системи запитань, які підводять до узагальнення; залучення дітей до зіставлення, протиставлення; використання варіативності методик. Першокласники мають активно залучатися до розрізнення відтінків кольорів, форм, визначення положення фігур в просторі, порівняння їх за кольором, формою, величиною, тобто співвідносити якості предметів з сенсорними еталонами.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Александров Ю. В. Психологія розвитку: Навч. посібник / Ю. В. Александров. – Х. : ФОП Панов А.М., 2015. С. 201 – 202.
2. Гегель. Наука логіки : в 3 томах – Т.1.– М. : Мысль., 1970. – 308 с.
3. Голодюк Л.С. Організація навчально-пізнавальної діяльності учнів основної школи у навчанні математики в урочний та позаурочний час: теоретичний аспект : монографія / Л. С. Голодюк. – Кропивницький : ФО-П Александрова М. В., – 2017. – 404 с.
4. Коцур Н. Адаптація шестирічної дитини до школи: психолого-педагогічні та медичні критерії / Н. Коцур // Рідна школа. – 2008. – № 10. – С. 38-42.

5. Кравчук Л. В. Розвиток пізнавальної активності молодших школярів / Л. В. Кравчук // Сучасна школа. України. – 2012. – № 2. – С.10-15.
6. Максименко С. Д. Загальна психологія: навч. посібник / С. Д. Максименко, В. О. Соловієнко. – К.: МАУП, 2000. – 256 с.
7. Микитенко А. П. Розвиток пізнавальної активності старшокласників на уроках технологій з використанням засобів інформаційно-комунікаційних технологій: дис. ... канд. пед. наук : 03.00.02 / А. П. Микитенко; нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. – Київ, 2017. – 353 с.
8. Мієр Т. І. Організація навчально-дослідницької діяльності молодших школярів : монографія / Т. І. Мієр. – Кіровоград: ФО-П Александра М. В., 2016. – 334 с.
9. Мієр Т. І. Дидактичні основи організації навчально-екскурсійної діяльності як засобу вибудовування суб'єкт-суб'єктної взаємодії тих, хто навчає, з тими, хто навчаються / Т. І. Мієр // Научен вектор на Балканите. – Вип. № 1. – Бґлария: «Научен хронограф» ЕООД. – 2018. – С. 67–70.
10. Павелків Р. В. Дитяча психологія: навч. посіб. Для самостійної роботи студента / Р. В. Павелків, О. П. Цигипало. – К.: Академвидав, 2011. – 376 с.
11. Савош В. О. Формування самостійної пізнавальної діяльності учнів у вивченні фізики засобами комп'ютерного моделювання / В. О. Савош // Наукові записки. – Серія педагогічні науки. – Кіровоград : КДПУ, 2007. – Вип. 72. – С. 218–224.
12. Серґєєнкова О. П. Вікова психологія : навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / О. П. Серґєєнкова, О. А. Столярчук, О. П. Коханова, О. В. Пасєка. – К. : ЦУЛ, 2012. – 376 с.
13. Скворцова С. О. Методика навчання математики: теорія і практика: Підручник для студентів за спеціальністю 6.010100 «Початкове навчання», освітньо-кваліфікаційного рівня «бакалавр» [2-ге вид., допов. і переробл.] – Х. : ЧП «Принт-Лідер», 2011. – 414 с.
14. Філософський енциклопедичний словник. – К. : Арабіс, 2002. – 744 с.
15. Чернецька Т. І. Сучасний урок: теорія і практика моделювання : навч. посібник / Т. І. Чернецька. – К. : ТОВ «Праймдрук». – 2011. – 352 с.
16. Щукина Г. И. Активизация познавательной деятельности учащихся в учебном процессе / Г. И. Щукина. – М. : Просвещение, 1979. – 160 с.
17. Эльконин Д. Б. Детская психология. Развитие ребенка от рождения до семи лет: учеб. пособие для студентов высш. учеб. заведений / Д. Б. Эльконин. – Москва : Академия, 2007. – 194 с.

УДК 373.3.016:502/504]:39(477)

*Ольга Литвин, Вікторія Чиж
(Біла Церква, Україна)*

ФОРМУВАННЯ ЕКОЛОГІЧНОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ НА ОСНОВІ НАРОДОЗНАВЧОГО МАТЕРІАЛУ

У статті розкрито особливості використання педагогічного потенціалу народознавчого матеріалу в процесі формування екологічної компетентності молодших школярів.

Ключові слова: екологічна компетентність, етнопедогогіка, початкова школа, природознавство, народознавчий матеріал.

The article reveals the peculiarities of using pedagogical potential of the ethnology material in the process of developing ecological competence of young learners.

Key words: ecological competence, ethnopedagogics, primary school, natural science, ethnology material.

Проблема формування еколого-природничої компетентності молодших школярів є актуальною для сучасної системи освіти, оскільки отримані на цьому віковому етапі знання, уявлення, сформоване ставлення до природи й моделі поведінки виступають базисом подальшого розвитку особистості.

У новому Державному стандарті початкової освіти зазначено, що метою природничої освітньої галузі є формування компетентностей в галузі природничих наук, техніки і технологій, екологічної та інших ключових компетентностей шляхом опанування знань, умінь і способів діяльності, розвитку здібностей, які забезпечують успішну взаємодію з природою, формування основи наукового світогляду і критичного мислення, становлення відповідальної, безпечної і природоохоронної поведінки здобувачів освіти у навколишньому світі на основі усвідомлення принципів сталого розвитку [2].

Наголошено, що екологічна компетентність передбачає усвідомлення основи екологічного природокористування, дотримання правил природоохоронної поведінки, економного використання природних ресурсів, розуміючи важливість збереження природи для сталого розвитку суспільства.

Які форми та методи роботи з дітьми для формування екологічної компетентності молодших школярів у Новій українській школі обрати? Як виховати ціннісне ставлення до навколишнього світу, бажання спілкуватися і берегти природу?

У вирішенні цих завдань на допомогу приходять етнопедагогіка. відродження етнопедагогіки в Україні стало насущною потребою нашого часу, яка переконала вчених-педагогів в тому, що без повернення до результатного, випробуваного століттями досвіду народу ми не можемо виховати справжню людину.

Питання навчання та виховання з використанням народних знань порушували в різний час філософ-просвітитель і поет-гуманіст Г. Сковорода, вчений-педагог, письменник та історик О. Духнович. Вони справедливо вважали, що суть виховання закладено в природі самого народу. Велику увагу вчені приділяли традиційним народним святам, звичаям, обрядам, прикметам.

Відомий педагог С. Русова доходить важливого висновку: «... дитина сама так зв'язана з усіма природним елементами, що треба її якнайближче оточити природою» [4, с. 193]. Отже, ідею єдності Людини і Природи можна розглядати як природний стан дитячої особистості, який має стати міцним ґрунтом навчально-виховної діяльності. Завершальним аспектом, що формує наше розуміння природовідповідності є природа народу (культуrowідповідність; народність виховання; духовно-регіональні, національно-психологічні особливості). Софія Федорівна переконувала, що, оскільки кожна конкретно взята дитина належить до якоїсь нації, отже, характеризується рисами, притаманними лише даній нації, то «справу виховання бажано поставити якнайближче до природних нахилів дитини і до вимог життя, в якому дитина перебуває, у зв'язку зі світоглядом того народу, з психологією тієї нації, з яких походить дитина» [5, с. 125].

Як стверджувала С. Русова, школа має продовжувати виховання, розпочате в дитячих дошкільних закладах, основане на матеріалах народної творчості, творах найкращих письменників, історії свого народу.

Таким чином, етноприрода потребує особливої уваги з боку вихователів і педагогів у процесі формування гармонійно розвиненої особистості.

І нині використання народознавчого матеріалу в освітньому процесі на усіх уроках сучасної початкової школи допомагає вирішенню широкого кола педагогічних завдань, пов'язаних з всебічним розвитком дитини, зокрема, її екологічним вихованням.

Народознавчий матеріал – це народні знання українців, що склалися протягом століть через набуття життєвого та виробничого досвіду і ґрунтувалися на спостереженнях над навколишнім природним середовищем [1, с. 385].

Народознавчий матеріал включає в себе народні пісні, календарно-обрядові пісні, казки, перекази, усні народні оповідання, народні прикмети, прислів'я та приказки, загадки, легенди, народний календар.

Мета дослідження – розкрити використання педагогічного потенціалу народознавчого матеріалу в процесі формування екологічної компетентності молодших школярів.

Під педагогічним потенціалом народознавчого матеріалу розуміємо сукупність можливостей педагогічного впливу на особистість, що формується й розвивається, а також їх цілеспрямованого використання в освітньому процесі.

Як відомо, на кожному уроці природознавства в початковій школі учитель проводить бесіду за спостереженнями дітей, учні роблять записи погоди дня в календарях природи. Доречно цю роботу організувати на міжпредметній основі, використовуючи народний календар і народний прогностик, які втілюють в собі відомості про походження українських, в тому числі регіональних назв місяців, а також пов'язані з ними крилаті вирази, жанри фольклору. Як от: 14 березня – свято Преподобної Євдокії, або у народі Явдохи. У народному побуті «Явдохи» – не тільки перший день весни, але й перший день нового року, адже в наших предків рік починався з 1 березня («Явдохи» за ст. стилем). Відтак аж до XV століття на Явдохи відзначали Новий рік. Можна перевірити такі прикмети: «Яка Явдоха, таке й літо», «Явдоха з водою, то Юрій з травною». За цими прикметами учні прогнозують особливості травня і літа. Вивчаючи прогностичні функції народного календаря, учні вчать творчо мислити: вони аналізують, зіставляють географічні, біологічні, метеорологічні і астрономічні фактори, відшукують між ними взаємозв'язки і взаємозалежності, роблять узагальнення, доходять самостійних висновків, які збігаються з народними спостереженнями, прикметами.

Практично на кожному уроці вчитель початкових класів звертається до прозового фольклору – прислів'їв, приказок, загадок, казок.

Прислів'я та приказки – короткі влучні вислови, що в художній формі типізують різні явища життя. У величезному розмаїтті приповідок, поговірок, приказок є немало таких, які можуть бути використані з метою формування екологічних понять, вивчення зв'язків у природі, виховання культури поведінки в природному оточенні. При цьому варто розділити прислів'я та приказки за конкретністю висловлювання природничого змісту на дві групи, до яких можна поставити питання: «Чому так кажуть?» і «Як ти це розумієш?», тобто, група висловів, що вимагають конкретного змісту («Багато снігу – багато хліба») і вислови, над якими треба поміркувати, спробувати пояснити суть змісту, використовуючи знання та чуттєвий досвід («Не привик ліс до ваших коліс»). У прислів'ї «Зрубали дерева – прощайте птахи» можна простежити найтісніші екологічні зв'язки в межах живої природи: «Де більшість птахів будують гнізда?» (У лісі), «Де вони знаходять найбільше їжі, особливо в той час, коли вигодовують малят?» (Комах знаходять на травах, що квітують на галявинах, на узліссі, личинок різних комах – на корі та під корою дерев). Отже, птахи в лісі мають житло і їжу, доглядають ліс, рятують від шкідників. Підтвердження цього – прислів'я «Як багато птиць, то не буде гусениць».

Усі знають, що загадки – це стислі твори, в основі яких лежать метафоричні запитання. У дитячому середовищі загадки користуються великою популярністю і хоча вони мають здебільшого літературне походження, їх педагогічна цінність безсумнівна. Саме тому є всі підстави і можливості використовувати загадки з метою екологічного виховання та освіти: «Що то за гість, що тепло їсть?» (Мороз), «Що у світі найбагатше?» (Земля). Проте частіше загадки є не у формі питального, а розповідного речення: «Гарне, добре, на всіх людей дивиться, а людям на себе дивитись не дозволяє» (Сонце), «Крил не має, скрізь літає та ще й куряву здійсмає» (Вітер). Загадування і відгадування загадок – одна з форм народних розваг, а на уроці – це засіб тренування розуму, пам'яті та кмітливості.

Пізнання природи проходить і через *казку*. Принцеса Казка та принц Урок ведуть дітей сходишками замків Творчості, Мислення, Доброти, Краси. Казка завжди високо цінувалась як важливий засіб спілкування. Звичайно, не всі казки однаковою мірою впливають на розумовий розвиток людини та її виховання. Найбільш близькі та зрозумілі дітям будь-якого віку казки про тварин. Немає такого аспекту виховання, який би не відбився у казці, це стосується й екологічного [3, с. 108]. Наприклад, українська народна казка «Лисичка та

Журавель» починається словами: «На болоті, в очереті, на купині жив Журавель...». Текст казки всім відомий. Звичайно, основна її ідея – показати, що хитрість, нещирість у відносинах не сприяє добрим стосункам. Однак, тут закладено інші екологічно спрямовані аспекти: в природі постійно відбувається конкуренція, боротьба за територію, на якій тварини можуть знайти собі їжу і збудувати житло.

Ще більше екологічного змісту має українська народна казка «Як Квітень до Березня в гості їздив». Після прочитання тексту казки доцільно розглянути з дітьми такі питання: «Чи справді Березень зумисне заважав Квітню їхати до нього в гості?», «Чому Квітень скаржився саме Травню?», «А чи бувають морози у Квітні і Травні? Як вони називаються?», «В яку пору доби вони бувають?».

Отже, формування екологічної компетентності дітей молодшого шкільного віку залишається актуальною проблемою сучасності, оскільки в цей період закладаються основи екологічної свідомості та екологічної культури. І в цьому процесі важливе місце посідає використання педагогічного потенціалу народознавчого матеріалу.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Борисенко В. Українська етнологія: навч. посібник. К.: Либідь, 2007. С. 385-398.
2. Державний стандарт початкової освіти: Постанова Кабінету Міністрів України від 21 лютого 2018 № 87 [Електронний ресурс] // Верховна рада України: офіційний веб-портал. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/87-2018-%D0%BF>.
3. Запорожан З. Є. Екологія в початковій школі. Дидактичні матеріали з методикою їх використання. Кам'янець-Подільський: Абетка, 1999. 200 с.
4. Русова Софія. Вибрані педагогічні твори: у 2-х кн. Кн. 2. Київ: Либідь, 1997. 315 с.
5. Фролова О. Поняття національного виховання у філософсько-освітньому вченні С. Русової. Українознавство : журнал. 2006. № 3. С. 187-198.
6. Сухомлинський В. О. Вибрані твори в 5-ти т. Т. 3. Київ: Радянська школа, 1977. С. 436.

УДК:378:005.6:37.014:351.851(477)

*Альона Луценко
(Запоріжжя, Україна)*

АКАДЕМІЧНА НЕДОБРОЧЕСНІСТЬ – ДЕГРАДАЦІЯ НАЦІЇ

В даній статті розглянуто правові аспекти нового Закону України «Про освіту» в питанні дотримання правил академічної доброчесності, типові прояви академічної недоброчесності та шляхи її подолання.

Ключові слова: *якість освіти, академічна недоброчесність, академічна доброчесність, академічна культура, професійна компетентність.*

In this article the legal aspects of the new Law of Ukraine "On Education" are considered in the matter of adherence to the rules of academic integrity, typical manifestations of academic unfairness and ways of overcoming it.

Key words: *quality of education, academic unfairness, academic integrity, academic culture, professional competence.*

*Виховувати людину – означає визначати долю нації.
Схиархимандрит Іоанн*

Постановка проблеми. Через важке економічне становище в нашій країні, останнім часом наявний брак кваліфікованих спеціалістів, тому постає питання підготовки кадрового

складу, яке тісно пов'язане з забезпеченням майбутніх спеціалістів дійсно якісною освітою. Як зазначено в Законі України «Про освіту» «якість освіти – відповідність результатів навчання вимогам, встановленим законодавством, відповідним стандартом освіти та/або договором на надання освітніх послуг...» [2]. Найбільшою перешкодою якісній освіті сьогодні є академічна недоброчесність.

Актуальність дослідження. Загальнодоступність інформації в мережі Інтернет разом з позитивними своїми сторонами створила передумови для появи такого явища, як академічна недоброчесність. Найяскравіше ця проблема постає під час написання рефератів, коли видається перелік тем до підготовки, то близько сорока відсотків студентів починають свою роботу з пошуку схожих тематик в мережі. Початок нібито вірний – аналізуються публікації, але далі йдуть коротким шляхом – копіюють матеріал і видають як за свій. Цей шлях не є вірним, адже реферати націлені на самостійне поглиблення знань. За умови, якщо викладач виконує свої обов'язки не номінально, то даний факт буде розкрито і студента зобов'язують дійсно опрацювати закріплену за ним тему. А якщо ж і викладач поставився до своїх обов'язків безвідповідально, то отримуємо прояви академічної недоброчесності з обох сторін.

Зв'язок авторського доробку з важливими науковими та практичними завданнями. Якщо на даному етапі не тільки на державному рівні, а й на місцевому (в закладі вищої освіти) не будуть вжиті дієві методи боротьби з академічною недоброчесністю, то країна й надалі буде фінансувати освітні послуги, яких насправді немає. І все б то нічого, але такі випускники не кваліфіковані, а отже неконкурентоспроможні на ринку праці. Тобто, завдяки такій псевдоосвіті держава не тільки не повертає вкладені в освіту конкретної людини кошти, а й повинна надалі утримувати її за рахунок центрів зайнятості.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Шляхи подолання академічної недоброчесності досліджувалися І.Єгорченко, Ю.Федорченко, Н. Сорокіною, Р. Безусом, Т. Сergyоїною, О. Кисловою, І. Кузіною, Л. Семененко, Я. Тицькою, Т. Яворською, В. Сацик; питання якості освіти - А. Пасніченко, М. Пірен, А. Сірко, Т. Кристопчук.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, яким присвячується означена стаття. За Законом України «Про освіту» «Академічна доброчесність – це сукупність етичних принципів та визначених законом правил, якими мають керуватися учасники освітнього процесу під час навчання, викладання та провадження наукової (творчої) діяльності з метою забезпечення довіри до результатів навчання та/або наукових (творчих) досягнень» [2]. Проявами академічної недоброчесності є плагіат, самоплагіат, фабрикація, фальсифікація, списування, обман, хабарництво, необ'єктивне оцінювання. Таким чином, сутність поняття «академічна доброчесність» ґрунтується, в першу чергу, на самосвідомості. Міжнародний центр академічної доброчесності виділив шість фундаментальних цінностей, на яких базується академічна доброчесність: чесність, довіра, справедливість, повага, відповідальність, мужність [5]. В нашій країні й досі, попри численні випадки академічного плагіату, питання боротьби з академічною недоброчесністю залишається відкритим, адже десятиліттями закореніла система освіти «заплющувала» на дані факти очі.

Новизна. Впродовж 2016-2017 р. за сприяння Міністерства освіти і науки України та Посольства США був проведений Проект сприяння академічній доброчесності в Україні (SAIUP) в десятих закладах вищої освіти; були проведені конференції, зустрічі, тренінги з популяризації здобуття «легітимної» освіти.

В Запорізькому гідроенергетичному коледжі Запорізького національного університету було розроблено «Морально-етичний кодекс викладача» [3], де висвітлені правила дотримання норм моралі і професійної етики, що тісно переплітаються з поняттям «академічної доброчесності».

Методологічне або загальнонаукове значення. Актуалізація питань, пов'язаних з академічною доброчесністю є вимогою часу, адже в жорстких умовах сьогодні, коли в Україні процвітає демографічна криза і набір студентів до закладів вищої освіти щороку

зменшується, «виживатимуть» тільки кращі з кращих. Причому, мова йде не тільки про викладацький склад, а й про здобувачів освіти, адже найкращою рекламою будь-якого навчального закладу є успішні випускники.

Викладення основного матеріалу. Прийняття нового Закону України «Про освіту» дає потужний поштовх для розвитку ринку освітніх послуг, але він сам по собі не є панацеєю в боротьбі з академічною недоброчесністю. Допоки в нашій країні заробітна платня викладача буде мінімальною, будуть люди, які корупційну складову розглядатимуть як доплату за їх роботу; допоки кількість паперової роботи буде розглядатися як показник роботи викладача, він не буде впроваджувати ніяких новацій в своїй педагогічній діяльності, а кількість предметів буде непідйомною для студента і він буде отримувати номінальні знання, які не зможе застосувати на практиці, доти не одержимо ніяких позитивних змін. Тільки коли здобувач освіти зрозуміє, що ніяких інших шляхів в обхід чинному законодавству не існує, він буде мати мотивацію до отримання знань. Наприклад, є такий відсоток студентів, які прийшли не за знаннями як такими, а задля отримання папірця з назвою «диплом» і це є дуже великою проблемою. Який в майбутньому спеціаліст з такого студента? А тепер уявіть на хвилиночку, що такий горе-студент буде вас лікувати, навчати ваших дітей, будувати об'єкти різного призначення (звідси і якість доріг, і будівлі, які ще не запущено в експлуатацію, а вони вже руйнуються).

Насамперед, потрібно починати з малого: провести серед викладачів, учнів і студентів тренінги і бесіди, з метою роз'яснення проявів академічної недоброчесності на практиці. Спілкуючись зі своїми колегами і студентами, я провела бесіду на дану тему, приділивши увагу тому факту, що науковими надбаннями і дослідженнями не тільки можна, а й необхідно користуватись, але з обов'язковими посиланнями на авторів.

Враховуючи те, що за 28 років існування держави якихось гучних справ з викриття і покарання недоброчесних освітян помічено не було, треба мати на увазі, що лише бесідами ми не подолаємо цю проблему. Адже навіть в країнах Європи й досі борються з цим явищем. Як зазначила І.Єгорченко [1], кожний учасник освітнього процесу у вищих навчальних закладах чітко розуміє, що таке плагіат, але всеодно користується чужими надбаннями, адже «нікого ж досі не спіймали».

Ю.Федорченко [4] ж наголошує, що мало буде боротьби з самими проявами академічної недоброчесності, важливо боротися з причинами, бо інакше всі методи боротьби зведуться на нівець або будуть мати короточасний ефект і, вірогідніше за все, стануть знов «паперовими», котрі, де-юре, нібито прийнято й зафіксовано законодавчо, а, де-факто, вони діють тільки на папері.

Висновки. Тільки тоді, коли кожний учасник освітнього процесу буде нести персональну відповідальність, ми отримаємо позитивний результат: у викладацькій сфері залишаться лише ті, хто не просто вчитують години, а прагнуть донести до своїх слухачів більше ніж просто інформацію і формують такі умови, при яких би викладач і слухач спілкувались як колеги. Якщо кожен викладач буде розуміти, що від того, як він ставиться до своєї роботи залежить професійна компетентність майбутнього випускника і тоді можна буде дійсно говорити про якісну освіту.

Перспективи використання результатів дослідження. Ідея виховання в нашій країні академічної культури є досить своєчасною, адже це питання загальнонаціонального характеру, що дозволить, в першу чергу, підвищити якість освіти, створити здорову конкуренцію між навчальними закладами, мотивувати освітян до нових ідей і впровадження нових технологій, а здобувачів освіти до формування професійної компетентності.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Єгорченко І. Академічна доброчесність: стандарти світової спільноти чи імітація? [Електронний ресурс] / Ірина Єгорченко. – 2018. – Режим доступу до ресурсу: <http://education-ua.org/ua/articles/1261-akademichna-dobrochesnist-standarti-svitovoji-spilnoti-chi-imitatsiya>.

2. Закон України «Про освіту» [Електронний ресурс] : проект [від 19.01.2019] // Верховна Рада України : офіц. веб-портал. – Електрон. данні. – Київ, 1994–2019. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19/stru/paran613#n613>

3. Морально-етичний кодекс викладача ЗГЕК ЗНУ [Електронний ресурс] // Запорізький гідроенергетичний коледж ЗНУ : [веб-сайт]. – Режим доступу: <https://drive.google.com/file/d/0B8KuXAZTmcNgdGZWcW5kcjRZZ2s/view>, вільний. – Назва з екрана.

4. Федорченко Ю. Академічна недоброчесність у вищій школі як системна проблема [Електронний ресурс] / Юрій Федорченко. – 2017. – Режим доступу до ресурсу: <http://education-ua.org/ua/articles/1105-akademichna-nedobrochesnist-u-vishchij-shkoli-yak-sistemna-problema>.

5. Fishman T. (2014). The Fundamental Values of Academic Integrity. International Center for Academic Integrity, Clemson University. Available at: <https://academicintegrity.org/wp-content/uploads/2017/12/Fundamental-Values-2014.pdf>

УДК 37.015.3

*Марія Лютікова
(Ізмаїл, Україна)*

ОЗНАКИ ТА ОСОБИСТІСНІ ПРИЧИНИ БУЛІНГУ В ЗАКЛАДАХ СЕРЕДНЬОЇ ОСВІТИ

У статті проаналізована проблема булінгу як соціальне явище. Досліджено виникнення поняття «булінг», його зв'язок з насильством, цькуванням, агресією, виявлено поширені форми прояву булінгу. Результати наведеного анкетування ілюструють причини виникнення булінгу в закладах середньої освіти.

Ключові слова: булінг, форми прояву булінгу, жертва, кривдник, причини виникнення булінгу, напрями попередження шкільного булінгу.

The article analyzes the problem of bullying as a social phenomenon. The emergence of the concept of "boiling", its connection with violence, harassment, aggression, revealed the common forms of manifestation of the bullying. The results of the above questionnaire illustrate the reasons for the occurrence of a boom in institutions of secondary education.

Key words: bullying, forms of manifestation of the boiling, bullying, victim, offender, causes of the occurrence of a bullying, directions for preventing school violence.

Сьогодні в закладах освіти України, як і в багатьох інших країнах світу, серед школярів набуло поширення таке соціальне явище як булінг. Причому, за даними соціологічних опитувань проблема булінгу зростає за масштабами кожного року. Так, за даними Всесвітньої організації охорони здоров'я (ВООЗ) Україна увійшла у першу десятку країн Європи за поширеністю булінгу з-поміж школярів, залишивши позаду такі найбільш соціально благополучні країни як Данія, Норвегія, Греція, Угорщину та інші [1]. І якщо десятиліття тому психологи й соціологи відзначали тільки поодинокі випадки дитячій і підліткової агресивності, то зі зміною структури й соціально-правового статусу суспільства явище булінгу стало зустрічатися все більше і більше.

У 2017 році Дитячим фондом ООН (ЮНІСЕФ) було проведено дослідження шкільного булінгу в Україні. Результати опитування учнів показали, що близько 67% дітей зіштовхнулися з випадками булінгу, крім того близько 40% з цих дітей ніколи не розповідали про це своїм батькам. Також у звіті фонду було зазначено, що 44% з дітей, хто спостерігав за знущаннями над їхніми однолітками, ніяк не реагували на такі факти через острах піддатися аналогічному знущанню [2].

За застереженнями експертів Українського інституту дослідження «прийнятність насилля в дитячому віці як способу розв'язання проблеми переростає в сприйняття його за норму в дорослому житті» [8]. А тому, на нашу думку, визначення закладом освіти професійної позиції, проведення ранньої профілактичної роботи в школі, починаючи з початкової ланки, має виявити та запобігти поширенню цього явища.

Перші дослідження проблеми булінгу були проведені у скандинавських країнах (Д. Олвеус, А. Пікасо, Е. Роланд, П. Хайнеман), а згодом у США (Р. Каталано, Л. Хоукінс, Т. Харачой) і Великобританії (Н. Данкансон, П. Махоні, П. Рандолл, Дж. Салісбері та ін.). Українські вчені проблему булінгу почали досліджувати більш детально на початку XXI століття (А. Король, Н. Лесько, І. Г. Лубенець, Н. О. Прібиткова, О. Ожйова, О. Кочемировська та інші).

Незважаючи на проведені дослідження закордонних і вітчизняних вчених, інтерес проблеми шкільного булінгу активно зростає. Поряд з булінгом з'явилися нові форми прояву насилля такі як мобінг, кібербулінг, інтернет-тролінг тощо. Різні прояви цькування періодично транслюються в засобах масової інформації у зв'язку з випадками жорстокого прояву у формі фізичних і психологічних трав. Отже, дане явище треба ретельно дослідити, тому що саме ситуація в школі багато в чому визначає подальший повноцінний розвиток і реалізація індивідуальних можливостей підлітків.

Метою нашої статті є визначення причини виникнення булінгу між дітьми та його наслідки впливу на окрему особистість і учнівський колектив в цілому.

Слово "булінг" було запозичено з англійської мови "bullying" і перекладається як "знущання", а "bully" – як "хуліган, забіяка, грубіян, гвалтівник" [9, с. 46].

Першою публікацією на тему булінгу як виду шкільного цькування стала стаття К. Дьюкса (1905 р.) і Зигмунда Фрейда, Альфреда Адлера й Вільяма Стекела (1910 р.), які були занепокоєні кількістю випадків суїциду серед школярів середньої школи. Вчені-психологи вивчили це явище і розробили концепцію профілактики виявів булінгу у колективі. Автори визначили це явище як «пригнічення, дискримінацію, цькування» [12].

Д. Олвеус характеризує булінг як «навмисні агресивні дії, що чинені групою або однією людиною неодноразово й протягом тривалого часу проти жертви, яка не може захистити себе» [12, с. 9]. Д. Лейн додає, визначає булінг як навмисне заподіяння шкоди навколишнім, яка може проявлятися у формі фізичного впливу, наприклад заподіяння фізичного збитку здоров'ю або у формі психологічного впливу, наприклад погроз, образ [6, с. 241]. За визначенням І. Кону булінг – «залякування, приниження, цькування, фізичний або психологічний терор, спрямований на те, щоб викликати в іншого страх і тим самим підкорити його собі» [4].

Поширення явища булінгу та інших видів цькування стали причиною прийняття у 2018 році Верховною радою України закону «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо протидії булінгу», в якому визначається поняття булінгу як «моральне, або фізичне насильство, агресія, у будь-якій формі, або будь-які інші дії, вчинені з метою викликати страх, тривогу, підпорядкувати особу своїм інтересам, що мають ознаки свідомого жорстокого ставлення». Крім того, законом встановлюється адміністративна відповідальність за прояви булінгу, окреслюється коло відповідальних, до яких накладається відповідальність [3].

Як видно із розглянутих визначень, поняття булінгу тісно пов'язано з такими поняттями як насильство, цькування, агресія. Відповідно до психологічного словника «насилля – примушування, яке здійснює суб'єкт чи група осіб для досягнення поставленої мети; виділяються такі форми прояву насилля – фізичне, психологічне, зокрема емоційне, сексуальне; насилля, зазвичай, має соціальний контекст» [10, с. 178], а агресія – це «дія або система дій людини, мотивом яких є нанесення комусь або чомусь шкоди» [10, с. 10].

Всесвітня організація охорони здоров'я визначає насильство як «навмисне застосування фізичної сили або влади, дійсне або у вигляді загрози, направлене проти себе, проти іншої особи, групи осіб або громади, результатом якої є тілесні пошкодження чи високий ступінь

їх вірогідності, смерть, психологічна травма, відхилення в розвитку або різного роду збитки» [13].

Отже, булінг як соціальне явище тісно пов'язаний з іншими проявами асоціальної поведінки людини таких як насильство, агресія, нанесення шкоди, знущання тощо.

Аналіз наукової літератури показав, що булінг проявляється у різних формах. Так, Д. Ольвеус виділяє прямий та непрямий булінг і зазначає, що прямі знущання часто набувають форми явного, фізичного контакту, в якому на жертву відкрито напали. Непрямі знущання часто приймають форму соціальної ізоляції і навмисного виключення з діяльності [12, с. 47]. О. Костюк [5, с. 47] також виділяє види булінг – фізичний і психологічний, однак у психологічному виокремлює вербальний, соціальний та електронний (див. табл.1).

Жертвами цькування в школі, найчастіше, стають круглі відмінники та ті, хто навчається дуже погано (двієчники), фізично слабкі діти або діти із захворюваннями, які виділяють їх від колективу, діти, до яких батьки проявляють надмірну опікуваність, або яких вчителі виокремлюють надмірною увагою і похвалами («мазунчики вчителів»), діти-жертви домашнього насильства, діти, що не мають можливостей вільного користування електронних новинок сучасного прогресу або ж, навпроти, мають найдорожчі з них, недоступні іншим дітям та інші, які якимось чином сильно виокремлюються з звичайного оточення [7, с. 66].

Таблиця 1

Дія особи під час прояву булінгу відносно іншої особи (за О. Костюк [5, с. 47])

Фізичний булінг	Психологічний булінг		
	Вербальний	Соціальний	Електронний
- удар (руками, ногами); - штовхання; - стусани; - побиття, - агресія.	- словесні образи; - образливі прізвиська; - погрози; - образливі жести; - образливі коментарі щодо зовнішнього вигляду чи манери говорити; - образливі коментарі стосовно етнокультурної приналежності особи	- пліткування; - поширення неправдивих чуток; - ігнорування; - ізоляція	- пересилання образливих зображень чи коментарів, повідомлень через емейл, чати і т.п., з використанням сучасних ІТ засобів

Як зауважує Н. Лесько, всіх жертв булінгу поєднує те, що діти, які зазнають цькування у шкільному середовищі володіють підвищеною чутливістю, чим показують свою слабкість, страх, образу і навіть злість [7, с. 66].

Таким чином, булінг виступає способом реалізації природної потреби певної особи (чи групи осіб) у шкільному товаристві домінувати, тобто переважати ніж іншими, бути головним. У результаті бажання кривдника підвищити свій соціальний статус серед однокласників, виникає соціальна ієрархія, у ході якої кожний вибирає роль – або кривдник, або жертва.

В.Теремко, психолог і директор «Видавничого центру «Академія» зазначає, що «булінг нищить людське – притлумлює жертву й доруйновує агресора. Серед багатьох його причин – фізіологічно збурена підліткова нестриманість й мовчання ще не розкритої, слабоголосої душі» [11]. Отже, якщо не звертати увагу на агресивні дії й поведінку кривдника, то це може позитивно закріпитися у його постійній манері поведінки і прогресування його участі в бійках, злодійства, вандалізму тощо. У відношенні до учнів, до яких застосовуються цькування, то у них можуть розвинути такі психосоматичні симптоми як порушення сну, апетиту, слабкість, загостриться соціальна відчуженість, замкнутість, тривожність, що може призвести до більш серйозних психічних захворювань та суїциду. Саме тому важливо розробити і ефективно проводити у школі програму протидії насильству в школі, якою б

були б охоплені як учні, так і вчителі. Причому розпочинати впроваджувати у дію конкретні і профілактичні дії доцільно, починаючи з початкової школи.

Як зазначає Н.Лесько, робота з учнями щодо попередження шкільного насилля має відбуватися у трьох напрямках. Перший напрям – це загальна профілактика, адресована всім учням. Ми намагались читати книжки про булінг та протидію йому. Так, ми знайомили дітей з книгами Ника Вуйчича, проводили круглі столи-обговорення, конференції та читали з каменуванням деяких фрагментів. До цієї роботи ми залучали батьків, соціальних педагогів, психологів та студентів педагогічних закладів вищої освіти.

Другий напрям містить заходи, адресовані на учнів, які складають групу ризику, і передбачають більш тривалу корекційну роботу. В цьому напрямку ми підбирали методики діагностики та індивідуальної або командної роботи.

Третій напрям – це корекційно-реабілітаційна діяльність, адресатами якої є жертви та агресори. Вирішували ці завдання учасники навчального процесу (учні, вчителі, адміністрація школи, соціальний педагог, практичний психолог, батьки).

Означена технологія була апробована в нашій роботі в школі. Першим етапом було проведення діагностики булінгу та його проявів. Нами було проведення анкетування 140 підлітків у віці 12-13 років. Метою анкетування було виявлення причин булінгу.

За результатами анкетування (див. рис. 1) було визначено, що причини носять особистісний характер: фізичні чи психологічні особливості дитини (індивідуальні особливості фізичного, психічного, інтелектуального розвитку, зовнішності. Серед відповідей були «інакшість», «несхожість», тобто відмінність дитини від інших дітей, наприклад, зовнішній вигляд, стан здоров'я, національність тощо). 77 % дітей визначали саме таку причину булінгу.

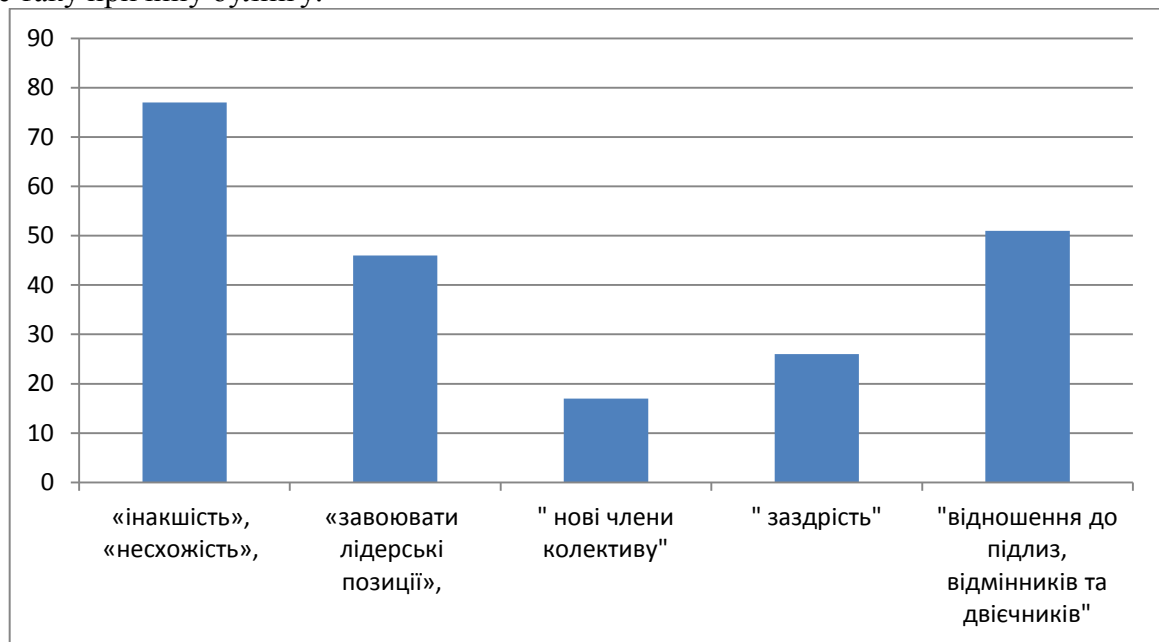

Рис. 1. Діагностика причин булінгу

Звертались до булінгових дій 46 % респондентів, коли бажали «завоювати лідерські позиції», «бути кращим», «бути першим», «бути головним». Свої відповіді вони доповнювали додатковими характеристиками, а саме намагались стати популярними, керувати, мати вплив на інших, привернути увагу, змусити інших їх боятися та поважати. 17% школярів виявляли цькування та агресію до нових членів шкільного колективу, особливо в першому семестрі перебування їх у класі, це підтверджували й класні керівники. 26 % учнів булили через заздрість успішнішим учням/ученицям, через гарніші або крутіші речі, одяг, гаджети, а 51 % обирали технологію булінгу по відношенню до відмінників, підлиз, двієчників.

Наступним етапом роботи була робота у трьох напрямках описана вище.

Подальшим задаванням наших досліджень є діагностика сімейних чинників, які визначають агресивну поведінку дитини та можуть провокувати булінг (цькування).

Таким чином, система взаємин у школі є неодмінною частиною соціальної ситуації розвитку, що визначає зміст і динаміку всіх основних особистісних досягнень дитини. Цього можна досягнути, якщо адміністрація, вчителі й учнівський колектив приділятиме увагу діагностики причин булінгу в кожному колективі, створенню сприятливого та безпечного навчального середовища, підвищенню обізнаності учнів про булінг, розробці та впровадженню антибулінгових програм, допомоги учням здобути навички міжособистісного спілкування, вміння відстоювати свою точку зору, вирішувати конфлікти мирним шляхом, домовлятися та будувати свою поведінку на засадах толерантності.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Безп'ятчук Ж. Булінг у школі: чому українські діти такі жорстокі? [Електронний ресурс]. Сайт: BBC News Україна. URL-адреса: <https://www.bbc.com/ukrainian/features-44425003>(дата звернення: 11.03.2019).
2. Глобальне опитування про булінг [Електронний ресурс]. Сайт ЮНІСЕФ. URL-адреса: <http://www.unicef.org/ukraine/ukr/infographicbullying-upd.pdf> (дата звернення: 11.03.2019).
3. Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо протидії булінгу» від 18.12.2018 № 2657-VIII [Електронний ресурс]. Сайт Законодавство України. URL-адреса: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2657-19> (дата звернення: 11.03.2019).
4. Кон И.С. Что такое буллинг и как с ним бороться? [Электронный ресурс] Персональный сайт И.С. Кона. URL-адреса: <http://www.sexology.narod.ru/info178.html> (дата звернення: 11.03.2019).
5. Костюк О. Запобігання булінгу в шкільному навчальному середовищі (на прикладі шкіл Канади). Дитинство без насилля: суспільство, школа і сім'я на захисті прав дітей. 2014, С. 91-94.
6. Лейн Д. А. Школьная травля (буллинг). Детская и подростковая психотерапия. СПб.: Питер, 2001. С. 240-274.
7. Лесько Н. В. Захист дітей від насильства в освітньому середовищі України. Jurnalul Juridic National: teorie si practica. 2017, № 5 (27). С. 65-68
8. Мирний М. Як булінг впливає на всіх дітей у класі: Центр інформації про права людини [Електронний ресурс]. URL-адреса: <http://nus.org.ua/articles/yak-buling-vplyvaye-na-vsih-ditej-u-klasi/> (дата звернення: 11.03.2019).
9. Новый англо-росийский словарь / [авт.-уклад.: В.К. Мюллер]; М. Цитадель-трейд: РИПОЛ классик: Дом. XXI век, 2009. - 1056 с.
10. Психологічний словник / [авт.-уклад.: В. В. Синявський, О.П.Сергеєнкова; за ред. Н.А.Побірченко]. – К.: Наук. світ, 2007. – 274 с.
11. Теремко В.. Булінг у літературі: думка видавця, письменника та психолога [Електронний ресурс]. URL-адреса: <https://glavcom.ua/country/society/buling-u-literaturi-dumka-vidavcu-pismennika-ta-psihologa-585068.html> (дата звернення 11.04.2019 р.)
12. Olweus D. Bullying at school: tackling the problem (2001) I D. Olweus II Research Centre for Health Promotion. [Електронний ресурс]. URL-адреса: https://stopsuicide.ch/wp-content/uploads/2017/07/bullying_at_school.pdf
13. WHO (2006). Global Estimates of Health Consequences Due to Violence against Children. Додатковий матеріал до «Дослідження Генерального секретаря ООН про насильство щодо дітей», Женева, ВООЗ. [Електронний ресурс]. URL-адреса: <https://www.who.int/mediacentre/factsheets/violence-against-children/en/>

Науковий керівник: доктор педагогічних наук, професор Гуменникова Т. Р.

ЎҚУВЧИЛАРДА ИЖОДКОРЛИК ҚОБИЛИЯТИНИ ШАКИЛЛАНТИРИШНИНГ ПЕДАГОГИК ШАРТ-ШАРОИТЛАРИ

В статье говорится о проблеме развития творческого потенциала личности учащихся. Главная задача процесса становления творческой личности будущего педагога состоит в выявлении и совершенствовании творческих возможностей личности и превращение их в устойчивые, социально-ценностные творческие параметры.

Ключевые слова: творческий потенциал, современная, педагогика, креативность, объект исследования.

The article talks about the problem of the development of the creative potential of the individual students. The main task of the formation of the creative personality of the future teacher is to identify and improve the creative abilities of the individual and turn them into sustainable, social and value creative parameters.

Key words: creative potential, modern, pedagogy, creativity, object of study.

Бугунги кунда педагогика ҳамда таълим тизими учун замонавий педогогнинг ижодий салоҳияти ривожлантириш масаласи муҳим бўлиб турибди. Ижодий салоҳият шахсининг интеграллашган сифати бўлиб, ижодий фаолиятнинг бошланғич омилidir.

Ижодий салоҳият креативлик хусусияти билан боғлиқ бўлиб, янги ғояларни ярата олиш; анъанавий тафаккурнинг эгилувчанлиги, инсон характерининг қатор хусусиятлари (оригиналлик, ташаббускорлик, ностандартлик)да намоён бўлади.

Ҳар бир педагог ўз ижодий салоҳиятига эга. Бу салоҳият унинг иш жараёнида орттирилган тажриба, психология, педагогика фанлари, ўз мутахасислик фанини билиш даражасига, унда ғояларни яратиш ҳамда татбиқ қилиш кўникмасининг ривожланганлигига боғлиқ.

Ижоднинг самарали бўлишини ижодий қобилиятлар таминлайди.

Инсонда муайян қобилиятларнинг ривожланиши асосан учта омил билан белгиланади:

- муайян фаолиятга мойилликнинг мавжудлиги;
- маълум фаолият билан шуғулланишга эҳтиёж, қизиқишнинг борлиги;
- ижтимоий омил.

Бундай қобилиятлар ҳар қандай фаолият турида намоён бўлади – илмий, ишлаб чиқариш, бадий, шу жумладан, педагогик фаолиятда ҳам.

Муҳим ижодий қобилиятлар:

- *муаммони кўра олиш, ифодалай олиш;
- *фарз ишлаб чиқиш ва уни текшириш йулларини ўйлаб топиш;
- *маълумотларни тўплаш, таҳлил қилиш;
- *хулоса чиқариш ва натижаларни қўллаш имкониятларини кўра олиш;
- *муаммони, унинг аспекти ҳамда ечиш босқичларини яхлит ҳолда кўра олиш, уни ечишга қўшадиган ўз ҳиссасини аниқлай олиш.

Педагогик ижодкорликнинг муҳим шарти ўқитувчининг ўз касбига меҳр қўйганлиги, унда касбий ўсиш, ривожланишга интилиш бўлиши.

Ижодкор педагог вужудга келган вазиятни чуқур таҳлил қилиб, унинг моҳиятини англай олади, оригинал ечимни яратади, ҳаёлий эксперимент ўтказиб уни амалда қўллайди. Бунда яратиладиган янги ғоя ғойибдан келмайди, балки, албатта, педагогик-психологик билимларга таянади.

Ҳар қандай педагогнинг ижодий салоҳияти ижодкор шахс сифатлари, деб номланувчи хусусиятлар билан белгиланади. Ҳозирча бундай сифатларни аниқлашда олимлар бир

тўхтама келганлари йўқ. Айрим олимлар бундай хусусиятлар қаторига қуйидагиларни киритадилар:

- муқобил йўлларни кўра олиш;
 - оддий ва ягона тўқри бўлиб қўринган ҳолат, фикрларга танқидий ёндаша олиш;
 - юзаки ҳулосалардан қочиш;
 - муаммони чуқур англаб ета олиш;
 - истикболли фикирлай олиш;
 - ананавий бўлиб колган ва кўплаб мутахассислар томонидан тан олинаётган педагогик ғояларга кўр-кўрона эргашишдан қочиш;
 - таниш объектларда янги, кутилмаган томонларини кашф эта олиш;
 - қийинчиликлардан чўчимасдан янгиликлар яратиш ва татбиқ қилишга тайёрлик.
- Бошқа олимлар ижодкор шахс белгилари деб қуйидаги сифатларни санаб ўтадилар:
- тез ва осон асоциация ўрнатиш (диққатини битта фикрдан бошқа фикрга тез зтказа олиш, улар ўртасида боғланиш ўрната олиши);
 - ҳаёлида образларни ва уларнинг янги комбинацияларини ярата олиш;
 - факт, маълумотларни баҳолай олиши ва танқидий фикирлаши;
 - хотира сифати (ҳажми етарли даражада бўлган, тизимлаштирилган, тартиблаган билимларга эга);
 - маълумотларни ихчамлаштириш, умумлаштириш, муҳим бўлмаганларини ажратиб, чиқариб юборишга қодир.

Ўқувчининг ижодий салоҳиятини ривожлантиришнинг етакчи компонентлари бу: йўналтирилганлиги, мақсадга интилиши (ижодий фаолиятга қадриятли ёндашув, яъни, ижодий фаолиятни амалга оширишга қизиқиши, интилиши); умумтаълим, махсус ва инновацион характерга эга билим, кўникма, малакалар; фаолиятли компонент (фаолият услублари, мантикий операциялар, мустақил билим олиш малакаси); рефлексия, баҳолаш компоненти (ўз ижодий фаолиятини англаш, таҳлил қилиш, баҳолаш).

Педагог олим С. Н. Щеглова ўқувчиларнинг ижодий салоҳиятини ривожлантириш учун қуйидаги педагогик шарт-шароитлар яратиш талаб қилинишини кўрсатади:

- таълим-тарбия жараёнини шахсга йўналтирилган, муаммоли таълим, ривожлантируви таълим ғояларига асосланган ҳолда ташкиллаш. Бу ўқувчиларнинг ижодий қобилиятларини ривожлантиришга кўмаклашади;
- ўқувчиларнинг ижодий фаоллигини ошириб, уларни таълим жараёнида янги, оригинал махсулот яратишга ундовчи ижодий вазифаларни бериш;
- ўқувчиларнинг ижодий фаолият соҳасидаги тажрибасини кенгайтирувчи усуллардан фойдаланиш. Бунда муаммоли вазиятлар усули етакчилик қилади. Ушбу усул фанлараро боғланишларни ўрнатишга, ўқувчиларда ностандарт ижодий фикирлашни ривожлантирувчи муаммоли вазиятларни ечишни талаб қилувчи топшириқларга асосланади;
- ўқувчиларни ностандарт масалалар ечишга ўргатиш, уларни босқичма-босқич илмий-изланиш фаолиятига олиб кириш ёшларда илмий муаммоларнинг ечимини топиш бўйича бирламчи тажрибани шакллантиради;
- ижод махсулотини рефлексив баҳолаш услубидан фойдаланиш.

Бугунги кунда ўқитувчидан ўз устида узлуксиз ишлаш, ўз касбий маҳоратини мустақил ошириб бориш талаб қилинмоқда. Бунинг учун ўқитувчи ўз педагогик қобилиятлари, шу жумладан, ижодий қобилиятларининг ривожланлик даражасини билиш керак. Бунда махсус психологик тестларни қўллаш тавсия қилинади.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Щеглова С.Н. Педагогические условия развития творческого потенциала студентов младших курсов педагогического ВУЗа. – М., 2006.
2. Бердяев Н. А. Царство Духа и царство Кесаря. – М., 1995.

ПЕДАГОГІЧНІ УМОВИ ГОТОВНОСТІ ДО ПЕДАГОГІЧНО-КРАЄЗНАВЧОЇ ДІЯЛЬНОСТІ МАЙБУТНІХ УЧИТЕЛІВ

У статті розкрито стан проблеми дослідження у педагогічній науці. Визначено категорію «педагогічна умова». Репрезентовано педагогічні умови підготовки майбутніх вчителів до педагогічно-краєзнавчої діяльності. Подано змістову характеристику педагогічно-краєзнавчої підготовки.

Ключові слова: педагогічно-краєзнавча готовність, педагогічно-краєзнавча підготовка, педагогічні умови.

The article defines the pedagogical-linguistic competence, provides the main pedagogical conditions that ensure the effectiveness of the mentioned competence, describes its content aspect.

Keywords: pedagogical-regional studies, pedagogical-local lore competence.

Проблема підготовки майбутніх педагогів є особливо актуальною в умовах реформування вищої педагогічної освіти, переходу до багаторівневої підготовки педагогічних кадрів, забезпечення конкурентоспроможності спеціалістів на європейському ринку інтелектуальної праці. Це тривалий, складний і багатофакторний процес, який на сучасному етапі вимагає цілісного розгляду цього феномену, розробки його теоретичного підґрунтя.

Загальноновизнано, що професійна підготовка спеціаліста починається з готовності до педагогічної діяльності. Складність і багатогранність цієї проблеми зумовлює різноманітність підходу до її аналізу. У науковій літературі існує велика кількість фундаментальних праць, у яких описано педагогічна діяльність.

Спробуємо розглянути педагогічно-краєзнавчу підготовку фахівця крізь призму відомих у науці підходів.

Треба зазначити, що аналіз наукових публікацій дає змогу виділити такі напрями вивчення цього питання: дослідження педагогічних умов, шляхів, засобів формування творчої позиції педагога (Л.Беляєва, О. Виговська, Н.Кічук, В.Моляко, О.Цокур); використання активних методів навчання у підготовці майбутніх фахівців (О. Балаєв, Л. Кондрашова, А. Смолкін, П. Щербань); формування у майбутніх учителів професійно-значущих умінь (Н. Амеліна, В. Докучаєва, Л. Заремба); підготовка майбутніх фахівців до краєзнавчої роботи (Т. Міщенко, Є. Павленко, В. Романенко).

Однак поза увагою науковців залишається з'ясування умов педагогічно-краєзнавчої підготовки майбутніх учителів початкових класів, що є метою нашого дослідження.

Завдання статті вбачаємо в уточненні поняття «педагогічна умова», розробці низки основних положень педагогічно-краєзнавчої підготовки фахівця та визначення її змістової характеристики.

Поняття «дидактична умова» в педагогічній літературі трактують як обставину процесу навчання, яка є результатом цілеспрямованого відбору, конструювання і застосування елементів змісту, методів, прийомів, а також організаційних форм навчання для досягнення певної дидактичної мети.

О. Федорова вважає, що педагогічною умовою називається сукупність об'єктивних можливостей, змісту навчання, методів, організаційних форм, які забезпечують успішність розв'язання поставленого завдання [4].

У ході дослідження ми визначили дидактичні умови функціонування розробленої системи педагогічно-краєзнавчої підготовки майбутніх фахівців.

Розкриємо їх суть і конкретизуємо зміст.

- Професійна педагогічно-краєзнавча спрямованість навчання студентів. Формування педагога нового типу, вдумливого, ініціативного, активного, самокритичного буде успішним, якщо майбутній фахівець уже за час навчання у вищому педагогічному закладі буде поставлений в умови, що наближені до діяльності вчителя. Залучення студентів з перших днів навчання в систему відносин, що постійно розширюються, які не тільки розкрили б специфіку педагогічної праці, але поглиблювало б педагогічно-краєзнавчими знаннями, вміннями, навичками.

- Стимулювання пізнавальної діяльності студентів. Гнучке використання засобів, методів, прийомів, що сприяють активності мислення студентів, постійному творчому пошуку, оновленню ідей призведе до більш глибокого продуктивного засвоєння проблем педагогічного краєзнавства.

- Упровадження активних педагогічних технологій у навчально-виховний процес, що забезпечується використанням у циклі педагогічних дисциплін моделювання, проблемних ситуацій, різноманітних дискусій, ділових ігор, завдань творчого та навчально-дослідницького характеру. Це дасть змогу залучити студентів до активної педагогічно-краєзнавчої діяльності. Активні форми і результативні методи навчання сприяють удосконаленню знань, умінь і навичок студентів. Треба підкреслити, що в оновленні технологій навчально-виховного процесу передбачено перехід позиції студента з об'єкта в суб'єкт навчальної діяльності. Навчальні завдання мали творчий, дослідницький характер, особистісну спрямованість та моделювали різні аспекти педагогічного краєзнавства. Організоване таким чином навчання у вищій педагогічній школі сприятиме успішній підготовці до майбутньої педагогічно-краєзнавчої діяльності.

- Морально-психологічна атмосфера в студентському колективі, що сприяє невимушеному, вільному спілкуванню між студентами, винесенню особистісної зацікавленості в педагогічно-краєзнавчу діяльність. Крім того, як доведено дослідниками (Ф. Гоноблін, М. Кузьміна), важливого значення в організації навчально-виховного процесу набуває особистісний аспект. Це дає підстави стверджувати, що підготовка майбутнього фахівця безпосередньо залежить від професійної культури викладача вищої педагогічної школи. Моральне обличчя педагога, його професійна майстерність, вміння підібрати правильний стиль спілкування, емоційно регулювати поведінку, володіння почуттям нового, широкою науковою ерудицією, розуміння проблеми сучасної школи є вирішальними в активізації навчальної діяльності майбутніх учителів.

«Професійна культура спілкування викладача – це соціально значущий показник його діяльності, вміння здійснювати свої взаємовідносини зі студентами, іншими людьми, здатність і вміння сприймати, розуміти, засвоювати зміст думки, почуттів, намагань у процесі розв'язання передбачених педагогічною технологією конкретних завдань у підготовці фахівців» [1; 157].

Визначені дидактичні умови дають змогу конкретизувати змістовий аспект дослідно-експериментальної системи, який схематично подано в табл. 1.

Таблиця 1.

Змістова характеристика педагогічно-краєзнавчої підготовки майбутніх фахівців

Освітній рівень	Курс навчання	Домінуючі види і форми діяльності студентів	
		Аудиторна	Позааудиторна
Бакалавр	1	Репродуктивно-пошукова робота в процесі підготовки рефератів, тематичних виступів, анотацій. рецензій на педагогічні джерела в курсі дисциплін педагогічного циклу («Вступ до спеціальності», «Загальні основи педагогіки», «Історія педагогіки», «Теорія виховання»).	Екскурсія в краєзнавчий та педагогічний музеї. Збір студентами матеріалів з тем педагогічного краєзнавства, починаючи із першого курсу до закінчення навчання у вищому педагогічному закладі. Завдання для самостійного опрацювання.
	2	Пошукова та репродуктивно-творча робота в межах курсу дисциплін педагогічного циклу (Розділ «Дидактика»).	Зустрічі з видатними педагогами краю. Підготовка доповідей на науково-практичну конференцію студентів. Знайомство з педагогічними надбаннями краю, підготовка доповідей дослідницького характеру в гуртку з педагогічного краєзнавства.
	3	Дослідницька та репродуктивно-творча робота в межах дисциплін педагогічного циклу (зокрема, курсу «Педагогічна майстерність»). Написання курсових робіт з педагогіки на матеріалах педагогічного краєзнавства. Добір матеріалу та проведення студентами заходів з використанням педагогічно-краєзнавчих матеріалів.	Підготовка повідомлень на науково-практичну конференцію. Участь у засіданні гуртка з педагогічного краєзнавства, підготовка виступів, оформлення стендів, альбомів, газет. Участь у читацьких конференціях.
Магістр	4	Дослідницька, творчо-репродуктивна робота в процесі проходження педагогічної практики. Добір матеріалу та проведення студентами уроків із застосуванням педагогічного краєзнавства. Участь студентів у спецкурсі з педагогічного краєзнавства. Проведення студентами уроків на педагогічній практиці. Написання дипломної роботи на матеріалах педагогічного краєзнавства.	Підготовка наукових робіт на науково-практичну конференцію в університеті. Участь у виїзних заняттях з педагогічного краєзнавства. Участь у роботі музею освіти та педагогіки. Підготовка доповідей на засіданні гуртка. Бесіди-зустрічі з вчителями-майстрами. Виступ на методичному об'єднанні.
	5	Написання магістерської роботи з проблем педагогічного краєзнавства.	

Експериментальні дані нашого дослідження засвідчили ефективність розробленої стратегії педагогічно-краєзнавчої підготовки майбутніх учителів початкових класів. Так, 23,4% респондентів одержали базу для переходу на високий рівень сформованості готовності

до педагогічно-краєзнавчої діяльності. При цьому на 48,2 % збільшилася кількість тих респондентів, які досягнули рівня «вищий середнього».

Висновки. Сукупність запропонованих педагогічних умов, на наш погляд, є необхідною і достатньою, оскільки виділена з урахуванням сутності та особливостей педагогічно-краєзнавчої підготовки майбутніх фахівців.

Перспективи подальшого вивчення проблеми вбачаємо в технології формування банку педагогічно-краєзнавчої інформації, формуванні духовності майбутніх учителів засобами педагогічного краєзнавства.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Кондрашова Л.В. Методика подготовки будущего учителя к педагогическому взаимодействию с учащимися / Л.В.Кондрашова. – М.: Прометей, 1990. –150 с.
2. Міщенко Т.М. педагогічні основи підготовки майбутніх вчителів до краєзнавчої роботи в сільській школі / Т.М. Міщенко. – Дис... канд. пед. наук. – Черкаси, 2001. – 222 с.
3. Роль педагогического краеведения в профессиональной подготовке учителя. – Алма-Ата, Мектеп, 1986. –128 с.
4. Федорова О.Ф. Деякі проблеми активізації учнів у процесі теоретичного і виробничого навчання / О.Ф.Федорова. – К.: Вища школа, 1980. – 302 с.
5. Хомич Л.О. Професійно-педагогічна підготовка вчителя початкових класів / Л.О.Хомич. – К.: «Магістр –S». 1998. – 200 с.

УДК 53:371.3

*Анвар Махмудов
(Тошкент, Узбекистан)*

ЭРВИН ШРЕДИНГЕРНИНГ ИЛМИЙ ФАОЛИЯТИ ҚАНДАЙ БЎЛГАН?

Ушбу мақолада машхур физик олим, назарийчи Эрвин Шредингернинг илмий фаолияти ҳақида фикр юритилади.

Калит сўзлар: Эрвин Шредингер, квант механика, тўлқин механикаси, Планк, Хайтингер мукофоти, Людвиг Больцман, Гиббс парадокси, Экснер.

This article presents the scientific work of a famous scientist, theoretical physicist Erwin Schrodinger.

Keywords: Erwin Schrodinger, quantum mechanics, wave mechanics, Planck, the Haitinger Prize, Ludwig Boltzmann, the Gibbs paradox, Exner.

В данной статье приводится научная деятельность известного ученого, физика-теоретика Эрвина Шредингера.

Ключевые слова: Эрвин Шредингер, квантовая механика, волновая механика, Планк, премия Хайтингера, Людвиг Больцман, парадокс Гибсса, Экснер.

Илмий фаолиятининг бошида Шредингер ўз ўқитувчиси Франц Экснер шуғулланадиган электротехника, атмосферанинг электрланиши, радиоактивлик ва диэлектрикларнинг хусусиятларини ўрганиш каби назарий ва экспериментал тадқиқотлар билан шуғулланди. Шу масалалар билан биргаликда ёш олим классик механиканинг назарий масалалари, тебраниш назарияси, броун ҳаракати назарияси ва математик статистика бўйича ҳам илмий изланишлар олиб борди. 1912 йилда “Электр ва магнетизм бўйича маълумотнома” (Handbuch der Elektrizität und des Magnetismus) китобининг тузувчилари илтимосига кўра, унинг илмий дунёда тан олинишини кўрсатиб берувчи “Диэлектриклар” номли катта мақолани ёзди. Ушбу далил илмий оламда унинг ишларининг тан олинишини кўрсатувчи далил

хисобланади. Худди шу йили Шредингер атмосферадаги радиоактив моддаларнинг баландлик бўйича назарий тақсмотини ишлаб чиқди. Бу эса ўз навбатида атмосферадаги радиоактивликни тушунтириш учун асос бўлди. 1913 йилнинг августида Зеехам шахрида у тажриба-синов ишларини ўтказди. Атмосферанинг ўлчанган ионлаш қобилиятини тушунтириш учун зарур бўладиган радиоактив моддалар концентрацияси катталигининг етарли эмаслигини исботловчи Виктор Франц Гесснинг баъзи хулосаларининг тўғри эканлигини у исботлаб берди. 1920 йилда Австрия фанлар академияси шу иш учун Шредингерни Хайтингер мукофоти билан тақдирлади. Ёш олимнинг 1914 йилда олиб борган бошқа экспериментал тадқиқотларида газ пуфакчаларидаги капилляр босим формуласини текшириш ва гамма-нурланишни бирор металл сиртига тушган вақтида юзага келадиган юмшоқ бета-нурланиш хусусиятларини ўрганиш масалалари билан шуғулланди. У охириги экспериментал ишини дўсти экспериментатор Фриц Кольрауш билан 1919 йили бажарди. Бу иш бир-бирига нисбатан катта бурчаклар остида чиқаётган нурларнинг когерентлигини ўрганишга бағишланган эди. Шундан кейин Шредингер фақат назарий тадқиқотлар билан шуғулланди.

Экснер лабораториясида Томас Юнг, Жеймс Клерк Максвелл ва Герман Гельмгольц ёруғлик рангларига бағишланган тадқиқотларини ўрганиш ва ривожлантиришга алоҳида эътибор бериларди. Шредингер ҳам шу масаланинг назарий томонлари билан шуғулланди ва “рангметрия”нинг ривожланишига катта ҳисса қўшди. 1920 йилда олиб борилган ишларнинг натижалари катта мақола кўринишида “Annalen der Physik” журналида чоп этилди. Бу мақоланинг асоси сифатида олим ясси рангли учбурчакни эмас, балки базис векторлари учта асосий рангдан иборат бўлган уч ўлчамли рангли фазони олди. Тоза спектрал ранглар бирор шаклнинг сирти(у рангли конус деб аталади)да жойлашса, бу шаклнинг ҳажми эса аралаш ранглар(масалан, оқ) билан тўлдирилган бўлади. Бу рангли фазода ҳар бир рангга ўзининг радиус-вектори мос келади. Шу йўналишдаги кейинги қадам “олий рангметрия” деб аталди. Бунда бир қатор рангларнинг миқдорий характеристика(масалан, ёрқинлик)лари аниқланди. Бу эса ўз навбатида турли рангларнинг нисбий катталикларини таққослаш имконини берди. Гельмгольц ғоясидан келиб чиққан Шредингер уч ўлчамли рангли фазони, риман геометрияси конунларини киритди. Бундай фазонинг икки нуқтаси орасидаги энг қисқа масофа икки ранг ўртасидаги фаркнинг миқдорий ўлчови сифатида хизмат қилди. Кейинчалик у рангли фазонинг конкрет метрикасини тақлиф қилди. У эса ўз навбатида Вебер-Фехнер қонунига мувофиқ, рангларнинг ёрқинлигини ҳисоблаш имконини берди.

Кейинги йилларда Шредингер кўп ишларни кўришнинг физиологик хусусиятлари(хусусан, кечаси кузатиладиган юлдузларнинг ранги хусусиятлари)га бағишлади. Шунингдек, машҳур Мюллер-Пулье оммавий дарслиги(Myuller-Pouillet Lehrbuch der Physik)нинг навбатдаги нашри учун кўришни қабул қилиш бўйича катта шарҳ ёзди. Яна бир мақолада у рангли кўриш эволюциясини баён қилди. Бунда у кўз сезгирлигининг қуёш спектридаги турли хил тўлқин узунлиқдаги нурларга боғланишини ўрганди. У рангларга унчалик сезгир бўлмаган таёқчалар(тунги кўришга жавобгар бўлган тўр парда рецепторлари) эволюциянинг бошланғич босқичларида пайдо бўлган деб ҳисоблади. Унинг сўзларига кўра, бу эволюцион ўзгариш кўзнинг тузилишида кузатилиши мумкин. Бундай ишлар натижасида 1920 йилнинг ўрталарига келиб, Шредингер ранг назарияси бўйича етакчи мутахассислардан бирига айланди. Лекин шу вақтдан бошлаб унинг диққатини бошқа муаммолар тортди ва келгуси йилларда у ушбу масалага бошқа қайтмади.

Вена университетида таълим олган Шредингерга унинг машҳур юртдоши бўлган Людвик Больцман, унинг ишлари ва методларининг таъсири катта бўлди. 1912 йилда у томонидан ёзилган биринчи мақоланинг ўзидаёқ, металлларнинг диамагнит хусусиятларини очиб беришда кинетик назария усуллари қўлланилган. Гарчи бу натижалар чекланган ютуқларга олиб келган бўлса-да, электронларнинг квант статистикасидан фойдаланмаганлиги учун уларни тўғри деб ҳисоблаб бўлмайди. Тез орада Шредингер Больцман ёндошувини мураккаброқ масалага, яъни каттиқ жисмларнинг кинетик назариясини тузишга, эриш ва қотиш жараёнларини тушунтиришга қўллади. Австриялик

фізик Петер Дебай сўнгги натижаларга асосланиб, суюқликлар учун ҳолат тенгламасини умумлаштирди ва бу ерда ишлатилган ва критик нуқта сифатида олинган параметрни эриш температураси деб қабул қилди. 1912 йилда рентген нурлари дифракцияси кашф қилингандан сўнг, бу ҳодисани назарий асослаш муаммоси туғилди. Жумладан, атомларнинг иссиқлик ҳаракатини кузатилаётган дифракцион манзараларга таъсирини ҳисобга олиш муаммоси пайдо бўлди. 1914 йилда чоп этилган мақоласида Шредингер Дебайга боғлиқ бўлмаган ҳолда бу муаммони Борн-фон Карман модели доирасида кўриб чиқди. Рентген нурлари интенсивлигининг бурчак тақсимоти учун температуравий боғланишни олди. Ушбу боғланиш тез орада тажрибада тасдиқланди. Шредингернинг бу ва ундан аввалги илмий ишлари модданинг атомистик тузилишини тасдиқлаш ҳамда узлуксиз муҳит моделини келажакда сиқиб чиқарадиган кинетик назариянинг ривожланиши нуқтаи-назаридан аҳамият касб этди.

Ҳарбий хизмат вақтида олим термодинамик флуктуация ва у билан боғлиқ ҳодисалар муаммосини ўрганди ҳамда Мариан Смолуховский ишларига эътибор қаратди. Уруш тугагандан сўнг статистик физика Шредингер ижодидаги асосий мавзуга айланди. У томонидан 1920 йилнинг биринчи ярмида ёзилган кўпчилик ишлар статистик физикага бағишланди. Термодинамик нуқтаи-назаридан кимё бир-биридан ажратиб бера олмайдиган бир хил элемент изотопларини фарқлаш мумкинлигини у 1921 йилда кўрсатиб берди. Бу нарса Гиббс парадокси деб аталди. Ўзининг бир қатор ишларида Шредингер статистик физиканинг турли муаммолари бўйича ҳамкасблари олган натижа (қаттиқ жисмларнинг иссиқлик сиғими, ёруғлик билан товуш орасидаги иссиқлик мувозанати ва ҳоказо)ларни асослаб берди.

Ана шундай мақолаларнинг баъзиларида квант ёндошув ишлатилган. Бунга мисол тариқасида молекуляр водороднинг солиштирма иссиқлик сиғими ёки идеал газнинг квант назарияси каби мақолаларини келтириш мумкин. Бундай ишлар 1924 йилнинг ёзида Шатьендранат Бозе ва Альберт Эйнштейнларнинг янги квант статистикаси (Бозе-Эйнштейн статистикаси)ни ишлаб чиқилишига асос бўлди. Бу статистика бир атомли идеал газнинг квант назариясини ишлаб чиқишда қўлланилди. Шредингер ушбу янги назариянинг деталларини ўрганишга киришди. 1925 йилнинг кузида Макс Планкнинг энтропия таърифидан фойдаланиб, бутун газнинг квантланган сатҳлари учун ўринли бўладиган ифодани келтириб чиқарди. Танлаб олинган мавзу устида ишлаш, Планк ва Эйнштейн билан доимий мулоқотда бўлиш, шунингдек, Луи де Бройлнинг моддаларнинг тўлқин хоссалари тўғрисидаги ғоялари билан танишиш, тўлқин механикасини ишлаб чиқишга олиб келадиган илмий тадқиқотлар учун зарур шарт-шароитни яратди. Бунга олиб келувчи "Газнинг Эйнштейн назарияси"номли ишида Шредингер Бозе-Эйнштейн статистикасини тушуниш учун де Бройль концепциясининг қандай аҳамиятга эга эканлигини кўрсатиб берди.

Ўзининг кейинги ишларида Шредингер статистик механика ва термодинамика масалаларига кўп марта қайтди. У Дублиндаги даврида эҳтимолликлар назарияси, боolean алгебраси ва статистик методларни космик нурларнинг детекторлари ҳисоботларининг анализига қўллаш бўйича бир неча ишларни ёзди. Ўзи ўқиган маърузалари асосида 1946 йилда ёзилган "Статистик термодинамика" номли китобида оддий дарсликларда унчалик аҳамият берилмайдиган баъзи фундаментал муаммолар, яъни энтропияни аниқлашдаги қийинчиликлар, бозе-конденсация ва айниш, кристаллардаги нолинчи тебраниш энергиялари, электромагнит нурланиш ва ҳоказолар батафсил кўриб чиқилган. Шредингер бир неча мақолаларини термодинамиканинг иккинчи қонунига, физик қонунларнинг вақт ўтиши билан қайтувчанлигига, бундаги йўналишни энтропия ортиши билан боғланишига бағишлади.

Шредингер илмий фаолиятининг биринчи йилларида Макс Планк, Альберт Эйнштейн, Нильс Бор, Арнольд Зоммерфельд ва бошқа олимлар томонидан ишлаб чиқилган квант назарияси ғоялари билан танишди. Бундай танишувга сабаб бўлган илмий иш статистик физиканинг баъзи муаммоларига бағишланган эди. Лекин австриялик олим ўша вақтда классик физиканинг анъанавий методларидан воз кеча олмасди. Шредингер квант

назариянинг ютуқларини эътироф этиш билан бир қаторда бу назарияга нисбатан ноаниқ муносабатда бўлди ва бу назарияни эсламаслик учун имкон қадар кўпроқ ҳаракат қилди. Квант механика ишлаб чиқилганидан кейин ушбу ҳолатни Шредингер қуйидагича эслайди: “Людвик Больцманнинг эски вена институти менга бу қудратли ақл фикрларини ҳис этиш имконини берди. Бу ғоялар доираси мен учун илмда биринчи муҳаббатни уйғотди. Бошқа ҳеч нарса мени бунчалик ҳайратга солмаган, эҳтимол, аср ҳам қилмаган. Атомнинг замонавий назариясига жуда секин яқинлашиб бордим. Унинг ички қарама-қаршиликлари Больцманнинг соф, шубҳасиз ва равшан фикрлари олдида шериклар ўртасидаги келишмовчиликка ўхшайди. Мен қочиб кетишга тайёр бўлганимда, Эксер ва Кольрауш илтимосига кўра, ранг назариясида қолдим”.

Атом ва спектрлар назарияси бўйича Шредингернинг биринчи мақолалари 1920 йилнинг бошида, янги физиканинг ривожланиш маркази бўлган Германияга кўчиб ўтгандан сўнг ҳамда Зоммерфельд ва Вольфганг Паули каби олимлар билан танишгандан сўнг чоп этилди. Унинг биринчи мақоласи ишқорий металл спектрларининг баъзи хусусиятларига таъсирлашаётган электронларнинг таъсири масаласига бағишлади ва уни Бор-Зоммерфельд модели асосида кўриб чиқди. Уни кўпроқ қизиқтирган нарса квант назарияга релятивистик тасавурларнинг киритилиши эди. 1922 йилнинг кузида машҳур математик Герман Вейль методидан фойдаланиб, атом электрон орбиталарини геометрик нуқтаи-назардан анализ қилиб чиқди. Ҳар бир квант орбиталарга маълум геометрик хоссалар мос келишини кўрсатиб берувчи бу иш, тўлқин механикасининг баъзи хусусиятларини очиб берувчи муҳим қадамлардан бири бўлди. Ўша йили ундан олдинроқ Шредингер спектрал чизиклар учун ёруғлик квантлари гипотезаси ҳамда энергия ва импульснинг сақланиш қонунидан фойдаланиб, релятивистик Допплер эффекти формуласини келтириб чиқарган эди. Бироқ у охириги тасавурларни микроламда ўринли бўлишига шубҳа билан қаради. Унга сақланиш қонунларининг статистик характери ҳақидаги Эксернинг ғояси яқин бўлгани учун, индивидуал атом жараён (масалан, атом нурланиши жараёни) ларида сақланиш қонунларининг бузилиши мумкинлиги тўғрисидаги Бор, Крамерс ва Слэтерларнинг 1924 йилнинг баҳорида чоп этган мақолаларини катта ғайрат билан қабул қилди. Тез орада Ханс Гейгер ва Вальтер Ботеларнинг экспериментлари бу тахминни тажриба натижалари билан мос тушмаслигини исботлашгандан сўнг ҳам энергия ғояси статистик концепция сифатида Шредингерни бутун ҳаёти давомида ўзига жалб қилди. Ушбу масала Шредингер томонидан бир неча доклад ва мақолаларда муҳокама қилинди.

1925 йилнинг ноябрь ойида Шредингер моддаларнинг тўлқин хоссаларига эга бўлиш ғоясини ўзида акс эттирган Луи де Бройлнинг диссертацияси, шу француз олимнинг ишига асосланган ва газларнинг квант назариясига бағишланган Эйнштейннинг мақоласи билан танишди. Мана шулар олимни тўлқин механикаси бўйича тадқиқот олиб боришга ундади. Хусусий қийматларга оид масалалар ечиш методикасини яхши ўзлаштирган ва тўлқин механикасига оид математик аппаратни яхши билган Шредингер учун бу қийин иш бўлмади. У худди де Бройль каби релятивистик эффектларни ҳисобга олувчи де Бройль тўлқинларини бир-бири билан таъсирлашувчи зарралар ҳоли учун умумлаштиришга ҳаракат қилди. Бироз вақт ўтгандан кейин атом энергетик сатҳларини қандайдир операторнинг хусусий қийматлари сифатида тасаввур қилишни ишлаб чиқди. Лекин энг оддий атом бўлган водород мисолида текширилганида ижобий бўлмаган натижа олинди. Ҳисоблашлар тажриба натижалари билан мос тушмади. Кейинчалик маълум бўлдики, Шредингер ноль спинга эга бўлган зарралар учун релятивистик тенгламани ишлаб чиққан экан. Одатда ушбу тенгламани Клейн-Гордон тенгламаси дейилади. Бу ҳолат олимни маълум бир вақтга ушбу ишни ташлашга мажбур қилди. Маълум бир вақтдан сўнг Шредингер ўз ишига қайтди. У шу нарсага амин бўлдики, унинг кўриляётган масалага ёндошуви норелятивистик яқинлашишда қониқарли натижалар бераркан.

1926 йилнинг биринчи ярмида “Annalen der Physik” журнали редакцияси Шредингернинг “Квантлаш-хусусий қийматлар ҳақидаги масала” номли машҳур ишининг тўрт қисмини олди. Редакция бу ишнинг биринчи қисмини 1926 йилнинг 27 январидан олди. Бунда муаллиф

Гамильтоннинг оптик-механик ўхшашлигидан фойдаланиб, тўлқин тенгламасини ҳосил қилди. Бугунги кунда ушбу тенглама стационар Шредингер тенгламаси деб юритилади. Ушбу тенгламани муаллиф водород атомининг дискрет энергетик сатҳларини топиш учун қўллади. Унинг ёндашувининг асосий устунлиги олимнинг фикрича “квантлаш қоидалари энди аниқлик киритилмаган сирли бутунлик талабини ўз ичига олмайди”. Энди у кузатилган ва гапириш учун бир қадам узоқроқ ҳисобланади ҳамда муайян фазовий функциянинг чекланганлиги ва бир қийматлиги билан асосланади. Кейинчалик тўлқин функцияси деб аталувчи ушбу функцияни системанинг таъсири билан логарифмик боғланган катталик сифатида киритилди. Ушбу ишнинг иккинчи қисмида Шредингер унинг методикаси асосида ётган умумий ғояларга қаратди. Оптик-механик ўхшашликни ривожлантирган Шредингер тўлқин тенгламасини умумлаштирди. Зарранинг тезлиги билан тўлқин пакет гуруҳ тезлигининг тенглиги ҳақидаги хулосага келди. Олимнинг фикрича, умумий ҳолларда рўй бериши мумкин бўлган жараёнларнинг хилма-хиллигини микрооламдаги ҳаракатларни тушунтириш учун ўринсиз бўлган механика қонунларидан эмас, балки тўлқин тенгламасидан излаган ҳолда тасвирлаш керак. Баъзи конкрет масалаларни ечиш учун Шредингер ўз назариясидан фойдаланди. Жумладан, Гармоник осциллятор масаласини ечиб кўрсатди. Унинг ечими Гейзенбергнинг матрицали механика асосида олинган натижа билан бир хил бўлди.

Учинчи қисмнинг киришида Шредингернинг ушбу масалага ёндашувини ифодаловчи “тўлқин механикаси” атамаси пайдо бўлди. Лорд Рэлей томонидан ишлаб чиқилган акустик тебранишлар назариясидаги методни умумлаштирган Шредингер мураккаб масалаларнинг тақрибий ечиш йўллари ўз назарияси асосида ишлаб чиқди. Ана шу назария ғалаёнланиш назарияси деб аталди. Ушбу назария водород атоми учун Штарк эффектини тушунтиришда қўлланилди. Унинг натижалари тажриба натижалари билан мос келди. Мақоланинг тўртинчи қисми 1926 йилнинг 21 июнида редакцияга келиб тушди. Унда олим ностационар Шредингер тенгламасини ишлаб чиққан бўлиб, ундан ғалаёнланиш назариясини ривожлантириш учун фойдаланди. У мисол тариқасида дисперсия муаммосини кўриб чиқди ва у билан боғлиқ саволларни муҳокама қилди. У иккиламчи нурланишда комбинацион частоталарнинг мавжудлиги ҳақидаги хулосани берди. Ушбу ишда Клейн-Гордон тенгламасини релятивистик умумлаштириш кўрсатиб ўтилди.

Шредингернинг иши пайдо бўлганидан сўнг, дунёнинг етакчи олимларининг диққати шу ишга тортилди. Планк, Эйнштейн ва Зоммерфельд каби олимлар бу ишни катта қизиқиш билан кутиб олишди. Таянчи дискрет спектрал чизиқлар бўлган, ўзига хос мураккаб алгебраик формализмга эга матрица механикаси берган натижаларни узлуксиз дифференциал тенгламалар ёрдамида ҳам олиш қўйилмаган ҳол бўлиши мумкин. Тўлқин механикаси узлуксиз муҳитларнинг классик механикасига анча яқин бўлгани учун, у кўпгина олимларга ҳам афзалдек кўринади. Гейзенбергнинг матрица механикаси ҳақида Шредингернинг ўзи қуйидагича ёзади: “Албатта, мен унинг назарияси тўғрисида билардим. Лекин мен учун жуда қийин ҳисобланган трансцендент алгебра методлари ва ҳеч қандай аниқликнинг йўқлиги мени кўрқитди ва итарди”. Шунга қарамасдан Шредингер тўлқин ва матрица механикалари формализмини эквивалент эканига ишонарди. Шу ўхшашликнинг исботини “Гейзенберг-Борн-Йордан квант механикасини менинг квант механикамга нисбати ҳақида” номли мақоласида келтирди. Ушбу мақолани “Annalen der Physik” журнали редакцияси 1926 йил 18 мартда олди. Бу мақолада у тўлқин механикасининг исталган тенгламасини матрица шаклида ифодалашни ёки аксинча, берилган ҳар қандай матрицадан тўлқин функциясига ўтиш мумкинлигини кўрсатиб берди. Унга боғлиқ бўлмаган ҳолда квант механикасининг ушбу икки шакли орасида боғланишнинг мавжудлиги Карл Эккарт ва Вольфганг Паули томонидан ҳам исбот қилиб берилди.

Шредингер тўлқин механикасининг аҳамиятини илмий жамият онгли равишда қабул қилди. Асосий ишлар нашр этилгандан кейинги биринчи ойда Европа ва Американинг турли университетларида янги назарияни ўрганиш ва турли хусусий масалаларга қўллаш бўйича илмий фаолият авж олиб кетди. 1926 йилнинг ёзида Берлин ва Мюнхен шаҳарларида ўтган

немис физика жамиятининг йиғилишларидаги Шредингернинг чиқишлари тўлқин механикаси ғоясини кўп тарғиб қилинишига олиб келди. 1926 йилнинг декабридан 1927 йилнинг декабригача бўлган вақт оралиғида Америка бўйлаб ўтказилган кенг турнеда ҳам тўлқин механикаси ғоясини кўп тарғиб қилиниш ходисаси рўй берди. Ушбу турнеда Шредингер АҚШнинг турли илмий муассасаларида 57 марта маъруза ўқиди.

Шредингернинг фундаментал мақолалари чоп этилгандан кейин уларда қулай ва маълум бир кетма-кетликда баён этилган формализм ҳамда фикрлардан квант назариянинг турли хил масалаларини ечишда фойдаланила бошланди. Аммо ана шу формализм ўша вақтда етарлича тушунарли эмасди. Шу ишларда қўйилган асосий саволлардан бири “атомда нима тебранади?” саволи эди. Ушбу савол тўлқин функциянинг мазмуни ва хоссалари муаммосига бориб тақалади. Мақоланинг биринчи қисмида тўлқин функцияни ҳақиқий, бир қийматли ва ҳамма ерда икки марта дифференциалланувчи функция эканлиги кўрсатиб ўтилган бўлса, лекин унинг охириги қисмида комплекс қийматлар қабул қилишини ҳам кўрсатиб берди. У бу функциянинг модули квадратини конфигурацион фазодаги электр заряди зичлигининг тақсимоти сифатида талқин қилди. Олим зарраларни корпускуляр тасаввурлардан воз кечган ҳолда, хусусий функциялар тўпламидан ташкил топган тўлқин пакетлари кўринишида тасвирлашни ҳам кўрсатиб берди. Тез орада бундай тушунтириш мумкин эмаслиги аниқ бўлиб қолди. Умумий ҳолда ҳар қандай тўлқин пакетлари тез ёйилиб кетади. Бу эса электронларнинг моддаларда сочилиши бўйича ўтказилган тажрибалар натижаларидан келиб чиқувчи зарраларнинг корпускуляр хоссаларига умуман зиддир. Ушбу муаммонинг ечимини тўлқин функциянинг эҳтимолий талқинини тақлиф қилган Макс Борн ҳал қилиб берди.

Шредингер учун унинг реал квант механик тўлқинлар тасаввурига зид бўлган бундай статистик талқин албатта қабул қилиниши мумкин эмас эди. Бунинг учун у квант ўтишлар ва ўзи халос бўлишни хоҳлаган бошқа узлукли элементларни қўллаб-қувватлаши керак бўлди. 1926 йилнинг октябрида Шредингернинг Копенгагенга ташрифида унинг олган натижаларининг янги талқини туфайли Нильс Бор билан юзага келган мунозараларда ҳам бу натижалар рад этилди. Шу ходисанинг гувоҳи бўлган Вернер Гейзенберг шундай ёзади: “Шредингер билан Бор ўртасидаги мунозара Копенгаген вокзалидаёқ бошланди ва ҳар куни эрталабдан кечгача давом этди. Шредингер Борнинг уйида тўхталгани учун ушбу шароитларнинг ўзи ҳам бу баҳсда танаффус бўлмаслигини кўрсатди. Кучли эҳтирос ва юкланишнинг мавжудлиги Шредингерни бир неча кундан кейин касал бўлиб қолишига сабаб бўлди. Иситма ва шамоллаш Шредингерни ётиб қолишига сабаб бўлди. Фрау Бор унга қаради, чой ва ширинликлар олиб келиб турди. Лекин у ётган кроватнинг четида доимо Бор ўтирарди. У Шредингер билан баҳсини шу ҳолатда ҳам давом эттириб, унга куйидаги сўзлар билан мурожаат қиларди: “Сиз шу нарсани тушунишингиз керакки...”. Шундан кейин ҳеч бир томон квант механикасини тўлиқ изоҳлай олмагани учун ҳақиқий ўзаро келишувга эришиб бўлмади” (*В. Гейзенберг. Часть и целое. – М.: Наука, 1989. – 201 – 203 бетлар*).

Ноаниқлик ва Борнинг қўшимчалик принциплари асосида ётгантўлқин функциянинг Борн талқини 1927 йилда ишлаб чиқилди ва копенгаген талқини деб ном олди. Бирок Шредингер ушбу талқинни қабул қилмади ва умрининг охиригача тўлқин механикаси кўрғазмали тасаввурининг зарурлигини таъкидлади. Копенгагенга қилинган визитнинг натижалари ҳақида шундай деди: “Турли илмий келишмовчиликларнинг мавжудлигига қарамасдан, аввал мен билан таниш бўлмаган Бор ва Гейзенберг билан муносабатлар мутлак дўстона ҳамда самимий бўлди”.

Тўлқин механикаси формализмини яқунлаган Шредингер хусусий характерга эга бир қатор натижаларни олди. 1926 йилнинг охирига келганда у ўз методикасини Комптон эффектини кўрғазмали тасвирлаш учун қўллади. Шунингдек, квант механика билан электродинамикани бирлаштиришга ҳаракат қилиб кўрди. Клейн-Гордон тенгламасига мурожаат қилмаган ҳолда энергия-импульс тензори ҳамда материя ва электромагнит тўлқинларнинг бирлашган тўлқини учун сақланиш қонунлари формулаларини келтириб чиқарди. Лекин яқуний тенглама кўринишида олинган ушбу натижаларни электронга унинг спинини мавжудлиги ҳисобга олинмагани учун қўллаб бўлмади. Кейинчалик спин

мавжудлигини хисобга олинган бундай якуний тенглама Поль Дирак томонидан хосил қилинди ва бу тенгламага Дирак тенгламаси деб аталди. Кўп йиллар ўтгандан кейин маълум бўлдики, Шредингер томонидан олинган тенглама ноль спин квант сонига эга бўлган зарралар учун ўринли экан. 1930 йилда кузатиладиган физик катталикларнинг исталган жуфтлиги учун ноаниқлик муносабатларининг умумлашган кўринишини олди. Шу йилнинг ўзида у биринчи марта эркин электрон учун Дирак тенгламасини интеграллади. Бундай электроннинг ҳаракати тўғри чизикли текис ҳаракат ва юқори частотали ва кичик амплитудали тебранма ҳаракатларнинг йиғиндисидан иборат эканлигини кўрсатиб берди. Бу ҳодиса мусбат ва манфий энергияли тўлқин пакетнинг электронга мос келувчи қисмларининг интерференцияси билан тушунтирилди. 1940-41 йилларда тўлқин механикаси доирасида хусусий қийматларга доир масала ечиш учун керак бўладиган факторлаш методини ишлаб чиқди. Бунинг мазмуни система гамильтонианини икки операторнинг кўпайтмаси кўринишида ифодалашдан иборатдир.

ФЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР

1. А.М. Худайберганов, А.А. Махмудов. Атом физикаси, асосий тушунча, қонун, тажриба ва формулалари. Тошкент. Наврўз. 2018.
2. Э. Шредингер. Избранные труды по квантовой механике. Москва. Наука. 1976.
3. В. Гейзенберг. Часть и целое. Москва. Наука. 1989.
4. М. Борн. Физика в жизни моего поколения. Москва. Издательство иностранной литературы. 1963.
5. Э. Шредингер. Пространственно-временная структура Вселенной. Москва. Наука. 1986.
6. Э. Шредингер. Разум и материя. Ижевск. РХД. 2000.

УДК 373

*Юрій Мельник
(Херсон, Україна)*

ЕКСКУРСІЯ ЯК ПРОВІДНА ФОРМА ЕКОЛОГІЧНОГО ВИХОВАННЯ

Як відомо, на основі природознавчого, екологічного, народознавчого виховання розробляються та впроваджуються нові навчально-виховні моделі, форми, які ґрунтуються на надбаннях української та світової науки еколого-натуралістичного спрямування, на традиціях та звичаях українського народу [2, с. 36-38].

Основними формами екологічного виховання учнів основної школи стають:

1. екологічні маршрути,
2. екскурсії,
3. походи в природу,
4. робота по озелененню вулиць, скверів, парків,
5. прибирання територій освітніх установ.

Це сприяє розвитку екологічних знань, набуттю екологічних умінь і навичок, вихованню екологічної культури і дбайливого ставлення учнів до природи рідного краю. Такі форми роботи дозволяють учням глибше ознайомитися з природою рідного краю, рослинним і тваринним світом, побачити навколишню красу і дають можливість поділитися своїми враженнями.

Слід відмітити, що традиційні форми навчання є також досить ефективними для екологічного виховання учнів. Це передусім бесіди, диспути, лекції, зустрічі за круглим столом, батьківські конференції, огляди-конкурси, шкільні олімпіади, що проводяться на базах кращих загальноосвітніх шкіл і додаткових освітніх установ за участю учителів, батьків, викладачів вишів з екології.

В процесі виховання варто дотримуватися позиції про те, що людина і суспільство мають фундаментально змінити своє відношення до природи та її ресурсів. Учні мають усвідомити цінність природи, її єдність з життям людини та природним середовищем; повинні відчувати важливість не тільки природоохоронних умінь, а передусім екологічної роботи, поліпшення і підтримання балансу оточуючого середовища.

Більш детально зупинимося на такій формі екологічного виховання як екскурсія. На думку науковців, особливе місце в організації екологічного виховання школярів належить саме екскурсіям. В процесі проведення екскурсій завдяки безпосередньому спостереженню об'єктів пізнання створюються найкращі умови для розв'язання освітніх, виховних і розвивальних завдань екологічної освіти, для набуття дитиною особистісно-значущого досвіду природоохоронної діяльності. На важливості екскурсій у природу наголошував ще К. Ушинський; учений зазначав, що місцева природа має такий вплив на формування особистості, який може зрівнятися лише з впливом педагога.

Екологічна екскурсія – це одна з форм формування екологічної свідомості учня, яка впливає на розвиток особистої відповідальності за стан збереження природної рівноваги навколишнього середовища, вироблення екологічно грамотної поведінки в природі, засвоєння етичних норм у ставленні до об'єктів природи. Екскурсії з учнями загальноосвітніх навчальних закладів можуть вирішувати різні завдання і мати різноманітні форми проведення, але завжди спільними для них є загальні науково-теоретичні засади організації.

За переконанням фахівців, у процесі підготовки до екскурсії потрібно заздалегідь окреслити методики її проведення. Під час проведення екскурсії варто враховувати: час проведення екскурсії, вікові особливості екскурсантів, ступінь інформованості екскурсантів та мету проведення екскурсії.

Разом з тим виділяють ряд принципів, застосування яких при організації проведення екскурсії дає можливість організатору екскурсії досягти визначеної мети.

1. Науковий підхід. Зрозуміти особливості предметів і явищ природи можна лише за умов вивчення їх у безпосередніх взаємозв'язках і на основі узагальнень. Тільки врахування діалектичних процесів у природі, в тому числі і в житті живих організмів, дає змогу зрозуміти явища, що відбуваються у природі. Глобальною залежністю у природі є залежність організмів від умов існування. Вивчення мінливості окремих груп живих організмів (різноманіття та принципи пристосування) в багатьох випадках доступно безпосередньому сприйманню учнів.

2. Виховна направленість. Екскурсії мають широкі можливості для виховання у школярів дбайливого відношення до природи та створюють умови для надбання досвіду прийняття екологічних рішень на основі отриманих знань: як і де прокласти тропу, влаштувати зупинку, як ходити по лузі та в лісі, як ставитися до їх живих мешканців, як поводити себе в природі.

3. Краєзнавча направленість. Краєзнавчий принцип по формуванню екологічної культури школярів є провідним. Екологічне краєзнавство дає матеріал для обговорення різних життєвих ситуацій у природному середовищі і дозволяє виховувати підрастаюче покоління не в традиції якомога більше брати від природи, а в притаманному українському народові гармонійному співіснуванні з природою, раціональному використанні та відтворенні її ресурсів.

4. Активізація пізнавальної діяльності. Використання під час екологічних екскурсій системи пізнавальних завдань дає можливість спрямувати діяльність дітей так, щоб через самостійні відкриття, розв'язання проблемних завдань, різноманітні дії з природними об'єктами учні оволодівали новими знаннями, уміннями, навичками. При цьому завдання можуть бути найрізноманітніші: облік птахів, спостереження за поведінкою зимових зграй синиць (а весною і восени – інших представників орнітофауни), облік рослинності, слідів життєдіяльності тварин, загальний опис маршруту.

5. Широке застосування методу спостереження. Часто школярі помічають лише зовнішні, часто несуттєві для характеристики явища ознаки, тому треба учити їх бачити

найбільше важливі суттєві риси, що характеризують предмет або явище. Для цього насамперед слід організувати спостереження школярів за певним конкретним природним явищем або об'єктом. Спостереження за неживою природою треба поєднувати зі спостереженнями за змінами в рослинному і тваринному світі, а також звернути увагу на тісний природний взаємозв'язок між живою і неживою природою.

6. Розвиток естетичних почуттів. У житті людини прекрасне завжди виступає як могутній духовний стимул. Якщо у шкільному віці закласти розуміння краси і добра, воно завжди залишиться назавжди. Для формування емоційно-позитивного ставлення дітей починати знайомство з об'єктом природи потрібно з його естетичних особливостей. Якщо дитина любитиме світ природи, який її оточує, у неї ніколи не підніметься рука, щоб зруйнувати його і позбавити краси.

7. Можливість залучення до безпосередньої природоохоронної діяльності.

Саме на екскурсії діти на практиці вчать проводити природоохоронну роботу, вчать правилам поведінки на природі. Проведення таких видів природоохоронної роботи, як розчищення дна джерел та лісових струмочків, спасіння мальків риб і пуголовок жаб із висихаючих водойм, відродження місць старих вогнищ, лікування старих дерев, обладнання огорожі біля лісових мурашників та інше допомагає дітям формувати активну позицію у природоохоронній діяльності.

Для того, щоб екологічна екскурсія була ефективнішою, вона має відповідати наступним критеріям:

1. доступності,
2. науковості,
3. екологічності.

Треба розуміти, що екскурсія має виховний ефект тільки за умови коли вона не є випадковою і є складовою частиною навчального плану та перманентного процесу навчання.

Потрібно додати, що ефективність екологічної екскурсії досягається при виконанні таких вимог:

1. Заздалегідь визначити тему екскурсії, визначити маршрут та план її проведення. Треба відбирати для показу тільки ті об'єкти, які мають безпосереднє відношення до теми.

2. При проведенні екскурсії треба уникати довгих пояснень, не можна відволікатися на випадкові питання.

3. Розповідати на екскурсії тільки про ті об'єкти, які можна показати. Не слід перевантажувати пам'ять екскурсантів багатьма назвами – вони їх забудуть.

4. Не бажано залишати учасників екскурсії пасивними слухачами. Краще залучити їх до активної роботи за спостереженнями за природними об'єктами і явищами.

5. Щоб направити роботу дітей по напрацьованому плану, завдання краще давати письмово (у формі нескладних питань або карток для запису визначених певних спостережень).

У кінці екскурсії в підсумковій бесіді необхідно підвести учнів до певних висновків. По дорозі в школу можна задати низку цікавих запитань, провести вправи з елементами гри (визначення напрямку, відстані, висоти дерев; пізнавання видів рослин і тварин, перерахування їх характерних ознак, умов життя і тому подібне). Закінчувати екскурсію найкраще після повернення до школи, де кожен записує спостереження і матеріали спостережень у куточок природи. Після відповідної обробки експонати можна оформити у вигляді виставки.

Щоб навчити учня правильно вести себе на природі, потрібна роз'яснювальна виховна робота, яка покликана формувати дбайливе ставлення до усього живого, а також дотримуватися правил поведінки в природному середовищі, уміння поводитися зі знаряддями праці (молотком, сокирою, лопатою тощо). Учителеві важливо роз'яснювати школярам необхідність певного самообмеження своїх потреб при спілкуванні з природою; слід постійно наголошувати на тому, що дари природи є загальним надбанням. Потрібно підвести дітей до розуміння того, що природа довірливо відкриває свої комори не для

безоглядного споживання, а для досягнення розуміння її законів, що ставлення людини до природи має служити мірилом його культури. Щоб будь-яка зустріч з природою несла радість відкриттів і відчуття краси рідних просторів, необхідно не лише підкреслювати економічне і практичне значення природи, але й акцентувати увагу на її пізнавальній і естетичній цінності.

Необхідно навчати виражати своє ставлення до тих або інших подій, запропонувати власну модель поведінки. Адже показником ефективності екологічної освіти і виховання є не лише знання, але й участь школярів в поліпшенні природного середовища своєї місцевості. Практична діяльність у сфері охорони природи може бути різноманітною за своїм змістом залежно від місцевих умов, але має бути спрямована на поліпшення довкілля.

Отже, формування у учнів основної школи екологічної свідомості неможливо уявити без застосування методу екологічних екскурсій. Комплексне застосування засадних принципів при організації екологічних екскурсій допоможуть створити умови для виховання екологічно освіченої людини, яка відчує себе частинкою природи, побачить її красу, полюбить все живе.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Баландін Р. К. Природа і цивілізація / Р. К. Баландін, Л. Г. Бондарев. – М.: Думка, 1988. – 235 с.
2. Бондаренко В. Д. Культура спілкування з природою / В. Д. Бондаренко. – М.: Агропромвидав, 1987. – 174 с.
3. Борисенко Л. М., Ніколаєвська Р. М. Проектування, розробка та реалізація проекту – програми розвитку освітнього закладу // ВГ «Основа». – 2008. – травень (№ 13 (205)). – С. 12-31.

Науковий керівник: доцент Шипко А.Л.

УДК 377

*Світлана Насирова
(Київ, Україна)*

ГЕЙМІФІКАЦІЯ В РОБОТІ HR-ДЕПАРТАМЕНТІВ, ПРИКЛАДИ ЗАСТОСУВАННЯ В РЕКРУТИНГУ ТА ПРОГРАМАХ АДАПТАЦІЇ

У статті розглядається сучасний феномен гейміфікації в діяльності HR департаментів. Аналізуються та приводяться приклади застосування гейміфікації в процесах рекрутингу та управління персоналом в вітчизняних та зарубіжних компаніях.

Ключові слова: *гейміфікація, інновації в рекрутингу, програми адаптації персоналу.*

The article reviews the modern phenomenon of gamification in relation to HR department activity. Examples of using gamification in the processes of recruiting and personnel management in national and foreign companies are analyzed and given.

Keywords: *gamification, innovations in recruiting, adaptation programs of the personnel.*

Враховуючи швидко змінювані умови функціонування сучасних підприємств, розвиток система роботи з персоналом в компанії стає одним із найважливіших факторів успішності компанії. Динамічність сучасних технологічних змін в умовах глобалізації, геополітичних та фінансово-економічних трансформацій у світі, підвищення рівня конкурентної боротьби, поставила сучасні бізнес-організації перед необхідністю впровадження інновацій та якісно нових управлінських рішень в цьому напрямку. Один із таких інструментів – гейміфікація. Вона пропонує кадровому менеджменту широкий набір інструментів, які в результаті

сприяють підвищенню продуктивності та якості праці кожного працівника, а також конкурентоспроможності і стабільності компанії в цілому. [1, с.12]

Напрямки використання гейміфікації в управлінні персоналом.

- Гейміфікація, як інструмент рекрутингу.

Відома міжнародна компанія Leroy Merlin проводить систему оцінки та атестації потенційних працівників в форматі гри.

- Гейміфікація як інструмент програм адаптації нових працівників. У вітчизняній компанії Море пива /ТМ Нор Неу/ в програму адаптації входить система настільних ігор, яка знайомить нових співробітників з корпоративними цінностями та стандартами клієнтського сервісу.

- Гейміфікація як інструмент мотивації персоналу. Внутрішні рейтинги, системи бейджів, досягнень та нагород є варіантами легкої гейміфікації та використовуються в багатьох вітчизняних та міжнародних компаніях, іноді, навіть, є частиною корпоративної культури. Міжнародна компанія Unilever в програмах нематеріальної мотивації використовує систему «Спонтанних винагород». Хтось обирає в якості винагороди квитки в театр, додатковий вихідний чи поїздку для всієї родини. [2, с. 77]

- Гейміфікація, як інструмент підвищення якості корпоративного навчання. Вітчизняна компанія Юрія Фарм використовує елементи гейміфікації в системі корпоративного навчання на постійній основі. У кожній програмі є ігрові сюжети, гейміфікована програма проходження курсу, що забезпечує високий рівень мотивації персоналу до навчання та високий рівень сприйняття навчального матеріалу.

- Гейміфікація, як інструмент стимулювання ідей та впровадження іновацій. В мережі «Сбербанк» існує внутрішній портал, де кожен співробітник може запропонувати свою ідею для впровадження в банку. При цьому є можливість не лише пропонувати ідеї, а також шляхом голосування обирати найбільш цінні ідеї. Ті які набрали найбільшу кількість голосів подаються на розгляд у відділ розвитку.

Прикладом успішного впровадження гейміфікації в процесах рекрутингу та адаптації персоналу є міжнародна компанія L'Oréal. Протягом 20 останніх років вона вважається світовим лідером гейміфікації в напрямку HR. В 1993 році було вигадано та запущено змагання для оцінки кваліфікації молодих кандидатів та шанувальників компанії. Гра отримала назву Brandstorm. [3, с. 131]

Brandstorm: інноваційний підбір кадрів за допомогою ігор в реальному світі. Кожен рік команди з трьох людей змагаються у створенні продукту та маркетингової стратегії для одного з 23 брендів, які належать корпорації L'Oréal, в міжнародному конкурсі, який називається Brandstorm.

Гра Brandstorm була створена в якості дискусійної площадки для кращих молодих спеціалістів в галузі маркетингу. Побічним ефектом стала можливість L'Oréal взаємодіяти зі своїми юними споживачами та як найкраще реагувати на їх потреби та інтереси. Те, чому компанія в них навчилася, дало їй кілька цінних уроків маркетингу. Наприклад, в 2012 році L'Oréal в якості одного з завдань попросила учасників включити в свій продукт можливості для взаємодії за допомогою digital-комунікацій. Команди мали зробити використання цифрових технологій основним принципом своєї маркетингової стратегії гіпотетичної лінії інтимної гігієни для чоловіків. Переможців обрали в Парижі серед конкурентів із більш, ніж 40 країн.

Протягом одного циклу гри Brandstorm L'Oréal отримувала десятки детально опрацьованих варіантів продуктів разом із повністю продуманою маркетинговою стратегією. В 2012 році кожна з цих стратегій пропонувала ідеї не лише відносно того, що хочуть купувати сучасні діти, але й того, як вони хочуть купувати. L'Oréal отримала можливість не просто знайти кваліфікованих молодих потенційних співробітників, але й зрозуміти, як вони спілкуються.

Звісно, гра дає результат у вигляді кандидатів та першокласних ідей за дуже низькою ціною, але вона також надає ще одну перевагу: створює круговерть знань та вмінь, які

позитивно впливають на всю організацію. Компанія поглинає ідеї від Brandstorm у повному об'ємі, а потенційні співробітники в той самий час отримують відомості про компанію. З часом такий метод залучення потенційних працівників дозволяє отримувати більш кваліфікованих кандидатів. Особливий інтерес становлять ті з них, чий інстинкт до змагання позитивно впливає на участь у конкурсі. З рештою, цей цикл допомагає компанії рухатися вперед; віце-президент L'Oréal Саміта Бенерджи назвала гру головною опорою глобальної бізнес-стратегії компанії.

Гейміфікація, як інструмент вирішення бізнес-завдань явно недооцінений світовою бізнес-спільнотою. Приклади міжнародних та вітчизняних компаній демонструють позитивний вплив гейміфікації на результати бізнесу. За прогнозами фахівців даний інструмент найближчі роки може стати ефективним інструментом управління, так як він здатний створювати унікальний досвід взаємодії з компанією її співробітникам, клієнтам та партнерами. Також гейміфікація підвищує рівень включеності працівників і клієнтів в роботу компанії, збільшує конкурентоспроможність та генерує додатковий прибуток.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Евгения Любко. Легкая геймификация в управлении персоналом / Издательство – Издательские решения, 2018. – 280 с.
2. Вербах Кевин, Хантер Дэн. Вовлекай и властвуй. Игровое мышление на службе бизнеса / Под ред. Малахова Е., Карташова Н. Издательство: Манн, Иванов и Фербер, 2015. – 224 с.
3. Зикерманн Г. Геймификация в бизнесе: как пробиться сквозь шум и завладеть вниманием сотрудников и клиентов / Гейб Зикерманн, Джоселин Линдер; пер. с англ. Иделии Айзятуповой. – М.: Манн, Иванов и Фербер, 2014. – 272 с.

*Олена Озаркова
(Київ, Україна)*

РОЗВИТОК ДІАЛОГІЧНОГО МОВЛЕННЯ ЗАСОБАМИ ТЕАТРАЛІЗОВАНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Дошкільний вік – це досить важливий етап у становленні та розвитку особистості дитини. Велике в цей період значення відіграє створення оптимальних умов для мовленнєвої компетентності дитини.

Одним із досить продуктивних напрямів роботи з розвитку мовленнєвої активності дитини визнано використання театралізованих ігор. Це не випадково, бо саме театралізована гра є провідним видом мовленнєвої діяльності в дошкільному віці. Пізнавання рідної мови, розвиток мовлення і спілкування є одним із найважливіших надбань малюка. Зрозуміло, що розвиток мовлення найтіснішим чином пов'язаний із розвитком свідомості, пізнанням навколишнього світу, розвитком особистості в цілому.

Театралізована діяльність – один з компонентів художньо-мовленнєвої діяльності, засіб розвитку гарного, образного, літературного мовлення, що, на думку А.Богуш, О.Аматьєвої, дає дитині змогу виразити свої емоції, ставлення до літературного образу, увійти в роль казкового персонажа, самостійно побудувати зв'язне висловлювання; засіб сприйняття глибшого засвоєння художніх образів, усвідомлення змісту, ідеї художнього твору через сприймання його засобами театру.

Позитивний вплив театралізованих ігор на різні аспекти розвитку особистості доведено в численних дослідженнях Артемової Л.В., присвячених вивченню ігрової, мовленнєвої діяльності та становленню емоційної сфери дошкільників.

Науковці Л. Виготський, О. Запорожець, О. Леонтьєв, визначають – театралізовані ігри є провідним видом мовленнєвого розвитку дітей дошкільного віку.

Вчені С. Рубінштейн, Д. Ельконіна переконані, коли дитина переглядає виставу, вона сприймає кращі зразки правильного літературного мовлення, це сприяє розвитку та удосконаленню її власного зв'язного мовлення. У театралізованій грі збагачується і активізується словниковий запас дітей, формуються вміння самостійно складати, створювати власний сюжет, добирати належне мовленнєве оформлення для реалізації задуму, ідеї. Під час підготовки театральної вистави дитина також виконує вправи, спрямовані на розвиток виразності, образності мовлення та засвоює сприйняті раніше мовленнєві форми.

Впровадження циклу театралізованих ігор в роботу з розвитку діалогічного мовлення дітей старшого дошкільного віку

Виховні можливості театралізованої діяльності дуже широкі. Беручи участь у ній, діти знайомляться з навколишнім світом в усьому його різноманітті, через образи, фарби, звуки, а вміло поставлені питання змушують їх думати, аналізувати, робити висновки і узагальнення. З розумовим розвитком тісно пов'язано і вдосконалення мови. У процесі роботи над виразністю реплік персонажів, власних висловлювань непомітно активізується словник дитини, удосконалюється звукова культура його мови, її інтонаційний лад. Виконувана роль, вимовлені репліки ставлять дитину перед необхідністю ясно, чітко, зрозуміло висловлюватися. У нього поліпшується діалогічна мова, граматичний лад, виразність.

Театралізовані ігри дозволяють дитині долучатися до досягнень історії культури і, освоюючи їх, ставати культурною людиною. Самодіяльність дитини служить розвитку його творчих здібностей в процесі пізнання культури. Театралізована гра, має величезну педагогічну цінність, яка полягає в його пізнавальному, естетичному і виховному значенні. Захоплюваність, образність, емоційність, динамізм театралізованих ігор, які передаються за допомогою особливих стилістичних засобів, близькі психологічним особливостям дітей, їх способу мислити, відчувати, сприймати навколишній світ і висловлювати своє ставлення до його явищ і подій.

У вітчизняній дошкільній педагогіці виконане досить широке коло досліджень з питань формування виразності мовлення за допомогою театралізованих ігор (Г.І. Батуріна, Н.Ф. Виноградова, Р.І. Жуковська, Г.Ф. Кузіна, О.І. Соловйова, Є.І. Радіна та ін.)

Дослідження можна згрупувати відповідно до трьох основних напрямків:

- Загальновиховне значення;
- Розвиваюче значення;
- Важливий засіб прилучення до культури своєї країни.

Можна стверджувати, що театралізована діяльність є джерелом розвитку почуттів, глибоких переживань і відкриттів дитини, залучає його до духовних цінностей. Це – конкретний, зримий результат. Але, не менш важливо, що театралізовані заняття розвивають емоційну сферу дитини, примушують його співчувати персонажам, співпереживати, розігрувати події і тим самим формувати виразність мовлення.

Театралізована діяльність дозволяє формувати досвід соціальних навичок поведінки завдяки тому, що кожний літературний твір або казка для дітей дошкільного віку завжди мають моральну спрямованість (дружба, доброта, чесність, сміливість та ін.) Завдяки казці дитина пізнає світ не тільки розумом, але й серцем. І не тільки пізнає, а й висловлює своє власне ставлення до добра і зла. Улюблені герої стають зразками для наслідування і ототожнення. Саме здатність дитини до такої ідентифікації дозволяє педагогам через театралізовану діяльність формувати виразність мовлення [8].

Для розвитку дитини в театралізованій діяльності, педагог зобов'язаний:

- створювати умови для розвитку творчої активності дітей в театралізованій діяльності;
- заохочувати виконавську творчість;
- розвивати здатність вільно триматися при виступі ;
- спонукати до імпровізації засобами міміки, виразних рухів та інтонації;
- знайомити з театральними жанрами, з різними видами лялькових театрів;
- забезпечувати взаємозв'язок театралізованої з іншими видами діяльності в єдиному педагогічному процесі;

- створювати умови для спільної театралізованої діяльності дітей та дорослих.

Для виконання цих критеріїв необхідні створення певних умов. Це, в першу чергу, відповідна організація роботи. Тільки розумна організація театралізованої діяльності дітей допоможе педагогічному колективу вибрати найкращі напрями, форми і методи роботи з даного питання, раціонально використовувати кадровий потенціал. Це буде сприяти реалізації нових форм спілкування з дітьми, індивідуальному підходу до кожної дитини, нетрадиційним шляхами, взаємодії з сім'єю, а в кінцевому підсумку, цілісності педагогічного процесу та форм його реалізації, що виступають, як єдина продумана система організації спільного життя дітей і дорослих.

Таким чином, театралізована діяльність дозволяє дітям старшого шкільного віку вирішувати багато проблемних ситуацій опосередковано від особи будь-якого персонажа. Це допомагає долати боязкість, невпевненість у собі, сором'язливість, формувати виразну мову. Театралізовані ігри допомагають всебічно розвивати дитину. Тому не випадково у примірних вимогах до змісту і методів роботи в дошкільному навчальному закладі виділено спеціальний розділ, організація театралізованої діяльності.

Театралізована діяльність в дитячому садку може бути організована в ранкові та вечірні години; обмежено включна в різні інші заняття (музичний калейдоскоп, образотворча майстерня та ін.), а також запланована спеціально в тижневому розкладі занять Мовлення дитини, Літературна скринька.

Бажано, щоб всі організовані форми театралізованої діяльності проводились невеликими підгрупами, що забезпечить індивідуальний підхід до кожної дитини. Причому кожного разу підгрупи повинні формуватися по-різному, в залежності від змісту занять.

У відповідності до інтересів дітей у вечірній час може бути організована робота різноманітних студій «Ляльковий театр», «Театральний салон», «В гостях у казки» тощо. Корисно, коли результати роботи студій (образотворчої, музичної, театралізованої діяльності), в кінцевому підсумку, об'єднуються в єдиний цілісний продукт. Це може бути концерт, вистава чи будь-яке свято, до яких готуються учасники всіх студій дошкільного освітнього закладу. У таких спільних заходах кожна дитина стає членом колективу, об'єднаного єдиною метою.

У роботі студій можуть брати участь вихователі і батьки, і це дуже важливо. Спільна творча діяльність дітей і дорослих дозволяє подолати традиційний підхід до режиму життя дошкільного навчального закладу, якому притаманні штучна ізоляція дітей, обмежений спектр їх спілкування один з одним та різними дорослими (діти виявляються включеними в свою ізольовану «осередок» – вікову групу – і спілкуються, як правило, з трьома-чотирма дорослими). Тому така організація театралізованої діяльності дошкільників не тільки створює умови для формування виразності мовлення, але і для придбання нових знань, умінь і навичок, розвитку здібностей та дитячої творчості, але і дозволяє дитині вступати в контакти з дітьми з інших груп, з різними дорослими.

Саме в загальному – виставі чи концерті, дитина природно і невимушено засвоює багатющий досвід дорослих, переймаючи зразки поведінки і виразної мови. Крім того, за такої спільної діяльності вихователі краще пізнають дітей, особливості їхнього характеру, темпераменту, мрії, бажання. Створюється мікроклімат, в основі якого лежить повага до особистості маленької людини, турбота про нього, доброзичливі відносини між дорослими і дітьми.

Предметно-розвивальне середовище є одним з основних засобів розвитку особистості дитини, джерелом його індивідуальних знань і соціального досвіду. Причому середовище не тільки повинно забезпечувати спільну театралізовану діяльність дітей, але й бути основою самостійної творчості кожної дитини, своєрідною формою його самоосвіти. Тому при проектуванні середовища, що забезпечує театралізовану діяльність дітей, слід враховувати:

- індивідуальні соціально-психологічні особливості дитини;
- особливості його емоційно-особистісного розвитку;
- інтереси, схильності, уподобання і потреби;

- допитливість, дослідницький інтерес і творчі здібності;
- вікові та статево-рольові особливості.

Зміст театралізованих занять включає:

- перегляд лялькових вистав та бесіди;
- ігри-драматизації;
- розігрування різноманітних казок і інсценівок;
- вправи по формуванню виразності виконання (вербальної і невербальної);
- вправи з соціально-емоційному розвитку дітей .

Безумовно, що в театралізованій діяльності величезну роль грає вихователь. Слід підкреслити, що театралізовані заняття повинні виконувати одночасно пізнавальну, виховну і розвиваючу функції і ні в якій мірі не зводиться лише до підготовки виступів. Їх зміст, форми і методи проведення повинні сприяти одночасно досягненню трьох основних цілей:

- формуванню виразності мовлення;
- створення атмосфери творчості;
- соціально-емоційному розвитку дітей.

Змістом таких занять є не тільки знайомство з текстом будь-якого літературного твору чи казки, з жестами, мімікою, рухами, костюмами, мізансценою, тобто зі «знаками» візуальної мови. Відповідно до цього практична дія кожної дитини є найважливішим методичним принципом проведення даних занять. Тому, необхідно, щоб вихователь не лише виразно читав або розповідав що-небудь, вмів дивитися і бачити, слухати і чути, а й був готовим до будь-якого «перетворення», тобто володів основами акторської майстерності та режисурськими навичками.

Таким чином, театралізована діяльність – найважливіший засіб формування виразної мови, а також розвитку емпатії, тобто здатності розпізнавати емоційний стан людини по міміці, жестах, інтонації, уміння ставити себе на його місце в різних ситуаціях, знаходити адекватні способи сприйняття.

Діалог має велике значення для розвитку дітей дошкільного віку, а його формування у них є важливим мовним і загальнопедагогічним завданням.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Придумай слово: Мовні ігри та вправи для дошкільнят. – М.: Вид-во Ін-ту психотерапії, 2001. – С.93.
2. Арушанова А. Організація діалогічного спілкування дошкільників з однолітками // Дошкільне виховання. – 2001. – № 5. – С. 53.
3. Ушакова О. С. Розвиток мови дошкільника. – М.: Вид-во Інституту психотерапії, 2001. – С.133.
4. Гербова В. Заняття з розвитку мовлення в середній групі // Дошкільне виховання. – 2000. – № 3. – С. 78.
5. Колодяжна Т. П. Колунова Л. А. Мовленнєвий розвиток дитини в дитячому саду: нові підходи. – Ростов-н/Д: ТЦ «Вчитель», 2002. – 21 с.

Науковий керівник: кандидат педагогічних наук Стасенна О.О.

*Олександр Посацький, Андрій Грабинський
(Дрогобич, Україна)*

ФОРМУВАННЯ ПОЧУТТЯ ДОБРОТИ У ДІТЕЙ СТАРШОГО ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ ЗА ДОПОМОГОЮ ПРИРОДИ

У статті аналізується проблема формування почуття доброти у дітей старшого дошкільного віку в процесі ознайомлення їх з природою.

Ключові слова: *доброта, етика, народна педагогіка, особистість дитини, виховний ідеал, моральний розвиток.*

The article analyzes the problem of forming a sense of kindness in children of the senior preschool age in the process of familiarizing them with nature.

Keywords: *kindness, ethics, folk pedagogy, personality of the child, educational ideal, moral development.*

*Найкращий спосіб зробити дитину хорошою - це зробити її щасливою.
Оскар Уайльд*

Орієнтуючись на сучасні запити ХХІ століття щодо формування нового підростаючого покоління, можна зазначити, що метою виховання є формування гуманної, соціально активної, різнобічної, гармонійної та творчої особистості. Законами України „Про освіту”, „Про дошкільну освіту”, державними національними програмами „Освіта” та „Діти України” визначено, що центром виховного впливу має стати дитина. При цьому особливої ваги набуває єдність виховних впливів упродовж всього періоду становлення особистості, починаючи з раннього дитинства.

Здійснення роботи з дітьми по ознайомленню з природою набуває глибокого усвідомлення вирішення комплексу завдань, спрямованих на використання природи для їхнього всебічного розвитку. Аналіз явищ, що відбуваються в сучасному суспільстві дозволяє зробити висновок, що виникає психологічна небезпека виростити бездуховне покоління, „необтяжене” інтелігентністю, порядністю, яке зневажливо ставиться до культурних та загальнолюдських цінностей, не прагне до здорового способу життя. Часом діти проявляють байдужість і навіть жорстоке ставлення до всього живого.

Сучасними дослідженнями доведено, якщо дитина переважно більшу частину часу проводить з неживими предметами (телевізор, комп'ютер), це негативно впливає не тільки на стан її психіки, а й глибоко відображається на її духовності. Нечутливе ставлення до об'єктів живої природи, що оточує нас, породжує велику ймовірність перенесення в майбутньому такого відношення і на людські стосунки.

Щоб пробудити в дитині чутливість, позитивний емоційний стан, розбудити почуття доброти, необхідно знайомити її з природою, яка є багатим джерелом духовного збагачення. Вдивлятися, вслуховуватися, не минати, побачити прекрасне і не лишитися байдужим – от чого ми повинні навчити наших дітей.

Розвиток почуттів маленької дитини тісно пов'язаний з любов'ю до природи. І треба виховувати її так, щоб милування природою стало для неї життєвою потребою, а відчуття відповідальності за цей чарівний, але беззахисний світ, стало життєвою необхідністю. Адже у спілкуванні з цим живим, тендітним світом природи і формуються гуманні й моральні якості маленької людини. Милуватися красою природи – це означає зробити її предметом особливої уваги, духовно з'єднатися з нею.

Час дошкілля – унікальний період у психічному розвитку дитини. Порівняно з наступними віковими етапами становлення особистості він позначений саме тим, що забезпечує загальний розвиток – основу для подальшого набуття спеціальних знань та навичок, засвоєння різних видів діяльності. Формуються не лише ті якості психіки, що

взагалі характеризують поведінку дитини, її ставлення до довкілля, а й такі, що проектуються на майбутнє і виявляються у важливих психічних новоутвореннях, таких як засвоєння моральних норм та формування довільної поведінки.

Людина починається з добра, і якщо кожен з нас не буде байдужий до чарівного світу природи, буде розуміти, любити, берегти її, то зможемо наблизитися і відчувати всю доброту, тепло і затишок, яке вона нам дає. Зможемо на одинці спілкуватися з самою природою, розповідати, міркувати, радіти, милуватися, бо це те неповторне відчуття, яке робить по справжньому щасливу кожну людину, наділяючи її серце добром. Закласти зерно доброти в кожну дитину, яке потім проросте добром для усього світу – ось головне завдання кожного педагога, кожної сім'ї.

Доброта – найвища абсолютна загальнолюдська цінність. Вона належить до базових компонентів духовного світу людини. Важливою суттєвою характеристикою Добра є відповідальність за навколишній світ, здатність і готовність насправді відповідати за все, що відбувається навколо. Характеристика добра виявляється в конкретних діях, у відповідальності людини за здійснене, у визнанні своїх помилок.

Доброту, як ідеальну ціль, зазвичай позначають поняттям моральної цінності. Моральною цінністю можна вважати лише те, що пов'язане з вільним волевиявленням, добровільним вибором особистості, з побудованою на такому виборі гуманною поведінкою. Доброта відображає початкову орієнтацію людини в оточуючому світі, в світі цінностей і є поштовхом до практичних дій по відношенню до світу. Вона виступає і як загальна характеристика моральної мотивації. За допомогою даного поняття розкривається духовна цінність людських вчинків та взаємин людей, відбувається оцінка всього того, що відбувається навколо них.

Формами вираження доброти є: миролюбство, терпіння, делікатність, поступливість, вимогливість. Доброта може знайти широке і дійове застосування по відношенню не тільки до людини, але й до природи, до всього живого [4, с. 43]. Важливим компонентом доброти виступають емоційні переживання, які також потребують цілеспрямованого формування. Емоції виступають загальним механізмом духовних якостей в діях та вчинках. Тому в цілях формування гуманних якостей і рис особистості (доброти), що забезпечує комфортний емоційний стан, є необхідністю, з одного боку, задовольнити потреби особистості в духовно-цінних переживаннях та, з іншого боку, сприяти блокуванню проявів зла, нечесних дій та вчинків.

Для того, щоб успішно виховувати в дітях доброту, як моральну цінність, необхідним є педагогічне цілеспрямоване управління переживаннями дітей, та перш за все потрібно подбати про створення морально-психологічної атмосфери. Підходячи творчо до організації відповідної роботи, важливо знання моралі подавати так, щоб вони пробуджували в дітях совість, почуття каяття, моральне задоволення та самоповагу. Не можна скидати з рахунку доброту і розглядати дітей як спостерігачів лише якихось об'єктів природи, в які необхідно вмістити певну суму знань. Адже доброта – це основа багатьох найважливіших людських якостей. Етичний розвиток дитини, формування її моральних уявлень пов'язані з розвитком емоційної сфери. Неважко передати дитині знання про етичну норму, вимагати і контролювати виконання дитиною моральних правил. Набагато важче сформувати в неї певне ставлення до моральної норми, бажання слідувати добру і протидіяти злу.

Одним із перших почуттів, що формуються та яскраво проявляються у дитини, є гуманні почуття, такі як доброта, любов, чуйність.

Доброта – одночасно і просте, і багатогранне почуття. Це така моральна якість, яка характеризує ставлення людини до оточуючих людей, до тварин та рослин, є одним із проявів гуманізму в повсякденних стосунках людей. Добра, доброзичлива людина ставиться до інших прихильно, зі співчуттям. Доброта проявляється також у приязному спілкуванні та ввічливості. Вона має бути дієвою. Доброта тісно пов'язана з іншими моральними якостями: чуйністю, повагою, співчуттям великодушністю, благородством, довірою. Доброта передбачає піклування про потреби, запити та бажання інших людей, уважне ставлення до їх

інтересів, проблем, почуттів та думок, почуття власної гідності, ввічливе спілкування з усіма, підтримку намірів та готовності допомагати їх здійсненню, самопожертву заради інших. Доброта виключає грубощі, чванливість, підозру та недовіру до людей. Виховання доброти в дітях починається з привчання їх до піклування про батьків, інших членів сім'ї, до тварин, рослин. Важливо навчити дитину бачити, хто і коли потребує допомоги, знайти потрібну форму її здійснення. Корисно доручати дітям доглядати за тваринами та рослинами. Доброта, чуйність, співчуття – почуття, притаманні лише людині, і виникли вони в людському суспільстві. Саме ці поняття роблять людину по-справжньому людиною. По суті, справжня доброта реальна тоді, коли вона поєднана з любов'ю і милосердям. Справжні співчуття і доброта завжди активні.

Дуже часто у батьків, що виховували своє маля, виникає здивування, чому їх дитина раптом стає байдужа, жорстока. Жорстокість, злоба будуть формуватися у дитини, якщо не приділяти значної уваги вихованню у неї почуття доброти. Треба не забувати, що саме родина є першою „колискою”, першою „криницею” звідки дитина черпає уявлення, знання, чисті і щирі почуття. Давно вже не таємниця, що в процесі формування особистості значну роль відіграють дорослі – батьки і педагоги. Саме дорослий знайомить у доступній формі дитину з моральними нормами, принципами. Для морального виховання важливо те що дорослий є і організатором життя дитини, і об'єктом пізнання, реальним носієм тих моральних цінностей, до яких у дитини формується певне ставлення. Іншими словами, дорослий – взірць для дитини у всьому. Дитина підростає, йде до дошкільного навчального закладу, і тепер значний вплив на дитину має вихователь. Отже, від нас, дорослих, залежить, якими будуть наші діти-чуйними, добрими, чи байдужими?

Доброта, чуйність – це є емоційна основа, на якій може будуватися виховання рис характеру, якостей особистості, це реальне соціальне почуття доброти.

Соціальна природа почуття доброти та співчуття обумовлює і особливості його формування: саме дорослий закладає зерна любові, чуйності в душі дітей, які пізніше проростають і створюють багатий духовний світ людини [2, с. 128].

Емоційні прояви старших дошкільників показують наскільки різноманітні почуття дітей, які наповнюють їх життя. Малята з радістю відгукуються на все добре, прекрасне, співчують, допомагають один одному. Але, як вже зазначалось, почуття дітей слід виховувати. Невихованість, нерозвиненість гуманних почуттів дитини призводить до того, що виростає бідна, бездушна, пуста особистість. При вихованні у дитини почуття доброти необхідно перш за все розвивати здатність до співчуття взагалі. Мова йде про розвиток загальної емоційності дитини. Емоційна людина більш активно сприймає оточуючий світ, проявляє зацікавленість, у неї виявляється бажання турбуватися про інших, бережно ставитися до природи. Властива малюкам бурна емоційна реакція на все, що відбувається навколо, повинна бути використана для виховання у них чуйності, доброти.

Як відомо, старший дошкільний вік відрізняється підвищеним сприйманням до соціальних впливів. Дитина входить в цей світ, вбирає в себе все людське: способи спілкування, поведінку, відношення, робить особисті спостереження, висновки, наслідує дорослих. І рухаючись шляхом спроб та помилок, вона може в кінці кінців оволодіти елементарними нормами життя в людському суспільстві. Однак шлях цей довгий та не завжди ефективний і не забезпечує глибини в засвоєні моралі. Тому роль дорослого як «соціального провідника» дуже важлива та відповідальна. Завдання дорослого – визначити чому, як і коли вчити дитину, щоб її адаптація у людському світі відбулася безболісно. Міцність тієї чи іншої якості залежить від того, як вона формувалась, який механізм був покладений в основу педагогічної взаємодії. Який же це механізм?

На думку С. А. Козлової для формування будь якої моральної якості важливо, щоб вона проходила свідомо. Тому необхідні знання, на основі яких будуть формуватися уявлення, про сутність моральної якості, про її необхідність та про переваги щодо оволодіння нею. У дитини повинно з'явитись бажання оволодіти моральною якістю, важливо, щоб виникли мотиви для вироблення відповідної моральної якості.

Вплив природи на духовну сферу особистості дитини багатогранний і при педагогічній організації стає значним засобом виховання почуттів та поведінки (С. М. Ніколаєва, Л. Г. Нісканен, В. Г. Фокіна, В. Д. Сич). Якими б хорошими не були методи впливу, ефективний результат вони дадуть завдяки окремим умовам:

- будь-який метод повинен бути гуманним, таким який не принижує гідності вихованця;
- він повинен бути реальним, що потребує логічного завершення;
- обраний метод не повинен застосовуватись однаково, шаблонно по відношенню до всіх дітей і в будь якій ситуації;
- методи виховання слід застосовувати тактовно;
- слід враховувати ступінь складності якості, що формується;
- застосування методів морального виховання потребує терпіння;
- перевагу доцільно надавати у вихованні дошкільників практичним методам, що передбачають навчання дитини способом дій;
- методи застосовуються не ізольовано, а в комплексі, у взаємозв'язку [1, с. 107].

У дітей шестирічного віку виникають такі особисті новоутворення, як супідрядність мотивів, засвоєння моральних норм та формування довільної поведінки. Розвиток почуттів у них пов'язаний із зростанням їх морального досвіду та самосвідомості. Дорослі, що оточують дітей, навчають способам виявляти співчуття, доброзичливість, товариськість. Допомагають їм переборювати мовчазність, замкнутість.

За дослідженнями психологів Л. Виготського, Г. Люблінської, Л. Божович, Д. Ельконіна, О. Леонтьєва, Л. Венгера, Н. Гуткіної, Г. Кравцова, М. Костикової,

В. Котирло одним із головних новоутворень дітей шестирічного віку є здатність визначати мотиви діяльності. Від того, які мотиви домінуватимуть, залежить поведінка дитини, високоморальна, чи егоїстична. Отже, педагоги мають дбати про формування у дітей суспільно-моральних мотивів та їх закріплення. Залучення дітей до трудової діяльності сприяє їхньому гармонійному розвитку і є джерелом новоутворень, які не можливо сформувані в грі. Радість від виконаних трудових дій сприяє підвищенню привабливості праці, докладанню ще більших зусиль для досягнення успіху в ній і надалі.

Здатність дитини до співпереживання – особливо цінна якість, яку слід виховувати в дітях через безпосереднє та опосередковане ставлення до природи. Щоб виховати почуття доброти, необхідно, щоб і сам вихователь був доброю та емоційною людиною, з високим рівнем педагогічної та екологічної культури, мати глибокі природничі знання, та вміння, в доступній цікавій формі донести ці знання до серця кожної дитини. А також бути добрим психологом, який вчасно помічає зміни, що відбуваються в дитині, вміти коректувати її поведінку в природі. На кожному етапі розвитку необхідне органічне узгодження набутих дитиною знань, почуттів, що вона переживає, і практичних дій. Лише за таких умов може вирости морально вихована особистість, у якої слова не будуть розходитися з ділом.

Моральна позиція, обумовлюючи поведінку дитини, створює умови для формування інших якостей особистості: працелюбності, уважного ставлення до природи, вимогливості до себе і до інших, принциповості. Прояви цих якостей особистості значною мірою залежать від особливостей вищої нервової діяльності, умов виховання (спосіб життя дитини, її найближче оточення, взаємини між нею та іншими людьми). Стан навколишнього середовища, його краса і неповторність для дитини - це не лише джерело знань, а здебільшого – джерело емоційних переживань. При цьому сила емоцій може бути руйнівною, може співіснувати з думками, знаннями, Дитина може навіть діяти відповідно до знань, але ставитись до об'єктів природи негативно. У такому випадку дитина дотримується загальноприйнятих норм, вимог і правил поведінки в навколишньому середовищі та взаємодії з природою, але її знання ненасичені позитивними емоціями та мають егоїстичну спрямованість [3, с. 360].

Саме в старшому дошкільному віці основним новоутворенням є «внутрішні етичні інстанції», зародження своєрідного контролю власних вчинків, досягнень, думок. Тому, щоб перетворити знання в переконання, а далі в норму поведінки та ціннісне ставлення до природи необхідно, – щоб певна норма викликала емоційний відгук. «Жодна форма

поведінки, констатує Л. С. Виготський, не є настільки міцною, як така, що пов'язана з емоціями. Жодна моральна проповідь так не виховує, як живе почуття, і в цьому розумінні апарат емоцій є немовби спеціально пристосований і є таким знаряддям, за допомогою якого легше всього впливати на поведінку». Формування почуття доброти та високого рівня сформованості позитивного ставлення дітей до природи можна досягти за умови комплексної педагогічної актуалізації пізнавальної активності дитини, афективних проявів їх до природи, а також практичної взаємодії з природними об'єктами. Формування морально - екологічних понять має певну послідовність: чуйність; гуманність; бережливість; дбайливість; раціональність; відповідальність [5, с. 27]. Все це складає систему нормативного ставлення особистості до природи. Гуманність в конкретному напрямку – це якість особистості, що передбачає усвідомлене співчуття, яке реалізується в актах сприйняття, співучасті, надання живій природі практичної допомоги.

Дитина дошкільного віку, як зазначено в психолого-педагогічних дослідженнях, диференціює явища дійсності на двох рівнях – понятійному та ціннісному. На першому етапі вона пізнає світ розумом, на другому – передбачається аналіз душевний, все те, що не лишає її байдужою. Дитина відчуває цінність того чи іншого об'єкта переживаннями, що народжуються в ній внутрішньо, приємні або неприємні відчуття, спонукають її до активних дій.

В процесі формування почуття доброти до природи у дітей шестирічного віку, надзвичайно велику роль відіграє добре слово і добрі справи, тому дітей маємо навчити не соромитися говорити добрі слова не тільки друзям та мамі, а й ніжні лагідні слова, звернені до тварин, квітів, промовляючи їх якомога частіше і кожного разу з усе більшою ніжністю, часто повторювані ласкаві слова дають поштовх для визрівання і розвитку почуття любові, доброти, яке має властивість розвиватися. Читаючи малятам літературний твір, обов'язково слід акцентувати увагу дітей, на красі слів, добрих та лагідних, пропонувати неодноразово промовляти ті слова все ніжніше і ніжніше. Звикаючи до цих гарних і добрих слів, дитина уникає поганих та лайливих слів.

Таким чином, процес виховання емоційно-ціннісного ставлення до природи у дітей старшого дошкільного віку має бути спрямований на:

1. формування уявлень про універсальну цінність природи;
2. створення емоційної готовності до усвідомлення цінностей природи;
3. формування мотивів щодо взаємодії з природою на основі розширення потреб в емоційно доцільній діяльності.

Отже, головне у моральному розвитку та формуванні почуття доброти в природі – створити умови, за яких норма моралі почне регулювати поведінку дитини, тобто встановлюється зв'язок між її моральною свідомістю і моральною поведінкою. За таких умов норма стає мотивом поведінки, дитина дотримується її, тому що не може чинити інакше.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Козлова С. А., Куликова Т. А. Дошкольная педагогика: Учеб. пособие для студ. пед. учеб. заведений. – 2-е изд; перераб. доп. – М.: Издательский центр «Академия», 2000. – 107 с.
2. Кульчицкая Е. И. Родителям о воспитании культуры детей. – К., 1980. – 128 с.
3. Павелків Р. В., Цигепало О. П. Дитяча психологія: Навч. посібник. – К.: „Академвидав”, 2008. – 361 с.
4. Тофтул М. Г. Етика: Навч. посібник. – К.: Видавничий центр “Академія”, 2005. – 43 с.
5. Яришева Н. Ф. Методика ознайомлення дітей з природою: Навч. посібник. – К.: Вища шк., 1993. – 275 с.

УДК 37.012:930

Ірина Розман
(Мукачєво, Україна)

КАТЕГОРІАЛЬНІ ІНСТРУМЕНТИ ПЕДАГОГІЧНОЇ БІОГРАФІСТИКИ

У статті розглядаються питання науково-методологічного інструментарію педагогічної біографістики. Наголошено на широкому комплексі теоретичних проблем щодо створення біографій вчених. Актуалізується питання щодо з'ясування істотних відмінностей між «видатними» і «пересічними» науковцями.

Ключові слова: категоріальний апарат, дослідження, біографістика, життєвий досвід.

The article deals with the questions of scientific and methodological tools of pedagogical biography. It is emphasized on a wide complex of theoretical problems concerning creation of biographies of scientists. The question of finding out the essential differences between "prominent" and "ordinary" scholars is currently under discussion.

Key words: categorical apparatus, research, biography, life experience.

У контексті формування науково-методологічного інструментарію педагогічної біографістики актуалізуємо зарубіжний досвід педагогічної творчості, що ґрунтується на результатах емпіричних досліджень. Гадаємо, для вивчення історичних персоналій, з якими сучасний біограф апріорі не може мати безпосереднього контакту, цікавими і корисним можуть бути розроблені американськими вченими підходи, критерії, чинники, які дозволяють виявляти і враховувати як загальні та особливі обставини їхнього життєвого досвіду (ранні прояви інтелектуальних здібностей або початок трудової діяльності, незацікавленість дитячими іграми, самостійність суджень, час відходу з батьківському дому тощо) згодом позначилися на характері і здобутках творчої праці (В. Едусон).

Важливе науково-методологічне значення має зауваження О. Валецького, згідно з яким «біографічне пояснення» (дослідження) не можна представляти як список методологічних рекомендацій і умов, яким має відповідати одержаний результат. «Вишколений розум педанта, – наголошує вчений, – повинен у цьому випадку відмовитися від того, що різні біографи, досліджуючи один і той же матеріал, повинні дійти до одного і того ж результату. Результат буде різним, можливо, навіть діаметрально протилежний, що, однак, не свідчить про помилку» [1 с. 40]. На основі аналізу значного науково-методологічного і практично-біографічного досвіду в них розкривається широкий комплекс теоретичних проблем щодо створення біографій вчених: особистісне формування; становлення наукових шкіл; значення «закономірного» і «випадкового» у цих процесах; етика наукових стосунків, зокрема співавторства; визначення наукових пріоритетів тощо. Таким чином, було закладено важливий фундамент для дослідження біографії вченого як окремого розділу історії науки і наукознавства.

Існують цікаві методики, які за певними ознаками (Дж. А. Чемберс виявив їх 16) дозволяють з'ясувати істотні відмінності між «видатними» і «пересічними» науковцями або ж за кількістю і змісту наукових публікацій по роках визначати динаміку творчої продуктивності вченого з урахуванням його приналежності до певної галузі знань (Х. Леман) тощо [3, с. 21; 4].

Доволі продуктивним для вивчення історичної особи може бути творче використання розроблених в експериментальній соціології біографічних методів, що орієнтують на вивченні особи у контексті історії та взаємин з іншими людьми, сприяють реконструкції її «життєвої програми» та просторово-часової організації її професійного, сімейного, творчого життя, природного і соціального середовища тощо [6].

Зокрема, в якості прикладу відзначимо методику проведення «біографічного інтерв'ю» (опитування, бесіда, анкетування) з особами (родичі, колеги, друзі), які знали досліджувану персоналію. За умов коректного застосування на певних наукових засадах, вона дозволяє

поглибити уявлення про різні життєві цикли (дитинство, юність тощо) та сфери життєвого досвіду (родина, кар'єра, громадська діяльність і т. ін.) [6]. Це ж стосується психобіографії – методу розробленого у межах фрейдизму. Попри притаманну йому «біологізацію психічних явищ і психологізацію соціальних», він дозволяє на основі конкретних методик вивчати, осмислювати особу на різних стадіях розвитку під кутом впливів «психологічно значущих подій», що мали місце в дитинстві [4].

Насамкінець зупинимося на визначених О. Валевським методологічно продуктивних універсальних засадах біографічної реконструкції, яку він трактував у доволі широкому значенні: як комплекс методологічних підходів, установок, категорійний інструментарій, схеми пояснення, норми зображення, що у своїй сукупності дозволяють, орієнтуючись на певні наукові традиції достовірності знання, відтворювати особисту індивідуальність персоналії феномен її життєдіяльності [1, с. 40].

У сучасній українській історіографії чимало уваги приділяється біографістиці та просопографії – спеціальним історичним дисциплінам, які суттєво розширюють можливості всебічної реконструкції історичного процесу взагалі та ролі у ньому конкретної людини зокрема. Якщо біографістика зосереджується на висвітленні у хронологічній послідовності життєвого шляху особи, не акцентуючи на суспільних чинниках, що впливали на особливості цього шляху, то просопографія наголошує на соціальних аспектах становлення та розвитку особистості і включає в себе такі компоненти, як походження особи, її генеалогічне коріння, родинне і суспільне оточення, освіту, службову кар'єру, участь в суспільно-політичному й громадському житті і навіть такі характеристики, як вдача, темперамент, внутрішній світ, захоплення, особисто-інтимне життя [5, с. 427–428].

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Валевский А. Л. Энциклопедия Современной Украины. Т.4. Вып. 683.
2. Кучківська С.А. Біографічна стратегія соціально-педагогічного дослідження. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://eprints.zu.edu.ua>
3. Логинова Н.А. Биографический метод в свете идей Б.Г. Ананьева // Вопросы психологии: издается с 1955 года / ред. А.М. Матюшкин, А.В. Брушлинский. 1986. №5 сентябрь-октябрь 1986. С. 104-113.
4. Мошков Г.Ю. Біографічний метод в психології та соціології. Том 12, № 2. 2015. Мошкова Г.Ю. Биографический метод и проблема психологии личности ученого // Вопросы психологии. 1994. № 2. С. 131 –141.
5. Спеціальні історичні дисципліни: довідник: навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / І. Войцехівська [та ін.]. – Київ: Либідь, 2008. – 520 с.
6. Ядов В.А. Социологическое исследование: Методология, программа, методы. М.: Наука, 1987. 245 с.

*Эльза Салахова
(Ташкент, Узбекистан)*

ВНЕДРЕНИЕ КРЕДИТНОЙ СИСТЕМЫ ОБУЧЕНИЯ В ВУЗЕ И ЕЁ ОСОБЕННОСТИ

Данная статья посвящена внедрению кредитной системы в одном из технических вузов республики. В ней рассматриваются особенности данной системы обучения, а также её дифференциация от традиционного метода обучения.

Ключевые слова: *кредитная система обучения, традиционный метод, образование, семестр, студент, преподаватель.*

The article is devoted to the implementation of credit system education in one of the universities of our country. The article considers the peculiarities of this system of learning and also the differences between the credit system and traditional method of education

Key words: *credit system of education, traditional method, education, semester, student, teacher.*

Ташкентський університет інформаційних технологій (ТУИТ) імені Мухаммеда аль - Хорезмі одним із перших вищих навчальних закладів нашої республіки вніс кредитну систему навчання з вересня 2018-2019 навчального року. В чому суть цієї системи і чому вона потрібна?

Кредитна система навчання – це така система, при якій дається кількісна оцінка вмісту навчальних програм і результатам їх засвоєння. Поняття «кредит», використовуване в освіті, в основі відрізняється від економічного поняття «кредит». В освіті цей термін розуміється як «кредит довіри», тобто як міра довіри. Наприклад, визначення двох кредитів для вивчення навчального предмету на іноземній мові в нашій університеті відображає довіру до того, що цей предмет буде вивчений за проміжок часу, встановлений для цього предмету. Тобто кредит (або кредитний час) є нормативом часу, виділяемим щотижня для вивчення предмету на протязі семестру. Треба зауважити, що кредитний час не дорівнює часу академічному. Навчальний семестр складає не вісімнадцять тижнів як раніше, а п'ятнадцять.

Вступлення Узбекистану в єдине освітнє світове простір через використання кредитної технології освіти є вимогою часу.

Задамося питанням, в чому ж перевага цієї методики навчання перед традиційною?

Якщо вимогою часу, ця система має цілий ряд переваг. І оскільки це так, то і ми повинні зрозуміти, що настав час перейти до кредитної системи. По-друге, ця система враховує як пріоритетні, умови і можливості студента. Наприклад, він сам, виходячи з бажань і можливостей, може вибрати для себе викладача. В початку семестру викладачі знайомлять студентів зі своєю методикою і вимогами, тобто буквально рекламують себе. В результаті, студент приходять до висновку, у кого з них йому краще слухати лекції. Говорячи простіше, слабкий, неготовлений педагог залишиться в результаті без студентів. В свою чергу, безвідповідальний студент також буде позбавлений можливості продовжити навчання. Тобто, такий метод передбачає обоюдну відповідальність, як студента, так і викладача.

Якщо прийняти європейську або американську кредитну систему без урахування національних і конкретних умов, можливо, по ряду питань матиме негативний вплив на нашу освітню систему. Наприклад, в нашій університеті прийняли європейську систему, яка передбачає більш жорсткі вимоги. Наприклад, в американській системі кредитного навчання є принцип вільного відвідування заняття, а в європейській цього немає. У нас в університеті прийнято обов'язкове відвідування занять.

Не можна калькувати повністю європейську систему в нашу систему освіти, не враховуючи азіатську ментальність. В європейській системі прийнято додаткові заняття не включати в розклад занять. Але, у нас вони включені, оскільки, якщо цього не робити, то деякі викладачі починають до них ставитися з нехтуванням. Тобто, не проводячи їх, відзначають в електронних журналах. А також відвідуваність студентів буде низькою, яка може відбитися і на їх успішності.

Однією з переваг цієї системи є здача самостійних робіт, яка має свій термін здачі. Кожен викладач має право визначати термін здачі по своєму предмету сам. Студент здає їх і отримує визначений бал, в результаті його успішність стане прозорою на протязі всього навчального року, його побоювання за «неудачи» і «незаписи» можуть зникнути самі по собі. Тому що, всі бали студента відображаються в електронному журналі, і у кожного студента є доступ до електронної відомості. Другим важливим позитивним властивістю системи є те, що кожен отриманий урок повинен бути «повернений», повністю засвоєний, і потім йде перехід до наступного уроку. Тобто, навчання йде поступово, крок за кроком. Не засвоїв якусь-то тему, студент не може приступити до вивчення нової. Інакше він може провалити кінцевий екзамен і для повторної здачі йому доведеться пройти переобучення по предмету за дуже короткий термін, за який він повинен внести визначену суму.

Внедрение кредитной системы обучения для студентов первого курса нашего университета уже даёт свои положительные результаты. Студент активно занимается в течение всего учебного процесса, так как его результат определяется по его активности на протяжении всего учебного семестра или года. Поэтому отрадно наблюдать, как студенты ответственно подходят к занятиям и сдаче своих самостоятельных работ.

Вхождение в систему международного образования является требованием времени в век глобализации. Внедрение кредитной системы обучения в нашем вузе приветствовалось почти всем профессорско-преподавательским составом. Для усовершенствования данной системы обучения в нашем вузе, необходимо изучение практики ведущих стран использующих кредитную систему образования, а также улучшить техническую базу университета.

*Shahnoza Samatova
(Toshkent, O'zbekiston)*

AQLI ZAIF BO'LGAN BOLALARGA JISMONIY MASHQLARNI TO'G'RI TASHKIL ETISH JARAYONI

Ushbu maqola bugungi kunda aqli zaif bolalar bilan ishlash kabi dolzarb muammo ustida bahs yuritadi. Unda ular bilan ishlashning psixologik jihatlari ham yoritilgan. Ko'rsatib, tushuntirish prinsipi ularga ko'proq mos keluvchi prinsip sanaladi. aynan u orqali bolalarning ishtiyoqini yanada orttirish mumkinligi yoritilgan.

Inson shaxs bo'lib kamol topishi juda murakkab hamda uzluksiz jarayon sanaladi. P.S.Lesgaftning fikricha, «Kishining aqliy rivojlanishi bilan jismoniy rivojlanishi o'rtasida mustahkam aloqa mavjud. Aqliy o'sish va rivojlanish tegishlicha jismoniy kamolotni talab etadi, va aksincha, bir tomonlama jismoniy kamol toppish fakat aqlan yetarlicha tekshirilmagan va yo'lga solinmagan faoliyatning namoyon bo'lishiga olib keladi».

Sport psixologiyasi jismoniy mashqlar bilan shug'ullanishning aqliy faoliyat bilan bog'liq holda olib borilishi kerakli natijalarga erishishdagi birlamchi omil ekanini tasdiqlaydi. Mustahkam sog'lik, harakat malakalari, jismoniy kamolotni ta'minlaydigan jismoniy tarbiya jarayoni kishilarning aqliy ishlash va uzoq vaqtgacha ijod qilish qobiliyatining shakllanishi uchun manba bo'lib xizmat qiladi. Bu jarayonda aqliy tarbiyaning 3 ta asosiy vazifasi mavjud:

1. Mashq qiluvchilarga jismoniy tarbiya sohasidagi maxsus va zarur bilimlarning berib borish;
2. Muhokama yurita bilish malakalarini, ya'ni o'rganayotgan harakatlarini tahlil etish, umumlashtirish, tanqidiy jihatdan baholay olish qobiliyatini tarbiyalash;
3. Harakat davomida ijodiy, aqliy faollik ko'rsatish ko'nikma va malakalarini shakllantirish hamda o'zining jismoniy qobiliyatlarini mehnat va sport manfaatlariga muvofiq ravishda to'laqonli ishlatish.

Jismoniy tarbiya sohasidagi maxsus bilimlar jismoniy tarbiya jarayonidagi aqliy tarbiyaning asosiy vositasi hisoblanadi. O'qituvchi bilimlarga tayangan xolda shug'ullanuvchilarni harakat amallariga o'rgatishda ularning tafakkurini rivojlantiradi. Aksincha, tabiatan aqli zaif bo'lgan yoshlarda bu o'z gacha jarayonga aylanadi. Ular bilan ishlash sabr, vaqt, shunigdek, yetarlicha tajribani talab qiladi. Ular ham tengdoshlari singari mashqlarni bajarishga intiladilar. Ana shu ishtiyoqini inobatga olgan holda qiyinlik darajasiga qarab jismoniy mashqlar jadvalini tuzish maqsadga muvofiq. Tanlangan mashqlar organizmga har tomonlama ta'sir ko'rsatishi, gavda bo'g'inlari va tana mushaklarini harakatga keltirishi darkor. Shu bilan birga, har xil nafas olishlarni (ko'krak, diafragmali, aralash) o'zlashtirishga e'tiborni qaratish va nafasni uzoq ushlab turishni o'rganish kerak. Bu muhitni oiladan boshlab yaratish lozim, sababi bola qanchalik darajada unga ishonishayotganini bilsa, shunchalik mas'uliyatni his qiladi. Hattoki aqlan zaiflar ham o'z galarining

his-tuyg'ularini inobatga olmasa ham, ota-onasiga nisbatan bunday qila olmaydi. Bunda birinchi navbatda, kunni ertalabki badantarbiya bilan boshlash alohida ahamiyatga egadir.

Inson uxlayotganda nafaqat mushaklar, balki, eng avvalo, asab to'qimalari dam oladi. Ularda ozuqa moddalar va kislorodga bo'lgan ehtiyoj kamayadi. Yurak faoliyati va uning quvvati pasayib, nafas olish kamayadi. Mushak tonusi me'yoriy bo'ladi, to'qimalararo suyuqlik almashinuvi sekinlashadi. Inson uyqudan turib, sekin-asta tetik bo'la boshlaydi va ish qobiliyatini tiklaydi. Maxsus tashkillashtirilgan jismoniy mashg'ulotlar – ertalabki gigiyenik badantarbiya ish qobiliyatining nisbatan tez tiklanishiga ta'sir etadi, organizmga zaruriy jismoniy yuklamani beradi. Uni yetarlicha uzoq davrga rejalashtirish kerak, masalan, bir yilga. Har oyda mashqlar majmuyini almashtirib turish va har bir mashq miqdorini 1-2 taga oshirib borish lozim. Mashqlarni bajarish paytida nafas olish tezligi e'tiborga olinadi. Aqli zaif bolaning asab tizimi va butun organizmi nihoyatda plastik va tashqi ta'sirga beriluvchan bo'ladi. Shuning uchun ular bilan mashg'ulot olib borganda, psixik va jismoniy kuchni to'g'ri sarflash tarbiyachining muhim vazifalaridan biri bo'lishi lozim.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. O'zbekiston Respublikasi «Jismoniy tarbiya va sport to'g'risida»gi qonuni. T. 2000 yil 27 may.
2. Abdullaev A., Xonkeldiev Sh. Jismoniy madaniyat nazariyasi va metodikasi Toshkent., O'z DJTI, 2005 y.
3. Usmonxo'jayev S., Aliyev M.B., Sagdiyev H.H., Turdiyev, F.K., Akramov J.A. Bolalar va o'smirlar sporti mashg'ulotlari nazariyasi va uslubiyati. T., «ILM ZIYO». 2006.
4. Jismoniy tarbiya nazariyasi va metodikasi. Darslik A.Abdullaev tahriri ostida. 2001.

УДК 376-053.4-056.264

*Вікторія Сильченко
(Слов'янськ, Україна)*

КОРЕКЦІЙНА ТА ЛОГОПЕДИЧНА РОБОТА З ДІТЬМИ ІЗ ЗПР

Стаття присвячена актуальній проблемі формування мовленнєвого розвитку дітей, які страждають на затримку психічного розвитку.

Особлива увага приділяється пошуку сучасних засобів корекції та подолання недоліків мовлення дітей досліджуваної категорії, що дає можливість визначити ефективні напрямки корекційно-педагогічної роботи, дати загальну психологічну характеристику дітей із ЗПР, охарактеризувати особливості мовлення дітей даної категорії, розкрити основні напрямки логопедичної роботи з дітьми, що страждають на ЗПР.

Ключові слова: *затримка психічного розвитку, онтогенез, сенсомоторний інтелект, фонетико-фонематичні порушення, інтелектуальна недостатність.*

The article is devoted to the actual problem of formation of speech development of children suffering from mental retardation.

Particular attention is paid to finding modern means of correction and overcoming the disadvantages of speech in children of the category under study, which makes it possible to determine the effective directions of correctional and pedagogical work, give the general psychological characteristics of children with ZPR, characterize the peculiarities of speech of children of this category, reveal the main directions of speech therapy with children, that suffer from PID.

Key words: *mental retardation, ontogenesis, sensorimotor intellect, phonetic and phonemic disorders, intellectual insufficiency.*

Сучасний і перспективний аспект розгляду питання про структуру мовленнєвого дефекту у дітей із ЗПР визначається тісним зв'язком процесів розвитку мовної і пізнавальної діяльності дитини, співвідношенням мови і мислення в процесі онтогенезу.

Дослідження Л.С. Виготського, Ж. Піаже, А. Валона, О. М. Леонтьєва, О. Р. Лурія дозволили визначити принципи положення, що лежать в основі зв'язку мислення і мовлення, а також виділити найбільш значущі питання цієї проблеми. До них слід віднести когнітивні передумови розвитку мови і мовлення, закономірності і напрями розвитку мови і мислення в онтогенезі, відношення думки до слова в процесі породження мовленнєвого вислову.

У процесі розвитку мовлення можна виділити «домовленнєву фазу в розвитку інтелекту і доінтелектуальну фазу в розвитку мовлення».

На ранньому етапі розвитку мовлення дитини простежуються різні витoki мислення і мовлення. З одного боку, ще до початку формування мовлення виявляються зачатки інтелектуальних реакцій. З іншого боку, спостерігається доінтелектуальне коріння мовлення.

Таким чином, до певного періоду лінії розвитку мислення і мовлення проходять як би незалежно один від одного. Проте в період близько двох років «лінії розвитку мислення і мов, які йшли до цих пір роздільно, перехрещуються, співпадають в своєму розвитку і дають початок абсолютно новій формі поведінки, такій характерній для людини... Дитина як би відкриває символічну функцію мови. Проте для того, щоб «відкрити» мову, треба мислити. Починаючи з цього періоду, мова виконує інтелектуальну функцію, а мислення стає мовним.

У процесі розвитку мовлення дитина оволодіває знаковими (мовними) засобами мислення. Таке оволодіння знаковими засобами мислення відбувається в процесі спілкування дитини з оточуючими його дорослими.

Ж. Піаже розкрив когнітивний (інтелектуальний) базис розвитку мовлення. На його думку, найважливішою передумовою виникнення мовлення у дитини є розвиток сенсомоторного інтелекту.

Розвиток сенсомоторного інтелекту проходить декілька стадій. На початковій стадії, стадії сенсомоторної логіки, дитина засвоює логіку дій з об'єктами, які він сприймає безпосередньо.

Надалі дитина переходить від логіки дій до «концептуальної» логіки, яка ґрунтується на уявленні і на мисленні. З'являється здатність мислити про річ, яка безпосередньо не сприймається. Саме у цей період і виникає семіотична, символічна функція. Цей період відповідає другому року життя дитини.

Співвідношення мовлення і мислення на подальших етапах розвитку дитини можна розглядати в різних аспектах.

Перш за все встає питання: яким чином інтелектуальний розвиток дитини впливає на процес мовленнєвого розвитку. Відповідаючи на це питання, можна виділити три основні плани когнітивних передумов розвитку мовлення.

1. Рівень інтелектуального розвитку дитини відбивається на рівні семантики, яка лежить в основі вислову.

Відомо, що за допомогою мовлення дитина виражає свої уявлення про навколишню дійсність. Природно, що дитина нездібна використовувати ту або іншу мовленнєву форму, якщо не розуміє її значення. Тому дитина спочатку засвоює мовленнєві форми, прості з погляду семантики, доступні свідомості дитини, відповідні рівню його інтелектуального розвитку. Наприклад, спочатку вона використовує в мовленні твердження, а потім засвоює умовний нахил. Раніше дитина позначає в мовленні місцеположення, а пізніше використовує позначення тимчасових понять і т.ін.

2. Рівень несформованості розумової діяльності дитини позначається і на можливості засвоєння формально-мовних засобів. Чим простіше і легше мовленнєве оформлення того або іншого поняття, тим швидше воно засвоюється дитиною.

У процесі онтогенезу дитина не просто імітує мовлення оточуючих, а засвоює закономірності мови, на основі яких і будує своє мовлення. Оволодіння закономірностями

мови вимагає достатньо високого рівня сформованості процесів аналізу, синтезу, узагальнення (генералізують), диференціації.

Однією з найбільш відомих тенденцій розвитку дитячого мовлення є та, що надгенералізує, розширення мовних правил. На легкість оволодіння мовними формами робить вплив і регулярність, стійкість мовного правила утворення даної словоформи. Чим більше варіантів утворення даної словоформи є в мові, тим важче вона засвоюється дитиною.

Таким чином, чим більше диференціюються форми з одним значенням, тим важче вони засвоюються, оскільки у дітей виникають труднощі систематизації і диференціації форм.

3. Оволодіння мовленням пов'язане з можливостями обробки інформації, з об'ємом короткочасної пам'яті.

Людське мовлення сприймається або відтворюється в стислі тимчасові терміни. Тому дитина повинна володіти стратегією швидкого програмування і швидкого декодування, дешифровки мовного повідомлення.

Засвоєння мовлення дитиною відбувається з урахуванням її можливостей обробки мовленнєвої інформації, що відбивається і на виході мови. На початку у дитини є однослівне, двуслівне висловлювання (суб'єкт-предикат, суб'єкт-об'єкт). Потім він об'єднує ці елементи в трьохслівне висловлювання суб'єкт-придікат-об'єкт. Чим більша інформація, тим важче вона засвоюється і відтворюється в мовленні.

В цілому можна зробити висновок про те, що одним з регуляторів темпу і послідовності мовленнєвого розвитку є формування пізнавальних процесів.

Первинним, таким, що визначає в мовленнєвому розвитку дитини є семантика. Проте надалі мовлення забезпечує якісний стрибок в інтелектуальному розвитку дитини, оскільки з'являється вербальне, понятійне мислення. Мовлення дозволяє удосконалювати розумові операції узагальнення, відвернення, абстрагування. Слово стає знаряддям мислення, включається в пізнавальну діяльність: у процеси сприйняття, пам'яті, мислення.

При породженні мовленнєвих висловів, особливо зв'язного мовлення, їх семантична структура і програмування готуються на смисловому етапі і багато в чому визначаються рівнем розвитку пізнавальної діяльності дитини.

При всій варіативності мовленнєвої патології у дітей із ЗПР первинним і таким, що визначає в структурі мовленнєвого дефекту є семантичний компонент.

Однією з характерних ознак інтелектуальної недостатності є недорозвинення вищих психічних функцій, а отже, і недорозвинення мовлення як однієї з найскладніших організованих функцій.

У дітей із ЗПР спостерігається уповільнений темп мовленнєвого розвитку, його якісна своєрідність і значна поширеність порушень мовлення.

При ЗПР мають місце всі види порушень мовлення, що спостерігаються і у дітей з нормальним інтелектом. Характерною ознакою клінічної картини порушень у більшості дітей із ЗПР є складність мовленнєвої патології, наявність комплексу мовленнєвих порушень, поєднання різних дефектів мовлення. Багато проявів патології мовлення пов'язано із загальними психопатологічними особливостями цих дітей, з особливостями протікання мовленнєвої діяльності в цілому.

У більшості дітей із ЗПР є порушення як імпресивного, так і експресивного мовлення, порушення усного і письмового мовлення, неповноцінність не тільки спонтанної, але й відбитого мовлення.

Імпресивне мовлення цих дітей характеризується недостатністю диференціації мовленневослухового сприйняття, мовних звуків, нерозрізненням сенсу окремих слів, тонких відтінків мовлення.

Експресивне мовлення – порушення звуковимови, бідність словникового запасу, недостатня сформованість граматичної будови мовлення, наявність аграматизмів, мовленнева інактивність.

У роботах різних авторів робиться спроба класифікувати дітей із ЗПР з урахуванням характеру їх мовленнєвих порушень. Так, О. В. Мальцева виділяє 3 групи.

Перша група – діти з ізольованим дефектом, що виявляється в неправильній вимові лише однієї групи звуків. Порушення пов'язані з аномалією будови артикуляційного апарату, недорозвиненням мовленнєвої моторики.

Друга група – діти, у яких виявлені фонетико-фонематичні порушення. Дефекти звуковимови охоплюють 2-3 фонетичних групи і виявляються переважно в замінах фонетично близьких звуків. Спостерігаються порушення слухової диференціації звуків і фонематичного аналізу.

Третя група – діти з системним недорозвиненням всіх сторін мовлення (ЗНМ). Окрім фонетико-фонематичних порушень спостерігаються істотні порушення в розвитку лексико-граматичної сторони мовлення: обмеженість словникового запасу, примітивна синтаксична структура речень, аграматизми.

Дослідженням І. А. Симонової виявлені особливості мовленнєвого недорозвинення у дітей із ЗПР 8-10 років в двох клінічних групах: 1) при неускладненому інфантилізмі; 2) при ускладненому інфантилізмі і в результаті церебрастенічних станів різного генезу.

Перша група дітей є нечисленною. Провідним психопатологічним синдромом у цих дітей є незрілість емоційно-вольової сфери. У школярів цієї групи зберігаються ігрові інтереси, спостерігаються непередготовленість до учбової діяльності, відсутність пізнавального інтересу до навчання. Їм важко підпорядкувати свої емоційні реакції шкільним вимогам. Дуже активні, цілеспрямовані і невтомні в грі, ці діти швидко втомлюються під час уроку, відволікаються. Вони або розгальмовуються, або стають пасивними, млявими. Учбова діяльність цих дітей характеризується імпульсною, хаотичністю, нерівномірністю.

У процесі обстеження порушення звуковимови виявлені лише у однієї дитини. Майже у всіх дітей виявилася збережена артикуляційна моторика. Незначні відхилення спостерігалися лише при виконанні серії артикуляторних рухів. Разом з тим, виявилися труднощі повторення серії з 3-4 складів з фонетично близькими звуками. Діти найчастіше змішували дзвінки і глухі звуки. Аналогічні змішення спостерігалися іноді і на письмі, проте, діти самостійно виправляли помилки.

У другій групі дітей із ЗПР (з ускладненим інфантилізмом і з церебрастенічними станами) спостерігалася інша картина мовленнєвого недорозвинення.

У анамнезі більшості дітей спостерігалася затримка розвитку мовлення. Перші слова з'явилися лише до 2-2,5 років. Логопедичне дослідження виявило у хворого кількість цих дітей (32%) порушення звуковимови, яке виявляється в основному в нечіткій вимові свистячих і шиплячих (бічна, міжзубна вимова), відсутності або неправильній вимові звуку р.

При повторенні серії з 3-4 складів з фонематично близькими звуками спостерігалася змішення глухих і дзвінких, твердих і м'яких приголосних звуків, розщеплювання африкат.

Особливості мови у дітей другої групи виявлялися і в бідності лексико-семантичної сторони мовлення, в обмеженому об'ємі словника, в неточному вживанні слів.

Несформованість лексичної сторони мовлення: особливості виконання завдання на підбір синонімів і антонімів; труднощі викликає вживання узагальнювальних понять; не усвідомлення взаємин між родовими і видовими поняттями.

У активному словнику широко представлені неологізми. У експресивному мовленні – дуже невелика кількість прикметників і прислівників. У висловах спостерігаються аграматизми, неправильна послідовність слів.

Зв'язне мовлення дітей другої групи знаходиться на нижчому рівні, ніж у дітей першої групи. Розповіді характеризуються бідністю мовленнєвого оформлення і порушенням логічної зв'язності. Спостерігається непослідовність у викладі, смислова невідповідність частин вислову, їх спотворення. Діти часто не зберігають основної сюжетної лінії при переказі, зісковзують на другорядні деталі. У висловах – невміння оформляти за допомогою мовних засобів смислові (тимчасові, причинно-наслідкові) відносини.

Логопедична робота з дітьми, які страждають на ЗПР, враховує їх психологічні особливості і проводиться за наступними напрямками:

- розвиток розумових операцій аналізу, синтезу, порівняння, узагальнення;
- розвиток зорового сприйняття, аналізу, зорової пам'яті;
- формування просторових уявлень;
- розвиток слухового сприйняття, уваги, пам'яті;
- корекція порушень моторного розвитку, особливо порушень ручної і артикуляторної моторики;
- корекція порушень звуковимови, спотворень звукоскладової структури слова;
- розвиток лексики (збагачення словника, уточнення значення слова, формування лексичної системності, структури значення слова, закріплення зв'язків між словами);
- формування морфологічної і синтаксичної системи мови;
- розвиток фонемного аналізу, синтезу, уявлень;
- формування аналізу структури речень;
- розвиток комунікативної, пізнавальної і регулюючої функції мовлення.

Корекційно-логопедичний вплив при ЗПР носить комплексний і в той же час диференційований характер.

Диференціація корекційно-логопедичного впливу здійснюється з урахуванням клінічної характеристики, індивідуально-психологічних особливостей дитини, особливостей його психічної діяльності, працездатності, рівня недорозвинення і механізмів порушень мовлення.

У процесі корекційної роботи логопедові необхідно уміти організувати розумову і мовленнєву діяльність дітей, викликати позитивну мотивацію, максимально активізувати пізнавальну діяльність дітей із ЗПР, використовувати різноманітні прийоми і методи, ефективно здійснювати допомогу дітям в зоні їх найближчого розвитку.

Таким чином, значна поширеність порушень мовлення у дітей із затримкою психічного розвитку викликає необхідність їх подальшого поглибленого вивчення і визначення шляхів підвищення ефективності корекційного впливу. Порушення мовлення при ЗПР часто носять системний характер, зачіпають багато сторін мовленнєвої системи.

Питання співвідношення мислення і мовлення, диференціальної діагностики порушень психічного розвитку у дітей із ЗПР і іншими категоріями аномальних дітей, не дивлячись на наявні дослідження, продовжують залишатися актуальними.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Брушневська І. М. Корекційно-педагогічні проекти в роботі з дітьми з особливими потребами. / І. М. Брушневська, О. Л. Цимбалюк // Логопед. – 2015. – №8. – С. 34-40.
2. Дедик І. О. Використання казок у процесі формування суцесивних навичок у молодших дошкільників / І. О. Дедик // Логопед. – 2011. – №3. – С. 33-38.
3. Канарська М. В. Психотерапія в логопедичній практиці / М. В. Канарська // Логопед. – 2013. – №5. – С. 19-21.
4. Кудярьська Т. Р. Виховання та навчання дітей з мовними порушеннями в умовах модернізації освіти / Т. Р. Кудярьська // Логопед. – 2011. – №8. – С. 17-18.
5. Кудярьська Т. Р. Врахування структури дефекту під час організації корекційної роботи / Т. Р. Кудярьська // Логопед. – 2012. – №2. – С. 2-4.
6. Логопедія : підручник / М-во освіти і науки України; за ред. М. К. Шеремет. – 2-ге, перероб. та допов. Київ : Слово, 2010. – 664 с.
7. Марченко І. С. Спеціальна методика розвитку мовлення : логопед. робота з корекції порушень мовлення у дошкільників: навч. посіб. для студ. вищ. пед. навч. закл. / І. С. Марченко. – 3-є вид., перероб. і допов. – Київ : Слово, 2015. – 307 с.
8. Омельченко І.М. Вступ до спеціальності: логопедія: Навч. посібник / І.М.Омельченко, В.В. Тарасун, Л.О. Федорович. – Кременчук : Християнська Зоря, 2011. – 416 с.
9. Брушневська І. М. Корекційно-педагогічні проекти в роботі з дітьми з особливими потребами / І. М. Брушневська, О. Л. Цимбалюк // Логопед. – 2015. – №8. – С. 34-40.
10. Шеремет М. К. Логопедія: підручник / М. К. Шеремет; 3-є вид., переробл. та доп. – К.: Слово, 2014. – 672 с.

ПОРУШЕННЯ МОВЛЕННЯ ЯК ОСНОВНА ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНА ПРОБЛЕМА В РОБОТІ З ДІТЬМИ З ВАДАМИ ПСИХОФІЗИЧНОГО РОЗВИТКУ

У статті розглянуто психологічні особливості дитини з вадами психофізичного розвитку та основні аспекти в роботі з такими дітьми.

Ключові слова: мовлення, розвиток, дефект, корекція, мовленнєві порушення, фонетико-фонематичний недорозвиток мовлення, загальний недорозвиток мовлення.

The article discusses the psychological characteristics of a child with impaired psychophysical development and the main aspects of working with such children.

Key words: speech, development, defect, correction, speech disorders, phonetic-phonemic speech underdevelopment, general speech underdevelopment.

Аналіз практичної педагогічної діяльності дошкільних освітніх закладів засвідчує, що не всі вихователі звертають достатньо уваги на організацію виховного та навчального процесу, де враховуються особливості психофізичного розвитку дитини. Крім того приділяється не достатньо уваги створенню тих самих умов, за яких би дитина з вадами почувала себе комфортно, а подальше навчання проходило б успішно. Під час навчально-виховного процесу не завжди проводять корекційні заняття, а іноді вони навіть не включені в програму. Можна зробити висновок, що в цьому контексті питання щодо лікування й навчання розроблено ще не так достатньо, як би це мало бути.

Варто зазначити, що загальне становлення особистості будь-якої дитини, а особливо дитини з порушеннями психофізичного розвитку, відбувається насамперед у сім'ї.

У цілому психомоторний розвиток – це складний процес, для якого характерна відповідна послідовність та деякі перетворення на різних вікових етапах. Завжди вони взаємопов'язані між собою: з попередньою стадією розвитку пов'язана подальша.

Якщо існує наявність знань щодо характеру та причин порушень, то педагогічна робота з дітьми, яким наявні певні відхилення може бути успішною.

Виділяють такі категорії порушень психофізичного розвитку:

- порушення опорно-рухового апарату; відбувається через ураження центральної нервової системи, може проявлятися як спадкова чи вроджена патологія;
- порушення декількох функцій у комплексі;
- порушення функцій слуху: глухота та туговухість;
- порушення функції зору: сліпота та слабозорість;
- порушення мовленнєвого розвитку;
- порушення інтелектуального розвитку.

Основними причинами цих відхилень у дітей виступають несприятливі фактори, які можуть мати ендогенний (мають несприятливий внутрішній вплив) та екзогенний (несприятливі зовнішні впливи) характер. Крім того, існують фактори, які залежать від періоду виникнення та впливу на дитину, а саме:

- пренатальні – під час внутрішньоутробного розвитку;
- натальні – діють у період пологів;
- постнатальні – період після народження дитини.

За умов несприятливого впливу на мозок дитини, який весь час розвивається, це все може призвести до того, що у її психомоторному розвитку будуть наявні відхилення. Прояви можуть бути різними. Це буде залежати від того, на якому етапі розвитку це сталося, який час продовження воно мало, та наявність спадковості і як це все вплинуло на центральну нервову систему. Крім того, це залежатиме від того, в яких соціальних умовах

взагалі виховується дитина. У комплексі всі ці чинники впливають на дефект, який може проявлятися в недостатньому зорі, слуху, поведінці, мовленні, інтелекті та ін. Іноді може спостерігатися навіть декілька порушень. Адже складний дефект це той випадок, коли два та більше порушень поєднуються між собою.

Вчені наголошують на тому, що треба брати до уваги під час корекційної роботи з аномальними дітьми. Залежно від рівня розвитку дитини, саме на нього впливає якість та взагалі ступінь цього первинного дефекту. А вже відповідно до характеристик цього первинного дефекту, надалі можна пояснити наявність вторинних ускладнень. Чим раніше спостерігається патологічний дефект, який зумовлений різними причинами, тим надалі ступінь ураження буде тяжчим, оскільки дуже важливо прослідкувати відхилення в розвитку від корекції, яка здійснена вчасно та в період педагогічного впливу.

Аби сформувати чітку корекційно-виховну програму, яка буде мати на меті ефективні, діючі заходи, дуже важливо, щоб було наявне уявлення про форми ураження, їх ступінь тяжкості чи наявні певні захворювання, та на скільки взагалі дитина готова до звичайного навчання.

Ураження розрізняють за такими ступенями тяжкості:

1) легкий ступінь – це відхилення в мовленнєвому та психомоторному розвитку; можуть бути наявні деякі ускладнення в певній координації рухів;

2) середній ступінь – можна спостерігати проблеми в розумовому розвитку та затримку координації рухів;

3) важкий ступінь – спостерігаються в цілому різні порушення в руховій сфері, зокрема порушення координації рухів; спостерігаються наявні інтелектуальні проблеми, нездатність оволодіти певним матеріалом, що тягне за собою розлади мовлення.

Порушення звукової частини мовлення в дітей з особливими потребами є самими розповсюдженими розладами мовлення та проявляються в дефектах звуковимови та спотвореннях звукоскладової структури слова.

Взагалі мовлення формується в процесі психофізичного розвитку дитини. Існують умови нормального формування мовлення:

- нормальний слух та зір у дитини;
- наявність достатнього рівня спілкування дитини з дорослими;
- збережений стан центральної нервової системи дитини.

Гулінням, лепетом дитина оволодіває на першому році життя. До звуків рідного мовлення дитячий лепет наближається після шести місяців. Присутні вже нові інтонації, які є відповіддю на звернення дорослих до дитини. Якщо на ранніх етапах життя дитини спостерігається відсутність лепетного мовлення, то це вже може свідчити про певні інтелектуальні порушення в дитини, слухові порушення та порушення артикуляційної моторики.

На кінець першого року життя дитина вже вимовляє свої перші слова та розуміє значення багатьох з них. Спілкування з оточуючими в цей період набуває великого значення. Якщо цього не має в оточенні дитини, то можлива наявність недорозвитку та затримка її психічного розвитку.

Словниковий запас дитини поступово збільшується, вона оволодіває певними простими фразами, які надалі можуть ускладнюватися. Це все можна спостерігати до кінця другого року життя. У віці від одного року до трьох важливе місце в психічному розвитку дитини посідає мовлення. Коли дитина грає, вона вже може супроводжувати цю гру своїми словами, може відповідати на запитання дорослих й одразу ставити свої запитання. Таким чином мовлення поступово стає засобом розвитку мислення та спілкування дитини.

На п'ятому році життя дитини відбувається розвиток координації між фонацією та артикуляцією, диханням, завдяки чому мовлення стає плавним, а також формується здатність малюка до звукового аналізу. Якщо розвиток мовлення відбувається нормально, це може дозволити дитині перейти на новий етап – етап оволодіння писемним мовленням.

Потреба дитини в спілкуванні розвивається ще у дошкільному віці, однак з віком вона посилюється. Дана потреба не є вродженою, а формується за умов взаємодії дитини з оточуючими. Якщо в дитини немає прагнень та бажання в спілкуванні, це надалі може свідчити про певні проблеми у її розвитку.

Проте якість відхилення від певної вікової норми як ізольованого фактору не завжди може вказувати на мовленнєві порушення дитини. Завжди потрібно все оцінювати в певному комплексі, де й надалі будуть спостерігатися всі показники розвитку дитини.

Мовленнєві порушення в дітей можуть характеризуватися:

- закріпленням і не зниканням надалі;
- ускладненням у майбутньому розвитку дитини;
- наявності потреби у логопедичній допомозі.

Але одразу ж звернемо увагу на те, що до цих перерахованих категорій ми не відносимо дітей, у яких відхилення пояснюються окремими віковими особливостями. Це можуть бути певні тимчасові особливості (риніти, та навіть випадіння зубів).

Коли в дитини наявний збережений зір, слух, інтелект, але існують певні вади мовлення, що впливають на весь психічний розвиток, то має місце первинне мовленнєве порушення. Діагностика таких порушень відбувається в три етапи. Перший – це медичний аспект, при якому визначається головна причина порушення, час, та особливості усунення даної проблеми.

Другий аспект – логопедичний, має на меті визначити, який ступень порушення присутній та яка наявна структура цього порушення.

Третій – це психологічний аспект, який має на меті виявлення в дитини особливостей її формування, з'ясування впливу дефекту на мовлення та вивчення особистісних психічних процесів.

Існують такі головні причини мовленнєвих порушень:

- травми при пологах, асфіксія;
- наявність певних травм чи захворювань у ранній період життя дитини;
- фактори спадковості;
- внутрішньоутробні патології (інфекційні захворювання, несумісність за резус фактором, соматичні захворювання та ін.);
- недостатність спілкування, наявність двомовності у родині;
- ситуації, які травмували дитину

Як одна причина, зазначена вище, так і їх сумісне поєднання можуть спричинити порушення мовлення.

Така класифікація як психолого-педагогічна необхідна задля організації роботи з дитячим колективом задля логопедичного впливу. В цьому випадку мовленнєві порушення поділяються на дві групи:

Фонетико-фонематичний недорозвиток мовлення (ФФНМ) – порушення процесів звуковимови та сприйняття фонем при різних мовленнєвих порушеннях у дітей з нормальним інтелектом та біологічним слухом. Можуть спостерігатися заміни, змішування та спотворення звуків, порушення складової структури слова.

Загальний недорозвиток мовлення (ЗНМ) – порушення формування усіх сторін мовлення (звукової, семантичної, лексико-граматичної) за наявністю різних тяжких мовленнєвих порушень у дітей з нормальним інтелектом і повноцінним слухом. [1]

Для дітей, в яких наявні психофізичні порушення, спеціальні дошкільні заклади є складовою корекційно-освітнього простору. Допомога дітям, які мають певні захворювання, та ефективність корекційної роботи залежать від того, наскільки своєчасно вони були надані. Це можна спостерігати при виконанні налагодження певних зв'язків між педагогічною та медичною галузями.

Система такої допомоги для дітей з психофізичними порушеннями має базуватися на всьому виховному процесі, якщо мова йде про навчальний простір та освітні заклади.

Стосовно дошкільних закладів та наявності корекційно - реабілітаційної роботи для дітей, у яких спостерігаються вади психофізичного розвитку, можемо сказати про головну мету цієї системи: залучення сил для того, щоб відбувався повний гармонійний розвиток особистості та її здібностей, та найважливіше – стимулювання і підготовка дитини до виходу в соціум. [1, с. 69-75].

Отже, соціально-педагогічна підтримка і реабілітація дітей з особливими потребами розвитку, створення умов для їхньої успішної соціальної і психофізіологічної адаптації, розвиток їхньої життєвої компетентності є принциповою ознакою демократичної освіти і суспільного життя.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Дегтяренко Т.М. Корекційно-реабілітаційна робота в спеціальних дошкільних закладах для дітей з особливими потребами: навч. посіб. / Т.М. Дегтяренко, А.С. Вавіна. – Суми: ВТД «Університетська книга», 2008 – 302 с.
2. Золотоверх В. Ігротерапія як засіб подолання порушень у дітей з особливостями психофізичного розвитку // Дефектологія. – 2004. – № 4. – С. 18-22
3. Методика розвитку речі дітей дошкільного віку / под ред. Л.П. Федоренко, Г.А. Фомичева, В.К. Лотарев, А.П. Николаевича. – М., 1984. – 240 с.
4. Особливості роботи з дітьми з особливими освітніми потребами в умовах інклюзивного навчання // Вісник №4 НДІ інклюзивної освіти / Упорядн.: Савчук Л.О., Юхимець І.В. – Рівне: РОППО, 2013. – 53 с.
5. Шеремет М.К. Логопедія: Підручник. – [3-є вид., перероб. та допов.]. – К.: Видавничий Дім «Слово», 2015. – 672 с.

Науковий керівник: доцент Боднар Н.М.

УДК 372.47(07)

*Наталія Топчій
(Полтава, Україна)*

РОЗВИТОК КРИТИЧНОГО МИСЛЕННЯ УЧНІВ ПОЧАТКОВИХ КЛАСІВ НА УРОКАХ ПРИРОДОЗНАВСТВА ЗА ДОПОМОГОЮ ІННОВАЦІЙНИХ МЕТОДИК НАВЧАННЯ

У статті розкрито особливості формування критичного мислення в учнів, як наскрізного вміння. Представлено методику розвитку критичного мислення учнів «кубиком Блума» та «ромашкою Блума» на уроках природознавства.

Ключові слова: мислення, критичне мислення, інноваційна методика, таксономія.

The article reveals the peculiarities of the formation of critical thinking in pupils, as through skills. The method of critical thinking development of pupils "Bloom Cube" and "Bloom Camomile" at the lessons of natural science is presented.

Key words: thinking, critical thinking, innovative methodology, taxonomy.

Проблема формування критичного мислення в молодших школярів зараз є актуальною, адже це є одним із завдань навчально-виховного процесу, про це йдеться у Концепції нової української школи. У Державному стандарті початкової освіти, затвердженому постановою Кабінетів Міністрів України від 21 лютого 2018 року №87 [1], зазначено, що спільними для всіх ключових компетентностей є вміння критично мислити, оцінювати інформацію та різноманітні дані.

Проблема розвитку критичного мислення є одним із загальнонавчальних напрямів у закордонній педагогіці й психології. Зокрема, над цим питанням працюють Д. Брунер, Дж. Гілфорд, М. Ліпман, К. Мередит, Д. Стил та інші. Дослідження розвитку критичного мислення спираються на загальні принципи й закономірності, розроблені вітчизняними вченими, такими як-от: Н. Дайрі, З. Калмикова, Г. Костюк, І. Лернер, О. Лук, О. Матюшкін, С. Рубіншейн, Б. Теплов, О. Тихомиров, В. Шубинський. У педагогіці ці питання розробляються С. Векслером, С. Заїр-Беком, М. Кларінім, А. Ліпкіною, О. Марченко та іншими.

Метою природничої освітньої галузі є формування компетентностей в галузі природничих наук, техніки і технологій, екологічної та інших ключових компетентностей шляхом опанування знань, умінь і способів діяльності, розвитку здібностей, які забезпечують успішну взаємодію з природою, формування основи наукового світогляду і критичного мислення, становлення відповідальної, безпечної і природоохоронної поведінки здобувачів освіти у навколишньому світі на основі усвідомлення принципів сталого розвитку. Учень має критично оцінює факти, поєднувати новий досвід з набутим раніше і творчо його використовувати для розв'язування проблем природничого характеру. [1]

Задля реалізації мети зазначеної вище, варто впроваджувати інноваційні методики навчання в освітній процес. Критичне мислення формується та розвивається під час опрацювання інформації, розв'язання задач, проблем, оцінки ситуації, вибору раціональних способів діяльності. Розглянемо інноваційні методи навчання, які допомагають розвинути критичне мислення, які розробив професор педагогіки Чиказького університету Бенджамін Блум, зокрема ромашку запитань (або ромашку Блума) та кубик запитань (або кубик Блума).

Бенджамін Блум встановив, що між рівнями мислення і відповідями на запитання, які ми ставимо, існує прямий зв'язок. Більше того, самі запитання утворюють ієрархію цілком відповідну таксономії мислення. Питання на запам'ятовування відносяться до найнижчого рівня. Питання на оцінку або судження розглядаються як високий рівень мислення. [2]

Запитання – один з механізмів формування навичок критичного мислення. Можна з упевненістю сказати, що запитання стимулюють критичне мислення. Відповідаючи на запитання, учні аналізують й інтерпретують інформацію, аналізують ідеї, будують гіпотези, відстоюють свою точку зору. Запитання є засобом стимулювання різних видів мислення на різних рівнях складності.

Ромашку Блума вчитель виготовляє (малює на дошці) попередньо таким чином, щоб вона була достатнього розміру, щоб всім учням було видно, що написано на її пелюстках. Саме на них вчитель пише запитальні слова, спираючись на які учні формулюють запитання до теми. Під час використання учні можуть «відривати» пелюстки, дарувати одне одному.

«Ромашка» складається з шести пелюсток, кожна з яких містить певний тип запитання. Таким чином, шість пелюсток – шість запитань:

1. Знаннєві (прості) запитання – запитання, відповідаючи на які, потрібно назвати якісь факти, згадати і відтворити певну інформацію: *“Що?”*, *“Коли?”*, *“Де?”*, *“Як?”*.

2. Уточнюючі запитання (на розуміння). Такі запитання зазвичай починаються зі слів: *“Тобто ти кажеш, що ...?”*, *“Якщо я правильно зрозумів, то ...?”*, *“Я можу помилятися, але, по-моєму, ви сказали про ...?”*. Мета цих запитань – дати учневі можливість для зворотного зв'язку щодо того, що тільки що сказано вчителем (або написано у тексті). Іноді їх ставлять з метою перевірки сприйняття учнями інформації, яка є у повідомленні.

3. Практичні запитання. Цей тип запитання спрямований на встановлення взаємозв'язку між теорією і практикою: *“Як можна застосувати ...?”*, *“Що можна зробити з ...?”*, *“Де ви в звичайному житті можете спостерігати ...?”*, *“Як би ви були на місці героя оповідання?”*.

4. Інтерпретаційні (синтезуючі) запитання. Зазвичай починаються зі слова *“чому?”* і спрямовані на встановлення причинно-наслідкових зв'язків. *“Чому листя на деревах восени жовтіють?”*. Якщо відповідь на це запитання відома, воно з інтерпретаційного

“перетворюється” на знання. Отже, цей тип питання спрацьовує «тоді, коли у відповіді присутній елемент самостійності».

5. Оціночні запитання. Ці запитання спрямовані на з'ясування критеріїв оцінки тих чи інших подій, явищ, фактів. *“Чому щось добре, а що погано?”* ...

6. Творчі запитання. Цей тип запитання найчастіше містить частку “б”, елементи умовності, припущення, прогнозу: *“Що змінилося б ...”, “Що буде, якщо ...?”*.

На нашу думку, цей метод можна використовувати на різних етапах уроку. На етапі Опрацювання нового навчального матеріалу, щоб поставити запитання учням потрібно знайти потрібну інформацію, прочитати її, зрозуміти та поставити питання. На етапі Узагальнення, систематизації та закріплення знань учнів можна закріпити здобуті знання та перевірити їх рівень за допомогою ромашки Блума. А також можна підбити підсумок уроку використовуючи цей метод.

Наприклад, на уроці природознавства під час вивчення теми «Рослиноїдні, м'ясоїдні та всеїдні тварини. Ланцюги живлення» на етапі Узагальнення, систематизація та закріплення знань учнів можна використати ромашку Блума. На «пелюстках ромашки» варто підготувати запитальні слова/вирази:

- «Хто...?» «Що...?»
- «Якщо я правильно зрозумів/ла, ...?»
- «Як можна застосувати ...?»
- «Чому...?»
- «Що б змінилося, якби...?»
- «Чи правильно ...?»

Як показує практика під час першого використання цього методу учні стикнулись із труднощами, оскільки виявилось, що питання ставити складніше, ніж відповідати на нього, адже зазвичай відповідь на нього ховається або ж в самому питанні, або в фактичному матеріалі пов'язаному з ним. Проте, часте впровадження цього методу в навчально-виховний процес стимулює критичне мислення молодших школярів, тому заслуговує на існування.

Приєм розвитку критичного мислення учнів «кубик Блума» універсальний. Його можна використовувати на початку уроку у вступній частині, під час переходу до основної частини або наприкінці її для остаточного осмислення матеріалу учнями.

У вступній частині вчитель формулює і записує тему уроку. Тема «визначає» коло питань, на які учням треба відповідати, досліджуючи її. Це можуть бути запитання на актуалізацію знань і досвіду учнів (щоб підготуватись до сприйняття) або на дослідження нового. Вони і будуть поставлені перед учнями за допомогою кубика.

Кубик вчитель виготовляє попередньо таким чином, щоб він був достатнього розміру, щоб всім учням було видно, що написано на його гранях. Саме на них вчитель пише запитальні слова, спираючись на які учні формулюють запитання до теми.

Коли учитель кидає кубик, грань, що випала, вказує якого типу запитання слід поставити. Учні орієнтуються на основі питального слова на грані кубика й ставлять запитання, яке з нього і повинно починатися. Наприклад, перелік питань буде таким:

- Що таке..?
- Що означає..?
- Для чого потрібно..?
- З чого складається..?
- Чому? Що якщо..?
- Що це для тебе..? Як ти ставишся..?

В основній частині уроку кубик використовується після першого знайомства з темою за підручником.

Можливі два варіанти використання «Кубика»:

1. Питання формулює сам учитель. Це більш легкий спосіб, який використовується на початковій стадії – коли необхідно показати учням приклади, способи роботи з кубиком. Очевидно, що вчитель має вислухати як мінімум 5-6 варіантів запитання одного рівня.

2. Питання формують самі учні. Цей варіант вимагає певної підготовки від дітей, оскільки придумати питання репродуктивного характеру легко, а ось питання-завдання вимагають певного досвіду.

Питання на гранях кубика можна варіювати за своїм бажанням. Важливо тільки, щоб вони торкалися різних аспектів заданої теми. [3]

Окрім того, замість стандартних запитань можна використовувати пізнавальні завдання, що починаються з дієслів:

1 – Назви (форму, розмір, колір і т.д.)

2 – Поясни (розкажи своїми словами, дай власне визначення, уточни, про що йдеться і як це пов'язано з тим, що ти вже знаєш)

3 – Застосуй (наведи приклади використання або покажи застосування)

4 – Проаналізуй (тобто, розкажи, з чого це складається, як зроблено та ін., порівняй предмет або явище з подібними, вкажи спільне та відмінне)

5 – Запропонуй (як можна поєднати це з іншим, як можна поміняти щось і отримати нове: назву, якість, предмет та ін., що буде якщо)

6 – Оціни (тобто, вкажи всі «плюси» й «мінуси», розкажи, як ти до цього ставишся).

На нашу думку, запитання важливіше за відповідь, адже в сучасному світі набагато легше знайти інформацію, ніж поставити запитання, що допоможуть розв'язати проблему.

Отже, використання інноваційних методів навчання на уроках природознавства, які сприяють розвитку критичного мислення, має важливе значення й тому заслуговує на впровадження їх в навчальних процес.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Урядовий портал [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.kmu.gov.ua/ua/npas/pro-zatverdzhennya-derzhavnogo-standartu-pochatkovoyi-osviti>

2. Що таке таксономія Блума і як вона працює на уроці [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.criticalthinking.expert/usi-materialy/shho-take-taksonomiya-bluma-i-yak-vona-pratsyuye-na-urotsi/>

3. Як розвивати критичне мислення в учнів [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://nus.org.ua/articles/krytychne-myslennya-2/>

*Валентина Флуерар
(Кишинев, Молдова)*

ОСОБЕННОСТИ РАЗВИТИЯ МЫСЛИТЕЛЬНЫХ ОПЕРАЦИЙ В КОНТЕКСТЕ ИНТЕЛЛЕКТУАЛЬНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ УЧЕНИКОВ МЛАДШЕГО ШКОЛЬНОГО ВОЗРАСТА

Непредсказуемость будущего требует от учеников приобретение знаний и навыков, необходимых для конфронтации и решения жизненных ситуаций, которые достигаются путем развития мыслительных операций. Учитывая что мобилизация психических способностей проявляется в непосредственном поведении, современная школа выдвигает приоритеты на формирование прогрессивной цепи интеллектуальной деятельности школьников начальных классов. Функциональность образовательных эффектов достигается посредством корреляции между обработкой знаний, их интеграцией в практическое использование и проявляется в качестве пускового механизма в процессе умственного развития ученика.

Ключевые слова: мышление, мыслительные операции, интеллектуальное поведение, умственное воспитание, ученики младшего школьного возраста.

The unpredictability of the future requires students to acquire the knowledge and skills necessary for confrontation and solving life situations, which are achieved through the development of mental operations. Given that the mobilization of mental abilities is manifested in direct behavior, the modern school puts forward priorities for the formation of a progressive chain of intellectual activity of primary school children. The functionality of educational effects is achieved through the correlation between the processing of knowledge, their integration into practical use and manifests itself as a trigger in the process of mental development of the student.

Keywords: *thinking, mental operations, intellectual behavior, mental education, pupils of primary school age.*

Мышление является отличительной и важнейшей чертой человеческой психики, определяющей человека как субъекта логического и рационального познания. Исследования С.Л. Рубинштейна подтверждают идею о познании объективной реальности, которая начинается с ощущений и восприятий, переходя к мышлению путем выделения взаимосвязей и их сущности: «мышление, выходя за пределы чувствительности, расширяет свои границы благодаря своему характеру, что позволяет ему посредством своих выводов обозначать то, чего не хватает в восприятии» [7, с. 345]. Автор отмечает, что «мышление возникает в восприятии самой реальности, чтобы впоследствии оторваться от нее, в соответствии с впечатлениями и их интенсивности, потребностей ребенка, которые выделяются, и таким образом он начинает замечать некоторые качества, которые определяют то, что он воспринимает. Это выделение определенных качеств тесно связано с произвольной абстракцией множества окружающих предметов, которые остаются за пределами зрения ребенка» [7, с. 346].

Мышление это когнитивный психический процесс, который заключается в опосредованном и обобщенно-абстрактном отражении окружающей действительности. Посредственный характер мышления объясняется тем, что мышление не действует непосредственно на объекты, а на информацию, предоставленную восприятием и представлениями. Для осуществления мыслительного процесса необходима информация, извлеченная в настоящий момент через восприятие или из памяти. Обобщенно-абстрактный характер обозначает, что мышление выделяет общие и существенные признаки предметов и явлений и подчиняет их общим понятиям, принципам, законам. Таким образом, мышление устанавливает отношения между различными моментами и состояниями предмета: использует информацию о предмете в прошлом, чтобы объяснить его настоящее, и объединяет информацию о прошлом и настоящем, чтобы определить его состояние в будущем. Эту корреляцию нельзя избежать ни при каком анализе акта мысли, поскольку она достигается путем усвоения, с помощью языка, схемы организации и развертывания внешних воздействий на предметы. Перед выполнением действия, оно выполняется в уме, спланировано, обосновано с точки зрения цели, своевременности, эффективности и последствий для субъекта и других. Формирование этих способностей в школе установлены в строгой степени для усвоения, стабилизации и интеграции знаний в когнитивной сфере, так же способности применять их в новых ситуациях.

Среди определяющих аспектов мышления, ее функция планирования служит руководством по траектории мысли путем достижения уровня, когда возможно применение теории в практику. Функция планирования видна только в единстве деятельности и результата, процесса и содержания, мышления и мысли. В учебном процессе учитель применяет средства для интеграции, консолидации и практического использования знаний и навыков, так же повышения их переносимости в других контекстах.

Специфической особенностью мышления является то, что оно составляет основу для формирования мыслительных способностей школьников начальных классов. Мышление школьника данной возрастной категории отличается от мышления дошкольника как быстротой его развития, так и существенными структурными и качественными преобразованиями, происходящими в когнитивных процессах. Фундаментальное изменение

мышления на этой возрастной стадии заключается в том, что оно переходит от предоперационного мышления дошкольника к операционному мышлению. Умственные действия отделяются от конкретного информационного контента, обобщаются, легко переносятся на новый контент и автоматизируются, превращаясь в операции. В процессе обучения, школьник тренирует как общие, так и специальные операции мышления путем приобретения знаний и решения арифметических операций. Доступ к новым операциям или понятиям обусловлен восприятием и представлениями, которые предоставляют непосредственную информацию о реальных предметах, затем информация преобразовывается и обрабатывается комплексно доступными операциями. Оперативность мышления приобретает обратимость в простой форме и когнитивные единицы, которыми оперирует мышление учеников младшего школьного возраста, вначале являются эмпирическими понятиями, но постепенно становятся научными. Ссылаясь на оперативный аспект познания, Ж. Пиаже приписывает его преобразованиям: «операциями называются интериоризация действий, которые являются реверсивными и координируются в структурах, называемых операторными, которые представляют собой законы композиции, характеризующие структуру в целом, рассмотренной как система» [4, с. 92]. Как теоретическая операция познания, мышление тесно связано с действием, которое является зарождающейся формой существования мысли, когда определенные знания и навыки становятся условием приобретения других, более высокого уровня. В этом контексте, Ж. Врунер предлагает учителям на уроке сообщить ученику не только когнитивную задачу, которую он должен достичь, но и задач связанных с его собственным мышлением: «дети должны быть настолько осведомлены о стратегиях мышления, которых они используют, так и об попытках запомнить их» [1, с. 114]. Для прогрессивного осуществления мыслительных операций, Ж. Пиаже предлагает «интеллектуальное развитие, которое исходит из реальных действий в полном смысле» [5, с. 64].

В своих исследованиях С.Л. Рубинштейн подтверждает выполнение ребенком практических интеллектуальных действий на ранних стадиях развития, основывая тем, что «ребенок окружен предметами, которые являются продуктами человеческого труда, при этом обладает с практической точки зрения отношением к этим предметам и путями манипулировать ими» [7, с. 346].

Экспериментальные данные об интеллектуальных действиях, полученные П.И. Гальпериным, поясняют что «ребенок использует известные ему инструменты и средства, но способен самостоятельно маневрировать новыми инструментальными операциями, подчиняя свое действие объективным признакам предмета, используемого для решения данной практической задачи» [7, с. 346].

Ж. Пиаже продемонстрировал, что «умственные действия, специфические операции мышления происходят из постепенной интериоризации действий, которые ребенок совершает в реальном мире, в повседневной практике» [2, с. 181]. После того, как операции сформированы, они обеспечивают большую мобильность и пластичность.

В общей психологии существуют две категории мыслительных операций: общие и специфические. Что касается различия между этими категориями, общие операции присутствуют в любом акте размышления, а конкретные – в определенной категории проблем. Общие операции мышления позволяют «мысленный подход к предметам и явлениям для установления сходств и различий между ними – сравнение; мысленное разделение предметов и явлений или некоторых их свойств, частей, элементов – анализ; устойчивая связь между предметами, явлениями или их различными частями, элементами или свойствами – синтез; существенный анализ, умственная изоляция некоторых аспектов или отношений между предметами и явлениями – абстрактивизация; расширение отношений, установленных между двумя предметами или явлениями на целую категорию – обобщение» [2, с. 180]. Упрощая психологическую структуру этих операций, можно сказать, что их развитие способствует развитию мышления как процесса, тем самым удостоверяя прогресс, которому способствуют различный опыт, разнообразие предметов и ситуаций. Исследования

J. Piaget показали сложность опыта, необходимого для создания и систематизации специфических операций, которые иницируются мышлением, вовлеченным в движение и восприятие, и постепенно приходят к словесно-абстрактному отражению, создавая широкие возможности дальновидности и организации деятельности в условиях оптимальной адаптации. Все мыслительные операции сначала появились как практические операции, а позже они стали теоретическими операциями мышления. Таким образом, теоретическое мышление поддерживает связь с практикой, которая является основным и окончательным критерием достоверности мышления. В обобщенном виде, теоретическое мышление опирается на принцип решения задачи и предвещает решение тех задач, об которых практика может столкнуться в будущем.

Ввиду того, что мышление осуществляется через обобщения, это помогает проследить двумерный процесс обобщения и абстрагирования, обусловленного передачей от частного к общему. Обобщение выражает траекторию мысли, раскрывающую связь, которая ведет индивидуума от частного к общему и от общего к частному. Опосредованные и обобщенные знания о предмете, основанные на раскрытии более или менее существенных объективных отношений, представлены понятиями, посредством которых мысль глубже проникает в конкретную реальную жизнь, тем самым поддерживая в развитии своими внутренними противоречиями.

Возможность выделять сущность является ключевым показателем развития мыслительных операций и формируется у учеников младшего школьного возраста в условиях изучения содержания школьных предметов. M. Zlate утверждает, что «мышление ориентированно к важному и необходимому, особенно феноменально к генетическому» [6, с. 199]. Важную роль в приобретении этой способности имеет тенденция получить поток научной информации в процессе обучения в начальной школе, с момента объявления задач урока, мотивацией выучить конкретные элементы данной темы, осознанием концепций, формированием способностей и навыков, ориентацией на поиск сути посредством активного слушания пояснений учителя. В условиях преподавания новой темы, в процессе применения метода объяснения, учитель должен сосредоточить внимание учеников на ключевые моменты темы, подчеркивая главные концепции и идеи для прочной ассимиляции. Ученикам предлагается работа с учебником и мысленно вообразить выделение ключевых предложений, подытожить доказательства и установить выводы. С методической точки зрения, при изучении понятий, учитель подчеркивает критерии и основные характеристики, которые сравниваются со второстепенными, учитывая доступность материала. Есть и другие способы формирования у учеников способности подчеркивать главное, которые используются выдвижными заданиями: найти ключевое слово, главную идею из основного текста; заглавить этапы прочитанного текста; составить текстовый план; изложить одним предложением основную суть текста; составить текстовое резюме; обобщить все данные, представленные на уроке и сделать необходимые выводы; раскрыть основные идеи текста, составить вопросы самопроверки по данной теме.

Фиксация мышления учащихся на сущности происходит и в контексте консолидации материала, путем концентрации внимания на понимании концепций, теорий и законов, путем наблюдения второстепенных деталей в ответах коллег и добавления ключевых идей, а так же при оценки успеваемости учеников, с подчеркиванием критериев, которые соотносятся с правильным и логическим восприятием сущности усваиваемой темы. Для содействия самостоятельности обучения, контрольные работы включают в себя примерные задачи: подчеркнуть основную мысль в сочинении, охарактеризовать основные идеи, составить резюме текста. В конце индивидуальной деятельности педагог ведет беседу о типичных ошибках и объясняет способы их самостоятельной коррекции.

Способы создания учителем условий обучения различны в каждом конкретном случае. Важность этих условий заключается в актуальности и значимости обучения для каждого ученика и класса в целом. Обучение предполагает упражнение мыслительных операций и моторных навыков, служащие в качестве инструментов для усвоения материала. Для

учеников младшего школьного возраста важно развитие умственных способностей, которые опираются на мыслительных операциях. Для создания эффективных условий обучения, учитель в своем проектировании, как это было предложено R.M. Gagne, «подготавливает сцену учебного процесса», поддерживает процесс обновления знаний и навыков, распространяет рабочий материал, предоставляет некоторые предварительные указания или модель действий. Но есть противоречия, запечатленные в контексте применения проблематизации, путем решения захватывающих проблем, которые играют роль стимулирования ученика к творческому поиску выхода из ситуации. В этом случае, хорошо поставленная задача порождает противоречие между старыми когнитивными схемами (способами действия и интеллектуальными навыками) и новыми, требуемыми в новой ситуации. Работа учеников в решении проблемных ситуаций развивает их способность четко формулировать задачу, предвидеть препятствия, выдвигать и тестировать гипотезы, упорствовать в поисках определенности. При этом учитель обеспечивает, чтобы проблемные задачи ориентированные на развитие мыслительных операций и интеллектуальных навыков, были спроектированы с учетом разрешения противоречия.

Новые преобразования в когнитивной сфере способствуют совершенствованию схемы восприятия, которая создается путем кристаллизации обобщенных мысленных образов. Обобщение позволяет отражать сущность через понятия, суждения, рассуждения индивидуального и социального опыта, которые усваиваются при реорганизации, перестройке имеющегося арсенала. Эти психические продукты получают путем выполнения мыслительных операций, которые увеличивают способность оценивать результаты, предоставлять пути решения, сравнивать альтернативы и предвидеть последствия. Таким образом, новые психические образования относятся как к когнитивной структуре психики человека, так и к эмоционально-аффективному и операционному отношению. После их интеграции в систему личности они проявляются как стабилизированные свойства и способности, обусловленные интеллектуальным поведением, которые с функциональной точки зрения, становятся автономным.

Формирование мыслительных операций проходит через сложную траекторию интеграции теоретической и практической деятельности. Этот контекст отмечен J. Dewey: «то, что усвоил человек путем познания и упражнения, становится инструментом для понимания и постоянного использования» [3, с. 194]. Так же отметим, что моторные навыки, которые сопровождают мыслительные операции, интегрируются в сложные образования, генерируя умственное развитие, творческий дух, рост гениальности. Таким образом, разрабатываются стратегии мышления, которые служат эффективными способами подхода к реальности, повышая тем самым уровень умственного развития.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Bruner J. Procesul educației intelectuale. București: E.D.P., 1970.
2. Cosmovici A. Psihologie generală. Iași: Polirom, 1996.
3. Dewey J. Trei scrieri despre educație. București: E.D.P., 1977.
4. Philippe J., Moussadak E., Rosette D. Curriculum și competențe: Un cadru operațional. Cluj-Napoca: Editura ASCR, 2010.
5. Piaget J. Psihologie și pedagogie. București: E.D.P., 1972.
6. Zlate M. Fundamentele psihologiei. București: Editura Universitară, 2006.
7. Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии. Санкт-Петербург: Питер, 2001.

УДК 53:371.3

Абдулла Худайбергенов
(Тошкент, Ўзбекистон)

ЭРВИН ШРЕДИНГЕР ҲАЁТИ ҲАҚИДА НИМА БИЛАМИЗ?

Ушбу мақолада машҳур физик олим, назарийчи Эрвин Шредингернинг ҳаёти ҳақида фикр юритилади.

Калит сўзлар: Эрвин Шредингер, квант механика, Рудольф Шредингер, Вена, Георгина Эмилия Бренда, Людвиг Больцман, Фридрих Хазенёрль, Экснер.

This article provides a biography of a famous scientist, theoretical physicist Erwin Schrödinger.

Keywords: Erwin Schrödinger, Quantum Mechanics, Rudolf Schrödinger, Vienna, Georgina Emilia Brenda, Ludwig Boltzmann, Friedrich Hazenorl, Exner.

В данной статье приводится биография известного ученого, физика-теоретика Эрвина Шредингера.

Ключевые слова: Эрвин Шредингер, квантовая механика, Рудольф Шредингер, Вена, Георгина Эмилия Бренда, Людвиг Больцман, Фридрих Хазенёрль, Экснер.

Эрвин Рудольф Йозеф Александр Шредингер австриялик физик назарийчи, квант механикасининг асосчиларидан бири, 1933 йилдаги Нобель мукофоти лауреати, дунёдаги бир қатор фанлар академиясининг аъзоси.

Тўлқин механикасининг асосига тегишли бўлган кўпгина фундаментал натижалар Шредингерга тегишлидир. Ана шундай натижаларга стационар ва вақтга боғлиқ бўлган Шредингер тенгламасининг ҳосил қилиниши, у томонидан ишлаб чиқилган формализм билан матрица механикасининг айниёлаштирилиши, ғалаёнланишнинг тўлқин-механик назарияси, зарра тўлқин функциясининг физик мазмунини ишлаб чиқилиши ва бир қатор конкрет масалаларнинг ечилиши киради. Ўз вақтида Шредингер “Квант механикасининг копенгаген интерпретацияси” бўйича жиддий танқидларга дучор бўлган. Квант механикасида ташқари, Шредингер статистик механика ва термодинамика, диэлектриклар физикаси, ранг назарияси, электродинамика, умумий нисбийлик назарияси ҳамда космология соҳасидаги кўпчилик илмий ишларнинг ҳам муаллифи ҳисобланади. У бир неча марта бирлашган майдон назариясини ишлаб чиқишга уринди.

Эрвин Шредингер 1887 йил 12 августда Вена шаҳрида туғилган. У ўзига тўқ, маданиятли оиланинг яққаю-ягона фарзанди эди. Унинг отаси Рудольф Шредингер клеенка ва линолеум ишлов чиқувчи фабриканинг эгаси бўлиб, ўзининг дунё фанларига қизиқиши билан ажралиб турарди. У фабрика раҳбари бўлиши билан бир вақтда Вена ботаника-зоология жамиятининг вице-президенти лавозимида ҳам узоқ вақт ишлаган. Эрвиннинг онаси Георгина Эмилия Бренда кимёчи Александр Бауэрнинг қизи бўлган. Рудольф Шредингер Вена император-қироллик олий техник мактабида ўқиган вақтида унинг маърузаларини эшитган. Олий маълумотли ота-оналари бўлган бундай оиладаги ҳолат ёш Эрвинда дунё фанларига бўлган турли қизиқишларни шаклланишига сабаб бўлди. Эрвин 11 ёшигача таълимни ўз уйида олди. 1898 йили эса у оддий академик гимназияга ўқишга кирди. Эрвин у ерда асосан ижтимоий фанларни ўрганди. Эрвин синфининг энг яхши ўқувчиси эди. У кўп вақтини ўқишга ҳамда чет тилларини ўрганишга сарфлади. Георгинанинг онаси инглиз бўлгани туфайли, Эрвин инглиз тилини болалик даврида жуда тез ўрганди. У театрда боришни яхши кўрарди, айниқса унга Бургтеатрда қўйиладиган Франц Грильпарцернинг пьесалари жуда ёқарди.

Мактаб битирув имтиҳонларини аъло баҳоларга топширган Эрвин 1906 йилнинг кузида Вена университетида ўқишга кирди. У ерда Эрвин физика ва математика фанларини ўқий бошлади. Эрвиннинг олим бўлиб шаклланишига физикадан маъруза ўқиган ва физиканинг методологик ва фалсафий масалаларига катта аҳамият берувчи Франц Экснер сабабчи бўлди.

Університетнинг назарий физика кафедрасида ишлаган Людвиг Больцманнинг шогирди Фридрих Хазенёрль билан танишган Эрвинда назарий физика масалаларига қизиқиш пайдо бўлди. Классик физика масалаларини ечишда юзага келадиган долзарб муаммолар ва қийинчиликлар ҳақида Эрвин Фридрих Хазенёрлдан билди. Университетдаги ўқиш жараёнида Эрвин физиканинг математик методларини чуқур ўзлаштирди. Лекин унинг диссертация иши экспериментал иш эди. Ушбу иш Экснер лабораториясида Эгон Швейдлер раҳбарлигида бажарилди. 1910 йилнинг 20 майида бу диссертация иши муваффақиятли химоя қилинди ва оғзаки имтиҳонлар ҳам муваффақиятли топширилганидан сўнг, Эрвин Шредингерга фалсафа доктори илмий даражаси берилди.

Бир йиллик австрия армияси хизматида бўлган Эрвин 1911 йили Экснернинг ассистенти сифатида Вена университетининг иккинчи физик институтига ишга келди. Бу ерда у физик практик бўйича дарсларни олиб борди ҳамда Экснер лабораториясида ўтказилаётган илмий тадқиқотларда иштирок қилди. 1913 йили Шредингер приват-доцент илмий унвонини олиш учун ариза берди ва 1914 йили шу илмий унвонни олди. Биринчи жаҳон уруши Шредингерни педагогик ва илмий фаолиятини озроқ чеклаб қўйди. Ёш физик армияга чақирилди ва у Райблдаги австрия жанубий-ғарбий фронтида артиллериячилар ичида ўз хизматини ўтади. 1917 йили Винер-Нойштадтдаги офицерлар ўқув юртига метеорология фани ўқитувчиси сифатида ишга кирди. Ана шундай хизмат унга илмий муаммолар билан ишлаш ҳамда кўп махсус адабиётларни ўқиш учун вақт ажратиб берди.

1918 йилнинг ноябрида Шредингер Венага қайтди. Унга Черновци шаҳридаги университетнинг назарий физика кафедрасининг экстраординар профессори лавозими таклиф қилинди. Австрия-Венгрия империясининг емирилиши натижасида ушбу шаҳар бошқа давлат территориясига ўтиб қолгани сабабли, у бу таклифни қабул қила олмади. Мамлакатдаги қийин иқтисодий ҳолат, кам иш ҳақи ва оилавий корхонанинг банкротга учраши Шредингерни янги ишни қидиришга, айниқса чет элдан қидиришга мажбур қилди. 1919 йилнинг кузида Йен университети қошидаги физик институт раҳбари Макс Вин назарий физика кафедрасининг доценти лавозимига таклиф қилди. Шредингер ушбу таклифни хурсандчилик билан қабул қилди. 1920 йилнинг апрелида у Йен шаҳрига кўчиб ўтди. Шредингер Йен шаҳрида бор-йўғи 4 ой бўлди. Шундан сўнг у Штутгарт шаҳрига кўчиб ўтди. У Штутгарт университети(аввалги олий техника мактаби)нинг экстраординар профессори лавозимига ишга ўтди. Шундан сўнг бошқа таълим муассасалари ҳам Шредингерга назарий физика кафедрасининг профессори лавозимини таклиф этишди. Ана шундай университетлар қаторига Бреслей, Киль, Гамбург ва Вена университетлари киради. Шредингер Бреслей университетини танлади. Бир семестрдан сўнг Шредингер Штутгартни тарк этди. Олим Бреслейда ёзги семестр давомида маъруза ўқиди. Ундан сўнг у яна иш жойини ўзгартириб, Цюрих университетининг назарий физика кафедрасини бошқара бошлади.

Шредингер 1921 йилнинг ёзида Цюрих шаҳрига кўчиб ўтди. Бу ерда унга ҳамма томонлама анча қулай бўлди. У қўшни тоғларга чиқиб, у ерда альпинизм ва тоғ чанғиси билан шуғулланди. Қўшни Цюрих политехникумида ишловчи Петер Дебай, Паул Шеррер, Герман Вейль каби ҳамкасблари мулоқот қилиш имконияти туғилди. Бундай ҳамкасблар илмий-ижодий муҳитни яратишда катта роль ўйнашди. 1921-22 йилларда Шредингер ўпка туберкулези билан оғриди. Шунинг учун у 9 ой давомида Швейцариянинг Альп тоғларида жойлашган Ароза шаҳарчасида яшади. Бу ойлар у учун анчагина унумли бўлди. Шу давр давомида тўлқин механикаси бўйича классик ишларни ёзди. Математик қийинчиликларни енгишда унга Вейль ёрдам берди.

Шредингерга машҳурлик олиб келган унинг новаторлик ишлари уни Берлин университетининг назарий физика кафедраси профессори лавозимига кандидатлардан бири бўлишига олиб келди. Ушбу лавозим Макс Планк нафақага чиққандан кейин бўшаган эди. Бу лавозимдан Арнольд Зоммерфельд воз кечгандан сўнг, унинг ўрнини Шредингер эгаллашга тўғри келди. 1927 йилнинг 1 октябрида у ўз лавозимини бажаришга киришди. Австриялик физик Берлинда кўпгина у билан ҳамфикр бўлган касбдошларини топди. Улар қаторига Альберт Эйнштейн, Макс Планк ва Макс фон Лауэлар кирди. Улар Шредингернинг квант

механікасіга бўлган консерватив қарашларини қўллаб-қувватлаб, квант механикасининг копенгаген интерференциясини тан олмадилар. Шредингер Берлин университетида физиканинг турли бўлимларидан маърузалар ўқиди, семинарлар олиб борди, физик коллоквиумларни бошқарди.

Унинг Берлинда ўтган вақти “мен ўқитган ва ўқиган энг гўзал йилларим” деган атама билан характерланади. Давлат бошқаруви Гитлер қўлига ўтгандан кейин, яъни 1933 йили бу гўзал йиллар ўз ниҳоясига етди. Янги давлат режими остида қолишни хохламаган бу олим 1933 йилнинг ёзида яшаш ерини яна ўзгартиришга қарор қилди. У нацизмни ёмон кўргани билан ўзининг шу дунёқарашини ҳеч қачон ошқоро эълон қилмади. Сиёсатга аралашмасликка ҳаракат қилди. Лекин ўша вақтдаги Германияда сиёсат билан шуғулланмасликни имкони йўқ эди. Бу ҳақида у “Улар мени сиёсатга жалб қилганларида, мен улардан нафратланаман” деган фикрни илгари сурди. Ўша пайтда Германияга ташриф буюрган инглиз физиги Фредерик Линдемман (кейинчалик Лорд Червилл деб аталган) Шредингерни Оксфорд университетига таклиф қилди. Жанубий Тироль шаҳрига ёзги дам олишга жўнаган олим Берлинга қайтмади ва 1933 йилнинг октябрида хотини билан Оксфордга келди. Орадан кўп вақт ўтмай, у Поль Дирак билан биргаликда атом назариясининг янги самарали шакллари кашф этгани учун Нобель мукофоти билан тақдирланди. Мана шу ҳолатга бағишланиб ёзилган таржимаи ҳолида олим ўзининг фикрлаш қобилиятига қуйидагича баҳо беради: “Мен ҳаётимда ва илмий ишларимда ҳеч қачон умумий йўналишларга ва узоқ муддатларга мўлжалланган бошқарув дастурларига риоя қилмаганман. Гарчи мен бирор жамоада ёмон ишласам-да, афсуски, ўқувчилар билан бирга менинг ишим асло мустақил бўлмаган, чунки бу масала бўйича менинг қизиқишим ҳар доим бошқаларнинг қизиқишига боғлиқ бўлган, чунки саволга бўлган қизиқишим ҳар доим ҳам ўша савол берилган қизиқишга боғлиқдир. Мен биринчи сўзни камдан-кам гапираман, лекин иккинчисини тез-тез гапираман. Сабаби унга бўлган уриниш одатда эътироз билдириш ёки тузатиш имконини келтириб чиқаради”.

Оксфордда Шредингер Магдален коллежи аъзосига айланди. Унга ҳеч қандай ўқув юклама берилмади. Худди бошқа муҳожирлар каби “Кимё саноати империяси” компаниясидан маблағ олиб турди. Бироқ у Англиядаги энг қадимги университетлардан бирининг ўзига хос ҳолатига мослаша олмади. Бунинг асосий сабабларидан бири Оксфордда замонавий назарий физикага қизиқишнинг йўқлиги эди. Оксфорд университети ижтимоий ва диншунослик фанларини ўқитишга мўлжалланган университет ҳисобланарди. Бу олим ўзининг юқори лавозимини ва катта маошини беҳуда олаётганини ҳис қила бошлади. Унинг тан олишига кўра, олимнинг Оксфорд университетида бошдан кечириётган ноқулайликларидан бири ижтимоий ҳаётнинг ўзига хос хусусиятлари эди. Конвенция ва расмийлашувларга тўла бўлган ижтимоий ҳаёт унинг эркинлигини чеклаб қўйди. Вазият Оксфорднинг руҳоний доираларида ҳақиқий жанжалга сабаб бўлган шахсий ва оилавий ҳаётининг ғайритабиий табиати билан янада мураккаблашди. Хусусан, олим билан инглиз ва адабиёт фанлари профессори Клив Луис ўртасида низо пайдо бўлди. 1936 йилнинг бошида муҳожир олимларни молиялаштиришни қисқартириш дастури ишлаб чиқилди. Бу муаммоларнинг барчаси олимни Оксфорддан кетиб, ташқарида фаолият юритиш имкониятларини кўриб чиқишга мажбур этди. Эдинбургни зиёрат қилганидан сўнг, олим 1936 йилнинг кузида ўз ватанига қайтиб келди. Унга Граз университети назарий физика кафедрасининг профессори лавозими таклиф этилди ҳамда олим ушбу лавозимни қабул қилди.

Шредингернинг Австрияда қолиши кўпга чўзилмади, чунки бу давлат 1938 йилнинг март ойи бошида фашистлар Германияси таркибига кирди. Университет ректори тавсиясига кўра, олим янги ҳукумат билан “ярашув мактуби”ни ёзди. Ушбу мактуб 30 март куни "Tagespost" газетасида чоп этилди. Бу мактубга унинг ҳижрат қилган ҳамкасблари салбий муносабат билдиришди. Бироқ ушбу чора-тадбирлар олимга ёрдам бермади. 1938 йилнинг августидан олим сиёсий ишончсизлиги туфайли эгаллаб турган лавозимдан четлатилди. Мамлакатни тез орада тарк этишнинг иложи бўлмаслигини тушунгач, олим шошилинч равишда Австрияни ташлаб, Римга кўчиб ўтди. Ўша вақтда фашистик Германия Италияни

визасиз сафар қилишни талаб қилмайдиган ягона лавлат бўлган. Шу вақтга келиб олим Ирландия бош вазири мутахассислиги математик бўлган Имон де Валера билан илмий алоқани ўрнатди. Имон де Валера Дублинда Принстон олий тадқиқотлар институтига ўхшаш институтни ташкил этишни ўйлаб юрган эди. Ўша вақтда Женевада Миллатлар Иттифоқи Ассамблеяси президенти сифатида фаолият олиб борган Имон де Валера Шредингер ва унинг рафиқаси учун Европа бўйлаб саёхат қилиш учун транзит визасини уюштириб берди. Шредингер ва унинг рафиқаси 1938 йилнинг кузида Швейцариядаги қисқа тўхталишдан сўнг, Оксфордга етиб келишди. Дублиндаги институтнинг ташкил этиши давом этаётган вақтда олим Франк жамғармаси фонди таъминлаб турувчи Бельгиянинг Гент шаҳридаги вақтинчалик лавозимни эгаллашга розилик берди. Бу ерда улар иккинчи жаҳон урушини бошланишига дуч келишди. Имон де Валеранинг аралашуви натижасида душман давлатдан келган ва фашистик Германия фуқароси бўлган Шредингер Англия орқали ўтиш имкониятига эга бўлди ва 1939 йилнинг 7 октябрида у Ирландия пойтахти Дублин шаҳрига етиб келди.

Дублин илмий тадқиқотлар институтини ташкил этиш ҳақидаги қонунчилик ҳужжати 1940 йилнинг июнь ойида Ирландия парламенти томонидан қабул қилинди. Институтнинг назарий физика кафедрасининг иккита бошланғич бўлимларидан бири, яъни назарий физика бўлимида биринчи профессор бўлиб иш бошлаган Шредингер шу бўлимнинг биринчи директори қилиб тайинланди. Кейинчалик шу институтнинг бошқа аъзолари пайдо бўлди. Улар қаторига Вальтер Гайтлер, Лайош Яноши ва Корнелий Ланцош ҳамда кўпчилик ёш физиклар кирди. Уларда илмий-тадқиқот ишлари билан тўла шуғулланиш имкони туғилди. Шредингер улар учун доимий ишлаб турувчи илмий семинар ташкил қилди. Шу билан бир қаторда у Дублин университетида маърузалар ўқиди. Европада етакчи физиклар иштирокидаги институт йиллик ёзги мактабларини ташкил этиш ташаббуси билан чиқди. Ирландияда ўтказилган йилларда Шредингернинг асосий илмий қизиқиши гравитация назарияси ва физика билан биологиянинг кесишиш нуктасида ётувчи муаммолар бўлди. У шу институтнинг директори лавозимида 1940-45 йиллар ҳамда 1949-56 йиллар давомида ишлади. Шундан сўнг у ўз ватанига қайтишга қарор қилди.

Урушдан кейин Шредингер кўп марта Австрия ёки Германияга кўчиб ўтиш таклифларини олган бўлса-да, у ўз уйини ташлаб кетишни истамди ва таклифларни рад этди. Австрия давлат шартномаси имзолангандан кейин ва Америка ҳамда Англия ўз қўшинларини Австриядан олиб чиқиб кетгандан сўнггина у ўз ватанига қайтишга қарор қилди. 1956 йилнинг бошида австрия президенти олимни Вена университетининг назарий физика кафедраси профессори шахсий лавозимини бериш бўйича қарор қабул қилди. Шу йилнинг апрель ойида Шредингер Вена шаҳрига қайтиб келди ва тантанали равишда ўзига берилган лавозимни эгаллади. Кўпчилик таниқли арбоблар ҳамда австрия президенти иштирок этган жамоага маъруза ўқиди. Ўз фаолиятини бошлаган жойга қайтишни ташкил қилган Австрия ҳукуматига ўз миннатдорчилигини билдирди. Орадан икки йил ўтгач, тез-тез касалликка дучор бўлиб турадиган Шредингер университетни тарк этди ва пенсияга чиқди. Ҳаётининг охириги йилларини у асосан тиролнинг Альпбах қишлоғида ўтказди. 1961 йилнинг 4 январиди у Вена касалхонасида сил касаллигининг кучайиши натижасида вафот этди ва Альпбах қишлоғига дафн этилди.

Фойдаланилган адабиётлар

1. А.М. Худайберганов, А.А. Махмудов. Атом физикаси, асосий тушунча, қонун, тажриба ва формулалари. Тошкент. Наврўз. 2018.
2. Э. Шредингер. Избранные труды по квантовой механике. Москва. Наука. 1976.
3. В. Гейзенберг. Часть и целое. Москва. Наука. 1989.
4. М. Борн. Физика в жизни моего поколения. Москва. Издательство иностранной литературы. 1963.
5. Э. Шредингер. Пространственно-временная структура Вселенной. Москва. Наука. 1986.
6. Э. Шредингер. Разум и материя. Ижевск. РХД. 2000.

ПСИХОЛОГІЯ / ПСИХОЛОГИЯ

УДК 159.23

Вікторія Левченко
(Київ, Україна)

ПСИХОЛОГІЧНИЙ СУПРОВІД ФОРМУВАННЯ ЕКОЛОГІЧНОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ ПЕДАГОГІВ

Розкрито психологічну модель та принципи формування екологічної компетентності, як один з етапів розвитку екологічної культури.

Ключові слова: екологічна культура, екологічна компетентність, особистість, мислення, еко-ціннісні установки.

The psychological model and principles of formation of ecological competence as one of the stages of development of ecological culture are revealed.

Key words: ecological culture, ecological competence, personality, thinking, ecological values.

Зміна світоглядної та культурної парадигми, способу організації людського буття, розуміння основи своєї самості вимагає створення такої світоглядної системи мислення, що буде впливати на формування ціннісних орієнтацій, норм поведінки. Адже екологічна проблематика не обмежується природно-середовищними взаємостосунками, а виходить у найбільш широку площину екології, соціального простору, екологічної психології, світ культури. Отже, необхідність подолання екологічної кризи передбачає включення екологічних критеріїв, як пріоритетних, для всіх галузей діяльності людини.

Суттєвими для розкриття проблеми формування екологічної компетентності є поняття «мислення» (Л. С. Виготський, П. Я. Гальперін, Г. С. Костюк О. М. Леонт'єв, С. Л. Рубінштейн), «значущі переживання» (Ф. В. Бассін), «особистісні смисли» (О. М. Леонт'єв), «ціннісні орієнтації» (А. В. Петровський), «установки» (Д. М. Узнадзе). Не менш важливим є питання формування суб'єктивного образу, яке займає одне з центральних місць у дослідженні екологічної свідомості.

Тож проблема розвитку екологічної компетентності набуває складного, багаторівневого та міждисциплінарного характеру. У законі України «Про освіту» зазначається, що «метою повної загальної середньої освіти є всебічний розвиток, виховання і соціалізація особистості, яка здатна до життя в суспільстві та цивілізованій взаємодії з природою, має прагнення до самовдосконалення і навчання впродовж життя, готова до свідомого життєвого вибору та самореалізації, відповідальності, трудової діяльності та громадянської активності» [1]. Досягнення цієї мети забезпечується шляхом формування ключових компетентностей, необхідних кожній сучасній людині для успішної життєдіяльності. Серед яких є екологічна компетентність.

Концепція Нової української школи розглядає необхідність розвитку екологічної грамотності й здорового життя дитини, що передбачає уміння розумно та раціонально користуватися природними ресурсами в рамках сталого розвитку, а також усвідомлення ролі навколишнього середовища для життя і здоров'я людини та здатність і бажання дотримуватися здорового способу життя [2].

Рамкова програма ЄС щодо оновлених ключових компетентностей не відокремлює екологічну компетентність, але сенс екологічної компетентності втілюється в особистісній, соціальній, навчальній компетентності, яка передбачає знання компонентів здоров'я розуму, тіла і способу життя. Зокрема, особистісна компетентність передбачає уміння бути стійкими й здатними впоратися з невизначеністю та стресом, що зумовлюється формуванням особистісних навичків: здатність виявляти свої можливості, концентруватися, справлятися зі складністю, критично аналізувати ситуації та приймати рішення.

Розвиток екологічної грамотності та освіченості представлено математичною компетентністю та компетентністю у науках, технологіях та інженерії компетенцією. Так, основні знання включають основні принципи природного світу, розуміння впливу науки, техніки, інженерії та діяльності людини загалом на природу. Набуття таких знань, усвідомлення їх значення, дає можливість людям краще «зрозуміти досягнення, обмеження та ризики наукових теорій у контексті цінностей, моральних питань, культури, прийняття рішень тощо [4].

Принцип екологічності реалізується, по-перше, через організацію процесу вивчення природи через контрольовані експерименти, застосування принципів наукового дослідження, по-друге, через формування ставлення: цікавість, турбота про етичні проблеми, підтримка безпеки та екологічної стійкості, зокрема критичне оцінювання впливу технологічного прогресу на особистість, сім'ю, спільноту та світ загалом [4].

Згідно з чотирирівнірною моделлю освіти, яка передбачає чотири виміри навчання (учитися знати (пізнавати, вчитися); учитися застосовувати знання (діяти); учитися бути (жити у злагоді з собою); учитися жити разом (жити у мирі та злагоді з іншими) побудовано й психологічна модель формування екологічної культури. Ця модель включає чотири етапи розвитку екологічної культури: екологічна грамотність, екологічна освіченість, екологічна компетентність, екологічна культура, а також містить параметри та методи розвитку до кожного етапу (Ю. Швалб).

1. Екологічна грамотність, параметрами розвитку якої є знання, установки та усвідомлення екологічних проблем. Розвиток відбувається за допомогою ігрової діяльності, демонстраційних експериментів, інтерактивних лекцій.

2. Екологічна освіченість, параметрами розвитку якої є системність знань, вміння застосовувати й транслювати екологічні знання. Розвиток відбувається за допомогою творчої і проектно-ігрової діяльності.

3. Екологічна компетентність, параметрами розвитку якої є особистісне ставлення до життєвого середовища, готовність відповідати за наслідки власної екологічної діяльності. Розвиток відбувається за допомогою участі у тренінгу з формування готовності до екологічної діяльності та власно екологічній діяльності.

4. Екологічна культура, параметрами розвитку є екологічна свідомість й екологічна діяльність, яка реалізується завдяки втіленню проектів і творчих задумів та самостійній екологічній діяльності

Отже, найбільш важливими методами формування екологічної компетентності є наступні: інтерактивні лекції, метод дискусії, ігрові методи, метод кейсів (аналіз екологічних ситуацій), метод постановки і розв'язання проблем, метод екологічної експертизи, екологічне проектування, креативні та поведінкові методи.

Виходячи з психологічної моделі розвитку екологічної культури, стає очевидним, що екологічна компетентність є окремим етапом, тому варто виокремити її складові:

1. Когнітивна – знання основних принципів природного світу; створення умов екологічного середовища.

2. Ціннісно-етична – розвиток особистісного ставлення до довкілля (суб'єктне ставлення до природи); усвідомлення власної причетності до розв'язання проблем довкілля.

3. Операційно-технологічна – конативна – готовність відповідати за наслідки своєї діяльності; вміння транслювати знання у суспільство; вміння впливати на суспільство.

4. Мотиваційна – мотивація щодо взаємодії з природою (когнітивна; прагматична; перцептивно-афективна; здатність до вчинку; натуралістична ерудиція); установка, яка домінує у взаємодії з природою (естетична, етична, когнітивна, прагматична).

5. Особистісна – самостійність, ініціатива у прояві екологічної поведінки – стратегії поведінки; екологічний спосіб життя; екологічне мислення; екологічна свідомість; екологічна культура.

Формування екологічної компетентності передбачає, передусім, дотримання наступних принципів:

- принцип екологічності,
- принцип конструктивності,
- принцип позитивності.
- принцип компетентності;
- принцип особистої вмотивованості;
- принцип усвідомлення наслідків екологічної діяльності;
- принцип особистої відповідальності;
- принцип наукового підходу;
- принцип зв'язку з реальним життям.

Для діагностики рівня екологічної компетентності слід визначити її критерії:

1. Когнітивний критерій:

- знання принципів організації та функціонування екосистем, що визначають якість навколишнього середовища, виробництва та здоров'я людини;
- знання про екологію рідного краю;
- вміння правильно аналізувати та встановлювати причинно-наслідкові зв'язки екологічних проблем; – вміння прогнозувати екологічні наслідки людської діяльності, оцінювати екологічні відносини у контексті концепції стійкого розвитку країни.

2. Ціннісний критерій:

- почуття співпереживання;
- незалежність в екологічних судженнях;
- переконаність у необхідності щоденно дотримуватися міри, норм і правил природокористування, дбайливого відношення до природного середовища у повсякденному житті та професійній діяльності;
- стійкий інтерес до проблем взаємодії суспільства з природою; необхідність у пізнанні.

3. Діяльнісно-практичний критерій:

- вміння протистояти проявленню екологічного вандалізму у професійній праці, у повсякденному житті та соціальній діяльності;
- звичка дотримуватися екологічних норм поведінки та проявлення екологічної ініціативи в процесі опанування спеціальністю.

Базовим фактором регуляції поведінки особистості виступає установка – схильність суб'єкта до сприйняття майбутніх подій або дій, готовність до формування певної думки, здатність дій у певному напрямі. Вона містить пізнавальний, емоційно чуттєвий та діяльнісний компоненти, і може проявлятися у різних сферах психічного життя. Умовою її появи є наявність потреби й досвіду її задоволення. Установка обумовлює спрямованість й характер діяльності особистості. Отже, у людини можуть сформуватися в наслідок індивідуального досвіду екологічні установки, які будуть набувати значення важливого чинника продуктивності мислення. З них виводяться і «ціннісні орієнтації», в даному випадку – екоціннісні, які стають важливим компонентом структури особистості й водночас є регулятором її діяльності.

Компетентність не зводиться тільки до знань чи тільки вмінь, а є «сферою відносин», що існують між знанням і дією в практиці людини. У свою чергу, успішність формування екологічної компетентності і залежить від рівня сформованості екологічного мислення. Мислення займає центральне місце в структурі особистості, детермінує її поведінку, дає можливість пізнання світу, передбачення і прогнозування розвитку подій. Тому, з одного боку, екологічне мислення сприяє опосередкованому й узагальненому відбиттю людиною фактів явищ екологічної дійсності в їх екологічних зв'язках і екологічних відношеннях [3]. Це забезпечує психічне зображення екологічного світу, відношення власного «Я» до нього, рефлексію і регуляцію екологічно доцільної поведінки і діяльності. З іншого боку, сприйняття, екологічна інформація, екологічні установки, екологічні мотиви набувають значення важливого чинника продуктивності мислення, з яких формуються екоціннісні орієнтації.

Вихід на рівень «повсякденної активності» (В. О. Скребець) особистості відбувається коли усвідомлені знання неодмінно реалізуються в діях та поступках, загалом у способі життя людини. Цей рівень охоплює мотиваційну сферу, адже мотив виконує функцію оригінального орієнтиру. Будь-яка діяльність завжди визначається певним мотивом, який є результатом потреб, природної схильності, спонукальної цінності мети тощо. Неможливо не згадати творчий доробок А. Маслоу (1982), який вважає, що людина за своєю родовою суттю прагне до «буттєвих цінностей». Автор серед усіх різноманітних потреб вирізняє «мета потреби» – прагнення істини, краси, добра, досконалості, які необхідні особистості для самоактуалізації й самореалізації. Особистісний смисл поєднує значення, цінності з реальністю самого життя в цьому світі, з мотивами. Таким чином, певний екологічний досвід діяльності формує певну культуру мислення, зокрема екологічне мислення, на яке спирається особистість у своїй діяльності. Отже, можна стверджувати, що наявність особливої значущості у пізнанні світу особистість набуває індивідуальний досвід, знання, емоційно-почуттєвий стан особистості, включеної в екологічну діяльність.

Із зазначеного вище можна дійти висновку про те, що сьогодення вимагає переосмислення значення формування екологічної компетентності. Важливим для формування екологічної культури є розвиток екологічного мислення, чинниками продуктивності якого виступають: сприйняття, екологічна інформація, екологічні установки, екологічні мотиви, екоціннісні орієнтації. Подальші дослідження торкаються моніторингу розвитку екологічної компетентності та розроблення індивідуальної діагностичної карти.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Закон України «Про освіту». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19>
2. Концепції реалізації державної політики у сфері реформування загальної середньої освіти "Нова українська школа" на період до 2029 року. URL: https://osvita.ua/legislation/Ser_osv/54258/
3. Левченко В.В. Філософсько-психологічні аспекти дослідження екологічного мислення / В.В. Левченко // Теоретичні і прикладні проблеми психології: збірник наук. праць СНУ ім. В. Даля, №1(33). – Луганськ: Видавництво Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля, 2014. – С. 212-218.
4. Рамкова програма ЄС щодо оновлених ключових компетентностей. URL: <http://dlse.multycourse.com.ua/ua/page/15/53>

УДК 378.14

*Ольга Любчук, Катерина Онищенко
(Маріуполь, Україна)*

ДО ПРОБЛЕМИ ЕФЕКТИВНОСТІ ПРОФОРІЄНТАЦІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ СОЦІАЛЬНОГО ПРАЦІВНИКА З ПІДЛІТКАМИ З ІНВАЛІДНІСТЮ

У статті розглядається профорієнтаційна діяльність соціального працівника з підлітками з інвалідністю. Визначається спрямування профорієнтаційної роботи на розвиток здібностей людини, зростання її професіоналізму, працездатності, збереження здоров'я, становлення одним із важливих елементів державної політики в сфері соціального захисту та зайнятості населення, забезпечення ефективного використання трудового потенціалу особи, підвищення її соціальної та професійної мобільності, відігрівання значної ролі у профілактиці масового вимушеного безробіття. Також запропоновані завдання для ефективності роботи центрів професійної орієнтації підлітків з інвалідністю.

Ключові слова: *особа з інвалідністю, професійна орієнтація, професійна діяльність, дискримінація, адаптація, соціальний працівник.*

The article deals with the occupational guidance activities of a social worker with adolescents with disabilities. It is determined the direction of vocational guidance work on the development of human abilities, the growth of its professionalism, ability to work, preserving health, becoming one of the important elements of state policy in the field of social protection and employment, ensuring effective use of labor potential of the person, improving its social and professional mobility, warming up a significant role in the prevention of mass forced unemployment. Also offered are tasks for the effectiveness of the centers of professional orientation of adolescents with disabilities.

Key words: *person with disabilities, professional orientation, professional activity, discrimination, adaptation, social worker.*

Постановка проблеми. Інтеграція України в європейські структури потребує нових підходів до вирішення проблем осіб з інвалідністю. На сучасному етапі розвитку суспільства в Україні перед фахівцями соціальної роботи центрів соціальної реабілітації стала нагальна проблема – допомога підліткам в професійному визначенні з обмеженнями життєдіяльності. Одним із шляхів у вирішенні даної проблеми є їх реабілітація. Закон України «Про реабілітацію інвалідів в Україні» та Постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження Державної типової програми реабілітації осіб з інвалідністю» визначають основні засади створення суспільних умов для усунення або компенсації обмежень життєдіяльності інвалідів, сприяння їм у досягненні соціальної та матеріальної незалежності. Цими базовими нормативними актами скеровується система соціальної реабілітації дітей з інвалідністю, яка разом з іншими завданнями повинна забезпечувати професійне прогнозування та професійну орієнтацію підлітків з інвалідністю.

Метою статті є з'ясування проблеми ефективності профорієнтаційної діяльності соціального працівника з підлітками з інвалідністю, а також на основі теоретичного аналізу проблеми запропонувати соціальним працівникам заходи з підвищення ефективності професійної орієнтації осіб з інвалідністю.

Виклад основного матеріалу. До осіб з інвалідністю відносять людей зі стійким розладом функцій організму, зумовленим захворюванням або травмою, або з уродженими дефектами, які обмежують її життєдіяльність. Залежно від ступеня втрати здоров'я встановлюють одну з трьох груп інвалідності: перша, друга або третя [1].

Отримання професійної освіти для підлітків з інвалідністю, а також для підлітків з обмеженими можливостями здоров'я є найважливішим чинником їх успішної вторинної соціалізації та суспільного життя. Перед тим, як обирати професію та навчальний заклад, соціальний працівник повинен допомогти отримати медичну консультацію щодо можливостей навчатися та працювати за обраною спеціальністю.

Трудова реабілітація повинна розпочинатись з лікарсько-консультативної комісії лікувально-профілактичного закладу при заповненні плану реабілітаційних заходів. Отримання професії є подією в житті людини та одним з найбільш ефективних способів самореалізації, тому профорієнтаційна робота з підлітками з інвалідністю є найважливішим завданням державної політики. Особливістю профорієнтаційної діяльності з особами з інвалідністю є необхідність вилучення фахівців зі спеціальною підготовкою, що передбачає задіяність особливих методів діагностики професійних схильностей, а також інтересів та врахування конкретних обмежень за станом здоров'я. Для вирішення даної проблеми застосовують розробки Е. Клімова, який запропонував досліджувати принципи організації різних типів оптимізації професійної діяльності відповідно до типу професійної діяльності, а також допомагати людині оволодівати нею. Крім того, звернув увагу на багаторівневу і багаторічну адаптацію особи до професійної діяльності на конкретному робочому місці протягом самореалізації професійного становлення [2, с. 345].

Для досягнення ефективності профорієнтаційної роботи з підлітками з інвалідністю необхідно враховувати особливості трудової адаптації або професійної адаптації, а також те, що процес адаптації людини до середовища не може бути одноактним в силу багатьох обставин (зміни з віком біології людини, його особистісного і професійного розвитку, зміни з

бігом часу вимог до робочого місця, технології роботи, складу соціальних груп, стадій розвитку організації та ін.).

Основними шляхами адаптації як активного пристосування особи з інвалідністю до вимог трудової діяльності фахівці вважають навчання і виховання, звикання, відбір і формування індивідуального стилю діяльності. В.Бодров в процесі формування професійної придатності виділяє ряд етапів: трудове виховання і навчання; професійна орієнтація; у професійному доборі; професійна підготовка; професійна адаптація; професійна діяльність; професійна атестація; професійна реабілітація. Професійне навчання і виховання є невід'ємними умовами оволодіння певним видом та типом діяльності. Для досягнення ефективності профорієнтаційної діяльності у певних клієнтів до видів професій необхідно враховувати психофізіологічні та особистісні якості осіб з обмеженими можливостями. В профорієнтації найчастіше такими виступають емоційна стійкість, обсяг і переключення уваги, а також якості, що забезпечують стабільність і надійність діяльності суб'єкта при різких змінах факторів зовнішнього і внутрішнього середовища.

Отже, все більшу роль в ефективності адаптації підлітків з інвалідністю до професійної діяльності в специфічних умовах набувають ресурси, потенціал інших людей, характер їх взаємодії, особливості простору діяльності, що породжуються самим процесом взаємодій суб'єктів.

Адаптацію можна розглядати як динамічний процес постійного придбання і втрати ресурсів взаємодіючих суб'єктів. У масштабі життєдіяльності окремої людини мають місце як процес придбання (професіоналізм, майстерність, мудрість, самоактуалізація, самоефективності), так і паралельний процес втрати його ресурсів (професійна деформація особистості, фізичні і психічні захворювання) [2, с. 367].

Відповідно до спрямованості профорієнтаційної роботи на успішну професійну адаптацію основними напрямками роботи соціального працівника з такими підлітками є : психологічний супровід професійної орієнтації підлітків з обмеженнями життєдіяльності; соціальний та педагогічний супровід професійного прогнозування та професійної орієнтації; медичний супровід комплексної соціальної реабілітації підлітків з інвалідністю.

Тому основними завданнями соціально-психологічного супроводу професійної орієнтації та професійного самовизначення для соціального працівника стають наступні : забезпечення єдності психолого-педагогічних і медико-соціальних рекомендацій щодо професійного орієнтування та самовизначення; вивчення особистісних особливостей та професійних уподобань особистості та соціального впливу на неї; організація виховних освітніх взаємодій із дитиною старшого шкільного віку та створення сприятливих умов для найбільш повного розвитку задатків, здібностей, професійно важливих якостей особистості в процесі комплексної реабілітації;

корекція взаємин, способів соціальної дії, допомога в розв'язанні конфліктів, посередництво в творчому розвитку особистості і групи.

Дуже важливим завданням є те, щоб така особа не почувала дискримінацію. Дослідники виділяють такі основні форми прояву дискримінації при здійсненні працевлаштування інвалідів: при інформуванні про вакансії; при проведенні конкурсу на заміщення вакантних посад; під час прийому на роботу; протягом професійної підготовки; при оснащенні (обладнанні) робочих місць; при забезпеченні умов доступності будівель з урахуванням обмежень життєдіяльності. Під «дискримінацією» в даному випадку розглядають принизливе поводження з особами з інвалідністю [3, с. 124].

Отже, проблема низької трудової зайнятості осіб з інвалідністю є наслідком не стільки неконкурентоспроможності даної категорії осіб, а в ставленні суспільства до них, що створює все нові перешкоди для її вирішення. Подолання дискримінаційних практик на ринку праці у відношенні до осіб з інвалідністю залишається пріоритетним завданням держави, суспільства та соціальних служб.

В Україні більш ніж 6 тисяч осіб з інвалідністю отримують професійне навчання. При опитуванні таких людей з усієї України, встановлено, що з них тільки 50 % поінформовані

про безкоштовну освіту. Діяльність центрів професійної реабілітації осіб з інвалідністю щодо забезпечення ними кінцевого результату – працевлаштування осіб з інвалідністю за набутою спеціальністю є неефективною, оскільки лише 25-30% випускників центрів працюють за спеціальністю. Це підтверджує низький рівень інформованості підлітків з інвалідністю про свої пільги, невпевненість в своїх силах, необхідність психолого-соціальної реабілітації осіб з інвалідністю [4, с. 32].

Так отже, з метою підвищення ефективності роботи центрів професійної орієнтації осіб з інвалідністю необхідно здійснити наступні заходи:

- збільшити обсяг набору підлітків з інвалідністю до центрів для проходження професійної орієнтації, особливо кількість місць для одночасного навчання та проживання в центрі;

- привести у відповідність найближчим часом назви виду діяльності центрів професійної орієнтації осіб з інвалідністю з їхньою функцією «проведення професійної орієнтації осіб з інвалідністю (професійного навчання) працездатного віку»;

- розширити перелік професій для професійного навчання осіб з інвалідністю у центрах професійної орієнтації осіб з інвалідністю відповідно до попиту ринків праці, для чого ввести спеціальну посаду в центрі для фахівця, який б займався аналізом ринку праці на основі показника «навантаження на одне вільне робоче місце в розрізі професій», аналізом створеного банку даних бажаючих пройти професійну орієнтацію в розрізі професій та аналізом банку даних роботодавців, які створюють робочі місця для осіб з інвалідністю;

- при консультуванні підлітка з інвалідністю з проблеми професійної орієнтації вимагати медичну довідку за формою 086-У з обов'язковим висновком медико-соціальної експертної комісії про професійну придатність в такій редакції: «навчатися та працювати за обраною робітничою професією (назва професії) може» та подібного запису до індивідуальної програми орієнтації.

Таким чином, реалізація вказаних заходів сприятиме створенню в Україні комплексної ефективної системи професійної реабілітації інвалідів, яка дасть змогу підвищити рівень зайнятості та конкурентоспроможності осіб з інвалідністю на ринку праці та прискорити інтеграцію цієї категорії населення у суспільство.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Закон України «Про реабілітацію інвалідів в Україні» від 6 жовтня 2005 №2961-IV Урядовий кур'єр, №213 від 9 листопада 2005 р. С.5–11.
2. Климов Е.А. Психология профессионального самоопределения. Ростов-на-Дону : Издательство «Феникс», 1996. 512 с.
3. Толочек В. А. Современная психология труда: Учебное пособие. СПб.: Питер, 2005. 479 с.
4. Талан М. Здобутки та перспективи в сфері реабілітації та зайнятості інвалідів // Соціальний захист. 2006. №6. С.32–34.

ДО ПРОБЛЕМИ ФОРМУВАННЯ ТВОРЧОГО ПОТЕНЦІАЛУ МАГІСТРІВ В ПРОЦЕСІ НАВЧАННЯ У ВИЩІЙ ШКОЛІ

У статті розглядаються особливості формування творчого потенціалу студентів в процесі навчання у вищій школі. Здійснюється активний пошук психолого-педагогічних систем, які максимально сприяли б формуванню самостійної, соціально активної, творчої особистості, здатної до саморегуляції власної життєдіяльності. Також важливим пунктом дослідження є виявлення рівня творчого потенціалу серед магістрів спеціальності «Соціальна робота».

Ключові слова: творчий потенціал, творча особистість, психолого-педагогічні інновації, маістри, вища школа.

The article discusses the features of the formation of the creative potential of students in the learning process in higher education. There is an active search for psychological and pedagogical systems that would most contribute to the formation of an independent, socially active, creative personality capable of self-regulation of one's own life activity. Also an important point of the study is to identify the level of creative potential among the masters of the specialty «Social Work».

Key words: creative potential, creative personality, psychological and pedagogical innovations, masters, high school.

Постановка проблеми. Активізація уваги до питань творчості і творчого потенціалу, особливо важлива в перехідні періоди суспільства, оскільки творча енергія людей дозволяє долати будь-які труднощі, намічати нові шляхи виходу з ситуації, що склалася. Вільний і всебічний розвиток особистості кожної людини декларується й основним Законом нашої держави – «Конституцією України»(ст. 23). Одним із стратегічних завдань, визначених у Державній національній програмі «Освіта» («Україна XXI століття»), є створення умов для формування освіченої, творчої особистості громадянина, реалізації та самореалізації його природних задатків і можливостей в освітньому процесі. Тому одним із першочергових завдань сучасної професійної вищої освіти стає створення максимально сприятливих умов для розкриття творчого потенціалу особистості майбутнього фахівця.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Значний внесок у дослідження проблеми творчості зробили Д. Богоявленська, Т. Волобуєва, Дж. Гілфорд, В. Романець, В. Моляко, Я. Пономарьов, З. Сіверс, І. Мартинюк та ін. Розкриттю педагогічних і психолого-педагогічних аспектів професійного розвитку, творчого самовиявлення та самореалізації особистості присвячено наукові розвідки В. Бехтерева, Л. Виготського, В. Клименка, П. Кравчука, С. Максименка, С. Сисоєвої, та ін.

Метою статті є формування творчого потенціалу магістрів в процесі навчання у вищій школі, за допомогою психолого-педагогічних систем, які максимально сприяли б формуванню творчої особистості. А також виявити рівень творчого потенціалу магістрів спеціальності «Соціальна робота» на основі методики «Оцінка рівня творчого потенціалу особистості».

Виклад основного матеріалу. Творчість є одним з найзагадковіших явищ у житті людини і суспільства в цілому. В своєму розумінні може розглядатися дwoяко: як компонент будь-якої діяльності, так як і самостійна діяльність [4]. Деякі дослідники вважають, що творчість проявляється в будь-якій діяльності. Творчим елементом може виступати будь-який етап діяльності, зокрема від етапу постановки проблеми до пошуку операційних способів виконання дій. Коли творчість спрямована на пошук нового, оригінального, раніше невідомого рішення, тоді набуває статусу діяльності.

Для теперішнього стану розв'язання проблеми творчої особистості характерним є дослідження організації творчої діяльності студентів в процесі виконання навчально-професійної діяльності, тому що студентський вік є сензитивним періодом для становлення основних психологічних новоутворень особистості в даному віковому періоді, в тому числі, професійних та світоглядних якостей майбутнього фахівця. У молодій людини на цьому етапі розвитку може сформуватися уявлення про себе як про творчу або ж «звичайну» особистість, що у свою чергу, впливатиме на можливості її самореалізації, задоволеність собою та своїм життям.

Творча особистість розглядається як «особистість, що самоактуалізується» [4], для якої характерними є прагнення до найповнішого виявлення й розвитку своїх потенційних можливостей і здібностей, творчої активності, комунікативності, творчого мислення, пошуку оригінальних шляхів вирішення поставлених завдань, творчої самореалізації та безперервного самовдосконалення. Така особистість у майбутній професійній діяльності завжди буде успішною і конкурентоспроможною. Творча спрямованість особистості є передумовою будь-якої творчої діяльності, в процесі якої формуються і розвиваються творчі здібності. Велику роль у розвитку творчих здібностей відіграє навчально-професійна діяльність. До творчої активності студентів відносять інтерес до процесу та результату своєї праці [1]. Зацікавленість магістрів процесом і результатом своєї діяльності мають забезпечуватися наявністю пізнавальної мотивації, усвідомленням знань, що веде до перебудови психологічних процесів сприймання, пам'яті, мислення, уяви.

Існують різні підходи до визначення феномену «творчий потенціал» особистості. В. Моляко визначав творчий потенціал як інтегративну властивість особистості, що характеризує міру можливостей здійснювати творчу діяльність, готовність і здатність до творчої самореалізації та саморозвитку [3, с. 2]. Загальна структура творчого потенціалу визначається такими складовими: задатки, нахили, які проявляються у відданні переваг чомусь; інтереси, їх спрямованість і частота; прагнення до створення чогось нового; швидкість у засвоєнні нової інформації; прояви загального інтелекту; наполегливість, цілеспрямованість, працелюбність; порівняно швидке та якісне оволодіння вміннями, навичками, майстерністю виконання певних дій; здібності до реалізації власних стратегій і тактик різних проблем, завдань, пошуку виходу зі складних нестандартних, екстремальних ситуацій.

З точки зору В. Андреевої, Н. Кічука, П. Кравчука та інших сучасних вчених, творчий потенціал містить у собі певні здібності особистості: мислення, волю, пам'ять, переконання, дар передбачення, оригінальність, ініціативність, висока самоорганізованість і працездатність [2, с. 56]. На думку філософа А. Чаплигіна, потенціалом особистості є інтегральна риса, що характеризує певний рівень зрілості її сутнісних сил як суб'єкта життєдіяльності та як індивідуальну цінність, що сприяє розширенню її можливостей в освоєнні суспільних відносин і свого власного саморозвитку [7, с. 45]. Згідно з поглядами В. Андреева, Л. Виготського, В. Кан-Калика, М. Лазарєв, А. Матюшкіна, С. Сисоевої, творчість безпосередньо пов'язана з розумовою діяльністю людини, якій належить вирішальна роль; творчість – це найважливіша форма людської практики, активізації потенціалу суб'єкта в процесі особистісних змін [6].

Загальновідомо, що створення сприятливих умов для творчої навчальної діяльності студентів, їх самореалізації у навчально-виховному процесі є найважливішою складовою професійно-педагогічної діяльності викладача вищої школи.

Творчий потенціал особистості проявляється під час здійснення різних видів творчої діяльності. Для реалізації творчого потенціалу майбутнього фахівця необхідно оновлювати не лише зміст навчальних програм з усіх дисциплін, а й методики їх викладання [5]; впроваджувати в навчальний процес дискусійну форму проведення практичних занять з елементами інноваційно-мультимедійних технологій; передбачати для студентів самостійний пошук причинно-наслідкових зв'язків і закономірностей суспільних процесів та явищ; проводити творчі конкурси студентських робіт. Крім того, можна зазначити, що умовою для

вдосконалення підготовки фахівця є організація самостійної роботи студентів, яка б допомагала розвивати ініціативу, формувати власні погляди, переконання, виховувати почуття відповідальності. Однією з форм самостійної роботи, яка допомагає активізувати зусилля у навчальному процесі вищої школи є науково-дослідна робота [6, с. 75-80]. Саме вона створює можливість реального співробітництва між викладачем та студентами, посилює інтерес до професійної діяльності. Така робота змушує студентів по-іншому поглянути на суть і зміст навчання у закладі вищої освіти. Максимальний розвиток творчого потенціалу студентів відбувається в процесі впровадження організованої навчально-професійної діяльності у вигляді ділових ігор, створення проблемних ситуацій, застосування робіт з випадком (кейсів), віртуальних практик, наприкладі як зарубіжних так і вітчизняних дослідників. Застосування інноваційних психолого-педагогічних технологій, підходів, методів в процесі навчання у вищій школі дозволяє моделювати різні складні й конфліктні ситуації, аналогічні тим, з якими майбутній фахівець може зустрітися в процесі виконання професійної діяльності на продуктивному рівні.

З метою виявлення рівня сформованості творчого потенціалу у магістрів спеціальності «Соціальна робота», було проведено емпіричне дослідження на основі застосування методики «Оцінка рівня творчого потенціалу особистості». Для оцінювання прояву творчого потенціалу вводяться такі рівні сформованості: високий середній та низький.

Під високим рівнем розуміється постійний прояв творчого потенціалу у навчально-професійній діяльності магістрів. Середній рівень характеризує ситуативний вияв творчого потенціалу: він проявляється приблизно в половині навчально-професійних ситуацій. Відсутність чи мінімальний його прояв в навчально-професійній діяльності магістра характеризується низьким рівнем.

Отримані результати дають можливість охарактеризувати рівень творчого потенціалу респондентів. Виявлено, що для групи магістрів спеціальності «Соціальна робота» притаманні наступні рівні його сформованості: рівень показника вище середнього – 50%, середній рівень простежується у 49% студентів та лише 1% магістрів мають високий рівень творчого потенціалу. Отримані результати дослідження дозволили зробити висновки, що кожний прояв творчості магістра в навчально-професійній діяльності обумовлений вродженими задатками, особливостями нейрофізіологічної сфери; індивідуальними особливостями психічних процесів; творчими уміннями, які пов'язані з природженими задатками та набутим досвідом, характерологічними особливостями навчально-професійною мотивацією. Отже, можна вважати, що рівні сформованості творчого потенціалу серед магістрів спеціальності «Соціальна робота» є достатніми для 50 % респондентів для виконання навчально-професійної діяльності на продуктивному рівні, так як в групі немає низьких показників. Отримані результати показали необхідність розвитку творчого потенціалу магістрів за допомогою впровадження інноваційних психолого-педагогічних технологій, підвищення майстерності викладачів та створювання проблемних ситуацій для стимулювання бажання до плідної творчої праці.

Висновки. Таким чином, розвиток творчого потенціалу магістрів має бути цілеспрямованим, методологічно обґрунтованим процесом. Для того щоб всі ланки управління процесом розвитку творчої активності студентів працювали як єдине ціле, необхідним є комплексний підхід до формування творчого спеціаліста. При цьому ефективність та результативність педагогічного впливу забезпечується всією логікою побудови змісту навчального процесу, стилем навчання і виховання, відповідними організаційними формами та прийомами. Вважаємо, що від того, як викладач та студент будуть враховувати їх у своїй навчально – професійній діяльності залежатиме рівень професіоналізму, творчої спрямованості майбутніх фахівців.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Кучер У.В. Розвиток творчого потенціалу студентів. URL: http://tme.umo.edu.ua/docs/Dod/2_2010/kucher.pdf

2. Мартинюк І.О. Творчий потенціал і самореалізація особистості. Психологія і педагогіка життєтворчості. К., 1996. 792 с.
3. Моляко В.О. Психологічна теорія творчості // Обдарована дитина. 2004. №6. С. 2–9.
4. Пономарев Я. А. Исследование творческого потенциала человека Психологический журнал. Т.12, №1. С. 3-11.
5. Роменець В. А. Психологія творчості : навч.посіб. 4-е вид., доп. К.: Либідь, 2009. 288 с.
6. Сисоева С.О. Творчий розвиток фахівців в умовах магістратури: Монографія. К.: ТОВ «Видавниче підприємство «ЕДЕЛЬВЕЙС», 2014. 404 с.
7. Чаплигін А. Творчий потенціал людини як предмет соціально-філософської рефлексії: Харківський національний автомобільно-дорожній ун-т. Х., 2001. 428 с.

УДК 159.99

*Викторія Максимчук
(Кишинёв, Молдова)*

ОСОБЕННОСТИ ЭМОЦИОНАЛЬНО-ВОЛЕВОЙ РЕГУЛЯЦИИ У ДЕТЕЙ С НАРУШЕНИЯМИ СЛУХА

В статье рассматривается проблема эмоционально-волевой регуляции у детей с нарушениями слуха. Представлен анализ литературы по данной проблеме.

Ключевые слова: *дети с нарушениями слуха, регуляция, воля, эмоции, взаимодействие.*

The article deals with the problem of emotional-volitional regulation in children with hearing impairments. Presents an analysis of the literature on this issue.

Keyword : *children with hearing impairment, regulation, will, emotions, interaction.*

Актуальность исследования обусловлена социально-культурными изменениями, происходящими в последнее годы в Республике Молдова, имеющее огромное влияние на развитие личности, включая эмоции и волю. Исследователи в области специальной психологии концентрируют совместные усилия для уменьшения детей с нарушениями слуха и разработки специальных технологий для нормализации эмоционально-волевой регуляции. Поэтому проблема разработки психопедагогических моделей по развитию эмоционально-волевой сферы у детей является актуальной и требует продолжения исследований.

Реформа специального образования должна соответствовать социально-культурным условиям, должна способствовать преодолению трудностей в плане адаптации и социализации детей с нарушениями слуха, принимая во внимание, что данная категория детей занимает значительное место в структуре инвалидности и потенциалом для социализации. Согласно современным исследованиям, увеличивается число детей с задержкой психического развития и составляет 10% от населения и варьирует в разных странах (в России 90000 глухих, в Великобритании 70000, в Европе 16% [10, с. 1]).

Изучение специальной литературы позволило сделать выводы, что существуют разнообразные исследования, посвященные психологии детей с нарушениями слуха, представляющие практическую реализацию для развития потенциала этих детей. Проблема эмоционально-волевой регуляции у детей с нарушениями слуха остается мало изученным, так как данный феномен сложен по своей психологической природе.

В психологии существуют разные точки зрения о взаимодействии между волевой и эмоциональной регуляцией. Психологи объединяют эмоции и волю в единую психологическую структуру специфичную для младших школьников. Однако, что касается взаимодействия между эмоциями и волей в структуре эмоционально-волевой регуляции, существуют различные точки зрения: В.К. Вилюнас [3, с. 1], О.В. Дашкевич [4, с. 2] считают,

что в эмоционально-волевой структуре преобладает эмоциональная регуляция; В.А. Иванников [5, с. 107], Е.П. Ильин [6, с. 129], выдвигают на первый план в данной ситуации волевую регуляцию.

В тоже время дифференциация исследований по представленному выше критерию является относительной, так как психопедагогическая практика указывает на необходимость определения ресурсов направленных на оптимизацию регуляции посредством взаимодействия между эмоциями и волей. Проблема волевой регуляции особенно детально изучена в прикладной психологии: О.В. Дашкевич [4, с. 3], Я. Рейковский [9, с. 265]. Главная идея этих исследований: предназначение воли состоит в преодолении отрицательных эмоций.

Анализ источников специальной литературы выявил особые условия эмоционально-волевого развития: недостаточное развитие эмоциональной экспрессивности речи; низкий уровень эмпатии; неспособность определить эмоциональное состояние другого человека; несформированность волевых качеств и саморегуляции. Следует, что чаще всего исследуется отдельно эмоциональные и волевые особенности, существуют единичные работы, посвящённые проблеме эмоционально-волевой регуляции О.Ю. Пискун [8, с. 46].

Хотелось бы отметить некоторые исследования в специальной литературе по этой проблеме. Как отмечает Т. Г. Богданова и В. С. Панина [1, с.23] для детей с нарушениями слуха отличает отставание в развитии произвольной регуляции, которое распространяется на способность регулировать эмоции. Для данной категории детей важен внешний мотив. Это приводит к трудностям регуляции эмоции при психическом пресыщении.

Другое интересное исследование было посвящено влиянию речи на произвольную деятельность (В.С. Панина [7, с. 81]). Автор выявил, что роль речи в становлении произвольной регуляции несомненна. Но переход речи во внутренний план у детей с нарушенным слухом происходит позже, чем у нормальных детей. Поэтому это проявляется нарушением регуляции собственного поведения.

Особенности развития эмоционально-волевой регуляции отмечается в работе В. М. Волкова, Е. В. Хлыстова [2, с. 38] сквозь призму взаимосвязи стиля семейного воспитания и уровня тревожности у подростков с нарушениями слуха. Согласно установленным данным исследователь демонстрирует, что в подростковом возрасте у детей с нарушениями слуха проявляется в неудовлетворении базовой потребности – потребность в безопасности, что вызывает нарушения в эмоционально-волевой сфере.

В заключении следует отметить следующее:

- 1) эмоционально-волевая регуляция имеет большое влияние на развитие когнитивных процессов, на социализацию и интеграцию ребёнка с нарушенным слухом;
- 2) развитие эмоционально-волевой регуляции зависит от развития речи и социальных условий развития;
- 3) чаще всего исследуется отдельно эмоциональное развитие и волевое у детей с нарушениями слуха;
- 4) перспективным является исследование развитие эмоционально-волевой регуляции у детей с нарушениями слуха в комбинации с другими нарушениями, например с интеллектуальной недостаточностью, нарушениями зрения или расстройствами аутистического спектра.
- 5) существует необходимость разработки диагностического инструментария для оценки развития эмоционально-волевой регуляции у глухих;
- 6) необходимо провести исследования взаимодействия особенностей развития эмоционально-волевой регуляции и познавательного развития у детей с нарушениями слуха.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Богданова Т.Г., Панина В.С. Регуляция деятельности в неблагоприятных условиях детьми младшего школьного возраста с нарушениями слуха // Специальное образование. – 2015. – № 1. – С.11-24.

2. Волкова В.М., Хлыстова Е.В. Взаимосвязь стиля семейного воспитания и проявлений тревожности у детей подросткового возраста с нарушением слуха // Специальное образование. – 2013. – № 1. – С. 33-38.
3. Вилюнас В.К. Основные проблемы психологической теории эмоций. Психология эмоций. – Москва: МГУ, 1984. – С. 9-64.
4. Дашкевич О.В. Эмоциональная регуляция деятельности в экстремальных условиях / Автореф. дисс. докт. психол. наук. – Москва, 1985. – 36 с.
5. Иванников В.А. Психологические механизмы волевой регуляции. – Москва: Питер, 2006. – 208 с.
6. Ильин Е.П. Психология воли. – Санкт-Петербург: Питер, 2009. – 368 с.
7. Панина В.С. роль речи в становлении произвольной регуляции деятельности детей младшего школьного возраста с нарушениями слуха // Специальное образование. – 2014. – №3. – С. 71-81.
8. Пискун О.Ю. Проблема коррекции эмоционально-волевого развития в истории сурдопсихологии // Вестник педагогических инноваций. – 2016. – № 2 (42). – С. 42-51.
9. Рейковский Я. Экспериментальная психология эмоций. – Москва: «Прогресс», 1979. – 379 с.
10. URL: <http://uho.com.ua>.

УДК 15+371.044.4

*Барно Маматова, Мухаббат Ахронкулова
(Фергана, Узбекистан)*

МЕДИАОБРАЗОВАНИЕ КАК СОСТАВЛЯЮЩАЯ ОБРАЗОВАТЕЛЬНОГО ПРОЦЕССА

В статье речь идёт о вариативности предложений и свободе выбора. И здесь простой медиаграмотности мало, необходимо вырабатывать у аудитории независимость суждений по отношению к медиатекстам, способность иметь, формулировать и транслировать собственную точку зрения, в целом повышать уровень медиакомпетентности.

Ключевые слова: *медиаобразование, медиаграмотность молодёжи, медиакультура, медиакомпетентность.*

The article deals with the variability of sentences and freedom of choice. Here, simple media literacy is not enough; it is necessary to develop an independent opinion among the audience regarding media texts, the ability to have, formulate and transmit one's own point of view, in general, raise the level of media competence.

Key words: *media education, media literacy of young people, media culture, media competence.*

Сегодня современного человека буквально насыщен различными медиа, и это пространство продолжает расширяться. Медиа – это прежде всего, вся совокупность информационно-коммуникативных средств, с которыми взаимодействует в обыденной жизни каждая личность. В (газеты, журналы), аудиальные средства (радио, аудиозаписи), экранные или аудиовизуальные средства (кино, ТВ, видео, мультимедиа, интернет). Именно под их воздействием в большей мере формируется картина мира соаремного человека. Он всё меньше контактирует с реальной действительностью, находясь в окружении её репрезентативных образов, а также образов, продуцируемых мышлением человека с помощью медиасредств. Можно сказать, что окружающее человека пространство и процессы в нём становятся значительной степени виртуальными. И вэтих динамично изменяющихся условиях актуальное значение приобретают вопросы развития медиаграмотности молодёжи.

В этой связи особо актуальным становится вопрос о роли медиакультуры как уникального явления информационной эпохи, как знаковой системы, “кода”, с помощью которого передаётся информация об окружающем человека мире и формируется новое мышление. А и практикой медиаобразования как фактор социализации личности.

М. Маклюэн когда-то отметил: “Чтобы быть по-настоящему грамотным, надо быть грамотным в мире медиа...”. Время подтвердило правоту знаменитого канадского социолога. Вопрос о том, что такое медиаобразование, в чём его сущность и характерные особенности, стал в последние годы одним из самых дискуссионных и в педагогической среде, и в сфере журналистики, а также у психологов и социологов.

Медиаобразование молодёжи позволит решить ряд проблем, связанных с буквальным восприятием аудио и видео медиаинформации. Общественные институты все громче высказываются по поводу необратимых последствий воздействия на психику и духовный мир подрастающего поколения сцен насилия, демонстрируемых на экране телевизора, снятия табу с некогда интимных сторон человеческих отношений. Но вопрос читать или не читать, смотреть или не смотреть лежит не в плоскости: пускать или не пускать, показывать или запретить. Речь идёт о вариативности предложений и свободе выбора. И здесь простой медиаграмотности мало, необходимо вырабатывать у аудитории независимость суждений по отношению к медиатекстам, способность иметь, формулировать и транслировать собственную точку зрения, в целом повышать уровень медиакомпетентности.

Фактически медиаобразование представляет собой форму гражданского воспитания. Оно позволяет молодёжи стать ответственными гражданами, понимающими, как и чем живёт страна, родной город или район. Мы не должны недооценивать ни роль коммуникации и средств и информации в процесс развития, ни их функцию как инструмента активного участия граждан в жизни общества. Мы считаем, что необходимо зарубежных стран в медиаграмотности, так как это направление образования у них начало развиваться значительно раньше.

На основе практических и теоретических наработок создан банк исследований в этой области знаний. Мысль о том, что средства массовой информации можно уподобить нервной системе общественного организма, неоднократно высказывалась и отечественными, и зарубежными учёными.

Необходимо обратить внимание и на социальные предпосылками развития медиаобразования, которыми являются способность и готовность различных социальных групп и отдельных индивидов к восприятию глобальных проблем через средств массовой коммуникации.

К этому следует добавить, что медиаобразование сегодня может стать одним из мощных инструментов профилактики асоциального поведения молодёжи, предотвращения распространения пороков в молодёжной среде. Согласно утверждениям специалистов, культура общения со средствами массовой коммуникации – это показать уровня развития личности, её способности воспринимать, оценивать, анализировать медиатекст, взаимодействовать с каналами массовой коммуникации, заниматься медиатворчеством.

В цивилизованном обществе, котормяляется наше общество, целью медиаобразования может быть исключительно воспитание личности на гуманистических, духовных идеалах, что и происходит в нашей стране. Любая работа с молодёжью должна быть направлена на формирование нравственной личности, и медиаобразование этому должна способствовать.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Бондаренко Е. А. Технологии медиаобразования в современной школе. – К., 2013.
2. Маклюэн Г. М. Понимание медиа / Пер. с англ. В. Николаева. – М., 2003.

**ВОСПИТАНИЕ ИССЛЕДОВАТЕЛЬСКОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ
У БУДУЩИХ УЧИТЕЛЕЙ НА ОСНОВЕ КРЕАТИВНОГО ПОДХОДА
В ПРОЦЕССЕ НЕПРЕРЫВНОГО ОБРАЗОВАНИЯ**

Одной из важных задач современного образования является воспитания творческой личности. Сфера высшего образования в конечном итоге формирует научного мировоззрения молодых людей. В данной статье освещены творческие и практические аспекты формирования исследовательских умений и навыков у учащихся и студентов.

Ключевые слова: *креативный подход, компетентность, система образования, интересы, потребности, знания, умения и профессиональное воспитание.*

One of the important tasks of modern education is the education of a creative person. The sphere of higher education ultimately forms the scientific worldview of young people. This article highlights the creative and practical aspects of the formation of research skills in students and students.

Key words: *creative approach, competence, educational system, interests, needs, knowledge, skills and professional education.*

Воспитание исследовательской компетентности у будущих учителей на основе креативного подхода как нравственное качество проявляется в её тяге к правде, добру в его стремлении к профессиональному общению с окружающей средой, в заботливом отношении к людям и природе. Молодёжь способна преодолеть свои эгоистические, корыстные устремления к семье, к другим людям, коллективу, махалле, утверждает идеалы независимости, духовности и гуманизма.

Интегральным показателем исследовательской компетентности у будущих учителей является её профессиональные ценности. Важнейшим условием методологической культуры является духовная потребность личности. В её содержание входят:

- профессиональная направленность личности (интересы, потребности, мотивационно-ценностные ориентации и др.);
- профессиональный опыт (знания, умения и профессиональное воспитание);
- профессионально значимые качества (гуманизм, любовь к детям и к профессии, педагогическая культура и др.).

Следовательно, система образования должна стать важным средством формирования методологической культуры личности учителя. Решению данной задачи будут способствовать непрерывность и преемственность образования в процессе профессионального воспитания специалиста, что является основой государственной политики в области образования.

Непрерывность и преемственность как педагогический принцип предполагает усвоение знаний, умений и навыков в определённой логической связи. Поэтому ведущую роль здесь выполняет учебный материал, взятый в комплексности, представляющий целостно педагогическое образование, систему. Обеспечение принципа непрерывности и преемственности в образовании – одно из условий его действенности и эффективности.

Принцип научности в педагогическом образовании – это формирование системы научных методологических знаний и умений, правильных взглядов в представлений об окружающем мире, о закономерностях развития природы, общества, новом профессиональном мышлении, достижениях методологической культуры современного специалиста. Только при наличии непрерывных, преемственных и синтезированных методологических знаний формируется научное мировоззрение специалиста. Поэтому

важным вопросом является определение уровней сформированности научного мировоззрения будущего учителя. Вопрос этот пока недостаточно выяснен в философской, психологической и педагогической литературе. По мнению исследователей, оценка уровней сформированности научного мировоззрения учащихся должна учитывать ряд основных показателей.

Среди них:

- оптимальное усвоение важнейших понятий, законов, теорий науки, необходимых для понимания сущности процессов развития природы, общества, человека, о чём мы констатировали выше;

- устойчивое, осознанное личностное отношение к изучаемому материалу, его научно-мировоззренческому содержанию;

- личностный и культурологический подход к явлениям социально-политической жизни;

- направленность к осуществлению идей независимости, самостоятельности;

- нравственные и эстетические ценности общества.

Успех формирования научного мировоззрения студентов обеспечивается гармоничным сочетанием интеллектуального, эмоционально-волевого и действенно-практического факторов. Реализация в процессе непрерывного образования определенной соподчиненности и взаимосвязи ведущих идей и понятий научно-мировоззренческого характера-необходимое условие эффективности выработки взглядов, убеждений и идеалов будущего учителя. Процесс “перевода” научных знаний в убеждения тесно связан со становлением общей направленности личности, т. е. Системы её отношений к действительности в процессе разнообразной профессиональной деятельности и общения.

Формирование у студентов научных представлений и понятий зависит от высокого теоритического и методологического уровня преподавателя вуза. Руководствуясь принципом научности, преподаватель может успешно формировать у будущего учителя умение анализировать, синтезировать, систематизировать и обобщать изучаемый материал. Именно тогда методологическая культура будущего учителя оказывается не результатом её замкнутого интеллектуального совершенствования, а превращается в способ практического действия и отношения на уровне “субъект-субъект”. Практика же становится невозможной вне интеллектуального и вне культурного образования специалиста.

Таким образом, дидактические принципы непрерывности, преемственности и научности реализуются, прежде всего, при составлении учебных программ и учебников по педагогике непрерывного образования. Об этом особо было отмечено в “Национальной программе по подготовке кадров”. Систематизация знаний по педагогике непрерывного образования вокруг фундаментальных идей Национальной программы помогает студентам полнее усваивать и лучше осмысливать весь комплекс изучаемых явлений и законов, устанавливать взаимосвязь и отношения между ними, самостоятельно применять методологические знания при решении конкретных профессионально-педагогических задач.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Закон об образовании и Национальная программа по подготовке кадров. – Т., 1997.
2. Брук Ж. Ю. К проблеме формирования педагогического мировоззрения. – Е., 2007.

ПСИХОЛОГІЧНА ПІДГОТОВКА ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ ДО БОЙОВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ПІД ЧАС ЗАНЯТЬ З ФІЗИЧНОЇ ПІДГОТОВКИ

Дана стаття присвячена розгляду проведення психологічної підготовки військовослужбовців до бойової діяльності, яка відбувається в ході проведення різного роду тактичних та тактико-спеціальних навчань, під час занять з вогневої, фізичної підготовки. Під час кожного заняття психологічна підготовка має свої особливості, які вимагають більш детального підходу щодо їхнього висвітлення.

Ключові слова: психологічна підготовка, військовослужбовці, фізична підготовка.

This article is devoted to the consideration of conducting psychological training of military personnel for combat activity, which takes place during various tactical and tactical exercises, during training on fire and physical training. During each lesson, psychological training has its own characteristics, which require a more detailed approach to their coverage.

Key words: psychological training, servicemen, physical training.

Постановка проблеми. Сучасний рівень розвитку засобів збройної боротьби, та здійснення в зв'язку з цим докорінних змін в характері та способах ведення бойових дій, незрівнянно збільшують роль морального фактору, виводять на перше місце ідеологічні та психологічні елементи підготовки особового складу.

Формування відповідних якостей у військовослужбовців досягається в процесі психологічної підготовки, заходи якої безперервно здійснюються в процесі навчання та виховання військовослужбовців [6, 7].

Аналіз останніх досліджень. На думку багатьох вчених, таких як Каширин В.П., Коробейников М.П., Москвин П.М., способи формування у військовослужбовців необхідних психологічних якостей в процесі бойової підготовки, можуть бути самими різносторонніми. Вони залежать в основному від рівня методичної майстерності керівного складу й стану навчальної матеріально-технічної бази. Однак, в основі способів психологічної підготовки покладено принципи які вносять в процес бойової підготовки елементи напруженості й несподіванки, небезпеки і ризику та наявність реальної бойової обстановки. На навчаннях у військовослужбовців проявляються в єдиному комплексі знання, вміння і навички, психологічні якості, виникають психічні стани і почуття близькі до тих, які характерні для бойової обстановки. Все це, дозволяє те тільки удосконалювати психіку військовослужбовця, але й перевіряти його психологічну готовність до ведення бойових дій на морі.

Разом з тим, Ф.Власов зауважує, що навчання повинні проводитися за комплексними темами, у високому темпі вдень і вночі, в складних погодних умовах, з бойовою стрільбою. В ході навчань, особовий склад повинен вести боротьбу з противником, захищатися від запалювальних речовин, нести "втрати" в живій силі і техніці, надавати допомогу постраждалим, пораненим і відновлювати свою боєздатність. З метою активізації дій офіцерів ВМС і виховання у них високої пильності, слід практично застосовувати передачу хибних команд, даних обстановки і тому подібне.

Виклад основного матеріалу. Під психологічною підготовкою – більшість психологів розглядають формування в особового складу психологічної стійкості й певних психологічних якостей, які підсилюють їх здібність виконувати бойові завдання, діяти в напружених та небезпечних ситуаціях сучасної війни у повній відповідності з переконаннями та моральними принципами поведінки; цілеспрямований розвиток, вдосконалення психіки військовослужбовців, їх спроможність успішно переносити найсуворіші випробування

бойових дій, будь-які моральні та фізичні навантаження; виявлення самовладання, стійкості, відваги в тяжкі та критичні моменти бою [5].

Психологічне загартовування військовослужбовців під час занять з фізичної підготовки: Загартовування – це своєрідне тренування термоадаптаційних механізмів організму, їхня підготовка до своєчасної мобілізації, це один із методів профілактики захворювань і укріплення здоров'я. Відомий російський фізіолог І.Р. Тарханов, писав, що загартовування людини схоже із процесами, що відбуваються із залізом при його загартовуванні, коли воно набуває вищу твердість [4].

Загартовування не лікує, а попереджає хворобу, саме у цьому його профілактичне значення. Ним можуть займатись люди будь-якого віку незалежно від ступеня фізичного розвитку, воно підвищує працездатність і витривалість організму, нормалізує стан емоційної сфери. Згідно з міркуваннями його, загартовування забезпечує злиття організму з природою.

Фізична підготовка є відмінною школою психологічного загартовування військовослужбовців. Ефективне формування психологічної стійкості, яка дозволяє долати негативні психічні стани й впевнено діяти в бойовій обстановці, можливе при умові перенесення тривалих фізичних навантажень й систематичних тренувань. Провідне місце в структурі психологічного загартовування військовослужбовців засобами фізичного виховання посідає психомоторика.

На думку вчених, В.І. Осьодла та О.Ф.Хміляра весь устрій військової діяльності, в першу чергу висуває перед військовослужбовцями ряд вимог щодо розвитку психомоторних здібностей. Серед психомоторних здібностей військовослужбовців які розвиваються в процесі бойової підготовки, В.І.Осьодло та О.Ф.Хміляр особливе значення відводить витривалості та спритності [3].

Історичний аналіз літературних джерел засвідчує, що розвитку витривалості у військовослужбовців приділялася всестороння увага в усі часи і в усіх арміях. Стародавні греки вважали витривалими людьми тих – які володіли мистецтвом через психомоторні вправи підтримувати гармонію свого тіла і душі. Уже тоді атлетика вивчалася нарівні з філософією і точними науками. Людей які нехтували атлетикою та розвитком витривалості, Платон називав кульгавими, тому що й тіло, і живий рух, і дія – це естетичні властивості людини.

Наряду з витривалістю військовослужбовця, немаловажну роль посідає спритність.

Експериментальні дослідження показують, що в екстремальній ситуації військовослужбовцю для прийняття рішення щодо подолання небезпечної перешкоди потрібно долі секунди. Без добре відпрацьованої психомоторної навички спритності це зробити практично неможливо.

Для подолання перешкоди в екстремальній ситуації військовослужбовцю необхідно:

- 1) оцінити ситуацію;
- 2) підібрати рухи адекватні цій ситуації;
- 3) випередити думками процес подолання перешкод.

Виконати все це одночасно, може лише військовослужбовець в якого добре розвинута якість спритності. Надзвичайно важливу роль спритність також відіграє і у виконанні різного роду нормативів. Виконати дані нормативи без добре відпрацьованих психомоторних здібностей, не під силу жодному військовослужбовцю [3].

В умовах бойових дій, психомоторні здібності в значній мірі впливають на працездатність військовослужбовців і особливо на боездатність. Повсякденна діяльність військовослужбовця також вимагає від нього колосальних затрат нервової й м'язової енергії, вона перевіряє на міцність всі системи організму, в тому числі і психомоторну.

Висновки. Процес психологічної підготовки військовослужбовців до навчально-бойової діяльності, являє собою цілісну систему, елементи якої, доповнюючи один одного, дозволяють сформувати необхідні психологічні якості. Однією із провідних задач в психологічній підготовці – є формування психологічної готовності до подолання небезпеки й складнощів бойової обстановки, вироблення здібностей переносити значні нервово-психічні

навантаження, психічну напруженість й різного роду негаразди, які неодмінно будуть мати місце в процесі ведення бойових дій. Найбільш ефективно зазначені положення реалізуються під час польового вишколу військ, в ході проведення тактичних (тактико-спеціальних) та командно-штабних навчань, а також в процесі занять з вогневої та фізичної підготовки.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Дьяченко М.И., Кандыбович Л.А., Пономаренко В.А. Готовность к деятельности в напряженных ситуациях: психологический аспект. – Минск. Изд-во Унита, 1985.
2. Захарик С.В. Управление психическими состояниями личного состава в ходе боя // Пути повышения морально-политической и психологической подготовки личного состава в подразделении, части. Материалы научно-практической конференции. – М.: ВПА, 1989.
3. Осьодло В.І., Хміляр О.Ф. Особливості прояву психомоторних здібностей військовослужбовців механізованих підрозділів // Збір. наук. праць ВГІ НАОУ. – К., 2003. – № 1.
4. Тарханов І.Р. О закаливании человеческого организма. Москва МГУД, 1978.
5. Макаревич О.П. Психологічна підготовка особистості до поведінки в складних ситуаціях: Навч.-метод. посіб. – К.: ВГІ НАОУ, 2000. – 188 с.
6. Каширин В.П. Психологический настрой: как его оценить? // Армия. – 1994. – №4. – С. 40-45.
7. Коупленд Н. Психология и солдат. – М.: Воениздат, 1958. – 136 с.
8. Тютченко А.М. Морально-психологическое состояние военнослужащих: оценка и пути формирования: Методические рекомендации. – М.: ГАВС, 1994. – 93 с.

УДК 159.925.942-053.6

*Вікторія Сліпченко
(Полтава, Україна)*

РЕФЛЕКСИВНІСТЬ ТА КОПІНГ-ПОВЕДІНКА ПІДЛІТКІВ

У статті розглянуто роль рефлексивності як метавластивості особистості, що забезпечує регуляцію емоційних станів юнаків у ситуації стресу. Описано результати дослідження рефлексивності юнаків із різними домінуючими копінг-стратегіями.

Ключові слова: рефлексивність, рефлексивні процеси, стрес, копінг-поведінка, стратегії копінг-поведінки.

In the article the role of reflexivity as a meta-property of the person is considered, which provides regulation of emotional states of boys in a situation of stress. The results of research of reflexivity of young men with various dominant coping strategies are described.

Key words: reflexivity, reflexive processes, stress, coping behavior, coping behavior strategies.

Актуальність проблеми. В наш час стрес набув характеру епідемії, оскільки, він є складовою життя кожної людини і його неможливо уникнути. Психічне напруження, невдачі, страхи, зриви, відчуття небезпеки є найбільш руйнівними стресорами для людини. Вони, крім фізіологічних змін, які призводять до соматичних хвороб, дають ще й психічні наслідки емоційного перенапруження – неврози. У психологічній літературі використовується низка термінів (копінг, копінгові дії, копінг-стратегії, копінгові стилі, копінг-поведінка), за допомогою яких визначають індивідуальну адаптаційну реакцію людини до складної життєвої ситуації.

Аналіз останніх публікацій з проблеми. У західній науці активно розвивається напрямок досліджень копінг-поведінки для вирішення конкретних проблем. Наприклад, Р. Бріант з колегами вивчали копінг-поведінку у людей з травмою мозку. К. Хоней,

М. Морган і П. Беннет досліджували вагітних жінок у період вагітності та через деякий час після пологів. М. Аншел і Д. Андерсон досліджували копінг-стилі поведінки у спортсменів [1]. Д. Коннор-Сміт з Америки і Е. Калвет з Іспанії у своєму крос-культурному дослідженні знайшли відмінності у стилях копінгу студентів з їхніх країн. А. Біллінгс і Р. Моос, А.А. Налчаджян, Р. Лазарус та С. Фолкман розробили класифікації копінг-стратегій [5]. Розуміючи копінг як сформовану поведінку, що забезпечує зниження страждань у ситуації стресу, науковці зазначають, що не кожний копінг є ефективним інструментом боротьби зі стресом [1].

У контексті гармонізації емоційної складової особистості особливої актуальності набуває поняття рефлексії. Загальновідомо, що рефлексія являє собою універсальний механізм усвідомлення людиною власних стратегій мислення та поведінки. На думку Ю.М. Орлова та С.М. Морозюка гармонізацію емоційної складової особистості здійснює саногенна рефлексія [4]. У емоціогенних ситуаціях мета рефлексії зводиться до зменшення страждання від переживання відповідних емоцій [2]. На думку А.В. Карпова, синтетична природа рефлексії дозволяє розглядати її як систему когнітивних та регуляційних метапроцесів (комплексів) [3]. О.Г. Мирошник пропонує використовувати поняття патерну рефлексивних процесів, що визначає діапазон та пріоритетність факторів, які людина враховує при регуляції й аналізі свої поведінки [6].

Виклад основного матеріалу. Дослідження ролі рефлексії в регуляції поведінки особистості в ситуації стресу здійснювалось на основі положення про те, що рефлексивність як психічна властивість, що обумовлює процеси та механізми саморегуляції, має зв'язок із кількісними та якісними параметрами копінг-поведінки особистості. **Мета дослідження** полягала у визначенні особливостей зв'язку між параметрами рефлексивності та копінг-поведінкою підлітків. Дослідження проводилось на базі Кременчуцької ЗОШ №7. У ньому взяли участь 40 учнів (21 дівчина та 19 хлопців) підліткового віку (11-12 років). Для дослідження копінг поведінки обрана методика діагностики копінг-поведінки за Р. Лазарусом (в адаптації Т. Л. Крюкової). Методика включає вісім шкал по визначенню домінуючих (когнітивних або поведінкових) у ситуації стресу копінгів. Рефлексивність вивчалась за методикою А.В. Карпова та В.В. Пономаренко. Цей діагностичний інструмент дозволяв виявити особливості функціонування рефлексивних процесів у сферах спілкування, самосвідомості та довільного регуляції діяльності. Для кількісної обробки результатів було використано процедуру частотного розподілу та метод кореляційного аналізу за Спірменом. Кількісний аналіз зроблено за допомогою програми SPSS-20.

Результати емпіричного дослідження показали, що рівень рефлексії, що забезпечує підліткам довільну регуляцію процесуального боку діяльності має зв'язок з такими видами копінгу як відповідальність (0,726 для $p \leq 0,01$) та самоконтроль (0,363 для $p \leq 0,05$). Тобто для підлітків з розвиненими рефлексивними процесам у сфері довільного контролю за власною діяльністю адаптаційним ресурсом у переживанні ситуації стресу є їхня здатність усвідомлювати причини своїх помилок та прагнення удосконалювати програми своєї поведінки, розуміти свою відповідальність як можливість для визначення актуальних зон свого розвитку.

Процеси саморефлексії позитивно корелюють із копінгом переоцінки (0,475 для $p \leq 0,05$) для та відповідальності (0,495 для $p \leq 0,05$). Та негативно пов'язані із дистанціюванням (-0,064 для $p \leq 0,01$). Отже, можна стверджувати, що для досліджуваних, які переважно орієнтовані на аналіз власних переживань, своїх внутрішніх бажань, мотивів, цілей характерним є позитивне переосмислення проблеми або розгляду її як стимулу для особистісного зростання, визнання суб'єктом своєї ролі у виникненні проблеми та відповідальності за її рішення, у ряді випадків з виразним компонентом самокритики і самозвинувачення. Тобто, розвиненість рефлексивних процесів у сфері самосвідомості дозволяє підліткам зменшити страждання у ситуації стресу за рахунок визначення нових можливостей та нових значень, накопиченням особистісного досвіду, кращому розумінню власного «Я». Це висновок

підтверджується наявністю негативного статистично значущого зв'язку з такою стратегією подолання як дистанціювання.

Процеси соціорефлексії мають статистично значущий зв'язок із копінгом відповідальності (0,726 для $p \leq 0,05$) та уникнення (0,269 для $p \leq 0,01$). Підлітки з розвиненими рефлексивними процесами, які спрямовані на усвідомлення переживань інших людей, під час стресових ситуацій в основному визнають свою роль у виникненні проблеми та відповідальності за її рішення, у ряді випадків з виразним компонентом самокритики і самозвинувачення. Водночас, підлітки з розвиненими рефлексивними процесами можуть уникати «гострих кутів» міжособистісної взаємодії. Вони прагнуть зменшувати ступінь гостроти негативних переживань обираючи копінг ухилення, що проявляється у запереченні проблеми, фантазуванні, відволіканні. При виразному переважанні стратегії уникнення можуть спостерігатися інфантильні форми поведінки в стресових ситуаціях.

Висновки. Узагальнюючи результати емпіричного дослідження можна сказати, що рефлексивні процеси підлітків мають зв'язок із особливостями переживання ними стресу та роботи щодо його подолання. Встановлено, що різні види рефлексивних процесів по-різному залучені у процеси емоційної регуляції.

Так, рефлексія процесуальних складових діяльності пов'язана із копінгами самоконтролю та відповідальності. Саморефлексія – із копінгом переоцінки, відповідальності. Процеси соціальної рефлексії – із копінгом відповідальності та уникнення. Можна припустити, що рефлексія як макропроцес має зв'язок із копінгом відповідальності, що підтверджує її метарегуляційну природу.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Журавлев А. Л. С овладающее поведение: Современное состояние и перспективы / под ред. А. Л. Журавлева, Т. Л. Крюковой, Е. А. Сергиенко. – Москва : ИП РАН, 2008. – 474 с.
2. Кананчук, Л. А. Саногенная рефлексия как фактор адаптации студентов в полиэтнической среде вуза : дис. ... канд. психол. наук : 19.00.01 / Л. А. Кананчук. – Москва, 2010. – 174 с.
3. Карпов А. В. Психология рефлексивных механизмов деятельности: монография. – Москва : ИП РАН, 2004. – 278 с.
4. Крайнова, Ю. Н. Саногенная рефлексия в структуре эмоциональной компетентности будущих педагогов : дис. ... канд. пед. наук : 19.00.07 / Ю. Н. Крайнова. – Москва, 2010. – 166 с.
5. Лазарус Р. С. Психология эмоций : учеб. пособие [для студ. вузов, обуч. по спец. психол.] / Р. С. Лазарус. – Санкт-Петербург : Питер, 2007. – 328 с.
6. Мирошник О.Г. Патерни рефлексивних процесів у професійній діяльності вчителя / О.Г. Мирошник // Психологія і особистість. Науковий журнал. – 2018. – №1 (13). – С.149-160.
7. Степанов С. Ю., Семенов И. Н. Психология рефлексии: проблемы и исследования / С. Ю.Степанов, И. Н. Семенов // Вопросы психологии. – 1985. – №3. – С. 31–40.

Науковий керівник: кандидат психологічних наук, доцент Мирошник О.Г.

ІНФОРМАЦІЙНІ ТЕХНОЛОГІЇ / ИНФОРМАЦИОННЫЕ ТЕХНОЛОГИИ

UDC 621.372.8

*Xalima Abbasxanova, Kamila Sherjanova,
Alisher G'aniyev, Ra'no Raximova, Dilraxon Raximova
(Toshkent, O'zbekiston)*

DWDM TEXNOLOGIYASIDA KANAL PARAMETRLARINI O'LCHASH METODLARI

Ushbu maqolada telekommunikatsiya tarmoqlarida ishlatiladigan DWDM (Dense Wavelength Division Multiplexing) texnologiyasining kanal parametrlarini o'lchash metodlari o'rganib chiqilgan. Kanal parametrlarining umumiy xarakteristikalari va ularni o'lchash metodlari matematik tahlillar asosida keltirilgan.

Kalit so'zlar: *optik tola, to'lqin uzunligi, dispersiya, shovqin nisbati, chastota, optik kuchaytirgich.*

This article discusses methods for measuring the parameters of the channel DWDM (Dense Wavelength Division Multiplexing) technology used in telecommunication networks. General characteristics of the channel parameters and their measurement methods are based on mathematical analysis.

Keywords: *optical fiber, wavelength, dispersion, noise ratio, frequency, optical amplifier.*

DWDM (Dense Wavelength Division Multiplexing – Yuqori to'lqin uzunligi bo'yicha zichlashtirish) – turli xil manbalardan ma'lumotlarni optik tolaga ulash imkonini beruvchi texnologiya bo'lib, har bir signal bir vaqtning o'zida alohida yorug'lik to'lqini bo'ylab tashiladi. DWDM dan 80 ta (nazariy jihatdan ko'p) alohida to'lqin uzunliklari yoki ma'lumotlar kanallari bitta optik tolada uzatiladigan yengil oqimga ko'paytirilishi mumkin. Har bir kanal to'lqinli bo'linish multipleksli (DWDM) signalga ega. DWDM tolali optik vositalar bo'ylab uzatilishi uchun turli xil infraqizil (IQ) to'lqin uzunliklarida lazer nurlarining bir nechta signallarini birlashtiradigan usuldir. Mazkur texnologiyadagi kanal parametrlarini o'lchashning quyidagi usullari mavjud:

- Vaqtinchalik hududlarda o'lchash metodlari;
- Chastota (yoki to'lqin uzunligi) ni o'lchash metodlari;
- Uskunani boshqarish metodlari (bilvosita metodlar);
- OSNR ni o'lchash metodi.

Vaqtinchalik hududlarda o'lchash metodlari. Vaqtinchalik hududda optik signalning tarqalish harakatini tahlil qiluvchi usullar chastotali sohada o'lchash metodlariga qaraganda, BER (bit error ratio – bit xato nisbati) ning to'liq o'lchovlariga aniqroq yaqinlashish imkoniga egadir. Ushbu usullar shovqin va xalaqitlar kabi ta'sirga sezgir hisoblanadi.

Stroboskopik ossilograflar va Q-omillarining o'lchash vositalari, ularning tavsiflariga muvofiq, namuna usullari (sinxron usullar) uchun xosdir. Biroq, o'lchash metodlari, qoida tariqasida, optik-demultipleksorlash, optoelektronik transformatsiyalarda vaqtinchalik maydonni talab qiladi va agar u namuna metodlari masalasi bo'lsa, bitlarning tezligi bilan sinxronlashni amalga oshiradi. Shuningdek, mos yozuvlar qabul qiluvchining xususiyatlarini va tizimning haqiqiy qabul qiluvchisi xususiyatlarini hamda o'lchash nuqtasida qoldiq dispersiyaning ta'siri haqida ham o'ylash kerak.

Chastota (yoki to'lqin uzunligi) ni o'lchash metodlari. Optik nazorat qilish usullari to'lqinning chastotasi yoki uzunligi bo'yicha optik signalning spektral xususiyatlarini tahlil qilish imkonini beradi. Spektral usullarning umumiy xususiyati shundan iboratki, ular signalni raqamlashtirishni va u bilan sinxronlashni amalga oshirmaydi. Odatda, bu usullarda turli ruxsatnomalarga ega bo'lgan spektrni tahlilchilar qo'llaniladi, shuningdek, barcha kanallarni bir vaqtda kuzatib borish qobiliyatiga ega.

Spektral tahlilning boshlang'ich turi har bir kanalning imkoniyatlarini oddiy nazorat qilishdir. Ushbu protsedura, misol uchun, difraksion panjara va bir vaqtning o'zida barcha kanallarning

imkoniyatlarini nazorat qiluvchi detektor matritsasi yordamida amalga oshirilishi mumkin. Murakkablik va izolyatsiyani oshirish tufayli ushbu usulni qo'llash sohasini kengaytirish, shuningdek, signal spektrining aniq shaklini ko'rish mumkin.

Shu kabi spektral usullarning asosiy xususiyati shundaki, ular o'rtacha hisoblash usullarini aks ettiradi va ularning belgilari bo'yicha zarba buzilishlarini aniqlay oladi. Boshqacha aytganda, spektral usullar yordamida amalga oshiriladigan sifat kafolati buzilish natijasida kelib chiqadigan barcha turdagi ta'sirlarga chidamli bo'ladi.

Uskunani boshqarish metodlari (bilvosita metodlar). Bilvosita metodlarda uskunaning rad etishlari va signal sifati o'rtasidagi empirik korrelyatsiya qo'llaniladi. Uskunani rad etish, xususan, signal yetkazishdagi kamchiliklar, lazer harorati va boshqalar o'z-o'zidan diagnostika funksiyalari bilan aniqlanadi. Bu parametrlar tizimning va operatsiyaning o'ziga xos xususiyatlariga bog'liqdir.

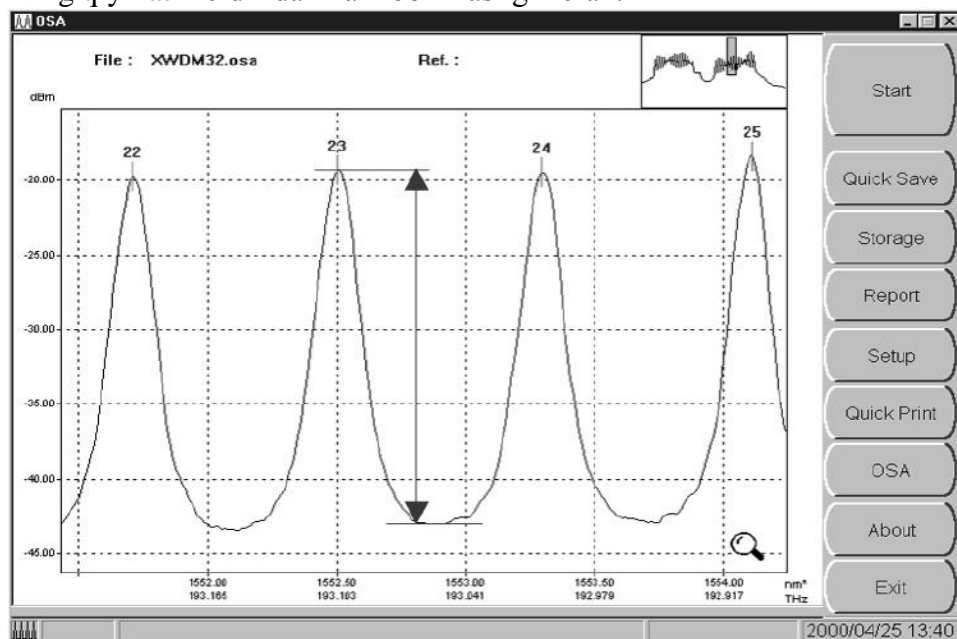
Bilvosita usullar, qoida tariqasida, tizim ishlayotganligini va uskunaning har qanday parametrining belgilangan qiymat oralig'idan tashqarida bo'lgan signalning sifati ham pasayib borishini aniqlashi mumkin.

Biroq, uskuna parametrlarining mos qiymati signalning yaxlitligi kafolati emas, chunki signalning sifati (masalan, optik-tolali kabelda susayishi) ga ta'sir qiladigan boshqa xususiyatlar ham ortib ketishi mumkin.

OSNR ni o'lchash metodi. O'lchovlarni amalga oshirishda OSNR (Optical Signal-to-Noise Ratio – Optik signallarning shovqin nisbati) kanalning to'lqin uzunligi bo'yicha shovqinlarni baholash maqsadida kanallar orasidagi shovqinlarni o'lchash parametri sifatida qo'llaniladi. BER (Bit Error Ratio – Bit xatolar nisbati) xatolik koeffitsienti aloqa kanalida tashqi ilova qo'llanilishida kanalning sifatini ta'minlovchi asosiy parametr bo'lsa-da, parametrning o'zi WDM tizimining boshqa integral xususiyatiga, ya'ni signal-shovqin nisbatiga bo'liq hisoblanadi.

Signal-shovqin nisbati OSNR har qanday WDM tizimining ajralmas xarakteristikasi bo'lib, u qabul qilingan signal kuchining ortiqcha qiymatini har bir optik kanal uchun shovqinli ko'rinishda aks ettiradi. OSNR qanchalik katta bo'lsa, qabul qilingan signal bitlarini shovqin darajasini aniqlash shunchalik osonroq bo'ladi.

OSNR ning to'lqin uzunligiga bog'liqlik grafigi 1-rasmda keltirilgan. Birinchi multipleksorning chiqishida ushbu raqam har bir kanal uchun kamida 40 dB bo'lishi kerak. Aloqa liniyasidagi optik kuchaytirgichlar OSNR ni kuchaytiradi. Signal havolani kesib o'tganda, OSNR qiymati chiziq uzunligiga, EDFA kuchaytirgichlarining soni va uzatish tezligiga qarab kamayishi mumkin. Har bir EDFA kuchaytirgichidagi OSNR ning qiymati 3-7 dB dan oshmasligi kerak. Qabul qilgichga kirishda OSNR ning qiymati 20 dB dan kam bo'lmasligi kerak.

1-rasm. Optik signal quvvatining to'lqin uzunligiga bog'liqligi.

OSNR kanal maksimal quvvatining shovqin kuchiga nisbati masofaning yarim o'lchamiga nisbati bilan tavsiflanadi. OSA analizatoridan foydalanib, demultipleksorga kirishda OSNR ning vaqt-o'rtacha qiymati aniqlanadi. Signal-shovqin nisbati oralig'idagi barcha spektral polosada (tizim ishlab chiqaruvchisi talablariga bog'liq) o'lchanadi, buning uchun kanaldagi signal kuchlanishi to'g'ridan-to'g'ri kanal yonidagi shovqin kuchiga qarab taqqoslanadi. Odatda, 18 dB yoki undan ortiq qiymat qabul qilinadi.

Liniyadagi barcha optik kuchaytirgichlarning kirishlari va chiqishlarida signal-shovqin nisbati o'lchanadi. 2,5 Gbit/s o'tkazish tezligiga ega tizimlar uchun bu qiymatlar kamida 21 dB bo'lishi kerak. Shuningdek, kanal orqali uzatilgan signallarining quvvat taqsimlanishini o'rganish birmuncha qiziq jarayondir. Odatda, optik signalning energiya jihatidan taqsimlanishining bir xillik darajasi alohida kanallarning maksimal quvvat qiymatlari o'rtasidagi maksimal farq sifatida belgilanadi. U birinchi optik kuchaytirgichda (multiplekserdan kelgan signalni oladi) OSA analizatoridan foydalanib o'lchanadi. Ushbu nuqtada, OSNR qiymati yetarlicha katta bo'lishi kerak (0.1 nm polosa uchun kamida 28 dB) va kanallar o'rtasidagi quvvatning taqsimlash farqi 2 dB dan oshmasligi kerak.

Aloqa liniyalari ishlashining barqarorligini tekshirish uchun kanal tarkibiy qismlari tasodifiy ravishda chiqariladi va qayta qo'shiladi, so'ngra uzatilayotgan signalning harakati kuzatiladi. Bir kanalning konfiguratsiyasidagi o'zgarishlar boshqa barcha kanallarda signal darajasini aks ettirilmasligi kerak.

WDM tizimidagi OSNR (dB) qiymati har bir ishchi kanal uchun o'lchangan bo'lishi kerak. Ushbu nisbat quyidagicha ta'riflanadi:

$$OSNR = \min_i [10 \lg(P_i / N_i) + 10 \lg(B_m / B_r)]$$

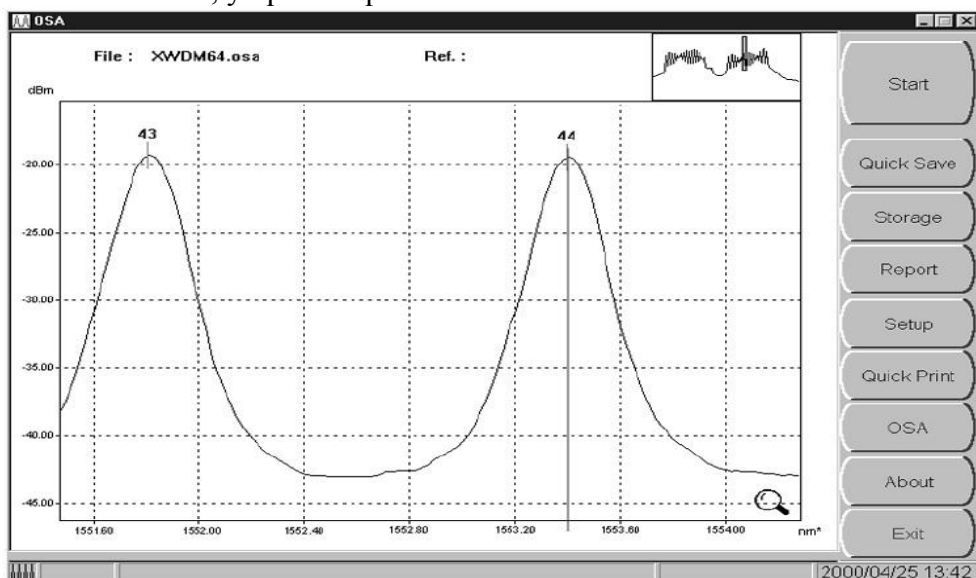
Bu yerda: P_i - har bir i-kanaldagi optik signalning quvvati, B_r - odatda 0,1 nm bo'lgan asosiy optik tarmoqli kengligi (chastota yoki to'lqin bo'yicha), N_i - teng shovqin shkalasida o'lchangan shovqin kuchining interpolatsiyalangan qiymati (chastota yoki to'lqin uzunligi bo'yicha) har bir i-kanal uchun B_m :

$$N_i = [N(\lambda_i - \Delta\lambda) + N(\lambda_i + \Delta\lambda)] / 2$$

Bu yerda $\Delta\lambda$ - kanallar orasidagi intervalning yarmiga teng yoki undan kam bo'lgan to'lqin uzunligi bo'yicha interpolatsiya shovqin.

Signal-shovqin nisbati yetarlicha yuqori bo'lmasa, tizim konfiguratsiyasini o'zgartirish orqali uni ko'paytirish kerak bo'ladi. Odatda, bunga aloqa liniyasining tegishli bo'limlariga qo'shimcha optik kuchaytirgichlarni o'rnatish orqali erishiladi.

Signal-shovqin nisbati signal sifatining o'lchovi bo'lib xizmat qiladi va aloqa liniyasining eng muhim parametri hisoblanib, yuqori aniqlik bilan o'lchanadi.

2-rasm. 50 GHz li kanallar orasidagi chastota oralig'i bilan tizimdagi markaziy to'lqin uzunligini o'lchash

O'tkazilgan optik WDM tarmoqlarida kanallarni taqsimlashda nizolarni oldini olish va ularning o'zaro ta'sirini minimallashtirishga qaratilgan keng ko'lamli va to'laqonli to'liqin bo'yicha tanlash strategiyasi talab qilinadi. Xalqaro standart, kanallar orasidagi chastota oralig'i 100 GHz li (taxminan 0,8 nm) da aniqlanadi. Bunday chastota oralig'i tizimning imkoniyatlari va komponentlar uchun texnik talablar darajasida yaxshi muvozanatga erishishga imkon beradi, shu bilan birga aloqa liniyasida qolgan uskunalariga kerakli chastotali bardoshlik qoldiriladi. Hozirgi kunda ko'plab ishlab chiqaruvchilar WDM tizimlari uchun 50 GHz li kanal va kamroq chastota oralig'ida uskunalarni ishlab chiqaradi.

ADABIYOTLAR

1. Международный союз электросвязи. Рекомендация "МСЭ-Т G.697 – Серия G: системы и среда передачи, цифровые системы и сети". – 2002.
2. URL: https://studbooks.net/2336588/tehnika/osnovnye_parametry_dwdm_sistem
3. URL: <https://www.osp.ru/lan/2001/02/134650/>

УДК 378.091.313:004.85:378.22

*Юлія Барінова
(Запоріжжя, Україна)*

ІНТЕРАКТИВНЕ НАВЧАННЯ ІЗ ВИКОРИСТАННЯМ ІНФОРМАЦІЙНИХ ТЕХНОЛОГІЙ ПІД ЧАС ПІДГОТОВКИ МОЛОДШОГО СПЕЦІАЛІСТА

Під час підготовки молодших спеціалістів постала необхідність перегляду підходів до інформаційної складової науки та технологій викладання. У статті наведені методи взаємодії викладача зі студентами за допомогою інформаційних технологій.

***Ключові слова:** Інформаційні технології навчання; інтерактивні технології навчання; пізнавальна активність студентів; програмне забезпечення навчального призначення.*

During the training of junior specialists, there was a need to revise the approaches to the information component of science and teaching technologies. The article describes the methods of interaction of the teacher with the students with the help of information technologies.

***Key words:** information technologies of training; interactive learning technologies; cognitive activity of students; educational software.*

Постановка проблеми. Під час підготовки молодших спеціалістів постала необхідність перегляду підходів до інформаційної складової науки та технологій викладання. Це пов'язано з тим, що потік інформації щороку збільшується, студентам стало складніше засвоювати матеріал, а отриманими знаннями вони майже не користуються на практиці та у повсякденному житті або користуються не в повному обсязі. Допомогти у розв'язанні цієї проблеми може інтерактивна модель навчання із використанням інформаційних технологій.

Актуальність дослідження. Завданням освіти у звичному контексті є надання і викладання інформації студентам. Останнім часом інструментами спілкування та взаємодії студентів із зовнішнім світом є електронні засоби комп'ютерної техніки і зв'язку (гаджети, комп'ютери, тощо). Тому формування якостей соціально адаптованих молодших спеціалістів, які спроможні самостійно приймати рішення, пропонувати нові ідеї та втілювати їх у життя потребує нових підходів навчання.

Зв'язок авторського доробку з важливими та практичними завданнями. Впровадження інформаційних технологій в навчально-виховний, навчально-виробничий та методичний процеси служить для активізації навчально-пізнавальної діяльності студентів, формування та розвитку інтересу до навчального предмета.

Основний принцип – зробити так, щоб студенти стали активними учасниками навчального процесу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідження інноваційних форм і методів взаємодії з аудиторією того кому належить публічно виступати, наведені у книгах Джеррі Вайссмана і Карміна Галло. Також наведено рекомендації по створенню концепції презентації; технічні, графічні та смислові аспекти презентаційного матеріалу; оволодіння увагою аудиторії, технікою поведінки та мови [1], [2].

Розглянуто проблеми системи дистанційної освіти із впровадженням програмного забезпечення для організації навчання у статті Голощука Р.О., Довбуша О.О. [3].

Ретельний опис видів активних методик, матеріалів та інструментів, що використовуються для цих методик наведено у роботі «Інтерактивні методи викладання. Практичні поради для викладачів» [4]. Також викладено особливості використання кожного із методів інтерактивного викладання [4].

У статті Торубара О.М. розкривається процес використання нових інформаційних технологій навчання та пізнавальної діяльності студентів в освоєнні персональних комп'ютерів й комп'ютерних систем [5].

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, яким присвячується означена стаття. Не повністю вирішена частина загальної проблеми – це впровадження інформаційних технологій при вивченні спецдисциплін. Для підготовки молодших спеціалістів необхідно працювати із новітніми виробничими технологіями, які зазвичай у розвинутих країнах розробляються при інститутах та університетах і потім упроваджуються на підприємствах країни.

Але нажалі наразі наша країна суттєво відстає у технічному прогресі від передових країн світу. І тільки за допомогою інтерактивних та інформаційних технологій навчання, без новітніх виробничих технологій, що є у відкритому доступі для студентів та викладачів, не можливо підготувати конкурентоспроможного молодшого спеціаліста.

Методологічне або загальнонаукове значення. Виявлення типів інформаційних технологій, що найбільш зручні та дієві для вивчення спецдисциплін допоможе у взаємодії викладача та студента.

Викладення основного матеріалу. Інформаційні технології – це сукупність методів, засобів, прийомів пошуку, зберігання, опрацювання, подання і передавання графічної, текстової, цифрової, аудіо- і відеоінформації на основі електронних засобів комп'ютерної техніки і зв'язку.

Інтерактивність (від англ. Interaction – «взаємодія») – фактично це слово означає взаємодію між об'єктами. Інтерактивний – це той, що має зворотній зв'язок, діалоговий, що здійснює взаємодію студента, учня, слухача із викладачем.

Метою інтерактивної взаємодії є:

- створення умов для залучення всіх слухачів до навчального процесу, спонукання перейти від пасивної поведінки до активної;
- надання можливості кожному слухачеві розуміти і висловлювати свою думку з приводу того, що він знає і думає;
- створення атмосфери співпраці, взаємодії;
- створення комфортних умов навчання, які б викликали у кожного слухача відчуття своєї успішності, значущості, інтелектуальної спроможності;
- практичне навчання, постійний взаємозв'язок з прикладами з життя, предметом діяльності слухачів, застосування отриманих знань на практиці та у повсякденному житті.

Для того, щоб навчання було інтерактивним необхідно створити таку організацію системи навчання при якій мета досягається інформаційним обміном елементів цієї системи.

Модель проведення інтерактивного заняття – це більше ніж діалог. У діалозі викладач відіграє провідну роль. А в інтерактивній формі навчання відбувається полілог. Полілог використовується при обговоренні тієї чи іншої теми, точки зору.

Полілог (від грецької polys – багато і logos – слово) – розмова декількох дійових осіб. Тобто це дискусія, бесіда трьох і більше учасників.

Корисною платформою для полілогу є соціальні мережі у яких є всі інструменти для ведення інформаційної сторінки (групи), обміну інформацією, обговорення статей, публікацій, подій за даною тематикою (тематика спецдисциплін).

Викладач у цьому випадку виконує координуючу або консультативну роль та є моделлю ідеальної комунікативної поведінки, користується у групі необмеженою довірою, його наслідують, на нього орієнтуються тощо. Викладач і студенти виступають рівноправними суб'єктами навчання.

Використання інтерактивних технологій у навчанні зумовлює те, що кожне заняття буде іншим бо групи слухачів (студентів) різні.

Джері Вайсман пропонує три показника для аналізу своєї аудиторії:

1. Своєрідність. Хто ваші слухачі? Які їх ролі? [1]

Приклад: дехто з аудиторії має намір працювати на станції технічного обслуговування машин, а дехто має намір керувати та володіти цією ж станцією техобслуговування. Тому при навчанні ці дві категорії мають різні мотиви і різну кінцеву мету. Перша категорія отримає поверхневі знання в надії, що на місці, де вони будуть працювати їх навчать, а друга категорія має за мету поглибитись у майбутню справу життя, із повною відповідальністю. Відповідно і інформація, що надається у широкий доступ, повинна відповідати потребам як першій так і другій категорії.

2. Рівень знань. Пам'ятайте, що один із смертних гріхів - перевантаженість технічними подробицями. [1]

Важливе вміння спілкуватися на зрозумілій для аудиторії мові. Задача викладача не рекламувати свої знання, а зацікавити та спонукати студентів для того, щоб вони в подальшому знали та розуміли те, що ми прагнемо їм донести.

3. Запитайте себе, чого хоче ваша публіка? Як тема вашої презентації (доповіді, статті) відповідає цьому?

Приклад: на дисципліні «Опір матеріалів» дуже важливий термін Напруження, що позначається буквою σ , виражається у Па або у МПА та означає силу, яка приходить на одиницю площі. Не цікаво? Звичайно. Але ж якщо студент побачив на відео значення σ у різних частинах кузова автомобіля Lexus, та з'ясував, як впливає значення σ на якість машин (безпека, легкість конструкції в залежності від матеріалу, більша витривалість тощо) із більшою цікавістю буде приймати участь у процесі навчання.

Висновок: прагнемо до того, щоб нецікаві для аудиторії речі викласти більш цікавим та сучасним способом.

Інтерактивних методів із використанням інформаційних технологій, що використовують під час навчання дуже багато. Розглянемо декілька, які можуть допомогти у вивченні спецдисциплін.

Перегляд і обговорення навчальних відеофільмів.

Навчальні та науково-пізнавальні відеофільми відповідного змісту можна використовувати на будь-якому з етапів занять у відповідності до їх теми, мети і завдання, а не тільки як додатковий матеріал.

Перед показом фільму викладачеві необхідно поставити перед студентами кілька ключових питань. Це буде основою для подальшого обговорення. Можна зупинити фільм на задалегідь відібраних кадрах (моментях) і проводити дискусію. В кінці заняття необхідно обов'язково спільно зі студентами підвести підсумки і озвучити отримані висновки.

Даний метод є невід'ємною складовою під час навчання молодших спеціалістів за технічними спеціальностями. Принцип дії багатьох механізмів, передач, з'єднань можна зрозуміти набагато легше й повною мірою після перегляду відео. Під час викладання дисципліни «Деталі машин» можна кожен тему викладати із використанням відеороликів із подальшим їх обговоренням. Проблема полягає у тому, що сучасного відеоматеріалу не вистачає. Часто матеріал для відеопоказу зустрічається англійською мовою. Цей процес

формування та знаходження нової, сучасної інформації необхідно оптимізувати та централізувати для підтримки викладача.

Публічна презентація проекту. Презентація – найефективніший спосіб донесення важливої інформації як в розмові "віч на віч", так і при публічних виступах. Слайд-презентації з використанням мультимедійного обладнання дозволяють ефективно і наочно представити зміст досліджуваного матеріалу, виділити і проілюструвати повідомлення, які несуть повчальну інформацію, показати їх ключові змістовні пункти. Використання інтерактивних елементів дозволяє посилити ефективність публічних виступів, які є частиною професійної діяльності викладача. Слайд-презентація може бути надана у широкий доступ для того, щоб студенти мали змогу ще її переглянути.

Під час праці над презентацією прийоми Стіва Джобса є надзвичайно корисними. Вони допомагають перетворювати звичайне, нудне, технічне, монотонне слайд-шоу в цікаве дійство. Кожну презентацію необхідно продумати так, щоб створити нові хвилювання і надовго залишити аудиторію натхненної, спонукати її до засвоєння знань та вдосконалення вмінь. [2]

Окремо хочеться зацентрувати увагу на дистанційному навчанні. Дистанційне навчання є найефективнішою і найперспективнішою системою підготовки фахівців.

Для організації дистанційного навчання використовуються різні платформи (наприклад Moodle; Ilias; Webtutor; IBM Learning Space; eLearning 3000; WebCT; тощо). Студенти та викладачі отримують логін і пароль після реєстрації в системі та відповідно доступ до ресурсів системи.

Переваги та можливості, які надають подібні оболонки викладачам при використанні дистанційної форми навчання:

- надсилання новин студентам за тематичними групами;
- можливість відстеження результатів самостійної роботи (виконані, прострочені завдання, результати проходження тестів та інше);
- надання студентам нових завдань і тестів різних типів;
- отримання повідомлень про надходження файлів із виконаними завданнями від студентів;
- оцінювання відповідей студентів;
- проведення опитувань в режимі off-line;
- організація взаємодії зі студентами та іншими викладачами за допомогою сторінок і загальних обговорень (форумів).

Висновки. Необхідно змінювати систему навчання, яка будувалася на засадах емпіризму, авторитаризму, інтелектуалізму, і не була пристосованою до інтересів студентів та учнів. Для того щоб забезпечити належний розвиток студента, як молодшого спеціаліста, розвиток його самостійного мислення, ініціативи, творчої активності необхідно широко використовувати інформаційні технології навчання.

Перспективи використання результатів дослідження. Теоретичні та практичні результати досліджень можна використати для планування навчального процесу педагогічними працівниками, для складання навчально-методичних комплексів спеціальностей, розробки навчальних посібників і методичних матеріалів інструктивного і інформаційного характеру.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Вайсман Д. Блестящая презентация. Как завоевать аудиторию / Д. Вайсман – Санкт Петербург: Питер, 288 с.
2. Галло К. і Презентация. Уроки убеждения от лидера Apple Стива Джобса / К. Галло. – Москва: Манн, Иванов и Фербер, 2012. – 224 с.
3. Голощук Р.О., Довбуш О.О. Використання програмного забезпечення MOODLE та ADOBE для організації електронного навчання / Національний університет «Львівська політехніка», кафедра інформаційних систем та мереж. – 2010.

4. Інтерактивні методи викладання. Практичні поради для суддів-викладачів. – К.: ФОП Демчинський О.В., 2017. – 64 с.

5. Торубара О.М. Застосування новітніх інформаційних технологій в навчальному процесі вищих навчальних закладів / О. М. Торубара // Вісник Чернігівського національного педагогічного університету. Педагогічні науки. – 2013.

УДК 61.001.8:681.3:007

*Микола Бортний, Олена Шармазанова,
Вікторія Шаповалова, Богдан Федорович
(Харків, Україна)*

ТЕЛЕМЕДИЧНІ ТЕХНОЛОГІЇ В ДІЯЛЬНОСТІ ЦЕНТРІВ ПЕРВИННОЇ МЕДИКО-САНІТАРНОЇ ДОПОМОГИ В УМОВАХ ТРАНСФОРМАЦІЇ СИСТЕМИ ОХОРОНИ ЗДОРОВ'Я

У статті наведені дані про основні телемедичні технології, визначені основні області їх застосування, основні переваги від впровадження в діяльність центрів первинної медико-санітарної допомоги в умовах трансформації системи охорони здоров'я в Україні.

Ключові слова. телемедичні технології, інформатизація охорони здоров'я, первинна ланка медичної допомоги.

The article presents data on basic telemedicine technologies, defines the main areas of their application, the main advantages of the introduction of primary health care centers in the context of the transformation of the health care system in Ukraine.

Key words. telemedicine technologies, informatization of health care, primary link of medical aid.

Сучасні технології стрімко входять в усі сфери нашого життя. Не виняток і медицина. Паралельно з удосконаленням методів діагностики не стоять на місці і способи передачі медичної інформації. Питання стосується телемедицини.

Телемедицина – це комп'ютерно-інформаційний напрямок охорони здоров'я, який дозволяє передавати по лініях зв'язку будь-яку інформацію між медичними закладами не тільки в рамках одного населеного пункту, не тільки між містами, а й взагалі в рамках всього світу [2]. Те, що ще вчора здавалося фантастикою, сьогодні, завдяки розвитку цифрових систем та збільшення швидкості передачі інформації, стало реальністю. Дана технологія може бути застосована і для дистанційного навчання, і в сфері науково-медичних досліджень, і в області менеджменту медичних послуг, і, власне, в найголовнішому – в постановці правильного діагнозу та лікуванні пацієнта.

Телерадіологія є частиною телемедицини. Вона дозволяє кодувати і пересилати іншому користувачеві будь-яке зображення, отримане завдяки методам променевої діагностики. Завдяки телерадіології сучасна медицина отримала наступні додаткові можливості: передача зображення в спеціалізований медичний заклад для планової інтерпретації та консультації; віддалена експертиза екстрених ситуацій при надзвичайних станах і катастрофах; спостереження за станом пацієнта в перебігу захворювання; зберігання та архівування матеріалів; експертиза конфліктних діагностичних завдань; дистанційне навчання [4].

Також завдяки даній інновації можна оперативно передавати медичні зображення з першоджерела (наприклад, рентгенологічного або КТ- та МРТ-кабінету) в великі медичні центри, які володіють більш широким спектром діагностичних можливостей. В спеціалізованих центрах досвідчені фахівці зможуть не тільки дати експертну оцінку складного або ургентного випадку, але і вирішити, чи доцільно лікування на місці чи пацієнта варто негайно транспортувати в центр. Такий підхід може прискорити постановку

правильного діагнозу, і, як наслідок, врятувати життя. Очевидно, що особливо гостро в використанні даної технології потребує населення віддалених районів, які обслуговуються в медичних закладах з обмеженою кількістю обладнання і невеликим штатом співробітників [1].

На етапі, коли телерадіологія тільки зароджувалася, трансляція зображень була повільною і обмеженою, а передана картинка мала значення роздільної здатності. На сьогоднішній день будь-які обмеження в передачі інформації зняті. Завдяки цьому в ряді розвинених країн дана технологія вже стала невід'ємною частиною медицини. Хоча, як зазначає ряд дослідників, багато медпрацівників все ще скептично налаштовані по відношенню до неї. Справа не тільки в закостенілих уявленнях лікарів про стандарти медицини. Одна з головних проблем – низький рівень технічного оснащення лікарень, медичних центрів і системи охорони здоров'я взагалі. Існує ряд труднощів і в законодавчому полі. Наприклад, юридичне закріплення телеконсультацій договорами.

Незважаючи на ці труднощі, клінічні телемедичні програми вже успішно функціонують в США і ряді країн Європи. Більш того, ряд українських лікарень і медичних центрів, керівництво яких усвідомлює, що майбутнє охорони здоров'я нерозривно пов'язане з розвитком технологій, починає активно впроваджувати в свою практику елементи телемедицини, завдяки чому тепер і в Україні стало можливим проведення цього інноваційного напрямку сучасної медицини.

Телемедицина – це швидке забезпечення медичними знаннями на відстані за допомогою телезв'язку та інформаційної технології незалежно від того, де знаходиться пацієнт або де потрібна інформація. Телемедицина – це сукупність впроваджуваних, «вбудованих» в медичні інформаційні системи принципово нових засобів і методів обробки даних, що об'єднуються в цілісні технологічні системи, що забезпечують створення, передачу, зберігання і відображення інформаційного продукту (даних, знань) з найменшими витратами з метою проведення необхідних і достатніх лікувально-діагностичних заходів, а також навчання для всіх, хто потребує них в потрібному місці і в потрібний час.

Впровадження інформаційних технологій для потреб телемедицини – це, мабуть, основний напрямок в роботі прикладних математиків, фахівців з медичної інформатики. Навіть в нашій країні телемедицина отримала значний розвиток. На сьогодні основними областями її застосування є: діагностика та забезпечення консультацій на відстані (при цьому в основному між фахівцем і іншим медиком (лікарем або медичною сестрою); дистанційне навчання.

Зрозуміло, що застосування телемедичних технологій особливо ефективно там, де діагностика заснована на візуальній інформації. До таких спеціальностей можна віднести телерадіологію. Телерадіологія є окремою галуззю телемедицини, основним завданням якої є передача на відстані медичних діагностичних зображень. Багато пацієнтів сучасних діагностичних центрів інколи змушені чекати по кілька годин свої знімки та результати дослідження в лікарнях. Телерадіологія дозволяє направляти знімки пацієнтам на відстані і в подальшому отримати необхідну консультацію. Телеонкологія забезпечує більш доступну і зручну допомогу пацієнтам з онкологічними захворюваннями. За останні кілька років область телеонкології швидко розширилася. Деякі рішення телеонкології включають в себе послуги зберігання та пересилання зображень лікарів для діагностики. До інших можна віднести відео дзвінки, які дозволяють пацієнтам консультиватися з онкологом. У теледерматології, як правило, використовують технологію «збережи і відправляй». В даному випадку лікарі відправляють пацієнтові фотографію висипу, або іншої аномалії шкіри для дистанційної діагностики. На даний час вже існує цілий ряд спеціальностей, які використовують телемедичні технології. Фахівці первинної медико-санітарної допомоги, часто є першими медичними фахівцями, які можуть виявити потенційну проблему [3].

Підтримка медичною інформаційною системою телемедичних можливостей – обґрунтована необхідність. Сама по собі телемедицина навряд чи здатна якісно поліпшити лікувально-діагностичний процес, тому що затребувана тільки в певних ситуаціях. Її можна і

потрібно вбудовувати в інформаційну систему, але не слід вважати телемедицину основою інформатизації лікувального закладу.

Відзначимо основні переваги від впровадження телемедичних функцій в інформаційні системи: це – зниження вартості лікування або діагностики (скорочується необхідність в поїздках на консультації та обстеження, в купівлі дорогого обладнання та витратних матеріалів); розширення інформаційних зв'язків між медичними працівниками; проведення віртуальних консилиумів, відеоконференцій (спілкування через Інтернет розширює інформаційні можливості кожного співробітника); поліпшення якості медичної допомоги та розширення можливостей її надання.

Так, пацієнт, який має домашній комп'ютер з підключенням до Інтернет може відправити повідомлення електронної пошти свого лікаря або сімейного лікаря, записатися на прийом, отримати консультацію або результати обстеження. Виділимо основні телемедичні завдання інформаційних систем:

1. Можливість проведення консультацій, які можуть бути двох видів – відкладені і в режимі реального часу. Відкладена консультація - це процес обміну інформацією, коли пацієнт записується на неї, при необхідності формується електронний опис його скаргу, анамнезу захворювання, проведеного лікування і обстеження. Вся ця інформація переноситься в спеціальну базу даних віддаленого консультанта. Час від часу консультант читає сформований для нього список записів, виконує консультації.

При консультації в режимі реального часу консультанту по системі обміну повідомлень (наприклад, по електронній пошті) відправляються необхідні дані про пацієнта. Як тільки він отримує їх, негайно відповідає на запит. Такі можливості досить просто виконати. Для цього в програму планування робочого часу необхідно додати можливості роботи через Інтернет, записи пацієнта із зазначенням анамнезу та інших даних. В підсистемі лікарів необхідно вбудувати підтримку відправки документів по електронній пошті.

2. Консилиуми і відеоконференції. В рамках інформаційних систем для цих цілей повинно застосовуватися спеціальне програмне забезпечення, тому що існує реальна необхідність організації зв'язку між лікарями (з можливою участю пацієнта) і передачею відеоінформації.

3. Дистанційне навчання. Використання ресурсів мережі Інтернет, таких як електронні бібліотеки повнотекстових статей, доступ до архівів цікавих клінічних випадків, записів рідкісних видів патології та ін.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Загальна практика-сімейна медицина – основа формування Національної системи охорони здоров'я / Латишев Є.Є. – http://www.moz.gov.ua/ua/portal/simed_082004_0.html.

2. Камаев И.А. Телемедицина: клинические, организационные, правовые, технологические, экономические аспекты / И.А. Камаев, В.М.Леванов, Д.В. Сергеев-Нижний Новгород: Изд-во НГМА, 2001. – 100 с.

3. Лобас В.М., Слабкий Г.О. Інформаційна підтримка діяльності сімейного лікаря // Укр. ж. телемед. мед. телемат. – 2004. – Т.2, №2. –С.155-160.

4. Наказ МОЗ України № 261 від 26.03. 2010 «Про впровадження телемедицини в закладах охорони здоров'я»: <https://zakon.rada.gov.ua>.

УДК 519.688;519.684;519.67;681.323

Катерина Горіла, Артем Марченко, Ігор Частоколенко
(Черкаси, Україна)

ОГЛЯД СУЧАСНОЇ МОВИ ПРОГРАМУВАННЯ SWIFT

Swift – багатопарадигмова компільована мова програмування, розроблена компанією Apple для того, щоб співіснувати з Objective C і бути стійкішою до помилкового коду.

Ключові слова: *Python – високорівнева мова програмування загального призначення, орієнтована на підвищення продуктивності розробника і читання коду; REPL – форма організації простого інтерактивного середовища програмування в рамках коштів інтерфейсу командного рядка; Фреймворк – інфраструктура програмних рішень, що полегшує розробку складних систем; Парадигма програмування – це сукупність ідей і понять, що визначають стиль написання комп'ютерних програм (підхід до програмування), спосіб концептуалізації, що визначає організацію обчислень і структурування роботи, що виконується комп'ютером; IBM – один з найбільших в світі виробників і постачальників апаратного і програмного забезпечення, а також IT-сервісів і консалтингових послуг в світі.*

Swift – is a multi-paradigm compiled programming language developed by Apple to coexist with Objective C and be more stable t of false code.

Key words: *Python – is a high-levelgeneral-purpose programming language focused on increasing develop rproductivity and code readability; REPL – is a form of organization of a simple interactive programming environment with in the means of the command line interface; Frameworks – an infrastructure of software solutions that facilitates the development of complex systems; The paradigm of programming – is a set of ideas and concepts that determine the style of writing computer programs (approach to programming), a way of conceptualization that determines the organization of computing and structuring work performed by the computer; IBM – is one of the world's largest manufacturers and suppliers of hardware and soft ware, aswellas IT service sand consulting services in the world.*

У 2014 році компанія Apple представила нову мову програмування Swift, що була створена в першу чергу для розробників під платформу iOS. В Swift спостерігається поєднання найкращих технологій, які були розроблені в C, C++ та Objective-C та нові розробки. Наприклад, Objective-C почав підтримувати блоки, літерали та модулі, відкривається доступ до фреймворків Cocoa, а сам процес контролю пам'яттю став набагато простішим за допомогою механізму автоматичного підрахунку посилань. Swift містить кортежі, які роблять можливим створення та передачу групи значень, додаються опціональні типи, які дозволяють працювати з відсутністю значень [1].

Велика роль в мові Swift приділяється операторам. При чому, підтримується більшість стандартних операторів мови C. Наприклад, оператор присвоєння не повертає значення, що дозволяє уникати непорозумінь з оператором перевірки на рівність. Іншим прикладом слугують арифметичні оператори, що можуть знаходити та запобігати переповненням типу.

Порівнюючи Swift з іншими мовами програмування, слід зазначити, що одною з головних її переваг є наявність автоматичного управління пам'яттю. Тобто, автоматичний підрахунок посилань слідкує та управляє пам'яттю додатка самостійно. Розробникам не потрібно відводити час для опрацювання цього механізму, в результаті значно скорочується час на створення додатка.

Ще одним здобутком Swift є функціональна безпека. Мова дозволяє програмістам швидко знаходити помилки ще до компілювання і усувати їх. Крім того, за допомогою вказівника nil (опціонального значення) розробники можуть позбутися помилок компілювання, які викликані нульовими посиланнями (null). Проблеми можуть бути усунені

при вже написаному коді, що значно зменшує кількість часу і грошей, які витрачаються на виправлення помилок.

В Swift з'явився відкритий вихідний код, який сильно вплинув на популярність мови програмування. Тому Apple доклала великих зусиль для того, щоб він став багатоплатформним. Зараз відкритий вихідний код доступний на Linux. Apple обіцяє, що програмісти до нього будуть мати доступ і на Windows. Технічний гігант IBM також сильно вплинув на розвиток мови. Компанія представила тестову середу Swift (Sandbox) та зробила досяжним в хмарі. Таким чином, серверна частина Swift може бути інтегрована з великою кількістю серверних інструментів.

До цих характеристик можна також додати, що Swift легкий в використанні. Він має простий синтаксис. Swift розуміють програмісти, які знають інші мови. Цей факт залишається визначним при розробці додатків на декілька платформ. На жаль, у Swift є кілька невирішених проблем через те, що мова досить молода. Одною з них є мала кількість бібліотек. В Swift все ще досить мало вбудованих функцій, які б працювали однаково добре в усіх версіях. Більшість бібліотек і фреймворків розроблені для більш ранніх версій мови і зовсім марні в нових. Через зміни, представлених у новій версії мови, Swift поводить себе дуже нестабільно. Це означає, що якщо розробник хоче перейти на нову версію мови йому потрібно буде переписати код. Ця проблема була частково вирішена за допомогою SwiftMigrationTool в XCode, що зробило міграцію на 4-ю версію мови досить простим завданням [2].

Функціональна сумісність Swift з іншими мовами програмування є здобутком, оскільки дозволяється писати програми на Swift, C, Objective-C, та C++ одночасно завдяки інтеграції з бібліотекою виконавця програм.

Особливу увагу слід приділити порівнянню Swift з мовою програмування Python, яка у 2017 році на основі даних від StackOverflow вважається найбільш швидкозростаючою мовою програмування.

Спочатку розглянемо такий аспект, як продуктивність. За твердженням розробників, алгоритм пошуку в Swift виконується до 2,6 разів швидше, ніж в Objective-C, і до 8,4 рази, ніж в Python 2,7. Важливо, що Swift не просто швидкий, а й наповнений сучасними мовними функціями, які дозволяють писати по-справжньому функціональний код [3]. Швидкість Swift обумовлена тим, що Swift-програми компілюються у машинний код.

В мовах Swift і Python використовується середовище програмування REPL, яке сприяє швидкому знаходженню і виправленню помилок. В такому середовищі користувач може вводити вирази, які середовище одразу обчислить, а результат обчислень відобразить користувачеві.

Swift та Python є багатопарадигмальними. Більш того, у кожній мові є додаткове середовище для більш легкого її вивчення (Python IDLE для Python і The Playground для Swift).

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Офіційна документація мови програмування Swift – Режим доступу: https://developer.apple.com/library/ios/documentation/Swift/Conceptual/Swift_Programming_Language/
2. Swift или Python: какой язык учить в 2019 году? – Режим доступу: <https://sohabr.net/habr/post/430744/>
3. 7 причин изучать Swift – Режим доступу: https://geekbrains.ru/posts/reasons_to_swift

Айсулу Досжанова
(Нур-Султан/Астана, Казахстан)

ИСКУССТВЕННЫЙ ИНТЕЛЛЕКТ

Философия искусственного интеллекта заключается в решении вопроса умения машины мыслить «по-человечески». Основная цель: создание машин, которые способны вести себя как человек, т.е. думать, понимать, учиться и учить – реализация человеческого интеллекта в искусственно созданных машинах.

Ключевые слова: компьютер, программа, искусственный интеллект, разработка, реализация, появление, развитие.

The philosophy of artificial intelligence is to address the issue of the ability of the machine to think "as a human being." The main goal: to think, understand, learn and teach – the realization of human intelligence in artificially created machines.

Keywords: computer, program, artificial intelligence, development, implementation, emergence, development.

Искусственным интеллектом называют способ создания компьютера, способного самообучаться и мыслить разумно, также и область науки, занимающаяся разработкой программ и машин, обладающих интеллектом. Под интеллектом при этом принимается способность познания, объединяющая познавательные возможности, включая воображение и ощущения.

Так же к искусственному интеллекту относят программные системы и алгоритмы, которые способны решать поставленные задачи такими способами, которые применял бы и человек, размышляющий над их решением.

Появление искусственного интеллекта как науки

Моментом появления такой научной отрасли можно считать появление первых теоретических разработок ИИ. В 1943 был выпущен труд «Логическое исчисление идей, относящихся к нервной активности», составленный авторами модели первого искусственного нейрона Уолтером Питерсом и Уореном Маккалоком. Эти идеи в 1949 году были развиты Д. Хеббом в работе, описывающей принципы поведения нейронов, – «Организация поведения».

За два года до этого, в 1947 году, Алан Тьюринг, математик из Британии, прочел лекцию, в которой впервые прозвучало предположение, что искусственный интеллект должен создаваться не путем конструирования машин, а через программирование компьютера. Однако само понятие «искусственный интеллект» появилось только в 1956 году, а его автором стал ученый из Стэнфорда Джон Маккарти.

В 1950 году Алан Тьюринг в статье «Вычислительная техника и разум» обговорил условия, согласно которым машину можно считать разумной. Согласно тесту Тьюринга умным можно считать компьютер, который сможет успешно выдавать себя за человека перед сторонним умным наблюдателем.

Несмотря на то, что такая трактовка удовлетворяет большинство людей, многие ученые ее не приняли. Так Дэниел Деннет в книге «Brainchildren» показывает, что многих людей можно без труда убедить в разумности даже примитивной программы.

Развитие технологий искусственного интеллекта

С момента выхода работ Тьюринга интерес к проблеме создания искусственного интеллекта возрос и вопросы о возможности реализации машин, способных самостоятельно обучаться и решать сложные задачи, начали активно обсуждаться мировым научным сообществом.

Один из первых реальных шагов к достижению цели стало создание программы игры в шахматы в 1954 году. К работе, которой руководил американский исследователь Ньюэлл,

были привлечены аналитики RAND Corporation и группа голландских психологов, а формулировал задачи Тьюринг. В результате был создан язык обработки списков ИППЛ1 и программа «Логик-Теоретик», которую можно считать первым достижением в сфере Искусственного интеллекта. «Логик-Теоретик» позволял автоматически доказывать теоремы, а шахматная программа, работа над которой завершилась в 1957 году, могла делать выбор без описания конечной цели и в отсутствии теоретических обоснований.

В 1961 году английским профессором Мичи был описан механизм, который сам обучался игре «крестики-нолики», - это послужило доказательством возможности создания устройств, способных к обучению, – одному из главных признаков интеллектуальности.

В 1965 году в США состоялась конференция основателей кибернетики, на которой обсуждалась возможность реализации искусственного интеллекта. К этому понятию отнесли принятие оптимальных решений, распознавание объектов, возможность машинного перевода и способность брать другие функции человека на себя.

С момента возникновения этого направления ученые предполагали, что моделирование мышления и его конструктивное определение должно проводиться способом формулирования задач, для решения которых и требуется искусственный интеллект. В результате сложилось понимание, которое действует и в наше время: ИИ – это совокупность инструментов и используемых методов, которые требуются для решения задач по принципам, аналогичным процессам, совершаемым человеком.

Именно этот подход используется при всех исследованиях до настоящего времени. Однако до сих пор нет единого определения ИИ, так как не существует и универсального определения интеллекта самого человека.

Первый серьезный робот, получивший мировую известность, был создан в 1966 году в городе Химки. Это был первый в истории покоривший лунную поверхность аппарат «Луноход-1».

Коммерческий успех, получаемый от промышленных роботов, был достигнут в 70-х годах. В 1971 году «INTEL» создал микропроцессор, который позволил выпускать роботов с микропроцессорным управлением. А в 1974 году фирмой «Cincinnati Milacron» был разработан мини-компьютер для управления роботом. С начала 89-х годов практическое применение получили роботы с сенсорной системой – они могли работать с неориентированными предметами на конвейере при контроле качества, сварке, сборке и в других процессах.

Еще одно успешное достижение создателей ИИ – компьютерное зрение. Это направление развилось в самостоятельную дисциплину. В результате исследований того, как человек анализирует информацию и строит визуальные трехмерные образы, произошел прорыв, появились возможности строить трехмерные изображения в медицине, при создании карт, определении личности и т.д.

В современной науке исследования искусственного интеллекта проводятся в совершенно разных направлениях: интеллектуальный анализ данных, приобретение знаний, обработка образной информации, машинное обучение, планирование, моделирование рассуждений, управление процессами и многое другое.

Горизонт возможностей, открываемых искусственным интеллектом

Качественный скачок в реализации ИИ привел науку к новому прорыву – созданию Сильного Искусственного Интеллекта. Этим понятием называют искусственный интеллект, способный не только мыслить, но и осознавать себя. При этом считается, что процесс решения вопросов машиной совсем не обязательно будет схож с человеческим мышлением. Если слабым ИИ называют автоматизацию отдельных сегментов разума, то сильный интеллект сочетает в себе различные способности, которые уже внедрены в разработанных программах:

- использование различных стратегий, принятие решений в условиях без определенной заданной схемы;
- представление о существующей реальности, возможность усваивать знания;

- общение с использованием естественного языка;
- обучение и самообучение;
- планирование действий.

Все это уже достижимо по отдельности, но для сильного ИИ требуется, чтобы все перечисленные способности были объединены в единое целое.

Современные компьютеры способны решать такие сложные задачи как игра в ГО (что считалось недостижимым), проходить тест Тьюринга, анализировать тексты и передавать информацию на понятном человеку языке. Но пока что не удалось объединить эти технологии. Если же будет создана система, которая сможет автономно принимать решения и задавать самой себе задачи, приспособливаясь к окружающей реальности, это откроет перед человечеством новые горизонты.

Появится возможность создать производство, для управления которого не потребуется участие человека. Подобные роботы смогут не только выполнять поставленную задачу, но и самостоятельно перестраиваться при возникших изменениях. Машины будут способны заменить людей в любой деятельности, выполнять работы без участия управляющего персонала. В результате производство станет очень дешевым, что даст огромный толчок экономике во всех жизненно важных отраслях: производстве продовольствия, энергетике, строительстве или промышленном производстве. Человек будет освобожден от работы, требующей физических усилий, и любого монотонного, нетворческого труда.

Еще одна сфера, в которой искусственный интеллект сможет заменить человека, – сферы, в которых человеческий фактор имеет решающее значение и способен привести к серьезным ошибкам. В качестве примеров можно привести судебную систему, таможенную полицию. Мыслящую машину невозможно уговорить или запугать, она не берет взяток, а решения принимает на основании строгой логики, на которую не влияют личные мотивы, настроение или самочувствие.

Доступность роботов с искусственным интеллектом позволит использовать их и в бытовых целях, освободив человека от выполнения работ по дому.

И это далеко не все возможности, которые открывает создание полноценного искусственного интеллекта. Точно предугадать последствия такого научного прорыва невозможно, но понятно, что это не только облегчит жизнь человечества, но полностью изменит и образ жизни, и мировоззрение людей. Многие философы всерьез задумываются об опасностях, которые появятся вместе с улучшениями уровня комфорта.

Примеры действующего ИИ

Несмотря на то, что ИИ пока находится в стадии развития и разработки, с примерами его использования человек сталкивается ежедневно. Его применяют как в промышленных целях, так и в привычных устройствах:

- в iPhone X, FaceID и в других, более старших, гаджетах существует функция, с помощью которой блокировка аппарата происходит с опознаванием лица владельца, самообучающиеся алгоритмы позволяют создавать уникальное изображение, по которому происходит идентификация;
- установленные на смартфонах виртуальные ассистенты работают на основе ИИ, распознающих речь и подбирающих решения поставленных задач;
- применяется ИИ и в приложениях дополненной реальности.

Сфера применения искусственного интеллекта расширяется с каждым днем. Практически не остается областей, в которых он не задействован:

- медицина – уже существуют приложения, способные давать рекомендации, обнаруживать заболевания на стадиях, которые невозможно определить по обычным проявлениям;
- сельское хозяйство – ИИ не только отслеживает состояние растений и почв, но и сопоставляет статистические погодные данные, принимает решения о составе и объеме вносимых удобрений, обнаруживает и удаляет сорняки;

- дорожное движение – применение искусственного интеллекта в решении проблем пробок стало привычной практикой, для этого анализируется положение на трассах, произошедшие ДТП и другие детали, влияющие на трафик;
- транспорт – автомобили, поезда, управляемые компьютером, автопилоты на самолетах уже стали реальностью;
- системы умного дома – пока что владелец сам решает, когда заработать будильнику, включиться кондиционеру или какую температуру воды выбрать, но со временем ИИ научится учитывать интересы человека и самостоятельно планировать работу бытовых приборов;
- переводчики – с каждой новой разработкой уровень перевода, сделанного машиной, приближаются к тому, который сделан человеком.

И это далеко не все случаи применения искусственного интеллекта.

Со временем искусственный интеллект станет совершенно привычной частью нашей реальности, но, кроме улучшения жизни, это принесет и новые вопросы, в том числе морально-этического характера. И, несмотря на то, что прогресс должен продолжаться, человечеству стоит быть готовым к тому, что его жизнь может кардинально измениться.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Уорен Маккалок, Уолтер Питерс. Логическое исчисление идей, относящихся к нервной активности.
2. Дж.Р.Сирл и Черчленды. Искусственный интеллект: различные взгляды на проблему.
3. Д. Хебб. Организация поведения.
4. Дэниел Деннет. Замысел.
5. Бишоп Оуэн. Настольная книга разработчика роботов.
6. Осипов Г. С. Лекции по искусственному интеллекту.
7. Сергеев С. Ф. Обучающие и профессиональные иммерсивные среды.

Научный руководитель: кандидат технических наук, доцент Ниязова Р.С.

УДК 004.94

*Меруерт Жарекеева
(Нур-Султан, Казахстан)*

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ МАТЕМАТИЧЕСКОГО МОДЕЛИРОВАНИЯ ДИНАМИЧЕСКИХ СИСТЕМ

Математические модели являются основным инструментом для понимания реальных систем. Математические модели, в отличие от систем, которые они стремятся представить, бывают разных видов. Модели дают представление о внутренней работе системы, раскрывая процессы, которые управляют поведением системы. В этой статье мы сосредоточимся на динамических системах, которые характеризуются представлением в пространстве состояний в виде системы дифференциальных уравнений.

Ключевые слова: *модель, математическое моделирование, динамические системы, дифференциальное уравнение.*

Mathematical models are the main tool for understanding real systems. Mathematical models, in contrast to the systems that they seek to present, are of different types. Models give an idea of the internal operation of the system, revealing the processes that control the behavior of the system. In this article, we will focus on dynamic systems, which are characterized by the representation in the state space as a system of differential equations.

Keywords: *model, mathematical modeling, dynamic systems, differential equation.*

В прошлом столетий применения моделирования в разных отраслях деятельности человека и его теоретическое рассуждение приняло широкое предназначение. В текущее время существуют несколько определений модели и моделирования [2, с. 1]. По мнению В.А. Штофф, под «моделью» называется «мысленно представимая и материально реализуемая система, которая отображая или воспроизводя объект исследования, способна замещать его так, что ее изучение дает новую информацию об объекте». И.Б. Новик определил моделирование как метод «опосредованного, оперирования объектом, при котором используется некоторый вспомогательный квазиобъект (модель), находящийся в некотором объективном соответствии с познаваемым объектом» [3, с. 147].

В зависимости от способа применения все модели делятся на два класса:

Физические модели – это реальное воплощение тех физических свойств оригинала, которые интересуют исследователя;

Математические модели – это формализованные описания объекта или системы с помощью некоторого абстрактного языка [4, с. 7-8].

Используя модели, мы можем формулировать системы из реального мира, чтобы мы могли анализировать и лучше понимать их. Их можно использовать для воссоздания поведения системы или имитации поведения системы в гипотетических условиях, которые еще не наблюдались. Модели также используются для экстраполяции текущего поведения, таким образом делая прогноз будущего поведения системы.

Моделирование используется для сбора информации, проверки моделей и экспериментов, обучения людей, поддержки статистического анализа, управления компьютерной анимацией, управления процессами в реальном времени, прогнозирования потенциальных результатов, тестирования и оценки новых систем [5, с. 25].

Основная задача моделирования – создать модель для наблюдаемой системы. Это включает в себя идентификацию структуры модели и оценку ее числовых параметров. Особый интерес для науки и техники представляет класс систем, называемых динамическими системами. В литературе существуют разные определения динамических систем. Все они согласны с тем, что динамические системы – это системы, которые со временем меняют свое состояние.

Динамические системы имеют три основных компонента:

- время T , которое является упорядоченным множеством;
- пространство состояний S , представляющее собой множество всех возможных состояний, которые может принять система. Любое данное состояние предоставляет полное описание системы;
- эволюционное правило R , которое описывает переход из одного состояния в другое в данный момент времени. Мы можем представить его в виде функции $R: T \times S \rightarrow S$.

Динамические системы можно разделить на несколько типов в зависимости от типа их компонентов. Время динамической системы может быть как дискретным, так и непрерывным. Пространство состояний также может быть дискретным или непрерывным, тогда как правило эволюции может иметь либо детерминистическую, либо стохастическую форму. Это приводит к восьми различным типам динамических систем, некоторые из них более распространены, чем другие [1, с. 1].

Моделирование динамических систем включает в себя несколько этапов. При разработке модели динамической системы, первой задачей является определение структуры модели. Начиная с концептуальной модели интересующей системы и используя знания о моделировании конкретной области, эксперт по моделированию выбирает наиболее подходящую структуру модели для наблюдаемой экосистемы. Это фаза идентификации структуры процесса моделирования.

Как только структура модели была указана, разработчик должен определить подходящие значения для числовых параметров модели. С этой целью он может использовать различные методы для оценки значений параметров из измеренных данных о поведении системы. Данные включают измерения факторов, которые определяют изменения в системе, а также

величины, которые определяют состояние системы. Это фаза оценки параметров процесса моделирования.

Задача моделирования динамических систем широко обсуждалась в нескольких областях исследований. В электротехнике область идентификации системы связана с поиском моделей с использованием измеренных данных. В области искусственного интеллекта область качественных рассуждений связана с формулированием понятных моделей динамических систем [1, с. 2].

Мы концентрируем Ваше внимание на одном типе динамических систем – тех, которые характеризуются непрерывным временем, непрерывным пространством состояний и детерминированным правилом эволюции.

Этот класс динамических систем особенно распространен в естественных науках и технике и описывает большинство материальных динамических систем, которые появляются на практике. Распространенным выбором для моделирования таких систем являются обыкновенные дифференциальные уравнения (ОДУ). Дифференциальные уравнения являются естественным выбором, поскольку они имеют дело с непрерывным временем и пространством и дают объяснения, которые не зависят от времени. ОДУ могут быть использованы для моделирования поведения системы и сравнения результатов моделирования с эмпирически полученными данными. Кроме того, ОДУ могут использоваться для численного прогнозирования будущих состояний, которые примет система.

Однако одним из недостатков использования ОДУ является то, что чем сложнее становится система, тем дальше имеют тенденцию роста уравнения, что делает их чрезвычайно сложными для понимания. Становится все труднее связать части уравнения с явлениями системы и отследить генеалогию членов уравнения относительно процессов, происходящих в системе. Гораздо более желательное представление включает в себе конкретные термины из уравнений в значимые понятия, к которым эксперт в области может относиться с относительной легкостью.

Исследуя систему, ученые также размышляют о качественных аспектах системы, пытаются разложить ее на более простые, более управляемые концепции и проанализировать отношения между этими концепциями. Таким образом, формализм для моделирования динамических систем должен включать средства, которые позволили бы построить систему из более мелких, более управляемых частей и описать систему в терминах взаимосвязей ее компонентов. Ключевым свойством такого формализма будет способность переводить модель в набор ОДУ, чтобы ее можно было количественно обработать и довести до уровня детализации и точности, что характерно для динамических систем [1, с. 2].

Мы создаем модели на основе данных, поэтому наше исследование события или деталей, которые входят в пример использования, должно быть точным, чтобы гарантировать, что модель исправна. С помощью надежной модели мы можем разработать гипотезу или вопрос исследования, который требует нашего наблюдения за моделью [5, с. 22].

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. D. Cerepnalkoski. Process-Based Models of Dynamical Systems: Representation and Induction, Doctoral Dissertation, Jožef Stefan International Postgraduate School, Slovenia, September 2013, p.150.
2. Исенко А. И. Понятия модели и моделирования в человеческой деятельности // Научно-методический электронный журнал «Концепт». – 2015. – № 4 (апрель). – с. 31-35.
3. Доброва В.В. «Моделирование как метод познания ненаблюдаемых объектов», Вестник Вятского государственного гуманитарного университета 2015: с. 146-152.
4. Дьяконов В.П. VisSim+Mathcad+MATLAB. Визуальное математическое моделирование. – М.: СОЛОН-Пресс, 2008. – 348 с.: ил. – (Серия «Полное руководство пользователя»).

5. John A. Sokolowski, Catherine M. Banks «Principles of Modeling and Simulation: A Multidisciplinary Approach», Published by John Wiley & Sons, Inc., Hoboken, New Jersey, 2009, p. 260.

Научный руководитель: кандидат физико-математических наук, доцент Абдрашева Г.К.

УДК 001.892

*Жасур Ниязалиев
(Ташкент, Узбекистан)*

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ РАЗВИТИЯ ИНФОРМАЦИОННО-КОММУНИКАЦИОННЫХ ТЕХНОЛОГИЙ

В статье рассмотрены теоретические аспекты развития информационно-коммуникационных технологий, концепции определения информационного общества в научной литературе. Также в статье отмечены факторы, способствующие появлению концепции информационного общества.

Ключевые слова: *общество, постиндустриальное общество, информационное общество, общество третьей волны, сетевое общество, виртуальная экономика, Ф.Уэбстер, П.Паршин, Теория Белла.*

This article examines the theoretical aspect of the development of information and communication technologies, the concept of defining the information society in the scientific literature. This article also highlights contributing factors to the emergence of information community.

Keywords: *society, postindustrial society, informational society, third wave society, network society, virtual economy, F.Webster, P.Parshin, Bell's theory.*

В современных условиях, когда экономика постиндустриального общества не только в развитых, но и в развивающихся странах постепенно эволюционирует в коммуникативную, основу которой составляют информационно-коммуникационные технологии, все большее внимание привлекают вопросы воздействия информации и коммуникаций на общество.

В мировой экономике со второй половины XX века учеными – экономистами, политологами, футурологами запада был разработан целый ряд оригинальных и актуальных концепций. В научном лексиконе особое место стали занимать такие понятия, как «постиндустриальное общество», «информационное общество», «общество третьей волны», «экономика, основанная на знаниях», «электронное общество», «сетевое общество», «виртуальная экономика».

Важно отметить, что не существует единой, общезначимой и общепринятой концепции информационного общества. Так, американский экономист Ф.Уэбстер отмечает, что «понятие информационное общество обросло великим множеством предположений и гипотез на тему, что изменилось и продолжает меняться и как эти перемены осуществляются, и тем не менее оно уже стало расхожим словосочетанием в широких кругах»¹⁹.

В настоящее время выделяется множество различных концепций, в которых осмысливается новая социально-экономическая реальность, возникающая в последние десятилетия в развитых странах. Бесспорно, для этих концепций характерны некоторые общие идеи и положения, позволяющие объединить их под общим названием «информационное общество». Можно считать, что в этих концепциях создается достаточно

¹⁹ Уэбстер Ф. Теории информационного общества / под ред. Е. Вартановой. – М.: Аспект Пресс, 2004. – С.11.

целостный образ информационного общества, выделяются его характерные особенности и черты. Российский ученый П. Паршин отмечает: «... что именно термин «информационное общество» стал по факту основным обозначением широкого круга трансформаций в технологии, экономике, социальной структуре и функционировании общества, в культуре и ряде других аспектов современного мира, которые во многом характеризуют его развитие в последние десятилетия. Другие термины используются намного реже ...»²⁰.

Факторы, которые способствовали появлению концепции информационного общества:

– усиление роли сферы услуг (в том числе ее информационного сектора) в мировой экономике. В настоящее время сфера услуг в мире составляет 63.6% валового внутреннего продукта (ВВП) и 48,8%²¹ занятости. В таблице 1.1.2 показана разница в секторе услуг в развитых и развивающихся странах;

– развитие и распространение ИКТ, в формировании которых решающее значение имели изобретения транзистора (1947 г.), интегральной схемы (1958 г.), микропроцессора и компьютера на чипе (1971 г.), персонального компьютера (1977 г.) и пр. Данные изобретения составили ядро новой информационно-технологической парадигмы. В начале 1990-х гг. был создан Интернет, охватывающий все сферы человеческой жизнедеятельности. В-третьих, осознание ограниченности материальных ресурсов планеты

Таблица 1

Удельный вес сектора услуг в ВВП, 2016 г.

Развитые страны		Развивающиеся страны	
Греция	80.9%	Турция	65.5%
Великобритания	80.2%	Чили	63.6%
США	79.7%	Албания	63.5%
Франция	78.8%	Мексика	63.2%
Бельгия	77.6%	Киргизстан	56.2%
Дания	76.4%	Афганистан	56.0%
Италия	73.8%	Египет	52.9%
Исландия	73.7%	Алжир	48.4%
Сингапур	73.4%	Сербия	47.6%
Голландия	73.2%	Вьетнам	44.0%
Швеция	71.3%	Азербайджан	43.3%
Германия	71.1%	Туркменистан	39.2%
Япония	71.1%	Ангола	28.4%

Источник: <https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/fields/2012.html>

Истоками информационного общества служат имеющиеся теории постиндустриального общества. В первой половине XX века такими учеными, как А. Кумарасвами и А. Пенти исследовались проблемы постиндустриального общества. Однако у этих авторов было иное видение данного понятия, в отличие от его современного содержания. Они выступали не столько за преодоление индустриальной системы на пути НТП, сколько за отказ от индустриализации в пользу более примитивных хозяйственных систем²². Признание концепции постиндустриального общества, характеризующей информационное общество, связывают с именем Д. Белла. Так, Ф. Уэбстер отмечает: «Теория Белла стала первой попыткой понять суть информации и развивающихся коммуникационных технологий»²³.

В 1959 г. Д. Белл употребил термин «постиндустриальное общество» в широко признанном теперь значении, указав на следующее: индустриальный сектор утрачивает

²⁰ Паршин П.Б. Глобальное информационное общество и мировая политика / Аналитический доклад МГИМО. – М.: МГИМО, 2009. – №2(23). – С. 8.

²¹ <http://data.worldbank.org/indicator/SL.SRV.EMPL.ZS>

²² Иноземцев В.Л. Указанное сочинение. – С. 140.

²³ Уэбстер Ф. Указанное сочинение. – С. 45.

ведущую роль из-за возрастающей технологизации, а основной производительной силой становится наука; возможность формирования данного общества во все возрастающей степени определяется масштабами информации и знаний, которыми оно располагает²⁴.

Примечательно, на наш взгляд, следующие рассуждения Д. Белла²⁵ о постиндустриальном обществе: о новой роли теоретического знания, превратившегося в главный источник технологических нововведений; о новом обществе, которое должно базироваться не на отношениях собственности, а на знаниях и квалификации; о грядущем обществе, которое структурно и функционально должно быть напрямую зависимо от науки и техники; о переходе от производства преимущественно товаров к услугам; о переходе от трудовой теории стоимости к теории стоимости, основанной на информации; о появлении интеллектуальных технологий, дающих ключ к рациональному планированию технологического и социального развития.

В 70–80 гг. XX века начинается сближение двух течений – постиндустриального и информационного. В своей очередной работе Д. Белл²⁶ сопоставляет эти два термина и указывает на их близость и даже сходство. Для обозначения постиндустриального общества ученый предлагает использовать термин «информационное общество», который отражает основу его социальной структуры.

К данной проблематике с огромным интересом подходит и другой видный австро-американский экономист Ф. Махлуп. В 1962 г. он впервые использовал термин «экономика, основанная на знаниях»²⁷. Основная суть заключалась в том, что в современном обществе чрезвычайно возрастает роль видов деятельности, не связанных непосредственно с материальным производством. Центральной идеей данного понятия стали знания и информация, умение их использовать, искать и пополнять, а также констатация того, что именно эти инструменты становятся главной движущей силой прогресса и способствуют переходу от индустриальной к инновационной экономике.

Примерно в те же годы с трудами будущих нобелевских лауреатов Т. Шульца, Г. Беккера, Э. Денисона в экономическую науку приходит осознание того, что не физический капитал, а человеческий капитал, не машины, а люди представляют движущую силу экономического роста. «Составной частью модернизации экономики и с высоким, и с низким уровнями дохода, является снижение экономического значения сельскохозяйственных земель и повышение важности человеческого капитала – умений и знаний»²⁸ – пишет Т. Шульц.

Видным продолжателем идей «экономики знаний» стал американский экономист П. Дракер²⁹. В своей концепции он сравнивает прогресс с тремя этапами трансформирования роли знания в обществе. Первый этап – знания используются для разработки орудий труда, технологий и организации промышленного производства; второй этап – использование знаний в процессе организованной трудовой деятельности; третий или современный этап – использование знаний является главным условием производства, теперь знание порождает новое знание. Современная эпоха, по мнению П. Дракера, представляет собой время радикальной перестройки, когда с развитием ИКТ человечество получило реальный шанс преобразоваться в общество, основанное на информации и знаниях.

²⁴ Иноземцев В.Л. Современное постиндустриальное общество: природа, противоречия, перспективы / Учебное пособие для студентов экономических направлений и специальностей. – М.: Логос, 2000. – С. 11.

²⁵ Bell D. The Coming of Post-Industrial Society: A Venture in Social Forecasting. – N.Y.: Basic Books, 1973. – 508p.

²⁶ Белл Д. Социальные рамки информационного общества // Новая технократическая волна на Западе / под ред. П.С. Гуревича. – М.: Прогресс, 1986. – С. 330–342.

²⁷ Machlup F. The Production and Distribution of Knowledge in the United States. – Princeton: Princeton University Press, 1962. – 416 p.

²⁸ Schultz T. Investing in People. – Berkeley: University of California Press, 1981. – P. 5.

²⁹ Дракер П. Посткапиталистическое общество // Новая индустриальная волна на Западе: Антология / под ред. В.Л. Иноземцева. – М.: Academia, 1999. – С. 67–100.

Другой видный экономист К. Далман³⁰ выделяет основные факторы, необходимые для успешного развития экономики знаний. Это, во-первых, экономический и институциональный режим, стимулирующий все более эффективное использование ресурсов и ускоренное создание новой продукции. Во-вторых, человеческий капитал. В-третьих, наличие и качество информационно-коммуникационной инфраструктуры и, в-четвертых, эффективная национальная инновационная система.

Термин «информационное общество» впервые был введен профессором Токийского технологического института Ю. Хаяси³¹. Если в обсуждении постиндустриального общества принимали участие, в основном, видные специалисты США, то в определении понятия «информационное общество» наряду с ними большой вклад внесли ученые Японии. Общие направления информационного общества были описаны, в частности, в докладах представленных японскому правительству, рядом организаций. Например, Агентством экономического планирования – «Японское информационное общество: темы и подходы» (1969 г.), Институтом разработки использования компьютеров – «План информационного общества» (1971 г.), Советом по структуре промышленности – «Контур политики содействия информатизации японского общества» (1969 г.)³².

Обобщая вышеизложенное, хотелось бы отметить следующие черты, присущие информационному обществу XXI века:

– знания являются главным богатством, которое в виде информации становится необходимым товаром, доступным для всех. Знания и информация в отличие от всех других ресурсов не характеризуются ни конечностью, ни истощаемостью в их традиционном понимании;

– информация и знания – эти два компонента и творческий потенциал становятся источником прибавочной стоимости, замещая на этом поприще труд. Замена труда знанием указывает на превращение общественного производства из материального в инновационное. Центральную роль в производственном процессе начинает играть интеллектуальное использование информации;

– научные исследования и разработки становятся главной движущей силой экономики. В результате чего, получает развитие новый вид инвестиционного бизнеса – венчурный, направленный на финансирование технологических открытий. Во многом благодаря данному финансовому институту во многих странах получили развитие наукоёмкие отрасли, в прогрессе которых заметную роль сыграли университеты, академические институты, технологические бизнес-инкубаторы, технопарки;

– на первый план в деятельности предприятий, организаций выходит задача аккумуляции интеллектуального капитала;

– ценности интеллектуальных фондов компании по сравнению с ее финансовым капиталом возрастают. «... Как только инвестиции в исследования и развитие превысили инвестиции в основные фонды, компания превращается в структуру, в которой не только что-то производят, но и думают»³³ – отмечает японский профессор Ф. Кадама. В результате меняются и взаимоотношения работодателей с кадрами. Возрастает со стороны работодателей инвестиции в самого человека, на его образование, так как человек является основным производственным ресурсом;

– передача, обработка, хранение, поиск и воспроизведение информации происходит при помощи информационно-коммуникационных технологий.

³⁰ Далман К. Знание–ёмкая экономика: концепции, тенденции, стратегии // Информационное общество. – М., 2002. – №1. – С. 28.

³¹ Чугров С.В. Япония в век информатизации // Мировая экономика и международные отношения. – М., 2004. – № 10. – С.102.

³² Алексеева И.Ю. Возникновение идеологии информационного общества // Информационное общество. – М., 1999. – №1. – С. 33.

³³ Комаров И. Интеллектуальный капитал // Персонал. – М., 2000. – №5. – С. 57.

УДК 004.413

Әнуар Орынбасар
(Нур-Султан, Қазақстан)

ЕСТЕ САҚТАУДЫ, ЛОГИКАНЫ ЖӘНЕ ОЙЛАУДЫ ДАМУЫҒА АРНАЛҒАН МОБИЛЬДІ ҚОСЫМШАНЫ ӘЗІРЛЕУ

Мақалада жадыны, логиканы және ойлауды дамыту үшін мобильді қосымшаны әзірлеудің әдістері мен технологиялары қарастырылады. Сондай-ақ адам үшін жоғарыда келтірілген қасиеттерді дамытудың маңыздылығы. Қосымшаның орнетті бағыты жадыны, логиканы және ойлауды дамыту және осы қасиеттерді сақтау болып табылады. Бұл мақалада ұсынылған жүйенің құрылымы берілген және барлық құрамдас элементтерді таңдаудың негіздемесі келтірілген.

Түйін сөздер: мобильді қосымша, бағдарламалау тілі, ойлау, логика, есте сақтау, кроссплатформдық, техникалық әдіс.

In the Article, memory, thinking, logic for the development of mobile applications, methods and technologies are considered. It is also important to develop the qualities listed above for a person. The priority direction of the application is the development of memory, logic and thinking and the preservation of these qualities. This article presents the structure of the system and provides a rationale for the selection of all components.

Keywords: mobile application, programming language, thinking, logic, memory, cross-platform, technical method.

Есте сақтауды, ойлауды, логиканы дамыту өмірлік қажетті міндет болып табылады, өйткені олардың арқасында біз өз тәжірибемізді, сондай-ақ әр түрлі күнделікті міндеттерді шешу үшін алдыңғы ұрпақтың жинаған тәжірибесін пайдалануға мүмкіндігіміз бар. Сондықтан жады өте жақсы болуы үшін-үнемі дамыту керек. Яғни, сіз бірденені есте сақтау керек болған кезде ғана емес, мысалы, оқу кезінде, сондай-ақ әрқашан. [1]

Қазіргі кезде технология өте қарқынды дамуда. Осыдан 5-10 жыл бұрынғы технологиялар бүгінгі күнде бізге көне болып көрінеді. Интернет, әлеуметтік желілер т.б адамдардың өмірін жеңілдету үшін жасалған. Ақпараттық технологиялардың дамуы адамзаттың дамуына зор ықпалын тигізуде. Кез-келген салада – медицина, ғарыш, агроөнеркәсіптердің т.б дамуына қазіргі технологиялардың үлесі үлкен. Сонымен қатар адамдардың бір-бірімен ұзақ қашықтыққа немесе уақытқа қарамастан үнемі байланыста болуы жоғарыда айтылған технологиялар арқасында.

We Are Social және Hootsuite агенттіктері бірлескен зерттеу жүргізіп, ғаламшарда қанша адам ұялы гаджеттерді пайдаланатынын анықтады. Олар қазіргі уақытта ұялы телефондарды пайдаланушылар 5 миллиард адам екенін анықтады, олардың 80% смартфондарды пайдаланады. Сондай-ақ, әлеуметтік желілерді пайдаланушылар саны "цифрлық" адамдар санының тікелей пропорционалды өсуде екені белгілі болды. Қазіргі уақытта АҚШ-та Facebook-тің 230 млн пайдаланушысы, ал әлемде барлығы 1,938 млрд. Қытайға келер болсақ, мұнда дәстүрлі түрде өзіндік ерекшелік. WeChat ең танымал әлеуметтік желісі 870 млн пайдаланушысы бар, олардың 60 млн соңғы 6 айда қосылған. Расында да қазірде бізді қоршаған әлеуметтік ортада – біздің жақындарымыз, ата-ана, отбасы, достарымыз, жұмыстастар барлығында да смартфондар бар. Соңғы американдық зерттеудің қорытындысына сәйкес, 35 пен 49 жас аралығындағы АҚШ тұрғындары әлеуметтік желілерде аптасына 7 сағатқа жуық уақыт өткізеді. Күніне шамамен 15 рет адам уақытты білу үшін телефонға қарайды. Сауалнамаға қатысқандардың 60% - ы жаңалықтар мен әлеуметтік желілерге көңіл бөледі, ал жартысына жуығы телефонда күлкілі бейнероликтерді көреді. [2]

Осы себепті менің диссертациялық жұмысымның мақсаты адамдардың смартфондарды қолданған кезде уақытын әлеуметтік желілерде немесе күлкілі видеолар көріп бос өткізу емес, сол уақытты өнімді яғни пайдалы өткізуге ықпал ету. [3] Оның бірден бір әдісі – адамның жадын, ойлауын және де логикасын дамытатын мобильді қосымша жасап шығару. Адам смартфонды қолданған кезде осы қосымша арқылы уақытын өзінің миының дамуына, яғни өзінің пайдасына жұмсайды. Қазірде мобильді қосымша жасауда түрлі бағдарламалау тілдері қолданылады. Соның ішінде Java, Swift, C#, Objective-C, Python. Мақсат осы бағдарламалау тілдерін қолдана отырып мобильді қосымшаны дайындау. [4]

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Кулибаев Т.А. Масштабные программы по модернизации человеческого сознания. Алматы, 2001. С.22-27.
2. Сайп Р. Развитие мозга. Манн, Иванов и Фербер, 2014. С. 106-138.
3. Лафоре Р. и др. Объектно-ориентированное программирование. Питер, 2003. С.197-204.
4. Мартин Р. Чистый код. Издательский дом Питер, 2013. 237с.

Научный руководитель: кандидат технических наук, доцент Мусин А.Т.

УДК 004,504.3.054

*Сымбат Сарсекеева
(Усть-Каменогорск, Казахстан)*

РАЗРАБОТКА ПРОГРАММНОГО МОДУЛЯ ДЛЯ ОЦЕНКИ ЗАГРЯЗНЕНИЯ АТМОСФЕРНОГО ВОЗДУХА

В статье описываются методики и модели оценки загрязнения атмосферного воздуха автомобильным транспортом. Разработка программного модуля для оценки загрязнения осуществлена на Python.

Ключевые слова: *загрязнение атмосферного воздуха, автомобильный транспорт, модель, программный модуль, язык программирования Python.*

The article describes the methods and models for assessing air pollution by road. Development of a software module for the assessment of pollution implemented in Python.

Keywords: *air pollution, road transport, model, program module, Python programming language.*

Одним из мощных источников загрязнения городской воздушной среды является автомобильный транспорт, увеличение численности которого приводит к значительному ухудшению санитарных условий проживания в крупных городах.

К основным особенностям автомобильного транспорта, влияющим на санитарные условия проживания в городах, относятся: высокие темпы роста численности автомобилей и выбросов загрязняющих веществ; непосредственная близость к жилым районам; высокая токсичность выбросов автотранспорта.

Цель работы – разработка программного модуля для оценки загрязнения атмосферного воздуха выбросами автомобильного транспорта на основе математических методов, моделей и подходов к оценке загрязнения атмосферы.

Информационная база исследования представлена данными РГП «Казгидромета» о состоянии загрязнения атмосферного воздуха на территории Республики Казахстан (2016–2019 гг.) и Комитета по статистике Министерства Национальной экономики Республики Казахстан (1990–2015 гг.).

В результате изучения и анализа литературы по методам, моделям и подходам к оценке загрязнения атмосферы [1, 2] нами были сформированы три базовых подхода, реализованные на языке программирования Python.

Концепция подхода 1 – Клеточные функции

На карту города накладывается равномерная сетка, и используются клеточные функции улично-дорожной сети города, полученные в каждом квадрате разбиения.

Применяя алгоритм построения клеточной функции [1], можно получить протяженности улично-дорожной сети и рассчитать максимально возможную плотность на сети при равномерном распределении.

Характеристики автотранспортных потоков клетки однозначно определяются ее функцией состояния. В свою очередь, функция состояния зависит от следующих параметров: m – кратность узлов, q – времени красного сигнала светофора и l – расстояние между светофорами.

В качестве функции состояния для дорог со светофорами используется формула:

$$g(\rho) = (T - \nu) f(\rho l) + \nu f(\rho).$$

Здесь: ν – доля среднего зеленого сигнала светофора, $\nu = \frac{T}{m}$; $\rho = \frac{ATC}{l}$ – плотность

свободного движения, m – количество АТС на перегоне, $\rho l = \frac{l * \rho}{l - f(\rho) * T * (T - T/n)}$ –

плотность перегона со светофорами, $f(\rho) = g_{\max} \left(\frac{\rho_{\max} - \rho}{\rho_{\max}} \right)$, ρ_{\max} – максимальная плотность

автотранспортных потоков на одной полосе.

Учитывая матрицу распределения длин улично-дорожной сети по клеткам и среднюю скорость автотранспортных потоков, получаем плотности потоков и оцениваем расход топлива в каждой клетке каждого часа суток.

Концепция подхода 2 – Эмиссия токсичных веществ

Данный подход сформирован для расчета концентрации загрязнения атмосферного воздуха на разных расстояниях от автомобильной дороги.

При определении концентрации загрязняющих веществ для автодорог необходимо учитывается то, что уровень загазованности магистралей и примыкающих территорий зависит от интенсивности движения автомобилей, ширины и рельефа улицы, скорости ветра, доли грузового транспорта и автобусов в общем потоке.

При расчете удельных выбросов загрязняющих веществ необходимо принимается во внимание величина вредных выбросов в атмосферу автотранспортом, которая зависит от плотности транспортного потока и количества газов, выбрасываемых каждым автомобилем.

Методика расчета основана на поэтапном определении эмиссии (выбросов) токсичных веществ с отработавшими газами автомобильного транспорта, концентрации загрязнения воздуха этими веществами на различном удалении от дороги и сравнении полученных данных с предельно допустимыми концентрациями (ПДК) данных веществ в воздушной среде. При расчете выбросов учитываются различные типы автотранспортных средств и конкретные дорожные условия.

Мощность эмиссии токсичных веществ в отработавших газах отдельно для каждого газообразного вещества определяется по формуле:

$$q = 2,06 \cdot 10^{-4} \cdot m \cdot \left[\left(\sum_1^i G_{ik} \cdot N_{ik} \cdot K_k \right) + \left(\sum_1^i G_{id} \cdot N_{id} \cdot K_d \right) \right],$$

где q – мощность эмиссии данного вида загрязнений от транспортного потока на конкретном участке дороги, г/м·с; $2,06 \cdot 10^{-4}$ – коэффициент перехода к принятым единицам измерения; m – коэффициент, учитывающий дорожные и автотранспортные условия, принимается в зависимости от средней скорости транспортного потока, G_{ik} – средний эксплуатационный расход топлива для данного типа (марки) карбюраторных автомобилей, л/км; G_{id} – то же для дизельных автомобилей, л/км; N_{ik} – интенсивность движения каждого выделенного

типа карбюраторных автомобилей, авт./ч.; N_{id} – то же, для дизельных автомобилей, авт./ч.; K_k и K_d – коэффициенты, принимаемые для данного компонента загрязнения для карбюраторных и дизельных типов двигателей.

Концентрация загрязнений атмосферного воздуха окисью углерода, углеводородами, окислами азота вдоль автомобильной дороги определяется по формуле

$$C = \frac{2q}{\sqrt{2\pi \cdot \sigma \cdot V \cdot \sin\phi}} + F,$$

где C – концентрация данного вида загрязнения в воздухе, г/м³; σ – стандартное отклонение Гауссова рассеивания в вертикальном направлении, м; V – скорость ветра, преобладающего в расчетный месяц летнего периода, м/с; ϕ – угол, составляемый направлением ветра к трассе дороги; F – фоновая концентрация загрязнения воздуха, г/м³.

Концепция подхода 3 – Регулируемый перекресток

Данный подход сформирован для расчета удельных выбросов загрязняющих веществ при движении автомобилей на участках городских автодорог (перегонах), а также в условиях их пребывания на пересечениях городских автодорог с учетом структуры, интенсивности и характера движения автотранспорта по автодорогам улично-дорожной сети.

При определении удельных выбросов загрязняющих веществ для автодорог необходимо учитывать то, что в городских условиях автомобиль на конкретном участке автодороги совершает непрерывные разгоны и торможения.

При расчете удельных выбросов загрязняющих веществ также необходимо принимать во внимание то, что в условиях пребывания в зоне перекрестка автомобиль, кроме торможения и разгона, определенную часть времени может стоять при запрещающем сигнале светофора при работе двигателя на режиме «холостого хода». Кроме этого, при формировании расчетной модели учитываются категории автомобилей и виды загрязняющих веществ, поступающих в атмосферу с отработавшими газами автомобилей.

Таким образом, учитывая сформулированную концепцию подхода, выпишем его алгоритм.

1. Для автодороги (или ее участка) при наличии на ней регулируемого перекрестка суммарный выброс M определяется по формуле:

$$M = \sum_1^n (M_{II_1} + M_{II_2}) + \sum_1^{m_1} (M_{L_3} + M_{L_4}) + \sum_1^m (M_{II_3} + M_{II_4}) + \sum_1^{m_1} (M_{L_1} + M_{L_2}),$$

$M_{II_1}, M_{II_2}, M_{II_3}, M_{II_4}$ – выброс в атмосферу автомобилями, находящимися в зоне перекрестка при запрещающем сигнале светофора; $M_{L_1}, M_{L_2}, M_{L_3}, M_{L_4}$ – выброс в атмосферу автомобилями, движущимися по данной автодороге в рассматриваемый период времени; n и m – число остановок автотранспортного потока перед перекрестком, соответственно, – на одной и другой автодорогах, его образующих за 20-минутный интервал времени; n_1 и m_1 – число периодов движения автотранспортного потока в районе перекрестка при разрешающем сигнале светофора за 20-минутный интервал времени.

Индексы 1 и 2 соответствуют каждому из 2-х направлений движения на автодороге с большей интенсивностью движения, а 3 и 4 – для автодороги с меньшей интенсивностью движения.

2. Расчет выбросов от движущегося автотранспорта

Выброс i -го загрязняющего вещества (г/с) движущимся автотранспортным потоком на автодороге (или ее участке) фиксированной протяженности L (км) определяется по формуле:

$$M_{L_i} = \frac{L}{1200} \sum_1^x M_{k,i}^L \cdot G_k \cdot r_{V_{k,i}},$$

$M_{k,i}^L$ (г/км) – удельный пробеговой выброс i -го вредного вещества автомобилями k -й категории; x – количество категорий автомобилей; G_k (1/час) – фактическая наибольшая интенсивность движения автомобилей k -й категории, проходящих через фиксированное сечение автодороги (или ее участка) в обоих направлениях по всем полосам движения (за 20 минут наблюдения); $r_{V_{k,i}}$ – поправочный коэффициент, учитывающий среднюю скорость движения транспортного потока ($V_{k,i}$, км/час) на выбранной автодороге (или ее участке); L , км – протяженность автодороги (или ее участка) на перегоне между перекрестками.

3. Расчет выбросов автотранспорта в районе регулируемого перекрестка

Выброс i -го загрязняющего вещества автомобилями по конкретному направлению движения в районе перекрестка при запрещающих сигналах светофора за 20-минутный период обследования определяется по формуле:

$$M_{Pi}^3 = \frac{P_y}{60} \sum_1^{N_y} \sum_1^x (M_{Pk,i} \cdot G_k),$$

P_y – продолжительность действия запрещающего сигнала светофора (включая желтый цвет) в течение 20 минут; N_y – количество циклов действия запрещающего сигнала светофора за 20-ти минутный период времени; G_k – количество автомобилей k -й категории, находящихся в «очереди» в районе перекрестка в конце каждого цикла действия запрещающего сигнала светофора; M г/мин – удельный выброс i -го загрязняющего вещества автомобилями k -й категории, находящихся в «очереди» у запрещающего сигнала светофора.

Суммарный разовый выброс i -го загрязняющего вещества (г/с) автотранспортом в одном направлении движения за 20 минутный период обследования в районе перекрестка определяется по формуле:

$$M_{Pi}^C = \frac{1}{1200} (M_{Pi}^3 + M_{Li}^P), \quad M_{Li}^P = L \cdot \sum_1^{N_y} \sum_1^x M_{k,i}^L \cdot G_{kp} \cdot r_{V_{k,i}}.$$

L (в км) – расстояние, проходимое автомобилями в одном направлении при разрешающих сигналах светофора в течение 20 минут, состоящее из длины очереди автомобилей, образуемой при запрещающем сигнале светофора, и длины соответствующей зоны перекрестка; N_y – количество циклов работы разрешающего сигнала светофора в течение 20 минут; G_{kp} – количество автомобилей каждой « k » категории, проходящих через зону перекрестка в одном направлении при разрешающем сигнале светофора.

Результаты данной работы могут быть использованы для поддержки принятия решений, направленных на улучшение экологической ситуации в городах, за счёт сокращения выбросов загрязняющих веществ от автотранспорта

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Мадияров М. Н. Экологический мониторинг воздействия автотранспорта на атмосферу города / М. Н. Мадияров, Н. М. Темирбеков, Ф. Н. Абдолдина // Вестник КазНУ им. Аль-Фараби. Серия: Математика, механика, информатика. 2004. – №3(42). – Ч. I. – С. 122-125.
2. Пененко В. В. Модели и методы для задач охраны окружающей среды / В. В. Пененко, А. Е. Алоян. – Новосибирск: Наука, 1985. – 254 с.

*Научные руководители: кандидат технических наук, доцент Мадияров М.Н.;
кандидат технических наук, доцент Хворова Л.А.*

Темірлан Тоқбаев
(Нур-Султан, Казахстан)

ПРОВЕДЕНИЕ ПАССИВНОГО ЭКСПЕРИМЕНТА ПО ОПРЕДЕЛЕНИЮ ТЕМПЕРАТУРЫ ВОЗДУХА В ПОМЕЩЕНИЯХ

Изучение факторов, определяющих тепловую обстановку в помещениях общественного здания, следует начать с описания методов исследования свойств изучаемого объекта, описания структуры распределения тепловой энергии на этом объекте, с определения состава информационного потока, пригодного для последующего анализа.

В этой статье проанализирована система теплоснабжения общественного здания. Описано использование методик пассивного эксперимента по изучению поведения технологических факторов. Построены модели технологических параметров, характеризующих распределение тепловой энергии на объекте исследования и определяющих тепловую обстановку в помещениях.

Ключевые слова: система теплоснабжения, тепловая энергия, теплоноситель, методика моделирования.

The study of factors determining the thermal situation in the premises of a public building should begin with a description of the methods for studying the properties of the object being studied, a description of the structure of the distribution of thermal energy at this facility, and determining the composition of the information flow suitable for subsequent analysis.

This article analyzes the heat supply system of a public building. The use of methods of passive experiment to study the behavior of technological factors is described. Models of technological parameters are constructed that characterize the distribution of thermal energy at the object of study and determine the thermal situation in the premises.

Keywords: heat supply system, heat energy, heat carrier, modeling technique.

При проведении пассивного эксперимента аналитик изначально обладает фиксированным набором данных. Переменные доступные для управления обычно отсутствуют либо их изменение допустимо лишь в узко ограниченном интервале значений, однако обычно имеются широкие возможности для наблюдения за состоянием объекта. Для получения новых значений изучаемых величин необходимо заново проводить серию наблюдений исследуемого объекта. В случае изучения реального эксплуатируемого общественного здания, пассивный эксперимент является единственным источником данных, пригодных для исследования, по причине того, что активный эксперимент потенциально опасен и может привести к неблагоприятному исходу. Кроме того, одной из задач исследования является использование данных, получаемых от системы учета (которая представляет собой, в первую очередь систему диспетчеризации и архивирования технологических параметров), то есть исследование того информационного потока, получение которого не сопряжено с существенными техническими и организационными трудностями, и не приводит к проведению дорогостоящего активного эксперимента.

Существуют два основных пути получения адекватных результатов моделирования на основе данных пассивного эксперимента, проводимого с объектом теплопотребления:

1. Построение методик моделирования, которые бы учитывали стохастический характер разрабатываемых моделей (в том числе - взаимную коррелированность факторов), включающую свойства оценок коэффициентов регрессии, свойства используемого для построения моделей стохастического материала, области применения получаемых регрессионных моделей.

2. Преобразование свойств материала, полученного в результате пассивного эксперимента.

- Добавление некоторой доли спланированных экспериментов.

- Целенаправленное изменение представления экспериментальных данных, с целью получения адекватных моделей, более приближенных к реальным условиям функционирования.

Кроме этого, желательно, чтобы в результате пассивного эксперимента были отработаны все возможные варианты функционирования изучаемой системы. Пассивный эксперимент по изучению тепловых и микроклиматических свойств жилого помещения проводился в течение зимнего отопительного периода 2019 года. Был собран достаточный для детального анализа объем информации различной полноты. Наиболее целостный по своей структуре почасовой архив технологических параметров и климатических факторов был собран в период с 23 января 2019 года по 24 февраля того же года. Остальные блоки технологической информации (архивы почасовых и суточных значений технологических параметров помещения) тоже включались в анализ, если это было необходимо. После предварительного анализа данных для изучения был выбран именно указанный на рис. 1. блок параметров, как наиболее четко отражающий поведение двух разных типов потребителей и систем автоматического регулирования теплоснабжения. На ЦТП-2 используется энергосберегающая методика автоматического регулирования теплоснабжения по температуре наружного воздуха и температуре теплоносителя в обратном трубопроводе. Потребителем тепловой энергии на ЦТП-2 почти в равных долях по количеству отпускаемого теплоносителя выступают несколько квартир жилого дома.

Почасовая информация о температуре наружного воздуха получена с термодатчика, установленного на ЦТП-1, информация о скорости ветра и частично о температуре наружного воздуха получена с электронного климатического ресурса gismeteo.kz. Для удобства изучения почасовой архив технологических параметров может быть сгруппирован в блоки недельной или суточной длины, используются также усредненные и суммарные значения величин. В течение месяца с 23 января 2019 года по 23 февраля 2019 г был собран почасовой архив измерений температуры воздуха в одной из комнат жилого помещения.

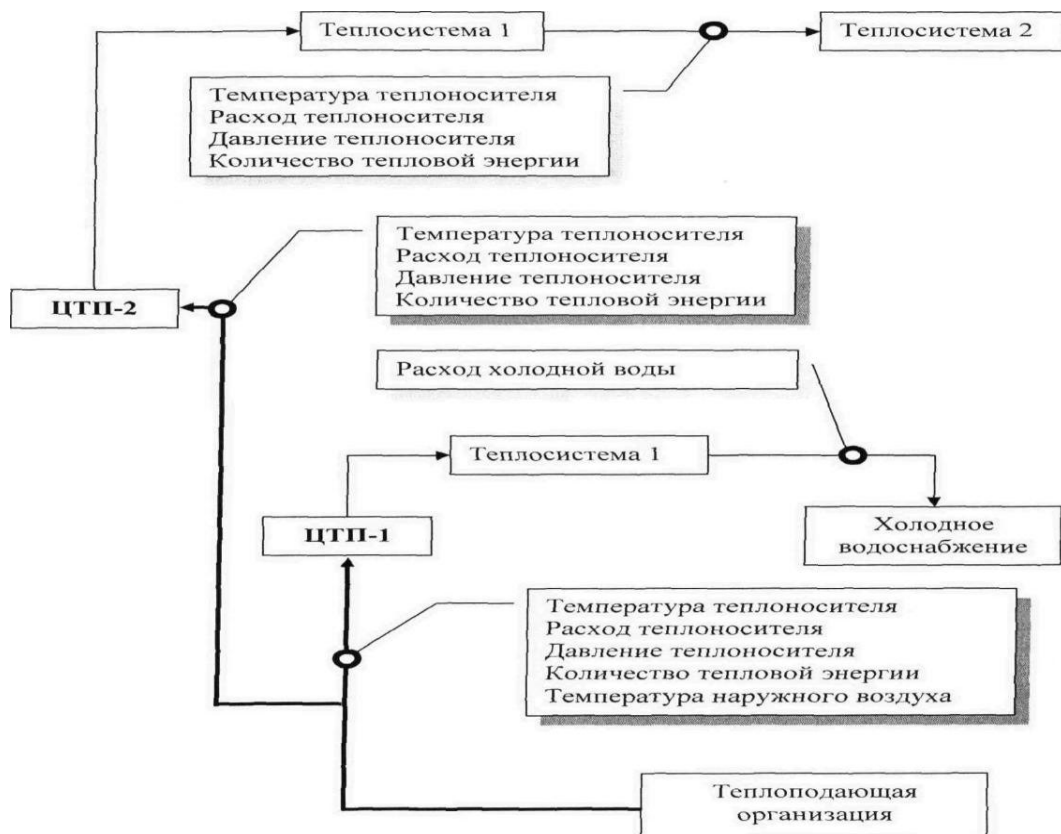

Рис. 1. Структурная схема распределения и учета тепловой энергии исследуемого участка системы теплоснабжения

Разработка математической модели температуры воздуха в помещении

Формула для температуры воздуха в помещении, разработанная во Всесоюзном научно-исследовательском институте гидромеханизации, санитарно-технических и специальных строительных работ интерпретирована в качестве модели тепловой обстановки. Заменяя входящие в неё в качестве факторов значения расходов и температур теплоносителя их прогнозируемыми значениями, получаем структурную модель вида:

$$t_b(\tau) = \frac{T_{out}(\tau) + T_{in}(\tau)}{2} - \left(\beta_1 - \frac{\beta_2}{G_{in}(\tau)}\right) [(T_{in}(\tau) - T_{out}(\tau))G_{in}(\tau)]^{\beta_3}$$

где $t_b(\tau)$ - оценка средней температура воздуха в помещении в момент времени τ , $T_{in}(\tau)$, $T_{out}(\tau)$ - оценки температур теплоносителя в подающем и обратном трубопроводах, соответственно. $G_{in}(\tau)$ - оценка расхода теплоносителя в подающем трубопроводе, $\beta_1, \beta_2, \beta_3$ - параметры модели, вычисляемые на основе экспериментальных данных.

Зная значения оценок $T_{in}(\tau), T_{out}(\tau), G_{in}(\tau)$ и имея идентифицированную по параметрам $\beta_1, \beta_2, \beta_3$ модель можно вычислить прогноз средней температуры воздуха в помещении $t_b(\tau)$ (рис.2). Для получения значений оценок технологических параметров $T_{in}(\tau), T_{out}(\tau), G_{in}(\tau)$ входящих в структуру модели в произвольные моменты времени, необходимо исследование характера поведения этих параметров, то есть построение соответствующих математических моделей этих величин.

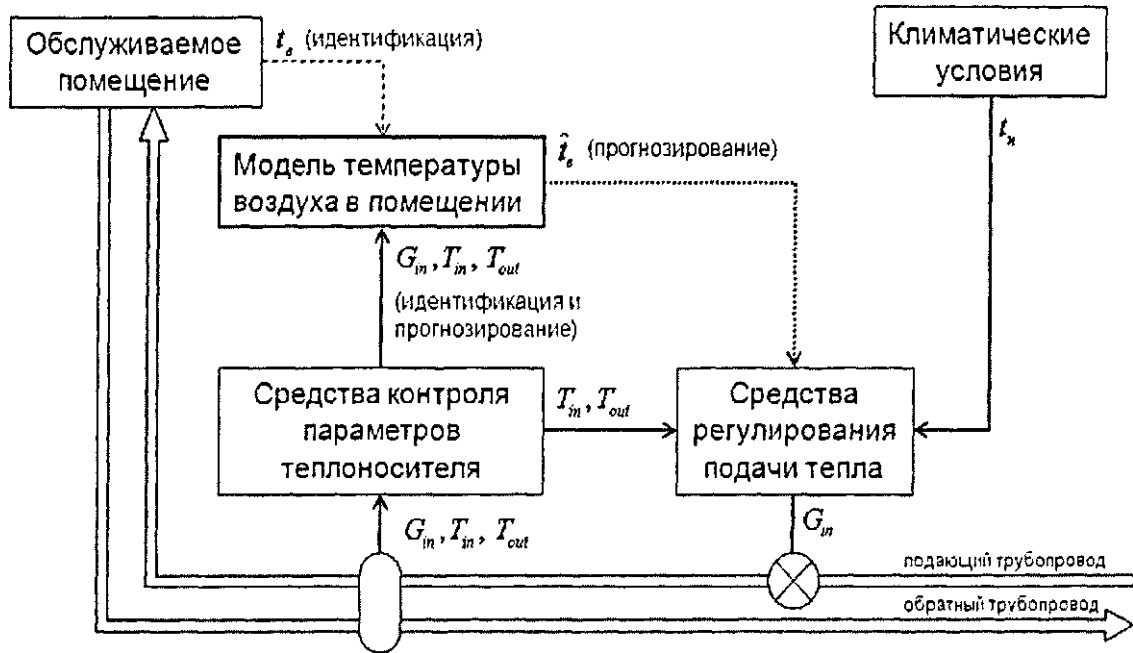

Рис. 2. Схема использования модели температуры воздуха в помещении

Таким, образом, в результате анализа системы теплоснабжения объекта, включающего в себя изучение структуры распределения тепловой энергии и состав информационных потоков, можно сделать вывод о необходимости создания некоторого пакета моделей, необходимых для описания поведения объекта теплопотребления и тепловой обстановки в исследуемом помещении. Этот пакет моделей включает в себя следующие основные компоненты:

- Модель средней температуры теплоносителя в подающем трубопроводе (МТП);
- Модель среднего расхода теплоносителя в подающем трубопроводе теплосистемы №1 на ЦТП-2 (МРП-1);
- Модель среднего расхода теплоносителя в подающем трубопроводе теплосистемы №2 на ЦТП-2 (МРП-2);
- Модель средней температуры теплоносителя в обратном трубопроводе теплосистемы №1 на ЦТП-2 (МТО-1);
- Модель средней температуры теплоносителя в обратном трубопроводе теплосистемы №2 на ЦТП-2 (МТО-2);

- Модель средней температуры воздуха в исследуемом помещении- абоненте теплосистемы №1 на ЦТП-2 (МТВ-1)

Структурная связь этих моделей отображена на рис. 3.

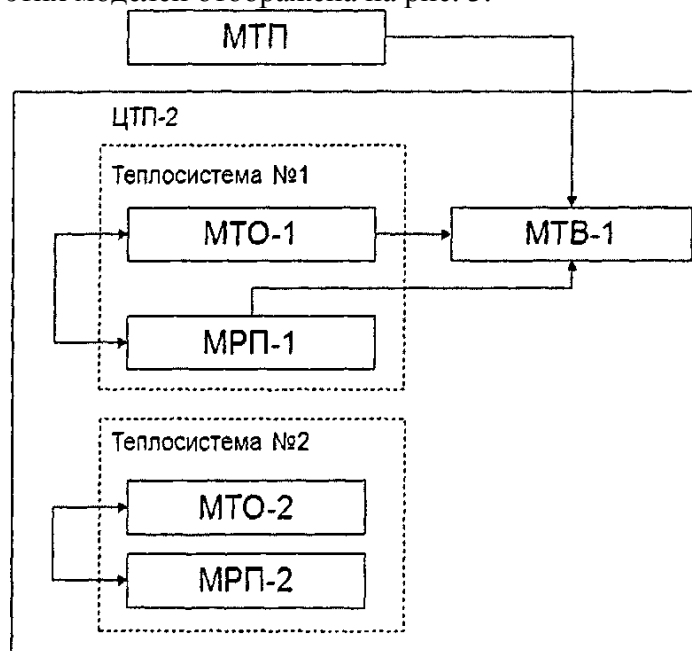

Рис. 3. Структурная связь моделей тепловой обстановки и технологических параметров теплоснабжения

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Богословский В.Н. Тепловой режим зданий. – М.: Стройиздат, 1970. – С.248.
2. Ильинский В.М. Строительная теплофизика (ограждающие конструкции и микроклимат зданий) Уч. пособие для инж.-строит. вузов. – М: Высш. школа, 1974. – С.321. ил.
3. Калмаков А.А. Автоматика и автоматизация теплогазоснабжения и вентиляции / под ред. В.Н. Богословского. – М.: Стройиздат, 1975. – С.158.

*Научный руководитель: кандидат физико-математических наук,
и. о. доцента Кисикова Н.М.*

УДК 37.018

*Яна Усатюк
(Умань, Україна)*

МЕДІАОСВІТА ЯК ЧИННИК ПІДВИЩЕННЯ ЯКОСТІ ОСВІТИ

Будь-яка сучасна людина для успішної життєдіяльності не може знаходитись осторонь від інформаційних потоків. Головне – не отримати певну інформацію, а визначити, яка саме інформація потрібна. Саме в рамках медіаосвіти можливий розвиток умінь орієнтуватися в сучасних інформаційних потоках, підвищення рівня медіаграмотності вчителя.

Медіаосвіта – частина освітнього процесу, спрямована на формування в суспільстві медіакультури, підготовку особистості до безпечної та ефективної взаємодії із сучасною системою мас-медіа. [1]

З кожним роком медіаосвіта набирає все більшої і більшої популярності. У зв'язку з розповсюдженням засобів масової інформації обсяг інформації, отримуваної громадянами з медіа, як традиційних (телебачення, кіно, радіо), так і новітніх (Інтернет, мобільна телефонія), постійно зростає.

Л. Мастерман виділив та обґрунтував сім причин актуальності медіаосвіти у сучасному світі:

1. Високий рівень споживання мас-медіа та насиченість сучасних суспільств їх продуктами.
2. Ідеологічна важливість медіа та їхній вплив на свідомість аудиторії.
3. Швидке зростання кількості медійної інформації, посилення механізмів управління нею та її розповсюдження.
4. Інтенсивність проникнення медіа в основні демократичні процеси.
5. Зростання значущості візуальної комунікації та інформації в усіх галузях.
6. Необхідність навчання школярів/студентів з орієнтацією на відповідність сучасним вимогам.
7. Національні та міжнародні процеси приватизації інформації, що пришвидшуються.

До цих причин І. Жилавська додала ще одну: «пожовтіння» мас-медіа та зниження загального рівня медійної продукції, яке, як зворотну реакцію, викликає до життя потребу в освітніх технологіях в галузі мас-медіа. [2]

Оскільки медіа ресурси на сьогоднішній день дуже поширені, їх можуть використовувати як зброю проти суспільства. Гуманітарна агресія зазвичай використовує такі ресурси: інтернет-сайти, блоги, соціальні мережі, телебачення, тощо. Часто метою такої агресії є: нагнітання страху і зневіри у суспільстві. Яскравим прикладом є агресія Російської Федерації проти України. В окремих регіонах України російська сторона може вдатися до активнішого використання засобів публічної політики і, відповідно, традиційних і нових медіа у реалізації стратегії, спрямованої на дестабілізацію України.

Галузь медіаосвіти постійно розвивається, і має постійну підтримку зі сторони держави. Так в Законі України «Про освіту» було включене положення щодо пріоритету впровадження медіаосвіти та її мети – розвитку в учнів і студентів компетенцій, що дають змогу ефективно взаємодіяти з інформаційними джерелами і потоками, знаходити потрібну інформацію, аналізувати її, адекватно оцінюючи достовірність, добросовісність та корисність медіаповідомлень. Також підготовлено комплекс методичних матеріалів для шкільних учителів і викладачів ВНЗ для використання у виховній та політико-просвітницькій роботі із залученням поточних повідомлень провідних українських ЗМІ та інтернет-ресурсів.

Для розвитку галузі медіаосвіти розробляються і впроваджуються навчально-методичні матеріали, курси, медіа-аудиторії. Найбільше ці заходи спрямовані на навчання молоді, тому що вона найбільше пов'язана з мас-медіа. Формами (здійснення її в усіх складових системи безперервної освіти в Україні) медіаосвіти є: дошкільна, шкільна, позашкільна, вищої школи, батьківська, дорослих, засобами медіа (неформальна медіаосвіта).

Завдання медіаосвіти полягають у сприянні формуванню: медіа-імунітету особистості, медіаобізнаності, вміння обирати потрібну інформацію, оминати інформаційне «сміття», захищатися від потенційно шкідливої інформації, медіаграмотності, адекватного та різнобічного оцінювання змісту і форми інформації, її повноцінного і критичного тлумачення, здатності до медіа творчості, покращення якості міжособової комунікації і приязності соціального середовища.

Основні принципи медіа-освіти: особистісний підхід, перманентне оновлення змісту, орієнтація на розвиток інформаційно-комунікаційних технологій, пошанування національних традицій, пріоритет морально-етичних цінностей, громадянська спрямованість, естетична наснаженість, продуктивна мотивація.[3]

Пріоритетними напрямами розвитку в Україні ефективною системи медіа-освіти є:

- створення системи шкільної медіаосвіти, що передбачає інтегрування медіаосвіти в освіту для молодших класів, і у елементи навчальної програми з різних предметів;
- створення: низки факультативних медіа-освітніх програм для підлітків, курсу медіа-культури, гурткової роботи, фото-, відео-, анімаційних студій, інших позакласних форм учнівської творчості;

- розроблення стандартів фахової підготовки медіа-педагогів, медіа-психологів, і курсів для підготовки і перепідготовки фахівців медіа-освітнього профілю;
- активізація співпраці вищих навчальних закладів, з метою проведення досліджень з проблем медіа-освіти, налагодження обміну досвідом і кадрового забезпечення викладання спеціальних дисциплін для медіа-педагогів;
- організація різних видів позашкільної освіти: для дітей дошкільного віку, батьківської педагогіки, творчих студій для дітей і молоді, дитячі та молодіжні фестивалі, конкурси, проекти місцевого і всеукраїнського рівня;
- створення суспільного діалогу з метою покращення медіа-освітньої діяльності і самих медіа, підвищення педагогічної компетентності працівників молодіжних редакцій різних медіа, покращення якості дитячих і молодіжних програм.

Впровадження медіаосвіти в Україні пов'язане з низкою проблемних моментів, спричинюваних як специфікою самої навчальної дисципліни, так і реаліями вітчизняної системи освіти. Серед таких обставин, що заважають швидкому впровадженню медіаосвіти у першу чергу можна назвати:

- наявність численних, часто взаємно конкурентних концепцій медіаосвіти і медіаграмотності;
- інерція системи освіти, яка на рівні основ навчального процесу успадкувала від радянських часів недостатню увагу до розвитку критичного мислення, особливо при вивченні предметів суспільствознавчої групи;
- ризик зведення медіаосвіти у середній і вищій школі до вивчення основ журналістики чи засад політичної медіакритики (у зв'язку з масовою підготовкою фахівців журналістських і політологічних спеціальностей), чим сучасна медіаосвіта далеко не вичерпується;
- необхідність поєднання вивчення традиційних і нових медіа, останні з яких мають власні особливості і часто репрезентують цілковито відмінні види діяльності;
- необхідність поєднання знань, умінь і навичок, що належать до різних традиційних навчальних дисциплін (інформатика, українська та іноземні мови, суспільствознавство тощо);
- швидкі темпи розвитку нових медіа і трансформації традиційних ЗМІ та їхньої соціальної ролі.[4]

Така ситуація, особливо із врахуванням інформаційно-пропагандистської агресії Росії, вимагає подальшого вдосконалення форм і змісту медіаосвіти всіх категорій населення.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Концепція впровадження медіаосвіти в Україні (нова редакція) URL: http://ms.detector.media/mediaprosvita/mediaosvita/kontseptsiya_vprovadzhennya_mediaosviti_v_ukraini_nova_redaktsiya/
2. Лекція №1 Медіаосвіта (медіаграмотність) як навчальна дисципліна. Теорія медіаосвіти як засіб формування «критичного мислення». Роль медіа у формуванні сучасної картини світу URL: <https://studfiles.net/preview/1623494/> (дата звернення: 03.05.2018)
3. Концепція впровадження медіа-освіти в Україні. URL: <http://www.medialiteracy.org.ua/index.php/biblioteka/publikatsii/19-publikatsii/164-kontseptsiya-vprovadzhennya-media-osvity-v-ukrayini.html>
4. Іщенко А.Ю. Медіаосвіта як чинник підвищення якості освіти та засіб протистояння гуманітарної агресії / Аналітична записка. URL: <http://www.niss.gov.ua/articles/1795/> (дата звернення: 03.05.2018)

UDC 004.057.4

*Kamila Sherjanova, Alisher G'aniyev,
Ra'no Raximova, Dilraxon Raximova
(Toshkent, O'zbekiston)*

POP – ZAMONAVIY ELEKTRON POCHTA XIZMATI PROTOKOLI VA UNING ISHLASH TAMOYILI

Ushbu maqolada hozirgi kunda asosiy ma'lumot almashish tizimlaridan biri bo'lgan elektron pochta xizmatlarini ta'minlashda keng foydalanilayotgan protokollardan bo'lib hisoblangan POP (Post Office Protocol) protokoli hamda uning ishlash tamoyili yoritilgan. Shu bilan birgalikda, POP protokoli ishlash jarayonidagi asosiy buyruqlar va ularning tavsifi keltirib o'tilgan.

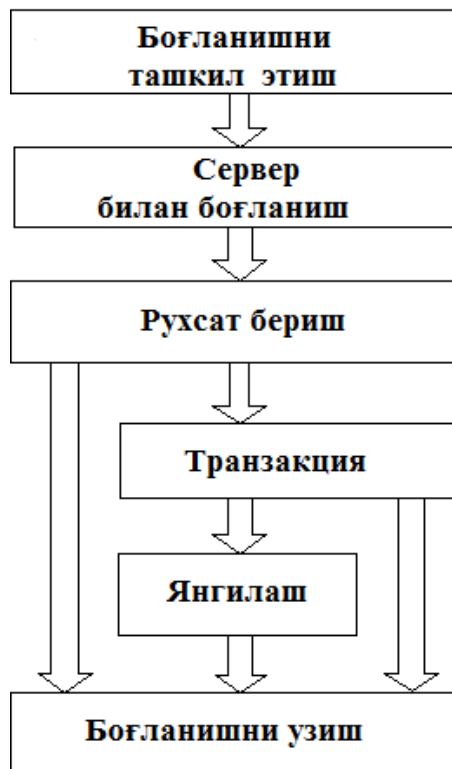
***Kalit so'zlar:** amaliy sath, server, seans, tranzaksiya, argument, yangilanish holati, ruxsat berish holati*

This article describes the Post Office Protocol (POP) and its working principles, which is one of the most widely used protocols for email services that is one of the main information exchanging systems nowadays. Besides, the basic commands and their descriptions of the POP process are presented in this paper.

***Keywords:** application layer, server, session, transaction, argument, update status, authorization status.*

POP (Post Office Protocol) elektron pochta xizmati protokoli bo'lib, OSI (Open Systems Interconnection) ochiq tizimlar etalon modeli amaliy sathining standart protokoli hisoblanadi va u e-mail (elektron pochta) mijozlari tomonidan TCP (Transmission Control Protocol) ulanish orqali masofadagi serverlardan pochta qabul qilish uchun ishlatiladi. U 110/TCP, 995/TCP portlari orqali ishlaydi. POP va IMAP (Internet Message Access Protocol) - pochta xabarlarini qabul qilish uchun eng keng tarqalgan Internet protokollardir. Deyarli barcha zamonaviy elektron pochta mijozlari va serverlari ikkala standartni ham qo'llab-quvvatlaydi. POP bir nechta versiyalarda ishlab chiqilgan bo'lsa, joriy protokolning eng optimal versiyasi uning uchinchi versiyasi hisoblanadi (POP3). Aksariyat elektron pochta xizmati provayderlari (Hotmail, Gmail va Yahoo! Mail kabi) IMAP va POP3 protokollaridan keng foydalanadi va qo'llab-quvvatlaydi. Avvalgi protokol versiyalari (POP, POP2) hozirda xizmat ko'rsatayotgan elektron pochta xizmatlari uchun eskirib qolgan bo'lib hisoblanadi.

Pochta serveridan xabarlarini yig'ish uchun muqobil protokol hozirgi kunda IMAP protokolidir. POP protokoli 1984-yil ishlab chiqilgan. 1985-yilda ushbu protokolning ikkinchi versiyasi paydo bo'ladi va 1988-yili uchinchi versiyasi chiqadi. 1991, 1993, 1994, va 1996-yillarda unga o'zgartirishlar kiritiladi. POP3 protokolining seansi uch bosqich (holat) ga bo'linadi. POP3 seanslari holatlari orasidagi o'tish sxemasi quyidagicha bo'ladi:

1-rasm. POP3 seanslari holatlari orasidagi oʻtish sxemasi

Mazkur holatlarning ishlash tamoyilini yoritib oʻtamiz. Server 110 - TCP portidan ulanishni kutmoqda. Aloqa oʻrnatilgandan soʻng, server suhbatga tayyorgarlikni koʻrsatadigan mijozga salom qatorini yuboradi va sessiya avtorizatsiya yaʼni ruxsat berish holatiga kiradi (AUTHORIZATION State). Ushbu bosqichda maʼlum pochta qutisi mijoz tomonidan talab qilinadi va u tegishli huquqlarga egami deya soʻraydi. Ishni davom ettirish uchun avtorizatsiyadan muvaffaqiyatli oʻtish kerak. Ruxsat berish yaʼni avtorizatsiya muvaffaqiyatli boʻlsa, seans tranzaksiya (TRANSACTION State) holatiga oʻtadi. Ushbu bosqichda, mijoz pochta qutisi bilan barcha kerakli ishlarni bajarishi mumkin: u pochta qutisi va shaxsiy xabarlar holati haqida maʼlumotni koʻrishi, tanlangan xabarlarni qabul qilishi va oʻchiriladigan xabarlarni belgilay olish imkoniyatiga ega boʻladi. Barcha operatsiyalar bajarilgandan soʻng, mijoz aloqa yakunlarini xabar qiladi va seans yangilash (UPDATE State) holatiga oʻtadi. Ushbu bosqichda server pochta qutisidan oʻchirib tashlash uchun oldingi bosqichda koʻrsatilgan xabarlarni oʻchiradi va ulanishni yopadi. Yangilash holatiga oʻtish, asosan, mijozning QUIT buyrugʻi boʻyicha tranzaksiya holatidan chiqishi bilan roʻy berishi mumkin. Har qanday sharoitda, masalan, agar aloqa seansi uzilish vaqtida yoki aloqa sifatsizligi tufayli buzilib qolsa, yangilanish holatiga oʻtish amalga oshmasligi kerak. Yaʼni, tranzaksiyalar holati QUIT buyrugʻi bilan amalga oshirilmagan boʻlsa, hech qanday oʻchirishni amalga oshirmaslik kerak, yoʻq qilish uchun belgilar bekor qilinadi. Afsuski, amaliyotda koʻrsatilishicha, bu talab har doim ham bajarilavermaydi.

Seans davomida mijoz serverga buyruqlar yuboradi va server ularning har birining bajarilganligining natijasini unga bildiradi. Javob indikator holatidan (status indicator) va zarur boʻlganda boʻsh joy bilan ajratilgan qoʻshimcha maʼlumotdan iborat. Javob satrlari satr oxirini koʻrsatadigan, satrdan-satrga koʻchirish ketma-ketligini oʻz ichiga olgan CRLF, 512 ta belgigacha boʻlishi mumkin. Indikator koʻrsatkichlarida ikkita vaziyat mavjud boʻladi: "+OK" – muvaffaqiyatli yakunlandi va "-ERR" – muvaffaqiyatsiz yakunlandi. Agar javob qatorida qoʻshimcha maʼlumot boʻlmasa, CRLF tartibi darhol vaziyat indikatoridan soʻng ishga tushishi kerak. Biroq, baʼzi isteʼmolchilar vaziyat koʻrsatkichidan, yaʼni indikatoridan keyin boʻsh joy kutishadi. Bu mavjud standartlarga zid keladi, ammo bunday mijozlarning mavjudligini ham hisobga olish kerak. Agar buyruq koʻp satrli javobni taqdim qilsa, vaziyat koʻrsatkichi, yaʼni indikator faqat birinchi satrda uzatiladi va shuni ham aytish kerakki, javobning oxirgi satrida

bittagina nuqta bo'lishi kerak. Ushbu yo'nalish javobning bir qismi emas, balki uning yakunini ko'rsatadi.

Server javoblarida bitta nuqtadan iborat bo'lgan qatorlardan foydalanishga imkon berish uchun SMTP protokolining DATA buyrug'ida xabar matni yuborilgandek, nuqta bilan boshlangan barcha javob satrlariga yana bitta nuqta qo'shish lozim. Agar serverning qabul qilish javobi ohirida nuqta bilan boshlanadigan qator aniqlansa, u holda bu nuqta ortida albatta CRLF ketma-ketligi mavjud bo'ladi, bu qator javobning oxiri deb inobatga olinadi, agar nuqtadan keyin biron bir boshqa belgilar kelgan bo'lsa, u holda nuqta o'chiriladi va bu javobning bir qismi deb qabul qilinadi. Har bir POP3 buyrug'i nafaqat kalit so'z, balki bosh joy bilan ajratilgan argumentlarni ham o'z ichiga oladi. Kalit so'zlar registrdan mustaqil ravishda uzatilib uch yoki to'rtta harfdan iborat bo'ladi. Argumentlar faqat ASCII (American standard code for information interchange) belgilaridan iborat bo'lishi mumkin. Har bir argument qirqdan ortiq bo'lmagan belgilardan tashkil topadi.

POP3 ning asosiy buyruqlari

STAT – mijoz buyrug'iga javoban, server pochta qutisidagi xabarlar sonini va pochta qutisining umumiy hajmini oktetlarda qaytaradi. Yo'q qilish yoki o'chirib tashlash uchun belgilangan xabarlar hisobga olinmaydi. Misol uchun, "+OK 4 223718" javobiga ko'ra, pochta qutisida jami 223718 oktetga teng bo'lgan 4 ta xabar mavjud.

LIST – argumentsiz LIST buyrug'iga javob berish: pochta qutisidagi xabarlarning raqamlari va oktetlardagi o'lchamlarini o'z ichiga olgan ro'yxat. Misol:

```
C LIST
S +OK 4 visible messages (223718 octets)
S 1 333
S 2 111293
S 3 111285
S 4 807
S .
```

Ushbu misolda qutida 4 ta xabar mavjud, ularning uzunligi navbati bilan 333, 111293, 111285 va 807 oktet. Javob bir necha satrdan iborat bo'lganligi sababli, u bir nuqtadan iborat qator bilan tugaydi. Xabar raqami LIST buyrug'iga argument sifatida ko'rsatilgan bo'lsa, unda faqat bitta so'ralgan xabar haqida ma'lumot beriladi:

```
C LIST 2
S +OK 2 111293
```

DELE – yo'q qilish uchun mavjud va belgilanmagan xabarning daliliy sonini talab qiladi. Ko'rsatilgan xabar o'chirish uchun belgilanadi. Seans tugatilishigacha u bilan bog'lanish imkonsiz bo'ladi. Suhbat tugaganidan so'ng, seans yangilanish holatiga kirganda xabar butunlay o'chirib tashlanadi.

NOOP – Server ushbu buyruqga ijobiy javob berishi kerak. Boshqa hech qanday choralar ko'rilmaydi.

RSET – Server o'chirib tashlash uchun oldindan o'rnatilgan barcha belgilarni bekor qiladi.

QUIT – Seansni bekor qilish buyrug'i. Agar seans vaqtida birorta xabarni o'chirish uchun belgilangan bo'lsa, QUIT buyrug'i bajarilganidan keyin ular pochta qutisidan o'chiriladi.

Yuqoridagilar POP3 protokolining asosiy buyruqlari hisoblanadi. Hozirgi kunda POP3 bilan birgalikda yana ko'pgina protokollardan zamonaviy elektron pochta xizmatlari uchun foydalanilmoqda.

ADABIYOTLAR

1. URL: http://opds.sut.ru/old/electronic_manuals/mail/4_POP3.htm
2. URL: [https://ru.bmstu.wiki/POP3_\(Post_Office_Protocol_v3\)](https://ru.bmstu.wiki/POP3_(Post_Office_Protocol_v3))
3. URL: <https://eax.me/pop3-descr/>

ФІЗИКО-МАТЕМАТИЧНІ НАУКИ /
ФИЗИКО-МАТЕМАТИЧЕСКИЕ НАУКИ

УДК 517.95

Халил Абдурашулов, Комил Холов, Жавохир Эшонкулов
(Карши, Узбекистан)

МЕТОД РАЗДЕЛЕНИЯ ПЕРЕМЕННЫХ ДЛЯ ВОЛНОВОГО УРАВНЕНИЯ

Ключевые слова: уравнения, решения, граничные условия, ряд Фурье.

Будем искать решение уравнения

$$u_{tt} = a^2 u_{xx} \quad (1)$$

удовлетворяющее однородным граничным условиям

$$u(0,t) = 0, \quad u(l,t) = 0 \quad (2)$$

и начальным условиям

$$\begin{cases} u(x,0) = \varphi(x) \\ u_t(x,0) = \psi(x) \end{cases} \quad (3)$$

Уравнение (1) линейно и однородно, поэтому сумма частных решений также является решением этого уравнения. Имея достаточно большое число частных решений, можно попытаться при помощи суммирования их с некоторыми коэффициентами найти искомое решение. Поставим основную вспомогательную задачу:

Найти решение уравнения

$$u_{tt} = a^2 u_{xx}$$

не равное тождественно нулю, удовлетворяющее однородным граничным условиям

$$\begin{cases} u(0,t) = 0 \\ u(l,t) = 0 \end{cases} \quad (4)$$

и представимое в виде произведения

$$u(x,t) = X(x) \cdot T(t) \quad (5)$$

где $X(x)$ – функция только переменных x , $T(t)$ – функция только переменных t .

Подставляя (5) в (1), получим

$$X''T = \frac{1}{a^2} T''X$$

или, после деления $X \cdot T$

$$\frac{X''(x)}{X(x)} = \frac{1}{a^2} \frac{T''(t)}{T(t)} \quad (6)$$

Чтобы (5) было решением (1), равенства (6) должно удовлетворяться тождественно, т.е. для всех значений независимых переменных $0 < x < l$, $t > 0$. Правая часть (6) является функцией только от t , а левая – только x . Фиксируя, например, некоторые значения x и меняя t (или наоборот), получим, что правая и левая части равенства (6) при изменении своих аргументов сохраняют постоянное значение

$$\frac{X''(x)}{X(x)} = \frac{1}{a^2} \frac{T''(t)}{T(t)} = -\lambda \quad (7)$$

где λ – постоянная, которую для удобства последующих выкладок берем со знаком минус, ничего не предполагая при этом о её знаке.

Из соотношения (7) получаем обыкновенные дифференциальные уравнения для определения функций $X(x)$ и $T(t)$:

$$X''(x) + \lambda X(x) = 0, X(x) \neq 0 \quad (8)$$

$$T''(t) + a^2 \lambda T(t) = 0, T(t) \neq 0 \quad (9)$$

Граничные условия (4) дают

$$u(0, t) = X(0) \cdot T(t) = 0$$

$$u(l, t) = X(l) \cdot T(t) = 0$$

Отсюда следует, что $X(x)$ должно удовлетворять дополнительным условиям

$$X(0) = X(l) = 0 \quad (10)$$

так как иначе мы имели бы

$$T(t) \equiv 0 \text{ и } U(x, t) \equiv 0$$

в то время как задача состоит в нахождении нетривиального решения. Для функции $T(t)$ в основной вспомогательной задаче никаких дополнительных условий нет. Таким образом, в связи с нахождением функции $X(x)$ мы приходим к простейшей задаче о собственных значениях:

найти те значения параметра λ , при которых существуют нетривиальные решения задачи:

$$\begin{cases} X'' + \lambda X = 0 \\ X(0) = X(l) = 0 \end{cases} \quad (11)$$

а также найти эти решения. Такие значения параметра λ называются собственными значениями, а соответствующие им нетривиальные решения – собственными функциями задачи (11).

Сформулированную таким образом задачу часто называют задачей Штурма-Лиувилля.

Рассмотрим отдельно случаи, когда параметр λ отрицателен, равен нулю или положителен.

1. При $\lambda < 0$ задача не имеет нетривиальных решений. Действительно, общее решение уравнения (8) имеет вид

$$X(x) = c_1 e^{\sqrt{-\lambda}x} + c_2 e^{-\sqrt{-\lambda}x}$$

Граничные условия дают:

$$X(0) = c_1 + c_2 = 0$$

$$X(l) = c_1 e^{\alpha} + c_2 e^{-\alpha} = 0 \quad (\alpha = l\sqrt{-\lambda})$$

$$c_1 = -c_2 \text{ и } c_1(e^{\alpha} - e^{-\alpha}) = 0$$

Но в рассматриваемом случае α – действительно и положительно, так что $e^{\alpha} - e^{-\alpha} \neq 0$. Поэтому $c_1 = 0, c_2 = 0$ и, следовательно $X(x) \equiv 0$.

2. При $\lambda = 0$ также не существует нетривиальных решений. Действительно, общее решение уравнения (8) имеет вид

$$X(x) = c_1 x + c_2$$

Граничные условия дают:

$$X(0) = [c_1 x + c_2]_{x=0} = c_2 = 0$$

$$X(l) = c_1 \cdot l = 0$$

$$c_1 = -c_2 \text{ и } c_1(e^{\alpha} - e^{-\alpha}) = 0$$

т.е. $c_1 = 0, c_2 = 0$ и, следовательно $X(x) \equiv 0$.

3. При $\lambda > 0$ общее решение уравнения может быть записано в виде

$$X(x) = D_1 \cos \sqrt{\lambda}x + D_2 \sin \sqrt{\lambda}x$$

Граничные условия дают: $X(0) = D_1 = 0$ $X(l) = D_2 \sin \sqrt{\lambda}l = 0$

Если $X(x)$ не равно тождественно нулю, то $D_2 \neq 0$, поэтому

$\sin \sqrt{\lambda} l = 0$ или $\sqrt{\lambda} = \frac{\pi n}{l}$ (12); где n - любое целое число.

Следовательно, нетривиальные решения задачи (11) возможны лишь при

$$\lambda = \lambda_n = \left(\frac{\pi n}{l}\right)^2$$

Этим собственным значениям соответствуют собственные функции

$$X_n(x) = D_n \sin \frac{\pi n}{l} x,$$

где D_n произвольная постоянная. Итак, только при значениях λ , равных

$$\lambda_n = \left(\frac{\pi n}{l}\right)^2 \tag{13}$$

существует нетривиальное решение задачи (11)

$$X_n(x) = \sin \frac{\pi n}{l} x \tag{14}$$

определяемые с точностью до произвольного множителя, который мы положили равным единице. Этим же значениям λ_n соответствуют решения уравнения (9)

$$T_n(t) = A_n \cos \frac{\pi n}{l} at + B_n \sin \frac{\pi n}{l} at \tag{15}$$

где A_n и B_n – произвольные постоянные.

Возвращаясь к задаче (1)-(3), заключаем что функции

$$u_n(x,t) = X_n(x) \cdot T_n(t) = \left(A_n \cos \frac{\pi n}{l} at + B_n \sin \frac{\pi n}{l} at \right) \sin \frac{\pi n}{l} x \tag{16}$$

являются частными решениями уравнения (1) удовлетворяющие граничным условиям (4) и представимыми в виде произведения (5) двух функций, одна из которых зависит только от x , другая от t .

Эти решения могут удовлетворить начальным условиям (3) нашей исходной задачи только для частных случаев начальных функций $\varphi(x)$ и $\psi(x)$.

Обратимся к решению задачи (1)-(3) в общем случае.

В силу линейности и однородности уравнения (1) сумма частных решений

$$u_n(x,t) = \sum_{n=1}^{\infty} u_n(x,t) = \sum_{n=1}^{\infty} \left(A_n \cos \frac{\pi n}{l} at + B_n \sin \frac{\pi n}{l} at \right) \sin \frac{\pi n}{l} x \tag{17}$$

также удовлетворяет этому уравнению и граничным условиям (2). Начальные условия позволяют определить A_n и B_n . Потребуем, чтобы функция (17) удовлетворяла условиям (3)

$$\begin{cases} u(x,0) = \varphi(x) = \sum_{n=1}^{\infty} u_n(x,0) = \sum_{n=1}^{\infty} A_n \sin \frac{\pi n}{l} x \\ u_t(x,0) = \psi(x) = \sum_{n=1}^{\infty} \frac{\partial u_n}{\partial t}(x,0) = \sum_{n=1}^{\infty} \frac{\pi n}{l} a B_n \sin \frac{\pi n}{l} x \end{cases} \tag{18}$$

Из теории рядов Фурье известно, что произвольная кусочно-дифференцируемая функция $f(x)$, заданная в промежутке $0 < x < l$, разлагается в ряд Фурье

$$f(x) = \sum_{n=1}^{\infty} b_n \sin \frac{\pi n}{l} x \tag{19}$$

где
$$b_n = \frac{2}{l} \int_0^l f(\xi) \sin \frac{\pi n}{l} \xi d\xi \tag{20}$$

Если функции $\varphi(x)$ и $\psi(x)$ удовлетворяют условиям разложения в ряд Фурье, то

$$\begin{cases} \varphi(x) = \sum_{n=1}^{\infty} \varphi_n \sin \frac{\pi n}{l} x \\ \varphi_n = \frac{2}{l} \int_0^l \varphi(\xi) \sin \frac{\pi n}{l} \xi d\xi \end{cases} \quad (21)$$

$$\begin{cases} \psi(x) = \sum_{n=1}^{\infty} \psi_n \sin \frac{\pi n}{l} x \\ \psi_n = \frac{2}{l} \int_0^l \psi(\xi) \sin \frac{\pi n}{l} \xi d\xi \end{cases} \quad (22)$$

Сравнение этих рядов с формулами (18) показывает, что для выполнения начальных условий надо положить

$$A_n = \varphi_n, \quad B_n = \frac{1}{\pi n a} \psi_n \quad (23)$$

чем полностью определяется функция (17), дающая решение исследуемой задачи.

Мы опередили решение в виде бесконечного ряда (17). Если ряд (17) расходиться или функция, определяемая этим рядом, не является, дифференцируем, то он, конечно, не может представлять решение нашего уравнения.

Пример 1. Струна, закрепленная на концах $x=0$, $x=l$, имеет в начальный момент форму параболы $u = \frac{4h}{l^2} x(l-x)$. Определить смещение точек струны от оси абсцисс, если начальные скорости отсутствуют (рис. 1).

Решение. Здесь $\varphi(x) = \frac{4h}{l^2} \cdot x(l-x)$, $\psi(x) = 0$.

Находим коэффициенты ряда, определяющего решение уравнения колебания струны:

$$a_k = \frac{2}{l} \int_0^l \varphi(x) \sin \frac{k\pi x}{l} dx = \frac{8h}{l^3} \int_0^l (lx - x^2) \sin \frac{k\pi x}{l} dx, \quad b_k =$$

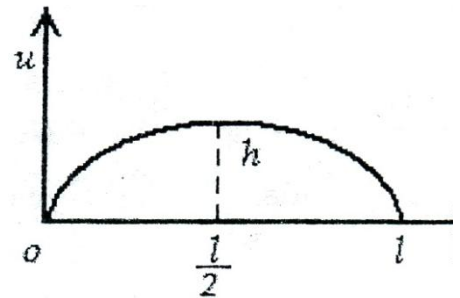

рис. 1.

Для нахождения a_k применяем интегрирование по частям:

$$u_1 = lx - x^2, \quad dv_1 = \sin \frac{k\pi x}{l} dx, \quad du_1 = (l - 2x) dx, \quad v_1 = -\frac{l}{k\pi} \cos \frac{k\pi x}{l};$$

$$a_k = -\frac{8h}{l^3} (lx - x^2) \frac{l}{k\pi} \cos \frac{k\pi x}{l} \Big|_0^l + \frac{8h}{k\pi^2} \int_0^l (l - 2x) \cos \frac{k\pi x}{l} dx,$$

$$\text{т.е. } a_k = \frac{8h}{k\pi^2} \int_0^l (l - 2x) \cos \frac{k\pi x}{l} dx; \quad u_2 = l - 2x,$$

$$dv_2 = \cos \frac{k\pi x}{l} dx, \quad du_2 = -2dx, \quad v_2 = \frac{l}{k\pi} \sin \frac{k\pi x}{l};$$

$$a_k = -\frac{8h}{l^3} (lx - x^2) \frac{l}{k\pi} \cos \frac{k\pi x}{l} \Big|_0^l + \frac{16h}{k^2 \pi^2 l} \int_0^l \cos \frac{k\pi x}{l} dx = \frac{16h}{k^3 \pi^3} (\cos k\pi - 1) = \frac{16h}{k^3 \pi^3} [1 - (-1)^k]$$

Так как $u(x,t) = \sum_{k=1}^{\infty} \left(a_k \cos \frac{k\pi at}{l} + b_k \sin \frac{k\pi at}{l} \right) \sin \frac{k\pi x}{l}$, то

$$u(x,t) = \sum_{k=1}^{\infty} \frac{16h}{k^3 \pi^3} [1 - (-1)^k] \cos \frac{k\pi at}{l} \sin \frac{k\pi x}{l}.$$

Но при $k = 2n$ $1 - (-1)^k = 0$, а при $k = 2n + 1$ $1 - (-1)^k = 2$, поэтому находим окончательно:

$$u(x,t) = \frac{32h}{\pi^3} \sum_{n=1}^{\infty} \frac{1}{(2n+1)^3} \cos \frac{(2n+1)\pi at}{l} \sin \frac{(2n+1)\pi x}{l}.$$

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Свешников А.Г., Боголюбов А.Н., Кравцов В.В. Лекции по математической физике. – М.: Издательство МГУ, 1993.
2. Salohidinov M. Matematik fizika tenglamalari. – Toshkent: “O’zbekiston”, 2002.
3. Владимиров В.С., Жариков В.В. Уравнения математической физики. – Москва, 2002.

УДК 517.95

*Халил Абдурасулов, Комил Холов, Жавохир Эшонкулов
(Карши, Узбекистан)*

МЕТОД РАСПРОСТРАНЯЮЩИХСЯ ВОЛН ДЛЯ РЕШЕНИЯ ВОЛНОВОГО УРАВНЕНИЯ КОЛЕБАНИЙ СТРУНЫ. ФОРМУЛА ДАЛАМБЕРА

Ключевые слова: уравнение характеристика, начальные условия, формула Даламбера.

Изучение методов построения решений краевых задач для уравнение гиперболического типа мы начинаем с задачи с начальными условиями для неограниченной струны

$$u_{tt} - a^2 u_{xx} = 0 \quad (1)$$

$$\begin{cases} u(x,0) = \varphi(x) \\ u_1(x,0) = \psi(x) \end{cases} \quad (2)$$

Преобразуем это уравнение к каноническому виду, содержащему смешанную производную: $u_{\xi\eta} = 0$

Уравнение характеристик $dx^2 - a^2 dt^2 = 0$

Распадается на два уравнения $dx - a dt = 0$, $dx + a dt = 0$

Интегралами, которых являются прямые $x - at = c_1$, $x + at = c_2$

Вводя, как обычно, новые переменные $\xi = x + at$, $\eta = x - at$ уравнение колебаний струны преобразуем к виду

$$u_{\xi\eta} = 0 \quad (3)$$

Найдем общий интеграл последнего уравнения (3)

$$u_{\eta}(\xi, \eta) = f^*(\eta)$$

где $f^*(\eta)$ - некоторая функция только переменного η . Интегрируя это равенство по η при фиксированном ξ , получим:

$$u(\xi, \eta) = \int f^*(\eta) d\eta + f_1(\xi) = f_1(\xi) + f_2(\eta) \quad (4)$$

где f_1 и f_2 являются функциями только переменных ξ и η . Обратно, каковы бы ни были дважды дифференцируемые функции f_1 и f_2 , функция $u(\xi, \eta)$, определяемая формулой (4), представляет собой решение уравнения (3). Следовательно, функция

$$u(x,t) = f_1(x + at) + f_2(x - at) \quad (5)$$

является общим интегралом уравнения (1). Допустим, что решение рассматриваемой задачи существует; тогда оно дается формулой (5). Определим функции f_1 и f_2 таким образом, чтобы удовлетворялись начальные условия:

$$u(x,0) = f_1(x) + f_2(x) = \varphi(x) \quad (6)$$

$$u_t(x,0) = af_1'(x) - af_2'(x) = \psi(x) \quad (7)$$

Интегрируя второе равенство, получим:

$$f_1(x) - f_2(x) = \frac{1}{a} \int_{x_0}^x \psi(\alpha) d\alpha + c,$$

где x_0 и C - постоянные. Из равенства

$$f_1(x) + f_2(x) = \varphi(x)$$

$$f_1(x) - f_2(x) = \frac{1}{a} \int_{x_0}^x \psi(\alpha) d\alpha + c,$$

находим

$$\begin{cases} f_1(x) = \frac{1}{2} \varphi(x) + \frac{1}{2a} \int_{x_0}^x \psi(\alpha) d\alpha + \frac{c}{2} \\ f_2(x) = \frac{1}{2} \varphi(x) - \frac{1}{2a} \int_{x_0}^x \psi(\alpha) d\alpha - \frac{c}{2} \end{cases} \quad (8)$$

Таким образом, мы определили функции f_1 и f_2 через заданные функции φ и ψ , причем равенства (8) должны иметь место для любого значения аргумента. Подставляя в (5) найденные значения f_1 и f_2 , получим:

$$u(x,t) = \frac{\varphi(x+at) + \varphi(x-at)}{2} + \frac{1}{2a} \left(\int_{x_0}^{x+at} \psi(\alpha) d\alpha - \int_{x_0}^{x-at} \psi(\alpha) d\alpha \right)$$

или

$$u(x,t) = \frac{\varphi(x+at) + \varphi(x-at)}{2} + \frac{1}{2a} \int_{x-at}^{x+at} \psi(\alpha) d\alpha \quad (9)$$

Формулу (9), называемую формулой Даламбера, мы получили, предполагая существование решение поставленной задачи. Эта формула доказывает единственность решения.

Пример 1. Найти решение уравнения

$$\frac{\partial^2 u}{\partial t^2} = \frac{\partial^2 u}{\partial x^2}, \text{ если } u \Big|_{t=0} = x^2, \frac{\partial u}{\partial t} \Big|_{t=0} = 0,$$

Решение.

Так как $a = 1$, $\psi(x) = 0$, то $u = \frac{\varphi(x-at) + \varphi(x+at)}{2}$, где $\varphi(x) = x^2$.

Таким образом, $u = \frac{(x-t)^2 + (x+t)^2}{2}$, или окончательно $u = x^2 + t^2$.

Пример 2. Найти решение уравнения $\frac{\partial^2 u}{\partial t^2} = 4 \frac{\partial^2 u}{\partial x^2}$, или $u \Big|_{t=0} = 0$, $\frac{\partial u}{\partial t} \Big|_{t=0} = x$.

Решение. Здесь $a = 2$, $\varphi(x) = 0$, $\psi(x) = x$.

Отсюда $u = \frac{1}{4} \int_{x-2t}^{x+2t} z dz = \frac{1}{8} z^2 \Big|_{x-2t}^{x+2t} = \frac{1}{8} [(x+2t)^2 - (x-2t)^2]$, т.е. $u = xt$.

Пример 3. Найти форму струны, определяемой уравнением

$$\frac{\partial^2 u}{\partial t^2} = a^2 \cdot \frac{\partial^2 u}{\partial x^2}$$

в момент $t = \frac{\pi}{2a}$, если $u|_{t=0} = \sin x$, $\frac{\partial u}{\partial t}|_{t=0} = 1$.

Решение.

Имеем $u = \frac{\sin(x+at) + \sin(x-at)}{2} + \frac{1}{2a} \int_{x-at}^{x+at} dz$, т.е. $u = \sin x \cdot \cos at + \frac{1}{2a} \cdot z \Big|_{x-at}^{x+at}$, или

окончательно $u = \sin x \cdot \cos at + t$. Если $t = \frac{\pi}{2a}$, то $u = \frac{\pi}{2a}$, т.е. струна параллельна оси абсцисс.

Пример 4. Найти решение уравнения $\frac{\partial^2 u}{\partial t^2} = \frac{\partial^2 u}{\partial x^2}$, если $u|_{t=0} = x$, $\frac{\partial u}{\partial t}|_{t=0} = -x$.

Ответ. $u = x(1-t)$.

Пример 5. Найти решение уравнения $\frac{\partial^2 u}{\partial t^2} = a^2 \cdot \frac{\partial^2 u}{\partial x^2}$, если $u|_{t=0} = 0$, $\frac{\partial u}{\partial t}|_{t=0} = \cos x$.

Ответ. $u = \frac{\cos x \cdot \sin at}{a}$.

Пример 6. Найти форму струны, определяемой уравнением $\frac{\partial^2 u}{\partial t^2} = \frac{\partial^2 u}{\partial x^2}$, в момент $t = \pi$, если $u|_{t=0} = \sin x$, $\frac{\partial u}{\partial t}|_{t=0} = \cos x$.

Ответ. $u = -\sin x$

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Свешников А.Г., Боголюбов А.Н., Кравцов В.В. Лекции по математической физике. – М.: Издательство МГУ, 1993.
2. Salohidinov M. Matematik fizika tenglamalari. – Toshkent: “O’zbekiston”, 2002.
3. Владимиров В.С., Жариков В.В. Уравнения математической физики. – Москва, 2002.

УДК 378.02:37.016

*Abdullah Almas, Shirali Kadyrov, Oraz Satybaldiyev, Alibek Orynbassar
(Kaskelen, Kazakhstan)*

STUDENTS' ATTITUDES TOWARDS MATHEMATICS IN A SHORT TERM PROJECT-BASED LEARNING COURSE

In this work we report the findings from an active learning research using problem based learning and its possible impact on students' mathematics attitude. This was a short but longitudinal research where 30 Computer Science students were included. The period of the study kept short, 2 weeks, so that their mathematics attitudes were not affected by other means. For the mathematics attitude test we selected a part of the well-known test due to Fennema-Sherman that was shortened by Mulhern-Rae. For the Problem Based task the students were divided into six groups and each one was given different task that was an application of the integration in real life situations. The statistical methods were conducted to analyze the data.

Keywords: *Problem based learning, attitudes, statistical methods, analyze the data.*

Introduction

Project-Based Learning (PBL) is an innovative instruction for learning process that satisfies a plurality of critical designs for high outcomes in the twenty-first century. Students apply their own

learning capacity through study, as much as perform collaboratively to form projects that picture their information. (Stephanie Bell, 2010) [1] PBL is based on constructivism that is designed to aid more tied learning. (Brooks at al, 1993) [2] PBL is “a revolutionary way to learn” that aids students' skills better insight, deeper problem-solving, and leads students to “learn how to learn, learn about the world, learn who they are and what they want to become”. (Newell, 2003) [3] Holmes claims that PBL creates a chance in learning of mathematics for secondary students on both development of achievement and strategies of motivations for learning process. [4] The higher changes listed in the general education studies consist opportunities that it aids for naturally motivating students to learn, encouraging problem-solving, and improving self-study and group working skills. It is also trusted that project -based learning aids students to improve critical thinking and decision-making abilities and connect in in-depth learning of field study (Adderly et al., 1975). [5] Ramey and his partner found a group of US high school students who willingly participated in a project-based calculus class. She wanted to reveal why these students selected to become in the project group rather than the regular calculus group. The participants in the study reported that they selected project-based calculus because they enjoyed the hands-on implements of mathematics as well as the extensive use of technology. They trusted project-based learning enabled them to get real-world applications for their calculus. (Ramey, C. L. (1997) [6] Renuka et al. (1995) found how teachers and students commented project-based learning for mathematics education in a Danish university where students were needed to connect in project work for 50% of their time. They also revealed that project-based learning satisfied them to learn math through in-depth study. [7] PBL uses “projects” as vehicles to foster student motivation and to support such as performing and explaining about students' outcomes. PBL is respect to problem-based learning or study-based learning (Barron & Darling-Hammond, 2008; Savery, 2006). [8] Applying PBL and other closed instructions can be interested, effective in classroom management and driving teachers to get ready with a broad of database. (Blumenfeld at al, 1991) [9] As a total except learning in short term memory, using PBL has been revealed to be as effective as regular learning, and in many studies are more excellent. (Buck Institute for Education, 2010) [10] Influential use of PBL needs vast planning and proficient improvement for teachers, a helpful atmosphere, and tools and designs for both students and teachers. (Hmelo-Silver, R. & C., 2007) [11] If methodical reformations have had limited achievement in small high schools, this is similar due to deviances associated with how much arrangements are required to plan and implement PBL effectively. PBL is the most popular instructional design. In the studies, many researchers refer to the same activity to each other as ‘project-based’ or ‘problem-based’ learning, or simply ‘PBL’. (Mitchell, et al., 2005) [12] Over the years, research on PBL has extended from a particular kind of problem-based learning as a broad of applications, fields and group stages (Walker & Leary, 2008). [13]

In this article we want to analyze how PBL changes students' attitudes towards mathematics in a short course on the topic of integration.

Methodology

Participants were some of the students retaking first course in calculus in summer semester who were selected in a voluntary basis. Before starting the project, the course instructor spent 6 hours to explain the integration. These 36 students were asked split into 6 groups each about 5-7 students, and choose one team leader. The following were the list of project topics: 1) Volume of a fruit, 2) Area of a Heart, 3) A arc length of the three point in basketball court, 4) 5 interesting real life applications of integral, 5) Numerical Methods: Riemann, Trapezoid, Simpsons and Own algorithms for finding area of a curve, 6) Work done to empty a swimming pool. Students were informed on PBL and a main objective to expose them to the real life applications. Once the students were distributed the project topics, they were given 9 days to complete the project with project report presentations at the 9th day. Each group was given a mentor, one of the authors, and they were asked to provide daily reports of their progress and meet with their mentors to clarify the details of the projects. At the end of the 4th day the groups sent their overall progress to their mentors and met on the next day to receive feedback on whether they are on the right track or not.

During the final presentations, some of the other department members were invited to attend and evaluate. Moreover, each team member also asked to evaluate themselves and overall their project.

To test the attitudes towards mathematics, 33 items (4 scale) Likert-type questionnaire was selected from (Mulhern & Rae, 1998). The latter contains 51 items (6 scale) which was shortened from 108 item (9 scale) attitude test of (Fennema & Sherman, 1976). The selected 4 scales are Success, Teacher's Attitudes, Mathematics-Related Affect, and Usefulness. Here, the second scale consists of Confidence and Anxiety items of (Fennema & Sherman, 1976). The anonymous survey was conducted twice, once before starting the PBL and then after the final presentations. In the beginning we had all 36 students complete the questionnaire, however in the second occasion only 30 of the answered the survey.

To compare the change in the attitudes SPSS was used to run the statistical independent two sample t-test

Results

Overall reliability is 0.73. The Likert-scale items were measured from 1 to 5, where 1 corresponds to the 'strongly disagree' and 5 corresponds to 'strongly agree'. To compute each scale the average of items were computed and for the total measure of the questionnaire the sum of 4 scales were computed. So, for the scale measurements, above 3 means positive attitude while below 3 means negative attitude towards mathematics. As for the total, above 12 is regarded positive and below 12 is negative. Table 1 reflects the mean of each scale. The PRE/POST column indicates the descriptive statistics for the data before and after PBL with 0 and 1 indicates the respective data.

	PRE = 0 POST = 1	N	Mean	Std. Deviation	Std. Error Mean
SUCCESS	0	36	3.7546	0.60223	0.10037
	1	30	3.6944	0.86335	0.15763
TEACHER'S ATTITUDE	0	36	2.9676	0.36693	0.06115
	1	30	3	0.43329	0.07911
USEFULNESS	0	36	3.3214	0.71744	0.11957
	1	30	3.1762	0.57595	0.10515
MATHEMATICS- RELATED AFFECT	0	36	2.9198	0.56444	0.09407
	1	30	2.7444	0.63134	0.11527
TOTAL	0	36	12.9634	1.51715	0.25286
	1	30	12.6151	1.64173	0.29974

We leave the details of the descriptive statistics to the readers. To compare the pretest vs. posttest, our null hypothesis is that there is no change in the attitudes and the alternative hypothesis is that there is a change. To this end we run two tailed independent samples t-test using SPSS.

	t-test for Equality of Means			Mean Difference	Std. Error Difference
	t	df	Sig. (2-tailed)		
SUCCESS	0.333	64	0.741	0.06019	0.181
TEACHER'S ATTITUDE	0.329	64	0.743	-0.03241	0.09848
USEFULNESS	0.894	64	0.375	0.14524	0.16244
MATHEMATICS-RELATED AFFECT	1.190	64	0.238	0.17531	0.14726
TOTAL	0.895	64	0.374	0.34832	0.38931

Table 2 shows the results of the t-test. In all 5 cases we see that the p-values are larger than 0.05 and hence we fail to reject the null hypothesis. So, our analysis provides evidence that the PBL may not influence the attitudes towards mathematics in a short period of time.

REFERENCES

1. Stephanie Bell (2010) Project-Based Learning for the 21st Century: Skills for the Future, *The Clearing House*, 83:2, 39-43
2. Brooks, J. & Brooks, M. (1993). In search of understanding: The case for constructivist classrooms Alexandria, VA: Association for the Supervision and Curriculum Development.
3. Newell, R. (2003). Passion for learning: How project-based learning meets the needs of 21st-century students. Lanham, MD: Scarecrow.
4. Holmes, V. L., & Hwang, Y. (2016). Exploring the effects of project-based learning in secondary mathematics education. *The Journal of Educational Research*, 109(5), 449-463.
5. Adderley, K. et al. (1975). Project Methods in Higher Education. SRHE working party on teaching methods: Techniques group. Guildford, Surrey: Society for research into higher education
6. Ramey, C. L. (1997). The effect of project-based learning on the achievement and attitudes of calculus I students: a case study (Doctoral dissertation, School of Education and Department of Mathematics. University of Missouri--Kansas City).
7. Vithal, R., Christiansen, I., & Skovsmose, O. (1995). Project work in university mathematics education. *Educational Studies in Mathematics*, 29(2), 199-223.
8. Barron, B. & Darling-Hammond, L. (2008). Teaching for meaningful learning: A review of research on inquiry-based and cooperative learning. In *Powerful Learning: What We Know About Teaching for Understanding*. San Francisco, CA: Jossey-Bass. <http://www.edutopia.org/pdfs/edutopia-teaching-for-meaningful-learning.pdf>
9. Blumenfeld, P., Soloway, E., Marx, R. W., Krajcik, J. S., Guzdial, M., & Palincsar, A. (1991). Motivating project-based learning: Sustaining the doing, supporting the learning. *Educational Psychologist*, 26, 369–398.
10. Buck Institute for Education (2010). Does PBL Work? Novato, CA: Author. Retrieved from http://www.bie.org/about/does_pbl_work.
11. Hmelo-Silver, C. (2006). Design principles for scaffolding technology-based inquiry. In A. O'Donnell, C. Hmelo-Silver, & G. Erkens (Eds.). *Collaborative learning, reasoning, and technology* (pp. 147-170). Mahwah, NJ. Erlbaum.
12. Mitchell, K., Shkolnik, J., Song, M, Uekawa, K., Murphy, R., Garet, M., et al. (2005). Rigor, relevance, and results: The quality of teacher assignments and student work in new and conventional high schools. Washington, DC: Author. Retrieved from <http://smallhs.sri.com/documents/Rigor Rpt 10 21 2005.pdf>.
13. Walker, A., & Leary, H. (2009). A problem based learning meta-analysis: Differences across problem types, implementation types, disciplines, and assessment levels. *Interdisciplinary Journal of Problem-based Learning*, 3(1), 12-43. Retrieved from <http://docs.lib.purdue.edu/ijpbl/vol3/iss1/3>
14. Mulhern, F., & Rae, G. (1998). Development of a shortened form of the Fennema-Sherman Mathematics Attitudes Scales. *Educational and psychological Measurement*, 58 (2), 295-306.
15. Fennema, E., & Sherman, J. A. (1976). Fennema-Sherman mathematics attitudes scales: Instruments designed to measure attitudes toward the learning of mathematics by females and males. *Journal for research in Mathematics Education*, 7(5), 324-326.

УДК 517.54

Алмас Әсет, Оразбек Апышев (Өскемен, Қазақстан),
Райхан Нурканова (Алматы, Қазақстан)

ПАРАМЕТРДЕН ТӘУЕЛДІ ТЕҢДЕУЛЕРГЕ КООРДИНАТТЫҚ ӘДІСТІ ҚОЛДАНУ

Біздің мақалада параметрден тәуелді теңдеулердің ішінен, тек иррационал жағдайдағы теңдеулерге векторлық (координаттық) әдістің қолданылуы қарастырылған.

Тірек сөздер: Параметр, пропорция, дискриминант, уравнение, неравенство треугольника, скалярное произведение.

Among the many equations that depend on one parameter, in this work we consider irrational equations which solved by the vector (coordinate) method.

Keywords: Parameter, proportion, discriminant, equation, triangle inequality, scalar product.

Параметрлі есептерді шешу үшін параметр (бір V бірнеше) шексіз көп мәндеріне байланысты шексіз жиындар жүйесін бір уақытта шешу туралы айту керек, сол себепті осындай жаттығулардың стандартты емес есептерге жатуы заңды құбылыс.

Арнаулы энциклопедияларда параметр деп (грекше *parametron* – өлшейтін) формулалар мен өрнектерге енетін көмекші айнымалы немесе тұрақты шаманы айтады. Жалпы, параметрдің сан мәні болып бұрыш, қисықтың ұзындығы, нақты сандар және басқа да скаляр шамалар табылуы мүмкін.

Параметрден тәуелді есептердің шешімін табу элементарлық математиканың ең күрделі салаларының бірі деуге әбден болады. Оның себебі, мектепте көбінесе стандартты, трафаретті есептердің жиынтығынан тұратын мысалдарды шығаруға баулиды. Ал параметрлі есептер мүлде басқа типке жатады. Оларды шешу үшін арнаулы логикалық топшылауды қажет ететін амалдарды іздеп табу керек, сонымен бірге қандай да бір қосымша шарттарды қанағаттандыруы тиіс, мысал үшін, жалғыз шешімін анықтау, бір жүйенің барлық шешімдері екіншінің де шешімдері болатын, тағы-тағылар. Сондықтан дәстүрлі, стандартты есептерге қарағанда қиындығы бірнеше есе артатыны анық. Шешу барысында әрбір уақытта не істелгенін, енді не істеу қажет, біртіндеп шешілген мәндерінде қандай жағдайлар болып жатқанын әр кезде ойымызда сақтап отыруымыз керек.

Әрине, „параметрлі есептер“ деген бөлімді мектеп курсына жеке-дара, бөліп-жарып оқытудың қажеті жоқ деп ойлаймыз, әртүрлі элементарлық функциялар арқылы жасалған есептерді шығару кезінде араларына „тамшылатып“ қосып отырса орынды сияқты. Себебі, тақырыпты солай „шашыратып“ берсе біртіндеп қиындығы жоғары есептерді шығару жолдарын табудың тұрақты, берік дағдысы қалыптасары сөзсіз.

Параметрлі, әсіресе дәстүрлі теңдеулер мен теңсіздіктерге енгізу процесі өмірге жаңа бағыттағы есептердің келуіне орасан зор ықпал етті деуге болады. Сондықтан осы бағыттағы есептерді шешу – шығармашылық қызмет түрі, ал шешімдерді көрсету – тапқырлықтың нәтижесі деп санаймыз. Оны іздеу кезінде танымдық, қызығушылық қалыптасады, шығармашылық мәдениеті дамиды, зерттеушілік қасиет пайда болып, шәкірттердің ой-қабілетінің дұрыс өсіп жетілуіне математика пәніне деген сүйіспеншілігін арттыруына тигізетін көмегі ұшан-теңіз екеніне ешбір күмәніміз жоқ.

Параметрлі есептерге арналған оқулықтар, мақалалар соңғы кездері жеткілікті түрде жарық көрді, әсіресе ТМД елдерінің баспаларында. Кейбіреулерін әдебиеттер тізімінде келтірдік.

Біздің мақсатымыз, айтайық дегеніміз санқилы тақырыпқа арналған параметрлі иррационал теңдеулердің ішінен тек ғана векторлық (координаттық) әдіспен шығарылатын есептерді талдап, осы әдістің маңыздылығын көрсету болып табылады.

1 мысал. Параметр p -ның \forall мәндерінде

$$\sqrt{p+1}\sqrt{x-p} + \sqrt{2p-x} = \sqrt{p(p+2)} \text{ тендеуін шешейік.}$$

Шешуі: Параметр үшін $p \geq 0$ ММЖ болып табылады. $\bar{m} = \{\sqrt{p+1}, 1\}$ және $\bar{n} = \{\sqrt{x-p}, \sqrt{2p-x}\}$ векторларын қарастырайық.

$$\bar{m} \cdot \bar{n} = \sqrt{p+1} \cdot \sqrt{x-p} + \sqrt{2p-x}; |\bar{m}| = \sqrt{p+2}; |\bar{n}| = \sqrt{p}.$$

Ал $\bar{m} \cdot \bar{n} \leq |\bar{m}| \cdot |\bar{n}| \Leftrightarrow \sqrt{p+1} \cdot \sqrt{x-p} + \sqrt{2p-x} \leq \sqrt{p(p+2)}$. Теңдік $\Leftrightarrow \exists$, егер $\bar{m} \parallel \bar{n}$, яғни $\frac{\sqrt{p+1}}{\sqrt{x-p}} = \frac{1}{\sqrt{2p-x}}$.

Егер $p = 0 \exists$, онда берілген тендеудің жалғыз $x = 0$ шешімі бар. Пропорциядан $x(p+2) = p2+3p \Rightarrow x = p2+3p/p+2$ аламыз.

$$\text{Жауабы: } p \geq 0 \exists x = \frac{p^2+3p}{p+2}, p < 0 - \emptyset.$$

2 мысал. Параметрге байланысты келесі тендеуді шешейік.

$$\sqrt{x} \cdot \sqrt{p+x} + \sqrt{3-x} = \sqrt{(p+3) \cdot (x+1)}$$

Шешуі: Берілген тендеуді $\sqrt{x} \cdot \sqrt{p+x} + \sqrt{3-x} = \sqrt{p+3} \cdot \sqrt{x+1}$ түрінде жазып, $\bar{m} = \{\sqrt{p+x}, \sqrt{3-x}\} \wedge \bar{n} = \{\sqrt{x}, 1\}$ векторларын енгізейік. Онда $\bar{m} \cdot \bar{n} = \sqrt{x} \cdot \sqrt{p+x} + \sqrt{3-x}$; $|\bar{m}| = \sqrt{p+x+3-x} = \sqrt{p+3}$;

$|\bar{n}| = \sqrt{x+1} \exists \Rightarrow$ берілген тендеу $\bar{m} \cdot \bar{n} = |\bar{m}| \cdot |\bar{n}|$ түріне келіп, ол $\Leftrightarrow \exists$, егер \bar{m} және \bar{n} бағыттас, ал координаттары пропорционал болған жағдайда ғана орындалады.

0 берілген тендеудің түбірі емес, сондықтан пропорционалдық шартынан: $\frac{\sqrt{p+x}}{\sqrt{x}} = \frac{\sqrt{3-x}}{1} \Rightarrow x^2 - 2x + p = 0, x^2 - 2x + p = 0$ теңдігін аламыз:

1. Тендеудің жалғыз шешімі $\Leftrightarrow \exists$, егер дискриминант $D = 1 - p = 0$, яғни $p = 1$ -де ғана болады

2. Тендеудің 2 нақты әртүрлі түбірі $D > 0$, яғни $p < 1$. p параметрін қанағаттандыратын мәндер жиынына қарайтын болсақ ($p \geq -3$), олай болса осыдан $p \in [-3; 1]$ екенін анықтаймыз.

3. Тендеудің $p \in (-\infty; -3) \cup (1; +\infty)$ аралығында нақты түбірлері болмайды.

Жауабы: Тендеу жалғыз түбірге $p = 1$ болғанда ие болады. Екі нақты, әртүрлі түбірлері $p \in [-3; 1]$ болғанда, ал $p \in (-\infty; -3) \cup (1; +\infty)$ аралығында түбірлері болмайды.

3 мысал. p параметрінің қандай мәндерінде $\sqrt{2x^2 + 2p^2} = x + p$ тендеуінің жалғыз түбірі бар екенін анықтайық.

Шешуі: $p = 0$ болғанда тендеудің шешімі $x = 0$ болатыны анық. $p \neq 0$ болсын..

$\bar{m}\{x; p\} \wedge \bar{n}\{1; 1\}$ векторларын қарастырайық. Сонда $|\bar{m}| = \sqrt{x^2 + p^2}$, $|\bar{n}| = \sqrt{1+1} = \sqrt{2}$ және $\bar{m} \cdot \bar{n} = x \cdot 1 + p \cdot 1 = x + p$.

$$\bar{m} \cdot \bar{n} = |\bar{m}| \cdot |\bar{n}| \text{ теңдігі } \bar{m} \uparrow \bar{n}, \text{ болғанда, яғни } \frac{x}{1} = \frac{p}{1}, x = p$$

Жауабы: егер $p = 0 \exists, x = 0$; ал егер $p \neq 0 \exists x = p$.

4 мысал. $\sqrt{x^3 + x^2p + p^2 + p^3} = x\sqrt{x} + p\sqrt{p}$ тендеуді шешейік

Шешуі: Тендеуден p және x шамалары тек қана оң мәндерді қабылдайтынын көре аламыз. Берілген тендеуді

$\sqrt{x^2 + p^2} \cdot \sqrt{x+p} = x \cdot \sqrt{x} + p \cdot \sqrt{p}$ түрінде жазайық. $p = 0$ болғанда бастапқы тендеудің түбірі кез-келген теріс емес сан екендігі айдан анық.

Егер $\bar{m}\{x; p\} \wedge \bar{n}\{\sqrt{x}; \sqrt{p}\}$ векторларын енгізетін болсақ, тендеуді

$\bar{m} \cdot \bar{n} = |\bar{m}| \cdot |\bar{n}|$ түрінде қарастыруға болады.

$p > 0$ болғанда $\frac{x}{\sqrt{x}} = \frac{p}{\sqrt{p}}$ тендеуінің түбірі $x = p$ болатындығына көзіміз жетеді.

Жауабы: егер $p = 0 \exists, x \in [0; +\infty)$, егер $p > 0 \exists, x = p$, ал егер $p < 0 \exists \Rightarrow x \in \emptyset$.

5 мысал. $|p| \cdot |x^2 - 1| + |x - 1| = \sqrt{p^2 + 1} \cdot \sqrt{x^4 - x^2 - 2x + 2}$ теңдеуін шешейік.

Шешуі: Теңдеудің екі жағына да түрлендіру жасайық:

$$|p| \cdot |x^2 - 1| + 1 \cdot |x - 1| = \sqrt{p^2 + 1} \cdot \sqrt{x^4 - 2x^2 + 1 + x^2 - 2x + 1},$$

$$|p| \cdot |x^2 - 1| + 1 \cdot |x - 1| = \sqrt{|p|^2 + 1} \cdot \sqrt{(x^2 - 1)^2 + (x - 1)^2},$$

$$|p| \cdot |x^2 - 1| + 1 \cdot |x - 1| = \sqrt{|p|^2 + 1} \cdot \sqrt{|x^2 - 1|^2 + |x - 1|^2}.$$

$\bar{m} \cdot \bar{n} = |\bar{m}| \cdot |\bar{n}|$ теңдеуін алғанымыз анық екенін көреміз Теңдеудегі $\bar{m}\{|p|; 1\}$, ал $\bar{n}\{|x^2 - 1|; |x - 1|\}$. $p = 0$ болғанда теңдеудің екі түбірі -1 және 1 болатындығын атап өтейік.

Егер $p \neq 0$ болған жағдайда қалған түбірлерін $\frac{|x^2-1|}{|p|} = \frac{|x-1|}{1}$ теңдеуін шешкенде аламыз.

$$|x^2 - 1| = |p| \cdot |x - 1|. \Rightarrow |x - 1| \cdot |x + 1| - |x - 1| \cdot |p| = 0. \Rightarrow |x - 1|(|x + 1| - |p|) = 0.$$

Бұрыннан, $x = 1$ берілген теңдеудің түбірі екені белгілі. Сондықтан

$$|x - 1| = |p| \text{ теңдеуін шешейік.}$$

$$|x + 1| = |p|. \Rightarrow \begin{cases} x + 1 = p, \\ x + 1 = -p. \end{cases} \Rightarrow \begin{cases} x = -p - 1, \\ x = p - 1. \end{cases}$$

Сонымен, біз теңдеу түбірлері $\{-p - 1, p - 1\}$ екендігін анықтадық. Теңдеуді шешу барысында нақты санның модулінің қасиеттері пайдаланылды: $|a|^2 = a^2$, $|ab| = |a| \cdot |b|$.

Жауабы: егер $p = 0$ $x \in \{1; -1\}$, ал егер $p \neq 0$ $x \in \{-p - 1, p - 1\}$.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Севрюков П.Ф., Смоляков А.Н. Школа решения задач с параметрами Изд второе, исправленное и дополненное. – М.: Илекса; Народное образование; Ставрополь: Сервисшкола, 2009. – 212 с.
2. Горнштейн П.И. и др. Задачи с параметрами. – Москва-Харьков: Илекса, „Гимназия“, 1998. – 336 с.
3. Кожухов С.К. Уравнения и неравенства с параметрами. Уч-метод. пособие для учит. математики. – Орел. 2013. – 70 с.
4. Амелькин В.В., Рабцевич В.Л. Задачи с параметрами. – Минск: Асар. 1996. – 464 с.
5. Кушнир И. Шедевры школьной математики. Книга II. Задачи с решениями. – Киев, Астарта, 1995. – 507 с.

УДК 519. 688

*Мадина Жанахметова, Мураткан Мадияров
(Усть-Каменогорск, Казахстан),
Любовь Хворова (Барнаул, Россия)*

АЛГОРИТМИЧЕСКАЯ РЕАЛИЗАЦИЯ МОДЕЛИ ТЕМПЕРАТУРНОГО РЕЖИМА ПОЧВ С ПОСТОЯННЫМИ И ПЕРЕМЕННЫМИ КОЭФФИЦИЕНТАМИ ТЕПЛОПРОВОДНОСТИ

Статья посвящена одномерной задаче температурного режима на границе атмосфера-почва. Рассматриваются конечно-разностные схемы, алгоритмическая реализация модели температурного режима почв с постоянными и переменными коэффициентами теплопроводности.

Ключевые слова: почва, моделирование, перенос тепла, граничные условия, математическая модель, тепловой режим почвы, численные методы.

The article is devoted to the one-dimensional problem of temperature regime at the atmosphere-soil boundary. Finite-difference schemes, algorithmic implementation of the soil temperature regime model with constant and variable thermal conductivity coefficients are considered.

Keywords: soil, modeling, heat transfer, boundary conditions, mathematical model, soil thermal regime, numerical methods.

При математическом моделировании температурного поля в почве необходимо знать теплофизические свойства почвы.

Теплофизические свойства почвы определяют, как изменяется температура почвы в процессе поглощения тепла деятельной поверхностью и его перераспределения в активном слое почвы. При поступлении определенного количества тепла изменение температуры почвы определяется ее теплоемкостью, а интенсивность внутрипочвенного переноса тепла – теплопроводностью. Температуропроводность характеризует почву с точки зрения скорости выравнивания температур, которая определяется как теплопроводностью, так и теплоемкостью почвы. Одной теплопроводности недостаточно для определения скорости нагревания или охлаждения почвы, так как в одинаковых внешних условиях при близких величинах теплопроводности более теплоемкие почвы будут медленнее нагреваться и дольше остывать. При обсуждении температурного режима почвы удобно пользоваться температуропроводностью, т.к. именно этот параметр характеризует «распространение» измеряемой величины – температуры. Тем не менее, для анализа механизмов происходящих явлений приходится обращаться к понятиям теплопроводности и теплоемкости. Поэтому определение вышеуказанных коэффициентов в зависимости от изменения физических свойств почв является актуальной задачей [1-3].

Рассмотрим одномерную задачу о распределении температуры в почве.

Уравнение температуропроводности в одномерном случае запишется в виде (1):

$$\rho c \frac{\partial T}{\partial t} = \frac{\partial}{\partial y} \left(\chi \frac{\partial T}{\partial y} \right), \quad y \in [0, H], \quad (1)$$

где T – температура почвы, $\rho(y)$ – плотность почвы ($г/см^3$), $c(w(y))$ – теплоемкость ($Дж/г \cdot град \text{ } ^\circ C$), χ – коэффициент теплопроводности, зависящий от влажности почвы w : $\chi = \chi(w(y))$; $f(y, t)$ – функция источника тепла. Влажность почвы w считается заданной функцией. Теплоперенос осуществляется вдоль координатной оси Oy , направленной вертикально вниз.

Предполагается, что границы участка являются известными и прямолинейными. Нижнюю границу поместим на глубине, на которой температура либо полагается постоянной, либо зависящей от времени известным образом:

$$T(-H, t) = \phi_H(t).$$

В качестве верхнего граничного условия следует записать одно из приведенных выше граничных условий 1-го, 2-го или 3-го рода.

Для численного решения уравнения (1) производится разбиение почвы на слои (рис. 1) и применяется один из численных методов с использованием конечно-разностных схем [4-6].

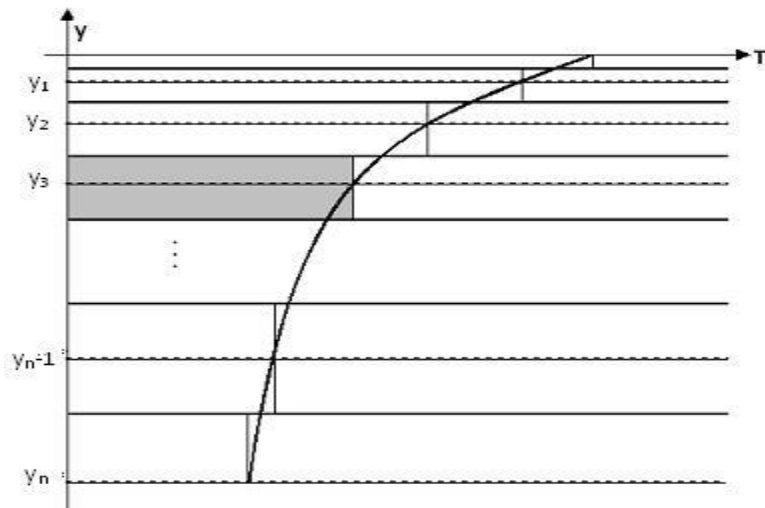

Рис. 1 Вертикальный профиль температуры почвы в период вегетации

Разделим уравнение (1) на ρc :

$$\frac{\partial T}{\partial t} = \frac{1}{\rho c} \left(\frac{\partial}{\partial y} \chi \frac{\partial T}{\partial y} \right), \quad (2)$$

и введем коэффициент температуропроводности $K = \frac{\chi}{\rho c}$. Внесем $\frac{1}{\rho c}$ под знак производной:

$$\begin{aligned} \frac{\partial T}{\partial t} &= \frac{\partial}{\partial y} \left(\frac{\chi}{\rho c} \right) \frac{\partial T}{\partial y} - \frac{\partial}{\partial y} \frac{1}{\rho c} \cdot \chi \frac{\partial T}{\partial y}; \\ \frac{\partial T}{\partial t} &= \frac{\partial}{\partial y} K \frac{\partial T}{\partial y} + \frac{1}{(\rho c)^2} \frac{\partial(\rho c)}{\partial y} \cdot \chi \frac{\partial T}{\partial y}. \end{aligned}$$

Окончательно имеем следующее (3) уравнение для численного решения:

$$\frac{\partial T}{\partial t} = \frac{\partial}{\partial y} \left(K \frac{\partial T}{\partial y} \right) + \frac{1}{\rho c} \frac{\partial(\rho c)}{\partial y} \cdot K \frac{\partial T}{\partial y}. \quad (3)$$

Если коэффициент теплопроводности χ – величина постоянная, то уравнение (2) переписется в виде (4):

$$\frac{\partial T}{\partial t} = K \cdot \frac{\partial^2 T}{\partial y^2}. \quad (4)$$

Алгоритмическая реализация одномерной модели температурного режима почв с переменными теплофизическими характеристиками

Математическая постановка задачи: найти T из уравнения (3):

$$\frac{\partial T}{\partial t} = \frac{\partial}{\partial y} \left(K \frac{\partial T}{\partial y} \right) + \frac{1}{\rho c} \frac{\partial(\rho c)}{\partial y} \cdot K \frac{\partial T}{\partial y}, \quad y \in [0, H], \quad (5)$$

удовлетворяющее начальному и краевым условиям (6):

$$T(t=0) = T_0, \quad T(y_0) = T_{y_0}, \quad T(y_n) = T_{y_n}. \quad (6)$$

Для численного решения модели (5) - (6) составим ее конечно-разностный аналог 2-го порядка точности по пространственной переменной y (7):

$$\begin{aligned} \frac{T_i^{k+i} - T_i^k}{\tau} &= \frac{1}{\bar{h}_i} \left(\bar{K}_{i+1}^{k+1} \frac{T_{i+1}^{k+1} - T_i^{k+1}}{h_{i+1}} - \bar{K}_i^{k+1} \frac{T_i^{k+1} - T_{i-1}^{k+1}}{h_i} \right) + \\ &+ \left(\frac{K}{\rho c} \right)_i^k \cdot \frac{(\rho c)_{i+1}^k - (\rho c)_{i-1}^k}{2\bar{h}_i} \cdot \frac{T_{i+1}^k - T_{i-1}^k}{2\bar{h}_i}. \end{aligned} \quad (7)$$

$$h_i = y_i - y_{i-1}, \quad \bar{h}_i = 0,5(h_i + h_{i+1}), \quad \bar{K}_i^{k+1} = 0,5(K(x_{i-1}) + K(x_i)),$$

$$\bar{K}_{i+1}^{k+1} = 0,5(K(x_i) + K(x_{i+1})), \quad y_{i+1} = y_i + h_{i+1}.$$

Умножим (7) на τ :

$$\begin{aligned} T_i^{k+i} - T_i^k &= \frac{\tau}{\bar{h}_i} \left(\bar{K}_{i+1}^{k+1} \frac{T_{i+1}^{k+1} - T_i^{k+1}}{h_{i+1}} - \bar{K}_i^{k+1} \frac{T_i^{k+1} - T_{i-1}^{k+1}}{h_i} \right) + \\ &+ \left(\left(\frac{K}{\rho c} \right)_i^k \cdot \frac{(\rho c)_{i+1}^k - (\rho c)_{i-1}^k}{2\bar{h}_i} \cdot \frac{T_{i+1}^k - T_{i-1}^k}{2\bar{h}_i} \right) \cdot \tau. \end{aligned}$$

Введем обозначение:

$$\left(\left(\frac{K}{\rho c} \right)_i^k \cdot \frac{(\rho c)_{i+1}^k - (\rho c)_{i-1}^k}{2h_i} \cdot \frac{T_{i+1}^k - T_{i-1}^k}{2h_i} \right) = f.$$

После преобразований конечно-разностный аналог модели примет вид (8):

$$T_i^{k+i} - \frac{\tau}{h_i} \overline{K}_{i+1}^{k+1} \frac{T_{i+1}^{k+1} - T_i^{k+1}}{h_{i+1}} + \frac{\tau}{h_i} \overline{K}_i^{k+1} \frac{T_i^{k+1} - T_{i-1}^{k+1}}{h_i} = f \cdot \tau + T_i^k. \quad (8)$$

Для решения уравнения (8) будет использован метод прогонки. Уравнение (8) для метода прогонки будет иметь вид:

$$-a_i T_{i-1} + b_i T_i - c_i T_{i+1} = d_i, \quad i = \overline{2, N-1},$$

$$\text{где } a_i = \frac{\tau}{h_i h_i} \overline{K}_i^{k+1}, \quad b_i = \frac{\tau}{h_i h_{i+1}} \overline{K}_{i+1}^{k+1} + 1 + \frac{\tau}{h_i h_i} \overline{K}_i^{k+1}, \quad c_i = \frac{\tau}{h_i h_{i+1}} \overline{K}_{i+1}^{k+1}, \quad d_i = f \cdot \tau + T_i^k.$$

При равномерном шаге ($\overline{h}_i = h_i$) уравнение (8) примет вид:

$$T_i^{k+i} - \frac{\tau}{h^2} \overline{K}_{i+1}^{k+1} \cdot T_{i+1}^{k+1} + \frac{\tau}{h^2} \overline{K}_{i+1}^{k+1} \cdot T_i^{k+1} + \frac{\tau}{h^2} \overline{K}_i^{k+1} \cdot T_i^{k+1} - \frac{\tau}{h^2} \overline{K}_i^{k+1} \cdot T_{i-1}^{k+1} = f \cdot \tau + T_i^k,$$

$$\text{где } a_i = \frac{\tau}{h^2} \overline{K}_i^{k+1}, \quad b_i = 1 + \frac{\tau}{h^2} (\overline{K}_{i+1}^{k+1} + \overline{K}_i^{k+1}), \quad c_i = \frac{\tau}{h^2} \overline{K}_{i+1}^{k+1}, \quad d_i = f \cdot \tau + T_i^k,$$

$$\text{или } a_i = \frac{\tau}{h^2} \cdot \frac{1}{2} [K_{i-1}^{k+1} + K_i^{k+1}], \quad b_i = 1 + \frac{\tau}{h^2} \cdot \frac{1}{2} [(K_i^{k+1} + K_{i+1}^{k+1}) + (K_{i-1}^{k+1} + K_i^{k+1})],$$

$$c_i = \frac{\tau}{h^2} \cdot \frac{1}{2} [K_i^{k+1} + K_{i+1}^{k+1}], \quad d_i = f \cdot \tau + T_i^k.$$

Согласно алгоритму метода прогонки:

$$T_i = \alpha_i T_{i+1} + \beta_i, \quad i = \overline{N-1; 2},$$

$$\alpha_2 = \frac{c_2}{b_2}, \quad \beta_2 = \frac{d_2 + a_2 \cdot \beta_1}{b_2}, \quad \alpha_i = \frac{c_i}{b_i - a_i \cdot \alpha_{i-1}}, \quad \beta_i = \frac{d_i + a_i \cdot \beta_{i-1}}{b_i - a_i \cdot \alpha_{i-1}}, \quad i = \overline{3; N-1}.$$

Алгоритмическая реализация одномерной модели температурного режима почв с постоянными теплофизическими характеристиками

Модель теплового режима почвы в одномерном случае с постоянными теплофизическими характеристиками (не изменяющимися со временем) имеет вид (9) – (11):

$$\frac{\partial T}{\partial t} = K \cdot \frac{\partial^2 T}{\partial y^2} \quad (9)$$

Здесь T – температура почвы. Нижнюю границу поместим на глубине, на которой температура постоянна:

$$T(-H, t) = T_n = T_{160}. \quad (10)$$

Температуру на верхней границе также будем полагать постоянной:

$$T = T_0. \quad (11)$$

Для численного решения задачи (9)–(11) почвенный компартмент разбивается на слои, а к уравнению (11) применяется метод сеток и затем явные и неявные методы решения

Результаты работы могут быть использованы для решения расчетных и прогнозных задач в агрофизике, почвоведении, климатологии, в том числе при разработке научно-обоснованных агротехнологий в полевых и регулируемых условиях. Модели могут быть использованы при оценке температурного режима и динамики тепловых процессов в почве, в

качестве одного из блоков в расчетных схемах прогнозирования водного режима и продуктивности почв.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Величкина С.В. Теплофизические свойства и гидротермические режимы черноземов выщелоченных в зернопаровом севообороте: дис. ... канд. сельскохозяйств. наук: 06.01.03. – Барнаул, 2005. – 137 с.
2. Шеин Е.В. Курс физики почв. – М.: Изд-во МГУ, 2005. – 432 с.
3. Чудновский А.Ф. Теплофизика почв. – М.: Наука, 1976. – 352 с.
4. Хворова Л.А., Топаж А.Г. Динамическое моделирование и прогнозирование в агрометеорологии. – Барнаул: Изд-во АлтГУ, 2010. – 263 с.
5. Гончарова О.Н., Хворова Л.А. Численные методы решения задач теплопроводности. Часть 1. Методы решения одномерных задач теплопроводности. – Барнаул: Изд-во АлтГУ, 2012. – 28 с.
6. Самарский А.А. Введение в теорию разностных схем. – М.: Наука, 1971. – 553 с.

УДК 502:519.6

*Едил Кайырбеков, Абзал Тойганбаев,
Алмас Темирбеков, Фарид Аменова
(Усть-Каменогорск, Казахстан)*

МАТЕМАТИЧЕСКИЕ МОДЕЛИ ЗАГРЯЗНЕНИЯ АТМОСФЕРЫ ОТ СТАЦИОНАРНЫХ ИСТОЧНИКОВ

В работе рассматриваются вопросы математического моделирования загрязнения атмосферы от стационарных источников и решения уравнения переноса и диффузии примесей системы уравнений термогидродинамики турбулентного пограничного слоя атмосферы.

Ключевые слова: математические модели загрязнения окружающей среды, уравнение переноса, диффузия, пограничный слой атмосферы.

В последние годы проблема с окружающей средой вызывает все более возрастающий интерес, а задача оценки и уменьшения загрязнения атмосферы в настоящее время беспокоит многих. Уровень загрязнения атмосферы в промышленных городах может достигать опасных размеров. Это обусловлено тем, что именно в крупных городах расположены промышленные предприятия, выбрасывающие в атмосферу большое количество газообразных и твердых отходов производства. Кроме того, сжигается различного рода топливо, что сопровождается выбросом вредных примесей, а также выделением ощутимого количества тепла. Все это приводит к глобальным нарушениям экосистем. Поэтому в настоящее время одной из важнейших задач науки является прогноз изменения экосистем под влиянием естественных и антропогенных факторов. Первым этапом решения этих задач является исследование процесса загрязнения окружающей среды выбросами отходов промышленных предприятий, автотранспорта и влияние антропогенных источников тепла на микроклимат городов; следующим этапом является оценка воздействия вредных загрязнений на биологическую среду.

Отметим, что в настоящее время практический интерес представляют локальные прогнозы, особенно возможности повышения концентрации вредных веществ в пограничном слое атмосферы. Такое повышение, отмеченное в густонаселенном районе промышленного города, может быть обусловлено неблагоприятными для рассеивания примесей условиями погоды, а также характеристиками застройки района и рельефа местности. Следовательно, задачу загрязнения воздуха необходимо решать в зависимости от метеорологических

факторов. В периоды увеличения загрязнения воздуха требуется принять меры по краткосрочному сокращению выбросов и уменьшению их вредного действия.

Для описания процессов рассеяния примеси используется ряд математических моделей, основанных на уравнениях турбулентной диффузии [1, 2]. В зависимости от характера пространственных масштабов и исследуемых процессов переноса и диффузии загрязняющих веществ используются различные типы моделей [3, 4].

В работе [5] проанализированы математические модели загрязнения атмосферного воздуха, а также существующие программные реализации для моделей распространения примесей. В результате которого установлено, что моделирования качества атмосферного воздуха применяются модели распространения примесей в атмосфере, которые подразделяются на следующие группы

- модели рассеивания примесей в атмосфере;
- модели загрязнения атмосферного воздуха.

Модели рассеивания атмосферных примесей могут быть использованы в самых различных целях [5]:

- определение соотношений источник – рецептор;
- определение вклада различных источников в суммарные концентрации;
- оценка пространственного распределения концентрации и экспозиции населения;
- оптимизация стратегий снижения объема выбросов и анализ сценариев, связанных с выбросами;
- прогнозирование изменения концентраций загрязнителей во времени;
- анализ репрезентативности станций мониторинга; и использование моделей как инструментов научных исследований.

Построение единой классификации моделей распространения примесей от точечных источников представляет трудноразрешимую задачу в виду многогранности и многоаспектности подходов к моделированию. В работе [5] предпринята попытка упорядочить множественные подходы к решению данной задачи.

При условии, что такие параметры модели, как скорость ветра, коэффициент диффузии и т.д. постоянны в работе [1] получено аналитическое решение системы уравнений в одномерном и двумерном случае, где эти параметры неизвестны, и для их определения необходимо применять методы параметрической идентификации или другие методы обработки данных измерений.

В связи со сложностью уравнений описывающих процессы загрязнения воздуха, основное внимание уделяется методам их численного решения [2, 4, 5]. И в большинстве случаев соответствующие математические модели просто упрощаются. Иногда вместо моделей, представляемых уравнениями в частных производных, используют регрессионные модели, основанные на обработке данных экспериментального исследования объекта [6]. Для полного исследования математических моделей загрязнения атмосферы от стационарных источников требуется трудоемкая работа, требующая больших знаний по всем направлениям естествознания и современной технологии. В данной работе рассматривается уравнение переноса и диффузии примесей системы уравнений термогидродинамики турбулентного пограничного слоя атмосферы.

Перенос каких либо примесей в сплошных средах происходят за счет потоков сплошных сред с учетом их мелкомасштабных флуктуаций. Пусть $\vec{u}(u, v, \omega)$ вектор скорости частиц сред. Тогда перенос субстанции вдоль траектории частиц сред, с сохранением ее интенсивности, в трехмерном пространстве описывается уравнением переноса:

$$\frac{\partial \varphi}{\partial t} + (\vec{u} \nabla) \varphi = 0 \quad (1)$$

Для математического описания флуктуационных процессов в большинстве случаев для сплошных сред используется диффузионное приближение уравнения распространения субстанций:

$$\frac{\partial \varphi}{\partial t} + (\bar{u}\nabla)\varphi = \Delta\varphi + \frac{\partial}{\partial z}\left(v\frac{\partial \varphi}{\partial z}\right) \quad (2)$$

где $\mu_x, \mu_x, v \geq 0$ - горизонтальные и вертикальные коэффициенты диффузии соответствующих направлений.

Если в процессе распространения часть субстанции распадается, то этот процесс можно интерпретировать как поглощение субстанции, тогда уравнение переноса примет вид:

$$\frac{\partial \varphi}{\partial t} + (\bar{u}\nabla)\varphi + \sigma\varphi = \Delta\varphi + \frac{\partial}{\partial z}\left(v\frac{\partial \varphi}{\partial z}\right) \quad (3)$$

где $\sigma \geq 0$ - величина, обратно пропорциональная времени и в случае переноса загрязняющих субстанции зависит от рельефа подстилающей поверхности.

Также, если имеются источники загрязняющих субстанции, то уравнения переноса (3) примет следующий вид:

$$\frac{\partial \varphi}{\partial t} + (\bar{u}\nabla)\varphi + \sigma\varphi = \Delta\varphi + \frac{\partial}{\partial z}\left(v\frac{\partial \varphi}{\partial z}\right) + f \quad (4)$$

При рассмотрении распространения тяжелых примесей учитывается скорость оседания и уравнение запишется следующим образом:

$$\frac{\partial \varphi}{\partial t} + (\bar{u}\nabla)\varphi - \omega_g \frac{\partial \varphi}{\partial z} + \sigma\varphi = \Delta\varphi + \frac{\partial}{\partial z}\left(v\frac{\partial \varphi}{\partial z}\right) + f \quad (5)$$

где ω_g - скорость оседания примесей. Для каждого компонента примесей существуют отдельные скорости оседания, в зависимости от химического состава, их молекулярной массы и формы.

Граничное условие на уровне шероховатости имеет вид

$$v\frac{\partial \varphi}{\partial z} - \omega_g \varphi = \beta\varphi_0 \quad (6)$$

где V - коэффициент турбулентности на высоте $z = h$, β - величина, имеющая размерность скорости и характеризующая взаимодействие примесей с подстилающей поверхностью. Остальные начальные и граничные условия для уравнений (1) - (5) следующие

$$\varphi = \varphi^0 \text{ при } t = 0 \quad (7)$$

$$\varphi = 0 \text{ при } z = H,$$

$$\varphi = \varphi_r \text{ на боковых границах.} \quad (8)$$

При отсутствии информации о фоновых значениях на боковых границах ставим «мягкие» граничные условия, т.е. градиент по направлению нормали равен нулю.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Атмосферная турбулентность и моделирование распространения примесей / Под ред. Ф.Т.М. Ньистадта и Х. Ван Допа. – Л. : Гидрометеоздат, 1985. – 350 с.
2. Марчук Г.И. Математическое моделирование в проблеме окружающей среды / Г. И. Марчук. – М. : Наука, 1982. – 319 с.
3. Беспалов М.С. Моделирование распространения примеси в атмосфере как инструмент воздухоохранной деятельности // ПЭММЭ. Том XXVII, № 1, 2016. – С.74-85.
4. Самарский А.А. Математическое моделирование: Идеи. Методы. Примеры / А.А. Самарский, А.П. Михайлов. – 2-е изд., испр. – М.: ФИЗМАТЛИТ, 2002. – 320 с.
5. Бабков В.С., Ткаченко Т.Ю. Анализ математических моделей распространения примесей от точечных источников // Научные труды ДонНТУ. – Вып. 13(185), 2011. – С.147-155.
6. Лялькина Г.Б., Бердышев О.В. Математическая обработка результатов эксперимента: учебное пособие // Современные проблемы науки и образования. – 2014. – № 3.

УДК 538.214:534.45

Облокул Кувандиков (Самарқанд, Узбекистан)
Абдугани Эшкуллов, Уралбой Асатов,
Арофат Худайбердиева, Дилноза Расулова
(Ташкент, Узбекистан)

ИССЛЕДОВАНИЕ ЭФФЕКТИВНОГО ПАРАМЕТРА СПИН-ОРБИТАЛЬНОГО ВЗАИМОДЕЙСТВИЯ ЭЛЕКТРОНОВ В ИНТЕРМЕТАЛЛИЧЕСКИХ СОЕДИНЕНИЯХ СИСТЕМЫ Er-In ПО КИНЕТИЧЕСКИМ И МАГНИТНЫМ СВОЙСТВАМ

По результатам экспериментальных исследований температурных зависимостей коэффициента Холла, магнитной восприимчивости и удельного электросопротивления интерметаллических соединений Er_2In , $ErIn$ и Er_3In_5 , были определены нормальные R_0 и аномальные R_S составляющие коэффициента Холла.

По значениям аномальных составляющих R_S коэффициента Холла и удельного электрического сопротивления, были вычислены эффективные параметры спин-орбитального взаимодействия λ_{SO} изученных интерметаллических соединений. Вычисленные результаты по зонным параметрам и эффективным параметрам спин-орбитального взаимодействия λ_{SO} для интерметаллидов системы Er-In, по порядку величин совпадают с результатами полученными авторами работ [4, 7, 8] по оптическим спектрам для чистых РЗМ.

Ключевые слова: коэффициент Холла, магнитная восприимчивость, удельный электросопротивления, эффективным параметрам спин-орбитального взаимодействия.

Normal, R_0 , and anomalous, R_S , components of the Hall coefficient are determined from the results of experimental investigations of temperature dependences of the Hall coefficient, magnetic susceptibility, and specific electrical resistance for intermetallic Er_2In , $ErIn$ and Er_3In_5 compounds. Effective parameters of spin-orbital interaction λ_{SO} of intermetallic compounds are calculated from anomalous components R_S of the Hall coefficient and specific electrical resistance. The results calculated for the band parameters and effective parameters of spin-orbital interaction λ_{SO} for Er-In system intermetallides coincide by orders of magnitude with the results obtained in [4, 5, 6] from the optical spectra of pure rare-earth metals.

Key words: Hall coefficient, electrical resistivity, magnetic susceptibility, effective parameter of spin - orbital interaction.

Комплексное изучение электрических, магнитных и гальваномагнитных свойств интерметаллических соединений дает возможности оценить эффективного параметра спин-орбитального взаимодействия системы Er-In. По наблюдениям автора аналогичные работы в России и за рубежом не встречается. Хотя встречается работы [1,2] посвященное теоретическое определение параметра спин-орбитального взаимодействия и определение с результатами по изучению оптических спектров.

Теоретическое вычисление характеризующий спин-орбитального взаимодействии очень сложно. Как известно [3], магнитный гамильтониан для редкоземельных ионов запишется следующим образом

$$H = H_{\text{кулон.связ}} + H_{SO} + H_{\text{крист.поле}} + H_{\text{землен}} . \quad (1)$$

Из уравнение (1) спин-орбитальное гамильтониан имеет вид

$$H_{SO} = \lambda [L \cdot S], \quad (2)$$

где, λ - эффективный параметр спин-орбитального взаимодействия.

Впервые в этой работе попытались оценить эффективного параметра спин-орбитального взаимодействия по экспериментальном значениям удельного электросопротивления,

парамагнитного восприимчивости и коэффициента Холла. В этом мы считаем оригинальность нашего подхода по сравнению с другими авторами работ [4].

В настоящей работе, экспериментально исследованы в широком интервале температур, электросопротивления ρ интерметаллидов системы Er-In, при 77-1000 К измерялись обычным четырех зондовым методом, при 800-2000 К бесконтактным методом вращающегося магнитного поля.

Полученные экспериментальные результаты по температурной зависимости удельного электросопротивления $\rho(T)$ соединений системы Er-In приведены на рис.1. Анализ зависимости $\rho(T)$ показывает, что для образцов 80Er-20In и Er₂In при температурах 200 К и 180 К имеют выраженные изгибы, что соответствуют магнитным фазовым переходам «ферромагнетизм – парамагнетизм», для других образцов эта зависимость близка к линейной, как в твердом, так и в жидком состояниях. В точке плавления удельное электросопротивление увеличивается скачком, что связано с существенным увеличением энтропии, обусловленной разрушением дальнего порядка в расположении атомов кристалла и увеличением координационного числа ближайших атомов.

На рис.2. приведены полученных экспериментальных результатов коэффициента Холла R_H интерметаллических соединений Er₂In, ErIn и Er₃In₅ в интервале температур 300-1000 К. Для измерения R_H использован метод переменного тока и переменного магнитного поля разных частот [5].

На рис.3. приведены температурных зависимостей магнитной восприимчивости интерметаллидов системы Er-In в интервале температур 300-1000 К [6]. Как видно из рис. 2 и рис. 3 с увеличением температуры для всех изученных образцов коэффициент Холла R_H и магнитная восприимчивость χ уменьшается монотонно.

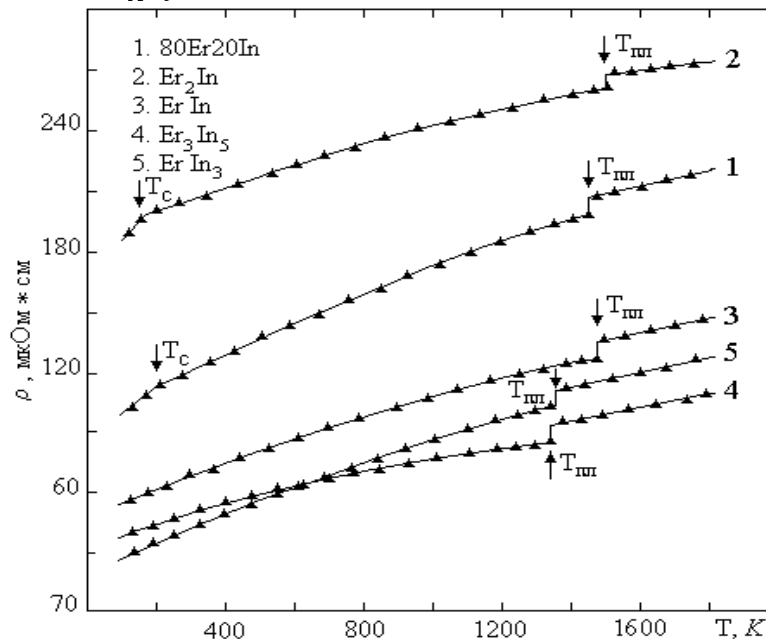

Рис. 1. Температурные зависимости удельного электросопротивления $\rho(T)$ интерметаллидов в системе Er-In в твердом и жидком состояниях: кр. 1-80Er20Er; кр. 2-Er₂In; кр. 3- ErIn; кр. 4-Er₃In₅; кр. 5-ErIn₃

Это свидетельствует, о том что 4f – электроны, локализованные в узлах подрешетки Er, играют основную роль в формировании магнитных свойств в изученных соединениях

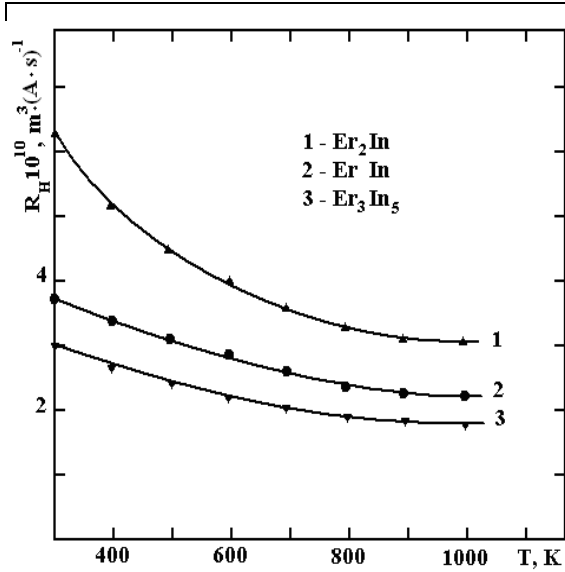

Рис. 2. Температурные зависимости коэффициента Холла для интерметаллических соединений Er-In.: - кр. 1-Er₂In; кр. 2-ErIn; кр. 3-Er₃In₅

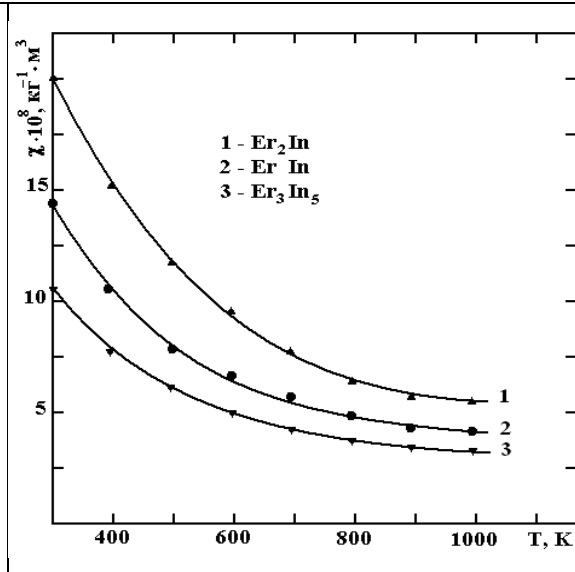

Рис. 3. Температурные зависимости магнитной восприимчивости интерметаллических соединений [2] Er-In: кр.1-Er₂In; кр.2-ErIn; кр. 3-Er₃In₅

В силу ряда обстоятельств, указанных в [1], вычисление эффективного параметра спин-орбитального взаимодействия, является довольно сложным. Известно [2], что в редкоземельных металлах, аномальный эффекта Холла является следствием спин-орбитального взаимодействия. В парамагнитной области коэффициент Холла R_H можно записать в виде:

$$R_H = \frac{\rho_H}{B} = R_0 + \frac{2e^2}{\mu_0 \mu_B \hbar g} \rho^2 \lambda_{SO} \chi = R_0 + R_S \chi, \quad (3)$$

где, $\mu_B = 0.927 * 10^{-23}$ Ж/Тл - магнетон Бора, $\mu_0 = 4\pi * 10^{-7}$ Гн/м - магнитная постоянная, $\hbar = 1.054 * 10^{-34}$ Ж*с - постоянная Планка, $e = 1.6 * 10^{-19}$ Кл - заряд электрона, g - фактор Ланде, ρ - удельное сопротивление, λ_{SO} - эффективный параметр спин-орбитального взаимодействия.

λ_{SO} - эффективный параметр спин-орбитального взаимодействия будет равен:

$$\lambda_{SO} = \frac{R_S \mu_0 \mu_B \hbar g}{2e^2 \rho^2}, \quad (4)$$

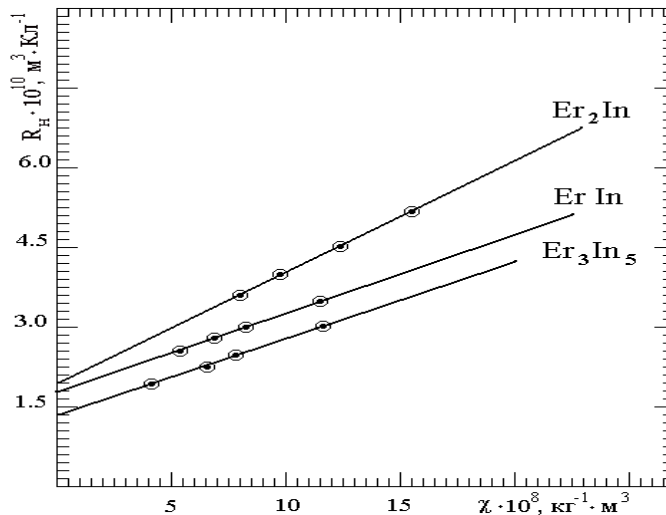

Рис. 4. Зависимость R_H от χ для интерметаллических соединений Er-In.

Из анализа экспериментальных данных, была установлена взаимосвязь между коэффициентом Холла R_H и магнитной восприимчивостью χ для интерметаллических соединений Er_2In , $ErIn$ и Er_3In_5 , которая приведена на рис.4. Как видно из рис.4 зависимость R_H от χ для образцов является линейной. Экстраполируя R_H к нулю (ос ОУ) можно определить нормальную R_0 , аномальной составляющей R_S коэффициента Холла. По полученным значениям аномальной составляющей коэффициента Холла R_S и удельного электросопротивления ρ по формуле (4) вычислили эффективный параметр спин-орбитального взаимодействия λ_{SO} электронов изученных образцов.

Результаты вычисления приведены в таблице 1.

Таблица 1

Значения нормальных и аномальных составляющих коэффициента Холла и эффективного параметра спин-орбитального взаимодействия

Соединения	$R_0 \cdot 10^{10}, \text{ м}^3 \cdot \text{Кл}^{-1}$	$R_S \cdot 10^7, \text{ м}^3 \cdot \text{Кл}^{-1}$	$\lambda_{SO} \cdot 10^{-13}, \text{ эрг}$
Er_2In	1.95	2.48	0,27
$ErIn$	1.8	1.72	2,28
Er_3In_5	1.4	1.77	4,17

Как показали наши вычисления, результаты по зонным параметрам и эффективным параметрам спин-орбитального взаимодействия λ_{SO} для интерметаллидов системы $Er-In$, по порядку величин совпадают с результатами полученными авторами работ [4, 7, 8] по оптическим спектрам для чистых РЗМ. Совпадение знаков χ и R_H подтверждает что, физическая причиной аномального эффекта Холла является спин-орбитального взаимодействия.

Выводы.

- По результатам экспериментальных исследований температурных зависимостей коэффициента Холла, магнитной восприимчивости и удельного электросопротивления интерметаллических соединений Er_2In , $ErIn$ и Er_3In_5 , были определены нормальные R_0 и аномальные R_S составляющие коэффициента Холла.

- Однако, коэффициент аномального коэффициента Холла с увеличением концентрации индии уменьшается а эффективное параметр спин-орбитального взаимодействия λ_{SO} увеличивается. Это можно объяснить по моделью Кондо [9]. Предлагается, что магнитные электроны локализованы и их подмагничивающим действием на электроны проводимости можно пренебречь и, что именно немагнитные электроны проводимости являются носителями аномального коэффициента Холла. Поэтому это модель Кондо применима к редкоземельным металлам, так как 4f электроны не участвуют в создании тока.

- По значениям аномальных составляющих R_S коэффициента Холла и удельного электрического сопротивления, были вычислены эффективные параметры спин-орбитального взаимодействия λ_{SO} изученных интерметаллических соединений.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Trudea M, Cochrane R.W., Baxter D.V., Strom-Olsen J.O., and Muir W.B. Positive Hall effect in paramagnetic amorphous Zn-Fe. Phys. Rev., V.37, N 9, 1988. P.4499-4502.
2. Ведяев А.В., Грановский А.Б., Котельникова О.А. Кинетические явления в неупорядоченных сплавах. Изд. МГУ, 1992. С. 44-47.
3. Уайт Р. Квантовая теория магнетизма. Москва: Мир, 1985. С. 36.

4. С.Крупичка. Физика ферритов и родственных им магнитных окислов. Т.1. М.: Наука, 1976. С. 68.
5. О.К.Кувандиков, А.Б.Грановский, Н.С.Хамраев. Эффект Холла в аморфных и кристаллических сплавах переходных металлов. ФММ. Том 63. Вып. 2. 1987. С. 301-305.
6. Х.О.Шакаров. Магнитная восприимчивость интерметаллидов в системе Fe-In при высоких температурах. Томск. Известия ВУЗов. Физика. №12. 2004. С. 7-10.
7. Бете Г. Квантовая механика. Москва: Мир, 1965. С. 333.
8. Эткинс М. Кванты. Москва: Мир, 1977. С. 46.
9. Kondo Y. Anomalous Hall effect and magneto resistance of ferromagnetic metals. Prog. Theor. Phys. 1962. V.27. №4. P. 772-792.

УДК 53:531

*Барно Маматова, Озода Соипова, Гулчехра Хакимова
(Фергана, Узбекистан)*

АКТИВИЗАЦИЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ УЧАЩИХСЯ В ПРОЦЕССЕ ОБУЧЕНИЯ ФИЗИКИ

В статье рассматриваются роль традиционных методов и приёмов в развитии процессе обучения физики.

Ключевые слова: физика, деятельность учащихся, метод обучения.

The article discusses the role of traditional methods and techniques in the development of the physics teaching process.

Key words: physics, student activity, teaching method.

В начале XX века многие учёные педагоги и психологи видели необходимость в разработке новых методов обучения, для активизации учебной деятельности учащихся. Данная проблема остаётся актуальной и в настоящее время.

В реализации целей проблемного и развивающего обучения лежат активные традиционные методы, которые помогают вести учащихся к обобщению, развивать самостоятельность их мысли; учатся выделить главное в учебном материале, развивают речь и много другое.

Способы деятельности, которые используются учителем и учащимся в их совместной и взаимосвязанной работе, направленной на достижение целей обучения, называют методами обучения.

Активные методы обучения при умелом применении позволяют решить одновременно три учебно-организационные задачи:

- 1) Подчинить процесс обучения управляющему воздействию учителя.
- 2) Обеспечить активное участие в учебной работе учеников.
- 3) Установить непрерывный контроль за процессом усвоения учебного материала.

На уроках физики используются разнообразные методы обучения: рассказ, объяснение, лекция учителя, различные (эвристические, проблемные) беседа с учащимся, демонстрация опытов, выполнение лабораторных работ, решение задач, письменные самостоятельные и контрольные работы, тестовый контроль знаний, работа с раздаточными и печатными дидактическими материалами и др.

Несмотря на многообразие методов обучения, каждый из них наиболее эффективен при определённых условиях организации процесса обучения, при выполнении определённых дидактических функций.

Каждый из методов обучения реализуется через систему приёмов. **Приём обучения – составная часть метода обучения, его деталь.** Например: проблемная беседа предполагает использование

а) различных приёмов создания проблемных ситуаций (демонстрация проблемного опыта, выполнение задания, результат которого противоречит имеющийся у учащихся системе знаний, выявление противоречия жизненного опыта научным знаниям в ходе беседы и т. д.)

б) различных приёмов, направляющих мыслительную деятельность учащихся на пути высказывания или гипотез (догадок) о причине того противоречия, которое возникло в проблемной ситуации (приём актуализации необходимых знаний, приём аналогии и т. д.)

в) различных приёмов проверки гипотез, высказанных учащимися в ходе беседы (проверки соответствия гипотезы основным теоретическим концепциям, проверки гипотезы опытом).

Как указываются в современных работах по психологии усвоения знаний, наибольшая активность мышления побуждается при возникновении “проблемной ситуации”.

Осознание учащимися важности, значительности темы урока возникает не только на основе словесных разъяснений учителя, но и непосредственно в деятельности самих учеников, специально для этого организованной учителем, т.е. речь идёт о мотивации учебной работы.

Например, при изложении вопроса о капиллярных явлениях и их многообразных практических применениях в промышленности и в сельском хозяйстве учитель предлагает учащимся вспомнить, что они знают об уровнях однородной жидкости в сообщающихся сосудах. После этого учащимся раздадут стеклянные капилляры и предлагают пронаблюдать явление подъёма в них подкрашенной воды. Кажущейся противоречие наблюдаемого явления с тем, что учащиеся знают о сообщающихся сосудах, создаёт проблемную ситуацию и заставляет их с особым вниманием и активности участвовать в рассказе учителя или в беседе, в которой учитель анализирует новое для них явление. Постановка учебной задачи созданием проблемной ситуации имеет значительные преимущества перед простым разъяснением цели урока. В этом случае проблема возникает перед самим учеником в процессе его работы при осознании им “ситуации затруднения”. Однако в ряде случаев и описание цели урока учителем, вызывая живые и яркие представления о конкретной ситуации, служащей отправным пунктом для постановки перед учащимся определенной задачи, также может стимулировать их активное восприятие изложения вопроса учителя.

Выдвижение учебной проблемы в начале урока путём создания проблемной ситуации ещё не определяет характера дальнейшего изложения учителем учебного материала. Если из этой проблемной ситуации нет возможности сформулировать проблему или проблемную задачу, для решения которой у учащихся есть достаточные знания, то изложение нового материала целесообразно вести в форме проблемного изложения.

Приведём примеры проблемного изложения при изучении в IX классе понятия о температуре и механической работе.

Прежде всего, опираясь на знания о температуре, полученные на первой ступени обучения физике, вводят понятие теплового равновесия системы, и учитель даёт максвелловскую формулировку температуры как эту величину выразить числом? Ученикам напоминают, что температура измеряется термометром. Но в этом случае она, во первых, зависит от свойств термометрического вещества, а во-вторых, от выбора точек отсчёта. Следовательно измеренная таким образом температура – не имеет определённого физического смысла. Возникает проблемная задача: найти величину, которая могла бы быть мерой температуры, т.е. обладала бы её свойствами.

Вопрос, каким же свойствам должна обладать эта величина? Ответ на этот вопрос можно дать, опираясь на ранее сформулированное определение температуры: эта величина должна быть одинаковой для тел, находящихся в тепловом равновесии.

Учитель далее поясняет, что такую величину можно найти только из опыта. Но какими идеями мы можем руководствоваться при постановке такого опыта? Учитель напоминает о связи температуры с внутренней энергией тел. Это позволяет предположить, что величиной одинаковой у тел находящихся в тепловом равновесии, является средняя кинетическая энергия их молекул. Вопрос: как же это проверить экспериментально? Ведь кинетическую

енергию молекул измерить невозможно. Возникает новая проблема, решение которой показывает учитель в ходе своего изложения. Он напоминает учащимся что из основанного уравнения МКТ, изученного на предыдущем уроке, следует $\frac{m\bar{v}^2}{2} = 3/2P$

Значит, вместо $\frac{m\bar{v}^2}{2}$ можно использовать равную ей величину $3/2P$ которую легко измерить экспериментально. Отсюда следует, что нужно поставить такой опыт, который позволит проверить, одинакова ли для различных тел, в частности газов, находящихся в контакте, величина P

Далее следует описание опыта, позволяющего проверить высказанной гипотезы. В этом случае в планировании опыта и формулировке выводов из него учащиеся будут активно участвовать.

Понятие механической работе относятся к числу основных понятий физики и техники. Сообщив учащимся тему урока, говорят, что слово «работа» в повседневной жизни обозначают различные виды трудовой деятельности людей (физическая работа, умственная работа, творческая работа и т.д.). В физике этот термин имеет другое значение. Им обозначается физическая величина, связанное с действием сил.

Под действием сил изменяется скорость движения тел. Механическая работа всегда связана с действием силы и перемещением тела.

В том случае, когда нет перемещения тела или нет действующей силы, работа не совершается. Далее на ряде конкретных примеров с числовыми данными устанавливают зависимость работа от величины действующей силы и от расстояния. К доске вызывают двух учеников. Одному из них предлагают поднять с пола на стол груз 1 кг, а другому – 5 кг. На вопрос: «Кто совершил большую работу?» – ученики дают правильный ответ. Затем опыт несколько изменяют. Один ученик поднимает гирию 5 кг на высоту 20 см, а второй ученик поднимает ту же гирию на высоту 1 м. И снова вопрос: «Кто совершил большую работу?» – не вызывает затруднений у учащихся.

Следующий опыт ставят так: одному ученику предлагают поднять гирию 5 кг на небольшую подставку, а другому ученику – поднять гирию 1 кг с пола на стол. Предлагают сравнить произведенные работы. Учащиеся затрудняются дать правильный ответ. Возникает проблемная ситуация, которую разрешают новым серией опытов. Перемещают один и тот же груз на разные расстояния, а затем разные грузы на одно и то же расстояние.

Из демонстраций дела ют вывод: величина работы зависит и от величины действующей силы, и от пути, на котором она действует.

Сообщают, что величина работы измеряется произведением силы на путь, на котором действует эта сила $A = FS$.

Эту формулу следует проанализировать, показав, что: при $F \neq 0$ $S \neq 0$ и $A \neq 0$.

При $F = 0$ но $S \neq 0$, $A = 0$ (например, при движении по инерции работы совершается); при $S = 0$ но $F \neq 0$, $A = 0$ (например, тела, лежащие на столе, производят давление на стол, но работы не совершает).

Полученные знания закрепляют решением задач. При этом обращают внимание на следующее. При расчёте работы по формуле $A = FS$ рассматривают только тот случай, когда направление силы совпадает с направлением перемещения.

Таким образом, особенности активных методов обучения заключаются в решении психологических проблем в коллективе, высоком уровне мыслительной, аналитической деятельности учащихся. К тому же практическая деятельность способствует более прочному усвоению знаний. Повышает интерес к занятию, что сопровождается с положительными эмоциями и идёт эмоционально-интеллектуальный отклик на обучение. Наблюдается высокий уровень мотивации, самоуправления. Развиваются творческие и коммуникативные способности.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Бабанский Ю. К. Методы обучения в современной общеобразовательной школе. – М.: Просвещение, 1985.
2. Иванова Л. А. Активизация познавательной деятельности учащихся при изучении физики. – М.: Просвещение, 1986.
3. Разумовский В. Г. Основы методики преподавания физики. – М.: Просвещение, 1985.

УДК 517.55

*Хабибулла Мейлиев, Маъруф Мовлонов, Сухроб Ибрагимов
(Карши, Узбекистан)*

**ЭРГОДИЧЕСКИЕ СВОЙСТВА МЕР ПОРОЖДЕННЫХ ОДНИМ КЛАССОМ
КВАДРАТИЧНЫХ СТОХАСТИЧЕСКИХ ОПЕРАТОРОВ
НА ДВУХМЕРНОМ СИМПЛЕКСЕ**

В данной статье изучаются пространство с мерой. Пусть (E, m) произвольное пространство с мерой. Рассмотрим пространство $\Omega = \prod_{i=1}^{\infty} E_i$, с помощью согласованное семейство конечномерных распределений, где $E_i = E$ для всех натуральных i . Дано доказательство сингулярности Менделеевская мера P и Бернуллиевская мера Q .

***Ключевые слова:** эргодические, пространство, мера, распределений, последовательности, множества, цилиндр, σ -алгебра, преобразования, сдвиг, стохастическая, случайных величины, квадратичный оператор, сюръективность.*

Пусть (E, m) произвольное пространство с мерой. Рассмотрим пространство $\Omega = \prod_{i=1}^{\infty} E_i$, где $E_i = E$ для всех натуральных i . Одной из важных проблем как в теории меры, так и в теории вероятностей является задача построения меры P на Ω , согласованной с мерой m на E . Для этого достаточно по теореме Колмогорова [1] задать согласованное семейство конечномерных распределений. Так как это конструкция необходима нам для случая конечного множества E . [3].

Пусть $E = \{1, 2, \dots, N\}$ и $m(\{i\}) = P_i$ - вероятностная мера на E , т.е. $P_i \geq 0$ и $\sum_{i=1}^N P_i = 1$.

Пусть $\Omega = \prod_{i=1}^{\infty} E_i$, где $E_i = E$ для всех натуральных i . Произвольный элемент множества Ω является бесконечной последовательностью $w = (w_1, w_2, \dots)$ элементов множества E . Пусть ξ_n -функция, ставящая в соответствие точке $w \in \Omega$ значение ω_n ее n -й координаты. Функцию ξ_n называют n -й координатой функцией. Пусть F – σ алгебра, порожденная совокупностью всех конечномерных цилиндров, т.е. множеств вида

$$\{w : (\xi_n(w), \xi_{n+1}(w), \dots, \xi_{n+k-1}(w)) \in A\} = \{w : (w_n, w_{n+1}, \dots, w_{n+k-1}) \in A\}$$

где A -подмножество прямого произведения $E^k = \prod_{i=1}^k E_i$.

Цилиндрическое множество называется тонким, если его основание A является одноточечным подмножеством соответствующего конечного прямого произведения.

Очевидно, σ -алгебра F порождается также совокупностью всех “тонких” цилиндров, т.е. множеств вида

$\{w : (\xi_n(w) = i_1, \xi_{n+1}(w) = i_2, \dots, \xi_{n+k-1}(w) = i_k)\}$ где i_j -элемент множества E , $n \leq j \leq n+k$.

В силу этого замечания мера P на (Ω, F) однозначно определяется своими значениями

$$P_n(i_1, i_2, \dots, i_k) = P\{w : (\xi_n(w) = i_1, \xi_{n+1}(w) = i_2, \dots, \xi_{n+k-1}(w) = i_k)\} \quad (1)$$

на этих цилиндрах, где n -номер первой фиксированной координаты тонкого цилиндра и k -размерность цилиндра. По теореме Колмогорова [1], если для множества функций $P_n(i_1, i_2, \dots, i_k)$ справедливы следующие условия согласования

$$\begin{cases} P_n(i_1, i_2, \dots, i_k) \geq 0 \\ \sum_{i=1}^N P_n(i_1, i_2, \dots, i_k, i) = P_n(i_1, i_2, \dots, i_k) \\ \sum_{i=1}^N P_n(i) = 1 \end{cases} \quad (2)$$

при всех k, n и $i_j \in E$, $1 \leq j \leq k$, то существует единственная вероятностная мера P на F , для которой имеет место (2); кроме того, если

$$P_n(i_1, i_2, \dots, i_k) = \sum_{i=1}^N P_n(i, i_1, i_2, \dots, i_k) \quad (3)$$

при всех k, n и $i_j \in E$, $1 \leq j \leq k$, то мера P сохраняется при преобразовании сдвига.

Таким образом, основную сложность при построении меры P на F составляет указание способа задания семейства функций $\{P_n(i_1, i_2, \dots, i_k), n \text{ и } k \text{ натуральные}\}$, удовлетворяющих условию (2). Наиболее полно изучены следующие два способа построения семейства функции $P_n(i_1, i_2, \dots, i_k)$.

1. **Схема Бернулли.** Пусть $m(\{i\}) = P_i$ - распределения на $E = \{1, 2, \dots, N\}$. Если положить

$$P(i_1, i_2, \dots, i_k) = P_{i_1} P_{i_2} \dots P_{i_k} \quad (4)$$

т.е. $P_n(i_1, i_2, \dots, i_k)$ не зависит от n , то имеют место соотношения (2), (3). Соответствующая (4) мера называется Бернуллиевской и в этом случае последовательность независимых одинаково распределенных случайных величине.

Пусть $E = \{1, 2, \dots, N\}$ -конечное множество. Для квадратичного оператора $V : S^{N-1} \rightarrow S^{N-1}$ и произвольной точки симплекса $x^0 = (x_1^0, x_2^0, \dots, x_n^0) \in S^{N-1}$ положим $x^{(k+1)} = Vx^{(k)}$. На одномерных цилиндрических множествах функции $P_n(i)$ определим следующим образом:

$$P_n(i) = x_i^{(n-1)} \quad (6)$$

для всех натуральных n и $i \in E$. Так как $x^{(n)} \in V^{(n)}(S^{N-1}) \subset S^{N-1}$, то конструкция становится более простой, если квадратичный оператор V сюръективен, т.е. когда $V^{(n)}(S^{N-1}) = S^{N-1}$. Очевидно из (6) следует $\sum_{i=1}^N P_n(i) = 1$, так как $x^{(n-1)} \in (S^{N-1})$.

Таким образом, одно из условий (2) имеет место.

Для произвольных тонких цилиндров, функции $P_n(i_1, i_2, \dots, i_k)$ при $k > 1$ определим образом

$$P_n(i_0, i_1, \dots, i_k) = x_{i_0}^n \sum_{m_1, \dots, m_k=1}^N P_{i_0 m_1, i_1} \cdot P_{i_1 m_2, i_2} \cdot P_{i_2 m_3, i_3} \dots P_{i_{k-1} m_k, i_k} \cdot x_{m_1}^{(n)} \cdot x_{m_2}^{(n+1)} \dots x_{m_k}^{(n+k-1)} \quad (7)$$

По построению функции (6)-(7) зависят от выбора начального распределения $x^{(0)} \in (S^{N-1})$ на E .

Первое условия (2), очевидно, выполняется. Покажем справедливость второго условия:

$$\sum_{i=1}^N P_n(i_0, i_1, \dots, i_k, i) = x_{i_0}^n \sum_{m_1, \dots, m_k, m_{k+1}=1}^N P_{i_0 m_1, i_1} \cdot P_{i_1 m_2, i_2} \cdot P_{i_2 m_3, i_3} \dots P_{i_{k-1} m_k, i_k} P_{i_k m_{k+1}, i} x_{m_1}^{(n)} \cdot x_{m_2}^{(n+1)} \dots x_{m_{k+1}}^{(n+k-1)} =$$

$$x_{i_0}^n \sum_{m_1, \dots, m_k=1}^N P_{i_0 m_1, i_1} \cdot P_{i_1 m_2, i_2} \dots P_{i_{k-1} m_k, i_k} \cdot x_{m_1}^{(n)} \cdot x_{m_2}^{(n+1)} \dots x_{m_k}^{(n+k-1)} = P_n(i_0, i_1, \dots, i_k)$$

так как $\sum_{i=1}^N P_{i_k m_{k+1}, i} = 1$ и $\sum_{m_{k+1}=1}^N x_m^{(n+k)} = 1$.

Таким образом, существует единственная вероятностная мера P , определенная функциями (6)-(7), которую естественно назвать мерой, порожденной квадратичным оператором V и начальным распределением $x^{(0)} \in S^{N-1}$.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Колмогоров А.Н. Основные понятия теории вероятностей. М., 1936. 138 с.
2. Гардинер К.В. Стохастические методы вестественных науках. М.: Мир, 1986. 528 с.
3. Биллингслей П. Эргодическая теория и информация. М: Мир, 1969, 238 с. Макаров И.П. Дополнительные главы математического анализа. М., Просвещение, 1968.-308 с.
4. Сарымсаков Т.А., Ганиходжаев Р.Н. Центральная предельная теорема для квадратичных цепей // УзМЖ. 1991. №1. С.57-64.
5. Мейлиев Х.Ж., Гуломов О.Х. Квадратичные стохастические операторы, построенные по биномиальным распределениям.

УДК 517.55

*Хабибулла Мейлиев, Маъруф Мовлонов, Сухроб Ибрагимов
(Карши, Узбекистан)*

ОБ ОТНОШЕНИИ МЕНДЕЛЕЕВСКОЙ И БЕРНУЛЛИЕВСКОЙ МЕР НА ДВУХМЕРНОМ СИМПЛЕКСЕ

В данной статье изучаются пространство с мерой. Пусть (E, τ) произвольное пространство с мерой. Рассмотрим пространство $\Omega = \prod_{i=1}^{\infty} E_i$, с помощью согласованное семейство конечномерных распределений, где $E_i = E$ для всех натуральных i . Дано доказательство сингулярности Менделеевская мера P и Бернуллиевова мера Q .

Ключевые слова: эргодические, пространство, мера, распределений, последовательности, множества, цилиндр, σ -алгебра, преобразования, сдвиг, стохастическая, случайных величины, квадратичный оператор, сюръективность.

Пусть (E, m) произвольное пространство с мерой. Рассмотрим пространство $\Omega = \prod_{i=1}^{\infty} E_i$, где $E_i = E$ для всех натуральных i . Одной из важных проблем как в теории меры, так и в теории вероятностей является задача построения меры P на Ω , согласованной с мерой m на E . Для этого достаточно по теореме Колмогорова [1] задать согласованное семейство конечномерных распределений. Так как это конструкция необходима нам для случая конечного множества E . [3].

Пусть $E = \{1, 2, \dots, N\}$ и $m(\{i\}) = P_i$ - вероятностная мера на E , т.е. $P_i \geq 0$ и $\sum_{i=1}^N P_i = 1$

Пусть $\Omega = \prod_{i=1}^{\infty} E_i$, где $E_i = E$ для всех натуральных i . Произвольный элемент множества Ω является бесконечной последовательностью $w = (w_1, w_2, \dots)$ элементов множества E . Пусть ξ_n -функция, ставящая в соответствие точке $w \in \Omega$ значение w_n ее n -й координаты. Функцию ξ_n называют n -й координатой функцией. Пусть $F - \sigma$ алгебра, порожденная совокупностью всех конечномерных цилиндров, т.е. множеств вида

$$\{w : (\xi_n(w), \xi_{n+1}(w), \dots, \xi_{n+k-1}(w)) \in A\} = \{w : (w_n, w_{n+1}, \dots, w_{n+k-1}) \in A\}$$

где A -подмножество прямого произведения $E^k = \prod_{i=1}^k E_i$.

В силу этого замечания мера P на (Ω, F) однозначно определяется своими значениями

$$P_n(i_1, i_2, \dots, i_k) = P\{w : (\xi_n(w) = i_1, \xi_{n+1}(w) = i_2, \dots, \xi_{n+k-1}(w) = i_k)\} \quad (1)$$

на этих цилиндрах, где n -номер первой фиксированной координаты тонкого цилиндра и k -размерность цилиндра. По теореме Колмогорова [1], если для множества функций $P_n(i_1, i_2, \dots, i_k)$ справедливы следующие условия согласования

$$\left\{ \begin{array}{l} P_n(i_1, i_2, \dots, i_k) \geq 0 \\ \sum_{i=1}^N P_n(i_1, i_2, \dots, i_k, i) = P_n(i_1, i_2, \dots, i_k) \\ \sum_{i=1}^N P_n(i) = 1 \end{array} \right. \quad (2)$$

при всех k, n и $i_j \in E$, $1 \leq j \leq k$, то существует единственная вероятностная мера P на F , для которой имеет место (2); кроме того, если

$$P_n(i_1, i_2, \dots, i_k) = \sum_{i=1}^N P_n(i, i_1, i_2, \dots, i_k) \quad (3)$$

при всех k, n и $i_j \in E$, $1 \leq j \leq k$, то мера P сохраняется при преобразовании сдвига.

Таким образом, основную сложность при построении меры P на F составляет указание способа задания семейства функций $\{P_n(i_1, i_2, \dots, i_k), n \text{ и } k \text{ натуральные}\}$, удовлетворяющих условию (2). Наиболее полно изучены следующие два способа построения семейства функции $P_n(i_1, i_2, \dots, i_k)$.

Схема Бернулли. Пусть $m(\{i\}) = P_i$ - распределения на $E = \{1, 2, \dots, N\}$. Если положить

$$P(i_1, i_2, \dots, i_k) = P_{i_1} P_{i_2} \dots P_{i_k} \quad (4)$$

т.е. $P_n(i_1, i_2, \dots, i_k)$ не зависит от n , то имеют место соотношения (2), (3). Соответствующая (4) мера называется Бернуллиевской и в этом случае последовательность независимых одинаково распределенных случайных величине.

Для квадратичного оператора $V: S^{N-1} \rightarrow S^{N-1}$ и произвольной точки симплекса $x^0 = (x_1^0, x_2^0, \dots, x_n^0) \in S^{N-1}$ положим $x^{(k+1)} = Vx^{(k)}$. На одномерных цилиндрических множествах функции $P_n(i)$ определим следующим образом:

$$P_n(i) = x_i^{(n-1)} \quad (6)$$

для всех натуральных n и $i \in E$. Так как $x^{(n)} \in V^{(n)}(S^{N-1}) \subset S^{N-1}$, то конструкция становится более простой, если квадратичный оператор V сюръективен, т.е. когда $V^{(n)}(S^{N-1}) = S^{N-1}$. Очевидно из (6) следует $\sum_{i=1}^N P_n(i) = 1$, так как $x^{(n-1)} \in (S^{N-1})$.

Таким образом, одно из условий (2) имеет место.

Для произвольных тонких цилиндров, функции $P_n(i_1, i_2, \dots, i_k)$ при $k > 1$ определим образом

$$P_n(i_0, i_1, \dots, i_k) = x_{i_0}^n \sum_{m_1, \dots, m_k=1}^N P_{i_0 m_1, i_1} \cdot P_{i_1 m_2, i_2} \cdot P_{i_2 m_3, i_3} \dots P_{i_{k-1} m_k, i_k} x_{m_1}^{(n)} \cdot x_{m_2}^{(n+1)} \dots x_{m_k}^{(n+k-1)} \quad (7)$$

По построению функции (6)-(7) зависят от выбора начального распределения $x^{(0)} \in (S^{N-1})$ на E .

Первое условия (2), очевидно, выполняется. Покажем справедливость второго условия:

$$\begin{aligned} \sum_{i=1}^N P_n(i_0, i_1, \dots, i_k, i) &= x_{i_0}^n \sum_{m_1, \dots, m_k, m_{k+1}=1}^N P_{i_0 m_1, i_1} \cdot P_{i_1 m_2, i_2} \cdot P_{i_2 m_3, i_3} \dots P_{i_{k-1} m_k, i_k} P_{i_k m_{k+1}, i} x_{m_1}^{(n)} \cdot x_{m_2}^{(n+1)} \dots x_{m_{k+1}}^{(n+k-1)} = \\ x_{i_0}^n \sum_{m_1, \dots, m_k=1}^N P_{i_0 m_1, i_1} \cdot P_{i_1 m_2, i_2} \dots P_{i_{k-1} m_k, i_k} x_{m_1}^{(n)} \cdot x_{m_2}^{(n+1)} \dots x_{m_k}^{(n+k-1)} &= P_n(i_0, i_1, \dots, i_k) \end{aligned}$$

$$\text{так как } \sum_{i=1}^N P_{i_k m_{k+1}, i} = 1 \text{ и } \sum_{m_{k+1}=1}^N x_m^{(n+k)} = 1.$$

Таким образом, существует единственная вероятностная мера P , определенная функциями (6)-(7), которую естественно назвать мерой, порожденной квадратичным оператором V и начальным распределением $x^{(0)} \in S^{N-1}$.

Задача изучения свойств мер, порожденных квадратичными операторами, достаточно сложна и требует громоздких вычислений. В этой статье мы ограничимся изучением мер, соответствующих двум квадратичным операторам, которые описывают некоторые модели наследственной передачи, предложенной Эльстоном и Стюартом. Передача признака от родителей к потомству описывается тремя показателями вероятности этой передачи.

Рассмотрим теперь модель наследования для диплоидных организмов. В этом случае генотипы определяются парой аллелей A и α , т.е. в этом случае существуют три генотипа $AA, A\alpha, \alpha\alpha$. Квадратичный оператор, определяющей модель наследования в этом случае определяются следующими переходными вероятностями: $P_{AAAA, AA}, P_{AAA\alpha, AA}, P_{AA\alpha\alpha, AA}, P_{\alpha\alpha\alpha\alpha, AA}$ и т.д.-всего 27-переходных вероятностей. В соответствии с гипотезой о менделевском типе наследования, очевидно,

$$P_{AAAA, AA} = 1, \quad P_{AAA\alpha, AA} = 1/2, \quad P_{AA\alpha\alpha, AA} = 1/4, \quad P_{\alpha\alpha\alpha\alpha, AA} = 0, \dots$$

для упрощення записи вместо $\{AA, A\alpha, \alpha\alpha\}$ будем рассматривать множество $E = \{1, 2, 3\}$. Тогда

$$\begin{aligned} P_{11,1}=1 \quad P_{12,1}=P_{21,1}=1/2 \quad P_{13,1}=P_{31,1}=0 \quad P_{22,1}=1/4 \quad P_{23,1}=P_{32,1}=0 \quad P_{33,1}=0 \\ P_{11,2}=0 \quad P_{12,2}=P_{21,2}=1/2 \quad P_{13,2}=P_{31,2}=1 \quad P_{22,2}=1/2 \quad P_{23,2}=P_{32,2}=1/2 \quad P_{33,2}=0 \\ P_{11,3}=0 \quad P_{12,3}=P_{21,3}=0 \quad P_{13,3}=P_{31,3}=0 \quad P_{22,3}=1/4 \quad P_{23,2}=P_{32,2}=1/2 \quad P_{33,3}=1 \end{aligned} \quad (8)$$

Отметим, что этот менделевский квадратичный оператор не является сюръективным (см. 6). В этом случае

$$\begin{cases} x_1^{(1)} = (x_1^0 + x_2^0 / 2)^2 \\ x_2^{(1)} = 2(x_1^0 + x_2^0 / 2)(x_3^0 + x_2^0 / 2) \\ x_3^{(1)} = (x_3^0 + x_2^0 / 2)^2 \end{cases} \quad (9)$$

$$\begin{cases} x_1^{(1)} = (x_1^1 + x_2^1 / 2)^2 \\ x_2^{(1)} = 2(x_1^1 + x_2^1 / 2)(x_3^1 + x_2^1 / 2) \\ x_3^{(1)} = (x_3^1 + x_2^1 / 2)^2 \end{cases} \quad (10)$$

или, подставляя в (10) выражения (9) и упрощая, получим

$$\begin{cases} x_1^{(2)} = (x_1^0 + x_2^0 / 2)^2 \\ x_2^{(2)} = 2(x_1^0 + x_2^0 / 2)(x_3^0 + x_2^0 / 2) \\ x_3^{(2)} = (x_3^0 + x_2^0 / 2)^2 \end{cases}$$

Таким образом, для любого начального распределения $x^{(0)} = (x_1^0, x_2^0, x_3^0)$

$$x^{(k)} = x^{(1)} \quad (11)$$

для любого $k > 1$, т.е. со второго шага, наступает стабилизация частот генотипов $AA, A\alpha, \alpha\alpha$, что соответствует закону Харди-Вайнберга.

Пусть $x^{(0)} = (x_1^0, x_2^0, x_3^0) \in S^2$ начальное распределение на $E = \{1, 2, 3\}$ и $P_{x^{(0)}}$ - вероятностная мера, соответствующая менделеевскому оператору (8). Такие меры будем называть менделеевскими.

Теорема 1.1. Для менделеевских мер $P_{x^{(0)}}$ при любом $x^{(0)} \in S^3$ и любых натуральных k и l имеет место следующее равенство:

$$P_{x^{(0)}}(\xi_k = i_0, \xi_{k+1} = i_1) = P_{x^{(0)}}(i_k = i_0)P_{x^{(0)}}(\xi_{k+1} = i_1) + \frac{P_{x^{(0)}}(\xi_{k+1} = i_1)}{2^{l-1}} \alpha \quad (12)$$

где $\alpha \in M = \{1/2x_2^1, (x_3 + 1/2x_2)(x_3 - x_1), -1/2(x_3 + 1/2x_2)(x_3 - x_1), -x_3^{(1)}, 1/2(x_3 - x_1)^2, 1/2(x_1 + 1/2x_2)(x_3 - x_1), -(x_1 + 1/2x_2)^2\}$

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Колмогоров А.Н., Основные понятия теории вероятностей. М., 1936. 138 с.
2. Гардинер К.В. Стохастические методы естественных наук. М.: Мир, 1986. 528 с.
3. Биллингсли П. Эргодическая теория и информация. М.: Мир, 1969, 238 с.; Макаров И.П. Дополнительные главы математического анализа. М., Просвещение, 1968. 308 с.
4. Сарымсаков Т.А., Ганиходжаев Р.Н. Центральная предельная теорема для квадратичных цепей // УзМЖ, 1991. №1. С.57-64.
5. МейлиевХ.Ж., ГуломовО.Х. Квадратичные стохастические операторы, построенные по биномиальным распределениям.

УДК 519.6

Гүлмира Сапарғалиева, Абзал Тойғанбаев,
Айжан Акиева, Фарид Аменова
(Өскемен, Қазақстан)

ДИФФЕРЕНЦИАЛДЫҚ ТЕҢДЕУЛЕРДІҢ ФИЗИКАЛЫҚ ЕСЕПТЕРДІ ШЕШУДЕГІ ҚОЛДАНЫСЫ

Мақала қарапайым дифференциалдық теңдеулердің физикалық қолданысына арналған. Бірінші ретті дифференциалдық теңдеулер арқылы шешілетін физикалық есептерді шешуге мысалдар келтірілген.

Түйінді сөздер: дифференциалдық теңдеулер, физикалық мәселе есептер, бастапқы шарт.

The article is devoted to physical use of ordinary differential equations. Examples of physical problems solved by the first order differential equations are given.

Keywords: Differential Equations, Physical Problems, Basic Terms.

Табиғат заңдылықтары мен құбылыстарын зерттеу нәтижесінде пайда болатын математикалық моделдердің көпшілігі дифференциалдық теңдеулермен байланысты десек, артық айтқандық болмас. Дифференциалдық теңдеулерді олардың қолданысынан бөліп алып қарастыру мүмкін емес, яғни дифференциалдық теңдеулер теориясы арқылы практикалық есептерді шешеміз және де практикалық есептерді шешу үшін дифференциалдық теңдеулер теориясын зерттеп, жетілдіреміз. Дифференциалдық теңдеулер теориясының негізі И. Ньютон, Г.В. Лейбниц, Д. Риккати, Я. Бернулли, Л.Эйлер, А.К.Клеро, Ж.Л. Даламбер, Ж.Л. Лагранж, О.Л.Коши, А. Пуанкаре және т.б. еңбектерінде қаланды [1, 6]. Механика мен физиканың жаңа салаларының негізгі математикалық аппараты ретінде дифференциалдық теңдеулер теориясы жедел дамыды. 18 ғасырда кейбір теңдеулер ғана шешілген болса, жалпы әдістер тек 19 ғасырда ғана дамытылды, физика мен механиканың есептеріне байланысты қазір де дамытылуда. Аспан механикасының есептерінде дифференциалдық теңдеулердің сапалық теориясы қолданыс тапты [6]. Заманауи дифференциалдық теңдеулер теориясын жасауда елеулі үлес қосқан математиктер: В.И.Арнольд, А.М.Ляпунов, И.Г.Петровский, Л.С.Понтрягин, А.М.Ляпунов, В.В.Степанов, А.Н.Тихонов, және т.б., Қазақстанда К.П.Персидский, О.А.Жаутыков, Е.И.Ким, Қ.А.Қасымов, Ж.С.Сүлейменов т.б болды [2]. 21 ғасырда дифференциалдық теңдеулер теориясы жаңа күшті қарқынмен дамуда [3-6].

Бірінші ретті дифференциалдық теңдеулердің практикалық қолданысына арналған мақалалар мен зерттеу жұмыстарын көптеп табуға болады [3-5]. Дегенмен, бұл тақырып өзінің өзектілігін жойған емес, ол қазіргі заман ғылымымен бірге өрбіп, жаңа қырларынан жаңғырып, өзектілігін айқындай түсуде.

Бірінші ретті дифференциалдық теңдеулердің физикалық есептерді шешудегі қолданысына мысалдар қарастырайық.

Мысал 1. Радиоактивті ыдырау жылдамдығы зат мөлшеріне пропорционал екендігі эксперименттен белгілі. Радиоактивті заттың жартылай ыдырау периоды табу керек.

Шешуі: $x(t)$ t уақыт мезетіндегі радиоактивті заттың мөлшері болсын. $x(0) = x_0$ эксперименттен белгілі факт бойынша

$$\frac{dx}{dt} = -kx; k > 0.$$

Онда

$$\frac{dx}{x} = -kdt,$$

$$\ln|x| = -kt + \ln C \Rightarrow x(t) = Ce^{-kt}.$$

$x(0) = x_0$, яғни $t = 0$ уақыт мезетінде радиоактивті зат мөлшері x_0 -ге тең, онда $x_0 = Ce^{-k \cdot 0} \Rightarrow C = x_0$. $x(t) = x_0 e^{-kt}$.

Зат мөлшерінің өзгеру заңы

$x(t) = x_0 e^{-kt}$. Бұдан ыдыраған заттың жартысы $\frac{1}{2}x_0 = x_0 e^{-kT}$ теңдеуінен T уақытты анықтасак: $T = \frac{\ln 2}{k}$, заттың бастапқыдағы мөлшерінен тәуелді екенін көруге болады.

Мысал 2. Тамақ қорындағы бактериялардың көбею жылдамдығы оның мөлшеріне пропорционал екендігі эксперименттен белгілі. Қандай уақыт ішінде бастапқы мөлшеріне қарағанда бактериялардың мөлшері m есе көбейеді.

Шешуі: $x(t)$ t уақыт мезетіндегі бактериялардың мөлшері болсын. $x(0) = x_0$, онда оның уақыт өтуіне байланысты мөлшері $\frac{dx}{dt} = kx$, $k > 0$ теңдеуімен анықталады. Бұдан

$$\int \frac{dx}{x} = \int k dt,$$

$$\ln|x| = kt + C,$$

$$\ln|x| = kt + \ln C,$$

$$x = Ce^{kt},$$

$$x(0) = x_0 \text{ бастапқы шарты үшін}$$

$$x(t) = x_0 e^{kt}.$$

Бактериялардың бастапқы мөлшері T уақытында m есе көбеюін

$$x(T) = mx_0 = x_0 e^{kT}$$

теңдеуінен табамыз, яғни $T = \frac{\ln m}{k}$.

Судың беткі қабатына түскен жарық ағыны судың жұқа қабатымен жұтылады. Су қабатының қалыңдығы оған түскен жарық ағынына пропорционал. Қалыңдығы 1м су қабатынан өткен жарық ағынының төрттен бірі жұтылды. Жарық ағынының қандай бөлігі h тереңдікке барды ?

Шешуі: $Q = Q(h)$ h тереңдіктегі бетке түскен жарық ағыны болсын. dh су қабатынан өткен жұтылған жарық ағыны $dQ = -kQdh$, k - пропорционалдық коэффициенті.

$\int \frac{dQ}{Q} = -k \int dh$, $dQ = -kQdh$ айналмалысы ажыратылған дифференциалдық теңдеу шеше отырып $Q(h) = Ce^{-kh}$ екенін аламыз. Алғашқы жарық ағынын Q_0 болсын онда $Q(0) = Q_0$ бастапқы шартынан $C = Q_0$ екеніналамыз, сондықтан

$$Q(h) = Q_0 e^{-kh},$$

$$Q(1) = \frac{3}{4} Q_0$$

есеп шарты бойынша

$$\frac{3}{4} Q_0 = Q_0 e^{-k} \Rightarrow e^{-k} = \frac{3}{4} \text{ және } Q(h) = Q_0 \left(\frac{3}{4}\right)^h.$$

$h = 4$ м тереңдікке $Q(4) = Q_0 \left(\frac{3}{4}\right)^4 \approx 0,316Q_0$ жарық ағыны барады. Сонымен, 4 м тереңдікке алғашқы жарық ағынының үштен бір бөлігінен аз бөлігі барады.

Қозғалыспен, уақытпен байланысты физикалық есептерді шешуге көмектесетін математикалық аппараттың бірегейі - дифференциалдық теңдеулер теориясы деуге болады. Физикалық есептерді дифференциалдық теңдеулердің көмегімен шешу арқылы табиғат құбылыстарының кейбір жасырын сырларын ашуға болады [3].

Дүниетанымдық көзқарасты қалыптастыруда дифференциалдық теңдеулер теориясының маңызы зор. Механиканың, астрономияның, физиканың, химияның, биологияның, космостық зерттеудің көптеген мәселелері дифференциалдық теңдеулер құруға, оның шешімдерін табуға келтіріледі.

ҚОЛДЫНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Джумашева А.А., Кадырова Г.М., Бердигалиева Б.М. Физикалық есептерді шығарудағы математикалық аппарат // М.Өтемісов атындағы БҚМУ Хабаршысы, 2014

2. Ысмағұл Р.С. Дифференциалдық теңдеулер арқылы пәнаралық байланыстарды жүзеге асыру / Р.С.Ысмағұл. http://www.rusnauka.com / 10_DN_2012 / Mathematics /1_106403.doc.htm
3. Ділманова А.Т. Топырақтың азғындалуын математикалық модельдеу мәселесі // Қорқыт Ата ат.Қызылорда МУ Хабаршысы, 2012. -№6 (38). 10-14 б.
4. Утепкалиев С.У., Сидешева Г.К. Математическое моделирование социальных процессов // Ф.-м. ғылымдарының қазіргі білім беру кеңістігіндегі рөлі атты конференциясының Жинағы, 24-25 сәуір, Атырау. -2014. –С.72-76.
5. Күнтуған Н., Алимбекова Н.Б. Дифференциалдық теңдеулердің геометриялық есептерді шешудегі қолданысы // Аманжолов оқулары-2016, 8-9 желтоқсан, Өскемен. – 2016. – 139-143 бб.
6. Ерланқызы З., Сатпаева З. Қапарайым дифференциалдық теңдеулердің көмегімен физикалық есептерді шешу // Халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференция материалдары: Аманжолов оқулары-2016, 8-9 желтоқсан, Өскемен. – 2016.

УДК 512+51(091)

*Ірина Сверчевська
(Житомир, Україна)*

НЕСТАНДАРТНІ МЕТОДИ РОЗВ'ЯЗУВАННЯ НЕЛІНІЙНИХ СИСТЕМ ДВОХ РІВНЯНЬ З ДВОМА НЕВІДОМИМИ В ІСТОРИЧНИХ ЗАДАЧАХ

Розв'язування задач різними методами розглядається як важливий засіб формування математичної компетентності майбутніх учителів математики. Виокремлюються історичні задачі з алгебри і теорії чисел, математичними моделями яких є нелінійні системи рівнянь. Проводиться порівняльний аналіз авторських і традиційних методів.

Ключові слова: *розв'язування математичних задач, визначна історична задача, метод розв'язування, нелінійна система рівнянь, майбутні вчителі математики.*

The paper focuses on solving tasks using various methods as an important means of forming the mathematical competence of future mathematics teachers. The author highlights historical tasks in algebra and number theory, based on non-linear systems of equations. The paper gives the results of a comparative analysis of authoring and conventional methods.

Keywords: *solving of mathematical problems, famous historical task, solving method, non-linear system of equations, future teachers of mathematics.*

Розв'язування математичних задач є важливим навчальним ресурсом для набуття математичної компетентності студентами ЗВО та учнями загальноосвітніх шкіл. Тому головною метою є не тільки розв'язати задачу, а також одержати нові знання й уміння, оволодіти новими математичними методами, навчитися критично мислити.

Відомі математики різних часів приділяли значну увагу застосуванню математичних задач у навчанні. М. В. Остроградський, математик і педагог, виклав свої загальнопедагогічні погляди в роботі «Міркування про викладання», які практично використовував. Так, його «Підручник з елементарної геометрії» містить значну кількість задач, які наводяться в кінці майже кожного розділу. На думку відомого математика В. О. Тадеєва: «В результаті вийшла натхненна рапсодія на класичні теми елементарної геометрії, складена і зіграна справжнім віртуозом» [5 с. 9].

Важливу пораду тим, хто вивчає математику, надав відомий український математик трагічної долі Михайло Кравчук: «Пам'ятайте: хочете навчатися математиці, беріться за задачі. Кожен розв'язок є своєрідним мистецтвом пошуку».

Для майбутніх вчителів математики важливими є поради Д. Пойа в його книжках «Як розв'язати задачу», «Математичне відкриття» та інших. Зокрема його відповідь на питання:

«Що означає володіння математикою?» – «Це є вміння розв'язувати задачі, причому не тільки стандартні, але й ті, що вимагають певної незалежності мислення, оригінальності» [6, с. 16].

Відомий англійський математик і педагог У. У. Соєр, досліджуючи шлях до сучасної математики, важливу роль відводить розв'язуванню математичних задач. Він стверджує, що «... корисніше розв'язувати одну і ту ж задачу трьома різними способами, ніж розв'язати три-чотири різні задачі. Так виробляється досвід» [9, с. 69].

Процес розв'язування задач у навчанні математики досліджували математики-методисти. О. М. Астряб заклав основи методики розв'язування математичних задач у посібниках «Розв'язування стереометричних задач», «Теорія і методика задач на побудову», «Приклади математизації арифметичних задач». Г. П. Бевз дослідив роль математичних задач, їх види. Надав загальні рекомендації, як вчити учнів розв'язувати задачі. З. І. Слєпкань розглянула функції задач у навчанні та роль методів навчання у формуванні вміння розв'язувати задачі. Ефективним вважає метод, «... при якому спосіб розв'язування задачі виступає і як мета, і як прямий результат навчання».

Роль задач у навчанні математики досліджують науковці. Т. Л. Трайчев (обґрунтовує необхідність формування знань про методи розв'язування задач); Е. Л. Старовойтова, Т. С. Старовойтова (серед шляхів реалізації розвивальної функції задач виділяє розгляд різних методів розв'язування); О. С. Чашечникова (вказує на вплив вивчення математики на виховання толерантності в процесі застосування різних методів до розв'язування однієї задачі); А. О. Розуменко (досліджує розв'язування класичних задач як засіб розвитку критичного мислення); О. П. Светной (розглядає роль нетрадиційних методів розв'язування конкретної задачі у розвитку логічного мислення і гнучкості розуму).

Ми виокремлюємо визначні історичні задачі, які розв'язувалися видатними математиками в різні періоди історії математики. При дослідженні методів розв'язування таких задач та їх застосування математика подається в процесі народження. Через історичний матеріал з'являється можливість розширити світогляд, розвинути мислення, показати математику з «живим обличчям». За словами М. Остроградського «Було б злочином для людей, вивчаючи матеріали, не шанувати не лише імен дослідників, а й їх методів ... Біографії людей, корисних для науки, є одним з методів, якого ми вживаємо для привернення уваги учнів».

Розв'язування таких задач супроводжується історичними довідками і сучасними методами розв'язування. Нами досліджено використання історичних задач при навчанні деяких розділів алгебри і теорії чисел за програмою ЗВО [3, с. 51] та загальноосвітньої школи [8, с. 39].

Вивчення методів розв'язування нелінійних систем рівнянь передбачено в курсі алгебри при навчанні майбутніх учителів математики. В програмі з математики для загальноосвітніх закладів в курсі алгебри для 9 класу передбачено знаходження розв'язків систем двох рівнянь, з яких хоча б одне другого степеня. Тому ми розглядаємо історичні задачі, математичними моделями яких є системи двох рівнянь з двома невідомими, де одне рівняння першого, а інше другого степеня.

1) Задача з клинописної вавилонської таблички.

Відомості про шумеро-вавилонську математику збереглися на глиняних клинописних табличках приблизно 1800 – 1600 р. р. до н. е. та написаних пізніше з 300 до 200 р. р. до н. е. Тексти-задачники містять задачі, які зводилися до канонічних і розв'язувалися за відомими правилами.

Розв'язати систему рівнянь [4, с. 23]

$$\begin{cases} x + y = 7 \\ xy + \frac{1}{2}x + \frac{1}{3}y = 15 \end{cases}$$

Якщо застосувати метод підстановки, то прийдемо до квадратного рівняння $6x^2 - 43x + 76 = 0$, $x_1 = \frac{19}{6}$, $x_2 = 4$, $y_1 = \frac{23}{6}$, $y_2 = 3$.

Спосіб вавилонського математика. Поділивши перше рівняння на 2 і віднявши одержане рівняння від другого маємо $xy - \frac{1}{6}y = 11\frac{1}{2}$. Від обох частин першого рівняння

відняти $\frac{1}{6}$, тоді $x + y - \frac{1}{6} = 6\frac{5}{6}$. Приходимо до системи

$$\begin{cases} x + y - \frac{1}{6} = 6\frac{5}{6} \\ xy - \frac{1}{6}y = 11\frac{1}{2} \end{cases}, \begin{cases} y + \left(x - \frac{1}{6}\right) = 6\frac{5}{6} \\ y\left(x - \frac{1}{6}\right) = 11\frac{1}{2} \end{cases}. \text{ Позначити } y = u; x - \frac{1}{6} = v, \text{ тоді } \begin{cases} u + v = 6\frac{5}{6} \\ uv = 11\frac{1}{2} \end{cases}.$$

Це канонічна форма системи, яка розв'язується за готовими правилами, які в сучасних позначеннях мають вигляд

$$u = 3\frac{5}{12} + \sqrt{\left(3\frac{5}{12}\right)^2 - 11\frac{1}{2}} = 3\frac{5}{12} + \frac{5}{12} = 3\frac{5}{6}, \quad y = u = 3\frac{5}{6},$$

$$v = 3\frac{5}{12} - \sqrt{\left(3\frac{5}{12}\right)^2 - 11\frac{1}{2}} = 3\frac{5}{12} - \frac{5}{12} = 3, \quad x = v + \frac{1}{6} = 3\frac{1}{6}.$$

Другий корінь автор не розглядає.

2) Задача Діофанта.

Діофант – старогрецький математик (ймовірно III ст.) В «Арифметиці» Діофанта подано велику кількість задач, які зводяться до невизначених рівнянь різних степенів та систем рівнянь. Методи Діофанта стали основою подальших математичних досліджень [1, с. 172].

Знайти два таких числа, щоб їх сума, а також сума їх квадратів дорівнювала даним числам [2, с. 58].

Математичною моделлю цієї задачі є система рівнянь $\begin{cases} x + y = a \\ x^2 + y^2 = b \end{cases}$.

Діофант покладає $a=20$, $b=208$.

Якщо розв'язувати систему методом підстановки $y=20-x$, то прийдемо до квадратного рівняння $x^2 - 20x + 96 = 0$, $x_1 = 12$, $x_2 = 8$, $y_1 = 8$, $y_2 = 12$.

Розв'язання Діофанта. З першого рівняння $\frac{x+y}{2} = 10$. Покладемо $\frac{x-y}{2} = z$, тоді

$$\frac{x+y}{2} + \frac{x-y}{2} = 10 + z, \quad x = 10 + z, \quad \frac{x+y}{2} - \frac{x-y}{2} = 10 - z, \quad y = 10 - z.$$

Підставивши в друге рівняння, маємо $(10+z)^2 + (10-z)^2 = 208$, $2z^2 = 8$, $z=2$, $x=10+2=12$, $y=10-2=8$. Випадок $z = -2$ Діофант не розглядає.

3) Задача Абу-Каміла.

Абу-Каміл (бл. 850 – 930) народився в Єгипті, працював у Каїрі. Головний його трактат «Книга про алгебру й амукабалу». Це перший вчений, який писав алгебраїчні твори після ал-Хорезмі, що зіграло велику роль у поширенні алгебраїчних ідей на Сході та Заході [1, с. 10].

Розділи 10 на два доданки за умови, що сума їх відношень дорівнює $\sqrt{5}$ [10, с. 213].

Задача зводиться до розв'язування системи рівнянь
$$\begin{cases} x + y = 10 \\ \frac{x}{y} + \frac{y}{x} = \sqrt{5} \end{cases}$$

За методом підстановки прийдемо до квадратного рівняння $(2 + \sqrt{5})x^2 + 100 = (20 + \sqrt{500})x$.

Розв'язання Абу-Каміла.

Абу-Каміл робить заміну $\frac{y}{x} = z$ і з другого рівняння одержує $z^2 + 1 = \sqrt{5}z$,

$$z = \frac{\sqrt{5}}{2} - \frac{1}{2}, \quad \frac{y}{x} = \frac{\sqrt{5}}{2} - \frac{1}{2}.$$

Оскільки $y = 10 - x$, то $\frac{10 - x}{x} = \frac{\sqrt{5} - 1}{2}$, $10 - x = \frac{\sqrt{5} - 1}{2}x$, $\frac{\sqrt{5} + 1}{2}x = 10$,

$$x = \frac{20}{\sqrt{5} + 1} = 5\sqrt{5} - 5, \quad y = 10 - (5\sqrt{5} - 5) = 15 - 5\sqrt{5}.$$

4) Задача Леонардо Пізанського (Фібоначчі).

Леонардо Пізанський (Фібоначчі) (близько 1170 – після 1240) – італійський математик XIII ст. Видав два трактати «Книга про абак» (1202) та «Практична геометрія» (1220), за якими навчалося багато європейських математиків. Він започаткував вивчення чисел фібоначчі [1, с. 289].

Розв'язати систему рівнянь [10, с. 376]

$$\begin{cases} x + y = 10 \\ \frac{10}{x} + \frac{10}{y} = 6\frac{1}{4} \end{cases}$$

Якщо зробити підстановку $y = 10 - x$, то одержимо квадратне рівняння $5x^2 - 50x + 80 = 0$, $x_1 = 2$, $x_2 = 8$, $y_1 = 8$, $y_2 = 2$.

Діофант пропонує новий цікавий спосіб.

Він позначає одну частину $2 - z$, а іншу $8 + z$, тоді перша умова задовольняється.

Діофант доводить, що $\frac{10}{x} + \frac{10}{y} = \frac{10}{x} \cdot \frac{10}{y}$, якщо $x + y = 10$. З другого рівняння визначає

$$\frac{10}{x} \cdot \frac{10}{y} = 6\frac{1}{4}, \quad xy = 16. \quad \text{Тоді } (2 - z)(8 + z) = 16, \quad z^2 + 6z = 0. \quad \text{Він вибирає } z = 0, \text{ корінь}$$

$z = -6$ автор не розглядає, $x = 2 - z = 2$, $y = 8 + z = 8$. Це ймовірно вперше застосовано корінь, рівний нулю.

5) Задача Бега Еддіна

Бега Еддін (1547 – 1622) – іранський вчений і поет. З його математичних творів до нас дійшов трактат «Есенція мистецтв числення». Це збірка правил з різних розділів математики. Цей твір був дуже розповсюджений не тільки серед арабських, але й серед індійських і перських математиків. У розділі X зібрано задачі. На думку автора : «Задачі ці загострюють розум учнів і укріплюють його у відшуканні невідомих» [1, с. 51].

Розділити число 10 на такі дві частини, що якщо до кожної додати корінь квадратний з неї й одержані суми помножити, то одержиться дане число [7, с. 35].

Математичною моделлю задачі є система рівнянь
$$\begin{cases} x + y = 10 \\ (x + \sqrt{x})(y + \sqrt{y}) = n \end{cases}$$

Розв'язання. Очевидно, що число n («дане число») більше 10. Нехай $n=24$, знайдемо раціональний розв'язок. Оскільки $x+y=10$, то можливі випадки: (1; 9), (2; 8), (3; 7), (4; 6), (5; 5). Раціональні значення x і y одержуються тільки у випадку (1; 9). Маємо $x=1$, $y=9$ або $x=9$, $y=1$.

Оскільки математичні задачі є «сходінками в науку», то важливо оволодіти різними методами їх розв'язування. Ми розглянули деякі задачі, передбачені навчальними програмами. Особливе значення мають визначні історичні задачі. Багато з них містять ідеї, що вплинули на подальший розвиток математики.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Бородін О. І., Бугай А. С. Біографічний словник діячів у галузі математики К.: Вища шк. 1973. 552 с.
2. Диофант Александрийский. Арифметика и книга о многоугольных числах / под ред. И. Г. Башмаковой. М.: Наука. 1974. 328 с.
3. Дідківська Т. В., Сверчевська І. А. Системи рівнянь у старовинних задачах. Вісник ЖДУ імені Івана Франка. 2016. Вип. 3(85). С.51–56.
4. Конфорович А. Г. Визначні математичні задачі. К.: Рад. шк. 1981. 189 с.
5. Остроградський М. В. Підручник з елементарної геометрії. Тернопіль: Підручники і посібники. 2001. 432 с.
6. Пойа Д. Математическое открытие. М.: Наука. 1970. 452 с.
7. Попов Г.Н. Сборник исторических задач по элементарной математике. М.-Л.: ОНТИ. 1938. 216 с.
8. Сверчевська І. А. Методи розв'язування нелінійних систем рівнянь у історичних задачах. Математика в рідній школі. 2017. № 6. С. 39 – 43.
9. Сойер У. У. Прелюдия к математике. М.: Просвещение. 1965. 356 с.
10. Юшкевич А. П. История математики в средние века. М.: Госиздат физико-математической литературы. 1961. 448 с.

УДК 378.02:37.016

Bakhyt Sydykhov, Yershat Sapazhanov
(Kaskelen, Kazakhstan)

COMPARATIVE ANALYSIS OF STUDENTS' ANXIETY TOWARDS MATHEMATICS IN MILITARY INSTITUTION AND NONMILITARY UNIVERSITY

This study investigated the differences of mathematics anxiety among military engineering institution students and nonmilitary engineering university students. For the mathematics anxiety test we selected a part of the well-known test due to Fennema-Sherman that was shortened by Mulhern-Rae (FSMAS-SF). Results suggested that the mathematics anxiety of all participants is significantly low. However, there were no significant differences in anxiety towards mathematics between specialized institution and university.

Keywords: *Anxiety, comparative analysis, professional orientation, statistical methods, analyze the data.*

Mathematics anxiety is a state in which students experience negative feelings towards mathematics [1]. Analysis has showed that anxiety towards mathematics is connected with many constructs working memory [2], age [3], gender [4] and attitudes towards math [5]. There are many studies that also focused the attention on the significance of the influence of the mathematics

anxiety to the performance in mathematics. The aim of this research was to review some of the latest researches related to mathematics anxiety and present data from a study that compares mathematics anxiety between university and institution.

Researches on anxiety towards mathematics have commonly carried the belief that there is a correlation between anxiety and performance in mathematics [6, 7, 8, 2]. The close relationship between anxiety in mathematics and mathematics achievement is shown in the literature review and the limitations of that time could not give an accurate assessment of the connection.

For example, [7] conducted a meta-analysis of 26 studies chosen from a three step process that included five computer index searches. Nearly all of the researches used in the meta-analysis measured achievement in education by using broad measure standardized achievement tests. Moreover, there are a few studies considered the level of learning mathematics as being a factor towards mathematics anxiety. [9] analyzed 51 studies on anxiety towards mathematics and found a more complicated model relating to its correlation to achievement as a function of grade level.

In this paper we want to estimate overall anxiety levels and also compare anxiety levels toward mathematics of military engineering institution students and nonmilitary engineering university students. Based on the discussion with some of these students we hypothesize that anxiety level of former group is higher than that of the latter.

Methodology

Participants: 127(all males) undergraduate students voluntarily participated from military institution and 209(131 males and 78 females) students from nonmilitary institution, both group of students are from engineering faculty. Students ranged in age from 18 to 22 with a mean age of 19.3.

Data: Students were given the FSMAS-SF to measure each students' level of mathematics anxiety. Two groups (military and nonmilitary) were formed based on student scores relative to the overall group median. Students from military institution have anxiety (M = 2.29; SD = 0.99) and students from nonmilitary university have anxiety (M = 2.35; SD = 0.86). The median was used simply to compare equal sample sizes and controlling for differences between groups.

Procedures: At the beginning of the study, students were informed that they would be participating in a study about their anxiety towards mathematics. Students were given a survey which contained a demographic data and the FSMAS-SF. After students completed the demographic items, they were asked to complete the FSMAS-SF. Students were given the necessary amount of time needed to complete the survey.

Variables and Data Analysis Procedures: Variables of interest were anxiety toward mathematics as measured by the FSMAS-SF. The scale scores were calculated by calculating average of the total number of points for each participant. Points were assigned: 1 = strongly disagree, 2 = agree, 3 = neutral, 4=agree, and 5=absolutely agree.

Results

Reliability scale is found to be $\alpha = 0.83$, which is very high. To estimate anxiety, we took the average of 5 items from anxiety scale. Table 1 shows the descriptive statistics of the data. Here in the group column 0, 1 stands for military institution students and nonmilitary students, respectively.

	group	N	Mean	Std. Deviation	Std. Error Mean
Anxiety	0	127	2.2882	.98779	.08765
	1	209	2.3537	.86120	.05957

Mean 3 implies that student's anxiety towards mathematics is neutral. In our case we have group anxiety means below 3. In fact, statistical analysis show that group anxiety means are less than 3, where $p < 0.001$. This means, students are not scared of mathematics and this result is highly significant.

Table 2. Independent Samples Test							
	t-test for Equality of Means						
	t	df	Sig. (2-tailed)	Mean Difference	Std. Error Difference	95% Confidence Interval of the Difference	
						Lower	Upper
Anxiety	-0.640	334	0.523	-0.06556	0.10250	-0.26719	0.13607
	-0.619	238.459	0.537	-0.06556	0.10598	-0.27433	0.14322

The comparison results of two groups are depicted in Table 2. Our alternative hypothesis H1 was anxiety level of military specialized institution is higher than that of the engineering university. And null hypothesis H0 is that they are equal. As shown in the table the $p > 0.05$, hence as we fail to reject Null hypothesis. So, we conclude that anxiety levels of two groups may be the same.

REFERENCES

1. F. C. Richardson and R. L. Woolfolk, "Mathematics anxiety," Test anxiety: Theory, research and application, pp. 271-288., 1980.
2. M. H. Ashcraft and E. P. Kirk, "The relationships among working memory, math anxiety, and performance," Journal of Experimental Psychology: General, vol. 130, p. 224–237, 2001.
3. M. J. Gierl and J. Bisanz, "Anxieties and attitudes related to mathematics in grades 3 and 6," Journal of Experimental Education, vol. 63, p. 139–158, 1995.
4. D. R. Bradley and C. R. Wygant, "Male and female differences in anxiety about statistics are not reflected in performance," Psychological Reports, vol. 82, p. 245–246, 1998
5. N. E. Betz, "Prevalence, distribution, and correlates of math anxiety in college students," Journal of Counseling Psychology, vol. 25, p. 441–448, 1978.
6. R. G. Siegel, J. P. Galassi and W. B. Ware, "A comparison of two models for predicting mathematics performance: Social learning versus math aptitude-anxiety," Journal of Counseling Psychology, vol. 32, pp. 531-538, 1985.
7. X. Ma, "A meta-analysis of the relationship between anxiety and toward mathematics and achievement in mathematics," Journal for Research in Mathematics Education, vol. 30, p. 502–540, 1999.
8. M. H. Ashcraft and M. Faust, "Mathematics anxiety and mental arithmetic performance: An exploratory investigation," Cognition and Emotion, vol. 8, pp. 97-125, 1994.
9. R. Hembree, "The nature, effects, and relief of mathematics anxiety," Journal of Research in Mathematics Education, vol. 21, pp. 33-46, 1990.
10. F. Mulhern and G. Rae, "Development of a shortened form of the Fennema-Sherman Mathematics Attitudes Scales," Educational and psychological Measurement, vol. 58, no. 2, pp. 295-306, 1998.
11. E. Fennema and J. A. Sherman, "Fennema-Sherman mathematics attitudes scales: Instruments designed to measure attitudes toward the learning of mathematics by females and males," Journal for research in Mathematics Education, vol. 7, no. 5, pp. 324-326, 1976.
12. C. H. Skinner and H. H. Schock, "Best practices in mathematics assessment," Best practices in school psychology-III, pp. 547-567, 1995.

ФІЗИЧНА КУЛЬТУРА І СПОРТ / ФИЗИЧЕСКАЯ КУЛЬТУРА И СПОРТ

УДК 796.524

Сайдулло Абдураззаков
(Ташкент, Узбекистан)FINLYANDIYADA TOG'-CHANG'I SPORT TURINING RIVOJLANISHI
VA UNING O'ZIGA XOS XUSUSIYATLARI

Mazkur maqolada tog'-chang'i sport turining Finlyandiyada rivojlanishi va mamlakatning boshqa davlatlar bilan qiyosiy tahlili keltirilgan.

Kalit so'zlar: *tog'-chang'i sport turi, qiyinchilik darajasi, trassa, kurort, qiya trassa, Fransiya, Yaponiya, Rossiya, G'arbiy Yevropa, Shveysariya, Skuol, Finlyandiya, Laplandiya.*

This article is devoted to the development of mountain skiing in Finland and comparative analyses it with other countries.

Keywords: *mountain skiing, difficulty level, skiing way, resort, downhill, France, Japan, Russia, Western Europe, Swiss, Scuol, Finland, Lapland.*

Tog'-chang'i sport turi ekstremal sport turlari qatoriga kiritilib, mazkur sport turining rivojlantirilishi uchun mamlakatda tabiiy tog' tizmalarining bo'lishi maqsadga muvofiqdir.

Jahon bo'yicha tog'-chang'i sport turida shug'ullanuvchilarning xavfsizligini ta'minlash maqsadida qiyinchilik darajasi to'rt bosqichdan iborat bo'lgan yo'laklar (trassa) mavjud bo'lib, tog'-chang'i kurortlari loyihachilarining eng muammoli holati va muhim vazifalari qiyaliklar jamlanmasini to'g'ri tanlash va asosiy yo'llarni kesib o'tmaydigan va mazkur sport turini endi o'rganuvchilar uchun ajratilgan joyga yaqin bo'lmagan trassalarni tanlash bo'lib hisoblanadi.

Quyida mashhur sport trassalarining qiyosiy tahlili keltirilgan bo'lib, unda qiyaliklar, ularning uzunliklari haqida ma'lumotlar keltirilgan.

1-jadval.

Qiya trassalarning qiyosiy xususiyatlari³⁴

Mamlakat	Trassa	Qiyaliklar bo'yicha turli hududlar uzunligi				O'rtacha qiyalik
		< 10°	0-15°	5-20°	> 20°	
Fransiya	Lya Musherol	22	24	30	24	17°
	Kasserus	9	37	27	26	16°
	Kol de Putron	19	40	21	20	16°
Yaponiya	Eniva	17	35	25	25	16°
Rossiya	Cheget	-	22	53	25	19°
	Dombay	20	40	20	20	15°

Yuqoridagi jadvaldan ko'rinib turibdiki, tezlik bilan pastga uchib tushish uchun eng yaxshi va qulay sharoit Dombay kurortida mavjud bo'lib, Chegetda qiyaliklarning kamligi kuzatiladi.

G'arbiy Yevropada tog'-chang'i sport turi, asosan, Shveysariyada rivojlangan bo'lib, bu turdagi kurortlarda mavsum noyabr oxiri-dekabr boshlaridan to aprelga qadar, ba'zi tog' cho'qqisiga yaqin hududlarda esa may oyining boshlarigacha davom etadi. Tog'-chang'i kurort markazlari orasida Skuol, nafaqat, xorijiy sayyohlar, balki, mahalliy aholini ham jalb etishi bilan ajralib turadi. Gshtaadt esa aholining nisbatan yuqori qatlamiga xizmat qilishi bilan ajralib turib, bu dam olish markaziga prezident, qirol, kino yulduzlari, biznes olami vakillari tashrif buyurishi

³⁴ Колотова Е.В. Рекреационное ресурсоведение. М., 1998.

mamlakat byudjetiga katta daromad olib keladi. Bu markazda mashg'ulotni endi boshlaganlar uchun qiyaliklar umumiy uzunlikning 30 foizini, o'rtacha qiyaliklar 50 foizni, qiyin qiyaliklar esa 20 foizni tashkil etadi.

Tsermatt kurorti esa Alp tog' tizmasi o'rtasida, 1620 metr balandlikda joylashgani bilan ajralib turib, hudud yil davomida tog'-chang'i sport turini rivojlantirish imkoniga ega. Bu hudud "avtomobillardan xoli markaz" sifatida tan olinib, bu yerda yagona transport vositasi elektromobillar bo'lib, qish mavsumida ot qo'shilgan chanalar, yozda esa ekipajlardan ham foydalanish mumkin. Tsermatt va Cherviniyadagi trassalarning umumiy uzunligi to'rt yuz km. ni tashkil etib, "yengil" yo'laklar 17.5 km., o'rtacha qiyinlikdagi yo'laklar 106 km., katta qiyalikdagi yo'laklar 70.5 km. ni tashkil etadi.

Finlyandiyada ham chang'i qishki sport turlari orasida eng mashhurlaridan bo'lib hisoblanib, Alp tog' tizmalaridan farqli ravishda mavsumga qarab emas, balki, iqlim hamda ob-havo sharoitlariga qarab tashkilashtiriladi. Chang'i mavsumida yomg'ir yog'ishi yoki iliq shamol bo'lishi qor qatlamining eruvchanligini oshiradi, ammo, shimoli-sharqiy Yevropaning kontinental iqlimi mavsumning noyabr oyidan maygacha cho'zilishiga yordam beradi. Bu esa Finlyandiyada tog'-chang'i sport turining rivojlanishiga olib keladi. Mintaqaning tekislik qismida bahor boshlanganda ham Shimoliy Finlyandiyada chang'i mavsumi tugamasligining asosiy sababi mamlakatning turli iqlim mintaqalariga tegishli bo'lganligidadir. Jumladan, Janubiy Finlyandiyada qishning uzoqligi 135 kun bo'lsa, Laplandiyada 200 kunga yetadi.

Qor mavsumi Shimoliy Finlyandiyada oktyabr oyidan boshlanib, may oyining oxirlarigacha davom etadi. Mamlakatning markaziy va sharqiy qismlariga esa noyabr oyidan qor yog'ishni boshlaydi. Laplandiyada esa mart-aprel oylarida chang'i mavsumi bo'lib o'tadi. Bu esa mamlakatda chang'i mavsumini ko'proq vaqt davomida olib boorish imkonini beradi.

Alp tog'laridan farqli ravishda, Finlyandiyada kislorod yetishmasligi kam kuzatiladigan holat bo'lib, bu mamlakat tog'larining nisbatan pastroqligi, natijada, tog'-chang'i bazalari va dam olish mintaqalarining ham pastroqda joylashgani bilan bog'liq. Bunday holatda shug'ullanuvchilar uchun ham qulay sharoitlar yuzaga kelib, havaskor yoki boshlovchilar uchun vaqtinchalik mavsumiy havo almashtirish vaqtida bosimning yuqori, kislorodning esa kam bo'lishi bir qator noqulayliklar keltirib chiqarmaydi. Shu bilan birga, Alp tog'larida havo haroratining kunlik o'zgarishi keskin bo'lishi qor qatlamiga sezilarli darajada zarar yetkazadi.

Finlyandiyada shu kabi sport turlari keng rivojlantirilib, ayniqsa, mamlakatda tog'-chang'i markazlarining ko'pligi sayyohlarni o'ziga jalb etuvchi xususiyatlardan bo'lib hisoblanadi.

Bunda kunduz kunning yorug'ligi ham alohida ahamiyatga ega bo'lib, Finlyandiyada havoning Alp tog'lariga nisbatan iliqroq bo'lishi kunduz kuni 16 soatgacha sport bilan shug'ullanish uchun imkon yaratadi. Bundan tashqari, tunda ham chang'i uchish bilan shug'ullanuvchilar uchun qulay sharoitlar yaratilgan bo'lib, yo'laklar maxsus belgilar bilan ajratib qo'yilgan.

Finlyandiyaning dam olish maskanlarida infrastrukturaning yuqori darajada rivojlangani sport bilan oilaviy shug'ullanish uchun ham imkon yaratib, ularning ko'pchiligida bolalar uchun alohida qiyaliklar va bolalar maydonchasi barpo qilingan. Finlyandiyada chang'i mavsumi fevral-aprel oylariga to'g'ri kelib, bu vaqtda qor qatlami eng barqaror bo'lib hisoblanadi. Laplandiyada esa mavsum oktyabr oyidan maygacha davom etadi.

2-jadval³⁵.

Finlyandiyaning yirik tog'-chang'i komplekslarida harorat va yog'ingarchilikning o'zgarishi

Kyopio		
O'rtacha harorat Co	Qor ko'rinishdagi yog'inning o'rtacha miqdori	Kun uzoqligi
15 noyabr - 3,8	6 sm	8 soat 33 daqiqa
15 dekabr - 8,4	23 sm	6 soat 48 daqiqa
15 yanvar - 12,4	42 sm	7 soat 37 daqiqa

³⁵ <http://doctor-v.ru/med/professionalno-prikladnaya-fizicheskaya-podgotovka/>

Тенденції та перспективи розвитку науки і освіти в умовах глобалізації

15 fevral - 11,4	58 sm	10 soat 20 daqiqa
15 mart - 6,4	62 sm	13 soat 14 daqiqa
15 aprel 0,0	41 sm	16 soat 53 daqiqa

Jadvaldan ko'rib turibmizki, chang'i sport turi uchun mazkur sayyohlik kompleksida qulay sharoit 10 dekabrda 5 martgacha davom etadi.

Kuusamo-Ruka

O'rtacha harorat Co	Qor ko'rinishdagi yog'inning o'rtacha miqdori	Kun uzoqligi
15 noyabr - 6,2	15 sm	8 soat 12 daqiqa
15 dekabr - 11,5	36 sm	6 soat 14 daqiqa
15 yanvar - 14,2	50 sm	7 soat 10 daqiqa
15 fevral - 12,8	68 sm	10 soat 18 daqiqa
15 mart - 8,2	71 sm	13 soat 19 daqiqa
15 aprel - 2,1	66 sm	17 soat 20 daqiqa
15 may 5,0	3 sm	24 soat 00 daqiqa

Rovaniyemi

O'rtacha harorat Co	Qor ko'rinishdagi yog'inning o'rtacha miqdori	Kun uzoqligi
15 noyabr - 5,9	14 sm	8 soat 05 daqiqa
15 dekabr - 10,6	29 sm	6 soat 03 daqiqa
15 yanvar - 12,8	42 sm	7 soat 00 daqiqa
15 fevral - 11,4	57 sm	10 soat 18 daqiqa
15 mart - 7,0	62 sm	13 soat 24 daqiqa
15 aprel - 1,1	54 sm	17 soat 30 daqiqa
15 may 5,8	3 sm	24 soat 00 daqiqa

Yuqorida keltirilgan jadvallardan ko'rinib turibdiki, mazkur tog'-chang'i markazlarida havo haroratining past bo'lishi sayyohlarning ko'p miqdorda kirib kelishini ta'minlab beradi.

Tog'-chang'i sport turning eng yirik markazlari Laplandiyada joylashgan bo'lib, bundan tashqari, Janubiy Finlyandiyaning tog'-chang'i qiyaliklari ham boshlovchilar hamda havaskorlar uchun mos keladi. Shimoliy Finlyandiya eng yirik tog'-chang'i markazlari sifatida Levi, Saariselka, Luosto, Ruka, Yullyas, Ollos-Pallas, Iso-Syute, shuningdek, Vuokatti kabilar hisoblansa, Janubiy va Markaziy Finlyandiya Ximos, Taxko va Messilya kabilar mashhur bo'lib hisoblanadi.

Mamlakatning shimoliy va sharqiy tumanlarida qiyaliklar nisbatan o'tkirroq bo'lsa, Laplandiyada nishablikning mavjudligi sayohatchilar xavfsizligini ta'minlashda muhim omil bo'lib hisoblanadi. Janubiy tumanlarda eng uzun yo'laklar soni 150 metr balandlikda bir km.ga teng bo'lsa, Markaziy Finlyandiya 200 metr balandlikka ega bo'lgan kilometrlik, Laplandiya vodiylarida 450 metr balandlikka ega bo'lgan uch km. lik chang'i yo'laklarini ko'rish mumkin. Eng yirik tog'-chang'i markazlarida 30 tagacha tepaliklar va 20 tagacha ko'targichlar mavjud.

Balandlik va qiyinlik darajasiga ko'ra to'rt turdagi yo'laklar mavjud bo'lib, qiyaliklarda ular turlicha belgilanadi: oson – yashil, o'rtacha – ko'k, qiyin – sariq, juda qiyin – qora. Mashg'ulot o'tkazuvchi o'z tajribasidan kelib chiqqan holda yo'laklarni o'zi tanlaydi. Bunda esa unga osma dor yo'lidagi uchish yo'laklari xaritasi yordam berib, bu sayyohlarning xavfsizligini ta'minlash uchun xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Столяренко Л.Д. Психология и педагогика. Учебник. – М.: Академия, 2014.
2. Резепов И.Ш. Психология и педагогика [Электронный ресурс]: учебное пособие / Резепов И.Ш. – Электрон. текстовые данные. – Саратов: Ай Пи Эр Медиа, 2012. – 105 с.

3. Вечорко Г.Ф. Основы психологии и педагогики. Практикум [Электронный ресурс]: учебное пособие / Вечорко Г.Ф. – Электрон. текстовые данные. – Минск: ТетраСистем, 2014. – 272 с.

4. Руденко А.М. Основы психологи и педагогики: общие вопросы / А.М. Руденко. – Ростов н/Д.: Феникс, 2015. – 125 с.

УДК 796.011.1

Сайдулло Абдураззаков
(Ташкент, Узбекистан)

JISMONIY TARBIYA VA SPORTNING JAMIYAT HAMDA INSON HAYOTIGA TA'SIRI YO'NALISHLARI

Mazkur maqolada sharq hamda g'arb mamlakatlarida sportning rivojlanishi va ularga ta'sir etgan omillar yoritib berilgan.

Kalit so'zlar: ta'lim tizimi, xususiy, feodal, dehqon, hunarmand, fuqaro, katolik cherkovi, feodal tuzum, karate-do, txekvondo, tekvondo, Goguryo, Pekje, Silla.

This article is devoted to the role of physical education and sport in the society and its impact directions to the people's lifestyle.

Keywords: education system, private, feudal, farmer, craftsman, citizen, catholic church, feudal system, karate-do, txekvondo, taekwondo, Goguryo, Pekche, Silla.

O'rta asrlarda sport turlari feodal tuzum qonun-qoidalari asosida rivojlanib, ularga quyidagi xususiyatlarni ko'rsatishimiz mumkin:

1. Ta'lim tizimi, asosan, xususiy bo'lib hisoblanib, ulardagi jismoniy tarbiya va sport mashg'ulotlariga ham ko'pincha, o'g'il bolalar jalb etilgan.

2. Feodal jamiyat ikki qismga bo'lingan: feodallar va dehqonlar, hunarmand hamda fuqarolar. Bunda ko'p hollarda feodal qatlam aholisigina jismoniy tarbiya va sport uchun vaqt va mablag' topa olgan.

3. Yevropada katolik cherkovi, nafaqat, jamiyat, balki, sportga ham o'z ta'sirini o'tkazgan. Bunda cherkov feodal tuzum, askarlarning jismoniy tayyorgarligini qo'llab-quvvatlasada, dehqon va hunarmandlarga bu faoliyat ta'qiqlangan.

Sharqiy Osiyo mamlakatlarida esa mazkur davrda jang san'ati rivojlanib, jumladan, Koreyada milodimizning I asriga oid bo'lgan topilmalar orasidagi freskalarda tasvirlanishicha, hozirgi "karate-do" va "ushu" ga juda o'xshash bo'lgan turli qo'l jangi yaxshi rivojlangan. Shu bilan birga, koreys millati "txekvondo" yoki "tekvondo" nomi ostida milliy jang san'atini asrlar davomida rivojlantirib borgan. O'z nomidan kelib chiqqan holda sport turi asosan, oyoq va qo'l harakatlarining tepaga sakrash holatida qo'llash bo'lib hisoblanib, bu qadim davrlarda ot ustida o'tirgan raqibni tushirib yuborish uchun qo'llanilgan eng yaxshi uslublardan biri bo'lgan.

M.avv. I asrlar-milodimizning VII asrlarida koreys yarimorolida bir-biriga raqib bo'lgan uch mamlakat – Goguryo, Pekje, Sillaning yuzaga kelishi, nafaqat, ilm-fan, harbiy soha, balki, jang san'ati, sport turlarining ham yuzaga kelishi, ularning tezlik bilan rivojlanishiga sabab bo'lgan. Bu mamlakatlar o'rtasidagi doimiy davom etgan urushlar, bundan tashqari, Xitoy hamda Mo'g'uliston bilan urush xavfining mavjudligi koreys jangchilarining bolalikdanoq jang san'atini to'liq egallashiga majbur qilgan, o'smirlar esa qo'l jang san'atini to'liq bilishi lozim bo'lgan.

Osiyolik ko'chmanchi qabilalar (mo'g'ullar, skiflar, sarmatlar) da jismoniy madaniyat hayot tarziga singib ketgan va jangovar tayyorgarlik zaruriyat sifatida baholangan. O'sib kelayotgan avlod jismoniy madaniyati tabiiy yo'l bilan amalga oshirilgan: katta yoshlilarning jismoniy harakatlarini kuzatayotgan bolalar ot minish, kamondan o'q otish, yovvoyi hayvonlarni ovlash, bundan tashqari, jang raqslarni ijro etishni o'rgangan.

О'тказиш qoidalaridagi ba'zi farqlarni hisobga olmaganda, jang bahslarni yechish, fidoyilik elementi hamda qurolsiz harakat qilishning bir turi bo'lib hisoblangan. Nisbatan jangovar xalqlar bo'lib hisoblangan mo'g'ullar va kavkazliklarda jang musobaqalari raqib tomonlardan birining birinchi yiqilishigacha davom etgan. Eron va turklarlarda esa kurashlar raqibning kuragi yerga tekkandan keyin to'xtatilgan. Ular moy surtilgan teridan tikilgan kiyimlarda jang qilishgan. Bu esa raqibni ushlab olishni yanada qiyinlashtirgan. Mag'lub bo'lgan tomon g'olibga teridan tikilgan kiyimni bergan va uni taom bilan mehmon qilgan.

Bu odatlar hozirgi kungacha Osiyo xalqlarining ko'pchilida saqlanib qolgan bo'lib, ayniqsa, Oltoy, Ural xalqlari, mo'g'ullar hamda O'rta Osiyo xalqlarida bayramlar vaqtida o'ziga xos uchkurash – ot minish, kamondan o'q otish hamda kurashdan iborat bo'lgan musobaqalar tashkillashtiriladi.

O'rta asrlarda O'rta Osiyo xalqlarida sportning ma'naviy ahamiyati shundan iborat bo'lganki, g'oliblik qabila, qishloq, shahar obro'sini himoya qilgan.

Osiyo xalqlarining ko'pchiligining ko'chmanchi hayot tarzi, harbiy harakatlarda otliqlardan ko'p foydalanishi ot bilan bog'liq bo'lgan turli o'yinlar, mashqlar, musobaqalar paydo bo'lishiga olib kelgan. Shu davrning o'zida mintaqaga kirib kelgan buddizm esa aholiga psixologik katta ta'sir ko'rsatgan sport turlari – yoga, meditatsiya, faqirlar raqsi, diniy raqslarning yuzaga kelishiga sababchi bo'lgan.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Кучкин С.Н., Мандриков В.Б., Седых Н.В. Актуальные проблемы физической культуры и спорта. – М.: Право, 2016.
2. Лубышева Л.И. Социология физической культуры и спорта: учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений / Л.И. Лубышева. – 3-е изд., перераб. и доп. – М.: Издательский центр «Академия» 2016.
3. Guo, J. (2012). Neue Entwicklungen im chinesischen Spitzensport. Unveroffentliches Dokument. Peking.
4. Miao, J. (2006). Die Sportwissenschaft in China. China Journal. Sport und Gesellschaft in China, o. J. (1), 21-25.

УДК 796.322(476):796.071.4+796.093.1(497.5)

*Инна Бойко, Ирина Капустина,
Ксения Дворецкая, Анна Степанова-Чатер
(Минск, Беларусь)*

ЭФФЕКТИВНОСТЬ ИГРЫ ПЕНАЛЬТИСТОВ РЕСПУБЛИКИ БЕЛАРУСЬ НА XIII ЧЕМПИОНАТЕ ЕВРОПЫ ПО ГАНДБОЛУ СРЕДИ МУЖСКИХ КОМАНД

В работе освещен теоретический аспект проблемы спортивного мастерства гандболистов. Представлен анализ эффективности бросковой деятельности пенальтистов Республики Беларусь на XIII Чемпионате Европы в Хорватии.

Ключевые слова: гандболисты, 7-метровый штрафной бросок, эффективность бросковой деятельности, анализ.

The paper covers the theoretical aspect of the problem of sportsmanship of handball players. The analysis of the effectiveness of the throw-in activity of the penalty kickers of the Republic of Belarus at the XIII European Championship in Croatia is presented.

Keywords: handball players, 7-meter free throw, effectiveness of throwing activity, analysis.

Завершение атаки и взятие ворот противника – основной смысл игры. Квалифицированная гандбольная команда производит за время встречи в среднем 35-37

бросков с игры и до 8-10 семиметровых штрафных бросков, от точности которых во многом зависит достижение победы над соперником. Высокая эффективность бросков мяча определяется технически правильным их выполнением, а основными критериями техники являются: сила броска (скорость полета мяча), быстрота выполнения и точность попадания в цель. В гандболе игрока, исполняющего 7-метровый штрафной бросок принято называть пенальтистом. Тренерский штаб по особым критериям отбирает пенальтистов в команде. Эти игроки, как правило, обладают хорошей точностью и силой броска, они не поддаются внешнему давлению со стороны болельщиков и соперников. Такие игроки могут всю игру сидеть на скамье запасных, но штрафной бросок идут исполнять именно они, так как они психологически и тактически подготовлены к штрафному броску [2].

С точки зрения прогностической значимости можно выстроить следующую иерархию факторов, подлежащих учету в исходной проверке способностей юных представителей большинства видов спорта:

1. Наследственность (генетическая предрасположенность в целом).
2. Антропометрические данные.
3. Координационные предпосылки.
4. Функциональные и физические задатки.
5. Особенности психики[1].

Обычно каждому броску в ворота предшествует небольшой замах руки с мячом. Чем меньше замах, тем меньше времени игрок тратит на бросок. Правильной можно считать такую технику броска, когда игрок бросает мяч с минимальным замахом или вовсе без замаха, сохраняя при этом силу броска. Техника таких бросков основана на том, что начальное движение на бросок начинается от корпуса. Заметное движение вперед выполняют последовательно плечом и предплечьем, обгоняя кисть с мячом. Эти движения создают почти те же условия для броска, что и замах, но они дают значительный выигрыш во времени и силе броска. Завершает бросок резкое хлестообразное движение кисти, и в результате финального усилия мяч целенаправленно посылается пальцами. Такие броски дают наибольший эффект в игре, они неожиданны и для защиты и вратаря.

Поскольку броски в ворота являются важнейшим элементом технической подготовки в гандболе, каждый игрок обязан владеть комплексом разнообразных бросков, куда входят: броски согнутой рукой сверху, сбоку или снизу (с места, с ходу, в прыжке, в падении, назад, с отскоком от площадки, с закручиванием мяча); броски прямой рукой (сверху в прыжке, сбоку, снизу) и комбинированные броски с закрытых позиций.

Штрафной бросок производится с места, с обязательной опорой на впереди стоящую ногу. Способы выполнения: 1. Из стойки одна нога впереди или после шага назад гандболист может выполнить обычный бросок с места, разгоняя мяч в двух опорном положении; 2. Из положения стоя на одной ноге, спортсмен делает замах и одновременно мах одноименной согнутой ногой вперед. Разгоняя мяч, гандболист создает устойчивое положение за счет отведения сзади стоящей ноги в сторону; 3. Штрафной бросок можно выполнить в падении с опорой на одну ногу и выполнением отмаха другой ногой. Кроме того, штрафной бросок можно произвести и в падении с двух ног [2].

В наблюдениях последних лет над командами высокой квалификации по гандболу установлено, что точность бросков, выполняемых с близкой дистанции без противодействия, составляет 83,4%. При активном противодействии она снижается примерно на 26%.

Игрок с большой ответственностью должен подходить к выполнению 7 – метровому штрафному броску. Бросая мяч в ворота, игрок должен выбирать наиболее рациональный способ броска, ориентируясь на расположения вратаря, замечая его движения. Необходимо так же учитывать морально – волевые, физические и технические качества вратаря: 1) низкорослому – выполнять броски преимущественно вверх; 2) неуверенному – около головы; 3) высокотехничному – бросать резко с сильным акцентом на последнюю фазу броска с захлестом мяча кистью; 4) вратарю, применившему финт – бросать мяч с задержкой; 5) далеко выходящему перебросить по навесной траектории [2].

Исходя из актуальности темы исследования, нами были поставлены следующие задачи: 1. Проанализировать литературные источники по проблеме исследования; 2. Провести педагогическое наблюдение за бросковой деятельностью пенальтистов национальной команды Республики Беларусь на XIII чемпионате Европы по гандболу; 3. Оценить эффективность бросковой деятельности пенальтистов. Для решения поставленных задач в работе использовались следующие методы исследования: 1) анализ и обобщение научно-методической литературы; 2) метод педагогического наблюдения; 3) анализ игровых протоколов XIII чемпионата Европы; 4) математическая обработка полученных результатов. Сбор данных о бросковой деятельности игроков пенальтистов проводился по материалам официального сайта Европейской федерации гандбола, на котором были размещены протоколы бросковой деятельности.

При изучении протоколов бросковой деятельности установлено общее количество выполненных бросков игроками-пенальтистами национальной команды Республики Беларусь по воротам соперников и их результативность, а также согласно заявке о стартовом составе на игру осуществлялась выборка игроков-пенальтистов для проведения в нашей работе исследования. После полученных данных проводился количественный, качественный и сравнительный анализ произведенных и результативных бросков игроками-пенальтистами.

В ходе исследования нами было проанализировано 6 игр национальной команды Республики Беларусь на XIII чемпионате Европы по гандболу в Хорватии.

Количество выполненных 7-метровых штрафных бросков национальной командой Республики Беларусь составило 20, из них реализовано было 12, эффективность составила 60%.

В таблице 1 представлены показатели эффективности выполнения семиметрового штрафного броска белорусскими гандболистами за период 6 игр.

Таблица 1. Общие показатели эффективности выполнения семиметрового штрафного броска белорусскими гандболистами (6 игр)

Фамилия Имя	Количество штрафных	Реализовано	Эффективность %	% эффективности от общего количества бросков
Гарбуз Глеб	7	3	43%	43%
Пуховский Борис	8	6	75%	81,4%
Гайдученко Вадим	5	3	60%	62%
			59,3%	62,1%

Исходя из таблицы 1 можно сделать следующие выводы: 1) Гарбуз Глеб. Количество 7-метровых штрафных бросков составило 9, из них было реализовано 4, что соответствует эффективности 44,4%; 2) Пуховский Борис. Количество 7-метровых штрафных бросков 8, из них было реализовано 7, что соответствует эффективности 87,5%; 3) Гайдученко Вадим. Количество 7-метровых штрафных бросков составило 3, из них был реализован 1, что соответствует эффективности 33,3% [3].

При анализе деятельности высококвалифицированных гандболистов-пенальтистов национальной команды Республики Беларусь, было выявлено, что пенальтисты подготовлены на высоком уровне (>50%).

По результатам исследования выявлено, что успешная реализация 7-метровых штрафных бросков имеет огромное значение на результат матча, особенно если команды идут "на равных" до последних минут.

Благодаря проведённому исследованию мы разработали ряд практических рекомендаций:

1) Рекомендуются тренерам уделять большее внимание тактической и психологической подготовке пенальтистов. Давать большое количество разнообразных упражнений для выполнения 7-метрового штрафного броска;

2) Тренировать пенальтистов с раннего возраста;

- 3) Увеличивать объем технических и обманных действий в тренировочном процессе с целью совершенствования технической подготовленности гандболистов–пенальтистов;
- 4) Для достижения высокой эффективности выполнения 7-метровых штрафных бросков следует привлекать в национальную команду молодых игроков;
- 5) Для успешного выступления на мировых первенствах тренерскому штабу следует детально изучить видеозаписи игр национальных команд, конкурирующих с национальной командой Беларуси: технику и тактику вратарей при 7-метровых штрафных бросках.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Блохин А.В. Специальная подготовленность гандболистов высокой квалификации в длительном соревновательном периоде: автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.04 / А.В. Блохин. – М., 2003. – 45 с.
2. Игнатьева В.Я. Подготовка гандболистов на этапе высшего спортивного мастерства: учеб. пособие / В.Я. Игнатьева, В.И. Тхорев, И.В. Петрачева; под общ. ред. В.Я. Игнатьевой. – М.: Физическая культура, 2005. – 276 с.
3. Официальный сайт европейской федерации гандбола <http://www.eurohandball.com/> [Электронный ресурс].

УДК 796.011.1:615.825

*Анна Дробот
(Дніпро, Україна)*

ЙОГА ЯК ЗАСІБ ЛФК ПРИ ЗАХВОРЮВАННІ ОПОРНО-РУХОВОГО АПАРАТУ

У статті розглянуто вплив вправ йоги як засобу лікувальної фізкультури при захворюванні опорно-рухового апарату. Зроблено висновок доцільності використання вправ асан серед студентів.

Ключові слова: студенти, йога, лікувальна фізкультура.

The article deals with the influence of yoga exercises as a means of medical physical education in diseases of the musculoskeletal system. It was concluded that it is expedient to use asan exercises among students.

Key words: students, yoga, medical gymnastics.

Постановка проблеми. Відзначимо, що актуальність даного дослідження полягає в тому, що захворювання опорно-рухового апарату дуже поширене серед студентів сучасності. Статистика показує збільшення хвороб опорно-рухової системи у студентів України, про те, поступово та невеликими темпами з 20,2% у 2016-2017 н.р. до 23,7% у 2018 р. [2].

Серед хвороб найбільшу частку займають сколіози I-II ступеня – 29,2%, причому дуже часто вони супроводжуються плоскостопістю – це 16,7% осіб. У 25% студентів уже діагностовано остеохондроз, переважно з больовим корінцевим синдромом, і 22% з них мають ускладнення у вигляді гриж (кили) Шморля. Звертає на себе увагу великий відсоток осіб із захворюваннями суглобів (артрити, артралгії, деформуючі артрози) – 22,2% від усіх студентів [7].

Це відбувається завдяки активному використанню різних досягнень науково-технічного прогресу. І нерідко його доводять до складних для лікування стадій. Саме тому варто популяризувати лікувальну фізкультуру на ранніх стадіях як спосіб запобігання розвитку захворювання.

Мета даної роботи – проаналізувати науково-методичну літературу щодо практики використання йоги як засобу лікувальної фізкультури при захворюванні опорно-рухового апарату.

Завдання роботи. Проаналізувати значимість вправ йоги для лікування проблем опорно-рухового апарату; розглянути правила перерахованих нижче варіантів для лікувальної фізкультури:

1) Виявити доцільність занять лікувальною фізкультурою на ранніх стадіях розвитку патологій, з метою запобігання розвитку.

2) Відзначити вплив фізичних вправ при лікуванні захворювань опорно-рухового апарату.

Виклад основного матеріалу дослідження. Йога – система психопрактики, духовна, ментальна та фізична практична методика зміни свідомості, тіла, та психіки. Сукупність різноманітних індійських духовних і фізичних методів. Йогу практикують як нерелігійні люди так і учасники різних напрямків індуїзму та буддизму з метою керування психікою та психофізіологією індивіда задля досягнення обраного психічного й духовного стану [9].

Йога зародилася у прадавній Індії. На печатках часів Індської цивілізації, знайдених у Пакистані, є зображення, що нагадують людей в позах медитації,

Техніка досягнення вищих станів свідомості розвивалася в традиціях шраманів та Упанішад [9].

Тисячоліття сформували безліч шкіл і видів йоги. Найвідоміші – це хатха-йога, кундаліні-йога, бхакті-йога, карма-йога, джнана-йога, мантра-йога, нідра-йога і раджа-йога. Всі ці йоги не суперечать, а доповнюють один одного [6].

Багато авторів про йогу констатують, що, розтягуючи тіло в йогівських вправах можна знімати м'язову напругу, одночасно з цим поліпшується кровообіг і виправляються дефекти хребта. Автор і йог Свамі Вишнудевананда говорив, що з давньоіндійських рукописів відомо, що вже 5000 років тому були популярними лікувальні прийоми розтягування м'язів і суглобів [4].

А. Г. Сафронов в своїх дослідженнях встановив, що асани виконуються на психофізіологічному рівні, в той час як фізичні вправи мають чисто зовнішній характер [6].

Джейм Стовер Шміт в книзі «Йога для кожної жінки» стверджує, що асани можуть допомогти коригувати неправильні рухи м'язів, вони надають тілу гнучкість, силу, витривалість і координацію [8].

В першу чергу необхідно розуміти, що йога – це не тільки комплекс фізичних вправ, але це ще і духовна практика. За допомогою особливих фізичних вправ, або, як їх ще називають, асан, людина здатна відкрити в собі досі невідомі можливості тіла. Вийти на новий, більш високий, духовний рівень. Йогою можна займатися як в залі під керівництвом вчителя, так і в домашніх умовах.

Йога допомагає поліпшити стан івилікувати ті частини тіла, які були травмовані, пошкоджені або яким не приділяли уваги. Рухи тіла в асанах стимулює пошкоджені суглоби, м'язи і органи, збільшуючи приплив крові до них. Практика йоги також підвищує больовий поріг [3].

У деяких випадках виконання асан не призведе до повноговиліковування, але, як правило, пози йоги полегшують певні стани і знімають дискомфорт, викликаний хворобою, піднімають настрій і повертають впевненість в собі. Терпляче і послідовне виконання асан заспокоює мозок і нерви. Відчуття розслаблення знімає тривогу, викликану болем, а отже, зменшує і саму біль, одночасно підвищуючи больовий поріг [3].

Виконавши всю серію поз за допомогою опори, відчуваються радикальні зміни як в фізичному, так і в психічному стані. В кінці заняття відчувається більша рухливість, збільшення гнучкості і плавності рухів, зменшення болю і відчуття спокою й умиротворення.

Практикуючі йоги можуть не боятися захворювання, тому що вони фізично дуже активні і не п'ють алкоголь, а іноді і кави. Відомо також, що вживання м'яса – це пряма провокація хвороби. Тому вегетаріанці майже ніколи не зустрічаються з цими хворобами [3].

Основні методи лікувальної фізкультури.

Поліпшення стану при запальних і дегенеративних змінах, таких як артрит або артроз – це відповідні вправи, спрямовані на усунення або скорочення внутрішньосуглобового простору. Техніка Йоги Айенгара відмінно справляється з цим завданням. Однак ці методи, звичайно, повинні практикуватися під керівництвом кваліфікованого педагога цього стилю.

Ось деякі вправи, які використовуються при лікувальній фізкультурі опорно-рухового апарату:

Сутта Тадасані

У цьому положенні середні лінії ніг вирівняні, а колінний суглоб звільнений. Після того, як ноги були звільнюються від ременів, відтік венозної крові з ніг в таз призводить до швидкого притоку свіжої артеріальної крові. Це стимулює і очищає венозну кров в ногах.

Техніка: Лягайте на спину. Притисніть п'яти до стіни. Покладіть три пояси на стегна і три на ноги, розмістивши щільно в'язаний килим між ніг. Помістіть згорнуту ковдру під коліна і помістіть сумку на колінні чашечки. В цьому випадку арку стопи слід відводити від стіни. Перебуваєте в цій позицію протягом 5 хвилин і збільшуйте час до 10 хвилин при освоєнні даної стійки [4].

Урдва Прасаріта Падасана

У цій асан венозний відтік активується навіть більше, ніж в попередньому після видалення ременів. Це допомагає полегшити набряк запальних процесів в колінах, оживити і відновити вени.

Техніка: прив'яжіть ноги зі складеним килимком і шістьма ременями, як в *Supta Tadasana*. Покладіть вага на ноги. Вирівняйте передню частину стегна і задню частину колін до стіни. Затягніть колінні чашечки і напружте передню частину стегна. Залишайтеся в цьому положенні від 5 до 10 хвилин.

Супта Падагуштхасана 1

Асан виконується з партнером, який за допомогою ременя м'яко простягає ноги і вирівнює їх в абсолютно рівне становище (але не занадто сильно розтягує суглоб). В цьому випадку помічник веде п'яту вгору. Той, хто займається повинен працювати зі своєю нижньою частиною ноги. Зовнішня поверхня стегна повинна бути спрямована на п'яту нижньої ноги, а сідниці повинні бути витягнуті підняті. А також направити внутрішній край стопи вгору і зовнішній край стопи вниз. Треба бути дуже обережним при виконанні цієї техніки [4].

Заняття йогою впливають не тільки на м'язи, але і на нервову систему в цілому. Регулярні тренування знімають стрес і створюють гарний настрій.

Висновки. Отже, збільшення гнучкості супроводжується зміцненням м'язів і в слідстві краще функціонують суглоби, знижується больова чутливість. Таким чином, вправи йоги доцільно використовувати для корекції і профілактики захворювань опорно-рухового апарату і гнучкості м'язів серед студентів.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Гуцо Ю. Техніка медитації / Ю. Гуцо // Фізкультура і спорт. – 2005. – № 9. – С. 20–22.
2. Державна статистика України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua/>
3. Евтимов В. Йога / В. Евтимов. – М.: Медицина, 2006. – 206 с.
4. Йога-терапія при патологіях колінних суглобів [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://wildyogi.info/ru/issue/egor-kulakovskii-yoga-terapiya-pri-patologiyah-kolennyh-sustavov>
5. Крапівіна Е. А. Фізичні вправи йогів / Е. А. Крапівіна. – М.: Знание, 2007. – 186 с.
6. Равішанкар Н. С. Йога для здоров'я. Цілюща сила асан / Н. С. Равішанкар. – М.: АСТ, 2008. – 997 с.
7. Чамата О. Про стан здоров'я студентської молоді в сучасних умовах / О. Чамата, Л. Романова, Л. Власенкова // Фізична культура, спорт та здоров'я нації: Зб. Наук. пр. – Вип. 5 / Редкол.: К. П. Козлова (голова) та ін. – Вінниця: ДОВ "Вінниця", 2004. – С.154–158.
8. James Stover Schmitt. Yoga for every woman. A practical guide. How to become stronger, healthier, smarter and more beautiful / 2008. – 320 p.
9. Zydenbos, Robert. Jainism Today and Its Future. München: Manya Verlag, 2006. – С.66.

Науковий керівник: кандидат педагогічних наук, доцент Мартинова Н.П.

ВИКОРИСТАННЯ ЛІКУВАЛЬНОЇ ФІЗИЧНОЇ КУЛЬТУРИ ПРИ НЕЙРОЦИРКУЛЯТОРНІЙ ДИСТОНІЇ

Поширеність нейроциркуляторної дистонії спостерігається в більшій мірі у підлітків та студентів. У статті йде мова про необхідність виконання спеціальних вправ та тренувань при НЦД. Наведені рекомендації можуть використовуватись як додатковий метод лікування та профілактики серцево-судинних захворювань.

Ключові слова: лікувальна фізкультура, нейроциркуляторна дистонія, рекомендації, фізична реабілітація, приклади тренувань.

The prevalence of neurocirculatory dystonia is observed more to adolescents and students. Therefore, the article deals with the need for special exercises and training in neurocirculatory dystonia. Recommendations can be used as an additional method of treatment and prevention of cardiovascular diseases.

Key words: medical physical education, neurocirculatory dystonia, recommendations, physical rehabilitation, examples of training.

У сучасному світі найчастішими причинами смерті вважаються хвороби серцево-судинної системи. В Україні за даними 2016 року 67% усіх смертей сталося в результаті хвороб систем кровообігу [6].

За оцінкою експертів ВООЗ, провідним серцево-судинним фактором ризику залишається артеріальна гіпертензія. Нині 20% українців у віці від 18 до 24 років мають такий діагноз [8]. Найчастіше її причиною є розвиток у хворого нейроциркуляторної дистонії.

Розлади вегетативної нервової системи більш часто зустрічаються серед підлітків та студентів, що зумовлено гормональною перебудовою організму, напруженням функціонування різних органів та систем і значним розумово-фізичним перевантаженням, що спричиняє значний стрес для організму [4, с. 54]. У структурі серцево-судинних захворювань підлітків вегетативні розлади серцевої діяльності займають перше місце і складають 75 % [1, с. 19].

Для відновлення фізіологічної рівноваги в роботі серцево-судинної системи у будь-якому віці потрібно комплексно використовувати різні лікувальні заходи, в тому числі і лікувальну фізичну культуру. Фізичні вправи не мають побічної дії, не викликають інтоксикації, алергічних реакцій, привикання, що не можна сказати про медикаменти. Саме у цьому виявлена актуальна потреба в розгляді питання профілактики та лікування нейроциркуляторної дистонії за допомогою фізичної реабілітації, а саме лікувальної фізкультури.

Можна виділити такі завдання фізичної реабілітації для хворих на нейроциркуляторну дистонію [2, с. 25-26]:

- вплив на центральну нервову систему, відновлення дисбалансу між процесами збудження і гальмування, руйнування патологічних зв'язків і придушення вогнищ застійного збудження;
- поліпшення психоемоційного стану хворого і зменшення реакції організму на стреси викликані факторами середовища;
- поліпшення функціонування системи кровообігу, особливо периферичного, а також місцевого кровообігу в серці, головному мозку та нирках, підвищення обмінних процесів в цих органах і в організмі в цілому;
- покращення загальної витривалості і тренуваності організму;
- ліквідація застійних явищ в малому колі кровообігу і дискінезій травного тракту;

- профілактика інших супутніх захворювань організму;
- побутова та трудова реабілітації;
- стимуляції діяльності серцево-судинної і м'язової систем та підвищення м'язового та судинного тону;
- зменшення потреби у медикаментах.

Засобами лікувальної фізкультури при нейроциркуляторної дистонії є коригувальні фізичні вправи, загально розвиваючі вправи, дихальні вправи, вправи з опором для м'язів гомілки і стегна, лікувальна ходьба, ходьба босоніж, лікувальний масаж, аеробні тренування та інше.

Обов'язково треба зазначити, що лікувальна фізкультура має деякі відмінності в залежності від типу протікання нероциркуляторної дистонії. Так, існує три види цієї хвороби: гіпертонічний, гіпотонічний, а також кардіальний. Чернова М. О. описала рекомендації для кожного з типів, що наведені нижче [7, с. 617].

Лікувальна гімнастика за гіпертонічним типом включає такі вправи: дихальні, загально зміцнюючі, розслаблюючі у вихідних положеннях стоячи, сидячи та лежачи. Не можна виконувати стрибки та швидко бігати. При цьому застосовуються циклічні вправи в спокійному темпі: ходьба, лижні прогулянки, плавання, повільний біг, тренажери (з контролем артеріального тиску і пульсу).

Метою лікувальної гімнастики за гіпотонічним типом є тонізуючий ефект на організм. Можна застосовувати загально зміцнюючі, дихальні вправи, вправи з гантелями, у гімнастичної стінки. Корисні також будуть заняття на тренажерах, ігри, повільний біг, ходьба на лижах. Можна використовувати вправи з прискоренням і з наступним розслабленням м'язів, що саме і допомагає підняти загальний тонус організму

А рекомендованими видами спорту за кардіальним типом є: аеробіка у воді; плавання; спортивна ходьба на свіжому повітрі; катання на лижах, ковзанах.

Тухватуліна Э. Р., Шукурхужаева Д. Н. також зробили дослідження серед підлітків, що хворіють на нейроциркуляторну дистонію та розробили ряд профілактичних заходів для кожного типу цього захворювання [5, с. 105]. За гіпотонічним типом рекомендовано заняття танцями, тенісом, шейпінгом. При гіпертонічному типі: плавання, ходьба. При кардіальному типі: повільний біг, плавання, бадмінтон, деякі види східних единоборств. Базисна терапія складалася зі збільшення тривалості сну і денного відпочинку, а також ранкової зарядки.

Останнім часом підвищився інтерес до вправ в ізометричному режимі у хворих на нейроциркуляторну дистонію та артеріальну гіпертензію. Гіпотензивна дія статичних навантажень зумовлена їхнім позитивною дією на вегетативні центри нервової системи з подальшою депресорною реакцією. Подібні вправи виконують в положенні сидячи або стоячи. Вони включають тримання у витягнутих руках гантелей (1-2 кг) чи інших предметів і обов'язково поєднують з довільним розслабленням м'язів і дихальними вправами. Зазвичай використовують навантаження для м'язів рук, плечового поясу, тулуба, ніг, рідше для м'язів шиї, черевного пресу [2, с. 26]. Вже через годину після виконання таких вправ артеріальний тиск знижується більш ніж на 20 мм рт. ст.

Успішним може бути у хворих на нейроциркуляторну дистонію і аеробне тренування. Тому що таких хворих є лише функціональні порушення діяльності серцево-судинної системи, пов'язані з розладом нервової регуляції. З цієї причини тривалий повільний біг може використовуватись для цієї категорії хворих. Причому цікаво, що позитивний ефект спостерігається як при підвищеному артеріальному тиску, так і при зниженому в результаті поліпшення функцій центральної нервової системи і нормалізації судинного тону.

Так, Л. В. Кругляк і І. В. Рой протягом 2 років проводили заняття оздоровчою ходьбою зі зростаючою швидкістю від 4 до 6 км / год з 130 хворими на нейроциркуляторну дистонію [3]. Вчені відзначають нормалізацію тиску у своїх пацієнтів, значне поліпшення даних ЕКГ, зменшення або повне зникнення аритмії і екстрасистолії, типове для цих хворих, а також підвищення рівня фізичної працездатності за даними субмаксимального тесту.

Вчена М.О. Чернова, в свою чергу, вважає, що можна займатися і на біговій доріжці [7, с. 619]. При чому наполягає на збільшенні куту нахилу на 7-8 градусів максимально, а швидкість не підвищувати більше ніж 6-8 км / год. Також зазначає, що можна чергувати періоди інтенсивної і слабкого навантаження, наприклад, 5 хвилин на біговій доріжці зі швидкістю 9-12 км / год, 5 хвилин – 5-6 км / год.

Також не виключають застосування фізичних тренувань на велоергометрі [1, с. 20]. За допомогою такого методу досягаються поліпшення функціонування кардіореспіраторної системи, процесів адаптації, підвищення працездатності. Враховуючи соматично важкий контингент хворих, використовується методика суворо індивідуального підбору потужності і тривалості навантаження. Загалом програма тренувань на велотренажері повинна містити в собі вправи не високого ритму, а також дозволяє нетривалі зупинки для відновлення дихання. Вправи на велотренажері необхідно повторювати 4-5 разів на тиждень, змінюючи тривалість тренувань і швидкість обертання педалей. При незначній швидкості (60-75 об / хв) необхідно довести щоденне навантаження до 30 хв. при оптимальному серцевому ритмі в межах 60-70% від вікового максимуму [7, с. 619].

Отже, існує проблема захворювання на нейроцеркуляторну дистонію зі здебільшим проявом у молодому віці. При лікуванні та профілактиці широко застосовується комплексні вправи лікувальної фізкультури. В залежності від типу нейроцеркуляторної дистонії можна рекомендувати різні види вправ. Так, при гіпертонічному типі треба займатися спортивною ходьбою, плаванням, дозволяється швидкий біг, також можна виконувати статичні лікувальні вправи. При гіпотонічному – спортивною ходьбою, танцями. При кардіальному – повільним бігом, плаванням та бадмінтоном. Також основним правилом для профілактики нейроцеркуляторної дистонії є здоровий сон та активний спосіб життя, відсутність емоційних перевантажень, регулярна перевірка стану артеріального тиску тощо. Лікувальна фізична культура для подібних хворих покращує роботу серцево-судинної системи, підвищує стійкість організму пацієнта до різних фізичних навантажень, зокрема у професійній діяльності. Тому, слідкуючи за своїм здоров'ям та фізичною активністю можна уникнути такої поширеною хвороби як нейроцеркуляторну дистонію.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Григус І. М. Комплексна фізична реабілітація хворих на нейроциркуляторну дистонію / І. М. Григус, А. О. Грушевська // Реабілітаційні та фізкультурно-рекреаційні аспекти розвитку людини. – 2017. – №2. – С. 18-22.
2. Калмикова Ю. С. Актуальні питання лікувальної фізичної культури при нейроциркуляторній дистонії / Ю. С. Калмикова, О. В. Ракчєєва // Фізична реабілітація та рекреаційно-оздоровчі технології. – 2016. – №2. – С. 24-28.
3. Мильнер Е. Г. Ходьба вместо лекарств / Мильнер Евгений. – М. : Астрель, 2010. – 247 с.
4. Ніколенко О. І. Теоретичні основи застосування засобів фізичної реабілітації хворим на вегето-судинну дистонію / О. І. Ніколенко. // Вісник Прикарпатського університету – 2018. – №29. – С. 53-57.
5. Тухватуліна Э. Р. Нейроциркуляторная дистония в подростковом возрасте / Тухватуліна Э. Р., Шукурхужаєва Д. Н. // Молодой ученый. – 2018. – №11. – С. 104-106.
6. Україна входить до п'ятірки світу з найвищою смертністю – ВООЗ [Електронний ресурс] // Ukr.media. – 2017. – Режим доступу до ресурсу: <https://ukr.media/ukrain/331462/>.
7. Чернова М. О. Лечебная физкультура при вегето-сосудистой дистонии / Чернова М. О. // Молодой ученый. – 2016. – №25. – С. 617-619.
8. Ярощук О. Не дожити до 60. Чому українці вмирають рано, і чи змінить це реформа [Електронний ресурс] / О. Ярощук // Українська Правда. – 2017. – Режим доступу до ресурсу: <https://life.pravda.com.ua/health/2017/12/5/227780/>.

ШЛЯХИ ПІДВИЩЕННЯ МОТИВАЦІЇ СТУДЕНТІВ ДО ЗАНЯТЬ ФІЗИЧНОЮ КУЛЬТУРОЮ

У статті розглядаються актуальні проблеми мотивації студентів до занять фізичною культурою, висвітлюються наукові дослідження проблеми та шляхи її вирішення.

Ключові слова: мотивація, фізична культура, дослідження, студент, заняття.

The article deals with topical issues of students` motivation in PE lessons, its scientific studies and surveys, ways of solution.

Key words: motivation, Physical Education (PE), research, student, lessons.

Проблема здоров'я та фізичного розвитку студентів наразі є дуже актуальною. Всесвітня організація охорони здоров'я проголосила програму «Здоров'я людства», що передбачає взаємодію всіх держав у вирішенні цього питання. Один з головних напрямків у фізичному вихованні на сучасному етапі – це формування знань і практичних умінь учнів вести здоровий спосіб життя, оптимізація рухового режиму і фізичної підготовки студентів.

Фізичне виховання у вищих навчальних закладах можна розглядати як органічну частину навчально-виховної роботи, що є складовою ланкою в системі професійної підготовки фахівців. За своїм змістом та завданнями фізичне виховання має за мету формування здорового стилю життя, соціальної та трудової активності, а також рухливих якостей, що відповідають уяві про гармонійно розвинену особистість. Таким чином, рівень фізичного розвитку якісно відображає рівень особистісного розвитку студента.

Як зазначає Щербак, за результатами досліджень було засвідчено сприятливий вплив фізичних вправ на усі психофізичні функції людини та її діяльність. Інтенсифікація навчального процесу у вищих навчальних закладах освіти, активізація самостійної творчої роботи, збільшення психічних навантажень гостро поставили питання про впровадження в повсякденне життя студентів фізичної культури та спорту. Доведено, що систематичні заняття спортом сприяють появі у студентів упевненості у своїх силах, підвищенню загального життєвого тону, покращенню розумової та фізичної працездатності, емоційної стабільності, формуванню активної життєвої позиції [4].

Важливо зазначити, що в основі навчального мотиву лежить усвідомлення студентами важливості матеріалу, що вивчається, для засвоєння предмета, для власного фізичного розвитку і здоров'я, для подальшого життя, для праці. При цьому, дослідження М. М. Булатової, О. М. Вацеби, М. Герцика, В. Н. Несторова, В. Н. Платонова показують, що система фізкультурно-спортивної роботи, яка існує в навчальних закладах, на жаль, не дає змоги в повному обсязі реалізувати величезний гуманістичний культурний потенціал фізкультурно-спортивної діяльності.

Згідно з опитуванням, що було проведено серед студентів вищих навчальних закладів [4], на першому курсі із 342 опитаних студентів регулярно самостійно виконують фізичні вправи 15,9% (54 чол.), на третьому з 328 – 16,9% (55 чол.), на п'ятому зі 194 – 11,4% (22 чол.), епізодично займаються відповідно на першому курсі – 56,1% (192 чол.), на третьому – 52,1% (192 чол.), на п'ятому – 52,1% (171 чол.). Кількість студентів, що не займаються фізичними вправами, на першому курсі склала 28% (96 чол.), на третьому – 31% (102 чол.), на п'ятому – 30,4% (59 чол.). Таким чином, висока нестача вільного часу у студентів призводить до скорочення кількості занять фізичною культурою, особливо на старших курсах.

Інше опитування студентів також переконливо доводить, що рівень інтересу студентів до фізичної культури знижується [1], зокрема, високий його рівень за період навчання знизився

у юнаків на 5,5 %, а у дівчат на 5,9 %. У свою чергу низький рівень інтересу до фізичного виховання зріс у юнаків на 3,0%, у дівчат на 3,8 %. Більше того, зростає кількість студентів (на 2,2 % у юнаків та 5,4% у дівчат) з негативним ставленням до фізичної культури. Крім цього, згідно з результатами анкетування, значна частина молоді відвідувала обов'язкові заняття з фізичного виховання без бажання (16,8 % дівчат і 13,2 % юнаків).

Однак варто зазначити, що досить великою є частка студентів, які хотіли б займатися у спортивних секціях під час навчання у вищому навчальному закладі, 67,1 %, що підтверджує необхідність корекції навчально-виховної діяльності. Перевагу юнаками було надано атлетичній гімнастиці – 36,0 %, футболу – 26,3 %, оздоровчому бігу – 21,9 %, єдиноборствам – 20,2 %, плаванню – 18,4 %, спортивним іграм (волейбол, баскетбол) – 15,8 %, пішохідному туризму – 14,9 %, настільному тенісу – 7,9 %. До популярних видів рухової активності серед студенток відносилися: ритмічна гімнастика (34,8 %), плавання (25,0 %), оздоровчий біг (20,5 %), силові тренування (15,9 %), спортивні ігри (12,9 %), туризм (12,1 %), настільний теніс (5,3 %) [1].

Необхідно зазначити, що залучення студентів до занять фізичною культурою зазвичай відбувається за рахунок відвертого рухового натаскування, примусу і спроби формування на цій основі звички до систематичних занять, що можна побачити у системі викладання вищих навчальних закладів.

Згідно з дослідженнями [3], науковцями було визначено ефективність кожного з методів мотивації студента:

- семестровий залік з фізичного виховання – 35,3%;
- поточна атестація з фізичного виховання – 47,1%;
- регулярний моніторинг показників фізичного стану – 47,1%;
- щорічне державне тестування фізичної підготовленості – 35,3%; \
- інші (використання інноваційних технологій фізичного виховання, підвищення рівня знань студентів, індивідуальний підхід у виборі видів занять, використання сучасних інформаційних технологій) – 64,7%.

В результаті дослідження можна зробити висновок, що традиційні методи мотивації студентів є неефективними та застарілими. А от навпаки, підвищенню мотивації студента до занять фізичною культурою можуть сприяти використання інноваційних технологій фізичного виховання, індивідуальний підхід у виборі видів занять, використання сучасних інформаційних технологій.

Таким чином можна зробити висновок, що проблема мотивації студентів до занять фізичною культурою дійсно існує [2]. При цьому, велика їх частина відвідує спортивні секції у поза навчальний час за власним бажанням. Отже, можна розглядати проблему не тільки з точки зору відсутності у студентів бажання вести здоровий спосіб життя, але й з відсутністю у навчальних закладах необхідного обладнання та навчальної бази. При цьому, основними шляхами удосконалення фізичного виховання молоді у системі освіти може бути формування потреби в зміцненні здоров'я засобами фізичної культури й спорту, підвищення якості навчального процесу з фізичного виховання та забезпечення його висококваліфікованими кадрами, сучасними науково-методичними комплексами й відповідним матеріально-технічним оснащенням, оптимізація управління у цій сфері тощо.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Земська Н. О. Ставлення студентів до фізичного виховання і спорту / Н. О. Земська // Слобожанський науково-спортивний вісник : наук.-теорет. журн. – Харків : ХДАФК, 2012. – № 5 (1). – С. 26–30.
2. Остапчук Л. М. Шляхи покращення ефективності занять з фізичної культури і спорту серед студентської молоді / Л. М. Остапчук // Матеріали I-ї Міжнародної науково-практичної конференції «Роль фізичної культури в здоровому способі життя». – Л. : ЛДМІ, 1995. – С. 54–55.

3. Футорний С. М. Шляхи удосконалення організації фізичного виховання студентів вищих навчальних закладів / С. М. Футорний // Педагогіка, психологія та медико-біологічні проблеми фізичного виховання і спорту. – 2013. – № 12. – С. 94-100.

4. Щербак П. І. Мотивації занять фізичними вправами студентів педагогічних вищих навчальних закладів / П. І. Щербак // Наукові записки [Ніжинського державного університету ім. Миколи Гоголя]. Сер.: Психолого-педагогічні науки. – 2012. – № 1. – С. 115-117.

УДК 796.011.1

Нодир Рахманов
(Ташкент, Узбекистан)

SPORT VA JISMONIY TARBIYANING JAMIYAT BILAN O'ZARO BOG'LIQLIGI VA RIVOJLANISHI

Mazkur maqolada jismoniy tarbiya va sport rivojlanishiga davrlar mobaynida jamiyat hamda dinning ta'siri, hozirgi kunda mazkur sohalarining vazifalari keltirib o'tilgan.

Kalit so'zlar: *maxsus amaliy tayyorgarlik, tarixiy, talab, faoliyat, maxsus funksiyalar, sog'lom sharoit, kasb, intellektual zo'riqish, tibbiy-biologik ta'minot.*

This article is about the influence of society and religion to the development of physical education and sport within its development phases and its tasks nowadays.

Keywords: *special practical preparation, historical, demand, activity, special functions, healthy conditions, profession, intellectual tension, medical-biologic supply.*

“Sport” – jamiyatning jismoniy madaniyati komponentlaridan birini bildirib turuvchi, insonning musobaqalarga maxsus amaliy tayyorgarligi va musobaqa faoliyati sifatida tarixiy shakllangan, umumlashtiruvchi tushuncha bo'lib hisoblanadi. XXI asr boshlari va XX asr oxirlarida o'tkazilgan ilmiy tadqiqotlar natijasiga ko'ra, jismoniy tarbiya madaniyatning bir qismi va “talab”, “faoliyat” kabi tushunchalar asosiga qurilgan jamiyat talabi nuqtai nazaridan ko'rib chiqilgan.

Jismoniy tarbiyaning madaniyatning bir qismi sifatida komponentlaridan biri – shaxs va jamiyat iste'molini qondirishga qaratilgan vazifasi bo'lib hisoblanadi. Bunda jismoniy tarbiyaning quyidagi maxsus vazifalari ajratib ko'rsatilgan:

jismoniy sifatlarni rivojlantirish

- harakat ko'nikmasini shakllantirish

sog'lomlashtiruvchi

- mehnat samaradorligini oshirish

dam olish

- ko'ngilochish

1-rasm. Jismoniy tarbiyaning jamiyatdagi vazifalari³⁶

Jismoniy madaniyatning professional jismoniy tayyorgarlik sifatida shu kabi nazariy rivojlanishiga misol qilib, Y.M.Yevseyevning “Jismoniy madaniyat” nomli tadqiqot ishini

³⁶ <http://do.gendocs.ru/docs/index-142917.html> ma'lumotlari asosida muallif tomonidan tuzilgan.

ko'rsatishimiz mumkin. Mazkur o'quv qo'llanmada olim talabalar (bo'lg'usi iqtisodchi, injener-iqtisodchi, vrach, xirurg, quruvchi, tog' injenerlari) uchun tanlangan ixtisoslik bo'yicha eng mos sog'lom sharoitni tashkillashtiruvchi amaliy tavsiyalar berib, har bir ixtisoslik uchun individual jismoniy tarbiya mashqlari to'plami hamda sport turlarini taklif etadi. Uning fikricha, har bir kasb o'z xususiyatlari bilan tananing bir qismiga og'irlik qilib, taklif qilinayotgan mashqlar jamlanmasi va sport turi jismoniy, psixik, intellektual zo'riqishni bartaraf qiladi, sog'liqni saqlash va mustahkamlash maqsadida ma'lum turdagi mushaklarni chiniqtiradi.

Jismoniy madaniyatning mazkur vazifasi kasb uchun yo'naltirilgan sport komplekslari bo'lib, u, nafaqat, sog'lom turmush tarzi olib borish, balki, kasb kasalliklarining oldini olish, kasallik paydo bo'lganida davolash va keyinchalik ham uning yuzaga kelmasligida katta ahamiyatga ega bo'lib hisoblanadi.

Jismoniy madaniyat nazariyasini ilmiy tadqiq etish o'z navbatida amaliy ahamiyatga ega bo'lib, u jismoniy tarbiyaning boshqa alohida vazifalarini jamiyat hayotiga tadbiiq etish uchun amaliy tavsiyalar ishlab chiqishga imkon beradi.

Ular quyidagilardir:

- Kadrlarni tayyorlash – bunda sport va jismoniy tarbiya o'qituvchilari, sport ustalari, murabbiylar faoliyatidan tashqari, boshqa kasb egalarining sog'lig'i ko'zda tutiladi;
- Ilmiy-uslubiy va axborot ta'minoti – har bir insonning salomatlik darajasi hamda individual xususiyatlaridan kelib chiqqan holda yondashuvlar ishlab chiqishga e'tibor qaratiladi;
- Tibbiy-biologik ta'minot – har bir insonni alohida individ sifatida sog'lom turmush kechirishi va davolanishiga qaratilgan vazifa;
- Moddiy-texnik ta'minot – sog'lom turmush tarzi olib borish uchun zaruriy jihozlar bilan ta'minlash;
- Moliyalashtirish – sport jihozlari, zaruriy anjomlar hamda malakali kadrlarni taklif etishga kerak bo'ladigan pul o'tkazmalari;
- Tashkiliy-boshqaruv – jismoniy tarbiya va sport tadbirlari, to'garaklar hamda musobaqalarni tashkillashtirish hamda olib borish;
- Atrof-muhit – inson sog'lig'iga ta'sir ko'rsatuvchi ekologik omillarni hisobga olish hamda ularni nazorat qilish³⁷.

Sport tayyorgarligi tizimining har bir komponenti o'zining funksional vazifasiga ega va shu bilan birga, mazkur tizimning umumiy qonuniyatlari, uning amalga oshishi va rivojlanishiga bo'ysunadi.

Jismoniy madaniyatning alohida komponentlari yuqorida ko'rsatib o'tilgan turli muhim funksiyalardan tashqari xususiy xarakterga ega bo'lgan maxsus vazifalarni ham bajaradi:

1. Ta'lim berish – jismoniy tarbiya mamlakat umumiy ta'lim tizimida o'quv fani sifatida;
2. Прикладные – mehnat faoliyati va harbiy xizmatga professional jismoniy madaniyat vositalari orqali maxsus tayyorgarlikni oshirish uslubi sifatida;
3. Sport funksiyasi – insonning jismoniy va ma'naviy-ruhiy imkoniyatlaridan foydalangan holda eng yuqori natijalarga erishishi.
4. Ko'ngilochar va sog'lomlashtiruvchi-reabilitatsiya funksiyasi – jismoniy tarbiyadan xizmat turi sifatida foydalangan holda tananing vaqtinchalik yo'qotilgan funksional imkoniyatlarini tiklash maqsadidagi vazifalari bilan bog'liq bo'lib hisoblanadi.

Jismoniy tarbiya va sportning jamiyat hayotidagi maqsad va vazifalari asrlar davomida shakllanib kelib, unga ma'lum ma'noda diniy omillar ham ta'sir qilgan. Zamonaviy tahlilchilar sportning kelib chiqishini jismoniy komillikka erishish yo'lidagi uslublardan biri bo'lganligi sababli shahar madaniyati bilan bog'lashadi. Qadimgi sportchilar musobaqalarni xudolarga sig'inish deb hisoblashgan, ya'ni, xudolar inson tanasini shu shaklda yaratganligi uchun minnatdorchilik bildirish usuli bo'lib xizmat qilgan. Yangi davrda sport bo'sh vaqtda unumli foydalanish yoki zerikmaslik

³⁷ Фискалов В.Д., Правовые основы физической культуры и спорта. – М., 2010.

uchun tomosha – vaqt o'tkazish vositasi, uni harakatlantiruvchi kuch qimor hamda qaysidir darajada tijoriy maqsadlar bo'lib hisoblangan.

Angliyada o'rta asrlarda o'tkazilgan qirol ot poygalari jismoniy tarbiya va sportga merkantilistik yondashuvning yaqqol misoli sifatida keltiriladi. Bu sport turi rivojlantirilib, keyinchalik jahon sport turlaridan biri sifatida yetishib chiqishiga imkon yaratdi. "Training" (tayyorlanish) atamasi ham ilk marta britan ot sportida qo'llanilgan va otlarni musobaqalarga tayyorlash jarayonini anglatgan. Ot poygalari, nafaqat, ommaga mashhurligi yoki ko'ngilochar sport turi sifatida, balki, qimor o'yinlarini ham boshqarish uchun sabab sifatida ancha vaqtgacha saqlanib qolgan.

Vaqt o'tishi bilan iqtisodda mazkur qimor o'yinlari qoidalari yuzaga kelgan va ot sporti pul aylantirishning yangi yo'nalishlaridan biriga aylangan.

Agar protestant madaniyati nuqtai nazaridan zamonaviy sport sohasi tahlil qilinadigan bo'lsa, nemis sotsiologi Maks Veber fikriga ko'ra, jismoniy faollikni kapitalizm davri bilan bog'lash mumkin. Bunga ko'ra, protestant g'oyalari ta'lim hamda hayotiy farovonlikka asoslangan bo'lib, muvaffaqiyat "Xudo tomonidan berilgan ne'mat" bo'lib hisoblanadi. Shu tariqa, muvaffaqiyatga erishish zaruriy hayot tarzi, sport bilan shug'ullanish esa muvaffaqiyatga erishishga yordam beruvchi usullardan bo'lib hisoblanadi.

XIX asr oxirlarida xristianlik (birinchi navbatda katolik) dinining kuchsizlanishi, shu bilan birga, turli qadimiy an'analarga amal qilish odatlari saqlanib qolishi natijasida zamonaviy katta sport yuzaga kelgan hamda dinning o'rnini bosuvchi omil sifatida shakllangan. Cherkov g'oyalari asta-sekin sport bilan uyg'unlasha borgan va natijada turli dinlarda takrorlanmas qiymatga ega bo'lgan yangi g'oyalar yuzaga kelgan. Sportda ham yangi fetish, an'ana hamda shakllar paydo bo'la boshlagan.

Shu bilan birga, zamonaviy jismoniy tarbiya va sportning vazifalaridan biri – yosh avlod jismoniy sog'lig'ini mustahkamlash va sharoiti cheklangan shaxslarga yordam berish bo'lib hisoblanadi. XXI asrgacha dunyoning juda kam mamlakatlarida adaptativ sport turi (sharoiti cheklangan shaxslar jismoniy tarbiyasi va sporti) ga davlat tomonidan e'tibor qaratilgan. Hozirgi kunda esa mazkur sport yo'nalishi ham rivojlanib borib, o'ziga xos murakkabliklariga qaramay, rivojlanayotgan mamlakatlarda ham o'z o'rniga ega bo'lib bormoqda. Mamlakatlarning mazkur yo'nalishni birga rivojlantirishi, unga mintaqaviy hamda jahon miqyosida e'tibor qaratilishi tufayli paralimpiya harakatlari ham yildan-yilga o'sish tendensiyalarini ko'rsatmoqda. Paralimpiya o'yinchilar fikriga ko'ra jismoniy tarbiya va sport vositalari bilan davolash zamonaviy davrda o'ziga xos o'ringa ega bo'lib, uni boshqa usullar bilan almashtirib bo'lmaydi.

XX asr oxirgi o'n yilliklarida havaskor sport turlari amal qilishi ancha qisqargan bo'lsa, uning o'rniga jamiyatning yuqori qatlami moliyaviy jihatdan yaxshi ta'minlangani sababli bo'sh vaqtni o'tkazish usullaridan biri sifatida yuzaga chiqdi. Yuqori qatlam uchun sport bo'sh vaqtdan unumli foydalanish usuli sifatida qabul qilinishi zaruriy talablardan biri bo'lib, qatlam a'zosining boyligini o'lchashda keng foydalanilgan. Shuningdek, sport turlaridan birontasining yaxshi o'zlashtirilgani mazkur shaxsning kelib chiqishi oliy ekanligi, yaxshi tarbiyalangani, yuqori ijtimoiy mavqega ega ekanligini bildirib turgan. O'yin hamda jismoniy mashg'ulot sifatida sport hayot jo'shqinligini oshirishni rag'batlantirgan, ammo, uning boshqa rag'bat turlaridan farqi ortiqcha sarf hamda harakat talab etmaganligida ko'rinadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Попов Г.Х., Косов Н.С. Программно-целевой метод в управлении и планировании. М.: Экономика, 2016. 40 с.
2. Чиркин В.Е. Государственное и муниципальное управление. М.: Юнити, 2016. С. 47.
3. Якубов Ю.Д. Взаимодействие федеральной и региональных властей при формировании политики в сфере управления развитием спорта и физической культуры в современной России // Научно-теоретический журнал «Ученые записки». 2014. №11 (117). С. 175–178.

4. Чикуров А.И. «Физическая культура и спорт как социальные феномены». Спортивный клуб «Магма» город Красноярск 2012 г. [Электронный документ]. (<http://www/magma-team.ru/fizicheskaya-kultura-a-i-chikurov/1-1-fizicheskaya-kultura-i-sport-kak-sotsalnye-fenomeny>).

УДК 796/799

Нодир Рахманов
(Ташкент, Узбекистан)

SPORT TURIZMINING RIVOJLANISHI VA YIRIK MARKAZLARI

Mazkur maqolada sport turizmining rivojlanishi, uning hozirgi kundagi yirik markazlari va zamonaviy muammolari yoritib berilgan.

Kalit so'zlar: *sport turizmi, jismoniy tarbiya va sport tizimi, musobaqa, ruhiy, estetik va ijodiy talablar, investitsiya, iqlim, Alp tog'lari, Kolorado va Kaliforniya*

This article is about the development of sport tourism and its big centres and modern problems nowadays.

Keywords: *sport tourism, physical and sport system, musobaqa, ruhiy, aesthetic and ijodiy requirement, invest, iqlim, Alps, Colorado, California.*

Sport turizmi davlat jismoniy tarbiya va sport tizimining ajralmas qismi bo'lib hisoblanib, insonning sport turizmida tashkillashtirilgan tadbirlari va musobaqalari orqali intellektual, ruhiy, ma'naviy qobiliyatlarini rivojlantirish, sog'lig'ini mustahkamlashga qaratilgan. Sport turizmi aholining ijtimoiy va mehnat faolligini oshirishga katta ta'sir ko'rsatib, ruhiy, estetik va ijodiy talablarini qondirishga yordam beradi, hayotiy jarayonlardan biri bo'lib hisoblangan o'zaro muloqot olib borishni tashkillashtiradi, xalqlar o'rtasida do'stlik aloqalarini rivojlantiradi va tinchlikni saqlaydi.

Sport turizmining o'ziga xos bo'lgan va uni boshqa sport turlaridan ajratib turuvchi eng muhim xususiyatlaridan biri shuki, katta miqdorda moliyaviy xarajatlarni talab qilmaydi, birinchidan, atrof-muhitga bog'liq holda rivojlanadi va tashkillashtirish, katta masshtabdagi sport tadbirlarini o'tkazish uchun alohida uskuna va joy talab qilinmaydi. Ikkinchidan, tadbirni moddiy-texnik va tashkillashtirish ta'minotining bir qismi sayyohlarning o'zi tomonidan amalga oshiriladi. Uchinchidan, bunga davlat tomonidan katta e'tibor va moliyaviy yordam qaratilmasada, minimal miqdordagi investitsiya bilan kadrlarni tayyorlash va malakasini oshirish ishlarini olib borish mumkin.

Sport turizmining yana bir o'ziga xos xususiyatlaridan biri shundaki, u Yer yuzining deyarli barcha mintaqasida o'ziga xos iqlim sharoitlaridan kelib chiqqan holda tarqalgan va uni bir mamlakat yoki mamlakatlar doirasida olib borish yaxshi natijalarga olib keladi. Ammo, sport turizmining hozirgi kundagi markazlari sifatida Yevropadagi Alp tog'lari, Himalay va Tibet tog'lari, Avstraliyaning Sharqiy qirg'oqlari, Amerika Qo'shma Shtatlarining Kolorado va Kaliforniya shtatlari bo'lib hisoblanadi.

Alp tog'lari hozirgi kunda tog'-chang'i sporti va alpinizmning eng yirik markazi bo'lib hisoblanib, mazkur hudud yil davomida jahonning turli qismlaridan kelgan sayyohlaryuzdan ortiq sayyohlik firmalari va dam olish zonalariga joylashtiriladi. Dunyoning eng yaxshi kurortlari Shveysariya, Avstriya, Fransiya va Italiyada joylashgan bo'lib, tabiatining qulayligi sababli mamlakatda 49 ta tog' cho'qqilari mavjud. Ularning barchasi 4000 metrdan balandroq bo'lib, mazkur tog' etaklarining barchasida turizm infrastrukturasi yuqori darajada rivojlanganligi Alp tog'larining alpinistlar va piyoda yurish bilan shug'ullanuvchilar orasida mashhur bo'lishiga sabab bo'lgan.

1980-yillargacha Himolay tog'lari, asosan, alpinistlar orasida mashhur bo'lgan bo'lsa, sport turizmining rivojlanishi va mamlakatlar tomonidan turizm diversifikatsiyasiga katta e'tibor berilishi natijasida hozirgi kunda mazkur mintaqada turli sport tadbirlari muntazam ravishda o'tkazib turiladi. Ularga misol sifatida rafting, deltaplanerizm, tog'-chang'i, snowboarding va boshqa ekstremal sport turlarini ko'rsatishimiz mumkin.

Avstraliya va Okeaniya esa jahonda suv sport turlarining rivojlanish darajasiga ko'ra eng yirik mintaqalardan bir bo'lib hisoblanadi. Ocean qirg'oqlarida doimiy ravishda vindserfing va suv chang'isi bo'yicha musobaqalar tashkillashtiriladi va suvning tozaligi mintaqada dayving mashg'ulotlarini o'tkazish imkoniyatini beradi. Yangi Zelandiyaning Kvinstaun shahrida esa dunyo bo'yicha ekstremal sport markazlaridan biri joylashgan bo'lib, har yili bir yarim milliondan ortiq sayyohlar rafting, banji, paraplan va parashyutdan sakrash maqsadida tashrif buyuradi.

Ammo, bugungi kunda O'zbekiston ijtimoiy va iqtisodiy ustunliklari hamda katta tabiiy imkoniyatlari mavjudligiga qaramay, sport turizmi yetarli darajada rivojlanmagan. Yurtimizda sport turizmida mavjud muammolar birinchi navbatda, jamiyatning iqtisodiy muammolari bilan bog'liq bo'lsa, boshqa tomondan, mazkur sohaga davlat hamda jamiyat tomonidan moliyaviy yordamning mavjud emasligi natijasida takomiliga yetmaganligida bo'lib hisoblanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Ивинский Д.В., Новиков С.В. Правовые основы Физической культуры и спорта. Тамбов, 2016.
2. Камалетдинов В.Г. Принципы и функции управления физической культуры и спорта. Челябинск: УралГАФК. 2016.
3. Официальный сайт Федеральной целевой программы «Развитие физической культуры и спорта в Российской Федерации на 2006–2015 года». [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://www.sport-fcr.ru> (дата обращения 13.05.2017)
4. Электронный ресурс. Режим доступа: <https://topspinsport.ru/articles/fizicheskoe-vospitanie-v-yaponii-razvitie-i-osobennosti>

*Kamola Rahmonova
(Toshkent, O'zbekiston)*

YOSH AKROBATIKACHILARGA QO'LLARDA TIK TURISH MASHQLARINI O'RGATISH

Ushbu maqolada yosh akrobatikachilarga qo'llarda tik turish mashqlarini o'rgatishda muvozanat saqlash va turli xil statik holatda mashqlar bajarishda muvozanat saqlash mashqlari batafsil yoritib berilgan.

Kalit so'zlar: *Akrobatika, muvozanat, statik mashqlar, qo'llarda tik turish, jismoniy sifatlar, erkin mashqlar, texnik vositalar.*

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning 2016-yil 7-noyabrdagi «O'zbekiston Respublikasida sportning gimnastika turlarini yanada rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida»gi qarorida sportchilarning mahorati va malakasini muntazam oshirish uchun qulay shart-sharoitlar yaratish, gimnastikaning barcha turlarini aholining keng qatlami, ayniqsa, yoshlar va qizlar o'rtasida faol targ'ib qilish va ommalashtirish borasida bir qator vazifalar belgilab berilgan.

Akrobatika sport turi mashqlarining turli tumanligi va murakkabligi bilan boshqa sport turlaridan farq qiladi. Chunki mashqlar dasturini o'zlashtirish sifati hamda yuqori darajadagi natijalarga erishish muvozanatni rivojlanish darajasiga bog'liq bo'ladi. Muvozanatni saqlab mashqlar bajarish dinamik, statik va aralash turlarga, bundan tashqari buyumsiz va buyumlarda muvozanat saqlash kabilarga bo'linadi. Muvozanat saqlashning aralash turiga harakat barqaror

statik holatda tugaydigan harakatlar kiradi. Statik mashqlar 2-4 sekund davomida tana holatini ushlab turish bilan xarakterlanadi, masalan, qo`llarda tik turish. Dinamik mashqlar esa biron bir harakatni bajarishda ma`lum makonda tana holatini ushlab turish bilan xarakterlanadi.

Harakatlarning nisbatan yangi strukturaviy guruhi – yarim akrobatik mashqlardir. Bunday mashqlarga kuraklarda tik turish, bir qo`lda, ikki qo`lda tik turish va hokazolar kiradi. Ular odatda boshqa harakatlar, burilishlar va sakrashlar bilan qo`shilgan holda bajariladi. Muvozanatdagi mashqlar retseptorlardan birining ishlamasligi, tayanch maydonining kengayishi yoki qisqarishi, mashqlar kompleksini bajarish bilan murakkablashadi. Sportchi malakasining o`sib borishi bilan ko`zlari yopiq holda muvozanatda turish vaqti o`sib boradi va yuqori malakali gimnastikachilarda 42 % xatolar erkin mashqlarda muvozanatni bajarish sifatining buzilishi bilan bog`liq. Qo`llarda tik turish sport akrobatikasining eng muhim elementi hisoblanadi. Usiz ko`p akrobatika mashqlarini bajarib bo`lmaydi. Muvozanatni saqlashga jismoniy sifatlarni rivojlantirish darajasi, tananing uzunligi va og`irligi, analizatorlarning funktsional holati, tayanch joyi, qo`llarning holati, muvozanat bajarilayotgan balandlik va boshqa shu kabi omillar ta`sir ko`rsatadi.

Akrobat ishining asosiy tarkibi turli xil sharoitdagi tayanchlarda muvozanatni saqlash hisoblanadi. (G.M.Sarsekeev,2000). Yuqori akrobat uchun eng katta qiyinchilik qo`llardagi muvozanat mashqlarini o`zlashtirish hisoblanadi. Tik turishlarni texnik jihatdan to`g`ri bajarish berilgan holatni qabul qilishning aniqligi va uni 3 soniyadan kam bo`lmagan muddatda qayd qilishning mustahkamligi bilan xarakterlanadi.

V.P.Korkin, ma`lumotlarga qaraganda, qayd qilishning yengilligi va mustahkamligi uchta omilga bog`liq: belgilangan holatni aniq qabul qilish qobiliyati, o`sha holatda mustahkam turish, muvozanatni ushlab tura olish. O`rgatish jarayonida har bir harakat uchta bosqichga bo`linadi:

1. Boshlang`ich o`rganish bosqichi.
2. Chuqurlashtirilgan o`rganish bosqichi.
3. Mustahkamlash va takomillashtirish.

Shug`ullanuvchilarni harakatlarni bajarishga amaliy tayyorgarlikni belgilab beruvchi asosiy omillar quyidagilar:

- jismoniy sifatlarning holati;
- harakat tajribasi;
- shaxsiy-psixik omillar.

Bunda harakat ko`nikmalarining shakllanishi quyidagilar bilan o`tishi mumkin:

- manfiy tevlanish bilan, dastlab harakat tez o`zlashtiriladi, keyinchalik esa ko`nikmalarning sifat jihatidan o`sishi sekinlashadi;

- musbat tevlanish bilan, dastlab ko`nikmalar shakllanishining o`shish darajasi uncha yuqori bo`lmaydi, keyinchalik esa o`sib boradi;

- ko`nikmalar rivojlanishidagi to`xtashlar bilan, bunda uzoq muddat ko`nikmalarning shakllantirishni uddalab bo`lmaydi.

Qo`llarda tik turishni o`rgatish metodikasidan kelib chiqadigan asosiy holatlar belgilangan:

1. O`qitishga oldindan tayyorgarlikni yaratish.
2. Yondostiruvchi mashqlarni bajarish.
3. Tik turishlarni yordam bilan (straxovka bilan) bajarish
4. Qo`llarda tik turishni mustaqil bajarish

Qo`llarda tik turish mashqlarini ancha soddalashtirilgan sxemasi V.P.Korkin, A.V.Korkinlar (1995) tomonidan taklif qilingan:

1. Tik turish davomiyligini 4-6 soniyaga ko`paytirish.
2. Tik turishlarni ko`zlar yumilgan holda bajarish.
3. Tik turishlarni qayrilishlardan, sakrashlardan va akrobatik mashqlardan so`ng bajarish.

Muvozanatni takomillashtirish uchun bir qator usullar tavsiya qilingan (L.P.Matveev, 1991):

- muvozanatni saqlab turish vaqtini uzaytirish;
- ko`rish nazoratini olib tashlash;
- tayanch balandligini ko`paytirish;
- tayanch maydonini kamaytirish;

- oldingi mos keladigan mashqlarni qo`shish;
- qarshi harakatni kiritish;
- beqaror tayanchni kiritish.

Muvozanatni ushlab qobiliyati juda sekin va faqat tik turishlarni ko`p marotaba takrorlash yo`li bilan qo`lga kiritiladi. Shubhasiz, harakat jarayonlarini o`qitishning zamonaviy metodikasini keng ravishda trenajerlar, yordamchi moslamalardan foydalanmasdan turib amalga oshirish imkonsizdir. Lekin qo`llarda tik turishni o`rgatishda texnik vositalar qo`llash bo`yicha mavjud adabiyotlar hali bir qancha ishlashni va aniqliklar kiritishni talab qiladi. Jumladan, tavsiya qilingan moslama tayyorgarlikning bosqichlari, sport turi va shug`ullanuvchining tayyorgarlik darajasi hisobga olingan holda tasniflanmagan. Bu esa maxsus moslamalarni va yondoshtiruvchi mashqlarni tanlash jarayonini qiyinlashtiradi. Bularning barchasi turli xil o`quv strukturalarida qo`llarda tik turishni o`rgatish metodikasini yoritib berishga yo`naltirilgan maxsus tadqiqotlar olib borish va noan`anaviy mashg`ulot vositalari hamda algoritmik shakldagi ko`rsatmalar usulini qo`llagan holda mashqlarni o`rgatish kompleks dasturini ishlab chiqish zaruriyatini belgiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO`YXATI

1. Sh. Mirziyoyev 2016-yil 7-noyabrdagi «O`zbekiston Respublikasida sportning gimnastika turlarini yanada rivojlantirish chora-tadbirlari to`g`risida»gi qarori.
2. Коркин В.П. Акробатика для всех. – Минск, 1993. – 159 с.
3. Коркин В.П., Коркина А.В. Акробатика – трио красоты, пластики и сложности. – Минск, 1995. – 108 с.
4. O`zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017 yil 3 iyundagi “Jismoniy tarbiya va ommaviy sportni yanada rivojlantirish chora-tadbirlari to`g`risida”gi 3031-sonli qarori.
5. Umarov.«Gimnastika». O`quv qo`llanma. – T., “VNESHIN VESTPROM”, 2015. – 400 b.
6. Сарсекеев Г.М. Влияние функции равновесия на подготовленность спортсменов высокой квалификации в женских групповых видах акробатики // Теория и методика физической культуры. – 2000. – №2. – С.75-78.
7. Лях В.И. Координационные способности: диагностика и развитие. – М.: ТВТ Дивизион, 2006. – 290 с
8. Матвеев Л.П. Теория и методика физической культуры. – М.: Физкультура и спорт, 1991. – С.114-173

УДК [378.016:796]:379.8-057.87

*Віталій Сілаєв
(Ізмаїл, Україна)*

РОЗВИТОК ФІЗИЧНОЇ КУЛЬТУРИ І СПОРТУ ЯК ВАЖЛИВИЙ НАПРЯМ ДЕРЖАВНОЇ ПОЛІТИКИ УКРАЇНИ ЩОДО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЗДОРОВ'Я ГРОМАДЯН

У статті розглянуто роль держави у формуванні та удосконаленні сфери фізичної культури і спорту як важливого чинника здоров'я. Досліджено питання впливу фізичної культури на здоров'я сучасної людини. Визначено взаємозв'язок між фізичною активністю людини та станом її здоров'я, основні закономірності збереження якісного способу життя і здоров'я громадян України.

Ключові слова: здоров'я, фізична культура, здоровий спосіб життя, масовий спорт, державна політика.

The article considered the role of state in forming and improvement of the sphere of physical culture and sport as important factor of health. The question of influence of physical culture on health of the modern human was researched. Determined interrelation between physical activity of

the person and its health, main regularities of preserving of a high-quality mode of life and health of citizens of Ukraine.

Key words: *physical culture, health, healthy lifestyle, mass sport.*

Постановка проблеми в загальному вигляді. Незважаючи на заходи щодо пропаганди та формування здорового способу життя, які вживаються з боку державних і громадських структур, на сьогодні в Україні значних позитивних зрушень у покращенні фізичної, духовної, психічної, соціальної складових здоров'я населення не відбувається.

На сучасному етапі розвитку суспільства фізична культура – це самостійна і особлива галузь загальної культури, яка спрямована головним чином на зміцнення здоров'я людини, продовження її творчої активності та життя, а також на зростання і вдосконалення її всебічного й гармонійного розвитку і використання набутих якостей у суспільній, трудовій та інших видах діяльності.

Відомо, що систематичні заняття фізичними вправами запобігають виникненню хвороб, покращують імунну систему, а також прискорюють відновлення функцій усіх систем і органів людського організму. Найбільш позитивний результат дають заняття фізичними вправами, які спрямовані на покращення діяльності серцево-судинної, дихальної, нервової та інших систем. Однак слід пам'ятати, що фізичні вправи мають оздоровчий ефект тільки у разі їх правильного підбору відповідно до захворювання та правильного їх дозування. При цьому також потрібно враховувати вік, стать, фізичну підготовленість і працездатність, функціональні можливості організму, тяжкість захворювання тощо.

Фізична культура і спорт – дієві засоби для виховання всебічно гармонійного розвитку особистості, які поєднують у собі освітню, оздоровчу, виховну та інші ланки. Зв'язок розумового виховання з фізичною культурою і спортом – багатосторонній. На заняттях фізичними вправами набуваються знання про раціональний спосіб виконання рухових дій, застосування їх у тому чи іншому виді діяльності. Заняття фізичною культурою і спортом допомагають розвитку пам'яті, особливо рухової та зорової, удосконаленню уваги, її точності та якості.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Дослідження проведено на основі аналізу наукових джерел [1; 2] та нормативних документів, джерел державної статистичної звітності, із застосуванням формально-логічного, системно- функціонального, порівняльно-правового та інших загальних та спеціальних наукових методів. Питання взаємозв'язку здоров'я людини і регулярних занять фізичною культурою і спортом досліджували вітчизняні науковці М.М.Булатова, М.В.Дугчак, В.М.Платонов, Л.В.Волков, Ю.П.Мічуда, А.В.Цьось, Б.М.Шиян та ін.

Виклад основного матеріалу. Здоров'я – це гармонійна єдність фізичних, психічних і професійних функцій людини, що сприяє оптимальній реалізації її можливостей у різних видах трудового і суспільного життя. Абсолютно чітко вимальовується і кореляційний взаємозв'язок між станом здоров'я, здоровим способом життя і здоровим стилем життя.

На думку сучасних учених, під здоров'ям мається на увазі гармонійна єдність обміну між організмом і довкіллям, результат якого – нормальна робота всіх органів і систем людини. Критеріями здоров'я можна вважати нормальний стан нервової, серцево-судинної систем, шлунково-кишкового тракту, опорно-рухового і ендокринного апарату, мобільність, високий рівень адаптації до негативних чинників зовнішнього середовища. Багато біологів і філософів пов'язують стан здоров'я із сенсом життя, високою соціальною значущістю, творчою цілеспрямованістю людини, задоволенням, оптимізмом, бажанням працювати.

Наші предки жили в тісному контакті з природою і працювали синхронно з природними ритмами – вставали з уранішньою і засинали з вечірньою зорею. Природно, що кожна пора року диктувала свій трудовий настрій, свій ритм життя. Людина, займаючись важкою фізичною працею, добре усвідомлювала, що вона сама повинна турбуватися про відновлення свого здоров'я. До недавнього часу людині здавалося, що здоров'я також постійне, як електро-, водопостачання, що воно буде завжди, оскільки турбота про нього перекладена

сучасністю на плечі держави, медичної галузі, які повинні поставляти здоров'я як продукти, товари, послуги. Людина стала споживачем, а не виробником свого здоров'я.

Незважаючи на те, що сфера медичного обслуговування розширюється, її широкомасштабні заходи із залучення до загальної диспансеризації, до масових форм фізичної культури, збільшення числа медперсоналу, клінік, лікарень, нарешті, курортів, будинків відпочинку і тому подібне – кількість людей, які мають відхилення в здоров'ї, не зменшується. І забруднення довкілля, і високі рівні стресових станів людини відіграють у цьому далеко не останню роль. Проте загальновідомо, що головною і найсерйознішою причиною є нераціональний спосіб життя, неоптимальне використання сьогоденних досягнень науки про людину, про її резерви, психофізіологічні, фізичні можливості. Результати досліджень здоров'я людини та чинників, що впливають на його стан, показують, що здоров'я людини залежить від:

- стану медицини – на 10%;
- впливу екологічних чинників – на 20–25%;
- генетичних чинників – на 20%;
- умов і способу життя – на 50%.

У період сьогоденних соціально-економічних реформ різко зросло значення гігієни – науки про здоров'я, про засоби і методи його збереження, зміцнення і запобігання негативному впливу на нього чинників довкілля.

До гігієнічної регламентації схильні будь-які форми трудової, навчальної, спортивної, культурної діяльності людини, і, як наслідок, гігієна вивчає умови праці, побуту, відпочинку, одягу, харчування, заняття спортом, фізичною культурою, що, у свою чергу, зобов'язав гігієнічну науку глибоко пізнавати стан ґрунтів, повітря, клімату і мікроклімату.

Під здоровим способом життя розуміються використовувані форми повсякденної життєдіяльності, які відповідають гігієнічним принципам, підсилюють адаптивні можливості організму людини, сприяють відновленню, підтримці і розвитку його резервних рівнів, а також виконанню професійних функцій.

В Україні набуває поширення міжнародний рух “Спорт для всіх”, який розглядає фізкультурні заняття як невід'ємне право кожного громадянина, незалежно від етнічних, вікових, статевих відмінностей, соціального статусу і можливостей. Це нове досягнення світового суспільства, яке має прихильників у багатьох країнах, спрямоване на зміцнення здоров'я і розвиток фізичної підготовленості населення за допомогою спортивних та рекреаційних видів оздоровчої рухової активності. Постановою Кабінету Міністрів України від 18 січня 2003 р. № 49 в країні розпочалося утворення Всеукраїнського, обласних, районних та міських центрів фізичного здоров'я населення “Спорт для всіх”. Для активізації руху “Спорт для всіх” необхідно виконати державними та громадськими організаціями низку практичних заходів. Насамперед необхідно активізувати фізкультурно-оздоровчу діяльність різних верств населення за місцем проживання.

Оптимальним режимом рухової активності дорослої людини, на думку науковців (М.Амосов, Т.Круцевич, О.Куц та ін.), вважається 6–10 годин на тиждень.

Сучасні умови функціонування оздоровчих клубів надають в основному платні послуги, які не для всіх є доступними і не завжди дають змогу досягти раціональних обсягів рухової активності. Вивчення можливостей поєднання спеціально організованих (колективних) та самостійних (індивідуальних) видів оздоровчої рухової активності в діяльності центрів фізичного здоров'я населення “Спорт для всіх” є актуальним сьогодні.

В останні роки в Україні здійснюються заходи, спрямовані на формування та вдосконалення сфери фізичної культури і спорту. Державна програма розвитку фізичної культури і спорту та Цільова комплексна програма “Фізичне виховання – здоров'я нації”, які реалізувались наприкінці минулого та на початку нового століття в Україні, визначили організаційно-управлінські, нормативно-правові та інші засади її функціонування в нових соціально-економічних умовах.

Однак, незважаючи на це, нинішній рівень розвитку фізичної культури у нашій країні не

задовольняє суспільство за багатьма показниками. Недооцінюються її можливості у формуванні здорового способу життя та зміцненні здоров'я громадян, профілактиці шкідливих звичок, передусім серед молоді, та у розв'язанні інших важливих соціально-економічних проблем. Нагальним залишається питання забезпечення оптимальної рухової активності в структурі життєдіяльності та дозвілля громадян.

Висновки. На сьогодні існує потреба в проведенні якісних змін у сфері фізичної культури і спорту на основі використання сучасних підходів, об'єднання зусиль зацікавлених організацій та широких верств населення. Особливої актуальності набуває визначення стратегічних напрямів розвитку цієї сфери, прогнозування перспективних процесів у ній, використання системного і програмно-цільового підходів у розробленні та здійсненні практичних заходів.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Булатова М. Здоров'я та фізична підготовленість населення України / М. Булатова, О. Литвин // Теорія і методика фізичного виховання і спорту. – 2004. – № 1. – С. 3–9.
2. Дутчак М. В. Спорт для всіх в Україні: теорія та практика / М. В. Дутчак. – К. : Олімп. л-ра, 2009. – 279 с. Турка Р. Спортивно-масові заходи в системі спорт для всіх як засіб залучення населення до систематичних занять руховою активністю / Р. Турка // Наук. часоп. Нац. пед. ун-ту ім. М.П. Драгоманова. – К., 2013. – Вип. 7 (33). – Т. 2. – С. 322–328.
3. Про фізичну культуру і спорт [Електронний ресурс] : Закон України. – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua>
4. Уманець Н. Д. Україна спортивна 2011–2012 роки. Інформаційний довідник / Н. Д. Уманець, З. С. Осіпова ; за ред. Н. Д. Уманець. – К. : Держ. служба молоді та спорту України, 2013. – 227 с.
5. Україна спортивна 2010–2011 роки. Інформаційний довідник / Т. А. Федюшина, З. С. Осіпова, Л. В. Лященко [та ін.] ; за ред. Н. Д. Уманець. – К. : Держ. служба молоді та спорту України, 2012. – 206 с.
6. Україна спортивна 2008–2010 роки. Інформаційний довідник / Т. А. Федюшина, З. С. Осіпова, Л. В. Лященко [та ін.] ; за ред. Н. Д. Уманець. – К. : М-во України у справах сім'ї, молоді та спорту, 2011. – 400 с.

УДК 615.825: 615.86

*Діана Сорока, Наталія Вероніка Бачинська
(Дніпро, Україна)*

ФІЗИЧНА ТА СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНА РЕАБІЛІТАЦІЯ ЗА ДОПОМОГОЮ ІПОТЕРАПІЇ

У даній статті проаналізовані літературні джерела стосовно лікувального методу "Іпотерапія". Висвітлені механізми лікувальної дії методу на фізичний та соціально-психологічний стан людини.

Ключові слова: іпотерапія, реабілітація, вершник, кінь, лікувальна фізкультура, верхова їзда, психотерапія.

In this article the literature sources about the therapeutic method "Hippotherapy" are analyzed. The mechanisms of the therapeutic effect of the method on the physical and socio-psychological state of a person are highlighted.

Key words: hippotherapy, rehabilitation, rider, horse, physiotherapy, horseback riding, psychotherapy.

Іпотерапія (від грец. *ἵππος* «кінь») – це метод реабілітації, який застосовується для придбання спочатку відсутніх або втрачених психомоторних навичок у людини за допомогою верхової їзди та вправ на коні. Іншими словами – це процес придбання втрачених

психомоторних навичок шляхом мобілізації психічного і фізичного потенціалу людини, який активується у процесі їзди й емоційного контакту з конем. Іпотерапію можна вважати самостійним методом фізичної та психологічної терапії [4, 6].

Користь їзди на коні відома з давніх часів, оскільки ще Гіппократ стверджував, що безпосередній контакт з цими тваринами допомагає хворим людям одужати набагато швидше. За словами вченого, верхова їзда звільняє хворих людей від темних думок і викликає в них світлі, а також веселі та позитивні емоції. Проте цікавість до подібної терапії медики-реабілітологи почали проявляти лише в другій половині XX століття, коли датчанка Ліз Хартел змогла повністю відновитися після перенесеного поліомієліту завдяки їзді на коні. Найбільший розвиток цей вид лікування отримав у країнах Західної Європи, Скандинавії, США, Польщі, країнах Прибалтики та в Україні. Зараз іпотерапію застосовують в 45 країнах світу як додатковий метод лікувальної терапії, і вона є офіційно визнаним видом лікування [1, 3].

Найчастіше іпотерапію використовують для фізичної та соціально-психологічної реабілітації дітей та дорослих із захворюваннями нервової системи та опорно-рухового апарату, психічними відхиленнями у розвитку [1].

Механізм лікувальної дії, обумовлений двома чинниками – біомеханічним і емоційним.

Біомеханічний фактор впливає на різні органи і системи людини. Вважають, що темп кроку, коли кінь йде спокійно, дорівнює людському, а його температура тіла майже схожа з людською (близько 38 градусів). Під час руху потужна мускулатура тварини масажує і розслабляє м'язи вершника, нормалізуючи м'язовий тонус і підсилюючи кровообіг у кінцівках. Рухи коня немов переносяться на вершника, який отримує при цьому близько 110 імпульсів у хвилину, імітуючи і стимулюючи рух людини (подібний під час її ходьби) [2].

Під час лікувальної верхової їзди тіло пацієнта розгойдується у трьох вимірах: вліво – вправо, вперед – назад, вгору – вниз [3]. Завдяки чому починають працювати вражені хворобою групи м'язів і нервові структури. Це розвиває у хворих на параліч рухливість, відчуття рівноваги, координацію рухів. Тож такі фізичні навантаження на м'язи покращують не тільки вище зазначене, а й роботу органів в цілому. Так, наприклад, у пацієнтів нормалізується обмін речовин, серцево-судинна, нервова та травна системи, знижується рівень цукру в крові. Тонізується не тільки опорно-рухова система, а й зір, слух, нюх, дотик і вестибулярний апарат. На сьогодні, жоден комплекс лікувальної фізкультури не дає такого ефекту одночасно [2].

Отже, ефективність іпотерапії обумовлена комплексним впливом на функціонування вестибулярного та опорно-рухового апарату, а також нервової системи, всіх м'язів тіла і внутрішніх органів [4].

Важливу роль при реабілітації пацієнтів відіграє емоційний фактор. Кінь чинить на вершника потужний емоційний вплив, що дозволяє використовувати іпотерапію для лікування психоемоційних розладів, фобій та інших порушень психіки. Між вершником та його конем налагоджуються близькі дружні взаємини, що дуже важливо для невпевнених у собі й самотніх людей. Особливо ж – для дітей, які страждають на аутизм [5].

Даний терапевтичний ефект допомагає усунути стресовий стан, позбутися напруги, почуття страху або тривоги, позитивно впливає на мотивацію та волю, позбавляючи від почуття неповноцінності, безпорадності і ряду психологічних комплексів. Іпотерапевтичні заняття допомагають розвинути такі особисті якості: уважність, чуйність, швидкість реакції, подолання страхів, набуття впевненості, позбавлення агресивності, збудливості та замкнутості. Таким чином, іпотерапія може розглядатися як засіб, що сприяє формуванню особистості [1].

Іпотерапія широко застосовується для реабілітації при перелічених нижче патологіях.

I. Неврологічні синдроми:

- 1) дитячий церебральний параліч;
- 2) порушення після черепно-мозкових травм та інфекційних хвороб ЦНС (наприклад, енцефалітів, нейросифілісу);

- 3) травми спинного мозку;
- 4) вроджені порушення роботи центральної нервової системи;
- 5) плексити (запалення нервових сплетінь – сонячного й ін.);
- б) радикуліти.

II. Порушення в роботі опорно-рухового апарату:

- 1) порушення постави;
- 2) сколіоз;
- 3) пороки розвитку рук або ніг;
- 4) стани після ампутації рук або ніг;
- 5) контрактури суглобів, м'язів і сухожиль;
- б) паралічі і парези;
- 7) порушення роботи опорно-рухового апарату внаслідок поразок ЦНС різного генезу (наприклад, після черепно-мозкових травм, поліомієліту, енцефаліту);
- 8) дисплазія кульшового суглоба;
- 9) остеохондроз;
- 10) артрози;
- 11) дистрофія м'язів.

III. Корекція моторики і розвиток психічних, соціальних навичок при генетичних захворюваннях:

- 1) синдром Дауна;
- 2) синдром Ретта.

IV. Інші розлади психічної і моторної діяльності:

- 1) порушення зору і слуху;
- 2) порушення ходи і рівноваги будь-якого походження;
- 3) порушення зорово-рухової координації рухів;
- 4) розлади чутливої інтеграції;
- 5) порушення або затримка психомоторного розвитку (в т. ч. мовні розлади);
- б) неврози;
- 7) шизофренія;
- 8) депресія;
- 9) розумова відсталість;
- 10) синдром дефіциту уваги і гіперактивності (СДУГ);
- 11) емоційні розлади;
- 12) аутизм;
- 13) нездатність перебувати в соціумі;
- 14) девіантна поведінка [1, 2, 4].

Довіра до коня допомагає вибудовувати відносини не тільки з твариною, але із задіяними людьми. Таким чином відбувається поступове залучення хворих до громадського життя, що особливо важливо для людей з обмеженими можливостями. Однак, іпотерапія при всій своїй позитивності має певні протипоказання:

1. Ламкість та крихкість кісток – остеомієліт, остеопороз.
2. Гемофілія.
3. Епілепсія.
4. Алергія на шерсть коня.
5. Гострі форми неврологічних, психічних та серцево-судинних захворювань.
6. Сколіоз третього та четвертого ступенів [1].

Іпотерапія – це і комплекс спеціальних вправ, під час яких іноді кінь може просто спокійно стояти, а пацієнт під керівництвом інструктора виконує певні рухи чи вправи. Тож можна виділити наступні методи лікування [2].

1. Терапія рухом коня. Дана методика полягає в саджанні людини на спину коня без сідла, і подальшому її повільному переміщенні по манежу кроком або неквапливою риссю.
2. Лікувальна верхова їзда. Дана методика полягає у виконанні різних гімнастичних

вправ, сидячи на спині коня без сідла. Вправи можуть виконуватися як при русі, так і на нерухомому стоячому коні. Крім того, для виконання вправ використовуються різні снаряди, такі, як коло, скакалка, тонка і довга палиця тощо.

3. Лікувальна вольтижировка. Методика полягає у виконанні акробатичних трюків на коні з метою розвитку координації рухів, подолання страху і вироблення правильних моторних стереотипів.

4. Психо- і лікувально-педагогічний контакт з конем. Дана методика полягає у виконанні вимог інструктора для встановлення контакту з твариною, наприклад, погладжування шиї, розчісування гриви і хвоста, взяття за привід, самостійне управління тваринами тощо. Метод застосовується для вдосконалення інтелектуальних, емоційних і пізнавальних навичок дорослого або дитини [4].

У процесі лікування лікарі збагнули, що спілкування з конем корисно і здоровим людям. Так як більшість людей ведуть сидячий спосіб життя, то терапія такого виду допоможе в профілактиці більшості захворювань опорно-рухового апарату та серцево-судинної системи [1].

Таким чином, іпотерапія є ефективним та безболісним методом лікування. Верховна їзда показує дієвість реабілітації хворих з фізичними та психологічними відхиленнями. Прекрасним доказом користі терапії служить поширеність цього методу, велика кількістьвилікуваних пацієнтів з фізичними та психологічними травмами. У свою чергу, іпотерапія покращує загальний стан організму; нормалізує тонус м'язів і судин; зміцнює дихальну, серцеву, опорно-рухову системи; розвиває балансування, поставу, координацію рухів; зміцнює рухові рефлексии.

Отже, іпотерапія – це не лише метод лікарської реабілітації при важких захворюваннях, але й прекрасний спосіб боротьби зі стресами, при перевантаженнях як фізичних, так і психологічних [1].

Тому важливим є не просто лікування, а й профілактика можливих захворювань. І нині лікування верховою їздою поєднує в собі переваги психотерапії і лікувальної фізкультури.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Доротюк О. Іпотерапія: їзда верхи як метод лікування [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://zhyvnyaktyvno.org/news/poterapyu-zda-verhi-yak-metod-lkuvannya>.
2. Шаповал О. Іпотерапія: лікування любов'ю [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://a7d.com.ua/weekend/sport/4081-poterapyu-lkuvannya-lyubovyu.html>.
3. Ионов И. И. Развитие межполушарного взаимодействия на занятиях иппотерапией / И. И. Ионов // Сборник материалов IV Межрегиональной Конференции «Иппотерапия. Инвалидный конный спорт. Опыт и перспективы». – Санкт-Петербург, 01-02 мая 2011 года.
4. Лория М. Ш. Лечебная верховая езда в системе медицинской реабилитации / М. Ш. Лория, Д. М. Цварава // Материалы Всесоюзного съезда по ЛФК и СМ. – Ростов на Дону, 1987. – С. 23-25.
5. Штраус И. Иппотерапия. Нейрофизиологическое лечение с применением верховой езды / И. Штраус. – М, 2000. – 240 с.
6. Zadnikar M. Effects of hippotherapy and therapeutic horseback riding on postural control or balance in children with cerebral palsy: a meta-analysis / M. Zadnikar, A. Kastrin // Dev Med Child Neurol. Epub. – 2011. – Vol. 53. – № 8. – PMID 21729249

**AYKIDO SPORT TURINING RIVOJLANISHI VA TEXNIKASINING
O'ZIGA XOS XUSUSIYATLARI**

Mazkur maqolada Yaponiyada aykido sport turining rivojlanishi va jang qilish usullarining o'ziga xos xususiyatlari atroflicha yoritib berilgan.

Kalit so'zlar: *Yaponiya, aykido, samuray, Vakayama, Morixey Uesiba, yagyu-ryu, Ueshibe Kishyomaru.*

This article is about development of aikido and features of fighting technics of this sport in Japan.

Keywords: *Japan, aikido, samuray, Vakayama, Morixey Uesiba, yagyu-ryu, Ueshibe Kishyomaru.*

Aykido o'z-o'zini himoya qilishning mukammal usuli bo'lib hisoblanib, texnik harakatlarning yuqori samaradorligi hamda ularning muloyimlik, sovuqqonlik va chiroyli bajarishni o'z ichiga olgan sport turidir. Hozirgi kunda aykido butun dunyo bo'yicha mashhurlikka erishgan sport turlaridan biri bo'lib hisoblanib, Aykikay Honbu Dojyo – Butunjahon Aykido Markazi yetmishdan ortiq mamlakatdagi milliy federatsiyalarni birlashtiradi.

1931-yildan boshlab rivojlanib kelgan mazkur sport turi o'z ichida, nafaqat, sport harakatlari va o'z-o'zini himoya qilish texnikasini, balki, birinchi marta Kobukay maktabi ochilgandan buyon hozirgi davrgacha deyarli o'zgarmagan falsafasini ham oladi. Aykikay (Aykido Assotsiatsiyasi) ga 1948-yilda asos solingan bo'lsada, hozirgi zamonaviy davr g'oyalariga ham mos keladi. Morixe o'z-o'zini himoya qilish texnikasidan tashqari aykido g'oyalariga asoslangan “yashash tarzi” tizimiga ham asos solgan bo'lib, bunga asosiy sabab sifatida mazkur sport turi yaratuvchisi yoshligidan turli jang san'atini o'rganib, ularning texnikasi hayot va amaliyotda ruhiyatdan ko'ra harbiy falsafasiga o'ta yuqori e'tibor berilgani ko'rsatiladi. Va mazkur sharoitdan kelib chiqqan holda, sof holdagi “o'z-o'zini himoya qilish” tizimiga asos soladi. Mazkur sport turi tez qaror qabul qilish, odam anatomiyasini bilish va bir yoki bir nechta hujumchi hujum qilgan vaqtda himoya harakatlarini amalga oshirayotgan vaqtda tez javob qaytarishni o'rgatadi. Jyu-jyutsu – jang san'atidan farqli ravishda, Morixe yaratgan tizim hujumchi bilan yaqin aloqada bo'lish – “qo'l jangi” uslublarini tan olmaydi. Bu jang san'atidan faqatgina tezlik, harakatlaridagi aniqlik hamda keskinlik, aqlning qaror qabul tezligi kabi uslublargina aykidoga singdirilgan. Bu esa sportchiga qurollangan yoki quolsiz raqibdan o'zini himoya qilish uchun yetarli bo'lgan va aykido g'oyalariga mos keluvchi eng samarali hamda zaruriy uslublar bo'lib hisoblanadi.

Bu tizim texnikalari o'z kuchi hisobiga emas, balki, sirpanish texnikasini samarali ishga solish, tana harakatlari (tai-sabaki) va raqibning kuchini o'ziga qarshi ishlatish orqali hujumni butunlay to'xtatib qo'yish uchun yetarli deb hisoblanadi.

Morixe, nafaqat, samarali va tinchlik yo'li bilan o'z-o'zini himoya qilish san'atini, balki, an'anaviy yapon sport turini yaratishga harakat qilgan va bunga to'liq erishgan. Mazkur sport turi yapon milliy g'oyasi yuzaga kelib, rivojlanayotgan davrda paydo bo'lgan bo'lib, bu vaqtda barcha tashqi ta'sirlarga mamlakat qarshi tura olgan va kuchli mamlakat sifatida o'zini namoyon qilgan davr bo'lib hisoblanadi. Shu bilan birga, mazkur sport turi xitoy jang san'ati harakatlarini ham o'z ichiga olgan odatiy sport turlaridan keskin farqlanib turadi.

Aykido yapon millatining ko'hna sport turlaridan biri bo'lib hisoblangan qilichbozlik san'atidan ham bir qancha harakatlarni qabul qilib, yapon qilichbozligi asosini quolsiz jang qilish tashkil etadi. Mazkur sport turidan aynan shu harakatlarning aykidoga tadbiq etilishi aykidoning darajasini yanada oshirishga xizmat qilgan – uning quolsiz holda qurolli raqibga tenglashtirilishi aykidoning rivojlanishiga sabab bo'lgan omillardan bo'lib hisoblanadi.

Morixe Ueshiba aykidoni yaratayotgan vaqtda qadimgi yapon qilichbozlik san'ati ustalari ideali bo'lib hisoblangan g'oyani amalga oshirishga harakat qilgan. "Kyutsujinken" – "insonni qilich yordamida haqiqiy hayotga qaytarish" (qilich bilan jang qilish emas) yoki "insondagi barcha yomon xislatlarni yo'q qilgan holda uning haqiqiy hayotiy mohiyatini tushunishga majbur qilish" asrlar davomida rivojlangan g'oyalardan biri bo'lib hisoblanadi. Ueshiba uchun "ai" g'oyasiga to'g'ri kelmagan barcha xislat yomon bo'lib hisoblangan: nafrat, azob berish, o'ziga va o'zgalarga to'g'ri baho bera olmaslik, shuhratparastlik. Tinchlik vaqtida, ya'ni, qilichga ehtiyoj bo'lmagan vaqtda aql "qilichi" bilan tana va kuchni boshqarish zarur. Bu "kuch" ning samarasi oldingidek yuqori, lekin, yo'q qiluvchi emas. Chunki, inson ongli mavjudot sifatida yo'q qilishi emas, bunyod qilishi uchun yaratilgan.

Morixe tomonidan yaratilgan aykidoda "do" mukammallikka erishish yo'llaridan biri bo'lib, bu muvozanatga nafas olish (ki) va tananing tabiat bilan uyg'unligi (tai) da deb hisoblanadi, ammo, shu bilan birga, "shin" – aql hamda "ri" – xohish o'rtasida ham bir vaqtning o'zida muvozanat bo'lishi lozim. Yuqorida keltirib o'tilganlarning barchasida muvozanat "do" yaralishiga sabab bo'ladi.

Yuqoridagilardan ko'rinib turibdiki, Morixe Ueshiba tomonidan yaratilgan sport turi tana va aqlga asoslangan shaxsiy mukammallik maktabi bo'lishi zarur.

Aykidoning barcha mashqlari o'quvchilarga o'rgatilayotgan vaqtda psixologik hamda jismoniy to'siqlar bosib o'tilishi shart bo'lib, bu o'quvchilarga harakatlar bilan bir maromda nafas olish hamda bardamlilikni o'rgatadi. Agar inson to'g'ri nafas olsa, zo'riqish bo'lmasa, tanadagi qon aylanish tizimi maromida ishlaydi, bu esa, o'z navbatida, mukammla jismoniy balans yuzaga kelishiga sababchi bo'ladi. Jismoniy muvozanat boshqa tomondan inson tanasi og'irligining markazi – "xara" yoki "taidei" to'g'ri tanlanishiga olib keladi. O'z tanasining to'g'ri hamda barqaror ishlaganini sezgan holda har qanday shaxs hujum vaqtida hujumchining harakatlarini oldindan ko'ra biladi, unga qarshi harakatlar jamlanmasini o'z kuchini ishlatmagan holda, ya'ni, raqibning kuchini o'ziga qarshi qo'llay oladi. Shu orqali raqibni doiraviy harakatlar qilgan holda katta tezlikda xara – inson og'irligi joylashgan markazdan uzoq joyga uloqtirib yuborish mumkin.

Bundan kelib chiqadiki, harakatlar silliq, bir-biri bilan bog'liq holda, uzluksiz amalga oshirilishi lozim. Misol uchun, agar raqib itarish bilan hujum qilsa, tez aylanish (tai-sabaki) bilan javob qaytarish lozim, agar tortish bilan hujum qilsa, aksincha, uning Xarasiga kirib borish bilan javob qaytarish lozim. Aykido texnikasi ikki asosiy kategoriyaga asoslanadi: "nazorat" harakatlari (katame vaza) hamda hujum (nage-vaza). Aykidoda yetti yuzdan ortiq harakatlar mavjud bo'lib, ularning barchasi shu ikki vazaga asoslanadi. Shu bilan birga, barcha harakatlar qaysidir darajada tutqinlikdan chiqib ketish (te-xodoki), raqibning oyoq va qo'l uchlariga bosim o'tkazish orqali uni yerga uloqtirib tashlash (rofuse), bo'g'imlarga bosim o'tkazish orqali harakatsizlantirish (kajetsugaeshi) kabi asosiy kata (shakl) lardan kelib chiqadi. Aykidoda mazkur sanab o'tilgan harakatlar o'z-o'zini himoya qilish harakatlarining asosi bo'lib hisoblanadi.

Aizu qabilasining Takeda oilasi vakillari jang san'atining mazkur uslublarini takomillashtirib, unga inson tanasining hayotiy muhim bo'lgan nuqtalariga zarba (atemi) berish orqali bo'ysundirish uslublarini kiritgan. Aykidoning texnikasi aynan shu uslublar bilan tugatiladi: raqibning nozik nuqtalariga zarba berish (atemi-vaza), te-gatana uslubidan foydalanish va shyuto (qo'lni qilich o'rnida ishlatish). Hozirda esa mazkur asosiy texnikalarga raqibni kansetsu-vaza, harakatsizlantirish (osae-vaza) hamda zarur bo'lgan hollarda bo'g'ish (sime-vaza) harakatlaridan foydalanish orqali raqibni muvozanatdan chiqarish uslubi qo'shilgan. Kansetsu-vaza qo'l va oyoq bo'g'imlarini qayirish uslubi bo'lib hisoblanadi.

Aykidoning to'liq o'quv kursiga ba'zan, tayoq, taxtali qilich va pichoq bilan harakatlanish texnikasi ham qo'shilgan (mos ravishda jyo, boken va tanto).

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Britannica Student Encyclopedia (2005). Article: Kite Flying as a Sport.
2. Sport. Проверено 23 июля 2005. 14 февраля 2012 года.
3. Britannica Student Encyclopedia (2010). Article: Korea: Education, Recreation, and Welfare

4. Korean Folk Village. Korean Traditional Culture: Scents of Korean Traditional Culture. 2014.
5. Britannica Student Encyclopedia (2005). Article: Martial art: Taekwondo
6. <https://vseokoree.com/vse-o-koree/sport/tradicionnye-vidy-sporta-v-koree-2.html>

УДК 796.011.2

Шарофиддин Таштаев
(Ташкент, Узбекистан)

JISMONIY TARBIYA VA SPORT EVOLYUTSIYASI

Mazkur maqolada jismoniy tarbiya hamda sportning rivojlanishi hamda davrlar mobaynida uning takomillashishi uchun asos bo'lgan g'oyalar haqida yoritib berilgan.

Kalit so'zlar: ruhiy va moddiy qadriyat, sog'lom turmush tarzi, mehnat faoliyati, Xitoy, gimnastika, Eron, chavgon.

This article examines the development of physical education and sport and the ideas which was basis for its improvement.

Keywords: spiritual and material value, healthy lifestyle, labor activity, China, gymnastics, Persia, chimney.

Jismoniy tarbiya ruhiy va moddiy qadriyatlarni o'zida jamlagan yo'nalishlardan biri bo'lib, inson turmush tarzi, sog'lig'i, hayot faoliyati, jismoniy rivojlanishini shakllantiruvchi jamiyatning asosiy qismlaridan bo'lib hisoblanadi.

“Sog'lom turmush tarzi” tushunchasi esa shaxs, jamiyat, ijtimoiy guruhlar, millat, hayot tarzini o'zida birlashtiradi, jismoniy tarbiya va sportga nisbatan aniqroq tushunchalar bo'lib, millat hamda har bir fuqaroning sog'lig'ini saqlash va mustahkamlashga yo'naltirilgan, uning jismoniy qobiliyatlarini rivojlantiruvchi, ijtimoiy farovonlikni oshiruvchi sohalardan biri bo'lib hisoblanadi.

Jismoniy tarbiya va sport har bir mamlakat aholisi orasida mashhur bo'lib hisoblansa, sog'lom turmush tarzi aholi, mamlakatning joylashuvi, ichki tafovutlari kabilardan kelib chiqqan holda shakllanadi. Ya'ni, agar biror mamlakatga xos bo'lgan milliy sport turi bilan boshqa mamlakat aholisi ham o'z jismoniy va moliyaviy imkoniyatlardan kelib chiqqan holda shug'ullanish imkoniyatiga ega bo'lsa, sog'lom turmush tarzida biror mamlakat uchun xos bo'lgan odatlar va zaruriyatlar boshqa mamlakatda istiqomat qiluvchi shaxs uchun to'g'ri kelmasligi mumkin.

Ba'zi olimlarning fikricha, sport mehnat faoliyati rivojlanish inatijasida yuzaga kelgan bo'lib, bu o'z navbatida, inson ma'naviy va jismoniy sifatlarini shakllantirishning eng samarali usullaridan biri bo'lib hisoblangan. Jismoniy tarbiya va sport tarixan har bir millat yoki elatning madaniyati bilan bog'liq bo'lgan bo'lsada, hozirda ularning jahon bo'yicha tarqalib, ommaviy sport turihga aylanib borgan holda tobora rivojlanib borayotganini ko'rishimiz mumkin.

Jumladan, sport va jismoniy tarbiya kelib chiqishiga ko'ra, ba'zi xalqlar an'alariga asosan, shaxsning jismoniy tayyorgarligi uning ma'lum bir qatlamga yoki guruhga qabul qilinishiga imkon yaratgan. Xususan, qadimgi Yevropa va Afrika qabilalarida yosh aholini katta yoshlilar guruhiga qabul qilish shartlari orasida jismoniy tayyorgarlikni tekshiruvchi qiodaalar mavjud bo'lgan. Qadimgi yunon va etruss sivilizatsiyalarida musobaqalar har bir bayramning ajralmas qismi bo'lib hisoblangan. Slavyan va nemislarda musobaqalar tirik qahramonlar uchun uyushtirilgan bo'lsa, Elladada yunon xudolari – Zevs, Poseydon, Apollon kabilar uchun o'tkazilgan.

Jismoniy mukammallikka intilish turli sivilizatsiya va davrlarda turli maqsadlarga ko'ra rivojlanib borgan.

Jumladan, Qadimgi Xitoyda eramizdan 4000 yil avval hozirgi zamonaviy sport zallariga o'xshash mashg'ulot o'tkazuvchi xonalar mavjud bo'lgan. Shu kabi mashg'ulot o'tkaziluvchi xonalar tarkibi va jihozlari tahlil qilinganda, mamlakatda sport eng rivojlangan davrda gimnastika

sport turlari orasida alohida ajralib turganligi aniqlangan. Bundan tashqari, fir'avnlr qabr toshlaridagi suratlar va qabr ichidan topilgan turli jihozlar sport faoliyati bir necha ming yillar oldin paydo bo'lib rivojlangani haqida xabar beradi va ular ichida suzish hamda baliq ovlashga oid belgilar tez-tez uchraydi. Qadimgi Eronda esa sport turlarining chavgon hamda otliq askarlarning nayza bilan olishuvi omma o'rtasida keng tarqalgan. Bundan tashqari, Qadimgi Yunonistonda sportning, nafaqat, muayyan bir turi, balki, kurashning turli ko'rinishlari, yugurish, disk uloqtirish va poyga kabilar vaqt o'tishi bilan rivojlanib borgan. Bu kabi sport turlarining rivojlanishiga o'z navbatida harbiy madaniyat va san'at ham sababchi bo'lib, harbiy sohadan turli sport yo'nalishlarining ajralib chiqishi urushsiz, tinch vaqtda Peleponnesdagi kichik qishloqda Olimpiya o'yinlarining o'tkazilishiga olib kelgan.

Qadimgi Yunoniston davridan bugungi kungacha bo'lgan vaqt davomida sport va jismoniy tarbiya nisbatan tashkillashtirilgan va tartibli ko'rinish olgan. Shuningdek, har bir sport turida yangi-yangi yo'nalishlar va ikki xil sport turining talab hamda qoidalarini o'z ichiga olgan yangi turlar paydo bo'lgan, huquqiy asoslari shakllantirilgan, sport an'anaviy tus olgan va ishqibozlari ko'payib borgan. Sanoat revolyutsiyasi va katta masshtabda ishlab chiqarishning yo'lga qo'yilishi natijasida bo'sh vaqt, uni o'tkazish, sport hamda jismoniy tarbiyaga e'tibor qaratish kabi omillar katta sportning shakllanishiga olib keldi – aholining katta qismi ularga o'z hayotini bag'ishladi yoki turmush tarzining bir qismiga aylantirdi. Ba'zilar esa uning rivojlanishiga kuzatuvchi hamda tomoshabin sifatida o'z hissasini qo'sha boshladi. Bu tendensiyalar ommaviy axborot vositalari rivojlanishi va global shakldagi kommunikatsiya vositalari taraqqiy etishi bilan o'z rivojining cho'qqisiga chiqdi va uning mashhurligiga sabab bo'lgan professional darajaga yetkazdi.

Antik sport turlari milodning boshlarigacha amalda bo'lib, Olimpiya va boshqa shu kabi o'yinlarni o'tkazish butunlay ta'qiqlangan vaqtdan boshlab ilk O'rta asrlarning so'nggi davrlarigacha jismoniy tarbiya va sport tanazzulga yuz tutadi.

Milodning I-II mingyilligida nimjon tana ko'rinishining sog'lom turmush tarzi sifatida targ'ib qilinishi natijasida sportdan ko'ra ko'proq qimor o'yinlari, aristokratlarga xos bo'lgan ko'ngilochar o'yinlarning yuzaga kelishi va harbiy mashg'ulotlarning ommalashishiga olib keldi. Bunday jarayonning yuzaga kelishiga birinchi navbatda cherkov targ'ibot-tashviqot ishlari sababchi bo'lib, xristianlik dinining inson ko'rinishi haqidagi g'oyalari sifatida osmonga iltijo bilan qaragan jabrdiyda inson ko'rinishi mukammallik ramzi sifatida xizmat qilgan.

Yangi davrda yangi fikrlarning paydo bo'lishi va erkinlikning aholi orasida yoyilib borishi natijasida jamiyat ma'naviy hayotida san'at katta rol o'ynay boshladi. Shu sababli ham san'atda inson tanasining boshqa tomondan boshqa qirralari ochilishi antik davr g'oyalarining qayta tiklanishiga olib keldi.

Shu bilan birga, antik davr g'oyalaridan farqli ravishda ideal obraz sifatida inson emas, nomoddiy, ikkilamchi, asosan, ijodiy tarkibga ega bo'lgan narsalar namuna sifatida ko'rsatila boshladi. Yunon sporti madaniyat tarziga aylanib, o'z davri uchun moddiylik hamda vosita o'rnini bosuvchi san'at turiga aylandi.

Maxsus jismoniy tarbiya muassasalarining paydo bo'lishi va Yangi davrdan boshlab sport munosabatlarining shakllanishi tabiiy tarixiy qonuniyatga aylandi. Sport antik davrda eng katta muvaffaqiyat sifatida baholana boshladi.

Renessans davrida san'at bilan birgalikda butunlay unutilgan sportga qiziqish ham ortib bordi. "Olimpiya o'yinlari" ni yana jamiyat hayotiga qaytarish italyan olimi M.Palligeri tomonidan amalga oshirilib, uning asarlarining jamiya hayotiga qaytarilishi aholi orasida jismoniy tarbiya va sportga qiziqishning ortishiga olib keldi.

Antik o'yinlarning qayta tiklanishi va olimpiya faoliyati tashkilotchilaridan biri sifatida 1863-1937-yillarda yashab ijod qilgan baron Pyer de Kuberten – fransuz gumanisti, pedagog, tarixchi, shoir sifatida Sorbonna universiteti falsafa fakultetida ta'lim bergan. Mazkur shaxs sababli 1894-yili Xalqaro Atletika Kongressi tashkil topib, bir haftadan so'ng Olimpiya O'yinlari, uning tarkibi, o'tkazilishi qonun-qoidalarini hamda Birinchi Olimpiya O'yinlarini o'tkazish joyi ma'lum bo'ladi – 1896-yil Afina shahrida.

Uyg'onish davrining boshlanishi bilan inson o'zining shaxsiyatiga diqqat bilan e'tibor berish davri boshlangan. 1226-1274-yillarda yashab ijod qilgan faylasuf Foma Akvinskiy fikrlariga ko'ra inson tanasi uning qalbini ochib beruvchi vositalardan biri bo'lib hisoblanib, ijod uchun o'ziga xos moddiylik manbai sifatida hisoblanadi. Bu fikrlar Uyg'onish davrida jismoniy tarbiyani rivojlantiruvchi dastaklardan bo'lib hisoblanib, bir necha o'n yillar oldin tana qalbning mahfiy qora tomoni sifatida qabul qilingan.

XV asrdan boshlab bir qancha rivojlangan mamlakatlarda maktab boshqaruvchilari jismoniy tarbiyani fan sifatida kiritishni taklif qilganlar. Ilk marta 1407-1422-yillarda Paduye shahrida tana mashqlarini o'rgatuvchi xususiy maktab paydo bo'lgan. Uyg'onish davrida sportga bo'lgan munosabat inson ongini biroz o'zgarishiga olib kelgan bo'lsada, jismoniy tarbiya va sport madaniyatning bir qismi sifatida tan olinishi hamda rivojlanish yo'nalishi sifatida jamiyat hayotiga kirib borishi katta vaqt talab qilgan. Jumladan, G'arbiy Yevropada g'alabaga erishish, natija ko'rsatish, raqibni yengish kabi jismoniy maqsadlar birinchi o'ringa qo'yilgan bo'lsa, Sharq sport turlari ma'naviyatni oshirish, xohish-istakni jilovlash kabi ma'naviy g'oyalarga ko'proq asoslanadi. Hozirgi kungacha har qanday sport turi insonning o'zi, jamiyat va butun dunyoga estetik qarashlarini ifodalaydi. Faylasuf-idealist G.V.Gegel fikricha, yunonlar sportdan oldin estetikaga katta e'tibor qaratgan. Ya'ni, inson tanasining turli chiroyli shakllari haykal sifatida yaratilganligi insonlar ham o'zini aynan shaklga keltirish xohishini keltirib chiqarganini ko'rsatadi.

Keyingi yillarda axborot va bilim kabi resurslarga asoslangan zamonaviy postindustrial jamiyat internet-texnologiyalaridan foydalangan holda ommaning individual imkoniyatlarini ishga solib, sportning qarta o'yinlari yoki ijtimoiy jihatdan ko'pchilik foydalanishi mumkin bo'lgan intellektual turlarini rivojlantirib bormoqda.

Zamonaviy dunyoda jismoniy tarbiya va sportning roli ijtimoiy-siyosiy faktor sifatida yildan-yilga ortib bormoqda. Ommaning katta masshtabda jismoniy tarbiya mashg'ulotlariga jalb etilishi, jumladan, xalqaro musobaqalardagi sport yutuqlari mamlakatning iqtisodiy va mudofaa qobiliyatini bildirib turuvchi, har qanday millatning ma'naviy kuchi va raqobatbardoshligining dalili bo'lib hisoblanadi.

Mamlakatning aholi orasida jismoniy tarbiya va sport ishlarini yo'lga qo'yish esa kompleks loyihaviy-maqsadli yondashuvni talab etuvchi, mamlakat ijtimoiy-iqtisodiy siyosatining asosiy vazifalaridan bo'lib, u o'zida jismoniy tarbiya va sportni har tomonlama va samarali rivojlantirish, millatning sog'lig'ini saqlash, aholining sog'lom turmush tarzini shakllantirish, jismoniy sog'lom kelajak avlodni tarbiyalash kabi yo'nalishlarni oladi.

Hozirgi vaqtda esa jismoniy tarbiya va sportni rivojlantirish, nafaqat, umummamlakat miqyosida, balki, mintaqalar bo'yicha ham olib boriladi.

Yuqorida keltirilgan turli fikrlarni jamlagan holda shuni aytishimiz mumkinki, sport insonning butun dunyoda eng mukammal jonzot bo'lganligi natijasida kelib chiqib, bunda o'z-o'zidan qoniqish va imkoniyatlarining kengligiga katta ahamiyat qaratilgan. Vaqt o'tishi bilan sport inson erkinligining bir shakliga aylangan va shu holatda jamiyat tomonidan tan olingan.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Чернышова, Л.И. Психология и педагогика: Учебное пособие / Э.В. Островский, Л.И. Чернышова; Под ред. Э.В. Островский. – М.: Инфра-М, 2015. – 381 с.
2. Столяренко Л.Д. Психология и педагогика. Учебник. – М.: Академия, 2014.
3. Резепов И.Ш. Психология и педагогика [Электронный ресурс]: учебное пособие/ Резепов И.Ш. – Электрон. текстовые данные. – Саратов: Ай Пи Эр Медиа, 2012. – 105 с.
4. Жуковский А.И. Васильев С.В. Штрейс Д.С. Под общей редакцией Фабричного С.Ю. «Разработка, реализация и оценка региональных целевых программ (на основе Канадского опыта)», Учебно-методическое пособие. – Оттава-Москва-Великий Новгород, 2016.
5. Кучкин С.Н., Мандриков В.Б., Седых Н.В. Актуальные проблемы физической культуры и спорта. – М.: Право, 2016. – С. 120.

СУЧАСНІ ФІЗКУЛЬТУРНО-ОЗДОРОВЧІ ТЕХНОЛОГІЇ В СИСТЕМІ ФІЗИЧНОГО ВИХОВАННЯ СТУДЕНТІВ ЗВО

У даній статті проаналізовано відношення студентів до занять Zumba-фітнес; проаналізовано методику тренувань Zumba; визначено кращий варіант тренувань даним видом фітнесу для студентів ЗВО.

Ключові слова: фізичне виховання, студенти, Zumba, інтерес, мотивація.

This article analyzes the attitude of students to Zumba classes; the method of training Zumba is analyzed; the best version of the training for this type of fitness for the students of the higher school is determined.

Key words: physical education, students, Zumba, interest, motivation.

Постановка проблеми. Проблема відвідуваності студентами занять з фізичного виховання стоїть дуже гостро. Інтерес студентів до занять з фізичного виховання в університетах помітно знижується.

Низкою науковців визначено, що провідними факторами, які стимулюють інтерес студентів, є підвищення якості та змісту занять з фізичного виховання: відповідна організація занять фізичними вправами, вибір програм за інтересом студентів, проведенням діагностики фізичного стану тих, хто займається, правильним вибором фізичного навантаження та інтенсивності, індивідуального підходу, вимогливістю педагога, динамічністю і емоційністю, новизною вправ і форм проведення навчальних та секційних занять [3; 5].

Сучасний період розвитку сфери оздоровчого фітнесу характеризується великою кількістю та різноманітністю форм рухової активності, модернізацією оздоровчих програм з метою залучення до занять більшої кількості людей. Різноманітні фітнес-технології давно впроваджуються в процес фізичного виховання студентів та мають позитивний відгук у молоді.

Мета дослідження полягає у теоретичному аналізі науково-методичної літератури щодо використання фітнес-програм Zumba в навчальних заняттях студентів ЗВО.

Завдання.

1. Проаналізувати інтерес студентів до даного виду фітнесу.
2. Проаналізувати методику тренувань Zumba.
3. Визначити кращий варіант тренувань для студентів ЗВО.

Результати дослідження. На сьогодні актуальною проблемою є низька відвідуваність занять з фізичної культури студентів. Для того, щоб збільшити інтерес студентів до занять можна використовувати Zumba фітнес.

Zumba – це фітнес-програма, що складається з танцювальних рухів під мотиви в стилі латино. Вона включає в себе мікс з елементів таких активних танців, як самба, хіп-хоп, сальса, меренге, бачата, кумбія, фламенко і деяких інших[2].

Засновником наряду став хореограф-танцюрист з Колумбії Альберто Перез в 2001 році. Назва “zumba” в перекладі означає “веселитися, гудіти, дзижчати”. Цікаво те, що практика з’явилася абсолютно випадковою, коли хореограф просто забув взяти на тренування свій плей-лист на диску, і йому довелося займатися під латиноамериканські ритми. Тренування виявилось таким запальним і енергійним, що у танцюриста з’явилося натхнення розвинути цю програму. В результаті маємо сформований напрямок Zumba, що практикується в багатьох фітнес-клубах у всьому світі [1].

В даний час Zumba фітнес є найбільшою зареєстрованою торговою маркою фітнес-індустрії з більш ніж 15 мільйонами учасників щотижневих класів в 200 000 залах по всій планеті [2].

Заняття проходять під музику, рухи ритмічні, різноманітні і задіють абсолютно всі м'язи тіла. В результаті, люди, що займаються Zumba, не тільки знаходять красиву фігуру, міцне здоров'я, гарний настрій, але і можуть вразити всіх прекрасною танцювальною технікою на будь-яких танцмайданчиках.

Для з'ясування, чи подобається Zumba фітнес студентам, було проведено опитування серед 35 студенток IV курсу факультету економіки Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара. Данні показали, що трьом студенткам не подобаються заняття такого роду, 32 інших відповіли, що така програма їм подобається. Студентки відмічають, що такі заняття дуже емоційні, їм подобається виражати свої емоції через рухи, які є пластичними, ритмічними, жіночими. Під час занять губиться достатня кількість калорій. Звідси робимо висновок, що з 35 опитуваних студенток, 94% задоволені напрямком Zumba фітнес. Отже, більшість студентів хотіли би на заняттях фізичної культури займатися Zumba.

Види Zumba, які можна використовувати на заняттях фізичної культури:

1. ZUMBA-classic – тренування проходять під класичну латиноамериканську музику, включають в себе нескладні танцювальні рухи.
2. ZUMBA-Toning – в заняттях використовуються невеликі спеціальні гантелі-маракаси.
3. ZUMBA-Pilates – включає в себе деякі елементи пілатесу, спрямованих на розтягнення м'язів, пластику.
4. AQUA-ZUMBA – заняття проходять в басейні [1].

Як будь-який вид тренувань Zumba фітнес передбачає постійний прогрес і розвиток. Зазвичай базове тренування складається з 4 блоків.

1 блок – розминка, розігрів м'язів і стретчинг (цей етап необхідний, щоб уникнути травм під час різких танців або стрибків);

2 блок – навчання новим танцювальним елементам (зазвичай спочатку повторюються вже вивчені елементи, а на основі їх будуються нові);

3 блок – танцювальна активна частина тренування (безпосередньо сам танець);

4 блок – розслаблення м'язів і стретчинг [6].

Мінімальний час тренування, що включає всі блоки, становить не менше 60 хвилин, при цьому третій блок (танець) становить 50% і більше від усього часу тренування.

Найголовніші переваги тренувань Zumba:

- підходить людям будь-якої комплекції, статі і віку;
- дані тренування проходять дуже позитивно і цікаво, що може збільшити інтерес студентів до занять фізичного виховання;
- заняття впливають на всі групи м'язів;
- тренування активно спалюють калорії і дають відчутний заряд енергії, що є важливим для студентів, які ведуть сидячий образ життя;
- тіло знаходить не тільки стрункість, а й граціозність;
- надає внутрішньої сили і впевненості в собі;
- підвищує витривалість;
- покращує роботу всіх внутрішніх органів, оздоровлює і піднімає імунітет;
- тренують дихальну і серцево-судинну системи;
- розвивають почуття ритму і вчать рухатися під музику;
- розвивають пластику і спритність [6].

Тренування по Zumba фітнесу також мають свої протипоказання. Основні з них:

- серйозні захворювання кісток і суглобів;
- реабілітація після травм;
- захворювання серця;

- підвищений артеріальний тиск;
- захворювання нервової системи в активних стадіях [6].

Слід зазначити, що з уведенням Zumba фітнесу в навчальну програму з фізичного виховання ЗВО зростають і вимоги до викладача. Викладачеві фізичного виховання необхідно володіти [4]:

- високою руховою ерудицією;
- руховою пам'яттю;
- знаннями з анатомії рухів (викладач повинен коментувати функціональну роботу м'язів);
- педагогічними прийомами управління групою;
- мати музично-ритмічну підготовку.

Висновки. Аналіз науково-методичної літератури свідчить, що в сучасному фізичному вихованні для підвищення інтересу студентів до занять з фізичного виховання можна використовувати різноманітні фітнес-програми. Враховуючи зростання популярності таких видів рухової активності як Zumba, можна зробити висновок про доцільність використання таких занять у процесі фізичного виховання студентів ЗВО.

Перспектива подальших досліджень у розробці методичних рекомендацій щодо впровадження даного виду фітнесу в навчальні заняття з фізичного виховання студентів ЗВО.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Козупица Г. С. Физическое воспитание в системе высшего профессионального образования / Г. С. Козупица, И. А. Васельцова, О. Н. Биленькая. – Directmedia, 2013. – С. 35–40.
2. Кундиев Ю. И. Профессиональное здоровье в Украине. Эпидимологический анализ / Ю. И. Кундиев, А. М. Нагорная. – К.: Издательский дом «Авицена», 2014. – С. 78–81.
3. Кондаков В. Л. Отношение студентов к занятиям физической культурой и спортом в образовательном пространстве современного ВУЗа / [Кондаков В. Л., Копейкина Е. Н., Балышева Н.В. и др.]. – Directmedia, 2013. – С. 96–98.
4. Сиднева Л. В. Формирование профессиональных знаний и умений проведения занятий по базовой аэробике у студентов высших физкультурных учебных заведений: дис. на соискание науч. степени канд. пед. наук: 13.00.04 / Лариса Валентиновна Сиднева. – М., 2000. – 150 с.
5. Юрчя И. Н. Проблемы посещаемости занятий по физической культуре у современных студентов / [И. Н. Юрчя, Н. В. Богданчик, Е. В. Касперович и др.] // Образование, медицина, физическая культура и спорт в профилактике болезней века : сб. науч. ст. участников Междунар. науч.-практ. конф. "EMF-2013". – Минск, 2013. – С. 215–220.
6. Матеріали сайту «Zumba». – Режим доступу: <https://www.zumba.com/en-US>

Науковий керівник: кандидат педагогічних наук, доцент Мартинова Н.П.

JISMONIY TARBIYA VA SPORTNING JAMIYATDAGI O'RNI VA KOMPONENTLARI

Mazkur maqolada jismoniy tarbiya va sportning jamiyat hayotidagi vazifalari hamda komponentlari, ularning boshqa fanlar rivojlanishiga ta'siri atroflicha yoritib berilgan.

Kalit so'zlar: *jismoniy tarbiya va sport, estetik, vosita, kompleks, element, ehtiyoj, faoliyat, qobiliyat, komponent.*

This article is about the functions of physical education and sport in the life of society and components, its influence of development other subjects.

Keywords: *physical education and sport, esthetic, engine, complex, element, need, activity, talent, component.*

Jismoniy tarbiya va sport sog'liqni saqlovchi, jismoniy mukammallikka erishtiruvchi, ma'naviy sifatlarni tarbiyalovchi, o'sib kelayotgan avlodning estetik tarbiyalovchi asosiy vositalardan bo'lib hisoblanadi.

Zamonaviy fanlarda jismoniy tarbiya madaniyatning bir bo'limi sifatida ko'riladi. Jismoniy tarbiya yo'nalishining mohiyati inson harakat faolligiga ta'sir ko'rsatuvchi maxsus ishlab chiqilgan jismoniy mashqlar tizimiga asoslangan bo'lib, u o'zida ba'zida alohida komplekslarni, ba'zida turli sport yo'nalishlarining elementlarini jamlaydi.

XX-XXI asr oxirlarida o'tkazilgan ilmiy tadqiqotlar natijasida "ehtiyoj", "faoliyat", "qobiliyat" kabi tushunchalarni o'zida aks ettiruvchi jismoniy tarbiya va uning alohida komponentlari ehtiyoj-faoliyat yondashuvi nuqtai nazaridan madaniyatning bir bo'limi sifatida ko'rib chiqilgan.

Aynan shu yondashuvga ko'ra, jismoniy tarbiya tarkibida quyidagi komponentlar ajratib ko'rsatiladi:

1-rasm. Jismoniy tarbiya komponentlari³⁸

Bu kabi bo'linish natijasida jismoniy tarbiyaga tabiatan yaqin bo'lgan yangi noprofessional jismoniy ta'lim kabi yangi tushunchalar ham fanga kirib kelgan (1991 yil V.V.Prixodko tomonidan kiritilgan).

Mazkur masalaning nazariy qismi XIX asrda G'arbiy Yevropa talabalari va ishchilar o'rtasida mavjud bo'lgan jismoniy rekreatsiyaning faol dam olish shakli sifatidagi nuqtai nazaridan izohlab berilgan. Bu kabi qarashlar juda oz mamlakatlarda amalda qo'llanilgan bo'lib, u o'z navbatida aholining dunyoqarashi, turmush tarzi va madaniyatidan kelib chiqadi.

³⁸ https://studme.org/115105134111/meditsina/sredstva_professionalno-prikladnoy_fizicheskoy_podgotovki_studentov

Jismoniy tarbiya funksiyalarining aniqlashtirilishi va to'g'ri tasniflanishi natijasida undan harakat rehabilitatsiya (jarohatlangan a'zolari tiklash) va adaptativ jismoniy madaniyat (imkoniyati cheklangan shaxslar va jarohat olganlarni jismoniy mashqlardan foydalangan holda ishlab chiqarishga yoki sportga ijtimoiy yo'naltirish) kabi alohida ilmiy yo'nalishlar ajralib chiqqan.

Sportni jismoniy madaniyat komponenti sifatida nazariy tadqiq etish masalalari bir qator zamonaviy fanlar nuqtai nazaridan ko'rib chiqilgan bo'lib, ular sirasiga psixologiya, fiziologiya, biomexanika, bioenergetika kabilarni ko'rsatishimiz mumkin. Shuningdek, jismoniy tarbiya jismoniy madaniyatning birinchi komponenti bo'lib, jismoniy tarbiyadan hozirda sport va jismoniy rekreatsiya jaratib ko'rsatiladi. Ularning tarkibiy qismi inson turmush tarziga chambarchas bog'liq bo'lib, buni biz ta'lim, professional va maishiy hayotda ko'rsatishimiz mumkin. Jismoniy madaniyat komponentlaridan biri sifatida rivojlanib borayotgan harakat rehabilitatsiyasi davolovchi jismoniy tarbiya asosida vujudga kelib, mustaqil ravishda adaptativ jismoniy tarbiy nomini olgan.

Zamonaviy bilimlarning jismoniy madaniyat komponentlarini tahlil etishdagi vazifasi jismoniy madaniyatning turli tarixiy davrlarda turli mamlakatlarda boy rivojlanish tarixi tizimlashtirilgan va bu holat jismoniy madaniyatni madaniyatning bir qismi sifatida tasavvur shakllantirish hamda turli jismoniy faoliyat mashg'ulotlari uchun uslubiy ko'rsatmalar ishlab chiqishga imkon yaratdi. Mazkur konsepsiya XX asrning so'nggi o'n yilligida jismoniy madaniyat konsepsiyasini madaniyatning bir qismi sifatida ilgari surilgan va bir qator olimlar tomonidan o'z ishlarida ochib berilgan – L.M.Lubishev, A.V.Lotonenko, V.V.Prixodko.

V.V.Biserov fikricha, jismoniy madaniyat millatning jismoniy madaniyati, sport turlri va sport o'yinlari, jismoniy mashqlar kompleksi va tizimlari, etika va ma'naviy talablar, bu sohada inson faoliyati hamda xulqi kabi milliy va moddiy qadriyatlar jamlanmasi sifatida ko'rib, uning u o'z tarkibiga sport jihozlari va inventarlari, tibbiy ta'minot va boshqalarni oladi. Jismoniy madaniyat vositalari sifatida esa jismoniy mashqlar, shaxsiy va jamoat gigiyenasi omillari, tabiatning tabiiy kuchi kabilar ko'rsatiladi.

Mazkur tadqiqotchi tomonidan yuqorida keltirilgan komponentlardan tashqari bir qancha tahlil qilingan jismoniy faoliyat turlari keltirilgan: asosiy jismoniy madaniyat (tarbiyaviy va o'quv muassasalarida amalga oshiriluvchi umumiy jismoniy tayyorgarlik), sport (musobaqa faoliyaidan farqli ravishda katta va ilg'or muvaffaqiyatli), turizm (professional va tijoriy), professional jismoniy tayyorgarlik (bo'lg'usi kasbga tayyorgarlik, kadr tayyorlash), sog'lomlashtiruvchi-rehabilitatsiya jismoniy madaniyat (davolanish va tiklanish maqsadida), "jismoniy madaniyatga xizmat qiluvchi yo'nalishlar" (gigiyenik jismoniy madaniyat va rekreativ yoki tiklovchi jismoniy madaniyat).

Jismoniy tarbiyada mashg'ulot o'tkazish jarayoni muhim bo'lib hisoblanib, bunda mashq-musobaqaga tayyorgarlik tizimining muhim bo'lgan asosiy komponentlari quyidagilar bo'lib hisoblanadi:

- 1) Tanlab olish tizimi va sport yo'nalganlik;
- 2) Musobaqa tizimi;
- 3) Sport mashg'ulotlari tizimi;
- 4) Mashg'ulot va musobaqa faoliyati samaradorligini oshiruvchi omillar tizimi.

Tanlab olish va sport yo'nalganlik – bu pedagogik, tibbiy-biologik, psixologik va ijtimoiy xarakterga ega bo'lgan tashkiliy-uslubiy tadbirlar jamlanmasi bo'lib, shug'ullanuvchining qobiliyati mavjud bo'lgan sport turini belgilashga imkon beradi. Doimiy ravishda raqobat muhiti o'zgarib boruvchi va natijalar oshib boruvchi zamonaviy sportda jismoniy, psixik va intellektual qobiliyatlarni sintez qila oluvchi va morfofunktsional axborotga ega bo'lgan, rivojlanishning zamnaga xos bo'lgan xususiyatlarini o'zida mujassamlashtirgan sport ustasini ochib berish asosiy vazifalardan biri bo'lib hisoblanadi.

Tanlov tizimi uchun eng birinchi talab shundan iboratki, u ko'p yillik tayyorgarlik tizimining organik komponenti bo'lishi lozim. Qobiliyat esa faqatgina mashg'ulot va tarbiya natijasida yuzaga chiqadi hamda u murakkab dialektik birlikdan yuzaga keladi – tug'ma va o'zlashtirilgan, biologik va ijtimoiy.

Har bir tanlab olingan sport turida jismoniy sifatlarni rivojlantirish va funksional tayyorgarlik darajasini oshirish uchun mashg'ulot o'tkazish jarayonida asosini tanaga bosm o'tkazish va dam olish tashkil etuvchi turli uslublardan keng foydalaniladi.

Bundan tashqari, tug'ma komponentlardan yana biri iqtidor bo'lib hisoblanadi. U insonning har qanday faoliyatini qay darajada muvaffaqiyatli bajarilishini ta'minlab beradi.

Sportga nisbatan ma'lum bir musobaqa faoliyatini muvaffaqiyatli bajarilishini ta'minlab beruvchi eng birinchi komponentlar – bu shaxsning jismoniy hamda psixik sifatleri hamda o'ziga xosligi bo'lsada, iqtidor asta-sekinlik bilan yuqori qiyinlik darajasidagi mashqlarni osonlik bilan o'zlashtirish, natijada, muvaffaqiyatga erishishning asosiy talablaridan biri bo'lib qolishi ham mumkin.

Shu bilan birga jismoniy tarbiya va sportning jamiyat hayotiga kirib borishining zamonaviy tendensiyalari sifatida quyidagilarni ko'rsatishimiz mumkin:

1. Jismoniy tarbiyani zamonaviy anglashning nazariy rivojlanishi kuzatildi. Ilmiy adabiyotlarda jismoniy tarbiyaning tarkibi va amaliy yo'nalishlarini aniqlashtiruvchi komponentlar keltirib o'tilgan. Bu borada shunga ahamiyat berish lozimki, tadqiqotchilarning ilmiy ishlarida jismoniy tarbiya komponentlarini tasniflash masalalariga urg'u berilgan bo'lib, asosiy tadqiqot ishlari mazkur komponentlarni tarkibiy qismlariga emas, balki, nomlash hamda guruhlalashtirishga qaratilgan.

2. Jismoniy tarbiya hamda uning komponentlari jamlanmasi orqali juda muhim ijtimoiy vazifa o'z yechimini topadi: “inson sog'lig'ini saqlash va mustahkamlash, uning mehnatga layoqatlilik va jismoniy tayyorgarligini oshirish, jamiyat a'zolarining ijodiy faolligini oshirish”.

3. “Jismoniy tarbiya” tushunchasi individning tabiiy, tug'ma jismoniy faolligi yoki umuman olganda uning jismoniy yoki harakat faolligiga ta'sir ko'rsatuvchi tushuncha emas. Jismoniy tarbiya madaniylashtirilgan harakat faoliyatiga aylanib, insonning jismoniy holati va rivojlanishining ma'naviy rivojlanishi bilan birgalikda faoliyat ko'rsatishiga yo'naltirilgandagina jismoniy tarbiyaning markaziy komponentiga aylanadi. Bu holat esa jamiyatda madaniylashtirilgan.

4. Jamiyatda madaniylashtirilgan jismoniy faollikni natijasini ko'rsatib beruvchi va yo'nalganligini ta'minlab beruvchi moddiy yoki ma'naviy qadriyatlar mavjudligi va ular turlari ortib borishi. Vaqt o'tishi bilan esa uning yangilanib boruvchi jamiyat qadriyatlariga moslashib borishi;

5. Zamonaviy jismoniy tarbiya inson faoliyati va hayotining turli sohalariga keng hamda differentsiallashgan ko'rinishda kiri bormoqda. Bunda uning komponentlari sohalarning o'ziga xosligi va xususiyatlariga ko'ra shaklini o'zgartirib boradi. Shu bilan birga, u o'zi kirib borgan sohalar hamda ularning holatiga ma'lum darajada ta'sir ko'rsatadi. Birinchi navbatda, jismoniy tarbiya o'smir yoshdagi avlodning ta'lim tizimidagi asosiy omillardan biri bo'lib hisoblanadi. Shu bilan bir vaqtda, u zamonaviy ishlab chiqarish bilan ham aloqasini yo'qotmaydi. Zamonaviy mexanizatsiyalashgan va avtomatlashtirilgan ishlab chiqarish o'tgan asrlarga qaraganda kam harakat talab qilsada, jismoniy tarbiya mehnat faoliyatiga tayyorlanish va mehnatning samaradorligini oshirishda professional-prikladnoy omillardan biri sifatida o'z qiymatini yo'qotmagan (ishlab chiqarish jismoniy tarbiyasi). Bundan tashqari, jismoniy tarbiyaning o'zni harbiy va shunga o'xshash xizmatlarda yildan-yilga ortib bormoqda (armiya, ichki ishlarning turli bo'linmalari kabilarda). Sog'liqni saqlashda esa kasallikning oldimni olish va uning keng tarqalgan turlarini davolashda katta ahamiyatga ega bo'lib hisoblanadi (yurak-qon-tomir, harakat-tayanch).

6. Uchinchidan, jismoniy tarbiya va sport sifatli mehnat resurslarini tayyorlashda asosiy komponentlardan bo'lib hisoblanib, bu esa o'z-o'zidan iqtisodiy o'sishni ta'minlab beradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Вечорко Г.Ф. Основы психологии и педагогики. Практикум: учебное пособие / Вечорко Г.Ф. – Электрон. текстовые данные. – Минск: ТетраСистем, 2014. – 272 с.
2. Руденко А.М. Основы психологи и педагогики: общие вопросы / А.М. Руденко. – Ростов н/Д.: Феникс, 2015. – 125 с.
3. Кравченко В.М. Психология и педагогика: Учебное пособие / В.М. Кравченко. – М.: Риор, 2014. – 128 с.
4. Государственное регулирование экономики. Учеб. пособие / Сост. А.Г. Мокронос, И.В. Разорвин, В.И. Салчинский, Ф.Ю. Дудкин и др. Екатеринбург: УРАГС, 2016. – 432 с.

JISMONIY TARBIYA VA SPORT FAOLIYATINING TASNIFLANISHI

Mazkur maqolada jismoniy tarbiya va sport faoliyatining yo'nalishlari va faoliyati bo'yicha tasniflanishi hamda vazifalari atroflicha yoritib berilgan.

Kalit so'zlar: *jismoniy tarbiya va sport, faoliyat, fundamental jismoniy tarbiya, professional jismoniy tarbiya, rehabilitatsion-sog'lomlashtiruvchi jismoniy tarbiya, Olimpiya Xartiyasi.*

This article is about the spheres of sport and physical education, classification by activity and its mission.

Keywords: *physical education and sport, activity, fundamental physical education, professional physical education, rehabilitation-therapeutic physical education, Olympic Charter.*

Jismoniy tarbiya tarkibida bir necha turdagi faoliyatni ajratib ko'rsatish mumkin bo'lib, ular o'z xususiyatlariga ko'ra alohida vazifalarni yechish uchun qo'llaniladi.

1. Fundamental jismoniy tarbiya – umumiy jismoniy tarbiyaning bir qismi bo'lib hisoblanib, o'z ichiga ta'lim tizimidagi o'quv fanlarini qamrab oladi. Mazkur turdagi jismoniy tarbiyada maktabda o'qitiluvchi jismoniy tarbiya fani alohida o'rin egallab, bunda pedagogik jarayonda soha asosiy vazifalarining o'quv mashg'uloti sifatida amalga oshirilishini ta'minlab beradi. Fundamental jismoniy tarbiya tizimning asosiy bo'g'inlaridan biri bo'lib hisoblanib, insonning butun ijodiy hayoti davomida birga olib boriladi – bu maktabgacha bo'lgan muassasalarda mashg'ulotlar tarzida boshlanib, katta yoshdagilar sog'lig'ini saqlash guruhlari bilan tugaydi.

2. Professional jismoniy tarbiya insonning aniq ishlab chiqarish faoliyatiga zarur bo'lgan, professional sifat hamda ko'nikmalarni oshirish va rivojlanish vazifalarini yechishga qaratilgan bo'lib hisoblanadi. Mazkur yo'nalish inson mehnat faoliyati bilan chambarchas bog'liq bo'lib, bunda uning asosiy vazifasi charchoqni kamaytirish, ishchining kasalligini oldini olish yoki davolash, uning ish samaradorligini oshirishga qaratilgan.

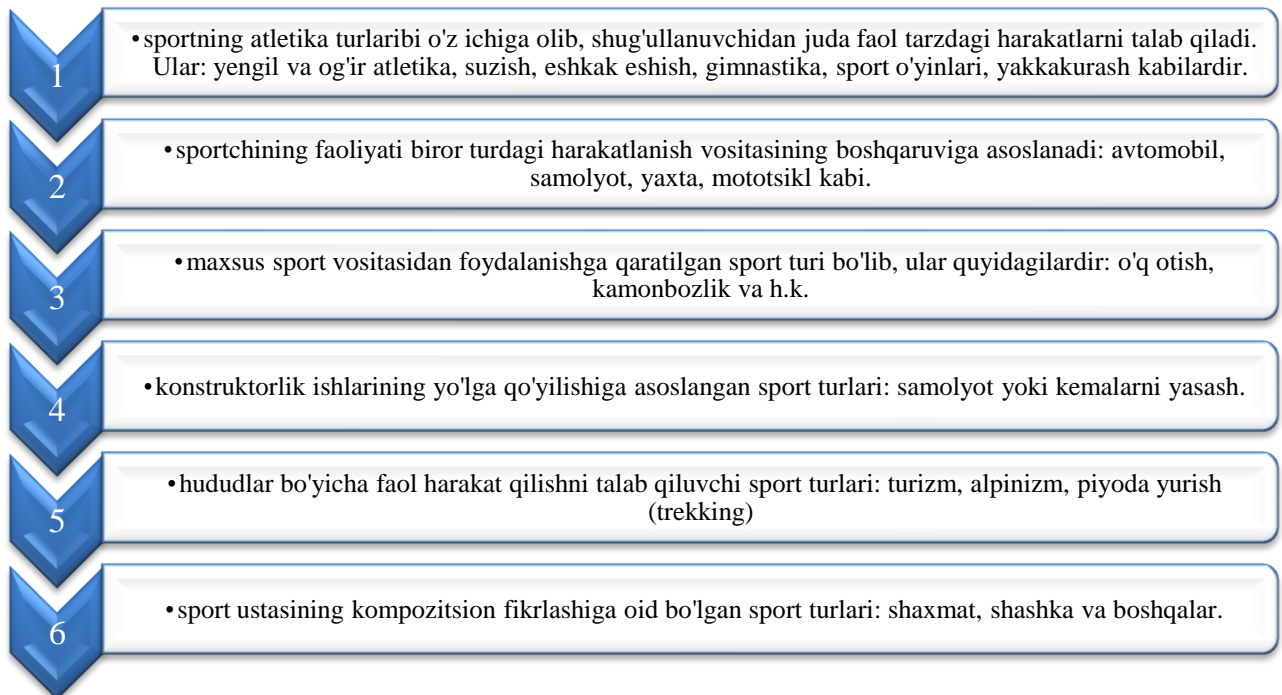
- Rehabilitatsion-sog'lomlashtiruvchi jismoniy tarbiya insonning kasal bo'lgan va ish qobiliyatini yo'qotgan vaqtida inson tanasi funksional imkoniyatlarining tiklanishi va davolanishiga qaratilgan bo'lib, bunda asosiy e'tibor davolash jismoniy tarbiyasiga beriladi: kasallangan tananing tezroq tiklanishi uchun tavsiya etilgan jismoniy mashqlar bosqichma-bosqich bajarilishi zarur. Hozirgi vaqtda og'ir kasallikka chalingan bemorlar uchun ham davolash jismoniy tarbiyasiga asoslanib ishlab chiqilgan uslublar mavjud.

Sport faoliyatining rivojlanishi dunyoda ikki yuzdan ortiq turdagi mustaqil sport turlarining paydo bo'lishi va rivojlanishiga olib keldi. Har bir mamlakatda o'rtacha bir yuz o'n turdan bir yuz ellik turgacha bo'lgan sport yo'nalishida shug'ullanuvchilar mavjud bo'lib, bundan tashqari, har bir sport turi o'z ichiga bir necha xil musobaqa xarakteridagi, alohida faoliyat tarkibiga ega bo'lgan, o'tkazilish va boshqarish shakli turlicha bo'lgan sport turlarini oladi.

Olimpiya Xartiyasida sport turlari musobaqa xarakteriga ega bo'lgan, tarixiy hodisa sifatida tushuntirilib, ularning har biri o'z ichiga alohida kichik turlarni oladi va ularning rivojlanishiga sabab bo'ladi. Jumladan mazkur turlarga misol sifatida yengil atletika, suzish, kurash, futbol, gimnastika kabi yirik sport turlarini ko'rsatishimiz mumkin. Antipov A.F. fikricha, sport dissiplinasini bu – boshqa sport turlaridan musobaqa faoliyati tarkibi yoki shakliga ko'ra ajralib turuvchi, bitta sport federatsiyasi tomonidan boshqariluvchi sportning tarkibiy qismlaridan biri bo'lib hisoblanadi. Masalan, yengil atletika turiga yurish, yugurish, sakrash va disk uloqtirish kiritilsa, kurash turiga yunon-rim kurashi yoki erkin kurash, badiiy yoki sport gimnastikasi alohida ajratilib ko'rsatilishi mumkin.

Sport faoliyati umumiy va xususiy qonuniyatlarini o'rganishdan oldin, albatta, sport turlarini ularga xos bo'lgan xususiyatlariga ko'ra tizimlashtirish zarur bo'lib hisoblanadi. Sportda esa

quyidagi turli xil tasniflash tizimlari mavjud bo'lib, sport ustalarining musobaqa faoliyati va mashg'ulot xususiyatlaridan kelib chiqqan holda bir qancha guruhlarga bo'linadi. Mazkur tasniflash nisbatan keng foydalaniluvchi tasniflash turlaridan biri bo'lib hisoblanib, rus olimi L.P.Matveyev tomonidan ishlab chiqilgan.

1-rasm. Sportning musobaqa faoliyati va mashg'ulot xususiyatlari bo'yicha tasniflanishi³⁹

Yuqorida ko'rsatilgan tasniflash turi, asosan, harakat faolligidan kelib chiqqan bo'lsa, Yozgi hamda Qishki Olimpiya O'yinlari dasturiga ko'ra, tasniflash ishlari butunlay boshqacha olib boriladi. Bunda birinchi guruhga davomiy bo'lgan turlar kiritiladi (suzish, eshkak eshish, yengil atletikaning yugurish turi, velosport, chang'ida uchish), ikkinchisiga tezlik va kuchga bog'liq bo'lgan turlari kiritiladi (sakrash, og'ir atletika, disk uloqtirish). Uchinchisi esa o'z ichiga murakkab bo'lgan koordinatsiyaga bog'liq faoliyatni oladi (sport va badiiy gimnastika, muzda uchish, suvga sakrash). To'rtinchi turi esa o'z ichiga sport yakkakurashi (qilichbozlik, kurash), beshinchisi sport o'yinlari – basketbol, voleybol, gandbol, xokkey, suv polosi va boshqalarni qamram oladi. Oltinchi esa ikkikurash, ko'pkurash, o'nkurash, beshkurash kabi sport turlaridan tashkil topgan.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Кравченко В.М. Психология и педагогика: Учебное пособие / В.М. Кравченко. – М.: Риор, 2014. – 128 с.
2. Государственное регулирование экономики. Учеб. пособие / Сост. А.Г. Мокронос, И.В. Разорвин, В.И. Салчинский, Ф.Ю. Дудкин и др. Екатеринбург: УрАГС, 2016. – 432 с.
3. Антипов А.Ф. Профессиональный спорт и закон // Теория и практика физической культуры. – 2001. – № 11. – С. 19 – 21.

³⁹ Матвеев Л.П. Теория и методика физической культуры Изд. ФиС, 2008. – 544с.

ФІЛОЛОГІЧНІ НАУКИ / ФИЛОЛОГИЧЕСКИЕ НАУКИ

Хабиба Алимухамедова
(Ташкент, Узбекистан)

ИНСОННИНГ ХУЛҚИГА ДОИР ФЕЪЛЛАРНИНГ КОГНИТИВ ТАҲЛИЛИ

В современной когнитивной лингвистике стержневым становится понятие "концепт", которое в качестве термина все чаще используется исследователями, занимающимися проблемами языкового представления когниций. В статье предлагается когнитивный анализ глагольных лексем, выражающих поведение человека в английском и узбекском языках. В этих глаголах главным компонентом является тема "поведение". В статье мы сделали анализ глагольных лексем, выражающих хорошее поведение человека и дали примеры из художественной литературы.

In modern cognitive linguistics, crucial becomes the notion of "concept", which as the term is increasingly used by researchers dealing with linguistic representations of cognitions. The article proposes the cognitive analysis of verb lexemes expressing the human behavior in English and Uzbek languages. In these verbs the main component is the theme of "behavior". In this article we have made the analysis of verb lexemes expressing a good behavior of man and gave examples from the literature.

Когнитив лингвистика – тилшуносликнинг фаол ривожланаётган йўналишларидан биридир.

Ҳозирги кунгача когнитив лингвистиканинг қуйидаги соҳалари мавжуд: тил маданиятшунослиги, лингвокультурологик, мантикий, семантик-когнитив ва фалсафий-семиотик. [1]

Мазкур мақолада биз инглиз ва ўзбек тилларидаги инсоннинг хулқини ифодаловчи феъл лексемаларини когнитив тилшуносликдаги семантик-когнитив жиҳатдан таҳлил қиламиз. Биз танлаган феълларда, “хулқ” семаси умумий компонент бўлиб иштирок этмоқда. Бу эса, у ёки бу феъл лексемасини семантик майдонга киритишга имкон беради ва бу феълларни алоҳида концепт доирасида қараш мумкин.

Феъл лексемаларини феъллик хусусиятидан ташқари семантик майдондаги ўрнига кўра икки гуруҳга бўлишимиз мумкин:

- 1) Инсоннинг яхши хулқини ифодаловчи феъл лексемалари.
- 2) Инсоннинг ёмон хулқини ифодаловчи феъл лексемалари.

Инглиз ва ўзбек тилларида инсон хулқига доир феълларни гуруҳларга ажратиб, улардан энг муҳимларини мардлик, ботирлик ва дадиллик билан боғлаш мумкин. Бироқ шу билан бирга инсон хулқининг ушбу сифатлари жамиятга фойдали бўлса, бошқа жамиятга зид бўлган хусусиятларни ифодаловчи феъллар ҳам бор. Инсоннинг хулқида унинг яхши ва ёмон сифатлари мавжуд. Яхши хулқга эга бўлган инсонлар турғун мақсадларга эга бўлиб, ташаббускор бўладилар ва кўркмасдан қарор қабул қиладилар ҳамда уларни амалга оширадилар. Бундай кишилар кучли сабр-тоқатга эга бўлиб, ботир ва дадил бўладилар. Бу концептга тегишли феъллар:

Инглиз тилидаги мардлик, жасурликни ифодаловчи феъллардан бири *be emboldened* ни оладиган бўлсак, унинг изоҳли луғатдаги қуйидаги маъноларини келтиришимиз мумкин: *give (someone) the courage or confidence to do something or to behave in a certain way.*

Ўзбек тилида мардликни ифодаловчи феъл лексемалари кўпчиликни ташкил қилиб, улар оғзаки ва ёзма нутқда кенг тарқалган. Мисол сифатида *мардлик қилмоқ, мардлик кўрсатмоқ, ботирлик қилмоқ, ботирлик кўрсатмоқ, жасурлик қилмоқ, жасурлик кўрсатмоқ, жасурлик қилмоқ, жасурланмоқ* каби феълларни келтириш мумкин. Шундай феъллардан бири бўлган *мардлик*

қилмоқ феъли ўзбек тилининг изоҳли луғатида қуйидагича таърифланади: Мард кишиларга хос иш, хатти-ҳаракат. Мардлик қилмоқ, маррлик кўрсатмоқ.

Ватанни келгиндилардан озод қилиш - дуёдаги энг катта мардликдир! (П. Қодиров)

Мардлик – бу инсоннинг шахсий сифати, у қатъийлик, дадиллик, ўзини тутта билиш ва бошқа яхши сифатлар билан боғлиқ, шунинг учун бу гуруҳга кирувчи феъл лексемаларини кичик гуруҳларга ажратамиз:

1.1. Қатъийликни ифодаловчи феъллар. Инглиз тилида *hold (be stand) one`s ground* феъл лексемасини мисол қилиб олсак, изоҳли луғатда у қуйидагича таърифланади: *not retreat or lose one`s advantage during a conflict or competition.*

You will be able to hold your ground and resist the enemy`s attack. [2]

Ўзбек тилида эса *қатъийлашмоқ* феъл лексемасининг изоҳли луғатда қуйидаги маънолари мавжуд: 1. Узил-кесил, қатъий тус олмоқ, қатъий, аниқ бўлмоқ.

Бўтабойнинг бу хаёллари борган сари қатъийлашаверди. (С. Аҳмад)

2. Ўзгармас ҳолга келмоқ, мустақкамланмоқ, барқарор бўлмоқ. Нархлар қатъийлашди.

1.2. Қатъий, дадил ҳаракат қилишни ифодаловчи феъллар.

Дадиллик – инсоннинг энг муҳим хусусияти бўлиб, у ҳаёт фаолиятини белгиловчи моҳияти билан ажралиб туради. Бу эса, қарорларни қабул қилиш ва амалга оширишнинг узлуксиз шартидир. Ушба гуруҳга инглиз тилидаги *to be resolved* феълени мисол қилиб олсак, изоҳли луғатда қуйидагича таърифланади: *firmly determined to do something.*

Constance was resolved not to cry.

Ўзбек тилида *дадилланмоқ, дадил бўлмоқ, дадиллашмоқ, қатъийлашмоқ* феъллари ушбу гуруҳга мисол бўлиб, тобора дадилланмоқни, тобора дадил бўлиб бормоқни, тетикланмоқ каби маъноларни эга:

Айтиб берсангиз, балки топарман, - деди Адолат дадиллашиб. (С.Зуннунова)

2. Қайсарлик ёки ўжарликни ифодаловчи феъллар. Инглиз тилида ушбу гуруҳга *persist (in), be stubborn, be obstinate* феълларини мисол қилиб келтирсак, *persist (in)* феъли изоҳли луғатда қуйидагича таърифланади: *continue firmly or obstinately in an opinion or a course of action in spite of difficulty, opposition or failure.*

The minority of drivers who persist in drinking.

Ўзбек тилида эса қайсарликни ифодаловчи феъллар кўпчиликни ташкил этади. *Қайсарланмоқ, қайсарлик қилмоқ, қайсарлиги тутмоқ, унамай туриб олмоқ, ўжарлик қилмоқ, ўжарлиги тутмоқ.*

Қобил ўз сўзида туриб олиб, қайсарланарди.

3. Мустақиллик, эркинликни ифодаловчи феъллар инглиз тилида жуда озчиликни ташкил этади. Шулардан бири *free* феъл лексемасини олсак, изоҳли луғатда унинг бир қанча маъноларига дуч келиш мумкин:

-make free in particular: from captivity, confinement, or slavery: they were freed from jail.

-from physical obstruction, restraint, or entanglement: I had to tag hurd and at last freed him.

-from restriction or excessive regulation: his inheritance freed him from financial constraints.

-from something undesirable: free you mind and body of excess tension.

So as to become available for a particular purpose : this will free up funds for development elsewhere.

5. Эҳтиёткор бўлмоқ концептини ифодаловчи феъллар. Инглиз тилида *care, guard* феъл лексемаларини мисол қилиб олсак, изоҳли луғатда *care* феълига қуйидагича таъриф берилган: 1. (often with negative) feel concern or interest: attack importance to something :they don`t care about human life. 2. (care for) look after and provide for the needs of: an oldtimer:cares for his dogs and then himself, whispered Malemute Kid to Prince. (J.London) *guard* феъли эса қуйидагича таърифланади: *watch over to keep safe; They were sent to guard villagers from attack by bandits.*

Ўзбек тилида *эҳтиёт бўлмоқ, эҳтиёт тутмоқ, эҳтиёт қилмоқ, эҳтиётламоқ* каби феълларни мисол қилиб олиш мумкин. Шундай феъллардан бири *эҳтиёт қилмоқ* ўзбек

тилининг изоҳли луғатида қуйидагича: 1) эҳтиёт чораларини кўриб сақламоқ, асрамоқ, авайлаб тутмоқ. Қиз – биллур қадах. Эҳтиёт қилмасанг, кўлингдан тушиб кетади. (Шухрат)

2) тежамоқ, тежаб-тергаб, аяб, режаси билан сарф қилмоқ.

Ўқни эҳтиёт қил! Мўлжални аниқ ол! (Х.Ғулом)

3) авайлаб сақламоқ, бекитиб қўймоқ.

Ҳужжатларни эҳтиёт қилмоқ.

Эҳтиёткорлик ўзини тута биладиган, эътиборли, мавжуд бўлиш мумкин бўлган хавфни назарда тутадиган инсон характерининг хусусиятларидан биридир. Қуйидаги феъл семантикасида эҳтиёткорлик хулқи схемасида индивиднинг ҳаракатлари ва муомаласида намоён бўлади.

Албатта қизларни отдан йиқилишу, майиб бўлишдан ҳам эҳтиётланг! (П. Қодиров)

5. Сукут сақламоқни ифодаловчи феъллар. Инглиз тилида *keep silence, be silent, become(fall) silent, lapse to silence, hush up, keep silent,(about)* кабиларни мисол қилиш кифоя. Изоҳли луғатда *silence* феълига қуйидагича таъриф берилган: (often be silenced) cause to become silent; prohibit or prevent from speaking:

Freedom of the press cannot be silenced by tanks.

Ўзбек тилида ушбу гуруҳга *сукут қилмоқ, сукут этмоқ, сукутга ботмоқ, сукутга кетмоқ* каби феъллар киради.

Ёрмат бир нафас сукут қилди.(Ойбек)

Келтирилган инглиз ва ўзбек тилларидаги феъл лексемалари семантикасида инсоннинг қуйидаги фазилатлари ўз ифодасини топган: ўз хулқини назорат қилиш, ташқи таъсирларнинг салбий бўлишига йўл қўймаслик, зарба бермаслик, балки исталган вазиятларда назоратли қарорлар топишни билиш, сукут сақлаш, бекрга куч сарфлашга йўл қўймаслик, ўз фазилатларини сақлаган ҳолда мувозанатдан чиқмаслик бу концептни ифодалайди.

6. Кимгадир эътибор бериш, ҳурмат қилишни ифодаловчи феъллар. Инглиз тилида *respect* ва *esteem* феълларини мисол тариқасида олсак, изоҳли луғатда уларнинг қуйидаги таърифи берилган: *respect – admire(someone or something) deeply, as a result of their abilities, qualities, or achievements:*

She was respected by everyone she worked with.

- have due regard for the feelings, wishes, rights, or traditions of:

I respected his views.

- avoid harming or interfering with:

It is incumbent upon all boaters to respect the environment.

- agree to recognize and abide by (a legal requirement):

He urged all foreign nationals to respect the laws of their country of residence.

esteem – (usually be esteemed) respect and admire:

Many of these qualities are esteemed by managers.

Юкорида келтирилган иккита феъл ҳам инсон хулқи билан боғлиқ бўлган анъанавий муаммолардан бири – инсонга эътибор бериш, уни ҳурмат қилишни ўзида мужассам этган.

Ўзбек тилида *эътибор бермоқ, ҳурмат қилмоқ* каби феъллар ҳам нафақат инсонга нисбатан, балки ўз касбига бўлган ҳурмат, Ватанга ҳурмат, кимса ёки нарса қимматини тушуниб, уни кадрлаш, улуғлаш, эъзозлаш туйғуларини ўзида акс эттиради.

... уни “Бабурын посол”, яъни “Бобурнинг элчиси” деб ҳурмат қиладилар.(П.Қодиров)

Созандаларни, устозларингизни кадрланг, ҳурматланг.(Е.Обидов. Юсуюжон қизиқ)

Инсоннинг бошқа инсонга зарар етказишга мойиллигининг сабабларини тушунтириш энгил, лекин кам учрайдиган тўғри қарама-қарши хулқларни тушунтириш қийинроқдир.

Ушбу кичик гуруҳлар қуйидаги инглиз ва ўзбек тилларидаги феъллардан ташкил топган:

6.1. Кимнидир руҳлантirmoқ, илҳомлантirmoқ ни ифодаловчи феъллар: *encourage, inspire, be (feel) inspired, be inspired by smth, revive(d), enliven, vivify(d), animate(d), cheer up.*

Изоҳли луғатда *encourage* қуйидагича таърифланади: *give support, confidence, or hope to (someone):*

We were encouraged by the success of this venture.

Рухланмоқ феълени мисол қилиб олсак, изоҳли луғатда ушбу феъл руҳий кўтаринкилик касб этмоқ, илҳомланмоқ, рағбатланмоқ маъноларини беради:

Гулсумнинг ҳар бир сўзини жони-дили билан тинглашдан руҳланди. (П.Турсун)

6.2. “Ёрдам бермоқ”, “саҳийлик қилмоқ” ларни ифодаловчи феъллар. Инглиз тилида *help, assist, aid* каби феълларни мисол қилиб олсак, улардан энг кўп ишлатиладиган *help* феъл лексемасига изоҳ берамиз.

1. make it easier for (someone) to do something by offering one`s services or financial or material aid:

Roger`s companion helped him with the rent.

2. (help someone to) serve someone with (food or drink) :

She helped herself to a cookie.

3. (can, could not help) cannot or could not avoid:

He could not help laughing.

Ўзбек тилида ушбу гуруҳга *ёрдам қилмоқ, ёрдам кўрсатмоқ, ёрдамлашмоқ, саҳийлик қилмоқ, кўмаклашмоқ* каби феъллар киради. Ушбу гуруҳдаги ёзма ва оғзаки нутқда кенг тарқалган феъл *ёрдамлашмоқ*ни мисол қилиб оламиз.

(Ёрмат) катта тугунларни хотинларнинг қўлларидан олиб, бошларидан олиб, ичкарига олиб киришга ёрдамлашди.(Ойбек)

Инсоннинг хулқи билан боғлиқ концептларни ифодаловчи ижобий ва салбий хусусиятлари билан ажралиб турувчи феъллар инглиз ва ўзбек тилларида алоҳида концептлар доирасида ўрганилади. Юқорида биз келтирган феъллар уларнинг бир қисмини ташкил этади. Бу гуруҳдаги феълларни когнитив ва маданиятлараро таҳлили келгуси тадқиқотларимизда ўз аксини топади.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР

1. Попова З.Д. Когнитивная лингвистика. – Москва, 2007.
2. Erin Mckean. The new Oxford American Dictionary. Second Edition, Oxford 2005.

*Хабиба Алимухамедова
(Ташкент, Ўзбекистан)*

HUMOR AS A PEDAGOGICAL TOOL

This article aims to represent the role of humour in foreign language classroom, and shows some methods of teaching with the sense of humour. The article is called to teach an unusual method of teaching foreign languages.

Humour is a productive tool for foreign language teaching and foreign language lessons. Humour is an inextricable aspect of human discourse, language teachers may often make use of humour to facilitate dual beneficiary, both socially and psychologically. Humour is an awesome medium at all the stages of proficiency and for the presentation of a language. There is an old saying that says, “Humour is the weapon of unarmed people”. Teachers are the real soldiers have to win the war using their weapons (teaching techniques). Humour should have been called as the ‘pedagogical tool’ also as double sharpen sword, can harm or serve in the classroom atmosphere. Foreign language classrooms are life classrooms, where pupil tastes the essence of life ‘humour’, since humour is the nutrition of learning. One foreign language teacher can teach literature in an interesting way, the other teaches grammatical rules, some others may be well versed in linguistics but every foreign language teacher can teach well with the aim of ‘humour’. This article aims at demonstrating the integrity of humour in teaching foreign language. Minority of attention was given

to the impacts of humour by language researchers; humour should begin with the spheres of education and other related disciplines and perspectives.

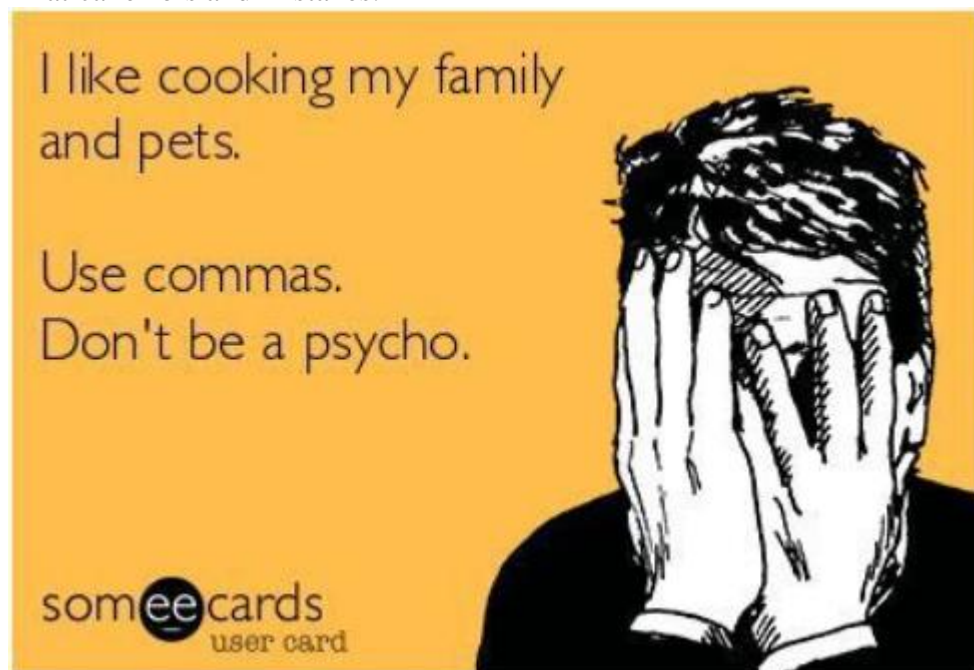
Foreign language students sometimes get demotivated by the difficulties involved in learning a foreign language. Since mastery requires the improvement of reading, writing, listening and speaking skills, they must gain a constantly growing body of linguistic and semantic information. Thus a language teacher needs to know how to engage his students. Humour is an effective tool, as it develops and motivates creativity in the intended language while helping to develop an optimal learning environment.

Importance of humour in foreign language learning

Teacher with great sense of humour is appreciated by every student. Glancing at the better side of life paths not only develops amicable relations between educators and learners, but also provides awesome relief while attempting to follow a challenging lecture on a complicated subject. Where people welcome changes, there would be great possibility for progress in any sphere. Teaching is a challenge. Learning is a challenge. Having both aspects effectively is a challenge. Being humorous all time for everyone is a challenge. But, laughing is easy. We are convinced both by experience and research that employing humour in teaching is a very productive instrument for both the teacher and student. Humour reinforces the relationship between student and educator, eliminates stress. Furthermore, makes a course more amazing and if required to the subject, may even enhance recall of the material. Humour has the ability to give a relaxation to people, reduce anxiety, and develops an atmosphere conducive for learning and communication. Several of researches in the sphere of advertising have said that humour is the most productive tool for enhancing recall of advertisements.

Teachers can make a humour in the classroom by reading jokes and listening to well-made comics. The students should be inspired to take notes, especially to learn about the professionals' use of such skills as speaking with emotions, making pauses, and manage timing. Watch reality and exaggerate it - much humour lies in observations about original life and trustworthy situations.

When it comes to usage of humour in foreign language learning, it adds a cultural frame to language by presenting a tone, expression and context to the material, thus increasing cultural knowledge. Humour facilitates the acquisition of new words and helps distinguish figurative from literal meaning. Similarly, it helps to develop abstract memory and improves the capacity to solve linguistic problems. The devices that we can use to add humour to a language class range from idiomatic expressions, riddles or proverbs, to pronunciation games, comics, the use of realia, jokes or typical grammatical errors and mistakes.

This picture helps teachers to explain importance of commas.

In addition, student and teacher participants indicated a relatively strong perception of ascended language and cultural learning resulting from employment of intended linguistic humour in the target language. These results of perceived language gain and cultural transmission through the use of TL humour (in the form of jokes, puns, funny anecdotes, etc.). The implications for such a gain in linguistic and cultural acquisition through humour usage are significant to pedagogical planners and offer a componential norm for transmission of TL linguistic and cultural patterns in a novel and engaging format. Nonetheless, hard empirical data in support of such pedagogical humour is poignantly lacking. Indeed, while major studies of the impacts of general productive humour abound in pedagogical and psychological research, no large-scale quantitative research has been carried out to address such targeted linguistic humour – that is, linguistic humour used in the TL with the intention of illustrating specific TL features. Indeed, future research is particularly needed to examine language learning acquisition and retention among learners presented with such targeted linguistic humour. Moreover, this line of inquiry must look beyond perceived effect and incorporate rigorous and controlled study of actual language guide and acquisition within the classroom. Precisely, therefore, many additional experimental inquiry into this sphere is needed to elucidate the impact and productivity of such humour within pedagogical contexts.

Humour is a device that develops linguistic awareness in the classroom. Understanding and creating humour in a foreign language means that a language learner is consolidating knowledge and making relatively good progress. The different activities illustrated here are just some of the methods to be explored to show students that learning a foreign language is actually amazing. Humour transforms the ambience of the class when students enjoy sharing their playful strategies with other students. When everyone gets benefits, the acquisition of a foreign language becomes “easy,” and learners become encouraged and creative.

REFERENCES

1. Brown, H. D. (2000). *Principles of Language Learning and Teaching*. White Plains, NY: Addison Wesley Longman, Inc.
2. Denier, M. (1995). *Humour and Foreign Language Teaching*. *Humour*, 8, 285-298 f.
3. Gorham, J., & Christopher, D. M. (1990). The relationship of teachers' use of humour in the classroom to immediacy and student learning. *Communication Education*, 39, 46-62.

Zohida Amirova
(Karshi, Uzbekistan)

CRITERIA FOR SELECTING SUITABLE LITERARY TEXTS IN FOREIGN LANGUAGE CLASSES

In this article is shown the real-life of situations where one character meets other characters and they interact and express their emotions. This implicit competence that we try to take advantage of in using literature to teach language in foreign classes.

Key words: *criteria, life, literature, advantage, teacher, create, idiom, language, story, knowledge.*

Interestingly, there is an interrelation between life and literature, literature and language and language and life. In any society, all these three components are important and inseparable. Among them, life provides the base, then language evolves and using the language literary works are created. To create a literary work, the writer should have a command over the language and have an eagle eye on the day-to-day events in life. This actually makes the use of literature more relevant to learn a language, so long as such literature is in current idiom. Literature is one of the best to the basic story-telling conventions irrespective of age, religion, caste and creed. This helps us enjoy

literature and appreciate the meaning it conveys. It is this implicit competence that we try to take advantage of in using literature to teach language.[1,p.191] Literature provides real-life situations where one character meets other characters and they interact and express their emotions. The language used by these chops to master a language. People have an inherent ability to understand characters should be noted by the reader.

It's the duty of the language teachers to show the right direction to the learners and motivate them to take note of the language used by the characters.

When selecting the literary texts to be used in language classes, the language teacher should take into account needs, motivation, interests, cultural background and language level of the students.[2,p.89] However, one major factor to take into account is whether a particular work is able to reveal the kind of personal involvement by arousing the learners' interest and eliciting strong, positive reactions from them. Reading a literary text is more likely to have a long-term and valuable effect upon the learners' linguistic and extra linguistic knowledge when it is meaningful and amusing. Choosing books relevant to the real-life experiences, emotions, or dreams of the learner is of great importance. Language difficulty has to be considered as well.

If the language of the literary work is simple, this may facilitate the comprehensibility of the literary text but is not in itself the most crucial criterion. Interest, appeal, and relevance are also prominent. Enjoyment; a fresh insight into issues felt to be related to the heart of people's concerns; the pleasure of encountering one's own thoughts or situations exemplified clearly in a work of art; the other, equal pleasure of noticing those same thoughts, feelings,

emotions, or situations presented by a completely new perspective: all these are motives helping learners to cope with the linguistic obstacles that might be considered too great in less involving material.[3,p.174] Language is a receptacle and a transmitter of habits, traditions, routines, social and economical context, among many other things and, when mastered via literature or poetry, it can reflect the human soul. Literature and culture in English Language Teaching (ELT) at an undergraduate level can be seen as the bridge between the target language and its soul. They provide students with a closer interaction with English-Speaking countries in the sense that both portray the world in a contextualized situation and open the door to the perception that there is a complex and immanent relationship between grammar and a humanistic interactive field that mutates constantly, since it adapts to the needs of its speakers and changes according to their context. Literature enhances ELT through elements such as authentic material, language in use and aesthetic representation of the spoken language, as well as language and cultural enrichment. It is with this last element that literature opens the door that leads to a wider and closer look on the culture (or cultures) where the target language is spoken.

Literature plays an important role in teaching four basic language skills like reading, writing, listening and speaking. However, when using literature in the language classroom, skills should never be taught in isolation but in an integrated way. Teachers should try to teach basic language skills as an integral part of oral and written language use, as part of the means for creating both referential and interactional meaning, not merely as an aspect of the oral and written production of words, phrases and sentences. Literature can be a powerful and motivating source for writing in ESL / EFL, both as a model and as subject matter. Literature as a model occurs when student writing becomes closely similar to the original work or clearly imitates its content, theme, organization, or style. However, when student writing exhibits original thinking like interpretation or analysis, or when it emerges from, or is creatively stimulated by, the reading, literature serves as subject matter.[4:p.36] Literature houses in immense variety of themes to write on in terms of guided, free, controlled and other types of writing. Guided writing exercises, especially at the literal level, enable students to comprehend the work. Model approach and scenario approach are very beneficial in this respect.

LITERATURE

1. McKay, S. "Literature in the ESL Classroom." Literature and Language Teaching. Oxford: Oxford University Press, 1996. PP. 191-198.

2. Ousby I. *The Wordsworth Companion to Literature in English*. Cambridge University Press, 1992. P.89-95.
3. Paribakht T.S. and Wesche W. "Vocabulary enhancement activities and reading for meaning in second language vocabulary acquisition". *Second Language Vocabulary Acquisition*. Cambridge: Cambridge University Press, 1998. PP. 174-200.
4. Ramsaran S. "Poetry in the language classroom". *ELT Journal* 37, 1. 1998. PP. 36-43.

Zuhriddin Aralov
(*Karshi, Uzbekistan*)

LINGUISTIC ANALYSIS OF LEXICOGRAPHICAL THEORY

Given article is described about the theory of meaning that expresses a meaning of analysis which associated with some idea and show how this avoids the defects of the referential theory.

Key words: *idea, language, expression, associate, theory, sentence, situation, type.*

Let us now consider whether ideas provide the identity conditions on meanings. What suggests this theory is something like the following. I have a thought or an idea, I formulated a sentences, I utter it to you, and when you hear it you come to have the same thought as me. This may be a crude picture of the way language is used but it is not an obviously false one. As a theory of meaning it says that an expression has a meaning if and only if it is associated with some idea and that two expressions have the same meaning if and only if they are associated with the same idea. Notice how this avoids the defects of the referential theory: the morning star is identical with the evening star, but an idea of the morning star need not be identical with an idea of the evening star.[1,p.45]

The truth of an ideational theory inevitably depends on what ideas are taken to be and how the associative relation between expressions and ideas is defined. But the identical approach to meaning has traditionally been combined with a very simplistic notion of ideas as mental picture or images as such it is simply false. Mental imagery is shifting arbitrary and differs both in extent and kind from person to person and from occasion to occasion. [2,p.97]On one day the word *table cloth* may conjure up in me the depressing thought of the laundry that needs to be done, on another it may make me think of an elderly aunt who sends the same gift every Christmas, for someone else *tablecloth* may be associated with a party game and yet another person may have no image associated with it at all. There simply is no stable correlation between imagery and the meanings of expressions heard or uttered. And there are probably no images at all which would serve to explicate the meaning of words like *how*, *despite*, *to*.

For an ideational theory to be plausible it would therefore have to be integrated with a much more sophisticated idea, one which is applicable to all types of expression and which is not at the mercy of the vagaries of mental imagery. But as we refine the theory in this direction it becomes more and more doubtful that we have a theory at all. Since there is no mental picture or image standardly associated with the word *how*, we posit some more abstract kind of idea associated with it. But how do we identify this idea? Is there really any way of specifying it other than as that idea present in the mind of a person understanding or meaningfully using the word *how*? At worst this specification would be empty, if there is nothing that meets this description; at best it would be circular, since it defines ideas in terms of understanding and hence of meaning.

We might try giving a more sophisticated account of the modes of combination of ideas into complex ones than the traditional empiricist theories provided. Then, perhaps, we could say that *how* has a meaning not by virtue of being associated with some particular idea but by virtue of its contribution to complex ideas associated with expressions in which *how* occurs. But again, we have no way of characterizing these complex ideas and no way of characterizing the contribution that *how* makes to them. And again this raises the deeper worry that our inability to identify the ideas that would explicate meaning is not simply a matter of the practical inaccessibility of ideas or of the

lack of an adequate psychological theory, but of the need to refer to the identify conditions on the meaning of the linguistics expressions in giving the identify conditions on ideas. If this is so, meanings may serve to identify ideas but ideas cannot serve to identify meaning.

Finally let us consider behavioral theories of meaning. Since ideas seem to be as ungraspable as meanings themselves, many philosophers and psychologists (and until recently many linguists, e.g., Bloom field) have eschewed all talk of ideas and mental processes in favor of talk about physical stimuli and behavioral responses to them. The meaning of an expression is said to be the stimulus that evokes its utterance, and/or the response which it elicits from the hearer. This cannot serve as an account of which expressions have meaning, for a nonsense is presumably evoked by a stimulus and elicits a response as much as any meaningful expression is and does. But the theory does predict that two expressions mean the same if they are evoked by the same stimuli and/or elicit the same responses.

This theory goes the same way the as the ideational theory. Either it is simply factually false, or else it must be so elaborated to deal with the empirical content. If we interpret 'stimulus situation' and 'response' in a natural and straightforward way , what people say in different circumstances and what they do in response to things other people say is just not uniform enough to support the proposed correlation with meaning. I may utter *What a nice party!* In a situation consisting of a nice party but I may also not utter it in that situation; identify of stimulus situation does not guarantee identify of linguistic behavior. I might also utter party *What a nice party!* In a situation consisting of a dreary party given by my boss; differences between stimulus situation do not invariably correlate with differences of linguistic behavior. And I may even say *What a nice party!* To my toes in the bath, though no party-related change in my stimulus situation has occurred at all (except of course my thoughts, which to a strict behaviorist are inadmissible data).

Responses fare no better than stimulus situations. You may respond to my comment on the party by shaking my hand, by pulling a wry face, by changing the subject, or by saying and doing nothing at all. And each of these responses could be your response to some quite different utterance of mine. So there is no hope of identifying the response evoked by a given expression. And if we were to try explicating meaning in terms of a Range of possible responses, we would have to contend with the virtual infinity of the range and the enormous overlap between the ranges for different expressions.

One irremediable defect of any behavioral theory would appear to be that apart from cases of genuinely conditioned verbal behavior such as saying *Ouch!* when hurt, someone could willfully refute any account of the stimuli and responses associated with an expression simply by uttering it in a situation or responding to it in a fashion, not predicted by the theory.[3,p.104] To avoid such deliberate refutation, the theory must be framed in terms of 'normal' or 'appropriate' behavior or as has often been proposed, in terms of behavioral dispositions. Your actual response to my utterance of *What a nice party!* Could be anything or nothing at all. But if you wanted to be polite you might reply with *We are delighted you could come*, if you were shy you might simply smile, if you were hating the party yourself you might raise your eyebrows and if you wanted to refute a theory of meaning you might say *Three blind mice*. The trouble with this refinement of the theory is that each expressions of the language will now have to be associated with a more or less infinite class of propositions of the form "If in such-and-such state, the hearer will do so-and-so". But this association can be achieved only on the basis of some stable property of the expression from which this vast range of predictions can be derived by general principles.[4,p.68] And it is highly likely that the critical property of the expression will turn out to be none other than its meaning. If so, we can hardly claim that behavior provides an entry into the study of meaning. Undoubtedly, there is some correlation between behavior and the meanings of expressions, just as there is some correlation between ideas and the meanings of expressions, but these correlations are complex and indirect, and a theory of them will almost certainly require an independent characterization of meaning.

LITERATURE

1. Арнольд И.В. Лексикология современного английского языка. М., 1999. С.45-57.
2. Ступин Л.П. Обзор работ по английской и американской лексикографии / науч. докл., 2000. С.97-112.
3. Nida E. Morphology. The descriptive analysis of words. L. P.104-117.
4. Partridge E. The words of words. L., 2002. P.68-75.

УДК 894.375(092)

Азиза Арипова
(Ташкент, Узбекистан)

ПРОБЛЕМА ИЗУЧЕНИЯ И ФОРМИРОВАНИЯ ИСТОРИИ УЗБЕКСКОГО ЯЗЫКА

Формирование языка любого народа непосредственно связано с историей происхождения и формирования носителей данного языка. Поэтому исследование узбекского языка немислимо без совместных усилий историков, этнографов, языковедов, археологов и представителей других смежных наук. В статье рассмотрены некоторые аспекты формирования узбекского языка на разных этапах исторического развития самого народа, выявлены специфические особенности грамматической структуры и лексического состава.

Ключевые слова: *толерантные отношения, польза языка, диалектный состав узбекского языка, этногенетический процесс.*

The formation of the language of any nation is directly connected with the history of the origin and formation of the speakers of this language. Therefore, the study of the Uzbek language is unthinkable without the joint efforts of historians, ethnographers, linguists, archaeologists and representatives of other related sciences. The article discusses some aspects of the formation of the Uzbek language at different stages of the historical development of the people themselves, identifies specific features of the grammatical structure and lexical composition.

Key words: *tolerant relations, the use of the language, the dialectal composition of the Uzbek language, the ethnogenetic process.*

Межнациональная, межконфессиональная, межкультурная и межъязыковая толерантность – историческая черта узбекского народа. В книге Первого Президента Республики Узбекистан И. А. Каримова «**Узбекистан на пороге XXI века. Угрозы безопасности, условия и гарантии прогресса**» отмечено, что «*толерантные отношения к представителям других национальностей у узбеков развито настолько, что национально-духовная толерантность стала неотъемлемой чертой их общей культуры и менталитета*».

«Узбекистан – государство огромных возможностей, наш общий дом. Оберегая, сохраняя и приумножая его богатства, мы должны всегда помнить и свято беречь самое главное – это согласие между нами, это те духовные и нравственные ценности, которые испокон веков, развиваясь в каждом народе, в каждом этносе взаимно обогащают каждого из нас, живущих под единым мирным небом Узбекистана» [1, с. 178].

Как только человечество стало осознавать свою общественную значимость, оно стало понимать великую пользу языка, стремление к тому, что через языки можно познать то, что за пределами досягаемого. Через страх незнания, сомнения и ошибок различные человеческие общности стали изучать свое сходство и различие, обусловленное многими причинами: начиная от климатических, физиологических, лингво-культурологических свойств, заканчивая коммуникативными, этническими, компетентно диалектическими навыками. Но самым значительным по древности, широко известным в мире, разумеется,

является этно-филологический аспект, который воздействовал при возникновении и становлении общности как народа. Здесь подразумеваем данный объект исследования, в частности возникновение и становление узбекской общности как народа, развитие его языка, определение специфических различий с учетом традиций, обычаев, истории и культуры.

Сложный этногенетический процесс узбекского народа, впитавшего в себя ряд инотюркских этнических элементов с различным историческим и культурным прошлым, нашел свое отражение и в письменной литературе, которая на разных этапах создавалась на различных языках – как на тюркском, так и на языках, относящихся к нетюркской языковой системе и на диалектном составе узбекского языка того периода.

История узбекского языка выступает рельефнее, когда возникновение и развитие его рассматривается в непосредственной связи с историей становления и развития данного народа. Без учета исторических закономерностей развития узбекского языка нельзя понять специфику его особенностей – всей совокупности исторически обусловленных изменений, которые произошли не только в лексике, но и в фонетической системе, а так же частично и в грамматическом строе узбекского языка [2, с. 44].

Таким образом, изучение узбекского языка на разных этапах исторического развития узбекского народа, выявление специфических особенностей грамматической структуры и лексического состава в различные периоды развития данного языка, установление взаимоотношений между письменным языком и живой разговорной речью, представленной в виде многочисленных говоров и диалектов, определение диалектной основы способствует более правильному пониманию истории узбекского языка в целом.

Взгляды на задачи и методы исторического изучения языков в основном установились и приняты лингвистами. Однако история различных национальных языков изучена не полностью. Одни языки изучены полностью, учитывая все аспекты этногенеза, а другие только вскользь затронуты исследователями. К последним относится и узбекский язык, богатая письменными материалами, которые являются ценными источниками для истории языка, и для истории узбекского народа.

Изучение истории древне узбекского и староузбекского литературного языка, которая называлась «чагатайским», пока не определена и требует полного исследования отдельных литературных памятников, относящихся к различным периодам. Не менее важным является установление отношения узбекского языка к древнетюркским письменным памятникам VI-VIII вв., в создании которых принимали участие тюркские родо-племенные группы, впоследствии вошедшие в узбекский языковой коллектив в качестве существенных слагаемых.

Староузбекский (чагатайский) язык, термин "староузбекский" был введен по инициативе А.Ю.Якубовского в 1941 г. и используется преимущественно историками и востоковедами в пределах СНГ. Под этим термином стали понимать наследие так называемой чагатайской культуры, получившей развитие в эпоху Темуридов. Соответственно, чагатайский язык, канонизированный в этот исторический период, стал называться староузбекским. В настоящее время в литературе, издающейся в Узбекистане, термин "чагатайский" [3, с. 313] совсем не используется, его полностью заменил термин "староузбекский". До недавнего времени под староузбекским (чагатайским) языком подразумевался в основном язык произведений Алишера Навои, который жил и творил в XV столетии в Герате, а также труды Бабура, местом проживания которого была, до его изгнания Шейбанидами, Ферганская долина. Однако в последние годы в республике получили распространение взгляды о том, что ареал распространения языка был шире и что предшествующие языки уже содержали в себе элементы староузбекского.

Предки узбеков, которые жили на территории древнего Туркестана, разговаривали на арабском, бактрийском, авестийском, хорезмском, согдийском языках. Уже в VI в. начался переход местных народностей к тюркскому языку. Основной причиной этого являлась его простота и легкость в употреблении. Например, слово "тўн", что является основой узбекского слова "тўнғич" (старший) в имени Тунаёбгу – повелителя Тохаристана (в 618-630

гг. занимал территории нынешнего Южного Узбекистана), может говорить о вхождении в чагатайский язык элементов согдийского. Одна из самых первых реликвий протоузбекского языка – это произведение "Иршод-ул толибин" Хакима ат-Термизи (859-932 гг.). В разделе "О мире животных" его трактата встречается множество слов, которые позднее вошли в состав узбекского языка, например, арслон (лев), товушкон (заяц, кролик), чакал, или чиябўри (шакал), ўрдак (утка), тўти (попугай), илон (змея), эшак (ишак), от (конь, лошадь) и т.д. Реликвии "Кул тегина" и "Тунюкук," также свидетельствуют о том, что в древней Сурханской долине в VII в. проживали тюркские народы, предки будущих узбеков. Слова, отчеканенные на медных монетах Самарканда и XII в.: "олмағучи йазуқлукдур (гунохкордир)" (не взявший – виновный) – также имеют генетическую связь с чагатайским языком.

Известно, что в VIII-II вв. до н.э. Среднюю Азию населяли скифы (по греческим источникам), массагеты и согдийцы, хорезмийцы и другие этнические группы. Так, в нижнем течении Амударьи и Сырдарьи (Закаспийская равнина) жили массагеты, а территорию Казахстана, Южной и Восточной части Средней Азии (до Алтая) населяли саки, оазисы Ташкента и Хорезма, а также Ферганскую долину и большую часть территории Согдианы – тюркоязычные этнические группы (кангуйцы, или канглыицы), часть которых образовала государство Кангха, или Кангюй (со II в. до н. э. по I в. н. э.). Завоевание Александром Македонским Средней Азии (329-327 г.г. до н. э.) и 150 лет греко-македонского господства не повлияло на этнический состав и язык местного населения [4, с. 200].

Следующим пластом в процессе формирования узбекского народа были тюркские этнические группы, пришедшие с востока: юе-чжи (или кушаны, или тохары III-II в.в. до н. э.) и хунны (II-IV в.в.), а также племена эфталитов (V-VI в.в.). В письменных источниках отмечается, что указанные племена (или племенные объединения) были тюркоязычными.

В начале VIII в. Средняя Азия завоевывается арабами. Во времена арабского господства согды жили в Бухаре, Самарканде, Карши, Шахрисабзе, карлуки же в Ферганском оазисе. Другие тюркские племена, например тюргеши, были кочевниками, занимали обширную территорию Средней Азии и нынешнего Казахстана. Историк Табари указывает, что вожди согдов были тюрками. В Средней Азии в IX-X в.в. господствуют саманиды [5, с. 346]. В этот период арабский язык функционировал как язык канцелярии, научных трудов. Разговорным, обиходным языком был язык различных тюркских племен. В X-XI в.в. власть переходит к Караханидам. В середине XI в. государство Караханидов разделилось на восточное (с центром в Баласагуне, затем Кашгаре) и западное (с центром в Узгенде, затем Самарканде). Территорию восточного государства составляли Восточный Туркестан, Семиречье, Шаш, Фергана, древняя Согдиана, территорию западного государства – Афганистан, Северный Иран. Параллельно в Хорасане (Газне) в 977 г. было образовано государство Газневидов, которое существовало до 1040 г., после чего было завоевано туркменскими родами – сельджуками (первая половина XI и начало XII вв.) [6, с. 348].

В начале XII в. Среднюю Азию захватили каракитаи, пришедшие с Востока. Никаких следов ни в этническом составе, ни в языковом отношении они не оставили. С конца XII до начала XIII в. набирало силу Хорезмское государство. Народы Средней Азии с первой половины XIII в. (т. е. с 1219 г.) до второй половины XIV в. (1370 г.) находились во власти монголов; со второй половины XIV в. власть перешла в руки Тимуридов, которые правили до второй половины XV в. Следует подчеркнуть, что арабы, персы, монголы, являвшиеся в те исторические периоды правителями государств в Средней Азии, не смогли оказать какого-либо воздействия на этнический состав местного населения и на его язык, хотя, как уже говорилось, арабский и персидский языки в те годы были признаны языками канцелярии и науки.

После распада Золотой Орды (начало XIV в.), а также с разложением государства Тимуридов (вторая половина XV в.) в результате междоусобных войн в восточной части Дешти-Кыпчак, которая простиралась от Волги на Востоке до северной стороны реки

Сырдарьи (куда входила территория современного Казахстана и Юго-Западной Сибири), образовалось государство кочевых узбеков (20-е г. XV в.). Основателем этого государства был дед Мухаммеда Шейбанихана Абулхайрхан, низвергший власть Тимуридов. Шейбанихан, продолжив завоевания, стал владеть территорией от Сырдарьи до Афганистана.

Разложение государства Шейбанидов (затем продолжателей его рода Аштарханидов) началось при хане Убайдулле II (1702-1711 гг.). Постепенно обособилась Фергана, затем Хорезм, Балх, Бухара. После недолгого господства Надир-шаха (1740-1747 гг.) в Средней Азии образовались три государства: в Бухаре (в основном из племен мангитов), в Хиве (из племен кунгратов), в Коканде (из племен мингов).

В этот период основным, обиходным языком был язык узбекский. На узбекском языке писались литературные и научные произведения, а в канцелярии был принят таджикский язык. В Самарканде и Бухаре говорили на таджикском и узбекском языках.

В целом тюркско-монгольские племена, кочевавшие во второй половине XIV в. в восточной части Дешти-Кыпчак, назывались узбеками, а их территория – краем узбеков. После завоевания ими в первой половине XV в. Мавераннахра местное население также стало называться узбеками.

Нужно отметить, что древние роды массагетов, согдийцев, хорезмийцев и тюрков, а также присоединившиеся к ним несколько позже другие этнические группы легли в основу формирования узбеков, казахов, киргизов, каракалпаков, уйгуров и других тюркских народов, участвовали также в формировании соседнего таджикского народа.

Следует учитывать, что в формировании разных тюркских народов могли участвовать одни и те же роды и племена. Например, в составе узбекского и казахского народов есть роды кыпчаков, джалаириров, найманов, катаганов. Поэтому факт наличия в узбекском и казахском языках общих явлений, присущих языкам вышеназванных родов, не должен рассматриваться как продукт взаимосвязи узбекского и казахского языков более позднего времени.

Как правило, каждый каганат состоял из определенных этнических групп, и каждая этническая группа называлась именем наиболее привилегированного рода или племени, хотя в его составе находилось множество других родов и племен. Например, в составе карлукской этнической группы были, кроме самих карлуков, чигилы (в основном в Мавераннахре) и ягма (на территориях от бассейна реки Или до Кашгара). Род ягма до слияния с карлуками находился в составе этнической группы тугиагузы (туккиз-огузы). Такая же картина наблюдается и в составе уйгурской этнической группы. Например, из уйгурской этнической группы сформировались не только современные уйгуры, но и узбеки, казахи, киргизы и т. д. То же самое можно сказать о письменных памятниках. Например, письменные памятники, условно названные уйгурскими, относятся к истории формирования не только уйгурского, но и других современных тюркских языков, носители которых входили в состав древнего уйгурского этнического объединения.

В зависимости от того, какой род оказывался в положении господствующего в тот или иной период, определялся и государственный язык. Как правило, язык более привилегированного господствующего рода или племени начинает выполнять функции письменного и общенародного языка, а языки остальных родов, оказавшись в положении диалектов и говоров, находят применение в разговорной речи.

В период господства любого из вышеперечисленных государств (кангюйцев, кушанов, эфталитов, караханидов, Тюркского каганата и т. д.) одновременно шел процесс сплачивания различных этнических групп и сближения их языков. Это привело к формированию и распространению общенародного языка, а также к усвоению его различными этническими группами.

Таким образом, нельзя идентифицировать современный узбекский народ только с узбекскими племенами, которые в XIV в. входили в состав различных государств, существовавших на протяжении длительного времени на территории Средней Азии.

В основу формирования узбекского народа легли многие древние этнические группы Средней Азии: саки, массагеты, кангуйцы, согдийцы, хорезмийцы и присоединившиеся к ним впоследствии тюркские роды и племена. Процесс сложения узбекского народа начался в XI в. и к XIV в. был в основном завершен. Приблизительно с этого времени за ним закрепился этноним – узбек. Небольшое число узбекских племен, пришедших из Дешти-Кыпчак, было лишь последним слагаемым элементом узбекского народа.

К этому времени, к XIV в., относится и формирование узбекского языка. Диалектный состав современного языка указывает на сложный исторический путь, который проделал узбекский язык, сформировавшийся на базе самаркандско-бухарской, ташкентской, ферганской и хорезмской групп говоров, отражающих в себе карлукско-уйгурские, огузские и кыпчакские языковые особенности.

К основным источникам для определения периодизации истории узбекского языка следует отнести, в первую очередь, письменные памятники, написанные на основе тюркско-рунической, уйгурской и согдийской письменностей, очень схожие друг с другом, хотя и найденные на обширной территории в Монголии, оазисах Турфана, Восточном Туркестане, Восточной Сибири, Средней Азии, Казахстане, Алтае, Хакасии, Туве, Бурятии, а в 1979г. - в Венгрии в селе Святой Николай. Однако языки памятников, написанных с XII по XIV в., имеют существенные различия между собой: в одних преобладают карлуко-уйгурские новые особенности, в других – огузские, в третьих – кыпчакские. Начиная с конца XIV в. языковые особенности письменных памятников опять обретают общий характер и мало чем отличаются друг от друга. В этом, конечно, сказывается роль общественно-политических факторов времени: образование централизованного государства, как правило, приводило к объединению народов и сближению их языков (т. е. к интеграции), а раздробление государства приводило к разъединению народов и усилению роли местных говоров.

На основе данных истории сложения узбекского народа и анализа языка имеющихся письменных памятников можно выделить следующие пять пластов в процессе формирования узбекского языка, каждый из которых характеризуется своими фонетическими, лексическими и грамматическими особенностями:

1. Древнейший тюркский язык – язык, складывавшийся с древнейших времен до образования тюркского каганата (т. е. до IV в.). Языки древних саков, массагетов, согдийцев, кангуев и других этнических групп того периода являются первоосновой формирования современных тюркских языков Средней Азии и Казахстана, в том числе современного узбекского языка.

2. Древнетюркский язык (VI-X вв.). Памятники этого периода написаны на рунической, уйгурской, согдийской, манихейской и брахманской (брахмийской) письменностях. Они были обнаружены на камнях (например, орхоно-енисейские надписи), коже или специальной бумаге (найденны в Турфане) и т. д.

3. Старотюркский язык (XI-XIV вв.). В период его образования были сформированы узбекский, казахский, киргизский, туркменский, каракалпакский и другие тюркские языки.

4. Староузбекский язык (XIV-первая половина XIX в.). В начале XIV в. узбекский язык стал функционировать самостоятельно. Это прослеживается уже в произведениях поэтов Саккаки, Лутфи, Дурбека, написанных в XIV в., в которых все заметнее проявляются языковые особенности карлуко-уйгурских групп, принявших участие в формировании узбекского народа.

5. Новоузбекский язык (со второй половины XIX в.). Со второй половины XIX в. начал складываться литературный письменный язык, отражающий все особенности живого разговорного узбекского языка. Этот процесс выразился в отходе от традиций староузбекского литературного языка, в отказе от архаичных форм и конструкций, в его сближении с живым общенародным языком.

Интересно отметить, что произведения написанные в ранние периоды функционирования узбекского языка, больше отображают особенности живого разговорного языка узбеков. Этот язык хорошо понятен нашим современникам. Поэты и писатели в своих

произведениях усовершенствовали литературный язык, обогатив его арабскими и персотаджикскими языковыми средствами. В результате образовался своеобразный письменный литературный узбекский язык, который в течение нескольких веков служил и служит образцом, эталоном для узбекского народа.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Каримов И.А. За безопасность и мир надо бороться Т.10. Т., 2002. С. 178.
2. Виноградов В.В. Проблема исторического взаимодействия литературного языка и языка художественной литературы. Ж., «Вопросы языкознания», №4, 1955, с.44.
3. Якубовский А. Ю. К вопросу об этногенезе узбекского народа. Ташкент: Фан, 1941.,стр. 313. Этнический атлас Узбекистана.
4. См.: История Узбекской ССР. Ташкент, 1967. Т. 4. С. 200.
5. Саман, предок Саманидов, феодал из Балхау, по некоторым источникам, из окрестностей Самарканда, был наместником Халифа Тахир Ибн Хусаина, который в 821 г. был назначен наместником Хорасана, куда входил и Мавераннахр. В 888 г. Исмаил из династии Саманидов стал полновластным правителем Мавераннахра и Восточного Ирана. История Узбекской ССР. Т. 1., С. 346.
6. См.: История Узбекской ССР. Т. 1. С. 348.

*Парвина Ахмедова, Мухаммад Зиядов
(Самарканд, Узбекистан)*

ВОСТОЧНЫЙ ЭПОС И ФОЛЬКЛОР В ТВОРЧЕСТВЕ Л.Н.ТОЛСТОГО

В статье рассматривается влияние Востока на творчество Л.Н.Толстого. Знакомство с бытом, религией и нравом народов Средней Азии, изучение трудов философов Востока, позволяет рассмотреть личность Толстого, как выдающегося знатока и мудреца России. Отсюда и философские трактаты, многочисленные религиозно-эстетические статьи, переписки.

Ключевые слова: Л.Н.Толстой, Философия Востока, философское наследие.

The article discusses the influence of the East on the works of L.Tolstoy's. Acquaintance with the life, religion and the morals of the peoples of Central Asia, studying the works of philosophers of the East, allows us to consider the personality of Tolstoy as an eminent connoisseur and sage of Russia, Hence the philosophical treatises, numerous religious and aesthetic articles, correspondence.

Keywords: L.Tolstoy, East philosophy, philosophical heritage.

Восточный эпос и фольклор получили отражение и в творчестве Толстого. В отношении к Востоку Лев Николаевич Толстой развил и обогатил прогрессивную традицию русской общественной мысли. Из всех предшественников он больше всего интересовался и изучал древними учениями Востока: он переводил произведения фольклора народов Азии, писал статьи об учениях древних мыслителей, содействовал изданию в России книг о великих мудрецах Востока.

Ещё в раннем детстве, вспоминал писатель, на него произвели большое впечатление сказки "Тысячи и одной ночи", которые пересказывал детям-крестьянам. Впоследствии в 1860-х годах он издал две арабские сказки в виде приложения к своему журналу "Ясная Поляна": "Али Баба и сорок разбойников" (под заголовком "Дуняша и сорок разбойников") и "Сказку о багдадском купце Али Коджи" (под заголовком "Неправедный суд").

При обработке восточного фольклора для русских детей Толстой придавал иноземным сказкам русский колорит. Сохраняя фабулу и мораль первоисточника, он переносил их

действие в русскую деревню, давал персонажам русские имена, заставлял героев говорить простым и ясным русским языком. Так, в сказке "Два брата", рассуждая о том, идти ли за счастьем по пути, начертанному на загадочном камне, старший брат, не верящий в возможность лёгкого счастья, говорит словами русских пословиц: *"Искать большого счастья – малое потерять"*, *"Не сули журавля в небе, а дай синицу в руку"*. На это более легкомысленный "меньшой" брат отвечает: *"А я слыхал – волков бояться, в лес не ходить; да ещё: «Под лежащий камень вода не потечёт». По мне, надо идти"*. [4, с. 4]

Под конец сказки, когда младший брат, погнавшийся за лёгким счастьем, остался ни с чем, старший брат говорит ему: *"Вот и вышла моя правда; я всё время жил тихо и хорошо, а ты хоть и был царём, зато много горя видел"*. [4, с.5]

В 1870-х годах в толстовском "Азбуке" и в его "Книгах для чтения" были напечатаны сказка "Галчонок", переработанная из известной народной арабской сказки "Дервиш и воронёнок", сказки "Визирь Абдул", "Строгое наказание", "Два брата", "Царь и рубашка" и другие.

4 марта 1855 года Толстой записал в дневнике: "Вчера разговор о божественном и вере навел меня на великую, громадную мысль, осуществлению которой я чувствую себя способным посвятить жизнь. Мысль эта – основание новой религии Христа, но очищенной от веры и таинственности, религии практической, не обещающей будущего блаженства, но дающей блаженство на земле"[2, т. 47, с. 37], т.е. Толстого влечет новая религия, которая была бы способна встать над всеми известными вероучениями и не требовала бы "прямого отрицания разума". К созданию новой, "истинной религии" он приступает после завершения романа "Анна Каренина", когда перед ним открылась пустота жизни его класса, а душевное спокойствие было нарушено мучительной мыслью о бессмысленности человеческого существования, подсказанной догадкой о неизбежном уничтожении личности после смерти, когда писателя охватил страх возможности небытия.

Свое состояние Толстой передает в "Исповеди", обратившись к восточной притче, рассказывающей о путнике, который, спасаясь от разъяренного зверя, спустился в глубокий колодец и повис на двух ветках, на дне колодца он увидел дракона, поджидающего свою жертву. Человек оказывается в опасности, угрожающей ему сверху и снизу. А пока он держится за ветки, он видит, что две мыши, белая и черная, подтачивают ее, осмотревшись, путник находит на листьях куста капли меда и лижет их. "Так и я, – пишет Толстой, – держусь за ветки жизни, зная, что неминуемо ждет дракон смерти, готовый растерзать меня, и не могу понять, зачем я попал на это мучение. И я пытаюсь сосать тот мед, который прежде утешал меня, но этот мед уже не радует меня, а белая и черная мышь – день и ночь – подтачивают ветку, за которую я держусь. Я ясно вижу дракона и мед уже не сладок мне. Я вижу одно – неизбежного дракона и мышей, и не могу отвратить от них взор. Прежний обман радостей жизни, заглушавший ужас дракона, уже не обманывает меня... Я не могу не видеть дня и ночи, бегущих и ведущих меня к смерти. Я вижу это одно потому, что это одно – истина. Остальное все – ложь"[2, т. 23, с. 14].

Эта притча была заимствована Толстым Л.Н. из сборника басен "Калила и Димна", известных под именем басен Видная, переведенных М.Отгаем и М.Рябининым и изданных в Москве в 1889 году.

В книге "Калила и Димна" колодец представляет собой подобие мира, исполненного несчастий, зла, опасностей и бедствий. Две крысы, белая и черная, уподобляются, и они стараются уничтожить срок, назначенный для жизни, дракон представляет подобие исхода жизни, который неизбежен, а мед уподобляется той незначительной приятности которую человек видит, вкушает, слышит, получает через обоняние или осязание, который увлекает его от своей души, развлекает его положения и отстраняет от пути к его цели.

Л.Н.Толстой неоднократно обращался к мусульманскому преданию, рассказывающему о том, что "во время похода Магомету угрожала неминуемая опасность. Однажды он спал один под деревом на некотором расстоянии от лагеря; вдруг его разбудил какой-то шум, и он увидел над собой неприятельского воина, который стоял над ним с обнаженным мечом:

"О Магомет – закричал он, кто же теперь спасет тебя" – "Бог!" - отвечал пророк. Пораженный и убежденный в том, что действительно так и будет воин уронил свой меч, который сейчас же был подхвачен пророком. Потрясая оружием, Магомет закричал в свою очередь: "Кто же теперь спасет тебя, о Дьютур?" – "Увы, никто", – отвечал Дьютур. "Так учись у меня милосердию". Сказав это, он отдал ему меч".

Писатель включает эту притчу в сборник "Изречения Магомета, не вошедшие в Коран", усиливая ее концовку. У Толстого Магомет, вручая меч Дьютуру, произносит:

"Так знай же, что тот те бог спасет тебя" [2, т. 40, с. 343]. "Ведь это замечательно! – восклицал писатель, когда вспоминал эту историю, – Где твоя опора? Вне бога нет ее".

Толстой пристально изучает различные религиозные вероучения и прежде всего христианство, пытаясь найти в них такие нравственные начала, которые бы не противоречили разуму.

Отрицая постулат христианской церкви о всеобщем воскресении и обнаруживая расхождение методу словом и делом в деятельности церкви, служащей государству идеологическим оправданием насилия. Толстой, естественно, должен был найти некую философскую альтернативу, позволяющую заполнить эту своеобразную пустоту.

Толстой создает свою религиозно-нравственную концепцию, используя духовный, нравственный опыт, культуру всего человечества. Он увлекается философией Востока, так как "Восток всегда был сильнее в философии бытия, причем в философии истории", – справедливо считает Б.И.Бурсов понимая под философией бытия философию смысла жизни.

Толстой так же интересовался трудами восточных мыслителей древности. Среди них он особенно выделял творения выдающегося учёного и поэта Аль Харизми (1054-1128); в сборник "Мысли мудрых людей на каждый день" писатель включил его изречения (1903). Несколько раз упоминал он и древнеарабскую поэму, в которой содержится "Сказание знаменитого учителя Джелаладдина", – сюжет этого сказания он пересказал друзьям и изложил в одном из писем.

Толстого Древний Восток привлекал не столько реальными картинами царивших там жизненных укладов (хотя и в них он находил отдельные привлекательные черты), сколько глубиной мысли его философов и вероучителей, их пристальным вниманием к духовной сущности человека. Он надеялся найти ответ на проблемы современности в вековой мудрости, отражавшей мысли и надежды сотен поколений, в мудрости, воплотившей тысячелетние представления человечества о добре и справедливости. И поэтому он заинтересованно вникал в эти древние учения и в позднейшие писания философов Востока.

Известно, что сущность мировоззрения и творчества Толстого является любовь к жизни и к людям, единение людей между собой. Именно поэтому во время работы над сборниками афористических высказываний писатель вновь и вновь обращается к Корану, заимствуя в нем мысль о необходимости общности народов. У Л.Н.Толстого читаем: "Если бы богу было угодно, он бы сделал всех нас одним народом, но он испытывает нас. Где бы вы ни были, все стремитесь изо всех сил к добру: придет день, когда бог соединит всех вас".[2, т.40, с. 315] Многие друзья Толстого из разных стран присылали книги и журналы в Ясную Поляну, зная о его интересе к арабскому миру. Он черпал нужные сведения об истории Арабского Востока и о современной ему жизни арабских народов.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Зайденшнур Э.Е. "Фольклор народов Востока в творчестве Л.Н.Толстого. – Тула, 1960.
2. Толстой Л.Н. Полное собрание сочинений в 90 т., Юбилейное, т.23. – М., 1967. т.39-42. – М., 1956. т.45.
3. Шифман А.И. Лев Толстой и Восток. – М., 1971.
4. Толстой Л.Н. Два брата. – «Public Domain» (Для детей).

*Laylo Baymuradova, Gulnavruz Abdukhalikova
(Karshi, Uzbekistan)*

HISTORICAL DEVELOPMENT OF TYPICAL DICTIONARY

In this article are described the steps of historical dictionary which are used in various languages. There are some writers who widely used these steps in their works. Meantime this dictionary is renewed and effectively used in every sphere.

Key words: dictionary, English, Latin, historical, word, term, system, definition.

Our first wordbooks are lists of relatively difficult Latin terms, usually those of a Scriptural nature, accompanied by glosses in easier or more familiar Latin. Very early in the Anglo-Saxon period, however, we find glosses containing native English equivalents for the hard Latin terms and it may be that two of – these the *Leiden* and *Erfurt* Glosses – represent the earliest written English we possess. Such glosses, whether Latin-Latin or Latin-English, continued to be compiled during the entire Anglo-Saxon and most of the Middle-English period. The beginnings of dictionary history are neither national nor concerned with any of the national languages. They are concerned with the international language of medieval European civilization: Latin.[1, p.50]

The first of such works was rapidly followed by the best known of all such works, Florio's Italian-English dictionary (1599). Meanwhile, the first great classical dictionary, Cooper's *Thesaurus* (1565), had already appeared. It should be noted, in passing, that none of these various wordbooks of the 16th century actually used the title *dictionary* or *dictionary*. They were called by the various kinds of fanciful or half-fanciful names, of which *garden* and *thesaurus* 'hoard' were particularly popular.[2,p.156]

During the late 16th century, the full tide of the Renaissance had been sweeping curious flotsam and jetsam into English literary harbors. Between 1708 and 1721, hard-word dictionaries began to be replaced by word books giving ever – increasing attention to literary usage.

The first book to embody the ideals of the age was Nathaniel Bailey's *Universal Etymological Dictionary of the English Language*, originally published in 1721. This, one of the most revolutionary dictionaries ever to appear, was the first to pay proper attention to current usage, the first to feature etymology, the first to give aid in syllabification, the first to give illustrative quotations (chiefly from verbs), the first to include illustrations, and the first to indicate pronunciation. An interleaved copy of the 1731 folio edition was the basis of Samuel Johnson's *Dictionary* of 1755; through Johnson, it influenced all subsequent lexicographical practice. The position of dictionary pioneer, commonly granted to Johnson or to Noah Webster, belongs in reality to one of the few geniuses lexicography ever produced: Nathaniel Bailey.

Johnson's *Dictionary* (1755) enormously extends the techniques developed by Bailey. Johnson was able to revise Bailey's crude etymologies, to make a systemic use of illustrative quotations, to fix the spelling of many disputed words, to develop a really discriminating system of definition, and to exhibit the vocabulary of English much more fully than had ever been attempted before. It (his two-volume work-Ed.) dominated English Letters for a full century after its appearance and after various revisions, continued in common use until 1900. As late as '90's most Englishmen used the word *dictionary* as a mere synonym for Johnson's *dictionary*; in 1880 a Bill was actually thrown out of Parliament because a word in it was not in "the dictionary".[3,p.89]

If the chief contributions of the 18th century to dictionary making were (1) authoritative recording of literary vocabulary and (2) accurate recording of pronunciation, those of the 19th were unmistakably (1) the recording of word history through dated quotations and (2) the development on encyclopedic word books. Already in 1755, Samuel Johnson had hinted in his preface that the sense of a word 'may easily be collected entire from the examples'. During the first twenty-five years of century, the researches of R. K. Rask, J. L. C. Grimm and F. Bopp clearly defined the historical principle in linguistic. It was only a question of time, therefore, before someone combined Johnson's perception with the findings of the few science of historical linguistics. That person was

Charles Richardson, who, in his *New Dictionary of English Language* (1836), produced a dictionary completely lacking definitions but one in which both the senses and the historical evolutions of the senses were accurately indicated by dated defining quotations. Richardson's work leads directly to the great *New English Dictionary on Historical Principles*, first organized in 1858, begun under Sir James Murray in 1888, and completed under Sir William Craggy in 1926. With its supplement (1933), the *New English Dictionary or Oxford English Dictionary* (N. E. D. or O. E. D.) Covers the vocabulary of English with a completeness of historical evidence and discriminations of senses unparalleled in linguistic history.

Since the publication of the O.E.D., the only important British dictionary has been Henry Cecil Wild's *Universal Dictionary of English Language* (1932), a work of somewhat restricted vocabulary coverage but one which may well point the way to the dictionary of the future. Wild has discarded the older logical definitions for definitions of a more functional nature; his examples delve deeply into idiom; his etymologies are of a completeness and modernity unparalleled in any medium-sized word book.

The modern dictionary is typically a single compact volume published at a relatively modest price containing:

- (1) definitive American spellings;
- (2) pronunciation indicated by diacritical markings;
- (3) strictly limited etymologies;
- (4) numbered senses;
- (5) some illustrations;
- (6) selective treatment of synonyms and antonyms;
- (7) Encyclopedic and biographical items.[4:p.75]

The first American dictionaries were unpretentious little schoolbooks based chiefly on Johnson's Dictionary of 1755 by way of various English abridgments of that work. The most famous work of this class, Noah Webster's *Compendious Dictionary of the English Language* (1806) was an enlargement of Enrick's *Spelling Dictionary* (London, 1764), distinguished from its predecessors chiefly by a few encyclopedic supplements and emphasis upon its (supposed) Americanism. The book was never popular and contributed little either to Webster's own reputation or to the development of the American dictionary in general.

Meanwhile the scholarly dictionary has not been neglected. Once the *New English Dictionary* was published scholarly opinion realized the need to supplement it in the various periods of English and particularly in American English. The first of the proposed supplements, edited by Sir William Craggy and Professor J. R. Hulbert, is the *Dictionary of American on Historical Principles*, completed in 1944. This was followed by a *Dictionary of Americanism*, edited by Mitford M. Mathews and published in 1951. A *Middle English Dictionary*, a *Dictionary of Later Scottish* is in preparation and work on the *American Dialect Dictionary* of the American Dialect Society is now finally under way.

Before we look at basic principles, it is necessary to interpose two brief statements. The first of these is that a dictionary is concerned with words. Some dictionaries give various kinds of other useful information. Some have tables of weights and measures on the flyleaves. Some list historical events, and some home remedies. And there is nothing wrong with their so doing. But the great increase in our vocabulary in the past three decades compels all dictionaries to make more efficient use of their space. And if something must be eliminated it is sensible to throw out these extraneous things stick to words. [5,p.12]

The common reader turns to a dictionary for information about the spelling, pronunciation, meaning and proper use of words. He wants to know what is current and respectable. But he wants – and has a right to- the truth, the full truth. And the full truth about any language and especially American English today, is that there are many areas in which certainly is impossible and simplification is misleading.

LITERATURE

1. Б.А. Ильиш. История английского языка. М.: Издательство «Высшая школа», 1997. С. 50-68.
2. B.Ilyish. The structure of Modern English. М.: Издательство «Просвещение», 1998. С. 156-167.
3. Ginzburg.R.S. A course in Modern English Lexicology. Moscow, 2001. P.89-96.
4. Palmer G.The scientific study and teaching of languages. London, 2006. P.75-79.
5. Jespersen O. Growth and structure of the English Language. London. P.12-19.

*Rahima Berdiyordova, Anvar Mirzayev
(Karshi, Usbekistan)*

THE PERIOD OF REALISM IN AMERICAN LITERATURE AND ITS VALUABLE POINTS IN PROSE

In this article is described the period of American literature with its optimistic and realistic prose and power of big poetry.

Key words: *literature, optimistic, power, American, naturalism, materialistic.*

Throughout the world many people think of Americans as being outgoing, materialistic and optimistic: outgoing, because they join clubs, take part in movements, talk with their neighbors across the hall or over the back fence; materialistic, because they are eager for new automobiles and bigger television sets; optimistic, because they believe that they have the power to do good things in a good world, because they seem to say "yes" to life instead of "no." [1, p. 65]

There is some truth in this general impression, though less with the passing of each year. But American literature at its best has rarely been the product of such Americans. Even in the 18th century, with its prevalent belief in the perfectibility of man through the perfecting of his institutions, there were skeptics; and the 19th century contained its great and pessimistic Sayers of "No! in thunder" (as Melville described himself), as well as the great affirmers, like Emerson and Whitman. By the end of the 19th century the complacent, optimistic tone of the popular poets and novelists had been challenged by Mark Twain, Crane and James, to name only the best known; and the enduring writing of the first quarter of the 20th century is, more often than not, critical of the quality of American society. Its tone is satirical; the stereotyped American is made a figure of fun or an object of pathos; the American dream is shown to be illusory. The occasional yea-sayer like Sandburg stands out almost as an anachronism. [2, p. 95]

Of the writers in this section, Theodore Dreiser was perhaps the first important new American voice of the 20th century. His naturalism and his choice of subject often echo his predecessor, Stephen Crane, but his style and methods are very different. There is none of the poetic symbolism, none of the probing of psychological depths and neuroses. Perhaps because of his childhood of bitter poverty in an immigrant family which suffered all the deprivations brought about by lack of education, skill and status, Dreiser was more concerned with society's effect on a person than with man apart from his environment. Though the surface details which abound in his works are, of course, out of date – people's clothes, their speech, their jobs—his treatment of the social forces which produce the murderers and prostitutes, as well as the business successes, is as modern as ghetto literature. Dreiser was one of the first important writers to come from the lower levels of society, rather than from a long middle-class tradition, and in this he was the precursor of much that is good in contemporary American writing. [3, p. 75]

In his novels, Dreiser tried to treat human beings scientifically, rather than intuitively with the poetic insight so much prized by writers of the 19th century. He saw that life is hard and found, in social Darwinism and in the theory of Zola and the naturalists, the explanation that man is the product of social processes and forces and of an inevitable kind of social evolution. However

inadequate such an answer to life may be, his books struck a chord of response in many puzzled Americans who recognized that a gulf existed between the dream that America promised on the one hand, and the reality of graft, hypocrisy and callousness that was apparent, on the other. Dreiser's tone is always serious, never satirical or comic. It is fitting, then, that his best works are based on his own experiences or those of his immediate family, like *Sister Carrie*, or are fictional recreations of actual happenings, like his well-known novel, *An American Tragedy*. In retrospect, Dreiser's work is significant, in spite of some obvious faults, for its stubborn honesty and realism – traits which were to appear again in the American writers who succeeded him on the literary scene.

In their opposing "ways, the two most important poets of the first decades of the 20th century, Edward Arlington Robinson and Carl Sandburg, also sought to explore the quality of American life and to report on it with Dreiser's kind of truthfulness. Now, as from the beginning, American poets tended to divide sharply into two groups; traditionalists and innovators. Robinson and Sandburg in the 20th century represent these two poles as strikingly as did Poe and Whitman in the 19th century. Though less read now than Robert Frost, who first published during this period but whose major influence belongs to a later time, Robinson has the same New England background and equals some of Frost's best qualities as a poet and reporter on the world. Robinson's tone is, however, characteristically ironic and somewhat aloof and detached, even when he evinces an undercurrent of compassion. In his best-known poems, such as "Richard Cory" and "Minuet Chevy," Robinson uses conventional meter and rhyme to paint wry, condensed, often startling vignettes, which illustrate men's individualized responses to a life that he, like Dreiser, saw as hard. Elsewhere, as in "Mr. Flood's Party," Robinson comes closer to the dramatic narrative form that Frost perfected, for example, in "The Death of the Hired Man." Robinson also made use of traditional themes, such as the Arthurian legends, but all of his poems are conventional and traditional, whether in the tradition of Wordsworth's "The Leech Gatherer," or of Tennyson's "Idylls of the King." What is typical of the 20th century in Robinson is the tone of pessimism, the undercurrent of disillusionment with his heritage and his present.

At the opposite pole of poetic vision and technique is Carl Sandburg, a breaker of conventions akin to Whitman. His background was, in important ways, like Dreiser's: he, too, came of immigrant stock; he, too, grew up in difficult circumstances, though in a much happier and more productive home. Instead of finding in social Darwinism an explanation of what was wrong with society, he saw it in the defects of political institutions, and his own socialism made him hopeful. It also led him to see greatness in the ordinary man and in that man's capacity to create a society in which inequalities would be erased, in which each man's potential would be realized, and in which the chasm between American dream and reality would be bridged. In Sandburg's poems one hears echoes of 19th-century idealism – echoes of Emerson as well as Whitman. One also hears, in 20th-century dress, the 18th century's faith in political and social change as roads to an improved quality of life. The millions of Americans who had fought in "the war to make the world safe for democracy" (as President Wilson called it and as many Americans justified it), together with the millions more whose lives had been much affected by it at home, helped to produce a society in the 20s which was new in many ways.[4,p.112]

LITERATURE

1. Literary History of the United States the Macmillan Company. New York printed in the United States of American sleuth Printing. New York.1962. P.65-73.
2. English-Russian Dictionary V.K. Muller Russky Yazik. Moscow .1990. P.95-110.
3. N.I. Samohvolova. «The history of an' American Literature» Part 2.«Proskushenive» Publishing House, Moscow 1972. P.75-84.
3. Ronald Vroom. «XXth century American literature». «Progress». Publishing House, 1976.M. Tugusheva «The Writers of the U.S.A. about Literature». «Progress» Publishing House 1974. P.112-119.

*Madina Vahobova
(Buxoro, O'zbekiston)*

**«...NAVOIY KIRMAGAN UYLAR QORONG`U...»
(JIGARRANG KITOB YOXUD HALIMA AHMEDOVA IJODIDA HAZRAT
NAVOIYNING O`RNI XUSUSIDA)**

Ushbu maqolada yangi o'zbek adabiyotining zabardast vakillaridan biri Halima Ahmedova ijodida Hazrat Mir Alisher Navoiyning o'rni borasidagi ko'zga ko'ringan jihatlar yoritildi.

Tayanch so'zlar: *Alisher Navoiy, Halima Ahmedova, yangi o'zbek adabiyoti, badia, Farhod na'rasi, tasavvuf adabiyoti.*

В этой статье Халима Ахмедова, один из самых выдающихся узбекских литературных деятелей, подчеркнула наиболее важные аспекты роли Алишера Навои в его творчестве.

Ключевые слова: *Алишер Навои, Халима Ахмедова, новая узбекская литература, бадия, Фархадское царство, суфистическая литература.*

In this article, one of the most prominent Uzbek literary figures Halima Akhmedova highlighted the most prominent aspects of Alisher Navoi's role in her work.

Key words: *Alisher Navoi, Halima Akhmedova, new Uzbek literature, badia, Farhad reign, sufistic literature.*

Yangi o'zbek adabiyotida o'z o'rni va o'ziga xos-hech kimga o'xshamagan ovozigaga ega bo'lgan ijodkor Halima Ahmedovadir. U o'tganlardan, bugundan minnatdor, kelajakka umid bilan yozadi. Halima Ahmedova ijodi ajib sirli olamga o'xshaydi. Bu olamda sohir qushlari xabar keltiradi. Undagi daryodan bardosh suv ichadi. Bu olamda maysalar e'zozlanadi, sadoqat timsoli daraxtlar gapiradilar, eshitadilar. Shamollar taqdir bitiklarini o'qiydilar. Bu olam shunday mo'jizakor olamki, uning darvozasidan faqatgina haqiqiy oshiqqlar o'ta oladilar. Yo o'sha olamga shaydo bo'lganlar axiri oshiqqa aylanadilar. Bu olamga osmondan yomg'ir emas, mujdalar yog'adi, uzoq yog'adi. Shoiraning ko'p yozishiga, uzundan uzoq yozishiga ham balki shu sababdir ehtimol.

So'zda Haq jamoli bor, deydi. Halima Ahmedova ham shuni anglagan ko'yi so'zni qadrlaydi. Balki bu fazilat unga Navoiyshunos bobosidan ko'chgan bo'lsa ajab emas. Yaqinda Halima Ahmedovaning "Jigarrang kitob" va "Ko'ngil derazalari quyoshga qaragan el" deb nomlangan ikki badialarini o'qib qoldim. Rosti ixlosim yana ortdi. Sababi men Halima Ahmedovani faqat shoira sifatida tanirdim. Bugun esa ajoyib nosir sifatida ham ko'rdim. Shu o'rinda Halima Ahmedovaning "Yosuman gulining soyasi" kitobidan joy olgan mansura hikoyalarni ham alohida e'tirof etmoq kerak, albatta. Sababi ularda ijodkorning naqadar Rabboniy qalb egasi, haqiqiy qalam sohibi ekani yaqqol bo'y ko'rsatadi. Ularning nomlanishidanoq qalbga chinakam yaqin ekanini seziladi: "Ichimdagi odam", "Yosuman gulining soyasi", "Dardning ismi" kabi.

"Jigarrang kitob" ning fevral oyida qorlar naqshlagan deraza yonida o'tirib yozilgani yaqqol sezilib turadi. Badiada muallif qiroatxon bobosini uzoq eslaydi va bobosi orqali hazrat Navoiyni ham sog'inadi. Muallif xazon-u qorlar ko'mib ketgan xotira darichasini ochar ekan, ichkaridan Navoiyxon bobosining yig'ili ovozi eshitiladi:

Istaganlar bizni sahroyi baloda istangiz,

Vodiyi hijron ila dashti fanoda istangiz.

Bu ovoz dardli va tug'yon bilan uzoq eshitiladi. So'ng muallif bobosiga zorlanib rasmlari ko'p jigarrang kitobini olishi-yu, uni har kuni hayrat bilan tomosho qilgani haqida so'zlaydi. Kitobdagi rasmda tasvirlangan zanjirband yigitni ko'rib ichida qandaydir bir larza o'rmlab kirganini aytadi. Bobosini so'roqqa tutadi: Bobo, bu zanjirlangan yigit kim? Uni nega zanjirlashgan? Shunday paytlarda bobosi unga Navoiy haqida gapirib berar ekanlar. Bundan ko'rinadiki, Halima Ahmedova qalbiga hali maktabga bormaslaridan bobolari adabiyot yolqinlarini tushirgan va shuning bilan Navoiy dahosi bilan tanishtirgan. Shoiraning bobosi bilimli, adabiyotni bilgan, dildan his qilgan

odam bo'lgan. Bunga birgina misol: Kichik qizaloq bobosidan Navoiy kim va u qayerda yashaydi?, degan savollariga ko'ksini ko'rsatib: -U juda katta shoir, mana bu yerda yashaydi, deb javob beradi. Dostonni varaqlarkan, kichkina qizaloq qalbida Majnun oyog'idagi zanjirlar halqasining nuri nogahon ko'ksiga ko'chganini sezadi. Demak, Halima Ahmedova ruhiyatidagi jununbaxshlik, she'rlaridagi harorat bobosi bilan o'tkan kunlaridan meros ekanda. Demak, Halima Ahmedova oshiq shoir! U o'z badiasida bobosining o'sha jigarrang kitobi (Alisher Navoiyning "Layli va Majnun" dostoni) ni shunday e'tirof etadi:

"Agar shoir bo'lsam, meni shu kitob shoir qildi. Agar shoir bo'lmasam, ishqning ko'zidagi iztirobni, munavvar qayg'uni ko'rsatib meni odam qildi shu kitob..."

Shoira "Navoiyni sog'inaman" she'rida, avvalo, dillarni shod aylagan o'sha Navoiy nazmi haqqi- ishq ahli haq so'zga mahtal bo'lganda buyuk ko'ngil egasini dunyoga keltirgan fevral oyiga o'z hurmatini ishor etadi. So'ngra, hali-hanuzgacha o'z-o'zini anglamoqqa chog'langanlarga murojaat qiladi:

...Hirot bog'larida kezgan xayolning
Qalbidan taralgay o'zbekona his...
To hanuz o'zini izlab yurganlar-
Siz ham Navoiyni sog'inganmisiz?

Halima Ahmedova she'riyatidan beixtiyor tasavvufning isi keladi. Chunki shoira Navoiyni anglagan qalam egasi. Misrada bevosita tasavvufiy timsollarga ishoralar keltirilgan. Masalan, "o'zini izlab yurganlar"- bular kimlar? Demak, ular, avvalo, solik ya'ni yo'lovchi. Ular o'zini-o'zligini anglamoq uchun, topmoq maqsadiga yo'lga chiqqanlardir. Bu yo'l qanday yo'l? – Kamolot yo'li! Demak, ular komillik sari intilganlar. She'rning lirik qahramoni shoiraning o'zi! Bu yuqoridan bizga ma'lum. Va muallifning o'zi ham soliklarga yo'ldosh-yo'lovchi!... U Navoiy haqida o'y surar ekan, o'sha- hazrat yashagan Hirot bog'larida xayolan kezadi va qalbida o'zbekona go'zal bir hisni tuyadi. Bu qanday his ediki, muallifni Hirot bog'larigada olib bora oldi? Bu his, bizning nazarimizda, Navoiyga dahldorlik hissi edi. Xo'sh, kamolot yo'li sari chiqqan solik nega Navoiyni sog'inadi? Unga Hazratning nima dahli bor. Sababi, komil inson-Navoiyning orzusi bo'lgan. Navoiy bu haqda o'z "Xamsa" sida yozadi. Hattoki, haq va adolatni orzulagan ona xalqiga jasoratli Farhod timsolida tasvirlaydi. Buni qarangi, tahlil jarayonida to'g'ri yo'ldan ketayotganga o'xshaymiz. Sababi, keyingi band o'z-o'zidan "Farhod na'rasi" ila boshlanadi:

Farhod na'rasidan uyg'onganmisiz
Vijdon kengliklarin bosganida is.
Mol-dunyo janggidan g'olib chiqqanlar-
Siz ham Navoiyni sog'inganmisiz?

Farhod na'rasi shundayin ovozki, u qalblarni g'aflatda qolmaslikka chorlab turadi. Bilamizki, is-bu o'rgimchak to'ri. Uy ancha vaqt yig'ishtirilmasa, shiftni va uy jihozlarini is bosadi. Ammo vijdon kengliklarini ham is bosadimi? Qachon bosadi? Nega bosadi?

-Agar inson yomon illatlarga yo'l bersa, asl vazifasini bajarmay qo'ysa, bunday holatda vijdonini is bosibdi, deydilar. Bu yerdagi is bosmoq vijdonning kirlanishiga ishora bo'lib, o'rinli tashbeh sifatida qo'llanilgan. Farhod na'rasi esa g'aflat uyqusida qolganlarni, ishqdan bebahra kimsalarni uyg'otadi. Mol-dunyo janggidan g'olib chiqqanlarchi, ular oriflar – o'z nafsi ustidan g'olib kelganlardir. Oriflik tasavvufda eng yuksak maqom hisoblanadi. Sababi ular faqat Oллоh ishq bilan yashaydilar. Bahouddin Naqshband aytadi: "Orifning qalbidek keng va katta bo'lgan boshqa narsa yo'qdir. Yer va osmonlar Orifning qalbiga nisbatan bir nuqta kabidir." Farhod ham nafsni yenga olgan komil inson, Navoiy dahosi edi. Muallif oriflarga-da murojaat qilib, siz ham o'sha porso-Navoiyni sog'inganmisiz, deya so'roqlaydi.

She'rning keying misralarida Halima Ahmedova Navoiyning so'zi kirmagan uylarni zulmatga, Navoiy ishq kirmagan ko'ngillarni esa zindonga qiyoslaydi. Yuqorida oriflarga murojaat etgan bo'lsa, endi o'ziga mahliyo bo'lgan nazmboz- ya'ni qofiyabozlarga, she'r ilmini o'yin qilayotganlarga og'rinib yuzlanadi:

Navoiy kirmagan uylar qorong'u,
Navoiy kirmagan ko'ngillar zindon.

O'ziga mahliyo, ey nazmbozlar-
Ko'ring Navoiydan mast bo'ldi jahon.

Halima Ahmedova jahonga boqing, ular sizdan emas Navoiy nazmidan mast, deya qaysidir ma'noda istehzoli kulib qo'yadi, shu bilan birga ulardan muqaddas she'riyatni o'yin bilganlari uchun xafa ham bo'ladi. Ya'na ularni to'g'ri yo'lga chorlamoqchi bo'lgandek tuyiladi. Haqiqatan ham Navoiy nazmidan mast bo'lganlar ozmi dunyoda?! Navoiydek she'riyat sultonlari qayta dunyoga keladilarmi? Bu savolimizga shoironing o'zi keyingi bandda javob beradi:

Sham torin parishon aylangizlar bot,
Toki yorug' bo'lsin botinning azmi.
Ming yilda ham balki qaytib kelmaydi,
Navoiydek shoir va uning nazmi.

Avval boshda Halima Ahmedova ijodidan "tasavvufning isi keladi", deya bejiz aytmagan edik. Tasavvuf ham ramziylikka asoslanadi, Halima Ahmedova ijodi ham deyarli ramzlar asosida qurilgan. Mana yuqoridagi bandni ham tasavvufiy timsol va ramzlarni bilmay turib tushunib bo'lmaydi. Bu yerda ham fikr- tasavvufga dahldor **sham, parishon aylamoq**-tarqatmoq, yoymoq, **bot**- tez, shitob bilan, **botin**- ichki tomon, ko'ngil, **azim**- ulug', katta mazmunidagi istilohlar orqali ramziylikka asoslangan holda bayon etilgan. Siz shu darajada bu shamning nurlarini kechiktirmay, tezda tarating-yoying, toki bu nur- ulkan, sarhadsiz botiniy olam, ya'ni ko'ngil kengliklariga qadar kirib bora olsin va u yerdagi qorong'ulikni-da nurafshon aylasin. Balki hech qachon qaytib kelmas Navoiydek shoir va uning nazmi deya ta'kidlaydi. Demak, bu o'rinda sham- Hazratning o'zi, shamdan taralgan nur esa uning nazmiga ishoradir. Qachonki, sham yoqilsagina, uning nurlari har yon taralsagina ko'ngil kengliklarini yorita oladi. Shoir bunday ramzlar asosida, aslida, she'rxonni Navoiyni o'qimoqqa chorlaydi. Bu chorlovni ishqdan bebahra ko'ngillar bot-bot eshitsinlar, eshitsinlar:

Ishq gavhari pinhon erur jon ichra,
Ushshoq hajr tuni cho'kmagaydir tiz.
Ey, oshiqlik dardin ermak bilganlar –
Hali Navoiyni o'qimagansiz...

Ishqni ermak qilib bo'lmaydi. Sababi u – inson jonidanda azizroq ma'vo. Sababi inson ishqqa talpinib yashaydi. Ishq esa rost, u komillikka olib boruvchi, Haq jamoliga yetaklovchi birdan-bir yo'ldir. Haqiqiy oshiq hijronlarga-da bardosh bera oladi. Muallif oshiqlik dardini ermak qilganlarga qarata aytadi: Agar siz Navoiyni o'qiganingizda-uqqaningizda muqaddas ishq holidan kulmasdingiz, uni ermak qilmagan bo'lardingiz. Demak, siz, nafaqat, ishqdan, demakki, Navoiydan ham bexabarsiz, tamoman bebahrasiz.

Ey dolg'ali asr, qo'rqmasman sendan
Qancha turlanmagin, bo'lma shiddatkor.
Ko'ksimdagi ishqning alangasida
Sening shiddatingdan baland junun bor.

Halima Ahmedova she'ring har bir bandida kimgadir murojaat qiladi, uni so'roqqa tutadi, nelargadir chorlaydi. Ko'ngillarni uyg'otmoqqa urinadi, dahldorlik hissini bo'lishmoqchi bo'ladi. U bu yo'lda yaxshini ham, yomonni ham tinch qo'ymaydi. Quruq nazmbozlarga haqiqat dastagidan oyna tutib ular ustidan istehzoli kuladi, balki ularga achinadi. O'z nafsini ustidan g'olib chiqqan juvonmardlar ham, albatta, Navoiyni sog'insalar kerak, degan xayolga boradi. O'zini, o'zligini izlab yurganlarga-da najot Navoiyda ekanini anglatmoqchidek ko'rinadi. Navoiyni bilmaganni asl oshiq emas deb hisoblaydi. Va oxiri, shoira o'z qalbida ham Navoiy dahosidan tushgan junun borligini, bu ishq – bugungi shiddatkor va dolg'ali asrdan ham anchayin baland ekanini oshkor etadi:

Navoiy baxsh etdi menga bu ishqni,
Toki tomirimda oqib turar qon.
Bu ishq O'zbekiston bo'lib boqadi
Yarmida zamin-u yarmida osmon.

Shoiraga Navoiy haqida, O'zbekiston haqida yozib nima zarur. O'zining orzu-armonlari haqida yozsa bo'lmaydimi, dardi ozgina arirdi, ko'ngli yengil tortardi. Yo'q, Halima Ahmedova unday

qilolmaydi. Sababi u oʻzini tamom ila ona vataniga, xalqiga, muqaddas meros boʻlgan adabiyotga, ijodga berganiga ancha yillar boʻlgan. Uning nazarida, bu ishq – Oʻzbekiston boʻlib boqadi unga, tomirlariga hayot baxsh etib yugiradi goʻyo. Shoira bu vatan ishqini unga Navoiy baxsh etgan deb biladi. To hayot ekan ishqini vatan uning bilan ekaniga vaʼda beradi. Olis-olis oʻy-u xayollardan soʻng yana tabarruk fevralga murojaat qiladi:

...Fevral, yuragimga qoʻygin boshingni,

Shunda nur oqadi jismimda sim-sim.

Nogoh qush tilida sayraydi jonim:

Navoiy, Navoiy, sizni sogʻindim!

Shoira birgina Navoiy tavallud topgan oyni shu qadar eʼzoz etar ekan, demak, uning qalbida Hazrat Alisher Navoiyning oʻrni va unga boʻlgan ehtiromi beqiyos. Poyiga bosh qoʻyish mumkin, tizzaga bosh qoʻyish mumkin, bagʻriga bosh qoʻyish mumkin, koʻksiga bosh qoʻyish mumkin, yelkaga bosh qoʻyish mumkin, ammo yurakka bosh qoʻyib boladimi? Muallif fevralga nima sababdan – kel, yuragimga boshingni qoʻy, deyapti? Chunki san yuragimga boshingni qoʻysang, manga Hazrat yaqin boʻladilar va jism-u jonimga sen bilan nur keladi, demoqchi qaysidir maʼnoda. Soʻngra jonim nogahon sayrab yuboradi qushlar tilida: “Navoiy, Navoiy, sizni sogʻindim!” Balki bu shoiraning joniga oʻrnashgan qush tili- “Lison – ut tayr” boʻlsa ajab emas.

Nafis va goʻzal ilohiy his-tuygʻular egasi Halima Ahmedova – mohir sheʼr musavviri, bir necha goʻzal badialar muallifi, keng tafakkur sohibi boʻlgan haqiqiy nosirdir. Koʻzimizga maftunkor va jozibali boʻlib koʻrinadigan bu hayot yoʻli, aslida, oʻta mashaqqatli va sinovlidir. U yashash evaziga oʻzidagi barcha tiriklikdan katta narsa, yaʼni fidolik talab qiladi. Halima Ahmedova shundayin bir shoir, shundayin bir nosir, shundayin bir inson, shundayin bir bandaki, u – oʻzidan kechib oʻzini topgan, u – haqiqatga oʻzini bergan, doimo vijdoni bilan mashvaratda boʻlgan kamyobdir. Bizning nazarimizda, qaysidir maʼnoda, u – hozirgi zamon orifiga oʻxshaydi. Uning ijodida tasavvuf adabiyotidan ilhomlanish juda kuchli, yozgʻichlari orqali har kuni biz koʻrib turgan butun borliqning tirikligini, bari inson bilan bogʻliq ekanini, qolaversa, bu olamning egasi – yaratuvchisi borligini baralla aytmoqchi, kimlargadir bildirmoqchi boʻladi. U oʻz sheʼrlari va hikoyalari hayotni oʻzgacha ranglar orqali mahorat bilan shunday tasvirlab beradiki, oʻqigan har bir adabiyot muhlisi unga oshno boʻladi. Aytaylik, sheʼrni oʻqib taʼsirlanmasangiz, qoʻshiqni eshitib oʻynamasangiz, kitobni oʻqib yigʻlamasangiz, u nimaga kerak. Demak, u – sheʼr emas. Demak, u – qoʻshiq emas. Demak, u – kitob emas. Unda siz ham hech narsa qilmagan boʻlasiz. Halima Ahmedovaning esa sheʼr-u hikoyalari oʻqilganda oʻquvchini yigʻlatadi, kuldiradi, oʻynatadi, oʻylatadi. Haqiqiy asar, haqiqiy ijod naʼmunasi ana shunday boʻladi.

Bizning zamonamizda yashab, ijod qilayotgan Halima Ahmedova boshqalardan farqli ravishda oddiygina koʻrinadi, ammo uning qalbiga botirib yozadigan siyohidan toʻkilgan sohir mujdalar rangini koʻra olganlar uning naqadar keng va chuqur tafakkur, pokiza qalb egasi, soʻz ustasi, Navoiyga haqiqiy murid – Uvays shogird va chinakam ilohiy inʼom sohibasi ekaniga amin boʻladilar.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR ROʻYXATI:

1. Ahmedova H. Jigarrang kitob(badia). Oʻzbekiston adabiyoti va sanʼati. 2014-yil, 7-fevral. 6-son. 4-bet.
2. Ahmedova H. Koʻngil derazalari quyoshga qaragan el. Oʻzbekiston adabiyoti va sanʼati. 2013-yil 18-yanvar, 13-son. 4-bet.
3. Ahmedova H. Yosuman gulining soyasi. Toshkent: Akademnashr,2013. 128 b.

GENERAL CHARACTERISTICS, USAGE AND FUNCTIONS OF PREPOSITIONS IN MODERN ENGLISH LANGUAGE

У статті розглянуто загальну характеристику, способи використання та головні функції прийменників у сучасній англійській мові. Особливу увагу відведено функціям прийменників та аналізу позиції авторів-лінгвістів з точки зору застосування прийменників.

Ключові слова: прийменник, функції прийменників, характеристика, типи прийменників, сучасна англійська мова.

According to E. I. Horot, prepositions are structural words which are used with a noun (or a noun-equivalent, e.g. a pronoun or an ing-form) to show its relation to some other word in the sentence (a verb, another noun, an adjective and occasionally an adverb).

*“Desert moved quickly **to** the windows.”*

All grammarians describing the morphological structure of the preposition in the English language agree that they fall under the following groups:

- 1) **Simple** (*in, on, at, for, with, etc.*);
- 2) **Derivative** (*concerning, during, following, including etc.*);
- 3) **Compound** (*inside, outside, within, without, etc.*);
- 4) **Composite** (*because of, in front of, in accordance with, etc.*).

We have found that most grammarians agree that according to their meaning prepositions may be divided into prepositions of **place** and **direction** (*in, on, below, under, between, etc.*), **time** (*after, before, at, etc.*) and prepositions expressing **abstract relations** (*by, with, with a view to, etc.*)

As Horot indicates, prepositions show the relation of one word to some other word in the sentence. Relations expressed by prepositions may be of various types.

These relations do not show all possible meanings expressed by the prepositions. Sometimes the relation indicated by a preposition is too abstract to be defined in words, as its use is often metaphorical [1, p.39].

Having analyzed a bulk of grammar manuals it was detected that semantically prepositions form a varied group of words. Some of them are monosemantic (*across, along, among, beneath, despite, down, during, off, over, till, until, etc.*), others are polysemantic (*in, to, for, at, from*).

In the following examples prepositions are monosemantic:

*“We had to swim **across** the river”.*

*“The palm trees **along** the shore swayed in the wind”.*

*“The dolphins disappeared **beneath** the waves”.*

The preposition **at** is polysemantic. It can be used to express **position, place, direction, time, state** or **condition, reason**, etc.

*“We will meet **at** Harry’s”.*

*“Place it **at** right angles to the door”.*

*“I was still **at** home **at** lunch”.*

*“The film starts **at** 8 o’clock”.*

*“The children laughed **at** his jokes”.*

As Horot says, the choice of prepositions is determined by different factors. Sometimes it is quite easy – it entirely depends on the meaning the speaker wishes to express.

*“There was a photograph of a young girl **on** his desk”.*

*“There was a photograph of a young girl **in** his desk”.*

*“There was a photograph of a young girl **over** his desk”.*

*“There was a photograph of a young girl **under** his desk”.*

But more often the choice of the preposition is determined by the head-word.

"No one could **account for** his objection **to** our plan".

"He shouldn't rely **on** him".

"Who is going to look **after** your children while you are away"?

"He was proud **of** his elder son".

The choice of the preposition may also depend on the noun that follows the preposition.

"Who was the first to speak **at** the meeting"?

"He went there **on** business".

"He's now **on** a concert tour in Europe".

"He woke up **at** 8 o'clock".

In this case the preposition and the noun often become set phrases (**in the evening, at dawn, by day, by taxi**, etc.)

In the process of the investigation we have found out that many grammarians distinguish these types of prepositions: **Time and Date, Direction and Movement, Place, Agency and Instrument** or **Device** [2, p.60].

A preposition of time is a preposition that allows us to discuss a specific time period such as a date on the calendar, one of the days of the week, or the actual time something takes place. Prepositions of time are the same words as prepositions of place, however they are used in a different way. You can easily distinguish these prepositions, as they always discuss times rather than places: *at, on, by, before, in*. .

We use prepositions of time when we talk about clock times, points of time in the day, weekends and holiday periods and points in time: **at nine o'clock, at 4.30; at dawn, at midnight, at noon, at lunch time, at night, at the weekend, at Christmas, at Easter, at the beginning, at the end, at the moment, at present, at the time, at times**.

We use **at** when we talk about an age: **at sixteen, at the age of sixteen**.

When we speak about specific dates we use preposition **on**: *on Monday, on June 4, on Christmas Day, on New Year's Day, on weekdays, on the day of arrival, on Wednesday morning, on a fine sunny day*. Preposition **from** is normally used with **to** or **till/until** and can also be used of place:

"Most people work **from** nine **to** five".

"Where do you come **from**"?

Preposition is used for time, never for place, and means "from that time to the time referred to." It is often used with a present perfect or past perfect tense.

"He has been here **since** Monday". From Monday till now)

"He wondered where Ann was. He had not seen her **since** their quarrel".

Preposition **for** is used of a period of time: *for six years, for five minutes*:

"Bake it **for** two hours".

Preposition **during** is used with known periods of time such as Christmas, Easter or periods which have been already defined: **during the Middle Ages, during 2002, during the summer, during his birthday, during my holidays**. The action can either last the whole period or occur at some time within the period.

Prepositions of movement show movement from one place to another place. These prepositions always describe movement and we usually use them with verbs of motion [1, p. 33].

The most common preposition of movement is the preposition **to**, which describes movement in the direction of something, for example:

"How do you go **to** work"?

"He drove **to** London in five hours".

"Nobody came **to** the party".

Preposition **across** describes movement from one side to the other side of something:

"It took us three days to drive **across** the desert".

"The dog ran **across** the road and nearly got hit by a car".

Preposition **around** describes movement passing something in a curved route, not going through it:

*"A big dog was sleeping on the floor so she had to walk **around** it".*

*"They walked **around** the town for an hour".*

Prepositions of place are used to relate where something or someone is located.

Preposition **at** shows a point in space where something is happening: **at home, at work, at the office, at school, at university, at the bus stop, at the wedding.**

Preposition **in** shows that something taking place is inside rather than outside and indicates position: **in chair, in an armchair, in a country, in a village, in a square, in a street, in a room, in a hotel, in the centre of town, in Europe, in London, in a forest.**

Preposition **on** can be used for both position and movement: **on the beach, on an island, on the coast, on board, on an excursion, on a trip, on a tour, on a farm, on a mountain.**

*"His name is **on** the door".*

*"Snow fell **on** the hills".*

Preposition of Agency or Instrumentality are usually placed to connect the doer and the doing, basically the noun and the verb. Agent is the connector. It's that which makes something happen. So that means Preposition of Agency or Instrumentality are placed in a sentence to fulfil the purpose of showing an agent [3, p.52].

Preposition **by** is usually used to show a doing by a person:

*"Harry Potter was written **by** J.K. Rowling".*

*"This sweater was knitted for me **by** my grandmother".*

Preposition **with** usually used to show a doing by a thing:

*"We drove away the mosquitoes **with** the repellent spray".* (A doing was done with something - *Drove away* is the action and the repellent spray is the noun that the preposition **with** is connecting. The purpose of the preposition is to show the agent of the action)

*"Mother chopped onions **with** a knife".*

Prepositions combine with nouns and pronouns to create phrases and indicate the relationship of these phrases to the rest of the sentence. Combining a preposition with a noun or pronoun phrase creates a prepositional phrase. Prepositional phrases modify nouns, verbs, and adjectives in a sentence.

Since prepositions are used to help clarify relationships with a minimum of words, it is important to understand how to use them with other parts of speech in a sentence. For example, in the sentence:

*"The man **in** the black suit ran away".* The preposition "**in**" answers the question "In what?" or "In whom?" therefore telling us that the man was "in," or wearing, a suit.

Finding the preposition "**in**" will enable us to determine that the object is "suit." All of the words from the preposition to its object, "in the black suit," create a prepositional phrase.

There are ten main functions of prepositions and prepositional phrases [1, p.58].

- 1) Head of preposition phrase.
- 2) Noun phrase modifier.
- 3) Noun phrase complement.
- 4) Adjective phrase modifier.
- 5) Adjective phrase complement.
- 6) Verb phrase modifier.
- 7) Verb phrase complement.
- 8) Adjunct.
- 9) Adverbial.
- 10) Particle

Prepositions first function as the heads of prepositional phrases. The head of a phrase is the defining word type of that phrase. For example, the heads of noun phrases are nouns, and the heads of verb phrases are verbs.

Examples of prepositional phrases include **in** the oven and **during** the storm. The heads of those prepositional phrases are the prepositions **in** and **during**. The functions of the prepositions **in** and **during** are therefore the heads of prepositional phrases [4, p.259].

Prepositional phrases secondly function as modifiers and complements of noun phrases, adjective phrases, and verb phrases. Words and phrases that function as modifiers modify or define other words and phrases. For example, the prepositional phrase: *with blonde hair* - modifies or describes the noun phrase *the little girl* in the phrase *the little girl with blonde hair* by describing what color hair the little girl has.

Prepositional phrases also function as modifiers of adjective phrases as in:

*"The paint was green **on the walls**".*

Words and phrases that function as complements act to complete the meaning of other words and phrases. The main difference between modifiers and complements is that modifiers are optional and can be replaced by any number of other prepositional phrases while complements are often required. For example: the prepositional phrase *of books* functions as a complement in the sentence:

*"Librarians are fond **of books**".*

The prepositional phrase *of books* is a complement because the adjective *fond* requires a prepositional phrase to complete its meaning.

Prepositional phrases also function as adjuncts and adverbials in sentences. Adjuncts frame an entire sentence and are optional. For example: the prepositional phrase *in my opinion* in:

*"**In my opinion**, grammar is interesting".* functions as an adjunct because it frames the entire sentence **grammar is interesting** as being my opinion.

Adverbials are similar to adjuncts because adverbials also provide additional information about an entire sentence and are optional. Adverbials, however, express information such as time, place, manner, condition, reason, or purpose of an entire sentence. For example:

*"The children played **in the backyard**"* - the prepositional phrase *in the backyard* provides information about the place where the children played.

Adjuncts and adverbials are both optional because their addition and removal does not change the meaning of the main sentence.

Finally, prepositions function as particles in phrasal verbs. Phrasal verbs are verbs that consist of a verb and one or more prepositions. Examples of phrasal verbs include *wake up* meaning "to awake," *pass out* meaning "to faint," and *look up* meaning "to consult." The function of the preposition in a phrasal verb is called a particle. Prepositions functioning as particles are required in phrasal verbs.

REFERENCES

1. Horot E.I. Practical Grammar of English Language / E.I. Horot. – Lutsk: Vezha-druk, 2015. – 396 p.
2. Swan M. Practical English Usage/Michael Swan. – Oxford: Oxford University Press, 1996. – 127 p.
3. Foley M. Longman Advanced Learners` Grammar. A self-study reference and practice book with answers / Mark Foley, Diane Hall. – Harlow: Pearson Education Limited, 2003. – 84 p.
4. Каушанская, В.Л. Грамматика английского языка: Пособие для студентов педагогических институтов / В.Л. Каушанская, Р.Л. Ковнер, О.Н. Кожевникова; Под ред. Е.В. Иванова. – М.: Айрис-пресс, 2012. – 318 с.

Науковий керівник: кандидат педагогічних наук, доцент Зубрик А.Р.

УДК 821.111-21 Марло.09

Валерія Георгієвська
(Харків, Україна)

ОСМИСЛЕННЯ ФЕНОМЕНУ ВЛАДИ У П'ЕСІ КРІСТОФЕРА МАРЛО «ЕДУАРД II»

У п'есі «Едуард II» драматург зміг досить великий проміжок правління короля. При живому Едуарді трон його фактично був порожнім. Інфантилізм короля вів країну до прірви. Після свого сходження на трон Едуард III багато років був маріонеткою в руках своєї матері Ізабелли та її коханця Мортімера.

Ключові слова: К. Марло, Едуард II, доба Відродження, драматична хроніка, трагедія.

In the play «Edward II» the playwright was able to have a fairly large period of reign of the king. With the living Edward the throne was virtually empty. King's infantilism led the country to the abyss. After his ascent to the throne, Edward III for many years was a puppet in the hands of his mother, Isabella and her lover Mortimer.

Key words: C. Marlow, Edward II, Renaissance, dramatic chronicle, tragedy.

Боротьба за владу протягом Європейської історії в усіх країнах була жорстокою і кривавою. Події, що зображені в п'есі К. Марло «Едуард II», розповідають про досить складний період в історії Англії – правління слабкого короля Едуарда II. Щоб зрозуміти всю глибину кризи, до якої призвів король, слід звернутись до історії Англії.

На початку XIV ст. у двох країнах – одвічних суперницях – були могутні королі, в Англії – Едуард I (1272 – 1307 рр.), у Франції – Філіп Красивий (1285 – 1314 рр.). Два королі були гідні один-одного, вони твердою рукою керували державами, піклуючись про благополуччя своїх країн.

Після смерті короля Едуарда I англійський престол перейшов до його сина Едуарда II, якого незабаром (1308 р.) одружили із донькою Філіпа Красивого – Ізабеллою Французькою.

Едуард II не мав тих чеснот, що були властиві його батькові. Він був боязким, легковажним і впертим, війну замінив на бенкети, розкіш і розпусту, до того ж був гомосексуалістом. Своє правління він почав із того, що відмовився добивати загнаних у кут шотландців і виїхав до Англії. Граф Пемброк, який вів за наказом короля оборонну війну, втратив усю Шотландію. За свідченням сучасників, граф Пемброк не мав ані найменшої іскри мужності та обдарувань свого батька, був людиною зухвалою, легковажною і впертою.

Король обсилав коханців подарунками та привілеями, фактично передавав кермо влади над державою до їхніх рук. Правління Гавестона замість короля призвело до повстання баронів та смерті фаворита короля. За наказом короля тіло Гавестона було поховано із усіма почестями.

Після повернення до Лондона Едуард II надав титул своєму коханцю П'єру Гавестону, давши йому титул графа Корнуолльського і одруживши із своєю племінницею. Правда незабаром під натиском вельмож Гавестона довелося вислати до Ірландії, проте рік потому той самовільно повернувся: «І, як Леандр, / Що на піщаному березі зітхає, / Ти посміхнешся і мене обіймеш / Вид Лондона очам вигнанця / Втішний, як гаї Елізіума / Милі душі, вперше в них ввійшовши / Не тому, щоб місто або люди / В ньому були любі мені, а від того, / Що тут живе король коханий, / Біля кого я ладен померти / Нехай навіть буду огидним всьму світу» [8, с. 1].

Це геть посварило Едуарда II із баронами. Зібраний 1311 р. парламент остаточно позбавив короля права вводити нові податки, дарувати землі, що належать короні, і призначати людей на державні посади без згоди парламенту. Чаша терпіння баронів переповнилася 1312 р, після чого граф Ланкастер захопив Гавестона в полон і стратив без суду. Едуард II був змушений проковтнути образу, адже не мав сил для боротьби з

повстанцями: «Кров пролита <...> Від гніву рветься серце. / Мене труїли часто пери ці, / Але мстити я не смів, велика їхня сила» [8, с. 27].

1314 р. черговий похід на Шотландію закінчився грандіозним провалом. Англіїці були розбиті при Баннокберне, а сам Едуард II дивом уникнув полону. Більше того, шотландці спровокували повстання в одній із ірландських провінцій, Ольстері. На довершення всього в Англії почалася масова епідемія і вибухнув страшний голод.

Але це не заважало королю заводити нових коханців. Наступним фаворитом короля був Х'юго Диспенсер: син старовиноного норманського роду Диспенсерів переселився з Нормандії в Англію. Гомосексуальний зв'язок Х'юго з королем дозволив роду Диспенсерів стати найвпливовішим родом в Англії, а голова роду Х'ю III, більше відомий як Диспенсер Старший, мавши здібності адміністратора і дипломата, став фактично керувати державою за короля-гомосексуаліста.

Піднесення норманського роду Диспенсерів привело в опозицію багато знатних родів Англії і Шотландії і викликало посилення напруження з Францією. Х'юго Диспенсер (у п'єсі фігурує під ім'ям Спенсер Молодший), що отримав посаду лорд-камергера і мав необмежений вплив на короля. 1311 р. головний опозиціонер Ланкастер був узятий в полон і йому стягли голову, а всі постанови, що обмежують королівську владу, були скасовані. Новий фаворит короля, як і його попередник, не залишав мрії про королівську владу: «Коли в Англії був би королем Едуардом, / Іспанської ніжної Леонори сином / І нащадком великого Едуарда, / Я не потерпів би хвастоців і буйства / Баронів, що зі мною вступили в боротьбу / В моєму ж королівстві <...> Бажаєте зберегти велич батька / І честь його ім'я для вас є дорогоцінною / Ви повинні не терпіти, щоб дворяни грубили королю / А дати відсіч» [8, с. 35].

У короля Едуарда II був також давній конфлікт із знатним нормандським родом Мортімерів, який теж уводить у п'єсу К. Марло. Розуміючи, що напружена ситуація в країні тривати не може довго, Ізабелла Французька і Роберт Монтімер стали готуватися до захоплення престолу в Англії: «Поверніться, королево, до замку! / Лукавого француза ми виженемо / Або життя ми віддамо, але до того / Король віддасть корону. Ми сильні, / І ми наважимося помститися за все» [8, с. 8].

Політичні ігри навколо короля-гомосексуаліста привели до ворожнечі між французами і англійцями, і стали однією з причин, які призвели до Столітньої війни між народами з 1337 по 1453 рр.

Едуард II робив все, що йому заманеться. Вихований без батька, не отримавши систематичної освіти і виховання, в оточенні хитрих слуг, які згодом ставали його фаворитами та отримували звання і титули від юного спадкоємця. Він із самого дитинства звик підкорятися чужій волі і бажанням. Юний монарх був позбавлений військової відваги, бажання завойовувати та доводити свою значущість. Якщо його фаворити були задоволені – це автоматично означало щастя Едуарда II.

Правління Едуарда I сприяло спадковій королівській владі, а правління керування його сина майже знищило її, і саме це показує драматург: «Ви знаєте, що папський я легат / Як ознака вірності найсвятішому престолу / Вигнання короля, як і ми, тут підпишіть <...> Але якщо він не згоден / Його ти прокляни – тоді його ми скинемо з трону / І оберемо іншого короля» [8, с. 10]. «На верхніх гілках кедру, / Який пишно цвіте / Сидять королівські орли, / Але точить черв'як кору / І повзе він до найвищої із гілок» [8, с. 22].

Едуард залишався дитиною – легковажною і емоційно невірноваженою усе своє життя. К. Марло у п'єсі розкриває, як повністю відмовившись від керування країною, він прагнув жити: «Мені потрібна моя влада / Лише для того, щоб підносити тебе, / Ти за себе боїшся? Дам тобі я охорону / Ти хочеш золота? Ось тут казна. / Кохання й страх ти хочеш провокувати? / Возьми мою печаль – карай і милуй / І нашим ім'ям керуй / Керуючись розумом або своїм забаганкам» [8, с. 5].

Ради державних мужів, які існували за часів правління Едуарда I, повністю нівелювалися, під час правління його сина. К. Марло зображує владу, яка була у руках

коханців Едуарда II, що призводило до конфліктів у середині уряду. Драматург демонструє, як керують країною заволодівши серцем короля: «Достатньо вашого мені кохання. Я вірю, / Могутній я, як Цезарь / Що мчить по римських вулицях на триумфальній / Переможній колісниці, а за нею / Прикуті полонені царі» [8, с. 5].

Після своєї коронації Едуард II віддає право визначати закони для Англії лордам. Це була безпрецедентна угода, яка дала їм можливість повсякчасно втручатися у державні справи країни.

Країна зазнавала поразку за поразкою у війні із Шотландією, в той час коли короля цікавив тільки його коханець Гевестон: «Мене не люблять / Всі ті, хто Гевестона ненавидить / Я кедр – не намагайтесь мене зрубати, / А ви – орли. Щоб не літали ви наді мною, / Є в мене план, щоб вас принизити. / І буде “aeque tandem” черв’як кричати / Гордовитому із британських перів <...> Не має такої влади, щоб знищити моє кохання» [8, с. 23]. Фінансова система країни, розроблена У. Ленгтоном при Едуарді I, була повністю зруйнована. Згодом Лінкольн, Ланкастер, Уорік, Оксфорд, Арондел, найбільші магнати Англії, бойкотували зібрання Ради.

1325 р. новий король Франції Карл IV зажадав від Едуарда як правителя Гасконі принести присягу. Отримавши відмову, Карл відібрав землі, які йому належали. За посередництва королеви Ізабелли мир все ж був укладений, а присягу від імені короля приніс 13-річний принц Едуард III. Скориставшись приводом, Ізабелла, погано ладнаючи із чоловіком-гомосексуалістом, поїхала до Парижа, де зійшлася з главою опозиції Роджером Мортімером (у п'єсі Мортімер Молодший), який став її коханцем, і графом Геннегау. За посередництва короля Франції вдалося зібрати військо, що висадилося в Англії. Від імені сина Ізабелла видала прокламацію, в якій говорила, що прийшла захистити народ від безхарактерного короля і його ненависного фаворита. Прокламація мала такий успіх, що Едуард II навіть не зміг зібрати військо і втік до Уельсу, сховавшись в одному з абатств, проте незабаром був знайдений і схоплений разом з Диспенсером Молодшим. Батько і син Диспенсери були повішені на шибениці, призначеній для злодіїв, а Едуард II заточений у замок Кенілворт. Парламент, зібраний у Вестмінстері, в січні 1327 р., проголосив королем його сина, та 20 січня Едуард II був змушений зректися престолу.

Навесні 1327 р. король був переведений в замок Берклі. Ізабелла і Мортімер, фактично керувала державою до повноліття Едуарда III, живий Едуард II був не потрібен, а тому тюремникам було дано розпорядження поводитися з ним якнайгірше, щоб прискорити смерть. Незважаючи на систематичні знущання, Едуард II вмирати не поспішав. Нарешті 11 жовтня охоронці раптово напали на нього, придушили матрацом і встромили в анальний отвір сильно нагрітий паяльник ніби в помсту за його протиприродні нахили. Оскільки видимих слідів насильства на тілі не залишилося, було оголошено, що Едуард II помер природньою смертю.

Таким чином, К. Марло у п'єсі «Едуард II» зміг охопити весь, досить великий, проміжок правління короля. Правління якого відрізнялось повним ігноруванням потреб країни та можновладців. При живому Едуарді трон його фактично був порожнім. Інфантилізм короля вів країну до прірви. Як би не втручання королеви Ізабелли та Мортімера Молодшого, існування взагалі такої суверенної держави як Англія було б під великим питанням. За всі приниження та неадекватне керування державою врешті-решт король отримує принизливе, досить тривале, катування. Помста за смерть батька його спадкоємцем Едуардом III, яку змальовує у п'єсі К. Марло, виявляється не зовсім правдоподібною та не підтверджена історичними документами. Після свого сходження на трон Едуард III багато років був маріонеткою в руках своєї матері Ізабелли та її коханця Мортімера.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Бахтин М. М. Автор и герой: К философским основам гуманитарных наук / М. М. Бахтин. – М. : Азбука, 2000. – 334 с.

2. Гаврилів Т. Форма і фігура. Ідентичність у художньому просторі / Т. Гаврилів. – Львів: ВНГЛ – Класика, 2009. – 480 с.
3. Копистянська Н. Х. Жанр, жанрова система у просторі літературознавства : монографія / Н. Х. Копистянська. – Львів. : ПАІС, 2005. – 368 с.
4. Мак'явеллі Н. Державець / Н. Макиавеллі. – Київ : ФоліоЕКСМО, 2017. – 500 с.
5. Парфенов А. Т. Кристофер Марло / А. Т. Парфенов // В кн. Марло Кристофер. Сочинения. – М. : Гослитиздат, 1961. – 665 с.
6. Baines R. Christopher Marlowe: journeys through the Elizabethan underground contributors / R. Baines. – UK : Fairleigh Dickinson University Press, 2003. – 260 p.
7. Doherty P. Isabella and the strange death of Edward II / P. Doherty. – L. : Carroll & Graf, 2003. – 253 p.
8. Marlowe C. Edward the Second. – Access mode: <http://adelanta.info/library/poetry/541.html?lan=for>

УДК 1775: 81'27

*Кулзаги Ибрагимова
(Алматы, Казахстан)*

КОДЫ КУЛЬТУРЫ КАК ОДНО ИЗ ОСНОВНЫХ ПОНЯТИЙ ЛИНГВОКУЛЬТУРОЛОГИИ

В данной статье рассматриваются феномены языка и культуры с точки зрения лингвокультурологии, формулируются определения и понятие «культурные коды» или «коды культуры». На примере художественного текста автор статьи пытается декодировать компоненты кодов культуры, которые обладают в тексте исторически конкретными и разнообразными формами.

Ключевые слова: язык, культура, лингвокультурология, код культуры, историческая память, символы, раскодирование.

This article discusses the phenomena of language and culture in terms of linguistic cultural studies, formulated the definitions and the concept of "cultural codes" or "cultural codes." Using the example of a literary text, the author of the article attempts to decode the components of culture codes that have historically specific and diverse forms in the text.

Keywords: language, culture, cultural linguistics, culture code, historical memory, symbols, decoding.

Проблема взаимосвязи языка и культуры активно исследуется и обсуждается в гуманитарных науках и в настоящее время. Данная проблема стала одной из центральных для таких интенсивно развивающихся направлений современной лингвистической науки, как этнолингвистика, социоллингвистика, психоллингвистика, лингвокультурология и когнитивная лингвистика и др. В наши дни уделяется пристальное внимание исследованиям и изучению культурных факторов, влияющих на развитие и функционирование языка, при этом язык и культура рассматриваются в их взаимосвязи и взаимодействии. Основы исследований взаимодействия языка и культуры в лингвокультурологии были заложены В. фон Гумбольдтом, А.А. Потебней, Ш. Балли, Р. Бартом, Л. Вейсгербером, В.В. Виноградовым, Ю.Д. Апресяном, Е.М. Верещагиным и др. Следует отметить, что в современной науке понятия «язык и культура» толкуются неоднозначно. Данным понятиям сформулировано достаточно определений. Если же рассматривать эти понятия в контексте культурологии, то «язык» – это уникальная знаковая система, которая, реализуясь в коммуникативном процессе и вырабатывая новую информацию, является главным объектом семиотики.

Культура (от лат. *cultura* – возделывание, обрабатывание) есть фундаментальная форма человеческой жизнедеятельности. В современной научной литературе известно более 250 определений культуры. Культура – это материальные и социальные ценности группы людей, их институты, обычаи,

реакции поведения. Культура является результатом исторического развития человечества. Культуре свойственны:

– *системность и кумулятивность*, В.Н. Телия: «Культура – это своеобразная историческая память народа» [1, с.226]. Ю.В. Рождественский: также подчеркивает историчность данного понятия: «Культура благодаря обращенности из настоящего в прошлое есть историческая память» [2, с.15].

– *коммуникативность*, Ю.М. Лотман: «Культура есть форма общения между людьми и возможна лишь в такой группе, в которой люди общаются, культура имеет, во-первых, коммуникативную и, во-вторых, символическую природу» [3, с.8]. Так как язык отражает мировидение и мировоззрение человека, между языком и культурой существует тесная взаимосвязь и результаты этого процесса следует измерять в соответствии двустороннего воздействия. Н.И. Толстой подводит нас к выводу, что «язык может рассматриваться как часть культуры, т.е. язык может быть воспринят как компонент культуры или орудие культуры» и имеет, во-первых, коммуникативную и, во-вторых, символическую природу» [4, с. 16].

– *знаковый характер*, Э. Бенвенист: «Этот человеческий феномен – культура – целиком символичен» [5, с. 74].

В последние десятилетия в семиотике культуры стал широко использоваться термин «код». Если рассматривать культуру с позиции семиотики, то культура есть совокупность текстов, которые в свою очередь являются истинными хранителями культуры. Многие исследователи, сравнивая понятия «язык» и «код» выделяют в языке «естественное» происхождение, поскольку участники процесса общения, так сказать, коммуницируют бессознательно, подчиняясь правилам языка. В то время как код представляет из себя искусственно созданную структуру, обусловленную договоренностью.

Современные лингвистические исследования рассматривают код как важное понятие лингвокультурологии, так как код вырабатывается и функционирует в культуре. Данное понятие именуют «кодами культуры» (культурные коды). В частности, В.В. Красных пишет: «код культуры» представляет собой передачу материального и духовного опыта (достижений, нравственных заветов), выработанных человечеством в период реальной истории, т. е. истории, подтвержденной материально и имеющей свидетельства (артефакты и описания, письма, летописи, дневники, отзывы путешественников)» [6, с. 232].

Культурными кодами может служить любые чувственно воспринимаемые реалии действительности: явления природы вместе с флорой и фауной, орудия труда, предметы быта, одежда, продукты питания, здания, праздники, игры, состязания и другие социокультурные мероприятия. Так, большой интерес представляет определение и классификация понятия «коды культуры», предложенная В.В. Красных: «... код культуры как «сетка, которую культура набрасывает на окружающий мир, членит его, категоризует, структурирует и оценивает его» и выделяет соматический, пространственный, временной, предметный, биоморфный, духовный код, то есть те, которые соотносятся с архетипическими представлениями культуры народа и в которых зафиксированы наивные представления человека о мироздании» [6, с. 298].

Истинными хранителями культуры являются художественные тексты, хранящие информацию о самых знаменательных исторических событиях определенного этноса, о легендарных личностях и описывающие характерологические черты менталитета народа. Культура любого народа «как коллективная память и коллективный интеллект» предполагает способы обработки информации при помощи культурных кодов, оформление культуры определёнными знаками и хранение её в национальных архетипах и символах. Благодаря художественному тексту мы получаем накопленный веками жизненный опыт

народа, поведения в обществе, умения чувствовать и мыслить. Иными словами, художественная литература является носителем своеобразного генетического кода, без которого человек и общество потеряли бы преемственные связи во времени. Культурная память есть важнейший инструмент познания и осмысления окружающей действительности, которая позволяет человеку ориентироваться в мире как системе смысловых отношений.

В современной мировой литературе реактуализируются вопросы культурного кодирования и декодирования культурных смыслов и информации, заложенных автором в художественном тексте. Прочтение текстов предполагает декодирование некоторого набора культурного бессознательного: основных понятий, установок, культурных смыслов, образов, именуемых культурным кодом. В целом, культурные коды можно охарактеризовать как некие информационные блоки, которые обладают культурной, национальной, ментальной, художественной ценностью. В художественном тексте определяют 3 типа глобальных культурных кодов:

- дописьменный или традиционный (связан с национальными традициями);
- письменный или книжный (с появлением письменности);
- экранный (кино, театр).

К культурным кодам в художественном тексте причисляют исторические софемы – красочные рассказы познания истины, культураны, мифологемы, реалемы, мифосюжеты, мифомотивы, неомотивы, культурные аллюзии, авторские коды и др. В свою очередь, они группируются на *универсальные*, присутствующие в любой национальной культуре, например, древо жизни, река жизни, апокалипсис, лабиринт и т.д. и *специфические культурные коды*, в первую очередь, это этнокультурные, пространственно-ориентированные, например: умай – древнейшее женское божество тюркских народов, балбалы – каменные изваяния древних тюрков, степь, конь и др.)

Так, одним из произведений, в котором автором мастерски использовано множество символов культурного кода, позволяющих читателю понять глубинный смысл и художественную ценность произведения является роман-откровение Хасена Адибаева «Созвездия близнецов».

Следует подчеркнуть, что все главы романа начинаются эпиграфами, представляющими явления интертекстуальности. Эпиграф к первой главе свидетельствует читателю о пережитой автором несчастной любви к женщине. Свои чувства любви автор сравнивает с грозой, которая «прошла стороной, не уронив и капли влаги...», т.е. его любовь была безответной [7, с. 4-5].

Для описания исторических сюжетов и персонажей писателем используется много метафор, историко-мифологических аллюзий, реминисценций и культурных кодов истории, что, на мой взгляд, делает произведение необычайно ярким, запоминающимся и, на мой взгляд, необычным. К примеру, следующие мифологические и исторические аллюзии, которые с течением времени стали именами нарицательными, характеризуются в тексте как национальные коды культуры:

– египетская царица Нифертити, не смотря на божественную красоту, покинутая супругом императором Эхнатом, символизирует покинутых, несчастных в любви женщин не только древнего Египта, но и своей эпохи;

– прекрасная Клеопатра – загадка древней истории, была «близкой, понятной, как солнечный день» [7, с. 6], так как символизирует мудрость и самоотверженность матерей;

– в период описания болезни героя проводится параллель между преданностью, сочувствием родных и друзей и верностью жрецов и молчаливой стражи своему фараону;

– для объяснения своим современникам твердую веру наших предков «чем многочисленнее родня, тем могущественнее, сильнее род» [7, с. 8], а также решение проблемы «домостроя» наших предков и проявление внимания, заботы ханов и султанов о многочисленности своих народов, Х. Адибаев объединяет имена разделяемых тысячелетиями персонажей, своего «многодочернего» соседа Азнабая, гордости

многочисленных потомков – Аблайхана и императора древнего Египта Эхнатона, известного традициями многожёнства многочисленности наложниц: «близки были мысли и чувства» отцов, жаждавших сыновей-наследников [7, с. 10];

– рыжеволосая красавица кобылица, красногривый жеребец, крылатые кони, белый конь, как традиционные национально-культурные коды, характеризующие традиции кочевого народа, ведь наличие у кочевника больших табунов лошадей всегда был показателем его достатка и богатства.

Яркие метафоры и символы, как культурные коды постмодернизма: «стылые звёзды», «между нами пропасть», «падаю в бездну», «лабиринт жизни» и др. описывают эмоциональные переживания, печаль, тревогу и чувственную боль автора.

Использованные автором культурные коды, как пирамиды, лабиринт, книга мёртвых, круг предопределения, кроваво-тёмные тучи, бездна, теснина, небытие и т.д. наводят реципиента на мысли и представления, что история человечества есть повторяющийся у многих народов лабиринт истории: «моя душа заблудилась в лабиринтах Миноса и Эхнатона, но дух мой упорно искал нить света»; «я роюсь в лабиринтах памяти, друзья и близкие так изменились...», «пирамиды... давали ощущение неразрывности с высшей силой», «человек упорно шёл лабиринтами Эхнатона» [7, с. 12-18].

Для предотвращения своих современников от надвигающейся мировой катастрофы, по моему, очень удачно использованы автором скрытые аллюзии и исторические коды культуры, повествующие о кровавых и жестоких событиях, сопровождавших все цивилизации. Он как бы напоминает и предупреждает, что дорога истории, устланная «благими намерениями» неотвратимо приводит к крушению мира. Интернационал, Ленин – вождь всех народов, Робеспьер, Марат и узкоглазый охотник гуцулы, Орловско-курская дуга 1943 года в сражениях с фашистской Германией, фараоны Тутанхамон и Эхнатон, Вавилон, Ганнибал, А. Македонский, Ю. Цезарь, А. Суворов, Дарий и Кир, князь Мономах и другие, возглавлявшие и участвовавшие в «молохе жертвоприношений», становятся «поводырями» своих народов. Автор негодует, что народы снова «создают себе веру в богов», их вечное царствование над ними и как «слепцы, ведомые поводырями», идут по лабиринту, который приведёт их к пропасти, бездне. Известные герои мифологем Амон-Ра, Зевс, Брахма, Вишну, Шива, Мессия; из мифосюжетов Библии –Иуда, Авель и Каин, две жизни Христа, Варава, Синедрион, фарисеи, Пётр Фома и Иоанн; имена великих Абая и Шекспира символизируют вечный поиск истины и справедливости всех народов во все времена.

Большинство критиков-литературоведов расценивают роман-откровение Х. Адигаева «Созвездия близнецов» как многогранный ключ-декодирование ко многим мифологическим и национально-культурным кодам. Писатель, историк Хасен Адигаев относится к писателям «новой волны» в Казахстане, которые являются носителями не только национальной культуры, традиционного знания психологии своего народов, но и знания общецивилизационного порядка.

Итак, посредством лингвокультурологического исследования, на примере анализа художественного текста не сложно представить мощь и историю, глубину и специфику менталитета, языковую историю целого народа. Культурные коды есть устойчивый способ передачи знаний о мире, это совокупность знаков и система определенных правил, раскодирование которых знакомит нас с уникальной культурой и исторической памятью народа и эпохи.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Телия В. Н. Русская фразеология: Семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты. – М.: Языки русской культуры, 1996. – 288 с.
2. Рождественский Ю.В. Введение в культуроведение: учеб. пособие для вузов. – М: ЧеРо, 1996. – 288 с.
3. Лотман Ю.М. О семиотическом механизме культуры // Его же. Избранные статьи. Т. 3 / Ю.М. Лотман. – Таллинн: Александра, 1993. – С.326-344.

4. Толстой Н.А. Язык и народная культура. Очерки по славянской мифологии и этнолингвистике. М., 1995. С. 269.
5. Бенвенист Э. Общая лингвистика. – М.: Прогресс, 1974.
6. Красных В.В. Основные постулаты и некоторые базовые понятия лингвокультурологии // Русский язык за рубежом. – 2011. – № 4. – 236 с.
7. Адигаев Х. Созвездия близнецов. Роман-откровение / Х.Адигаев. – Алматы, 2004.
8. Алтыбаева С. М. Этнокультурный дискурс современной прозы: код, конструкт, контент // Вестник национальной академии наук Республики Казахстан. – Алматы, 2012. – №3.

*Дильноза Иргашева
(Самарканд, Узбекистан)*

ОТБЛЕСКИ НОГ ГАЗЕЛЬНОЙ КРАСАВИЦЫ В ПОЭТИКЕ ПОРТРЕТА АБДУРАХМАНА ДЖАМИ

В статье даются сведения о стихах, написанных в газельном жанре А. Джами. Автор сравнивает общую характеристику и своеобразие стихов Центральной Азии, Ирана, арабских регионов, сохраняя символику Востока.

Ключевые слова: газельный жанр, гурия, Восток, портретные детали.

The article provides information about poems written in the gazelle genre by A. Jami. The author compares the general characteristics and originality of poems of Central Asia, Iran, and Arab regions, while preserving the symbolism of the East.

Keywords: gazelle genre, guria, East, portrait details.

Уникальная каноничность газели требует от исследователя портретных моделей немалых усилий, а от читателя, особенно европейца, художественной образованности. Здесь жанр диктует правило автору, вот почему крайне важно знание восточной символики, иначе может сложиться впечатление о поэтах Центральной Азии, Ирана и арабского региона, а именно на этом культурном пространстве функционирует газель, якобы осваивающих одну и ту же схему словесного рисунка.

Мозаика внешних портретных взаимосвязей не раскрывает характер гурии: её психея (душа) статична, она не склонна к исповеди, это прерогатива скорбящего возлюбленного, «молчаливой» красавице постоянно адресуются упреки. И все – таки проникнуть в космос милovidности жестокосердной можно, во – первых, благодаря познанию сердечного смятения лирического «я»; во – вторых, при помощи портретного словника. За кажущейся «холодной» и пестрой достоверностью видна перспектива сравнительных метафор.

В качестве иллюстративного материала используем газель узбекского поэта XV века Атаи: «уста любимой» – божественный родник Ковсар; «щеки» – «розы рая»; «глаза – нарциссы, кудри – гиацинты» (1). Набор аппликативных определений увеличивает объём текста, сам же поэт напоминает живописца, работающего в жанре мозаики, где образная палитра состоит из деталей лица, силуэтов гурии и жестов очарованного героя.

К числу художественных открытий Абдурахмана Джами, представителя ирано-таджикского Ренессанса, следует отнести портретную символику отблеска ног прекрасной дамы на фоне согбенной фигуры влюблённого. Газельные события автор урбанизирует: «Не я один подвластен чарам красавиц городских, / Красивое лицо – приманка для всех сердец людских» (2). Известный петербургский поэт XIX в. сетовал, что на его родине едва ли найдётся пара стройных женских ног; в газелях А. Джами, напротив, каждая городская гурия в этом живописном изображении совершенна.

Отблески ног красавицы обозначаются следующими зеркальными отражениями: стопа (ступня, подошва), легкие или прекрасные ноги, следы от ног, колени, пальчики. Портретное мастерство демонстрирует действующий и созерцающий влюбленный. Иногда эти две повествовательные ипостаси совмещаются. Компоненты геральдики отблесков ног подвижны, они отличаются от статики лица гурии, и в портретотворчестве А. Джамии являются значимыми структурами. Газельные персонажи подчиняются следующей композиции: чаще всего на полотне Она занимает пространство художественной вертикали, Он расположен по горизонтали.

Модель картины следов, сохранившихся от ног газельной красавицы. Герой напоминает следопыта, который находится под впечатлением проявленного на земле рисунка. Эффект «лёгких ног» гурии держится на технике контраста: красота – кручина (газель «Кто расскажет луноликой, с которой разлучен ...»; пер. Т. Страшнев): «По тропинкам, где остались лёгких ног её следы, / Я всю ночь брожу в печали, позабыв покой и сон» (с. 318).

Грезы влюбленного – припасть к следам ненаглядной на виду у людей – осуществились в газели «Не я один подвластен чарам красавиц городских...» (пер. В. Звягинцевой). Здесь «вчерашнее» также воспроизводится во время бессонницы: «Вчера услышал я, припавший к её следам в пыли: / «Ах, не пыли, Джамии, так сильно метлой ресниц твоих» (с. 236).

Отпечатки ног предмета восхищения рождают невероятные, а для газельного жанра вполне традиционные фантазии. Сочетание (стопа + лик) в газеле «Когда я умру, хочу, чтоб кости мои в калам ты превратила...» (пер. В. Державин) позволяет забыть о «завершении» и переключить внимание на магию девичьих ножек: «Лицом к следам твоих сандалий я прикасаюсь... О блаженство, / Когда бы ты стопою легкой на лик страдальца наступила» (с. 312). реальность и жанровая условность позволяют выделить две фигуры: Он – склоненный, Она затемнена красотой своих ног, скрытых в обуви.

Следующая комбинация портретных деталей (лицо героя+ следы ног гурии) в газеле «Когда ты, Кыбла красоты свой лик откроешь нам...» (пер. В. Державин) также указывает на рисунок портретной вертикали (она) и горизонтали (Он-лежащий в пыли). Автопортрет влюбленного передаёт момент напряженного ожидания чуда: «Заметив странника, ничком лежащего в пыли, / Знай: это я – Джамии – лицом припал к твоим следам» (с.362). Поэт словно поворачивает картину вспять до начала события.

Модель поцелуя следам. В отдельной группе газелей портрет ног гурии создаётся по принципу троичной градации: ноги + след + стопа. Чаще всего в такого рода структурах у мученика рождаются мысль зафиксировать след ног красавицы своим поцелуем. Так, в газеле « Говорят что где-то кто-то- ил ошибка снова? ...» (пер. А. Адалис) в миражных обстоятельствах влюбленный делится своей радостью: «Ног твоих следы целую на чужих порогах! - / Мне, увя самообмана не найти другого...» Желаемая «Стопа» которая не является антитезой «следа», также вдохновляет героя: «О стопах твоих мечтая, лишь следи целую, – Но великая утеха для меня готова» (с.393)

Показательно и то, что А. Джамии не использует в газельно лексиконе форму ласкательных характеристик ног любимой. Это связано не только с произволом переводчика, но и диктатом жанра. Грезы о поцелуем (газель «Серебряная шея. ланиты-два тюльпана...»; пер. В. Звягинцевой) могут создать авантюрную ситуацию. В названном стихе иллюзорная картина нарушила портретную композицию: «Ах, если б опьянев, ты лежала без сознания - / Ступню поцеловал бы я с помощью обмана» (с.235).

Модель рисунка (подошвы) ног гурии. Поскольку «поцеловать» ступню невозможно, то лежащий в пыли просит гурию прикоснуться к нему «подошвами своих ног (газель «Скаком твой быстро мчал тебя: из –за того я изнемог ...»; пер. В. Державин); «Не вынуждай меня вставать из праха на твоём пути, / Пройди, коснись моих ланит подошвами прекрасных ног!» (с.314).

Намерение поцеловать оставленные отпечатки «прекрасных ног» дамы сердца иногда переносятся в потусторонний мир. «Красота, походка, стать» и строптивый характер гурии превращают визионера в пыл (газель «Узкоглазая смутьянка мой похитила покой...»; пер.

В. Державин); «Не дождусь я встречи с нею. Поцелуй, может быть, / Легких ног её подошвы, после смерти став землей» (с. 390). Заветная мечта смешается в далекое будущее, в запредельный мир атомов.

Модель вербальных портретных жестов. В поэтике отблесков ног восточной красавицы значимую роль играют такие жесты лирического «я», как «сложил», «бросил», «кинул», «припал». Герой может покорно «сложить» свою судьбу у ног «шахини красоты» (газель «Ради тебя прахом я стал на пути красоты...»; пер. В. Державин), которая гордо пройдет мимо: «То, что хотел я за век мой короткий в мире свершить, / всем я пожертвовал, все я сложил ногам красоты» (с.358).

Увидев гурию, играющую в човган (газель «Кто стан твой спокойный к жизни вызвать мог!»; пер. В. Державин), влюбленный «бросает» сердце к ее ногам. (с. 366). Аналогичный рыцарский жест просматривается и в газеле «Истомиться по тебе жаждет каждый...» (пер. А. Адилис): «Сердце, голову к стопам твоим кину...» (с.395).

Фактура портрета пари у А. Джамина поминает мозаику: в качестве орнамента автор использует детали, создающие целостный образ. Угол образа картины позволяет выделить реальное (глаза, локоны, ланиты, отблески ног...) и символическое - инкрустированные уподобления, разъясняющие философию суфизма о бессмертии красоты и страдания. Время в газельном портрете превращается в категорию вечных «вчера» и «сегодня», хронос возраста любви остановлен антитезами: Она жестокосердная, Он – кроток, мученик; Она – красавица, Он – повергнут в пыль.

Сторонники догматического реализма могут сказать: «Так в жизни не бывает!». И будут правы, однако в султанате газельного жанра приемы поверхностного отражения портретных деталей отвечает требованиям самого высокого искусства.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Атаи. Избранные газели. – Т.: ГИХЛУЗССР, 1960. – 59 с.
 2. Джами А. Избранные произведения в 4-х тт. – Душанбе: Инфон, 1972. – Т.1. – 235с.
- Цитаты проводятся по этому изданию.

УДК 81'373.7:[070:323.21

*Олена Карловас, Яна Романченко
(Сєверодонецьк, Україна)*

КВАЗИЦИТАЦІЯ В ЗАГОЛОВКАХ МЕДІАТЕКСТІВ

Стаття присвячена актуальному питанню зв'язків інтертекстуальності як найпоширенішого прийому побудови заголовків з прецедентними текстами.

Ключові слова: *інтертекстуальність, прецедентний текст, заголовок, квазіцитація, функція.*

The article is devoted to the actual question of the links of intertextuality as the most commonly used method of constructing headings with precedent texts.

Key words: *intertextuality, case-law, title, quasicitation, function.*

Мова є містком між поколіннями та засобом передавання позамовного колективного досвіду. Зв'язок культури та мови цілеспрямовано почав вивчатися лише в кінці ХХ століття, хоча й мав швидше описовий характер.

Вивчення феномену інтертекстуальності в сучасних лінгвістичних дослідженнях пов'язують з прецедентними текстами, тобто «потенційно автономними змістовими блоками мовленнєвого вивчання, що актуалізує значущу для автора фонову інформацію та апелює до “культурної пам'яті” читача» [6, с. 107]. Термін «прецедентний текст» у мовознавстві до

сьогодні не має однозначного пояснення, хоча й був запропонований Ю. Карауловим 1986 року [2, с. 105–126]. Дослідник під прецедентними текстами розуміє такі, що є значущими для окремої особистості щодо пізнавальності та емоційності, мають надособистісний характер, тобто відомі широкому загалу, і звернення до них у дискурсі мовної особистості неодноразово відтворюється [3, с. 216].

Дослідники мови ЗМІ звертають увагу на те, що інтертекстуальні посилання за останні роки стали найпоширенішим прийомом побудови заголовків статей, і не лише в друкованих виданнях. Як зазначає Г. Черемхівка, розвиток інформаційних технологій спровокував появу інтернет-комунікації, що в кінці ХХ – початку ХХІ століть демонструє частотну активність споживання через її зручність, інтерактивність, глобальність, багатовимірність (поєднання вербального продукту ЗМІ з візуальним, аудіовізуальним, графічним, гіперпосилання), безперервність у часопросторі (на відміну від періодичних видань, телепрограм, радіопередач, що мають часові та просторові обмеження) [7, с. 29]. У сучасних медіатекстах, на думку Т. Коваль, спостерігається орієнтація на різноманітні мовні смаки, публіцистичність, діалогічність, посилення особистісного початку; стилістичний динамізм, явища «перейменування»; поєднання експресії та стандарту, семантичні та стилістичні контрасти, метафоричність, образність, експресивність, соціальна оцінність масового мовлення, тенденція до масового поглинання, асиміляції чужорідних елементів; пошук нових експресивних засобів вираження [4, с. 17].

Про роль прецедентних текстів у мові газети говориться в розділі монографії О. Земської «Язык как деятельность», у якому є параграф «Цитация и виды ее трансформации в заголовках современных газет». Автор монографії зазначає: «Одним із типових для сучасних газет способів реалізації поетичної функції мови (за Якобсоном) є цитация і квазіцитация, тобто включення в текст газети чужого тексту – у незміненому вигляді (цитация) і в трансформованому, переробленому (квазіцитация). Такі включені тексти можуть бути названі прецедентними текстами (ПТ), оскільки вони добре відомі широкому загалу, мають ознаку повторюваності в різних текстах» [1, с. 554]. Дослідниця звертає увагу на те, що розмаїття функцій цитування пов'язане, по-перше, зі зниженням високого, пародіюванням, розвінчуванням кумирів, а по-друге, цитати (і квазіцитати) винесені в заголовок, мають сильну позицію, оскільки одразу привертають увагу читача, змушують шукати відповіді на запитання: хто автор, як цитата пов'язана зі змістом статті тощо. Прецедентні тексти, включені в заголовки, характеризують менталітет автора-журналіста, його рівень, а також психологію та комунікативну компетенцію читача-адресата. Прецедентні тексти по суті можна розглядати як лакмус, який характеризує рівень культури журналіста й читача, оскільки якщо вибір цитати/квазіцитати є невиправданим, то це може спричинити комунікативну невдачу, за яку несе відповідальність журналіст як носій (в ідеалі) вищого типу культури, а не масовий читач [1, с. 554].

Заголовок медіатексту виконує функції умовного рефлексу, певного натяку, і це сприяє тому, що явища суспільно-політичного, історичного значення активізуються у свідомості читача. Якщо заголовок містить стереотипне, зрозуміле потенційному співбесіднику висловлювання, то це є сигналом належності до даного соціуму, зв'язку з його національною культурою або культурою взагалі.

Отже, прецедентним феноменам властиві найперше рекламно-експресивна та емоційно-оцінна функції, аніж номінативно-інформаційна, оскільки включаючи їх у заголовок, журналіст апелює до культурної компетенції читача, його культурного знання, намагається ідентифікувати свій культурний “вантаж” і читачів, тобто створити спільний знаковий механізм, що дозволить стерти кордони між “своєю” та “чужою” свідомістю [5, с. 422].

Сучасні заголовки медіатекстів представлені найчастіше трансформованими заголовками (квазіцитатами), оскільки такі стандартні мовленнєві формули є більш експресивними й оцінними, автор начебто запрошує потенційного читача до діалогу. Квазіцитация, або трансформовані прецедентні тексти мають такі різновиди: **запитальна й оклична трансформація прецедентного тексту**, наприклад: *Контракт Тимошенко для*

Коломойського: Чи зроблять з Зеленського царя Додона; Чому вівторковий вечір став "лебединою піснею" для зіркового Крістіану Роналду; Три танкісти і собака: Як в ООС військові готують техніку; Що б із вами зробив Шевченко; Чим бій під Крутами нагадує українцям реалії сьогодення; "Зі святом?! Та яке свято, в мене траур": Як українці весело проводять 1 вересня; **сегментоване цитування**, наприклад: Парубій сподівається на ще один успішний Чистий четвер; Гурт "Пирятин" – свята інквізиція українського шоу-бізнесу; "Первородний гріх Дебальцева" та чергові провокації на блок-посту; Як аграріям застрахуватися від тлі, "колорада" і палючого сонця; Великий потоп в столиці: Чи варто киянам готувати гондоли на осінь; **редуковане або усічене цитування**, наприклад: Закінчилася епоха Майдану і "шарікових": Як оточення Януковича святкує "кінець" Порошенка; Батько Махно і "пережовані кандидати": Як українські "противсіхи" псують бюлетені на виборах; В окупований Донецьк припхався радянський "Чингачгук"; **контаміноване цитування (поліпрецедентність)** [8]. Останній різновид – контамінація, або поліпрецедентність складає незначну кількість заголовків медіатекстів, що є наслідком поєднання в одному заголовку двох або більше різних творів. Так, в одному заголовку можуть бути об'єднані декілька прецедентних текстів, що мають різні джерела. Також це може бути наслідком того, що деякі прецедентні тексти належать до творів, представлених у різних видах мистецтва, а отже, співвідносяться з різними джерелами, наприклад: "Я прийшов – тебе нема": Дебати, яких не було, закінчилися взяттям "Олімпійського"); Пісні аполітичного акина: Коломойський – останній лицар Великої хартії вольностей олігархів (прикладі взято з матеріалів, розміщених на сайті <https://ukrop.depo.ua>).

Таким чином, трансформовані в заголовках прецедентні тексти є однією з форм мовної гри, коли автор медіатексту виконує прагматичне завдання – вплинути певним чином на свідомість читача, оскільки деформовані мовленнєві кліше привертають увагу своєю оригінальністю, деавтоматизують сприймання заголовку, бо він має ознаки невимушеності, неофіційності, безпосередності спілкування, зумовлюючи появу нового змісту.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Земская Е. А. Язык как деятельность: Морфема. Слово. Речь. – М., 2004. – С. 554.
2. Караулов Ю.Н. Роль прецедентных текстов в структуре и функционировании языковой личности // Научные доклады и новые направления в преподавании русского языка и литературы: Доклады советской делегации на VI конгрессе МАПРЯЛ. – М., 1986. – С. 105-126.
3. Караулов Ю. Н. Русский язык и языковая личность. – М., 2002. – С.216.
4. Коваль Т. Л. Засоби експресивізації українського газетного дискурсу початку ХХІ ст. : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова» / Т. Л. Коваль. – Запоріжжя, 2011. – С. 17.
5. Ковшова М. Л. Прецедентный текст в современном газетном заголовке как интеллектуальное развлечение // Логический анализ языка. Концептуальные поля игры. – М., 2006. – С. 422.
6. Стилистический энциклопедический словарь русского языка / Под ред. М. Н. Кожинной. – М., 2003. – С.107.
7. Черемхівка Г. Є. Тропи і фігури у медіатекстах початку ХХІ ст.: дис. на здобуття наук. ступеня канд.філол.наук. : спец. 10.02.01 «Українська мова» / Г. Є. Черемхівка. – Кривий Ріг, 2015. – С.29.
8. Черногрудова Е. П. Заголовки с прецедентными текстами в современной публицистике : На материале центральной, региональной и местной прессы: автореф. дис. – Воронеж, 2003.

РОЛЬ ПОЭМЫ Я. КОЛАСА «НОВАЯ ЗЕМЛЯ» В ФОРМИРОВАНИИ ЭКОЛОГИЧЕСКОГО ВОСПИТАНИЯ ШКОЛЬНИКОВ

Экологическое воспитание направлено на формирование высокой культуры поведения человека в окружающей среде. В процессе экологического воспитания происходит приобщение учащихся к прекрасному, формирование высоких моральных качеств, развитие экологического мышления, а также появляется бережное отношение к природе. На уроках белорусской литературы в процессе изучения поэмы Якуба Коласа «Новая Земля» формируются основы экологического воспитания, что способствует развитию активного и бережного отношения к окружающей среде и природе родного края.

Ключевые слова: экологическое воспитание, развитие личности, Якуб Колас, В.И. Вернадский, биосфера, ноосфера, принцип коэволюции.

Environmental upbringing is directed to the formation of high culture of human's behavior in the environment. In the process of environmental upbringing students are joined to the beautiful, to the formation of high moral qualities; they learn to respect nature and their environmental thinking develops. At lessons of Belarusian literature while studying the poem "Novaya Zemlya" by Y.Kolas bases of environmental upbringing are formed; they contribute to develop active and careful attitude to the environment and to the motherland's nature.

Key words: environmental upbringing, personal development, Yakub Kolas, V.I. Vernadsky, biosphere, noosphere, principle of coevolution.

Личность человека формируется и развивается под влиянием многочисленных факторов. От того, каким будет подрастающее поколение, зависит будущее человечества. Одним из направлений воспитательной работы в образовательных учреждениях является экологическое воспитание, которое способствует формированию основ экологического сознания и экологической культуры, необходимых для выработки правильного поведения. Экологические проблемы затрагивают интересы не только отдельной личности, но и человечества в целом.

В современном мире каждый человек, независимо от его специальности, должен быть экологически образованным. Только в этом случае он сможет реально оценивать последствия своей практической деятельности при взаимодействии с природой.

Русский учёный В.И. Вернадский, разработавший учение о биосфере и ноосфере, отмечал, что биосфера как область активной жизни превращается в ноосферу – оболочку Земли, преобразованную человеческим разумом и трудом. Из теории ноосферы Вернадского вытекает важный принцип коэволюции, который заключается в совместном и согласованном развитии человечества и природы. Только при соблюдении этого принципа можно сохранить жизнь на планете.

В процессе обучения и воспитания в школе ученикам необходимо прививать основы экологического мышления, то есть умение правильно анализировать и устанавливать причинно-следственные связи экологических проблем и прогнозировать экологические последствия человеческой деятельности.

Богатое литературное наследие Якуба Коласа, белорусского писателя и поэта, широко известно в мировой литературе. Его творчество является неотъемлемой частью культуры Беларуси, неисчерпаемым источником мудрости, вдохновения и красоты. Лирикоэпическая поэма «Новая земля» по праву считается не только вершиной творчества писателя, но и одним из самых известных произведений белорусской литературы. Многочисленные строки проникнуты особой теплотой и искренней любовью к родному краю, его природе. Автор

соотносит пейзажи с образами главных героев, показывает их гармонию. Тесная связь с природой помогает прививать самые высокие и благородные качества, делает будущее счастливым. Пейзажные зарисовки Я. Коласа не оставляют читателя равнодушным, поскольку отличаются лиричностью, эмоциональностью и восторженностью. С помощью эмоциональных переживаний информация о важной роли природы и экологии прочно закрепляется в сознании учащихся:

«А луг – насколько хватит ока –
Свободно, пышно и широко
Простерся скатертью богатой
Вдоль Немана от самой хаты,
Сверкая яркими цветами,
Всех красок жаркими тонами,
В неуловимых переливах
Оттенков нежных...» [1, с. 161].

Автор «Новой земли» пишет о видении мира природы, об отношении к другим людям, формируя мировосприятие и мироощущение. Только будучи в гармонии с природой человек может обрести истинное счастье. В поэме Я. Колас предстает не просто как один из крупнейших знатоков жизни и обычаев народа, но и создаёт красочные образы родной белорусской природы, мастерски изображает самобытность родного края, тем самым углубляя свою морально-философскую концепцию:

«Над тихой, талою землею
Нависла ночка той порою.
Умолкло всё, покоем веет,
Шатер небес от звезд яснеет,
Безмолвен сосен темный строй,
И лес не шелохнет листвою –
В раздумье эту ночь встречает
И, видно, пасху ожидает...» [1, с. 330].

Смысл и цель современного экологического воспитания – сохранение и развитие человека как продолжателя цивилизации. Именно экологическое воспитание способствует формированию ответственного отношения к окружающей среде, которое строится на базе нового мышления. В процессе изучения поэмы Я. Коласа «Новая Земля» у учащихся вырабатывается активная позиция бережного отношения к природе и правильное восприятие проблемы сохранения окружающей природной среды.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Колас Якуб. Собрание сочинений. В 4-х т. Т. 1. Стихотворения и поэмы. Пер. с белорус. / Вступ. статья И. Науменко; Сост. и коммент. М. Мушинского и М. Протасевича. – М.: Худож. лит., 1982. – 590 с.

УДК 81'272/373:316

*Анастасія Колядич
(Київ, Україна)*

СОЦІОКУЛЬТУРНІ ПЕРЕДУМОВИ ВИНИКНЕННЯ ПОЛІТКОРЕКТНОЇ ЛЕКСИКИ

У статті проаналізовано соціокультурні передумови виникнення явища політичної коректності, стан його дослідження вітчизняними та зарубіжними вченими. Зазначено, що політкоректність – є невід'ємним компонентом мовної практики в багатьох країнах світу.

Ключові слова: політична коректність, культура, мова, цінності, світ.

Socio-cultural preconditions of the political correctness phenomenon and the research condition of domestic and foreign scientists are analyzed. It is noted that political correctness is an integral part of the language practice in many countries of the world.

Key words: *political correctness, culture, language, values, world.*

У ХХ столітті помітною стала необхідність вивчення мови в сукупності з екстралінгвальними чинниками, що сприяло виникненню нових течій у лінгвістиці і зародженню таких галузей, як соціолінгвістика, етнолінгвістика, лінгвокраїнознавство. Сьогодні вивчення співвідношення мови і культури є однією з актуальних проблем сучасного мовознавства. Оскільки, на думку вчених, мова є дзеркалом культури, у якому знаходять своє відображення суспільна самосвідомість народу, його менталітет, національний характер, спосіб життя, традиції, звичаї, мораль, система цінностей та світобачення. Сучасна глобалізована культура, як відомо, ґрунтується на таких демократичних цінностях, як вибір, право на власну думку, свобода совісті, а тому зумовила появу такого культурного й мовного феномену, як «політична коректність».

Останнім часом проблема політкоректності перебуває у центрі дискусійного поля. Політкоректністю цікавиться не лише широка громадськість, а вона є предметом дослідження лінгвістів, політологів, філософів, соціологів, психологів, культурологів. Актуальним це питання є у працях зарубіжних дослідників Д. Адлера, Б. Брайсон, Д. Д'Соуза, Д. Равич, С. Уолкера; Ю. Л. Гуманова, Л. В. Мерзлякова, Л. В. Мельникова, М. Ю. Палажченко, С. Г. Тер-Минасова, Л. В. Цурикова та ін.

Термін політкоректність знайшов своє застосування і в корейській мові в останні десятиліття ХХ століття. Використання цього терміну, як переконують статистичні дані і мовні звіти, опубліковані при підтримці південнокорейського Національного інституту корейської мови свідчать про те, що у південнокорейській мовній і немовній дійсності помітним є прагнення до дотримання світових норм політичної коректності. Як відомо, основою корейського словотворення до цього часу є ієрогліфічні компоненти. І саме це певним чином обмежує формування політкоректної лексики. Окрім того, у Корей політкоректна лексика тісно пов'язана з політикою очищення мови від іноземних запозичень, особливо тих, які ввійшли в мову епохи японського колоніалізму.

Особливий інтерес викликає вивчення матеріалів, опублікованих на початку 2000 р. Національним інститутом корейської мови. Вони присвячені неполіткоректній лексиці, підходам до появи політкоректності в мові і суспільстві, а також тенденціям евфемізації сучасної корейської мови.

Мета статті – розглянути поняття політкоректності, умови його виникнення та функціонування.

Політкоректність, її доктрина визрівала у 1990-ті роки в університетському середовищі США під впливом ідей лібералізму. Визначаючи у своєму виданому 2006 р. «Словнику іноземних слів» поняття політкоректності, російський дослідник Н. Комлев пише: «Політкоректність – поняття-гасло, яке утвердилось у США і яке демонструє ліберальну спрямованість сучасної американської політики» [2, с. 279-280]. Учений вважає, що це свого роду ідеологічний ерзац, поява якого обумовлена крахом рівноваги ідейно-політичних систем в кінці 90-х років ХХ ст. і який, будучи позбавленим глибокого змісту, є швидше символічним образом та коригуванням мовного коду. Можна побачити в політкоректності й явище, пов'язане з притаманною США ситуацією *cultural diversity* – культурної багатоманітності та засадами політики мультикультуралізму.

Доктрина політкоректності відштовхувалась від поняття *neutral language* – нейтральна мова. Саме така мова, звільнена від виразів, котрі ображають почуття та гідність індивіда, порушують його людські права, має протистояти «мові ворожнечі» – *hate speech*. Мова виключення, репресії, ворожнечі має бути сама виключена з вжитку. Її використання не означає бажання уникати «незручних» тем – воно означає бажання говорити про ці теми по-іншому. Встановлення й утвердження в суспільній свідомості спеціальних норм мовного

етикету, вважали прихильники доктрини політкоректності, допоможе створити єдиний комунікативний простір і програмувати толерантну поведінку всіх учасників комунікації.

Отже, політкоректність – явище, в якому домінуючу роль відіграє мовний та культурно-поведінковий аспект.

Мовний аспект політичної коректності виявляється у пошуку нових засобів для мовного виразу та коригуванні мовного коду.

«Як можна визначити політкоректність у двох словах? – пише К. Шаров, автор однієї з статей, присвячених цій проблемі. – Це певний новояз – мова Езопів наших днів, які схильні перейменовувати всі речі та явища. Для чого? Щоб не вважатись негідником, який зневажає або обмежує чийсь права. Раса, етнос, стать, віросповідання, сексуальні орієнтація, політичні погляди, вік, інтелектуальні здібності, фізична конституція, психотип, характер, темперамент індивіда та інші його атрибути залучені у сферу панування політкоректності» [7, с. 34].

Критики політкоректності справедливо дорікають її прихильникам саме за схильність до мовної еквілібристики замість конкретних дій, спрямованих на розв'язання реально існуючих проблем. Про цю обмеженість політкоректності говорить, зокрема, У. Еко, який вважає, що замість того, щоб удосконалювати суспільство, доктрина політкоректності пропонує удосконалювати лексику. «Коли суспільство починає називати неходячих не «інвалідами», а «альтернативно розвинутими» (*diversamente abili*), замість того, щоб будувати для них пандуси, зрозуміло: лицемірно розправившись з попереднім терміном, провели косметичний ремонт у мові, але не ремонт сходів,» – пише філософ [8, с. 169]. Учений справедливо зазначає, що політкоректність покликана насаджувати толерантність, а це перетворює її на новітню форму фундаменталізму, який канонізує букву, нехтуючи духом самої доктрини. У певному сенсі політкоректність починає протистояти толерантності, оскільки передбачає нетолерантне ставлення до тих, хто не підтримує її ідеологію та практику. Продовжуючи цю думку, У. Еко стверджує, що через політкоректність глобалізована культура потрапила в ситуацію, котру у шахах прийнято називати *zugzwang* (цугцванг): не ходити не можна, а кожен хід лише погіршує становище гравця.

О. Сінькевич зауважує, що «противники та критики політичної коректності називають її багатоголовим чудовиськом та терором доброчесності, сучасною інквізицією, яка вишукує політично некоректну ересь і влаштовує еретикам аутодафе у вигляді переслідувань, кампаній по дискредитації, каральної цензури» [6].

Ідеологію та практику політкоректності піддає гострій критиці польський філософ, філолог, перекладач А. Колаковська. У своєму есеї «Imagine: Інтелектуальні витoki політкоректності», досліджуючи генезу цієї доктрини, дослідниця вбачає її в утопії американського руху гіпі – «дітей-квітів» 60-х років та філософії «Нью-ейдж» [9, с. 285].

На думку дослідниці, політкоректність є лівою антиелітарною ідеологією, яка ворожа культурі та цінностям Заходу; вона є нетерпимою, хоча й проголошує терпимість, тоталітарною, оскільки намагається підпорядкувати своїм вимогам мислення у всіх сферах життя; вона спирається на абстрактні принципи, які заперечують здоровий глузд, розділяє суспільство на групи, котрі живуть своїми відокремленими інтересами. Вона проголошує своєю метою справедливість і благо людини і зневажає людей, факти та розум. Вона вимагає максимального втручання держави в життя і бажає кожному сферу регулювати на законодавчому рівні.

Окремі дослідження, присвячені політичній коректності, позначені критикою надмірного патерналізму ідеології політкоректності стосовно меншин, які можуть мати власну позицію, що не завжди співпадає з позицією тих, хто виявляє стосовно них «батьківську турботу». Так, російський соціолог, політолог, філософ Л. Іонін вважає, що політкоректність перетворює сучасне суспільство на «суспільство меншин». На його думку, політкоректність породжує новий тип соціальної структури, де ключовими та груповими ідентифікаціями є категорії різного роду меншин, які колись піддавались або нині піддаються дискримінації з боку «панівної більшості» [1, с. 21].

У своїй книзі «Політкоректність: Дивовижний новий світ» Л. Іонін висловлює думку про те, що політкоректність виростає з постмодерну, котрий урівнює в правах всі концепції та погляди, приймає будь-яку позицію точку зору, ідеологію, поєднуючи їх в нескінченну різноманітність колажів. Усе дозволено і все прийнятно, і щоб не виглядати ізгоем, людина погоджується з тим, що визнає більшість [1, с. 22].

Чимало дослідників сам термін політкоректність часто називають невдалим, але згадаємо, що друга його частина – «коректність» походить від латинського *correctus* – ввічливість, тактовність, поштивість, чіткість, точність. Отже, коректність – одна з базових засад етикету, культури поведінки. О. Сінкевич стверджує, що «мовний етикет містить ряд загальноприйнятих правил, які порушують лише ті, хто не може похвалитись гарними манерами. «Вибирати вирази» – це стандарт поведінкової культури, випробуваний століттями, вираз незаперечної істини про єдність змісту і форми» [6].

Як відомо, політкоректна поведінка говорить про людину більше, ніж нічим не підкріплена декларація про погляди та наміри.

Політкоректність, реалізована у повсякденному житті, сприяє дружнім стосункам, миру та злагоді. Учений Г. Нікифорович у статті «Політична коректність як точна наука» пише, що запровадження політкоректності у США – безсумнівне благо, оскільки вона допомогла суттєво понизити рівень ксенофобії в американському суспільстві. Старожили провінційного містечка Сент-Луїса розповідають, як півстоліття тому навіть найбільш ліберально настроєні білі не запросили б до себе негра – вони не відважились би наражатись на засуджуючі погляди сусідів. Нині, навпаки, осуду буде підданий той, хто відмовляється приймати у своєму домі людей іншої раси. «Це – прямий результат політкоректності, хай не завжди щирої, але набагато привабливішої, ніж щира ксенофобія,» – вважає дослідник [4].

Очевидною є думка про те, що політкоректність стимулює процес демократизації суспільства, сприяє утвердженню почуття гідності людини, демонструє повагу до індивіда. Вона є соціально-політичним самообмеженням, котре слугує інструментом накопичення цивілізованості, навчання тому, що люди мають бути терпимими по відношенню до представників іншої раси, статі, релігійних переконань [3].

Справжня толерантність передбачає як повагу до цінностей та смислів, важливих для іншого, так і усвідомлення та прийняття власного внутрішнього світу, власних цінностей та смислів, цілей і бажань, переживань та почуттів. Людина повинна мати межі в розумінні та прийнятті світогляду інших людей, це дає їй можливість не боятись можливих суперечностей та конфліктів, які також є невід'ємною складовою людського буття. Отже, дотримуючись правил та норм політкоректності, необхідно демонструвати зрілість і самостійність, без якої неможлива істинна толерантність.

У 1995 р. ЮНЕСКО прийняла Декларацію принципів толерантності, в основі яких повага, прийняття і розуміння багатоманітності культур світу, форм самовиразу та способів прояву людської індивідуальності, гармонію у багатоманітності, спрямованість на досягнення миру.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Ионин Л. Г. Политкорректность: Дивный новый мир / Л. Г. Ионин. – Москва: ООО «Ад Маргинем Пресс», 2012. – 112 с.
2. Комлев Н. Г. Словарь иностранных слов / Н. Г. Комлев. – Москва: Эксмо, 2006. – 672 с.
3. Лобанова Л. П. Новый стиль речи и культура поколения / Л. П. Лобанова. – Режим доступа: www.portal-slovo.ru/philology/374L21.php
4. Никифорович Г. Политическая корректность как точная наука / Г. Никифорович. – Режим доступа: <http://magazines.russ.ru/zz/19/ni17.html>
5. Панин В. В. Политическая корректность как культурно-поведенческая и языковая категория : автореф. дис. на соискание научн. степ. канд. филол. наук / В. В. Панин. – Тюмень : Тюменский государственный университет, 2004. – 19 с.

6. Сінькевич О. Політкоректність в контексті глобалізаційних процесів сучасності / О. Сінькевич. – Режим доступу: <https://www.sworld.com.ua/konfer30/820.pdf>
7. Шаров К. С. На темной стороне политкорректности: гендернонейтральный новояз / К. С. Шаров // Вопросы философии. – 2010. – №3. – С. 30–43.
8. Эко У. О политкорректности / У. Эко // Полный назад ; пер. с итал. – Москва: Эксмо, 2007. – 215 с.
9. Kołakowska A. Imagine: Intelktualne źródła poprawności politycznej / A. Kołakowska // Wojny kultur i inne wojny. – W. : Fundacja Swietego Mikolaja, 2012. – 312 s.

*Shahnoza Kuvanova, Guzal Ramazonova
(Karschi, Usbekistan)*

MIKROSTRUKTUR DER ZWEISPRACHIGEN WÖRTERBÜCHER

Es geht den Artikel um Mikrostruktur der zweisprachigen Wörterbücher. In diesem Artikel wurden zweisprachigen Wörterbücher geforscht, die in Usbekistan herausgegeben wurden.

Stichwörtern: *die Wörterbücher, Lemma, Bedeutungserläuterung, Lemmaselektion, Abkürzung, Wortformenangaben, Sublemmaselektion, segmentieren, architektonisch.*

Es sei noch erwähnt, dass Mikrostruktur von Wörterbüchern folgende sind: der grundlegendste Bestandteil eines Wörterbuchs ist das Wörterverzeichnis, das wiederum aus Wörterbuchartikeln besteht. Ein Wörterbuchartikel enthält außer dem Lemma/Stichwort auch „Angaben zu dem durch das Lemma repräsentierten Lexem [...] und im Falle von zwei- oder mehrsprachigen Wörterbüchern auch Äquivalenzangaben.“ Inhalt und Aufbau von Wörterbuchartikeln soll man darstellen, und soll man stellenweise durch Beispiele aus neueren Wörterbüchern ergänzen.

Es sei gesagt, dass es der wichtigste Unterschied in der Mikrostruktur zwischen den einsprachigen Wörterbuch existiert, das zu jedem Eintrag eine Definition mit oder ohne Beispiel enthält (*Definitionswörterbuch*) und dem zweisprachigen Wörterbuch, das für jedes Lemma ein zielsprachiges Äquivalent, die Übersetzung liefert (*Äquivalenzwörterbuch*).

Der Wörterbuchartikel eines zweisprachigen Wörterbuchs enthält: Lemma, grammatische Angaben, Aussprachenangaben und semantische Äquivalente.

Die Klassen der Angaben in Wörterbüchern werden nach unterschiedlichen Aspekten und Kriterien unterschieden, zum Beispiel sprachliche und nichtsprachliche Angaben, linguistische und enzyklopädische Angaben, wissenschaftliche und nichtwissenschaftliche, hochsprachliche und umgangssprachliche u.s.w.

Die Mikrostruktur der deutsch-usbekischen Wörterbücher habe ich hier auch diese “Deutsch – usbekisches Wörterbuch” Beispiele durchgeführt. Auch das Datenklassensortiment im Mikrostrukturenprogramm von Benjaminow u.a. 1985 ist wenig reichhaltig.

Ein deutsches Wort kann in manchen Fällen ins Usbekische mit mehreren Wörtern übertragen werden. Die Wörter sind bedeutungsähnlich und gelten als Synonyme, werden aber stilistisch verschieden gebraucht. Sie werden durch ein Komma voneinander getrennt. Der Benutzer des Wörterbuches hat dann das kontextuell passende Wort selbst auszusuchen. Hier haben wir also das Problem der Äquivalentenkumulation. Nach den Lexikographen soll der Benutzer gerade das tun, was er auf keinen Fall kann, nämlich eine semantisch–pragmatisch basierte Äquivalentunterscheidung vornehmen.

Bereits wurde darauf hingewiesen, daß auch die gemischt – semiintegrierten Mikrostrukturen im Rahmen eines Wörterbuches eine Datenverteilung im Wörterbuchartikel determinieren, welche eine gute textstrukturelle Voraussetzung für eine erfolgreiche Wörterbuchbenutzung in den wichtigsten Benutzungssituationen für zweisprachige Wörterbücher darstellt. Im folgenden wird daher zunächst das Wort dargeboten der das gleiche lexikographische Datenangebot enthält, aber –

im Unterschied zu – eine architektonisch ausgebaute, einfache gemischt –semiintegrierte Mikrostruktur aufweist.

Abkürzung *die*; -, -en

1 ein kürzerer Weg zwischen zwei Orten als der normale **qisqaroq yo'l** « кискарок йул », **yaqinroq yo'l**

«якинрок йул»; Ant:↓ Umweg **uzoq [olis] yo'l**

2 ein abgekürztes Wort **qisqartma** «кискартма»:

Sy: *die Abbreviatur* sin: **abbreviatura** Кр-;

das ~ sverzeichnis **qisqartmalar ro'yxati**

[Sub [...]]

V eine ~² bilden **qisqartma so'z yasamoq**

[tuzmoq]/eine ~¹ nehmen [gehen, fahren] **qisqaroq**

yo'ldan yurmoq [bormoq]

[Adj [...]]

Präp Sie benutzten einen schmalen Feldweg als

~¹ **Ular yaqinroq yo'l sifatida so'qmoqdan**

foydalanadilar \ „Fa.“ Ist eine ~² von „ Firma “ „Fa.“

Firma so'zining qisqartmasi

Das Wort zu *Abkürzung* mit architektonisch ausgebaute, einfacher gemischt – semiintegrierter Mikrostruktur; die eckige Klammer „[]“ besagt, daß die entsprechende Artikelposition nicht besetzt ist; diese wird hier nur aus Gründen der Veranschaulichung aufgeführt.

Das Konzept der semiintegrierten und gemischt – semiintegrierten Mikrostrukturen ist in dieser Qualifikationsarbeit ausführlich dargestellt und kann hier nicht im Detail eingeführt werden; vielmehr können anhand von das Wort nur einige informelle und allgemeine Erläuterungen gegeben werden. Diese sollen lediglich verdeutlichen, daß es noch wenigsten eine zweite Möglichkeit der Artikelgestaltung gibt, die für polyfunktionale zweisprachige Mehrwegwörterbücher geeignet ist.

Neben den architektonisch ausgebauten, gemischt annexierten Mikrostrukturen (vgl. In das Wort *Abkürzung*) und den architektonisch ausgebauten, rechtserweiterten gemischten annexierten Mikrostrukturen können im DUsW noch architektonisch ausgebaute, einfache gemischt – integrierte Mikrostrukturen auftreten. Dies ist dann der Fall, wenn zu einem Lemmazeichnen erstens keine Synonyme, keine Antonyme und keine Wortbildung abgegeben werden können, so daß kein Annex formuliert werden kann, und wenn auch keine Phraseme angegeben werden können, so daß auch der Postkommentar entfällt. Dies zeigt z.B. das Wort “abfahren”.

ab fah ren* I V.t. (hat)

1. etw. a. etw. mit einem Fahrzeug wegtransportieren **olib [yuklab] ketmoq** «бироп нарсани олиб [юклуб кетмоқ]: *Dreimal in der Woche wird der Müll abgefahren* /Axlat haftada uch marta olib ketiladi K: Bauschutt a. / qurilish chiqindisini olib ketmoq

2. etw. a. etw. durch häufiges Fahren abnutzen **yeyilmoq** «ейилмоқ»: *Nach drei Jahre waren die Reifen abgefahren* /Uch yildan keyin shinalar yeyilib ketdi

3. jmdn. etw. a. jmdm. einen Körperteil durch Überfahren abtrennen **uzilmoq** «узилмоқ», **kesilmoq** «кесилмоқ», **qirqilmoq** «қирқилмоқ»: *Bei einem Unfall wurde ihm ein Bein abgefahren* / Baxtsiz hodisa tufayli uning oyog'i uzili ketdi

4 etw.a. (hat/ ist) zum Zwecke der Besichtigung od. Kontrolle eine bestimmte Stecke fahren **aylanib chiqmoq** «айланиб чикмоқ»:

Auf der Suche nach dem etnführten Mädchen hat (ist) die Polizei alle Wege der näheren Umgebung abgefahren / Politsiya o'g'irlangan [olib qochilgan qizni izlab, tevarak- atrofdagi hamma yo'lni aylanib chiqdi]

II V. i. (ist) **1 jmd. [etw.] fährt ab** einen Ort zu einer bestimmten Zeit fahrend verlassen **jo'nab ketmoq** «жунаб кетмоқ»: *Morgen fährt unser Gast wieder ab* / Mehmonimiz ertaga jo'nab ketadi *Der Bus fährt um neun Uhr ab* / Avtobus soat to'qqizda jo'naydi

2. *jmd. [etw.] fährt ab* von einer Straße einer bestimmten Art auf eine Straße einer anderen Art fahren o'tmoq [chiqmoq] <ўтмок [чикмок]>: *Er mußte bei der nächsten Ausfahrt von der Autobahn abfahren* / U keyingi muylishda avtostradadan chiqishi kerak edi

In diesem Wort findet sich das erweiterte allgemeine Struktur – und Architekturbild zum Probeartikel Wegen der Eigenschaft hat einen thematisch homogenen Postkommentar zur Phraseologie (Post: Phras), so daß die Mikrostrukturen, welche zu gehören, rechtserweitert sind. Es ist zu erwarten, daß die rechtserweiterten Mikrostrukturen vor allem bei Wort zu substantischen Lemmazeichen auftreten werden, da in den meisten deutschen Phraseman Substantive auftreten, und alle Phraseme, die eine Substantivform aufweisen, ein Postkommentar des zugehörigen Substantivs lexikographisch bearbeitet werden.

Das Wörterbuch hat eine striktalphabetische Anordnung. Bezüglich der Lemmaauswahl stellt Wiegand fest: „Für alle genannten Wörterbücher gilt: Hinsichtlich der Lexik der deutschen Standardsprache der Gegenwart ist die Lemma- und Sublemmaselektion und damit die quantitative und qualitative makrostrukturelle Abdeckung nicht mehr zeitgemäß.

Es sei erwähnt, dass es wichtige Teile der deutschen Lexik fehlen. Hinzu kommt, dass im kleinen Sh. Karimov u.a. in vielen Fällen das in den Wörterbuchartikeln vorfindbare Deutsch kein korrektes gegenwärtiges Standarddeutsch ist.“ Nach einem Vergleich mit derselben Buchstabensequenz in DUsW stellten wir fest: „[...] ca. 40% der Lemmata im J. R. Benjaminov u.a. 1992 [sind] veraltet oder [gehören] zur peripheren Lexik des heutigen Deutsch“. Und: „[es fehlen] mindestens 45% der nichtphrasematischen lexikalischen Einheiten des heutigen Deutsch!“. Noch im Jahr der letzten Ausgabe des Wörterbuchs von Sh. Karimov (2011) erschien beim Akademieverlag ein neues deutsch – usbekisches Wörterbuch auf der Grundlage des J. R. Benjaminov und S. S.Saidovs –Wörterbuchs.

LITERATURQUELLEN

1. Z. Butayev, Sh. Karimov, Yu. Ismoilov “Deutsch-usbekisches Wörterbuch”. Dieses Buch wurde im 2007 im Verlag “Fan” herausgegeben.
2. Yu. Ismoilov, Sh. Karimov “Usbekisch-deutsches Wörterbuch”. Dieses Buch wurde im 2011 im Verlag “Nihol” herausgegeben.
3. A. Mahmudov “Deutsch-usbekisches thematisches Wörterbuch”. Dieses Buch wurde im 2013 im Verlag “Art Flex” herausgegeben.
4. Hausmann, A. J, Grundprobleme des zweisprachigen Wörterbüchers. In:Hyldgard-Jensen : Symposium on lexicography III. Tübingen: Lexicographica Series Maier 19, 1988, S. 137-154
5. Wolfski, W. Das Lemma und die verschiedenen Lemmatypen. Ein internationales Handbuch zur Lexikographie. Teilbd. 1. Berlin,1989, S. 360.

*Наргиза Курбанова
(Карши, Узбекистан)*

СПОСОБЫ СОКРАЩЕНИЯ СЛОВ НА АНГЛИЙСКОМ И УЗБЕКСКОМ ЯЗЫКАХ

В статье говорится о том, что, как и во всех областях, есть несколько новых слов на английском и узбекском языках. Если в словах английского языка появилось новое слово, используются сокращения и словосочетания. Вместо многих иностранных слов в узбекском языке, использование новых слов за счет нашего родного языка и архаичных слов было введено в действие, а использование русских слов было сокращено. Поскольку многие аффиксы стали более активными, оба слова были усилены за счет использования сокращений, и в своих речевых и письменных речах они все активнее проявляют себя в Интернете.

Ключевые слова: акроним, аббревиатуры, инициализация, лингвистика, композиция, аффиксы, структура.

Язык – это прогрессивное явление. Это изменение может происходить иногда без внезапного появления языковой структуры. Изменения и развитие в языке четко демонстрируются в языковой лексической системе. Также появились новые словарные слова, основанные на конкретных объективных причинах. Новый словарь необходим для языка, чтобы идентифицировать новое явление в природе и обществе.

Сокращенный метод происходит от латинского слова «brevis» - слово «short» означает сокращение «фраза» или словоформа. Иногда сокращения могут использоваться сокращениями, такими как “abbrev” или “abbr”.

Ярлыки обычно создаются с использованием самых популярных слов или фраз. Это облегчает их запоминание и чтение. Эти буквы являются теми же словами, что и оригинальное слово или фраза. Например: Mr-Mister, Blvd.-Boulevard, Corp.-Corporation, mph-miles per hour, NY-New York.

Сегодняшние аббревиатуры – как инициализация, так и аббревиатуры – обычно используются в текстовых сообщениях и онлайн-письмах (от неформальных социальных сетей до высококачественной веб-журналистики). Хотя LOL и OMG эффективны и выразительны. TLDR, инициализация, стоящая слишком долго; not read," – это общий тег для публикаций в СМИ, подраздела и названия подкаста WNYC. [1]

Конечно, есть разница между аббревиатурами и акронимами. Это различие также можно увидеть в информации на этом сайте. То есть аббревиатура – это сокращенная или сокращенная форма слова или фразы. Акронимы – это определенный тип аббревиатуры. OPEC – или O (rganization of) P (etroleum) E (xporting) C (ountries) – это акроним, потому что мы произносим это как одно слово, oh-pek. Это отличается от инициализации, которая является еще одной формой аббревиатуры, в которой каждая буква произносится отдельно, как FBI. Чтобы скомпилировать проблему, существуют гибридные формы – инициализация части, CD-ROM, похожий на аббревиатуру, и JPEG – для которых один термин так же хорош, как и другой.[2]

Суть этого метода заключается в том, что некоторые части лошадиных сил извлекаются и собираются, образуя, таким образом, сокращение. Примером этого является следующее.

На английском: MTV – Music Television, USA – United State of America.

На узбекском: BMT – Birlashgan millatlar tashkiloti, SamDU – Samarqand Davlat universiteti.

С точки зрения создания произвольных сокращений в результате создания сокращений Сергеев определяет сокращение в результате этого лингвистического процесса. Таким образом, аббревиатуры – сокращение слов представляют собой комбинацию. Сложные сокращения аббревиатуры Ахманова выдвинули на первый план сокращением сокращенных формулировок некоторых словарей, например, как интенсивности ненормативной лексики. Например: VIP, BC, SOS, НДС и так далее. Кроме того, Ахманова сказала, что термин «аббревиатура» – это термин, который обозначает инициалы слов, которые являются словами, образованными в сокращенных словах, словарных словах. Арнольд утверждает, что аббревиатуры – это сокращенные слова в виде одного или нескольких голосов и произведение нескольких пропущенных слов. На протяжении всего этого процесса вы можете создавать сокращения с сокращением вокала, сокращением инициализация, средней частью слов и тем, как оставлять буквы в начале и конце слова. Например: chute – parachute, copter – helicopter, flu – influenza, mart – market. Это случается в узбекском языке. [3] Таким образом, по словам Абрамова термин – «аббревиатура» является общим термином: процесс (аббревиатура) и его результат (сокращение). К дополнению к этим выражениям на английском языке существуют типы сокращений, такие как вырезка, смешивание и сокращение. На узбекском это не так, т. е. Аббревиатуры обозначаются как одна «аббревиатура».

Таким образом, на английском и узбекском языках существует несколько способов, которыми аббревиатуры доступны на английском языках, и что они имеют свои собственные

названия, на узбекском языке только одно мы можем увидеть название называющееся «аббревиатура» или «сокращенная фраза».

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Антрушина Г.Б., Афанасьева О.В., Морозова Н.Н. Лексикология английского языка.
2. Ҳожиёв А., Аҳмедов А. Ўзбек тили лексикологияси. Тошкент. Ўзбекистон “фан” нашриёти, 1981.
3. Косарева.О.Г. Аббревиация в языке современной прессы. Тверь, 2003. 163 с.
4. URL: <http://www.dictionary.com>

Abrorbek Mirzayev, Muslima Ergasheva, Ahrorbek Mirzayev
(Андижан, Ўзбекистан)

COMPARATIVE STUDY OF THE LINGUOCULTURAL FEATURES OF THE ENGLISH PRONOUN “ONE” WITH ITS DERIVATIVES AND THEIR UZBEK COUNTERPARTS FOR LINGUODIDACTIC PURPOSES

This article shows the result of some researches on pronouns in English and Uzbek languages, mainly similarities (isomorphic) and dissimilarities (allomorphic) features in two compared languages. It is clearly shown that readers can easily get information about pronouns especially, “one”.

Key words: pronouns, isomorphic and allomorphic features, “one” pronoun, determiners, reflexive pronouns, person, number, case.

The pronoun is a part of speech which points out objects and their qualities without naming them. The meaning of the pronoun as a separate part of speech is somewhat difficult to define. In fact, some pronouns share essential peculiarities of nouns (e.g. *he*), while others have much in common with adjectives (e. g. *which*). This made some scholars think that pronouns were not a separate part of speech at all and should be distributed between nouns and adjectives. However, this view proved untenable and entailed insurmountable difficulties. Hence it has proved necessary to find a definition of the specific meaning of pronouns, distinguishing them from both nouns and adjectives. From this angle the meaning of pronouns as a part of speech can be stated as follows: pronouns point to the things and properties without naming them. Thus, for example, the pronoun *it* points to a thing without being the name of any particular class of things. The pronoun *its* points to the property of a thing by referring it to another thing. The pronoun *what* can point both to a thing and a property.

Form. As far as form goes pronouns fall into different types. Some of them have the category of number (singular and plural), e. g. *this*, while others have no such category, e. g. *somebody*. Again, some pronouns have the category of case (*he – him, somebody – somebody's*), while others have none (*something*).

Function. (a) Some pronouns combine with verbs (*he speaks, find him*), while others can also combine with a following noun (*this room*). (b) In the sentence, some pronouns may be the subject (*he, what*) or the object, while others are the attribute (*my*). Pronouns can be predicatives.

We usually find in grammars a classification of pronouns into personal, possessive, interrogative, indefinite, relative, etc. It is clear, however, that some points in that classification are not grammatical at all. Thus, if we say, for example, that a pronoun is indefinite we do not characterise it from a grammatical but from a semantic point of view. There is no doubt that the pronoun *something* is indefinite in its meaning, but that indefiniteness of meaning is in no way reflected either in its morphological properties or in its syntactical functions. This is as much as to say that the indefiniteness of its meaning is irrelevant from the grammatical viewpoint. In a similar way, if we state that the pronoun *nothing* is negative, we characterise its meaning (and a most

important characteristic it is, too), but, again, this is irrelevant for grammar, since it does not entail anything concerning the morphological or syntactical peculiarities of the word. Therefore, in proceeding to a study of pronouns, we will try to keep the grammatical viewpoint firmly in mind, though this will not always be an easy thing to do.

There is no uniformity of morphological and syntactical characteristics in the groups of pronouns. Some pronouns have the grammatical categories of **person, gender, case, and number**. The categories of person and gender (in the third person singular) exist only in personal and possessive pronouns.

Pronouns as well as nouns have two cases but whereas some pronouns (e. g., personal pronouns and the relative and interrogative *who*) have the nominative and objective cases, others (e. g. indefinite pronouns such **-as somebody**, reciprocal pronouns such as *one another*, negative pronouns such as *nobody*) have the common and genitive cases.

One is a pronoun in the English language. It is a gender-neutral, indefinite pronoun, meaning roughly "a person". For purposes of verb agreement, it is a third-person singular pronoun, although it is sometimes used with first- or second-person reference. It is sometimes called an impersonal pronoun. It has the possessive form *one's* and the reflexive form *oneself*, which corresponds to the Uzbek reflexive pronoun *o'zi, o'zining*. Here are some examples compared in the two languages:

Examples in English	Examples in Uzbek
To put on <i>one's</i> hat	(o'zining) shlyapasinikiymoq
To look at <i>oneself</i> in the mirror	Oynadagio'zaksigaqqaramoq

The English pronoun *one* has quite formal connotations (particularly in American English), and is often avoided in favor of more colloquial alternatives such as generic you.

The word *one* as a numeral can also be put to use as a pronoun, as in *one was clean and the other was dirty*, which corresponds to the Uzbek numeral *biri, bittasi*: For example, *biri kata, yanabirikichik; bittasiyo'g'on, ikkinchisiingichka*. The English "one" can also be used as a prop-word, forming pronominal phrases with other determiners, as in *the one, this one, my one*, etc. Now let's see the syntactical functions of the pronoun "one". In a sentence it can be:

Examples in English	Examples in Uzbek
As grammatical subject: • One cannot help but grow older. <i>If one were to fail, that would be unfortunate.</i>	Yo'lnikesibo'tishdaextiyotbo'lishkerak. (impersonal sentence) <i>Ko'rganlarko'rmaydi.</i> (participle)
As verbal object: Drunkenness makes <i>one</i> unreliable.	Ichkilikodamnixarobqiladi. (it corresponds to the noun <i>odam</i>)
As the complement of a <u>preposition</u> : A reputation travels with <i>one</i> .	Hammaningobro'sio'zibilan (it corresponds to the reflexive pronoun <i>o'zi</i>)

Notice that unlike some personal pronouns (*I/me, he/him*, etc.) the form of *one* is fixed - independent of whether it is used as a subject or object. It has a possessive form, namely *one's*, as in:

Examples in English	Examples in Uzbek
One's experiences shape <i>one's</i> expectations.	Kim nimanieksa, shunio'radi. (it corresponds to the indefinite pronoun "kim")

In English, unlike the possessive forms of the personal pronouns (*its, hers*, etc.), *one's* is written with the apostrophe. There is no second form analogous to *hers, yours, mine*, etc. for use without a following noun, and in fact *one's* is not normally used in that position (such sentences as *one's is broken, I sat on one's, I broke one's*, etc. are not standard English).

There is also a reflexive form of *one*, namely *oneself*, for example:

- *To quit smoking is like giving oneself a raise.*

This must refer back to *one*, not to any other subject (a sentence such as *one exhausts oneself* is correct, but *a person exhausts oneself* is not).

Primarily, we have made a comprehensive and enlarged plan of one lesson as to the curriculum of the first course of the Department of English in order to realize the strategy we have worked out.

In addition, we have then acted the very plan that helped us to demonstrate our strategy based on the integrated skills. The strategy offered here is the one that presupposes the use of advanced methods and procedures in accordance with the requirements of the world standards of teaching English as an international language, which strictly demands that such methods as interactive ones, requiring all kinds of effective ways of teaching, including individual work, pair work, group work, team work, clusters, etc.

In conclusion, the whole procedure of applying the strategy worked out by us to the process of teaching the English pronoun and its linguocultural features in Uzbek groups of high schools is based on the three main phases of any teaching, that is pre-activities (brainstorming, warm-up, lead-in, etc), while/during-activities (presentation, acquisition or mastering of the material under study) and post-activities (consolidation of the covered material by applying communicative approach) with a permanent focus on the English pronoun “one”. The strategy under use is experimented through a system of exercises (language, conditional speech and speech exercises) that mutually complete one another in comprehensive learning of the grammatical material for purely communicative purposes.

We hope that the strategy we have created in our graduation paper may tend to be useful assets for working out effective methods and methodologies for teaching certain other grammatical topics more or less related to the topic of our research work.

We also hope that our research will yield benefits to the comparative study of the Uzbek and English languages, to the translation processes, and to the development of the theory of the pronoun “one” in the languages compared. More importantly, the teaching methods, strategies and activities for teaching the English pronoun “one” we have worked out will hopefully be a good manual and a methodical reference for the teachers of the English language in Uzbek groups of higher schools.

REFERENCES

1. Kaushanskaya V.A. English Grammar. Leningrad. 1973.
2. Khaymovich B.S. Rogovskaya B.I. A course in Modern English Grammar. Moscow. 1967.
3. Khashimov G. M. Lectures on Theoretical Grammar. Andizhan. 2011.
4. King Hendricks. USU Faculty Honor Lectures: Jack London: Master Craftsman of the Short Story. Utah, USA. 2009.

*Adiba Mirzaqulova
(Toshkent, Uzbekistan)*

PSIXOLINGVISTIK KOMPETENSIYANING O'QITUVCHI VA O'QUVCHI ORASIDA MULOQOT SHAKLLANISHIDAGI O'RNI

Mustaqillikning dastlabki yillaridan boshlab ta'lim tizimini isloh qilish, yangi DTS va o'quv dasturlarini takomillashtirish va yangi darsliklar yaratish davlatning asosiy vazifalaridan bo'lib, ushbu ishlarni amalga oshirishda “Kadrlar tayyorlash milliy dasturi” qonuniy asos bo'lib xizmat qiladi.

Bugungi kunda ta'lim mazmunini yangilash, takomillashtirish, o'qitish samaradorligini va o'qituvchilarning kasbiy mahoratini oshirish, ilg'or pedagogik tajribalarni keng ommalashtirish bo'yicha ko'pgina ishlar amalga oshirilmoqda. Xususan, bo'lajak xorijiy til o'qituvchilaridagi kommunikativ hamda psixolingvistik kompetensiyalarini yanada shakllantirish dars jarayonida o'qituvchi hamda o'quvchi orasidagi muloqotning samarali kechishidagi muhim jihatlardandir. Hozirda bu yangi tushunchalar tadqiqotchilar tomonidan turlicha tahlil qilinib, psixolingvistik kompetensiyani anglash, ikkala yangi so'zlarga ham alohida alohida tavsif berish orqali ularni faol qo'llaniluvchi atamalar qatoriga qo'shish ustida ishlar olib borilmoqda.

O'tgan asrning 36-yillarida psixolingvistika tushunchasiga alohida e'tibor qaratilgan. Dastlab bu atama amerikalik psixolog J.R.Kantorning "Grammatikaning obyektiv psixologiyasi" nomli kitobida qo'llanilgan.

Ma'lumki, psixolinguistlar uch asosiy nazariy manbaga ega bo'lib, ularning birinchisi, tilshunoslikning psixologik yo'nalishidir. O'tgan asr tilshunoslari ushbu tilning ruhiy faoliyat va xalq madaniyatining namoyishi ekanligini e'tirof etadilar. Biroq, ular til nafaqat jismoniy, balki aqliy tarkibiy qismini ham o'z ichiga olganligini va shuning uchun shaxsga tegishli ekanligini ta'kidlaydilar. Aloqa qilish va odamning faoliyatini tartibga solib turish tilni bilishni cheklaydi va boshqa shaxsni to'liq tushunish mumkin emas. Psixolinguistlar tarixidagi asosiy nazariyalardan biri Sapir-Whorf gipotezasi (lingvistik nisbiylik gipotezasi). Bu narsa B.L.Uorfning til va fikrlash munosabatlaridagi faol qiziqishidan kelib chiqdi, chunki bu masala ilmiy jihatdan faol ravishda izlanib, o'rganilgan.

Psixolinguistlarning ikkinchi manbai, N. Chomsky' tomobidan olib borilgan faoliyatda yaqqol ko'rinadi, bunda avvalo tilde to'g'ri jumla hosil qilish qobiliyatiga alohida e'tibor qaratiladi.

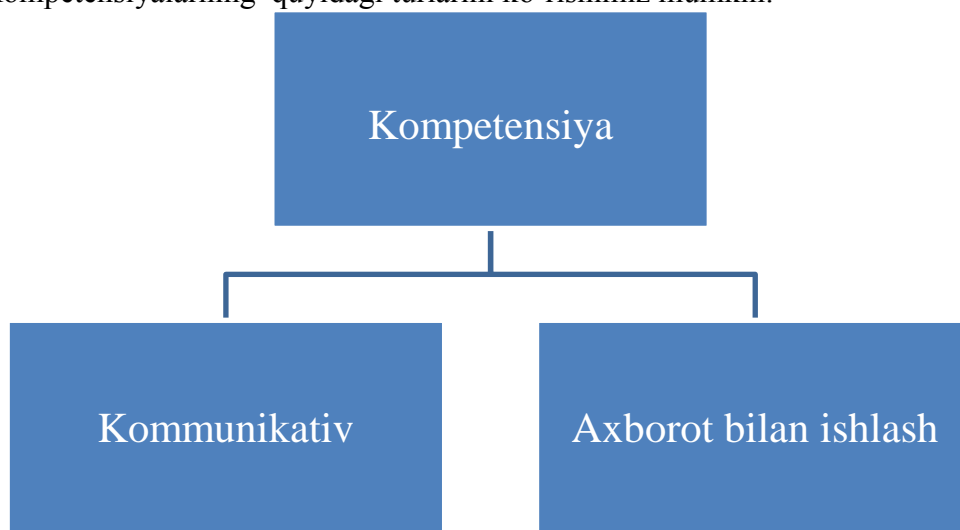
Psixolinguistlarning uchinchi manbai - til va nutq masalalari bilan shug'ullanadigan psixologlarning ishidir. L.S.Vygotskiyning asarida nutqni ishlab chiqarish jarayoni tashkilot faoliyatining bosqichlari (ma'naviyat - o'y - ichki so'z - amalga oshirish) deb ta'riflanadi.

L.V.Scherba konsepsiyasiga ko'ra lingvistik materiallar (matnlar), lingvistik tizim (lug'atlar va grammatika) va tilshunoslik faoliyati (nutq va tushunish kabi) mavjudligini e'tirof etadi. Ichki psixologik tilshunoslik asosan nutq faoliyati nazariyasi sifatida shakllanishi hech kimga sir emas.

Yuqoridagi fikrlarni amaliy isboti o'laroq 2016-yil 8-9-noyabr kunlari Toshkent shahrida "Aniq va tabiiy fanlarni o'qitishning zamonaviy metodologiyasi: muammo va yechimlar" mavzusida aniq va tabiiy fanlar o'qituvchilarining respublika forumi o'tkazildi.

O'tkazilgan tajribalar va ma'lumotlarga ko'ra kompetensiyaga berilgan ta'rifda, fan bo'yicha egallagan nazariy bilim, amaliy ko'nikma va malakalarni kundalik hayotida duch keladigan amaliy va nazariy masalalarni yechishda foydalanib, amaliyotda qo'llay olish kompetensiya deyiladi.

Yana bir atama kompetentlilik bo'lib, bu lotincha "competens" so'zidan olingan layoqatli, qobiliyatli kabi ma'nolarni anglatadi. Kompetentlilik tarkibiga sof kasbiy bilim, ko'nikma va malakalardan tashqari, tashabbuskorlik, hamkorlik, guruhda ishlash layoqati, kommunikativ qobiliyati, real baholay olish, mantiqiy fikrlash, axborotni saralash va foydalana olish xususiyatlari ham kiradi. Kompetensiyalarni shakllantirishga yo'naltirilgan ta'lim-o'quvchilarda egallangan bilim, ko'nikma va malakalarni o'z shaxsiy, kasbiy va ijtimoiy faoliyatlarida amaliy qo'llay olish kompetensiyalarini shakllantirishga yo'naltirilgan ta'limdir. Ushbu xususiyatlardan kelib chiqib, tayanch kompetensiyalarning quyidagi turlarini ko'rishimiz mumkin:

1. Kommunikativ kompetensiya

– jamiyatda o'zaro muloqotga kirishish uchun ona tili va birorta xorijiy tilni mukammal o'zlashtirish hamda muloqotda samarali foydalana olish;

- o‘z fikrini og‘zaki va yozma tarzda aniq va tushunarli bayon qila olish, mavzudan kelib chiqib savollarni mantiqan to‘g‘ri qo‘llay olish va javob berish;
- ijtimoiy moslashuvchanlik, o‘zaro muloqotda muomala madaniyatiga amal qilish, jamoaviy hamkorlikda ishlay olish;
- muloqotda suhbatdosh fikrini hurmat qilgan holda o‘z pozitsiyasini himoya qila bilish, uni ishontira bilish;
- turli ziddiyatli vaziyatlarda o‘z ehtiroslarini boshqarish, muammo va kelishmovchiliklarni hal etishda zarur (konstruktiv) bo‘lgan qarorlarni qabul qila olish.

2. Axborot bilan ishlash

- mavjud axborot manbalaridan (internet, televizor, radio(audio–video yozuv) telefon, kompyuter, elektron pochta va boshq.) foydalana olish;
- media vositalaridan zarur bo‘lgan axborotlarni izlab topa olish, saralash, qayta ishlash, uzatish, saqlash, xavfsizligini ta‘minlash va foydalanishda media-madaniyatiga rioya qilish;
- ma‘lumotlar bazasini yarata olish, asosiylarini tanlay olish va ularni tahlil qila bilish;
- kundalik faoliyatida uchraydigan hujjatlar bilan ishlay olish (oddiy tabriknomalar yoza olish, anketalarni to‘ldirish, mehmonxona ro‘yxatida o‘zi to‘g‘risidagi ma‘lumotlarni qayd eta olishi va boshq.).

Xulosa o‘rnida aytish mumkinki, kommunikasiya jarayonida kompetensiya va kompetentlik qo‘llanishining muloqot muhiti, o‘rni, davri va maqsadi bilan bog‘liqligi ularning yana bir kategorial nelgiga, ya‘ni psixolinguistik ko‘rsatkichga ega ekanligidan darak beradi. Insonlar jamiyat hayotida mavjud bo‘lgan yoki bo‘layotgan hodisalar haqida axborot uzatar ekanlar, unda kompetensiya va kompetentlikning qo‘llanishi so‘zlovchining ijtimoiy ehtiyojini qondirish uchun xizmat qiladi. Biz keyingi ishlarimizda bu hodisalarga yana qaytamiz va ularni kengroq yoritishga harakat qilamiz.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YHATI

1. Til va adabiyot ta‘limi jurnali, 2017 yil 6-8 soni
2. Магомедова Т.И. Формирование коммуникативной компетенции студент билингвов: психолингвистический аспект, 2016.

УДК 811.161.1

*Малика Норова, Орзул Шомуродова
(Карши, Узбекистан)*

АКТУАЛЬНЫЕ ВОПРОСЫ ОБУЧЕНИЯ ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ ЛЕКСИКЕ В АСПЕКТЕ РКИ

Рассматриваются проблемные позиции формирования лексического навыка у иностранных студентов в процессе обучения профессионально-ориентированной лексике.

Ключевые слова: профессионально-ориентированная лексика, лексический навык, лексическая единица(ЛЕ).

Keywords: professionally oriented vocabulary, lexical skills, lexical unit (LU).

Формирование профессиональной компетенции иностранных учащихся как одной из составляющих коммуникативной компетенции является важной задачей методики преподавания русского языка как иностранного (РКИ). Решение этой задачи предполагает использование в качестве базового компонента обучение профессиональной лексике неродного языка. Признавая равноценность в обучении РКИ всех аспектов, выделяемых методистам РКИ, следует особо обозначить роль лексики в этом процессе, поскольку без соответствующего словарного запаса овладеть неродным языком в полном объеме невозможно.

Конечная цель профессионального обучения в РКИ – введение иностранного учащегося в профессиональную среду, где он должен суметь адаптироваться, используя знания, навыки и умения, полученные в процессе обучения, т.е. он должен уметь соотносить конкретную лексическую единицу с другими лексемами в тематической и семантической группах, с синонимами и антонимами, овладеть правилами словообразования и сочетаемости, выбора и употребления слова в грамматической и стилистической структуре [2].

Согласно Требованиям по русскому языку как иностранному (I сертификационный уровень, общее владение, профессиональный модуль), иностранный учащийся должен владеть определенным количеством лексических единиц (ЛЕ), обеспечивающих возможность коммуникации в учебно-профессиональной сфере общения с учетом профиля избранной им специальности (500–700 лексических единиц) [1, 31].

Данное положение определяет только один аспект коммуникативной компетенции, формируемой у иностранного учащегося, который предполагает знание единиц лексико-грамматического уровня и умение оперировать этими единицами. Однако перечень речевых задач, решаемых в учебно-профессиональной среде, в рамках указанного аспекта представлен широким спектром навыков и умений: называть объект, давать определение объекта/понятия, давать классификацию объектов, описывать предмет, процесс, явление, описывать процесс наблюдения, исследования, давать различного рода характеристики объекта, в том числе события, явления и т.д. [1, 21].

Вопросы обучения лексике рассматривали многие отечественные исследователи (Ю.Д.Апресян, А.Н. Щукин, И.П. Слесарева, Е.И. Зиновьева, В.Н. Вагнер, А.А. Уфимцева, В.В. Морковкин и др.).

Тем не менее лексика как раздел практического курса русского языка в сравнении с другими аспектами наименее изучена именно с точки зрения методики преподавания РКИ.

Количество практических пособий по лексике ограничено (И.П. Слесарева, Е.И. Зиновьева, В.Н. Вагнер), и в данной ситуации преподаватель-практик обращается к методике преподавания РКИ для организации деятельности по обучению лексике, используя общие положения, принципы, подходы, методы и др.

Такое положение имеет свое логическое объяснение: «кажущаяся простота усвоения слова, обусловленная его непосредственной соотнесенностью с внеязыковой реальностью, обратила интерес прежде всего к фонетике и грамматике. В этих областях достаточно рано были определены принципы описания и преподавания... Оговоримся, все сказанное не относится к лексике как объекту лингвистического описания» [4, 180].

Владение лексикой иностранного языка обеспечивает понимание речи других людей, помогает выражать свои собственные мысли, поэтому важно сформулировать содержание понятия «владение лексикой» для определения квинтэссенций данного понятия.

Во-первых, усвоенное определенное количество лексических единиц (ЛЕ). Данному требованию удовлетворяют лексические минимумы, зафиксированные в Государственном стандарте и программах по русскому языку как иностранному.

Во-вторых, умение пользоваться усвоенными лексическими единицами в продуктивных видах речи (говорение, письмо). Здесь подразумевается формирование активного словаря для выражения мыслей в устной речи и на письме. Это часть словарного запаса включает названия наиболее важных для участников общения реалий, понятий, ситуаций повседневной жизни.

В-третьих, умение пользоваться усвоенными словами в рецептивных видах деятельности. В такой словарный запас включается лексика ограниченной сферы употребления (историзмы, термины, архаизмы, неологизмы и др.) либо лексические средства функциональных разновидностей языка. Для данной ситуации А.Н. Щукин использует понятие «потенциальный словарь».

И наконец, формирование лексического навыка [5, 89], т.е. речевого действия, которое позволяет сделать безошибочный выбор лексических единиц для достижения целей речевого общения. И это подразумевает и продуктивную, и рецептивную речевую деятельность.

Формирование лексического навыка происходит параллельно с приобретением лексических знаний, без которых невозможно сформировать указанные выше навыки и умения.

Как видим, обучение лексике – это сложный, многоплановый процесс, аспекты которого не только дополняют друг друга, но и взаимообуславливают.

На наш взгляд, адекватное представление лексической единицы во всей совокупности ее системных связей необходимо использовать и в обучении специальной лексике, так как системное описание лексики, выраженное в синонимических рядах, антонимических парах, лексико-семантических группах (ЛСГ), семантических полях, лексико-семантических вариантах (ЛСВ) и семантической структуре отдельного ЛСВ, обеспечит решение остальных задач обучения, связанных с формированием словарного запаса и лексических навыков иностранного студента – будущего специалиста.

А.Н. Шукин [5, 115] определяет следующие этапы работы с лексикой: ознакомление с лексической единицей (ее представление), объяснение значения слова (семантизация), закрепление и совершенствование навыка (автоматизация); применение слова в различных ситуациях общения. Автор выделяет представление ЛЕ и семантизацию как отдельные этапы работы с лексикой. Как видим, основные этапы работы с лексикой, несмотря на их различное терминологическое обозначение, довольно четко определяются в соответствии с целями и задачами каждого этапа: предъявление (представление) ЛЕ, интерпретация (объяснение значения) ЛЕ, закрепление и совершенствование новой лексики (автоматизация), применение слова в различных ситуациях общения и контроль качества усвоения.

Такую схему работы с иноязычной лексикой на всех этапах обучения можно принять за основу, так как поэтапность введения ЛЕ в словарный запас обеспечивает эффективность усвоения и формирование устойчивого лексического навыка.

Изучение профессионально-ориентированной лексики, с нашей точки зрения, требует детализации и дополнения некоторых этапов, поскольку данный процесс проходит на продвинутом этапе обучения и зависит в большей степени от специализации и направления подготовки иностранного студента. Предъявление профессионально-ориентированной лексики осложняется ее многокомпонентностью, поэтому процессу формирования устойчивого лексического навыка должен предшествовать подготовительный этап, который предполагает решение следующих задач:

1. Отбор лексического материала в соответствии с направлением подготовки обучающегося, что предполагает учет межпредметных связей.

Цель отбора лексики – определение минимума слов для усвоения учащимися за определенное количество времени. Необходимо заметить, что лексические минимумы профессиональных модулей, составленные специалистами, являются программными документами для преподавателя, который, в первую очередь, должен ориентироваться на стандарты, однако тематика специальных дисциплин в учебных планах представлена довольно широко, поэтому важно вычленивть основополагающие, ключевые понятия, формирующие профессиональную лексическую базу. В.Н. Вагнер предлагает учитывать следующие факторы: адресата обучения, цели обучения, речевые темы, необходимые иностранному студенту и представляющие для него интерес. « Таким образом, составлению словника предшествует выявление круга речевых тем и определение потенциальных смыслов высказывания» [7].

2. Определение статуса профессиональной лексики в практическом курсе изучения РКИ.

Данное положение требует корреляции между определениями терминологической и профессионально-ориентированной лексики. И если определение и основные характеристики такого понятия, как терминологическая лексика, приводятся в различных источниках, посвященных описанию научного стиля современного русского литературного языка, в отдельных работах по терминологии, то понятие профессионально-ориентированной лексики не имеет четких границ и критериев.

3. Классификация, или организация лексического материала.

Здесь целесообразно применять не только тематический, логико-семантический, принадлежность слова, отнесенность его к общей или специальной терминологической группе, частотность использования в аутентичных текстах;

В качестве научной базы классификации лексики исследователи выдвигают теорию семантического поля. «Сложившиеся пути...классификации лексики отражают представление об объективно существующей многоаспектности лексического значения поля и его смысловых отношений в лексико-семантической системе языка» [3, 48].

Классифицировать лексические единицы, по В.Н. Вагнер, необходимо с учетом тематического, логико-семантического и структурно-семантического критериев. В соответствии с указанными критериями выделяются лексико-тематические группы (ЛТГ), лексико-семантические группы (ЛСГ), группы лексики, объединенные по структурно-грамматическому критерию.

На наш взгляд, основным критерием объединений профессионально-ориентированной лексики определенного направления подготовки должен быть тематический. Однако организация лексики по двум другим критериям обязательно должна приниматься во внимание на подготовительном этапе работы с лексическим материалом.

4. Определение способа семантизации ЛЕ.

Теоретическая составляющая данного вопроса имеет четкие рекомендации и определения. Базовыми в данном вопросе являются работы И.А. Зимней, И.П. Слесаревой, А.Н.Щукина, В.Н. Вагнер, Е.И. Зиновьевой и др. Предлагаемые способы семантизации ЛЕ делятся на переводные и беспереvodные. Каждый способ имеет свои преимущества и недостатки.

Беспереvodная семантизация стимулирует мыслительную деятельность учащихся, что предполагает языковую догадку о значении слова с помощью контекста, в котором слово представлено, и использование предшествующего речевого опыта, однако этот способ требует значительных временных затрат и возможное неточное понимание значения слова.

Переводной способ семантизации ЛЕ считается наиболее быстрым и экономным способом объяснения значения слова. Однако необходимо отметить существование такого явления, как несовпадение значений одного и того же слова в родном и изучаемом языке, что может привести к ошибочному восприятию значения иноязычного слова.

5. Разработка комплекса заданий для закрепления ЛЕ в активном либо пассивном словаре иностранного учащегося.

Итак, существует ряд проблем в обучении профессиональной иноязычной лексике, в частности: отсутствие точных критериев определения понятия «профессионально-ориентированная лексика»; недостаточное количество исследований по проблеме; недостаточная разработанность методики обучения профессионально-ориентированной лексике.

Для решения вышеназванных противоречий необходимо определить пути и способы оптимизации процесса обучения профессионально-ориентированной лексике иностранных с использованием достижений методики преподавания РКИ и современных технологий, что позволит преподавателю создать методическую базу для реализации основных этапов обучения лексике.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Требования по русскому языку как иностранному. I сертификационный уровень. Общее владение. Профессиональный модуль. – 2-е изд. – СПб.: Златоуст, 2012.
2. Филюта С.В. Формирование профессионально-ориентированной лексической компетенции у инофонов неязыкового вуза. Тенденции и проблемы языковой подготовки иностранных студентов в современных условиях: материалы заочн. Междунар. науч.-практ. интернет-конф., 13–17 мая 2013 г. – Запорожье, 2013. – С. 152-154.
3. Слесарева И.П. Проблемы описания и преподавания русской лексики. – 2-е изд., испр. – М.: Русский язык, 1990.

Мухаббат Онарбаева
(Фергана, Узбекистан)

БАДИЙ АСАРДА ПАРЕМИЯЛАРНИ ДЕФОРМАЦИЯ ВА МОДЕРНИЗАЦИЯ ҚИЛИНИШИ

This article is devoted to the problem of deformation and modernization of paremiology in fiction.

Статья посвящена проблеме деформации и модернизации паремнологических единиц в романе Айбека «Нур кидириб».

XX аср ўзбек адабиётининг кўзга кўринган, нозиктаъб номоёндаси Ойбек ўзининг сермахсул ва сермазмун ижодий мероси билан ўзбек адабиётини жаҳон бўйлаб ёйилишига ўзининг муҳим хиссасини қўшди. “Навой” ва “Қутлуғ қон” асарлари орқали тарихий романларга пойдевор қўйган. Ойбекнинг лирик шеърлари: **“Қуёш нурун сочавер мўл – мўл, баҳор кетма бизнинг бошлардан”** деб бутун ўзбек халқи номидан қувонган, баҳорга – озодлик ва мустақилликка мурожаат этган забардаст сиймо таваллудининг 100 йиллиги нишонланди. У ўзбек адабиётининг сермахсул ижодкори бўлиб, назм ва насрда баракали ижод қилган, йирик сўз санъаткори эди. Унинг илмий тадқиқот ишлари натижаси сифатида яратилган “Навой” романи орқали уни теран олим эканлигини ва таржималаридан эса уни моҳир таржимонлигини кўриб, беихтиёр Ойбек фозил, юксак маданиятли шахс, хақиқий зиёли олим эканлигини ҳамда унинг адабий меросидан бахраманд бўлиш бахтига муяссарлигимиздан фахрланамиз. Ойбекнинг барча асарлари ўзининг содда ва самимий тили билан китобхонда чуқур из қолдиради.

Ойбек ижодининг ҳақчиллиги, асарлардан сезилиб турган ҳаётийлик, шеърларидаги жўшқинлик сирлари унинг халқ турмушини чуқур ўрганганлигида ва тарихий атамаларни билишида, халқнинг бой мероси бўлмиш халқ оғзаки ижоди намуналарини қўллаш маҳоратида сезилиб туради.

Ойбек халқ оғзаки ижодини маҳорат билан қўллаш ва уни таҳлил қилишдан ташқари, унинг ўзи халқнинг бу хазинасига катта хисса қўшган адиблардан ҳисобланади. Мақол, матал ва асотирларни халқ услубида қўллаш билан бирга ўзи ҳам мақоллар даражасидаги қўлланишга молик ҳикматлар яратган. Ойбек асарларида паремиялардан кенг қамровли ҳолатда фойдаланади. Биласиз-ки, мақол ва маталлар асл ҳамда кўчма маъноларда қўлланилади. Ойбек ҳар икки ҳолларда ҳам халқ оғзаки ижодиёти маҳсули бўлмиш паремияларни ўз асарларида моҳирона ифодалайди. Ойбек “Нур кидириб” асарида кўплаб паремияларни ўринли қўллай олиш билан бирга деформация ва модернизация қилишга эришган.

Паремнологик ёки фразеологик бирликларни шаклан ва сўз миқдори жиҳатидан ўзгартириш деформациялаш дейилади ва бунда парема ёки фраземани шакли ўзгарса-да, мазмуни ўзгармайди. Ойбекнинг “Нур кидириб” асарида деформация қилинган.⁴⁰ **“Қумурсқага ажал келганда қанот битади”, “Лекин бахсдан бахс тугилади”, “учқундан олов чиққандай”, “Дардлиларни дилини дардлилар билади”** каби ибораларга дуч келамиз.

Адибнинг Покистон таассуротлари асосида ёзилган “Нур кидириб” асари ҳам ўша халқ оғзаки ижодининг маҳсули сифатида, айниқса, Покистон халқи урф-одатлари, муомала маданиятини акс эттирувчи ҳикматлар билан бойитилган. Асар воқеалари Покистоннинг лоҳур шаҳрида содир бўлади. У “Нур кидириб” романида ёш иқтидорли ўқитувчи Аҳмад

⁴⁰ Мақоллар, матал ва афоризмлар адибнинг “Асарлар тўплами” нинг 7 жилдидаги “Нур кидириб” романининг 7,9,10,12,18,39,42,65,78,86,89,109,130,176,198,229 саҳифаларидан келтирилган. Асарлар. 10 томлик. Тошкент. “Адабиёт ва санъат” нашриёти. 1972 йил.

Хусайннинг ҳаётини тасвирлайди. Асар қаҳрамони, Покистон озодлиги учун курашувчи ёшлар вакили Ахмад Хусайннинг кечинмаларида, ота-онаси билан бўлган мулоқотларида, ўзининг Покистон келажагини ўйлаб сурган ҳаёлларида мақоллар, маталлар ва асотирлар қўлланган ҳамда Ойбекнинг ҳикматлар даражасига кўтарилган фикрлари сингдирилган.

Ахмад Хусайннинг отаси Абдулвоҳид билан бўлган суҳбатда **“Биласиз, бўрк деса бош олмоқ ... полициянинг суйган усули ”** ибораси ишлатилади, ҳолбуки, бу “салла деса бош олмоқ” мақолининг ҳам адабий, ҳам қаҳрамоннинг яшаган муҳити ва замонига мослаб ишлатилган муқобилидир, яъни мақолни сўз қурилишини ўзгартириш-деформацияланган. Шунингдек, **“Игна билан қудуқ қазигандай”, “Жондан кечмасанг жанона қайда”, “Қуш унида кўрганини қилади”, “Авал таом-сунгра калом”, “Саёз дарё шовқин билан – чуқур дарё сокин билан”, “Ишонмагин дўстингга, самон тиқар пўстингга”, “Ширин ёлгондан аччиқ хақиқат яхиши”** каби қатор халқ мақолларини жуда ўринли ва моҳирона қўллаган. Бу мақоллар асар қаҳрамонлари ва персонажларининг фикрларини янада аниқ, таъсирчан чиқиши учун ишлатилган бўлиб, қуйма фикрлардай жойлашган.

Ойбекнинг санъаткорлиги асосан яна шундаки, халқ мақоллари таъсирида ўзи ҳам мақоллардек ишлатилиш даражасидаги бирикмалар яратганки, бу ўз ўрнида миллатнинг тил бойлиги, тилшуносликнинг фразеологизм қисмида ёки (парема) мақолларни ўрганишда манба сифатида фойдаланишга лойиқдир. Маълум бир паремиологик ва фразеологик ибораларни замон талабига мувофиқ маъносини ўзгартириш ё кенгайтириш, ёки ўша иборани янги маънода қўллаш усули модернизация бўлиб, Ойбекнинг ушбу асаридаги қуйида келтириладиган мисоллардан яққол кўриш мумкин: асар қаҳрамони Ахмад Хусайннинг мактабдан ҳайдалиши ва ундан кейинги отаси билан бўлган суҳбатида унинг отаси “Хатонинг йўлдоши жазодир” каби иборасини ишлатадики, бу бирикма мақолларда англашиладиган чуқур маънога эгадир. Айниқса, **“Хиндистондан кўчиб келган муслмон заминдорлар, киборлар, улуг мансабдорлар... ер сувни ўзаро бўлиб, эга бўлдилар. Покистон ҳукумати уларни қўллаб- қўлтиқлайди, халққа келганда ҳукуматнинг бағри тош. – Ўғри ўғрига холавачча, деган сўз шу. ”** парчасини олиб қаралса, масаланинг моҳияти генетик (ирсий) нуқтаи-назардан очиладики, бу Ойбекнинг фалсафий фикр мушоҳадаларга бой эканлигини исботидир. Яъни, бузуқликлар, товламачилик ва юлғичликларнинг келиб чиқиши бир, пайдо бўлиш ўрни, бир-бирига ўхшаш ва мадаккор эканлигини биргина ўша **“Ўғри ўғрига холавачча”** ибораси билан мақол даражасига кўтарилган бирикмада яратган ҳамда моҳирона модернизациялашга эришган.

Асар тугунларининг бирида Ахмад Хусайннинг **“...катта митинг бор”, деб уйдан чиқиб кетиши ва ундан кейин онасининг “Ишчилар хақли! Маошини оширмаса очдан ўлади-ку халқ ... нега шу вақтгача индамайди улар”**-деган хитобига улар Ахмаднинг синглиси Ойшанинг тилидан **“Халқ овози - худонинг ногораси ”** иборасининг ишлатилишида ҳам чуқур фалсафий ва тасаввуфий маъно ётади-ки, бу билан халқ қудрати, унинг ҳаракати илоҳий қудратга эга эканлигини қисқа жумлада ифодалайди. **“Тун қуши – шум қуши”, “Хатонинг йўлдоши жазодир”, Жуда соз! “Фикр равшан бўлса, йўл равшан”, “Чин севги катта бахт”, “Хақиқат қуёндир – яшириб бўлмайди”, “Мактаб – миллатнинг гулистони”** каби паремалар ҳам Ойбек тамонидан модернизацияланган, яъни, янгича маънода ва шаклда қўлланган иборалардир.

Ойбек ҳаёти ва унинг ижоди авлодлар учун чуқур таҳлил манбаи бўлиб, уни мукаммал ўрганиш, ундан баҳраманд бўлиш даври келганлиги қувончлидир.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙҲАТИ

1. Рахимов С.Р. Дейктивеские форма вежливости в прагмалингвистическом аспекте // Прагматические и семантические аспекты синтаксиса. Калинин: Изд.КГУ, 1985.
2. Ўринбоев Б. Ўзбек сўзлашув нутқи синтаксиси. Т.: Ўзбекистон, 1974, 21-148 б.
3. Ойбек. Нур қидириб. Т., 1985.

УДК 491.7:371.1

*Ирина Раимкулова
(Самарканд, Узбекистан)*

КОМПЕТЕНТНОСТНЫЙ ПОДХОД В ПРЕПОДАВАНИИ РУССКОГО ЯЗЫКА КАК ИНОСТРАННОГО

В данной статье рассматривается компетентностный подход в преподавании русского языка как иностранного. Описываются цели обучения, его содержание, уровни знаний, умений и навыков определяющиеся через разного рода компетенции.

Ключевые слова: языковая компетенция, лингвистическая компетенция, коммуникативная компетенция.

This article discusses the competence approach in teaching Russian as a foreign language. Describes the objectives of training, its content, levels of knowledge, skills and abilities determined through various kinds of competence.

Key words: language competence, linguistic competence, communicative competence.

Новые условия развития общества на современном этапе ставят перед системой образования новые задачи формирования качественно нового уровня подготовки квалифицированных специалистов, для их развития и становления как творческой личности, обладающей собственным стилем мышления, способной самостоятельно и творчески решать стоящие перед ними задачи. Целенаправленное развитие и системное реформирование образования требует особой роли языкового образования, развития коммуникативной компетенции личности, способной использовать русский язык как инструмент общения. Современный мир стремительно развивается, изменяется и прогрессирует. И это хорошо, потому, что жизнь в этом случае не стоит на месте. Нельзя останавливаться, а тем более стоять на месте и школьному образованию. Современное стремительное развитие жизни заставляет перейти школьное образование на качественно новый уровень, предъявляет высокие требования к образовательным стандартам. Современная школа просто обязана формировать у учащихся жизненные навыки и ключевые компетенции. И формироваться все это должно на уроке, который должен быть непременно развивающим и личностно-ориентированным. А самыми благодатными уроками для воспитания и обучения новой социализированной личности являются уроки по русской литературе и русскому языку, тем более, что образовательные подходы стали больше ориентироваться на развитие таких жизненных навыков, которые интегрируют в себе умение, способности и компетенции, относимые к разным сферам человеческого бытия. Уроки же по литературе и языку позволяют решить задачи адаптации и развития, учащихся в сфере духовности, нравственности, сформировать у детей социальные и поведенческие навыки в преодолении жизненных трудностей, психологических конфликтов, поиска своего личностного «Я» и своего места в мире и среди людей.

Гуманистическая тенденция развития общества неразрывно связана с идеей «развивающейся личности в развивающемся мире». А решение данной проблемы напрямую зависит от уровня образования – важнейшего компонента человеческой культуры. Одним из важных и необходимых базовых международных требований, выдвинутых Советом Европы, является обязательное владение несколькими языками. Через язык можно приобщить личность к универсальным глобальным ценностям, формировать умение общаться и взаимодействовать с представителями других культур в мировом пространстве. Решение этой задачи становится актуальной в нашей многонациональной стране. Это обусловлено ориентацией современной методики преподавания русского языка на практическое овладение русским языком, предусматривающее переход от сознательного усвоения учащимися единиц языка к употреблению их в речевых ситуациях, приближающихся к

ситуациям естественного речевого общения в обществе. Под практическим владением языком понимается владение личностью всеми видами речевой деятельности: слушанием, говорением, чтением, письмом – в наиболее важных сферах общения. Другими словами, коммуникативная методика характеризуется тем, что на первый план в качестве важнейшей цели обучения выдвигается формирование умений и навыков речевого общения, или коммуникации.

Цели обучения, его содержание, уровни знаний, умений и навыков определяются через разного рода компетенции. Под компетенцией понимается совокупность тех знаний и умений, которые формируются в процессе обучения языку и способствуют овладению им. В компетентностном подходе перечень необходимых компетенций определяется в соответствии с запросами работодателей, требованиями со стороны академического сообщества и широкого общественного обсуждения на основе серьезных социологических исследований. Овладение различного рода компетенциями становится основной целью и результатами процесса обучения.

Компетенции и компетентностный подход занимают центральное место в системе управления качеством образования. По существу, управление качеством образования начинается с определения состава тех компетенций, которые должны быть освоены в учебном процессе в школе как образовательные результаты. Тогда вся внутришкольная система управления качеством образования строится таким образом, чтобы на выходе каждый ученик в той или иной степени владел бы требуемыми компетенциями. Перспективным компетентностное обучение является еще и потому, что при таком подходе учебная деятельность приобретает исследовательский и практико-ориентированный характер и сама становится предметом усвоения. Рассмотрим те виды компетенции, которые имеют непосредственное отношение к изучению русского языка. **Языковая компетенция** представляет собой практическое овладение материалом языковой системы. **Лингвистическая компетенция** включает в себя знание основ науки о русском языке, усвоение понятийной базы учебного курса и формирование учебно-языковых умений работы с языковым материалом. **Коммуникативная компетенция** – это знания, умения и навыки, необходимые для понимания чужих и порождения собственных программ речевого поведения, адекватных целям, сферам, ситуациям общения. Она включает в себя знание основных понятий лингвистики речи, умения и навыки анализа текста и собственно коммуникативные – умения и навыки речевого общения применительно к различным сферам и ситуациям общения с учетом адресата и стиля речи. Формирование лингвистической и коммуникативной компетенций являются одинаково важными задачами преподавания русского языка. При возрастающих требованиях к качеству подготовки специалистов, данные компетенции становятся существенными квалификационными характеристиками. Ведущей в данном списке компетенций является коммуникативная, поскольку она представляет собой, прежде всего и компетенцию ключевую, определяющую уровень владения языком.

В понятие «коммуникативная компетенция» включаются следующие показатели:

- 1) осведомленность в лингвистической теории, осознание ее как системы правил и общих предписаний, регулирующих употребление средств языка в речи;
- 2) знание речеведческой теории, владение основными видами речевой деятельности;
- 3) владение основными языковыми (опознавать, классифицировать и т. п.) и речевыми (выбирать, актуализировать и т. п.) умениями;
- 4) способность анализировать речевую ситуацию и в соответствии с ней выбирать программу (вербальную и невербальную) речевого поведения.

В теории и на практике лингвистический принцип как ведущий принцип обучения сейчас уступает место коммуникативному. Целью обучения учащихся является формирование у них коммуникативной компетентности, то есть набора и реализации программ речевого поведения в зависимости от способности человека ориентироваться в обстановке общения, в основе которой лежит принцип профессионального общения,

моделирующий условия профессиональных отношений. Направленность обучения на формирование компетентности разрешения проблем позволит предупредить отрыв теории от практического использования языковых явлений в речи, поэтому это требует осмысления языковой теории.

Современное функционирование русского языка как языка межнационального общения в тесном единстве с мировой культурой и цивилизацией. Важно организовать учебный процесс таким образом, чтобы посредством русского языка учащиеся могли приобщиться к мировой культуре. На уроках важно создать модель культуры, которая будет способствовать духовному совершенствованию обучаемых на базе диалога родной культуры и мировой. Составляющими такой модели могут быть: реальная действительность, представленная предметно (фотоснимками, иллюстрациями, рисунками); предметно-вербально (телевизионные передачи, спектакли, кинофильмы); художественной литературой; учебно-популярной-текстами, имеющее воспитательное содержание, а также фразеологизмами, половицами, высказываниями известных людей. Приобщение человека к культуре происходит не только при изучении языка, но и под влиянием того, что мы читаем, слышим, видим, под влиянием той речевой среды, в которую погружены обучаемые. Одним из средств, создающей развивающую речевую среду является текст. Функция текста – коммуникативная, смыслообразующая и творческая. Тексты должны содержать материал для работы по грамматике, эстетическую ценность и воспитательную направленность. Система заданий на занятиях русского языка предполагает создание готового образовательного продукта: написание аргументированного эссе, творческой работы, ориентированной на цели и задачи коммуникации. В качестве подготовительного этапа учащиеся занимаются комплексным анализом текста, лингвистическим анализом, сопоставительным анализом. Определение темы, идеи, стиля, типа речи становится не целью, а лишь средством достижения той или иной цели.

Повышение речевой культуры учащихся также невозможно без формирования определенных умений и навыков, обеспечивающих:

– умение осмысливать и хорошо представлять себе речевую ситуацию – цель общения, тему и основную мысль высказывания, адресата речи, место общения, объем высказывания, сформировать замысел будущего речевого произведения;

– умение в соответствии с замыслом собирать материал, пользуясь разными источниками, систематизировать его, составлять план будущего высказывания с ориентацией на замысел;

– умение в соответствии с замыслом пользоваться разными стилями и типами речи, разнообразными языковыми средствами, выбирать их с учетом всех компонентов речевой ситуации;

– умение видеть реакцию слушателя во время устной речи, соотносить произносимое с замыслом и корректировать свою речь. Конечная роль обучения языку – обусловлена той ролью, которую он играет в жизни каждого человека и всего общества, являясь важнейшим средством общения и познания окружающего мира. Учащиеся нуждаются в русском языке и как в средстве получения знаний, современной информации, и как в средстве повышения своего общения.

Обучение русскому языку активизирует формирование коммуникативной компетенции, воспитывает языковую личность, способную к профессионально-деловой межкультурной коммуникации, стремящуюся к саморазвитию и самообразованию, умеющую творчески мыслить.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Блинов В. И., Сергеев И. С. Как реализовать компетентностный подход на уроке и во внеурочной деятельности: практическое пособие. – М.: АРКТИ, 2007.
2. Быстрова Е. А. Коммуникативная Методика в преподавании русского языка // Русский язык и литература. – 2000. – №1. – С.21-22.

3. Павленко В. К. Коммуникативная компетентность как основной результат обучения // Русский язык и литература в узбекской школе. – 2007. – №8.

4. Мурина Л. А. Проблема формирования коммуникативной компетенции // Русский язык и литература. – 2001. – №1. – С.10-14

5. Палжанова М. Ш. Компетентностный подход в преподавании русского языка // Педагогическое мастерство: материалы III междунар. науч. конф. (г. Москва, июнь 2013 г.). – М.: Буки-Веди, 2013. – С. 89-91.

Guzal Ramazonova
(Karschi, Usbekistan)

MAKROSTRUKTUR DER DEUTSCH-USBEKISCHEN WÖRTERBÜCHER

Es geht den Artikel um Makrostruktur der deutsch-usbekischen Wörterbücher. In diesem Artikel wurden deutsch-usbekischen Wörterbücher geforscht, die in Usbekistan herausgegeben wurden.

Stichwörtern: *Wörterbucheinträgen, linksbündig, Lemmata, Einzelwörtern, kyrillischen, Eigennamen, Ausgangssemantik, transitiv, intransitiv, Nachspann.*

Es erwähnt wurde, die Makrostruktur eines Wörterbuches ist die systematisch geordnete Folge von Wörterbucheinträgen, bezeichnet als Lemmata. Es geht hierbei um keinen einheitlichen Begriff in der Wörterbuchforschung. Streng genommen wird darunter die Gesamtheit der geordneten Lemmata verstanden. Es ist klar, die Lemmata Wörterbucheinträge sind, die aus Einzelwörtern, Wortzusammensetzungen, eventuell Prä- und Suffixartikeln, Eigennamen und bzw. Abkürzungen bestehen. Lemma bedeutet Stichwort. Üblich ist darunter *Inhalt* und *Aufbau* von Wörterbüchern zu verstehen. Der grundlegende *Inhalt* ist der im Wörterverzeichnis dargebotene Wortschatzausschnitt, der Lemmabestand. Nach verschiedenen Aspekten kann die Lemmaauswahl geschehen. Diese Lemmata besteht aus verschiedenen Ordnungsstrukturen, die meistens alphabetisch oder in Sachgruppen und Themen, bzw. begrifflich geordnet sind. Die Wörterbücher geben üblicherweise die Zahl der aufgeführten Lemmata an. In Form von Untereinträgen wird die Makrostruktur sekundär fortgesetzt, z.B. durch Synonyme oder durch Grundwort und Ableitungen. Bei der Erstellung und Anfertigung bilingualen Wörterbuches soll ein Lexikograph/Verfasser neben den Angaben zu Äquivalenz, Darstellung der Ausgangssemantik und Semantik der Zielsprache auch die Wörterbuchtypologie und die Mikrostruktur und die Makrostruktur des Wörterbuches berücksichtigen. Bei der Makrostruktur im Verständnis von *H.E.Wiegand* (1989) und *F.J.Hausmann* (1991) geht es um die Auswahl und Anordnung der Stichwörter. *H.E.Wiegand* und *F.J. Hausmann* gehen von drei Anordnungstypen aus⁴¹:

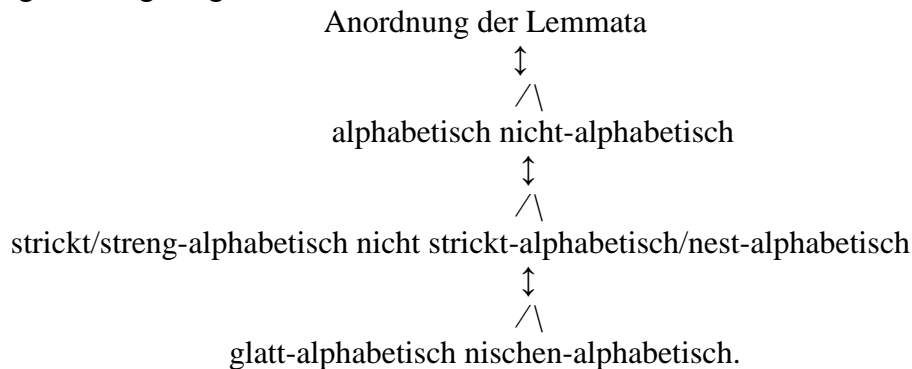
- glattalphabetische Anordnungsform
- (striktalphabetisch ohne Gruppierung)
- nischenalphabetische Anordnungsform
- (striktalphabetisch mit Gruppierung)
- nestalphabetische Anordnungsform
- (nicht striktalphabetisch mit Gruppierung)

⁴¹ HAUSMANN, F.-J. 1991 *Typologie der zweisprachigen Wörterbücher*. In: Hausmann F.-J; Reichmann.O; Wiegand H.-E. & Zgusta L (Hrsg) *Wörterbücher, Dictionaries, Dictionnaires: Ein internationales Handbuch zur Lexicographie*. Teilband 3. Berlin, New York, 1991, S. 2877-2881

WIEGAND, H.E. 1989 *Aspekte der Makrostrukturen im allgemeinen einsprachigen Wörterbuch*. In: Hausmann F.-J; Reichmann.O; Wiegand H.-E. & Zgusta L (Hrsg) *Wörterbücher, Dictionaries, Dictionnaires: Ein internationales Handbuch zur Lexicographie*. Teilband 3. Berlin, New York, 1989, S 375-399.

Es sei betont, dass als obligatorischer Wörterbuchteil außer dem Wörterverzeichnis auch der sog. Vorspann gilt, dessen übliche Teile sind: ein Vorwort; dann „lexikographische Vorbemerkungen“, oder „Erläuterungen zur Konzeption“, oder einiges über „Anlage und Artikelaufbau“; Der Vorspann kann noch weitere Tabellen, ein Abkürzungsverzeichnis, eine kurze Grammatik u.ä. umfassen. Befindet sich z.B. eine Tabelle als Anhang nach dem Wörterverzeichnis, dann heißt dieser – sonst nicht obligatorische Teil – **Nachspann**.

Das Alphabet ist der erste Bezugspunkt beim *Aufbau* des Wörterverzeichnisses. Die Lemmata können grundlegend in zwei Formen, nämlich in alphabetischer (semasiologischer) oder nicht-alphabetischer (onomasiologischer) Anordnung erscheinen. Die weiteren Untergliederungsmöglichkeiten sind:

Es ist klar, dass eine alphabetische Anordnung üblicherweise nach dem ersten Buchstaben erfolgt, wird es initial-alphabetisch genannt. Nach dem letzten Buchstaben des Wortes, d.h. finalalphabetisch ist der Typ Rückläufiges Wörterbuch angeordnet. Lemmata mit gleichem ersten Bestandteil oder gleicher Buchstabenfolge in einem Artikel werden in Wörterbüchern mit nischenalphabetischer Anordnung – die alphabetische Reihenfolge einhaltend – zusammengefasst und dadurch Wortbildungszusammenhänge (Komposita, Wortfamilien) sichtbar gemacht. Der erste Bestandteil kann voll ausgeschrieben oder durch ein Platzhaltersymbol, meistens eine Tilde (~) oder einen Bindestrich ersetzt werden. In Wörterbüchern mit nestalphabetischer Anordnung handelt es sich um eine Gruppierung, die die alphabetische Reihenfolge durchbrechend morpho-syntaktische Zusammenhänge darstellen will.

Der *Vorspann* besteht aus folgenden unmittelbaren Textkonstituenten:

- der Titelseite
- der Titlrückseite
- dem Vorwort
- den Benutzungshinweisen
- einer Tabelle für die Aussprache des kyrillischen Alphabets.

Der *Nachspann* hat folgende unmittelbare Textkonstituenten:

- eine glattalphabetische Zugriffsstruktur mit der Überschrift “ Geographische Namen”
- Eine rudimentäre Wörterbuchgrammatik (bestehend aus einer Tabelle der starken Verben mit den Stammformen und verschiedenen Flexionstabellen)
- ein Verzeichnis der benutzten Wörterbücher
- ein Impressumblatt.

Die von der textuellen Rahmenstruktur umrahmte *textuelle Binnenstruktur*, welche das zentrale Wörterverzeichnis aufweist, ist einfach und enthält mithin keine eingeschobenen Binnentexte, sondern nur externe *Zugriffsstrukturanzeiger* (A,B,C,...Z) sowie die Wörterbuchartikel. Die *Hauptzugriffsstruktur* ist *nischenalphabetisch*, und zwar mit der Besonderheit, daß alle Nischenlemmata als Teillemmata linksbündig gesetzt sind. Bei Komposita wird dabei die erste Konstituente durch eine Tilde “~” ersetzt; dies wird aber laufend inkonsequent gehandhabt, wie beispielsweise die Artikelteilstrecke in z.B das Wort “**Preis**” zeigt.

Preis m 1. нарх, баҳо, 2. мукофот, соврин

~ **bestimmung f** баҳолаш, нарх қўйиш

~ **ermäßigung f** нарх пасайиши

~ **kontrolle** *f* нархни назорат килиш

Preispolitik *f* нарх- наво сиёсати

Preistreiber *m* олиб сотар, чайковчи

Die Frage, die hier entsteht, lautet: Warum werden die Vollemmata **Preispolitik** und **Preistreiber** nicht ebenfalls zu den Teillemmata ~ **politik** und ~ **treiber** verdichtet, so daß sie zur Nische gehören?

“Deutsch – usbekisches Wörterbuch” von Z. Butayev. Yu. Ismoilov, Sh. Karimov dieses Wort „Preis“ wird folgend durchgeführt.

Preis *m* –(e)s,-e **1**) нарх, baho; **2**) mukofot, sovrin.

Preisbildung *f* нарх – navoning shakllanishi

Preisgabe *f* -, - **n** rad, voz kechish

Preisgebung *f* -, - en нарх qo'yish, belgilash

Preispolitik *f* -, - **n** нарх-наво siyosati.

Preisunterschied *m* - (e)s, - e нарх – navodagi farq.

Die gleichen Fehler finden sich in Z. Butayev. Yu. Ismoilov, Sh. Karimov 2007, in 140 Seite. In diesem Wörterbuch wurde alle Wörter mit Teillemmata nicht verbinden. Alle Wörter sind Vollemmata. Weiterhin unterlaufen bei der äußeren Textverdichtung bei den Lemmata häufig Fehler, weil die Fugenelemente getilgt werden. Man vgl. Das Wort “**Pflaume**”

Pflaume *f* *bot* олхўри

~ **baum** *m* олхўри дарахти

~ **kern** *m* олхўри данаги

~ **kompott** *n* олхўри компоти

Bei den drei Nischenlemmata fehlt jeweils ein *n* (z. B.~ **nbaum**). Die gleichen Fehler finden sich in Benjaminow / Saidow 1991, in 206 Seite. Schon diese wenigen Hinweise sollten genügen, um zu verdeutlichen, daß Textverdichtungen bei Lemmata in zweisprachigen Wörterbüchern unzumutbar sind. “Deutsch – usbekisches Wörterbuch” von Z. Butayev. Yu. Ismoilov, Sh. Karimov dieses Wort „**Pflaume**“ wird folgend durchgeführt.

Pflaume *f* -, -n *bot* олхўри

Andere Bedeutungen sind nicht gegeben.

LITERATURQUELLEN

1. Z. Butayev, Sh. Karimov. Yu. Ismoilov “Deutsch-usbekisches Wörterbuch”. Dieses Buch wurde im 2007 im Verlag “Fan” herausgegeben.
2. Yu. Ismoilov, Sh. Karimov “Usbekisch-deutsches Wörterbuch”. Dieses Buch wurde im 2011 im Verlag “Nihol” herausgegeben.
3. A. Mahmudov “Deutsch-usbekisches thematisches Wörterbuch”. Dieses Buch wurde im 2013 im Verlag “Art Flex” herausgegeben.
4. Hausmann, A. J, Grundprobleme des zweisprachigen Wörterbüchers. In:Hyldgard-Jensen :Symposium on lexicography III. Tübingen: Lexicographica Series Maier 19, 1988, S. 137-154
5. Wiegand, Herbert Ernst (1989): Der gegenwärtige Stand der Lexikographie und ihr Verhältnis zu anderen Disziplinen. S.251

УДК 894.375(092)

Дурдона Расулмухамедова
(Ташкент, Узбекистан)

ОБРАЗ АМИРА ТИМУРА В СОВРЕМЕННОЙ УЗБЕКСКОЙ ПРОЗЕ

В статье «Образ Амира Тимура в современной узбекской прозе» освещаются некоторые проблемы исторического видения образа Амира Тимура и в целом принципы художественного толкования его образа в узбекской литературе XX века.

Ключевые слова: литература, личность, проза, образ, компаративистика, исторические личности, узбекская литература.

The article «The Image of Amir Timur in Modern Uzbek Prose» highlights some of the problems of the historical vision of the image of Amir Timur and, in general, the principles of the artistic interpretation of his image in Uzbek literature of the 20-th century.

Key words: literature, personality, prose, image, comparativistics, historical figures, Uzbek literature.

Тема эпохи тимуридов имеет важное значение с экономической, политической и духовной точки зрения в жизни народов Маверауннахра и Хорасана, создание произведений о его основателе становится все более актуальной не только для историков и философов, но и для представителей литературы и искусства. Известно, что Амир Тимур изображался в художественной литературе как отрицательный образ. Но такие писатели, как Абдулла Кадыри, А.Фитрат, С.Айни, Айбек, М.Шайхзода, М.Осим, О.Ёкубов, П.Кодиров даже в советское время старались изобразить Амира Тимура с положительной стороны. Говоря об истории Средней Азии, невозможно было бы создать какое-либо произведение без образа полководца Амира Тимура, оставившего неизгладимый след в жизни народов этого края.

В каждом из них наблюдается необходимость выражения отношения к истории непосредственно через обращение к личности Амира Тимура, так как его общественно-политическая деятельность является важным этапом в истории народов Туркестана. В связи с этим некоторые создатели, обратившиеся к эпохе правления Великого полководца, выражали свое отношение по определенной причине и необходимости.

В произведении неопределенная участь тюркских народов того времени выражается через образ великого Амира Тимура, дух которого обеспокоен. Следовательно, произведение Фитрата «Мавзолей Тимура» дает возможность решить актуальные проблемы эпохи, представить будущее народа и Родины через образ Полководца. [1, с. 14-16].

К 30-ым годам начались политические репрессии передовой интеллигенции, которая знала и уважала великих личностей. По этой причине в те годы почти не создавались произведения, отражающие образ Амира Тимура. Только в конце 30-х годов начавшаяся вторая мировая война, дала создателям возможность работать над историческими темами.

Айбек неоднократно обращается в своем творчестве к образу Амира Тимура. Летом 1941 года он приступает к работе над романом «Полководец». Создавая в этом романе образ Амира Тимура, он хотел поддержать узбекских бойцов, проливающих свою кровь в сражениях, но не смог осуществить свою творческую мечту.

В начале 60-ых годов Айбек снова начинает изучать исторические мемуары об Амуре Тимуре и эпохе тимуридов. Именно тогда зарождается в его душе идея создания романов об Амуре Тимуре, Алишере Навои и Бобуре. Для осуществления своей мечты он проводит огромную работу. В 1968 году 20 марта Айбек заканчивает писать роман «Гули и Навои» [2, с. 67-97]. В 1990 году в 10-ом номере журнала «Звезда Востока» были опубликованы первые наброски к роману Айбека «Тимур». Н.Каримов, готовивший эти наброски к публикации, отмечает, что литератор начал писать это произведение в 1965 году, но не успел его закончить, написаны были только 14 страниц произведения. Это свидетельствует о том,

что в то время нельзя было высказывать положительного мнения о полководце, но у писателей было желание создавать произведения, отражающие жизнь и яркий образ Полководца Амира Тимура. Поскольку в творческом плане Айбека имело место написание романа об общественно-политической деятельности Амира Тимура, о его эпохе и родословной тимуридов, он собрал об этом много материала [3, с. 367-374]. Архивные материалы свидетельствуют о том, что в набросках незаконченного романа внимание уделяется трем лирико-эпическим сюжетам. Первый – непосредственно о деятельности Амира Тимура, второй – об отношениях Улугбека и Халила Султана, третий – о последнем походе Улугбека. Кроме того, Айбек, желая осветить созидательную деятельность Амира Тимура, уделяет внимание изображению садов, строительных работ в Самарканде. В своем романе Айбек изображает Амира Тимура как великого полководца, большую личность, а также правителя, который смог оказать влияние на судьбу всего мира.

В 70-ые годы в узбекской литературе наметилось оживление в открытии художественной истории, в частности, истории тимуридов. Были созданы такие произведения, как «Сокровище Улугбека» (О.Ёкубов), «Звездные ночи» (П.Кодиров). Несмотря на тяжелые политические условия в стране, авторы приблизились к исторической правде, тем самым проложили фундамент узбекской художественной прозе о тимуридах.

После обретения независимости отношение к Тимуру и тимуридам совершенно изменилось. У нас появилась возможность свободно рассуждать об Амуре Тимуре и вообще об истории, а также раскрывать историческую правду. В результате об Амуре Тимуре и его эпохе начали создаваться все новые и новые произведения. Создание множества научных, лирических и прозаических произведений об Амуре Тимуре свидетельствует о национальном возрождении нашего народа.

Такие литераторы и поэты, как А.Орипов, О.Ёкубов, М.Жалил, Б.Ахмедов, О.Буриев, Мухаммад Али, Тура Мирзо, Е.Березиков создали произведения, отражающие жизнь Амира Тимура, его непрерывную борьбу на пути к построению сильного государства. Несмотря на различный художественный уровень этих произведений, довольно долгое время они восполняли пробелы в нашей литературе. Эти произведения научили молодое поколение дорожить родиной, любить свой народ.

Хронологический роман Б.Ахмедова отличается историческими сведениями, простотой языка и народностью, а также глубоким научным и художественным анализом. Автор не ставил перед собой цели создания художественного характера Амира Тимура, он провел художественное исследование всей жизни и деятельности полководца в широком масштабе.

При создании данного романа Б.Ахмедов изучил историческую, научно-художественную литературу на арабском, персидско-таджикском и тюркском языках. Амир Тимур выступает в романе как патриот своего народа и родного края Туркестана, защитник интересов народа и совершенная личность. Поскольку роман охватывает полувековой отрезок времени, академик И.Султон оценивает его как «художественная история». Суть заключается в том, что все события, персонажи, место и время – имеют точную историческую основу, в нем не встречается художественный вымысел. Несмотря на это роман притягивает к себе читателя. Каждый момент жизни Амира Тимура, его великие дела, сражения интересны настолько, что художественный вымысел автора становится не заметным.

Следовательно, материал – «полуфабрикат», ставший основой для создания произведения, является фактором, который привлекает читателя. Роман состоит из трех частей, которые называются «Стабильность народа», «Свобода народа», «Судьба завоевателя». Автор поэтапно создает образ Амира Тимура: детство, юность, совершеннолетие и проводит его через все трудности жизни, пучину переживаний. Именно в этот период у будущего правителя формируется способность дальновидности. Находясь среди врагов, он собирает вокруг себя сторонников, укрепляет в них веру в свободу Турана.

Произведения, созданные в период независимости, также занимают отдельное место в узбекской художественной прозе о тимуридах. Так, в узбекской драматургии была создана

лирическая драма А.Орипова «Полководец», драмы О.Ёкубова – «Побеждающий завоеватель или заложник одной пери», Т.Мирзо – «Амир Тимур».

Как известно, Одил Ёкубов является таким литератором, который создал в романах «Сокровище Улугбека», «Древний мир» впечатлительный образ наших великих предков. Данные романы вошли в ряд заслуживающих внимание произведений XX века узбекской литературы, в которых дается толкование историческим событиям. В них изображаются такие исторические личности, как Улугбек, Ибн Сина, Беруни, а в романе «Сокровище Улугбека» ощущается любовь автора к образу Амира Тимура.

В произведении «Побеждающий завоеватель или заложник одной пери для художественного отражения исторических данных», автор использует художественный вымысел и раскрывает жизнь главного героя, его взгляды, внутренний мир, его отношение к жизни. Все события в романе являются плодом фантазии автора.

Читая произведения, мы встречаемся с такими историческими личностями, как Амир Тимур, Султан Баязид, Мирзо Шохрух, Чингизхан. Чтобы передать суть данного произведения, автор старался наиболее полно раскрыть эти образы. Основная нагрузка была возложена на вымышленных героев: Сулувкуз, Сарагул, Акчагул, Биби Сардор. В этом произведении, как и в драме А.Орипова «Полководец», была поставлена цель показать образ Амира Тимура великодушной, мудрой личностью. Так, Амир Тимур, узнав, что Сулувгул оклеветали из-за ненависти и зависти, говорит: «Пока я не прибуду сам, пускай никто не приближается к Сулувкуз! Я сам свершу правосудие, сам!». Таким образом, писатель изображает полководца как рассудительного человека, как истинного мусульманина с уважением относящегося к женщинам. Как известно из истории Амир Тимур завещал: «Оберегайте слабых!» и утверждал, что мужчины должны быть опорой для женщин. Например, в источниках указывается, что Мироншох, узнав о недостойном поступке сына, который поднял руку на свою жену, наказывает его. Это также изображается в драме «Полководец». В произведении «Побеждающий завоеватель или заложник одной пери» в последние минуты своей жизни Амир Тимур вспоминает Сулувкуз, что свидетельствует о его уважительном отношении к женщинам. Известно, что причиной упадка правления тимуридов стали клевета, провокация, скандалы. В произведении «Побеждающий завоеватель или заложник одной пери» внимание уделяется и этой исторической правде.

В частности, Амир Тимур назначает наследником престола своего внука Пирмухамада. Но из-за зависти, жадности последнее завещание полководца не может осуществиться. Это является исторической правдой, и читатель должен правильно осознать ее. Хотя произведение является плодом воображения автора, в отдельных случаях исторические моменты передаются в своей полноте.

Автор, изображая Амира Тимура в качестве главного героя, старается наиболее полно раскрыть его личностные качества. Он хотел показать Амира Тимура как великого мудреца, искреннего человека и полководца, с которого читатель может брать пример. В частности, изображение Амира Тимура как рассудительного человека и истинного мусульманина повышает качество произведения. Простота языка «Побеждающий завоеватель или заложник одной пери» облегчает чтение и изучение истории того времени.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Ганиев и.М. Поэтика драм Фитрата. ДДА. – Т., 1998. – С.14-16.
2. Айбек. МАТ. Том IV. – Т.: Фан. – 1976. – С.67-97.
3. Айбек. МАТ. Том XIII. – Т.: Фан. – 1979. – С.367-374.

Nargiza Rakhmonova
(Sirdaryo, O'zbekiston)

LANGUAGE BARRIER AND IMPROVING ORAL SPEECH OF FOREIGN LANGUAGE LEARNERS

В этой статье рассматриваются вопросы коммуникативной компетентности, методов повышения устной коммуникации, мотивации и путей преодоления языкового барьера. Важно узнать разные взгляды исследователей на проблему разговорных навыков студента.

Ключевые слова: иностранный язык, общение, устно-устная речь, фонетика, произношение, разговорные навыки, навыки слушания, мотивации.

In this article we consider the issues of communicative competence, methods of enhancing oral communication, motivation and ways of overcoming the language barrier. It is significant to learn different views of researchers on the problem of speaking skills of students.

Keywords: foreign language, communication, aural-oral speech, phonetic, pronunciation, speaking skill, listening skill, motivation.

Introduction. “Education and upbringing is the result of consciousness. At the same time, they imply the level of development of consciousness in other words, are the key factors that expand and enrich the national spirit. Spirit cannot be developed without changing the consciousness on the basis of change in the system of education and upbringing” - says the first President of the Republic of Uzbekistan Islam Karimov⁴². In foreign language education, an important arena can be established for the development of cultural understanding, respect and tolerance. Knowledge of English has become essential in more and more fields of life, and it has become increasingly important for all parts of the worldwide population. Nowadays enormous being paid attention to develop foreign languages, especially English. So English is an important means of communication, which is used by many people in the world. Speaking English is the main goal of many learners. Their personalities play a large role in determining how quickly and how correctly they will accomplish this goal. In a short period of time English displaced other languages and became one of the leading means of communication worldwide. Its domination continues to extend. The modern world of media, mass communication, and Internet demands good knowledge of English, especially of spoken English. Almost entire libraries have been written on speaking, however space provided here does not allow covering all the theories and notes in this work. Speaking, together with writing, belongs to productive skills⁴³.

Let's imagine, you are speaking English fluently without thinking. The words come out of your mouth easily and fast. You talk to the native English people and understand them. To do this you must change your method of learning English.

Speaking can't be taught separately. It is often connected with listening. So we often speak English and listen to English music then we should repeat them. The traditional way of listening and speaking is aural-oral method. Now, the new method of two-way communication is very popular. As you know that any teaching method has its psychological base. The aural-oral method began in the 1940's. It is based on behaviorism. One of its psychological theory is that learning a language is forming a set of new language habit. This is its usual process: Stimulus-Response-Reinforcement.

The aural-oral method is fit for the teaching of beginning stage. It focuses on the practice of oral English drills. But too many drills are being practiced without any context or given conditions. So what is learned is isolated clauses. And it has few communicative functions. The two-way

⁴² I.A.Karimov (1998) "Harmoniously developed generation is the basis of progress of Uzbekistan" Tashkent.

⁴³ Harmer (2001) The practice of English language teaching.

communication makes up for the defect in communicative ability in the traditional teaching. Two-way means the relationship of the communication between the teacher and the students.

This relationship is connected with the communicative activities between two people. This method is different from the traditional aural-oral method.

It can create a fresh environment for speaking English.

It needs some necessary explanations of Grammar, including some sentence structures.

Hints are the major way of practice. Teachers can control the practice wholly or partly. The practice can also be controlled by students freely. The internal force of study is not due to the interests in phonetic structure, but the content of the material. The two-way communication can lengthen the dialogue limitlessly. This is its advantage. At the same time, if the student wants to give the correct response, he has to think it hard, the sentence is not easily forgotten which is repeated by themselves through thinking, sometimes with the teacher's hint. You can talk freely. You can express yourself as well as you can.

So, in a word, the aural-oral method is not a out-of-date one, but a useful one. Especially it is fit for the beginning stage. It attaches the importance to the oral drills, and has a bad communicative function. It is only used to a phonetic base. After all, the aim of the language learning is to communicate. So the two-way communication is more effective and direct, but it is also fit for the beginning stage.

Speaking lessons often tie in pronunciation and grammar, which are necessary for effective oral communication. Or a grammar or reading lesson may incorporate a speaking activity. Either way, students will need some preparation before the speaking task. This includes introducing the topic and providing a model of the speech they are to produce. A model may not apply to discussion-type activities, in which case students will need clear and specific instructions about the task to be accomplished. Then the students will practice with the actual speaking activity.

Most speaking activities inherently practice listening skills as well, such as when one student is given a simple drawing and sits behind another student, facing away. The first must give instructions to the second to reproduce the drawing. The second student asks questions to clarify unclear instructions, and neither can look at each other's page during the activity. Information gaps are also commonly used for speaking practice, as are surveys, discussions, and role-plays.

Students sometimes do not have enough courage to speak English in front of the class or public even in their own language. They always feel nervous and afraid of making mistakes because they are worry if other people will laugh at them. Actually, feeling some nervousness is natural and healthy. It shows people care about doing International. Too much nervousness can be detrimental. They have some speaking problems, they are Grammar, pronunciation problem, being shy, anxiety, attitude and motivation. Teacher should help pupils to solve these problems. Krieger (2005, p. 10) observes, 'EFL students who lack intrinsic motivation may have high extrinsic motivation if their education system emphasizes the extrinsic rewards flowing from high scores. Even though these forms of motivation are important but maybe are not as good as intrinsic motivation, they can still inspire students to work hard. Foreign language learners may improve by listening, discussing some topics, speaking loudly and role-play. Role-play gives learners an opportunity to act in life situations so that they can learn, for example, conversational linguistic and behavioural structures for particular situations.(New Brunswick Department of Education, 1996).⁴⁴ Several researchers have noted the importance of role-plays for the development of foreign language oral proficiency. For instance, Guilfoyle and Mistry (2012) investigated the effectiveness of role-play in supporting oral skill development of beginner learners of the second language. Data were collected via teacher questionnaires and interviews as well as observation of four learners over a 1-month period. Finding from this study showed that students demonstrated an improved use of the second language and a wide range of language learning strategies as well as decreased use of their home language when engaged in role-play activities.⁴⁵

⁴⁴ New Brunswick Department of Education (1996).

⁴⁵ Guilfoyle N, and M. Mistry (2012).

Conclusion. The purpose of this article, exploring importance of developing oral speech of foreign language learners and ways of improving it in Uzbekistan's context, was achieved as we proved that the integrated use of modern techniques may yield positive results and lead to the improvement of communicative competence. Learning English by using new methods in education makes students willing to learn the language, develop their ability to speak fluently, and help them overcome the language barrier.

REFERENCES

1. Guilfoyle N, and M. Mistry. (2012) How effective is role play in supporting speaking and listening for pupils with as an additional language in the foundation stage. *International Journal of Primary, Elementary and Early Years Education* 41.1,63-70.
2. I.A.Karimov (1998) "Harmoniously developed generation is the basis of progress of Uzbekistan." Tashkent.
3. Harmer (2001) *The practice of English language teaching*.
4. New Brunswick Department of Education (1196) *A resource guide for educators of English second language learners*. Retrieved April 2015 from <http://>
5. Noam Chomsky" *Child language acquisition*.
6. URL: <http://www.nclrc.org/essentials/speaking/spindex.htm>

УДК 491.7:371.1

*Низора Рузиева
(Самарканд, Узбекистан)*

РАБОТА В ГРУППАХ КАК СПОСОБ РАЗВИТИЯ НАВЫКОВ САМООБРАЗОВАНИЯ УЧАЩИХСЯ НА УРОКАХ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА

В данной научной статье описывается методика преподавания работы в группах на уроках английского языка. Работа в группах дает возможность учащимся самостоятельно добывать знания, а также развивать все виды речевой иноязычной деятельности.

Ключевые слова: *групповая работа, виды деятельности, устная речь, письменная речь.*

This scientific article describes the methods of teaching work in groups in English classes. Group work gives students the opportunity to independently acquire knowledge, as well as to develop all types of foreign language speech activity.

Key words: *group work, competence, oral speech, writing speech.*

В настоящее время многие методисты уделяют большое внимание групповой форме работы, так как она гармонично вписывается в классно-урочную систему, дополняя и исправляя некоторые ее недостатки.

Групповая работа - форма организации учебно-познавательной деятельности на уроке, предполагающая функционирование разных малых групп, работающих как над общими, так и над специфическими заданиями педагога.

Групповая работа способствует развитию всех четырех видов деятельности: аудирования, устной диалогической и монологической речи, чтения и письма. Помимо этого групповая форма работы вносит разнообразие в ход урока и способствует повышению мотивации учащихся к изучению иностранного языка. В течение урока практика устной речи необходима каждому ученику. Групповая форма работы позволяет увеличить время говорения, а также способствует реализации индивидуального подхода к обучению.

На данный момент в методике преподавания иностранных языков можно выделить три формы обучения: индивидуальную, фронтальную и групповую. При разумном их сочетании достигаются высокие показатели эффективности обучения.

В начале 20 века ученые из США Р. Джонсон и Д. Джонсон занимались разработкой технологии обучения в сотрудничестве в малых группах. В дальнейшем развитие этой технологии продолжила Полат Е.С.

В современной педагогике развивающее обучение является одним из приоритетных. Групповая форма работы позволяет его успешно реализовать на практике, поскольку учебная деятельность – это система социально-организуемых взаимодействий, приближенная к условиям реального общения.

Помимо этого, психологи доказали, что равноправное взаимодействие со сверстниками обуславливает овладение ими такими навыками, как целеполагание, планирование, контроль и оценка. В процессе групповой работы ученик становится субъектом деятельности. Он является активным инициатором своих идей, вовлечен в реальную дискуссию, близкую к жизненной ситуации.

Существуют три звена учебных действий по достижению общей цели: мотивация, исполнение и взаимоконтроль за выполнением действий предыдущего этапа, включая оценку результатов совместной деятельности.

Известно, что мыслительный процесс начинается там, где возникает проблема, требующая решения. Основная цель использования групповой работы – развитие мышления (в том числе критического) и формирование рефлексии.

По мнению Пассова Е.И. групповая форма работы имеет ряд преимуществ:

1. Развивает способность к общению
2. Укрепляет межличностные отношения, способствует сплочению коллектива
3. Учит объективно оценивать себя и своих сверстников.
4. Обеспечивает обмен знаниями, способствует созданию условий для развития речевых умений и получения быстрой помощи от сверстников
5. Способствует росту мотивации к учению
6. Повышает статус популярности ученика в коллективе, а также его деловой статус
7. Разнообразит урок.

При групповой работе школьники усваивают элементы организационной деятельности лидера, сотрудника, подчиненного, формируют опыт вступления в контакты с окружающей средой взрослых – в естественные деловые, производственные и социальные отношения, адаптируются к производственному, жизненному ритму. Большую роль выполняют организационные формы обучения и в воспитании учащихся, где главным выступает характер самоуправления личностью.

На уроках иностранного языка групповую работу можно применять как на этапах презентации и практики языкового материала, так и на заключительных этапах какой-либо разговорной темы. В этом случае учащиеся получают возможность многократного включения нового языкового материала в свои высказывания и его интегрирование с ранее усвоенным материалом.

Групповая форма работы также способствует расширению кругозора учеников, развивает их интеллектуально и нравственно. На высокой степени развития групповых умений наблюдается такое явление, как внутригрупповая идентификация, которая является особым характером мотивации поступков, когда ученик относится к другим членам группы как к самому себе. Нормой таких взаимоотношений становятся гуманность и взаимовыручка.

Таким образом, групповая форма работы в полной мере отвечает специфике предмета иностранный язык, предоставляя каждому ученику возможности для практики речи, не смотря на ограничения во времени в классно-урочной системе. При использовании фронтальных форм работы ученик не получает столько возможности для устной практики, сколько предоставляет ему групповая форма.

Существуют различные методы обучения в сотрудничестве:

Обучение в команде (Student Team Learning)

Разработкой этого метода обучения занимались ученые университета Д. Хопкинса. Он является некой основой и отправной точкой для всех остальных разновидностей обучения в сотрудничестве. Суть метода STL заключается в постановке целей для всей группы. Он предполагает самостоятельную работу каждого при взаимодействии с остальными участниками группы. Особое внимание уделяется успеху всей группы.

STL сводится к трем принципам:

- а) «награды»;
- б) персональная ответственность каждого ученика за общее дело;
- в) каждый ученик имеет равные возможности в достижении успеха.

Даже слабый ученик может приносить баллы своей группе и влиять на ее успех путем улучшения личных результатов.

Командно-игровая деятельность

Данная форма групповой работы отличается от предыдущей тем, что после групповой работы учитель предлагает не индивидуальное тестирование, а еженедельный соревновательный турнир между командами.

Обучение чтению и творческому сочинению в сотрудничестве (CIRC)

Данный вид деятельности больше подходит для начальной школы. Ученики читают и составляют сочинения в малых группах.

Ажурная пила (Jigsaw)

В 1978г. Э. Арнсон разработал данный метод для обучения в сотрудничестве. Группа учеников обладает только частью информации. Учащиеся пересказывают свою часть информации другим командам для того, чтобы составить полное представление о теме, которую они изучают.

Учимся вместе

В 1987 году в университете штата Миннесота ученые Д. Джонсон и Р. Джонсон разработали данный метод. Учитель разбивает класс на разнородные по уровню успеваемости группы. Каждой группе дается одно задание, которое является частью одной большой темы. Идея данного метода состоит в том, чтобы учащийся сам захотел приобрести знания, поэтому проблема мотивации здесь очень важна.

Методист Куклина С.С. в своих трудах выделяет следующие разновидности групповой работы, которые, представляют собой определенные структуры:

• Структура Same-Different

Сначала учитель зачитывает какую-либо речевую ситуацию, а затем произносит предложение, которое соответствует данной ситуации или нет. Ученики работают в группах и все вместе решают данное задание.

• Структура Think-Pair-Square-Share

Учитель предлагает речевую ситуацию, затем произносит предложение, соответствующее данной ситуации или нет. Ученики сначала обдумывают ответ индивидуально, затем – в парах, и только потом в группах. В заключении один ученик озвучивает ответ.

• Структура NumberedHeadsTogether

Учитель дает каждому члену группы номер. Затем он озвучивает речевую ситуацию и задает к ней вопрос. Члены группы совместно готовят ответ. Учитель называет какой-либо номер. На вопрос учителя отвечает ученик с соответствующим номером.

• Структуры Fact or Guess the Fib

Учитель предлагает речевую ситуацию, которая сопровождается верными или неверными утверждениями. Ученики исправляют неверные утверждения, предлагая правильные варианты.

• Структуры Three-StepInterview

Учитель задает речевую ситуацию, к которой прилагается задание репродуктивного или трансформационного характера. Данная структура предназначена для тренировки вопросов и

проводиться в формі інтерв'ю. Учасники под номерами 1 і 3 беруть інтерв'ю у учасників под номерами 2 і 4, згодом міняються співбесідниками. Утворюються нові пари, і процес спілкування на іноземній мові продовжується.

- **Структура Outside-InsideCircle**

Учні двох груп утворюють два кола (один всередині іншого), повернувшись при цьому, обличчям один до одного. Кожен учень з внутрішнього кола задає питання, стоячи навпроти нього учень з зовнішнього кола, який повинен на це питання відповісти. Потім учасники з зовнішнього кола переміщуються по годинній стрілці і стають обличчям до нового партнера з внутрішнього кола і знову відповідають на його питання. Під час даного виду діяльності учасники повторюють раніше пройдений матеріал, інтегруючи його з новим.

- **Структура PairsCheck**

Дану структуру зазвичай використовують як засіб контролю розуміння граматичного матеріалу. Вчитель знайомить дітей з правилом і просить їх використовувати його при виконанні вправ. Учні под номерами 1 і 3 виконують перше завдання, а учні под номерами 2 і 4 контролюють правильність його виконання. Потім пари міняються місцями, і група виконує вправу до кінця. [3]

Групова робота проводиться з допомогою особливої організації діяльності учасників. Існують наступні її види:

- **BuzzGroups**

В малих групах обговорюється будь-яка проблема впродовж декількох секунд, а потім вона обговорюється в класі. Тільки після цього кожна група приходять до висновку про те, як вирішити дану проблему.

- **Hearing**

Група «експертів» обговорює дану їм проблему. В цей час інші учасники уважно їх слухають, а потім самі починають обговорення в своїй групі про цю ж тему.

- **Network**

Кожній групі з 5-10 учасників вчитель видає клубок ниток. Під час обговорення розмовляючий тримає клубок в руках і висловлює своє ставлення, потім передає клубок наступному учаснику, не відпускаючи при цьому нитку. За довжину нитки можна судити про те, яка група працювала активніше.

- **Star**

Деякі малих груп шукають загальне рішення будь-якої однієї проблеми. Для цього кожна група вибирає спікера, який обходить всі групи і обговорює з ними дану проблему. Потім він повертається в свою групу, викладає всі ідеї, запропоновані учасниками інших груп, і тільки після цього, учасники його групи разом шукають загальне рішення проблеми.

Метод проектів є одним з видів групової роботи. В освітній системі він використовується з 1920-х років.

В педагогічному словнику дається визначення методу проектів як «системі навчання, в якій учасники набувають знання і навички в процесі планування і виконання, поступово ускладнюються практичних завдань, – проектів». Навчання іноземній мові за цим методом повинно проводитися на активній основі, через цілеспрямовану діяльність учня, враховуючи його особисті інтереси.

Суть даного методу полягає в тому, що учасникам дається конкретна проблема, рішення якої вони повинні знайти разом в процесі співпраці з однолітцями. Результат цього рішення повинен бути оформлений у вигляді журналу, плаката, кластера, колажу і т.п. Проект повинен бути максимально творчим, якщо він виконується в групах з 3 до 6 осіб і склад учасників вибирається в залежності від їх інтересів.

Складання проекту в групі є достатньо складним завданням і вимагає певних навичок і умінь, які можуть розвинути тільки впродовж роботи в співпраці. Метод проектів навчає застосовувати свої знання на практиці,

творчески подходить к решению проблемы, ориентироваться в информационном пространстве, анализировать информацию, отделять главное от второстепенного, критически мыслить.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Пассов Е.И. Урок иностранного языка в средней школе. – М.: Просвещение, 1998. – 223 с.
2. Полат, Е.С. Метод проектов на уроках иностранного языка // Иностранные языки в школе. – 2000. – №2. – С. 3-10.
3. Куклина С.С. Коллективная учебная деятельность в группе на этапе совершенствования навыков иноязычного обучения // Иностранные языки в школе. – 2000. – № 1. – С.59-61.
4. Педагогический Энциклопедический словарь / Гл. ред. Б.М. Бим-Бад. – М.: Большая Российская энциклопедия, 2002. – 528 с.

*Нилуфар Сайфутдинова
(Андижон, Ўзбекистон)*

ИНГЛИЗ ТИЛИ ЛЕКСИКАСИНИ ЎРГАНИШДА ИННОВАЦИОН ТЕХНОЛОГИЯЛАРНИНГ РОЛИ

Академик лицейлар ва касб-хунар коллежлари янги типдаги ўқув тарбия масалалари бўлганлиги муносабати билан унда таҳсил олувчиларнинг психологик типологик жиҳатлари, ўспиринларнинг ақлий фаолият юрита олиш қобилиятлари, ҳаёт ва тил тажрибалари ва ўқишга бўлган муносабатлари кабиларни мукамал билиш ва педагогик жараёнда уларни эътиборга олиш талаб этилади.

Инглиз тили лексикасининг лингвистик хусусиятлари уни махсус академик лицей ўқувчилари ўрганишга, ўргатишга таъсир қилади. Ўқитувчи бу хусусиятлардан ижобий, унумли фойдаланса, мақсадга эришиши осон бўлади. Инглиз тили лексикасини ўргатишда (ўзбек, рус, инглиз тилларидан бўлган) ўқувчиларнинг тил тажрибаларини ҳисобга олиш зарур.

Дастлаб, мактабда ўзбекча сўзларни талаффуз қилишни, ёзишни, ўқишни, улар орқали тинглаб тушунишни гапиришни ўргатади. Инглиз тили лексикасининг лингвистик хусусиятлари уни ўргатишда, ўргатишга таъсир қилади. Ўқитувчи бу хусусиятлардан ижобий, унумли фойдаланса мақсадга эришиши осонлашади. Инглиз тили лексикасининг лингвистик хусусиятларини уч гуруҳга бўлиш мумкинлиги ҳақида методистлар Ў.Ҳошимов ва И.Ёкубовлар қуйидагича фикрларни билдирганлар:

1. Инглиз тили лексикасини алоҳида ўзини олгандаги лингвистик хусусиятлари;
2. Ўқувчи ёки талаба инглиз тили лексикасини она тили лексикаси билан таққослагандан келиб чиқадиган лингвистик хусусиятлари;
3. Ўқувчи ва талабанинг инглиз ва рус тили, она тили лексикалари билан таққослагандан келиб чиқадиган лингвистик хусусиятлари;

Ўша фикрлардан келиб чиқиб, биринчи гуруҳга қуйидаги ҳолатларни киритишимиз мумкин:

- 1) сўзлардаги баъзи ҳарфларнинг ўқилмаслиги. Масалан, *white, black, lovely, yellow, harm*;
- 2) сўзларнинг кўп маъноли бўлиши. Масалан, *black - қора, зулмат, қайғу, мотам*;
- 3) конверциянинг мавжудлиги: *love - lovely*;
- 4) баъзи сўзлардаги ҳарфларнинг қоида бўйича ўқилмаслиги: *lower, lucid*;
- 5) инглиз тили сўзларидаги баъзи ҳарф бирикмаларнинг қийин талаффуз қилиниши: *thin, thick, thorny*.

Ранг билдирувчи *white/оқ, black/қора, blue/кўк, red/қизил, yellow/сарик, green/зангори, green/яшил, бўз, pale-yellow/малла, blue/мовий, pink/пушти, пистоқи, rozu/қирмизик, brown/қўнғир* каби асосий (ахроматик) ранг билдирувчи лексемалардан ташқари *dun/саман, red-haired(ginger)/жсийрон, тўриқ чавқар, spotted/чинор, тарғил* сингари ҳайвон тусларини ифодаловчи лексемалар қаторига ажратиш мумкин. Характер-хусусиятни ифодаловчи *kind/меҳрибон, pure/нок, powerful/ўктам, merry(gay)/қувноқ, spoiled/манми, sharp, alert/зукко, skillful, clever/моҳир, pure, clean/соф, brave/қўрқмас, couregeous/ботир, intellegent/оқил, wise/доно, soft/мулойим, attentive/зийрак, мўмин, faithful/содиқ, bold/дадил* кабилари ижобий эмоционал-экспрессив семани билдирса, *золим, галамис, олчоқ, тошбағир, муғомбир, инжиқ, худбин, нокас, аблах, айёр, қўрқоқ, ваҳишй, ҳасадеғй, қаттол, баджаҳл, мунофиқ, суллоҳ* сингари лексемалар эса салбий эмоционал-экспрессив семани англатиши билан характерланади.

Сўзларнинг икки тилда маънолари тўғри келиши, икки тилда асосий маънолари тўғри келмасдан, қўшимча маънолари тўғри келиши мумкин. Инглиз тили лексикасини ўзбек тили лексикаси билан таққослаганда қуйидаги хусусиятлар келиб чиқади. Биринчи, икки тилда сўзнинг маъноси тўғри келмаслиги: маънонинг бир тилда торлиги иккинчи тилда эса кенглиги, масалан: *afternoon* - кундузи 12-18 гача бўлган вақт оралиғига тўғри келади. Ш гуруҳ лексикасининг ҳам ўзига хос хусусиятлари бор: инглиз ва рус тилларида предлогларнинг мавжудлиги, ўзбек тилида эса йўқ бўлиб, улар ўзбек тилига келишиқ қўшимчалари ва ёрдамчи сўзлар орқали берилиши: *on, to, for, from; на, в, для, от, из; усти, -га, учун, -дан* ва бошқалар.

Ўқитувчи инглиз тили лексикасини ўргатаётганда уларнинг юқоридаги уч гуруҳ хусусиятларни англаб, ҳисобга олиб ўргатишни ишлаб чиқиши маъкул. Инглиз тили лексикасини ўргатишда ўқувчи, талабаларнинг (ўзбек, рус, инглиз) тиллардан бўлган тил тажрибаларини ҳисобга олиш зарур.

Дастлаб, ўқувчи, талаба ўзбекча сўзларни талаффуз қилишни, ёзишни, ўқишни, улар орқали тинглаб - тушунишни, гапиришни ўрганади. Тинглаб-тушуниш гапиришга ўргатишда бизга асосан инновацион технологиялар ёрдам беради. Талабалар ёки ўқувчилар кичик гуруҳчаларга бўлинади, уларнинг ҳар бирига топширикни бажариш учун кўрсатма берилади ва ўша кўрсатма асосида топширикни бажаришнинг аниқ вақти кўрсатилади. Вақт тугагач, ҳар бир гуруҳдан биттадан талаба чиқиб тақдимот қилади. Тақдимот қилиб бўлгандан сўнг талабаларга ёки ўқувчиларга тинглаб-тушунишлари учун ва уни ёзма баён этиш учун матн эшиттирилади. Матн асосида улар тушунган воқеа-ҳодисани баён этадилар. Бадиий матнлардан ўринли ва оқилона фойдаланиш услубий таъсирчанликни ошириш, маънони кучайтиришнинг муҳим воситаларидан бири саналади. Вақтлар ўтиши билан тил воситаларининг нутқда қўлланиш имкониятлари кенгайиб боради. Бунинг натижасида ўқувчи, талабаларда ўз фикрини инглизча оғзаки-ёзма баён қилиш малака-кўникмалар, тажрибалари ортади.

Хуллас, инглиз тилининг лексикаси билан ишлаш жараёнида ўқувчи талабалар асосий эътиборни сўзларнинг маъноларига қаратадилар. Бу жараёнда ўқувчилар инглиз тилининг сўзга нақадар бойлигини билиб оладилар ва битта тушунчани турли йўллар билан тил ўрганувчиларга етказиш мумкинлигини билиб оладилар.

АДАБИЁТЛАР РЎЙҲАТИ

1. Филология ва унинг таракқиёти масалалари. 283-284-бетлар, 2011.
2. Турсунов И.Й., Нишоналиев У.Н. Педагогика курси. – Тошкент: "Ўқитувчи", 1997.

**ЯЗЫКОВЫЕ СРЕДСТВА АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА КАК ИНСТРУМЕНТ
СОЗДАНИЯ РЕКЛАМНОГО СЛОГАНА В УСЛОВИЯХ ГЛОБАЛИЗАЦИИ
РЕКЛАМЫ (НА ПРИМЕРЕ ГРУППЫ КОМПАНИЙ «АЛЮТЕХ»)**

В статье рассматриваются стилистические приемы и средства выразительности в англоязычном языке, а также теоретические основы слогана. Основное внимание уделяется анализу языковых средств англоязычной рекламы и их систематизации с точки зрения наиболее эффективных. Представлены разработанные слоганы для продукции Группы компаний «Алютех» на внешний рынок на основе языковых средств.

Ключевые слова: языковые средства, стилистические приемы, выразительные средства языка, рекламный текст (слоган), англоязычная реклама.

The article deals with stylistic devices and expressive means in the English language, as well as the theoretical foundations of the slogan. It focuses on the analysis of language means of English-language advertising and systematization of the most effective. The worked out slogans for the products of Alutech Group of Companies to the foreign market based on language means are presented.

Keywords: language means, stylistic devices, expressive means, advertising text (slogan), English-language advertisement.

Введение. В современном мире реклама представляет собой сложное социальное явление, которое оказывает влияние почти на все сферы жизни общества. В настоящее время в условиях глобализации рынка, повсеместного распространения массового производства и развития торгового обмена, а также ужесточения конкуренции в сфере продаж и сбыта продукции актуализируется необходимость привлечения покупательского интереса с помощью определенных рекламных средств. Более того, роль рекламы, по мнению большинства исследователей, оказывается исключительно весомой для формирования образа жизни и мировоззрения.[1, с. 103].

Реклама стала неотъемлемой частью нашей жизни, так как осуществляет процесс коммуникации между производителем и потребителем, и этот процесс подразумевает под собой закодированное в тексте, звуке и цвете сообщение, которое адресовано потенциальному покупателю товара либо услуги.

Безусловно, реклама по своей сути многокомпонентна и ее эффективность зависит от многих факторов: от содержания и формы сообщения, от средства распространения (газеты, журнала, телевидения, радио и т.д.), от его размера, от времени и количества. [3, с. 5] Данная работа посвящена только одному компоненту-тексту (слогану), который «суммирует преимущества продукта для создания краткого сообщения, которое легко бы запомнилось» [8] и является средством воздействия на потенциального покупателя.

Актуальность исследования обусловлена возрастанием роли рекламы в условиях передачи сообщения потребителям во всем мире, а также необходимостью разобраться, как языковые приемы используются в рекламном слогане и делают его эффективным средством для увеличения продаж в условиях глобализации рынка.

Целью исследования является разработка текста рекламного слогана на английском языке для стимулирования сбыта товара на основе стилистических приемов и выразительных средств языка для Группы компаний «АЛЮТЕХ».

В соответствии с основной целью исследования были поставлены следующие задачи:

1. изучить языковые средства в английском языке, а также теоретическую основу слогана;

2. проанализировать тексты слоганов англоязычной рекламы с точки зрения стилистических приемов и выразительных средств;

3. определить языковые средства англоязычных рекламных сообщений, показавших свою наибольшую эффективность и систематизировать данные языковые явления посредством буклета;

4. проанализировать направление деятельности и производства Группы компаний «Алютех», а также импортируемый товар и страны, в которые поставляется продукция.

Основная часть. Изучение научной литературы показало, что в различных языковых (и речевых) стилях широко используются такие языковые средства, которые усиливают действенность высказывания, добавляя к его логическому содержанию различные экспрессивно-эмоциональные оттенки. Наиболее яркие и распространенные средства подразделяются на выразительные средства языка и стилистические приемы. [3, с. 51]

Выразительные средства, или стилистические фигуры речи, не создают образов, а повышают выразительность речи и усиливают ее эмоциональность при помощи особых синтаксических построений: инверсия, риторический вопрос, параллельные конструкции и т. д.

Стилистические приемы, или тропы, это лексико-фразеологические стилистические средства, которые основаны на своеобразном использовании лексических значений. К ним относятся: метафора, метонимия, синекдоха, каламбур (игра слов), эпитет, оксюморон, гипербола, литота, и др. [2, с. 49]

В результате анализа 200 лучших рекламных слоганов столетия на интернет портале онлайн журнала marketing.by [7] было выявлено, что для создания ярких фраз наиболее типичными языковыми средствами являются:

- метафора (Life tastes good! / Жизнь по вкусу совершенна. (Coca Cola), Lee. The jeans that built America/Джинсы, которые построили Америку (Lee Jeans));
- эпитет (No battery is stronger longer/Ни одна батарея не работает дольше (Duracell) - дает характеристику продукции, описывая ее как долго работающую батарейку, A taste of paradise/Вкус рая / Райское наслаждение (Bounty) -эпитет выражен существительным в of-phrase;
- аллюзия (A Mars a day helps you work, rest and play/ Mars каждый день поможет работать, отдыхать и играть (Mars Advertising Slogan) слоган построен на изменение пословицы «an apple a day keeps the doctor away», Have a Pepsi Day! / Пепсячного дня! – построен на разговорной фразе «Have a nice day»;
- сравнение (No one grows Ketchup like Heinz / Никто не выращивает кетчуп так, как Heinz (Heinz), Like the real thing in the palm of your hand (Nokia));
- олицетворение (It Gives You Wings / Red Bull окрыляет. (Red Bull))
- параллельные конструкции Live in your world, play in ours. / Живи в своем мире, играй в нашем (Play Station)) и др.

Многие из данных слоганов не только продают товар, но и стали частью культурного пласта времени. Люди используют яркие и меткие рекламные фразы в повседневной речи так же, как и крылатые фразы из книг и фильмов, как пословицы, поговорки и фразеологизмы. Люди помнят их десятилетиями. [7]. А значит, выбранные языковые средства являются эффективными.

На основе анализа рекламных слоганов англоязычной рекламы и с помощью интернет сервиса «Онлайн редактор буклетов» (https://editor.printdesign.ru/products/redaktor_bukletov) был создан буклет, который позволил систематизировать стилистические приемы и выразительные средства, и может выступать опорой для дальнейшего применения в практике написания рекламного слогана.

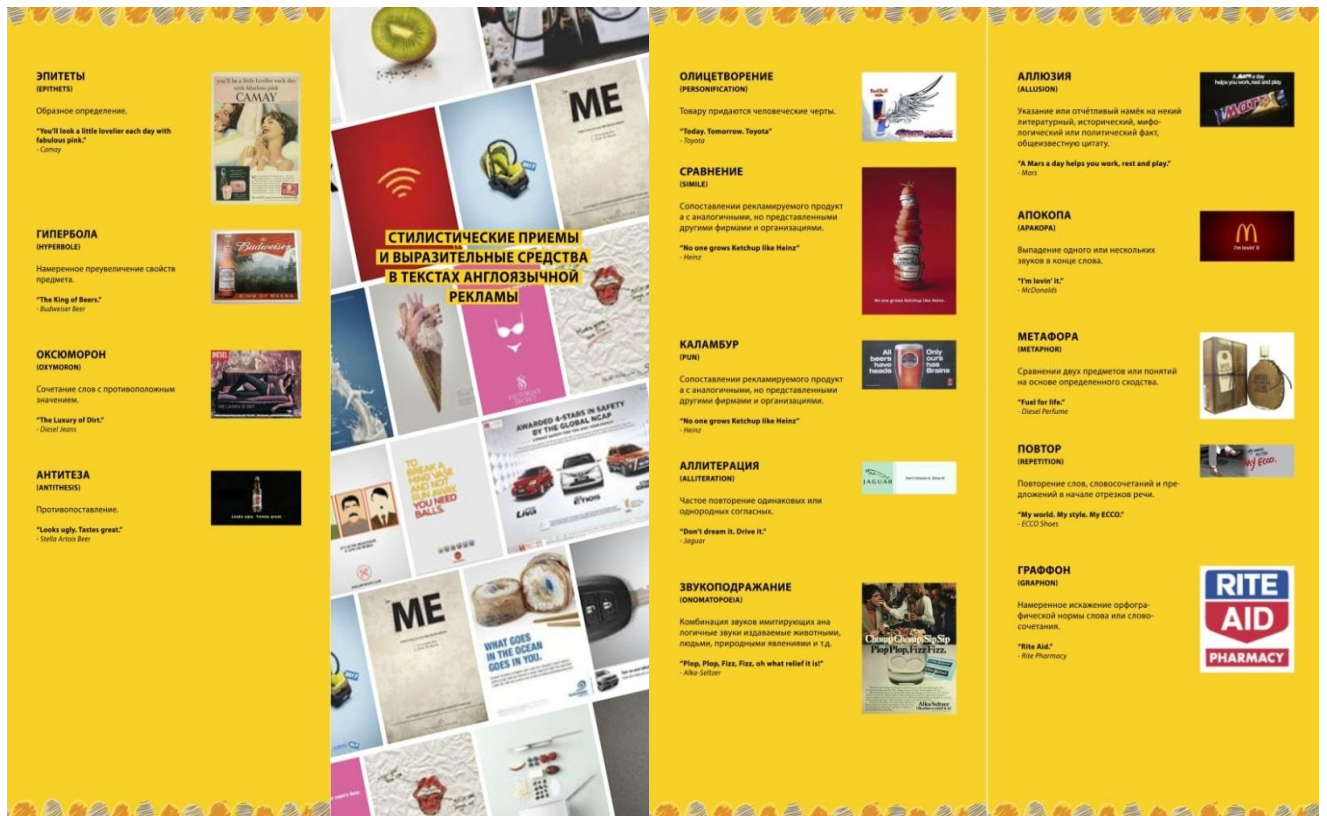

Рис.1 . Буклет. Эффективные языковые средства рекламных слоганов

При создании слогана необходимо учитывать следующее:

1. Задача слогана – отражать сущность и философию фирмы, интерпретированную с точки зрения его рекламной коммуникации.
2. Характеристики слогана. Слоган должен быть: а. коротким; б. запоминаемым; в. содержать торговую марку; г. полноценно переводиться на другие языки. Степень запоминаемости, которая очень существенна для эффективности рекламного обращения, зависит от краткости слогана и стилистических приемов, употребляемые в слоганах.

В сравнительном исследовании 64 английских и французских слоганов было выявлено, что средняя длина равняется 6,4 слова. Особенно популярны слоганы, состоящие из 5 слов, а коэффициент вариации составил 4,19, то есть вариативность очень низка и почти нет рассеивания – большая часть слоганов состоит из 5, 6, максимум 7 слов. [5, с. 6]

Анализ официального сайта Группы компаний «Алютех» показал, что это международная компания, которая является лидером рынка роллетных систем, ведущем производителем алюминиевых профильных систем, секционных ворот и автоматики к ним в Восточной Европе. Продукция Алютех поставляется в страны Восточной и Западной Европы, такие как Чехия, Германия, Англия, Голландия, Бельгия, Франция и другие, а также в страны Азии, Африки и Северной Америки. Основная миссия компании-производить и предлагать людям доступный и качественный продукт, который делает их жизнь удобной и безопасной. [6]

Принимая во внимание философию Группы компаний «Алютех» и характеристики слогана были разработаны следующие слоганы для рекламной компании продукции в Англии и Северной Америке:

1. ALUTECH. Don't Worry, Feel Safe/Не беспокойся, почувствуй себя в безопасности. В основе слогана лежит аллюзия, построенная на известной фразе из музыкальной композиции американского музыканта Бобби Макферрина «Don't Worry, Be Happy».
2. Alutech security gates don't bark but still protect/ Ворота Алютеха не лают, но защищают. Данный слоган построен на метафоре и олицетворении. Метафора заключается в

скрытом сравнении и определенном сходстве ворот и собаки, функция которых защищать. Олицетворение состоит в перенесении качеств одушевленного предмета на неодушевленный (gates don't bark – ворота не лают).

3. Like Bill we offer best technologies/Мы предлагаем лучшие технологии как и Билл. Слоган построен на таком приеме как лексическая аллюзия. В центре находится четкий намек на культовую личность США Билла Гейца, который известен как основатель доминирующей корпорации в сфере компьютерных технологий Microsoft. Второй прием-сравнение, в свою очередь, сопоставляет качественные характеристики технологий рекламного продукта с качественными характеристиками технологий корпорации Microsoft.

4. ALUTECH. Our quality, your safety/Алютех. Наше качество, ваша безопасность. Слоган построен на синтаксическом параллелизме, что оказывает сильное воздействие, одновременно выделяя логичность, ритмичность, эмоциональность и выразительность высказывания. Параллелизм подчеркивает равенство соседних предложений.

Заключение. Найденные и проанализированные примеры позволяют выявить следующую закономерность: в текстах слогана англоязычной рекламы чаще встречаются стилистические приемы, чем выразительные средства. Самыми широко используемыми стилистическими приемами являются метафора, эпитет, аллюзия и олицетворение.

Очевидно, что в условиях глобализации для составления слогана для рекламной компании недостаточно знать структуру рекламы с точки зрения маркетинга, необходимо дополнительно изучить особенности языка, выразительные средства, стилистические приемы, а также реалии страны, в которую направляется реклама или рекламный слоган.

В результате, с помощью изученного материала были созданы рекламные слоганы для Группы компаний «АЛЮТЕХ» на английском языке, направленные на внешний рынок с целью стимулирования сбыта товара.

Подводя итоги по данной работе, можно сделать вывод, что язык является мощным инструментом рекламной коммуникации и средством привлечения внимания потенциального покупателя.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Алешина В. В. Лингвистические особенности англоязычных рекламных слоганов / В.В. Алешина // Современная филология: сб. материалов III междунар. науч. конф, Уфа, июнь 2014 г.; редкол.: М.Н. Ахметова [и др.]. – Уфа: Лето, 2014. С. 103-108.
2. Арнольд И.В. Стилистика современного английского языка (стилистика декодирования): Учеб. пособие для студентов пед. ин-тов / И.В. Арнольд. – М., «Просвещение», 1990. – 300 с.
3. Банина Н.В. Основы теории и практики стилистики английского языка: учебник / Н.В. Банина, М.В. Мельничук, В.М. Осипова. – Москва: Юнити-Дана, 2017. – 136 с.
4. Назайкин А.Н. Практика рекламного текста / А.Н. Назайкин. – Москва: Бератор-Пресс, 2003. – 310 с.
5. Кафтанджиев Х. Тексты печатной рекламы: учеб. пособие / Пер. с болг. / Под ред. М. Дымшица. / Х. Кафтанджиев. – М.: Смысл, 1995. – 73 с.
6. Официальный сайт Группы компаний «АЛЮТЕХ» [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://alutech-group.com/>. – Дата доступа: 21.02.2019
7. 200 лучших слоганов столетия [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://marketing.by/keysy/200-luchshikh-sloganov-stoletiya/>. – Дата доступа: 03.10.2018
8. Russell B., Graphics in Communication. / B. Russell, A. Turnbull. – N.Y.: Routledge, 1962. – 135 p.

Научный руководитель: преподаватель высшей категории Соколова Т.Г.

*Lola Turopova, Ibrat Toshpo'latov, Durдона Gulmuratova
(Karshi, Uzbekistan)*

TYPES OF CLASSROOM INTERACTION

In this article is described about “The learners’ engagement with the course content, other learners, the instructor and the technological medium used in the course. True interactions with other learners, the instructor and technology results in a reciprocal exchange of information. The exchange of information intended to enhance knowledge development in the learning environment.”

Key words: learner, interaction, type of interaction, speaking and listening skills, resource.

We understand that there are four types of interaction: learner-course content interaction, – learner interaction, learner-teacher interaction and learner-technology interaction. We should focus on two main types.

This type of interaction as Courtyard (1977) mentions has received a great deal from teachers in a wide range of disciplines. It happens between the teacher and one learner or many other learners, that is to say a teacher takes a part in such interaction. He negotiates with his students the content of the course, asks questions, uses students’ ideas, lectures, gives directions, criticizes or justifies student talk responses. On the other hand, the students will benefit by drawing on the experience of their teachers on how well to interact in the manner that is most effective. [1]

During teacher-learner interaction, the students seek to demonstrate their speaking and listening skills in front of their teachers that is why latter should consider his way of interacting which is very crucial in learning and teaching. According to Harmer (2009) teachers should focus on three things when they talk with their students. Firstly, they must pay attention to the kind of the language the students are able to understand, i.e. teachers should provide an output that is comprehensible for the level of all the students. Secondly, the teachers must think about what they will say to their students, hence the teacher speech is as a resource for learners. Finally, teachers also have to identify the ways in which they will speak such as the voice, tone and intonation.[2]

Many theories of learning maintain that knowledge is actively constructed and skills improved through interactions between learners. Johnson (1995) supports that if learner-learner interaction is well structured and managed, then it can be an important factor of cognitive development, educational achievement of students and emerging social competencies. It can also develop the learners’ capacities through collaborative works. So, learners will establish social relationship through this kind of interaction, where the sense of learning community is promoted and isolation is reduced in the classroom.[3]

Neale Paula (2002: 128) adds also that “talking students with their peers about the content of the course is a powerful way for them to reinforce what they have learned.” The teachers then must encourage such type of interaction between learners because it is the fastest and the best way, it makes learners active rather than passive participants. Most students will not engage in an interaction by themselves unless the teachers start first. Obviously, the role of the teacher is very crucial in motivating and creating interest in the topics.

•**Controller:** within a classroom interaction and especially learner-teacher interaction, the teacher is the responsible for the teaching and learning processes. Harmer (2001) asserts that the teacher job here is to transmit knowledge from himself to his students.

•**Assessor:** the most expected act from the teacher is to show the learners that their accuracy is being developed; Harmer (2001) says that this is done through giving correction or by praising them. The students have to know how they are being assessed; the teacher should tell them their strengths and weaknesses, the students, then can have a clear idea about their levels and what they need to concentrate on. The assessor teacher should pay attention also to the learners’ reactions and how to deal with them.

•**Corrector:** the teacher has to decide when and where to correct students’ production. Another important point is that the teacher should be careful when correcting pronunciation mistakes or

errors the learners commit during classroom interaction, i.e. he works seriously to give the correct pronunciation, form or meaning because the learners very often acquire these issues from their teachers.

•**Organizer:** it is the most important role -according to Harmer (2001) - that the teacher acts in a classroom where many things must be set up such as organizing pair/ group work, giving learners instructions about how well they interact, and finally stopping everything when the time is over. The teacher in such a role spends much time in engaging all the class in the interaction and ensures its participation. Once the students are involved in the interaction, the teacher can stop interacting and let the learners speak and listen to each other, exchange views and why not correct each other's too.

•**Resource:** the job of the teacher here is to answer students' questions. For example, when they want to know how to say something or when they look for the meaning of a given word or phrase, they go back to their teacher as a resource of information. In turn, the teacher should be able to offer such needed information.[4]

Another role the teacher needs to adopt in a classroom interaction is the observer. Harmer(2001)points out that, the teacher here should disattract the students' attention so that they can interact naturally and spontaneously. Moreover, he has to take notes about his learners in their use of actual language. Teachers do not use observation only to give feedback, but also to evaluate the success of the classroom interaction in developing the speaking skill of the learners. If there is failure in achieving fluency, then the teacher tries to bring changes for the classroom in the future.

REFERENCES

1. Lindsay & Knight, P. (2006). Learning and Teaching English: A Course for Teachers. Oxford: Oxford University Press
2. Mackey A. (2007). The Conversational Interaction in Second Language Acquisition. Oxford: Oxford University Press
3. McCarthy M. (1991). Discourse Analysis for Language Teachers. New York: Cambridge University Press.
4. Neale P. (2002). The New Teacher's Complete Sourcebook. USA: Scholastic Professional Book.

*Dilafruz Khalikova, Gulizar Abdusalomova
(Karshi, Usbekistan)*

ASPECTS OF CLASSROOM INTERACTION

In this article, is described the information about the role of classroom interactions in learning foreign languages. The learners improve their linguistic output, with the help of interaction. The different comprehension processes can be focused on developing the interaction.

Key words: *interaction, feedback, output, repetition, aspects of interaction, role play.*

Classroom interaction involves two main aspects, which are negotiation of meaning and feedback, if these two elements are not available in the classroom, and then we cannot speak of a successful learning through interaction. Ellis and Foto say, "Interaction contributes to acquisition through the provision of negative evidence and through opportunities for modified output." Interaction then is rich of meaning negotiation where the learners can receive feedback from their interlocutors.

Studies on interaction between learners focus on the interactive discourse between learners engaged in second language learning tasks where negotiation of meaning is the focal point. Ellis and Barkhuizen (2005) define negotiation of meaning as the verbal exchanges that occur when the speakers seek to prevent the breakdown of the communication. They add that negotiation of

meaning is the central discourse structure. The learners in the classroom then should make the linguistic output more comprehensible for the other learners in the class, so that they can engage with them in the interaction. However, if there is a lack of comprehension different processes can be focused on to repair the interaction. Mackey Alison [2 p.12-20] asserts that “Through processes of repetition, segmentation and rewording, interaction can serve to draw learners’ attention to form-meaning relationship and provide them with additional time to focus on encoding meaning.”

Repetition involves repeating the students’ exact speech as it is when the others do not understand. Segmentation is another process for repairing a negotiation; the students repeat the utterance by dividing it into linguistic segments with a rising or falling intonation. Rewording means rephrasing the original utterance, i.e. using other simple words. Therefore, instead of all these terms, clarification can be considered as an umbrella term to cover these processes; the learners in interactions often ask the one who speaks to well explain if they do not understand, and the latter attempts to modify his output to meet the level of understanding of the whole class. The opportunities of meaning negotiation help the language learners in three main ways. First, as suggested by Long and others, it helps learners to get comprehensible input that is to say it facilitates comprehension. One way in which this takes place is when the negotiation breaks down and learners seek to segment the input into units so that they can understand them. Second, negotiation of meaning provides learners with feedback on how to use the second language. For example, teachers very often correct students’ mistakes when they negotiate so that they use the SL accurately. Finally, negotiation of meaning encourages learners to adjust, manipulate and modify their personal output, because a successful negotiation occurs when learners produce outputs that are comprehensible and therefore target-like (Pica 1992-1994 cited in Ellis 2003).

To sum up, in negotiation of meaning the students will focus on the form as well, because negotiation involves feedback and modification to input and output when the students attempt to send again their misunderstanding, which is sometimes due to problems with language use.

Researchers have suggested that oral feedback is one of the key beneficial aspects of interaction which can promote learning in general. According to Mackey (2007: 30) “through interaction that involves feedback, the attention of the learners are paid to the form of errors and are pushed to create modification.” In order for interaction to develop the speaking skill, learners must notice the errors and recognize them for correction. Thus, for some researchers attention is very crucial for learning. Feedback may occur from learners, i.e. learners are able to correct and call each other’s attention to the errors. In doing so, they very rarely replace their interlocutors’ correct form with incorrect form. However, feedback from teachers can be different from the learners’ one, because teachers employ many types of correction strategies.[3 p.67]

Mackey (2007) suggests two forms of feedback, an explicit and implicit feedback. Explicit feedback is defined as any feedback that states overtly that learners do not use the second language correctly in their speech; it is called also metalinguistic feedback because teachers provide the learners with the linguistic form of their errors. Whereas implicit feedback refers to the corrective feedback that includes requests for clarification or recasts, in other words, teachers rephrase the learners’ utterance by changing one or more sentence component, Recently, many studies have shown that the explicit feedback is more effective than the implicit feedback, this means that in explicit feedback, the teacher draws the students’ attention directly to the errors so that the students do not use them again. However, in implicit feedback, the teacher asks students to reformulate their output to be understood and this is an indirect corrective feedback since the teacher does not point the errors directly. In brief, the feedback role of interaction is of crucial Importance. Students often want to know how they are doing in relation to their peers. However, teachers should not deal with all oral production of the students and during all the time, they should make decisions when and how to react to the students’ errors so that the interactive activity will not break down each time. It is clear that level of learners in English is assessed according to speaking ability as well. Role play is one of the communicative teaching technique that help learners interact, communicate with each-others. This technique and additionally other games and games-like activities were used as a worthwhile technique in providing oral fluency. Whilst we can’t claim, role play greatly influenced

their speaking process exactly. However, it can help them to start communicate and lost feeling and encourage to master the language, firstly speaking ability.

REFERENCES

1. Shchukin A. N. (2011). Creating effective language lessons. Cambridge: Cambridge University Press
2. Thornbury S. (2005). How to Teach Speaking. New York: Longman. P. 12-20.
3. Thurmond V. & Wambach, K. (2004-2006). Understanding Interaction in Distance Education: A Review of the Literature. www.itdl.org/journal/jan_04/article02.htm. P.67-73.
4. UR P. (2000). A course in Language Teaching: Practice and Theory. Cambridge: Cambridge University Press.
5. Wagner E.D. (1994). In Support of a Functional Definition of Interaction: The American Journal of Distance Education 8. P.16-24.

УДК 811.131.1-11:811.512

Ёркиной Хамраева, Фазилат Элмурадова
(Кариши, Узбекистан)

ГРАММАТИЧЕСКАЯ КАТЕГОРИЯ ЧИСЛА В РУССКОМ И УЗБЕКСКОМ ЯЗЫКАХ

В статье в сопоставительном аспекте рассматривается грамматическая категория числа в русском и узбекском языках. Подробно излагаются отличительные особенности данной категории в сопоставляемых языках, объясняются причины возникновения трудностей усвоения категории числа в русском языке узбекскими учащимися.

Ключевые слова: категория числа, единственное число, множественное число, нулевая форма, разносистемность, разноструктурность, единичность-неединичность значения.

The article in a comparative aspect deals with the grammatical category of number in the Russian and Uzbek languages. The distinctive features of this category in the languages being compared are described in detail, the reasons for the difficulties of the Uzbek students learning how to grasp the category of number in Russian are explained.

Keywords: category of number, singular, plural, zero form, heterogeneity and heterogeneous structure, singleness of value, non-uniqueness of value.

В русском языке есть особенные грамматические категории, при изучении которых учащиеся национальных школ сталкиваются с некоторыми затруднениями. Одной из таковых является грамматическая категория числа. В русской грамматике категория числа характеризуется как «словоизменяемая категория, выражающаяся в системе двух противопоставленных рядов форм – единственного и множественного числа. Любая форма существительного обязательно относится к единственному или множественному числу. Морфологические значения единственного и множественного числа отражают внеязыковые различия единичности и неединичности называемых существительными предметов [2].

В «Академической грамматике узбекского языка» отмечается, что «система форм, обозначающих значение грамматического количества, называется категорией числа» [5].

Значит, и в русском, и в узбекском языках именам существительным свойственна категория числа, которая имеет два оппозиционных элемента: единственное (birlik) и множественное (ko'plik) число. Поэтому, казалось бы, никаких затруднений, связанных с этой категорией, не должно возникать при изучении русского языка. Но, тем не менее, учащиеся национальных школ допускают употребление в русской речи имени существительного в единственном числе вместо необходимого по контексту множественного числа. Например: *В супермаркет привезли яйцо* (вместо: *яйца*) или *У нас дома много книга* (вместо: *книг*) и

другие. Это объясняется тем, что в узбекском языке в данном случае употребляется форма единственного числа данных существительных: *Supermarketga tuxum keltirildi* или *Uyimizda kitob ko'p*. Но в русском языке такое употребление существительных ошибочно.

Ошибки в употреблении имен существительных, требующих установки, согласно контексту, в том или ином числе, возникают из-за разносистемности и разноструктурности категории числа в сопоставляемых языках. В современном узбекском литературном языке категория числа выражается морфологическим, лексическим и синтаксическим способами [3].

В трудах узбекских лингвистов говорится о том, что в узбекском языке имеются две формы категории числа: форма с аффиксом *-lar* (показатель мн.ч.) и противоположная ей нулевая форма (показатель ед.ч.). Обычно принято считать, что аффикс *-lar* является формой множественного числа, поэтому в сравнении с ней безаффиксная форма рассматривается как форма единственного числа, например, *daraxt* (*дерево*) – как существительное единственного числа, *daraxtlar* (*деревья*) – как форма множественного числа, такая трактовка отражает формальный грамматический подход. Логически же значение множества выражается не формой *-lar*, а словом *daraxt*, ибо это слово, помимо выражения предмета, обозначает также их совокупность (массовый вид, род), а в слове *daraxtlar* аффикс множественного числа указывает на ограниченное количество. Когда говорим *daraxtlar*, то нет возможности представить все предметы данного рода, а только те виды и роды, которые можно охватить взором, взглядом. Если подойти с этой точки зрения, то нарицательное имя само выражает множество предметов, что касается аффикса *-lar*, то он выражает «ограниченность» значения в противовес нулевой форме, имеющей «неограниченность» значения.

На самом же деле в узбекском языке отсутствует специальная форма единичности; нарицательные имена только в определенном контексте обозначают единичные или один предмет, само же слово в отношении числа бывает неопределенным. Такие слова, как *kitob* (*книга*), *daftar* (*тетрадь*) в отношении грамматического числа нейтральны. Поэтому препозитивно данному слову нужно ставить слова или прилагательные, выражающие количество или число предметов. Например: *bitta kitob* (*одна книга*), *beshta kitob* (*пять книг*); *bitta daftar* (*одна тетрадь*), *ikkita daftar* (*две тетради*).

В соответствии с вышесказанным в узбекском языке чаще употребляется неоформленное множественное число: *Kutubxonamizga kitob keltirishdi* – *В нашу библиотеку привезли книги* (в узб. *книгу*). *Qo'lingni yuv* – *Вымой руки* (в узб. *руку*). Как видим из приведенных примеров, слова *kitob*, *qo'l*, хотя не имеют аффикса множественного числа, но обозначают множество (или более чем один) предметов. Поэтому перевод их на русский язык в форме единственного числа является ошибочным.

Можно выделить несколько групп трудностей, связанных с категорией числа:

- 1) согласование в числе подлежащего и сказуемого, выраженного глаголом;
- 2) согласование определяющего (прилагательное, местоимение) слова с определяемым в числе;
- 3) согласование числительного с определяемым словом;
- 4) употребление слов, имеющих только форму единственного или множественного числа;
- 5) трудности семантико-синтаксического характера.

Поскольку чисто морфологическим нарушением является неправильное образование форм единственного и множественного числа имен существительных, то здесь рассмотрим именно такие случаи, которые связаны с семантико-структурными особенностями русского языка.

В русском языке имеется довольно большое количество имен существительных, имеющих только единственное число, от которых множественное число не образуется. Таковыми в основном являются абстрактные существительные, не поддающиеся счету:

1. Названия действия, процесса, состояния: *ходьба, нищета, вранье...*
2. Названия качеств, признаков, свойств: *новизна, мастерство...*

3. Вещественные существительные, не поддающиеся счету: *мука, халва, сметана, слюна, мыльца, сырье, молоко, масло, пшено, серебро, золото...*

4. Собираательные существительные, обозначающие множество лиц или предметов как одно целое: *белье, листва, стая, студенчество...*

5. Абстрактные существительные, образованные суффиксом *-ость*: *близость, посещаемость, доступность, общественность...*

6. Абстрактные существительные, оканчивающиеся на *-ия*: *деформация, дифференциация, эпидемия, дисгармония...* [4].

В основном это различные термины.

В узбекском языке тоже есть имена существительные, не имеющие форм множественного числа. По мнению А.А.Азизова, русские отвлеченные существительные (*белизна, борьба, героизм* и др.) и существительные, обозначающие вещества (*хлопок, железо* и др.), употребляющиеся в русском языке только в формах единственного числа, в узбекском языке тоже обычно передаются формами единственного числа соответствующих существительных [1]. Но, как правило, в узбекском языке от данных существительных в нужных случаях можно образовать и формы множественного числа для создания дополнительных значений. Например: *O'talarimizning qahramonliklari hech qachon unutilmaydi.* – Героизм наших отцов никогда не забудется.

В данном случае слово *qahramonlik* (*героизм*) употребляется в форме множественного числа, чего не допускается в русском языке.

Собираательные существительные (такие, как *студенчество, крестьянство, беднота, детвора, учительство, молодежь, листва* и т. п.) употребляются только в формах единственного числа. В переводе на узбекский язык такие русские существительные обычно передаются формами множественного числа соответствующих узбекских существительных: *студенчество – talabalar, крестьянство – dehqonlar, беднота – kambag'allar, детвора – bolalar, учительство – o'qituvchilar, молодежь – yoshlar, листва – burglar* и т. п.

В учебниках по русскому языку для национальных школ знакомство с именами существительными обычно ограничивается их перечислением. По нашему мнению, в русско-узбекских школьных словарях обязательно нужно каждое существительное снабдить соответствующей пометой, связанной с категорией числа, что окажет практическую помощь учащимся и студентам в выработке правильных орфографических и грамматических навыков.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Азизов А.А. Сопоставительная грамматика русского и узбекского языков. – Ташкент: Ўқитувчи, 1989. 183 с.
2. Русская грамматика. <http://rusgram.narod.ru/1147-1172.html>.
3. Сайфуллаева Р. ва бошқ. Ҳозирги ўзбек адабий тили (Современный узбекский литературный язык). Ташкент: ЎЗМУ, 2005. 386 с.
4. Современный русский язык. Под ред. В.А.Белошапковой. Москва: Высшая школа, 1989. 800 с.
5. Ўзбек тили грамматикаси (Академическая грамматика узбекского языка). Т. Ташкент, 1975. 612 с.

УДК 811.161.1

Makhzuna Khamrayeva
(Karshi, Uzbekistan)

POLYSEMANTIC FEATURES OF THE VERB TO CHECK IN MODERN ENGLISH

This article deals with the aspects and the features of the verb to check in English, its poly semantic meanings in the form of the phrasal verb and comparing their similarities and differences between English and Uzbek language phrases.

Key words: *phenomenon, seme, encounter, investigate, distinct, check, analyse, phrasal verb, notion, preposition, predicate, direct object, feature, aspect.*

В этой статье рассматриваются аспекты и особенности глагола to check на английском языке, его полисемантические значения в форме фразового глагола, сравнение их сходство и отличие между английскими и узбекскими фразами.

Ключевые слова: *событие, сема, схватка, расследовать, отличать, проверять, анализировать, фразовый глагол, понятие, предлог, сказуемое, прямое дополнение, особенность, аспект.*

There is much evidence confirming that, the phenomenon polysemantics exist in all languages. If we draw attention to the notion polysemantics, in the Greek word *poly* means *much* or *many* and *seme* means *meaning*. Nevertheless, in linguistics the meaning *seme* means the part of the meaning. Therefore, the word polysemantics can be an exact synonym to the plenty meaning word. Simultaneously, this kind of phenomenon can be easily found, especially as the verb in both languages as in English and in Uzbek. As an example, we can discuss the verb to check which is familiar to the English language learners indeed:

1. *I like **checking** homeworks.* – means I like restraining homework. In this sentence the verb to *check* means *restraining* and it is the direct object in the sentence.

2. *I am sure that, you have already **checked** your things.* – means I am sure that you have already looked through your things. In this sentence the verb to *check* means *look through* and it is the predicate in the sentence.

3. *I had **checked** in bank yesterday.* – means I had been registered in the bank yesterday. Here the word *check* means registration and it is the predicate in the sentence, which distinct from examples above it is used, in the passive voice, which means *they registered me*.

4. *Will you please **check** these figures?*⁴⁶ – In this sentence the verb to check gives the meaning as *examine* or *verify*.

5. *He could not check his anger.*⁴⁷ – In the sentence the verb to check means - *hold back; cause to grow slow* or *to stop*.

As we see in the examples above the verb to check gives different meanings in the sentences even though they have the same spelling, the same position, and the same function. They are used as the predicate in all sentences.

We all know that English belongs to the Indo-European family group as other languages, such as Russian and German, which is rich in prepositions. On contrary with there are no prepositions in Uzbek. Language users utilize cases instead of them. Undoubtedly, prepositions play a great role in functioning the verbs in lexical and grammatical meanings. For instance, one verb itself can give different meanings by a certain preposition. We deliberated various meanings of the verb *to check* above.

⁴⁶ Hornby A.S. Oxford student's dictionary of current English-Oxford University press, 1984, page 97

⁴⁷ Hornby A.S. Oxford student's dictionary of current English-Oxford University press, 1984, page 96

Let us see the verb combining with different prepositions in the sentences. If this verb combines with a preposition *out* it gives more than three meanings, which differ from each other, especially its main meaning. For instance:

1. *I went to the library and **checked out** thirty books last night for my research paper.* – In this sentence the verb *checked* vanishes from its real meaning and with the preposition *out* it gives the meaning of *borrowed*.

2. *They packed and **checked out**.* – Here the verb *check* and the preposition *out* is taken together and perceived as *paid for the hotel*.

3. *He **checked out** in the supermarket?* – In this sentence the verb to *check* with the preposition *out* gives the meaning as *pays the bill, wraps his goods and leaves*.

4. *Does his story **check out**?* – in this interrogative sentence *check out* means *confirm* or *is being confirmed*.

In all four sentences the phrasal verb *check out* is identified as the predicate of the sentence as it shows the action.

Moreover, if the verb to *check* is used with a preposition (*up*) *on* which gives the same meaning as examine or verify. Therefore, in dictionaries it is precisely encountered word for word. Nevertheless, this meaning has another small meanings or senses in the context. For example,

*The insurance company decided to **check up on** his driving record, before insuring him*⁴⁸. – Here *check up on* means examine and verify. By a stark contrast rather than the other sentences above, *check up on* is the direct object here.

If we draw attention to the third sentence, the phrasal verb to *check out* means to examine for fixing whether *investigate* or *analyse*. In the next state, it gives the meaning of researching some kind of person's personality.

This kind of phrasal verb can be deliberated as *she kept phoning the office to **check up on** me*, in one another sentence. – Here the phrasal verb *check up on* means *identify* or *get to know* and it is an adverbial modifier of time in the sentence. Because, it is showing the purpose of a person. If this verb exactly used with prepositions as *out* and *of* altogether, in that case it changes its main meaning and is translated as *leave* or *quit*. To proof our thought let us pay attention to the following sentence:

*We were told that we had to **check out of** the hotel before one o'clock, or else we would have to pay for another day.* – Here to *check out of* means leave or quit the hotel otherwise pay extra money for staying at the hotel. In this sentence, to *check out of* is the predicate of the sentence and signifies to leave.

To clarify our opinion I would like to give an example of the same phenomenon in Uzbek. The verb to tell (*Айтмоқ*) in Uzbek means to say or to inform. The verb put (*Қўймоқ*) means to place something to somewhere. Moreover, the word to stay (*Қолмоқ*) means not to go to somewhere or some direction or being in the same place, not to leave for somewhere.

If these three verbs are used together as a phrasal verb *айтиб қўя қол*, the first word saves its main meaning the next two words goes off its real meaning, here it means *just say* instead of tell something to stay or say something to stay.

To sum up from the above we can say that to learn by heart the words which are playing a great role in lexical vocabulary of the learned language, for not being restricted by their exact meanings in the dictionary but also bigger phrases, including prepositional phrases or phrasal verbs need deeply analyzing and acquiring the opportunities of their usage in language learning.

Besides that, as every language has its own feature and structure, for example in English the notions as phrases, phrasal verbs and idioms contain amount as well. I can strongly emphasize that to learn them, to comprehend them, and to be acquainted with their usage in language learning is our, the philologists, current aim.

For this, there should be arisen different type of dictionaries such as terminological dictionaries in two or three languages, polysemantic words dictionary, phrasal verbs dictionary, phraseology

dictionaries, proverbs dictionary, idioms dictionary and other dictionaries in their sphere. Thus, creating these kind of dictionaries is the current peak aim for the philologists of the foreign philology branch.

BIBLIOGRAPHY

1. Hornby A.S. Oxford student's dictionary of current English-Oxford University press, 1984.
2. Irisqulov A. Tilshunoslikka kirish-Toshkent 1984.
3. Michael A., Pyle M. Test of English as a Foreign Language. Lincoln-Nebraska, 1995.
4. Raymond M. English Grammar in Use-Cambridge university press, 2000.

*Rukiya Khusanova, Dilfuza Eshdavlatova
(Karshi, Uzbekistan)*

APPLYING NON-NATIVE LANGUAGE ATMOSPHERE IN UZBEK CLASSROOMS

Given article shows special features and rules of non-native language which highly counsel for teachers not to mix a foreign language with a native one.

Key words: *style, language, history, process, native, grammar, lesson, student.*

Teaching a language especially English has its own enjoyment and difficulties. Teachers of English language especially 1st class find it hard to teach learners without using their native tongue.[1,p.57] Every language has its own history, background, root, alphabetical order, grammar, pronunciation and writing style. That is why, it is highly counseling for teachers not to mix a foreign language with a native one. The translating process may negatively affect the performance of English both grammatically and logically.[2, p. 79] The use of mother tongue should be restricted in classrooms even for the 1st grade pupils. English should be learned solely with its own special features and rules. Any attempts of mixing two languages may distract the learner alarming the difficulties of languages in their minds. Turning to the Uzbek pupils' learning process it may be hard for teachers to attain this situation (ignoring mother tongue) but with enough practice, they may achieve the necessary results. First of all, pre class research will help them to identify the needs of learners and prepare materials for English speaking interactive zones. Before starting every single course, teachers should have introductory free language lesson with students. They should identify the translations of every needed gestures and the most common sentences in English so that there will not be any confusion from the next lesson. For example, the ordinary sentences like "Stand up", "Sit down", "Come to the blackboard", "Come in", or "Close the door". Additionally teachers can also freely use various kinds of gestures and kinesthetic learning style as it is the most suitable learning style for beginners. Teachers are expected to be energetic and they have to lead the lesson and engage the learners by using physical-response activities. After each lesson teacher is expected to give a full feedback to his or her lesson and put down the results of the process. [1,p.57]

Learners will learn how to pronounce English words correctly by the teacher if they will be forced to forget their native language and try to speak in English. Furthermore, it will also be helpful to feel real English intonation without turning from one language to another and even they will start to think in English. They will try to copy the teachers' speech and may imitate to them.

Teachers often ask questions from "How to conduct a lesson only applying English atmosphere?" to "Are there any suggestions of leading an English speaking lesson?". Here in this part of the article, I will try to provide handful answers and **techniques** to these questions. [3, p.90]

- ✓ Using English songs to relax students' mind
- ✓ Applying videos even English cartoons for beginners
- ✓ Having a lesson in open environment – it helps students to feel more relaxed.
- ✓ Using authentic materials while teaching vocabulary – by touching the materials students can feel the meaning of the words easily.

To sum up, I want to emphasize that teaching is a real demanding job among the others. We teachers have to realize our responsibilities in our country's future blessing and take immediate and necessary actions. English language is spreading lighting fast and we should try hard to follow these changes with our students. We are the drivers of the youth in our country. In order to achieve the better economy, business, and tourism of Uzbekistan we have to learn as many languages as possible.

BIBLIOGRAPHY

1. "Native language one" by Harry Tomphson (2016) third edition. P.57-63.
2. "Authenticity in listening" by Moore Hopson (1991) newspaper magazine. P.79-86.
3. Longman dictionary 2010. New York. P.90-97.
4. URL: <http://www.learningwithus.in> telegram

*Gulasal Shodmonova
(Toshkent, O'zbekiston)*

MAKTAB O'QUVCHILARIGA FE'L MAVZUSINI INTERFAOL TARZDA O'QITISHNING AHAMIYATI

Maqolada darsni interfaol o'yinlar bilan darsni tashkil qilishning ahamiyati yoritilib, o'quvchilarga fe'l mavzusini o'qitish bo'yicha bir qancha mashg'ulotlar tavsiya qilingan.

Hozirgi paytda ta'limning eng muhim masalalaridan biri o'qitish maqsadi, mazmuni, metodlari, vositalari, tashkiliy shakllari va o'qitish jarayonida o'rganilayotgan fan material asosida bilimlar berish va tarbiyaviy maqsadni amalga oshirish hisoblanadi.

Ingliz tilini o'qitishdagi amaliy, ta'lim-tarbiyaviy va rivojlantiruvchi maqsadlar va nutq malakalariga qo'yiladigan talablar majmui ta'lim-tarbiya jarayonining barcha shakllari hamda turlarida, ayniqsa, dars va darsdan tashqari mashg'ulotlarda amalga oshiriladi.

Biz mana shu metod va usullardan foydalangan holda ingliz tilida sodda fe'llar va ularni o'zbek maktablarida o'qitish metodikasiga oid dars jarayonini tashkil etish va uni o'qitishda yuzaga keladigan muammolar va masalalarni ko'rib chiqmoqchimiz.

Ma'lumki, so'nggi yillarda yurtimizda ta'lim sohasini yanada rivojlantirish maqsadida, ayniqsa, xorijiy tillarni o'quvchilarga o'rgatishda zamonaviy o'qitish texnologiyalaridan, noan'anaviy usullardan va interfaol o'yinlardan foydalanish katta samara bermoqda.

Interfaol o'qitishda guruh-guruh bo'lib o'qitish, mayda guruhlar tuzish (3-5 kishidan iborat) samarali hisoblanadi. Bu usullardan foydalanish o'quvchilarda o'rganilayotgan fanga va o'z kasbiga nisbatan qiziqishini orttiradi, shuningdek, ularda tez fikrlash qobiliyatlari rivojlanadi.

Ingliz tilida sodda fe'llarni o'quvchilarga o'rgatish unchalik qiyinchilik tug'dirmaydi. Chunki har darsda, har kuni kundalik hayotimizda, qolaversa, o'tayotgan darslarimizda bir gapni tuzish uchun albatta biror bir sodda fe'ldan foydalanamiz.

Quyidagi mashg'ulotlar sodda fe'llarni o'rgatishda yaxshi samara berishi mumkin.

1. **zanjir o'yini.** Bunda butun sinfni ikki yoki 3 guruhga bo'lib, o'quvchilar doskaga navbati bilan chiqadilar. Bunda o'quvchilar sodda fe'llarning oxirgi harfiga fe'l yozishlari kerak bo'ladi.

1-o'quvchi: read

2-o'quvchi: drink

3-o'quvchi: kill

4-o'quvchi: like

5-o'quvchi: earn

O'yin shunday davom etaveradi. Navbati kelgan o'quvchi oxirgi harfga sodda fe'l topa olmasa o'yinni tark etaveradi. Oxirgi uch o'quvchi g'olib bo'ladi.

2. **xotirani mustahkamlovchi o'yin.** Bir o'quvchi bitta gapni aytadi, boshqa o'quvchi shu gapga fe'l qo'shadi yoki gap qo'shadi.

1-o'quvchi: My friend came.

2-o'quvchi: My friend came and entered in.

3-o'quvchi: My friend came, entered in and we talked.

Shartga ko'ra qaysi o'quvchi birorta sodda fe'l qo'sha olmasa yoki gapni kengaytira olmasa, o'yinni tark etadi. 5-10 daqiqalik o'yin mobaynida qolgan o'quvchilar g'olib bo'ladi.

3. **maslahat zanjiri o'yini.** Bunda o'quvchilar bo'sh vaqtini o'tkazish uchun taklif kiritadilar. Ularning har biri bugun, kechqurun, ertaga, tundan keyin dam olish kunlari nima bilan shug'ullanishlarini aytishlari kerak bo'ladi. Masalan,

1-o'quvchi: I play football with my friends.

2-o'quvchi: We go to the Zoo with my friends.

3-o'quvchi: I have breakfast and watch TV.

4-o'quvchi: We help my mother, do homework, watch TV.

4. **situatsiya tuzish.** Bunda bir nechta sodda fe'llar beriladi va ular ishtirokida bir-biriga aloqador gaplar tuziladi. Masalan, **go, have, speak, read, write, listen, dinner, come.**

I go to school at 8 o'clock in the morning every day. Usually we have 5 or 6 lessons a day. During the lessons we speak, read, write, listen. We have dinner at 1 o'clock. I come home at 3.

Bu mashg'ulot o'quvchilarda yanada ko'proq sodda fe'llardan foydalanishga qiziqish uyg'otadi. Bunda ayrim yasama va qo'shma fe'llardan ham foydalanishi mumkin.

5. **klaster usuli.** Bu usuldan ham sodda fe'llarni o'rgatishda foydalanish mumkin. Masalan, istagan bir **hayvon, parranda, jonivor yoki insonni** olish mumkin va bunga aloqador fe'llar aytiladi. Dog – eats, barks, tends, sleeps, runs, bites; human - sleep, lat, walk, speak, read,

Bu turdagi o'yinlar hamma yoshdagi o'quvchilarga ingliz tilida so'z boyliklarini oshirishga yordam beradi. Bunda o'quvchilarning yosh xususiyatlari va bilim darajalarini hisobga olgan holda o'yin shartlarini osonlashtirish yoki murakkablashtirish mumkin.

Xulosa qilub aytadigan bo'lsak, ushbu usullar chet tili o'qitishdagi mashq qilish yoki nutqiy vaziyatlarda qo'llash bosqichlarida maqsadli foydalaniladi. Shuning uchun ham qaysi usuldan, qaysi vaqtda va qanday foydalanish, o'qitish, oldiga qo'yilgan maqsad va o'quv materialining xarakteridan kelib chiqib aniqlanadi. Nutqiy ko'nikmalarni shakllantirish chet tilidagi o'quv materialini tushunib-eslab qolish, uni gaplarda ishlatishni mashq qilish va nutqiy vaziyatlarda qo'llash orqali amalga oshiriladi.

УДК 8.82.09

*Марина Шостка
(Ніжин, Україна)*

БІОГРАФІЯ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА У ДОСЛІДЖЕННІ НІЖИНЦЯ ОЛЕКСАНДРА КОНИСЬКОГО

У цій статті вміщено біографія Тараса Шевченка крізь призму дослідження земляка – ніжинсьця Олександра Кониського. Показано всі шляхи його дослідження, цікаві факти з життя Т.Шевченка та перебування його у місті Ніжині.

Ключові слова: *біографія та творчість Т.Шевченка, дослідження О.Кониського, дитячі роки, книга, нарис життя, Ніжин.*

У 1898-1900 роках вийшло перше видання книги О.Я. Кониського «Тарас Шевченко-Грушівський, хроніка його життя». У 1991, майже через 100 років, вже у наш час, було здійснено перевидання. Передмову до нього написала Валерія Смілянська – доктор філологічних наук, завідувач відділу шевченкознавства Інституту літератури ім. Тараса Шевченка НАН України. Книга стала актуальною для вивчення біографії Шевченка, і вже у

2014 році з нагоди 200-ліття від дня народження генія українського народу ця книга «Тарас Шевченко-Грушівський, хроніка його життя» за авторством О.Я.Кониського перевидається в черговий раз.

Олександр Кониський стисло описує у «Вступному слові»: «Життя Т.Г. Шевченка завжди інтересувало мене до високого ступня, а проте, до 1891 року не приходило мені ніколи на думку взятися до написання його життєпису. Спонукало ж мене до праці, що нині подаю, от що: Коли 1891 році стало знати, що справу реорганізації Товариства ім. Шевченка на Товариство Наукове можна уважати доведеною до здійснення, я бажав, щоб першим виданням зреформованого Товариства була можливо повна, докладна життєпись патрона Товариства, написана рідною його мовою. можна сподіватися можливості виконати умови перекладу». Тим часом наближалася година друкувати першу книжку органу зреформованого Товариства — «Записок». А вже ж та перша книжка повинна була містити невідмінно біографічну працю про Шевченка. Впродовж майже п'яти літ я не жалів ні часу, ні праці, ні коштів на збирання матеріалу і на неминуче потрібні поїздки кільки разів на села, де перебував Шевченко під час важніших моментів свого віку до заслання. Як спроможно було і як зумів, я написав і надрукував в «Записках» і «Зорі» свою працю, обнявши ціле життя многострадального поета. Тим часом виділ нашого Товариства вдався до мене: чи не взявся б я з своїх нарисів скомпонувати суцільну біографію Шевченка? Я охоче згодився на се». І виникає запитання: «Чому Шевченко-Грушівський?» [3, с. 32-34].

Кониський за церковними метричними книгами простежує рід Шевченків і подає детальні відомості, добуті з уст родичів і сусідів Шевченків: «Тарас Григорович Шевченко-Грушівський родом з Звенигородського повіту (в Київщині). Так от в усьому хвилястому та зеленому кутку Звенигородського повіту є двоє сіл: Моринці і Кирилівка. Рід Шевченків і Грушівських в Кирилівці дуже давній. Спочатку батьки жили в Кирилівці, а потім перейшли в Моринці: «Тут ото 25 лютого 1814 року Катерина Шевченчиха повила сина Тараса». Тарас в школі іменовався Грушівським. Під кінець 20-х років остання назва по книгах церковних зникає. З усього можна гадати, що чи не Іван Шевченко, побравшись з Грушівською, був першим з двома родинними йменнями [3, с. 37-38].

Нині день народження Тараса Григоровича Шевченка вшановують 9 березня. А щоб так було, біографи провели клопітку дослідницько-пошукову роботу і один з них – перший біограф Т.Г. Шевченка, наш земляк, ніженець Олександр Якович Кониський. Він протягом 10 років працював над архівними матеріалами, що розкривають життєвий шлях поета.

Прослідкуємо напрацювання О.Я.Кониського за дослідженням Валерії Смілянської про нього за її передмовою «Біограф та його «Хроніка» [3, с. 9-31]. «Уже в 60-х роках з'являються перші мемуари, біографічні нариси про окремі періоди життя Шевченка. Багатьма українськими – і не лише українськими — діячами праця над створенням біографії найбільшого поета України сприймалася як високопатріотична і необхідна для розвитку вітчизняної культури справа. І ці люди не шкодували ні часу, ні сил, ні коштів на те, щоб зібрати максимум матеріалів. Праця над біографією Шевченка стала справою колективною, громадською».

«Та от виходить друком найближча попередниця «Хроніки» – праця М.К. Чалого «Жизнь и произведения Тараса Шевченка: (Свод материалов для его биографии). – Киев, 1882. Автор, Михайло Корнійович Чалий познайомився з Шевченком 1859 року, листувався з ним з приводу розповсюдження Шевченкового «Букваря южнорусского». Від свого колеги по гімназії, друга поета художника І.М. Сошенка, Чалий дізнався чимало біографічних подробиць про поета, сам зібрав чимало спогадів. Автор вважав свою працю лише зведенням матеріалів, яке має прислужитися майбутньому біографові Шевченка».

«Дуже багатий і цікавий матеріал, використаний Чалим, не завжди зазнавав критичного осмислення й перевірки; факти викладено за хронологією, але довільно, без спроби згрупувати їх за певним біографічним аспектом. Ряд тверджень потягли за собою критику чи уточнення з боку людей обізнаних; та цінність праці, поряд з її монографічним характером, у тому, що вона містила невідомі доти дані й деталі, які автор міг узяти від самого Шевченка

чи близьких до нього. І.Франко, вважаючи цю працю найповнішою, усе ж висловив претензії і до повноти, і до розгляду творчості поета».

«Не дивно, що Чалому не пощастило задовольнити й переробленою своєю працею Наукове товариство імені Шевченка; і біографом поета став О.Я. Кониський» [3, с. 15-16].

Робота, яку взяв на себе Кониський, потребувала величезного напруження й наполегливості». «Кониський – не байдужий літописець. Він перевіряє факти на основі всіх відомих йому джерел і оцінює їх, виходячи з логіки характеру Шевченка, зі своєї концепції духовного світу поета. Кониський, як правило, подає саме ті факти, котрі є виявом або чинником внутрішнього життя поета». «Збирають і присилають матеріали й відомості про поета А. Кухаренко, В. Рєпнін, І. Єфимовський-Мировецький, Б. Суханов-Подколзін, П. Юдін, П. Куліш, М. Стороженко, Л. Лопатинський та ін. Присилають свої спогади А. Ускова, К. Юнге, Петро і Прокіп Шевченки, К. Болсуновський, А. Костомарова» [3, с. 21].

«Таким чином у руках Кониського зібралось багато нових матеріалів. Але біограф посилався на те чи інше джерело, лише критично перевіривши його. Перевірка провадилася, перш за все, шляхом зіставлення з іншими джерелами – письмовими й усними. Перевіряючи спогади, Кониський дуже часто виходить з логіки характеру мемуариста, аналізує його поведінку в певних випадках».

«У 1892-1898 роках нариси О. Кониського про життя Шевченка з'являються у ЗНТШ, «Зорі» та інших періодичних виданнях, а також окремими брошурами. На прохання НТШ Кониський переглядає, доповнює ці нариси і монтує їх у цілісну працю під назвою «Тарас Шевченко-Грушівський, хроніка його життя». «Попередники Кониського мало цікавилися мистецькою біографією Шевченка. Кониський, хоча й не провадив спеціальних розшуків у цьому напрямку, але намагався подати все, відоме на той час. Справа значно ускладнювалася тим, що малярські твори Шевченка були розпорошені по різних приватних колекціях і не мали опису. Деякі біографи навіть були переконані, що Шевченко нічого не писав олією.

У своїй «Хроніці» Кониський, другий після Франка, торкнувся проблем психології творчого процесу Шевченка: показав, як впливали на психіку поета ті чи інші життєві враження, даючи творчий імпульс».

«У передмові до I тому «Хроніки» автор перелічує ті питання, на які він намагається відповісти у своїй праці: «Що за чоловік був Тарас Шевченко? Який його портрет? Яка була постать, вдача, характер, серце? Чи любив він гроші, чи дбав про вигоди свого матеріального життя? Чи любив жіноцтво? Чого вимагав від людей у своїх зносинах з ними? Чи відрізняв у відносинах українців і не українців? Що саме і більш за все сприяло і шкодило розвиткові його як художника і як поета? Коли, де саме і під впливом кого або чого написав він свої твори? Яка була його освіта і розвиток взагалі? Хто були його керманічі і поклонники? І нарешті, розгорнути ті душевні його прикмети, що давали, дають і даватимуть йому поклонників».

Ніжинщина в біографії Тараса Шевченка займала певне місце, бо й ніжинці допомагали поету у визволенні з під ярма кріпаччини. Навіть Микола Гоголь приклав до цього зусилля. «Я знаю, і люблю Шевченка, яко талановитого земляка і художника; Мені самому трапилося дечим допомогти йому при першому поліпшенню його долі». (мабуть, розумів Гоголь – викуп з кріпацтва) [3, с. 330].

Про перебування Т.Г. Шевченка в Ніжині, на Масляну 1846 року Олександр Кониський описує так: «До Чужбинського в Ісківці Тарас приїхав, щоб покликати його подорожувати в гурті з ним по Полтавщині і по Чернігівщині, та, подорожуючи, поробити малюнки з останків історичної старовини по церквах і по монастирях. Гадали вони поїхати через Лубни та через Ніжин на короткий час до Чернігова, а звідтіль до Києва. Рушили. Була саме масниця, коли наші подорожні приїхали до Ніжина. Ніжин – місто невеличке. На той час воно було осередком освіти задля Чернігівщини і для північно-західної Полтавщини. Тут пишався тоді Безбородьків лицей. Хоч рука царя Миколи і приголомшила лицей, а проте все ж він притягував до себе лівобережну молодіж і надавав Ніжину значної ваги. Окрім лицей, у Ніжині була гімназія, дві чотирикласових і кілька однокласових шкіл. Се вже робило Ніжин містом інтелігентним. До того ж за Ніжином була добра минувшина історична, найпаче

крамарська, через щосеред людності його було доволі людей з достатками: між ніжинськими греками були багатирі, навіть мільйонники. Коли Шевченко і Чужбинський (останній до того ж і годованець Ніжинського ліцею) приїхали в Ніжин, дак про приїзд їх зараз залунала чутка по місту і «двері нашої кватири, – розповідає Чужбинський, – не зачинялися найпаче від студентів: між ними тоді ще був і відомий потім перекладник творів Шекспіра, Шіллера, Гете, Шевченка і ін. – Микола Гербель». В четвер на масниці у ніжинському клубі був баль. Тарас і Чужбинський пішли на баль. Один з старшини клубної, побачивши, що у Шевченка на голові шапочка, і не відаючи, хто він такий, чю голову вкриває та шапочка, не хотів пустити його на баль. Але ж суворому старшині зараз з'ясовали, що шапочка вкриває голову генія України і в якому б убранні не був Шевченко, він, зайшовши до клубу, робить останньому честь і шанобу. Звісно, поетові й на думку не спало гніватися на таку пригоду; він вельми сміявся з неї. Вітали Шевченка ніжинці дуже добре, найпаче молодіж під проводом Гербеля. Виїздячи з Лубен, Шевченко гроші свої віддав Чужбинському, просячи його хазяйнувати в дорозі, сам він не вмів, каже Чужбинський, орудувати грішми; був занадто безкорисним і не любив грошових рахунків; а коли з ким сприятелівся і жив з ним якийсь час укупі, дак віддавав товаришеві свої гроші і прохав господарювати. Так він зробив і тепер. Грошей в обох їх було не густо: а проте, живучи обережно, – на місяць би стало на прожиток. Тим-то Чужбинський, ведучи дорожню господарку, озирався, щоб не перехлябити видатків за бюджет. Одначе Тарасова добрість зараз у Ніжині зрушила ту обережність» [3, с. 182].

«Українська наука зобов'язана О. Кониському здійсненням надзвичайно важливої справи: 1873 року він разом зі своїм близьким другом, колишнім кириломефодіївцем Д.П. Пильчиковим, на той час викладачем полтавського кадетського корпусу, зібрали гроші на купівлю у Львові друкарні для новоутворюваного Товариства ім. Шевченка; в утворенні фонду взяли участь грошовиті меценати Є. Милорадович та М. Жученко й сам Кониський. Він же через п'ятнадцять років, 1889 року, наполіг на зміні структури товариства з метою скасування його комерційної діяльності й перетворення його в Наукове товариство ім. Шевченка. По смерті письменника Товариство одержало за його заповітом ще десять тисяч карбованців» [3, с. 11].

Олександр Якович Кониський (1836-1900) народився у селі Переходівка Ніжинського району Чернігівської області. Він перший біограф Шевченка, написав книгу: «Тарас Шевченко – Грушівський: Хроніка його життя» (перші видання 1898, 1901, перевидання 1991, 2014 р.р.). Автор духовного гімну «Молитва за Україну» («Боже великий, єдиний, нам Україну храни»).

Дитячі роки життя пройшли у Ніжині, де він навчався у повітовому училищі, а вчителем у нього був Іван Максимович Сошенко, товариш Т.Г.Шевченка, що допоміг йому визволитись з кріпацької неволі. Ось так він описує роки навчання в своїй книзі: – «Ще як був я дитиною і ходив року 1845 учитися до повітової школи у Ніжині, де той самий Іван Максимович Сошенко був учителем «чистописания и рисования» [4, с. 18]. 18 серпня 2016 року, з нагоди відзначення 180-річчя з дня народження Олександра Яковича Кониського в місті Ніжині було встановлено пам'ятний знак, а в селі Переходівка, де він народився, меморіальну дошку.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Довідник з історії України (А -Я): Посібн. Для серед. загальноїосві. навч. закл. / за заг. ред. І. Підкови, Р. Шуста. – 2-ге вид. допов. – К.: Генеза, 2001. – 1136 с.
2. Історія Наукового товариства ім. Шевченка [Електронний ресурс] // Наукове товариство ім. Шевченка: онлайн-журнал. – Режим доступу: <http://ntsh.org/history>
3. Кониський О. Тарас Шевченко-Грушівський, хроніка його життя. – К.: Видавництво художньої літератури «Дніпро», 1991.
4. Смілянська В. Біограф та його «хроніка» // Тарас Шевченко-Грушівський, хроніка його життя. – К., ТОВ «Кліо», 2014. – С. 9-30.

*Sabohat Shukurova, Shohruh Ismoilov
(Karshi, Uzbekistan)*

EFFECTIVE TECHNIQUES OF APPLYING IDIOMATIC EXPRESSIONS IN UZBEK CLASSROOMS

In this article is shown the educational process of idiomatic expressions in teaching English language in all Uzbek schools and lyceums. Also this article will provide advantageous tips to teachers to enhance students' speaking abilities by applying idiomatic expressions in classroom learning process.

Key words: *process, teaching, language, lesson, education, methodology, idiomatic.*

Learning English language has become as an essential educational process in Uzbek schools and lyceums because of the degree (2012) of our first president I. A. Karimov.

In this degree, he pointed out the effectiveness of teaching this language to our youngsters' future. According to resolution, foreign languages, predominantly English language, will be taught in all schools of Uzbekistan from first classes as game plays. school. From the second class, the alphabet, reading and grammar will be taught. From 2013/2014 academic year, special topics, especially technical and international specialists, at higher educational establishments will be conducted in foreign languages. Plus, teachers of English language are also trained by qualified specialists twice a year. This means that educators of this language are highly expected to conduct handful lessons to our future generations. [1, p. 68]

This article will provide advantageous tips to teachers to enhance students' speaking abilities by applying idiomatic expressions in classroom learning process. It is undeniable fact that some Uzbek learners are able to speak in English, even spontaneously and fluently without making any mistakes, however, their speech lacks the native way of sounding like a real English man. This problem will odd them from taking B2 CEFR or IELTS 7 certificates. We teachers can overcome this problem by teaching several common collocations or idioms in everyday use. As one of the keys to speaking like a native is the ability to use and comprehend casual expressions, or idioms. The compelling reasons of having difficulties in learning idioms are teachers' methodology, materials, and the students' approaches toward the authentic language. [2, p. 45]

What is an idiom? IDIOM- an expression in the usage of a language that is peculiar to itself either grammatically (as no, it wasn't me) or in having a meaning that cannot be derived from the conjoined meanings of its elements. Idioms add color to the language. Our speech will be less awkward, less foreign if we use them. We often come across a student of English tries to translate idioms word-for-word, or literally in Uzbek classrooms. If we keep continue doing this, we can end up asking, "What could this possibly mean?" this is why idioms are difficult: they work as groups of words, not as individual words. If we translate each word on its own, we will miss the meaning and in many cases end up with nonsense. [3, p. 22]

Since the early 1900s, idiomatologists have tried to define, categorize and understand idioms, to propose models for their representation, accessing, and processing, and to teach them using various approaches. While considerable progress has been made in each of these areas of inquiry, few students to date have attempted to uncover what the teachers' opinions and attitudes toward idiom teaching and learning are. After that, they suggested handful techniques for teaching idiomatic expressions. [4]

Here are useful tips of teaching idiomatic expressions.

1. Teaching idiomatic expressions by grouping them. For example, idioms related to "Colors", "Clothes", "Weather" and so on. By doing this, it could be much better to remember them in long-term memory.

2. Making up sentences by using learned idioms. It is highly advisable for students to make up small gaps employing the learned expressions. It influentially helps them to pronounce sounds correctly and built sentence structures in a right grammar way.

3. Applying **Mind-Mapping** method is the vital part of learning process of every language. Thus, it also plays an essential role in teaching speaking skills to young learners. Drawing a map by small pictures will help to learners to connect idiomatic expressions in their thoughts and remember them while speaking spontaneously.

4. Using pre and post testing through the ongoing process of practicing idioms. This technique will significantly increase the learner's knowledge and helps to check out the background knowledge of students. Besides, pre testing helps to draw students' attention to an interesting topic that is unfamiliar. [5, p. 90]

5. Having enough vocabulary basis. According to Mc Gavigan (scholar in 2009) we need a minimum level of vocabulary of about 3,000 words before idiom knowledge is able to develop. This might suggest that learners in L2 acquisition might behave like children in L1 acquisition. (Clark, 2003).

BIBLIOGRAPHY

1. The 800 Most common used idioms in America by Paul S, Gruber, MS, CCC-SLP Speech Pathologist. P.68-72.
2. Dictionary of idioms and their origins Linda and Roger Flavell. P.45-49.
3. The most Practical Reference for the everyday idiomatic expressions Richard PHD. P.22-28.
4. URL: <http://telegram.me/ieltsmaterialsNo1>
5. Teachers' beliefs about teaching idiomatic expressions: the case of Iranian EFL learners Sahar Najarzadegan, Saeed Ketabi, 2007. P.90-95.

*Sabohat Shukurova, Shalola Rahimova
(Karshi, Usbekistan)*

THE HISTORY OF BORROWED WORDS IN ENGLISH LANGUAGE

In article is described the origin of English language in early century which provides useful illustrations of borrowed words in English and point out that every language has its peculiar features which would be a great help to the creation of new languages in the long run.

Key words: *borrow, century, language, word, development, people, background, lingo.*

Nowadays, English is one of the most essential language that is widely used in every sphere of the world including politics, economy, science, aviation and even mass media in Eastern countries. It is worth to note that millions of people are enjoying the spoken English in all parts of the globe accounting approximately 3,5 million people. However, the speakers of this language as a second lack data about this language's basic origin and history. Having researched at more the background of this language we will come to the idea that most of the words of this lingo are derived from other languages such as, French, Italian and even Latin. In this article, I want to point out the origin of English language in early century and provide useful illustrations of borrowed words in English. [1, p. 110]

During the 100 or so years after the Roman armies left Britain in 409 AD to defend Rome against invaders, tribes from the northern Germany and Scandinavia (the Anglo-Saxons) conquered Britain and drove the native Celtic British people into Wales and Cornwall. There they continues to speak in their own language Welsh survives but the Cornish language died out in the 18th century. We now call the language of the invaders Anglo Saxon or Old English.

The Old English is the basis of modern English provides us with most of our very basic vocabulary and grammar, parts of the body, relationships, names of places of the body, relationships, names of places, animals, names of food, drinks, geographic features, idioms, and so on. [2, p.56]

The enrichment of English with the introduction of new words from different lingua franca had led to some duplication of words allowing for subtle and delicately different shade of meaning.

We have an English wedding or a French marriage, an English forgive or a French pardon. There are lots of words derived from the French people without any changes. For example, *automobile, avenue, ballet, balloon, belle, billion, aviation* and ect. [4, p.88]

There are some words derived from the French language with changes in their root.

Biopsy- biopsie

Bays-baises

Aviator-aviateur

Attach- attache

Assist-assister

Artistic-artistique

Artist- artiste

Before the 14th century English used to be regarded as a rough, uncouth tongue. In the 14th century it returned as the language of the ruling classes and changed greatly by absorbing thousands of French, Latin words.

Norman French provided English with new ways of expressing more abstract ideas and emotions such as charity, passion, administration, justice, jury, felony, govern, prince, duke. Additionally, Norman cooks served perk, mutton, beef, northern English pig, sheep and cow.

By borrowing Latin words English became much more attractive and fluent. On the basis of Latin words English could develop its definitions and derivatives. There are some words which are borrowed from Latin language.

Latin	Definition	English derivations
Antiqua	Antique, old	Antique, antiquity, ancient
Longa	Long	Longitude, longevity, long
Magna	Large, great	Magnify, magnitude, magnificent,
Picture	Picture	Picture, pictorial, picturesque

English is full of words of Latin that came into the language by way of the French speaking Normans. Even there are some words have come into English unchanged.

Throughout the history of policies, economic regulations, different wars, migration and exploring new places have caused the enrichment of languages. The terminology of English language not only enlarged by borrowing words from other languages but also by developing of the technology, science and so on. In my opinion, in our modern world today English is also deriving changes in other lingua franca.[3]

In conclusion, every language has its peculiar features which would be a great help to the creation of new languages in the long run. By analyzing these languages, we can conclude that it is only profitable to have common words that is understandable to all nations.

BIBLIOGRAPHY

1. Charles Smith “ History of English language”, 1997. P. 110-140.
2. Dictionary of Borrowed words (2000) Tom Jackson. P.56-62.
3. URL: [http:// www.linguistic features of Latin languages.](http://www.linguisticfeaturesofLatinlanguages.com)
4. “The languages centuries ago” Modson. P.88-95.

СЛОВЕСНА ФОРМУЛА ОБМІНУ В УКРАЇНСЬКИХ ЗАМОВЛЯЛЬНИХ ТЕКСТАХ

Статтю присвячено дослідженню вербального вираження формули обміну в текстах українських замовлянь. Визначено тематику текстів, у яких найпродуктивніше функціонує формула обміну. Зазначено, що словесний матеріал тісно пов'язаний з ритуальною символікою замовлянь.

Ключові слова: замовляльні тексти, вербалізація, формула обміну, магичне побажання, ритуал, символіка.

The article deals with the research of verbal expression of the exchange formula in the texts of Ukrainian spells. We defined the thematics of the texts where the formula of exchange is the most productive. The author explains that the verbal material is closely connected with ritual spelling symbolics.

Key words: texts of spells, verbalization, exchange formula, magic wish, ritual, symbolics.

Замовляння визначають як усталену словесну формулу, що звичайно супроводжується відповідними діями; сильне побажання про здійснення чогось і віра, що так воно й станеться [2, с. 234].

В.В. Жайворонок зазначає, що слово ототожнюється з реалією, і віра в реалію породжує віру в магію слова, яким, за народними віруваннями, можна лікувати, причаровувати, відвертати, насилати, наклінати, наврочувати, проклинати, здійснювати бажане; так постають у мові формули замовляння, побажання, нашіптування, насилання, звернення до Бога за допомогою, а також розмаїті ритуальні дискурсивні одиниці [2, с. 667].

Найпродуктивнішим вираженням формули обміну в замовляннях є звертання до молодого місяця, як-от: *Місяцю, місяцю молодий, / у тебе хрест золотий, / **тобі** на підповня, / **мені** на здоров'я* [1, с. 10]; *Місяцю-князю, дай **тобі**, Боже, підповня, а **мені** здоров'я* [1, с. 130]; особливо у текстах, спрямованих на лікування зубного болю: *Молодик молодий, на тобі хрест золотий, на небі зрощдався, на морі скупавсь, що у тебе ріжки не щимітимуть, а у мене зуби не болітимуть. **Тобі** на сповня, **мені** на здоров'я!* [1, с. 125]; а також у замовляннях від бородавок, як-от: *Місяцю молодий, / На тобі хрест золотий! / **Тобі** – на підповня, / **Мені** – на здоров'я! / Ти пасеш бички, телички, овечки, / Забери в мене бородавочки* [1, с. 178]; на привернення кохання: *Молодик – мов бик, / У морі купався, / Та й нам показався. / **Йому** золоті роги, / А **нам** воли та корови, / **Йому** ж на сповня, / А нам на здоров'я. / Дай Боже, Тебе випроводити / А другого діждати* [1, с. 237]; *Місяцю молодий, ти як серп золотий! / Хай **тобі** буде на підлов'я, / А **мені** – на здоров'я! / Є у тебе три сестриці: / Запека, зануда, заvara. / Ти запеку запеци, / Ти зануду зануди, / Ти завару завари, / а до мене милого, / Коханого приведи!* [1, с. 222].

Займенники *тобі – мені, йому – нам* яскраво характеризують процес обміну, точніше – дарообміну, який передбачає вигоду для обох дійових осіб замовляльних текстів.

Місяця у замовляннях часто просять взяти хворобу, а дати здоров'я, наприклад: *Місяцю, місяченьку, срібні рожки, золоті ніжки. Зійди ти, місяцю, утіши мій зубний біль, занеси ти біль лихий під небеса голубії. Моя скорбота не мала, не тяжка, а твоя сила велика. Мені скорби не перенести. Ось зуб, ось два, ось три, ось чотири – всі твої, бери. **Візьми** ти мою лихую хворість, а **дай** мені здоровля кепке, як криця, а біль занеси з собою під небо, під хмари, в далеку даль, від хрещених людей. Господи Боже, поможи, амінь* [1, с. 126].

У замовляльних текстах від зубного болю функціонують номінації на позначення зоолексем. З цими партнерами й відбувається обмін хворих зубів на здорові, наприклад:

Мишко, мишко, сидиш на горищі, / забери в мене зуб костяний і гнилий, / а дай мені дужий і молодий. (Як не даси дужого й молодого, / то дай мені золотого) [1, с. 214]; Не йду я лісом, а чистим полем. Наперед мене біжить засць: «Сірий зайцю! Де твої зуби? Візьми мої, а дай свої!» [1, с. 125].

Зустрічаємо замовляння, у яких словесна формула обміну є добровільною лише на перший погляд, як-от: *Добрий вечір вам, кури зузулясти, кури попилясти, кури черні, кури білі, візьміть собі плаксивиці, крикливиці, а народженому младенцю (ім'я) нашіть сон зо всіх сторони, зо всеї птици по половинці [1, с. 203].*

Словесний матеріал замовлянь тісно пов'язаний з ритуальною символікою, як-от: *Коли дитина кричить, її носять «під кури». Взяла дитину в пелену та й понесла, у жменю кукурудзи набрала. Читала «Отче наш» три рази – туди й відтіля. А там проказувала три рази: Кури чорні, кури білі, кури сірі, кури рябі, кури жовті, кури глинясті (яка є масть курей такі й казять). Візьміть хрещеного, молитвеного младенця крикси. Раз скажеш, сипнеш кукурудзи трохи, і другий раз, і третій. А дитину держать рівно біля живота, не спускають [1, с. 207].*

Тексти українських народних замовлянь від плаксивиць наповнені формулами обміну, які стосуються дендролексем, як-от: *«Дубе, дубе! Ти чорний. У тебе, дубе, білая береза, у тебе дубочки синочки, а у березочки дочки. Тобі, дуб і береза, шуміть та густі, а рожденому, хрещеному рабу Божію (...) спать та рости!» [1, с. 205]; Лісе, лісе, / Лебедине! / Посватаймось, / Побратаймось; Бо у мене син (чи донька), / А у тебе донька: / Озми від мого сина / Плаксивиці, / Насилниці, / Неспокійниці! / Даруй моєму сину / Легоньке спанічко. / И сопочиванічко. / Аби легко спав, / Спочивав / І здоровий устав! [1, с. 206]; Дубино зелена, / Посватаймося й побратаймося. / На тобі плаксивиці, / Нидрімливиці, нисонливиці, / А дай моїй дитині сон / Зи всіх сторони, / І спання до білого дня, / До смеркання, / Від смеркання до сіяння, / Від сіяння до Божого взихання [1, с. 197].* Зазначимо, що у подібних замовляннях крім словесної формули обміну функціонує формула сватання-братання.

Об'єкти обміну можуть бути різноманітними. Особливу увагу привертають замовляльні тексти, у яких дають хліб-сіль, а просять собі щось інше: *Добрий вечір, кринице, красна дівице! / Водо – дочко Уляно! / Земле – мати Тетяно! / Камне – брате Петре! / Поздоровляю вас із понеділком! / Тримайте хліб-сіль, / Дайте нам водиці на добро...! [1, с. 302].*

Відмову від обміну спостерігаємо у замовлянні на кшталт: *Коли не ласкавісте були бурі, тучі, чорнокнижники, (що град товчуть), до мене на тайну вечерю, то не маєте права на мій хутір! [1, с. 300].*

Отже, формула обміну в українських замовляннях функціонує у текстах від зубного болю, безсоння, бородавок, плаксивиць, пристріту, для привернення кохання тощо. Словесна формула обміну тісно пов'язана з ритуальною символікою замовлянь, а обмін відбувається цінностями різного рівня.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Ви, зорі-зориці... Українська народна магічна поезія: (Замовляння) / упоряд. М. Г. Василенка, Т. М. Шевчук; передм. М. Г. Василенка. – К.: Молодь, 1991. – 336 с.
2. Жайворонок В. В. Знаки української етнокультури: Словник-довідник / Віталій Вікторович Жайворонок. – К.: Довіра, 2006. – 703 с.

УДК 811.161.1

Лайло Элмурадова, Хуршида Хурсанова
(Карши, Узбекистан)

НАУЧНЫЕ ОСНОВЫ ПРЕПОДАВАНИЯ РУССКОГО ЯЗЫКА В ИНОЯЗЫЧНЫХ ГРУППАХ

В статье речь идет о том, что обучение русскому языку как неродному – сложный, многоаспектный процесс передачи и усвоения знаний, навыков, умений, способов познавательной деятельности, формирования коммуникативной компетенции.

Ключевые слова: методика, учебный процесс, обучение, прием, метод, система обучения, дидактика, психолингвистика, содержание, обучающая деятельность учителя, учебная деятельность учащихся, базисная категория.

Методика преподавания русского языка – самостоятельная наука в разряде педагогических наук. Она имеет свой объект изучения, свое содержание, свою систему понятий, свои методы исследования, свои способы доказательств.

Методика преподавания русского языка представляет собой систему знаний о путях и условиях обучения русскому языку.

В педагогическом плане слово "методика" употребляется в 3 значениях:

- 1) "методика" как теоретический курс, как учебная дисциплина в педагогическом вузе;
- 2) "методика" как совокупность форм, методов, приемов работы учителя, т.е. "технология" профессиональной практической деятельности;
- 3) "методика" как педагогическая наука, имеющая, с одной стороны, характеристики присущие любой науке вообще (теоретический фундамент, экспериментальную базу, рабочее поле для проверки научно-обоснованных гипотез), а с другой – специфические объекты исследования, обусловленные как сущностью самого предмета, так и путями овладения им⁴⁹.

Если говорить о методике, как о теории обучения, то нельзя не указать основные компоненты учебного процесса, которые и составляют совокупность объектов изучения и объектов исследования.

Субъективный фактор – обучающая деятельность учителя и учебная деятельность учащихся. К объективным факторам относится не организация обучения, а конкретно поставленная цель обучения, ее содержание, методы, приемы и средства обучения.

Без четкого взаимодействия всех трех компонентов учебной процесс не может быть эффективным, а в некоторых случаях становится невозможным. Стоит одному из компонентов оказаться бездействующим, как эффективность обучения сводится к нулю. Сколько бы ни старался учитель даже при хорошей организации обучения добиться успеха, он не достигнет цели, если учащиеся не проявят интереса к овладению языком. Аналогичные результаты обучения будут иметь место, когда учитель из-за незнания теории обучения будет беспомощен в осуществлении своих обучающих функций. Результат не будет достигнут и в том случае, если не ясна конкретная цель урока, если выбраны неверные средства или неудачные приемы обучения. Следовательно, высокая эффективность обучения может быть достигнута только при положительном взаимодействии всех компонентов учебного процесса, всех факторов как субъективных, так и объективных.

С учетом изменившегося характера функционирования русского языка в Узбекистане возникла необходимость переориентации основных положений МПРЯ. Коренные преобразования в Республике Узбекистан начаты с формирования системы образования. Курс МПРЯ должен познакомить филологов-русистов с основными вопросами теории

⁴⁹ Методика преподавания русского языка как иностранного /под редакцией А.Н. Щукина / М., стр. 27, 1990г.

обучения русскому языку; содержанием школьного курса русского языка и его историй; действующими программами и учебниками, общедидактическими и методическими принципами в их приложении к практике преподавания русского языка, а также познакомить с новой прогрессивной педагогической технологией в области обучения языку.

Опираясь на современные требования, мы можем сформулировать определение теории и методики русского языка как науки исследующей цели, содержание, методы и средства обучения, а также способы учения и воспитания на материале русского языка.

Термин русский язык как неродной многозначен: под ним подразумевается, с одной стороны, средство многонационального общения народов России; с другой – учебный предмет как в национальной, так и российской системе дошкольного, школьного, высшего образования. Преподавание русского языка как неродного имеет много общего с изучением русского языка как родного. Их объединяет:

1) система русского языка как предмета изучения: владение на основе знаний фонетическими особенностями, словарным составом, грамматическим строем русского языка, владение навыками и умениями свободного пользования языком в его устной и письменной формах;

2) общие дидактические принципы и воспитательная направленность обучения, связанная с развитием всех сторон личности учащегося;

3) идентичность психологических процессов, психологической деятельности в условиях обучения у представителей разных национальностей, связанных с качественной трансформацией умственных операций и действий, с формированием мотивации, познавательных интересов, активности субъекта обучения⁵⁰.

Такой путь усвоения родного языка известный психолог Л.С. Выготский определил как путь «снизу вверх», т.е. путь неосознанный, ненамеренный.

Для изучения иностранного, неродного языка наиболее типичен путь «сверху – вниз», путь сознательный и намеренный, когда ребенку сообщаются необходимые для практического владения языком знания в виде правил, инструкций, предусматривается выполнение специальных упражнений, которые обеспечивают закрепление усвоенных знаний и образование на их основе речевых навыков и умений.

Второй язык, как и родной, усваивается в ходе разнообразного по характеру речевого взаимодействия. Существует несколько видов такого взаимодействия, различающихся между собой:

- субъектами взаимодействия (взрослые – дети, говорящие на разных языках);
- объектами взаимодействия (предметно-практические – когнитивно-интеллектуальные речевые задачи);
- предметно-деятельностной средой (развивающая среда образовательного учреждения, учебно-методические материалы, пособия по обучению русскому языку как новому и русской культуре);
- ситуациями коммуникации (ситуации повседневной, учебной жизни);
- целенаправленностью общения (усвоение нового языка, поддержание неродного языка, развитие понимания, развитие продуктивной речи и т.д.);
- речевыми характеристиками коммуникации (общение на элементарном уровне, общение с использованием языкового богатства неродного языка) и т.д.

Общением на неродном языке можно овладеть более эффективно при условии, что обучение носит характер сотрудничества, адекватно возрасту обучающихся; учебный материал, его формальные и прагматические характеристики практико-ориентированы и приспособлены к нуждам обучающихся; применяемые методики видоизменяются в

⁵⁰ Т.М. Балыхина Методика преподавания русского языка как неродного. Изд. РУДН, стр. 12, 2007 г.

зависимости от конкретных обстоятельств и больше значения придается ситуативному и визуальному контексту коммуникации.

Вместе с тем важно в обучении русскому языку как неродному достичь по возможности сбалансированного двуязычия. Недостаточный доступ к неродному языку порождает, в свою очередь, систему кризисов в овладении речью: первый кризис может проявиться при поступлении в школу, когда авторитет учителя и язык школьного обучения начинают играть существенную роль, а речь актуализируется через письменную форму выражения; второй кризис возможен в 12-14 лет, когда происходит осознание своей независимости и подросток решает сам, что для него важнее (в том числе – какой из языков); третий кризис может проявиться при вступлении во взрослую, самостоятельную жизнь, когда языковые приоритеты начинают определяться профессиональными интересами.

Обучение русскому языку как неродному – сложный, многоаспектный процесс передачи и усвоения знаний, навыков, умений, способов познавательной деятельности, формирования коммуникативной компетенции. Это двусторонний процесс, в котором в совместной деятельности участвуют преподаватель / обучающий и ученик / обучающийся. Деятельность обучающегося и ее эффективность зависят от мотивации, интересов, потребностей, индивидуализации процесса обучения, максимального учета особенностей личности обучающегося, от собственной активности учащихся, гибкого, творческого подхода педагога к отбору материала, способам его введения и закрепления.

В задачу преподавателя русского языка как неродного входит:

- определение объема и содержания необходимого для усвоения материала и ориентиров (правил, инструкций) для оперирования им;
- организация учебных действий учащихся таким образом, чтобы они давали наилучший результат;
- побуждение учеников к деятельности, ее мотивирование;
- осуществление контроля за эффективностью учебной деятельности обучающихся по усвоению неродного языка.

Для решения педагогических задач преподавателю необходимы;

а) методические знания (система ориентиров, лежащая в основе его обучающих действий, и факторов: общепедагогических, психологических, этнопсихологических, физиологических, лингвистических и т.д., позволяющих педагогу принять в каждом конкретном случае оптимальное решение);

б) умение выбрать нужные методические решения; в) умение реализовать эти решения на практике.

Сказанное выше свидетельствует о том, что качество управления процессом обучения русскому языку как неродному базируется не только на принципах и закономерностях методики обучения неродному языку, но и на основных положениях смежных с ней наук.

Обучение русскому языку как неродному – сложный, многоаспектный процесс передачи и усвоения знаний, навыков, умений, способов познавательной деятельности, формирования коммуникативной компетенции. Это двусторонний процесс, в котором в совместной деятельности участвуют преподаватель / обучающий и обучающийся⁵¹.

В связи с этим в МПРЯ в узбекской школе на первое место выдвигается формирование и последовательное развитие умений и навыков во всех видах речевой деятельности / аудировании, говорении, чтении, письме/. Одна из главных особенностей преподавания русского языка в узбекской школе - практическая направленность обучения⁵².

Проблема учета соотношения русского и узбекского языков в процессе обучения русскому языку включает 3 основных аспекта:

- 1) Открытое сопоставление русского и родного языка учащихся.

⁵¹ Т.М. Балыхина Методика преподавания русского языка как неродного. Изд. РУДН, стр. 15, 2007 г.

⁵² В.И. Андриянова "Обучение русскому языку в школах Узбекистана на современном этапе" Ташкент. "Укитувчи", стр.20, 1996г.

2) Опора на знання, умения и навыки учащихся в родном языке.

3) Использование фактов родного языка в процессе обучения русскому языку.

Поэтому учителю русского языка необходимо знать, что изучают учащиеся по курсу родного языка, знать родной язык учащихся.

2. Предметом МПРЯ является процесс обучения русскому языку.

Понятие «обучение» включает в себя 3 пункта:

а) содержание обучения, языковой материал, который изучается, языковые умения, которые должны быть усвоены;

б) деятельность учителя по отбору и "подаче" материала учащимся, по организации их учебного труда, по их развитию, по выявлению их знаний и умений;

в) деятельность учащихся по усвоению знаний, их творческий труд по применению знаний, выработка умений и навыков. Результат обучения также входит в объем понятия "предмет методики" как его важнейшее звено.

МПРЯ решает четыре задачи:

первая задача: «**что изучать**», т.е. определение целей и задач обучения русскому языку;

вторая: «**чему учить**», т.е. определение содержания обучения, обоснование и составление программы и учебных комплексов для учащихся, определение минимума знаний и умений по языку, критерии их выявления и оценки;

третья задача: «**как учить**», т.е. разработка методов и приемов обучения, конструирование уроков и их циклов, методических пособий и учебного оборудования;

четвертая: «**как контролировать усвоенное**», т.е. определение критериев оценки и методов контроля.

За полтора столетия своего существования методика преподавания русского языка накопила богатый опыт, который является обобщением исследований процесса обучения, программ и учебников русского языка и методических пособий, передового опыта школ, творчества учителей.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Ахмедова Л.Т, Кон О.В. Практикум по методике преподавания русского языка. – Т.: VORIS NASHRIYOT, 2006.

2. Городилова Г.Г, Ходякова Л.А. Русский язык как иностранный. – М.: Изд. «Наука», 1999.

3. Методика преподавания русского языка в школе (под ред. проф. М.Т.Баранова). – М.: Изд. центр «Академия», 2000.

4. Балыхина Т.М. Методика преподавания русского языка как неродного. – М.: Изд. РУДН, 2007.

*O. Yulbarsov
(Toshkent, O'zbekiston)*

О‘ЗBEK TILI FONETIK SATH BIRLIKLARINING O‘ZIGA XOS TOMONLARI HAMDA XUSUSIYATLARI

Maqolada o‘zbek tilidagi tovushlarning akustik xususiyatlari hamda o‘zbek tiliga mansub bo‘lgan tovushlarning talaffuz apparatlari haqida atroflicha ma‘lumotlar keltirilgan. Tovushlar tizimining nazariy tomoni bilan biraga uning amaliy ishtirokiga ham e‘tibor qaratish soha rivojlanishi uchun asos bo‘la oladi.

Kalit so‘zlar: fonetik sath, talaffuz, artikulyatiya, nutq tovushlari, unli tovushlar

В статье рассматриваются акустические особенности звуков, характерных узбекскому языку, а также звуки, которые возникают на основе речевого аппарата.

Уделение внимания изучению теоретических аспектов системы звуков и практическому ее применению служит основой для развития отрасли.

Ключевые слова: фонетический уровень, произношение, артикуляция, звуки речи, гласные звуки.

The article deals with the acoustic features of sounds characteristic of the Uzbek language, as well as sounds that arise based on the speech apparatus. Attention to the study of the theoretical aspects of the sound system and its practical application is the basis for the development of this field.

Key words: phonetic level, pronunciation, articulation, speech sounds, vowel sounds.

Lingvistika doirasida o'zbek tili o'ziga xos o'ringa ega deyishimiz mumkin. Chunki o'zbek tilining faqatgina grammatik xususiyati emas, uning talaffuz tomonlari ham o'ziga xos ahamiyat kasb eta oladi. Xususan, nutq a'zolari ishtirokida hosil bo'ladigan nutq tovushlari aynan o'zbek tili fonetikasining o'ziga xos qirralarini ko'rsatib bera oladi.

Nutq tovushlari talaffuz a'zolarining ma'lum xizmati artikulyatsion fonetika, fonetikaning nutq tovushlari talaffuz va havoning tebranishi xususiyatlari natijasida hosil bo'ladi. Tovushning hosil bo'lishida ishtirok etuvchi nutq a'zolari harakatining yig'indisi artikulyatsiya deb ataladi. Jahondagi barcha kishilarning nutq a'zolari bir xil tuzilgan bo'lsa ham. Har bir tildagi tovushlarning talaffuzida ularning harakati o'sha tilga xos va odatiy bo'lishi mumkin. Biror tilning talaffuzida odat bo'lib qolgan nutq a'zolari odatiy harakatlarining yig'indisi o'sha tilning artikulyatsion bazasi deyiladi. Har xil tillar fonetik jihatdan bir-biridan artikulyatsion bazalaridagi ba'zi xususiyatlar bilan ham farq qilishi mumkin. Masalan, ingliz tilidagi til oldi undoshlar apikal (lotincha arex- «til uchi») artikulyatsiyaga ega bo'lsa, o'zbek va rus tillaridagi bunday undoshlarning talaffuzida til uchi tishlarga tegib, uning o'rta qismi ishtirok etadi, ya'ni dorsal artikulyatsiya qilinadi. Unli tovushlarning talaffuziga ko'ra ingliz va fransuz tillari bir-biridan katta farq qiladi. Ingliz tilidagi lablangan unllarning talaffuzida lablar juda kuchsiz harakat qiladi. Fransuz tilidagi lablangan unllilar esa, lablarning kuchli harakati bilan ajralib turadi.

Odamning talaffuz apparati bo'shliqlarni o'z ichiga oladi:

1. Bo'g'iz bo'shlig'i.
2. Burun bo'shlig'i.
3. Og'iz bo'shlig'i.
4. Bo'yin bo'shlig'i

O'pkadan chiqqan havo bo'yin bo'shlig'iga keladi. Bo'yinning chetlarida tovush paychalari joylashgan bo'lib, ular bir-biriga to'la yoki deyarli to'la jipslashib tegib turishi mumkin. Bu holatda bo'g'iz undoshlari hosil bo'ladi. Biroq, tovush paychalari bir-birlariga yaqinlashib taranglashishi va titrashi yoki yaxshi titramasligi mumkin. Tovush paychalarining titrashi davomiy tebranishlarni va bu esa o'z navbatida asosiy tonni hosil qiladi. Tovushlarning hosil bo'lishida tovush paychalari ko'pincha ishlab turadi. Faqatgina jarangsiz undoshlarning talaffuzida tovush paychalari tebranmaydi.

Bo'yin bo'shlig'idan keyin havo bo'g'iz bo'shlig'iga o'tadi. Havo oqimining bo'g'izdan keyingi yo'nalishi yumshoq tanglayning holatiga bog'liq. Agar yumshoq tanglay tepaga ko'tarilsa, u havoni burun bo'shligidan o'tishini to'sadi va havo oqimi to'g'ri og'iz bo'shlig'idan o'tadi. Bunday holatda og'iz undoshlari hosil bo'ladi. Agar yumshoq tanglay pastga tushsa, havo oqimi bir yo'la burun va og'iz bo'shliqlaridan o'tadi. Bu holatda esa, burun undoshlari (m, n, ng) hosil bo'ladi.

Tovushlarning hosil bo'lishidagi farqlarni bilishda ayniqsa og'iz bo'shlig'i va undagi zaruriy nutq mexanizmlari bo'lgan til, kichik til, qattiq va yumshoq tanglay va lablarning harakati va holati katta ahamiyatga egadir. Og'iz bo'shlig'ining katta yoki kichikligi harakat qiluvchi (faol) nutq organlari va talaffuzda bevosita harakat qilmovchi nutq mexanizmlariga (nofaol) bog'liqdir. Barcha talaffuz a'zolari ichida eng faol harakat qiluvchisi tildir. Uning har xil gorizontaal va vertikal harakati natijasida turli shovqin hosil bo'ladi va bu tovushlarning, ayniqsa unli tovushlarning talaffuzi va

eshitilishida turli tonni vujudga keltiradi. Pastki va yuqori lablar ham talaffuzda ishtirok etishi va etmasligi bilan alohida ahamiyatga egadir. Shu tufayli ba'zan ikki lab orasidagi bo'shliqning shaklini ham unlilar talaffuzida hisobga olinadi. Barcha nutq mexanizmlari va ularning ayrim qismlari o'rtasida ma'lum munosabat mavjud bo'lib, odam talaffuzida bir yo'la birqancha a'zolarining harakati vujudga keladi. Bunday talaffuzning avtomatik ravishda ijro etilishi bosh miyadan boruvchi doimiy nerv impulslari yordamida bajariladi. Anotomik jihatdan odam va maymunning talaffuz apparati uncha katta farq qilmaydi. Biroq ular o'rtasidagi asosiy farq, fiziologik tomonidan, odam nutq mexanizmlarining aniq va differentsial harakati bosh miya orqali bajarilishi bilan izohlanadi. Shuning uchun bosh miya yoki oliy nerv sistemasi fikriy va nutqiy jarayonigina emas, talaffuz a'zolarining maqsadga muvofiq harkatini ham boshqarib turadi.

Tovushning akustik belgilari ularning artikulyatsion xususiyatlari bilan uzviy bog'liqdir. Nutq organlarining turlicha harakati nutq tovushlarining akustik belgilarini, ularning sifat va miqdor belgilarini o'zgartirib yuboradi.

Til eng faol nutq a'zosi bo'lib, og'iz bo'shlig'ining shakli va katta kichikligi, tilning holatiga bog'liq. Til gorizontal va vertikal harakat qiladi va shunga ko'ra unlilar qator va tilning ko'tarilish darajasiga ko'ra tasnif qilinadi.

Tilning gorizontal harakatiga ko'ra unlilar til oldi, til o'rta yoki aralash va til orqa qator tovushlarga bo'linadi.

Aralash qator unlilarning talaffuzida tilning beli va uchi bir oz yuqoriga ko'tariladi va tilning o'zi yassi holatda bo'ladi. Tilning uchi pastki tishlardan uzoqlashadi. Bunday aralash qator unlilari ingliz tilida mavjud: (z), (z). Rus tilidagi (o') va (a) unlilarining talaffuzi aralash qator unlilariga yaqinroqdir. Biroq ularning talaffuzida til yassi holatda bo'lmaydi. Undan tashqari til o'rta qator unlilarining talaffuzida tilning o'rta qismi qattiq va yumshoq tanglay o'rtasida biroz qayrilgan bo'ladi. Til orqa qator unlilarining artikulyatsiyasida til orqaga harakat qiladi, uning orqa qismi yumshoq tanglayga tomon yo'naladi: til uchi pastki tishlardan uzoqlashadi. Til orqa qismining harakati labning holatiga ham ta'sir qilishi mumkin. Shu sababli til orqa unlilari lablangan bo'ladi. Til orqa unlilarini sayoz va chuqur til orqa unlilariga bo'lish mumkin. Ular ko'pincha oldi yo'nalishdagi til orqa va chuqur til orqa unlilari deb ham ataladi. Bunday farq bir tilda soni ko'p bo'lgan unlilarni farqlash va bir necha tillardagi unlilar sistemalarini qiyoslash uchun qulaylik tug'diradi. O'zbek va rus tillarida oldi yo'nalishdagi til orqa va chuqur til orqa unlilarini farqlash uncha zarur emas. Biroq ular ingliz va frantsuz tillaridagi unlilarni o'zbek va rus tillaridagi unlilar bilan qiyoslash uchun zarur. O'zbek tilidagi (o), (u) va rus tilidagi (o), (u) til orqa unlilaridir. Tilning yassi holati yoki o'rta qismining bukilishi aralash yoki o'rta qator unlilarini yuqoridagidek ikki guruhga bo'lishga imkon bermaydi.

Tilning vertikal harakati, ya'ni uning ko'tarilish darajasiga ko'ra unlilar yuqori, o'rta, quyi ko'tarilish (yoki yopiq, yarim yopiq, yarim ochiq, ochiq) unlilari farqlanadi. Tilda unlilar soni ko'p bo'lsa va ularni tilning ko'tarilishi bo'yicha farqlash maqsadida hamda bir necha tillardagi unlilarni tilning ko'tarilishiga ko'ra farqlash zarur bo'lsa, har bir ko'tarilish belgisini tor va keng shakllarga bo'linadi. Masalan, ingliz tilidagi cho'ziq (i), (u) unlilari yuqori ko'tarilishning tor shakli(i), (v) esa, yuqori ko'tarilishning keng shakliga kiradi. Bunday keng va tor shaklga bo'lish o'zbek va rus tilidagi unlilarni tilning ko'tarilish belgilarga ko'ra alohida qaraganda zarur bo'lmaydi. Biroq ularni ingliz tili unlilari bilan qiyoslaganda foydalidir.

Unlilarning talaffuzida lablar faol ishtirok etsa – lablangan, ishtirok etmasa lablanmagan unlilar deyiladi. Unlilarning talaffuzida lablar ishtirok etib, ular ilgariga cho'chchayib chiqsa, kuchli lablangan unlilar deb yuritiladi. O'zbek tilidagi (u), (u) va rus tilidagi (o), (u) tovushlari kuchli lablangan unlilaridir. Bunday unlilar kuchsiz lablangan hisoblanadi. Ko'pincha til orqa unlilari lablangan bo'ladi. Biroq ba'zi tillarda, xususan frantsuz tilida til oldi unlilari ichida ham lablangan tovushlar mavjud.

Akustik jihatdan cho'ziq, yarim cho'ziq, qisqa va juda qisqa unlilarni farqlash mumkin, cho'ziq va qisqa unlilar, ingliz, nemis, frantsuz va boshqa tillarda bor. O'zbek va rus tillarida tovushlarning cho'ziq va qisqa talaffuzi so'zlarning ma'nolarini o'zgartirmaydi. Biroq tovushlarni cho'ziq talaffuz qilish gapiruvchining ekspressiv (his-hayajon) vositasi sifatida ishlatiladi.

Odatda cho`ziq unlilar kuchli va qisqa unlilar kuchsiz talaffuz qilinadi.

Fikrimizning yakunida shuni aytishimiz o`rinliki, bevosita tilning ahamiyati nafaqat nazariy, balki amaliy tomondan – bevosita ishlatilish nuqtayi nazaridan ham asoslantirilishi fan rivojiga o`z xissasini qo`sha oladi Xususan, tilning fonetik tomoni ayni muloqot jarayonida ijtimoiy munosabatlarni tartibga soladi hamda tushunarlilik, aniqlik kasb eta oladi.

УДК 491.7:371.1

*Мухайё Якубжанова
(Самарканд, Узбекистан)*

РЕКЛАМНЫЙ ТЕКСТ НА УРОКАХ РУССКОГО ЯЗЫКА

В данной статье показана роль рекламного текста в развитии познавательной активности школьников; предложены методы и приемы работы, способствующие повышению интереса к русскому языку.

Ключевые слова: *мотивация, рекламный текст, обучение, мультимедийных технических средств, копирайтер развитие личности.*

The role of advertisement texts in developing cognitive activeness of schoolchildren is indicated in this article; the methods and procedures at working conductively enhancing the interest to russian language.

Key words: *advertisement text, teaching, group work, developing of personality.*

Реклама окружает нас повсюду, на сегодняшний день реклама стала не только популярным, но и важным элементом современной жизни. В основе любого рекламного сообщения лежит рекламный текст. В связи с этим, рекламный текст вызывает научный и практический интерес в лингвистике.

Язык рекламы занимает особое место среди тех функционально-стилевых образований, которые относятся к массовым коммуникациям.

В настоящее время во многих сферах отмечен значительный рост количества рекламных текстов, которые становятся знаковыми элементами процесса формирования культурной и языковой среды личности.

С лингвистической точки зрения реклама представляет собой текст, функционально-стилистическая принадлежность которого по-разному трактуется в современном языкознании. С одной стороны, рекламный текст рассматривается как разновидность публицистического стиля, с другой – структурно-семантическая схожесть изобразительно-выразительных средств выделяет рекламный текст в отдельную функционально-стилистическую категорию.

В современной методике преподавания русского языка в общеобразовательных учреждениях активизируется процесс внедрения новых педагогических технологий, что связано с потребностями современного общества.

Обучение составлению рекламных текстов в общеобразовательной школе основывается на принципе системности работы, в первую очередь, над речью школьников, поскольку типологические и стилистические особенности рекламных текстов предполагают высокий уровень речевой культуры учащихся. Основная задача учителя-словесника при подготовке школьников составлению рекламного текста в формировании умений и навыков определять функционально-стилистическую характеристику рекламного текста, предполагающего безошибочную его идентификацию, а также развивать умения и навыки эффективного использования языковых средств при анализе и создании стилистических фигур.

Работа по развитию речи проводится на всех уроках изучения школьного курса русского языка, а также на специальных уроках развития связной речи, где отрабатываются в соответствии с программой определенные коммуникативно-речевые умения.

В старших классах учащиеся уже знакомы со стилями речи и жанровыми разновидностями текстов.

На начальном этапе работы по созданию рекламного текста учитель предлагает учащимся примерный план анализа текста, принадлежащего любому функциональному стилю речи. Это позволяет учащимся самостоятельно определить характерные черты рекламного текста.

Используя план стилистического анализа рекламного текста, предложенного учителем, учащиеся уже имеют представление о самом тексте, его целевой установке и некоторых стилистических особенностях.

На следующем этапе при помощи мультимедийных технических средств учитель формирует у учащихся целостное представление о рекламе как форме массовой коммуникации, истории ее возникновения, типологических разновидностях. Получив первичные знания о рекламе как о явлении масс-медиа, ее истории и типологии, школьник готовит подробное сообщение о каждой типологической разновидности рекламы. После презентационного этапа у учащихся будет сформировано представление о рекламе как форме массовой коммуникации, а также о типологических разновидностях рекламы.

Третий этап посвящен феномену копирайтинга в сфере масс-медиа. Учитель рассказывает учащимся, кто занимается подготовкой рекламных текстов, объясняет такие понятия, как копирайтинг, рекламист, копирайтер.

Получив представление о том, кто занимается написанием рекламных текстов и какими целевыми установками он руководствуется, школьники могут сами почувствовать себя рекламистами, цель которых – выгодно представить, например, свою школу в социальной сети. Для успешного осуществления задуманного учащимся необходимы знания о функционально-стилистических особенностях рекламных текстов, в частности об основных стилистических приемах создания рекламы.

Задача учителя на данном этапе работы – уделить особое внимание структуре рекламного текста, так как текст – важнейший элемент печатной рекламы (кроме текста, печатное рекламное послание может включать рисунки, фотографии, фирменные знаки и др.); освежить знания учащихся об основных стилистических фигурах; сформировать у школьников умения и навыки анализировать исходные стилистические фигуры и создавать свои собственные.

Среди приемов обучения созданию рекламных текстов особое значение имеют индивидуальные творческие задания, когда учащимся предлагается самим или в парах / группах составить рекламный текст или отдельный его структурный элемент (слоган, например). Развитию творческого мышления учащихся способствуют задания, предполагающие графическое сопровождение материала (например, создание видеоролика, фотогалереи, презентации, а также администрирование школьного web-сайта или форума).

Просмотр мультфильма “Как мужик корову продал” (4 минуты).

- Так какова же цель рекламы? (*Доказать, что данный товар - самый лучший*).
- Давайте посмотрим фильм и попробуем определить основные особенности рекламного текста.
 - Ну что же, как вы поняли, если правильно рекламировать, то можно продать даже самый неходовой товар
 - А почему сам хозяин не смог продать свою корову? Какие ошибки он допустил? Каким требованиям должен отвечать текст рекламы? (***точность, конкретность, логичность, убедительность, простота, доходчивость, оригинальность и выразительность***).
 - Да, именно так можно доказать, что рекламируемый товар самый лучший. Попробуйте написать как можно больше синонимов к слову **лучший**, которые можно использовать в

продвижении какого-либо товара на рынке (*В тетрадах появляются запись: лучший - избранный, первый, первоклассный, превосходный, классический, рафинированный*).

- Да, не случайно говорят: “Реклама - двигатель торговли!”.

Практическая работа по созданию рекламных текстов в группах:

- Один из самых известных авторов американской рекламы Х.Олдос считает, что легче сочинить 10 правильных сонетов, чем одно хорошее рекламное объявление. А знаете ли вы, как называется профессия людей, занятых в рекламном бизнесе? Это копирайтеры, рекламные агенты.

- Сейчас я предлагаю вам самим выступить в роли копирайтеров и выполнить творческое задание по созданию имени бренда (*названию товара*) и слогана в группах:

Задание для 1 команды

Фирма изготавливает кроссовки, которые собирается назвать “Победа”. Выпускаются 3 разновидности: детские, мужские, женские.

Предложите свое название для кроссовок каждой разновидности. Придумайте слоган для всей серии.

Задание для 2 команды

Фирма выпускает сливочное мороженое с орехами “ПОДСНЕЖНИК”. Планируется выпуск “ПОДСНЕЖНИКА” со следующими добавками: шоколадом, джемом, вафельной крошкой.

Назовите каждый вид мороженого, сохраняя связь с “Подснежником”, и придумайте общий слоган для всех “ПОДСНЕЖНИКОВ”.

Задание для 3 команды

Кондитерская фирма выпускает карамель со вкусом яблока, вишни, кокоса и банана.

Придумайте название для серии, каждого вида и общий слоган для всех конфет.

Акция «Лови ошибку», во время которой создают «банк ошибок», «пойманных» в Интернете, в СМИ, в городских объявлениях (нашедший должен сделать скриншот интернет-страницы, фотографию газетной/журнальной статьи, объявления или надписи на асфальте).

Что дает такое обращение к медиатексту на уроке русского языка и литературы? Во-первых, это весело, это делает урок интересным, современным, насыщенным – нет равнодушных; во-вторых, дети учатся критически мыслить; в-третьих, развиваются их творческие способности – на уроке возникает атмосфера успеха.

Можно было бы не перечислять все плюсы применения элементов медиаобразования, а сказать лишь самое главное, и здесь уместно обратиться за помощью к Антуану де Сент-Экзюпери: «Если ты хочешь построить корабль, не надо созывать людей, планировать, делить работу, доставать инструменты. Надо заразить людей стремлением к бесконечному морю. Тогда они сами построят корабль...».

Использование рекламного текста на уроках русского языка как иностранного :

1. Активно участвуя в живых процессах развития современного русского языка и отражая их, реклама является сегодня одним из наиболее динамичных и доступных жанров текста, который не может не привлекать учащегося, овладевающего языком. Решение проблемы перехода иностранных учащихся, изучающих русский язык, от учебного к реальному речевому общению связано с их культурно-речевой адаптацией в среде изучаемого языка. Процесс этой культурно-речевой адаптации может быть оптимизирован через обращения к рекламным текстам.

2. Оценивая рекламные тексты, как учебное средство, мы нами отметили такие их достоинства, как

- широкая распространенность и доступность;
- лаконичность;
- опора на общеизвестные реалии (рекламируемые объекты);
- использование широкого круга национально-культурных языковых единиц (фразеологизмов, пословиц, национально-культурных стереотипов, устойчивых

словоупотреблений, отсылок к прецедентным феноменам: именам, текстам, событиям, фактам, знаниям и пр.);

- представленность в рекламном тексте всего спектра фактов и единиц русского языка, включенных в учебные программы;

- демонстрация, как правило, живого, актуального русского языка.

3. Своеобразен синтаксис рекламы, в частности в том, что он отражает характеристики всех стилей русского языка. Рекламным текстам свойственны лаконичность, компрессия смысла, динамизм, экспрессивность, императивность, структурно-смысловое выделение в тексте наиболее важной информации.

4. Ярким отличительным свойством рекламных текстов является использование в них особенностей практически всех функциональных стилей русского языка: в зависимости от целевой установки и адресата рекламного сообщения в них могут воспроизводиться свойства официально-деловой и разговорно-обиходной речи, научного, литературно-художественного стилей.

5. В рекламных текстах широко представлена информация о культуре, так как она в силу своих специфических функций апеллирует к фоновым знаниям носителя данного языка и культуры, имеющимся в его обыденном сознании.

6. Рекламные тексты, обладая значительным лингвометодическим потенциалом, могут эффективно использоваться в качестве средства решения задач формирования языковой, речевой, коммуникативной компетенций учащихся в процессе обучения их русскому языку. Вместе с тем, обладая всеми достоинствами аутентичных текстов, включенных в содержание обучения, они вполне могут дополнять языковую среду, а в ряде случаев и компенсировать её отсутствие на уроке и за его пределами.

7. Рекламные тексты, благодаря своей динамичности, отзывчивости на самые живые процессы, происходящие в современном русском языке, способны выполнять в учебном процессе роль естественного контекста для введения и тренировки самых разных языковых явлений. Многие учебные темы при изучении единиц фонетического, грамматического, стилистического уровней языка могут быть снабжены иллюстративным материалом из рекламных текстов.

Таким образом, использование методов и приемов функционально-стилистической работы над рекламным текстом не только помогает в образовательном процессе, но и позволяет выйти на новый уровень коммуникативного взаимодействия.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Ариян М.А. Лингвострановедение в преподавании иностранных языков в старших классах средней школы / М.А. Ариян // Иностр. яз. в шк. – 1990. – №2. – С. 11-16.

2. Вернадская, Ю.С. Текст в рекламе / Ю.С. Вернадская. – М.: ЮНИ-ТИ-ДАНА, 2009. – 288 с.

3. Дейк ван Т. А. Язык. Познание. Коммуникация / Т. А. Дейк ван. – М.: Прогресс, 1999. 245 с.

4. Демина Ю.В. Рекламный текст в коммуникативно-прагматическом аспекте: дис. канд. филол. наук: 10.02.04 / Ю.В. Демина. – СПб., 2001. – 179 с.

5. Евдокимова, М. Г. Система обучения иностранным языкам на основе информационно-коммуникационной технологии: автореф. дис. д-ра пед. наук: 13.00.02 / М. Г. Евдокимова. – М., 2007. – 49 с.

6. Ермолаева Л.Е. Методик обучения чтению текстов по специальности: автореф. дис. канд. пед. наук: 13.00.02 / Л.Е. Ермолаева. – М., 1975. – 17 с.

7. Ефимова С.С. Лингвокультурологический аспект обучения чтению в иностранной аудитории: дис. канд. пед. наук: 13.00.02 / С.С. Ефимова. – М., 2005. – 192 с.

ФІЛОСОФСЬКІ НАУКИ / ФИЛОСОФСКИЕ НАУКИ

УДК 316.46

Аліса Мусієнко
(Київ, Україна)

ЛІДЕРСЬКА ОБДАРОВАНІСТЬ ТА ОРАТОРСЬКИЙ ТАЛАНТ:
ДІАЛЕКТИКА ВЗАЄМОЗВ'ЯЗКУ

Творчі здібності особистості та її ініціативи стають вирішальним чинником сучасного розвитку суспільства. Практично в кожній конкретній групі осіб можна виділити центральну, найбільш обдаровану і авторитетну особистість – лідера. Однією з найважливіших характеристик особи, наділеної лідерськими здібностями, є ораторський талант.

Ключові слова: видатна особистість, лідер, лідерська обдарованість, красномовство, оратор, ораторське мистецтво.

Creative abilities of the person and its initiatives become a decisive factor in the modern development of society. Practically in each particular group of people one can distinguish the central, most gifted and authoritative personality - the leader. One of the most important characteristics of a person, endowed with leadership abilities, is oratorical talent.

Key words: prominent person, leader, leader talent, eloquence, speaker, oratory.

Вирішальним чинником сучасного розвитку суспільства стають творчі здібності особистості та її ініціативи. Осмислення функцій міжособистісного спілкування на етапі формування якісно нового соціального середовища з необхідністю веде до аналізу феномену лідерської обдарованості як невід'ємної частини суспільного буття.

Лідерська обдарованість являє собою взаємозв'язок природних, соціальних і духовних характеристик індивіда, що допомагають йому здійснювати якісне управління іншими людьми і надають сильного морального впливу на колективи. Однією з найважливіших якостей справжнього лідера є його ораторський талант.

. Природі лідерської обдарованості і якостям лідера приділяли увагу багато філософів і мислителів минулого. З античних часів і до середини ХХ століття панувала теорія рис, що виявляє особливості лідера як видатної особистості. Дослідники описували властиві лідерам характеристики, питання про діалектичний розвиток яких піднімалося рідко. Якості лідера і його вплив на поведінку інших людей досліджували такі філософи і мислителі минулого, як Сократ, Платон, Арістотель, Конфуцій, Сенека, М.Аврелій, Н. Макіавеллі, Т. Гоббс, А.Ф.Моджевській, Ж.-Ж. Руссо, Ж.-О.Ламетрі, К.-А.Гельвецій, І. Кант, Т.Карлейль, Ф.Ніцше, З.Фрейд, В. В. Розанов та інші вчені. У ХХ столітті проблема лідерства привернула увагу філософів, соціологів, соціальних психологів, теоретиків менеджменту. Лідерську обдарованість досліджували американський соціолог Е.Богардус; К.Бірда, Р. Стогдилл, .Ю.Дженнінгс, Б. Басс. У.Коулі, К. Р.Пейдж, П.Пігорс та ряд інших вчених. Вони розглядали різні аспекти проблеми лідерства, однак, на наш погляд, мало уваги приділялося найголовнішій якості лідера – його ораторській майстерності, вирішальній силі слова, здатного переконати, надихнути на ті чи інші дії, вчинки, досягнення.

Метою даної статті є аналіз діалектичного взаємозв'язку лідерської обдарованості та таланту оратора.

Значна роль публічного оратора можлива зазвичай лише в демократичному суспільстві, де можливості умілого оратора зрівнянні, а часто і перевершують можливості воїнів, політиків, підприємців. Відомі випадки захоплення влади завдяки лише красномовству. Хоча красномовство грало дуже велику роль в історії багатьох культур (наприклад пророки в стародавній Юдеї), воно стало професією лише в демократичних державах Стародавньої

Греції, оскільки там вперше з'явилася публічна політика і публічний суд. Тоді ж з'явилася і спеціальна наука про ораторське мистецтво – риторика, і професія вчителя ораторського мистецтва – ритора.

У державах еллінізму і Римській імперії оратор перестав бути політичною фігурою, хоча продовжували існувати судові оратори, працювали риторські школи. Проте з появою християнства ситуація змінюється. І для пізньої античності, і для Середніх віків, і для раннього Нового часу релігійний проповідник – фігура, за впливовістю зіставна з королем або князем церкви. Хрестоматійний приклад – проповідь Петра д'Альбі, що привела до організації першого хрестового походу. У епоху Відродження знову, як і в пізній античності, зростає значення естетичної складової ораторського мистецтва. Типова фігура епохи – придворний оратор, автор панегіриків (як різновид придворного літератора). У епоху Реформації і Контрреформації знову набувають ваги проповідники. У Новий час, з переходом до демократичного типу державного устрою, головним типом політика стає політичний оратор, головним типом юриста – судовий оратор. Лише друга половина ХХ століття, з її орієнтацією на візуальну культуру, певною мірою потіснила оратора з політичної сфери [1].

Найблискучішим ритором Стародавньої Греції, владарем дум був всесвітньо відомий Демосфен, промови якого, насичені фактичним матеріалом, містили чимало особистих спостережень, відзначалися динамічністю, переконливою аргументацією й чіткістю. Для Демосфена була характерна артистична манера триматися на трибуні, що також сприяло його успіхам як оратора. В суді Демосфен виступав як адвокат. Сучасники так характеризували Демосфена: «Нашого ритора з його умінням все запалювати і трошити своєю силою і владою можна порівняти з вихором або блискавицею» [2, с. 47].

Демосфен жив у епоху, коли закінчувався період народоуправління. Він намагався зберегти віджилий лад і своїм життям заплатив за вірність переконанням та ідеалам.

Яскравим прикладом лідера і оратора був У.Черчіль. «Перш ніж оратор зможе надихнути кого-небудь, він повинен сам випробувати відповідні почуття, – говорив Черчіль. – Якщо він хоче пробудити в комусь обурення, його серце повинно наповнитися гнівом. Щоб зворушити слухачів до сліз, йому самому доведеться заплакати. Перш ніж когось в чомусь переконати, він повинен повірити в це сам. Оратор може міняти свої погляди в залежності від того, як буде змінюватися настрій його аудиторії, але в той момент, коли він вимовляє якісь слова, він зобов'язаний вірити в те, що говорить. Жоден оратор не має права бути нещирим» [3, с. 104]. Крім емоційної сторони, У.Черчіль наголошував і на важливості техніки мови. Він вважав, що «...короткі слова – найкращі. Ще краще, якщо це короткі і давно відомі всім слова». «Напевно, можна знайти слово краще замість» заздалегідь виготовлений» [4, с. 98]. Чому б просто не сказати «готовий»?» – якось порадив Черчіль. Проте при нагоді він із задоволенням вживав багатоскладні слова, але робив це з гумором, іронічно або поблажливо [4, 5, 1].

Якщо говорити про відомих лідерів як ораторів, то не можна оминати увагою Адольфа Гітлера. Будучи тираном і загарбником, він в той же час був і великим оратором двадцятого століття. І саме ораторська майстерність допомогла йому злетіти на вершину політичної слави. Ораторське мистецтво може бути використано як на благо, так і на шкоду, як у випадку з Гітлером. Як пишуть історики, фюрер цілком усвідомлював, що здатний розпластати біля ніг кого завгодно. І він легко засвоїв, що його сліпучі виступи або перед кількома слухачами, або перед тисячами повинні бути не просто спонтанними, а ретельно продуманими. Виступи Адольфа Гітлера безсумнівно нагадують людству про те, яким сильним, часом, може бути слово і до яких воно може призвести наслідків.

Не тільки великі чоловіки, але і жінки були приголомшливими ораторами і могли силою слова надихати і вести за собою. Прикладом може слугувати Олександра Коллонтай. Вона виступала на мітингах, про її вміння розпалити натовп ходили легенди. Олександрю Коллонтай стали називати Валькірією Революції. Після виступів її виносили із залу на руках. Цей успіх підштовхнув В.І.Леніна до рішення відправити саме її на приборкання

невдоволених матросів. Цю неорганізовану масу ще нікому не вдалося повести за собою. За всіма повір'ями, поява жінки на кораблі обіцяла нещастя. Відправляти О.Коллонтай до моряків було вкрай ризиковано. Але виступи Олександр Коллонтай на військових кораблях Балтійського флоту стали тріумфальними і поставлена мета – схилити матросів Балтики на бік більшовиків – була досягнута.

У сучасному суспільстві безліч людей причетні до рішень ключових проблем в області політики, економіки, освіти та соціальної науки, проявляючи лідерські обдарування в певних галузях своєї діяльності. В умовах гласності і політизації суспільства, зрослих можливостей самовизначення особистості живе слово, усне мовлення набули особливого значення.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Іржі Томан. Мистецтво говорити. – К., 2000.
2. Основи ораторського мистецтва. – К., 2002.
3. Кармін Гало «іПрезентація». – «Нова Книга» .,2005.
4. Джеймс Хьюмс «Таємниці великих ораторів» – «Старий Лев», 2015.
5. Сергій Шипунов «Харизматичний оратор».
6. Андерс Еріксон «Шлях до вершини. Наукові поради про те, як досягнути професіоналізму» – «Наш Формат», 2009.

Науковий керівник: кандидат філософських наук, доцент Бондар Т.І.

ХІМІЧНІ НАУКИ / ХИМИЧЕСКИЕ НАУКИ

УДК 541.49

Замира Узакбергенова, Зульфья Аманжолова, Уллыбек Тлегенов
(Нукус, Узбекистан)

СИНТЕЗ И СВОЙСТВА КОМПЛЕКСОВ ТРИС 2-ОКСИМИНО-КАРБОКСИЛАТО
КОБАЛЬТАТА(III) АММОНИЯ

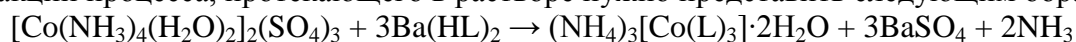
В данной статье рассматривается синтез и изучение координационных соединений кобальта(III) содержащих в своем составе депротонированные анионы 2-оксиминокарбоновых кислот. Синтезированные комплексы исследованы с помощью ИК, электронной и полядерной ЯМР спектроскопии. Установлены способы координации 2-оксиминокарбоновых кислот.

Ключевые слова: комплексы, 2-оксиминопропионовая кислота, 2-оксимино-3-фенилпропионовая кислота, ИК-, ЯМР-, ПМР-спектроскопия.

This article discusses the synthesis and study of the cobalt (III) coordination compounds containing deprotonated 2-oximino carboxylic acid anions. The synthesized complexes were studied using IR, electron and polynuclear NMR spectroscopy. Established ways to coordinate 2-oximinocarboxylic acids.

Keywords: complexes, 2-oximinopropionic acid, 2-oximino-3-phenylpropionic acid, IR, NMR, PMR spectroscopy.

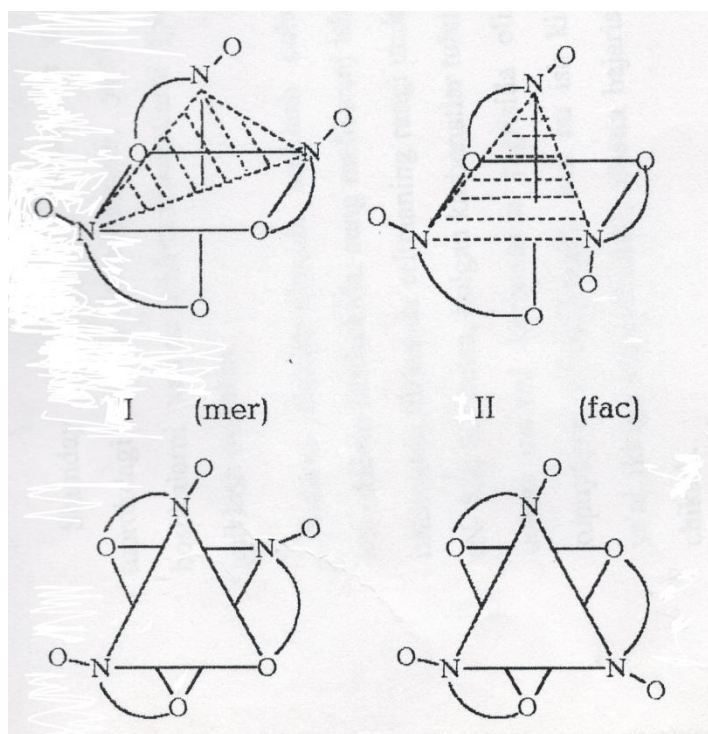
Комплексы состава $(\text{NH}_4)_3[\text{Co}(\text{L})_3] \cdot 2\text{H}_2\text{O}$ (где, L-2-оксиминокарбоновые кислоты) синтезировали следующим образом: к раствору 1 ммоль диакватетрааминкобальта(III) сульфата [1] в воде добавляли суспензию 3 ммоль $\text{Ba}(\text{HL})_2 \cdot 2\text{H}_2\text{O}$, при этом цвет раствора меняется на бордово-красный, выделялся аммиак и выпадает белый осадок сульфата бария, который идентифицировали ИК-спектроскопически. Образующуюся смесь кипятили с обратным холодильником около 1 часа, после чего осадок сульфата бария отфильтровывали. Фильтрат упаривали в вакууме, образовавшегося масло закристаллизовывали в ацетоне. Схему реакции процесса, протекающего в растворе нужно представить следующим образом:

(где, L = А или В; А – 2-оксиминопропионовая кислота, В - 2-оксимино-3-фенилпропионовая кислота)

Ближайшее окружение кобальта в комплексных частицах $[\text{Co}(\text{L})_3]^{3-}$ образуют атомы кислорода карбоксильной и азотов депротонированных оксимных групп (O_3N_3). Об этом свидетельствуют ИК спектры соединений, где частоты $\nu_{\text{as}}(\text{COO})$ и $\nu(\text{NO})$ наблюдаются около 1600-1620 и 1140-1190 cm^{-1} , соответственно. Частоты валентных колебаний $\text{C}=\text{N}$ групп достаточно сильно смещены в длинноволновую область и проявляются при 1530-1550 cm^{-1} . Этот факт указывает на существенное укорочение связей N-O и, соответственно, удлинение связей $\text{C}=\text{N}$ в рассматриваемых комплексах по сравнению с ранее описанными [2].

Наличие в комплексных соединениях кобальта(III) трех одинаковых бидентатно связанных $\text{N}\curvearrowright\text{O}$ лиганда предполагает существование двух геометрических изомеров –mer (I) и fac(II).

На их существование в кристаллической форме соединения может указывать расщепление некоторых полос поглощения в ИК-спектрах комплексов. Однако однозначно этот факт был нами доказан с помощью ЯМР спектроскопии.

В ЯМР спектрах диметилсульфоксидного раствора соединения $(\text{NH}_4)_3[\text{Co}(\text{A})_3]$ нами было обнаружено по четыре сигнала для протонов (1.79, 1.83, 1.93 и 1.97 м.д.) и углерода (12.74, 12.80, 12.97 и 13.11 м.д.) метильной группы, т. е. и в этом случае в растворе присутствуют как *mer*- так и *fac*-изомеры. Для азометинового и карбоксильного углеродов нам удалось обнаружить (из-за низкого соотношения сигнал/шум) только по три сигнала ($\text{C}=\text{N}$: 140.99, 143.69, 146.36 м.д.; COO^- : 175.15, 175.31, 175.99 м.д.). Последнее не является удивительным, поскольку, согласно интегральным интенсивностям в ПМР спектре, доля *fac*-изомера относительно невелика и составляет около 10-15%.

Сложный, не поддающийся точному анализу мультиплет в области 3.6-3.9 м.д. в ПМР спектре $(\text{NH}_4)_3[\text{Co}(\text{B})_3] \cdot 2\text{H}_2\text{O}$ может свидетельствовать лишь о магнитной неэквивалентности CH_2 - протонов в составе комплексного аниона $[\text{Co}(\text{B})_3]^{3-}$. К сожалению, качество ЯМР спектров для этого соединения не позволяет сделать какие-либо выводы о количественном соотношении в нем тех или иных геометрических изомеров.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Брауэр Г.К. Руководство по неорганическому синтезу. М.: Мир, 1985. Т.5. 360 с.
2. Слива Т. Ю., Лампека Р. Д., Амирханов В. М., Жумабаев А. Ж., Узакбергенова З.Д. Анионные 2-оксиминокарбоксилаты некоторых металлов // Укр. хим. журнал. 1991. 57. № 9.

МЕДИЧНІ НАУКИ / МЕДИЦИНСКИЕ НАУКИ

УДК 616.366-003.7

*Амина Абылкасымова, Тогжан Еренгалиева,
Улпан Шаймердинова, Анелия Шалтабаева, Ботагоз Советова
(Караганда, Казахстан)*

КЛИНИЧЕСКИЙ СЛУЧАЙ ЖЕЛЧЕКАМЕННОЙ БОЛЕЗНИ У РЕБЕНКА 3-Х ЛЕТ

Желчнокаменная болезнь (холелитиаз) у детей становится одной из актуальных проблем детской гастроэнтерологии. В статье представлен клинический случай желчнокаменной болезни у ребенка 3-х лет, пролеченного в отделении гастроэнтерологии в ОДКБ г.Караганды, который демонстрирует, что для полного и правильного лечения данного заболевания у детей крайне важным является комплексный (даже сочетанный, с учетом подключения безопасных медикаментов) подход. Несмотря на большое количество исследований, посвященных изучению этиологии, патогенеза и лечебной тактики, направленные на предупреждение камнеобразования, проблема на сегодняшний день остается актуальной.

Ключевые слова: желчекаменная болезнь, дети, гастроэнтерология, желчный пузырь.

Gallstone disease (cholelithiasis) in children is becoming one of the relevant problems of pediatric gastroenterology. The article presents a clinical case of cholelithiasis in a 3-year-old child who was treated in the CSTO gastroenterology department in Karaganda, which demonstrates that complex approach is extremely important for the complete and correct treatment of this disease in children (even in combination with the inclusion of safe drugs). Despite the large number of studies devoted to the study of the etiology, pathogenesis and tactics of treatment aimed at the prevention of stone formation, the problem remains relevant today.

Keywords: gallstone disease, children, gastroenterology, gall bladder.

Проблема современной диагностики причин и лечения желчекаменной болезни(ЖКБ) у детей относится к числу важнейших социальных и медицинских аспектов, она приобретает клиническое значение, так как желчнокаменная болезнь у большинства (87,2%) детей раннего возраста протекает бессимптомно и сопровождается до 2х лет нарушением липидного обмена и холестериногенеза, а после 2 х лет явления холестаза. [1,2,3]

Актуальность работы обусловлена тем, что остается нерешенным вопрос терапевтических подходов при обнаружении желчных камней у ребенка: необходима ли выжидательная тактика – литолиз желчных камней или оперативное вмешательство. Установлено, что за 10 лет заболеваемость желчнокаменной болезни возросла почти в 10 раз, и общая тенденция к росту продолжает сохраняться. За последнее время у детей чаще стали выявляться конкременты в желчном пузыре начиная с первых месяцев жизни ребенка. [4,5] Известно что, холелитиаз у детей – еще новое малоизученное заболевание, сведения о котором только начинают появляться в современной медицинской литературе. Распространенность: девочки болеют примерно в 2 раза чаще мальчиков за исключением случаев желчнокаменной болезни у детей дошкольного возраста, в этой группе чаще заболевают пациенты мужского пола. [6]

Желчекаменная болезнь у детей – дистрофически-дисметаболическое заболевание гепатобилиарной системы, обусловленное нарушением обмена холестерина и/или билирубина и характеризующееся образованием конкрементов в желчных путях. При образовании камней в желчном пузыре говорят о «холецистолитиазе», в общем желчном протоке – о «холедохолитиазе», во внутривеночных протоках – о «внутрипеченочном холелитиазе». [6]

Приведем клиническую историю болезни пациента с диагнозом: «Камни желчного пузыря без холецистита. Долихосигма. Долихоколон».

Целью нашей работы является изучение клинических особенностей и тактики ведения ребенка с ЖКБ 3-х лет.

Материалы и методы исследования: Нами описан клинический случай пациента с ЖКБ 3-х лет. Данному ребенку были проведены комплексное обследование, консультация узких специалистов, консервативная, симптоматическая терапия.

Пациент ТТ., 20.01.2015г, поступил в отделение гастроэнтерологии ОДКБ г. Караганды 16.11.2018г.

Жалобы при поступлении: боли в животе, рвота, снижение аппетита, повышение Т до 37,5С, запоры, слабость.

Anamnesismorbi: Со слов бабушки в/у жалобы болеет в течении 1-2 лет, когда появились болевой синдром, запоры. Раннее не обследовались. Болевой синдром усилился. С 16.11 по 16.11.18 находился в ПДН хир. отд. - хир. патологии не выявлено. На УЗИ брюшной полости от 19.11.18 - холестаза. ЖКБ. Госпитализирован в гастроэнтерологическое отделение.

Anamnesisvitaе: Ребенок от 1 беременности, от 1 срочных родов естественным путем. Вес при рождении 3000, рост 51. К груди приложен сразу, находилась на грудном вскармливании до 1 года, прикорм введен в 5 месяцев. Вакцинация по календарю. Перенесенные заболевания: ОРВИ, катаральная ангина (6 месяцев назад). Наследственность: у отца хронический холецистит, у матери хронический гастрит. Контакт с инфекционными, туб. больными отрицает. Аллергологический анамнез: на сладкое в виде сыпи.

Объективно: Состояние ребенка средней степени тяжести, за счет болевого синдрома, интоксикации, диспепсии. Самочувствие ребенка умеренно нарушено, ребенок малоактивен. Сознание ясное. Аппетит снижен. Телосложение правильное, удовлетворительного питания. Кожные покровы бледные, имеются пигментные пятна по всему телу (со слов бабушки, следы от укусов комаров). Подкожно-жировой слой развит удовлетворительно, распределен равномерно. Конечности на ощупь теплые. Видимые слизистые чистые, влажные. Периферические лимфоузлы не увеличены. Костно-суставная система без деформации. Грудная клетка цилиндрической формы, обе половины симметрично участвуют в акте дыхания. Носовое дыхание свободное. Зев не гиперемирован. Перкуторно легочной тон. Аускультативно в легких дыхание везикулярное, хрипов нет. Область сердца на вид не изменена. Сердечные тоны ясные, ритмичные. Язык влажный, обложен у корня. Живот обычной формы, при пальпации мягкий, не вздут, болезненный в области левого подреберья. Пузырные симптомы Кера, Мерфи, Ортнера положительные. Мочеиспускание свободное, безболезненное. Стул горошинами, раз в три дня, светлый.

Данные лабораторного обследования: Общий анализ крови: Лимфоциты - 64,9%; Моноциты - 8,9; Эозинофилы - 4,1; Базофилы - 0,1; Лейкоциты - 10,6; Эритроциты - 5,30000; Гемоглобин - 116,00000; Гематокрит - 38,00000; Тромбоциты - 280,00000; Заключение: Незначительный лейкоцитоз, лимфоцитоз.

Б/х анализ крови: Белок - 67; мочевина - 1,05; креатинин - 35,00000; глюкоза - 5,3; АЛат - 28; АСа - 55; общий билирубин - 10; прямой билирубин - 3; Тимолова проба - 1,15; щелочная фосфатаза - 155; общий холестерин - 3,0; общая альфа-амилаза - 56; Заключение: умеренная гиперхолестеринемия
Исследование кала: Лейкоциты - 2-2; Консистенция - Кашицеобразный; Цвет - кор; Мышечные волокна - 1-1; Нейтральный жир - ++; Крахмал - +; Бактерии - ++; Заключение: стеаторея 1 типа, амилорея, дисбаланс микрофлоры.

Исследование перианального соскоба: Наличие - отр; **Исследование кала на простейшие и гельминты:** Наличие - отр; **Общий анализ мочи:** Лейкоциты - 4-3 ед/мл; Примечания - уд вес м/м; Кол-во - 10,00000 г; Цвет - сж; Плоский эпителий - 2-0 в п.з.; Прозрачность - пр; Белок - нет г/л; Заключение: в пределах нормы.

Инструментальные исследования: УЗИ ГДЗ: Печень нормальных размеров, однородная. Ж/пузырь 60x20мм, в полости конкремент размером 0,8x0,3см с акустической

дорожкой. Холедох не расширен. Поджелудочная железа - реактивные изменения. Заключение: Холестаз, ЖКБ

Электрокардиографическое исследование. Заключение: Синусовая аритмия. Нагрузка на левый желудочек. Удлинение QT. **Фиброзофагогастродуоденоскопия**

Заключение: Лимфоидная гиперплазия ЛДПК. Паразитоз?
Ирригоскопия/ирригография: Заключение: Долихоколон, долихосигма **УЗИ гепатобилиопанкреатической области:** Печень нормальных размеров. Эхоструктура однородная v.portae 5 мм. Желчный пузырь 61*16 мм-много густой желчи, линейное гиперэхогенное включение флотирующее 8мм с акуст дорожкой 4мм. Стенка 2мм. Холедох 3мм. Pancreas-головка 12 тело 9 хвост 16мм. Контур четкий структура неоднородная эхогенность смешанная. Lien 65*35мм контур четкий. Эхоплотность однородная v.lienalis 3мм. **ЗАКЛЮЧЕНИЕ:** ССЖ, Реактивный панкреатит. ЖКБ.

Проведенная терапия: Режим-щадящий. Диета №3. Обильное питье. Урсодекс 250мг*1 р/д. При боли папаверин 2% 0,3мл в/м. При рвоте церукал 2,5мг в/м.

На фоне проводимого лечения состояние с положительной динамикой. Самочувствие ребенка не нарушено, ребенок активен. Болевой синдром купирован. Аппетит улучшился. Диспептических расстройств нет. Язык влажный. Живот обычной формы, при пальпации мягкий, не вздут, безболезненный. Мочеиспускание свободное, безболезненное. Стул не регулярно, "овечий", через день. В удовлетворительном состоянии выписывается под наблюдением участкового врача.

Рекомендации: 1. Соблюдение правил личной гигиены. 2. Диетотерапия: исключать жареную, жирную, острую, грубую пищу, исключить сырую воду, цветные, газированные напитки. Стол №3. Режим: охранительный (избегать переохлаждений, ОРЗ), время сна и бодрствования, ограничить просмотр телепередач и пребывание у компьютера 3. Продлить лечение амбулаторно:

- дюфалак по 15мл x 3р в день до мягкого стула, затем по 10мл x 1р в день длительно;
- лацидофил по 1капс x 2р в день - 1 месяц, затем ферталь по 1фл x 1р в день за 30мин до еды - 1 месяц

- урсосан 250мг по 1капс x 1р на ночь - 3 месяца.

4. Диспансерный учет у гастроэнтеролога по месту жительства. Наблюдение не реже 1 раза – в квартал, противорецидивное лечение - весной и осенью. Первое посещение через 3 месяца.

5. Проф. Прививки – по плану.

6. Контрольное УЗИ через 3 месяца.

7. Контрольная ФГДС по показаниям.

Результаты и обсуждение. Согласно современным представлениям ЖКБ может быть обусловлена следующими причинами: наследственная предрасположенность, нарушения моторной эвакуаторной функции желчного пузыря, обменные нарушения избыточной концентрации желчи. Особое значение имеет нарушение детоксикационной функции микробной флоры пищеварительного тракта, избыточный рост анаэробных бактерий, обусловленной физиологической незрелостью пищеварительного тракта в детском возрасте, нарушает метаболизм желчных кислот, а также у детей нарушения процессов холестериногенеза чаще обусловленной не избыточной продукцией холестерина печенью, а нарушением его утилизации из кишечника. Этому способствуют различные дискинетические нарушения пищеварительного тракта, а также нарушения всасывания отдельных компонентов пищи- белков, жиров и углеводов.

Нарушение липидного обмена проявляется в нестабильности коллоидной структуры желчи, что предрасполагает детей к билиарному сладжу, являясь одним из факторов риска ЖКБ. Подтверждением этого предположения стали данные о характере кристаллографического рисунка пузырьной желчи у детей с ожирением, который содержал грубые неструктурные тяжи (16 % и 6,7 %, p<0,05), картину папоротника с наличием мелких кристаллов (4 % и 0 %, p<0,05) и реже- однородную картину (12 % и 33,5 %, p<0,01) и

толстые «ветки» (4 % и 13,4 %, $p < 0,01$), что свидетельствует о нарушении коллоидной стабильности желчи в группе больных с ожирением. [7] В нашем случае у пациента имели место неправильно сформированные пищевые привычки, на фоне ВПР желудочно-кишечного тракта.

Заболевание в данной возрастной группе встречается редко (85% случаев приходится на возраст 11-15 лет) [8], мы изучили и провели сравнительную характеристику протоколов диагностики и лечения ЖКБ стран Казахстана, России, Европы и Великобритании. (таблица 1) [6,9,10]

Таблица 1. Сравнительная характеристика протоколов диагностики и лечения ЖКБ различных стран

Республика Казахстан	Российская федерация	Европейская ассоциация (EASL)	Великобритания
<p>Консервативное лечение:</p> <p>1) Соблюдение режима сна и отдыха</p> <p>2) Диета № 5</p> <p>3) Медикаментозное лечение</p> <ul style="list-style-type: none"> • Пероральная литолитическая терапия. • Антибактериальная терапия • Противогрибковые препараты - • Ингибиторы протонной помпы • Спазмолитики • Ферментные препараты • Гепатопротектор <p>Хирургическое лечение:</p> <ul style="list-style-type: none"> • Лапароскопическая холецистэктомия • Холецистэктомия из минилапаротомного доступа • Традиционная холецистэктомия • Традиционная холецистэктомия • ЭПСТ • Перевязки. 	<p>Консервативное лечение:</p> <ul style="list-style-type: none"> • назначение спазмолитических препаратов • назначение нитроглицерина • применять холиноблокаторы. • применять наркотические анальгетики. • применение миотропных спазмолитиков • назначение гимекромона, • применение лекарственных средств, устраняющих гипертонус желчного пузыря. • для растворения желчных камней • Литолитическая терапия <p>Хирургическое лечение:</p> <ul style="list-style-type: none"> • лапароскопическая холецистэктомия 	<p>Консервативное лечение:</p> <ul style="list-style-type: none"> • Препараты желчных кислот • При желчной колике назначают нестероидные противовоспалительные препараты, спазмолитики • Применение антибиотиков при легкой степени тяжести не рекомендовано <p>Хирургическое лечение:</p> <ul style="list-style-type: none"> • ХЭ • лапароскопическая ХЭ • мини-лапаротомическая ХЭ • эндоскопическая сфинктеротомия и удаление камней • интраоперационная ЭРХПГ • экстракорпоральной ударно-волновой, электрогидравлической или лазерной литотрипсии 	<p>Консервативное лечение:</p> <ul style="list-style-type: none"> • Терапия пероральной желчной солью <p>Хирургическое лечение:</p> <ul style="list-style-type: none"> • Лапароскопическая холецистэктомия • Экстракорпоральная ударно-волновая литотрипсия • Холецистэктомия • Холецистостомия • Интраоперационную холангиографию • Холедоходуоденостомия

Обобщая и подводя итоги, можно прийти к выводу, что диагностика одинакова во всех странах. Но в лечении имеются расхождения. В Европе и Великобритании минимизируют

количество лекарственных средств и уделяют большое внимание профилактике и раннему выявлению факторов риска.

Выводы: Таким образом, изучив данный клинический случай, можно сделать вывод об «омоложении» ЖКБ. До недавнего времени такую патологию у детей выявляли крайне редко. Поэтому перед врачами появляются новые задачи и цели. Ведь начинаясь в детском возрасте и прогрессируя с течением времени, жкб приведёт к отдаленным последствиям во взрослом возрасте. Эффективная терапия ЖКБ требует совместной работы педиатра и гастроэнтеролога, а также соблюдением рекомендаций родителями. Перед нами стоит цель своевременно диагностировать, уделить большое внимание профилактике как со стороны врачей, так и со стороны родителей и не доводить до плачевных осложнений.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Хохлачева, Н.А. Изучение распространенности желчнокаменной болезни на основе прогностических исследований заболеваний гепатобилиарной системы // Н. А. Хохлачева, А. Ю. Горбунов, Я. М. Вахрушев // Терапевт. Арх. – 2012. – № 2. – С. 45–49.
2. Григорьева, И. Н. Распространенность желчнокаменной болезни в разных регионах / И. Н. Григорьева, Ю. П. Никитин // Клин. Медицина. – 2007. – Т. 85, № 9. – С. 27–29.
3. Виноградова И.С. Клинико-функциональная характеристика начальная стадия ЖКБ // Виноградова И.С., Мандров С.М. // диссертация – 2014 – №3. – С. 4-8.
4. Ильченко А.А. Билиарный сладж: от патогенеза к лечению: метод, рекомендации. – 2-е изд. перераб. и доп. – М.: МАКС Пресс, 2006. – 48 с.
5. Мухина Ю.Г., Бельмер С.В., Дегтярева А.В. Холестаз и пути его коррекции в педиатрической практике: применение урсофалька // Фарматека 2005. – №1. – С. 10-16.
6. Союз педиатров России Желчнокаменная болезнь у детей // Союз педиатров России, Российское общество детских гастроэнтерологов, гепатологов и нутрициологов. – 2016. – №5. – С. 7.
7. Алешина Е.И. Билиарные дисфункции при ожирении у детей // Е. И. Алешина Е.И., Губонина И.В., Новикова В.П., Вигурская М.Ю. // 2014. – №8. – С. 11-14.
8. Пономарева С.Ю. Обоснование выбора хирургического метода лечения желчнокаменной болезни у детей. – 2003. – №6. – С. 9-15.
9. Клинические рекомендации EASL по профилактике, диагностике и лечению желчнокаменной болезни.
10. РЦРЗ Клинический протокол диагностики и лечения. Холецистит у детей. №23 от 30 ноября 2016 г.

Научный руководитель: профессор Кизатова С.Т.

УДК 616.34-006.6

*Дилрух Азизов, Тамерлан Абишев,
Кристина Габченко, Асемгуль Жатиева
(Караганда, Казахстан)*

РЕТРОСПЕКТИВНЫЙ ОБЗОР ЧАСТОТЫ ВЫЯВЛЕНИЯ АНЕМИЧЕСКОГО СИНДРОМА У ПАЦИЕНТОВ С КОЛОРЕКТАЛЬНЫМ РАКОМ

Мы провели ретроспективное исследование истории болезней 106 пациентов находящихся на «Д» учете с колоректальным раком, прикрепленных к многопрофильному медицинскому центру Гиппократ находящихся в г. Караганды. Проведена оценка полученных данных с учетом наличия оперативного вмешательства и наличия синдрома анемии и его степени тяжести у пациентов с данной патологией. Для оценки анемического синдрома мы

рассмотрели следующие данные: пол, возраст, общий анализ крови, а в частности уровень гемоглобина, эритроциты, цветной показатель.

Ключевые слова: колоректальный рак, анемический синдром, железодефицитная анемия.

We conducted a retrospective research of history of diseases of 106 patients who are on "D" accounting with a colorectal cancer, attached to the versatile medical center Hippocrates in Karaganda. The assessment of the obtained data taking into account existence of an operative measure and existence of a syndrome of anemia and its severity at patients with this pathology is carried out. For assessment of an anemic syndrome we considered the following data: sex, age, general blood test, and in particular hemoglobin level, erythrocytes, color indicator.

Keywords: colorectal cancer, anemic syndrome, iron deficiency anemia.

Актуальность

По данным статистики Всемирной организации здравоохранения онкологические заболевания продолжают сохранять лидирующую позицию в структуре заболеваемости и смертности человека, несмотря на впечатляющие успехи последних десятилетий в области ранней диагностики и лечения больных злокачественными новообразованиями [1]. Стоит отметить и тот факт, что заболеваемость колоректальным раком выше в экономически развитых индустриальных странах по сравнению с развивающимися [2; 3, с. 366-378; 4, с. 619-630.]. На данный момент в мире регистрируется свыше миллиона новых случаев колоректального рака, при этом летальность, связанная с прогрессированием заболевания, порой достигает 50% [5, с. 1490-1502].

В Казахстане за последние годы отмечается рост заболеваемости колоректальным раком, отражая глобальные тенденции и показатели заболеваемости аналогичным видом онкопатологии в мире. При этом в структуре онкологических заболеваний колоректальный рак занимает 4 позицию (8,5%) после рака молочной железы (12,3%), рака легкого (11,4%) и рака кожи (10,4%) [6, с. 120].

Параллельной данной тенденции, стоит отметить и серьезную глобальную проблему современного здравоохранения – анемию. Различные виды анемии выявляют у 10-20 % населения, из них львиная доля составляют железодефицитная анемия (90%), а именно 1,8 млрд человек в мире [7, с. 6]. И не стоит забывать, что анемический синдром является зачастую сопутствующим заболеванием многих онкологических заболеваний, и на фоне схожести симптоматики трудно диагностируется при первичном осмотре, но выявляется при лабораторных методах исследования крови. Все вышеперечисленное обуславливает актуальность и значимость выявления анемии у больных колоректальным раком.

Цель работы: Выявить частоту встречаемости колоректального рака среди мужчин и женщин. Оценить частоту встречаемости анемического синдрома у данных пациентов в многопрофильном медицинском центре Гиппократ г. Караганды.

Материалы и методы

Мы провели ретроспективное исследование истории болезней 106 пациентов находящихся на «Д» учете с колоректальным раком, прикрепленных к многопрофильному медицинскому центру Гиппократ находящихся в г. Караганды. Проведена оценка полученных данных с учетом наличия оперативного вмешательства и наличия синдрома анемии и его степени тяжести у пациентов с данной патологией. Для оценки анемического синдрома мы рассмотрели следующие данные: пол, возраст, общий анализ крови, а в частности уровень гемоглобина, эритроциты, цветной показатель.

Результаты и обсуждение

По литературным данным возникновение анемии у онкологических больных – это многофакторный процесс. Механизм развития анемии у онкологических пациентов не ограничивается хроническим кровотечением, разрушением эритроцитов и снижением уровня

эритропоза. Анемия значительно ухудшает качество жизни пациентов, а также является неблагоприятным прогностическим фактором. [8, с. 5]

Большинству пациентов с колоректальным раком больше 60 лет на момент постановки данного диагноза, а у лиц младше 40 лет встречается редко. [9, с. 1] В проведенном нами исследовании из 106 историй болезни пациентов средний возраст составил 69,9 лет. Из них 34 человека являлись пациентами мужского пола (32%) и 72 человека (68%) пациентами женского пола. У 88 пациентов (83%) было проведено оперативное вмешательство по поводу колоректального рака, из них анемический синдром был выявлен у 21 пациента (23,8%). У 18 пациентов (17%) оперативное вмешательство не проводилось, из них анемический синдром был выявлен у 12 пациентов (66,6%). (рис. 1)

Из 33 пациентов с анемическим синдромом: анемия легкой степени тяжести встречается у 30 пациентов (90%), а анемия средней степени тяжести у 3 пациентов (10%).

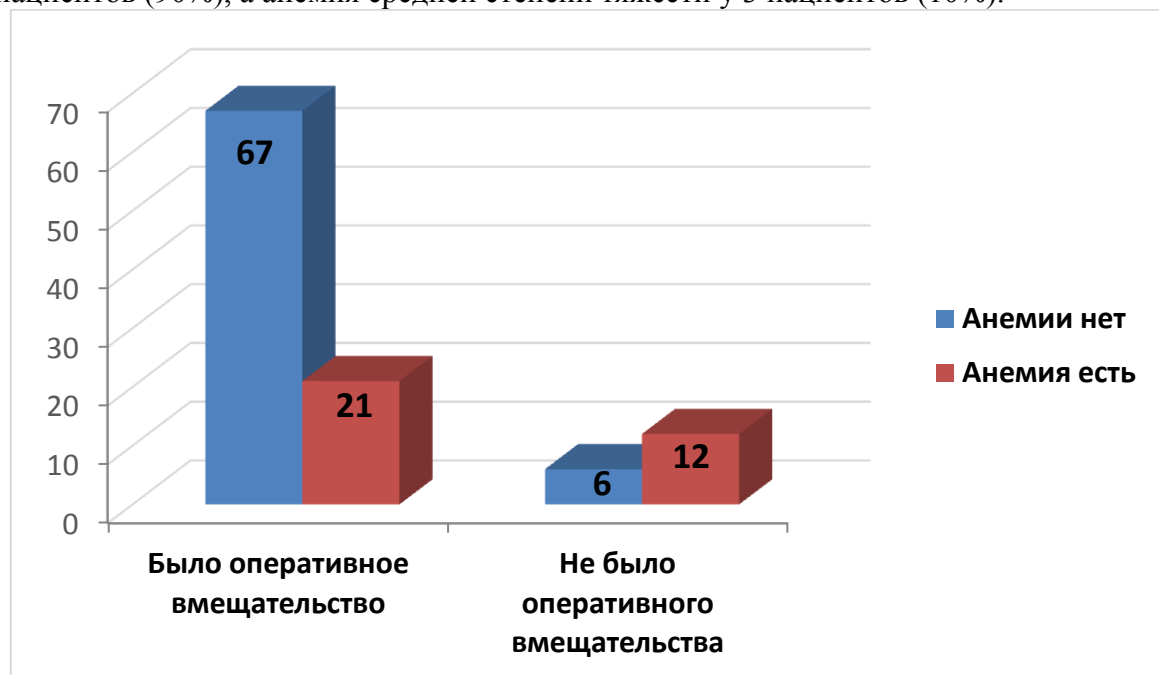

Рис. 1. Частота анемического синдрома среди исследуемых пациентов

Выводы

Таким образом, в нашем исследовании колоректальный рак чаще всего встречается у женщин (68%), чем у мужчин (32%). Частота анемии у больных с оперативным вмешательством встречается реже, чем у больных без оперативного вмешательства. Следовательно, можно сделать вывод, что операция при данном заболевании положительно влияет на течение анемии и прогноз выживаемости.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Ferlay J. Estimating the global cancer incidence and mortality in 2018: GLOBOCAN sources and methods.[Электронный ресурс]. – Режим доступа: www.ncbi.nlm.nih.gov/pubmed/30350310
2. CancerStats. Cancer Worldwide. International Agency for Research on Cancer – World Health Organization, 2011. [Электронный ресурс]. –Режим доступа: www.cancerresearchuk.org
3. Center M. M. Worldwide variations in colorectal cancer / M. M. Center, A. Jemal, R. A. Smith et al. //CA Cancer J. Clin. – 2009. – Вып. 59 (6). – С. 366-378.
4. Douaiher J. Colorectal cancer-global burden, trends, and geographical variations / J. Douaiher, A. Ravipati, B. Grams et al. //J. Surg. Oncol. – 2017. – Вып. 115. – С. 619-630.
5. Brenner H. Colorectal cancer /H. Brenner, M. Kloor, C. P. Pox //Lancet. – 2014. – Вып. 383. – С. 1490-1502.
6. Показатели онкологической службы Республики Казахстан за 2011 год (статистические материалы). – Алматы, 2012. – С. 120.

7. Дементьев И. И., Чарная М. А., Морозов Ю. А. Анемии: руководства. – М.: ГЭОТАР-Медиа, 2013. – С. 6.

8. Колоректальный рак: руководство для пациентов – информация, основанная на Руководстве по клинической практике ESMO, в. 2016.1 – С. 5.

9. Куценко Л.В. Анемия при онкологических заболеваниях (обзор литературы). – Ташкентская медицинская академия, г. Ташкент, Республика Узбекистан. – С. 1.

Научный руководитель: ассистент-стажёр Колтунова Е.А.

УДК 616.5-002.2:616-059

*Рабига Акишева
(Караганда, Казахстан)*

СОВРЕМЕННЫЙ ПОДХОД К КОМПЛЕКСНОЙ ОЗОНОТЕРАПИИ В ЛЕЧЕНИИ АТОПИЧЕСКОГО ДЕРМАТИТА

В данной статье проводится исследование по применению озона в качестве альтернативного вида комбинированного лечения atopического дерматита. Перечислены основные биологические эффекты озона в клинической практике.

Ключевые слова: озон, озонотерапия, дерматология, atopический дерматит, лечение.

This article conducts research on the use of ozone as an alternative type of the combined treatment of atopic dermatitis. The main biological effects of ozone in clinical practice are listed.

Keywords: ozone, ozonotherapy, dermatology, atopic dermatitis, treatment.

Актуальность. В настоящее время в комплексном лечении ряда заболеваний используется озонотерапия, в том числе и в дерматологической практике. Так как озон обладает противовоспалительным, обезболивающим, дезинтоксикационным, бактерицидным, вируцидным, фунгицидным, антиоксидантным и иммуномодулирующим действиями, активизирует метаболизм, что делает его применение патоненетически обоснованным в терапии различных кожных заболеваний, в особенности, при лечении atopического дерматита [1].

Распространённость АтД среди развитых стран 10-20 %. В течение последних десятилетий наблюдается существенный рост заболеваемости АтД, усложняется его течение, отягощается исход [2].

Атопический дерматит (диффузный зуд с лихенификацией, диффузный нейродермит) – генетически детерминированное, хроническое, рецидивирующее заболевание кожи, клинически проявляющееся первично возникающим зудом, воспалением, папуло-везикулезными элементами и лихенификациями [3, 4].

Цель исследования. Оценить эффективность применения метода озонотерапии, в качестве терапии в альтернативной медицине. Оценить влияние метода на отдельные этапы патогенеза atopического дерматита.

Задачи исследования. Проведение анализа эффективности метода озонотерапии при atopическом дерматите, посредством изучения имеющихся зарубежных статей о физиологических взаимодействиях озона, в качестве альтернативной терапии.

Клиническая значимость. Статья представляет интерес, как для врачей различных специальностей, так и для преподавателей вузов.

Материалы и методы исследования. Поиск литературы в базе данных MEDLINE® за период с 1990 по 2019 годы, чтобы получать актуальную информацию об озонотерапии, путях введения озона, и механизме его действия.

Результаты и их обсуждение. Данные литературы свидетельствуют, что в лечение АД достаточно широко применяются как системная терапия, так и физические методы, направленные на продление периода ремиссии. [5,7,10,11,16].

Лечение АД преследует цель нивелирования причинных факторов, вызывающих обострение процесса, а так же снятие основных симптомов заболевания, уменьшение числа рецидивов, удлинение ремиссии, и улучшение качества жизни и прогноза заболевания [7].

На сегодняшний день, в практике лечения АД в Казахстане существует два терапевтических подхода: местная терапия, которая используется при любых формах АД.

К группам препаратов, применяемых в системной терапии АД, относятся: Антигистаминные препараты (I,II,III поколений) [7,9].

Группы препаратов, применяемые в качестве наружной терапии АД: глюкокортикостероидные препараты наружного применения (I,II,III,IV от слабых к очень сильным, соответственно), Ингибиторы кальциневрина, а так же препараты цинка. [7,8].

Так же имеются следующие виды лечения АД, применяемые на стационарном уровне: широкополосная фототерапия UVA+UVB (290-400 нм); узкополосная фототерапия UVB (311-313 нм); UVA-1 (340-400 нм) [7].

Безусловно, очень важная роль в лечении АД принадлежит ГКС, но имеются некоторые недостатки в местном применении ТККС: при длительном применении, ТККС может вызвать появление стрий и атрофии кожи, причем эти побочные эффекты более выражены на фоне применения высокоактивных препаратов и окклюзионных повязок. [7,8].

Имеется доказанная высокая эффективность от применения антигистаминных препаратов, применяемых при обострении заболевания, но при этом, у данной группы препаратов, имеются некоторые недостатки, один из них - седативное свойство, которое характерно при назначении антигистаминных препаратов первого поколения [7,9].

На сегодняшний день накоплен зарубежный клинический опыт по использованию озона. Терапия озоном сочетает в себе смесь кислорода (O_2) - O_3 с различным терапевтическим диапазоном (10–80 мкг/мл газа на мл крови). Первым и наиболее популярным является озоновая аутогемотрансфузия (O_3 -Aht). Популярность O_3 -Aht возросла, поскольку данный метод позволяет брать заранее определенное количество крови, и, таким образом, с помощью стехиометрических расчетов можно провести точное дозирование O_2 - O_3 . Это небольшое количество крови подвергается O_2 - O_3 *ex vivo* затем вводят пациенту [6].

Применения озона при АД началось после того, как стало известно, что озон способен воздействовать на разные пути патогенеза дерматита. Так стало известно, что важным пусковым моментом сенсibilизации кожи является нарушение ее барьерной функции [10, 11].

Изначально барьерная способность кожи снижается из-за сухости кожных покровов, трансэпидермальной потери воды, нарушения потоотделения, а так же вследствие мутации гена, кодирующего филаггрин. Филаггрин- белок, участвующий в дифференцировке клеток эпидермиса, препятствующий потере воды через роговой слой кожи. Всё это, и множество иных факторов, приводит к проникновению в кожу аллергенов и «запуску» процесса сенсibilизации, тем самым, способствуя возникновению непосредственного контакта поврежденного эпидермиса с аллергенами [12].

Наиболее изученным биологическим свойством озона является его сильное бактерицидное и вируцидное действие [13]. Как известно, при АД у пациентов снижаются показатели иммунной защиты, тем самым увеличивается риск заражения различными бактериальными, вирусными и грибковыми агентами. При комплексном же лечении озонотерапией снижается риск инфицирования [14].

Антисептическое действие озона осуществляется за счет структуры его молекулы с мощными окислительными способностями. Озон может окислять соединения с двойными связями, особенно хорошо проявляется это свойство при окислении арахидоновой кислоты (20:4) и синтезируемые из нее простагландины – БАВ, принимающие участие в формировании и поддержании воспалительного процесса [15].

В результате многочисленных исследований установлено, что применение озона увеличивает потребление глюкозы тканями и органами, уменьшая содержание недоокисленных метаболитов в плазме [13, 16].

При взаимодействии с полиненасыщенными жирными кислотами (ПНЖК) и водой, озон образует перекись водорода (H_2O_2), активную форму кислорода (АФК). Одновременно с этим, озон образует смесь продуктов озонирования липидов (LOP). LOP, созданные после воздействия озона, включают липопероксильные радикалы, гидропероксиды, малонилдиальдегид, изопростаны, озониды и алкенылы и 4-гидроксиноненал (4-HNE). Умеренный окислительный стресс, вызванный введением озона, приводит к транскрипции элементов антиоксидантного ответа (ARE). После индукции транскрипции ARE ассортимент антиоксидантных ферментов приобретает повышенные уровни концентрации в ответ на окислительный стресс. Созданные антиоксиданты включают супероксиддисмутазу (SOD), глутатионпероксидазу (GPx), глутатион-S-трансферазу (GST), каталазу (CAT), гемоксигеназу-1 (HO-1), NADPH-хинон-хинон, оксидоредуктаза (NQO-1), белки теплового шока (HSP) и ферменты фазы II метаболизма лекарств. Многие из этих ферментов действуют как акцепторы свободных радикалов, клинически значимые для широкого спектра заболеваний [17].

Перераспределение субстратов на энергетические и пластические нужды способствует активизации процессов детоксикации и регенерации, улучшению микроциркуляции, оказывая стимулирующее действие на клеточные и гуморальные звенья иммунитета [18].

Низкие концентрации озона способствуют накоплению озонидов на мембранах фагоцитирующих клеток, моноцитов и макрофагов. Озониды в этих клетках активируют синтез различных классов цитокинов. Это свойство озона способно улучшить иммунный статус у пациентов с АтД, а так же способствует лечению вторичных иммунодефицитов [19].

Заключение. Метод озонотерапии, по своей патогенетической сути, является базисным, поскольку активизирует многие обменные процессы, как на клеточном, так и на тканевом и органном уровнях, способствуя продлению периода ремиссии, и уменьшению риска различных осложнений основного заболевания, тем самым, улучшая качество жизни пациентов с АтД.

На наш взгляд, данный метод лечения достаточно безопасен при достаточной информированности и грамотном применении. В то же время, его не следует противопоставлять существующим клинически одобренным методам лечения. Внедрение в дальнейшем метода озонотерапии в качестве комплексного лечения пациентов с АтД, на территории РК, дает определенную перспективу.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Масленников О.В., Конторщикова К.Н., Грибкова И.А. Руководство по озонотерапии. – Нижний Новгород, 2008. – 326 с.
2. Мачарадзе Д. Ш. Атопический дерматит и пищевая аллергия. Что общего? // Лечащий врач. – 2013. – №5. – С. 24-30.
3. J Eur Acad Dermatol Venereol. 2012 Aug;26(8):1045-60. Guidelines for treatment of atopic eczema (atopic dermatitis).
4. Клинические рекомендации. Дерматовенерология // Под ред. А. Кубановой. – М.: ДЭКС-Пресс, 2007. – С.21-35; Kang K., Stevens S.R. Pathophysiology of atopic dermatitis // Clin.Dermatol. – 2003. – 21(2). – P.116-121.
5. Российская ассоциация аллергологов и клинических иммунологов // Клинические рекомендации. Атопический дерматит у детей. – 2016. – С. 7-8.
6. Bocci V. Scientific and medical aspects of ozone therapy: state of the art / V. Bocci // Arch. Med. Res. – 2006. – Vol. 37. – P. 425-435.
7. Клинические протоколы МЗ РК. – 2014. Дерматовенерология. Атопический дерматит (L20).

8. Holm L., Bengtsson A., van Hage-Hamsten M., Ohman S., Scheynius A. Effectiveness of occlusive bedding in the treatment of atopic dermatitis—a placebo-controlled trial of 12 months' duration // *Allergy*. – 2001. – 56. – P. 152-158.
9. Antihistamines in the treatment of dermatitis. Herman SM, Vender RB. *J. Cutan Med Surg*. 2003 Nov-Dec; 7(6):467-73.
10. Львов А.Н., Иванов О.Л., Белоусова Т.А. и др. Современная диагностика аллергического контактного дерматита: возможности и перспективы // *Российский журнал кожных и венерических болезней*. – 2007. – № 3. – С.17-22.
11. Адаскевич В.П., Саларев В.В., Пиманов С.И. и др. Хронические дерматозы // *Российский журнал кожных и венерических болезней*. – 2003. – №6. – С.8-11.
12. Brown S.J., Kroboth K., Sandilands A. et al. Intragenic Copy Number Variation within Filaggrin Contributes to the Risk of Atopic Dermatitis with a Dose-Dependent Effect. *J Invest Dermatol* 2011; 10: 2011-2022.
13. Змызгова, А. В. Клинические аспекты озонотерапии / А. В. Змызгова, В. А. Максимов. – М., 2003. – 287 с.
14. Атопический дерматит и инфекции кожи у детей: диагностика, лечение и профилактика. Науч-практ программа 2004. 47с.
15. Озонотерапия: механизм действия, методики и применение в медицинской практике / Г. Л. Гуревич [и др.] // *Здравоохранение*. – 2004. – №4. – С. 23–27.
16. Kontorschikova, C. N. Ozone as a regulator of physiological processes in the organism / C. N. Kontorschikova, I. E. Ocrut, J. R. Yefremenko // *Proceedings of the 15th World Congress*. – London, 2001. – P. 242–252.
17. Inal M, Dokumacioglu A, Ozcelik E, Ucar O. The effects of ozone therapy and coenzyme Q(1)(0) combination on oxidative stress markers in healthy subjects. *Ir J Med Sci*. 2011;180: 703–707.
18. Бояринов, Г. А. Озонированное искусственное кровообращение (экспериментальное обоснование и результаты клинического применения) / Г. А. Бояринов, В. В. Соколов. – Н. Новгород: Изд. «Покровка», 1999. – 318 с.
19. Конторщикова, К. Н. Перекисное окисление липидов в норме и при патологии: учебное пособие / К. Н. Конторщикова. – Н. Новгород, 2000. – 24 с.

Научный руководитель: Итаева Э. В.

УДК 616.61.533.593.261-08

*Малик Ахмадов, Гулнора Тогаева
(Самарканд, Узбекистан)*

ОСОБЕННОСТИ ИЗМЕНЕНИЙ ПОКАЗАТЕЛЕЙ КРОВИ У БОЛЬНЫХ ДИАБЕТИЧЕСКОЙ НЕФРОПАТИИ ПОЛУЧАВЩИХ АНТИАНЕМИЧЕСКИЙ ПРЕПАРАТ

Рекомбинантный человеческий эритропоэтин (РЕПО) у больных с диабетической нефропатией и анемией у 60 человек, разделенных на 2 группы. 1-я группа, получающие лечения стандартное противоанемическое лечение и 2 –я группа с эритропоэтином в сочетании с препаратами железа. Лечение препаратами железа в первой группе исследования привёл к медленному приросту уровня гемоглобина, что является признаком меньшей эффективности в сравнении препаратом эритропоэтина Репо, а терапия препаратом РЕПО в основной группе исследования привела к значительному увеличению уровня гемоглобина. Таким образом, анализ сравнительной эффективности применения препарата Репо и общепринятой терапии антианемическими препаратами железа дал результаты в пользу препарата РЕПО.

Ключевые слова: рекомбинантный человеческий эритропоэтин, диабетической нефропатия, анемия.

The aim of investigation: Effect of our research is application of drug (human recombinant erythropoietin) REPO in patients with diabetic neuropathy and anemia consisting of 60 people, who are divided into 2 groups. The first group was passed standard treatment ant anemic treatment and the second group was treated with erythropoietin combination drug with iron. Our investigation treat with iron in the first group bring to slow increase level of hemoglobin, what is a sign of combination slow effect with drug REPO, in main group investigation drug therapy with REPO bring to our hemoglobin significant raising level. There by analysis is given fact of comparative efficiency application of drug REPO and conventional therapy ant anemic iron drug for benefit the drug REPO.

Keywords: Human recombinant erythropoietin, diabetic neuropathy, anemia.

Актуальность проблемы: Сахарный диабет является наиболее распространенным эндокринным заболеванием. Распространённость данного заболевания растёт с каждым годом. Характерным осложнением сахарного диабета как первого, так и второго типа является нефропатия. Частота развития диабетической нефропатии в Узбекистане у больных СД 1 типа составляет 41,5%, СД 2 типа -23,3% (Национальный Регистр Сахарного диабета 2018 года РУз).

При диабетической нефропатии анемия развивается раньше, чаще и протекает тяжелее, чем у больных с заболеванием почек другой природы. Развитие почечной анемии при СД характеризуется целым рядом клинических особенностей по сравнению с развитием анемии при недиабетическом поражении почек. Во-первых, анемия при СД нередко развивается на очень ранних стадиях поражения почек: при появлении микроальбуминурии (МАУ) - даже при нормальном уровне скорости клубочковой фильтрации - СКФ, превышающем 90 мл/мин/1,73 м², что не характерно для поражения почек у больных без СД, у которых анемия, как правило, развивается на стадии ХПН.

Анемия – результат развития и одно из основных проявлений диабетической нефропатии, а также один из факторов возникновения тканевой гипоксии, которая у больных СД возникает в силу развития ангиопатии, изменения структуры гемоглобина - увеличения количества гликозилированного гемоглобина, что в комплексе с анемией приводит к нарушению доставки кислорода и питательных веществ к тканям. Развитие анемии ухудшает течение диабетической нефропатии, т. е. формируется так называемый порочный круг: СД ⇒ диабетическая нефропатия ⇒ снижение выработки эритропоэтина ⇒ анемия ⇒ усугубление диабетической нефропатии.

Согласно Европейским рекомендациям по лечению анемии при заболеваниях почек 2004 г., начинать лечение следует при снижении уровня НЬ < 110 г/л (гематокрита менее 33%), при условии измерения не менее 2 раз подряд в течение 2 недель и исключения других возможных причин анемии[7].

Цель исследование: Оценка эффективности применения препарата (Рекомбинантный человеческий эритропоэтин) РЕПО у больных с диабетической нефропатией и анемией.

Материал и методы: Всего обследовано 60 человек больных с диабетической нефропатией и анемией, разделенных на группы 1 группа, получающие кроме основного лечения стандартное противоанемическое лечение и 2 группа с эритропоэтином в сочетании с препаратами железа. Первую группу составили 30 человек, 18 мужчин и 12 женщин, в возрасте от 38 до 60 лет, с продолжительностью СД от 6 до 22 лет. Вторую группу больных составили 30 человек, из них 16 мужчин, 14 женщин, в возрасте от 38 до 60 лет, с продолжительностью СД от 5 до 20 лет. У больных отмечалась ДН IV-V степени, с ХПН I-II степени, с соответствующей клинической картиной (гипертензия, умеренное и у некоторых больных высокое повышение креатинина, мочевины, анемия I- II степени). Пациенты обеих групп были сопоставимы по возрасту, уровню креатинина, СКФ, показателям липидного

обмена, уровню гемоглобина крови, фракции выброса левого желудочка, частоте гипертрофии левого желудочка. Кроме основного лечения больные получали препараты железа: феромакс по 1 таблетки 3 раза в день. Вторая группа больных дополнительно получали (Рекомбинантный человеческий эритропоэтин) РЕПО 2000 МЕ подкожно 2 раза в неделю в течение 6 месяца.

Результаты: Оба препарата повышали уровень гемоглобина по сравнению с моментом начала исследования через 1 и 3 месяца терапии. Более выраженный прирост гемоглобина отмечался при назначении РЕПО - в среднем на 22,9 г/л (34,0%). При этом были зафиксированы различия в группах в уровнях гемоглобина спустя первый месяц терапии. В группе РЕПО он был выше на 8,2%.

В ходе последующей терапии уровень гемоглобина продолжал прирастать в обеих группах и спустя 3 месяца от начала терапии достиг средних значений 99,8±3,1 г/л в группе пациентов получавших РЕПО и 90,5±2,6г/л в группе получавших феромакс. Достигнутый уровень гемоглобина в группе пациентов, получавших РЕПО, был на 10,3% выше, нежели среди пациентов, лечившихся феромаксом.

Через 6 месяцев лечения при рост уровня гемоглобина во 2ой группе составил 41,9 г/л (59,1%) по сравнению с исходным и достиг значения 112,7±8г/л. В группе пациентов, лечившихся феромаксом, прирост уровня гемоглобина в среднем составил - 30,8г/л (43,1%), при среднем значении по группе 101,2±4,1г/л.

В обеих группах спустя 1 месяц от начала терапии зарегистрировано увеличение количества эритроцитов. В первой группе количество эритроцитов возросло на за 1 месяц $0,41 \times 10^{12}/л$ (16,4%) Во второй – при рост количества эритроцитов составил, за 1 месяц $0,41 \times 10^{12}/л$ (16,4%), в результате чего средние значения количества эритроцитов в этой группе возросли до $3,91 \pm 0,14 \times 10^{12}/л$.

Через 3 месяца лечения ЭПО количество эритроцитов продолжало увеличиваться в обеих группах. Среди пациентов, получавших лечение РЕПО их количество увеличилось в среднем на $1,0 \times 10^{12}/л$ (42,6%) и достигло $4,50 \pm 0,18 \times 10^{12}/л$. Трехмесячная терапия общепринятым методом сопровождалась повышением количества эритроцитов в среднем на $0,51 \times 10^{12}/л$ (20,4%) достигло $4,01 \pm 0,17 \times 10^{12}/л$. Количество эритроцитов в сравниваемых группах спустя 3 месяца терапии различия в количестве эритроцитов и была больше выражена во второй группе исследования.

С большой степенью вероятности без ошибочного прогноза можно утверждать, что количество эритроцитов в ходе полугодовой терапии ЭПО возросло на 42,6%. Среди пациентов, которые получали общепринятую терапию прирост их количества составил $1,1 \times 10^{12}/л$ (21,8%) и достиг значения $4,6 \pm 0,19 \times 10^{12}/л$. В случае назначения РЕПО спустя 6 месяцев терапии количество эритроцитов выросло на $1,89 \times 10^{12}/л$ (35,6%), составив в конечном итоге $5,39 \pm 0,18 \times 10^{12}/л$.

Выводы: 1. Терапия препаратами железа в первой группе исследования привёл к медленному приросту уровня гемоглобина (5,0 г/л в месяц), что является признаком меньшей эффективности в сравнении препаратом эритропоэтина Репо.

2. Терапия препаратом РЕПО в основной группе исследования привела к значительному увеличению уровня гемоглобина (в среднем на 7,0 г/л в месяц) и снижению потребности в гемотрансфузиях, а также улучшению качества жизни и толерантности к физической нагрузке.

3. Анализ сравнительной эффективности применения препарата Репо и общепринятой терапии антианемическими препаратами железа дал результаты в пользу препарата РЕПО.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Аметов А.С. Перспективы развития диабетологии // Терапевтический архив. – 2005. – №10. – С. 5-9.
2. Анциферов М.Б. Суркова Е.В. Майоров А.Ю. Тактика лечения больных инсулинзависимым сахарным диабетом // Проблемы эндокринологии. – 2002. – №4. – С.8-9.

3. Балаболкин М.И., Клебанова Е.М., Креминская В.М. Современные возможности профилактики сахарного диабета 2 типа // Российский медицинский журнал. – 2007. – № 11. – С. 916-921.
4. Ведение больных сахарным диабетом с терминальной почечной недостаточностью на диализе. Методические указания под ред. И. И. Дедова и Н.А. Томилиной. 2004. – 62 с.
5. Дедов И.И., Демидова И.Ю. Основные принципы терапии сахарного диабета 2 типа // Сахарный диабет. – 1999. – 1(2).
6. Добронравов В. А., Смирнов А. В. Анемия и хроническая болезнь почек // Анемия. – 2005. – №2. – С.2-8.
7. Галимзянова А.Х Дладова И.В., Кивва В.Н., Дубина Д.Ш., Андреева А.К., Рахматуллина Г.Р. Эритропоэтины: новые возможности с позиции доказательной медицины // Астраханский медицинский журнал. – 2009. – №1. – С. 15-29.

УДК 642.371.7.9

*Якуб Ахмедов, Зафар Каримов, Голиб Якубов,
Бахтиёр Тошмаматов, Наргиза Джуманова
(Самарканд, Узбекистан)*

ВОПРОСЫ КТ-ДИАГНОСТИКИ ОПУХОЛЕЙ ПОДЖЕЛУДОЧНОЙ ЖЕЛЕЗЫ

Актуальность исследования состоит в КТ уже давно является „золотым стандартом диагностики“ заболеваний поджелудочной железы, особенно опухолей. В диагностике маленьких опухолей (менее 20 мм в диаметре) специфичность СКТ с трехфазным сканированием колеблется от 72 до 77%, а специфичность до 100%, что продемонстрировано в работах Bronstein YL et al. Много авторов разрабатывали протоколы для СКТ поджелудочной железы, но до сих пор остается дискуссия относительно протокола, который дает лучшие результаты в условиях обнаружения опухоли, воздействия опухоли на магистральные сосуды и метастатического поражения печени.

Целью исследования является изучить КТ-диагностики опухолей поджелудочной железы.

Материалы и методы: КТ исследования больных с патологией поджелудочной железы проводилось на спиральном компьютерном томографе IV поколения, Tomoscan AVE фирмы Philips. Сначала проводилась стандартная методика, предназначенная для исследования брюшной полости и забрюшинного пространства, а именно: матрица изображения 512x512 элементов, FOV (поле обзора) 420 мм, фильтр - 4, сила тока - 200 мА, напряжение трубки – 140 kV, скорость сканирования - 1 сек., толщина среза 7мм, шаг сканирования составили 10 мм, индекс реконструкции 10 мм, протяженность сканирования до 450 мм. Исследование проводилось натощак.

Результаты и обсуждения. Среди опухолей поджелудочной железы в большинстве случаев (49 пациентов или 92%) выявлена аденокарцинома различной степени дифференцировки, из них у 34 (64%) пациентов опухолевый узел располагался в головке поджелудочной железы, у 15 (28%) пациентов в теле и хвосте поджелудочной железы. У 4 пациентов (8%) карциноидные опухоли поджелудочной железы. При локализации в теле и хвосте поджелудочной железы размер образования до 29 мм не выявлен, от 30 до 39 мм у 4 (13.3%) пациентов и у 26 (86.7%) пациентов выявлено образование более 40 мм.

При оценке опухолевого процесса поджелудочной железы любой локализации мы принимали во внимание следующие семиотические критерии:

- наличие опухолевого образования (очага) и его характеристика
- состояние желчного дерева и Вирсунгова протока
- взаимоотношение образования с прилежащими сосудами

- наличие инфильтрации окружающей клетчатки и соседних органов
- состояние регионарных и отдаленных лимфатических узлов
- изменения паренхимы печени
- наличие свободной жидкости в брюшной полости (асцит).

КТ диагностика рака поджелудочной железы и оценка местной распространенности процесса зависит от локализации опухоли мы выделили две группы пациентов.

1. Локализацией опухоли в головке поджелудочной железы.

Среди этой группы пациентов отдельно выделяются пациенты с размерами образований до 20 мм – 12 человек (35,3 %) из-за особенностей клинической картины и семиотики. В нативную фазу сканирования у 6 пациентов (50%) изменений в паренхиме железы не выявлялось. У 6 пациентов (50%) отмечалось увеличение размеров головки поджелудочной железы с наличием очага пониженной плотности (28 ± 6 ед.Н) с нечеткими лучистыми контурами, однородной структуры.

При размерах опухоли до 29 мм в диаметре (37 пациента (69%)), контур образований во всех случаях был нечеткий, неровный за счет инфильтрации окружающей клетчатки. При размерах образований более 40 мм выявлялись зоны более пониженной плотности в центре опухоли, до 8-15 ед.Н, наиболее редко встречаемым косвенным признаком злокачественного поражения головки поджелудочной железы является асцит, как следствие диссеминации процесса по брюшине и нарушение процессов секреции и резорбции жидкости брюшной полости. Однако таких пациентов в наших наблюдениях было всего 2 (3.8%). Асцит нами выявлен у пациентов с опухолями от 40 до 60 мм в диаметре, с наличием метастатического поражения забрюшинных лимфоузлов и печени.

2. Локализация опухоли в теле и хвосте поджелудочной железы.

Рак тела и хвоста поджелудочной железы мы объединили в одну группу (15 пациентов), так как в большинстве случаев сложно провести границу поражения по анатомическим отделам поджелудочной железы. Объединяет их также сходность клинической и рентгенологической картины.

У 13 пациентов (86.7%) опухоль была свыше 40 мм в диаметре, у 4 пациентов (26.7%) до 39 мм в диаметре. Максимальный размер опухоли, который мы визуализировали составил 185 x 146 мм.

Характер контуров образований тела и хвоста железы был нечеткий, бугристый при размерах свыше 40 мм, и четкий, волнистый при размерах до 39 мм.

Форма этих опухолей была весьма многообразной. У 2 пациентов (15%) форма была округлой, у 10 (66%) пациентов – неправильной форма, у 3 (19%) пациентов овальной формы.

Независимо от размеров опухолей, структура их также была многообразной. Неоднородность структуры определялась у 14 пациентов (93.3%) за счет наличия солидных и кистозных участков. У 12 (80%) пациентов кистозный компонент преобладал над солидным, у 1 (6.7%) пациента опухоль почти полностью была представлена кистозным компонентом с наличием неравномерной по толщине капсулой и у 1 (6.7%) - в структуре образования помимо кистозных и солидных участков выявлены мелкие кальцинаты.

Перепад плотностей внутри опухоли уже до 35 - 45 ед.Н., а перепад плотностей с неизменной тканью железы уменьшается до 30 ± 5 ед.Н.

Выводы 1. Вне зависимости от размеров объемного образования, локализуемого в головке поджелудочной железы, контур был нечеткий лучистый, и только в 7.7% нечеткий бугристый.

2. Наибольшее количество опухолей головки поджелудочной железы (69.2%) гиподенсны во все фазы контрастирования,

3. Наиболее характерной КТ-картиной рака поджелудочной железы с локализацией в теле и хвосте является: образование округлой (53.4%), или неправильной овальной (26.7%) с нечеткими, бугристыми контурами (86.7%), неоднородной кистозносолидной структуры

(93.3%).

4. Только у 50% пациентов в наших наблюдениях выявились патогномичные симптомы карциноидной опухоли поджелудочной железы, а именно: достаточно четкий ровный наружный.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Кармазановский Г.Г. Современная томография (КТ и МРТ) гепато-панкреато-билиарной зоны в хирургической практике. Труды Всероссийского научного форума «Достижения и перспективы современной лучевой диагностики», М., Центр международной торговли, 18-21 мая, 2004, с.89-90.

2. Кубышкин В.А., Вишневецкий В.А., Айрапетян А.Т., Кармазановский Г.Г., Кунцевич Г.И., Старков Ю.Г. Дифференциальная диагностика рака поджелудочной железы. Хирургия, 2000.

3. Тухбатуллин М.Г., Абашев Р.З., Сафиуллин Р.Р., Хардин С.М. Ультразвуковая и компьютерно-томографическая ангиография в диагностике опухолей поджелудочной железы. Труды Всероссийского научного форума «Достижения и перспективы современной лучевой диагностики», М., Центр международной торговли, 18-21 мая, 2004, с.238-239.

4. Freeny P.O., Traverse W.L., Ryan J.A.: Diagnosis and staging of pancreatic adenocarcinoma with dynamic computed tomography. Am. J. Surg., 2000, Vol.165, P. 600-606.

5. Thoeni R.F., Blakemberg F. Pancreatic imaging, computed tomography and magnetic resonance imaging. Radiol. Clin. North. Am., 2001, Vol.31, P. 1085-1113.

УДК 616.12-008.331.1

*Айна Бермагамбетова, Бектур Маратуулу, Илѣсжон Юсанов
(Караганда, Казахстан)*

ВЫЯВЛЕНИЕ ФАКТОРОВ РИСКА РАЗВИТИЯ АРТЕРИАЛЬНОЙ ГИПЕРТЕНЗИИ В ВОЗРАСТНОЙ ГРУППЕ ОТ 15 ДО 25 ЛЕТ

Статья посвящена выявлению факторов риска развития артериальной гипертензии у лиц молодого возраста. Особое внимание уделяется таким факторам как наследственность, избыточная масса тела, наличие сопутствующих патологий. На основе проведенного статистического анализа обнаруживается достоверная корреляция между наличием факторов риска и возникновением артериальной гипертензии.

Ключевые слова: артериальная гипертензия, подростки, молодые, факторы риска, наследственность, вегето-сосудистая дистония, избыточная масса тела.

Article is devoted to identification of risk factors in development of arterial hypertension at persons of young age. Special attention is paid to such factors as heredity, excess body weight, existence of the accompanying pathologies. On the basis of the carried-out statistical analysis found the reliable correlation between existence of risk factors and developing of arterial hypertension .

Keywords: arterial hypertension, teenagers, young people, risk factors, heredity, vegeto-vascular dystonia, excess body weight.

Актуальность. Артериальная гипертензия (АГ) на сегодняшний день одна из самых распространенных патологий, с которыми врач общей практики сталкивается каждый день. Мы привыкли считать АГ возрастной проблемой, поэтому объектом исследований чаще всего становятся люди старше 40 лет, а порой и старше 60, давно страдающие АГ, часто осложненной инфарктом миокарда, нарушениями ритма и проводимости, сердечной недостаточностью и имеющие высокий кардиоваскулярный риск. В то время как категория молодых пациентов, страдающих АГ или имеющих факторы риска (ФР) ее развития, как

правило, остаються за границями внимания исследователей [1, с. 30-34]. Тенденция «омоложения» заболеваний не обошла стороной и АГ, что и привлекло наше внимание к этой проблеме. Встречаемость диагноза АГ в молодом возрасте относительно небольшая по сравнению с таковой у пожилых, и составляет около 2-3 %. [2, с. 1948–1951; 3, с. 490–525]. Но некоторые авторы настаивают на более значительных цифрах: по их мнению, АГ может встречаться у 9-22% молодых людей [4, с. 144-148]. Для реального изменения существующего положения наибольшее значение имеет проведение первичной профилактики сердечно-сосудистых заболеваний, в том числе АГ, в основу которой положена концепция факторов риска.

Ранее считалось, что ФР влияют на заболеваемость и смертность в основном в пожилом возрасте. Молодых людей традиционно относили к группе низкого риска. Однако появившиеся в последние годы данные позволяют взглянуть на эту проблему иначе и обратить внимание на необходимость учета ФР в молодом возрасте.[5, с. 444-446]

Цель: Выявление факторов риска развития АГ у лиц молодого возраста.

Материалы и методы

Представлен ретроспективный анализ наблюдения 68 пациентов с верифицированным диагнозом АГ. Контрольная группа состояла из 30 человек без каких-либо верифицированных заболеваний. Исследование выполнено на базе ТОО «Медицинская фирма «Гиппократ» г. Караганды. Оценивались индекс массы тела (ИМТ), пол, наличие отягощенного наследственного анамнеза по АГ, низкая физическая активность, наличие коморбидной патологии. Данные для исследования были взяты из медицинских записей пациентов в комплексной медицинской информационной системе (КМИС) и путем анкетирования респондентов об образе жизни.

Критерии включения в опытную группу: возраст от 15 до 25 лет, постановка на «Д» учет по поводу гипертензии, прикрепление к организациям «ТОО МФ «Гиппократ»

Критерии исключения из опытной группы: возраст младше 15 и старше 25 лет, симптоматический характер АГ

Критерий включения в контрольную группу: возраст от 15 до 25 лет

Критерии исключения из контрольной группы: возраст младше 15 и старше 25 лет, заболевания в остром периоде, постановка на «Д» учет с АГ или другим диагнозом.

Статистическая обработка данных проводилась с помощью программы IBM SPSS. Достоверность различий определяли с помощью критерия Манна-Уитни. Критический уровень значимости p при проверке статистических гипотез принимали равным 0,05.

Результаты и обсуждение

Средний возраст в первой группе был $20,55 \pm 1,45$ лет, а во второй $20,14 \pm 1,44$ лет. Отличительной чертой 1 группы ($p < 0,05$) было наличие осложненного наследственного анамнеза по АГ – 40 человек или 58,8%, во 2 группе число людей с осложненным анамнезом составило 3 человек или 10%. Также значимая разница была выявлена по степени физической активности. У представителей 1 группы регулярная физическая активность отмечалась у 7 человек (10,3%), у 2 группы 16 респондентов занимались физическими упражнениями на постоянной основе не менее часа в день, что составило 53,3% ($p < 0,05$). Достоверные различия в группах выявлены по наличию дефицитной и избыточной массы тела на основе ИМТ ($p < 0,05$). В 1 группе пониженный ИМТ был у 7 пациентов (10,3%), нормальный – у 31 (45,6%), повышенный – у 30 (44,1%). Тогда как, у лиц из 2 группы частота встречаемости этих показателей составила 6 (20%), 22 (73,3%), 2 (6,7%). (рис.1). Уровень достоверности различий по гендерному признаку также был статистически оправдан. В опытной группе 63 респондента было мужского пола (92,6%) и 5 женского пола (7,4%), а во второй группе 19 мужчин (63,3%) и 11 женщин (36,6%). Признаки гипертрофии левого желудочка (ГЛЖ) на ЭКГ чаще выявлялись у больных с АГ (11 случаев или 16,2%), нежели в контрольной группе (1 случай или 3,3%). (рис.2) Также у представителей с АГ было достоверно чаще встречаемость диагноза вегето-сосудистой дистонии (ВСД) ($p < 0,05$). В 1

групі з даною патологією зареєстровано 27 випадків (39,7%), однак серед респондентів із 2 груп було зафіксовано 3 випадки, що становить 10%

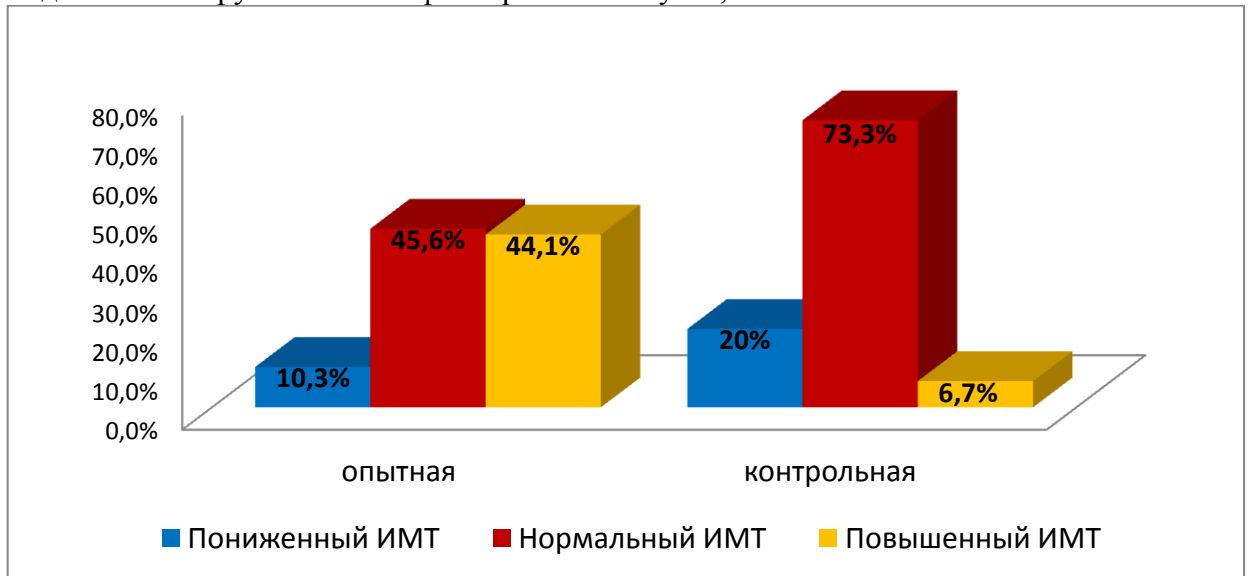

Рис. 1. Распределение ИМТ в опытной и контрольной группах

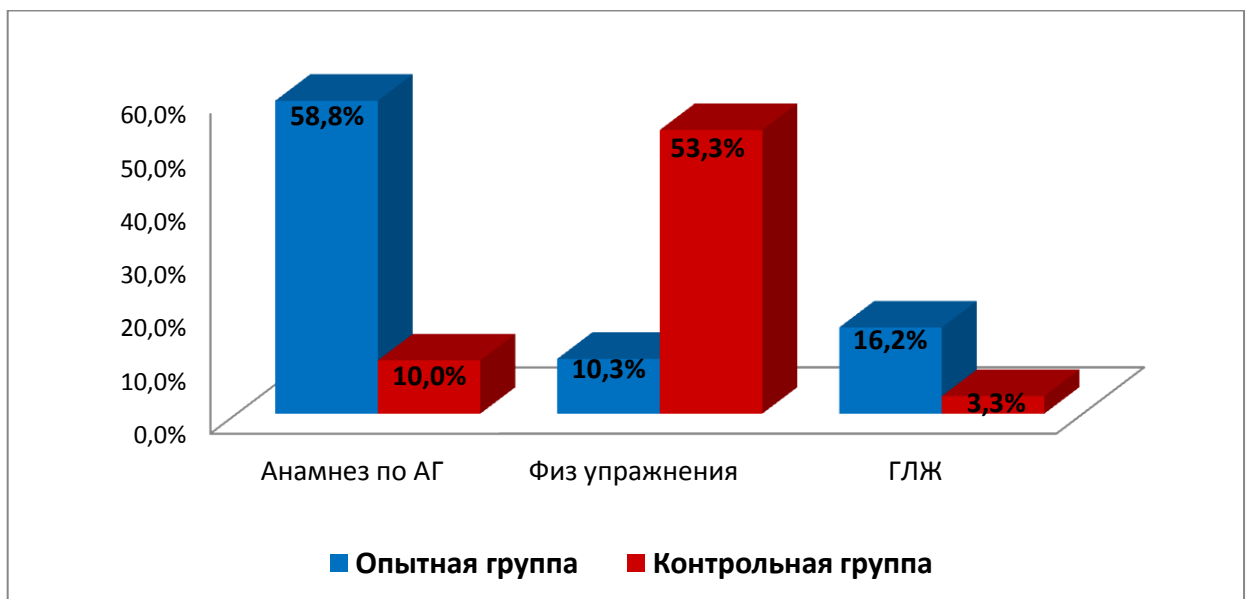

Рис. 2. Процентное распределение факторов риска в опытной и контрольной группах

Выводы. Основываясь на проведенном исследовании, мы можем сказать, что молодые люди с наследственным анамнезом АГ находятся в группе высокого риска по ее развитию. Избыточная масса так же является триггерным фактором развития АГ. Организация диспансерного наблюдения за детьми из семей с АГ и высоким ИМТ является предпочтительным методом профилактики тяжелого течения и осложнений данного заболевания в молодом возрасте, так как лица в данной возрастной группе редко самостоятельно обращаются в поликлинику с жалобами характерными для АГ, либо игнорируя их, либо занимаясь самолечением.

У лиц мужского пола диагноз АГ встречается намного чаще, чем у девушек.

Диагноз ВСД сопровождал 39,7% случаев АГ, что свидетельствует о том, что проблемы вегетативной нервной регуляции оказывают значительное влияние на формирование АГ у

молодых людей. Следует отметить, что наиболее значимыми в отношении возникновения АГ являются гипертонические варианты ВСД.

Низкая физическая активность сопровождала 89,7% случаев АГ, что может быть предиктором развития ожирения и, соответственно, другого фактора риска- повышения ИМТ.

Привлекает внимание то, что уже в молодом возрасте может быть выявлено поражение органов-мишеней, так у 16,2% респондентов были обнаружены признаки ГЛЖ на ЭКГ.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Ватугин Н.Т., Складная Е.В. Распространенность артериальной гипертензии и факторов риска у лиц молодого возраста // Архив внутренней медицины. – №1. – С.30-34.
2. Needham, B. L. Socioeconomic status and cell aging in children / B. L. Needham [et.al.] // Hypertension, 2012 (3). – Вып. 74(12). – С. 1948–1951.
3. Thompson, M. Screening for hypertension in children and adolescents for the prevention of cardiovascular disease / M. Thompson, T. Dana, C. Bougatsos // Pediatrics. – 2013. – № 131(3). – С. 490–525.
4. Газиева Х. Ш., Мирзаева Б. М., Усманова У. Ш. Изучение особенностей течения артериальной гипертензии у подростков и лиц молодого возраста // Молодой ученый. – 2017. – №6. – С. 144-148.
5. Мелитицкая А.В., Яковлева Л.В., Бурангулова А.В. Факторы риска артериальной гипертензии у детей и подростков // Казанский медицинский журнал. – Том 88. – №5. – С. 444-446.

Научный руководитель: ассистент-стажёр Колтунова Е.А.

УДК 611,489

*Азиза Давранова, Назира Каримова
(Самарканд, Узбекистан)*

ОСОБЕННОСТИ НАРУШЕНИЙ МЕНСТРУАЛЬНОГО ЦИКЛА У ДЕВОЧЕК-ПОДРОСТКОВ С ПАТОЛОГИЕЙ ЩИТОВИДНОЙ ЖЕЛЕЗЫ

Функциональная состоятельность репродуктивной системы проявляется, прежде всего, в стабильности менструального цикла, а его расстройства чаще всего свидетельствуют о разбалансированности нейроэндокринной регуляции менструальной функции.

В регуляцию менструальной функции серьёзный вклад вносит тиреоидная система, поэтому заболевания щитовидной железы приводят к изменению гормонального гомеостаза организма, в том числе и к нарушению гормональной регуляции репродуктивной системы.

Имеются лишь единичные исследования по определению взаимосвязи между патологией щитовидной железы и нарушением менструальной функции у девочек-подростков. Однако остаются до конца не изученными вопросы о влиянии на репродуктивную систему девочки различных форм заболеваний щитовидной железы, вопрос об эффективности влияния тиреоидной терапии на восстановление менструальной функции у больных в подростковом возрасте. Сложные взаиморегулирующие отношения между репродуктивной и тиреоидной системами обосновывают целесообразность междисциплинарного подхода к изучению проблемы нарушения менструальной функции в сочетании с патологией щитовидной железы.

Ключевые слова: щитовидная железа, репродукция, тиреотоксикоз, гипотиреоз, менструального цикла.

The functional consistency of the reproductive system is manifested primarily in the stability of the menstrual cycle, and its disorders most often indicate an imbalance in the neuroendocrine regulation of menstrual function.

The thyroid system makes a serious contribution to the regulation of the menstrual function, therefore, diseases of the thyroid gland lead to changes in the body's hormonal homeostasis, including disruption of the hormonal regulation of the reproductive system.

There are only a few studies to determine the relationship between thyroid disease and menstrual dysfunction in adolescent girls. However, questions about the effect of various forms of thyroid disease on the reproductive system of girls, the effectiveness of the effects of thyroid therapy on the recovery of menstrual function in patients in adolescence remain not fully studied. The complex interregulatory relations between the reproductive and thyroid systems substantiate the expediency of an interdisciplinary approach to studying the problem of menstrual dysfunction in combination with the pathology of the thyroid gland.

Key words: *thyroid gland, reproduction, thyrotoxicosis, hypothyroidism, menstrual cycle.*

Цель исследования: На основании комплексного исследования тиреоидной и репродуктивной систем выявить особенности нарушений менструального цикла при различной патологии щитовидной железы, определить влияние тиреоидной терапии на нормализацию менструальной функции у девочек-подростков.

Материалы и методы:

Нами были проведены полные клинические, лабораторные и инструментальные обследования 60 больных с заболеваниями щитовидной железы в отделении эндокринологии Самаркандского областного эндокринологического центра.

Средний возраст обследованных девочек-подростков составил 15 лет 4 месяца \pm 1,2 месяца.

Оценка полового развития включала: определение уровня полового развития с учётом стадии полового созревания по J. Tanner (1969); сопоставление индивидуальной половой формулы девочек со стандартами полового созревания (М.В. Максимова, 1993), а также темпов полового развития.

При анализе темпов полового развития обследуемых девочек, установлено, что как средние темпы полового развития имели место у 87,6% пациенток, ускоренные темпы полового развития – у 5,4%, замедленные – у 7% девочек. У 3,4% девушек отмечались индивидуальные особенности в виде несоответствия степени развития вторичных половых признаков: относительно меньшая выраженность некоторых из них, чаще степени оволосения в подмышечных областях и на лобке при соответствии остальных средневозрастным нормативам. Чаще такие особенности были зарегистрированы у девушек, достигших IV степени полового развития по Tanner. Средний возраст наступления менархе у обследуемых пациенток составил 12 лет 8 месяцев \pm 0,07 месяца.

Больные с заболеваниями щитовидной железы были разделены на 2 группы: 1-я – 60 человек [66.6 %] с нормальным физическим развитием, 2-я группа – 40 [33.4 %] с отставанием в половом и физическом развитии. Определение концентрации лютеинизирующего гормона [ЛГ], фолликулостимулирующего гормона [ФСГ], эстрогена проводилось с помощью радио иммунологических наборов «Диалс» с использованием анализатора «Бета-»; уровень содержания тиреотропного гормона [ТТГ], [тироксина] Т 4 оценивали иммуноферментным методом с использованием тест-систем «АЛ-КОР-БИО» [Россия] и анализатора EL 808 [США]. Ультразвуковое исследование проводилось аппаратом фирмы «CHISON Q5».

Результаты и обсуждение:

Таким образом, по материалам наших исследований ведущее место в структуре нарушений менструального цикла у девочек пубертатного возраста занимает дисфункция яичников (69,8%). Первичная аменорея встречается редко (6,6%). Первичная дисменорея и вторичная аменорея диагностирована с одинаковой частотой (соответственно 11,3%, 12,3%).

У всех подростков с нарушением менструального цикла ведущей тиреоидной патологией являлся диффузный нетоксический зоб и субклинический гипотиреоз. Гипотиреоз чаще регистрировался у больных с первичной и вторичной аменореей.

При гормональном исследовании у наблюдаемых нами девочек основной группы получены существенные различия в группах сравнения, имеющих НМЦ и не имеющих таковых. Подростки с регулярным менструальным циклом и патологией щитовидной железы имели нормальные базальные уровни гонадотропинов-и стероидных гормонов в сыворотке крови. Тогда как у пациенток с нарушением менструальной функции в сочетании с тиреоидной патологией выявлены маркёры дискоординации деятельности гипоталамо-гипофизарно-надпочечниковой системы, проявляющиеся повышением концентрации в сыворотке крови ФСГ, ПРЛ, кортизола и тестостерона. Снижение ЛГ в сыворотке крови имело место лишь у подростков с гипотиреозом при НМЦ, тогда как при ДНЗ, АИТ и СГ такового в данной группе наблюдения нами зарегистрировано не было.

Результаты корреляционного анализа выявили зависимость изменения уровня ПРЛ и ЛГ от функции щитовидной железы. При эутиреозе выявлена прямая зависимость между изменением уровня ТТГ и ПРЛ, а при гипотиреозе дополнительно к этому имеет место обратная связь между уровнем ТТГ и ЛГ.

Результаты проведённого исследования доказывают патогенетическую роль тиреоидной патологии в генезе нарушения менструального цикла у девочек-подростков.

Установлена связь между формой нарушения менструального цикла и характером тиреоидной патологии.

Выявлены особенности физического и полового развития, содержания тиреоидных, гонадотропных и стероидных гормонов в сыворотке крови у девочек-подростков с патологией щитовидной железы в зависимости от наличия или отсутствия у них нарушения менструального цикла.

Доказана высокая эффективность тиреоидной терапии у девочек-подростков не только на нормализацию функции щитовидной железы, но и на восстановление менструального цикла.

Соматические болезни могут иметь разрушительные последствия для становления репродуктивной функции девушек. В первую очередь это относится к формированию различных нарушений менструальной функции, столь характерной для современных подростков (альгоменорея, первичная и вторичная аменорея, задержка полового развития, опсоменорея, ювенильное маточное кровотечение).

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Дедов И.И. Половое развитие детей: норма и патология / И. И. Дедов, Т. В. Семичева, В. А. Петеркова. – М.: «Колор Ит Студио» 2002. – С. 12–15.
2. Ушаков А.В. Восстановление щитовидной железы. – М., 2008. – С. 45.
3. Богданова Е. А. Особенности эндокринной функции половых желез у девочек // II Всесоюзная конференция по детской эндокринологии: сб. трудов. – М., 1988. – С. 25.
4. Pozilli Paolo. Fertility and Sterility. – 2008. – November.
5. Исмаилов С.И. Клиническое руководство по эндокринологии, 2017.

*Зарнигор Донабоева, Дилдора Худоярова
(Самарканд, Узбекистан)*

ПЕРИНАТАЛ ЎЛИМНИНГ ПАТОЛОГОАНАТОМИК ТАҲЛИЛЛАРГА АСОСЛАНГАН САБАБЛАРИ

Ушбу мақолада перинаталь ўлимнинг учраши, таркиби ва сабаблари Самарқанд вилояти мисолида патоанатомик жиҳатдан ўрганилди. Шу билан бирга перинаталь ўлимни камайтириш йўллари тавсия қилинди.

Калит сўзлар: перинаталь ўлим, эрта неонаталь ўлим, интранаталь ўлим, антенаталь ўлим, ҳомиладорлик, чақалоқлар, оналик ва болаликни муҳофаза қилиш.

В статье изучаются частота, структура и причины перинатальной смертности в Самаркандской области (Узбекистан) в патоанатомическом плане. Предлагаются пути снижения перинатальной смертности.

Ключевые слова: перинатальная смертность, ранняя неонатальная смертность, интранатальная смертность, антенатальная смертность, беременность, новорожденные, охрана материнства и детства.

Мавзунинг долзарблиги. Республика аҳолиси сони 2016 йил 401,8 минг кишига кўпайган. Туғилиш 726,8 минг бола, туғилиш даражаси минг киши учун 22,8 бўлиб, 2015 йилга нисбатан 0,7%га камайган. 2016 йил 154,5 минг ўлим қайд этилган. Мамлакатимизда чақалоқлар ўлими даражаси 2015 йилда 1 ёшгача бўлган болалар орасида 11,4 ни ташкил қилди. Бу кўрсаткич 2016 йилда 10,5 камайди. Ўзбекистонда 5 ёшгача бўлган болалар орасида ўлимнинг 57% неонатал даврида 28 кунгача содир бўлган. БМТ ҳисоботида кўра 1990 йилга нисбатан Дунё бўйича болалар ўлимини камайтиришда маълум бир натижаларга эришилди. Аммо шунга қарамадан 2017 йилда 5,4 миллион бола ҳаётининг 5 кунгача вафот этди, шундан 2,5 миллионида 2 ойгача ўлим кузатилган. Болалар ва перинатал ўлим долзарб муаммоларимиздан бири бўлиб қолмоқда. Перинатал даврда турли сабабларга кўра юзага келаётган чақалоқлар ўлими 56,7% ни, ўпка касалликлари-22,4%, туғма аномалиялар-9,8%, юқумли касалликлар-3,1%, бахтсиз ходисалар, захарланиш ва жароҳатланиш-1,9%, меъда ичак касалликлари 0,6%, бошқа касалликлар 5,5% ташкил этади.

Мақсад. Самарқанд вилояти Соғлиқни сақлаш бошқармаси ва Самарқанд шаҳар 1-сон туғруқ мажмуаси 2014-2017 йй. ҳисоботлари бўйича ПЎ кўрсаткичлари (ҳар 1000 туғилган болага, промиллида) дан фойдаланган ҳолда 2017йил 1-сон туғруқ мажмасида ўлик туғилган ва ўлган 100 нафар чақалоқлар паталогоанатомик текшириш натижалари асосида Перинатал ўлим структураси ва сабабларини ўрганиш. Перинатал ўлимни камайтиришга қаратилган профилактик чора-тадбирлар ишлаб чиқиш.

Илмий янгилиги. Перинатал ўлим структураси ва сабабларни кўрсатиб бериш. ТЎА орасида перинатал ўлимни камайтиришга қаратилган профилактик чора-тадбирларни амалий акушерлик ва гинекология соҳасига тадбиқ қилиш.

Илмий аҳамияти. Оналик ва болаликни муҳофаза қилиш, соғлом авлодни шакиллантириш устивор йўналиш ҳисобланади. Бу йўналишда перинатал давр ҳимояси асосий ўринни эгаллайди. Перинатал ўлимни камайтиришга қаратилган профилактик чора-тадбирлар Перинатал ўлимни камайишига хизмат қилади.

Материаллар ва текшириш усуллари. Анамнезини йиғиш, ҳомиладорликнинг клиник кечиши хусусиятларини ўрганиш, УТТ дан фойдаланиш ва олинган макропрепаратни морфологик текшириш. Статистик таҳлиллар ўтказиш.

Самарқанд Давлат тиббиёт институти патанатомия кафедрасига 2017 йилда 1-сон туғруқ мажмасида ўлик туғилган ва ўлган 100 нафар чақалоқлар паталогоанатомик текшириш натижалари асосида ўрганилди.

Текшириш натижалари. Самарқанд вилояти Соғлиқни сақлаш бошқармаси 2014-2017 йй. ҳисоботлари бўйича ПЎ кўрсаткичлари (ҳар 1000 туғилган болага, промиллида) куйидагича (жадвал-1).

Жадвал-1

Самарқанд вилояти бўйича ПЎ кўрсаткичлари

Самарқанд вилоят миқёсида перинатал ўлим интенсив кўрсаткичлари (ҳар 1000 туғилган болага, промиллида).				
	2014	2015	2016	2017
Антенатал ўлим кўрсаткичи	248 (3,3)	256 (3,3)	259(3,1)	302 (3,7)
Интранатал ўлим кўрсаткичи	68 (0,9)	40 (0,5)	39 (0,46)	75 (0,9)
0-6 кунда ўлим кўрсаткичи (ЭНЎ)	275 (3,7)	307 (4,0)	373 (4,5)	349 (4,3)
7-27 кунда ўлим кўрсаткичи (кечНЎ)	343 (4,65)	347 (4,6)	419 (5,1)	387 (4,8)
Жами неонатал ўлим	618 (8,38)	654 (8,6)	657 (8,0)	699 (8,6)
Тирик туғруқлар	73706	76216	82384	81124
Жами туғилганлар	74572	77126	83300	82125
ПЎ	581 (7,8)	603(7,8)	671(8,1)	726 (8,8)

Перинатал ўлим сабабларини аниқлаш мақсадида Самарқанд Давлат Тиббиёт институтининг шаҳар 1-сон туғруқхонаси базаси ва патанатомия кафедрасид тадқиқот олиб борилди. 100 нафар перинатал даврида чақалоқлар ўлими кузатилган аёллар ретроспектив ва уланинг чақалоқлари проспектив текширилди.

Натижада аёлларнинг ҳеч бириси туғруқгача периконцепцион тайёрганликдан ўтмаган ва ҳомиладорликнинг биринчи уч ойлигида фолиевая кислота, витамин ва микроэлеменлар қабул қилмаганлиги аниқланди. Ҳомиладорлигининг кечиш хусусиятлари: 51% да ҳомиланинг эрта тушиш хавфи, 19% ҳомилани кеч тушиш хавфи ва 17,2% муддатидан олдин туғилиш хавфи кузатилган. 45% ЎРВИ билан касалланган, даво бирламчи босқичда амалдаги миллий кўрсатмалар бўйича олиб борилмаган. 10% гипертензив бузилишлар кузатилган. Камқонлик ўрта оғир даражаси 89%. Кўп сувлик-33,2%, кам сувлик 31,3% билан кечган. Туғруқда табиий туғруқ йўллари орқали олиб борилган.

Эрта неонатал ўлим. ЭНЎ ҳомиладорликнинг 22-24 хафталик муддатларида ЭНЎ 3 нафар аёлларнинг болаларида кузатилди. Чақалоқнинг вазни 500-800 грамм, бўйи 29-30 см., жинси 2 нафари қиз жинсли, 1 нафари ўғил жинсли, АШБ 0-3 балл билан туғилган. Яшаган вақти 1 кун 6 соат 20 минут-2 кун 21 соат орасида. Клиник ташхиси: Нафас бузилиш синдроми. Ўпкалар ателектази. Нафас етишмаслик оғир даражаси 3 (100%), ўта кам вазинли чақалоқ 2 (66,7%), марказий нерв тизимининг перинатал шикастланиши 2 (66,7%), ҳомила ичи инфекцияси 1 (33,3%). Патологоанатомик ташхиси: пневмопатиянинг ателектаз шакли 3 (100%), ҳомила ичи инфекцияси 2 (66,7%), ташхислар орасидаги фарқ - патологоанатомик текширишда ҳомила ичи инфекцияси яна 1(33,3%) аниқланди. Ушбу 3 нафар аёлнинг 2 нафари биринчи бор ҳомиладор аёллар ва 1 нафари қайта ҳомиладор аёл ОАА эга.

Ҳомиладорликнинг 25-28 хафталик муддатларида 3 нафар аёлларнинг болаларида кузатилди. Чақалоқнинг вазни 700-1280 грамм, бўйи 33-34 см, жинси 1 нафари қиз жинсли, 2 нафари ўғил жинсли, АШБ 0-3 балл билан туғилган. Яшаган вақти 23 соат - 3 кун 4 соат 33 мин.орасида. Клиник ташхиси: Нафас бузилиш синдроми. Ўпкалар ателектази. Нафас етишмаслик оғир даражаси 3 (100%), ўта кам вазинли чақалоқ 1 (33,3%), марказий нерв тизимининг перинатал шикастланиши 2 (66,7%). Патологоанатомик ташхиси: пневмопатиянинг ателектаз шакли 3 (100%), ўта кам вазинли чақалоқ 1 (33,3%), ташхислар орасидаги фарқ – йўқ. Ушбу 3 нафар аёлнинг 1 нафари биринчи бор ҳомиладор аёллар ва 2 нафари қайта ҳомиладор аёл , шулардан 1 нафаи ОАА эга.

Ҷомиладорликнинг 29-32 хафталик муддатларида ЭНЎ 5 нафар аёлларнинг болаларида кузатилди. Чақалокнинг вазни 1150-1850 грамм, бўйи 35-41 см., жинси нафари қиз жинсли, 5 нафари ўғил жинсли, АШБ 0-3 балл билан туғилган. Яшаган вақти 12 соат 13 мин.- 3 кун 1 соат 10 мин.орасида. Клиник ташҳиси: Нафас бузилиш синдроми. Ўпкалар ателектази. Нафас етишмаслик оғир даражаси 5 (100%), марказий нерв тизимининг перинатал шикастланиши 5 (100%). Патологоанатомик ташҳиси: пневмопатиянинг ателектаз шакли 5 (100%), ташҳислар орасидаги фарқ топилмади. Ушбу 5 нафар аёлнинг 2 нафари биринчи бор Ҷомиладор аёллар ва 3 нафари қайта Ҷомиладор аёл, шундан 2 нафари ОАА эга.

Ҷомиладорликнинг 33-36 хафталик муддатларида ЭНЎ 3 нафар аёлларнинг болаларида кузатилди. Чақалокнинг вазни 1500-2500 грамм, бўйи 40-46 см., жинси 1 нафари қиз жинсли, 2 нафари ўғил жинсли, АШБ 0-4 балл билан туғилган. Яшаган вақти 13 соат 37 мин.-5 кун. орасида. Клиник ташҳиси: туғма пневмония, нафас бузилиш синдроми билан. Ўпкалар ателектази. Нафас етишмаслик оғир даражаси, марказий нерв тизимининг перинатал шикастланиши 1 (33,3%), кўп сонли туғма ривожланиш нуқсони-юрак декстропозицияси, хондродистрофия 1 (33,3%), Ҷомила ичи инфекцияси 1 (33,3%). Патологоанатомик ташҳиси: туғма пневмония, пневмопатиянинг ателектаз шакли 1 (33,3%), кўп сонли туғма ривожланиш нуқсони-юрак декстропозицияси, хондродистрофия 1 (33,3%), Ҷомила ичи инфекцияси 1 (33,3%). Ташҳислар орасидаги фарқ аниқланмади. Ушбу 3 нафар аёлнинг 2 нафари биринчи бор Ҷомиладор аёллар ва 1 нафари қайта Ҷомиладор аёл ОАА эга.

Ҷомиладорликнинг 37-42 хафталик муддатларида ЭНЎ 13 нафар аёлларнинг болаларида кузатилди. Чақалокнинг вазни 3200-3600 грамм, бўйи 50-55 см., жинси 6 нафари қиз жинсли, 7 нафари ўғил жинсли, АШБ 0-3 балл билан туғилган. Яшаган вақти 22 мин.- 4 кун орасида. Клиник ташҳиси: Асфекция 13 (100%), нафас бузилиш синдроми билан. Нафас етишмаслик оғир даражаси 13 (100%), туғма пневмония 5 (38,4%), Ҷомила ичи инфекцияси 5 (38,4%). Патологоанатомик ташҳиси: Ҷомила туғма пневмонияси 5 (38,4%), Ҷомила ичи инфекцияси 5 (38,4%), бош мияда ўткир қон айланишининг бузилиши 1 (7,7%), асфекция 5 (38,4%), моно ТРН: ўпкалар аплазияси 1 (7,7%), ўпкалар гипоплазияси 1 (7,7%), буйрак гипоплазияси 1 (7,7%), ТЮН Баталов йўли очиклиги 1 (7,7%), кўп сонли ТРН: ўпкалар гипоплазияси, диафрагма чурраси 2 (15,3%). Ташҳислар орасидаги фарқ, бош мияда ўткир қон айланишининг бузилиши 1 (7,7%), ТРН: ўпкалар аплазияси 1 (7,7%), ўпкалар гипоплазияси 1 (7,7%), буйрак гипоплазияси 1 (7,7%), ТЮН Баталов йўли очиклиги 1 (7,7%), ўпкалар гипоплазияси- диафрагма чурраси 2 (15,3%) ташҳислари патологоанатомик кўйилган. Ушбу 13 нафар аёлнинг 6 нафари биринчи бор Ҷомиладор аёллар ва 7 нафари қайта Ҷомиладор аёллар бўлиб улар ОАА эга эмас.

Шундай қилиб ЭНЎ сабаблари: 22-24 хаф пневмопатиянинг ателектаз шакли 3 (100%), Ҷомила ичи инфекцияси 2 (66,7%), 25-28 хаф пневмопатиянинг ателектаз шакли 3 (100%), ўта кам вазинли чақалок 1 (33,3%), 29-32 хаф пневмопатиянинг ателектаз шакли 5 (100%), 33-36 хаф туғма пневмония, пневмопатиянинг ателектаз шакли 1 (33,3%), кўп сонли туғма ривожланиш нуқсони-юрак декстропозицияси, хондродистрофия 1 (33,3%), Ҷомила ичи инфекцияси 1 (33,3%). 37-42 хаф Ҷомила туғма пневмонияси 5 (38,4%), Ҷомила ичи инфекцияси 5 (38,4%), асфекция 5 (38,4%), бош мияда ўткир қон айланишининг бузилиши 1 (7,7%), моно ТРН: ўпкалар аплазияси 1 (7,7%), ўпкалар гипоплазияси 1 (7,7%), буйрак гипоплазияси 1 (7,7%), ТЮН Баталов йўли очиклиги 1 (7,7%), кўп сонли ТРН: ўпкалар гипоплазияси, диафрагма чурраси 2 (15,3%) ташкил қилди.

Эрта неонатал ўлим сабаблари орасида 22-32 хафтагача ўпка патологиялари ташкил этди, 33-36 хафталик муддатларда ўпка патологиялари, инфекциялар ва ТРН бир хилда аҳамиятли бўлди. Ҷомиладорликнинг 37-42 хафталик муддатларидаги ЭНЎ ни Ҷомила туғма пневмонияси 5 (38,4%), Ҷомила ичи инфекцияси 5 (38,4%), асфекция 5 (38,4%) ва ТРН лари: моно ТРН 7,7% дан, кўп сонли ТРН 15,3%, жами 6 (46,1%) ташкил қилди. Жами ЭНЎ 27 нафар аёлларнинг чақалокларида кузатилди, улардан 13 (48,1%) нафари биринчи туғувчилар, 14 (51,9%) нафари қайта туғувчилар, биринчи ва қайта Ҷомиладорлар орасида диярли фарқ йўқ. Қайта Ҷомиладорлар орасида 5 (35,7%) ОАА ўрни бўлди. ЭНЎ сабаблари орасида ўпка

патологиялари муддатидан олдин туғилган 14 (51,8%) ёки муддатида туғилган 13 (48,2%) туғруқларда диярли бир даражада учради. Бунда инфекциялар ва ТРН билан туғилиш ҳам бир хилда аҳамиятли бўлди. ЭНЎ сабаблари орасида чақалоқларнинг асфекция билан туғилиш, ҳомиладорликнинг перинатал, антенатал даврига боғлиқлигини кўрсатади, шу билан бир қаторда туғруқнинг кечиш хусусиятларига ҳам боғлиқ. Ушбу муаммоларни бартараф қилиш ва ЭНЎ камайтиришда бўғинларнинг узвий боғлиқликда тиббий хизматларни амалга ошириши мақсадли деб ҳисобланади.

Интранатал ўлим. ИЎ фақат муддатидаги туғруқларда кузатилди 4 нафарда. Ҳомиладорликнинг 37-42 ҳафталик муддатларида ИЎ 4 нафар аёлларнинг болаларида кузатилди. Чақалоқнинг вазни 2760-3500 грамм, бўйи 50-52 см. ҳомиладорлик муддатида мос, жинси 2 нафари қиз жинсли, 2 нафари ўғил жинсли. Клиник ташхиси: асфекция, қоғоноқ сув аспирацияси 1 (25%), ТРН: ТЮН кўп сонли Фалло триадаси+диафрагма чурраси 1 (25%), ТЮН қоринчоларора тўсиқ дефекти 1 (25%), диафрагма чурраси+ўпкалар гипоплазияси 1 (25%). Патологоанатомик ташхиси: гипокция, қоғоноқ сув аспирацияси 1 (25%), ТЮН кўп сонли Фалло триадаси+диафрагма чурраси 1 (25%), ТЮН қоринчоларора тўсиқ дефекти (25%), ТРН диафрагма чурраси+ўпкалар гипоплазияси 1 (25%). Клиник ва патологоанатомик ташхислар орасидаги фарқ аниқланмади. Ушбу 4 нафар аёлнинг 2 нафари биринчи бор ҳомиладор аёллар ва 2 нафари қайта ҳомиладор аёллар, шулардан биттаси ОАА эга.

ИЎ асосий сабаблари ТРН 75% ни ва қоғоноқ сув аспирацияси 25% иборат бўлди. Бу аёлларнинг 2 нафари (50%) биринчи ҳомиладорларда ва 2 нафари (50%) қайта ҳомиладорлар эди, улардан 1 нафари ОАА га эга (25%). ИЎ биринчи ва қайта ҳомиладорларда ҳам бир хил кўрсаткичга эга бўлди. Чақалоқларнинг жинси ўғил 2 (50%) ва қиз 2 (50%) лигининг ҳам аҳамияти бўлмади. ИЎ камайтириш учун болаларнинг ТРН билан туғилишини камайтириш ва хавфсиз туғруқни амалга ошириш мақсадга мувофиқ. Бирламчи медико-санитар ёрдам муассасаларида периконцепцион профилактика, УЗИ скрининг сифатли ўтказиш ва ҳомиладорларни антенатал парваришлашни кучайтириш ҳамда туғруқхоналарда хавфсиз туғруқни амалга ошириш буйича ихтисослашган малакали тиббий ёрдам кўрсатиш керак.

Антенатал ўлим. АЎ ҳомиладорликнинг 22-25 ҳафталик муддатларида АЎ 7 нафар аёлларнинг болаларида кузатилди. Чақалоқнинг вазни 500-800 грамм, бўйи 29-32 см., жинси 5нафари қиз жинсли, 2 нафари ўғил жинсли. Клиник ташхиси: ҳомиланинг антенатал ўлими 7 (100%). Патологоанатомик ташхиси: Ҳомиланинг она қорнидаги гипоксияси (ХОҚГ) 7 (100%), ташхислар орасидаги фарқ топилмади. Ушбу 7 нафар аёлнинг 3нафари биринчи бор ҳомиладор аёллар ва 4 нафари қайта ҳомиладор аёл, шундан 2 нафари ОАА эга.

Антенатал ўлим ҳомиладорликнинг 26-28 ҳафталик муддатларида АЎ 11 нафар аёлларнинг болаларида кузатилди. Чақалоқнинг вазни 730-1200 грамм, бўйи 31-35 см., жинси 5 нафари қиз жинсли, 6 нафари ўғил жинсли. Клиник ташхиси: ҳомиланинг антенатал ўлими 11 (100%), гидроцефа-лия+spina bifida 1 (9%). Патологоанатомик ташхиси: Ҳомиланинг она қорнидаги гипоксияси 11 (100%), Гидроцефа-лия+spina bifida 1 (9%). Ташхислар орасидаги фарқ топилмади. Ушбу 11 нафар аёлнинг 6 нафари биринчи бор ҳомиладор аёллар ва 5 нафари қайта ҳомиладор аёл, шундан 1 нафари ОАА эга.

Антенатал ўлим ҳомиладорликнинг 29-32 ҳафталик муддатларида АЎ 12 нафар аёлларнинг болаларида кузатилди. Чақалоқнинг вазни 1320-1800 грамм, бўйи 35-40 см., жинси 6 нафари қиз жинсли, 6 нафари ўғил жинсли. Клиник ташхиси: ҳомиланинг антенатал ўлими 12 (100%), кўп сонли ТРН болдир суягининг дистал учлиги ривожланмаганлиги, асцит, гепатоспленомегалия 1 (8,3%). Патологоанатомик ташхиси: Ҳомиланинг она қорнидаги гипоксияси 12 (100%), кўп сонли ТРН болдир суягининг дистал учлиги ривожланмаганлиги, асцит, гепатоспленомегалия 1 (8,3%). Ташхислар орасидаги фарқ топилмади. Ушбу 12 нафар аёлнинг 4 нафари биринчи бор ҳомиладор аёллар ва 8 нафари қайта ҳомиладор аёл, шундан 6 нафари ОАА эга.

Антенатал ўлим ҳомиладорликнинг 33-36 ҳафталик муддатларида АЎ 8 нафар аёлларнинг болаларида кузатилди. Чақалоқнинг вазни 1500-2350 грамм, бўйи 40-46 см.,

жинси 3 нафари киз жинсли, 5 нафари ўғил жинсли. Клиник ташхиси: ҳомиланинг антенатал ўлими 8 (100%). Патологоанатомик ташхиси: Ҳомиланинг она қорнидаги гипоксияси 8 (100%). Ташхислар орасидаги фарқ топилмади. Ушбу 8 нафар аёлнинг 4 нафари биринчи бор ҳомиладор аёллар ва 4 нафари қайта ҳомиладор аёл, шундан 2 нафари ОАА эга.

Антенатал ўлим ҳомиладорликнинг 37-42 хафталик муддатларида АЎ 31 нафар аёлларнинг болаларида кузатилди. Чақалоқнинг вазни 1320-4390 грамм, бўйи 45-57 см., жинси 15 нафари киз жинсли, 16 нафари ўғил жинсли. Клиник ташхиси: ҳомиланинг антенатал ўлими 31 (100%), ТРН 2 (6,5%) нафарида: моно ТРН гастрошизис 1 (3,2%), кўп сонли ТРН гидроцефалия+spina bifida 1 (3,2%). Патологоанатомик ташхиси: Ҳомиланинг она қорнидаги гипоксияси 31 (100%), 4 (13%) нафарида ТРНлари: 2 (6,5%) нафарида моно ТРН гастрошизис 1 (3,2%), ТЮН 1 (3,2%), кўп сонли ТРН 2 (6,5) нафарида ТЮН қоринчалараро тўсиқ дефекти+ўпка гипоплазияси 1 (3,2%), гидроцефалия+spina bifida 1 (3,2%) аниқланди. Ташхислар орасидаги фарқ 2 ҳолда, моно ТРН - ТЮН 1 (3,2%), кўп сонли ТРН 1 (3,2) нафарида ТЮН қоринчалараро тўсиқ дефекти+ўпка гипоплазияси 1 (3,2%), патологоанатомик тасдиғини топди. Ушбу 31 нафар аёлнинг 18 нафари биринчи бор ҳомиладор аёллар ва 13 нафари қайта ҳомиладор аёл, шундан 7 нафари ОАА эга.

Шундай қилиб, антенатал ўлим сабаблари: ҳомиладорликнинг 22-24 хафталик муддатида-ҲОҚГ 7 (100%), 25-28 хафталик муддатида-ҲОҚГ 11 (100%), гидроцефалия+spina bifida 1 (9%). 29-32 хафталик муддатида-ҲОҚГ 12 (100%), кўп сонли ТРН болдир суягининг дистал учлиги ривожланмаганлиги, асцит, гепатоспленомегалия 1 (8,3%), 33-36 хафталик муддатида ҲОҚГ 8 (100%), 37-42 хафталик муддатида-ҲОҚГ 31 (100%), 4 (13%) нафарида ТРНлари: 2 (6,5%) нафарида моно ТРН гастрошизис 1 (3,2%), ТЮН 1 (3,2%), кўп сонли ТРН 2 (6,5) нафарида ТЮН қоринчалараро тўсиқ дефекти+ўпка гипоплазияси 1 (3,2%), гидроцефалия+spina bifida 1 (3,2%) аниқланди. Жами АЎ сабабларини ҲОҚГ (100%) ташкил қилди, АЎ сабаблари орасида ҳомиланинг ТРН билан туғилиш салмоғи 6 (8,7%) кузатилди. Жами АЎ 69 нафар аёлларнинг чақалоқларида кузатилди, улардан 35 (50,7%) нафари биринчи туғувчилар, 34 (49,3%) нафари қайта туғувчилар, биринчи ва қайта ҳомиладорлар орасида диярли фарқ йўқ. Қайта ҳомиладорлар орасида 18 (53%) ОАА ўрни бўлди.

Антенатал ўлимни камайтириш учун ҲОҚГ ни ва болаларнинг ТРН лари билан туғилишини олдини олишга қаратилган профилактик ишларни, ҳомиладорликнинг антенатал даврида ўтказиш керак. Антенатал парвариш тиббиётнинг бирламчи бўғини шаҳар ва туманлар ОП ва ҚОП, ҚВП лар ташкил қилади, шу бўғиндаги тиббий ёрдам сифатини ва самарадорлигини оширишни таққоза қилади.

Хулоса.

1. Самарқанд вилоятида ПЎ кўрсаткичи 2014 йил 581 (7,8), 2015 йил 603 (7,8), 2016 йил 671 (8,1) ва 2017 йил 726 (8,8) ни ташкил қилди.

2. ЭНЎ сабаблари: 22-24 хаф пневмопатиянинг ателектаз шакли 3 (100%), ҳомила ичи инфекцияси 2 (66,7%), 25-28 хаф пневмопатиянинг ателектаз шакли 3 (100%), ўта кам вазинли чақалоқ 1 (33,3%), 29-32 хаф пневмопатиянинг ателектаз шакли 5 (100%), 33-36 хаф туғма пневмония, пневмопатиянинг ателектаз шакли 1 (33,3%), кўп сонли туғма ривожланиш нуқсон-юрак декстропозицияси, хондродистрофия 1 (33,3%), ҳомила ичи инфекцияси 1 (33,3%). 37-42 хаф ҳомила туғма пневмонияси 5 (38,4%), ҳомила ичи инфекцияси 5 (38,4%), асфекция 5 (38,4), бош мияда ўткир қон айланишининг бузилиши 1 (7,7%), моно ТРН: ўпкалар аплазияси 1 (7,7%), ўпкалар гипоплазияси 1 (7,7%), буйрак гипоплазияси 1 (7,7%), ТЮН Баталов йўли очиқлиги 1 (7,7%), кўп сонли ТРН: ўпкалар гипоплазияси, диафрагма чурраси 2 (15,3%) ташкил қилди.

3. ИЎ асосий сабаблари ТРН 75% ни ва қоғоноқ сув аспирацияси 25% иборат бўлди. Бу аёлларнинг 2 нафари (50%) биринчи ҳомиладорларда ва 2 нафари (50%) қайта ҳомиладорлар эди, улардан 1 нафари ОАА га эга (25%).

4. АЎ сабабларини ҲОҚГ (100%) ташкил қилди, АЎ сабаблари орасида ҳомиланинг ТРН билан туғилиш салмоғи 6 (8,7%) кузатилди.

Тавсиялар:

1. Неонатал ўлимни камайтириш йўлларида бири бу онанинг соғломлиги, тиббий билимлари. Инсон саломатлиги асосан ўзини қўлида, шу сўзнинг ҳалқимизгв англантишимиз зарур.
2. ЭНЎ камайтиришда бўғинларнинг узвий боғлиқликда тиббий хизматларни амалга ошириши мақсадли
3. ИЎ камайтириш учун болаларнинг ТРН билан туғилишини камайтириш ва хавфсиз туғрукни амалга ошириш мақсадга мувофиқ.
4. Антенатал ўлимни камайтириш учун ҲОҚГ ни ва болаларнинг ТРН лари билан туғилишини олдини олишга қаратилган профилактик ишларни, хомиладорликнинг антенатал даврида ўтказиш керак.

АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ

1. Касимова Д. А., Хакимова Д. С. Анализ причин перинатальной смертности // Молодой ученый. – 2016. – №3. – С. 274-276. – URL <https://moluch.ru/archive/107/25575/> (дата обращения: 18.03.2019).
2. Асадов Д.А., Арипов Т.Ю. Общественное здоровье в Узбекистане, основные факторы и как на них воздействовать. Организация и управление здравоохранением. Ташкент 2011; 5: 39-44.
3. Белецкая И.М. Технология управления качеством и оценка эффективности высокотехнологичной медицинской помощи. Акуш и гин 2009; 1: 55-58.
4. Гусева Е.В., Филиппов О.С. Эффективность современных организационных технологий в профилактике и снижении материнской смертности в Российской Федерации. Рос вестн акуш-гин 2009; 3: 4-8.
5. Клинические руководства: по ведению больных с гипертензивным синдромом при беременности. По ведению больных с кровотечениями в родах и послеродовом периоде. По ведению больных с сепсисом/септическим шоком во время беременности и в послеродовом периоде. Ташкент 2007.
6. О программе мер по дальнейшему усилению и повышению эффективности проводимой работы по укреплению репродуктивного здоровья населения, рождению здорового ребенка, формированию физически и духовно развитого поколения на 2009-2013 гг": постановление Президента Республики Узбекистан №ПП-1144 от 1 июля 2009 г. Ташкент 2009.
7. Целевая программа мер по реализации приоритетных направлений повышения медицинской культуры в семье, укрепления здоровья женщин, рождения и воспитания здорового поколения: приложение к постановлению кабинета министров Республики Узбекистан №242 от 05.07.02. Ташкент 2002.
8. Что кроется за цифрами. Исследование случаев материнской смерти и осложнений в целях обеспечения безопасной беременности. Женева 2004; 170.
9. Black R.E., Allen L.H., Bhutta Z.A. Maternal and child undernutrition: global and regional exposures and health consequences. Lancet 2008; 371: 243-260.
10. Rabinovich M., Wood F., Shemer J. Technol Assessm Health Care 2007; 23: 443-448.

Зарнигор Донабоева, Гулнора Элтазарова
(Самарканд, Узбекистан)

ТУХУМДОНЛАР ХАВФСИЗ ЎСМАЛАРИНИНГ МОРФОЛОГИК ЖИХАТДАН ТУРЛАРИНИНГ ЁШГА БОҒЛИҚ УЧРАШИ

Тухумдоннинг хавфсиз ўсмалари билан жарроҳлик амалиёти ўтказилган аёллардан олинган макропрепаратларни морфологик текшириши натижаларига асосланиб, тухумдонларнинг хавфсиз ўсма турларини аниқланди. Ушбу ўсмаларнинг қайси ёшда кўп учрашини ўрганиши. Тухумдоннинг хавфсиз ўсмалари буйича аёллар орасида ёшга боғлиқ хавфли гуруҳни шакиллантириши. Аёлларни йилига 2 марта тиббий профилактик кўрикларда ўтказиши ва ушбу кўрик вақтида хавфли гуруҳларда қўшимча индивидуал ёндашиши. Ўсма касалликларини барвақт аниқлаши, даволаши ва профилактик ишларни кучайтириши, онкологик касалликларни олдини олишига ҳамда камайишига хизмат қилади.

Калит сўз ва иборалар: гинекология, тухумдон, хавфсиз ўсма, аёллар соғлиги, ёш, профилактика.

На основании результатов морфологического исследования макропрепаратов, полученных от женщин, перенесших операцию с доброкачественными опухолями яичника, выявлены типы доброкачественных опухолей яичников. Формирование возрастной группы риска женщин по доброкачественным опухолям яичников. Проведение среди женщин два раза в год медицинских профилактических осмотров для улучшения выявляемости, при этом необходимо дополнительный индивидуальный подход к группам риска во время обследования. Раннее выявление опухолевых заболеваний, лечебно-профилактическая работа и профилактика уменьшает числа онкологических заболеваний.

Ключевые слова: гинекология, яичники, доброкачественная опухоль, здоровье женщины, возраст, профилактика.

Мавзунинг долзарблиги. Тухумдон ўсмалари гинекологик касалликка эга беморларда кўп учрайди. Бинобарин, гинекологик қорин бўшлиғида ўтказиладиган операцияларнинг 12% тухумдон ўсмалари ёки уларнинг асоратлари сабабли ўтказилади. Агар хасталанган аёллар жинсий органларининг барча ўсмаларини кўриб чиқсак, уларнинг 10-12 %ни тухумдон ўсмалари эгаллайди, шундан 75-80% хавфсиз ўсмалари ташкил қилади. Кўп учрайдиган турлари, сероз ва муциноз цистаденомалар ҳамда дермоид кисталар. Тухумдонларнинг сероз ва муциноз хавфсиз ўсмалари кўпинча аёлларда 20-60 ёшда учрайди, айниқса 45-60 ёшда касалликнинг энг кўп юзага келган вақти ҳисобланади. Эндометриоид аденомалар одатда 30-50 ёшда учраши аниқланган.

Дермоид киста (етилган тератома) - герминоген ўсмаларнинг энг кўп учрайдиган тури ҳисобланади ва у - оддатда бир томонлама бўлади (фақат 10% ҳолларда иккала тухумдон ҳам шикастланиши мумкин). Тухумдоннинг хавфсиз ўсмалари 30-50% хавфли шаклларига ўтиши мумкин, ёки малигнизация беради. Хавфли шакллариининг юзага келишида, ўсма хажмининг катта ёки кичиклигининг аҳамияти йўқ. Тухумдоннинг хавфсиз ўсмаларини жарро=лик йўли билан даволаш мақсадга мувофиқ. Аммо жарроҳлик амалёти ўз вақтида ўтказилмаса ёки кеч ўтказилса, натижада хавфсиз ўсмдан хавфли ўсма ривожланиши мумкин. Тухумдонларнинг турли хавфсиз ўсмаларида малигнизация бериш даражаси ҳам бир хил эмас.

Тухумдонларнинг кўп учрайдиган ўсмалари 13,3% ни ташкил қилади. Шулардан кўп қисми ўсмасимон ҳосилалардан иборат 58,8%, чин ўсмалар 39,1%ни ташкил қилади.

Тухумдонларнинг хавфсиз ўсмалари гистологик тузилиши жиҳатдан: I ўринда – эпителиал ўсмалар (76%), улардан: сероз – 69,9%, муциноз-14,8%, эндометриод- 11,8%; II ўринда – жинсий тизим ва тухумдон стромаси ўсмаси – 14,9%, улардан – гранулёз хужайрали – 28,2%, текома, фибромалар-6,4%. Тухумдоннинг хавфсиз ўсмалари билан

асосан 69,1% холларда 31-60 ёшда касалланади ва тухумдон раки кўпинча постменопауза ёшда учрайди.

Тухумдонлар хавфсиз ўсмалари, морфологик жиҳатдан турли эмбриогенез даври рудиментларидан ҳосил бўлади. Эмбрионал даврда жинсий хужайраларнинг етилиши - эпителиял хужайралар, гранулез хужайралар, тека тўқима, бириктирувчи тўқима, қон томирлар, нерв хужайралари ва бошқа хужайраларидан ривожланади. Тухумдоннинг кўпгина ўсмалари эпителиядан ривожланади ва тез катталиб ўсиш хусусиятига эга. Эпителиядан жинсий куртак ўсмалари ҳосил бўлади: гранулез хужайрали (донодор хужайралар) ўсмалар, текомалар, гонадаларнинг эркаклик қисми қолдиғидан андроген ишлаб чиқарувчи ўсмалар (андробластомалар). Тухумдон ўсмаларини юзага келтирувчи хавфли омиллар: эрта ва кеч менархе, менопаузанинг кеч 50 ёшдан кейин бошланиши, ҳайз циклининг бузилиши, аёл репродуктив функциясини пасайиши, бепуштлик, хомиладорликни охиригача кўтара олмаслик каби патологик ўзгаришлар. Тухумдон ўсмаларини этиологияси ва патогенезида генетик мойиллик, нейрогуморал ва эндокрин бузилишлар катта аҳамиятга эга. Тухумдон кўпгина ва ҳар-хил хужайралардан тузилганлиги сабабли унинг классификацияси ҳам бир нечта. Ушбу классификациялари ичида энг мувофиқ келадигани тухумдон ўсмаларини микроскопик асослангани.

Тухумдон раки бўйича ўлим дунёнинг қатор мамлакатларида охириги ўн йил давомида 36,8%га ошди, яъни бу тухумдон ўсмалари билан оғриган ҳар иккинчи ёки учинчи аёлдир.

Юқорида қайд этилганлардан келиб чиққан ҳолда тухумдоннинг хавфсиз ўсмаларини вақтида аниқлаш ва ёшга боғлиқ хавфли гуруҳ орасида профилактик кўриқдан ўтказиш, соғлиқни сақлаш тизимининг бирламчи звеноларида ягона стандарт яратиш ва стандарт бўйича аёлларга тиббий ёндашиш бугунги кунда гинекология, онкогинекология соҳаларининг ҳали яна ўрганиш талаб этадиган долзарб муаммоларидан бири ҳисобланади.

Мақсади. Тухумдоннинг хавфсиз ўсмалари билан жарроҳлик амалиёти ўтказилган аёллардан олинган макропрепаратларни морфологик текшириш натижаларига асосланиб, тухумдонларнинг хавфсиз ўсма турларини аниқлаш. Ушбу ўсмаларнинг қайси ёшда кўп учрашини ўрганиш. Тухумдоннинг хавфсиз ўсмалари бўйича аёллар орасида ёшга боғлиқ хавфли гуруҳни шакллантириш. Аёлларни йилига 2 марта тиббий профилактик кўриқлардан ўтказиш ва ушбу кўриқ вақтида хавфли гуруҳларда кўшимча индивидуал ёндашиш. Ўсма касалликларини барвақт аниқлаш, даволаш ва профилактик ишларни кучайтириш, онкологик касалликларнинг олдини олишга ҳамда камайтиришга хизмат қилади.

Янгилиги. Тухумдоннинг хавфсиз ўсмалари бўйича аёллар орасида ёшга боғлиқ хавфли гуруҳни шакллантириш. Хавфли гуруҳга кўшимча индивидуал ёндашиш.

Илмий аҳамияти. Соғлиқни сақлаш тизимининг бирламчи звеноларида ва амалий гинекология соҳасида тухумдоннинг хавфсиз ўсмалари бўйича аёллар орасида ёшга боғлиқ хавфли гуруҳни шакллантириш. Аёлларни йилига 2 марта тиббий профилактик кўриқларда ўтказиш ва ушбу кўриқ вақтида хавфли гуруҳга кўшимча индивидуал ёндашиш. Тухумдоннинг ўсма касаллигини барвақт аниқлаш, даволашга ва профилактик ишларни кучайтириш онкологик касалликларни олдини олишга ҳамда камайтиришга хизмат қилади.

Материаллар ва текшириш усуллари. Анамнезини йиғиш, касалликнинг клиник кечишини ўрганиш, бимануал текшиш, УТТ дан фойдаланиш ва олинган макропрепаратни морфологик текшириш. Статистик таҳлиллар ўтказиш.

Самарқанд Давлат тиббиёт институти патанатомия кафедрасида 2017 йил тухумдон ўсмалари билан операция ўтказилган 62 нафар аёлларнинг макропрепаратини морфологик текшириш натижалари ретроспектив ўрганилди.

Текшириш натижалари. Натижаларга кўра тухумдоннинг хавфсиз ўсмалари орасида биринчи навбатда юзаки эпителиял ва тухумдонлар стромаси ўсмаси (цистаденомалар) аниқланди жами 40-нафарида 64,5% (1-жадвалда кўрсатилган), улардан:

А) Сероз ўсмалар: оддий сероз цистаденома 22 нафарида 35,5%, шулардан сероз ўсмалар аденомиоз, бачадон бўйни фиброматози билан бирга 1-нафарида 1,6%, бачадон танаси тугунли фибромиомаси, аорoplexia ovarium-1-нафарида 1,6%, бачадон танаси фибромаси,

ендоцервикоз-2 нафариди 3,2%, бачадон танаси кўп тугунли фибромиомаси, аденомиоз-2 нафариди 3,2% учради. Битта тухумдоннинг сероз кистаси, иккинчи тухумдоннинг аорoplexia ovariium кузатилганда-аденомиоз-1-нафариди 1,6%, битта тухумдоннинг сероз киста, иккинчи тухумдоннинг эндометриоид киста бўлганда - бачадон танаси фиброматози, аденомиоз аниқланди.

Папилляр (дағал сўрғичли) сероз цистаденома 5 нафариди 8,1%, папилляр цистаденома 2 нафариди 3,2% кузатилди.

Б) Муциноз ўсма: псевдомуциноз цистаденома 4 нафарни 6,5% ташкил қилди, шундан 1-нафариди 1,6% псевдомуциноз киста -бачадон танаси тугунли фибромиомаси, аденомиоз билан учради.

В) Эндометриоид ўсма 7 нафариди 11,3% кузатилди, шулардан 1-нафариди 1,6% бачадон танаси фибромиомаси, яна 1 нафариди 1,6% бачадон танасининг тугунли фиброматози аниқланди.

Юзаки эпителиял ва тухумдонлар стромаси ўсмаси (цистаденомалар) 19-49 ёшда учраши 50%ни ташкил қилди. Кейинги навбатда 50-59 ёшда 9,7% учради. 14-16 ёш ва 17-18 ёшда ҳамда 60 ёшда 1,6% дан аниқланди. Демак, тухумдоннинг юзаки эпителиял ва тухумдонлар стромаси ўсмаси (цистаденомалар) асосан туғиш ёшидаги аёлларда (ТЁА) учрайди ва ёш улғайган сари ушбу ўсмаларнинг учраши камайиб боради. 60 ёшдан кейин худди жинсий етилиш давридаги ва балоғат ёшидаги қизлардаги каби жуда кам фоизда учрайди.

Иккинчи навбатда, герминоген ўсмалар - етилган тератомалар (Дермоид киста) 11 нафариди 17,7% топилди. Худди юқоридаги кўрсатилган каби тухумдоннинг герминоген ўсмалари ҳам асосан ТЁА орасида (19-35 ёшда) 16,1% аниқланди. Ўсмир қизларда 1,6% учради.

Учинчи навбатда, жинсий тизим ва тухумдон стромаси ўсмаси жами 3 нафар 4,8% аёлларда кузатилди. Шулардан гранулёз хужайрали ўсма-1 нафариди 1,6%, тухумдон фибромаси - 2 нафариди 3,2% аниқланди, уларнинг 1 нафариди 1,6% тухумдон фибромаси-бачадон бўйни дисплазияси ва бачадон танаси фиброматози билан бирга учради. Жинсий тизим ва тухумдон стромаси ўсмалари 19-35 ёшда, 36-49 ёшда ва 50-59 ёшда бир хилда 1,6%дан учради. Ўсмир ва балоғат ёшида ва 60 ёшдан кейин бундай ўсмаларнинг учраши кузатилмади.

Жумладан, тухумдоннинг ретенцион (ўсмасимон ҳосила) таркиб топган кистаси, фолликуляр киста 2 нафариди 3,2% аниқланиб, уларнинг 1 нафариди 1,6% бачадон танаси кўп тугунли фибромиомаси топилди. Фолликуляр кисталар 36-49 ёшда ва 50-59 ёшда 1,6%дан аниқланди. Фолликуляр кисталар 35 ёшдан кейин учраши, унинг 50% ҳолларда бачадон фибромиомаси билан бирга аниқланганлигига, яъни аёл организмидаги бачадон ўсмасини келтириб чиқарувчи омиллар аёл гормонал фонини бузиши натижасига боғлаш мумкин. Фолликуляр кисталар кўпинча ТЁА орасида учраганда у УТТ орқали назорат қилиб борилса, 3 ойда қайта сўрилиб кетиш хусусиятига эга эканлиги илмий адабиётлардан маълум.

Тухумдонлар поликистози беморларнинг 6 нафариди 9,7% учради, шулардан, 2-нафариди 3,2 % бачадон танаси кўп тугунли фибромиомаси, сурункали полипоз эндометрит, эндоцервикоз ва 1-нафариди 1,6% бачадон танаси кўп тугунли фибромиомаси, ўчоқли аденомиоз, аорoplexia ovariium билан бирга ҳамда яна 3-нафариди 4,8% бачадон танаси фибромиомаси аниқланди. Тухумдонлар поликистозининг учраши ТЁА орасида 36-49 ёшни

Тухумдонлар хавфсиз ўсмаларини морфологик текшириш натижалари, n=62

№	Тухумдонлар хавфсиз ўсмаларининг турлари	Ёши (фоизда)						Ўсма, абсолют сони фоизда
		14-16 ёш	17-18 ёш	19-35 Ёш	36-49 ёш	50-59 ёш	60 ёш ва юқори	
I	Юзаки эпителиял ва тухумдонлар стромаси ўсмаси (цистаденомалар), n=40	1 (1,6)	1 (1,6)	16 (25,8)	15 (24,2)	6 (9,7)	1 (1,6)	40 (64,5)
A	Сероз ўсмалар: n=29	1 (1,6)	1 (1,6)	13 (21)	11 (17,7)	3 (4,8)		29 (46,8)
	Оддий сероз цистаденома	1 (1,6)	1 (1,6)	9 (14,5)	9 (14,5)	2 (3,2)		22 (35,5)
	Папилляр (дағал сўрғичли) сероз цистаденома			3 (4,8)	1 (1,6)	1 (1,6)		5 (8,1)
	Папилляр цистаденома			1 (1,6)	1 (1,6)			2 (3,2)
Б	Муциноз ўсма: n=4 Псевдомуциноз цистаденома			1 (1,6)	2 (3,2)		1 (1,6)	4 (6,5)
В	Эндометриоид ўсма: n=7			2 (3,2)	2 (3,2)	3 (4,8)		7 (11,3)
II	Жинсий тизим ва тухумдон стромаси ўсмаси. n=3			1 (1,6)	1 (1,6)	1 (1,6)		3 (4,8)
	Гранулёз стромал-хужайравий ўсма				1 (1,6)			1 (1,6)
	Фиброма			1 (1,6)		1 (1,6)		2 (3,2)
III	Герминоген ўсмалар. n=11	1 (1,6)		10 (16,1)				11 (17,7)
	Етилган тератомалар (дермоид киста)	1 (1,6)		10 (16,1)				11 (17,7)
	Тухумдоннинг ретенцион (ўсмасимон ҳосила) таркиб топган кистаси n=2				1 (1,6)	1 (1,6)		2 (3,2)
	Фолликуляр киста				1 (1,6)	1 (1,6)		2 (3,2)
	Тухумдонлар поликистози			1 (1,6)	5 (8,1)			6 (9,7)
	Жами	2 (3,2)	1 (1,6)	28 (45,2)	22 (35,5)	8 (12,9)	1 (1,6)	62 (100)

(8,1%) ташкил қилди. Бу кўрсаткич ҳам юқорида кўрсатилган каби (тухумдонлар поликистози -бачадон танаси кўп тугунли фибромиомаси, сурункали полипоз эндометрит, эндоцервикоз ва ўчоқли аденомиоз, ароплексия ovarium билан бирга учраши) аёл организмда юз берган патологик гормонал бузиш натижаси деб ўйлаш мумкин.

Шундай қилиб, тухумдонлар хавфсиз ўсмаларининг учраши - 19-35 ёшда 45,2%, 36-49 ёшда 35,5%, 50-59 ёшда 12,9%, 14-16 ёшда 3,2%, 17-18 ёш ва 60 ёшдан кейин 1,6% ни

Тенденції та перспективи розвитку науки і освіти в умовах глобалізації

ташкіл қилди (1-жадвалда кўрсатилган). Шуні айтиш мумкинкі, тухумдонларнинг хавфсиз ўсмалари асосан ТҒА орасида учрайди ва ёш кексайган сари унинг салмоғи камайиб боради. Тухумдоннинг хавфсиз ўсмалари бачадон танаси фибромиомаси билан бирга учраши 13 нафариди (21%) аниқланди.

35 ҳолда (56,5%) клиник ташхисда кистанинг тури кўрсатилмаган.

Клиник ташхиснинг патанотомик ташхис билан мос келмаган ҳоллар-4 (6,5%):

Клиник ташхис	Патанотомик ташхис
Эндометриоид киста	Сероз киста
Бачадон танаси кўп тугунли фибромиомаси	Бачадон танаси кўп тугунли фибромиомаси, аденомиоз, тухумдон сероз ўсмаси. Бачадон танаси кўп тугунли фибромиомаси, аденомиоз, тухумдон сероз ўсмаси. Бачадон танаси кўп тугунли фибромиомаси, аденомиоз, тухумдон сероз ўсмаси.
Тухумдон текомаси	Тухумдон фибромаси, бачадон бўйни дисплазияси ва фибраматози, бачадон танаси фиброматози.
Дермоид киста	Тухумдоннинг эндометриоид кистаси, бачадон танаси тугунли фибромиомаси.

1. Эндометриоид киста-сероз киста
2. Бачадон танаси кўп тугунли фибромиомаси- Бачадон танаси кўп тугунли фибромиомаси, аденомиоз, тухумдон сероз ўсмаси.
3. Тухумдон текомаси-тухумдон фибромаси, бачадон бўйни дисплазияси ва фибраматози, бачадон танаси фиброматози.
4. Дермоид киста- тухумдоннинг эндометриоид кистаси, бачадон танаси тугунли фибромиомаси.

Хавфли омиллар: 1. Генетик мойиллик (оила аъзолари ёки қариндошларида тухумдон ўсма касалликлари билан касалланганлиги анемнезида аниқланганда). 2. Эрта ёки кеч менархе (ҳайзнинг бошланиши). 3. Эрта ёки кеч менопауза (ҳайз тўхташи). 4. Бепуштлиқ. 5. Гормонал бузилишлар (тухумдонлар, қалқонсимон без, буйрак усти беzi дисфункцияси ҳамда эндокрин касалликлар-қанд касаллиги ва бошқалар). 6. Кичик чаноқдаги яллиғланиш касалликлари ва босилиш (катта ҳажмли ўсмаларда) кузатилиши. 7. Зарарли одатлар (алкаголь маҳсулотларини истемол қилиш, тамаки маҳсулотларини чекиш ва бошқалар).

Клиникаси. Клиникаси асосан бел ва қорин пастки соҳасидаги оғриқларга-38 нафариди 61,3%, ҳайз циклининг бузилиши -17 нафариди 27,4% аниқланди ва бу бачадон ва тухумдон ўсма касалликларига боғлиқ келиб чиққан. Қон кетиш-12 нафариди 19,4% симптоми юзага келган, сабаби - кўпинча бачадон танаси миомасида кузатилган. Кучли оғриқ-13 нафариди 21% бўлди - эндометриоз ва киста асоратлаганда. Қинда қичишиш ва ачишиш-5 нафариди 8,1% - қин ва бачадон бўйни касалликларида, қиндан сурмали қонли ажралмалар келиб туриши-4 нафариди 6,5% - бачадон бўйни патологияларида, қиндан жигарранг суртмали ажралмалар келишига-9 нафариди 14,5% - адиномиоз ва тухумдон эндометриоид кистасида, бепуштлиқ 4 нафариди 6,5% - тухумдон ўсма касалликларига боғлиқ симптомлар кузатилди.

Хулосалар

1. Тухумдонлар хавфсиз ўсмаларининг учраши - 19-35 ёшда 45,2%, 36-49 ёшда 35,5%, 50-59 ёшда 12,9%, 14-16 ёшда 3,2%, 17-18 ёш ва 60 ёшдан кейин 1,6% ни ташкіл қилди. Тухумдонларнинг хавфсиз ўсмалари асосан ТҒА орасида учрайди ва ёш кексайган сари унинг салмоғи камайиб боради. Юзаки эпителиял ва тухумдонлар стромаси ўсмаси (цистаденомалар) 19-49 ёшда учраши 50%ни ташкіл қилди. Герминоген ўсмалари ТҒА орасида (19-35 ёшда) 16,1% аниқланди, ўсмир қизларда 1,6% учради. Жинсий тизим ва тухумдон стромаси ўсмалари 19-35 ёшда, 36-49 ёшда ва 50-59 ёшда бир хилда 1,6%дан учради.

Фолликуляр кисталар 36-49 ёшда ва 50-59 ёшда 1,6%дан аниқланди. Тухумдонлар поликистозининг учраши ТҒА орасида 36-49 ёшни (8,1%) ташкіл қилди.

2. Тухумдонларнинг хавфсиз ўсмалари 21% бачадон танаси фибромиомаси билан учради.

3. Аёл организмидаги бачадон ўсмасини келтириб чиқарувчи омиллардан бири, аёл организмнинг гормонал фонини бузилиши бўлиб, тухумдоннинг хавфсиз ўсмаларини юзага келишида унинг маълум даражада (21%) ўрни бор, деб боғлаш мумкин.

Тавсиялар. 1. ТҒА ларни йилиги икки марта чуқурлаштирилган тиббий кўриқдан ўтказиш. Тухумдон хавфсиз ўсмалари мавжуд ва ўсма касалликлари ривожланишига мойил омиллар бўлган, аёллар орасида ёшга боғлиқ хавфли гуруҳни шакллантириш.

2. Ёшга боғлиқ хавфли гуруҳдаги аёлларни, гормонларга (эстрадиол, эстроген, прогестерон, соматотропин, тестостерон, тироксин) ва тухумдон онкомаркёрларга - СА-125 антигени, Human epididymis protein (HE4), ҳисоб индекси (индекс ROMA) текшириш.

3. Ўсма касалликларни барвақт аниқлаш ва даволаш. Ўсма касалликларига олиб келувчи хавфли омилларни коррекция қилиш. Ўсма касалликлари бўйича профилактик ишларни кучайтириш.

АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ

1. Абдуллаева Л.М. Тузилмалар характерини прогноз қилиш ва тухумдонларнинг хавфсиз эпителиал ўсмалари асоратларини олдини олиш. Докт. дисс. автореферати. – Тошкент, 2014. – С.71.

2. Батталова Г. Ю. Пограничные опухоли яичников (оптимизация методов лечения и медико-социальная реабилитация больных): диссертация ... доктора медицинских наук. – Москва, 2005. – С. 323.

3. Василевская Л.Н. Гинекология. – Москва, 2002. – С. 576.

4. Нечаева И.Д. Опухоли яичников. – Ленинград, 1987. – С.120.

5. Серов В.Н., Кудрявцева Л.И. Доброкачественные опухоли и опухолевидные образования яичников. – Москва, Триада – Х, 2001. – С.152.

6. Селезнева Н.Д., Железнов Б.И. Доброкачественные опухоли яичников. – М.: Медицина, 1982. – С. 284.

7. Серов С.Ф., Скалли Э.У. Гистологическая классификация опухолей яичников. – ВОЗ, Женева, 1977. – С.54.

8. Трубникова Л.И., Вознесенская Н.В., Таджиева В.Д., Корнилова Т.Ю., Кузнецова Т.В. Учебно-методическое пособие по гинекологии. Ч. II. – Ульяновск, 2004. – С.72.

УДК 616.322-031.63-002.3

*Галымжан Кадирбеков, Сауле Аринова, Тимур Искендеров,
Мухамбет Шакенов, Павел Ивачёв
(Караганда, Казахстан)*

АНАЛИЗ ЧАСТОТЫ СНИЖЕНИЯ ЧАСТОТЫ ТОНЗИЛЛЭКТОМИИ ПРИ ПЕРИТОНЗИЛЛЯРНОМ АБСЦЕССЕ

Статья посвящена выявлению причин снижения тонзиллэктомии при диагностированном перитонзиллярном абсцессе. Также авторами статьи было проанализированы критерии госпитализации больных для прохождения тонзиллэктомии.

Ключевые слова: перитонзиллярный абсцесс, тонзиллэктомия, хронический тонзиллит.

The article is devoted to identifying the causes of a decrease in tonsillectomy in a diagnosed peritonsillar abscess. The authors also analyzed the criteria for hospitalization of patients for tonsillectomy.

Keywords: peritonsillar abscess, tonsillectomy, chronic tonsillitis.

Актуальность

По данным ВОЗ, каждое коморбидное общее заболевание в патогенетическом плане отягощено очагом инфекции в миндалинах [1]. В последние годы особо актуальной становится проблема хронического, осложненного перитонзиллярным абсцессом. За последние 10 лет число больных с данной патологией увеличилось на 8,7% и составило 86,7% от всех urgentных заболеваний глотки [2].

Это обусловлено, в первую очередь, уменьшением количества тонзиллэктомий, что связано с негативным отношением к данной операции как врачей, так и больных, и с все большим распространением консервативных методик, не имеющих патогенетического обоснования при данной патологии. Известно, что число хирургических вмешательств при патологии глотки от общего числа ЛОР-операций с 1966 по 2016 г. уменьшилось на 51%. В основном это вызвано уменьшением в 6-9 раз количества тонзиллэктомий [3].

Цель работы

Целью нашей работы явилось установление причины снижения плановых тонзиллэктомий у пациентов с ранее диагностированным перитонзиллярным абсцессом.

Материалы и методы

Представлены результаты ретроспективного анализа историй болезни и электронного паспорта здоровья 114 пациентов с верифицированным диагнозом перитонзиллярный абсцесс за период с 20 декабря 2017 года по 19 декабря 2018 года. Исследование выполнено на базе Медицинского центра имени профессора Х.Ж. Макажанова (ранее Областной медицинский центр). Критерий включения: пациенты с верифицированным перитонзиллярным абсцессом, которым было произведено вскрытие перитонзиллярной клетчатки, медикаментозное лечение в условиях стационара, в том числе с повторными эпизодами перитонзиллярного абсцесса. Также были взяты истории болезни пациентов, перенесших тонзиллэктомию в отделении оториноларингологии Медицинского центра им. профессора Х.Ж. Макажанова за 2018 год с целью анализа показаний для плановой госпитализации пациентов.

Результаты и обсуждение

Из представленной выборки в 114 пациентов, средний возраст составил $39 \pm 6,7$ лет. Распределение по гендерному признаку выглядело следующим образом: 80 пациентов (70,2%) были мужчинами и 34 женщины (29,8%). 27 пациентов (23,7 %) ранее перенесли перитонзиллярный абсцесс. 5 пациентов (4,4%) состоят на Д-учете у кардиолога по поводу патологии со стороны клапанной системы сердца. По итогам анализа выписного эпикриза стационарного лечения 114 пациентам (100%) было рекомендовано двусторонняя тонзиллэктомия в плановом порядке, а так же амбулаторное наблюдение ЛОР-врача по месту жительства. Также, нами было проанализировано количество проведенных тонзиллэктомий в плановом порядке за 2018 год в условиях оториноларингологического отделения медицинского центра имени Х.Ж. Макажанова. Всего было выявлено 44 случая плановой тонзиллэктомии. Критериями для госпитализации в стационар являлось: наличие хронического тонзиллита у 27 больных (61,4%), частые эпизоды острого тонзиллита до 4-6 раз в год у 5 больных (11,4%), 12 больных ранее перенесли перитонзиллярный абсцесс (27,2%). По гендерному признаку была следующая картина: 28 (63,3%) больных было женского пола, тогда как мужчин было 16 (36,7%).

Рис. 1. Удельный вес повторной заболеваемости из общего числа больных перитонзиллярным абсцессом

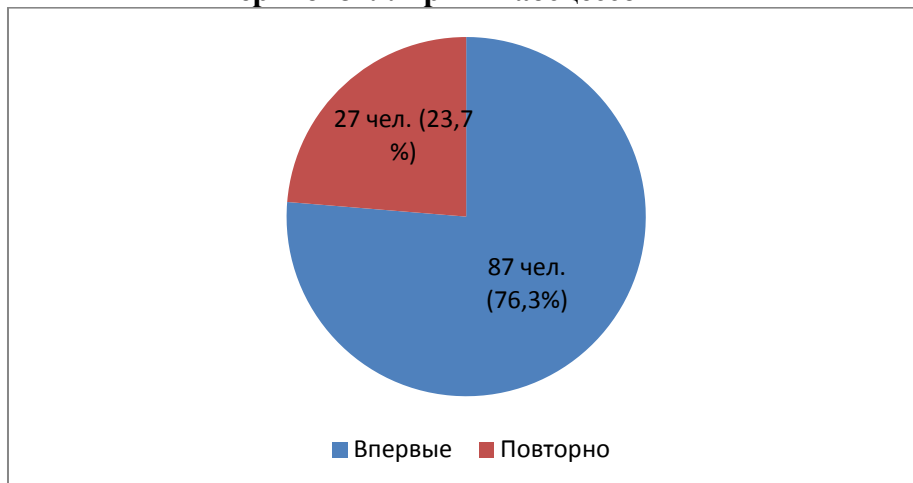
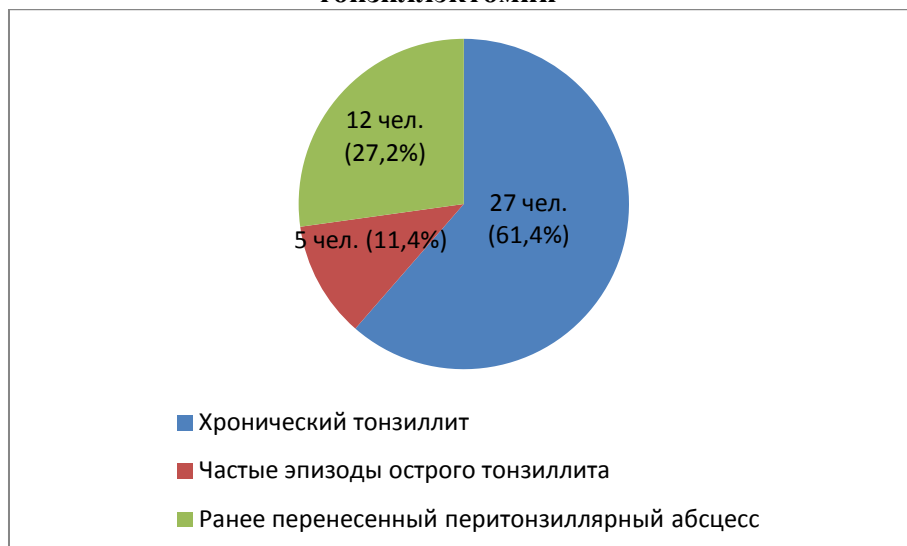

Рис. 2. Структура критериев для госпитализации в стационар с целью плановой тонзиллэктомии

Выводы

Таким образом, в ходе нашего исследования, выяснилось, что пациентам даются лечебные и трудовые рекомендации со стационара, включающие в себя дальнейшую двустороннюю тонзиллэктомию в плановом порядке. Но статистика последних лет показывает, что ежегодное количество тонзиллэктомий при хроническом тонзиллите уменьшается, а число пациентов с перитонзиллярными абсцессами растет. Эта тенденция объясняется несколькими факторами, среди которых переоценка эффективности, достигаемой при консервативной терапии хронического тонзиллита [4,5]. Авторы пропагандируют более широкое использование тонзиллэктомии в качестве эффективного профилактического средства при перитонзиллярных абсцессах. Последний должен чаще лечиться при абсцессе миндалин.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Актуальность проблемы хронического тонзиллита / А.И. Крюков, Г.Н.Изотова, А.Ф.Захарова и др. // Вестник оториноларингологии. – 2005. – №3. – С. 15–17.
2. Кислова Н.М. Структура ургентной патологии и оказание неотложной помощи больным в лор-стационаре: автореф. дис. канд. мед. наук. Рос. гос. мед. университет, Москва, 2002. 292 с.

3. Крюков А.И., Хамзалиева Р.Б., Захарова А.Ф. Хирургическая активность при хроническом тонзиллите во временном аспекте. Материалы 5-й Всероссийской конференции оториноларингологов. Вестник оториноларингологии 2006; 5 (приложение): 301.

4. Вестник Оториноларингологии. Ноябрь-декабрь 1995 года (6): 43-5. Современные аспекты проблемы миндалин. Антонив В.Ф., Перекрест А.И., Короткова Т.В.

5. Darrow, D.H. Indications for tonsillectomy and adenoidectomy / D.H. Darrow, C. Siemens. // Laryngoscope. – 2002. – Vol. 112. – 8 Pt 2. – Suppl. 100 – P. 6–10.

УДК 616.24-002-001.32

*Нигора Мамурова, Дилдора Носирова, Дилфуза Юлдашева
(Самарканд, Узбекистан)*

ТЕЧЕНИЕ ВНЕБОЛЬНИЧНОЙ ПНЕВМОНИИ ПРИ МЕТАБОЛИЧЕСКОМ СИНДРОМЕ

Ежегодно в мире от сердечно-сосудистых патологий умирает 16 миллионов человек. Вклад метаболического синдрома в эту статистику довольно значим, но влияние метаболического синдрома по течению ВП изучено мало. Целью нашего исследования явилось изучение особенности течения внебольничной пневмонии у больных с метаболическим синдромом.

Ключевые слова: *пневмония, метаболический синдром, пульмонология.*

Every year, 16 million people die from cardiovascular pathologies in the world. The contribution of the metabolic syndrome this statistic is quite significant, but the effect of the metabolic syndrome in the course of community-acquired pneumonia has been little studied. The purpose of our study was to study the peculiarities of the course of community-acquired pneumonia in patients with metabolic syndrome.

Keywords: *pneumonia, metabolic syndrome, pulmonology.*

В настоящее время эксперты Всемирной организации здравоохранения оценивают метаболический синдром как новую пандемию XXI века. Данная проблема опасна своими серьезными последствиями для здоровья человека. Тем более, что большинство людей не придают должного значения проявлениям синдрома. Между тем, данное состояние обратимо. Для исчезновения или уменьшения выраженности его симптомов достаточно обратиться к врачу, изменить образ жизни и контролировать артериальное давление или уровень сахара в крови [2]. “Метаболический синдром” – это конгломерат факторов риска, которые связаны между собой и способствуют развитию таких патологий, как ишемическая болезнь сердца и атеросклероз. Ежегодно в мире от сердечно-сосудистых патологий умирает 16 миллионов человек. Вклад метаболического синдрома в эту статистику довольно значим, но влияние метаболического синдрома по течению ВП изучено мало. Одним из основных признаков метаболического синдрома считается наличие излишней жировой прослойки в области талии. Объем более 80 сантиметров у женщин 94 сантиметров у мужчин в районе талии – повод оценить наличие дополнительных факторов риска, в том числе, артериальной гипертензии (артериальное давление более 140/90мм ртутного столба), инсулинорезистентности и других [1].

Целью настоящего исследования является изучение особенностей течения внебольничной пневмонии у больных с метаболическим синдромом.

Методы исследования. Нами были обследованы 50 больных в разных возрастных категориях (1-я группа – молодые в количестве 18 человек, в возрасте 17-35 лет, 2-я группа – 32 больных старшего возраста - 38-82 года). Больные находились на стационарном лечении в отделении пульмонологии ГМО №1 г. Самарканда. Все больные были обследованы: объективный осмотр, измерение веса и роста, а также окружность живота. Всем больным на

основании стандартов был выставлен диагноз пневмония. У всех больных также определялись глюкоза крови и мочи. Среди больных в 32% случаях обрядился метаболический синдром. Метаболический синдром вставлен на основе у лиц, страдающих патологическим ожирением тесно связана с ИМТ и ИР.

Результаты и их обсуждение. В среднем нахождение всех больных в стационаре - койка дни составило 9 дней. Больные, у кого был определен метаболический синдром находились в среднем на 3-4 дня больше на стационарном лечении, чем остальные больные. Также всем больным была проведена антибиотика терапия. В динамике состояние больных улучшалось к 7-8 дню, по сравнению чем у больных без метаболического синдрома, которые отмечали улучшение состояния на 5-6 день. Это понижение температуры тела, уменьшение слабости, потливости и одышки.

Выводы. Метаболический синдром отягощает течения ВП по этому при обследовании больных с ВП также учитывать присутствие у них метаболического синдрома комплексной терапии. При развитии любой воспалительной реакции в организме всегда взаимодействуют эндотелий, тромбоциты, лейкоциты, коагуляционная система плазмы и система комплемента [5] нарушения на этих уровнях и обуславливают все проявления МС. Установлено, что все составляющие МС способствуют развитию внутрисосудистого тромбообразования. В целом, значение понятия МС заключается в формировании раннего риска сосудистых катастроф, вследствие тромботических и реологических нарушений [3]. Метаболические нарушения у пациентов с МС приводят к возникновению более выраженных изменений показателей гемореологии и гемостаза, а также к эндотелиальной дисфункции, к дисбалансу между продукцией вазодилатирующих, ангиопротективных, антипролиферативных факторов с другой. Подобные нарушения крови и сосудистой стенки занимают одно из ключевых мест в развитии сердечно-сосудистых заболеваний, заболеваний органов дыхания.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Дедов И.И. Ожирение: руководство для врачей. МИА. – М., 2004. – 450 с.
2. Дворецкий Л.И. Внебольничная пневмония: клинические рекомендации по антибактериальной терапии / Л.И. Дворецкий // Рус. мед. журн. – 2003. – С.14-18.
3. Журавлева Т.А. Состояние микроциркуляции при острой пневмонии: автореф. дис. канд. мед. наук. / Т.А. Журавлева. – Саратов, 1987. – 21 с.
4. «Новости медицины и фармации» Газета. – №17. (340) 2010. Зарецкий М.М. к.м.н., Черникова Н.М. к.м.н., «Метаболический синдром в клинической практике».
5. Мамедов М. Метаболический синдром в реальных клинико-амбулаторных условиях: принципы диагностики и лечения: изд. Известия 2005. – С. 41-45.

УДК 616.23-025.2

*Шохиста Машарипова, Дилфуза Абдуллаева, Шамсиддин Отажанов
(Ургенч, Узбекистан)*

РАСПРОСТРАНЕНИЕ ВЕТРЯНОЙ ОСПЫ У ДЕТЕЙ ПЕРВОГО ГОДА ЖИЗНИ В ГОРОДЕ УРГЕНЧ

Ветряная оспа не является безобидным заболеванием, регистрируется определенный процент различных осложнений, включая требующие последующей госпитализации. Причем, это наблюдается у детей в возрасте до 15 лет с нормальным иммунитетом. С возрастом риск осложнений и летальность могут увеличиваться до 50%, при условии, что заболевший взрослый не болел ветряной оспой ранее или не был вакцинирован. Нередко в качестве осложнений регистрируются вторичная кожная инфекция, пневмония, ветряночный энцефалит, мозжечковая атаксия, поражение лицевого нерва, поражение глаз.

Ключевые слова: Ветряная оспа, сыпь, иммунитет, температура, кожа, инфекция.

Varicella is not a harmless disease; a certain percentage of various complications are recorded, including those requiring subsequent hospitalization. Moreover, this is observed in children under the age of 15 years with normal immunity. With age, the risk of complications and mortality can increase up to 50%, provided that the sick adult has not had varicella before or has not been vaccinated. Often, secondary skin infections, pneumonia, varicella encephalitis, cerebellar ataxia, lesion of the facial nerve, and eye damage are recorded as complications.

Keywords: *Varicella, rash, immunity, temperature, skin, infection.*

Цель исследования: определить клинические проявления и распространение ветряной оспы у детей первого года жизни.

Материалы и методы исследования: В целях изучения симптомов клинического проявления ветряной оспы в современных условиях нами был и проанализированы архивные истории болезни 46 больных ветряной оспой детей до 1 года, госпитализированные в областную клиническую инфекционную больницу г. Ургенч в период с 2015 по 2017 годы.

Ветряная оспа — острое, очень заразное инфекционное заболевание, сопровождающееся повышением температуры тела и появлением на поверхности кожи и слизистых оболочек характерной пятнисто-пузырьковой сыпи. Восприимчивость к ветряной оспе исключительно высокая — почти 100%. Более подвержены заболеванию дети младше 7 лет и младшего школьного возраста. Дети первых 2-3 мес. жизни и старше 10 лет, а также взрослые болеют ветряной оспой редко, так как в их организме присутствуют специфические антитела. Ветряная оспа у детей может возникнуть и у новорожденных детей из-за отсутствия иммунитета у матери. Высокое число случаев возникновения ветряной оспы отмечается в холодное время года — осенью и зимой. Летом заболеваемость значительно снижается. Характерной особенностью ветряной оспы является возникновение эпидемических вспышек, чаще всего в детских организованных коллективах (в детских дошкольных организациях). После того как ребенок перенесет это заболевание, у него формируется стойкий иммунитет. Повторные заболевания возникают очень редко (около 3% случаев).

У 10-20% переболевших вирус ветряной оспы пожизненно остается в нервных ганглиях и в дальнейшем вызывает другое заболевание, которое может проявиться в более старшем возрасте — опоясывающий лишай или герпес (*Herpes zoster*). Опоясывающий герпес характеризуется затяжными и мучительными невралгическими болями, а также имеет ряд осложнений в виде поражений нервной системы и внутренних органов — параличи, нарушение зрения. Люди с опоясывающим герпесом могут быть источником заражения ветряной оспой.

Ветряная оспа также может вызвать поражения плода или новорожденного, когда при заболевании женщины ветряной оспой в первые 20 недель беременности или в последние дни перед родами. Вакцинация против ветряной оспы детей и взрослых предоставляет возможность предотвратить эти последствия. Небольшой риск развития поствакцинальной инфекции существует у людей с тяжелым иммунодефицитом (онкогематология и т.п.), но в любом случае вакцинация этих людей против ветряной оспы в развитых странах проводится как стандартная процедура профилактики тяжелого течения ветряной оспы.

Результаты исследования: Основную группу заболевших детей с ветряной оспой составили дети старше 3 месяцев — 35 (76,0%). Удельный вес ветряной оспой в группе детей до 3 месяцев составило 11 больных (24%), от 3 до 6 месяцев — 12 больных (26%). В группе детей от 6 до 9 месяцев 10 больных (21,7) и от 9 месяцев до 1 года — 13 больных (28,3%).

Частота ветряной оспы не зависела от пола заболевших детей: так девочек было 25 (54%), мальчиков — 21 (46%). Из 46 детей, заболевших ветряной оспой, только 35 (76,0%) имели контакт с больными ветряной оспой. В первые сутки заболевания поступило 20 (43,5%) детей, на 2 сутки — 12 (26,0%), на 3 сутки — 8 (17,4%) детей. Позже 3 дней от начала заболевания поступило всего 6 детей, что составило 13,0% от числа заболевших.

У 30 (65,2%) больных температура тела повышалась до 38°C, у 11 (23,9%) — до 39°C и у 5 (10,9%) температура тела была выше 39°C. Легкая форма заболевания регистрировалась в

78% случаев, среднетяжелая в 18% и в 4% – тяжелая форма. У всех больных наблюдалась полиморфная везикулезная сыпь. Течение болезни носило волнообразный характер и именно по этой причине высыпания появлялись с периодичностью до нескольких раз.

Выводы. Таким образом, следует отметить, что в последние годы в практике наблюдалось повышение заболеваемости ветряной оспой у детей до 1 года. Клиническая картина ветряной оспы сохраняет свои типичные черты. У детей грудного и раннего возраста преобладает легкая форма болезни.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Тимченко В.Н. Лечение и профилактика ветряной оспы у детей в современных условиях: методические рекомендации / В.Н. Тимченко. – СПб., 2008. – 32 с.
2. Таточенко В.К. Ветряная оспа – клиническая картина / В.К. Таточенко // Бюллетень «Вакцинация». – 2009. – №1. – С. 5–6.
3. Gnann J., Whitley T. Clinical practise: herpes zoster. N.Engl. J. Med. 2002; 347: 340-346.
4. Тимченко В.Н., Сергеева С.А., Булина О.В. и др. Лечение и профилактика ветряной оспы у детей в современных условиях: методические рекомендации. – СПб., 2008. – 32 с.
5. Инфекционные болезни у детей: под ред. проф. В.Н. Тимченко. – 4-е изд., испр. и доп. – СПб.: СпецЛит, 2012. – С.218-224.
6. Тимченко В.Н., Павлова Е.Б., Чернова Т.М. Оценка эффективности и безопасности анаферона детского при лечении ветряной оспы у детей // Бюллетень экспериментальной биологии и медицины – Т.148. – №8. – приложение 2009. – С.39-42.
7. Чернова Т.М., Тимченко В.Н. Современные аспекты противовирусной терапии ветряной оспы у детей // Детские инфекции. – 2011. – №3. – С. 58-61.
8. Мазанкова Л.Н. Ветряная оспа у детей: особенности течения и лечения // Consilium medicum: Педиатрия. – 2006. – Том 8. – №1.

УДК 611.12-08:612.014.47-092.9

*Зафаржон Рахмонов, Нилуфар Юлдашева, Гулрух Бахтиёрова
(Самарканд, Узбекистан)*

МОРФОМЕТРИЧЕСКАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА АДАПТАЦИИ СЕРДЦА ЭКСПЕРИМЕНТАЛЬНЫХ ЖИВОТНЫХ К ФИЗИЧЕСКИМ НАГРУЗКАМ

Сведения о гипертрофии сердечной мышцы у спортсменов противоречивы. Морфологическими методами изучали только некоторые параметры сердца, не дающие полного представления об изменениях его отделов.

Ключевые слова: адаптация, физическая нагрузка, правый желудочек, левый желудочек, межжелудочковая перегородка, правое предсердие, левое предсердие.

Information about hypertrophy of the heart muscle in athletes is contradictory. By morphological methods, only a few parameters of the heart were studied, which did not give a complete picture of the changes in its departments.

Key words: cardiomyocyte, diastole, systole, right ventricle, left ventricle, interventricular septum, right atrium, left atrium.

Материал и методика. 84 крысы (самки, линия Вистар) с массой тела 130 ± 8 г ежедневно на протяжении 2 мес. выполняли работу статического силового характера, возрастающую постепенно с 1 до 60 мин (умеренные нагрузки) и состоявшую в удержании тела в виси на шестах, помещенных над водой; 12 животных аналогичного пола, возраста и массы, находившиеся в обычных условиях вивария, составили контрольную группу (серия 1). 60 беспородных крыс-самок с массой тела 180 ± 12 г ежедневно на протяжении 2 мес

плавали при температуре около 30 °С, время разового пребывания в воде увеличивалось постепенно от 5 до 60 мин; контрольная группа состояла из 15 животных (серия 2). Животных умерщвляли быстрой декапитацией. Сердце вскрывали, отмечали состояние сосочковых и трабекулярных мышц камер сердца, проводили внутренние измерения. С целью более точной диагностики структурной перестройки отделов сердечной мышцы были применены методы раздельного взвешивания частей сердца, непрямой планиметрии эндокардиальных поверхностей камер сердца, гистостереометрические измерения; используя размеры клапанных отверстий, приносящих и выносящих путей, вычисляли объемы притока, оттока и резервный объем желудочков сердца. Для гистологического исследования кусочки брали из всех частей сердца, срезы окрашивали гематоксилином – эозином, по ван Гизону, Вейгерту, Маллорп, гематоксилином по Гейденганну. Учитывали следующие морфометрические показатели: чистую массу сердца (ЧМС – масса мышечной части без клапанов и крупных сосудов), абсолютную массу левого (МЛЖ) и правого (МПЖ) желудочков (масса желудочка с пропорциональной его массе частью межжелудочковой перегородки), желудочковый индекс (ЖИ – отношение МПЖ к МЛЖ), массу предсердия (МП), индекс Фултона (ИФ – отношение массы левого желудочка с межжелудочковой перегородкой к массе правого), долю массы каждого из желудочков (ДЛЖ, ДПЖ), площадь эндокардиальной поверхности правого (ПСПЖ) и левого (ПСЛЖ) желудочков, планиметрический индекс (ПИ – отношение ПСЛЖ к ПСПЖ), сердечный индекс (СИ), объем притока, оттока и резервный левого и правого желудочков (ОПЛЖ, ООЛЖ, ОРЛЖ, ОППЖ, ООПЖ, ОРПЖ), диаметр мышечных волокон, ядер, ядерно-цитоплазматическое и стромально-паренхиматозное отношения левого и правого желудочков (ДМВЛЖ, ДЯЛЖ, ЯЦИЛЖ, СПОЛЖ, ДМВПЖ, ДЯПЖ, ЯЦИПЖ, СПОПЖ). По результатам раздельного взвешивания и гистостереометрии наблюдения серии 1 были разделены на следующие группы: 1.1 – 24 сердца экспериментальных животных (29%) с преимущественной гипертрофией левого желудочка, 1.2 – 42 наблюдения (50%) с преимущественной гипертрофией правого желудочка сердца, 1.3 – 12 сердец (14%) с гипертрофией обоих желудочков, оставшихся 6 наблюдений не отличались от контроля; в серии 2 группа 2.1 включала 32 сердца экспериментальных животных (53%) с преимущественной гипертрофией левого желудочка, 2.2 – 10 наблюдения (17%) с преимущественным увеличением массы правого желудочка, 2.3 – 16 сердец крыс (27%) с гипертрофией обоих желудочков, оставшиеся 2 наблюдения не отличались от контроля. Измерения подвергали статистической обработке с учетом вариабельности первичных измеряемых объектов и индивидуальной изменчивости.

Результаты исследования и их обсуждение. Анализ результатов измерений (таблица) показал, что у большинства крыс, подвергавшихся статическим нагрузкам, а также у плававших происходит существенная структурная перестройка отделов гиперфункционирующего миокарда. В каждой из серии возникали различные варианты адаптационных изменений отделов сердца (это согласуется как с клиническими, так и с морфологическими данными), однако различную степень и особенности гипертрофии у одинаковых популяций животных объяснить трудно.

Известно, что существуют различные анатомические варианты нормального сердца, зависящие от генетических факторов, двигательного режима, питания, условий внешней среды. По-видимому, имеются также различные варианты гипертрофии частей сердечной мышцы, зависящие от вышеперечисленных факторов и от факторов, возникающих при физических нагрузках и совместно формирующих тот или иной вариант адаптационных изменений гиперфункционирующих отделов миокарда. Сказанное вполне согласуется с мнением, что особенности компенсаторно-приспособительных процессов, происходящих в сердечной мышце, зависят не только от интракардиальных (структура и функция миокарда), но и от многих экстракардиальных факторов, регулирующих работу сердца и обуславливающих различную степень его гипертрофии.

Тенденції та перспективи розвитку науки і освіти в умовах глобалізації

Характеристика сердца экспериментальных животных при физических нагрузках ($\bar{x} \pm s_{\bar{x}}$)

Показатель	Статические нагрузки				Динамические нагрузки			
	Контрольная	Группа 1.1	Группа 1.2	Группа 1.3	Контроль	Группа 2.1	Группа 2.2	Группа 2.3
ЧМС, мг	624 ±17	640±21	632±19	659±18	776±19	926±12	877±15	952±20
МЛЖ, мг	379±15	404±12	360±13	396±10	480±13	586±11	491±15	571±11
МПЖ, мг	166±6	160±7	198±11	174±12	211±11	241±10	297±9	260±8
МП, мг	78,1±1,2	76±3	74,0±2,1	80,0±1,0	85±8	99±5	89±4	121±7
ДЛЖ, %	60,8±0,3	63,01±0,21	57,0±0,5	60,1±0,4	61,5±0,3	63,30±0,20	55,9±0,4	60,1±0,5
ДПЖ, %	26,6±0,4	25,01±0,21	31,5±0,3	26,5±0,3	27,20±0,20	26,02±0,3	34,00±0,10	27,4±0,4
ЖИ, ‰	4,380±0,012	3,960±0,021	5,500±0,021	4,40±0,03	4,36±0,04	4,05±0,03	6,05±0,03	4,56±0,08
СИ ($1 \cdot 10^{-3}$)	4,80±0,20	5,30±0,20	5,3±0,3	5,5±0,5	4,30±0,10	4,60±0,10	4,51±0,20	4,60±0,10
ИФ ($1 \cdot 10^{-3}$)	3440±3	3670,0±2,1	3221,0±1,2	3450±3	3100±3	3630,1±2,1	2741,0±2,1	3152±4
ПСЛЖ, мм ²	98,0±1,0	107±3	93±4	102,1±2,0	106±4	138,0±2,1	135±3	123,0±2,1
ПСПЖ, мм ³	119±3	122±5	130±3	123±3	127±3	159,0±1,2	183,1±2,1	168±3
ПИ ($1 \cdot 10^{-2}$)	82,0±1,0	88,0±2,1	71,1±1,0	82,6±2,1	83,0±1,0	87,1±1,1	74±3	73,2±2,0
ОПЛЖ, мм ³	15,5±0,3	18,0±0,5	15,2±0,7	17,0±0,3	17,0±0,3	18,4±0,5	16,8±0,3	19,71±0,20
ООЛЖ, мм ³	6,83±0,05	8,10±0,04	6,74±0,03	8,10±0,06	8,60±0,04	9,30±0,04	8,70±0,05	10,40±0,03
ОРЛЖ, мм ³	8,700±0,004	9,90±0,06	8,80±0,07	8,90±0,05	8,40±0,03	9,10±0,05	8,30 ± 0,03	9,30±0,07
ОППЖ, мм ³	22,50±0,21	24,0±0,4	26,8±0,3	26,0±0,3	26,0±0,4	30,9±0,3	32,30±0,21	40,00±0,21
ООПЖ, мм ³	4,81±0,03	5,00±0,05	5,474±0,012	5,40±0,05	7,520±0,021	8,30±0,04	8,600±0,021	8,98±0,03
ОРПЖ, мм ³	17,70±0,06	19,00±0,07	21,30±0,05	20,60±0,04	18,4±0,03	22,6±0,05	23,70±0,06	31,02±0,04
ДМВЛЖ, мкм	15,01±0,21	16,2±0,3	14,9±0,5	15,64±0,12	15,30±0,15	18,70±0,11	15,60±0,10	18,21±0,14
ДЯЛЖ, мкм	5,401±0,012	6,07±0,03	5,541±0,021	5,623±0,021	5,701±0,012	7,013±0,012	6,014±0,021	6,703±0,012
ЯЦИЛЖ ($1 \cdot 10^{-2}$)	13,0±2,0	14,1±2,0	14,3±2,1	13±3	13±3	14,0±1,2	14,0±2,1	13,0±2,1
СПОЛЖ ($1 \cdot 10^{-2}$)	15,1±1,0	13±3	14±3	14,2±2,1	15,2±0,5	14,10±0,21	15,0±0,3	14,0±0,4
ДМВПЖ, мкм	13,60±0,12	13,1±0,3	16,13±0,21	14,23±0,21	12,40±0,20	14,10±0,12	17,4±0,3	15,2±0,3
ДЯПЖ, мкм	5,08±0,03	4,790±0,021	6,041±0,012	5,22±0,03	4,64±0,03	5,501±0,012	6,730±0,021	5,901±0,021
ЯЦИПЖ ($1 \cdot 10^{-2}$)	14,1±2,0	13,4±2,1	14,1±1,1	14±3	14±3	15,1±1,0	15,0±1,0	14±3
СПОПЖ ($1 \cdot 10^{-2}$)	15,2±1,0	16±3	13,2±2,0	14,0±2,0	14,0±0,4	13,21±0,21	13,03±0,21	13,2±0,5

Известно, что направленность тренировочного процесса влияет на особенности гемодинамики и структурной перестройки сердца.

Сказанное подтверждается подразделением тренированных животных подгруппы в каждой серии. Степень гипертрофии отделов миокарда двух сериях наблюдений была неодинаковой, о чем свидетельствуют различные изменения таких показателей, как ЖИ и ИФ.

Пространственные изменения полостей желудочков сердца, не взирая на их различные линейные и планиметрические показатели, были почти одинаковыми, что подтверждают изменения ПИ. При этом большей степени был расширен желудочек, гиперфункция и гипертрофия которого преобладала. Разность между объемом притока и объемом оттока (резервный объем) служит характеристикой остаточного объема полостей желудочков, который при патологических поражениях сердца существенно уменьшается. В наших наблюдениях резервной объем желудочков был увеличен, что, видимо, обеспечивает полноценное выполнение ими напряженной и экономной деятельности при возрастающих физических нагрузках.

Несмотря на варианты гипертрофического процесса, изменение размеров кардиомиоцитов и их ядер в желудочках сердца происходит равномерно, о чем свидетельствует стабильность ядерно-цитоплазматического отношения. Это позволяет считать, что при умеренных физических нагрузках различного характера, несмотря на наличие различий гиперфункции и гипертрофии отделов сердечной мышцы, повреждений кардиомиоцитов не возникает. Сказанное подтвердилось при гистологическом изучении препаратов всех частей сердца.

Таким образом, физические нагрузки различного характера в большинстве случаев вызывают существенную структурную перестройку частей сердечной мышцы, определяемую макромикрометрическими методами и выражающуюся в различных вариантах гипертрофии стенок и расширении камер сердца. Важная роль в особенностях изменений отделов гиперфункционирующего миокарда при этом принадлежит направленности тренировочного процесса.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Автандилов Г.М. Морфометрия в патологии. М., Медицина. 1973.
2. Вяхерт А.М., Митрофанов М.П. и Stegby N. Морфологические методы изучения эпидемиологии атеросклероза различных артериальных областей и патологии сердца. *Арх. пат.*, 1974. т. 36, вып. 5, с. 76-80.
3. 3. Егорова И.Ф., Серов Р.А., Плотникова Л.Р. и Амиркулов Б.Д. Утрата миофибрилл – проявление относительной дедифференцировки гипертрофированных кардиомиоцитов // *Морфология* №5, том 126. 2004. С.37-40.
4. Соколов В.В. Морфологическая характеристика типов ветвления артерий сердца человека. // *Морфология*. 2000. №1. Т.117. С.34.
5. Ахмедова С.М. Возрастные особенности анатомии сердце крысят в раннем постнатальном онтогенезе // *Medicus*. 2015. № 4. Волгоград. С.91-94.

УДК 616.22-002-616.231-002-08.053.4

*Шухрат Уралов, Шоира Ибатова, Шавкат Джураев,
Наргиза Абдукадирова, Эвелина Мамутова
(Самарканд, Узбекистан)*

НАШИ РЕКОМЕНДАЦИИ ПО СОСТАВЛЕНИЮ КАРТЫ ФЕНОТИПА ДЛЯ ПРОВЕДЕНИЯ ГЕНЕТИЧЕСКИХ ИССЛЕДОВАНИЙ У ДЕТЕЙ

В статье отмечается особая роль генетических исследований, при диагностике наследственных заболеваний. Подробно приводятся разработанный порядок проведения генетических исследований, заполнение карты фенотипа с учетом морфологических и функциональных изменений органов и частей тела, динамики клинических проявлений и т.д. Особо подчеркивается о том, что заполнение карты фенотипа позволит установить предварительный диагноз наследственного заболевания

Ключевые слова: *генетические исследования, дети, наследственные заболевания, симптомы, синдромы, фенотип.*

The article notes the special role of genetic research in the diagnosis of hereditary diseases. A detailed description is given of the procedure developed for carrying out genetic studies, filling in the phenotype map, taking into account morphological and functional changes in organs and parts of the body, the dynamics of clinical manifestations, etc. It is especially emphasized that filling in the phenotype map will make it possible to establish a preliminary diagnosis of a hereditary disease.

Key words: *genetic studies, children, hereditary diseases, symptoms, syndromes, phenotype.*

Генетические исследования создают необходимые условия для успешной диагностики наследственных заболеваний. Огромное разнообразие наследственных заболеваний, синдромов, пороков развития у детей характеризуется различными сочетаниями отдельных симптомов, общее число которых, по некоторым оценкам, превышает три тысячи [1, с.591; 4, с.138]. По четкости регистрации они подразделяются на три группы: альтернативные, измерительные и описательные.

Патологический фенотип определенного наследственного синдрома, т.е., совокупности всех внешних и внутренних, морфологических и функциональных аномалий и врожденных пороков, вызванных единым морфологическим фактором, складывается из более или менее устойчивого сочетания отдельных симптомов, создающих в совокупности специфическое фенотипическое ядро заболевания, являющееся основой для установления диагноза [2, с.533-544]. Обычно тот или иной синдром имеет от 1-2 до 5 соответствующих признаков. Задача врача-педиатра состоит в том, что бы увидеть данные аномалии и правильно их интерпретировать. Сложность заключается в том, что нередко отсутствует параллелизм между значимостью симптома для пациента и его диагностической ценности (информативности). Наряду с высокоинформативными симптомами в структуре наследственных синдромов обычно присутствуют и фоновые признаки: симптомы, часто встречающиеся при многих наследственных синдромах и в общей популяции, создающие в своей совокупности фон диспластичного развития ребенка (стигмы дизэмбриогенеза): эпикант, деформация ушных раковин, высокое небо, измененная дерматоглифика, клинодактилия, различные варианты синдактилий и т.д [3, с.498-508]. Диагностическая значимость отдельно взятого признака этой группы относительно невелика, однако недооценивать их также не следует, особенно, когда к ребенку есть более серьезный повод для претензий в виде задержки физического, интеллектуального и полового развития и т. д.

Обнаружение двух и более малых стигм у больного служит показанием для проведения тщательного клинического обследования. Клинико-морфологическое обследование больного предполагает определенную последовательность. Рекомендуемая нами схема карты фенотипа для выявления наследственных синдромов с подробным описанием и особенностями их проведения у детей представлена ниже.

Клинико-морфологический осмотр должен начинаться с изучения особенностей телосложения и роста. Возможны следующие варианты: без отклонений от нормальных значений для данной возрастной группы и пола; аномально высокий/низкий рост; асимметрия тела (гемиатрофия, гемигипертрофия, гемимикросомия), брахи- и долихоморфия, диспропорциональное телосложение, макросомия, мышечный тип сложения, ожирение (общее, кушингоидного типа) и др.

Далее рекомендуется исследование кожи, ее придатков и подкожно-жировой клетчатки. Варианты: без изменений; наличие диффузных изменений - сухость, ихтиоз, распространенная экзема, мраморность, фотодерматоз, истончение кожи, кожа плотная, гипер- или гипопластичная, лимфадема, исчезновение подкожного жирового слоя и др.; очаговые изменения - участки гипоплазии (атрофии), гиперкератоз, стрии, аномальные рубцы, вдавления и др.; нарушения пигментации кожи (дисхромии) - диффузное (очаговое) уменьшение (усиление) пигментации, пигментный невус, пятна цвета кофе с молоком, пятна депигментированные, витилиго, лентиго и др.; сосудистые изменения кожи - петехии, телеангиоэктазии, гемангиомы и др.; опухолевидные образования - бородавки, ксантомы, нейрофибромы, подкожные узелки и др.; волосы - тонкие, грубые, ломкие, курчавые, гипер- и гипотрихоз, алопеция (тотальная, очаговая), высокая или низкая линия роста волос на лбу, низкая линия роста волос на шее, очаговая (полиоз) или тотальная депигментация волос и др.; ногти - тонкие, гипопластичные, выпуклые, бороздчатые, утолщенные, вросшие и др.; потовые железы - гипер- и гипогидроз, ангидроз и др.

Большой объем информации для правильной диагностики заболеваний у детей можно получить исследуя лицо и череп. Возможные варианты: без изменений; череп - акроцефалия, брахицефалия, долихоцефалия, гидроцефалия, макроцефалия, микроцефалия, платицефалия, пахицефалия, плагиоцефалия, скафоцефалия, тригоноцефалия, позднее закрытие родничков, широкие швы, теменные бугры, выступающий затылочный бугор, плоский затылок, окна - дефекты в костях черепа, дефекты скальпа и др.; лицо - плоское, овальное, длинное, круглое, квадратное, треугольное, узкое, асимметричное, старческое, гротескное, амимичное, «птичье», «свистящее» др.; лоб - выступающий, выпуклый, высокий, покатый, широкий, узкий, скошенный и др.; ушные раковины - большие или маленькие, деформированные, гипопластичные, выступающие, низко- или высокорасположенные, ротированные кзади, с недоразвитием хрящей, с кальцифицированным хрящем, с аномалиями завитка, противозавитка, козелка, с приросшими мочками, с аномалиями размеров мочки, с насечками на мочках, с преаурикулярными выростами и др.; область глаз, век, бровей - гипер- и гипотелоризм, монголоидная или антимонголоидная направленность глазных щелей, экзофтальм, эндофтальм, микрофтальм, макрофтальм, криптофтальм, птоз, эктропион, эпикант, телекант, катаракта, голубые склеры, гетерохромия радужных оболочек, корэктопия - смещение зрачка, поликория - несколько зрачков, колобома - дефект радужки, синофриз, политрихия, дистихиаз, выступающие/уплощенные надбровные дуги, аномалии слезоотделения и др.; нос - маленький/большой, короткий/длинный, широкий/узкий, седловидный, плоский, вздернутый, грушевидный, клювовидный, шаровидный, с раздвоенным кончиком, с вывернутыми ноздрями, с гипоплазией крыльев и др.; губы, полость рта, зубы, язык, небо - микро- и макростомия, рот открытый, впалый, губы тонкие/толстые, губа отвислая, вывернутая, полная, приподнятая, изогнутая, вздернутая; небо узкое, широкое, высокое, арковидное, короткое;

хейлосхиз, палатосхиз, хейлопалатосхиз, олиго- и гиподонтия, преждевременное прорезывание зубов, задержка в прорезывании зубов, выступающие резцы, открытый прикус, глубокий прикус (нижние фронтальные зубы заходят высоко за верхние), микрогнатия (мелкая верхняя челюсть), макродонтия (слишком крупные верхние центральные резцы), микродонтия (непропорционально мелкие зубы), адентия (врожденное отсутствие зубов), «рыбий зуб» (клык похож на резец), диастема, дисплазия эмали, ранний кариес; макро- и микроглоссия, анкилоглоссия, глоссоптоз, широкий альвеолярный отросток и др.; верхняя и нижняя челюсти - микрогнатия, ретрогнатия, микрогения, прогнатизм и др.

Далее необходимо провести тщательный осмотр области шеи, плечевого пояса, грудной клетки и позвоночника. Возможные варианты: без изменений; шея - длинная/короткая, с широким основанием, шейный птериgium, кривошея спастическая и др.; плечи - узкие, покатые и др.; ключицы - гипоплазия и др.; грудная клетка - узкая/широкая, короткая/длинная, бочкообразная, щитовидная, воронкообразная, килевидная, а- или микроксифоидия (отсутствие или маленький мечевидный отросток), асимметрия грудной клетки, недоразвитие грудной мышцы.; ребра - короткие, аномалии числа, формы и др.; молочные железы - гипертелоризм сосков, ателия, множественные соски (полителия), добавочные рудиментарные грудные железы гинекомастия; лопатки - выступающие, крыловидные лопатки и др.; позвоночник - кифоз, сколиоз, кифосколиоз, лордоз, ограниченная подвижность позвоночника, *spina bifida*.

При осмотре области живота можно выявить гипо- или аплазию мышц передней брюшной стенки, патологию расположения пупка, врожденные грыжи (белой линии живота, паховые, бедренные, пупочная). Осмотр наружных половых органов позволит обнаружить гипогонадизм, крипторхизм, анорхизм, монорхизм, макроорхизм, шалевидную мошонку, гипертрофию клитора, гипоплазию малых половых губ, недоразвитие больших половых губ, незаращение пахового канала и др.

Тщательный осмотр верхних и нижних конечностей позволит выявить следующие варианты отклонений: долихостеномелья, брахи- и долихомелья, фокомелья, симптом трезубца (2, 3, 4 пальцы имеют одинаковую длину), сандалевидная щель между 1 и 2 пальцами стопы, брахидактилия, арахнодактилия, клинодактилия, когтеобразная стопа, плоская стопа, асимметрия стоп, саблевидная голень, косолапость.

В заключении проведенной подробной оценки больного выделяются основные признаки дисморфогенеза, стигмы дисэмбриогенеза, их значимость и общее количество, что позволяет предположить наличие у ребенка того или иного наследственного заболевания по фенотипическим признакам, патологии внутренних органов и можно будет составить приблизительный план обследования больного с целью постановки окончательного диагноза. Таким образом, заполнение карты фенотипа позволит установить предварительный диагноз наследственного заболевания. Следующим этапом, необходимым для установления конкретного наследственного заболевания является исследование медицинской генетики.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Баранов А.А. Руководство по амбулаторно-поликлинической педиатрии. М.: ГЭОТАР-медиа, 2006. 591 с.
2. Колчанов Н.А., Ананько Е.А., Колпаков Ф.А. и др. Генные сети // Молекуляр. биология. 2000. Т. 34. № 4. С. 533–544.
3. Пузырев В.П. Генетика мультифакториальных заболеваний: между прошлым и будущим // Мед. генетика. 2003. Т. 2. № 12. С. 498–508.
4. Самиева Г.У. Совершенствование комплексной диагностики, лечения и профилактики стенозирующих ларингитрахеитов у детей. Автореф. дисс... д.м.н. Ташкент, 2010. 138 с.

УДК 577.31:616-006:618.14

*Фарида Хамидова, Тура Эшкабилов, Жасур Исмоилов,
Асадулло Бакиров, Сардоржон Норбердиев
(Самарканд, Узбекистан)*

К ВОПРОСУ О МОРФОЛОГИИ РАННЕГО РАКА ШЕЙКИ МАТКИ

Среди онкологических заболеваний рак шейки матки занимает одно из ведущих мест по распространенности и как причина летальности. Однако, несмотря на многочисленные сообщения о раннем раке шейки матки, до сих пор нет единого подхода по трактовке последовательности перехода диспластических процессов в карциному и не выработаны единые алгоритмы малигнизации нормальных эпителиоцитов в раковые клетки. Биопсии были взяты у 57 организованных и у 106 женщин обратившихся за медицинской помощью.

Ключевые слова: *шейка матки, мазки, дисплазия, карцинома, женщина, цитология.*

Among oncological diseases, cervical cancer occupies one of the leading places in the prevalence and as the cause of mortality. However, despite numerous reports of early cervical cancer, there is still no unified approach to interpreting the sequence of transition of dysplastic processes into carcinoma and there are no uniform algorithms for malignancy of normal epithelial cells into cancer cells. Biopsies were taken from 57 organized and 106 women who applied for medical care.

Key words: *cervix, smears, dysplasia, carcinoma, woman, cytology.*

Актуальность: Среди онкологических заболеваний рак шейки матки занимает одно из ведущих мест по распространенности и как причина летальности. Онкогенкологи утверждают, что число первично выявляемых случаев рака шейки матки из года в год увеличиваются. Это прежде всего связана за счет успешной диагностики раннего преинвазивного рака данной локализации. Этому способствуют проводимый во многих странах скрининг рака шейки матки, то есть формирование групп повышенного риска [1, 2 с. 2, с. 289]. При этом выявляются различной степени дисплазии и потенциально опасные облигатные предраковые заболевания. Однако, несмотря на многочисленные сообщения о раннем раке шейки матки, до сих пор нет единого подхода по трактовке последовательности перехода диспластических процессов в карциному и не выработаны единые алгоритмы малигнизации нормальных эпителиоцитов в раковые клетки [3,4 с. 35, с. 99-101]. Поэтому нужно считать целесообразными любые попытки анализа прекарциноматозных диспластических и гиперпластических процессов как в группах скринингового отбора женщин с риском на опухоль, так и групп индивидуального обращения к гинекологам.

Цели исследования: Мы задались целью ретроспективно анализировать цитологические и биопсийные материалы из шейки матки, доставленные в патологоанатомическое отделение клиники СамМИ в период последних 5 лет.

Материал и методы исследования: За этот срок поступили мазки из шейки матки 665 жительниц нашего региона, взятых во время профилактических осмотров организованных групп женщин в возрасте 21-60 лет (I-группа) и 237 мазков индивидуально обратившихся в гинекологические отделения, возраст которых был в пределах 19-72 лет (II-группа). У определенной части этих женщин после цитологического исследования была выполнена целевая биопсия, которые составили 163 случаев. Биопсии были взяты у 57 организованных и у 106 женщин обратившихся за медицинской помощью. Мазки из шейки матки окрашены метиловым синим, биопсийные материалы- гематоксилин-эозином.

Результаты исследования: Исследование мазков первой группы женщин показали цитологических признаков воспаления у 204 пациенток, то есть у 30,7 % женщин, которые за последние 3 месяцев к гинекологом не обращались. У 108 женщин были выявлены

дисплазии разной степени (16,2%), у 65 пациентов диагностирована лейкоплакия (9,8%) и у 11 женщин обнаружена преинвазивная карцинома – carcinoma in situ (1,6%). Возрастной пик больных с дисплазией был в пределах 31-47 лет, лейкоплакией 29-45, а с воспалительной патологией 24-58 лет. У 61 обследованных женщин распознаны дисплазии легкой степени (CIN I), у 28 женщин дисплазия умеренной степени (CIN II), и 19-тяжелой степени дисплазия (CIN III). Нужно отметить что эти 47 женщин с дисплазией II – III степени за последние 3 месяца к гинекологам не обращались и данная патология у них была распознана впервые.

На основе цитологического заключения 79 женщин первой группы была рекомендована биопсия, которая выполнялась в последующем у 57 пациентов. Биопсийные исследования показали наличие дисплазии легкой степени у 11, умеренной степени – у 19 пациентов, тяжелую дисплазию у 18 больных и преинвазивную карциному у 9 пациентов. Следовательно, показатели преинвазивной карциномы по цитологии в двух случаях оказались завышенными и при биопсии не подтвердились.

У женщин второй группы (обратившиеся за медпомощью гинекологам) по мазкам из шейки 139 больных 59,1% установлены острые либо хронические цервициты, полипы эндоцервикса и эндоцервикоз различного характера. Дисплазии различной степени распознаны у 61 больных (25,7%), лейкоплакия у 21 больных (8,1%) и неинвазивная карцинома у 17 больных (7,1%). Возрастной пик больных с дисплазией был в пределах 29-49 лет, а с воспалительной патологией шейки матки 26-49 лет. Дисплазия легкой степени установлена по мазкам 31 женщин, умеренной степени 18 больным и выраженной степени 12 пациентам. Биопсийные исследования проведены 106 больным этой группы. На основании биопсии дисплазия легкой степени (CIN I) диагностирована у 22, умеренной степени у 29 (CIN II) и выраженной степени (CIN III) у 10 больных. Простая лейкоплакия распознана у 15 больных, полипозный цервицит у 12, эндоцервикоз у 10 больных, неинвазивная карцинома у 7 и у 2 больных была распознана неороговивающая плоскоклеточная карцинома.

Заключение. Таким образом, ретроспективный анализ результатов цитологических и биопсийных исследований первой и второй группы пациентов в достаточно большом количестве объектов исследования 665 мазков и 57 биопсийных материалов организованной группы и 237 мазков и 106 биопсийных материалов неорганизованной группы убедительно показывает значимость этих методов исследования для ранней диагностики предопухолевых и опухолевых патологий шейки матки. Цитологические методы исследования являющиеся неинвазивными и не требующими больших материальных затрат, помогают выявлению ранних диспластических патологии еще в доклинической фазе заболевания. Цитологические исследования при необходимости должны дополняться биопсийными исследованиями для окончательного убеждения о наличии онкопатологии. Проведение регулярных цитологических исследований при профосмотрах организованной части населения, способствует распознаванию дисплазий в начальной стадии, которые по современным представлениям являются полностью обратимыми.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Косенко И.А, Литвинова Т.М, Матылевич О.П, Костевич Г.В. Алгоритм ранней диагностики опухолей репродуктивной системы у беременных. – Минск, 2010.
2. Пальцев М.А, Аничков Н.М. Атлас патологии опухолей человека. Москва, 2003. – 289 с.
3. Яковлева И.А, Кукутэ Б.Г. Морфологическая диагностика предопухолевых процессов и опухолей матки по биопсиям и соскобам. Кишинев, 1979. – С. 35.
4. Blinova S.A., Khamidova F.M., Ismailov J.M. Congenital and acquired structures in the lungs of bronchiectasis disease in children // Вопросы науки и образования. – 2018. – №29(41). – P.99-101.

УДК 616.475-623

*Нилуфар Хушвактова, Ислон Шаматов,
Фарида Холикова, Анвар Болтаев
(Самарканд, Узбекистан)*

**ПРИМЕНЕНИЕ РЕГИОНАРНОЙ АНТИБИОТИКОТЕРАПИИ
НА ФОНЕ НИЗКОЧАСТОТНОГО ФОНОФАРЕЗА НОВОКАИНА
ПРИ ОБОСТРЕНИИ ХРОНИЧЕСКОГО РИНОСИНОСИТА**

Проведено исследование эффективности регионарной антибиотикотерапии на фоне низкочастотного ультразвука у 40 больных в возрасте от 15-50- лет с диагнозом обострение хронического риносинусита. Наблюдения за динамикой заболевания показала, что у 94 % больных основной группы и только 70 % больных контрольной группы оценили эффект лечения как положительный. Удовлетворительный эффект от лечения отметили 6% больных основной группы и 27% контрольной группы, неэффективность лечения отмечалась у 3% контрольной группе. Сравнительный анализ показала безопасность и эффективность регионарных антибиотикотерапии на фоне НУЗ, а также преимущества перед парентеральным и местным использованием антибактериальных препаратов.

Ключевые слова: *хронический риносинусит, регионарная антибиотикотерапия, низкоинтенсивная ультразвук, околоносовые пазухи, синус-эвакуацией.*

A study was conducted on the effectiveness of regional antibiotic therapy against the background of low-frequency ultrasound in 40 patients aged from 15 to 50 years with a diagnosis of the disease showed that 94% of patients in the main group and only 70% of patients in the control group evaluated the effect of treatment as positive. A satisfactory treatment effect was observed in 6% of patients in the main group and in 70% of the control group. Treatment failure was noted in 3% of the control group. A comparative analysis has shown the safety and efficacy of regional antibiotic therapy against the background of the NHA, as well as advantages over parenteral and local use of antibacterial drugs.

Key words: *chronic rhinosinusitis, regional antibiotic therapy, low-intensity ultrasound, paranasal sinuses, sinus – by evacuation.*

Актуальность темы. Высокий уровень распространенности, неуклонный рост заболеваемости хроническим риносинуситом (РС), его прогредиентность течение, приводящее к значительным экономическим потерям вся это определяет не только медицинскую, но и социальную значимость. Приведенные выше сведения обосновывают актуальность разработки новых эффективных методов лечения с патогенетической направленностью действия, способствующих мобилизации неспецифических факторов защиты и функциональных резервов организма, сокращения до необходимого минимума медикаментозной нагрузки у данной категории больных. Мы не встретили работ, посвященных изучению сочетанного действия НУЗ с регионарной антибиотикотерапии при локализации его воздействия на область околоносовых пазух (ОНП) у больных хроническим РС, что послужило изаболевания, определению оптимальной методики воздействия.

Цель исследования. Научно обосновать целесообразность сочетанного применения ультразвука низкой частотой с регионарной антибиотикотерапии при лечении хронического риносинусита.

Материалы и методы исследования. В ЛОР отделение клиники №1 Самаркандского Государственного Медицинского Института (СамГосМИ) обследованы и проведены лечения 40 больных (18 мужчин, 22 женщин) в возрасте от 15 до 50 лет. Длительность заболевания составляло от 1 года до 3 лет. Все пациенты были разделены на две группы -

основную (20 человек) и контрольную группу (20 человек). Критериями отбора являлись наличие обострения хронического РС, подтвержденного данными анамнеза, ЛОР осмотра. Всем больным была проведена стандартный осмотр ЛОР органов, бактериологическое исследование патологического отделяемого из околоносовых пазух и полости носа, оценка обонятельной функции с использованием набора ароматических веществ, рентгенография или компьютерная томография (КТ) ОНП. Наряду с этим проводилась балльная оценка тяжести симптомов и эффективности лечения по аналогово-балльной шкале. Основная группа получало антибактериальный препарат (цефамед) методом эндоназального внутрикожного введения на фоне с НУЗ после предварительного синус эвакуацией, а также ежедневной анемизацией слизистой полости носа и пероральным применением антигистаминных препаратов 2го поколения.

Контрольная группа получала стандартную лечения парентеральное применение антибактериального препарата (цефамед в дозировке 1г 1раз в сутки) в сочетании с пункциями, физиотерапевтическими процедурами, ежедневной анемизацией слизистой полости носа и пероральным применением антигистаминных препаратов 2-го поколения. Оценка эффективности лечения проводилась на основании объективного обследования, включающего стандартный осмотр ЛОР – органов, эндоскопическое исследование полости носа, функциональное обследование: ольфактометрии (в начале и в конце лечения), передней активной ринопневмометрии (в начале и в конце лечения), балльной шкалы оценки тяжести симптомов (в начале лечения, в конце лечения), балльной оценки эффективности лечения (в конце лечения). Наряду с этим сравнивали сроки пребывания больного в стационаре, а также количество проведенных пункций или синус – эвакуаций. Особое внимание обращали на наличие и выраженность реактивных явлений, и болезненность при пальпации в области проекции верхнечелюстных пазух. Оценивали носовое дыхание, обоняние, характер слизистой оболочки, характер отделяемое. Всем пациентам в начале лечения проведено R-графия или КТ. ОНП. Для выбора антибактериального препарата мы, прежде всего, руководствовались имеющимся данными о спектре возбудителей при обострении хронического РС. Широким спектром антибактериального действия препарата, длительностью периода в полувыведение, наличием хорошей тропностью к слизистой оболочке верхних дыхательных путей хорошей переносимостью и минимальным количеством побочных эффектов. Всем вышеперечисленным требованиям отвечает препарат цефамед.

В физиотерапевтической практике применение (НУЗ) (44 кГц), изучение лечебных возможностей которого при заболеваниях (ОНП) представляется целесообразным в связи и большой проникающей способностью низкочастотных ультразвуковых колебаний. В том числе и в воздушной среде и возможностью оказывать не только рефлекторное, но и непосредственное влияние на патологически измененное околоносовые структуры, что может способствовать повышению эффективности лечения. НУЗ обладает антимикробным, стимулирующим микроциркуляцию, противовоспалительным действием, способствуют усилению диффузии антибиотиков в ткани, стимулирует неспецифическую резистентность организма, оказывает иммуностимулирующий эффект. НУЗ оказывает более выражен нос бактерицидное и разрыхляющее действие, сильнее изменяет сосудистую и эпителиальную проницаемость, способствует введению большего количества и на большую глубину лекарственных веществ, при проведение фонофареза.

Пациентам основной группы цефамед вводили эндоназально внутрикожно в область крыла носа со стороны преддверия. Для приготовления раствора антибиотика использовался 1% раствор новокаина, что обуславливало отсутствие болезненных ощущений. Для введения использовали шприц с тонкой иглой, что обуславливало атравматичность метода. Препарат вводился в дозировке 200 мг однократно на весь курс лечения. Клиническая эффективность обусловлена длительной циркуляцией антибиотика в терапевтической концентрации в лимфе и медленным поступлением его в пораженный орган. После однократного применения создалась дело препарата в непосредственной

близости к пораженному органу. Оценку эффективности лечения проводили по окончании пребывания больного на стационарном лечении. Балльная оценка проводилась нами, где 1 балл обозначало - отсутствие эффекта, 2 балла – удовлетворительный эффект, 3 балла – положительный эффект. Было получено, что 93,3% пациентов основной группы (.... больных) и только 70% пациентов контрольной группы (...больных) оценили эффектом лечения как положительный. Удовлетворительный эффект от лечения отметили 3,3% основной группы (2 пациента) и 27% (пациентов) контрольной группы. Неэффективность лечения отмечалось у 3% в контрольной группе. При оценке эффективности в конце проведенного лечения были получены статистически достоверные различия между основной и группой контроля.

Выводы. Таким образом, сравнительный анализ показал безопасность и эффективность регионарных антибиотикотерапии на фоне НУЗ, а также преимущество перед парентеральным (системным) и местным использованием антибактериальных препаратов.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Арефьева Н.А., Совельева Е.Е., Азнабаева Л.Ф., Кильсенбаева Ф.А. Эффективность применения амоксициллина клавуланата и беталейкина при лечении хронического гнойного рецидивирующего синусита. Российская ринология. – 2002. – №2. – С. 124-125.

2. Богомильский М.Р., Тарасов А.А. Антимикробная терапия острого и обострений хронического синусита. Клиническая антимикробная химиотерапия. – М., 2000. – №2. – С. 63-67.

3. Галотерапия в комплексном безпункционном лечении больных с острым гнойным гайморитом // Вестник оториноларингологии. – 2003. – № 4. – С.42-44.

4. Держовина Л.Л. Морфо-физиологические особенности полости носа норме и при не функциональных нарушениях по данным методов передней активной ринопневмометрии акустической ринометрии. Автореферат. Диссертация кандидат медицинских наук. – Ярославль, 2008. – 26 с.

5. Улашин В.С. Низкочастотный ультразвук действие на организм, лечебное применение и перспективы исследования В.С. Улашик. Вопр. Курортологии, физиотерапии лечебной физкультуры. – 2000. – №6.

6. Tanzer, M. Enhancement of bone growth into porous intramedullary implants using non-invasive low intensity ultrasound M. Tanser, S. Kantor, J.D. Bohn J. Orthop, Res. 2007. – Vol. 19. – №2. – P.195-199.

УДК 615.036.8

*Рената Чайковская, Динара Сабырова, Ырысалды Алдаберген
(Караганда, Казахстан)*

ПРИВЕРЖЕННОСТЬ К ЛЕЧЕНИЮ ПАЦИЕНТОВ С ЖЕЛЕЗОДЕФИЦИТНОЙ АНЕМИЕЙ

Статья посвящена вопросам приверженности к лечению пациентов с железodefицитной анемией. Особое внимание обращается на степень железodefицитной анемии у пациентов, их отношение к назначенному лечению, и эффекту, достигнутому благодаря проведенной лекарственной терапии. На основе анализа, проведенного с помощью комплексной медицинской информационной системы, определяется степень достижения комплаенса между врачом и пациентом

Ключевые слова: железodefицитная анемия, гемоглобин, приверженность, комплаенс, лечение анемии.

The article is devoted to adherence to treatment of patients with iron-deficiency anemia. Particular attention is paid to the degree of iron-deficiency anemia in patients, their relationship to the prescribed treatment, and the effect achieved due to the drug therapy. Based on the analysis carried out with the help of a comprehensive medical information system, the degree of attainment of compliance between the doctor and the patient is determined

Keywords: iron-deficiency anemia, hemoglobin, commitment, compliance, treatment of anemia.

Введение

Железодефицитная анемия (ЖДА) – является одним из самых распространённых заболеваний. По данным Всемирной Организации Здравоохранения (ВОЗ) 700-800 млн человек в мире страдают ЖДА или скрытым дефицитом железа. В Республике Казахстан (РК) проблема анемии также весьма актуальна. Частота встречаемости ЖДА в РК составляет 36%. Наиболее высокий уровень анемии регистрируется в сельской местности.

По данным ВОЗ, Казахстан по уровню распространённости ЖДА относится к категории «умеренно поражённых стран». Сегодня в нашей стране есть возможность предоставления полноценного лечения ЖДА, но результативность лечения зависит не только от компетентности и заинтересованности врача, возможностей системы здравоохранения, но и от ответственного отношения пациента к назначенной терапии. [1]

Проблема соблюдения пациентом назначений врача была актуальна всегда. От выполнения рекомендаций зависит эффективность лечения. Термин «комплаенс» впервые был предложен учеными в начале 1950-х годов прошлого века, он отражает степень приверженности пациента к лечению.

Согласно ВОЗ, под «приверженностью» понимают степень соответствия поведения пациента назначениям врача в отношении приема лекарственных препаратов, выполнения рекомендаций по питанию и/или изменению образа жизни.

Плохая приверженность к лечению- это проблема современной медицины, так как она приводит к снижению эффективности лечения, повторным госпитализациям и амбулаторным посещениям врача. При этом, пациент оказывается не удовлетворён лечением, что в дальнейшем еще больше снижает степень его должного отношения к терапии. [2]

Существует два вида причин недостаточной приверженности: непреднамеренные- контролируемые пациенты, преднамеренные- пациент сам решает принимать препараты или завершить лечение.

Причины непреднамеренного отсутствия приверженности таковы:

пациент забывает принимать препарат, финансовые сложности в приобретении препарата, недостаточное оснащение аптек.

Причины преднамеренного отсутствия приверженности: слабая информированность пациента о заболевании/лечении, взгляды пациентов, прекращение лечения по различным причинам (например, пациент полагает, что не нуждается в лечении из-за улучшения состояния; появление побочных эффектов), страх появления побочных эффектов. [3]

Цель

Целью исследования является анализ влияния социально-экономических, клинических и фармакоэпидемиологических факторов на приверженность к медикаментозной терапии пациентов с железодефицитной анемией различного генеза.

Материалы и методы

В ретроспективное исследование были включены 20 пациентов, с выявленной ЖДА. Диагноз ЖДА ставился на основании анализа жалоб, данных анамнеза, объективного исследования, лабораторных показателей (критерии включения $Hb < 120$ г/л, железо $< 12,5$ мкмоль/л, $SF < 20$ мкг/л). В ходе клинического исследования у пациентов изучали соматический анамнез. Ввели динамическое наблюдение клиничко-лабораторных данных.

Из общего количества обследованных больных были исключены лица с гемотрансфузией (переливание эритроцитарной массы). Клинико-лабораторное исследование включало данные анализов: общего анализа крови, группы крови, резус-фактора, биохимического анализа крови (данных сывороточного железа), ферритина, коагулограммы. По данным истории болезни, пациентам были назначены препараты железа, которые они принимали с определенной кратностью в указанной дозировке.

После лечения был проведен опрос по шкале медикаментозного комплаенса, разработанной А.В.Будневским. Пациентам были заданы вопросы о переносимости назначенного препарата(-ов), случаях возникновения побочных реакций и т.д. Терапия занимала в среднем 4-5 месяцев. Гематологические показатели и феррокинетические параметры определялись до лечебной терапии и через 4-5 месяцев после ее начала. Наблюдение за вышеуказанными показателями осуществлялось посредством комплексной медицинской информационной системы (КМИС). [4]

Результаты и обсуждения

Во время ретроспективного исследования было выяснено, что у 20 исследуемых, проживающих в г. Караганда, за 4-5 месяцев при назначенном лечении уровень гемоглобина в среднем увеличился на 33,4 г/л (49,12%). Но следует заметить, что у каждого отдельного пациента, за приблизительно одинаковое время, уровень повышения гемоглобина значительно разнится. С целью уточнения уровня приверженности, был проведен опрос данных пациентов по шкале медикаментозного комплаенса разработанной А.В. Будневским.

При исследовании уровня приверженности больных с ЖДА, было выяснено что из 20 больных у 40% (8)- низкий уровень приверженности, у 25% (5)- средний, и у 35% (7)- высокий. Соотношение уровня приверженности от степени тяжести заболевания представлено в таблице 1. [5]

Табл.1

Соотношение уровня приверженности от степени тяжести заболевания

Уровень приверженности	Степени тяжести		
	легкая	средняя	тяжелая
Высокий	2 (10%)	1 (5%)	4 (20%)
Средний	4 (20%)	1 (5%)	0 (0%)
Низкий	5 (25%)	1 (5%)	2 (10%)

Выводы

Из проводимого опроса, а также при сопоставлении данных было выявлено, что пациенты с тяжелой степенью тяжести ЖДА более привержены к лечению, в то время как среди пациентов с легкой степенью тяжести: большинство пациентов либо слабо привержены, либо приверженность вовсе отсутствует. Причиной низкой приверженности пациентов из группы с легкой степенью тяжести чаще всего являлось быстрое угасание симптомов ЖДА, в связи с чем пациент не видел смысла в продолжении лечения, так как считает себя здоровым. Это говорит о низкой информированности пациента о своем заболевании. Низкая приверженность у небольшого количества пациентов с тяжелой степенью тяжести ЖДА связана с неблагоприятным экономическим состоянием.

Также было замечено, что у приверженных к лечению пациентов отмечалась значительная тенденция к снижению выраженности клинических симптомов. У пациентов со сниженной приверженностью как таковых ухудшений состояния, либо снижения гемоглобина не наблюдалось, в то же время не отмечалось и активной положительной динамики. [6]

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Абдикаримова Р.К. (2011). Анализ распространенности железодефицитной анемии в Казахстане. Вестник Алматинского государственного института усовершенствования врачей, (3), 67-67.

2. Митрофанова И.С. Столбова М.В. Вдовенко Л.Г. Павлова А.А. (2017). Приверженность к лечению пациентов с сахарным диабетом. Современные проблемы науки и образования. – 2017. – № 4. Медицинские науки (14.01.00, 14.02.00, 14.03.00)

3. URL: <https://www.eupati.eu>

4. Доброхотова Ю.Э., & Бахарева И.В. (2016). Железодефицитная анемия: профилактика и лечение при беременности. Лечебное дело, (3), 4-13.

5. Будневский А.В., Малыш Е.Ю., Овсянников Е.С., Титова Л.А., Лукашов В.О. Анализ комплаенса и эффективности профилактики острых респираторных инфекций у больных хронической обструктивной болезнью легких с применением тилорона. Пульмонология. 2016; 26(2): 201-207.

Научный руководитель: ассистент-стажёр Колтунова Е.А.

УДК 611.12-018.1-08:399.323.4

*Нилуфар Юлдашева, Нигина Жураева, Асалбону Даминова,
Нодира Тулкинова, Нодирабегим Илхомова
(Самарканд, Узбекистан)*

МОРФОМЕТРИЧЕСКИЕ ИЗМЕНЕНИЯ КАРДИОМИОЦИТОВ В РАЗНЫХ ОТДЕЛАХ СЕРДЦА КРЫСЫ

Всем живым объектам присуща индивидуальная изменчивость, которая сочетается с внутренней изменчивостью в пределах организма (изменчивость так называемых первичных и вторичных объектов исследования). Для характеристики внутренней изменчивости Н.А.Шевченко ввел понятие гетероморфии, а позже были предложены способы ее количественной оценки и показано, что степень гетероморфности может служить критерием отклонения тканей от исходного состояния, а также мерой нормализации его после нарушений. Гетероморфия эндотелия магистральных сосудов и скелетной мышечной ткани исследована. Мышечную ткань целомического типа в таком плане не изучали.

Ключевые слова: кардиомиоцит, диастола, систола, правый желудочек, левый желудочек, межжелудочковая перегородка, правое предсердие, левое предсердие.

In rats after alkaline dissociation of the heart at the state of systol and diastol, length and width of cardiomyocytes have been measured, their volume has been calculated. Statistical characteristics of distribution connected with the first four moments have been taken into consideration. Certain size differences of cardiomyocytes in five cardiac parts have been revealed, as well as peculiarities of their variability that is connected with an individual and internal changeability. In the atria predominates the first, in the ventricles – the second. If the internal changeability of the cardiomyocytes in all the cardiac parts is mainly the same, the individual one – is different (in the atrii it is 2 times as great, in the interventricular septum it is the same as in the atrii). The individual changeability of the cardiomyocytes volume is also greater than that of their size. This also proves the variability of their proportions. The degree of their contractility makes 11-20%, differences between the cardiac parts are not significant. The data obtained could be used as normatives for various experiments.

Key words: cardiomyocyte, diastole, systole, right ventricle, left ventricle, interventricular septum, right atrium, left atrium.

Один из простых, но важных показателей гетероморфии, – размер клеток. Работы, в которых производили измерения кардиомиоцитов, единичны. В большинстве случаев

измерение производили на срезах, но это не может дать представления об истинной величине кардиомиоцитов. Измерения изолированных кардиомиоцитов еще более редки. Имеющиеся сведения относятся лишь к какому-либо одному из отделов, чаще всего желудочкам. Данных об изменении размеров кардиомиоцитов в различные фазы сердечной деятельности нет. Целью настоящей работы явилось изучение у крыс размеров рабочих кардиомиоцитов разных отделов сердца в состоянии систолы и диастолы.

Материал и методика. У 16 крыс массой 79-218 г прекращали сердечную деятельность либо в состоянии систолы, либо в состоянии диастолы (по 8 животных) введением соответственно 1 % раствора хлористого бария и 2 % раствора хлоралгидрата. Сердце фиксировали в 10 % растворе нейтрального формалина. Диссоциацию кардиомиоцитов проводили в собственной модификации (использовали не 50%, а 12% раствор КОН с последующим подкрашиванием изолированных кардиомиоцитов 0,01 % раствором тинониона). Окулярным микрометром измеряли длину и ширину не менее 100 кардиомиоцитов в желудочках и межжелудочковой перегородке и 30 клеток в каждом предсердии. Объем клеток рассчитывали по формуле цилиндра $V=\pi d^2 l/4$, где d – ширина, l – длина кардиомиоцита. Вычисляли среднюю арифметическую, дисперсию, коэффициент вариации, асимметрию и эксцесс с их стандартными отклонениями. Групповую оценку проводили с учетом сложения долей дисперсии, связанных с индивидуальной и внутренней изменчивостью. Исследовали наличие корреляции между длиной и шириной кардиомиоцитов (выборки по каждому животному объединяли, предварительно нормируя их).

Результаты исследования и их обсуждение. Средние размеры кардиомиоцитов у самцов и самок значимо не различаются, поэтому при дальнейших расчетах результаты объединены. Так как при сокращении сердца изменяются длина и ширина кардиомиоцитов, а объем постоянен, для оценки последнего были объединены и результаты измерений в состоянии систолы и диастолы (табл. 1, 2, 3). Объем кардиомиоцитов в желудочках в 1,6 – 1,7 раза больше, чем в предсердиях, в межжелудочковой перегородке занимает промежуточное положение, но ближе к таковому в желудочках.

Таблица 1

Объем кардиомиоцитов при систоле и диастоле сердца у крысы

Параметры	Отделы сердца	Оценка параметра	Значимость различий				
			ЛЖ	ПЖ	МЖП	ЛП	ПП
$X \pm S$	ЛЖ	$68 \cdot 10^3 \pm 3 \cdot 10^3$	X	0,64	3,42	6,43	6,93
	ПЖ	$67 \cdot 10^3 \pm 3 \cdot 10^3$	–	X	2,05	5,67	6,59
	МЖП	$60 \cdot 10^3 \pm 3 \cdot 10^3$	0,01	–	X	3,66	3,64
	ЛП	$42 \cdot 10^3 \pm 3 \cdot 10^3$	0,001	0,001	0,001	X	2,21
	ПП	$38 \cdot 10^3 \pm 3 \cdot 10^3$	0,001	0,001	0,001	–	X
$V - \Gamma S_v$	ЛЖ	$0,280 \pm 0,021$	X	0,25	0,21	0,006	0,71
	ПЖ	$0,285 \pm 0,022$	–	X	0,46	0,81	1,43
	МЖП	$0,273 \pm 0,020$	–	–	X	0,24	0,39
	ЛП	$0,280 \pm 0,024$	–	–	–	X	0,79
	ПП	$0,264 \pm 0,019$	–	–	–	–	X
$A \pm SA$	ЛЖ	$0,75 \pm 0,17$	X	0,89	0,11	0,43	0,17
	ПЖ	$0,61 \pm 0,13$	–	X	0,94	1,24	1,62
	МЖП	$0,73 \pm 0,11$	–	–	X	0,31	0,76
	ЛП	$0,77 \pm 0,15$	–	–	–	X	0,45
	ПП	$0,87 \pm 0,13$	–	–	–	–	X
$E \pm S_E$	ЛЖ	$1,24 \pm 0,41$	X	1,34	0,92	1,08	0,83
	ПЖ	$0,64 \pm 0,24$	–	X	0,41	0,02	0,23

Тенденції та перспективи розвитку науки і освіти в умовах глобалізації

	МЖП	0,81 ± 0,25	–	–	X	0,45	0,26
	ЛП	0,65 ± 0,26	–	–	–	X	0,13
	ПП	0,7 ± 0,3	–	–	–	–	X

Примечание. Здесь и в табл. 2-5: ЛЖ – левый желудочек; ПЖ – правый желудочек; МЖП – межжелудочковая перегородка; ЛП – левое предсердие; ПП – правое предсердие. В графе «Значимость различий» сверху от главной диагонали представлены значения t-критерия Стьюдента, снизу – значение P (при отсутствии значимой вероятности поставлен прочерк).

При попарном сравнении объема кардиомиоцитов в правом и левом желудочках и в правом и левом предсердиях значимых различий нет (см. табл. 1). Значения асимметрии и эксцесса не значимы, так что распределение не отличается от нормального.

Длина и ширина кардиомиоцитов как в систоле, так и в диастоле в желудочках больше, чем в предсердиях. По этим признакам межжелудочковая перегородка занимает промежуточное положение между предсердиями и желудочками, а не между правым и левым желудочком. Линейные размеры кардиомиоцитов как в состоянии диастолы, так и в состоянии систолы распределены нормально (коэффициент асимметрии и эксцесс не значимы). Соотношение длины и ширины кардиомиоцитов характеризует их пропорции. Корреляция оказалась незначительной хотя и значимой (табл. 4). Это свидетельствует об очень большой вариабельности пропорций клеток.

Таблица 2

Размеры кардиомиоцитов при диастоле сердца у крысы

Параметры	Отделы сердца	Оценка параметра	Длина				
			Значимость различий				
			ЛЖ	ПЖ	МЖП	ЛП	ПП
$\bar{x} \pm s_{\bar{x}}$	ЛЖ	108,0±2,6	X	1,54	2,20	4,63	3,27
	ПЖ	111,5±2,8	–	X	2,18	4,00	3,30
	МЖП	99,1±2,5	–	–	X	3,69	1,71
	ЛП	87±4	0,01	0,01	0,01	X	1,37
	ПП	92±5	0,05	0,05	–	–	X
$v \pm s_v$	ЛЖ	0,134±0,022	X	0,46	1,48	0,16	1,68
	ПЖ	0,127±0,019	–	X	0,23	0,10	1,06
	МЖП	0,125±0,020	–	–	X	0,34	1,23
	ЛП	0,128±0,020	–	–	–	X	1,12
	ПП	0,114±0,017	–	–	–	–	X
$A \pm s_A$	ЛЖ	0,2±0,3	X	0,25	0,28	0,09	1,12
	ПЖ	0,27±0,18	–	X	1,77	0,30	0,08
	МЖП	0,12±0,14	–	–	X	0,86	0,54
	ЛП	0,22±0,21	–	–	–	X	0,07
	ПП	0,24±0,24	–	–	–	–	X
$E \pm s_E$	ЛЖ	1,1±0,5	X	1,13	2,20	1,49	1,14
	ПЖ	0,63±0,25	–	X	1,76	0,32	0,56
	МЖП	0,2±0,3	–	–	X	0,09	0,38
	ЛП	0,2±0,4	–	–	–	X	0,46
	ПП	0,4±0,3	–	–	–	–	X
$\bar{x} \pm s_{\bar{x}}$	ЛЖ	27,6±0,9	X	0,07	0,22	2,36	2,73

Тенденції та перспективи розвитку науки і освіти в умовах глобалізації

	ПЖ	27,6±0,9	–	X	1,17	2,89	3,19
	МЖП	26,6±0,9	–	–	X	1,89	2,29
	ЛП	24,2±1,2	–	–	–	X	1,48
	ПП	22,8±1,2	–	–	–	–	X
$v \pm s_v$	ЛЖ	0,1±0,5	X	1,47	1,43	1,66	1,60
	ПЖ	0,123±0,020	–	X	1,38	1,91	2,35
	МЖП	0,098±0,014	–	–	X	1,67	0,37
	ЛП	0,086±0,015	–	–	–	X	0,15
	ПП	0,088±0,011	–	–	–	–	X
$A \pm s_A$	ЛЖ	0,49±0,16	X	0,04	1,70	0,49	0,02
	ПЖ	0,50±0,21	–	X	1,83	0,33	0,07
	МЖП	0,20±0,21	–	–	X	1,58	1,79
	ЛП	0,43±0,17	–	–	–	X	0,31
	ПП	0,49±0,11	–	–	–	–	X
$E \pm s_E$	ЛЖ	0,61±0,21	X	0,52	0,87	1,72	0,85
	ПЖ	0,8±0,3	–	X	1,06	2,08	1,43
	МЖП	0,42±0,13	–	–	X	2,06	0,52
	ЛП	0,3±0,3	–	–	–	X	0,67
	ПП	0,2±0,5	–	–	–	–	X

Спеціального аналізу заслуговують результати визначення коефіцієнта варіації. При складанні табл. 1-3 його вичисляли по результатам вимірювання у кожного тваринки окремо і по цим оцінкам знаходили середній коефіцієнт. Таким чином, в табл. 1-3 він відображає ступінь змінчивості, присущу кардіоцитам в межах організму (внутрішню змінчивість).

Таблиця 3

Размери кардіоцитів при систолі серця у криси

Параметри	Отделы сердца	Длина					
		Оценка параметра	Значимость различий				
			ЛЖ	ПЖ	МЖП	ЛП	ПП
$\bar{x} \pm s_{\bar{x}}$	ЛЖ	91,0±1,6	X	1,09	3,39	2,87	2,99
	ПЖ	89,2±1,5	–	X	2,82	2,94	2,97
	МЖП	85,5±2,2	0,05	0,05	X	1,79	1,54
	ЛП	78±4	0,05	0,05	–	X	0,01
	ПП	78±4	0,05	0,05	–	–	X
$v \pm s_v$	ЛЖ	0,137±0,011	X	0,38	0,36	0,78	0,84
	ПЖ	0,134±0,010	–	X	0,01	0,59	1,98
	МЖП	0,135±0,010	–	–	X	0,63	0,22
	ЛП	0,131±0,011	–	–	–	X	1,19
	ПП	0,120±0,009	–	–	–	–	X
$A \pm s_A$	ЛЖ	0,17±0,16	X	0,05	0,32	0,74	0,95
	ПЖ	0,18±0,1.0	–	X	1,07	0,34	1,06
	МЖП	0,12±0,08	–	–	X	1,40	1,40
	ЛП	0,29±0,16	–	–	–	X	0,42

Тенденції та перспективи розвитку науки і освіти в умовах глобалізації

	ПП	0,44 ± 0,20	–	–	–	–	X
E±s _E	ЛЖ	0,59±0,27	X	1,35	2,00	0,29	0,65
	ПЖ	0,32±0,18	–	X	0,99	0,57	0,02
	МЖП	0,17±0,20	–	–	X	0,88	0,42
	ЛП	0,57±0,35	–	–	–	X	0,53
	ПП	0,32±0,28	–	–	–	–	X
$\bar{x} \pm s_{\bar{x}}$	ЛЖ	31,6±0,7	X	1,35	0,97	4,09	4,23
	ПЖ	30,6±0,6	–	X	0,35	2,35	2,85
	МЖП	30,7±0,7	–	–	X	2,21	2,73
	ЛП	27,0±0,9	0,01	0,05	–	X	3,22
	ПП	25,1±1,3	0,01	0,05	0,05	0,05	X
v±s _v	ЛЖ	0,118±0,019	X	0,73	1,79	0,20	0,99
	ПЖ	0,110±0,014	–	X	0,43	1,15	0,09
	МЖП	0,100±0,011	–	–	X	1,15	0,09
	ЛП	0,123±0,014	–	–	–	X	1,26
	ПП	0,10±0,09	–	–	–	–	X
A±s _A	ЛЖ	0,18±0,12	X	1,66	0,31	1,49	1,46
	ПЖ	0,36±0,10	–	X	0,75	0,46	1,46
	МЖП	0,22±0,22	–	–	X	0,98	0,86
	ЛП	0,45±0,13	–	–	–	X	1,30
	ПП	0,49±0,15	–	–	–	–	X
E±s _E	ЛЖ	0,19±0,22	X	0,18	0,35	0,24	0,13
	ПЖ	0,15±0,20	–	X	0,85	0,24	0,03
	МЖП	0,25±0,14	–	–	X	0,49	0,07
	ЛП	0,15±0,26	–	–	–	X	0,24
	ПП	0,24±0,28	–	–	–	–	X

По результатам измерения длины кардиомиоцитов он оказался равен 11-13, ширины – 9-12 и объема – 26-28 %, не различаясь в разных отделах сердца, а в отношении линейных размеров – и в систоле и диастоле. Вариабельность а любом уровне организации включает и генетически детерминированную индивидуальную изменчивость. Для ее выявления тоже был ассчитан коэффициент вариации, но в качестве исходных вариант принимали среднюю величину признака у каждого животного (табл. 5). Коэффициенты вариации, характеризующие индивидуальную и внутреннюю изменчивость, не одинаковы. В предсердиях преобладает первая, в желудочках и межжелудочковой перегородке – вторая. Если внутренняя изменчивость кардиомиоцитов во всех отделах сердца почти одинакова, то индивидуальная – различна (в предсердиях она в два раза значительнее; в межжелудочковой перегородке она такая же, как и в предсердиях). Индивидуальная изменчивость объема кардиомиоцитов также больше, чем изменчивость их линейных размеров.

Таблиця 4

**Статистические оценки связи длины (x) и ширины (y) кардиомиоцитов
сердца крысы**

Состояние миокарда	Отделы сердца	Регрессия y по x $y = \beta_0 + \beta_1 x$		Регрессия x по y $x = \beta_0 + \beta_1 y$		r	$z \pm s_z$	t_z
		$\beta_1 \pm s_{\beta_1}$	t_{β_1}	$\beta_1 \pm s_{\beta_1}$	t_{β_1}			
Систола	ЛЖ	0,16±0,03	4,75	0,17±0,04	4,75	0,17	0,17±0,04	4,72
	ПЖ	0,81±0,35	2,29	0,08±0,04	2,29	0,08	0,08±0,04	2,29
	МЖП	0,21±0,03	6,23	0,22±0,04	6,14	0,22	0,22±0,04	6,14
	ЛП	0,11±0,06	1,99	0,14±0,07	1,99	0,13	0,13±0,06	1,99
	ПП	0,13±0,07	2,01	0,13±0,06	2,01	0,13	0,13±0,06	2,00
Диастола	ЛЖ	0,14±0,04	3,85	0,13±0,03	3,85	0,14	0,14±0,04	3,81
	ПЖ	0,20±0,04	6,07	0,22±0,04	6,07	0,21	0,21±0,04	6,02
	МЖП	0,17±0,04	4,99	0,17±0,03	4,99	0,17	0,18±0,04	4,96
	ЛП	0,21±0,06	3,12	0,19±0,06	3,12	0,20	0,20±0,06	3,09
	ПП	0,18±0,06	2,94	0,19±0,06	2,94	0,19	0,19±0,06	2,93

Примечание. Поскольку наблюдения были нормированы, β_0 принято за 0.

Таблиця 5

**Индивидуальная изменчивость размеров кардиомиоцитов
($v \pm s_v, \%$)**

Отделы сердца	Объем	Длина		Ширина	
		в состоянии систолы	в состоянии диастолы	в состоянии систолы	в состоянии диастолы
ЛЖ	19±4	5,0±1,2	6,8±1,7	7,4±1,9	9,8±2,5
ПЖ	19±3	4,6±1,1	7,2±1,8	5,8±1,4	8,8±2,2
МЖП	21±4	4,6±1,9	7,2±1,8	7,7±1,9	9,9±2,5
ЛП	30±6	16±4	15±4	10±3	15±4
ПП	33±6	14±4	16±4	16±4	15±4

Результаты измерений ширины кардиомиоцитов желудочков оказались близкими к данным, полученным при измерении на электронных микрофотографиях как диссоциированных, так и не диссоциированных клеток. В большинстве других работ размеры кардиомиоцитов исследовали на обычных гистологических срезах и они оказались приблизительно в два раза меньше. В последней по времени публикации сведений о длине и ширине кардиомиоцитов нет, но судя по величине проекции клеток, они значительно меньше по сравнению с данными, полученными в настоящей работе и ранее; скорее всего, это связано с тем, что после диссоциации кардиомиоциты высушивали на стеклах. О размерах кардиомиоцитов в разных отделах сердца удалось встретить одну публикацию; измерения производили на срезах, и соответственно результаты оказались заниженными, тем не менее они подтверждают выявленную тенденцию превышения размеров кардиомиоцитов в желудочках по сравнению с предсердиями.

Произведенные измерения позволяют судить не только о размерах, но и о степени сократимости кардиомиоцитов: она определяется соотношением длины клеток в систоле и диастоле. Укорочение составляет 11-20%, причем различия в степени сократимости кардиомиоцитов из разных отделов сердца не значимы. В доступной литературе об этом сведений нет.

Полученные в настоящей работе детальные данные о размерах и изменчивости кардиомиоцитов могут быть нормативными при организации различных экспериментов с использованием в качестве модели сердца крысы.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Егорова И.Ф., Серов Р.А., Плотникова Л.Р. и Амиркулов Б.Д. Утрата миофибрилл – проявление относительной дедифференцировки гипертрофированных кардиомиоцитов // Морфология №5, том 126.2004, С.37-40.
2. Соколов В.В. Морфологическая характеристика типов ветвления артерий сердца человека // Морфология. 2000. №1. том 117. С.34.
3. Ахмедова С.М. Возрастные особенности анатомии сердце крысят в раннем постнатальном онтогенезе // Medicus. 2015 № 4. Волгоград. С. 91-94.
4. Ахмедова С.М., Миршарипов У.М. Морфологические особенности волокнистых структур стенки предсердий и желудочков сердца крысы // Вестник Ташкентской медицинской академии. Ташкент, 2015. № 2. С.24-28.
5. Gonzalez-Reyes S., Fernandez-Dumont V., Calonge W.M., Martinez L., Tovar J.A. Vitamin A improves Pax 3 expression that is decreased in the heart of rats with experimental diaphragmatic hernia.
6. J. Pediatr Surg. 2006 Department of Pediatric Surgery, Hospital Universitario La Paz, Madrid, Spain.
7. Akturk Q., Demirin K., Sutcu R., Yilmaz N., Kovlu H. Altuntas I The effects of diazinon on lipid peroxidation and antioxidant enzymes in rat heart and ameliorating role of vitamin E and vitamin C Cell Biol Toxicol. 2006.
8. Катинас Г.С. Некоторые способы оценки пространственной и временной организации тканей. В кн.: Временная и пространственная организация тканей. Л., Изд. 1-го ЛМИ, 1981, С. 7-25.

УДК 616.342-009.12-053.2

*Амон Язданов, Шухрат Уралов, Халима Шадиева, Хожимурод Облокулов
(Самарканд, Узбекистан)*

ДУОДЕНОГАСТРАЛЬНЫЙ РЕФЛЮКС У ДЕТЕЙ (СОВРЕМЕННЫЕ АСПЕКТЫ КЛИНИКИ, ДИАГНОСТИКИ И ЛЕЧЕНИЯ)

В статье приводятся современные аспекты клиники, диагностики и лечения дуоденогастрального рефлюкса у детей, который осложняет течение многих заболеваний желудочно-кишечного тракта.

Ключевые слова: *детский возраст, дуоденогастральный рефлюкс, клиника, диагностика, лечение.*

The article presents the modern aspects of the clinic, diagnosis and treatment of duodenogastric reflux in children, which complicates the course of many gastrointestinal diseases.

Keywords: *children's age, duodenogastric reflux, clinic, diagnosis, treatment.*

Дуоденогастральный рефлюкс (ДГР) – патологическое состояние, обусловленное нарушением моторной и эвакуаторной функции гастродуоденальной зоны и характеризующееся спонтанным или регулярно повторяющимся забрасыванием в полость желудка дуоденального содержимого, что приводит к повреждению слизистой оболочки желудка с развитием эрозивно-язвенных, катаральных и функциональных нарушений

[1, с. 5-7; 2, с. 18-24; 7, с. 26-36; 10, с. 12-16]. Литературные источники приводят противоречивые данные о распространенности и связях пола, возраста и частоты встречаемости ДГР. Наиболее часто рефлюкс регистрируется у девочек, и с возрастом частота встречаемости увеличивается [11, с.33-34]. А.М. Тухватуллин (2002) утверждает, что ДГР преимущественно выявляется у девочек в 20,7%, а у мальчиков – в 13,7% случаев. Выявлена зависимость частоты выявления ДГР от пола и возраста. У мальчиков и девочек наблюдался рост патологии с возрастом, но у девочек нарушения встречались чаще.

Этиология и патогенез. ДГР представляет собой определенное патологическое состояние, влекущее за собой заброс содержимого двенадцатиперстной кишки в полость желудка с последующим агрессивным влиянием из-за постоянной травматизации слизистой оболочки желудка компонентами рефлюксата [5, с.9-17; 8, с.13-16; 924-26]. Ведущей причиной появления ДГР считается недостаточность привратника (функциональная, затем – анатомическая), нарушения моторно-эвакуаторной функции двенадцатиперстной кишки (ДПК), отсутствие согласованных действий между привратником и ДПК, изменение внутриполостного давления в желудке и ДПК из-за превалирующего повышения давления в ДПК [14, с.90-94; 15, 198]. Кроме этого, большое значение в появлении ДГР имеет врожденная патология кишечника, поджелудочной железы, сосудистой системы в виде мембран тонкого кишечника, синдрома Ледда, синдрома верхней брыжеечной артерии и ряда других изменений.

При развитии ДГР патогенетическое значение имеют:

- повреждающее действие панкреатических ферментов (трипсина), желчных кислот на слизистую оболочку желудка, пищевода, ротовой полости, приводящее к разрушению защитного муцинового барьера слизистой оболочки желудка, пищевода;
- обратная диффузия водородных ионов в подслизистый слой желудка;
- повреждение желчными кислотами рефлюксата мембран клеток эпителия, вследствие чего клетки становятся более чувствительными к факторам агрессии – соляной кислоте, пепсину, НР.

Исследования доказали, что желчные кислоты (лизолецитин) являются высокотоксичными соединениями для клеточных мембран. Желчные кислоты, контактируя со слизистой оболочкой желудка, пищевода, приводят к снижению количества фосфолипидов слизи, потере гидрофобных свойств и растворению защитного слоя, угнетению синтеза простагландинов и ингибированию процессов регенерации и репарации [6, с. 51-57]. Установлено, что желчные кислоты приводят не только к воспалительным изменениям в слизистой оболочке верхних отделов желудочно-кишечного тракта, но и заключают в себе метапластический потенциал.

Особенности клинических проявлений ДГР. Как самостоятельная патология ДГР встречается редко, преимущественно он выявляется на фоне других заболеваний ЖКТ, прежде всего гастродуоденальной патологии, что влияет на клиническую картину рефлюкса, в преобладающей степени маскируя ее. Нарушение моторики желудка и замедление эвакуации приводят к появлению желтого налета на языке, горечи во рту, отрыжки воздухом или кислым, тошноты, реже – рвоты желчью, изжоги, часто не проходящей или усиливающейся на фоне приема ингибиторов протонной помпы (ИПП) [12, с. 147-149]. Боли в животе носят периодический характер, чаще схваткообразный, иногда провоцируются физической нагрузкой, стрессовыми ситуациями. В отличие от «классического» кислого рефлюкса, проявляющегося изжогой, регургитацией и дисфагией, связь ДГР с соответствующими симптомами определена слабее, но чаще, чем при кислотном рефлюксе, выявляются симптомы диспепсии. Также возможно предъявление жалоб пациентов на боль в эпигастриальной области, усиливающуюся после еды, и в редких случаях достаточно выраженную [3, с.11]. Данные симптомы возникают вследствие развития на фоне ДГР гастрита. Несостоятельность сфинктерного аппарата,

нарушение антродуоденальной моторики (изменение согласованных действий между антральным, пилорическим отделами желудка и двенадцатиперстной кишкой), а также резекция части желудка, приводящая к уничтожению естественного сфинктерного аппарата, ведут к развитию желчного рефлюкса и являются важными факторами анамнеза, определение которых помогает установлению верного диагноза [13, с.704]. Диспепсические явления включают в себе: снижение аппетита, упорную тошноту (из-за повышения внутридуоденального давления), отрыжку воздухом, пищей, изжогу, иногда рвоту с примесью желчи.

Диагностические методы исследования ДГР: Рентгенологическое исследование желудка и двенадцатиперстной кишки позволяет не только выявить признаки воспалительных изменений, но и оценить степень нарушения моторики этих отделов и провести диагностику выраженности гастропареза, бульбоза, пилороспазма.

Эндоскопическими (эзофагогастродуоденоскопия) признаками нарушения моторной функции ДПК являются наличие дуоденогастрального рефлюкса (постоянный заброс желчи в желудок; объем желудочного содержимого увеличен; зияние привратника; окрашивание слизистого «озерца» в желто-зеленый цвет; желтый оттенок желудочной слизи; луковица ДПК заполнена желчью), зияние привратника и расширение просвета кишки.

pH-метрия позволяет судить о моторной активности по изменениям уровня pH антрального отдела желудка

Антродуоденальная манометрия позволяет собрать данные о моторной функции желудка с регистрацией внутрипросветного давления, оценкой перистальтической активности смежных отделов ЖКТ.

Электрогастрография – это метод регистрации биопотенциалов желудка, отражающих его двигательную функцию при помощи прибора электрогастрографа.

Гидросонография – ультразвуковой метод исследования желудка, двенадцатиперстной кишки с использованием искусственного контрастирования путем приема внутрь 250-300 мл негазированной воды комнатной температуры. Когда происходит заброс щелочного содержимого двенадцатиперстной кишки в кислую среду желудка, на эхограммах периодически, соответственно забросу в желудок дуоденального содержимого, регистрируется ретроградное движение пузырьков газа (эхогенных участков) и жидкости от привратника к телу желудка. Он позволяет дифференцировать три степени ДГР в зависимости от высоты заброса жидкости из луковицы двенадцатиперстной кишки в просвет желудка. Метод позволяет косвенно судить о степени тяжести рефлюкс-гастрита [10, с. 12-16].

Выявление и решение технических и методологических проблем pH-мониторинга привело к разработке нового метода исследования – многоканальной внутрипросветной импедансометрии. В основе метода лежит регистрация изменений электропроводности пищевода, желудка, двенадцатиперстной кишки, возникающих при движении по нему ретроградных болюсов в процессе рефлюкса. Она предназначена главным образом для установления факта наличия рефлюкса в пищевод (ГЭР, ДГЭР), желудок (ДГР).

Принципы лечения ДГР у детей. Терапия ДГР включает в себя применение прокинетики, антацидов, препаратов урсодезоксихолевой кислоты (УДХК), ингибиторов протонной помпы (ИПП), сорбентов и цитопротекторов. Лечение заключается в нейтрализации раздражающего действия компонентов дуоденального содержимого на слизистую оболочку желудка и пищевода (в случае УДХК, сорбентов и цитопротекторов), на нормализацию моторики ЖКТ (прокинетики). Терапия, подавляющая кислотопродукцию, может быть эффективна в снижении повреждающего действия соляной кислоты и желчи. Подавление кислотопродукции с применением ИПП эффективно снижает как кислотный, так и желчный рефлюкс. Кроме ИПП, применяются

антациды, которые обладают свойством нейтрализации кислотности желудочного сока и эффектом сорбента, благодаря чему адсорбируются желчь и лизолецитин.

В качестве прокинетики для восстановления моторики ЖКТ и устранения ДГР применяют антагонисты дофаминовых рецепторов метоклопрамид и домперидон. Антагонисты дофаминовых рецепторов повышают тонус нижнего пищеводного сфинктера, усиливают сократительную способность желудка и препятствуют его релаксации, ускоряют эвакуацию из желудка и улучшают антродуоденальную координацию, способствуя тем самым устранению ДГР. Предпочтение отдается домперидону из-за того, что метоклопрамид проникает через гематоэнцефалический барьер и может вызывать большое количество побочных эффектов: мышечный гипертонус, гиперкинезы, сонливость, беспокойство, депрессию, а также эндокринные нарушения (галакторея, гиперпролактинемия). УДХК проявляет цитопротекторный эффект при развитии рефлюкс-гастрита и рефлюкс-эзофагита. Влияние УДХК заключается в переходе желчных кислот в водорастворимую форму, благодаря чему снижается негативное влияние рефлюксата, и ведет к улучшению клинической симптоматики и эндоскопических признаков повреждения слизистой оболочки желудка и слизистой пищевода.

Выводы. Таким образом, ДГР как патологический рефлюкс осложняет течение многих функциональных и органических заболеваний ЖКТ, является одним из факторов, способствующих возникновению изменений в слизистой оболочке желудка и пищевода, а его клинические проявления не позволяют своевременно диагностировать ДГР и предотвратить его последствия. Поэтому с целью точной диагностики и лечения ДГР необходимо выработать наиболее оптимальные схемы и подходы.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Мазурин, А. В. Современные представления о патологии верхних отделов желудочно-кишечного тракта у детей / А. В. Мазурин, В. А. Филин, Л. Н. Цветкова // Педиатрия. – 1997. – № 1. – С. 5–7.
2. Лапина, Т. Л. Горечь во рту: интерпретация гастроэнтеролога / Т. Л. Лапина, А. О. Буеверов // Клин. перспективы гастроэнтерологии, гепатологии. – 2013. – № 3. – С. 18–24.
3. Звягинцева, Т. Д. Дуоденогастральный рефлюкс в практике врача-гастроэнтеролога: очевидные опасности и скрытая угроза / Т. Д. Звягинцева, А. И. Чернобай // Здоров'я України. Гастроентерологія. Гепатологія. Колопроктологія. – 2012. – № 1. – С. 11.
4. Бабак, О. Я. Желчный рефлюкс: современные взгляды на патогенез и лечение / О. Я. Бабак // Сучасна гастроентерологія. – 2003. – № 1. – С. 28–30.
5. Ткаченко, Е. И. Клинические и функционально-морфологические особенности хронического рефлюкс-гастрита / Е.И.Ткаченко, В.Ю. Голофеевский, О.А. Саблин // Рос. гастроэнтерол. журн. - 1999. - № 1. - С. 9-17.
6. Лапина, Т. Л. Урсодезоксихолевая кислота: влияние на слизистую оболочку верхних отделов желудочно-кишечного тракта / Т. Л. Лапина, И. М. Картавенко // Рос. журн. гастроэнтерологии, гепатологии, колопроктологии. – 2007. – Т. 17, № 6. – С. 51–57.
7. Хавкин, А. И. Инструментальная диагностика функциональных нарушений верхних отделов ЖКТ / А. И. Хавкин, А. Н. Гуреев // Функциональные расстройства моторной деятельности верхних отделов ЖКТ у детей. – М., 2012. – С. 26–36.
8. Папко, С. Б. Дуоденогастральный рефлюкс и хронический гастрит у детей и подростков / С.Б.Папко, И.А.Сивцов // Здоровоохранение. -2006. -№10. -С.13-16
9. Тарасюк, Б. А. Возможности гидросонографии в оценке моторно-эвакуаторной функции желудка и двенадцатиперстной кишки у детей / Б. А. Тарасюк, Т. А. Гридина // Перинатол. и педиатрия. – 2012. – № 2. – С. 24–26.

10. Место урсодезоксихолевой кислоты в лечении дуодено-гастрального рефлюкса у детей / А.А. Нисевич [и др.] // Эксперим. и клин. гастроэнтерология. – 2012. – № 12. – С. 12–16.
11. Тухватуллин А.М. К вопросу о рефлюксной болезни у детей / А. М. Тухватуллин, А. П. Пирогов // Казан. мед. журн. – 2002. – Т. 83, № 1. – С. 33-34.
12. Значение суточного рН-мониторирования в диагностике рефлюксной патологии желудочно-кишечного тракта / С.В. Панько [и др.] // Биологические ритмы : материалы Междунар. науч.-практ. конф., Брест, 11–12 окт. 2012 г. – Брест, 2012. – С. 147–149.
13. Гастроэнтерология: руководство для врачей / под ред. В.Т. Ивашкина, Т.Л. Лапиной. – М. : ГЭОТАР-Медиа, 2008. – 704 с.
14. Kawiorski, W. Current diagnosis of gastroduodenal reflux and biliary gastritis / W.Kawiorski, R.M. Herman, J.Legutko // Przegl.Lek. -2001.-Vol.58, N2. -P. 90-94
15. The effect of ursodeoxycholic acid treatment on epidermal growth factor in patients with bile reflux gastritis / M. Ozkaya [et al.] // Turk. J. Gastroenterol. – 2002 Dec. – Vol. 13, N 4. – P. 198.

СІЛЬСЬКЕ ГОСПОДАРСТВО / СЕЛЬСКОЕ ХОЗЯЙСТВО

УДК 636.2:612.64.089.67

Юрий Горбунов, Наталья Минина,
Эльвира Бариева, Валерий Андалюкевич
(Гродно, Беларусь)

МЕТОД СТИМУЛЯЦИИ ФУНКЦИИ ЯИЧНИКОВ У КОРОВ-ДОНОРОВ

Доказаны оптимальные режимы метода акупунктурно-гормональной регуляции полиовуляции, на основании достоверного снижения коэффициента рефракции (nD) точковой слизи на 0,0129, увеличения показателя глубины проникновения цервикальной точковой слизи на 25 мм ($P < 0,001$). Разработан метод акупунктурно-гормональной индукции полиовуляции фолликулов у коров после нормализации функции яичников, позволяющий увеличить число овуляций в расчете на одного донора на 2,4; снизить количество ановуляторных фолликулов на 0,5, получить дополнительно 1,6 эмбрионов, пригодных для трансплантации, а также 5 телят-трансплантантов на каждые 100 эмбриопересадок.

Ключевые слова: коровы-доноры, телята-трансплантанты, акупунктурно-гормональная индукция, полиовуляция, коэффициент рефракции (nD).

The optimal modes of acupuncture-hormonal regulation of polyovulation based on the refraction coefficient (nD) of heat mucus reliable decrease by 0,0129, depth of cervical heat mucus penetration increase by 25 mm ($P < 0,001$). We have worked out the method of acupuncture-hormonal induction of follicle polyovulation among the cows after ovaries function normalization, which leads to the number of per donor ovulations growth by 2.4, to the number of anovulation follicles drop by 0.5, to extra 1.6 embryos suitable for transplantation and extra 5 calves-transplant per 100 embryotransplantation.

Keywords: donor cows, calves-transplantanty, acupuncture-hormonal regulation, polyovulation, refraction coefficient (nD).

Введение. В настоящее время большое распространение получило применение гормональных препаратов для регуляции воспроизводительной функции у коров-доноров эмбрионов [3].

По данным А.В. Зенкина и др. [2], иглоукалывание и лазерное излучение оказывают нормализующее влияние на организм животного, способствуют восстановлению ослабленных функций органов, а также стимулируют регенеративные процессы.

В ряде стран становится актуальной разработка и практическое применение метода биокоррекции их репродуктивной функции [8].

Целью исследований явилось научно обосновать и разработать метод повышения репродуктивной функции коров-доноров путём акупунктурно-гормональной регуляции полиовуляции фолликулов.

Материал и методика исследований. Исследования проведены в производственных условиях КСУП “Племзавод ”Россь” Волковысского района Гродненской области, лабораторные в научно-исследовательской лаборатории УО “Гродненский государственный аграрный университет” и ГУ «НПЦ «Институт фармакологии и биохимии НАН Беларуси» (г. Гродно). Объектом исследований служили коровы-доноры черно-пестрой породы в возрасте 2 - 5 лактаций, живой массой 540-700 кг, удоём по наивысшей лактации от 10,2 до 12,6 тыс. кг молока, жирностью не менее 3,8%; свежеполученные и замороженно-оттаянные эмбрионы; телята-трансплантанты.

Было проведено четыре научно-хозяйственных опыта. В первом опыте - поиск БАТ (биологически активных точек) ветеринарно-диагностическим прибором (ВДП) [7]. Физико-биологические свойства точковой слизи, взятой у коров перед осеменением в стимулированную и спонтанную охоты, определяли с использованием двух объективных показателей: рефракции (Горбунов Ю.А. и др. [1]), а также по глубине проникновения сперматозоидов в цервикальной точковой слизи (Соколовская И.И., Скопец Б.Г. [5], в нашей модификации).

Во втором опыте – осуществляли сравнительный анализ результативности вызывания полиовуляции животных 1 контрольной группы с использованием гонадотропина ФСГ-супер (Россия) в дозе 50 единиц по Арморковскому стандарту, а также дополнительным (животные опытных групп) магнито-инфракрасно-лазерным воздействием на БАТ № 35, 40, 41 и 45 аппаратом “Милта-МВ” (Россия) согласно инструкции по применению и иглоукалыванием на БАТ № 7, отражающих функцию половых органов. Для изучения влияния различных режимов магнито-инфракрасно-лазерного воздействия (ЛВ) и иглоукалывания (ИУ) на 5 БАТ организма животных было сформировано 4 группы коров-доноров по 16 голов в каждой (3 опытных и 1 контрольная).

В третьем опыте – определяли оптимальную интенсивность дополнительного комплексного магнито-инфракрасно-лазерного воздействия и акупунктурного иглоукалывания на организм доноров в связи со способностью эмбрионов к криоконсервации [4, 6]. Криоконсервацию эмбрионов осуществляли с использованием высококонцентрированных защитных сред и процесса витрификации (по И.П. Шейко и др. [7]).

Результаты исследований и их обсуждение. Результаты исследований, направленных на выявление БАТ, связанных с функциональным состоянием половых органов коров, представлены в таблице 1.

Таблица 1. Количество БАТ, отражающих состояние половых органов, при различной степени их функциональной активности

Группы; физиологическое состояние коров	Всего коров	Число ТА	Обнаружено активных точек	Размер БАТ, мм	
			n/%	колебания	в среднем
1 (к) (60 дн. после отела)	32	57	16±1,23/28	4-16	9±0,42
2. Опытная (20 дней до отела)			22±1,70/38	24-49	33±1,82**
3. Опытная (в день отела)			57±3,34*/100	53-196	119±17,57** *
4. Опытная (20 дн. после отела)			19±1,53/33	16-53	44±2,39**
5. Опытная (перед извлечением эмбрионов)			54±3,75*/95	84-122	97±4,54***

Установлено, что по мере приближения предстоящих родов активизация, в среднем, зарегистрирована в 22-х точках акупунктуры (ТА) на теле животных, что составляет 38 % от числа исследованных. При этом максимальная их трансформация в зону повышенного электрокожного сопротивления, измеренная прибором ВДП, определена размером 49 мм, а минимальная – 24 мм (в среднем 33 мм) в то время, как в контрольной (1 группа - 60 дней после отёла) – лишь 9 (P< 0,01).

Тенденції та перспективи розвитку науки і освіти в умовах глобалізації

У животных 3-й опытной группы в день отела наблюдалось наибольшее количество активных точек – 57, размер которых колебался в пределах от 53 до 196 мм (в среднем 119 мм; $P < 0,001$), что указывает на значительную физиологическую нагрузку на половые органы самки. В послеродовой период (4 группа) число БАТ у животных снизилось до 19, при установленных колебаниях в размерах от 16 до 53 мм и средней величине – 44 мм. ($P < 0,01$).

Комплексное стимулирующее воздействие на организм коров с гипофункцией яичников проводили по схеме: акупунктурное иглоукалывание в БАТ №7 (в течение трёх дней) и последующее инъектирование агофоллина (на 4-й день) в дозе 3 мл. Это способствовало проявлению охоты дополнительно у 21% животных и выразилось в сокращении периода от начала обработки до проявления охоты на 5,2 дня ($P < 0,05$).

Акупунктурно-гормональное воздействие на организм способствовало лучшему проявлению фолликулогенеза в яичниках коров опытной группы, что выразилось в дополнительном получении на 1 донора 2,1 эмбриона (6,6 против 4,5; $P < 0,05$), в том числе 1,6 ($P < 0,05$), пригодных для трансплантации.

В результате изучения степени влияния различных режимов акупунктурно-гормонального воздействия на организм коров-доноров (табл. 2) установлено, что в 1 контрольной группе получено 6,00 эмбрионов и яйцеклеток в расчете на одного донора, в то время как во 2, 3 и 4 опытных группах соответственно на 2,67 ($P < 0,001$), 3,31 ($P < 0,001$) и 1,53 ($P < 0,01$) больше. Из них с оценкой “пригодные для трансплантации” составили: в 1 контрольной группе 68%, а во 2, 3 и 4-й опытных группах соответственно 60, 64 и 61%.

Таблица 2. Выход эмбрионов в зависимости от режима акупунктурного воздействия

Группы	Количество положительных извлечению доноров, гол/ %	Получено эмбрионов и яйцеклеток на 1 реагировавшего полиовуляцией донора					
		всего, n	из них пригодных для трансплантации, n/ %	в т.ч. эмбрионов и яйцеклеток / %			
				всего, n	из них пригодных для трансплантации, n/ %	дегенерированных, n/ %	яйцеклеток, n/ %
1 (к) n = 16	13/81	78	53/68	6,00± 0,39	4,08±0,69/68	0,80±0,57/13	1,12± 0,45/19
2 опытная n = 16	15/94	130	78/60	8,67± 0,31***	5,20±0,72/60	2,04±0,43/24	1,43± 0,47/16
3 опытная n = 16	13/81	121	77/64	9,31± 0,28***	5,92±0,79*/64	2,15±0,46/23	1,24±0,40/ 13
4 опытная n = 16	15/94	113	69/61	7,53± 0,31**	4,60±0,68/61	1,60±0,60/21	1,33± 0,44/18

Во 2 и 3 опытных группах, после обработки коров-доноров, наблюдались достоверные изменения по показателю коэффициента рефракции (nД) течковой слизи, взятой перед осеменением у коров-доноров. Снижение nД составило по группам 0,0074 и 0,0098 (1,3466 против 1,3392 и 1,3368) соответственно ($P < 0,05$ и $P < 0,01$). По показателю глубины продвижения спермиев в течковой слизи высоко достоверные различия установлены лишь в третьей опытной группе, где показатель был выше на 27 мм (68,7 против 42,2 мм; $P < 0,001$). У животных четвертой опытной группы, при использовании максимального воздействия на БАТ, уровень изменения физико-биологических показателей цервикальной течковой слизи оставался близким к контрольной группе.

Для установления степени влияния комплексного акупунктурно-гормонального

метода индукции полиовуляции на выход эмбрионов, сравнивали данные по двум группам животных - 1-й контрольной и 3-й опытной. Коров опытной группы предварительно, перед традиционным применением ФСГ, обрабатывали по оптимальной схеме комплексного акупунктурного воздействия (табл.3). Предварительное акупунктурно-гормональное воздействие на коров перед проведением традиционной гормональной обработки способствовало увеличению числа овуляций в расчёте на донора на 1,5 (10,1 против 8,6).

Таблица 3. Реакция полиовуляции и выход эмбрионов у коров-доноров в связи с комплексной акупунктурно-гормональной обработкой

Показатели	Ед. изм.	Группы	
		контрольная, традиционная обработка (ФСГ-супер)	опытная, акупунктурная обработка + ФСГ-супер
Обработано коров	n	16	16
Количество положительных по извлечению доноров	n/%	13/81	13/81
Количество овуляций на донора	n	8,6±0,81	10,1±0,93
Количество ановуляторных фолликулов	n	0,8±0,014	0,2±0,012**
Общий выход эмбриопродукции на донора	n	6,0±0,39/-3,3	9,3±0,28***
в т. ч. пригодных к трансплантации	n/%	4,08±0,51/68	5,92±0,69/64*

Достоверных различий между акупунктурно-гормональным и традиционным воздействием не выявлено. Доказана возможность дополнительного получения 5 телят-трансплантантов на каждые 100 эмбриопересадок.

Для сравнительного изучения способности зародышей (полученных методом акупунктурно-гормональной индукции полиовуляции) к криоконсервации применили прогрессивный способ, предусматривающий использование высококонцентрированных защитных сред и процесса витрификации.

После размораживания пригодными для пересадки реципиентам оказалось 79,4% и 76,5% эмбрионов, соответственно в контрольной и опытной группах. По результатам ректального обследования, проведённого через 3 месяца после пересадки, стельность установлена соответственно у 48,1 и 46,2% животных. Применение комплексного метода акупунктурно-гормональной обработки коров-доноров дает возможность получать оптимальное количество эмбрионов для криоконсервации, при сохранении их высокой оплодотворяющей способности.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Способ определения оптимального времени осеменения крупного рогатого скота: пат. 1146036 СССР / Ю.А. Горбунов, В.С. Антонюк, В.В. Жаркин // Бюллетень "Открытия и изобретения". – Москва, №11, 1985. – С. 19.
2. Зенкин А.В. Практика применения безмедикаментозной терапии /А.В. Зенкин, Д.Н. Волойшников // Молочное и мясное скотоводство. – 2001. - №4. – С. 34-36.
3. Коронец И.П. Эффективность гормональных методов повышения многоплодия крупного рогатого скота: автореф. дис. ... канд. с.-х. наук: 06.02.01 / И.П. Коронец; БелНИИЖ. – Жодино, 1991. – 24 с.
4. Медведев Г.Ф. Эндокринный статус коров-доноров эмбрионов в период вызова суперовуляции / Г.Ф. Медведев, Н.И. Гавриченко // Современные проблемы и достижения аграрной науки в животноводстве и растениеводстве: юбилейная Междунар. науч.-прак. конф. / АГАУ. – Барнаул: Изд-во АГАУ, 2003. – Ч. 3. – С. 237-243.

5. Соколовская И.И. Зависимость эффективности осеменения коров от физико-биологических свойств цервикальной слизи в период течки / И.И. Соколовская, Б.Г. Скопец // Сельскохозяйственная биология. – 1986. – №12. – С. 17-18.

6. Холод В.М. Справочник по ветеринарной биохимии / В.М. Холод, Г.Е. Ермолаев. – Москва: Урожай, 1988. – 168 с.

7. Шейко И.П. Способ глубокого замораживания эмбрионов крупного рогатого скота / И.П. Шейко [и др.] // Патент № 9315 Национальный центр интеллектуальной собственности РБ. – Минск, 2007. – С. 48.

**ТЕХНІЧНІ НАУКИ. ТРАНСПОРТ /
ТЕХНИЧЕСКИЕ НАУКИ. ТРАНСПОРТ**

УДК 685.34.025

*Marina Malcoci, Frumusachi Ion, Nicolaev Lilia, Zaim Anela
(Chişinău, Moldova)*

**VIZIUNI PRIVIND SOLUȚIILE MODERNE UTILIZATE ÎN CONFEȚIONAREA
PRODUSELOR DE ÎNCĂLȚĂMINTE**

În ultimii ani, poluarea reprezintă o problemă globală majoră, de aceea producătorii de încălțăminte caută soluțiile noi și ecologice în crearea produselor de încălțăminte. În prezent, aceștea au propus noi modalități de reciclare și prelucrare a deșeurilor ce poluează atât de mult natura și produc daune enorme, dar și materiale noi nevalorificate până acum. Încălțăminte produsă din materiale reciclate prezintă numeroase avantaje, deoarece sunt produse din materiale ecologice ce au proprietăți igienice foarte bune. S-a dovedit că sticlele din PET, cafeaua, făina de porumb, făina de orez, plasele din PET, gumele de mestecat, chiar și mușchii de pe copaci, pot servi ca materie primă pentru crearea materialelor ce pot fi utilizate pentru toate ansamblurile încălțăminte.

Cuvinte cheie: încălțăminte, reciclare, hârtie Tyvek, PET, spumă poliuretanică.

In recent years, pollution is a major global problem, so shoe manufacturers are looking for new and environmentally friendly solutions to shoe products. At present, they have proposed new ways to recycle and process waste that pollutes nature so much and produces enormous damage, as well as new materials that have not yet been exploited. Footwear made from recycled materials has many advantages because they are made from environmentally friendly materials that have very good hygienic properties. It has been shown that PET bottles, coffee, corn flour, rice flour, PET nets, chewing gums, and even tree mussels can serve as a raw material for creating materials that can be used for all shoe assemblies.

Keywords: footwear, recycling, Tyvek paper, PET, polyurethane foam.

1. Introducere

Încălțăminte prin structura sa folosește un șir de materiale. Materialele trebuie să satisfacă anumite cerințe, nevoi, așteptări ale beneficiarilor, condiții de exploatare, să fie rentabile în producere și inofensive. Nevoile populației fiind într-o creștere continuă, iar resursele sunt permanent limitate, se cere necesitatea folosirii materialelor care rezultă din reciclarea deșeurilor sau folosirea materialelor noi nevalorificate până acum. Unii producători de încălțăminte realizează investiții în domeniul cercetării materialelor noi care să satisfacă în mod calitativ și cantitativ necesitățile consumatorilor continuu crescând [1].

2. Soluții moderne utilizate în realizarea încălțăminte

În prezent preocupările legate de protecția mediului s-au intensificat și o parte din resurse au fost îndreptate către obținerea unor produse mai puțin nocive pentru mediu și în final pentru om atât în ceea ce privește obținerea materiilor prime, a tehnologiilor utilizate dar și a prelucrării și reciclării deșeurilor rezultate după utilizare [2]. Și producătorii de încălțăminte sunt într-o continuă căutare de materiale noi și cu proprietăți cât mai bune în comparație cu cele deja existente, aceștea s-au dovedit a fi foarte inventivi și au găsit soluții originale în producerea încălțăminte. În continuare, în tabelul 1, sunt prezentate cele mai relevante exemple de produse de încălțăminte pentru care s-au utilizat materiale noi sau reciclate.

Tabelul 1. Prezentarea selectivă a soluțiilor moderne de confecționare a încălțăminteii [3-5]

Nr. o/d	Aspectul produsului	Descrierea produsului
1	2	3
1		<p>NAT-2</p> <p>Fețele sunt confecționate din boabe de cafea, resturi din plante de cafea și sticle din plastic. Materialul obținut din sticlele de plastic seamănă cu velurul. Talpa este confecționată din cauciuc, iar branțul - din capace de plută și au efect antibacterian.</p>
2		<p>GUMSHOE</p> <p>Producătorul de haine Explicit, alături de Gum-Tec și autoritățile din orașul Amsterdam au creat Gumshoe, primii pantofi sport realizați din gumă de mestecat. Această inițiativă a fost pornită din considerente ecologice, întrucât guma de mestecat este al doilea cel mai răspândit deșeu de pe străzile din Amsterdam și se biodegradează într-o perioadă de timp foarte mare.</p>
3		<p>Fruitleather</p> <p>Folosirea fructelor de mango ca o alternativă a pieilor naturale a fost ideea lui Hugo de Bun. Acesta a hotărât să folosească fructele de mango alterate pentru fabricarea unui material rezistent și în același timp ieftin, deoarece ca materie primă folosește fructele alterate de la piețele din apropiere. Tehnologia de fabricare este ținută în secret. Pentru a se debarasa de bacterii și putrefacție fructele se mărunțesc și se fierb adăugându-se și polimerul „secret”. Masa obținută se toarnă pe o suprafață plană și se usucă. Materialul obținut se folosește pentru fabricarea ghetelor, pantofilor tip sport, genților precum și pentru mobilă.</p>
4		<p>UltraBOOST Uncaged Parley</p> <p>Pantofii sport Adidas sunt realizați în colaborare cu grupul de mediu Parley for the Oceans, un grup de mediu, care vrea să atragă un semnal de alarmă asupra poluării apei oceanelor. Fiecare pantof este realizat în proporție de 95% din deșeurile de plastic strânse din apele oceanului din jurul Insulelor Maldive și 5% din poliester reciclat, inclusiv ansamblul superior și șireturile sunt făcute din materiale reciclate. Mai exact, fiecare pereche de pantofi este realizată din 11 sticle de plastic reciclate.</p>

5		<p>Tyvek</p> <p>La fabricarea încălțămintei Light Wing se folosește hârtie fabricată din fibre de polietilenă cu o densitate înaltă. La prima vedere seamănă cu hârtia obișnuită și se produce sub formă de coli, dar posedă calități ce îi oferă o rezistență la rupere înaltă și o impermeabilitate la vaporii de apă.</p>
6		<p>Compania PUMA</p> <p>Fețele sunt confecționate din materiale reciclate, iar talpa este din făină și rămășițe de orez (așa numit cauciuc din orez).</p>
7		<p>Compania REEBOK</p> <p>Exteriorul făcut din bumbac 100% organic, interiorul realizat din ulei de ricin și o talpă făcută dintr-un substitut de cauciuc obținut din porumb numit Susterra propanediol.</p>
8		<p>NIKE</p> <p>Produs realizat din piese uzate de la calculatoare vechi, mască uzată pentru respirație artificială din avion, butoane de la taste, cabluri, port USB ș.a.</p>
9		<p>Christian Louboutin</p> <p>Pantofi de marca Christian Louboutin, fețele sunt confecționate din carton și hârtie. Reciclată și acoperită cu un strat subțire de polietilen incolor.</p>
10		<p>Compania NRG</p> <p>Aceste ghete sunt confecționate (75 %) din reciclarea și prelucrarea dioxidului de carbon și a deșeurilor din aer. Nu sunt produse pentru purtare, au fost realizate pentru un proiect.</p>

Tehnologiile de fabricație a încălțămintei au cunoscut o mare diversitate datorită materiilor prime folosite și a sistemelor de confecție. Materia primă de bază tradițională reprezentată de pieile finite de bovine, de ovine, caprine și porcine. Conducea la un proces de fabricare complicat și care cuprindea un număr mare de operații. Pe plan mondial tehnologiile de fabricare a încălțămintei au înregistrat mai multe stadii de dezvoltare: meșteșugărească, mecanizată, chimizată și avansată. Nevoia de a răspunde cu promptitudine cerințelor pieții impune managerilor să acționeze pentru schimbarea tehnologiilor, a formelor de pregătire a producției și micșorarea timpilor de execuție [6]. În figura 1 se analizează tehnologiile de fabricare a încălțămintei.

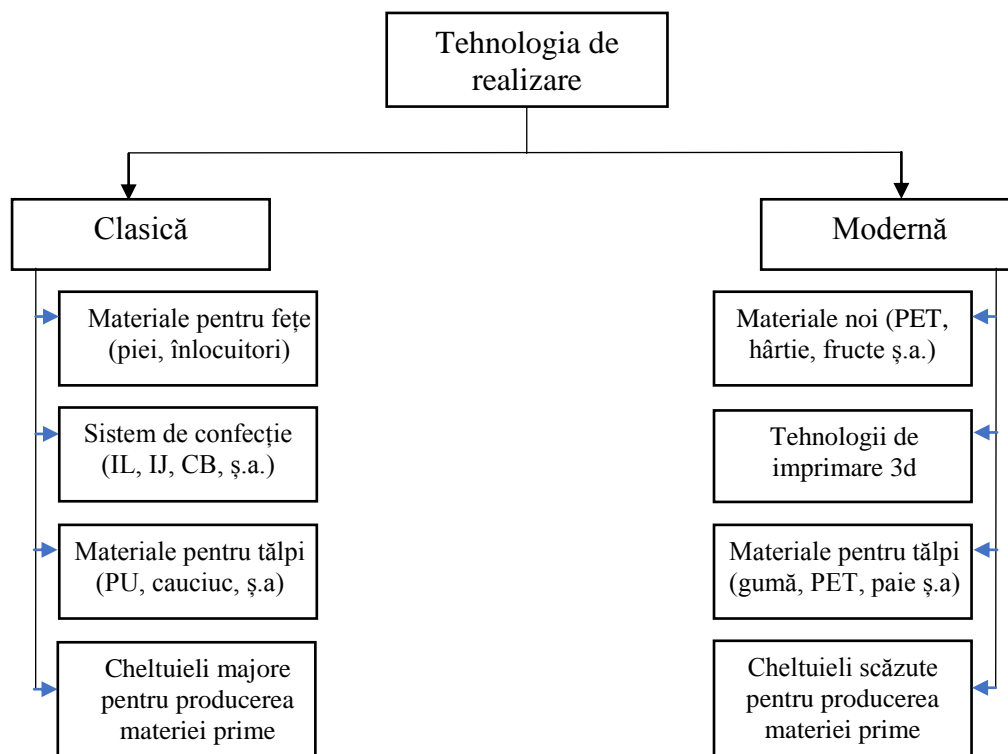

Figura 1. Analiza comparativă a tehnologiei de fabricare a produselor de încălțăminte

Produsele analizate sunt produse noi și pentru multe dintre piețele europene, numărul companiilor producătoare de încălțăminte care dezvoltă astfel de produse fiind extrem de mic. Din acest punct de vedere se poate afirma că suntem la începutul creării unei noi piețe de încălțăminte și din această perspectivă trebuie avută în vedere și educarea consumatorului, conștientizarea lui cu privire la problemele legate de mediu și impactul asupra sănătății populației pe termen mediu și lung, dar și solidarizarea și în final implicarea lui financiară. Deoarece încălțăminte, în decursul timpului a cunoscut o evoluție de la statutul de produs cumpărat din când în când cu o durată de viață de câțva ani, la statut de produs cumpărat frecvent, a cărui durată de viață nu depășește câteva luni, mai ales din cauza depășirii morale a acestuia [2].

3. Concluzie

Astfel, analizând mai multe produse noi și originale precum și tehnologiile de fabricare a acestora, putem deduce următoarele avantaje: crearea materialelor / produselor noi din cele reciclate ce poluează grav mediul; proprietăți igienice înalte; rezistență înaltă în timpul exploatării produsului; preț scăzut pentru materia primă ce se utilizează la confecționarea produselor; scăderea semnificativă a numărului de animale sacrificate pentru piele sau blană; reciclarea încălțăminteii deja uzate; imbold pentru producători și consumatori de a găsi noi soluții în realizarea materialelor ECO și reciclarea PET-ului.

Produsele și materialele analizate vin ca o soluție perfectă pentru protecția mediului. Ingeniozitatea producătorilor trebuie să atragă atenția consumatorilor asupra folosirii raționale a resurselor și revenirea la statutul de produs cumpărat din când în când. Popularizând ideea reducerii deșeurilor prin creșterea capacității produsului de a fi reparat sau reutilizat în vederea creșterii duratei sale de viață.

BIBLIOGRAFIE

1. Bulgaru V. Selectarea argumentată a materialelor pentru încălțăminte / V. Bulgaru – Al III-lea Simpozion Internațional: Creativitate, Tehnologie, Marketing. Chișinău, 2014. – pag. 286-289.

2. Dragomir A. Materii prime pentru încălzăminte. Metode și mijloace de testare a calității / A. Dragomir. – Ed: Performantica, Iași, 2009. – pag. 140-152.
3. <https://recyclemag.ru/article/10-ekologichnyh-veschej-iz-pererabotannogo-musora?fbclid=IwAR0JktRCrgJPoXBo13wVsJxU32xcpgclFejZTLIaydriox6-RYrBiSsU3nI> (accesat la data de 05.04.2019).
4. <https://ro.itcas.info/12310-is-it-green> (accesat la data de 05.04.2019).
5. <https://www.forbes.ru/biznes/360035-krossovki-iz-musora-kak-delayut-odezhdu-i-obuv-iz-plastikovyh-othodov> (accesat la data de 05.04.2019).
6. Volocariu R. S. Procese de fabricație în industria produselor din piele și înlocuitori / R. S. Volocariu. – Ed: Gh. Asachi, Iași, 1999. – pag. 9-36.

УДК 621.01.016.

*Афдандил Вардияшвили, Комила Абдуллаева
(Карши, Узбекистан)*

О СОВЕРШЕНСТВОВАНИИ ПОДГОТОВКИ СПЕЦИАЛИСТОВ ДЛЯ ОБРАЗОВАНИЯ, НАУКИ И ПРОИЗВОДСТВА

Привлечение студентов и магистрантов к участию в научно-исследовательских и проектно-конструкторских работах, выполняемых за счет средств государственного бюджета и по договорам с заказчиками, дает положительные результаты по качественной подготовке специалистов теплоэнергетического профиля.

Ключевые слова: *фундаментальные исследования, подготовку конкурентоспособных специалистов, Модернизация профессионального образования, профессиональная подготовка, качество подготовки фундаментальных знаний.*

Attraction students and masters in participatie in research and design work, executed to account of the facilities of the state budget and on agreements with the customer, gives the positive results on qualitative preparation specialists of heat-power-engineering profile.

На кафедре «Профессионального образования» интеграция учебного процесса, науки и производства осуществляется при выполнении научно-технических работ в соответствии с государственной программой центра науки и технологии РУз ГНТП; Грант А-4-47 на 2012-2014 гг. и на 2015-2017 гг. по гранту ИТД-4-15. Модернизация профессионального образования в стране, переход его на подготовку конкурентоспособных специалистов отражают основные тенденции развития и современные требования общества к усилению фундаментальности теоретической подготовки, связи её с производством [1]. Следует отметить, что содержание любой профессии определяется объективными требованиями производства, развивающегося на основе ведущих достижений отраслевых наук и социально-экономического заказа общества. Для бакалавров и магистров теплоэнергетического профиля эти требования выражены целях и задачах подготовки квалифицированных молодых специалистов. Успех решения поставленных задач зависит как от профессиональной подготовки, так и от уровня педагогического мастерства преподавательских кадров.

В связи с этим перед системой высшего и среднего специального образования стоит немало актуальных и важных задач, связанных с ее совершенствованием т.е. к управлением качеством подготовки специалистов требует более содержательной и развернутой учебно-методической базы преподавания. Процесс перехода на новые учебные планы предполагает особенно тщательный, продуманный отбор педагогических нововведений. Здесь важно четко определить приоритетные направления, отвечающие

долгосрочным перспективам развития высшей школы в условиях интенсификации экономики. К числу таких направлений следует отнести повышение роли фундаментальных знаний в теоретической и профессиональной подготовке кадров, интенсификацию обучения на основе новых методов [2]. Основной задачей профилирующих кафедр является система планирования подготовки специалистов и содержание образования, методы, средства и формы организации учебного и исследовательского процессов.

Важную роль в развитии фундаментальных исследований в высшей школе играет дальнейшее укрепление творческого содружества вузов с академическими центрами. В связи с этим принято совместное Постановление МВ и ССО и Академии наук РУз об интеграции науки и образования. В соответствии с этим Каршинским Госуниверситетом и Таш ГТУ составлены совместные договора с НПО «Физика-Солнца», институтом Энергетики и автоматизации, институтом Материаловедения и отделом Теплофизики АН РУз, где предусмотрено проведение научной, научно-педагогической и квалификационной практики студентов и магистрантов, а также чтение лекций и проведение занятий ведущими профессорами из НИИ.

Привлечение студентов и магистрантов к участию в научно-исследовательских и проектно-конструкторских работах, выполняемых за счет средств государственного бюджета и по договорам с заказчиками, дает положительные результаты по подготовке бакалавров и магистров, повышается качество выпускников. Разумеется, успех учебной, технологической и преддипломной практик во многом зависит от результатов формирования у студентов профессиональных умений и навыков на практических, семинарских и лабораторных занятиях по различным учебным дисциплинам, а также от организации самостоятельной и научной работы студентов. Таким образом, следует добиваться повышения значимости фундаментальных знаний в профессиональной подготовке всех специалистов. Должен быть обеспечен приоритет в развитии в вузах фундаментальных исследований, укреплены из связи с широким фронтом прикладных работ.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Вардияшвили А.Б., Захидов Р.А., Узоков Г.Н. О совершенствовании подготовки бакалавров и магистров теплоэнергетического профиля // Труды междунар. научно-тех. конф. «Высокие технологии и перспективы интеграции образования, науки и производства». ТХТИ, Ташкент, 2006 г. С. 16-17.
2. Новые педагогические и информационные технологии в системе образования / Под ред. Е.С.Полата. – М.: Изд. Центр «Академия», 2002.

УДК 676.252.336

*Раим Каршиев, Уралбой Асатов, Равшан Усаров
(Ташкент, Узбекистан)*

РАЗРАБОТКА ТЕХНОЛОГИИ ИЗГОТОВЛЕНИЯ ФИЛЬТРУЮЩИХ ЭЛЕМЕНТОВ МАСЛЯНОГО ФИЛЬТРА ДЛЯ КАРБЮРАТОРНЫХ ДВИГАТЕЛЕЙ

В работе рассмотрен технологический процесс регулирования гидравлических и механических свойств пористых проницаемых материалов (ППМ) методом порошковой металлургии. На основании этого разработан способ изготовления фильтров, основанный на многократном осаждении частиц пористой заготовки, под воздействием вибраций.

Ключевые слова: фильтрующий элемент, стакан, фильтрация, грязеемкость, коэффициент проницаемости, параметр эффективности.

The paper considers the technological process of regulating the hydraulic and mechanical properties of porous permeable materials (MRP) by powder metallurgy. Based on this, a method for manufacturing filters has been developed, based on repeated sedimentation of particles of a porous billet, under the influence of vibrations.

Keywords: filter element, glass, filtration, permeability coefficient, performance parameter.

Технология получения фильтрующих элементов типа «стакан» следующая:

Из порошка бронзы марки БрОФ-10-1 с размером частиц (- 1000+ 800) мкм методом спекания свободно насыпанного порошка в форму изготовляли заготовку типа «стакан». Спекание производили 800...8100С в среде дислоцированного аммиака в течение 1 часа. После спекания заготовку 1 на рис. 1 установили в контейнер 2. Между заготовкой и проницаемым элементом 4, служащим для стабилизации потока газа, засыпали осаждаемый бронзовый порошок с размером частиц, составляющим $0,2 \div 0,25$ размера частиц заготовки, т.е. с размером частиц (-250 + 200) мкм, и пропускали газ со скоростью 1 м/с, затем подключили вибратор и прикладывали к колебаниям вибрации частотой $V=450...500$ Гц, амплитудой $\alpha = 19...21$ м/с². [1]

Затем аналогично еще два раза осаждали мелкие порошки с размерами частиц, составляющих $0,5 \div 0,55$ размера частиц при предыдущем заполнении, т.к. (- 125...+ 100) и (- 63...+50) мкм соответственно. Следует отметить, что осаждаемые частицы порошки имеют не только различный гранулометрический состав, но и соответственно различный химический состав. Причем химический состав осаждаемых частиц различного размера подбирали таким образом, чтобы после спекания при одной и той же температуре данных порошков, величины межчастичных контактов составляли $0,15 \div 0,2$ размера частиц, которые являются оптимальной для ППМ применяемых для фильтрации табл. 1. После осаждения заготовки спекали при температуре, равной температуре спекания осажденного порошка. [2]

Затем аналогично еще два раза осаждали мелкие порошки с размерами частиц, составляющих $0,5 \div 0,55$ размера частиц при предыдущем заполнении, т.к. (- 125...+ 100) и (- 63...+50) мкм соответственно. Следует отметить, что осаждаемые частицы порошки имеют не только различный гранулометрический состав, но и соответственно различный химический состав. Причем химический состав осаждаемых частиц различного размера подбирали таким образом, чтобы после спекания при одной и той же температуре данных порошков, величины межчастичных контактов составляли $0,15 \div 0,2$ размера частиц, которые являются оптимальной для ППМ применяемых для фильтрации табл. 1. После осаждения заготовки спекали при температуре, равной температуре спекания осажденного порошка. [2]

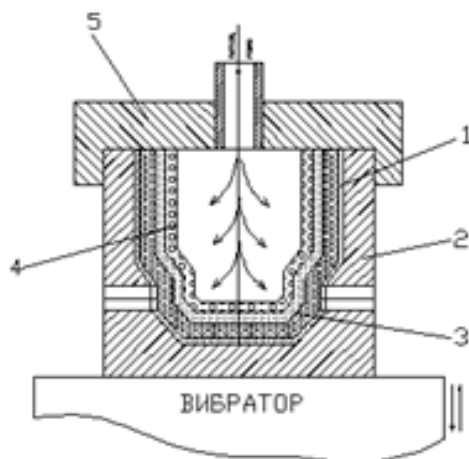

Рис. 1. Контейнер для изготовления .
1-спекания пористая заготовка; 2-корпус контейнер; 3-слой мелкого порошка; 4- проницаемый элемент; 5- крышка

В таблице 2. приведены основные эксплуатационные характеристики фильтрующих элементов изготовленные по известной (спекание со свободной насыпкой) и новой технологии. Таким образом, новый способ по сравнению с известным способом (спекание свободно насыпанного порошка в форму) фильтрующие изделия имеют проницаемость 2 раза, а механическую прочность в 3 раза выше при заданном размере пор. Также увеличивается производительность процесса и ресурс работы элемента в три раза. Значения размеров частиц порошка БрОФ-10-1 и содержания в нем фосфора, обеспечивающие при температуре спекания 8100С относительную величину межчастичных контактов $F= 0,15...0,20$ при спекании фильтруемых элементов.

Таблица 1.

Размер частиц порошка, мм	Содержание фосфора, %
- 1, 000 + 0,800	0,44...0,46
- 0,250 + 0,200	0,31...0,44
- 0,125 + 0,100	0,27...0,29
- 0,63 + 0,050	0,22...0,23

Результаты сравнения эксплуатационных свойств ППМ, полученных методом многократного осаждения из газопылевого потока под воздействием вибрации и известным методом спекания со свободной насыпкой

В работе рассмотрен технологический процесс регулирования гидравлических и механических свойств пористых проницаемых материалов (ППМ) методом порошковой металлургии. На основании этого разработан способ изготовления фильтров, основанный на многократном осаждении частиц пористой заготовки, под воздействием вибраций. Дается подробная технология получения пористых изделий, выбрана для фильтрующего элемента марка порошка и их гранулометрический состав. А также в разделе предложены конструктивные схемы и режимы технологического процесса фильтрующих элементов тонкой и грубой очистки. Предлагаемые фильтрующие элементы изготавливают методом многократного осаждения мелких частиц предварительно спеченную пористую заготовку из газопылевого потока под воздействием вибраций. На основании предлагаемого технологического процесса получены лабораторные образцы и определены фильтрующие и механические свойства. А также, предложен способ спекания и содержание фосфора фильтруемых элементов при спекания. Таблица 1.

Таблица 2.

Основные свойства	Известный способ ТП№231.130 01263.00024	Новый способ ТП№01165 01510
Коэффициент проницаемости, $K \cdot 10^{13} \text{ м}^2$	3,21	12,6
Параметр эффективности E_1	0,07	0,13
Грязеемкость: Фильтрация со стороны осажденного порошка Фильтрация противоположной стороне	3	7
	3	12
Абсолютная тонкость очистки, мкм	5	5
Предел прочности при изгибе $G_{изг}$, МПА	40	110
Количество цикла (ресурс работы), тыс. шт.	7560	95256

Результаты сравнения эксплуатационных свойств ППМ, полученных методом многократного осаждения частиц в пористую заготовку из газопылевого потока под воздействием вибрации и известным методом (спекание со свободной насыпкой) представлен в таблице 2. Таким образом, новый способ по сравнению с известным способом (спекание свободно насыпанного порошка в форму) фильтрующие изделия имеют проницаемость 2 раза, а механическую прочность в 3 раза выше при заданном размере пор. Также увеличивается производительность процесса и ресурс работы элемента в три раза.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Капцевич В.М., Сорокина А.Н. Режимы течения газа в спеченной пористой бронзе // Порошковая металлургия. – Минск: Выш. шк., 2002. – Вып. 6. – С.46-49.
2. Либенсон Г.А., Панов В.С. Оборудование цехов порошковая металлургии. – М.: Металлургия, 2003. – 264 с.
3. Интернет сайты: <http://ziyo.edu.uz/>, <http://www.techno.edu.ru/>

*Єлизавета Коваль, Микита Афанасьєв, Альбіна Кузьменко
(Дніпро, Україна)*

АНАЛІЗ ПЕРСПЕКТИВ РОЗВИТКУ РИНКУ КОНТЕЙНЕРНИХ ПЕРЕВЕЗЕНЬ В УКРАЇНІ

Метою роботи є поглиблений аналіз розвитку міжнародних контейнерних перевезень за участю морського та автомобільного транспорту. Для цього було вирішено наступні задачі: проаналізовано стан контейнерних перевезень, внесено пропозиції з удосконалення технологічного графіку роботи автомобілів на контейнерному терміналі морського порту, розраховано час доставки контейнера за удосконаленою технологією.

***Ключові слова:** організація контейнерних перевезень, контейнер, контейнерний термінал, технологічний графік.*

By means of a robot, an analysis of the development of international container transported for the participation of the motor transport. For the next tasks, the container transfer was analyzed, the proposals were submitted to the technological graph of the car fleet at the container terminal of the sea port, the hour of delivery of the container by the appropriate technology was recorded.

***Key words:** organization of container transportations, container, container terminal, technological schedule.*

Спираючись на європейський вибір України, її бажання інтегруватися в європейський транспортний та торгівельний простір, контейнерні перевезення стають необхідним елементом транспортної системи і важливим індикатором її розвитку. Європейська практика показує, що стимулювання контейнерних перевезень дає можливість сягнути більшої енергоефективності, екологічності та безпеки перевезень у порівнянні з іншими формами організації перевезень.

Неможливим є розвиток системи контейнерних перевезень без гармонійного розвитку всіх видів транспорту, організації узгодженої взаємодії між ними, встановлення прийнятного та економічно обґрунтованого рівня тарифів та законодавчого захисту вантажовідправників.

Особливостям розвитку ринку контейнерних перевезень приділяли увагу багато видатних вчених та молодих науковців. Зокрема, вони розглянуті у працях Опанчук Б. А.,

Тенденції та перспективи розвитку науки і освіти в умовах глобалізації

Кирилової А. Г., Москвичева О. В., Огорокова А. М., Лаврухіна О. В., Немировського Б. М. В. та багатьох ін.

Аналіз робіт вказаних авторів дозволив виділити основні проблеми ринку контейнерних перевезень в Україні [3]: недостатня кількість досвідчених експедиторів та контейнерних операторів; диспропорції в потужності портових перевантажувальних комплексів та пропускної спроможності прилеглих транспортних ліній; нестача залізничного рухомого складу для перевезення контейнерів – фітінгових платформ; низька якість автомобільних доріг та їх непристосованість за своїми технічними характеристиками для перевезення великотоннажних контейнерів; невикористання можливостей перевезення контейнерів по внутрішніх водних шляхах; високий рівень портових зборів; складні та довготривалі митні процедури; фактична відсутність єдиної інформаційної системи контролю та прогнозування переміщення контейнерів; недостатня кількість та нераціональне оснащення контейнерних терміналів всередині країни; нерозвинута логістика контейнерних перевезень та низький рівень транспортного сервісу, що призвели до зростання частки залізничного транспорту у перевезення контейнерних вантажів [4].

Не останню роль у зменшенні контейнеропотоку відіграють військові дії на сході країни, які дестабілізують економічну ситуацію та призводять до переорієнтації вантажопотоків на альтернативні чорноморські порти – до Румунії та Російської Федерації.

Таким чином, набуває особливої актуальності питання подальшого розвитку ринку контейнерних перевезень, що розглядається в даній роботі.

Контейнерні перевезення є одним з найбільш економічних способів доставки, використовуваних як внутрішньому сполученні, так і в трансконтинентальних комунікаціях.

Про це свідчить аналіз сучасного стану розвитку контейнерних перевезень в Україні та у світі (див. рис 1-3).

У 2018 році контейнерообіг в Україні продовжив зростати [5]. За період січень-листопад 2018 року контейнерний ринок України виріс на 17%, що дорівнює 614,14 тис. Про це свідчать дані Marine Container Service. "

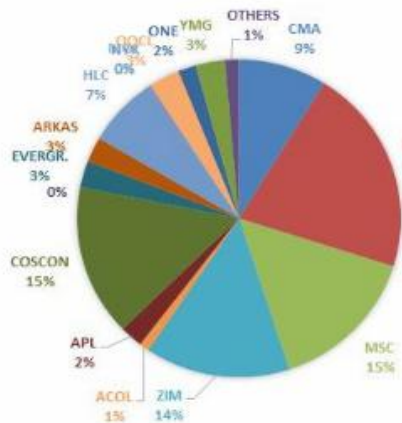
Market Volume Growth			
	YTD 2018	YTD 2017	Variance
Market	614142	523202	17%
CMA CGM	89161	81305	10%
MAERSK	147530	142440	4%
MSC	87496	76216	15%
ZIM	82085	58578	40%
COSCON	79667	61526	29%
OTHERS	128199	103137	24%

Import Volume Growth			
	YTD 2018	YTD 2017	Variance
Market	325209	264958	22%
CMA CGM Group	35966	36653	-2%
MAERSK	68095	63630	7%
MSC	48797	42605	15%
ZIM	46834	29098	61%
COSCON	49823	36194	38%
OTHERS	73690	56779	30%

Export Volume Growth			
	YTD 2018	YTD 2017	Variance
Market	290933	258244	13%
CMA CGM Group	53195	44653	19%
MAERSK	79432	78810	1%
MSC	38699	33612	15%
ZIM	35255	29480	20%
COSCON	29844	25332	18%
OTHERS	54509	46358	18%

Рис. 1. Підсумки, експорт та імпорт контейнерообігу.
Дані Marine Container Service

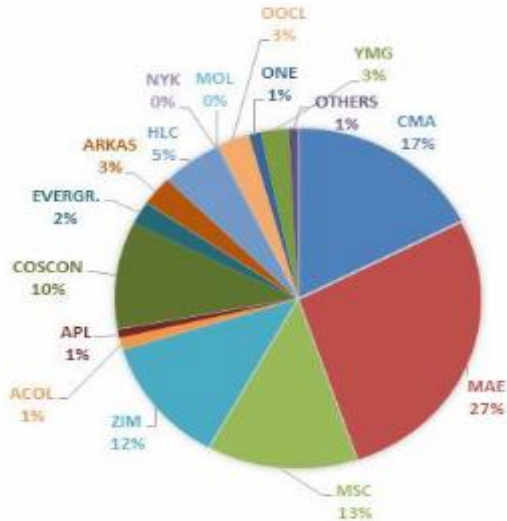
IMPORT CARRIERS SHARES, YTD 2018

Import Market share					
	CMA CGM	MAE	MSC	ZIM	COSC
2010	15%	18%	16%	6%	4%
2011	16%	19%	16%	9%	5%
2012	12%	20%	16%	10%	6%
2013	10%	24%	17%	12%	5%
2014	12%	26%	17%	10%	4%
2015	12%	29%	17%	10%	7%
2016	13%	27%	14%	12%	10%
2017	14%	24%	16%	11%	14%
YTD 2018	11%	21%	15%	14%	15%

Рис. 2. Частка ринку компаній з імпорту. Дані Marine Container Service

EXPORT CARRIERS SHARES, YTD 2018

Export Market share					
	CMA CGM	MAE	MSC	ZIM	COSC
2010	15%	23%	12%	7%	4%
2011	13%	28%	12%	6%	2%
2012	17%	27%	9%	9%	3%
2013	14%	25%	13%	12%	4%
2014	18%	27%	13%	9%	5%
2015	17%	32%	11%	9%	4%
2016	18%	33%	11%	11%	7%
2017	18%	31%	13%	11%	10%
YTD 2018	18%	27%	13%	12%	10%

Рис. 3. Частка ринку компаній з експорту. Дані Marine Container Service

Зростання спостерігається у всіх сегментах – як в експортному, так і імпортному. Імпорт зріс на 22%. Якщо говорити про зростання на лініях, імпорт Maersk зріс лише на 7%, MSC – на 15%. Найбільше зростання в 2018 році показала компанія ZIM – 61%.

Експорт контейнерів також показав значне зростання, на 13%. Найбільший гравець на українському ринку – компанія Maersk – показала зростання всього в 1%, тоді як ZIM знову-таки показала самі високий зріст експорту – 20%.

Як і раніше, лідер ринку контейнерних перевезень – компанія Maersk, яка тримає 21% ринку. Друге місце ділять між собою MSC і COSCO – 15%. У експортній статистиці гравці ті ж, тільки підключається ZIM в більшій кількості, тому як Maersk тримає як і раніше 27% всього експорту. На другому місці CMA CGM з 18%, трійку замикають MSC з 13% ринку

У свою чергу, в ZIM зростання показників пояснюють вдалим поєднанням багатьох факторів, наприклад, було обрано оптимальний сервіс з оптимальними портами і транзитним часом, який дозволяє покрити найбільш затребувані порти для українського експорту і імпорту. Підвищення показників відбулось через зростання імпорту сонячних батарей з Китаю, що привело до скорочення транзитного часу і зміни ринкових ставок. Саме цей чинник дозволив ZIM вирости на 42%, при тому що загальний ринок виріс на 18%.

Значна частина вантажообігу в Україні здійснюється при контейнерних перевезеннях морем. Перевагою таких перевезень є низька вартість транспортування та можливість перевезення великих об'ємів вантажів. Недоліки контейнерних перевезень полягають у наступному: обмежений час доставки та невелике різноманіття типів контейнерів, використовуваних для доставки вантажу, а також висока залежність доставки від погодних умов і портових потужностей.

З метою розрахунку часу доставки контейнера з сонячними батареями із Шанхаю в Одесу, спираючись на методика, запропоновану у [3], було здійснено у загальному вигляді нормування часу обігу контейнера за п'ятьма елементами:

$$V_k = T_{\text{порт}} + T_{\text{рух}} + T_{\text{тео}} + T_{\text{ван}} + T_{\text{тех}} \quad (1)$$

де $T_{\text{порт}}$ – простій контейнера у порту відправника, год;

$T_{\text{рух}}$ – час у русі контейнеру на автомобільного та морському транспорт, год;

$T_{\text{тео}}$ – час, витрачений на виконання транспортно-експедиційних операцій у пунктах розвантаження та перевантаження з одного виду транспорту на інший, год;

$T_{\text{ван}}$ – час перебування контейнера у пункті розвантаження, год;

$T_{\text{тех}}$ – час перебування контейнера у пунктах технічного обслуговування (за необхідністю), год;

Велика увага була приділена питанню оптимізації технічного оснащення контейнерного пункту, яку пропонується провести шляхом розвитку інформаційних технологій у сфері вантажної та комерційної роботи. Цей напрямок передбачає автоматизацію та інтелектуалізацію термінально-складської діяльності, створення сучасних мультимодальних терміналів, оснащених інформаційними системами, які дозволяють моделювати процес вантажопереробки і переміщення вантажів на території наявних термінальних комплексів [1,2].

Технологічний графік виконання операцій у порту при вивозі контейнерів (рис. 4) був розроблений з урахуванням того, що установка автомобіля на вантажному фронті, звірення номерів контейнерів з даними в накладній, перевірка стану пломб і знаків від лещат на них можуть проходити одночасно з навантаженням контейнерів. У результаті загальна тривалість операцій може бути скорочена до 15 хв.

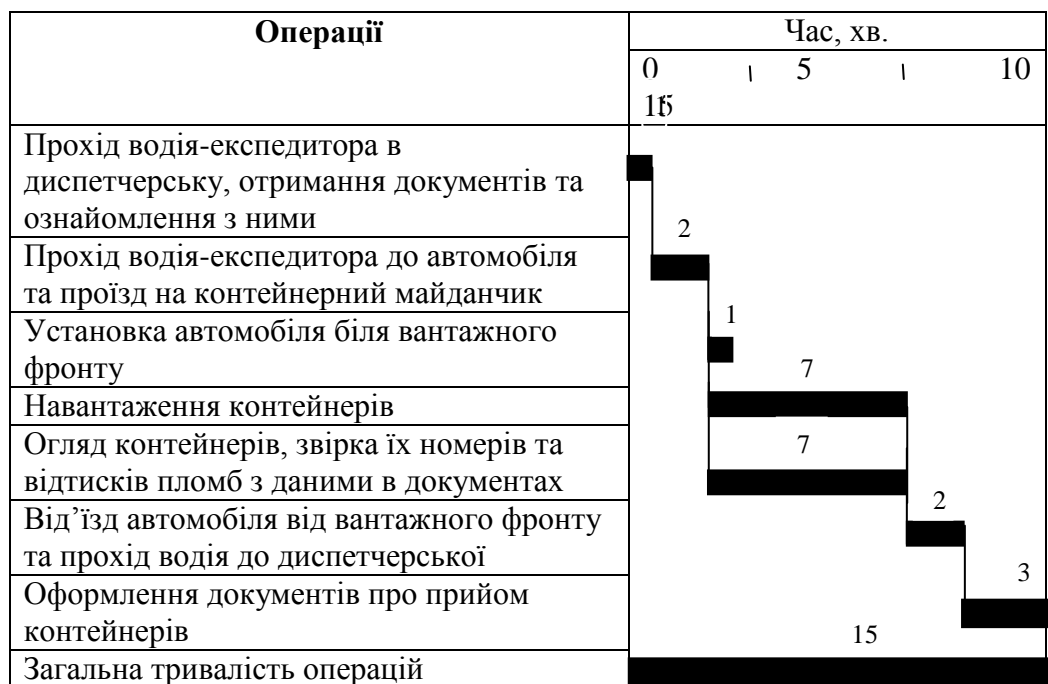

Рис. 4. Технологічний графік роботи автомобільного транспорту в ОМТП

Підраховано, що з використанням запропонованої технології час доставки контейнера складатиме 6,8 год.

Таким чином, у даній роботі було проаналізовано стан контейнерних перевезень в Україні. Доведено, що такі перевезення є перспективними, та мають тенденцію до стійкого зростання.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Воркут, А.И. Грузовые автомобильные перевозки / А.И. Воркут. – 2-е изд., перераб. и доп. – К.: Вища шк.. Головное изд-во, 1986. – 447 с.
2. Вільковський, Є.К., Кельман, І.І., Бакуліч, О.О. Вантажознавство (вантажі, правила перевезень, рухомий склад) / Є.К. Вільковський, І.І. Кельман., О.О. Бакуліч – 2-е вид., перероблене і доповнене. – Львів: "Інтелект-Захід", 2007, – 497 с.
3. Лаврухін О. В., Немировський Б. М., Удосконалення роботи контейнерних терміналів на основі впровадження інтелектуальних передових технологій / О. В. Лаврухін, Б. М. Немировський // Зб. наук. праць ДНУЗТ ім. акад. В. Лазаряна – Дніпро: 2017. – Вип. 13. – С. 46-51.
4. Окорочов А. М., Аналіз перспектив розвитку ринку контейнерних перевезень в Україні / О. В. Лаврухін, Б. М. Немировський // Зб. наук. праць ДНУЗТ ім. акад. В. Лазаряна. – Дніпро: 2015. – Вип. 10. – С. 98-104.
5. Без предела: итоги рынка контейнерных перевозок в 2018 году [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://delo.ua/business/bez-predela-itogi-rynka-kontejnernih-perevozk-348921/>

*Аслан Мопыков, Нургуль Кисикова, Жанат Абдугулова
(Нур-Султан, Казахстан)*

МҰНАЙ-ГАЗ ҚҰБЫР МАГИСТРАЛЬДАРЫНЫҢ ТЕХНИКАЛЫҚ ДИАГНОСТИКАСЫ

Мақалада Мұнай-газ құбыр магистральдарының техникалық диагностикасы арқылы мұнай және газ көлігі объектілерінің нақты жай-күйін анықтайтын әдістерді қолданады және көлік жүйесіндегі авариялық жағдайлардың алдын алу және оқшаулау стратегиясын әзірлеу мәселесі қарастырылады. Техникалық диагностиканың мақсаты – диагностика жасалатын жабдықтардың одан әрі пайдаланудың мүмкіндіктері мен шарттарын анықтау, ақырында олардың өндірістік және экологиялық қауіпсіздігін арттыру.

Кілтті сөздер: магистральды газ құбырлары, магистральды газ құрамы, магистральдық құбыр жүйесі, техникалық диагностика

В статье говорится о разработке стратегии предупреждения и локализации аварийных ситуаций в транспортной системе с использованием методов технической диагностики нефтегазопроводных магистралей и определения фактического состояния объектов нефтегазотранспортного транспорта. Цель технической диагностики – определить возможности и условия дальнейшей эксплуатации диагностируемого оборудования, в конечном итоге повысить их производственную и экологическую безопасность.

Ключевые слова: магистральные газопроводы, состав магистрального газа, система магистрального трубопровода, техническая диагностика.

The article deals with the development of a strategy for the prevention and localization of accidents in the transport system using the methods of technical diagnostics of oil and gas pipelines and determining the actual state of oil and gas transport facilities. The purpose of technical diagnostics is to determine the possibilities and conditions for the further operation of the diagnosed equipment, ultimately to improve their production and environmental safety.

Key words: main gas pipelines, composition of main gas, main pipeline system, technical diagnostics.

Мұнай мен газды алыс қашықтыққа тасымалдаудың үш негізгі түрі бар: сумен, теміржолмен және құбырлар арқылы тасымалдау. Газ күйіндегі газды тек құбырлар арқылы ғана тасымалдайды. Су транспорттары танкерлер мен баржалар (лихтерлер) арқылы мұнайды, мұнай өнімдерін және сұйытылған газдарды кез келген мөлшерде тасымалдайды.

Осындай жағдайларда магистральдық құбырдың нақты жай-күйін және онда болып жатқан өзгерістердің сипатын анықтауға байланысты мәселелерді техникалық диагностика шешеді.

Техникалық диагностика дегеніміз - қазіргі кездегі техниканың дамуына байланысты кейінгі онжылдықта пайда болған жас ғылым. Мұнай мен газды өндіруде, тасымалдауда, өндіруде қолданылатын күрделі және қымбат техникалық жүйенің әлі де өсіп келе жатқан маңызы, олардың қауіпсіздігіне, істен шықпай жұмыс істеуіне және жұмыс істеуінің ұзақтығына талаптар жүйенің күйін бағалауды, оның сенімділігін өте маңызды етеді.

Техникалық диагностика мұнай және газ көлігі объектілерінің нақты жай-күйін анықтайтын әдістерді қолданады және көлік жүйесіндегі авариялық жағдайлардың алдын алу және оқшаулау стратегиясын әзірлейді [1].

Техникалық диагностика деп "ықтимал ауытқуды, оның ішінде жол берілетін ауытқуларды болжау үшін техникалық жүйелердің жай-күйін сипаттайтын белгілерді анықтау және зерделеу" түсініледі.

Техникалық диагностиканың басты мақсаты құбыр жүйесі элементтерінің авариялық жағдайларын ескерту, іздеу және оқшаулау болып табылады. Техникалық диагностика әдістерін қолдану қосалқы бөлшектердің шығынын шамамен бес есе төмендетеді, ал ағымдағы жөндеу құны екі есе, машиналардың жұмыс паркін шамамен 10% - ға азайтады отын шығынын 10% - ға дейін, жалақы қорының шығынын 10% - ға дейін төмендетеді.

Техникалық диагностика есептерін шешу күрделі процесс болып табылады және көптеген технологиялық шешімдердің таңдауын белгілеуге болады. Әдетте, ең жақсы нәтиже алу мүмкін болған кезде ең аз шығындарды негізге ала отырып, белгілі бір әдісті таңдау жүргізіледі.

Жалпы жағдайда диагностикалау процесі объектілер мен жүйелердің сандық және сапалық сипаттамаларын сақтау және қолдау үшін мақсатты саналы әсер ету процесі ретінде анықталады.

Жалпы жағдайда диагностикалау процесі объектілер мен жүйелердің сандық және сапалық сипаттамаларын сақтау және қолдау үшін мақсатты саналы әсер ету процесі ретінде анықталады. Мәселенің ұйымдастырушылық-техникалық және әлеуметтік-экономикалық аспектілерін бөліп көрсетеді. Біріншісі техника мен технологияны бейнелейді, екіншісі өндірістік қатынастарды, экономикалық тетіктерді, басқару нысандары мен әдістерін, материалдық және моральдық жақтарын, ұжымдар мен жекелеген қызметкерлердің дербестігін, бастамасы мен жауапкершілігін қамтиды [2].

Бізді негізінен мәселенің техникалық жақтары қызықтырады. Объектілердің жай-күйін бағалаудың бастапқы кезеңдерінде сапалық бағалар басым болды, өйткені олардың көлемін, толықтығы мен ақпараттылығын және т.б. мәліметтерді алу мәселелері жеткілікті әзірленген жоқ. Сапалы бағалау жүйенің жалпы қағидаттарға және оның жекелеген кіші жүйелерінің қолда бар жеке ұсынымдарына сәйкестігін тексеруден тұрды.

Сандық бағалау үшін бүкіл жүйенің де, оның жекелеген бөліктерінің де жұмыс істеу тиімділігінің критерийлерін айқындау, алынған критерийлерді берілген мәндермен, сондай-ақ алынған өлшемдерді ескере отырып есептелген әртүрлі нұсқаларды салыстыру және оның жұмыс істеуінің Бірыңғай экономикалық критерийлері кезінде жұмыс істеуінің ұтымды көрсеткіштерін табу қажет.

Диагностика мәселелерін шешу үшін бақылаудың параметрлік және параметрлік емес әдістерін қолданады. Параметрлік әдістер үшін уақыт параметрлерінің өзін бақылау және бағалау жүргізеді, олардың өзгерістері мен трендтерін анықтайды.

Диагностика жүйесіндегі шешімдер бақыланатын параметрлер кешенінің мәні бойынша қабылданады.

Параметрлік емес әдістер жағдайында элементтің немесе кіші жүйелердің шығыс шамаларының өзгеру мәндерін немесе әртүрлі статистикалық және динамикалық сипаттамаларды (өтпелі, импульстік, жиіліктік және т.б.) пайдаланады. Көбінесе бұл жағдайда үздіксіз функциялар немесе интегралды орташаланған шамалар қолданылады, онда элемент параметрлерінің мәндері анық немесе анық емес.

Техникалық диагностика міндеттерін шешу кезінде қазіргі уақытта объектінің техникалық жай-күйін анықтап қана қоймай, оның жай-күйін біраз уақытқа алға болжайды. Бұл ретте болжамның міндетін шешу жөндеу циклдерінің құрылымын және жабдықты тексеру арасындағы аралықтарды тағайындау үшін қажет. Ол үшін интегралдық тәсіл де, параметрлік де және рұқсат етілген.

Жабдықтың техникалық жай-күйін болжау тәжірибесі үшінші дәрежеден аспайтын полиномдарды экстраполяциялау функциясы ретінде пайдалану мүмкіндігін көрсетеді, бұл ретте полином коэффициенттері ең аз квадраттар әдісін пайдалана отырып табады.

Диагностикалау жүйесі деп бірыңғай бағдарламалық жұмыс кешеніне біріктірілген, жүйенің сынау және пайдалану процесінде жұмыс қабілеттілігіне әсер ететін жағдайлар мен факторларға жоспарлы әсер ету үшін ұйымдастырушылық, техникалық, ақпараттық және экономикалық әдістер мен құралдардың жиынтығын түсінеді.

Диагностикалық жүйелердің мақсаты-құбыр жүйесінің жұмыс қабілеттілігін арттыру бойынша жұмыстардың ұйымдастырылуы мен тиімділігін жақсарту. Диагностика кезінде осындай жүйелерді пайдалану тәжірибесін ескеру қажет. Тәжірибені жақсы қабылдау ақпараттық есептегіш кіші жүйе түрінде арнайы ұйымдастырылған жадты диагностикалау жүйесіне енгізумен қамтамасыз етілуі тиіс [3].

Пайдалану мәліметтерінің қатысуымен құрылған математикалық модельдер негізінде тиісті алгоритмдердің көмегімен техникалық немесе экономикалық сипаттағы технологиялық процестерге әсер ету үшін ұтымды шешімдер табады. Бұл ретте қолданыстағы ұйымдық жүйелер мен құбыр көлігінің кіші жүйелерін барынша пайдалану көзделуге тиіс. Сонда диагностикалау жүйелерін әзірлеу және енгізу кезінде элементтер мен кіші жүйелер арасында бақылау және басқару функцияларын қайта бөлу жолымен оларды жетілдіру ғана талап етіледі.

Қазіргі уақытта қолданыстағы өндірістік бірлестіктердің ажырамас кіші жүйесі болып табылатын кіші жүйелер элементтерінің қазіргі жай-күйін бағалаудың белгілі бір жүйесі бар. Сондықтан диагностикалау жүйелерін енгізу негізінен қолданыстағы әдістерді жетілдіруді көздейді.

Диагностикалау жүйесі бөлінген материалдық ресурстар мен уақытқа сәйкес кезең-кезеңмен енгізілуде. Диагностика жүйелерін жобалау кезінде кейбір шектен аулақ болу керек:

- жүйе ақпарат бойынша артық күрделі, артық болуы мүмкін, технологиялық персоналға түсінікті қиын болуы мүмкін, бұл оның жұмысының және жалпы құбыр жүйесінің тиімділігін төмендетуге әкелуі мүмкін;

- жүйе жеткіліксіз болуы және қойылған міндеттерді шеше алмауы мүмкін;

- жүйе тек бар технологиялық процестерге қызмет көрсете алады және олардың кез келген өзгеруі оны қайта құруды талап етеді;

- жүйе артық белсенді болуы мүмкін, сонда оның жеке жүйелері айдаудың технологиялық процестерін "қыздырмайды" болады.

Құбыр жүйелерін диагностикалау процестерін үлгілеудің қиындығы;

- жұмыс қабілеттілігіне әсер ететін айнымалы кеңістіктің үлкен өлшемі;

- жүйеде қолданылатын диагностикалау әдістерінің едәуір саны;

- үрдістердің стационарсыздығы және уақыт параметрлерінің дрейфі;
- параметрлердің стохастикалық табиғаты;
- "шудың" айтарлықтай деңгейі»;
- бақыланатын және реттелетін параметрлердің көп саны;
- бақылау және реттеу процестерінің көпқұрылымдылығы;
- көптеген жағдайларда формализациялауға келмейтін эвристикалық әдістерді қолдану;
- адамның техникамен өзара әрекеттесуімен байланысты субъективті факторлардың әсері.

Диагностикаланатын жүйелер жұмысының сенімділігін арттыру үшін мыналарды ескеру қажет:

- жалпы қарапайым функционалдық және технологиялық схемаларды және олардың жеке элементтерін әзірлеу қажет;
- жоғары көрсеткіштері бар бұрын әзірленген элементтерді пайдалану орынды;
- диагностикалық жүйелер элементтерінің жеңілдетілген жұмыс режимдерін қамтамасыз ету қажет;
- соққы мен дірілден қорғау құрылғыларын қолдану орынды;
- диагностикалық жүйелер өндірісінің қол жеткізілген техникалық деңгейіне жауап беретін өңделген біріздендірілген элементтерді пайдалану қажет;
- техникалық қызмет көрсетудің ең жақсы мүмкіндіктері бар жүйелерді енгізу қажет;
- диагностикалық жүйелерді резервтеуді қолдану қажет;
- профилактикалық және жөндеу жұмыстарын жүргізуді ұтымды ету үшін диагностикалық жүйелердің жағдайын болжау жүйесін пайдалану орынды [4].

Техникалық диагностикалау әдістерінің әртүрлілігі мыналармен түсіндіріледі:

- жүйелердің немесе кіші жүйелердің әрбір элементі жалпы жағдайда қасиеттердің шексіз санымен сипатталады, сондықтан ең маңызды қасиеттердің қажетті санын таңдауға мүмкіндік беретін қандай да бір жалпы қағидатты табу қажеттілігі туындайды;
- жүйенің жай-күйі оның жекелеген элементтерінің жай-күйімен байланысты, сондықтан жалпы бағалау үшін олардың жай-күйі туралы априорлы білім алу маңызды;
- бақыланатын параметрлерді өңдеу кезінде, таразыларды тағайындау кезінде олардың ерекшеліктерін ескеру қажет, өйткені әр түрлі критерийлерді пайдалану кезінде жеке қасиеттердің салмағы әр түрлі бағаланады;
- маңызды көрсеткіштердің бірі элементтердің, кіші жүйелер мен жүйелердің ұзақ мерзімді немесе жұмысқа қабілеттілігі болып табылады, оны бірнеше жыл ішінде пайдалану нәтижелері бойынша ғана немесе оны болжаудың арнайы әдістерімен бағалауға болады;
- жекелеген элементтердің параметрлерін өлшеу бірліктеріндегі айырмашылықтарға негізделген әдіснамалық қиындықтар бар, өйткені әдетте өлшемсіз жағдайларда енгізілетін кешенді бағалар (мысалы, балл) нақты физикалық мағынасы жоқ;
- ішкі жүйелер мен жүйелер жұмысының жалпыланған көрсеткіштері бір жеке көрсеткіштің кемшіліктерін басқаның есебінен "түзете алады".

Қорыта айтқанда, құбыр жүйесінің жай-күйін детерминирленген тәсіл кезінде қолданылатын бақылау аппаратурасы тұрғысынан бағалау үшін бір-бірінен бөлек, сондай-ақ жиынтықта бірнеше әдістерді қолданады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Мусабаев М.О. Диагностика нефтегазовых трубопроводных магистралей: Учебно-методическое пособие. – Алматы: КБТУ, 2006. – 65 с.
2. Общая характеристика магистральных газопроводов. URL: <https://poznayka.org>
3. Мұнайгаз машиналары мен жабдықтарының техникалық диагностикасы. URL: <https://lektsii.org>
4. Қазақстан Республикасының газ құбыры және мұнай құбырлары. Құбырлы тасымалдаудың даму болашағы URL: <https://kgkpkatvcollege.kz>

ЩОДО ПИТАННЯ ВИЗНАЧЕННЯ ЕФЕКТИВНОСТІ РОЗМІЩЕННЯ ТОВАРІВ НА ТИМЧАСОВОМУ СКЛАДІ

Розглянуте актуальне питання раціонального розміщення тарно-штучних вантажів на тимчасовому складі із застосуванням сучасного методу зонування площі. Поєднання даних про співвідношення кількості та вартості, отриманих на базі ABC аналізу з даними про співвідношення кількості та структури споживання товарів, отриманих з XYZ аналізу, дозволяють одержати цінні інструменти планування, контролю й управління для системи постачання в цілому, і управління запасами зокрема.

Ключові слова: ABC аналіз, XYZ аналіз, управління запасами, тимчасовий склад, тарно-штучні вантажі

The actual issue of the rational placement of tare-piece goods in a temporary warehouse with the use of the modern zoning method of the area is considered. The combination of data on the relationship between the quantity and value obtained on the basis of ABC analysis with the data on the ratio of quantity and structure of consumption of goods received from the XYZ analysis, allows you to obtain valuable planning, control and management tools for the supply system as a whole, and inventory management in particular.

Key words: ABC analysis, KhUZ analysis, inventory management, temporary warehouse, tare and artificial cargoes

Формування і зберігання матеріальних запасів є істотним для функціонування всіх сфер діяльності підприємств державного та приватного підпорядкування. Проаналізуємо важливість ефективного розміщення запасів на основі використання методу поділу площі митного ліцензійного складу на зони, що впливає із комбінації ABC та XYZ аналізів.

У загальному випадку ABC аналіз є методом, за допомогою якого визначають ступінь розподілу конкретної характеристики між окремими елементами якої-небудь множини. У його основу покладено припущення, що відносно невелика кількість видів товарів, які повинні неодноразово закуповуватися, складає велику частину загальної вартості товарів, що закуповуються.

В основі методу ABC лежить так зване правило Паретто. Відповідно до методу Паретто безліч керованих об'єктів поділяється на дві неоднакові частини (80/20). Широко розповсюджений у логістиці метод ABC пропонує глибший поділ – на три частини.

Щодо управління матеріальними запасами метод ABC є спосіб нормування і контролю за станом запасів, який полягає в розбитті номенклатури N, реалізованих товарно-матеріальних цінностей на три нерівно потужних підмножини A, B і C на основі деякого формального алгоритму.

Залежно від витрат товарні запаси поділяються на три групи A, B, C за їх питомою вагою в загальних витратах на придбання. Однак розподіл не обов'язково відбувається на три групи, число груп та їх межі вибираються довільно.

Аналіз ABC показує значення кожної групи товарів. Зазвичай на 20% всіх товарів, які знаходяться в запасах, припадає 80% всіх витрат. Виходячи з цього, для кожної з трьох груп товарів закладається різний ступінь деталізації під час планування та контролю.

Аналіз ABC дозволяє класифікувати асортиментні одиниці за їх вартістю.

Принцип диференціації асортименту в процесі аналізу методу XYZ інший, ніж при ABC, – тут весь асортимент поділяють на три групи залежно від рівномірності попиту і точності прогнозування.

Ознакою, на основі якої конкретну позицію асортименту зараховують до групи X, Y або Z, є коефіцієнт варіації попиту V. Величина коефіцієнта варіації змінюється в межах від нуля до нескінченності. Поділ на групи X, Y і Z може бути здійснений на основі алгоритму: 1) група X – інтервал $0 < V < 10\%$; 2) група Y – інтервал $10\% < V < 25\%$; 3) група Z – інтервал $25\% < V < \infty$.

При використанні аналізів ABC і XYZ для розміщення товарних позицій на складі пропонуються товари групи A, що приносять найбільший дохід, і товари групи X, що мають самий стабільний попит, розташовувати в зоні, найбільш доступній з погляду вибірки товару з місця зберігання.

Товари «теплої» зони повинні розташовуватися в менш доступній зоні:

- по вертикалі – для працівника в найнижчій зоні (а при наявності складської техніки – у середній позиції);

- по горизонталі – у зоні, впливаючій за «гарячою» зоною стосовно входів-виходів.

Товари «холодної» зони повинні розташовуватися в найменш доступній зоні:

- по вертикалі – для працівника на рівні голови й вище, а при наявності складської техніки – у зоні вище «теплої»;

- по горизонталі – у самій віддаленій стосовно входу-виходу частині складу.

При розгляді одноповерхового складу з одношаровим зберіганням проблеми застосування даних аналізів відсутні, оскільки розглядається лише одна горизонтальна площина зберігання. Принципова схема розташування зон для двох найпоширеніших видів тимчасових складів показана на рисунку 1 (а, б).

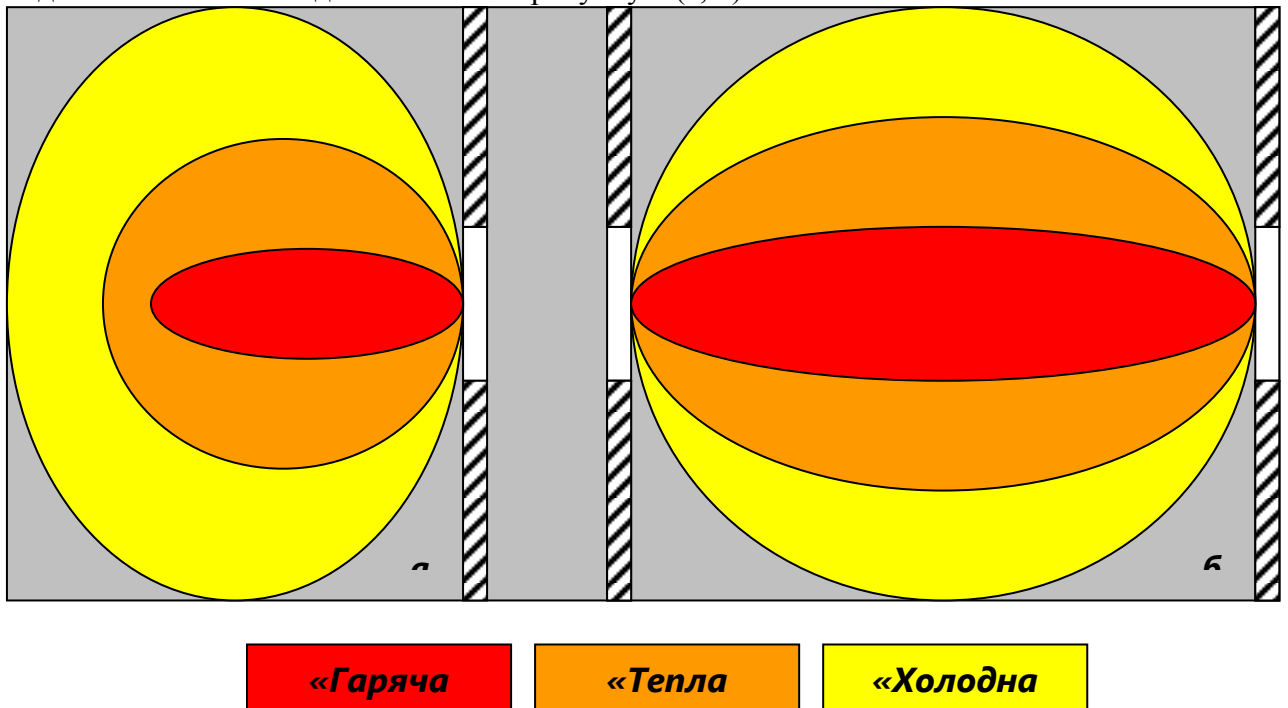

Рис. 1. Розташування зон складу: а) при наявності одного входу-виходу;
б) при розмежуванні входів та виходів

Складності правильного розміщення виникають при збільшенні висоти зберігання, тобто з появою багатоповерховості. У такому випадку, крім горизонтальної площини розміщення товарів по зонах, потрібно враховувати й вертикальну складову складу. Тобто потрібно брати до уваги як відстань від входу й виходу складу, так і зусилля для вибірки вантажу з великої висоти або верхніх поверхів. У підсумку, необхідно вирішити двокритеріальну задачу розміщення.

Для рішення задачі оптимального розміщення товарів на багатоповерховому (багатоштабельному) складі використовуємо досить універсальний метод, що дозволяє при бажанні використати не тільки вищезгадані два критерії, але й необмежена кількість

інших. Складність складається лише в правильному ранжируванні критеріїв, тобто визначенні їхнього відносного ступеня важливості. Так, склад розбивається на кубічні зони, розмір яких визначається необхідною точністю ранжирування й розміром складу. Завдання полягає в тому, щоб визначити, товари якої групи необхідно зберігати в даній кубічній зоні. Для цього виробляється відбір критеріїв, що враховують.

Після обчислення значень всіх критеріїв для кожної з кубічних зон складу варто скласти суму добутків значень критеріїв і їхньої значимості й з отриманого числа витягти квадратний корінь. Це й буде чисельне значення наближеності кубічної зони до «гарячого» зони: чим воно ближче до 1, тим зона ближче до «гарячого», і навпаки.

Формалізація даного значення виглядає в такий спосіб:
$$X_j = \sqrt{\sum_{i=1}^n a_{ij} \cdot k_i}, \quad (1)$$

де X_j - числове значення наближеності j -ї кубічної зони до «гарячої зони»; a_{ij} - значення i -го критерію для j -ї кубічної зони; k_i - коефіцієнт значимості i -го

Однак, як ми згадували раніше, розрахований склад симетричний. Тому досить буде визначити значення для половини зон по одну сторону від площини симетрії - значення для іншої половини такі ж. Після проведення всіх необхідних розрахунків вийшли значення зон. Провівши ранжування значень від максимуму до мінімуму, варто розташувати кубічні зони в порядку підвищення відстані від «гарячої» зони складу. Тепер з декілька зон складу відокремимо «гарячу», «теплу» і «холодну» зони. Припустимо, що групи AX, AY, BX («гаряча» зона) повинні займати 20%, групи CX, BY і AZ («тепла» зона) - 30 %. а CY, BZ і CZ («холодна» зона) – 50% площі складу. Останнім етапом є безпосередній поділ кубічних зон по інтенсивності їхнього використання. Розрахунки проведемо за допомогою Microsoft Excel.

На основі отриманих даних щодо раціонального розміщення тарно-штучних вантажів на тимчасовому складі із застосуванням наведеного методу зонування площі можна раціоналізувати та спростити внутрішньо складське переміщення товарів. Поєднання даних про співвідношення кількості та вартості ABC аналізу з даними про співвідношення кількості та структури споживання XYZ аналізу дозволяють отримати цінні інструменти планування, контролю й управління для системи постачання в цілому, і управління запасами зокрема.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Чудаков А.Д. Логистика. – М.: Издательство РДЛ., 2001. – 176 с.
2. Гринчуцький, В. І. Економіка підприємства: навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / В. І. Гринчуцький, Е. Т. Карапетян, Б. В. Погрішук ; Терноп. нац. екон. ун-т. – К. : Центр учбової літ-ри, 2010. – 304 с.
3. Смахов А. А. Основы транспортной логистики: Учебник для вузов. – М.: Транспорт, 1998. – 197 с.
4. Крикавський Є.В., Чернописька Н.В. Логістичні системи: Навч. посібник. – Львів: Нац. ун-т «Львів. політехніка», 2009. – 263 с.

Науковий керівник: кандидат технічних наук, доцент Разгонов С.А.

IMPROVING SELECTING TECHNOLOGY OF RAW MATERIALS OF FIREPROOF BRICKS

Refractory bricks play an important role in many industrial procedures, including the production of aluminum, cement, glass, iron, petroleum and steel. Refractories vary in composition according to their use. The main types are made from such raw materials as alumina, carbon chrome ore, dolomite, fair clay, magnezite, silica and zircon. The granulometric composition should be taken into account when producing lubricants, resulting in a dense and robust product. Currently, the Sito-Burat SM-237A sorting machine is using. The main feature of the used screening machine is that the raw materials require the fractions be separated into fractions. The main problem of the raw material sorting machine is the uneven distribution of fractions.

Key words: brick, building bricks, refractory bricks, raw materials, forming, drying, firing, sito-burat, temperature, machine.

Recent developments and advancements in the industry and manufacturing industry have shown that increasing productivity and energy efficiency in every production facility is one of the top priorities.

Flammable materials are widely used in various sectors of the national economy: construction of martial furnaces, construction of heat resistant heat resistant units, and enterprises producing fire-resistant materials.

Modern technology presents enormous challenges. One of the chief challenges is to combat the undesirable effects of existing technologies. Another is to prevent similar effects in the development of new technologies. Still another challenge is to spread technology's benefits to the people of developing countries. Science attempts to explain how and why things happen. Technology is concerned with making things happen.

Brick is rectangular building block made of clay, shale, or various other materials. Bricks are strong, hard, and resistant to fire and damage from the weather. They are used to build such structures as houses, commercial and public buildings, fireplaces, and furnaces.

Bricks have been used as a building material for thousands of years. At first, people produced bricks by drying hand-shaped or molded blocks of clay or mud in the sun. Today, most bricks are formed by machines and fired (baked) in large kilns (ovens).

Kinds of bricks.

Building bricks. The highest-quality and most attractive building bricks are called face bricks. These bricks are used in highly visible areas of structures such as the interior or exterior walls of houses. Face bricks come in a variety of colors and surface textures and they are extremely uniform in shape and size. Most are made from high-grade fire clay or low-grade shale. Warped off-color and other slightly defective bricks are used in less visible place than are face bricks.

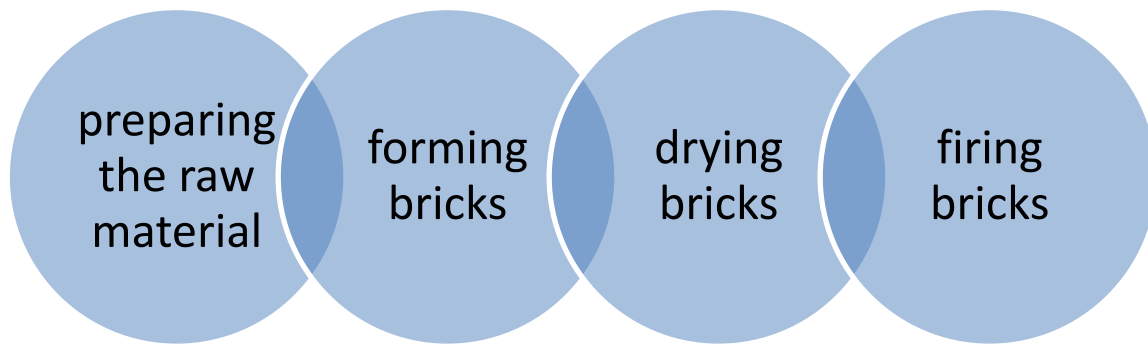
Refractory bricks also called refractories can with stand temperatures between 2000⁰ and 4000⁰ F (1093⁰ and 2204⁰ C). They are also highly resistant to chemical damage, physical wear and thermal cycling (rapid changes in temperature). Refractories are used in a wide variety of structures including fireplace and industrial furnaces. Thin refractories are used on the outside of the United States space shuttles to provide protection against high temperatures.

Refractory bricks play an important role in many industrial procedures, including the production of aluminum, cement, glass, iron, petroleum and steel.

Refractories vary in composition according to their use. The main types are made from such raw materials as alumina, carbon chrome ore, dolomite, fair clay, magnesite, silica and zircon.

The method used to make bricks vary according to the raw material being used the intended use of the brick and other factors.

However, the commercial production of bricks generally involves four basic steps:

Preparing the raw material includes grinding or crushing it, removing its impurities and letting it dry. The material is then stored in bins until its mixed into brickmaking batches.

Forming bricks. There are three main processes used to form bricks: (1) stiff-mud, (2) soft-mud, and (3) dry-press.

The stiff-mud process is used to form by far the majority of building bricks produced in the United states. In this procedure the ground brickmaking material is mixed with water to form a stiff mud. A machine presses air out of the mud and shapes the material into a long ribbon by forcing it through an adjustable opening in a process known as extrusion. The ribbon is cut into bricks by wires rotating on a machine called a brick cutter. The bricks can then be stacked for oven drying.

Before they are dried, many stiff-mud face bricks receive surface treatments to vary their texture and appearance. The bricks may be sprayed with chemical solutions that affect the surface.

In addition, stiff-mud bricks are often made with holes in them. The holes also provide additional space for mortar, the substance used in bricklaying to bind the bricks together.

The soft-mud process is used to produce all hand-made and some machine-made bricks. In this method, the brickmaking material is mixed with more water than in the stiff-mud process. The soft mud thus produced is easily molded into bricks. Soft-mud bricks must be hardened by air drying before they can be stacked for oven drying. This step creates extra work and makes the soft-mud process slower than other brickmaking methods. In the United States, the soft-mud process is used mainly to produce specially shaped bricks that cannot be formed by other methods.

The dry-press process is used to form most refractory bricks. In this process, a dry or damp brick mix is placed into a steel mold box and compressed into brick form by a hydraulic (water-powered) ram. The ram may exert as much as 15,000 pounds per square inch (1,050 kilograms per square centimeter) of pressure on the mix. The resulting bricks are quite dense.

Drying bricks helps prevent them from developing cracks or other structural defects during firing. Most bricks are dried in tunnel ovens. These ovens can reach temperatures as high as 400⁰ F(204⁰C)/ the bricks are stacked in layers on cars that move though the ovens drying time and temperature vary depending chiefly on how much moisture the bricks contain.

Firing bricks at high temperature causes their particles to bond together, forming a strong, hard block. Most bricks are fired in tunnel kilns. The kilns generally range from 7 to 28 feet (2.1 to 8.5 meters) in width and 250 to 440 feet (76 to 134 meters) in length. They are fueled by gas, oil or such solid fuels as sawdust or coal. They reach temperatures of 1800⁰ to 2400⁰F. (982⁰ to 1316⁰ C) for firing building bricks and 3400⁰F.(1871⁰C) for firing refractories.

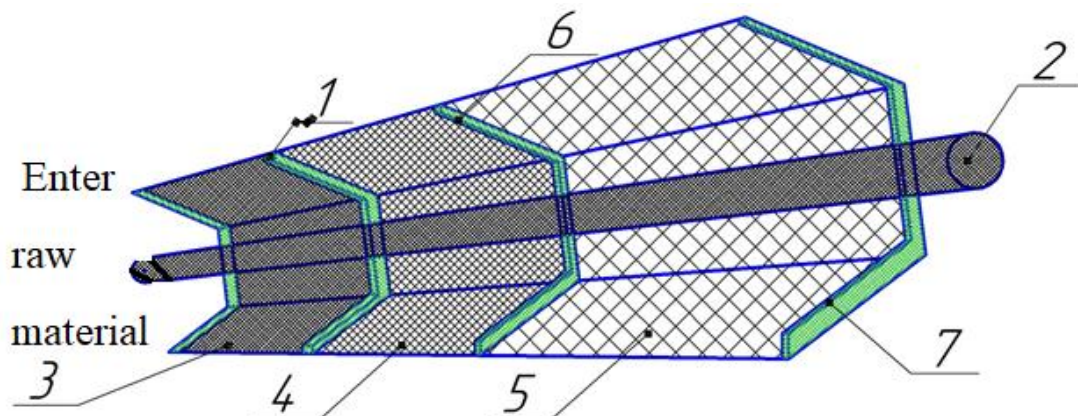
In tunnel kiln firing, bricks are stacked on cars that move through the kiln. The ends of the kiln are hot as hot as the middle. The bricks therefore are gradually heated to a maximum temperature in the middle of the kiln and then they cool as they proceed out of the kiln. Different kinds of bricks are fired at different temperatures and for varying lengths of time depending primarily on their grade on composition.

Some bricks are fired in periodic or shuttle kilns. These kilns can reach the same temperatures as tunnel kilns but they fire only one batch of bricks at a time in some areas bricks are put in the sun to bake. Such bricks are called sun-dried or sun-bake bricks or adobe.

Advances in technology. The world technology refers to the tools, knowledge and inventions that help people satisfy their needs and improve their way of life.

The granulometric composition should be taken into account when producing lubricants, resulting in a dense and robust product. Currently, the Sito-Burat SM-237A sorting machine is using. The main feature of the used screening machine is that the raw materials require the fractions be separated into fractions. The main problem of the raw material sorting machine is the uneven distribution of fractions.

The shortcomings in the design of the Sito-burat SM-237A are due to the fact that the crude raw material, which is the main property of the machine, does not have a uniform grain content in fractional fractions, the small size raw materials are shifted to large volumes, resulting in a negative impact on the quality of the products being manufactured . When the rings (barriers) on the transversal slider at different sizes of the existing flanges are put in place, one kind of fraction is prevented from interfering with the other. The granule metric composition of the raw material is very important in the production of high quality fire bricks. The raw material for the first Sito- burat is selected by cutting to a small fraction of the raw material, up to 1 mm in diameter, so that if a 20 mm high beam (barrier) is placed on it to avoid the overflow with other larger particles, The material does not go to the next step. In the second part, the smaller size raw material will not go to the next step if it is placed on a ring (barrier) at a height of 30 mm to prevent the passage of the raw material to 2-3 mm in the first part, as well as to prevent the migration to the next piece with larger particles . The smaller size raw material does not go to the next step if it is placed on a ring at a height of 40 mm to prevent migration of raw materials in the size of 3-5 mm in the later part, as well as in the other parts with the larger sized particles.

Where: 1,6,7 - a new release ring; 2-val; A set up to 3 -1 mm; To a set of 4 to 3 mm; A set of 5 to 5 mm

In short, the design of the above-mentioned SM-237A Sito-Burat structure will allow you to select and analyze raw materials of the required size. This ensures the production of high quality and durable fireproof bricks.

USED LITERATURE

1. World Book
2. Internet Resources www.gobrick.com
3. Campbell, J. W. P and Pryce W, Brick A world History, Thames and Hudson, New York, 2003.

УДК 621.787

*Баходир Файзиматов (Фергана, Узбекистан),
Гулхайё Акбарова (Андижан, Узбекистан),
Юнусали Хусанов (Фергана, Узбекистан)*

ПОЛИМЕР КОМПОЗИТ МАТЕРИАЛЛАРНИ ПАРМАЛАШ ҲАҚИДА МАЪЛУМОТЛАР

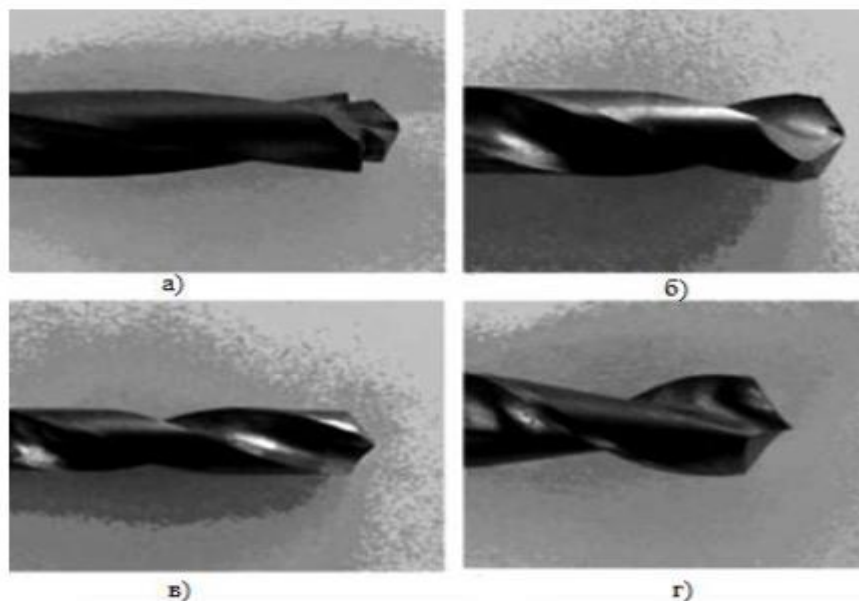
Ushbu maqolada polimer kompozit materiallarga parma ёрдамида механик ишлов бериш ҳақида маълумот берилган.

Tayanch iboralar: парма, детал, тешик, олд бурчак, орқа бўрчак

This article provides information on the mechanical processing of the polymer composite materials using the finger.

Key words: drill, detail, hole, front corner, backyard.

Пармалаш пресланган ёки қатламли материаллардан тайёрланган деталларга ишлов бериш мобайнида кенг қўлланилади. Бироқ, ишлов берилаётган материалда эриб кетиш, пармаланган тешик деворларига қисилиб қолиш, тешик қирғоқлари атрофида ёриқлар пайдо бўлиши каби юз бериши мумкин бўлган бузилиш ҳолатларидан сақланиш осон эмас.

1-расм. Пластмассани пармалашда пармалашнинг асосий турлари а) поғонали спиралсимон, б) икки қиррали спиралсимон, в) стандарт спиралсимон, г) спиралсимон қиррали

Ишлов беришнинг оптимал усуллари ва пармалаш жараёнидаги парма тузилиши ҳамда ишчи параметрларнинг таъсир этишини кўриб чиқамиз.

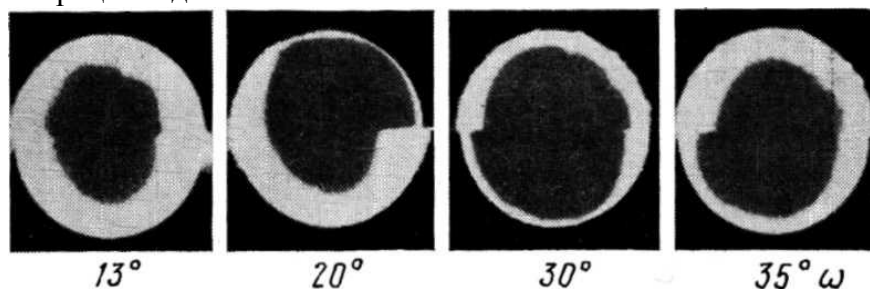
Пластмассани пармалаш учун парманинг асосий турлари 1 расмда кўрсатилган, [1] пармаланган тешиклар сифатига таъсир этувчи параметрлар эса 1 жадвалда келтирилган.[2]

1-жадвал.

Пластмассани пармалаш жараёнининг параметрлари.

Парма тузилишнинг параметрлари ¹		Пармалаш тартибининг параметрлари	
Юқори бурчак	2ϕ	Парманинг айланиш тезлиги (кесиш тезлиги)	$\dot{\varphi}$
Олд бурчак	γ	Узатиш ³	S_z
Орқа бурчак	α	Қирқиш ҳарорати	$^{\circ}C$
Винтли ариқчанинг қиялик бурчаги	ω	Совутиш	-
Қириндиларни олиб кетувчи ариқчанинг шакли	-	Тешикнинг кўриниши ⁴	-

Яхлит материалда тешиклар одатда иккита кесувчи қирралари билан пармаланади. Тешик девори ва ташқи юза ўртасида парма ишқаланишни юзага келтиради. Парма ва тешиксирти орасидаги зич боғланиш туфайл тешикдан қириндиларнинг чиқиши қийинлашиб боргани сари тешик чуқурроқ бўлиб боради. Иссиқлик ўтказишнинг кичиклиги, термик кенгайиш коэффициентининг катталиги, юмшатиш ҳароратининг пастлиги ва пластмасса эгилувчан тикланиш қийматларининг юқорилиги оқибатидатешик деворлари ва парма орасидаги ишқаланишларни катталаштирувчи пармалаш жараёнида тешиклар сиртлари киришиб кетишга мойил бўлиб қолади. Бу ҳодисалар тешикнинг ташқи кўринишига, ўқ бўйлаб йўналган кучга, айланиш вақтига ва ҳосил бўлувчи қириндиларга таъсир этади. Тешикнинг ташқи кўринишига, шунингдек, парманинг шакли ҳам таъсир этади. 2-расмда [2] бир неча спиралсимон пармалар ёрдамида қуйма полиэфирда винтли ариқчанинг турли қиялик бурчаклари билан маълум бир пармалаш усулида пармаланган тешик деворларининг ташқи кўриниши кўрсатилган. Парма диаметри 8,1 мм, юқори бурчаги 100°, орқа бурчаги 15°, $n=2000$ айл/дақ, $s=0,05$ мм/айл. Тасвирнинг юқори ярим бўлагиде тешикнинг парманинг материалга киргандаги, пастки қисмида эса чиққандаги қирраси тасвирланган. Тешик қирралари атрофидаги ёриқлар бурчак ўсиши билан катталашади, ўз-ўзидан бунда парманинг олд бурчаги ҳам катталашади. Пармани винтли ариқчанинг кичик қиялик бурчаги билан қўллашда тешик ички сиртининг эриб кетиши айниқса, шиддатлироқ кечади.

Винтли ариқчанинг оғиш бурчаги.

2-расм. Қуйма полиэфир тахталарида пармаланган тешикларнинг ташқи кўринишига парманинг винтли ариқчалари оғиш бурчаги таъсири

Тешик қирралари атрофида ёриқларнинг вужудга келиш жараёнига парманинг 2ϕ юқори бурчаги ҳам таъсир кўрсатади. Ёриқлар ўлчами узатилиш ва парманинг юқори бурчагига боғлиқ равишда ўзгаради. Юқори бурчакнинг катталаниши билан ёриқлар катталашади, ўз-ўзидан қириндиларнинг қалинлиги ҳам ортади.

Пластмассага парма ёрдамида ишлов беришда ёриқлар миқдори махсус конструкция воситасида минимумга олиб борилади. Пармалаш жараёнида материалнинг эгилювчан деформацияси ва унинг пармалашдан кейинги эгилювчан тикланиши сезиларли даражада ва парма орқа сиртининг ейилиб кетишига ва ишқаланиш натижасида ҳароратнинг юзага келишига таъсир этади. Ишлов берилаётган материалнинг эгилювчан деформацияси ва эгилювчан тикланиши оқибатида орқа бурчак кичиклашиб боргани сари ўқ бўйлаб йўналган куч ортиб боради.

Пармаланган тешик сиртининг ташқи кўриниши пармалаш усулига боғлиқ равишда ўзгаради, яъни қирқиш тезлигининг бирликлари $V = 1$ мм/дақ ва парма бир марта айланишининг узатилиши s мм/айл.га боғлиқ бўлади. Битта кесувчи қиррага узатилиш кичик бўлса, қирқиш тезлиги юқори бўлса, пармалаш жараёнида ҳосил бўлувчи иссиқлик миқдори жуда ҳам юқори бўлади. Бунинг натижасида термопластлардаги тешиklar сиртлари эриб кетади, реактопластлардагилари эса қизиқ кетади, шаклнинг кучли даражада бузилиши рўй беради ҳамда тешикнинг ўлчам аниқлигига зарар этади.

Битта кесувчи қиррага кичик узатиш пайтида катта миқдорда иссиқлик ажралиб чиқади, тешик шакли бузилади ва сирт сифати ёмонлашади. Агар узатиш жуда катта бўлса, у ҳолда тирқиш қирралари атрофида кўп сонли ёриқлар пайдо бўлиши мумкин.

Баъзан термопластларни совитишсиз пармалашда тешик сирти ёпишқоқ бўлиб қолади ва эриб кетади. Бироқ совитувчи суюқликни эҳтиёткорлик билан танлаш зарур, негаки пармалашдан кейин ишлов берилган материалнинг кучланиши оқибатида тешик сиртикўп жойдан ёрилиб кетиши мумкин. Масалан, керосинни совитувчи суюқлик сифатида қўллаган ҳолда полистиролни пармалашда улкан радиусли ёриқлар пайдо бўлиши мумкин.

Пармалаш жараёнида айланиш даври ва ўқ бўйлаб йўналган кучларнинг ўзгаришини акс эттирувчи осциллограмма кўрсатилган.

Парманинг кесувчи қирралари четки қисмларини кесишни бошламагунча момент тез ўсиб боради, кейинроқ тешик девори ва тасмачалар орасидаги ишқаланишнинг ўсиши оқибатида момент ўсиши давом этади. Парманинг кўндаланг қирраси ишлов берилаётган материал билан бирга боғланишдан чиққанлиги сабабли, ишлов берилаётган материалнинг термик кенгайиши ва шарт этилган эгилювчан тикланиши билан тешик девори ва парма ўртасидаги ишқаланиш туфайли ҳаттоки кесиш жараёни тугаганда ҳам, ўзининг бошланғич қийматига эришмай туриб момент қисқаради. Бу қолдиқли момент тешик сирти ҳароратининг ўсишига таъсир этади, ҳали парманинг кўндаланг қирраси ишлов берилаётган материалнинг сиртига етиб бормади туриб ўқ бўйлаб йўналган куч тезлик билан катталашади. Шу ондан бошлаб, ўқ бўйлаб йўналган куч доимий бўлиб қолади ёки тешикнинг чуқурлашиши ҳисобига оз-моз кичраяди. Анча чуқурроқ тешикларни пармалашда айланиш даври тезроқ ўсади.

Пластмассани пармалаш жараёнида қирраларни осон йўқотишни таъминлаш ва ишлов берилаётган материал ва парма сирти ҳамда қиринди орасидаги ишқаланиш натижасида содир бўладиган иссиқликни бартараф этиш кўпинча муҳим омиллар бўлиб ҳисобланади. Бу омилларни парма ва пармалаш усулини танлашда ҳисобга олиш зарур. Битта кесувчи қиррага узатишнинг (S_z) узатиш ва парманинг айланма тезлиги (кесиш тезлиги)нинг мақбул қийматларини танлаб олиш зарур. Агар битта кесувчи қиррага узатиш катта бўлса, у ҳолда тешик қирраси атрофида ёриқлар пайдо бўлади, агар узатиш кичик бўлса, куйиб ёки эриб кетиш ҳодисалари рўй бериши мумкин.

ФЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ

1. Файзиматов Б.Н., Мирзахмедов Н.Т. Кесиш назарияси асослари ва кесувчи асбоблар. Фарғона, 2010. 97 бет.
2. Акира Кобаяши. Обработка пластмасс резанием. Машиностроение. Москва, 1974.
3. Дударев А.С. Повышение эффективности и качества обработки отверстий на основе стабилизации процесса сверления изделий из полимерных композиционных материалов. Специальность 05.02.08 – Технология машиностроения. Пермь, 2009.

АРХІТЕКТУРА І БУДІВНИЦТВО / АРХИТЕКТУРА И СТРОИТЕЛЬСТВО

Інна Гірєйко
(Маріуполь, Україна)

СУЧАСНІ ГЕОДЕЗИЧНІ ПРИЛАДИ, ЯКІ ВИКОРИСТОВУЮТЬ У БУДІВНИЦТВІ

Підготовка масштабних робіт на будь-якій ділянці вимагає ювелірної точності вимірювань та розмітки території. Від цього залежить надійність всіх зводяться споруд, точна реалізація проекту, а значить, і окупність витрат на будівництво.

Ключові слова: *прилади, вимірювання, геодезичні роботи, горизонтальний та вертикальний кут, геодезичне обладнання.*

Key words: *lay down, wake up, geodetic robots, horizontal and vertical kut, geodesic features.*

Під геодезичним супроводом будівництва будемо розуміти комплекс вимірювань, обчислень і побудов в кресленнях і натурі, що забезпечують правильне і точне розміщення будівель і споруд, а також зведення їх конструктивних і планувальних елементів відповідно до геометричних параметрів проекту і вимог нормативних документів.

При виконанні геодезичних роботах використовуються різні геодезичні прилади розглянемо їх на конкретних прикладах.

Теодоліт це високоточний прилад, за допомогою якого можна вимірювати вертикальні і горизонтальні кути, а також напрямки і відстані, на будь-якій місцевості. Він зручний у використанні при геодезичних і дослідницьких роботах, проте широке застосування він знайшов і в промисловості і будівництві.

У теодоліта було досить багато прашурів, але всі ці інструменти використовувалися для вимірювання або вертикальних, або горизонтальних кутів. Об'єднання двох вимірювальних приладів в одному, здатному виміряти обидва кута одночасно, було лише питанням часу. Грегоріус Рейш показав такий інструмент в додатку до книги "Margarita Philosophica", опублікованій в 1512 році в Страсбурзі. Прилад був описаний в додатку Мартіном Валдсеємюллером, топографом-картографом з Рінеланда, який його збудував в тому ж році.

Електронний теодоліт – це більш сучасний прилад. Він має свої переваги і недоліки.

До переваг можна віднести:

- наявність дисплея (виключає помилку зняття звіту);
- економія часу;
- можливість роботи в темний час доби.

До недоліків відносять:

- обмежений температурний діапазон;
- необхідність мати доступ до електричної мережі для зарядки акумуляторів.

Електронний тахеометр – Універсальний оптико-електронний геодезичний прилад, що дозволяє фахівцям виконувати практично всі види робіт в сучасній геодезії з досить високою точністю вимірювань. Одночасно його можна використовувати і як теодоліт, і як нівелір, і як світловіддалеметр. Універсальність цього приладу полягає в його багатифункціональності.

Нівелір – це спеціальний геодезичний прилад, який дозволяє визначати як висоту місцевості, так і розташування предметів на рівній поверхні. За допомогою нівеліра можна встановити горизонтальність поверхні, тому такий інструмент використовується сьогодні не тільки в геодезії, але і в будівництві.

При роботах по винесенню в натуру планів потрібно визначитися з різницею висот декількох точок на ділянках поверхні і відміткою, яку прийнято вважати умовним рівнем (часто рівень моря або водойми).

Лазерний нівелір може використовуватися для розбивчих і монтажних робіт, для розмітки і завдання напрямків, також при зведенні стін і підвісних стель, для автоматизації ландшафтних робіт, вирівнювання підлог, укладання плитки та інших підлогових і настінних покриттів, розмітки маяків, для облаштування стяжки і штукатурки стін, заливки фундаменту і багатьох інших випадках.

Лазерний нівелір може використовуватися для розбивчих і монтажних робіт, для розмітки і завдання напрямків, також при зведенні стін і підвісних стель, для автоматизації ландшафтних робіт, вирівнювання підлог, укладання плитки та інших підлогових і настінних покриттів, розмітки маяків, для облаштування стяжки і штукатурки стін, заливки фундаменту і багатьох інших випадках. Особливістю лазерного рівня є вбудований лазерний промінь, який працює у видимій червоній області спектра. У цього приладу відмінна фокусування лазерного променя, яка дозволяє контролювати установку рівнів, а також проводити горизонтальну нівелювання будівельних об'єктів.

Лазерний рівень – абсолютно універсальне і незамінний пристосування при виконанні точних ремонтних робіт, таких як установка підвісних стель, будь вони натяжні або гіпсокартонні.

У своєму пристрої він досить простий – це механізм, який випромінює лазер за допомогою діодів, а завдяки принципу взаємодоповнюючих судин, такий пристрій максимально ефективно дозволяє виставити рівень для подальшої роботи лазером.

Перед тим як користуватися лазерним рівнем, його треба виставити вертикально. Є два типи приладів – з автоматичним коректуванням положення і без нього. Якщо ваш прилад не має автонастройки, в ньому є бульбашкові рівні і регульовані ніжки. Підкручуєте ніжки так, щоб повітряні бульбашки виявилися точно в центрі шкали.

Лазерний далекомір – це новомодне пристрій дозволяє значно заощадити час і сили при проведенні вимірювальних робіт. Більш того, при грамотному підході воно допоможе заощадити чималі кошти або запобіжить фінансові втрати, причиною яких можуть бути закралися в вимірювання помилки.

Лазерний далекомір представляє собою не що інше, як електронну рулетку, що відрізняється від своїх попередників, традиційних рулеток, більш високою точністю, простотою і зручністю вимірювань і куди більш широкою функціональністю. Спробуємо розібрати докладніше найбільш затребувані додаткові функції далекомірів і, головне, навчитися ними правильно користуватися.

Прилади вертикального проектування призначені для передачі планового положення точок в зеніт (вгору) або надир (вниз). ПВП застосовуються при будівництві висотних будівель, споруд і димових труб. Використовуються при установці бурових вишок, теле- і радіоантен і ін.

Винахід відноситься до області геодезичного приладобудування і техніці геодезичних вимірювань і може бути використано, зокрема, при будівництві різних споруд для передачі осей з одного монтажного горизонту на інший, для визначення кренів споруд баштового типу, для побудови вертикальних площин, горизонтальних і похилих напрямків. Сутність: пристрій містить розгалужені співвісні оптичні системи, в просторі предметів яких розміщені випромінювачі, конструктивно містять розташовані відомим геометричним чином джерела випромінювання, а в просторі зображень встановлена матриця приймачів випромінювання, сигнали з якої надходять в електронну систему реєстрації та обробки інформації.

Гіротеодоліт – гіроскопічні візирної пристрій, призначене для орієнтування тунелів, шахт, топографічної прив'язки і ін. Служить для визначення азимута (пеленга)

орієнтованого напрямку і широко використовується при проведенні маркшейдерських, геодезичних, топографічних і ін. робіт.

Установче пристосування поміщають на підйомних гвинтах підставки таким чином, щоб нерухомі червоні мітки на ньому і на підставці збігалися. Установче пристосування нівелюють спочатку по круглому, а потім по циліндричному рівню і центрують по оптичному схилу.

GPS (Global Position System) – це супутникова радіонавігаційна система або, як вона ще називається, глобальна система позиціонування.

Геодезичні GPS приймачі спеціально створені для точного визначення координат точкових об'єктів. GPS приймачі буває наступних модифікацій: одночастотні, двочастотні і багаточастотні.

Лазерні сканери – це абсолютно нове геодезичне обладнання. Якщо розглянути технічну сторону лазерних сканерів, можна сказати, що лазерний сканер – це прилад, оснащений високошвидкісним безвідбивачевим лазерним далекомірором і системою зміни напрямку променя лазера – спеціальне поворотне дзеркало.

Робота сканера полягає в тому, що він на високій швидкості сканує поверхню, визначає її характеристики, перетворює їх в цифровий вигляд в тривимірній системі координат. Це пристрій зовсім недавно почали використовувати в геодезії, і лазерні системи сканування відмінно підійшли для цього виду робіт.

Сучасне геодезичне обладнання знайшло найширше застосування при обробці, проектуванні, ландшафтному дизайні та ремонті будь-яких об'єктів нерухомості. Плюсами лазерних приладів є наочність і розширений функціонал, простоту в експлуатації і можливість працювати з приладом одній людині, що дозволяє заощадити час і підвищити продуктивність. Різноманітність геодезичного обладнання провідних виробників, представлене на ринку, спрощує вибір приладу, який призначений для конкретної роботи і найкраще справляється з поставленим завданням.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Алкачев Т.Э, Шишов Н. А., Пастухов М. А. История и пути развития электронных геодезических приборов // Наука Техника. Технологии (политехнический вестник). – Краснодар: Издательский Дом - Юг, 2013. – № 3. – С. 37-39.
2. Анисимов В. А., Макарова С.В. Инженерная геодезия. – Хабаровск: Изд-во ДВГУПС, 2009. – 150 с.
3. Атрошко Е. К., Иванова М.М., Марендич В.Б. Курс инженерной геодезии. (Часть первая). – Гомель: БелГУТ, 2010. – 140 с.
4. Багратуни Г.В. и др. Инженерная геодезия. – М.: Недра, 1969. – 389 с.

УДК 662.95

*Самандар Кушаков, Шерали Танибердиев,
Арслон Исмоилов, Алижон Ниязмурадov
(Самарканд, Ўзбекистон)*

АХОЛИ ХОНОДОНЛАРИДА ТОЗА ҲАВО КИРИТИШ БЎЙИЧА МАСАЛА ЕЧИМЛАРИ

Создание микроклимата для людей в системе вентиляции является одним из основной задачей инженеров. В настоящей статье приводятся новый подход решение удаления вредных веществ и подача необходимого количество свежего воздуха в помещенные.

Ключевые слова: *свежий воздух, воздушный баланс, воздуха влагосодержание, углекислый газ.*

Creating comfort for living mankind, namely creating exchanging air system of microclimate is an important duty of engineers. That's why, summary of the article consist of these that to supply enough air in the room, so it is new unraveling that extracting quantity of harmful substance.

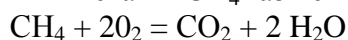
Keywords: *air fresh, air balance, moisture of air, harmful matters.*

Республикамизда шу давргача курилган ва янги курилаётган кўп қаватли уйларнинг хонадонларига инсонларнинг яхши кулай, шароитда яшашлари учун барча кулайликлар қилинган. Хоналарга тоза ҳаво етказиб беришдаги жараёнларни ўрганган холда микроклимни янгича усулда таъминлаш мақоланинг асосий мазмунини ташкил этади.

Хонадонларга сув таъминоти, газ таъминоти, электр энергия таъминоти, канализация системаси, иссиқлик таъминоти, иссиқ сув таъминоти киритилган ва чиқиш вентиляцияси шамоллатиш шахтаси каналига уланган. Кўп қаватли уйларнинг хонадонларида газ таъминотидан фойдаланишда, хонадон ошхонасида доимий $60 \text{ м}^2/\text{соат}$ ҳаво алмашини бўлиб туриш керак. Ушбу ҳаво алмашувини олимларимиз ёғочдан ясалган эшик ва дераза ромлари орасидан тирқишидан ҳаво олмашуви бўлади деб ҳисоблашган.

Ҳозирги вақтга келиб аввал курилган ва ҳозирги курилаётган кўп қаватли уйларнинг хонадонлардаги эшик ва дераза ромлари пластик материаллардан (курулмоқда) ўрнатилмоқда. Ушбу эшик ва дераза ромлари ҳаво ўтказмасилиги ва шовқин ўтказмаслиги тўғрисида тўхтовсиз рекламалар бўлиб турибди. Қурилиш нормативи ва қоидаларига қўйилган талабга кўра газ таъминоти киритилган хонадонлардаги ошхона деразасидаги форточка доимий ташқари тарафга очиқ бўлиши керак ва деразалар ҳам ташқи тарафга очилиши керак. Ҳозирги пластик материаллардан ясалган ромларнинг профилини тескари томонга алмаштириш керак деган фикр билдираман.

1 м^2 метан – CH_4 гази ёниши учун назарий жиҳатдан $9,5 \text{ м}^3$ ҳаво аралашмаси керак.

1 м^3 метан - CH_4 газ ёнишидан 1 м^3 углекислий газ ва 2 м^2 сув буғи ҳосил бўлади. Амалий жиҳатдан ҳисоблаганда 1 м^3 метан CH_4 газ тўлиқ ёниши учун $11,5 \text{ м}^3$ ҳаво керак бўлади. Ҳозирги курилаётган кўп қаватли уйларнинг хонадонларини иссиқлик таъминоти ва иссиқ сув таъминоти учун бир ва икки контурли сув иситкичларга рухсат берилмоқда. Агар битта хонадонда газ плитасидан ва газ таъминотидан фойдаланадиган сув иситкичдан фойдаланиб хонадони иситсак ўртача $2-3 \text{ м}^3/\text{соат}$ метан – CH_4 газини ишлатамиз нормал ҳолатда ҳаво алмашини бўлмагандан кейин ушбу кўп қаватли уйларнинг хонадонларида газнинг тўлиқ ёнмаслиги натижасида инсонларни заҳарловчи углерод оксиди – CO_2 ис гази ҳосил бўлади ва инсонларга ҳалокатли таъсир қилади.

Хоналада ажралиб чиқаётган зарарли моддалар миқдорини ҳисоблаш.

Хонада яшовчи инсонлар ҳам ҳавога иссиқлик, намлик, CO_2 ва бошқа газлар ажратадилар. Унинг натижаси хонадаги ҳаво таркиби ва физик ҳолати ўзгаради, бу еса одам ўзини яхши ҳис етишига, унинг сиғимига таъсир этади ва яшаш шароитини ёмонлаштиради. Вентиляцияни ҳисоблашда хонага кираётган иссиқликни ва ажралаётган зарарли миқдорларни аниқлаш керак.

$$\sum_{i=1}^n Q_{\text{кир}} = Q_{\text{одам}} + Q_{\text{газ плита}} + Q_{\text{сув иситкич}}$$

Хонадаги ҳаво ва зарарли моддалар мувозанат тенгламалари.

Вентиляция қилинадиган хонадаги ҳаво баланснинг тенгласини тузиш ҳаво массасининг сақланиш қонунига асосланган.

Умумий ҳолда хонада “n” ҳаво кирувчи ва “m” ҳаво чиқарувчи тизимлар ва тирқишлар бўлганда ҳаво мувозанат тенгласи қуйидагича ёзилади.

$$\sum_{i=1}^n G_{\text{ки}} - \sum_{i=1}^m G_{\text{чик}} = 0$$

Ҳаво мувозанат тенгласини тузганда табиий ва сунъий вейиляция тизимларини, ишлаб чиқарувчанлигини, ҳамда ташқи тўсиқлардаги очиқ тирқишлардан ва тўсиқлардан зичлик бўлмаганлиги сабабли, кирадиган ҳаво сарфи ҳисобга олинади.

Вентиляція қилинадиган хонадаги иссиқлик тенгламаси иссиқлик энергияси сақланиш қонунига асосланган.

$$\sum_{i=1}^n Q_{ки} - \sum_{i=1}^m Q_{чик} = 0$$

бу ерда $\sum_{i=1}^n Q_{ки}$ - хонага кираётган иссиқлик йиғиндиси, $\sum_{i=1}^m Q_{чик}$ - хонадан йўқолаётган иссиқлик йиғиндиси.

Вентиляція қилинадиган хонадаги намлик тенгламаси зарарликлар массасининг сақланиш қонунига асосланган. Хонага кириб келувчи ҳавонинг намлигини ва хонадан чиқариб юборилаётган ҳавонинг намлиги ҳисобга олинади.

$$\sum_{i=1}^n G_{ки} * d / 1000 - \sum_{i=1}^m G_{чик} * d_c / 1000 = 0$$

Агарда хонада намлик содир бўлса, унда мувозанат тенгламасидан чиқаётган намликнинг миқдорини ҳисобга олиниши керак.

$$M_n + \sum_{i=1}^n G_{ки} * d_{ки} / 1000 - \sum_{i=1}^m G_{чик} * d_{чик} / 1000 = 0$$

Келтирилган мувозанат тенгламалари асосида хоналарда алмашинувчи ҳисобланади. Агар биз ушбу хонадонларга тоза ҳавони подъездлардан олсак мақсадга мувофиқ бўлади.

Хонада ажраладидан намлик миқдорларини қўйидадилар ташкил қилади:

$$\sum W_i = W_{одам} + W_{к.сув} + W_{мат} + W_{адр} + \dots \quad \text{д/соат}$$

бу ерда:

$W_{одам}$ —одамлардан; $W_{к.сув}$ —қайнаётдан сувни очик сатҳидан; $W_{мат}$ —намландан материал ва ашёлардан; $W_{адр}$ —ишлаб чиқариш адредат ва қувурлар тешиқларидан;

Одамлардан ажраладидан намлик миқдори қўйидади ифодадан аниқланади.

$$W_{одам} = w \cdot n, \quad \text{м/соат}$$

бу ерда

w —битта одамдан ажраладидан намлик, м/соат, адабиётлардан аниқланади; n —одамлар сони.

Бир нафар одамдан ажраладиган намлик миқдори, м/соат

Қайнамаётдан сувнинг очик сатҳидан ажраладидан намликнинг миқдори келтираётдан иссиқлик оқимига боғлиқ, унинг технолодлар берадидан маълумотлар асосида олинади

Хулоса. Таклифимиз янги қурилаётган кўп қаватли уйларнинг хонадонларини лойихалашда доимий ҳаво алмашуви бўлиши учун ҳар бир хонадан ошхонасига ҳаво кириш туйнуклари ўрнатилиши ёки очилиши керак. Аввал қурилган кўп қаватли уйларнинг ошхоналарига ҳам ҳаво алмашувини нормал ҳолатга келтириш учун ҳаво туйнуклари очилишини таклиф қиламиз.

Агар ушбу таклиф амалда қўлланилса инсонларнинг ис газидан захарланиш ҳолатининг олдини олган бўламиз.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Кокорин О.Я. Установки кондиционирование воздуха. – М.: Машиностроение.
2. СНИП 2.04.05-91* Отопление, вентиляция и кондиционирование. – М.: ГУП ЦПП, 1998.
3. Рашидов Ю.К., Саидова Д.З. “Иссиқлик, газ таъминоти ва вентиляция” ўқув қуланма. – Тошкент: ТАҚИ, 2002.

УДК 662.997.697.3

Рузмат Махмудов, Зебо Холмуродова,
Санжар Бабаназаров, Фахриддин Холматов
(Самарканд, Ўзбекистон)

ИССИҚЛИК АЛМАШТИРГИЧЛАРДА ҚИЗУВЧИ ВА ҚИЗДИРУВЧИ ИССИҚЛИК ТАШУВЧИЛАРНИНГ СЎНГИ ҲАРОРАТЛАРИНИ АНИҚЛАШ УСУЛИ

Рассматриваются основы теплового расчета рекуперативных теплообменников и приближенного определения конечных температур теплоносителей теплообменника.

Ключевые слова: теплообменник, перепад температур, температура теплоносителя, температура нагреваемой среды, коэффициент теплопередачи, поверхность нагрева.

The basics of the thermal calculation of recuperative heat exchangers and the approximate determination of the final temperatures of the heat exchangers coolants are considered

Keywords: heat exchanger, temperature difference, coolant temperature, temperature of the heated medium, heat transfer coefficient, heating surface.

Кундалик юмушларда ва техника соҳасида иссиқ сув тизимидан фойдаланишга тўғри келади. Бу эса совуқ сувни иссиқлик тармоғидан келаётган сув ёрдамида қиздиришни талаб қилади. Шу билан бир қаторда иссиқлик тармоғига қайтаётган сувнинг иссиқлик алмаштиришгичдан сўнги ва совуқ сувни ҳам иссиқлик алмаштиришгичдан сўнги ҳароратларни аниқлашни тақоза этади. Бу ўз навбатида иссиқликнинг баланс тенгламаси орқали амалга ошириш мумкин.

$$Q = G_1 \cdot C_1 (\tau_1 - \tau_2) = G_2 \cdot C_2 (t_2 - t_1) \quad (1)$$

бу ерда: Q - қиздирувчи иссиқлик ташувчига узатилётган иссиқлик оқимининг қуввати, Вт;

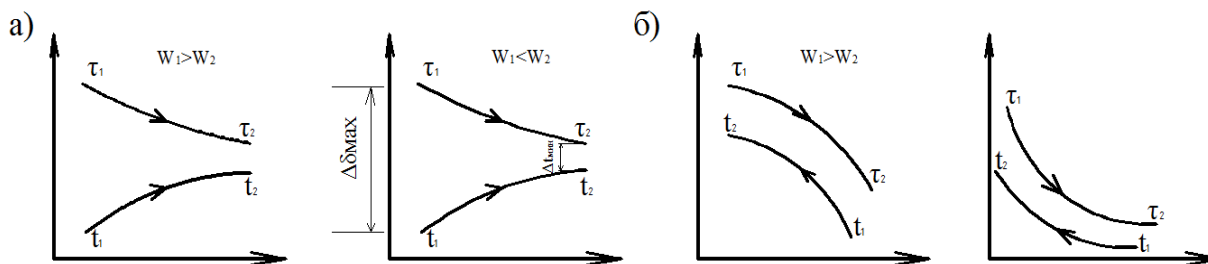
G_1 ва G_2 - бирламчи ва иккиламчи иссиқлик ташувчиларни сарфлари, кг/соат ёки кг/сек;

C_p - иссиқлик ташувчиларининг ўртача иссиқлик сифимлари, Дж/(кг °С);

τ_1 ва τ_2 - қиздирувчи иссиқлик ташувчининг иссиқлик алмаштиришгичга киришдаги ва ундан чиқишдаги ҳароратлар, °С;

t_1 ва t_2 - қизувчи иссиқлик ташувчининг иссиқлик алмаштиришгичга киришдаги ва ундан чиқишдаги ҳароратлари, °С.

Иссиқлик ташувчининг ҳароратларини узгариши: а-тўғри йўналишли; б-қарама-қарши йўналишли, ҳамда иссиқлик узатиш тенгламасидан фойдаланиш орқали, яъни

$$Q = K \cdot F \cdot \Delta t_{\text{ср}} \quad (2)$$

бу ерда: K - иссиқлик узатиш коэффициентини бўлиб $Вт/(м^2 \cdot ^\circ С)$, унинг сон қийматлари:

1) сувдан - сувга иссиқлик узатилганда:

а) тезликли иссиқлик алмаштигичлар учун $K = 1163 - 3489 \text{ Вт}/(\text{м}^2\text{°C})$ ва ундан ортик;

б) ҳажимли иссиқлик алмаштигичлар учун $K = 290 - 465 \text{ Вт}/(\text{м}^2\text{°C})$

2) Иссиқлик буғдан сувга узатилганда:

а) тезликли иссиқлик алмаштигичлар учун $K = 2326 - 4070 \text{ Вт}/(\text{м}^2\text{°C})$ ва ундан ортик;

б) ҳажимли иссиқлик алмаштигичларда $K = 465 - 1395 \text{ Вт}/(\text{м}^2\text{°C})$

Ўртача ҳароратлар напори (ўртача логорифмик) катталиги қуйидаги формула ёрдамида аниқланади;

$$\Delta t_{\text{ўр}} = \frac{\delta t_{\text{макс}} - \delta t_{\text{мин}}}{\ln \frac{\delta t_{\text{макс}}}{\delta t_{\text{мин}}}} \quad (3)$$

бу ерда: $\delta t_{\text{мин}}$ ва $\delta t_{\text{макс}}$ -иссиқлик ташувчиларнинг максимал ва минимал ҳароратлар фарқлари, °C.

Бу формулага $\delta t_{\text{мин}}$ ва $\delta t_{\text{макс}}$ қийматларни қўйиб (чизма бўйича) тўғри йўналишли учун.

$$\Delta t_{\text{ўр}} = \frac{(\tau_1 - t_1) - (\tau_2 - t_2)}{\ln \frac{\tau_1 - t_1}{\tau_2 - t_2}} \quad (4)$$

Қарама-қарши йўналишлар учун.

$$\Delta t_{\text{ўр}} = \frac{(\tau_1 - t_2) - (\tau_2 - t_1)}{\ln \frac{\tau_1 - t_2}{\tau_2 - t_1}} \quad (5)$$

(4) ва (5) формулалар иссиқлик алмаштигичлардаги иссиқлик ташувчилар ҳаракатининг қарама-қарши ва тўғри йўналишли схемаларида ҳароратлар напорини таққослашга имкон яратади. Иссиқлик ташувчининг кириш ва чиқишдаги бир хил ҳароратларида қарама-қарши йўналишда ўртача ҳароратлар напори юқори қийматга, тўғри йўналишда эса кичикроқ қийматга эга бўлади.

$\delta t_{\text{мин}}$ ва $\delta t_{\text{макс}}$ ҳароратлар напори (айирма) фарқлари жуда кичик бўлган қийматлардан (3) формула ўрнига ўртача арифметик напордан фовдаланиш мумкин, яъни

$$\Delta t_{\text{ўр}} = \frac{\delta t_{\text{макс}} + \delta t_{\text{мин}}}{2} \quad (6)$$

$\frac{\delta t_{\text{макс}}}{\delta t_{\text{мин}}} \leq 1.7$ бўлганда, ўртача логорифмик ва ўртача арифметик ҳароратлар напорининг фарқи 3 % дан ошмайди.

Ҳисоблашларни осонлаштириш учун иссиқлик ташувчининг сув эквиваленти тушунчаси W киритилади.

$$W = G \cdot C_p$$

Бу тушунчани киритсак (1) тенглама қуйидаги кўринишни қабул қилади.

$$Q = W_1(\tau_1 - \tau_2) = W_2(t_2 - t_1) \quad (7)$$

бундан

$$Q = W_1(\tau_1 - \tau_2) = W_2(t_2 - t_1) \quad (8)$$

Яъни, иссиқлик ташувчиларни иссиқлик алмаштирув аппарати чегарасида ҳароратларни ўзгариш нисбати, уларнинг сув эквивалентларига тескари пропорционал.

Иссиқлик алмаштиргичдаги иссиқлик ташувчиларнинг сўнги ҳароратларини иссиқликнинг баланс тенгламасидан тахминий ҳисоблашда қуйидагини оламиз.

$$\tau_2 = \tau_1 - \frac{Q}{W_1} \quad (9)$$

ва

$$t_2 = t_1 + \frac{Q}{W_2} \quad (10)$$

Агарда иссиқлик ташувчининг ҳарорати юза бўйлаб чизикли қонун бўйича ўзгаради деб қабул қилинса, у ҳолда

$$Q = K \cdot F \left(\frac{\tau_1 + \tau_2}{2} - \frac{t_1 + t_2}{2} \right) \quad (11)$$

Бу тенгламага τ_2 ва t_2 қийматларни (9) ва (10) тенгламалардан олиб қўйиб, мураккаб бўлмаган қайта ўзгартиришларни бажариб, иссиқлик оқими қувватини аниқлаш формуласини оламиз, яъни

$$Q = \frac{\tau_1 - t_1}{\frac{1}{K \cdot F} + \frac{1}{2W_1} + \frac{1}{2W_2}} \quad (12)$$

Q аниқлаганидан сўнг (9) ва (10) тенгламалар бўйича сўнги ҳароратлар τ_2 ва t_2 лар аниқланади.

Ҳажимли иссиқлик алмаштиргичлардаги илон изи қувурни зарурий иссиқлик бериш юзаси

$$F = (1.1 \div 1.2) \frac{Q}{K \Delta t} \quad (13)$$

Агарда иссиқ сув таминоти тизими учун иссиқликни ҳисобий соатбай қиймати берилган бўлса, у ҳолда Δt ва K қийматлар ўрнига қўйилиб, зарурий иссиқлик бериш юзаси аниқланади. Фараз қилайлик бизга бир кишини ювиниш учун зарур бўладиган сувни қизишига

$$Q_{исс} = G_{ар} (t_{ар} - t_c) \quad (14)$$

иссиқлик сарфланади,

бу ерда: $G_{ар}$ - аралашган иссиқ сув сарфи, литр;

$t_{ар}$ - аралашган сув ҳарорати, °C;

t_c - совуқ водопровод сувининг ҳарорати.

Агарда иссиқлик генераторнинг иссиқлик унумдорлиги (қувват) берилган бўлса, у ҳолда шу сувни қиздиришга сарфланадиги вақт қуйидагича аниқланади.

$$\tau = \frac{Q}{Q_{ум}}, \text{ соат} \quad (15)$$

бу ерда: Q - зарурий иссиқлик миқдори, кДж;

$Q_{ум}$ - иссиқлик генераторнинг иссиқлик қуввати, Вт ёки кДж/соат.

Хулоса қилиб шуни қайт қилиш мумкинки агарда бирламчи ва иккиламчи иссиқлик ташувчиларнинг эквивалент қийматлари, иссиқлик алмаштиргичнинг иссиқлик узатиш коэффиценти ва унинг иссиқлик алмашинув юзаси ҳамда бирламчи ва иккиламчи иссиқлик ташувчиларнинг бошланғич ҳароратлари маълум бўлса иссиқлик алмаштиргичдан сўнги бирламчи ва иккиламчи иссиқлик ташувчиларни ҳароратларини аниқлаш мумкин.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Справочник по теплообменникам: В 2т. Т.1/ Пер. с англ. под ред. Б.С.Петухова, В.К.Шикова. – М.: Энергоатомиздат. 1987. – 560 с.
2. Справочник по теплообменникам: В 2т. Т.2 / Пер. с англ. под ред О.Г.Мартыненко и др. – М.: Энергоатомиздат. 1987. – 352 с.
3. Bell K.J. Private communication (1968-1980), and his D.Q.Kern Memorial Award Lecture at the AICHE/ASME Nat. Heat Transfer Conf, San Diego, Calif, 1979 (unpublished).
4. Shah R.R., Atimiwala K.A., Mayne R.W. Heat Exchanger Optimization, Prog 6 th Jnt. Heat Transfer Conf.

*Анжела Мунтяну, Светлана Мельник
(Кишинев, Молдова)*

ЗНАЧЕНИЕ АКАДЕМИЧЕСКОГО РИСУНКА ДЛЯ ФОРМИРОВАНИЯ ОБЪЕМНО-ПРОСТРАНСТВЕННОГО МЫШЛЕНИЯ БУДУЩЕГО АРХИТЕКТОРА

Изучение академического рисунка влияет на формирование будущего архитектора. Студент учится видеть и передавать на бумаге не только внешнюю (видимую) часть формы, но и внутреннее строение.

Ключевые слова: академический рисунок, архитектор, линейная перспектива, объемные геометрические формы, карандаш, композиция.

The study of academic drawing influences the formation of the future architect. A student learns to see and transmit on paper not only the external (visible) part of the form, but also the internal structure.

Keywords: academic drawing, architect, linear perspective, three-dimensional geometric shapes, pencil, composition.

*«... Рисунок является отцом наших трех искусств
- архитектуры, скульптуры и живописи...»*

/Д. Вазари/

Академический рисунок один из начальных этапов формирования будущего архитектора. Основой изучения академического рисунка – это объемные геометрические формы. Изучение их дает возможность развить объемно-пространственное мышление. Студент учится видеть и передавать на бумаге не только внешнюю, видимую, часть формы, но и внутреннее строение. Рисую объемные формы следует учитывать пространство в котором они располагаются и для этого необходимо изучить основы линейной перспективы. Следует понимать, что происходит с той или иной объемной формой в пространстве: сокращение граней и сторон, удаление точек друг относительно друга в соответствии с линейной перспективой (рис. 1).

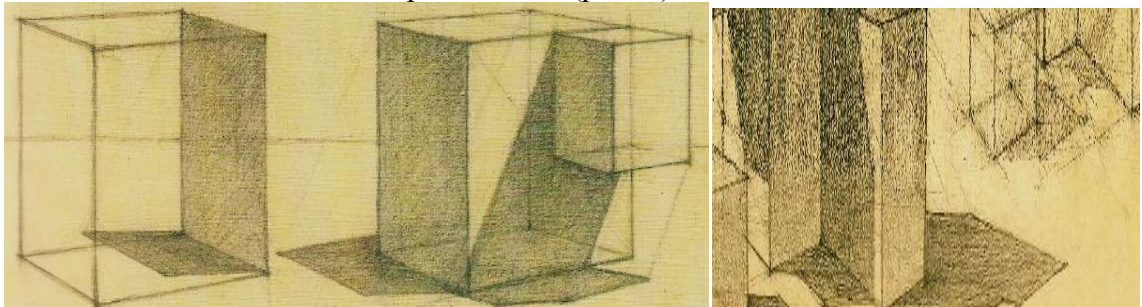

Рис. 1. Объемные геометрические формы

Как известно архитекторы и художники используют фронтальную или угловую перспективу для передачи пространства (рис. 2). Изучение линейной перспективы куба на практических занятиях рисунка занимает важную роль, так как куб или прямоугольная призма являются основными геометрическими формами в проектировании. В любую кубическую форму можно вписать интерьер или экстерьер. Из кубических форм можно создать архитектурные комплексы.

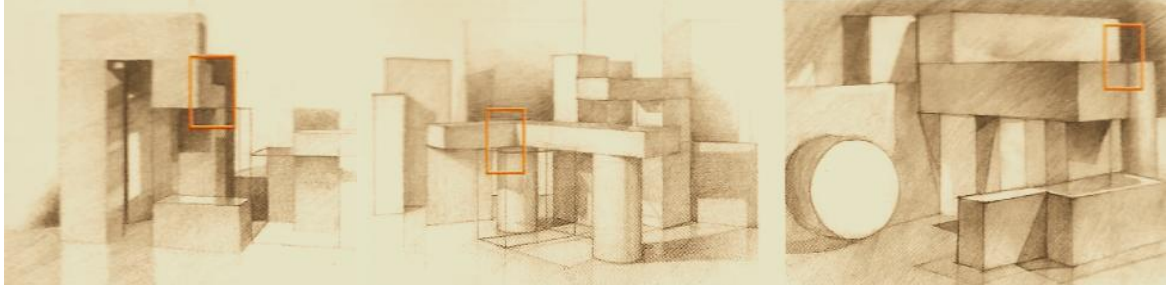

Рис. 2. Пространства форм

Центробежные тела имеющие ось симметрии, к примеру цилиндр или усеченный конус в большинстве случаев рисуются с точки зрения фронтальной и угловой перспективы (рис. 3).

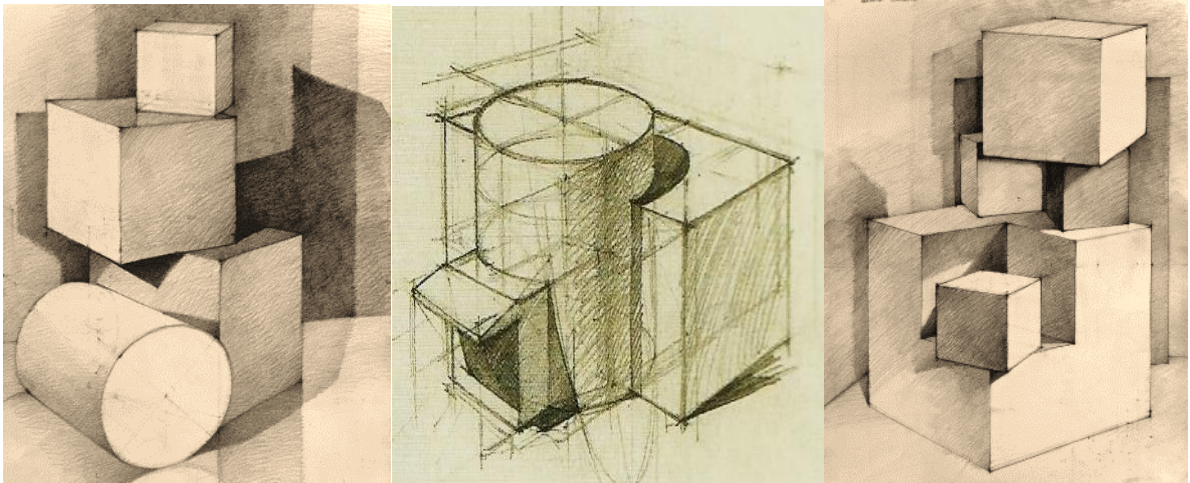

Рис. 3. Перспектива фронтальная и угловая

Изучая предметы бытового характера – кувшины, чашки, тарелки и т. д. рисуя их простым методом через призму геометрических тел: цилиндр, сфера, усеченный конус (рис. 4). Фигуру человека также можно рассматривать через призму геометрических тел, стилизовать холодными или теплыми линиями и передовой объем форм (рис. 5).

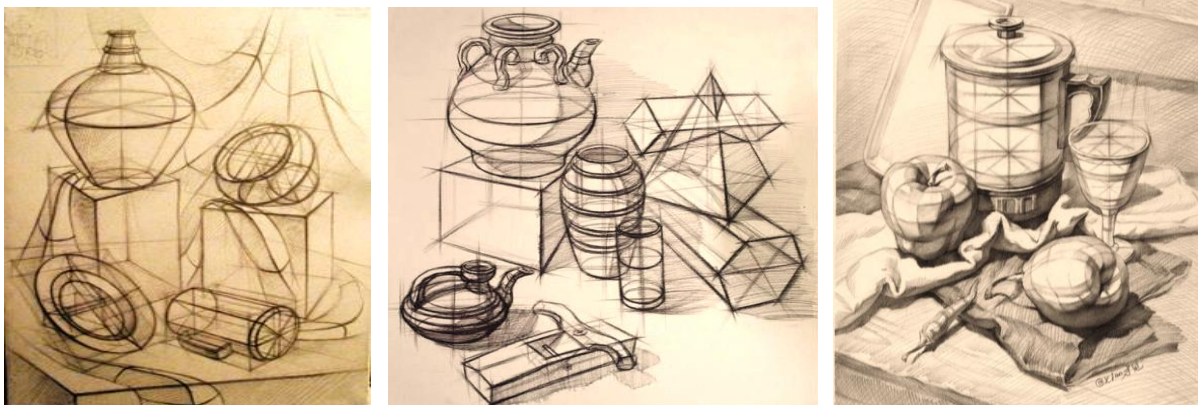

Рис. 4. Перспектива предметов бытового быта

Для передачи графического изображения чаще всего используется карандаш, так как этот инструмент очень практичен. С помощью карандаша разных твердостей в рисунке можно передать не только линейную перспективу, но и пространственную перспективу,

используя линию, тон (штриховку). Такую перспективу чаще всего называют «воздушной перспективой». (рис. 6)

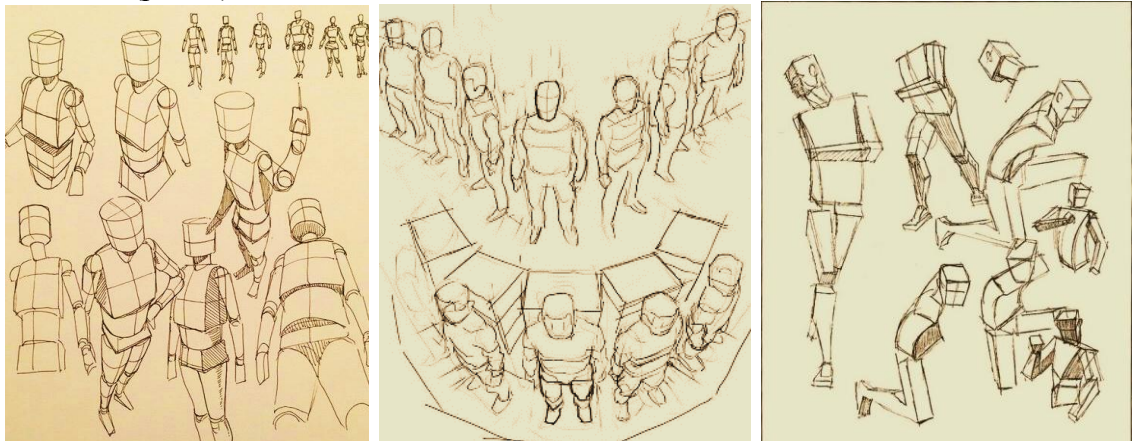

Рис. 5. Фигуру человека в пространстве

Академический рисунок развивает чувство пропорции, понимания формы и видения предмета в пространстве. Также на практических занятиях изучаются основы композиции, что помогает создать статичные или динамичные, хорошо уравновешенные композиции.

Рис. 6. Графическое изображение воздушной перспективы

Полученные навыки на практических занятиях академического рисунка будущий архитектор использует на архитектурном проектировании. Студент уже не задумывается как и каким образом нарисовать то, что созрело у него в голове. Поиск и создание новых форм происходит намного быстрее.

Академический рисунок это основание для пространственного мышления будущего архитектора. (рис. 7)

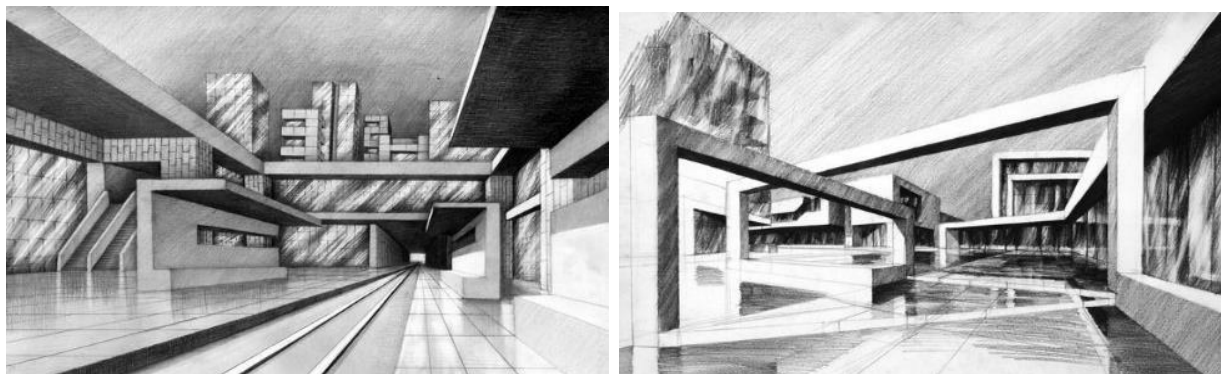

Рис. 7. Графическое изображение архитектурных проектов в перспективе

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Симсон А. Рисунок смотреть и видеть. – Москва, Издательство: АСТ, 2005. – 207 с., ISBN: 5-17-028182-X
2. Ли Н. Основы учебного академического рисунка. – Москва, Издательство: ЭКСМО, 2017. – 480 с., ISBN 978-5-699-04508-2.
3. Bagnall H. Tehnici de desen. – Oradea, Editura: Aquila 93, 2001. – 192 pag., ISBN 9739494978.
4. Munteanu A. Reprezentarea elipsei pe diverse forme. Indicație metodică. – Chișinău, Editura: Tehnica, UTM., 2011. – 40 pag.
5. URL: <https://www.pinterest.com/pin/864550459694913265/>

УДК 711.09

Умида Узакова, Мақсуд Туронов
(Ташкент, Узбекистан)

КОМПЛЕКСНОЕ БЛАГОУСТРОЙСТВО ГОРОДСКИХ ТЕРРИТОРИЙ

В данной статье комплексное благоустройство городских территорий, виды озеленения городских территорий, виды растений для городского озеленения.

Ключевые слова: концепции комплексное, группы городских пространств, виды озеленения, аллеи посадки, рядовая посадка, куртина, одиночные посадки, или солитеры, живые изгороди, газон, виды растений.

This article discusses , the comprehensive improvement of urban areas, types of landscaping of urban areas, types of plants for urban landscaping.

Keywords: integrated concepts, groups of urban spaces, types of landscaping, alleys planting, ordinary planting, curtain, single planting, or tapeworms, hedges, lawn, plant species.

В последние 15-20 лет ситуация стала стремительно меняться, причем не только в столице, но и в провинциальных городах. Была разработана Концепция комплексного благоустройства, в которую вошли все работы по озеленению и улучшению городских территорий. Документ включает требования к работам по реконструкции и пластической организации рельефа, посадке новых деревьев, кустарников и цветов на улицах и в парках, к установке ограждений, к архитектурному освещению улиц или целых кварталов, размещению малых архитектурных форм и объектов городского дизайна. Согласно этой концепции комплексное благоустройство затрагивает три группы городских пространств.

Первая группа – общественные пространства города, то есть те, которые активно посещаются жителями и являются центрами общегородского и локального значения:

театры, кинотеатры, торговые центры, парки, скверы, пешеходные зоны. Участки и специализированные зоны общественной застройки, такие как госучреждения, больницы, студенческие городки благоустраиваются в соответствии с их отраслевой направленностью. Например, в больницах на приобъектной территории – в парке или сквере – устанавливают скамейки для отдыха.

Вторая группа – территории жилого назначения. Собственные требования к комплексному благоустройству разработаны и для них. При этом они будут разными для придомовых пространств, для школьных или дошкольных учреждений, для автостоянок и общественных пространств внутри.

Третья группа – территории рекреационного назначения. Это парки, скверы, бульвары, сады, зоны отдыха. К этой же группе относятся и особо охраняемые природные территории – национальные парки, природные парки и лесопарки.

Комплексное благоустройство в каждом отдельном случае имеет свои специфические требования, но существует некий общий фактор для всех трех групп – в каждой из них обязательно предусматривается высадка зеленых насаждений. Именно они помогают создать единый и гармоничный ландшафт территории, улучшают экологическую ситуацию в городе и просто украшают улицы.

Примеры удачного комплексного благоустройства Москвы – территория Патриарших прудов с улицами Большой, Малой Бронной и Спиридоновкой, реконструкция Большой Ордынки и Триумфальной площади.

Виды посадки растений для городского озеленения были разработаны ландшафтными дизайнерами уже несколько столетий назад, и за это время мало что изменилось. По-прежнему основными типами являются рядовые и аллеи посадки деревьев, группы (куртины), солитеры, живые изгороди, рабатки, шпалеры, газоны.

Аллеи посадки применяются при озеленении парков и улиц. При этом способе деревья высаживают в две параллельные линии вдоль дорожек на одинаковом расстоянии друг от друга. Деревья при аллейном способе должны быть одного возраста, чтобы аллея получилась ровной и однородной. Породы деревьев обычно используют одинаковые, но в некоторых случаях уместна и высадка двух или трех разных пород. Яркий пример классических аллей – каштановые аллеи Парижа, в честь которых парижане даже устраивают ежегодный праздник.

Рядовая посадка – это самый простой и распространенный способ, при котором деревья или кустарники высаживают в одну линию вдоль дорожек или по периметру площадок. Практически на любой улице любого города можно встретить этот тип посадки.

Группа, или куртина, состоит из нескольких деревьев, высаженных искусственно на открытом месте. Группа может быть одновидовой – из одного вида дерева или кустарника, смешанной из деревьев, смешанной из кустарников и сложной, состоящей из деревьев и кустарников одновременно. Иногда в состав групп входят многолетние цветочные растения.

Одиночные посадки, или солитеры, проектируют на открытых пространствах для украшения небольших территорий. Для них используют красиво цветущие кустарники – розу, сирень, жасмин или деревья с оригинальным цветом и формой кроны – голубые ели, липы, дубы.

Живые изгороди, как правило, делают из кустарников и используют для ограждения участков, клумб, газонов, площадок для отдыха или в декоративных целях. Защитные изгороди обычно создают из колючих кустарников, их высота может достигать 1–2 метров. Декоративные изгороди гораздо меньше по высоте, например, высота бордюра – менее 0,5 м.

Газон – самый распространенный вид озеленения городских территорий. Газоны есть практически везде – и в жилых кварталах, и в общественных зонах, и на территориях

предприятий. Существует 3 типа газонов для озеленения – обычный, партерный и однолетний мавританский. Обычный газон засеивается смесью трав или одним видом травы. Такой газон периодически подстригают для придания ему аккуратного вида. Партерный газон устраивают на самых ответственных участках садов, парков, возле культурных учреждений. Это элитный вид газона, состоящий только из одного определенного вида травы и требующий особых условий и ухода, включающего стрижку раз в 10 дней, регулярный полив и подкормку. Партерный газон отличается высокой плотностью, однородной окраской. Мавританский газон состоит из смеси злаковых трав и цветущих однолетников. Стричь такой газон не нужно, он должен расти естественным путем. Очень красиво мавританские газоны смотрятся в больших парках и садах.

Кроме упомянутых видов посадки, при озеленении городских территорий также используются всем хорошо известные *клумбы, рабатки и цветники*. При этом выбор вида озеленения зависит от того, с какой именно территорией ведется работа. Вряд ли на небольшой улице будет уместна куртина из крупных деревьев, а в парке с обширными свободными пространствами – маленькая одиночная клумба. В большинстве случаев специалисты комбинируют несколько типов насаждений, получая в результате гармонично сформированное пространство, в котором все элементы связаны не только между собой, но и с городской застройкой.

В условиях города используется два вида озеленения: *стационарное* и *мобильное*. Стационарное озеленение – это обычная посадка растений в грунт, при мобильном растения сажают в специальные передвижные емкости – вазоны, контейнеры. Оба эти вида в одинаковой степени используются для создания архитектурно-ландшафтных объектов: садов, цветников, скверов, внутримодовых площадок с цветами и деревьями. Стационарное и мобильное озеленение устраивают на естественных и искусственных элементах рельефа, крышах и даже фасадах зданий.

Растения, используемые в городском озеленении, должны отвечать целому ряду особых требований. Кроме внешней привлекательности, от них требуется наличие контролируемой формы и скорости роста, устойчивость к болезням, вредителям и физическим повреждениям. Нежелателен резкий запах от деревьев и цветов, наличие в них естественных ядовитых веществ и способности давать отпрыски далеко от материнского ствола, взламывая асфальт, и другие не слишком практичные свойства. Например, во многих городах отказались от высадки тополей из-за пуха и хрупкости стволов и веток, ломающихся от сильного ветра.

При выборе растений нужно учитывать длительность светового дня в конкретном городе, среднюю температуру окружающей среды и влажность, наличие и расположение подземных вод, виды почв. Нет смысла высаживать в городе с резко континентальным климатом южные растения, они все равно не выживут. Предпочтительнее всего использовать местные виды флоры, при этом учитывая, что оживленные улицы – не самое лучшее место для особо прихотливых пород деревьев и растений. Кроме того, нельзя забывать и об архитектурно-художественном решении озеленяемого объекта.

При озеленении конкретных городских объектов нужно выбирать такие растения, которые лучшим образом способны решить поставленные задачи. Например, если необходимо озеленить улицу, застроенную многоэтажными зданиями и при этом защитить фасады от солнца, лучше всего использовать высокие деревья – березу, липу, клен остролистный, сосну. Если же требуется создать тень на тротуарах, то достаточно посадить низкие или средние растения – черемуху, рябину, клен татарский. При этом нужно учитывать, что высота деревьев и кустарников одних и тех же пород в разных условиях может сильно отличаться. Например, московские липы в парках достигают 31 м высоты, а на улицах города – только 9,7 м.

Большое значение при выборе растений для городского озеленения имеет и форма кроны, особенно у деревьев. Она очень важна при создании строгих композиций – обсадке

площадей, улиц, общественных зданий и т.д. Некоторые кусты и деревья отличаются четкой геометрической формой кроны, а некоторые требуют ее формирования. Хорошо поддаются стрижке пихта, облепиха, ель обыкновенная, шиповник, рябина, липа, туя. Их использование в озеленении может помочь созданию очень интересных композиций.

Еще один важный фактор выбора – *плотность кроны*. Деревья и кустарники с плотной кроной наиболее эффективно защищают от солнечных лучей, ветра и снега. Растения с прозрачной кроной увеличивают игру света и тени и используются в сложных композициях в качестве дополнения к архитектуре зданий. Малопрозрачную крону имеет пихта, черемуха, вяз, липа, дуб, каштан. Прозрачная крона – у груши, осины, сливы, акации, абрикоса.

Выбор трав и цветов для городского озеленения также должен подчиняться климатическим и эстетическим требованиям. Эффектный декор города в течение всего лета обеспечивают клумбы из быстро появляющихся и обильно цветущих алиссума, петунии, маттиолы, ибериса, люпина. Парадные клумбы, например, в центре города перед административными зданиями, формируют весной и осенью из цветущих растений – примулы, гвоздики перистой, анемоны и декоративно-лиственных – ковыля, бадана, хосты.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Гриценко А.С., Муталова Б.И. Основы благоустройства городских территорий. – Ташкент, 2014.
2. Инженерная подготовка и благоустройство городских территорий. Владимир В. В. – М.: Архитектура, 2004.
3. Чистякова С.Б. Охрана окружающей среды. – Москва: Стройиздат, 1988.

УДК 662.692.4

*Шавкат Усмонов, Шерали Танибердиев,
Арслон Исмоилов, Мунир Умидуллаев
(Самарканд, Ўзбекистон)*

ТАБИЙ РЕСУРСЛАРДАН ФОЙДАЛАНИШДА САМАРАЛИ ВА ТЕЖАМКОР УСУЛЛАР

В настоящей статье приводится использование как возобновляемых источников энергии биогазовой технологии для уменьшения глобального нагрева окружающей среды и приводящей нарушению озонового слоя.

Ключевые слова: биогазовой технологии, озонового слоя, ультрафиолетивий лучи, животноводство, биобензин.

We can see in this article that to use profitably and cleverly from natural resources, so it is being produced variety of harmful gases to atmosphere, in the result it brings to get global warm climate of earth. A part from that we come across to erode layer of ozone. We should use unlimited energy sources and biogas technology.

Keywords: biogas technology, layer of ozone, ultraviolet lights, cattle-raising, biobenzine.

Мамлакатнинг ривожланиши фан ва техникага асосланган ҳолда, ишлаб чиқаришни тўғри ташкил этиши тақоза этади. Ҳар бир ишлаб чиқариш жараёни бирор турдаги хом-ашё асосида амалга оширилади. Ишлаб чиқариш корхоналарига тежамкор ва экологик маъқул технологияларда фойдаланишни талаблари қўйилмоқда. Ҳозирги кўннинг экологик муаммоларидан ҳисобланган ер иқлимнинг глобал иссиши ҳамда озон

катламининг емирилиши атроф-мухитнинг меъерий ҳолатини бузилишига, биохилма-хилликнинг камайишга сабаб бўлмоқда.

XII аср бошланиш даврига келиб бу муаммолар БМТ нинг атроф мухит бўйича халқаро дастури – ЮНЕП нинг асосий масаласига айланди. ЮНЕП атроф – мухит туғрисидаги билимлар ва ахборотлар туплашга ёрдамлашиш у томонидан раҳбатлантирилган ва мувофиқлаштирилган экологик ахборотларни ўрганиш, таҳлил қилиш. Атроф мухитнинг ҳолати ҳақида кўплаб маърузалар яратилишига олиб келди ҳамда бугун жаҳон миқёсида юзага келаётган экологик муаммолар туғрисидаги тушунчани ишлаб чиқди.

Экологик муаммолар зага келишида ишлаб чиқариш корхоналари, техника ва техналогияларнинг кўпайиши асосий омил деб қараш мумки.

Ердаги ҳаётни ультрабинафша нурлардан хиояловчи, озон қатламининг емирилишини камайтириш мақсадида ишлаб чиқариш корхоналаридаги озон емирувчи чиқинди газлар миқдорини камайтириш масалалари кўриб чиқилган бўлиб, бу борада 2012 йилнинг 16 сентабр кўни тасдиқланган.

Монреаль протоколида БМТ га аъзо давлатлар барчасида бу масалага жиддий эътибор берилиши кўрсатиб ўтилган. Булардан ташқари иқлимнинг исиб бориши, яъни глобал муаммоларга айланиб бориши юзасидан ҳам битим тузилган.

Юқоридагилардан келиб чиқиб саноат ишлаб чиқариш корхоналарига, унда ишлатилаётган хом-ашё тежамкорлигига, айниқса, ишлаб чиқариш жараёнларида юзага келаётган ҳар қандай кўринишдаги чиқинди газларга алоҳида эътибор қаратиш зарурлиги тўғилади ва ҳар қандай саноат ишлаб чиқаришда замонавий тежамкор технологиялар ва ускуна жиҳозларини амалда қўллаш кераклигини англаб етиш мумкин.

Бугунги кунда дунё ёқилғида фойдаланиш миқдори йилига 12 млрд тонна нефт эквивалентини ташкил этади. (тахминан бир кишига 2 тонна эквиваленти). Органик ёқилғига бўлган талаб эса жадал суратларда янада ортиб бораверади. Нефт, табиий газ, кўмир, ва уран каби қазиб олинадагин ёқилғи тунлари айни пайтда жаҳон энергетика балансининг негизини ташкил этади ва яқин келажакда ҳам шундай бўлиб қолади. Ваҳоланки, ушбу ёқилғиларнинг ресурслари уларга ишлов бериш ҳамда фойдаланиши сабабли тобора камайиб бормоқда. Энергия ресурсларида ҳозирги фойдаланиши миқдори даражасида жаҳонда нефт захираси 45-50, табиий газ 70-75, тошкўмир 165-170 йилга ва ядро ёқилғиси эса нисбатан кўпроқ йилларга етади.

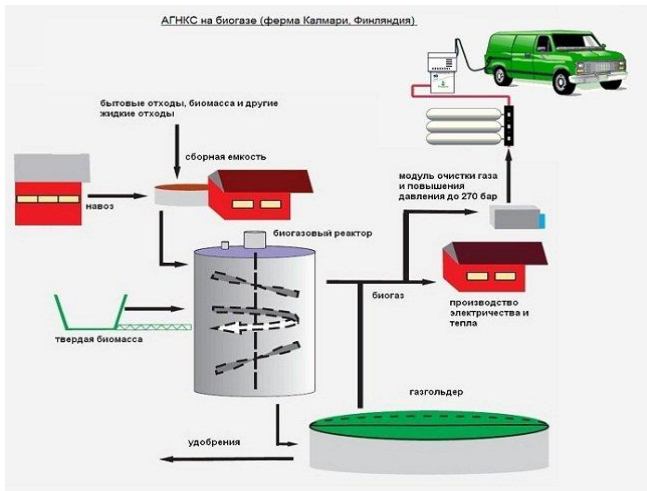
Шубҳасиз, энергияни самарали ишлаб чиқариш ва ундан оқилона фойдаланиш табиий ресурслари мизни асраб авайлаш ва атроф мухит емирилишининг олдини олиш борасидаги энг қулай усуллардир. Янги энергетика техналогияларини ривожлантириш ва жорий этиш, кенг миқёсида энергия ишлаб чиқариш жараёнида қайта тикланадиган энергия манбалари улушини ошириш борасида ўлкан ишлар амалга оширилмоқда 2017-2021 йилларда Ўзбекистон Республикасини ривожлантиришнинг бешта устувор йўналиши бўйича ҳаракатлар стратегиясида қайта тикланувчи энергия манбаларидан фойдаланишни кенгайтириш, ишлаб чиқаришнинг энергия сифимини қисқартириш, миллий илмий-техникавий ишланмалар ва синондан ўтган халқаро энерготнжамкор элфор технологиялар тадқиқотларини амалиётга мақсадли жорий этиш соҳасида белгиланган устувор йўналишларни рўёбга чиқариш белгилаб берилди.

Ушбу дастур асосида Республикамиз қайта тикланувчи энерго манбаларидан яъне қуёш энергияси, шамол энергияси сув ва ер энергиясидан фойдаланиш бўйича бир қанча лойиҳалар ишлаб чиқилди.

Булар қаторида Ўзбекистонда хом-ашё ресурсларига бой бўлган биогаз “АИ технологиядан” фойдаланиш ҳам кенг йўлга қўйилиб бошлади.

Биогазли технологиялар – бу кескин, экология соф, чиқиндисиз қайта ишлаш усулидир. Ҳозирги дунёда 60 дан ортиқ биогаз технологиялардан фойдаланиш билан бирга уларни янги асосларини яратиш ишлари олиб борилмоқда. Жаҳонда 1990 йилларда

150 млрд кубометр биогаз ишлаб чиқарилган бўлса, 2000 йилга 700 млрд кубометрдан ортиқ олинганини биламиз.

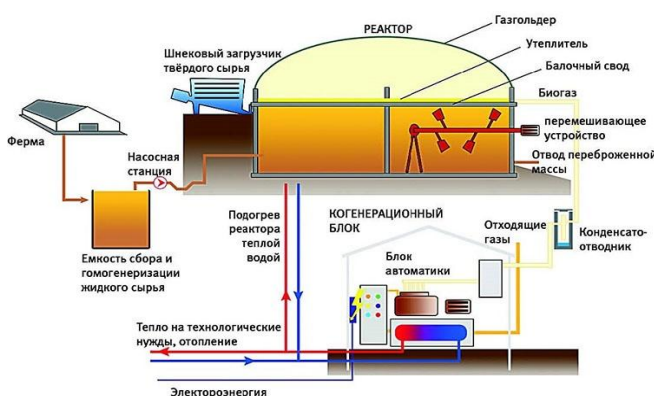

экологик соф йўловчи поездда биогаз кувватида соатига 130 км. Тезликда 600 км масофани босиб ўтмоқда. Шуниндек 1000 дан ортиқ автобуслар биогаз билан кувватландилар. Биогаз ишлаб чиқаришдан олинadиган қўшимча махсулот сифатида қишлоқ хўжалиги учун жуда юқори сифатга эга бўлган органик ўғитни кўрсатиш мумкин. Биогаз технологиялари қадимги Хитойда қўлланиладиган бўлиб у “Унитилган энергия” манбаларидан бири бўлиб, ҳозирги вақтда қайта кашф этилди ва бошқа тикланадиган энергия манбалари орасидан ўрин эгаллади.

Биогаз технологиялари ҳозирги кунда энг юқори кўрсаткичи эга ҳолда; Хитойда 40 млн дона, Ҳиндустонда 3.8 млн дона, Непалда 20 минг дона, Германияда АҚШ, Покиеган, Бенгладаж, Тайланд, Филипин ва бошқалар бир қанча давлатларда. 8 минг дона йирик биогаз қурилмалари ишлаб турибди.

Худди шунингдек энерго тежамкорлик Давлат сиёсатидаги долзарб масала бўлганлигини инобатга олиб Ўзбекистон Республикаси Вазирлар маҳкамасининг “2017-2019 йиллар даврида Республикада биогаз қурилмалари ишлаб чиқариш ва жорий этишни янада рағбатлантириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги қарори лойиҳасига асосан Самарқанд вилоятининг Ургут эркин иқтисодий зонаси ҳудудида Хитойлик биогаз технологиялари ишлаб чиқарувчилар билан “Биогаз технологиялари ишлаб чиқариш ва сервис хизмат кўрсатиш” қўшма корхонасини тешкил этилиши натижасида Республикасмизнинг 726 йирик паррандачилик ва чорвачилик хўжаликларида жорий қилиш назарда тутиди.

Ҳозирги кунда Республикамизнинг бошқа вилоятлари сингари, Сирдарё вилоятининг Ховос туманида, Наманган вилоятининг Турақурғон туманларида иссиқхонани иситиш ҳамда Самарқанд вилоятининг Жомбой туманида чорвачилик фермаларида фойдаланиб келинмоқда.

Биогазнинг иссиқлик яратиш салоҳияти 1 кубометр биогазда 55 фоиздан ортиқроқ метан гази бўлишини ҳисобга олсак, бу 0,6 кубометр табиий газга, 0,7 кг мазутга ва 0,4 литр бензинга тўғри келиши маълум. Демак биогаз ишлаб чиқариш халқимизнинг энергетика иқтисодий, ижтимоий ва экологик муаммоларини ҳал этишда муҳим роль ўйнайди аниқ биогаздан ёритишда, иситишда ва биобензин тайёрлашда компонент сифатида фойдаланиш мумкин. Мисол тариқасида, Швецияда дунёда энг

Хулоса қилиб айтганда, биз энергиядан янада оқимни ва самарали фойдаланишимиз даркор. Табиий ресурслардан оқимни фойдаланиш ресурслар тежамкорлигининг асосий омили бўлишини ҳисобга олган ҳолда, улардан оқилona фойдаланиш учун албатта, табиий ёқилғилар ўрнига биогаздан фойдаланиш ишлаб чиқариш жараёнларида йўлга қўйилиши мумкин. Бу усул билан ердаги иқлимнинг

иситишга сабаб бўлаётган атмосфера ҳавоси таркибидаги асосий кимёвий бирикма-карбонат ангрдрид газининг миқдорини камайишига ҳамда табиий ёқилғи ва ёнилғиларни тежашга эришамиз.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. БМТ тараққиёт дастури. Тошкент, 2007.
2. Энергообеспечение и энергосбережение – региональный аспект / XII Всероссийское совещание: материалы докладов. Томск: Изд-во «СПБ Графике», 2011.
3. Энерго – тежамкор иссиқхоналарни қуриш ва улардан фойдаланиш бўйича қўлланма. Тошкент, 2013. Ўз.Рес.Савдо саноат палатаси раиси А.Э.Шайхов.
4. Чорвачилиқда Биотехнология. “Ўзбекистон миллий энциклопедияси Давлат илмий нашриёти Тошкент – 2009”. М.Аберкулов, Ф.Джасимов.

**ОХОРОНА ПРАЦІ ТА БЕЗПЕКА ЖИТТЄДІЯЛЬНОСТІ /
ОХРАНА ТРУДА И БЕЗОПАСНОСТЬ ЖИЗНЕДЕЯТЕЛЬНОСТИ**

УДК 331.45

*Umida Uzakova, Maqsudjon Turopov
(Tashkent, Uzbekistan)*

ISHLAB CHIQRISHDA MEHNAT MUHOFAZASINING O'RNI

Maqolada korxonada mehnatni tashkil qilishning ahamiyati, ularning ishlab chiqarish faoliyatining yakuniy natijalariga ta'siri, xorijiy tajriba bilan qisqacha qiyosiy tahlil o'tkazildi. Ishlab chiqarishda xodimlarning xavfsizligi holatiga ta'sir ko'rsatadigan asosiy omillar ham ko'rib chiqildi va mehnatni muhofaza qilish sohasida yuzaga keladigan muammolarni hal qilish yo'llarini taklif qildi.

Kalit so'zlar: *mehnat muhofazasi, korxonalar, xodimlarning xavfsizligi, samaradorlikning iqtisodiy omillari, jarohatlar, kasbiy kasalliklar, xavfsizlik, ekologik omil, psixofizikaviy holat, xodimlarni zararli va xavfli omillardan himoya qilish.*

В статье рассмотрены вопросы значимости организации охраны труда на предприятии, их влияние на конечный результат производственной деятельности, проведен краткий сравнительный анализ с зарубежным опытом. Также рассмотрены основные факторы, влияющие на состояние безопасности трудящихся на производстве, и предложены пути решения возникающих проблем в сфере охраны труда.

The article discusses the importance of the organization of labor protection at the enterprise, their impact on the final result of production activities, conducted a brief comparative analysis with foreign experience. Also considered are the main factors affecting the state of workers' safety in production, and suggested ways to solve emerging problems in the field of labor protection.

Xozirgi zamonda dunyoda, mehnatni muhofaza qilish, ishlab chiqarish sohasining jadal rivojlanishi va yangi faoliyatning paydo bo'lishi tufayli mehnatni muhofaza qilish katta ahamiyatga ega. Uning printsiplariga rioya qilish bizga bir qator vazifalarni hal qilishga imkon beradi, jumladan:

- xodimlarni sog'lig'iga yoki ularning avlodlarining sog'lig'iga ta'sir qiluvchi zararli va xavfli omillardan himoya qilish;
- ishlab chiqarish xarajatlarini kamaytirish;
- ish vaqtining yo'qolishi natijasida jiddiy iqtisodiy yo'qotishlarni bartaraf etish;
- mehnat qonunchiligi talablariga rioya etilishini nazorat qilish uchun mo'ljallangan tartibga solish organlarining da'vo va moliyaviy sanksiyalarini chiqarib tashlash;
- xodimlarning mehnat unumdorligi va samaradorligini oshirish. Afsuski, davlatimiz mustaqillikka erishganidan keyingi "turg'un davri" davrida ko'plab mahalliy ishlab chiqarish korxonalari mehnat muhofazasiga katta e'tibor bermaganligini bilamiz. Sovet davrida ham bu masala shunchaki rasmiy tarzda ko'rib chiqilgan holos. Biroq, bugungi kunda ham ko'pgina ish boshqaruvchilar tashkilotlar boshqarilishidagi konservativ prinsiplarni saqlab qolgan xolda, mehnat muxofazasini ilgorigidek ikkinchi darajali deb sanab kelmoqdalar. Ko'pchilik ish boshqaruvchilarning hozirgi avlodi korxonada mehnatni muhofaza qilishni tashkil etishga to'g'ri munosabatda bo'lish muhimligini tushunib, shior sifatidac «Kasbiy xavfsizlik - korxonalar muvaffaqiyatining kalitidir!» degan so'zlarni qo'llashdi.

Xo'sh, korxonada mehnatni muhofaza qilishning o'rni qanday?

Авvalo, eng yuqori qadriyat har doim ham inson, uning hayoti va sog'lig'idir. Na ish haqi miqdori, na korxonaning rentabellik darajasi, na ishlab chiqarilgan mahsulotning qiymati xavfsizlik qoidalarini e'tiborsiz qoldirish va ishchilarning hayoti va sog'lig'iga mavjud tahdidlarni oqlash uchun asos bo'lib xizmat qilishi mumkin emas. Bunga qo'shimcha ravishda, bu holatda biz ma'lum bir shaxsning o'z bilimiga, malakasiga va tajribasiga ega bo'lgan xodim sifatida qadrlaymiz. Ikkinchidan, xavfsizlikni ta'minlash bo'yicha yaxshi tashkil etilgan ish – xodimlarning intizomini oshiradi, baxtsiz hodisalarning kamayishiga, asbob-uskunalarning nosoz holatga kelmasligiga, ya'ni natijada ishlab chiqarish samaradorligini oshishiga sabab bo'ladi.

Uchinchidan, mehnat muhofazasi nafaqat xodimlarning vazifalarini bajarishda xavfsizlikni ta'minlashni anglatadi. Aslida, bu turli xil tadbirlarni o'z ichiga oladi: masalan, kasbiy kasalliklarning oldini olish, ishda ishlaydigan ishchilar uchun to'g'ri dam olish va ovqatlanishni tashkil etish, zarur ish kiyimlari va gigiena vositalari bilan ta'minlash, hatto ijtimoiy imtiyozlar va kafolatlarning bajarilishi. Korxonada mehnatni muhofaza qilishni tashkil etishga to'g'ri yondashish, xodimlarni rag'batlantirish uchun turli noqulay usullardan samarali foydalanish ishonchligi, barqarorligi va o'z xodimlarining manfaatdorligini his qilishda yordam beradi. Shunday qilib, yaxshi tashkil etilgan mehnat muhofazasi tufayli xodimlarning “oqim”ini kamayadi, bu esa butun korxonaga barqarorligiga ijobiy ta'sir ko'rsatadi. Shubhasiz, korxonaga samaradorligi bo'yicha mehnat muhofazasi ta'sirining boshqa, kamroq sezilarli shakllari mavjud. Biroq, bu uch sabab ham ish xavfsizligi darajasini tegishli darajada saqlab turishning muhimligini tushunish uchun yetarli. Bugungi kunda mehnat muhofazasi, har qachongidan ham muhim. Hozirda ishlab chiqarish bozorida mehnatni muhofaza qilish masalasiga beparvo bo'lgan muvaffaqiyatli korxonani tasavvur qilish qiyin. Ma'lumki, ishlab chiqarishdagi baxtsiz hodisalar odatda uzoq vaqt davomida korxonaga ishini falaj qilib, jamoada asabiy muhit yaratibgina qolmay, jiddiy moliyaviy yo'qotishlarni keltirib chiqaradi. Dunyoning yirik kompaniyalarining tajribasi shuni ko'rsatadiki, yuqori darajali ish boshqaruvchilar, mehnat muhofazasini eng ustuvor yo'nalishlaridan biri deb hisoblashadi. Shunday qilib, korxonaga faoliyatining o'nlab ko'rsatkichlari qatorida bo'lgan mehnat muhofazasi hamda xodimlar sog'lig'i, xodimlar malakasi va malakasigaga doir ko'nikmasidan keyingi ikkinchi darajaga qo'yiladi. Misol uchun, Qo'shma Shtatlarda mehnatni muhofaza qilish masalalari qadim zamonlardan beri juda muhim rol o'ynagan. Ushbu mamlakatda mehnatni muhofaza qilishning joriy tizimining huquqiy asoslari 1970 yilda qabul qilingan mehnat xavfsizligi to'g'risidagi qonundir. Ushbu qonun Amerika Qo'shma Shtatlari bo'ylab qonunlar ijro etuvchi asosiy ijroiya organi bo'lgan Ish xavfsizligi boshqarmasi federal agentligi tomonidan o'rnatildi. Har bir davlat o'z qonunlarini qabul qildi va kasbiy xavfsizlik sohasida ijro etuvchi organlarni yaratdi. Tegishli davlat laboratoriyalari xavfli materiallardan foydalanish, ishlab chiqarish xonalari uchun shamollatish talablari, suv bilan ta'minlash, sanoat chiqindilarini saqlash va boshqalarni taqiqlash bilan bog'liq turli qoidalar chiqaradi. Ispaniya kabi Evropa Ittifoqi mamlakatlarida mehnat inspeksiyasi Mehnat vazirligi va ijtimoiyhimoya tarkibiga kiradi. Uning Bosh direktor Inspeksiya ishlarini boshqarish, rejalashtirish va tashkil etish bo'yicha vazir o'rinbosari uchun mas'uldir. Inspeksiya bosh direktori lavozimiga nomzodlar dastlab Vazir tomonidan taklif qilinsada, oxirgi qaror Vazirlar Mahkamasi tomonidan tasdiqlanadi. Mamlakatda mehnatni muhofaza qilish tizimida ishlab chiqarish jarohatlari yoki kasalliklari uchun kompensatsiya to'lovlarini ta'minlaydigan sug'urta tashkilotlari muhim o'rin tutadi. Qonunga muvofiq, ish beruvchilar, shuningdek ishchilar va xodimlar ijtimoiy himoya milliy instituti jamg'armasiga pul to'lashlari kerak, bu esa keksaygan nafaqa, kasallik va nogironlik uchun to'lovlarni ta'minlaydi. Bundan tashqari, Ispaniyada turli sug'urta agentliklari mavjud. Ular sug'urta badallarini o'z kompaniyalaridan-ularning a'zolaridan yig'adilar va ish beruvchilarga ishchi va xizmatchilar o'zlari faoliyat olib borayotgan joyidagi hodisa tufayli mehnatga layoqatsiz va kasal bo'lgan xolatlarda ularga ish xaqqi to'laydilar. Aslida ular Mehnat va aholini ijtimoiy muhofaza qilish vazirligi tomonidan tasdiqlangan sug'urta tashkilotlari bo'lib, ular nodavlat asosda faoliyat ko'rsatmoqda. Mehnatni muhofaza qilishni takomillashtirishda jamoaviy bitimlarning ishtirokchilari mehnatni muhofaza qilishni

takomillashtirish bo'yicha bir necha muhim milliy bitimlar tuzib, muhim ahamiyat kasb etadi. Shu bilan birga, mehnatni to'g'ridan-to'g'ri ishlab chiqarishga jalb qilish bo'yicha tadbirlar takomillashtirildi.

Rossiyada mehnatni muhofaza qilish masalalarining dolzarbligi G'arbga qaraganda ancha yuqori, bu esa Rossiya korxonalarining asosiy fondlarining 80% dan ko'prog'i resurslarini sarflaganligi bilan izohlanadi. Tabiiyki, eskirib qolgan uskunalarda ishlash turli darajadagi jiddiy baxtsiz hodisalar bilan birga avariya holatining ko'payishiga olib keladi. Shu munosabat bilan korxonalarni rivojlantirishning ustuvor vazifalaridan biri sifatida mehnatni muhofaza qilish masalalari o'rni oshib bormoqda. Korxonada ishchilarning hayoti va sog'lig'ining xavfsizligi tobora ortib borishining ahamiyati, korxonada quyidagi jarayonlarning rivojlanishiga olib keladi:

- mehnat unumdorligi va xavfsizligiga, ishchilarning sog'lig'iga ta'sir qiluvchi asosiy omillardan biri bo'lgan qulay va xavfsiz mehnat sharoitlari;

- mehnatni muhofaza qilishni moliyalashtirish manbai va ishlab chiqarish samaradorligini oshirish uchun korxonaning raqobatbardoshligini ta'minlashning eng muhim elementi sifatida mehnatni muhofaza qilishning ijtimoiy ahamiyatga ega bo'lgan iqtisodiy ko'rsatkichi bo'lgan mehnat sharoitlarini yaxshilash va mehnat xavfsizligini oshirish bo'yicha chora-tadbirlarning samaradorligi;

- mehnatni muhofaza qilishning ijtimoiy ahamiyati - ishlab chiqarishni doimiy yaxshilash, uning xavfsizligini oshirish, sanoat shikastlanishlar va kasalliklarni qisqartirish yo'li bilan ijtimoiy ishlab chiqarish samaradorligini oshirishga hissa qo'shish.

Bundan tashqari, mehnat resurslarini joylashtirish va ulardan samarali foydalanish, ularning ishlab chiqarish jarayonidagi o'zaro munosabatlari, mehnat unumdorligini oshirish va mehnat xavfsizligi masalalarining ahamiyatini oshirishda jamoada mehnat xavfsizligini ta'minlashning psixologik jihatlari, ishlab chiqarish guruhining psixologik muhitini belgilovchi omillarni birlashtiruvchi, uning a'zolarini psixologik muvofiqligi, xodimlarni professional tanlash, o'qitish va o'qitishning xavfsiz usullari bilan o'rni muhim rol o'ynaydi. Mehnat xavfsizligini takomillashtirishning axloqiy vositalari mehnat jarayonida ishtirokchilar, jamoa a'zolari o'rtasidagi munosabatlarni aks ettiradi. Bunday munosabatlarning tabiati va namoyon bo'lishi mehnatni muhofaza qilishning eng muhim jihatlari. Mehnat jarayonida ishchilarning o'zaro munosabati ishlab chiqarishni tashkil etish printsiplariga mos keladigan, ziddiyatli va ba'zan zid bo'lgan bo'lishi mumkin. Mehnat kollektivida ichki mehnat qoidalari, me'yorlar, me'yorlar va mehnatni muhofaza qilish bo'yicha ko'rsatmalar asosida to'g'ri shaxslararo munosabatlar shakllanishi muhandislik-texnik xodimlar - jamoa etakchilarining asosiy vazifalaridan biridir. Ish boshqaruvchining subordinatsiyalangan guruhdagi aloqalarni samarali va to'g'ri tashkil etish qobiliyati - bu butun korxonada faoliyatining natijasi, bozorda uning vakolatlar va, albatta, raqobatbardoshligi natijasi o'laroq sezilarli darajada bog'liq bo'lgan san'at turidir. Shu bilan birga, ushbu faoliyatda korxonaning xodimlariga xavfsiz mehnat sharoitlarini ta'minlash, ya'ni mehnatni muhofaza qilish bo'yicha ishlarni tashkil etishga alohida e'tibor berilishi kerak.

Ushbu vazifalarni hal qilish ish boshqaruvchilarga muayyan darajadagi xavfsizlik va ishonchni beradi. Ya'ni, ertaga inspektor uning ishini to'xtatmaydi va prokuratura "Mehnati muhofaza qilish to'g'risida"gi O'zbekiston Respublikasi qonuni yoki, Mehnat kodeksining qoidalari buzganligi uchun jinoyat ishi qo'zg'atmaydi. Shuningdek, mehnatni muhofaza qilish masalalarini hal etish xodimlarga, kompaniyaning jamoasiga qulay sharoitlarda ishlaydigan, barcha xavfsizlik talablariga javob beradigan va biror narsa (masalan, baxtsiz hodisa) bo'lgan taqdirda, xodim va uning oilasi kompensatsiya to'lovlari bilan himoyalanganligiga ishonch bildiradi. Shuning uchun ishlab chiqarishda mehnatni muhofaza qilish rolining ahamiyati aniq va bu masalalarni e'tiborsiz qoldirish salbiy oqibatlariga olib keladi. Bugungi kunda davlat korxonada boshqaruvining asosiy elementlaridan biri bo'lgan mehnatni muhofaza qilish madaniyati masalasi dolzarb bo'lib qolmoqda. Inson mehnatining amalga oshirilayotgan sog'lom va xavfsiz atrof-muhitni ta'minlash bilan bog'liq muammolarni o'rganish va hal etish yangi texnologiyalar va ishlab chiqarish tizimlarini rivojlantirishdagi eng muhim vazifalardan biridir. Ishlab

chiqarishdagi baxtsiz hodisalar, kasbiy kasalliklar, baxtsiz hodisalar, portlashlar, yong'inlarning yuzaga kelishi mumkin bo'lgan sabablarini o'rganish va aniqlash hamda ushbu sabablarni bartaraf etishga qaratilgan choralar va talablarni ishlab chiqish bizga inson mehnatining xavfsiz va qulay sharoitlarini yaratishga imkon beradi. Mehnatni muhofaza qilishning ijtimoiy ahamiyati ijtimoiy ishlab chiqarishni rivojlantirish darajasini tavsiflovchi uchta asosiy ko'rsatkichning o'zgarishiga ta'sir qiladi: mehnat resurslarini saqlab qolish va sog'liqni saqlashni takomillashtirish orqali ishchilarning kasbiy faolligini oshirish, mehnat tajribasining ortishi bilan birga davom etadigan umr ko'rish davomiyligini oshirish; kadrlar malakasini oshirish va malakasini oshirish natijasida kasbiy rivojlanish; nafaqaxo'rlarning tajriba va kasbiy bilimlarini ular uchun mavjud bo'lgan ishlarda foydalanish imkoniyati. Yuqorida keltirilgan ko'rsatkichlarning yaxshilanishi hisobiga umumiy milliy mahsulot ortib bormoqda.

Kasbiy xavfsizlik va sog'liq masalalari, shuningdek, ishchilarning sog'lig'i Rossiyada har qanday korxonada uchun juda muhim va dolzarbdir. Mehnat muhofazasi zamonaviy davlat ijtimoiy siyosatining muhim elementidir. Mehnatni muhofaza qilish to'g'risidagi qonunlarga muvofiq, shuningdek korxonalarda xavfsiz mehnat sharoitlarini ta'minlash bo'yicha choralar ko'rilmagan, sanoatni samarali rivojlantirish imkoni yo'q. Mehnat muhofazasi madaniyatini rivojlantirish uchun kurash - xodimlarning hayoti va sog'lig'ini ta'minlashning eng ishonchli yo'li. Osiyo mamlakatlarida korxonada boshqaruvining asosiy elementlaridan biri bo'lgan mehnatni muhofaza qilish madaniyati haqidagi savol ko'tarilmoqda.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. “Hayot havfsizligi” o'quv qo'llanma. 3-nashr. O.N.Rusak. “Lan” nashriyoti. 448 bet.
2. Solovyov A. “Qo'shma Shtatlardagi ish joyida mehnat xavfsizligi va jabrlanganlarni himoya qilish”. URL: http://www.rhr.ru/index/rule/social_work_and_PR/5081,0.html
3. Chet elda mehnat muhofazasi. - URL: <http://www.alltextile.org/stati/okhrana-truda-zarubezhom/>
4. Dunyo mamlakatlarida mehnatni muhofaza qilish. URL: http://www.safework.ru/international_collaboration/Country/Spain.shtm

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ / СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ

Аббасхонова Халима Юнусовна – старший преподаватель кафедры аппаратного и программного обеспечения систем управления в телекоммуникации Ташкентского университета информационных технологий имени Мухаммеда Ал-Хоразми (Ташкент, Узбекистан)

Абдугулова Жанат Капаровна – кандидат технических наук, доцент кафедры системного анализа и управления Евразийского национального университета имени Л.Н.Гумилева (Нур-Султан, Казахстан)

Абдукадирова Наргиза Ботирбековна – ассистент, сотрудник курса пропедевтики детских болезней Самаркандского государственного медицинского института (Самарканд, Узбекистан)

Абдукхаликова Гулнавруз – студентка 2 курса факультета иностранных языков Каршинского государственного университета (Карши, Узбекистан)

Абдуллаева Дилфуза Кадамовна – ассистент кафедры инфекционных болезней и фтизиатрии Ургенчского филиала Ташкентской медицинской академии Республики Узбекистан (Ургенч, Узбекистан)

Абдуллаева Комила Турсуновна – старший преподаватель кафедры трудового обучения факультета педагогики Каршинского государственного университета (Карши, Узбекистан)

Абдураззаков Сайдулло Файзуллаевич – преподаватель кафедры физической культуры и спорта Ташкентского государственного технического университета имени Ислама Каримова (Ташкент, Узбекистан)

Абдурасулов Халил – кандидат физико-математических наук, доцент кафедры высшей математики Каршинского инженерно-экономического института (Карши, Узбекистан)

Абдусаломова Гулизар Азизовна – студентка 4 курса факультета иностранных языков Каршинского государственного университета (Карши, Узбекистан)

Абишев Тамерлан Серикович – интерн 6 курса факультета школы медицины Медицинского университета Караганды (Караганда, Казахстан)

Абылкасымова Амина Леонидовна – интерн-педиатр 6 курса Школы медицины НАО «Медицинский университет Караганды» (Караганда, Казахстан)

Авдєєва Марія Володимирівна – студентка 3 курсу спеціальності 072 «Фінанси, банківська справа та страхування» Вінницького технічного коледжу (Вінниця, Україна)

Азизов Дилрух Дарханович – интерн 6 курса факультета школы медицины Медицинского университета Караганды (Караганда, Казахстан)

Айтмагамбетов Думан Рамазанович – кандидат исторических наук, доцент кафедры археологии и этнологии Евразийского национального университета имени Л.Н.Гумилева (Нур-Султан, Казахстан)

Акбарова Гулхаё – магистрант 2 курса факультета технологии машиностроения Андижанского машиностроительного института (Андижан, Узбекистан)

Акиева Айжан Бейсембиевна – старший преподаватель кафедры математики Восточно-Казахстанского государственного университета имени С.Аманжолова (Усть-Каменогорск, Казахстан)

Акишева Рабига Талгатовна – интерн I года обучения кафедры общей врачебной практики №2 Карагандинского государственного медицинского университета (Караганда, Казахстан)

Алдаберген Ырысалды Балғақызы – интерн ОВП (общей врачебной практики) 6 курса факультета общей медицины Медицинского университета Караганды (Караганда, Казахстан)

Алимухамедова Хабиба Рустамовна – преподаватель кафедры иностранных языков Ташкентского университета информационных технологий имени Мухаммеда Аль-Хорезми (Ташкент, Узбекистан)

Алмас Абдуллах – магістр, старший преподаватель, PhD докторант кафедры естественно-научного и технического образования Университета имени Сулеймана Демиреля (Каскелен, Казахстан)

Аманжолова Зульфия Мамытовна – ассистент кафедры математики, физики, химии и информационно-коммуникационных технологий Нукусского филиала Ташкентского аграрного университета (Нукус, Узбекистан)

Аменова Фарида Сейткумаровна – доктор PhD, доцент кафедры математики Восточно-Казахстанского государственного университета имени С.Аманжолова (Усть-Каменогорск, Казахстан)

Амирова Зохида Ариповна – старший преподаватель кафедры немецкого языка факультета иностранных языков Каршинского государственного университета (Карши, Узбекистан)

Андалюкевич Валерий Болеславович – кандидат сельскохозяйственных наук, доцент кафедры генетики и разведения сельскохозяйственных животных УО «Гродненский государственный аграрный университет» (Гродно, Беларусь)

Антоненко Ігор Володимирович – старший викладач кафедри дизайну інтер'єру та меблів Київського національного університету технологій та дизайну (Київ, Україна)

Апышев Оразбек Демесинович – кандидат физико-математических наук, профессор Восточно-Казахстанского государственного университета имени Сарсена Аманжолова (Усть-Каменогорск, Казахстан)

Араббоева Гулноза Юлдашевна – старший преподаватель кафедры иностранных языков академического лицея Ферганского филиала Ташкентского университета информационных технологий (Фергана, Узбекистан)

Аралов Зухриддин Гулом угли – старший преподаватель кафедры немецкого языка факультета иностранных языков Каршинского государственного университета (Карши, Узбекистан)

Аринова Сауле Пасевноевна – кандидат медицинских наук, доцент кафедры оториноларингологии Медицинского университета Караганды (Караганда, Казахстан)

Арипова Азиза Хасановна – кандидат филологических наук, доцент кафедры языковой подготовки Ташкентского государственного юридического университета (Ташкент, Узбекистан)

Асатов Уралбой Ташниязович – кандидат физико-математических наук, старший преподаватель Ташкентского химико-технологического института (Ташкент, Узбекистан)

Афанасьев Микита Владиславович – студент 5 курсу факультету інноваційних технологій Університету митної справи та фінансів (Дніпро, Україна)

Ахмадов Малик Ахмадович – студент 4 курс 402 группы лечебного факультета Самаркандского государственного медицинского института (Самарканд, Узбекистан)

Ахмедов Якуб Амандуллаевич – кандидат медицинских наук, доцент, заведующий курсом медицинской радиологии факультета последипломного образования Самаркандского государственного медицинского института (Самарканд, Узбекистан)

Ахмедова Парвина Абдуманоновна – ассистент кафедры языков Самаркандского государственного медицинского института (Самарканд, Узбекистан)

Ахметова Калима Сырымбековна – студентка 4 курса педагогического факультета Западно-Казахстанского государственного университета имени М.Утемисова (Уральск, Казахстан)

Ахметова Клара Ирисматовна – старший преподаватель кафедры социально-гуманитарных наук Ташкентского института инженеров железнодорожного транспорта (Ташкент, Узбекистан)

Ахронкулова Мухаббат Абдулазизовна – старший преподаватель кафедры иностранных языков академического лицея Ферганского филиала Ташкентского университета информационных технологий (Фергана, Узбекистан)

Бабаназаров Санжар Шерназович – преподаватель кафедры тепло-газоснабжения, вентиляции и сервиса Самаркандского государственного архитектурно-строительного института имени М.Улугбека (Самарканд, Узбекистан)

Байгабулова Диана Сакеновна – магистрант Казахского агротехнического университета имени С.Сейфуллина (Нур-Султан, Казахстан)

Баймурадова Лайло Кахрамановна – старший преподаватель кафедры немецкого языка факультета иностранных языков Каршинского государственного университета (Карши, Узбекистан)

Бакиров Асадулло Абдикодирович – студент 3 курса медико-профилактического факультета Самаркандского государственного медицинского института (Самарканд, Узбекистан)

Бараняк Богдан Романович – аспірант II року навчання кафедри дизайну середовища Львівської національної академії мистецтв (Львів, Україна)

Бариева Эльвира Исметовна – кандидат сельскохозяйственных наук, доцент кафедры генетики и разведения сельскохозяйственных животных УО «Гродненский государственный аграрный университет» (Гродно, Беларусь)

Барінова Юлія Анатоліївна – викладач спецдисциплін, спеціаліст вищої категорії предметної (циклової) комісії спеціальності «Галузеве машинобудування» та «Гідроенергетика» Запорізького гідроенергетичного коледжу Запорізького національного університету (Запоріжжя, Україна)

Бахрамов Рузбой Мирзамахсудович – PhD докторант I года обучения Научно-исследовательского института лесного хозяйства Государственного комитета Республики Узбекистан по лесному хозяйству (Ташкент, Узбекистан)

Бахтиерова Гулрух Гайбулло кизи – студентка 4 курса лечебного факультета Самаркандского государственного медицинского института (Самарканд, Узбекистан)

Бачинська Наталія Вероніка Василівна – кандидат наук з фізичного виховання та спорту, доцент кафедри фізичного виховання та спорту Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара (Дніпро, Україна)

Бевз Олександр Миколайович – студент 4 курсу факультету економіки, бізнесу та міжнародних відносин Університету митної справи та фінансів (Дніпро, Україна)

Бейсекбаева Динара – магистрант 2 курса кафедры иностранных языков Университета Сулеймана Демиреля (Алматы, Казахстан)

Бердиёрова Раҳима Каримовна – старший преподаватель кафедры английского языка факультета иностранных языков Каршинского государственного университета (Карши, Узбекистан);

Береза Валентина Вікторівна – студентка 2 курсу соціально-гуманітарного факультету ДВНЗ «Приазовський державний технічний університет» (Маріуполь, Україна)

Бермагамбетова Айна Урумбасаровна – интерн 6 курса факультета школы медицины Медицинского университета Караганды (Караганда, Казахстан)

Богославец Любо́в Петро́вна – кандидат педагогічних наук, доцент кафедри професійної освіти в сфері технологій та дизайну Київського національного університету технологій та дизайну (Київ, Україна)

Бойко Інна Івановна – доцент кафедри спортивных игр УО «Белорусский государственный университет физической культуры» (Минск, Беларусь)

Болтаев Анвар Исмаилович – ассистент кафедры анатомии человека и ОХТА Самаркандского государственного медицинского института (Самарканд, Узбекистан)

Бортний Микола Олександрович – кандидат медичних наук, доцент кафедри променевої діагностики Харківської медичної академії післядипломної освіти (Харків, Україна)

Вардияшвили Афдандил Аскарлович – доцент, завідуючий кафедрою професійного освіти факультету педагогіки Каршинського державного університету (Карши, Узбекистан)

Василевская Валерія Едуардовна – студентка 4 курсу факультету заочного навчання Білоруського державного університету культури і мистецтв (Мінськ, Білорусь)

Вахобова Мадина Маноф кизи – студентка факультету узбекської мови і літератури Бухарського державного університету (Бухара, Узбекистан)

Величкін Валерій Олександрович – кандидат технічних наук, старший науковий співробітник, доцент кафедри державних, місцевих та корпоративних фінансів Університету митної справи та фінансів (Дніпро, Україна)

Веліксар Галина Іванівна – студентка 4 курсу педагогічного факультету Ізмаїльського державного гуманітарного університету (Ізмаїл, Україна)

Винничук Сергій Олегович – студент 3 курсу факультету іноземних мов Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка (Тернопіль, Україна)

Вінніченко Наталія Юріївна – студентка 5 курсу факультету інноваційних технологій Університету митної справи та фінансів (Дніпро, Україна)

Власов Назар Петрович – студент 3 курсу факультету соціальної і мовної комунікації Горлівського інституту іноземних мов Донбасського державного педагогічного університету (Бахмут, Україна)

Габченко Кристина Володимирівна – інтерн 6 курсу факультету школи медицини Медичного університету Караганди (Караганда, Казахстан)

Галудзіна-Горобець Вікторія Ігорівна – здобувач Київського національного університету культури і мистецтв (Київ, Україна)

Ганиев Алишер Эркин угли – студент 4 курсу Ташкентського університету інформаційних технологій імені Мухаммеда Ал-Хоразмі (Ташкент, Узбекистан)

Георгієвська Валерія Володимирівна – кандидат філологічних наук, викладач кафедри історії зарубіжної літератури та класичної філології Харківського національного університету імені В.Н.Каразіна (Харків, Україна)

Гірейко Інна Вікторівна – викладач спеціальності будівельного напрямку Маріупольського будівельного коледжу (Маріуполь, Україна)

Горбунов Юрій Анатольєвич – доктор сільськогосподарських наук, професор кафедри генетики і розведення сільськогосподарських тварин УО «Гродненський державний аграрний університет» (Гродно, Білорусь)

Горіла Катерина Вікторівна – курсант 1 курсу факультету оперативно-рятувальних сил Черкаського інституту пожежної безпеки імені Героїв Чорнобиля Національного університету цивільного захисту України (Черкаси, Україна)

Горовик Александр Альфредович – старший викладач кафедри програмного інжиніринга Ферганського філіала Ташкентського університету інформаційних технологій (Фергана, Узбекистан)

Горохова Тетяна Олександрівна – кандидат педагогічних наук, викладач кафедри української мови Інституту філології Київського університету імені Бориса Грінченка (Київ, Україна)

Грабинський Андрій Віталійович – магістрант I року навчання соціально-гуманітарного факультету Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка (Дрогобич, Україна)

Гулмуратова Дурдона Дилмурод кизи – студентка 2 курсу факультету іноземних мов Каршинського державного університету (Карши, Узбекистан)

Давранова Азиза Даврановна – резидент магістратури 2 курсу кафедри ендокринології Самаркандського державного медичного інституту (Самарканд, Узбекистан)

- Даминова Асалбону Шавкат кизи** – студентка 1 курсу педіатричного факультета Самаркандського державного медичного інституту (Самарканд, Узбекистан)
- Дворецкая Ксения Викторовна** – студентка 4 курсу факультету спортивних ігор і єдиноборств УО «Белорусский державний університет фізическої культури» (Мінск, Біларусь)
- Демидова Дарина Василівна** – студентка 1 курсу магістратури факультету здоров'я, фізичного виховання та туризму Національного університету фізичного виховання і спорту України (Київ, Україна)
- Дехканова Маъмура Улмасовна** – кандидат педагогічних наук, доцент кафедри соціально-гуманітарних наук Ташкентського інституту інженерів залізничного транспорту (Ташкент, Узбекистан)
- Джуманова Наргиза Эшмаматовна** – асистент кафедри медическої біології Самаркандського державного медичного інституту (Самарканд, Узбекистан)
- Джураев Шавкат Абдувохидович** – асистент, сотрудник курсу пропедевтики дитських болізей Самаркандського державного медичного інституту (Самарканд, Узбекистан)
- Дмитренко Ірина Сергіївна** – студентка 1 курсу магістратури факультету економіки Дніпровського національного університету імені Олеса Гончара (Дніпро, Україна)
- Донабоева Зарнигор Жулибой кизи** – студентка 5 курсу лічєбного факультета Самаркандського державного медичного інституту (Самарканд, Узбекистан)
- Досжанова Айсулу Бауыржановна** – магістрант 2 курсу факультета інформаційних технологій Євразійського національного університету імені Л.Н.Гумілієва (Нур-Султан / Астана, Казахстан)
- Дробот Анна Сергіївна** – студентка 4 курсу факультету економіки Дніпровського національного університету імені Олеса Гончара (Дніпро, Україна)
- Дук Наталія Миколаївна** – доцент кафедри фізичної та економічної географії Дніпровського національного університету імені Олеса Гончара (Дніпро, Україна)
- Ергеш Едилхан Ауезханулы** – магістрант I года обучения кафедры учета и аудита экономического факультета Казахского агротехнического университета имени Сакена Сейфуллина (Нур-Султан/Астана, Казахстан)
- Еренгалиева Тогжан Космановна** – интерн-педиатр 6 курса Школы медицины НАО «Медицинский университет Караганды» (Караганда, Казахстан)
- Есахметова Ляйля Муратбековна** – докторант I года обучения специальности «6D050600 – Экономика» Алматинского технологического университета (Алматы, Казахстан)
- Әсет Алмас Рашидулы** – студент 2 курса факультета естественных наук и технологий Восточно-Казахстанского государственного университета имени Сарсена Аманжолова (Усть-Каменогорск, Казахстан)
- Жанахметова Мадина Маратқызы** – магістрант 2 курсу факультета естественных наук и технологий Восточно-Казахстанского государственного университета имени Сарсена Аманжолова (Усть-Каменогорск, Казахстан)
- Жарекеева Меруерт Бауыржанқызы** – магістрант I года обучения кафедры математического и компьютерного моделирования Евразийского национального университета имени Л.Н.Гумілієва (Нур-Султан, Казахстан)
- Жатиева Асемгуль Жанбулатовна** – интерн 6 курса факультета школы медицины Медицинского университета Караганды (Караганда, Казахстан)
- Жиенгалиева Жайнар Каримовна** – магістрант 2 курсу кафедри інформатики Атырауского государственного университета имени Х.Досмухамедова (Атырау, Казахстан)
- Жолдасбаева Айжамал** – студентка факультета міжнародної журналістики Узбекского государственного университета мировых языков (Ташкент, Узбекистан)

Жураев Хасанжон Адбуманнон угли – студент 3 курса факультета комп'ютерного інжиніринга Ферганського філіала Ташкентського університету інформаційних технологій (Фергана, Узбекистан)

Жураева Нигина Бахром кизи – студентка 1 курса стоматологічного факультета Самаркандського державного медичного інституту (Самарканд, Узбекистан)

Заим Анела – студентка 3 курса факультета текстиля і поліграфії Технічного університету Молдови (Кишинев, Молдова)

Звскова Вікторія Корнійвна – кандидат педагогічних наук, доцент кафедри загальної педагогіки, дошкільної, початкової та спеціальної освіти Ізмаїльського державного гуманітарного університету (Ізмаїл, Україна)

Зекенова Бахыт Нурмухаметовна – магістрант 2 курсу економічного факультету Казахського агротехнічного університету імені С.Сейфулліна (Астана, Казахстан)

Зиядов Мухаммад – асистент кафедри фізичного виховання Самаркандського державного медичного інституту (Самарканд, Узбекистан)

Ибатова Шоира Мавлановна – кандидат медичних наук, доцент, співробітник курсу пропедевтики дитячих захворювань Самаркандського державного медичного інституту (Самарканд, Узбекистан)

Ибрагимов Сухроб Латифович – асистент кафедри вищої математики Каршинського інженерно-економічного інституту (Карши, Узбекистан)

Ибрагимова Кулзаги Койшибаевна – магістр гуманітарних наук, старший викладач кафедри східної філології і перекладу Казахського національного педагогічного університету імені Абая (Алмати, Казахстан)

Ивачёв Павел Александрович – інтерн 6 курсу факультету школи медицини Медичного університету Караганди (Караганда, Казахстан)

Илхомова Нодирабегим Отабек кизи – студентка 1 курсу педіатричного факультету Самаркандського державного медичного інституту (Самарканд, Узбекистан)

Иргашева Дильноза Максуджоновна – асистент кафедри педагогіки, психології, російського і узбекського мов Самаркандського державного медичного інституту (Самарканд, Узбекистан)

Искендеров Тимур Насипбаевич – інтерн 6 курсу факультету школи медицини Медичного університету Караганди (Караганда, Казахстан)

Ислам Айбарша – PhD професор кафедри іноземних мов Університету Сулеймана Демиреля (Алмати, Казахстан)

Исломов Шохзамон Рахмон угли – студент 3 курсу факультету комп'ютерного інжиніринга Ферганського філіала Ташкентського університету інформаційних технологій (Фергана, Узбекистан)

Исмаилов Жасур Мардонович – асистент кафедри патологічної анатомії Самаркандського державного медичного інституту (Самарканд, Узбекистан)

Исмоилов Арслон Исамиддин ўгли – викладач кафедри тепло-газопостачання, вентиляції і сервісу Самаркандського державного архітектурно-будівельного інституту імені М.Улугбека (Самарканд, Узбекистан)

Исмоилов Шохрух – студент 1 курсу факультету іноземних мов Каршинського державного університету (Карши, Узбекистан)

Ісаченко Юлія – студентка 4 курсу фінансового факультету спеціальності «Фінанси, банківська справа та страхування» програми бакалаврату «Фінанси підприємств» Університету митної справи та фінансів (Дніпро, Україна)

Кадирбеков Галымжан Ерболович – інтерн 6 курсу факультету школи медицини Медичного університету Караганди (Караганда, Казахстан)

Кадыров Ширали – PhD асистент професор кафедри математики і природничих наук Університету імені Сулеймана Демиреля (Каскелен, Казахстан)

Кайырбеков Едил Алибекулы – магістрант II года обучения кафедры математики Восточно-Казахстанского государственного университета имени С.Аманжолова (Усть-Каменогорск, Казахстан)

Капустина Ирина Сергеевна – студентка 4 курса факультета спортивных игр и единоборств УО «Белорусский государственный университет физической культуры» (Минск, Беларусь)

Каримов Зафар Бердимуродович – ассистент курса лучевой диагностики и лучевой терапии Самаркандского государственного медицинского института (Самарканд, Узбекистан)

Каримова Назира Алимовна – кандидат медицинских наук, заведующая кафедрой эндокринологии Самаркандского государственного медицинского института (Самарканд, Узбекистан)

Карловас Олена Адасівна – старший викладач кафедри української філології та журналістики Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля (Северодонецьк, Україна)

Карпань Ирина Семенівна – кандидат філософських наук, доцент кафедри соціально-гуманітарної освіти Дніпровської академії неперервної освіти (Дніпро, Україна)

Каршиев Раим Санаевич – кандидат технических наук, доцент Ташкентского химико-технологического института (Ташкент, Узбекистан)

Кирпичёнок Елена Владимировна – старший преподаватель кафедры социально-гуманитарных наук Витебского государственного университета имени П.М.Машерова (Витебск, Беларусь)

Кисикова Нургуль Мырзабековна – кандидат физико-математических наук, доцент кафедры системного анализа и управления Евразийского национального университета имени Л.Н.Гумилева (Нур-Султан, Казахстан)

Клименко Марія Сергіївна – аспірант II року навчання спеціальності «Образотворче мистецтво, декоративне мистецтво та реставрація» Львівської національної академії мистецтв (Львів, Україна)

Коваль Єлизавета Віталіївна – студентка 3 курсу факультету інноваційних технологій Університету митної справи та фінансів (Дніпро, Україна)

Коврыга Виктория Михайловна – студентка 3 курса филологического факультета Витебского государственного университета имени П.М.Машерова (Витебск, Беларусь)

Кодацька Наталя Олександрівна – кандидат соціологічних наук, доцент кафедри економіки та соціально-трудових відносин Університету митної справи та фінансів (Дніпро, Україна)

Козачок Тетяна Олександрівна – студентка 6 курсу Педагогічного інституту Київського університету імені Бориса Грінченка (Київ, Україна)

Колядич Анастасія Олександрівна – студентка 4 курсу спеціальності «Корейська мова та література» Інституту філології Київського національного університету імені Тараса Шевченка (Київ, Україна)

Кондратюк Світлана Григорівна – кандидат педагогічних наук, старший викладач кафедри дошкільної освіти Київського університету імені Бориса Грінченка (Київ, Україна)

Корінчак Любов Миколаївна – кандидат біологічних наук, доцент кафедри медико-біологічних основ фізичної культури Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини (Умань, Україна)

Корнілова Оксана Миколаївна – студентка 5 курсу (магістрант) Педагогічного інституту Київського університету імені Бориса Грінченка (Київ, Україна)

Косимов Шохрух Авазжон угли – учитель английского языка средней школы №38 г.Ферганы (Фергана, Узбекистан)

Косимова Райхона Сабировна – старший преподаватель кафедри іноземних мов академічного лиця Ферганського філіала Ташкентського університету інформаційних технологій (Фергана, Узбекистан)

Костюк Юрій Миколайович – викладач Вінницького технічного коледжу (Вінниця, Україна)

Көшенов Ермек Сейсенбайұлы – магістрант спеціальності «М060700 – Біологія» Східно-Казахстанського державного університету імені Сарсена Аманжолова (Усть-Каменогорск, Казахстан)

Кравчук Тетяна Андріївна – студентка 6 курсу Педагогічного інституту Київського університету імені Бориса Грінченка (Київ, Україна)

Куванова Шахноза – старший преподаватель кафедри німецької мови факультету іноземних мов Каршинського державного університету (Карши, Узбекистан)

Кузьменко Аліна Ігорівна – кандидат технічних наук, доцент кафедри транспортних систем та технологій Університету митної справи та фінансів (Дніпро, Україна)

Кульбашевський Віктор Анатолійович – викладач кафедри військової підготовки Національного авіаційного університету (Київ, Україна)

Курбанова Наргиза Абдисоатовна – преподаватель Каршинського державного університету (Карши, Узбекистан)

Курбанова Наргиза Абдисоатовна – старший преподаватель кафедри англійської мови факультету іноземних мов Каршинського державного університету (Карши, Узбекистан)

Кучерявец Олена Григорівна – студентка 6 курсу Педагогічного інституту Київського університету імені Бориса Грінченка (Київ, Україна)

Кушов Самандар Одилович – преподаватель кафедри тепло-газоснабження, вентиляції та сервісу Самаркандського державного архітектурно-будівельного інституту імені М. Улугбека (Самарканд, Узбекистан)

Қосимова Дилфузахон – преподаватель Кокандського коледжу легкої промисловості та педагогіки (Коканд, Узбекистан)

Қувандиқов Облоқул Қувандиқович – профессор Самаркандського державного університету (Самарканд, Узбекистан)

Лазарева Марина Вікторівна – старший преподаватель кафедри комп'ютерних систем Ферганського філіала Ташкентського університету інформаційних технологій (Фергана, Узбекистан)

Левченко Вікторія Володимирівна – кандидат філософських наук, доцент кафедри філософії та освіти дорослих ДВНЗ «Університет менеджменту освіти» (Київ, Україна)

Литвин Ольга Петрівна – викладач-методист, викладач природничих дисциплін КВНЗ КОР «Білоцерківський гуманітарно-педагогічний коледж» (Біла Церква, Україна)

Лобач Юлія – студентка 4 курсу фінансового факультету спеціальності «Фінанси, банківська справа та страхування» програми бакалаврату «Фінанси підприємств» Університету митної справи та фінансів (Дніпро, Україна)

Луценко Альона Олексіївна – викладач циклової комісії спеціальностей «Теплоенергетика» та «Будівництво та цивільна інженерія» Запорізького гідроенергетичного коледжу Запорізького національного університету (Запоріжжя, Україна)

Любчук Ольга Костянтинівна – доктор наук з державного управління, професор, завідувач кафедри туризму ДВНЗ «Приазовський державний технічний університет» (Маріуполь, Україна)

Лютікова Марія Олександрівна – магістрант I року навчання кафедри загальної педагогіки, дошкільної, початкової та спеціальної освіти Ізмаїльського державного гуманітарного університету (Ізмаїл, Україна)

Мадияров Мураткан Набегович – кандидат технических наук, доцент кафедры математики Восточно-Казахстанского государственного университета имени Сарсена Аманжолова (Усть-Каменогорск, Казахстан)

Мажуга Анастасія Сергіївна – студентка 3 курсу факультету економіки Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара (Дніпро, Україна)

Максимчук Виктория Георгиевна – кандидат психологических наук, доцент кафедры специальной психопедагогике Кишинёвского педагогического государственного университета имени Иона Крянгэ (Кишинёв, Молдова)

Малкоч Марина – кандидат технических наук, доцент факультета текстиля и полиграфии Технического университета Молдовы (Кишинев, Молдова)

Маматова Барно Нематовна – старший преподаватель кафедры иностранных языков академического лицея Ферганского филиала Ташкентского университета информационных технологий (Фергана, Узбекистан)

Мамедов Володимир Володимирович – слухач 3 курсу заочної форми навчання гуманітарного інституту Національного університету оборони України імені Івана Черняхівського (Київ, Україна)

Мамурова Нигора Нормуратовна – ассистент кафедры внутренней медицины №4 с гематологией Самаркандского государственного медицинского института (Самарканд, Узбекистан)

Мамутова Эвелина Сергеевна – ассистент, сотрудник курса пропедевтики детских болезней Самаркандского государственного медицинского института (Самарканд, Узбекистан)

Маратуулу Бектур – интерн 6 курса факультета школы медицины Медицинского университета г. Караганды (Караганда, Казахстан)

Марченко Анастасія Ігорівна – студентка 4 курсу філологічного факультету Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара (Дніпро, Україна)

Марченко Артем Павлович – викладач кафедри вищої математики та інформаційних технологій Черкаського інституту пожежної безпеки імені Героїв Чорнобиля Національного університету цивільного захисту України (Черкаси, Україна)

Масанова Лаура Ертаевна – кандидат экономических наук, доцент кафедры бухгалтерского учета и финансов Алматинского технологического университета (Алматы, Казахстан)

Матвієнко Тетяна Володимирівна – студентка 1 курсу магістратури економічного факультету Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара (Дніпро, Україна)

Матіяш Валентина Василівна – кандидат педагогічних наук, доцент кафедри педагогіки і методики початкової та дошкільної освіти Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка (Тернопіль, Україна)

Махмудов Анвар Абдулла огли – ассистент кафедры физики Ташкентского института инженеров железнодорожного транспорта (Ташкент, Узбекистан)

Махмудов Руздат Махмудович – кандидат технических наук, доцент кафедры теплогазоснабжения, вентиляции и сервиса Самаркандского государственного архитектурно-строительного института имени М. Улугбека (Самарканд, Узбекистан)

Машарипова Шохиста Сабировна – ассистент кафедры инфекционных болезней и фтизиатрии Ургенчского филиала Ташкентской медицинской академии Республики Узбекистан (Ургенч, Узбекистан)

Мейлиев Хабибулла Жамолович – кандидат физико-математических наук, старший преподаватель кафедры высшей математики Каршинского инженерно-экономического института (Карши, Узбекистан)

Мельник Светлана – преподаватель кафедры архитектуры факультета градостроительства и архитектуры Технического университета Молдовы (Кишинев, Молдова)

Мельник Юрій Юрійович – студент 4 курсу факультету біології, географії, екології Херсонського державного університету (Херсон, Україна)

Минина Наталья Генриховна – кандидат сільськогосподарських наук, доцент кафедри генетики и разведения сільськогосподарських тварин УО «Гродненский государственный аграрный университет» (Гродно, Беларусь)

Мирзаев Абдорбек – студент факультета иностранных языков Андижанского государственного университета (Андижан, Узбекистан)

Мирзаев Анвар Улмас углы – студент 1 курса факультета иностранных языков Каршинского государственного университета (Карши, Узбекистан)

Мирзаев Ахдорбек – студент школы №46 в Шахрихан (Андижан, Узбекистан)

Мирзакулова Адиба – магистрант факультета иностранных языков и литературы Узбекского государственного университета мировых языков (Ташкент, Узбекистан)

Мисько Володимир Зіновійович – асистент кафедри географії та методики її викладання Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка (Кам'янець-Подільський, Україна)

Мовлонов Маъруф Каландарович – асистент кафедри высшей математики Каршинского инженерно-экономического института (Карши, Узбекистан)

Мопыков Аслан Оразгалиевич – магистрант 2 курса специальности «Автоматизация и управление» Евразийского национального университета имени Л.Н.Гумилева (Нур-Султан, Казахстан)

Мубаракوف Ырысбек Николайұлы – магистрант I года обучения кафедры бухгалтерского учета и финансов Алматинского технологического университета (Алматы, Казахстан)

Мунтяну Анжела Георгиевна – доктор искусствоведения и культурологии, доцент кафедры архитектуры факультета градостроительства и архитектуры Технического университета Молдовы (Кишинев, Молдова)

Муратова Нозанин Музаффаровна – старший преподаватель кафедры иностранных языков академического лицея Ферганского филиала Ташкентского университета информационных технологий (Фергана, Узбекистан)

Мусієнко Аліса Олександрівна – студентка 1 курсу історико-філософського факультету Київського університету імені Бориса Грінченка (Київ, Україна)

Насирова Світлана Валеріївна – аспірант I року навчання кафедри професійної освіти і управління МАУП (Київ, Україна)

Нечипорук Ольга Володимирівна – студентка 3 курсу факультету документальних комунікацій та менеджменту Рівненського державного гуманітарного університету (Рівне, Україна)

Ниёзмуродов Алижон Акмал ўгли – студент 3 курса кафедры тепло-газоснабжения, вентиляции и сервиса Самаркандского государственного архитектурно-строительного института имени М.Улугбека (Самарканд, Узбекистан)

Николаев Лиля – студентка 3 курса факультета текстиля и полиграфии Технического университета Молдовы (Кишинев, Молдова)

Ниязалиев Жасур Юсупали ўгли – магистрант 1 курса специальности «Экономика и политика зарубежных стран» Ташкентского государственного института востоковедения (Ташкент, Узбекистан)

Норбердиев Сардоржон Шокир угли – студент 3 курса медико-профилактического факультета Самаркандского государственного медицинского института (Самарканд, Узбекистан)

Норова Малика Дилшодовна – студентка 2 курсу Каршинського державного університету (Карши, Узбекистан)

Носирова Дилдора Эркиновна – асистент кафедри внутрішньої медицини №4 с гематологією Самаркандського державного медичного інституту (Самарканд, Узбекистан)

Нургазіна Жумакуль Кызжановна – кандидат економічних наук, доцент кафедри учета і аудита Казахського агротехнічного університету імені С.Сейфулліна (Нур-Султан, Казахстан)

Нургалієва Акбота Азаматовна – магістрант кафедри учета і аудита Казахського агротехнічного університету імені С.Сейфулліна (Нур-Султан, Казахстан)

Нурканова Райхан Оразбековна – кандидат педагогічних наук, доцент Східно-Казахстанського державного університету імені Сарсена Аманжолова (Усть-Каменогорск, Казахстан)

Нуцубідзе Ана – студентка соціально-гуманітарного факультету ДВНЗ «Приазовський державний технічний університет» (Маріуполь, Україна)

Облокулов Хожимурод Маруфович – асистент, співробітник курсу пропедевтики дитячих захворювань Самаркандського державного медичного інституту (Самарканд, Узбекистан)

Овчар Дмитро Олександрович – студент 3 курсу спеціальності 072 «Фінанси, банківська справа та страхування» Вінницького технічного коледжу (Вінниця, Україна)

Огаркова Олена Миколаївна – студентка 6 курсу спеціальності «Дошкільна освіта» Педагогічного інституту Київського університету імені Бориса Грінченка (Київ, Україна)

Омонова Камола Икром қизи – студентка факультету міжнародного туризму Ташкентського державного економічного університету (Ташкент, Узбекистан)

Онарбаєва Мухаббат Турсунали кизи – студентка 4 курсу факультету іноземних мов Ферганського державного університету (Фергана, Узбекистан)

Онищенко Катерина Євгенівна – магістрант I року навчання кафедри соціології та соціальної роботи ДВНЗ «Приазовський державний технічний університет» (Маріуполь, Україна)

Ортикалієв Бобожон Сапарали угли – магістрант 2 курсу факультету машинобудування Ферганського політехнічного інституту (Фергана, Узбекистан)

Орынбасар Алибек – магістр, старший викладач, PhD докторант кафедри природно-наукового і технічного освіти Університету імені Сулеймана Демиреля (Каскелен, Казахстан)

Орынбасар Ануар Амантайулы – магістрант I року навчання кафедри обчислювальної техніки і програмного забезпечення УО «Євразійський національний університет імені Л.Н.Гумілева» (Нур-Султан, Казахстан)

Отажанов Шамсиддин Зарифбаєвич – асистент кафедри інфекційних захворювань і фтизіатрії Ургенчського філіалу Ташкентської медичної академії Республіки Узбекистан (Ургенч, Узбекистан)

Парпиева Шохсанам Олимовна – викладач кафедри іноземних мов академічного ліцею Ферганського філіалу Ташкентського університету інформаційних технологій (Фергана, Узбекистан)

Пернарівська Ольга Олександрівна – студентка 2 курсу факультету обліку та податкового менеджменту Київського національного економічного університету імені Вадима Гетьмана (Київ, Україна)

Пилип'юк Віктор Вікторович – кандидат географічних наук, доцент кафедри екології та охорони довкілля Одеського державного екологічного університету (Одеса, Україна)

Пічурін Віктор Васильович – кандидат медичних наук, доцент кафедри фізичного виховання та спорту Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара (Дніпро, Україна)

Посацький Олександр Васильович – кандидат психологічних наук, доцент кафедри практичної психології Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка (Дрогобич, Україна)

Пулатова Умида Йулдашбаевна – учитель высшей катигории средней школы №27 г.Ферганы (Фергана, Узбекистан)

Раимкулова Ирина Аликуловна – старший преподаватель кафедры методики преподавания языков Регионального центра переподготовки и повышения квалификации работников народного образования при Самаркандском государственном университете (Самарканд, Узбекистан)

Рамазонова Гузал – старший преподаватель кафедры немецкого языка факультета иностранных языков Каршинского государственного университета (Карши, Узбекистан)

Расулмухамедова Дурдона Толкунджановна – кандидат филологических наук, доцент кафедры языковой подготовки Ташкентского государственного юридического университета (Ташкент, Узбекистан)

Расулова Дилноза Тохировна – старший преподаватель Ташкентского государственного технического университета (Ташкент, Узбекистан)

Рахимова Дилрабохон Фозилхон кизи – студентка 3 курса Ташкентского университета информационных технологий имени Мухаммеда Ал-Хоразмий (Ташкент, Узбекистан)

Рахимова Раъно Абдурахмон кизи – студентка 3 курса Ташкентского университета информационных технологий имени Мухаммеда Ал-Хоразмий (Ташкент, Узбекистан)

Рахманов Нодир Шавкатович – преподаватель кафедры физической культуры и спорта Ташкентского государственного технического университета имени Ислама Каримова (Ташкент, Узбекистан)

Рахмонов Зафаржон Мамадиевич – ассистент кафедры анатомии человека и ОХТА Самаркандского государственного медицинского института (Самарканд, Узбекистан)

Рахромова Наргиза – преподаватель английского языка школы №4 Сырдарьинского района (Узбекистан)

Рахромова Шалола – студентка 2 курса факультета иностранных языков Каршинского государственного университета (Карши, Узбекистан)

Рахромова Камола Шоиржон кизи – студентка факультета физического образования и спорта Узбекского государственного университета мировых языков (Ташкент, Узбекистан)

Рачевская Анастасия Владимировна – выпускник факультета инновационной подготовки Института управленческих кадров Академии управления при Президенте Республики Беларусь по специальности II ступени «Управление инвестиционными проектами в государственно-частном партнерстве» (Минск, Беларусь)

Розман Ирина Іллівна – кандидат педагогічних наук, доцент Мукачівського державного університету (Мукачево, Україна)

Романченко Яна Миколаївна – студентка 1 курсу факультету гуманітарних наук, психології та педагогіки Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля (Сєверодонецьк, Україна)

Рубан Юлія Миколаївна – студентка 5 курсу факультету інноваційних технологій Університету митної справи та фінансів (Дніпро, Україна)

Рузиева Нигора Зохидажоновна – преподаватель кафедры методики преподавания языков Регионального центра переподготовки и повышения квалификации работников народного образования при Самаркандском государственном университете (Самарканд, Узбекистан)

Рябіхіна Анна Петрівна – студентка 5 курсу природоохоронного факультету Одеського державного екологічного університету (Одеса, Україна)

Сабырова Динара Адельбековна – интерн ОВП (общей врачебной практики) 6 курса факультета общей медицины Медицинского университета Караганды (Караганда, Казахстан)

Сайфиддинова Манзура – студентка 3 курсу факультета журналістики Узбекського державного університету мовних мов (Ташкент, Узбекистан)

Сайфутдинова Нилуфар Сойибжановна – преподаватель англійського мови Андижанського академічного ліцею (Андижан, Узбекистан)

Салахова Эльза Загировна – старший преподаватель кафедри іноземних мов Ташкентського університету інформаційних технологій імені Мухаммеда Аль-Хорезмі (Ташкент, Узбекистан)

Саматова Шахноза Ортикбой кизи – студентка 1 курсу факультету педагогіки Ташкентського державного педагогічного університету імені Низами (Ташкент, Узбекистан)

Самокиша Ілона Сергіївна – студентка 3 курсу економічного відділення Машинобудівного коледжу Дніпровського національного університету імені Олеса Гончара (Дніпро, Україна)

Сапажанов Ершат – магістр, старший преподаватель, PhD докторант кафедри природно-наукового і технічного освіти Університету імені Сулеймана Демиреля (Каскелен, Казахстан)

Сапаргалиева Гульмира Советхановна – магістрант II року навчання кафедри математики Східно-Казахстанського державного університету імені С.Аманжолова (Усть-Каменогорск, Казахстан)

Саракуца Марія Сергіївна – студентка 3 курсу спеціальності 072 «Фінанси, банківська справа та страхування» Вінницького технічного коледжу (Вінниця, Україна)

Сарбаров Отабек Алижанович – студент 3 курсу будівельного факультету Ташкентського інституту інженерів залізничного транспорту (Ташкент, Узбекистан)

Сарсекеева Сымбат Жаксыбековна – магістрант 2 курсу факультету природних наук і технологій Східно-Казахстанського державного університету (Усть-Каменогорск, Казахстан)

Сатыбалдиев Ораз – доктор педагогічних наук, професор кафедри природно-наукового і технічного освіти Університету імені Сулеймана Демиреля (Каскелен, Казахстан)

Сверчевська Ірина Анатоліївна – кандидат педагогічних наук, доцент кафедри математичного аналізу Житомирського державного університету імені Івана Франка (Житомир, Україна)

Свічкарьова Альона Дмитрівна – студентка соціально-гуманітарного факультету ДВНЗ «Приазовський державний технічний університет» (Маріуполь, Україна)

Сильченко Вікторія Володимирівна – кандидат педагогічних наук, доцент кафедри логопедії та спеціальної психології Донбаського державного педагогічного університету (Слов'янськ, Україна)

Синькова Надежда Едуардовна – студентка 3 курсу відділення економіки, управління і організації виробництва філіала Білоруського національного технічного університету «Мінський державний політехнічний коледж» (Мінськ, Білорусь)

Сіласв Віталій Віталійович – викладач кафедри соціальної роботи, соціальної педагогіки та фізичної культури Ізмаїльського державного гуманітарного університету (Ізмаїл, Україна)

Сіроштан Тетяна Миколаївна – студентка 3 курсу економічного відділення Машинобудівного коледжу Дніпровського національного університету імені Олеса Гончара (Дніпро, Україна)

Сліпченко Вікторія Вікторівна – студентка 1 курсу 2-го освітнього рівня психолого-педагогічного факультету Полтавського національного педагогічного університету імені В.Г.Короленка (Полтава, Україна)

- Советова Ботагоз Серикбаевна** – интерн-педиатр 6 курсу Школи медицини НАО «Медицинский университет Караганды» (Караганда, Казахстан)
- Соипова Озода Мамадалиевна** – старший преподаватель Ташлакского агропромышленного колледжа (Фергана, Узбекистан)
- Солецький Артур Олександрович** – студент 6 курсу факультету образотворчого мистецтва та реставрації Львівської національної академії мистецтв (Львів, Україна)
- Сорока Діана Сергіївна** – студентка 3 курсу біолого-екологічного факультету Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара (Дніпро, Україна)
- Ставська Олена Василівна** – студентка 6 курсу Педагогічного інституту Київського університету імені Бориса Грінченка (Київ, Україна)
- Степанова-Чатер Анна Николаевна** – старший преподаватель кафедры спортивных игр УО «Белорусский государственный университет физической культуры» (Минск, Беларусь)
- Сыдыхов Бахыт** – доктор педагогических наук, ассоциированный профессор кафедры естественно-научного и технического образования Университета имени Сулеймана Демиреля (Каскелен, Казахстан)
- Тавшунський Михайло Олегович** – громадський активіст (Харків, Україна)
- Тавшунський Олег Михайлович** – кандидат історичних наук, доцент кафедри філософії, українознавства і політології Української інженерно-педагогічної академії (Харків, Україна)
- Танибердиев Шерали Худойбердиевич** – преподаватель кафедры тепло-газоснабжения, вентиляции и сервиса Самаркандского государственного архитектурно-строительного института имени М.Улугбека (Самарканд, Узбекистан)
- Таштаев Шарофиддин Джумабаевич** – старший преподаватель кафедры физической культуры и спорта Ташкентского государственного технического университета имени Ислама Каримова (Ташкент, Узбекистан)
- Телицина Валерія Ігорівна** – студентка 4 курсу педагогічного факультету Ізмаїльського державного гуманітарного університету (Ізмаїл, Україна)
- Темирбеков Алмас Нурланович** – доктор PhD, доцент кафедри інформатики Казахского национального университета имени аль-Фараби (Алматы, Казахстан)
- Тихонова Ілона Віталіївна** – студентка 1 курсу магістратури фінансового факультету Університету митної справи та фінансів (Дніпро, Україна)
- Тлегенов Уллыбек Рустемович** – студент 4 курсу хіміко-технологічного факультета Каракалпакского государственного университета имени Бердаха (Нукус, Узбекистан)
- Тогаева Гулнора Сиддиковна** – ассистент кафедры внутренних болезней и эндокринологии №3 Самаркандского государственного медицинского института (Самарканд, Узбекистан)
- Тожибоев Бобур Толибжонович** – ассистент кафедры прикладной механики Ферганского политехнического института (Фергана, Узбекистан)
- Тожиев Расул Жумабоевич** – профессор кафедры технологических машин и оборудования Ферганского политехнического института (Фергана, Узбекистан)
- Тойганбаев Абзал Бейбитович** – магистрант II года обучения кафедры математики Восточно-Казахстанского государственного университета имени С.Аманжолова (Усть-Каменогорск, Казахстан)
- Тоқабаев Темірлан Жұмаділдаұлы** – магистрант 2 курсу кафедри системного анализа и управления Евразийского национального университета имени Л.Н.Гумилева (Нур-Султан, Казахстан)
- Топчій Наталія Михайлівна** – студентка 5 курсу психолого-педагогічного факультету Полтавського національного педагогічного університету імені В.Г.Короленка (Полтава, Україна)
- Тошмаматов Бахтиёр Норбекович** – ассистент кафедры анатомии человека и ОХТА Самаркандского государственного медицинского института (Самарканд, Узбекистан)

Тошпўлатов Ибрат Шавкат углы – студент 3 курса факультета иностранных языков Каршинского государственного университета (Карши, Узбекистан)

Тулкинова Нодира Муроджон кизи – студентка 1 курса лечебного факультета Самаркандского государственного медицинского института (Самарканд, Узбекистан)

Туркпенбаева Дурдана – студентка 2 курса факультета истории Нукусского педагогического университета имени Ажинияз (Нукус, Узбекистан)

Туропов Максуд Асатулло оглы – преподаватель Ташкентского архитектурно-строительного института (Ташкент, Узбекистан)

Туропова Лола Суюновна – старший преподаватель кафедры английского языка факультета иностранных языков Каршинского государственного университета (Карши, Узбекистан)

Узакбергенова Замира Досназаровна – кандидат химических наук, доцент кафедры математики, физики, химии и информационно-коммуникационных технологий Нукусского филиала Ташкентского аграрного университета (Нукус, Узбекистан)

Узакова Умида Рузиевна – преподаватель Ташкентского архитектурно-строительного института (Ташкент, Узбекистан)

Умидуллаев Мунир – магистрант 2 курса кафедры тепло-газоснабжения, вентиляции и сервиса Самаркандского государственного архитектурно-строительного института имени М.Улугбека (Самарканд, Узбекистан)

Уралов Шухрат Мухтарович – кандидат медицинских наук, доцент, сотрудник курса пропедевтики детских болезней Самаркандского государственного медицинского института (Самарканд, Узбекистан)

Усаров Равшан Рустамович – старший преподаватель Ташкентского химико-технологического института (Ташкент, Узбекистан)

Усатюк Яна Володимирівна – викладач кафедри інформатики і інформаційно-комунікаційних технологій Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини (Умань, Україна)

Усмонов Шавкат Аззамович – старший преподаватель кафедры тепло-газоснабжения, вентиляции и сервиса Самаркандского государственного архитектурно-строительного института имени М.Улугбека (Самарканд, Узбекистан)

Файзиматов Баходир Нуманович – доцент кафедры технологии машиностроения и автоматизации Ферганского политехнического института (Фергана, Узбекистан)

Федорович Богдан Олександрович – кандидат медичних наук, асистент кафедри променевої діагностики Харківської медичної академії післядипломної освіти (Харків, Україна)

Флуерар Валентина – докторант, преподаватель кафедры педагогики и методики начального обучения Тираспольского государственного университета (Кишинев, Молдова)

Фортуна Андрей Викторович – кандидат исторических наук, преподаватель кафедры публичного права Европейского университета Молдовы (Кишинев, Молдова)

Фролова Юлия Витальевна – ДБА, ассоциированный профессор факультета бизнеса имени Бэнга Университета КИМЭП (Алматы, Казахстан)

Фрумусаки Ион – студент 3 курса факультета текстиля и полиграфии Технического университета Молдовы (Кишинев, Молдова)

Хайдаров Гайратбек Мирзапулатович – кандидат исторических наук, заведующий кафедры теории гражданского общества Андижанского государственного университета (Андижан, Узбекистан)

Хакимова Гулчехра Абдулла кизи – старший преподаватель кафедры иностранных языков академического лицея Ферганского филиала Ташкентского университета информационных технологий (Фергана, Узбекистан)

Халикова Дилафруз Шухратовна – старший преподаватель кафедры английского языка факультета иностранных языков Каршинского государственного университета (Карши, Узбекистан)

Хамидова Фарида Муиновна – кандидат медицинских наук, доцент кафедры патологической анатомии Самаркандского государственного медицинского института (Самарканд, Узбекистан)

Хамраева Ёркиной Набижановна – кандидат филологических наук, доцент кафедры русского языка и литературы Каршинского государственного университета (Карши, Узбекистан)

Хамраева Махзуна Гайратовна – преподаватель кафедры английского языка и литературы Каршинского государственного университета (Карши, Узбекистан)

Хворова Любовь Анатольевна – кандидат технических наук, доцент кафедры теоретической кибернетики и прикладной математики Алтайского государственного университета (Барнаул, Россия)

Хелашвілі Крістіна Георгіївна – студентка 4 курсу факультету економіки Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара (Дніпро, Україна)

Холикова Фарида Фарходовна – магистр кафедры «ЛОП» Самаркандского государственного медицинского института (Самарканд, Узбекистан)

Холматов Фахриддин Тахирович – магистрант 2 курса кафедры тепло-газоснабжения, вентиляции и сервиса Самаркандского государственного архитектурно-строительного института имени М.Улугбека (Самарканд, Узбекистан)

Холмуродова Зебо Ибрагимовна – старший преподаватель кафедры тепло-газоснабжения, вентиляции и сервиса Самаркандского государственного архитектурно-строительного института имени М.Улугбека (Самарканд, Узбекистан)

Холов Комил Нормаматович – кандидат физико-математических наук, доцент кафедры высшей математики Каршинского инженерно-экономического института (Карши, Узбекистан)

Худайберганов Абдулла Махмудович – кандидат педагогических наук, доцент Ташкентского института инженеров железнодорожного транспорта (Ташкент, Узбекистан)

Худайберганов Зокир Каримович – преподаватель кафедры физической культуры и спорта Ташкентского государственного технического университета имени Ислама Каримова (Ташкент, Узбекистан)

Худайбердиева Арофат Исроиловна – доцент Ташкентского химико-технологического института (Ташкент, Узбекистан)

Худоярова Дилдора Рахимовна – доктор медицинских наук, доцент, заведующая кафедрой акушерства и гинекологии Самаркандского государственного медицинского института (Самарканд, Узбекистан)

Хурсанова Хуршида Муродуллаевна – студентка 2 курса Каршинского государственного университета (Карши, Узбекистан)

Хусанов Юнусали Юлдашалиевич – ассистент кафедры технологии машиностроения и автоматизации Ферганского политехнического института (Фергана, Узбекистан)

Хусанова Рукия Хушвактовна – старший преподаватель кафедры немецкого языка факультета иностранных языков Каршинского государственного университета (Карши, Узбекистан)

Хушвактова Нилуфар Журакуловна – доктор медицинских наук, профессор, заведующая кафедрой «ЛОП» Самаркандского государственного медицинского института (Самарканд, Узбекистан)

Цікілєк Анжеліка Давидівна – магістрант I року навчання соціально-гуманітарного факультету ДВНЗ «Приазовський державний технічний університет» (Маріуполь, Україна)

Чайковская Рената Муслимовна – интерн ОВП (общей врачебной практики) 6 курса факультета общей медицины Медицинского университета Караганды (Караганда, Казахстан)

Частоколенко Игор Павлович – кандидат фізико-математичних наук, доцент кафедри вищої математики та інформаційних технологій Черкаського інституту пожежної безпеки імені Героїв Чорнобиля Національного університету цивільного захисту України (Черкаси, Україна)

Чернікова Наталія Семенівна – кандидат історичних наук, старший викладач кафедри філософії, соціології та історії Дніпровського державного аграрно-економічного університету (Дніпро, Україна)

Чернюк Ганна Володимирівна – кандидат географічних наук, доцент кафедри географії та методики її викладання Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка (Кам'янець-Подільський, Україна)

Чиж Вікторія Анатоліївна – студентка 3 курсу спеціальності 013 «Початкова освіта (англійська мова)» КВНЗ КОР «Білоцерківський гуманітарно-педагогічний коледж» (Біла Церква, Україна)

Шадиева Халима Нуритдиновна – кандидат медических наук, ассистент, сотрудник курса пропедевтики детских болезней Самаркандского государственного медицинского института (Самарканд, Узбекистан)

Шаймердинова Улпан Казбековна – интерн-педиатр 6 курса Школы медицины НАО «Медицинский университет Караганды» (Караганда, Казахстан)

Шакенов Мухамбет Сагынаевич – интерн 6 курса факультета школы медицины Медицинского университета Караганды (Караганда, Казахстан)

Шалтабаева Анелия Бейсатовна – интерн-педиатр 6 курса Школы медицины НАО «Медицинский университет Караганды» (Караганда, Казахстан)

Шаматов Ислон Якубович – старший преподаватель кафедры «ЛОР» Самаркандского государственного медицинского института (Самарканд, Узбекистан)

Шаповалова Вікторія Вікторівна – кандидат медических наук, доцент кафедри променевої діагностики Харківської медичної академії післядипломної освіти (Харків, Україна)

Шарипханова Анаргуль Сайлаубековна – кандидат биологических наук, преподаватель Восточно-Казахстанского государственного университета имени Сарсена Аманжолова (Усть-Каменогорск, Казахстан)

Шармазанова Олена Петрівна – доктор медических наук, професор, завідувач кафедри променевої діагностики Харківської медичної академії післядипломної освіти (Харків, Україна)

Шаяхметов Диас Амангельдиевич – магистрант I года обучения кафедры бухгалтерского учета и финансов Алматинского технологического университета (Алматы, Казахстан)

Шержанова Камила Сапарбаевна – студентка 4 курса Ташкентского университета информационных технологий имени Мухаммеда Ал-Хоразмий (Ташкент, Узбекистан)

Шерматова Зилола Мусалламовна – старший преподаватель кафедры иностранных языков академического лицея Ферганского филиала Ташкентского университета информационных технологий (Фергана, Узбекистан)

Шодмонова Гуласал – магистрант факультета иностранных языков и литературы Узбекского государственного университета мировых языков (Ташкент, Узбекистан)

Шокирова Дилшода Бахром кизи – учитель начальных классов школы №38 г.Бешарыка (Фергана, Узбекистан)

Шокирова Нодирахон Гайратовна – учитель средней школы №38 г.Ферганы (Фергана, Узбекистан)

Шомуродова Орзигул Хусановна – учитель русского языка и литературы средней школы №32 г. Карши (Карши, Узбекистан)

Шостка Марина Миколаївна – викладач II категорії відділення економіки, логістики та інформаційних систем Відокремленого підрозділу Національного університету біоресурсів і природокористування України «Ніжинський агротехнічний коледж» (Ніжин, Україна)

Шукурова Сабохат Одиловна – старший преподаватель кафедри англійського мовного факультета іноземних мов Каршинського державного університету (Карши, Узбекистан)

Шуляк Світлана Андріївна – доктор філологічних наук, професор кафедри практичного мовознавства Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини (Умань, Україна)

Элмурадова Лайло Нормуратовна – доцент кафедри російської мови та літератури Каршинського державного університету (Карши, Узбекистан)

Элмурадова Фазилат Юсуф кизи – студентка 3 курсу філологічного факультета Каршинського державного університету (Карши, Узбекистан)

Элтазарова Гулнара Шербековна – кандидат медичних наук, доцент кафедри акушерства та гінекології Самаркандського державного медичного інституту (Самарканд, Узбекистан)

Эргашев Икром Абдурасулович – преподаватель Ташкентського державного юридичного університету (Ташкент, Узбекистан)

Эргашева Муслима – преподаватель школи №46 в Шахрихан (Андижан, Узбекистан)

Эрназарова Дилфуза Одиловна – старший преподаватель кафедри іноземних мов академічного лиця Ферганського філіала Ташкентського університету інформаційних технологій (Фергана, Узбекистан)

Эшдавлатова Дилфуза Икромовна – студентка 2 курсу факультета іноземних мов Каршинського державного університету (Карши, Узбекистан)

Эшкабилов Тура Жураевич – кандидат медичних наук, доцент кафедри патологічної анатомії Самаркандського державного медичного інституту (Самарканд, Узбекистан)

Эшкулов Абдуғани Абаевич – доцент Ташкентського державного технічного університету (Ташкент, Узбекистан)

Эшонкулов Жавохир Собирович – ассистент кафедри вищої математики Каршинського інженерно-економічного інституту (Карши, Узбекистан)

Юлбарсов Очилбек – преподаватель кафедри мовної підготовки Ташкентського державного юридичного університету (Ташкент, Узбекистан)

Юлдашева Дилфуза Ахматовна – ассистент кафедри внутрішньої медицини №4 з гематологією Самаркандського державного медичного інституту (Самарканд, Узбекистан)

Юлдашева Нилуфар Бахтияровна – ассистент кафедри гістології, цитології та ембріології Самаркандського державного медичного інституту (Самарканд, Узбекистан)

Юсанов Илѣсжон Икрамжанович – интерн 6 курсу факультету школи медицини Медичного університету Караганди (Караганда, Казахстан)

Язданов Амон Язданович – кандидат медичних наук, доцент, співробітник курсу пропедевтики дитячих захворювань Самаркандського державного медичного інституту (Самарканд, Узбекистан)

Якубжанова Мухайё Кадыржановна – старший преподаватель кафедри методики викладання мов Регионального центру перепідготовки та підвищення кваліфікації працівників народної освіти при Самаркандському державному університеті (Самарканд, Узбекистан)

Якубов Голиб Акбарович – ассистент курсу променевої діагностики та променевої терапії Самаркандського державного медичного інституту (Самарканд, Узбекистан)

ЗМІСТ / СОДЕРЖАНИЕ

БИОЛОГІЧНІ НАУКИ / БИОЛОГИЧЕСКИЕ НАУКИ

Рузибой Бахрамов

МАГНОЛИЯДОШЛАР ОИЛАСИНИНГ ГЕОГРАФИК ТАРҚАЛГАН
ХУДУДЛАРИ 5

Любов Корінчак

ПРОБЛЕМИ ФОРМУВАННЯ ЗДОРОВОГО СПОСОБУ ЖИТТЯ
УЧНІВСЬКОГО КОНТИНГЕНТУ 6

Анаргуль Шарипханова, Ермек Көшенев

БИОЛОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ГИБРИДОВ 9

ГЕОГРАФІЯ І ГЕОЛОГІЯ / ГЕОГРАФИЯ И ГЕОЛОГИЯ

Наталія Дук, Ірина Дмитренко

ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ ГЕОГРАФІЧНОГО ПОЛОЖЕННЯ ШТАТІВ
ТА ТЕРИТОРІЙ АВСТРАЛІЇ В АСПЕКТІ РОЗВИТКУ ТУРИЗМУ 14

Наталія Дук, Тетяна Матвієнко

ПРОЕКТУВАННЯ БАЗИ ДАНИХ ДЛЯ СТВОРЕННЯ ГЕОІНФОРМАЦІЙНОЇ
СИСТЕМИ ПОСЕЛЕНЬ ДНІПРОПЕТРОВСЬКОЇ ОБЛАСТІ 18

Райхона Қосимова, Гулноза Араббоева, Умида Пулатова, Дилфуза Эрназарова

ГЕОГРАФИЧЕСКАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА ФЕРГАНСКОЙ ДОЛИНЫ
В “БАБУРНОМЕ” 21

Ганна Чернюк, Володимир Мисько

КОМПЛЕКСНІ ДОСЛІДЖЕННЯ ЛАНДШАФТНИХ МІСЦЕВОСТЕЙ
ПІД ЧАС ПОЛЬОВИХ ПРАКТИК ДЛЯ ДИПЛОМНИХ РОБІТ 24

ЕКОЛОГІЯ / ЭКОЛОГИЯ

Віктор Пилип'юк, Анна Рябіхіна

ЕКОЛОГІЧНА КЛАСИФІКАЦІЯ ВОД РІЧКИ ПСЕЛ 28

ТУРИЗМ І РЕКРЕАЦІЯ / ТУРИЗМ И РЕКРЕАЦИЯ

Daryna Demydova

TOURIST CONNECTIONS BETWEEN UKRAINE AND POLAND
AT THE PRESENT STAGE 32

Ольга Любчук, Валентина Береза

ПРОБЛЕМА МЕНЕДЖМЕНТУ УСПІШНОЇ КОМУНІКАЦІЇ
ТУРАГЕНТА З КЛІЄНТОМ 34

Ольга Любчук, Ана Нуцубідзе, Альона Свічкарьова

НЕПОВТОРНІСТЬ ГОСТИННОСТІ ЯК ТУРИСТИЧНА «ПАМ'ЯТКА»
СУЧАСНОЇ ІВЕРІЇ 36

Камола Омонова

ТУРИЗМ СОҲАСИНИНГ БОШҚАРИЛИШ ШАҚЛЛАРИ 39

ЕКОНОМІКА / ЭКОНОМИКА

Диана Байгабулова

АВТОМАТИЗАЦІЯ УЧЕТНИХ ПРОЦЕССОВ НА ПРЕДПРИЯТИЯХ
ОБЩЕСТВЕННОГО ПИТАНИЯ И ЕЕ РОЛЬ В ФОРМИРОВАНИИ
СОВРЕМЕННОЙ МОДЕЛИ УПРАВЛЕНЧЕСКОГО УЧЕТА 42

Valery Velichkin, Julia Isachenko

THE PECULIARITIES OF ASSESSMENTS FOR DETERMINING
OF LIQUIDATION VALUE 44

Valery Velychkin, Julia Lobach

MANAGING FINANCIAL RESULTS OF ENTERPRISES OF UKRAINE:
CURRENT STATUS AND FOREIGN EXPERIENCE 48

<i>Едилъхан Ергеиш</i> СУЩНОСТЬ, ЭВОЛЮЦИЯ, ПРИНЦИПЫ И МЕХАНИЗМ ФОРМИРОВАНИЯ АМОРТИЗАЦИОННОЙ ПОЛИТИКИ ПРЕДПРИЯТИЯ	50
<i>Ляйля Есахметова</i> СОВРЕМЕННОЕ СОСТОЯНИЕ И ПРОБЛЕМЫ ПРОИЗВОДСТВА МУКОМОЛЬНОЙ ПРОМЫШЛЕННОСТИ В КАЗАХСТАНЕ	53
<i>Бахыт Зекенова</i> ФАКТОРНЫЙ АНАЛИЗ РЕНТАБЕЛЬНОСТИ ПРОДАЖ И ОБЩЕЙ РЕНТАБЕЛЬНОСТИ СЕЛЬСКОХОЗЯЙСТВЕННОГО ПРЕДПРИЯТИЯ «ЕН- ДАЛА» С ИСПОЛЬЗОВАНИЕМ ВЕЛИЧИНЫ ВАЛОВОЙ ПРИБЫЛИ	56
<i>Наталія Кодацька, Олександр Бевз</i> ОСОБЛИВОСТІ КОУЧИНГУ ЯК СТИЛЮ МЕНЕДЖМЕНТУ ПЕРСОНАЛУ	60
<i>Юрій Костюк, Марія Авдєєва, Марія Саракуца, Дмитро Овчар</i> ФІНАНСОВІ ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ СОЛЯНОЇ ЕНЕРГЕТИКИ В УКРАЇНІ	62
<i>Лаура Масанова, Диас Шаяхметов</i> КРЕДИТОСПОСОБНОСТЬ КОММЕРЧЕСКИХ БАНКОВ КАЗАХСТАНА	65
<i>Лаура Масанова, Ырысбек Мубаракон</i> ФИНАНСОВАЯ УСТОЙЧИВОСТЬ БАНКОВСКОГО СЕКТОРА КАЗАХСТАНА	67
<i>Жумакуль Нургазина, Акбота Нургалиева</i> УЧЕТ ГОСУДАРСТВЕННЫХ СУБСИДИИ	69
<i>Ольга Пернарівська</i> БАНКИ ЯК КОРИСТУВАЧІ ФІНАНСОВОЇ ЗВІТНОСТІ ПІДПРИЄМСТВА	72
<i>Анастасия Рачевская</i> ОЦЕНКА РЕГУЛИРУЮЩЕГО ВОЗДЕЙСТВИЯ В РАЗВИТИИ ИННОВАЦИОННОГО ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСТВА	74
<i>Тетяна Сіроштан, Ілона Самокіша</i> СВІТОВІ ФІНАНСОВІ КРИЗИ: ПРИЧИНИ ВИНИКНЕННЯ ТА ШЛЯХИ ПОДОЛАННЯ	77
<i>Ілона Тихонова</i> ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ ІННОВАЦІЙ НА СТРАХОВОМУ РИНКУ	81
МЕНЕДЖМЕНТ І МАРКЕТИНГ / МЕНЕДЖМЕНТ И МАРКЕТИНГ	
<i>Ольга Нечипорук</i> ІСТОРИЧНІ ЕТАПИ РОЗВИТКУ УПРАВЛІНСЬКОЇ ДУМКИ	85
<i>Yuliya Frolova</i> ASSESSMENT OF PRIVACY ORIENTATION OF YOUNG PEOPLE IN KAZAKHSTAN	87
ЖУРНАЛІСТИКА / ЖУРНАЛИСТИКА	
<i>Aujamal Joldasbaeva</i> FAKE NEWS ZAMONAVIY MEDIA MAKONDA AXBOROT KO'RINISHI SIFATIDA	91
<i>Манзура Сайфиддинова</i> ЁШЛАРДА БАҒРИКЕНГЛИК ТУЙҒУСИНИ ШАКЛЛАНТИРИШ – УМУМИНСОНИЙ ҚАДРИЯТ СИФАТИДА	94
ІСТОРИЧНІ НАУКИ / ИСТОРИЧЕСКИЕ НАУКИ	
<i>Думан Айтмагамбетов</i> ЗАПАДНАЯ СИБИРЬ И КАЗАХСКИЙ КРАЙ: ИСТОРИЧЕСКИЙ ОПЫТ ВЗАИМООТНОШЕНИЙ	97
<i>Назар Власов</i> ВПЛИВ ЛІБЕРАЛІЗАЦІЇ НА РЕФОРМУВАННЯ МВС В ПЕРІОД ВІДЛИГИ	100

<i>Дурдана Туркпенбаева</i>	
THE ROLE OF UZBEKISTAN IN THE FIGHT AGAINST TERRORISM AND EXTREMISM	104
<i>Andrei Fortuna</i>	
REFORMA CURȚII CONSTITUȚIONALE A REPUBLICII MOLDOVA	107
<i>Гайратбек Хайдаров</i>	
УЗБЕКИСТАН – ЮЖНАЯ КОРЕЯ: НОВЫЙ ЭТАП ОТНОШЕНИЙ СТРАТЕГИЧЕСКОГО ПАРТНЕРСТВА	110
КУЛЬТУРОЛОГІЯ / КУЛЬТУРОЛОГІЯ	
<i>Валерия Василевская</i>	
ЯЗЫКОВАЯ КАРТИНА МИРА КАК ФАКТОР МЕЖКУЛЬТУРНОЙ КОММУНИКАЦИИ	115
ЮРИДИЧНІ НАУКИ / ЮРИДИЧЕСКИЕ НАУКИ	
<i>Михайло Тавишунський, Олег Тавишунський</i>	
ЩОДО ВІДПОВІДНОСТІ ТЕКСТУ ДЕРЖАВНОГО ГІМНУ УКРАЇНИ КОНСТИТУЦІЇ УКРАЇНИ	117
<i>Икром Эргашев</i>	
СОЛИҚ ТЕКШИРУВЛАРИНИ АМАЛГА ОШИРИШНИНГ ҲУҚУҚИЙ ЖИҲАТЛАРИ	119
МИСТЕЦТВО / ИСКУССТВО	
<i>Ігор Антоненко</i>	
СХІДНИЙ АСПЕКТ У ТЕНДЕНЦІЯХ ФОРМУВАННЯ УКРАЇНСЬКОГО ЖИТЛА У ВОДИ І НА ВОДІ	124
<i>Богдан Бараняк</i>	
ЗАСТОСУВАННЯ ОСНОВНИХ ЗАСОБІВ СУЧАСНОЇ КАЛІГРАФІЇ У ДИЗАЙНІ СЕРЕДОВИЩА	131
<i>Вікторія Галудзіна-Горобець</i>	
ТВОРЧІСТЬ ANN DEMEULEMEESTER У КОНТЕКСТІ «ПОСТМОДЕРНІСТСЬКОГО ЕКЛЕКТИЧНОГО ІСТОРИЗМУ» У ДИЗАЙНІ ОДЯГУ КІНЦЯ ХХ – ПОЧАТКУ ХХІ СТ.	133
<i>Марія Клименко</i>	
ЕВОЛЮЦІЯ ОБРАЗНО-ВИРАЖАЛЬНОЇ СИСТЕМИ ТВОРІВ ОЛЕКСАНДРА АРХИПЕНКА	136
<i>Анжела Мунтяну, Светлана Мельник</i>	
НЕЗАБЫВАЕМЫЙ MEMPHIS: НАЗАД К 1980-ЫМ В СОВРЕМЕННОМ ДИЗАЙНЕ	138
<i>Angela Munteanu</i>	
VIZIUNEA ESTETICĂ ÎN ARHITECTURA DE INTERIOR ȘI ARTELE PLASTICE	139
<i>Артур Солецкий</i>	
МИСТЕЦЬКІ УГРУПУВАННЯ ЯК РУШІЙНИЙ ЕЛЕМЕНТ РОЗВИТКУ МИСТЕЦТВА	143
ПЕДАГОГІКА / ПЕДАГОГІКА	
<i>Калима Ахметова</i>	
БАЛА ТҮЛҒАСЫН ДАМЫТУДАҒЫ ОТБАСЫ ТӘРБИЕСІНІҢ МАҢЫЗЫ	146
<i>Клара Ахметова, Отабек Сарбаров</i>	
ИННОВАЦИОННЫЕ ПОДХОДЫ В ОБРАЗОВАТЕЛЬНОМ ПРОЦЕССЕ ВУЗОВ	148
<i>Любов Богославец, Віктор Кульбашевський</i>	
МОВНА КУЛЬТУРА СТУДЕНТА ТЕХНІЧНОГО УНІВЕРСИТЕТУ ЯК ОСНОВНА СКЛАДОВА ПРОФЕСІЙНОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ МАЙБУТНЬОГО ІНЖЕНЕРА	151

Галина Велисар ОРГАНІЗАЦІЙНО-ПЕДАГОГІЧНІ УМОВИ РОЗВИТКУ МОВЛЕННЯ ДІТЕЙ З ВАДАМИ МОВЛЕННЯ	155
Александр Горовик, Марина Лазарева, Хасанжон Жураев, Шохзамон Исломов СОВРЕМЕННОЕ ПРЕПОДАВАНИЕ ПРОГРАММИРОВАНИЯ В ВУЗАХ	158
Тетяна Горохова ДИДАКТИЧНИЙ ПОТЕНЦІАЛ БЛОГІВ В ОРГАНІЗАЦІЇ САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ СТУДЕНТІВ-ФІЛОЛОГІВ	161
Маъмура Дехканова, Клара Ахметова АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ СОВРЕМЕННОЙ СИСТЕМЫ ПРОФЕССИОНАЛЬНОГО ОБРАЗОВАНИЯ И ПУТИ ИХ РЕШЕНИЯ	164
Жайнар Жиенгалиева МЕКТЕПТЕ АРАЛАС ОҚЫТУ ТЕХНОЛОГИЯСЫН ПАЙДАЛАНУ	167
Вікторія Звєкова АКТИВІЗАЦІЯ ДІЯЛЬНОСТІ МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ ПІД ЧАС ГРИ ЯК ЗАСОБУ ВИХОВАННЯ	170
Aibarsha Islam, Dinara Beissekbayeva MODEL OF INTEGRATION OF USING COMMUNICATION, INFORMATION AND MOBILE TECHNOLOGIES INTO ENGLISH LESSONS IN ORDER TO DEVELOP COMMUNICATIVE COMPETENCE OF SECONDARY SCHOOL STUDENTS	172
Ірина Карпань, Наталія Чернікова ВІЗУАЛІЗАЦІЯ НАВЧАЛЬНОЇ ІНФОРМАЦІЇ ЯК ІНСТРУМЕНТ АКТИВАЦІЇ ОСВІТНЬОЇ ДІЯЛЬНОСТІ	176
Тетяна Козачок МЕТОДИКА ПІДГОТОВКИ МАЙБУТНЬОГО ВЧИТЕЛЯ ПОЧАТКОВИХ КЛАСІВ ДО ПЕДАГОГІЧНОЇ ВЗАЄМОДІЇ З УЧНЯМИ	179
Світлана Кондратюк, Олена Кучерявець ФОРМУВАННЯ НАВИЧОК ЕТИКЕТУ ХАРЧУВАННЯ ДІТЕЙ СТАРШОГО ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ	182
Світлана Кондратюк, Олена Ставська РОЗВИТОК МОВЛЕННЄВОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ ДІТЕЙ СТАРШОГО ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ ЗАСОБАМИ ІКТ В УМОВАХ СУЧАСНОГО ІНФОРМАЦІЙНОГО СУСПІЛЬСТВА	186
Оксана Корнілова МАТЕМАТИЧНА ГРАМОТНІСТЬ ЯК ОДНА ІЗ КЛЮЧОВИХ КОМПЕТЕНТНОСТЕЙ НОВОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ШКОЛИ	193
Райхона Қосимова, Шохрух Қосимов, Нозанин Муратова, Нодира Шокирова USING OUTCOME GAMES IN ORGANIZATION OF ENGLISH LANGUAGE INSTALLATION TO TECHNOLOGICAL PROCESS	195
Райхона Косимова, Умидахон Пулатова, Шохсанам Парпиева, Дилшода Шокирова ZAHIRIDDIN MUHAMMAD BOBUR- IS A NOVELIST INVENTOR ZAHIRIDDIN MUHAMMAD BOBUR – YANGI YOZUV KASHFIYOTCHISI	197
Dilfuzaxon Qosimova AMALIYOT – NAZARIYANING OYDIN KO'ZGUSI	198
Тетяна Кравчук ФІЛОСОФСЬКІ ТА ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНІ ОСНОВИ РОЗВИТКУ ПІЗНАВАЛЬНОЇ АКТИВНОСТІ ПЕРШОКЛАСНИКІВ НА УРОКАХ МАТЕМАТИКИ	200

<i>Ольга Литвин, Вікторія Чиж</i> ФОРМУВАННЯ ЕКОЛОГІЧНОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ НА ОСНОВІ НАРОДОЗНАВЧОГО МАТЕРІАЛУ	205
<i>Альона Луценко</i> АКАДЕМІЧНА НЕДОБРОЧЕСНІСТЬ – ДЕГРАДАЦІЯ НАЦІЇ	208
<i>Марія Лютікова</i> ОЗНАКИ ТА ОСОБИСТІСНІ ПРИЧИНИ БУЛІНГУ В ЗАКЛАДАХ СЕРЕДНЬОЇ ОСВІТИ	211
<i>Барно Маматова, Дилфуза Эрназарова</i> ЎҚУВЧИЛАРДА ИЖОДҚОРЛИК ҚОБИЛИЯТИНИ ШАКИЛЛАНТИРИШНИНГ ПЕДАГОГИК ШАРТ-ШАРОИТЛАРИ	216
<i>Валентина Матіяш</i> ПЕДАГОГІЧНІ УМОВИ ГОТОВНОСТІ ДО ПЕДАГОГІЧНО-КРАЄЗНАВЧОЇ ДІЯЛЬНОСТІ МАЙБУТНІХ УЧИТЕЛІВ	218
<i>Анвар Махмудов</i> ЭРВИН ШРЕДИНГЕРНИНГ ИЛМИЙ ФАОЛИЯТИ ҚАНДАЙ БЎЛГАН?	221
<i>Юрій Мельник</i> ЕКСКУРСІЯ ЯК ПРОВІДНА ФОРМА ЕКОЛОГІЧНОГО ВИХОВАННЯ	227
<i>Світлана Насирова</i> ГЕЙМІФІКАЦІЯ В РОБОТІ HR-ДЕПАРТАМЕНТІВ, ПРИКЛАДИ ЗАСТОСУВАННЯ В РЕКРУТИНГУ ТА ПРОГРАМАХ АДАПТАЦІЇ	230
<i>Олена Огаркова</i> РОЗВИТОК ДІАЛОГІЧНОГО МОВЛЕННЯ ЗАСОБАМИ ТЕАТРАЛІЗОВАНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ	232
<i>Олександр Посацький, Андрій Грабинський</i> ФОРМУВАННЯ ПОЧУТТЯ ДОБРОТИ У ДІТЕЙ СТАРШОГО ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ ЗА ДОПОМОГОЮ ПРИРОДИ	236
<i>Ірина Розман</i> КАТЕГОРІАЛЬНІ ІНСТРУМЕНТИ ПЕДАГОГІЧНОЇ БІОГРАФІСТИКИ	241
<i>Ельза Салахова</i> ВНЕДРЕНИЕ КРЕДИТНОЙ СИСТЕМЫ ОБУЧЕНИЯ В ВУЗЕ И ЕЁ ОСОБЕННОСТИ	242
<i>Shahnoza Samatova</i> AQLI ZAIF BO'LGAN BOLALARGA JISMONIY MASHQLARNI TO'G'RI TASHKIL ETISH JARAYONI	244
<i>Вікторія Сильченко</i> КОРЕКЦІЙНА ТА ЛОГОПЕДИЧНА РОБОТА З ДІТЬМИ ІЗ ЗПР	245
<i>Валерія Телицина</i> ПОРУШЕННЯ МОВЛЕННЯ ЯК ОСНОВНА ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНА ПРОБЛЕМА В РОБОТІ З ДІТЬМИ З ВАДАМИ ПСИХОФІЗИЧНОГО РОЗВИТКУ	250
<i>Наталія Топчій</i> РОЗВИТОК КРИТИЧНОГО МИСЛЕННЯ УЧНІВ ПОЧАТКОВИХ КЛАСІВ НА УРОКАХ ПРИРОДОЗНАВСТВА ЗА ДОПОМОГОЮ ІННОВАЦІЙНИХ МЕТОДИК НАВЧАННЯ	253
<i>Валентина Флуерар</i> ОСОБЕННОСТИ РАЗВИТИЯ МЫСЛИТЕЛЬНЫХ ОПЕРАЦИЙ В КОНТЕКСТЕ ИНТЕЛЛЕКТУАЛЬНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ УЧЕНИКОВ МЛАДШЕГО ШКОЛЬНОГО ВОЗРАСТА	256
<i>Абдулла Худайбергенов</i> ЭРВИН ШРЕДИНГЕР ҲАЁТИ ҲАҚИДА НИМА БИЛАМИЗ?	261

ПСИХОЛОГІЯ / ПСИХОЛОГИЯ

<i>Вікторія Левченко</i> ПСИХОЛОГІЧНИЙ СУПРОВІД ФОРМУВАННЯ ЕКОЛОГІЧНОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ ПЕДАГОГІВ	265
<i>Ольга Любчук, Катерина Онищенко</i> ДО ПРОБЛЕМИ ЕФЕКТИВНОСТІ ПРОФОРІЄНТАЦІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ СОЦІАЛЬНОГО ПРАЦІВНИКА З ПІДЛІТКАМИ З ІНВАЛІДНІСТЮ	268
<i>Ольга Любчук, Анжеліка Цікілєк</i> ДО ПРОБЛЕМИ ФОРМУВАННЯ ТВОРЧОГО ПОТЕНЦІАЛУ МАГІСТРІВ В ПРОЦЕСІ НАВЧАННЯ У ВИЩІЙ ШКОЛІ	272
<i>Викторія Максимчук</i> ОСОБЕННОСТИ ЭМОЦИОНАЛЬНО-ВОЛЕВОЙ РЕГУЛЯЦИИ У ДЕТЕЙ С НАРУШЕНИЯМИ СЛУХА	275
<i>Барно Маматова, Мухаббат Ахронкулова</i> МЕДИАОБРАЗОВАНИЕ КАК СОСТАВЛЯЮЩАЯ ОБРАЗОВАТЕЛЬНОГО ПРОЦЕССА	277
<i>Барно Маматова, Зилола Шерматова</i> ВОСПИТАНИЕ ИССЛЕДОВАТЕЛЬСКОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ У БУДУЩИХ УЧИТЕЛЕЙ НА ОСНОВЕ КРЕАТИВНОГО ПОДХОДА В ПРОЦЕССЕ НЕПРЕРЫВНОГО ОБРАЗОВАНИЯ	279
<i>Володимир Мамедов</i> ПСИХОЛОГІЧНА ПІДГОТОВКА ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ ДО БОЙОВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ПІД ЧАС ЗАНЯТЬ З ФІЗИЧНОЇ ПІДГОТОВКИ	281
<i>Вікторія Сліпченко</i> РЕФЛЕКСИВНІСТЬ ТА КОПІНГ-ПОВЕДІНКА ПІДЛІТКІВ	283
ІНФОРМАЦІЙНІ ТЕХНОЛОГІЇ / ИНФОРМАЦИОННЫЕ ТЕХНОЛОГИИ	
<i>Halima Abbasxanova, Kamila Sherjanova, Alisher G'aniyev, Ra'no Raximova, Dilraxon Raximova</i> DWDM TEXNOLOGIYASIDA KANAL PARAMETRLARINI O'LCHASH METODLARI	286
<i>Юлія Барінова</i> ІНТЕРАКТИВНЕ НАВЧАННЯ ІЗ ВИКОРИСТАННЯМ ІНФОРМАЦІЙНИХ ТЕХНОЛОГІЙ ПІД ЧАС ПІДГОТОВКИ МОЛОДШОГО СПЕЦІАЛІСТА	289
<i>Микола Бортний, Олена Шармазанова, Вікторія Шаповалова, Богдан Федорович</i> ТЕЛЕМЕДИЧНІ ТЕХНОЛОГІЇ В ДІЯЛЬНОСТІ ЦЕНТРІВ ПЕРВИННОЇ МЕДИКО-САНІТАРНОЇ ДОПОМОГИ В УМОВАХ ТРАНСФОРМАЦІЇ СИСТЕМИ ОХОРОНИ ЗДОРОВ'Я	293
<i>Катерина Горіла, Артем Марченко, Ігор Частоколенко</i> ОГЛЯД СУЧАСНОЇ МОВИ ПРОГРАМУВАННЯ SWIFT	296
<i>Айсулу Досжанова</i> ИСКУССТВЕННЫЙ ИНТЕЛЛЕКТ	298
<i>Меруерт Жарекеева</i> ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ МАТЕМАТИЧЕСКОГО МОДЕЛИРОВАНИЯ ДИНАМИЧЕСКИХ СИСТЕМ	301
<i>Жасур Ниязалиев</i> ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ РАЗВИТИЯ ИНФОРМАЦИОННО-КОММУНИКАЦИОННЫХ ТЕХНОЛОГИЙ	304
<i>Әнуар Орынбасар</i> ЕСТЕ САҚТАУДЫ, ЛОГИКАНЫ ЖӘНЕ ОЙЛАУДЫ ДАМЫТУҒА АРНАЛҒАН МОБИЛЬДІ ҚОСЫМШАНЫ ӘЗІРЛЕУ	308

<i>Сымбат Сарсекеева</i> РАЗРАБОТКА ПРОГРАММНОГО МОДУЛЯ ДЛЯ ОЦЕНКИ ЗАГРЯЗНЕНИЯ АТМОСФЕРНОГО ВОЗДУХА	309
<i>Темірлан Тоқабает</i> ПРОВЕДЕНИЕ ПАССИВНОГО ЭКСПЕРИМЕНТА ПО ОПРЕДЕЛЕНИЮ ТЕМПЕРАТУРЫ ВОЗДУХА В ПОМЕЩЕНИЯХ	313
<i>Яна Усатюк</i> МЕДІАОСВІТА ЯК ЧИННИК ПІДВИЩЕННЯ ЯКОСТІ ОСВІТИ	316
<i>Katila Sherjanova, Alisher G'aniyev, Ra'no Raximova, Dilraboхon Raximova</i> POP – ZAMONAVIY ELEKTRON ROSHTA XIZMATI PROTOKOLI VA UNING ISHLASH TAMOUYILI	319
ФІЗИКО-МАТЕМАТИЧНІ НАУКИ / ФИЗИКО-МАТЕМАТИЧЕСКИЕ НАУКИ	
<i>Халил Абдурасулов, Комил Холов, Жавохир Эшонкулов</i> МЕТОД РАЗДЕЛЕНИЯ ПЕРЕМЕННЫХ ДЛЯ ВОЛНОВОГО УРАВНЕНИЯ	322
<i>Халил Абдурасулов, Комил Холов, Жавохир Эшонкулов</i> МЕТОД РАСПРОСТРАНЯЮЩИХСЯ ВОЛН ДЛЯ РЕШЕНИЯ ВОЛНОВОГО УРАВНЕНИЯ КОЛЕБАНИЙ СТРУНЫ. ФОРМУЛА ДАЛАМБЕРА	326
<i>Abdullah Almas, Shirali Kadyrov, Oraz Satybaldiyev, Alibek Orynbassar</i> STUDENTS' ATTITUDES TOWARDS MATHEMATICS IN A SHORT TERM PROJECT-BASED LEARNING COURSE	328
<i>Алмас Әсет, Оразбек Апышев, Райхан Нурканова</i> ПАРАМЕТРДЕН ТӘУЕЛДІ ТЕНДЕУЛЕРГЕ КООРДИНАТТЫҚ ӘДІСТІ ҚОЛДАНУ	332
<i>Мадина Жанахметова, Мураткан Мадияров, Любовь Хворова</i> АЛГОРИТМИЧЕСКАЯ РЕАЛИЗАЦИЯ МОДЕЛИ ТЕМПЕРАТУРНОГО РЕЖИМА ПОЧВ С ПОСТОЯННЫМИ И ПЕРЕМЕННЫМИ КОЭФФИЦИЕНТАМИ ТЕПЛОПРОВОДНОСТИ	334
<i>Едил Кайырбеков, Абзал Тойганбаев, Алмас Темирбеков, Фарида Аменова</i> МАТЕМАТИЧЕСКИЕ МОДЕЛИ ЗАГРЯЗНЕНИЯ АТМОСФЕРЫ ОТ СТАЦИОНАРНЫХ ИСТОЧНИКОВ	338
<i>Облокул Кувандиков, Абдугани Эшкулов, Уралбой Асатов, Арофат Худайбердиева, Дилноза Расулова</i> ИССЛЕДОВАНИЕ ЭФФЕКТИВНОГО ПАРАМЕТРА СПИН-ОРБИТАЛЬНОГО ВЗАИМОДЕЙСТВИЯ ЭЛЕКТРОНОВ В ИНТЕРМЕТАЛЛИЧЕСКИХ СОЕДИНЕНИЯХ СИСТЕМЫ Er-In ПО КИНЕТИЧЕСКИМ И МАГНИТНЫМ СВОЙСТВАМ	341
<i>Барно Маматова, Озода Соипова, Гулчехра Хакимова</i> АКТИВИЗАЦИЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ УЧАЩИХСЯ В ПРОЦЕССЕ ОБУЧЕНИЯ ФИЗИКИ	345
<i>Хабибулла Мейлиев, Маъруф Мовлонов, Сухроб Ибрагимов</i> ЭРГОДИЧЕСКИЕ СВОЙСТВА МЕР ПОРОЖДЕННЫХ ОДНИМ КЛАССОМ КВАДРАТИЧНЫХ СТОХАСТИЧЕСКИХ ОПЕРАТОРОВ НА ДВУХМЕРНОМ СИМПЛЕКСЕ	348
<i>Хабибулла Мейлиев, Маъруф Мовлонов, Сухроб Ибрагимов</i> ОБ ОТНОШЕНИИ МЕНДЕЛЕЕВСКОЙ И БЕРНУЛЛИЕВСКОЙ МЕР НА ДВУХМЕРНОМ СИМПЛЕКСЕ	350
<i>Гүлмира Сапарғалиева, Абзал Тойганбаев, Айжан Акиева, Фарида Аменова</i> ДИФФЕРЕНЦИАЛДЫҚ ТЕНДЕУЛЕРДІҢ ФИЗИКАЛЫҚ ЕСЕПТЕРДІ ШЕШУДЕГІ ҚОЛДАНЫСЫ	354

<i>Ірина Сверчевська</i> НЕСТАНДАРТНІ МЕТОДИ РОЗВ'ЯЗУВАННЯ НЕЛІНІЙНИХ СИСТЕМ ДВОХ РІВНЯНЬ З ДВОМА НЕВІДОМИМИ В ІСТОРИЧНИХ ЗАДАЧАХ	356
<i>Bakhyt Sydykhov, Yershat Sapazhanov</i> COMPARATIVE ANALYSIS OF STUDENTS' ANXIETY TOWARDS MATHEMATICS IN MILITARY INSTITUTION AND NONMILITARY UNIVERSITY	360
ФІЗИЧНА КУЛЬТУРА І СПОРТ / ФИЗИЧЕСКАЯ КУЛЬТУРА И СПОРТ	
<i>Сайдулло Абдураззаков</i> FINLYANDIYADA TOG'-CHANG'I SPORT TURINING RIVOJLANISHI VA UNING O'ZIGA XOS XUSUSIYATLARI	363
<i>Сайдулло Абдураззаков</i> JISMONIY TARBIYA VA SPORTNING JAMIYAT HAMDA INSON HAYOTIGA TA'SIRI YO'NALISHLARI	366
<i>Інна Бойко, Ірина Капустина, Ксенія Дворецкая, Анна Степанова-Чатер</i> ЭФФЕКТИВНОСТЬ ИГРЫ ПЕНАЛЬТИСТОВ РЕСПУБЛИКИ БЕЛАРУСЬ НА XIII ЧЕМПИОНАТЕ ЕВРОПЫ ПО ГАНДБОЛУ СРЕДИ МУЖСКИХ КОМАНД	367
<i>Анна Дробот</i> ЙОГА ЯК ЗАСІБ ЛФК ПРИ ЗАХВОРЮВАННІ ОПОРНО-РУХОВОГО АПАРАТУ	370
<i>Анастасія Мажуга, Віктор Пічурін</i> ВИКОРИСТАННЯ ЛІКУВАЛЬНОЇ ФІЗИЧНОЇ КУЛЬТУРИ ПРИ НЕЙРОЦИРКУЛЯТОРНІЙ ДИСТОНІЇ	373
<i>Анастасія Марченко, Віктор Пічурін</i> ШЛЯХИ ПІДВИЩЕННЯ МОТИВАЦІЇ СТУДЕНТІВ ДО ЗАНЯТЬ ФІЗИЧНОЮ КУЛЬТУРОЮ	376
<i>Нодир Рахманов</i> SPORT VA JISMONIY TARBIYANING JAMIYAT BILAN O'ZARO BOG'LIQLIGI VA RIVOJLANISHI	378
<i>Нодир Рахманов</i> SPORT TURIZMINING RIVOJLANISHI VA YIRIK MARKAZLARI	381
<i>Katola Rahmonova</i> YOSH AKROBATICACHILARGA QO'LLARDA TIK TURISH MASHQLARINI O'RGATISH	382
<i>Віталій Сілаєв</i> РОЗВИТОК ФІЗИЧНОЇ КУЛЬТУРИ І СПОРТУ ЯК ВАЖЛИВИЙ НАПРЯМ ДЕРЖАВНОЇ ПОЛІТИКИ УКРАЇНИ ЩОДО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЗДОРОВ'Я ГРОМАДЯН	384
<i>Діана Сорока, Наталія Вероніка Бачинська</i> ФІЗИЧНА ТА СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНА РЕАБІЛІТАЦІЯ ЗА ДОПОМОГОЮ ІПОТЕРАПІЇ	387
<i>Шарофиддин Таштаєв</i> AUKIDO SPORT TURINING RIVOJLANISHI VA TEXNIKASINING O'ZIGA XOS XUSUSIYATLARI	391
<i>Шарофиддин Таштаєв</i> JISMONIY TARBIYA VA SPORT EVOLYUTSIYASI	393
<i>Крістіна Хелаєвілі</i> СУЧАСНІ ФІЗКУЛЬТУРНО-ОЗДОРОВЧІ ТЕХНОЛОГІЇ В СИСТЕМІ ФІЗИЧНОГО ВИХОВАННЯ СТУДЕНТІВ ЗВО	396

<i>Зокир Худайберганов</i> JISMONIY TARBIYA VA SPORTNING JAMIYATDAGI O'RNI VA KOMPONENTLARI	399
<i>Зокир Худайберганов</i> JISMONIY TARBIYA VA SPORT FAOLIYATINING TASNIFLANISHI ФІЛОЛОГІЧНІ НАУКИ / ФИЛОЛОГИЧЕСКИЕ НАУКИ	402
<i>Хабиба Алимухамедова</i> ИНСОННИНГ ХУЛҚИГА ДОИР ФЕЪЛЛАРНИНГ КОГНИТИВ ТАҲЛИЛИ	404
<i>Хабиба Алимухамедова</i> HUMOR AS A PEDAGOGICAL TOOL	407
<i>Zohida Amirova</i> CRITERIA FOR SELECTING SUITABLE LITERARY TEXTS IN FOREIGN LANGUAGE CLASSES	409
<i>Zuhriddin Aralov</i> LINGUISTIC ANALYSIS OF LEXICOGRAPHICAL THEORY	411
<i>Азиза Арипова</i> ПРОБЛЕМА ИЗУЧЕНИЯ И ФОРМИРОВАНИЯ ИСТОРИИ УЗБЕКСКОГО ЯЗЫКА	413
<i>Парвина Ахмедова, Мухаммад Зиядов</i> ВОСТОЧНЫЙ ЭПОС И ФОЛЬКЛОР В ТВОРЧЕСТВЕ Л.Н.ТОЛСТОГО	418
<i>Laylo Baymuradova, Gulnavruz Abdukhalikova</i> HISTORICAL DEVELOPMENT OF TYPICAL DICTIONARY	421
<i>Rahima Berdiyeva, Anvar Mirzayev</i> THE PERIOD OF REALISM IN AMERICAN LITERATURE AND ITS VALUABLE POINTS IN PROSE	423
<i>Madina Vahobova</i> «...NAVOIY KIRMGAN UYLAR QORONG`U...» (JIGARRANG KITOB YOXUD HALIMA AHMEDOVA IJODIDA HAZRAT NAVOIYNING O'RNI XUSUSIDA)	425
<i>Сергій Винничук</i> GENERAL CHARACTERISTICS, USAGE AND FUNCTIONS OF PREPOSITIONS IN MODERN ENGLISH LANGUAGE	429
<i>Валерія Георгієвська</i> ОСМИСЛЕННЯ ФЕНОМЕНУ ВЛАДИ У П'ЄСІ КРИСТОФЕРА МАРЛО «ЕДУАРД II»	433
<i>Кулзаги Ибрагимова</i> КОДЫ КУЛЬТУРЫ КАК ОДНО ИЗ ОСНОВНЫХ ПОНЯТИЙ ЛИНГВОКУЛЬТУРОЛОГИИ	436
<i>Дильноза Иргашева</i> ОТБЛЕСКИ НОГ ГАЗЕЛЬНОЙ КРАСАВИЦЫ В ПОЭТИКЕ ПОРТРЕТА АБДУРАХМАНА ДЖАМИ	440
<i>Олена Карловас, Яна Романченко</i> КВАЗИЦИТАЦІЯ В ЗАГОЛОВКАХ МЕДІАТЕКСТІВ	442
<i>Викторія Коврыга, Елена Кирпичёнок</i> РОЛЬ ПОЭМЫ Я. КОЛАСА «НОВАЯ ЗЕМЛЯ» В ФОРМИРОВАНИИ ЭКОЛОГИЧЕСКОГО ВОСПИТАНИЯ ШКОЛЬНИКОВ	445
<i>Анастасія Колядич</i> СОЦІОКУЛЬТУРНІ ПЕРЕДУМОВИ ВИНИКНЕННЯ ПОЛІТКОРЕКТНОЇ ЛЕКСИКИ	446
<i>Shahnoza Kuvanova, Guzal Ramazonova</i> MIKROSTRUKTUR DER ZWEISPRACHIGEN WÖRTERBÜCHER	450

<i>Наргиза Курбанова</i> СПОСОБЫ СОКРАЩЕНИЯ СЛОВ НА АНГЛИЙСКОМ И УЗБЕКСКОМ ЯЗЫКАХ	452
<i>Abrorbek Mirzayev, Muslima Ergasheva, Ahrorbek Mirzayev</i> COMPARATIVE STUDY OF THE LINGUOCULTURAL FEATURES OF THE ENGLISH PRONOUN “ONE” WITH ITS DERIVATIVES AND THEIR UZBEK COUNTERPARTS FOR LINGUODIDACTIC PURPOSES	454
<i>Adiba Mirzaqulova</i> PSIXOLINGVISTIK KOMPETENSIYANING O’QITUVCHI VA O’QUVCHI ORASIDA MULOQOT SHAKLLANISHIDAGI O’RNI	456
<i>Малика Норова, Орзиул Шомуродова</i> АКТУАЛЬНЫЕ ВОПРОСЫ ОБУЧЕНИЯ ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ ЛЕКСИКЕ В АСПЕКТЕ РКИ	458
<i>Мухаббат Онарбаева</i> БАДИЙ АСАРДА ПАРЕМИЯЛАРНИ ДЕФОРМАЦИЯ ВА МОДЕРНИЗАЦИЯ ҚИЛИНИШИ	462
<i>Ирина Раимкулова</i> КОМПЕТЕНТНОСТНЫЙ ПОДХОД В ПРЕПОДАВАНИИ РУССКОГО ЯЗЫКА КАК ИНОСТРАННОГО	464
<i>Guzal Ramazonova</i> МАКРОСТРУКТУР DER DEUTSCH-USBEKISCHEN WÖRTERBÜCHER	467
<i>Дурдона Расулмухамедова</i> ОБРАЗ АМИРА ТИМУРА В СОВРЕМЕННОЙ УЗБЕКСКОЙ ПРОЗЕ	470
<i>Nargiza Rakhmonova</i> LANGUAGE BARRIER AND IMPROVING ORAL SPEECH OF FOREIGN LANGUAGE LEARNERS	473
<i>Нигора Рузиева</i> РАБОТА В ГРУППАХ КАК СПОСОБ РАЗВИТИЯ НАВЫКОВ САМООБРАЗОВАНИЯ УЧАЩИХСЯ НА УРОКАХ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА	475
<i>Нилуфар Сайфутдинова</i> ИНГЛИЗ ТИЛИ ЛЕКСИКАСИНИ ЎРГАНИШДА ИННОВАЦИОН ТЕХНОЛОГИЯЛАРНИНГ РОЛИ	479
<i>Надежда Синькова</i> ЯЗЫКОВЫЕ СРЕДСТВА АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА КАК ИНСТРУМЕНТ СОЗДАНИЯ РЕКЛАМНОГО СЛОГАНА В УСЛОВИЯХ ГЛОБАЛИЗАЦИИ РЕКЛАМЫ (НА ПРИМЕРЕ ГРУППЫ КОМПАНИЙ «АЛЮТЕХ»)	481
<i>Lola Turopova, Ibrat Toshpo'latov, Durdona Gulmuratova</i> TYPES OF CLASSROOM INTERACTION	485
<i>Dilafruz Khalikova, Gulizar Abdusalomova</i> ASPECTS OF CLASSROOM INTERACTION	486
<i>Ёркиной Хамраева, Фазилат Элмуродова</i> ГРАММАТИЧЕСКАЯ КАТЕГОРИЯ ЧИСЛА В РУССКОМ И УЗБЕКСКОМ ЯЗЫКАХ	488
<i>Makhzuna Khamrayeva</i> POLYSEMANTIC FEATURES OF THE VERB TO CHECK IN MODERN ENGLISH	491
<i>Rukiya Khusanova, Dilfuza Eshdavlatova</i> APPLYING NON-NATIVE LANGUAGE ATMOSPHERE IN UZBEK CLASSROOMS	493
<i>Gulasal Shodmonova</i> МАКТАВ О’QUVCHILARIGA FE’L MAVZUSINI INTERFAOL TARZDA O’QITISHNING AHAMIYATI	494

<i>Марина Шостка</i> БІОГРАФІЯ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА У ДОСЛІДЖЕННІ НІЖИНЦЯ ОЛЕКСАНДРА КОНИСЬКОГО	495
<i>Sabohat Shukurova, Shohruh Ismoilov</i> EFFECTIVE TECHNIQUES OF APPLYING IDIOMATIC EXPRESSIONS IN UZBEK CLASSROOMS	499
<i>Sabohat Shukurova, Shalola Rahimova</i> THE HISTORY OF BORROWED WORDS IN ENGLISH LANGUAGE	500
<i>Світлана Шуляк</i> СЛОВЕСНА ФОРМУЛА ОБМІНУ В УКРАЇНСЬКИХ ЗАМОВЛЯЛЬНИХ ТЕКСТАХ	502
<i>Лайло Элмурадова, Хуршида Хурсанова</i> НАУЧНЫЕ ОСНОВЫ ПРЕПОДАВАНИЯ РУССКОГО ЯЗЫКА В ИНОЯЗЫЧНЫХ ГРУППАХ	504
<i>O. Yulbarsov</i> O‘ZBEK TILI FONETIK SATH BIRLIKLARINING O‘ZIGA XOS TOMONLARI HAMDA XUSUSIYATLARI	507
<i>Мухайё Якубжанова</i> РЕКЛАМНЫЙ ТЕКСТ НА УРОКАХ РУССКОГО ЯЗЫКА	510
ФІЛОСОФСЬКІ НАУКИ / ФИЛОСОФСКИЕ НАУКИ	
<i>Аліса Мусієнко</i> ЛІДЕРСЬКА ОБДАРОВАНІСТЬ ТА ОРАТОРСЬКИЙ ТАЛАНТ: ДІАЛЕКТИКА ВЗАЄМОЗВ’ЯЗКУ	514
ХІМІЧНІ НАУКИ / ХИМИЧЕСКИЕ НАУКИ	
<i>Замира Узакбергенова, Зульфья Аманжолова, Уллыбек Тлегенов</i> СИНТЕЗ И СВОЙСТВА КОМПЛЕКСОВ ТРИС 2-ОКСИМИНО- КАРБОКСИЛАТО КОБАЛЬТАТА(III) АММОНИЯ	517
МЕДИЧНІ НАУКИ / МЕДИЦИНСКИЕ НАУКИ	
<i>Амина Абылкасымова, Тогжан Еренгалиева, Улпан Шаймердинова, Анелия Шалтабаева, Ботагоз Советова</i> КЛИНИЧЕСКИЙ СЛУЧАЙ ЖЕЛЧЕКАМЕННОЙ БОЛЕЗНИ У РЕБЕНКА 3-Х ЛЕТ	519
<i>Дилрух Азизов, Тамерлан Абишев, Кристина Габченко, Асемгуль Жатиева</i> РЕТРОСПЕКТИВНЫЙ ОБЗОР ЧАСТОТЫ ВЫЯВЛЕНИЯ АНЕМИЧЕСКОГО СИНДРОМА У ПАЦИЕНТОВ С КОЛОРЕКТАЛЬНЫМ РАКОМ	523
<i>Рабига Акишева</i> СОВРЕМЕННЫЙ ПОДХОД К КОМПЛЕКСНОЙ ОЗОНОТЕРАПИИ В ЛЕЧЕНИИ АТОПИЧЕСКОГО ДЕРМАТИТА	526
<i>Малик Ахмадов, Гулнора Тогаева</i> ОСОБЕННОСТИ ИЗМЕНЕНИЙ ПОКАЗАТЕЛЕЙ КРОВИ У БОЛЬНЫХ ДИАБЕТИЧЕСКОЙ НЕФРОПАТИИ ПОЛУЧАВЩИХ АНТИАНЕМИЧЕСКИЙ ПРЕПАРАТ	529
<i>Якуб Ахмедов, Зафар Каримов, Голиб Якубов, Бахтиёр Тошмаматов, Наргиза Джуманова</i> ВОПРОСЫ КТ-ДИАГНОСТИКИ ОПУХОЛЕЙ ПОДЖЕЛУДОЧНОЙ ЖЕЛЕЗЫ	532
<i>Айна Бермагамбетова, Бектур Маратуулу, Илёсжон Юсанов</i> ВЫЯВЛЕНИЕ ФАКТОРОВ РИСКА РАЗВИТИЯ АРТЕРИАЛЬНОЙ ГИПЕРТЕНЗИИ В ВОЗРАСТНОЙ ГРУППЕ ОТ 15 ДО 25 ЛЕТ	534
<i>Азиза Давранова, Назира Каримова</i> ОСОБЕННОСТИ НАРУШЕНИЙ МЕНСТРУАЛЬНОГО ЦИКЛА У ДЕВОЧЕК- ПОДРОСТКОВ С ПАТОЛОГИЕЙ ЩИТОВИДНОЙ ЖЕЛЕЗЫ	537

<i>Зарнигор Донабоева, Дилдора Худоярова</i> ПЕРИНАТАЛ ЎЛИМНИНГ ПАТОЛОГОАНАТОМИК ТАҲЛИЛЛАРГА АСОСЛАНГАН САБАБЛАРИ	540
<i>Зарнигор Донабоева, Гулнора Элтазарова</i> ТУХУМДОНЛАР ХАВФСИЗ ЎСМАЛАРИНИНГ МОРФОЛОГИК ЖИҲАТДАН ТУРЛАРИНИНГ ЁШГА БОҒЛИҚ УЧРАШИ	546
<i>Галымжан Кадирбеков, Сауле Аринова, Тимур Искендиоров, Мухамбет Шакенов, Павел Ивачёв</i> АНАЛИЗ ЧАСТОТЫ СНИЖЕНИЯ ЧАСТОТЫ ТОНЗИЛЛЭКТОМИЯ ПРИ ПЕРИТОНЗИЛЛЯРНОМ АБСЦЕССЕ	551
<i>Нигора Мамурова, Дилдора Носирова, Дилфуза Юлдашева</i> ТЕЧЕНИЕ ВНЕБОЛЬНИЧНОЙ ПНЕВМОНИИ ПРИ МЕТАБОЛИЧЕСКОМ СИНДРОМЕ	554
<i>Шохиста Машарипова, Дилфуза Абдуллаева, Шамсиддин Отажанов</i> РАСПРОСТРАНЕНИЕ ВЕТРЯНОЙ ОСПЫ У ДЕТЕЙ ПЕРВОГО ГОДА ЖИЗНИ В ГОРОДЕ УРГЕНЧ	555
<i>Зафаржон Рахмонов, Нилуфар Юлдашева, Гулрух Бахтиёрова</i> МОРФОМЕТРИЧЕСКАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА АДАПТАЦИИ СЕРДЦА ЭКСПЕРИМЕНТАЛЬНЫХ ЖИВОТНЫХ К ФИЗИЧЕСКИМ НАГРУЗКАМ	557
<i>Шухрат Уралов, Шоира Ибатова, Шавкат Джураев, Наргиза Абдукадирова, Эвелина Мамутова</i> НАШИ РЕКОМЕНДАЦИИ ПО СОСТАВЛЕНИЮ КАРТЫ ФЕНОТИПА ДЛЯ ПРОВЕДЕНИЯ ГЕНЕТИЧЕСКИХ ИССЛЕДОВАНИЙ У ДЕТЕЙ	561
<i>Фарида Хамидова, Тура Эшкабилов, Жасур Исмоилов, Асадулло Бакиров, Сардоржон Норбердиев</i> К ВОПРОСУ О МОРФОЛОГИИ РАННЕГО РАКА ШЕЙКИ МАТКИ	564
<i>Нилуфар Хушвактова, Ислом Шаматов, Фарида Холикова, Анвар Болтаев</i> ПРИМЕНЕНИЕ РЕГИОНАРНОЙ АНТИБИОТИКОТЕРАПИИ НА ФОНЕ НИЗКОЧАСТОТНОГО ФОНОФАРЕЗА НОВОКАИНА ПРИ ОБОСТРЕНИИ ХРОНИЧЕСКОГО РИНОСИНОСИТА	566
<i>Рената Чайковская, Динара Сабырова, Ырысалды Алдаберген</i> ПРИВЕРЖЕННОСТЬ К ЛЕЧЕНИЮ ПАЦИЕНТОВ С ЖЕЛЕЗОДЕФИЦИТНОЙ АНЕМИЕЙ	568
<i>Нилуфар Юлдашева, Нигина Жураева, Асалбону Даминова, Нодира Тулкинова, Нодирабегим Илхомова</i> МОРФОМЕТРИЧЕСКИЕ ИЗМЕНЕНИЯ КАРДИОМИОЦИТОВ В РАЗНЫХ ОТДЕЛАХ СЕРДЦА КРЫСЫ	571
<i>Амон Язданов, Шухрат Уралов, Халима Шадиева, Хожимурод Облокулов</i> ДУОДЕНОГАСТРАЛЬНЫЙ РЕФЛЮКС У ДЕТЕЙ (СОВРЕМЕННЫЕ АСПЕКТЫ КЛИНИКИ, ДИАГНОСТИКИ И ЛЕЧЕНИЯ)	577
СІЛЬСЬКЕ ГОСПОДАРСТВО / СЕЛЬСКОЕ ХОЗЯЙСТВО	
<i>Юрий Горбунов, Наталья Минина, Эльвира Бариева, Валерий Андалюкевич</i> МЕТОД СТИМУЛЯЦИИ ФУНКЦИИ ЯИЧНИКОВ У КОРОВ-ДОНОРОВ	582
ТЕХНІЧНІ НАУКИ. ТРАНСПОРТ / ТЕХНИЧЕСКИЕ НАУКИ. ТРАНСПОРТ	
<i>Marina Malcoci, Frumusachi Ion, Nicolaev Lilia, Zaim Anela</i> VIZIUNI PRIVIND SOLUȚIILE MODERNE UTILIZATE ÎN CONFECȚIONAREA PRODUSELOR DE ÎNCĂLȚĂMINTE	587
<i>Афдандил Вардияшвили, Комила Абдуллаева</i> О СОВЕРШЕНСТВОВАНИИ ПОДГОТОВКИ СПЕЦИАЛИСТОВ ДЛЯ ОБРАЗОВАНИЯ, НАУКИ И ПРОИЗВОДСТВА	591

<i>Раим Каршиев, Уралбой Асатов, Равшан Усаров</i> РАЗРАБОТКА ТЕХНОЛОГИИ ИЗГОТОВЛЕНИЯ ФИЛЬТРУЮЩИХ ЭЛЕМЕНТОВ МАСЛЯНОГО ФИЛЬТРА ДЛЯ КАРБЮРАТОРНЫХ ДВИГАТЕЛЕЙ	592
<i>Єлизавета Коваль, Микита Афанасьєв, Альбіна Кузьменко</i> АНАЛІЗ ПЕРСПЕКТИВ РОЗВИТКУ РИНКУ КОНТЕЙНЕРНИХ ПЕРЕВЕЗЕНЬ В УКРАЇНІ	595
<i>Аслан Мопыков, Нургуль Кисикова, Жанат Абдугулова</i> МУНАЙ-ГАЗ ҚҰБЫР МАГИСТРАЛЬДАРЫНЫҢ ТЕХНИКАЛЫҚ ДИАГНОСТИКАСЫ	599
<i>Юлія Рубан, Наталія Вінніченко</i> ЩОДО ПИТАННЯ ВИЗНАЧЕННЯ ЕФЕКТИВНОСТІ РОЗМІЩЕННЯ ТОВАРІВ НА ТИМЧАСОВОМУ СКЛАДІ	603
<i>R.Tojiev, B.Tojiboyev, B.Ortikaliev</i> IMPROVING SELECTING TECHNOLOGY OF RAW MATERIALS OF FIREPROOF BRICKS	606
<i>Баходир Файзиматов, Гулхаё Акбарова, Юнусали Хусанов</i> ПОЛИМЕР КОМПОЗИТ МАТЕРИАЛЛАРНИ ПАРМАЛАШ ҲАҚИДА МАЪЛУМОТЛАР	609
АРХИТЕКТУРА І БУДІВНИЦТВО / АРХИТЕКТУРА И СТРОИТЕЛЬСТВО	
<i>Інна Гірєйко</i> СУЧАСНІ ГЕОДЕЗИЧНІ ПРИЛАДИ, ЯКІ ВИКОРИСТОВУЮТЬ У БУДІВНИЦТВІ	612
<i>Самандар Кушаков, Шерали Танибердиев, Арслон Исмоилов, Алижон Ниязмурадов</i> АХОЛИ ХОНОДОНЛАРИДА ТОЗА ҲАВО КИРИТИШ БЎЙИЧА МАСАЛА ЕЧИМЛАРИ	614
<i>Рузмат Махмудов, Зебо Холмуродова, Санжар Бабаназаров, Фахриддин Холматов</i> ИССИҚЛИК АЛМАШТИРГИЧЛАРДА ҚИЗУВЧИ ВА ҚИЗДИРУВЧИ ИССИҚЛИК ТАШУВЧИЛАРНИНГ СЎНГИ ҲАРОРАТЛАРИНИ АНИҚЛАШ УСУЛИ	617
<i>Анжела Мунтяну, Светлана Мельник</i> ЗНАЧЕНИЕ АКАДЕМИЧЕСКОГО РИСУНКА ДЛЯ ФОРМИРОВАНИЯ ОБЪЕМНО-ПРОСТРАНСТВЕННОГО МЫШЛЕНИЯ БУДУЩЕГО АРХИТЕКТОРА	620
<i>Умида Узакова, Мақсуд Туропов</i> КОМПЛЕКСНОЕ БЛАГОУСТРОЙСТВО ГОРОДСКИХ ТЕРРИТОРИЙ	623
<i>Шавкат Усмонов, Шерали Танибердиев, Арслон Исмоилов, Мунир Умидуллаев</i> ТАБИЙ РЕСУРСЛАРДАН ФОЙДАЛАНИШДА САМАРАЛИ ВА ТЕЖАМКОР УСУЛЛАР	626
ОХОРОНА ПРАЦІ ТА БЕЗПЕКА ЖИТТЄДІЯЛЬНОСТІ / ОХРАНА ТРУДА И БЕЗОПАСНОСТЬ ЖИЗНЕДЕЯТЕЛЬНОСТИ	
<i>Umida Uzakova, Maqsudjon Turopov</i> ISHLAB CHIQRISHDA MEHNAT MUHOFAZASINING O'RNI	630
ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ / СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ	634

Матеріали Міжнародної науково-практичної інтернет-конференції «Тенденції та перспективи розвитку науки і освіти в умовах глобалізації»: Зб. наук. праць. – Переяслав-Хмельницький, 2019. – Вип. 46. – 666 с.

Відповідальність за грамотність, автентичність цитат, достовірність фактів і посилань несуть автори публікацій. Передрук і відтворення опублікованих у збірнику матеріалів будь-яким способом дозволяється тільки при посиланні на «Тенденції та перспективи розвитку науки і освіти в умовах глобалізації».

Матеріали науково-практичної інтернет-конференції розміщені на сайті:
<http://confscientific.webnode.com.ua>

Укладачі: С.М.Кикоть, І.В.Гайдаєнко
Верстка та дизайн: І.В.Гайдаєнко

Адреса оргкомітету та редколегії:
вул. Сухомлинського, 30 (к. 100),
м. Переяслав-Хмельницький,
08401, Київська обл., Україна
тел. +380930569496,
сайт: confscientific.webnode.com.ua

Материалы Международной научно-практической интернет-конференции «Тенденции и перспективы развития науки и образования в условиях глобализации»: Сб. науч. трудов. – Переяслав-Хмельницкий, 2019. – Вып. 46. – 666 с.

Ответственность за грамотность, аутентичность цитат, правильность фактов и ссылок, достоверность материалов несут авторы публикаций. Перепечатка и воспроизведение опубликованных в сборнике материалов любым способом разрешается только при ссылке на «Тенденции и перспективы развития науки и образования в условиях глобализации».

Материалы научно-практической интернет-конференции размещены на сайте: <http://confscientific.webnode.com.ua>

Составители: С.Н.Кикоть, И.В.Гайдаенко
Верстка и дизайн: И.В.Гайдаенко

Адрес оргкомитета и редколлегии:
ул. Сухомлинского, 30 (к. 100),
г. Переяслав-Хмельницкий,
08401, Киевская обл., Украина
тел. +380930569496,
сайт: confscientific.webnode.com.ua

